

શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળા, પુષ્પ ૩૬૬

ડૉ.શ્રીધર વાળેકર કૃત

અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

અનુવાદક:

અનંતરાય જી. રાવળ,
વિજયા એસ. લેલે.

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર
મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય
વડોદરા

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૩૩૩

અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ષેકર

અનુવાદક :

ડૉ. અનંતરાય જે. રાવળ

અને

વિજયા એસ. લેલે

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

૧૯૯૨

પ્રકાશક :

ડૉ. રામકૃષ્ણ ટુ. વ્યાસ,
નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

(સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન)

પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રત : ૫૦૦

[વ. સં. ૨૦૪૮]

[ઈ. સ. ૧૯૯૨]

મૂલ્ય રૂ. ૧૮૭ = ૫૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

યુનિવર્સિટી પુસ્તક વેચાણ વિભાગ,
મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા—૩૬૦૦૦૧

મુદ્રક :

શ્રી પ્રહલાદ નારાયણ શ્રીવાસ્તવ, મેનેજર,
ધી મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ
દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા.

નિવેદન

આપણી માતૃભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી સ્વર્ગસ્થ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાએ જે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ‘ શ્રી સયાજી સાહિત્ય-માળા ’ રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર ‘ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’ એ નામનું પુસ્તક અનુવાદરૂપે ડૉ. અનંતરાય જે. રાવળ અને વિજયા એસ. લેલે પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું. તેને મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામાં ૩૬૬મા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

કેશવભટ્ટ જોશી

મંત્રી,

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

પ્રકાશન સમિતિ,

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,

વડોદરા

વી. સી. શાહ

અધ્યક્ષ,

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

પ્રકાશન સમિતિ

અને

કુલપતિ,

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,

વડોદરા

અનુવાદકોના બે શબ્દ

ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણીકરના ‘અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય’ એ મરાઠી ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરતાં અમે ધણોજ આનંદ અનુભવીએ છીએ !

ભારતીય ભાષાઓમાં એકબીજાની કૃતિઓનાં ભાષાન્તરો, અને રૂપાન્તરો દ્વારા ભારતીય સાહિત્યનું આદાનપ્રદાન ઘણું વર્ષોથી થતું આવ્યું છે અને એક ભાષાનાં અણુમોલ મોતીઓ ખીજી ભાષામાં ખૂબ સુંદર રીતે પ્રગટ થયાં છે. આ પ્રકારનાં આદાનપ્રદાનમાં મુખ્યતઃ લલિતસાહિત્યકૃતિઓ એટલે કે કાવ્ય, મહાકાવ્ય, કથા, નાટક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શાસ્ત્રીય, ઐતિહાસિક, સમીક્ષાત્મક વગેરે વિભાગોમાં આ આદાનપ્રદાન ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ એક ઇતિહાસ છે—અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ! સંસ્કૃતસાહિત્યક્ષેત્રે અતિપ્રાચીન સમયમાં જ રૂઝત કોષ્ઠ, અક્ષર સાહિત્યનું સર્જન થયું છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં આપણા જીવનમાંથી સંસ્કૃતભાષાનું દરરોજ ઘટતું જતું મહત્ત્વ જ આવી માન્યતાનું પ્રમુખ કારણ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં, અર્વાચીન સમયમાં ૧૬ મી સદીથી ૨૦ મી સદીના એટલે કે ૧૯૬૦ સુધીના પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત સંસ્કૃતવાસ્તવ્યનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં મહાકાવ્ય, નાટક, ચમ્પૂ, સ્તોત્રવાક્યમય વગેરેમાં આજે પણ જે સાહિત્યનિમિત્તિ થાય છે તેની વિસ્તૃત માહિતી આ ગ્રંથમાં આપી છે. એ ઉપરાંત સામયિકો, ધાર્મિક આશ્રમોનું સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં યોગદાન જેવા નવા વિષયોનો પણ વિસ્તૃત પરામર્શ કરવામાં આવ્યો છે. અર્વાચીન સમયના પં. મધુસૂદનજી ઓઝા, આર્યાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર, પં. ક્ષમાદેવી રાવ જેવા મહાન લેખકોની ઉપયુક્ત માહિતી આપી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકની આ વિશેષતાને કારણે અમે એનું ભાષાન્તર કરવા પ્રેરાયાં છીએ.

અર્વાચીન સંસ્કૃતસાહિત્યનો ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો, અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને લાભ થાય એ હેતુથી ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણીકરના ‘અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય’ એ ડી. લિટની ઉપાધિ માટેના મહાનિબંધનું ભાષાન્તર કરવાનું અમે વિચાર્યું અને એ કામ પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરની શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પ્રકાશન સમિતિ તરફથી અમને સોંપવામાં આવ્યું.

‘પ્રજ્ઞાભારતી’ મ. મ. ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણીકર એક ખંતીલા સંશોધક છે, સિદ્ધહસ્ત લેખક છે. સંસ્કૃત અને મરાઠી એમ બન્ને ભાષામાં એમનું વિપુલ યોગદાન છે. તેઓ આધુનિક સમયના ‘મહાકવિ’ તરીકે ઓળખાય છે.

અનુવાદ માટે કોઈપણ શરત મૂક્યા વગર અત્યંત ઉદાર મનથી એમણે અમને જે અનુમતિ આપી છે તે બદલ અમે એમનાં ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ !

અનુવાદ માટે અનુમતિ મેળવી આપવાનું કામ ડૉ. સુરેશચંદ્ર ગો. કાંટાવાળાસાહેબે માથે લીધું હતું. એ બદલ અમે એમનાં ખૂબ ઋણી છીએ. એમની સક્રિય મદદ વગર કદાચ અમે આ કામ હાથ ધરી જ શક્યાં ન હોત ! એમણે આપેલા સતત પ્રોત્સાહનનું જ આ ફળ છે. પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના નિયામક

ડૉ. રામકૃષ્ણ તુ. વ્યાસના સક્રિય સહકાર જદલ અમે એમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. પ્રા. ભગવતપ્રસાદ પંજાનાં સૂચનો પણ અમને ઘણાં ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. આ કામમાં ખાસ મદદ કરનાર પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના સંશોધન અધિકારી ડૉ. દેવદત્ત જોશી તથા ટેક્નિકલ આસિસ્ટન્ટ શ્રી. ખી. સી. ચૌહાણનાં પણ અમે ઘણાં આભારી છીએ. સંસ્થાના અન્ય કર્મચારીઓનો પણ અમને આમાં સારો સહકાર સાંપડ્યો છે. યુનિવર્સિટી પ્રેસના મેનેજર શ્રી. પ્રહ્લાદ શ્રીવાસ્તવે આ કામમાં ખૂબ રસ લીધો છે એ જદલ અમે એમનો તથા એમના મદદનીશોનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું કામ શરૂ થયા બાદ ડૉ. રાવળ પરદેશ ગયા હોવાથી પ્રુફરીડીંગ, ઇન્ડેક્સ તથા બાકીનું બધું જ કામ મેં (વિજયા લેલેએ) સંભાળી લીધું હતું.

આ રીતે મરાઠીમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો અમારો આ પહેલો જ પ્રયત્ન છે. અનુવાદ કરવામાં થોડી ઘણી મુશ્કેલીઓ તો નડી છે જ તે છતાં અનુવાદમાં બને એટલું ગુજરાતી ભાષાનું વૈશિષ્ટ્ય સાચવવાનો—ગુજરાતી ભાષાનો આત્મા લાવવાનો—અમે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં અમે કંટાળે અંશે સફળ થયાં છીએ એ તો છેવટે વાચકોએ જ નક્કી કરવાનું છે. પુસ્તકમાં જે ગુણો છે તે વર્ણવેલાં હોવાના છે, જે ત્રુટીઓ રહી ગઈ હશે એની જવાબદારી અલગત અમારી જ છે. એ માટેનાં વિદ્વાનોનાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક સંસ્કૃતસાહિત્યરસિકોને ઉપયોગી નીવડે તો અમારો પરિશ્રમ સાર્થક થયો ગણાશે !

ક્લેશઃ ફલેન હિ પુનર્નવતાં વિવક્તે ।

અનંતરાય રાવળ

વિજયા લેલે

પ્રસ્તાવના

સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ ઇતિહાસલેખનમાં એક વિશેષ કઠિન વિભાગ માનવામાં આવે છે. કારણ કે સાહિત્યના માપદંડો (measures) સામાન્ય ઇતિહાસનિર્ણાયક પ્રમાણો કરતાં વધુ પરિવર્તનશીલ હોય છે. સાહિત્યમૂલ્યાંકનની કસોટીમાં આજનું સો ટચનું સોનું કાલે કદાચ હલકું પણ ગણાય. અથવા તો આજે જે સોનું ન ગણાય તે કાલે કદાચ ખૂબ જીવી જાતનું સોનું પણ ગણાય. લોકોની રુચિ બદલાય છે. ઉપરાંત, કીર્તિની માળામાં કયા લેખકમણિને પરાવવો અને કોને પડતો મૂકવો એ પ્રશ્ન હંમેશાં વિવાદાસ્પદ જ હોય છે. સાહિત્યના વિશાળ વિષયો વિચાર કરતા કોઈ પણ વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી-લખાવેલો ઇતિહાસમંથ અપૂર્ણ જ લાગે છે અને કેટલીક વિગતોનો અભાવ અથવા અંતર્ભાવ ગુણમાપનની દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ લાગતો નથી.

જ્યંત લાખાના સાહિત્યના ઇતિહાસની આ દશા છે તો સંસ્કૃત જેવી પ્રથમ દર્શને મૃત લાગતી લાખાના સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવો એ કેટલી અધરી વસ્તુ છે એનો ખ્યાલ સ્વાનુભવ સિવાય ન આવે. પુરાતન વાઙ્મય હોય તો એને અર્વાચીન માપદંડથી માપવું એ અન્યાયકારક છે. અર્વાચીન નિર્મિતિ હોય તો આસપાસનું સાહિત્યવિષયક વાતાવરણ સહજલિન હોવાથી તે નિર્મિતિ કસોટીમાં ભિતરે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. વિદ્વાનોએ વિદ્વાનો માટે લખેલા સાહિત્યના માપદંડ કૃત્રિમ અને સામાન્ય માણસની અભિરુચિ સાથે અસંબંધ હોય એ જ વધુ સંભવ છે તેથી અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવો એ એક દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા જેટલી જ અધરી વસ્તુ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલશે. છતાં પણ નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલયના સ્નાતકોત્તર વિભાગના પ્રાધ્યાપક શ્રી શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણેકરે એ સાહસ આ મંથ દ્વારા ખેડ્યું છે અને હું એમ માનું છું કે તેઓ સાહસે શ્રીઃ પ્રતિવસતિ-એ ન્યાયે ખૂબ સફળ પણ થયા છે.

શ્રી વર્ણેકર સંસ્કૃતના એક પ્રખર વિદ્યાવ્યાસંગી, ધ્યેયનિષ્ઠ અને પ્રતિભાસમૃન્ન ઉપાસક અને લેખક છે, કવિ પણ છે. સમગ્ર ભારતમાં રોજિંદા વ્યવહાર માટે સામાન્ય વાતચીતમાં પણ સરળ સંસ્કૃત ખૂબ સહેલાઈથી વાપરી શકાય તેમ છે એવો એમનો દૃઢ મત છે, અને એ મતના સાક્ષીરૂપે જ તેઓ આજે ઘણાં વર્ષોથી સંસ્કૃતમંથિતન્યમ્ એ સમાચારપત્ર સફળતાપૂર્વક ચલાવી રહ્યા છે. પૂર્વસૂરિઓના લગભગ બધા પ્રયોગોની નોંધ લઈને તેઓએ આ મંથ લખ્યો છે.

સાનુબંધ સાહિત્યનિર્મિતિની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત કોઈ પણ સમયે મૃતલાખા ન હતી અને આજે પણ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યની સતત નિર્મિતિ થતી હોવા છતાં પણ તેમની સમીક્ષાનો અભાવ, પર્યાલોચન મંથનોનો અભાવ અને પંડિતરાજ જગન્નાથના સમય બાદ એટલે કે સોળમા સૌકા બાદ સંસ્કૃતસાહિત્ય-નિર્મિતિ થઈ જ નથી એવી ગેરસમજ-આ બધા કારણોને લીધે છેલ્લી ત્રણ સદીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની વ્યવસ્થિત નોંધ નહિવત અને ત્રુટક સ્વરૂપમાં જ લેવાઈ છે તેથી આ સાહિત્યસંપદા કેટલી સમૃદ્ધ છે એનો ખ્યાલ ઘણા વિદ્વાનોને નથી.

છેલ્લા ત્રણ સૌકામાં સંસ્કૃત સાહિત્યનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં સારા પ્રમાણમાં સર્જન થયું છે. કલ્પના-શીલતા, પ્રતિભા, પ્રસાદ, સરસતા ઇત્યાદિ ગુણોનો વિકાસ પણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ પણ આધુનિક અને ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કથી એ સાહિત્યમાં નવીનતા નિર્માણ કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત મંથમાં આ બધાં પાસાંઓનો પરિચય શ્રી વર્ણેકરે કરાવ્યો છે.

આ ગ્રંથ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે એ હકીકત પહેલી નજરે જ વાચકોના ધ્યાનમાં આવે છે. પણ સમીક્ષારૂપી વલોણાથી વલોવાયેલો આ સાહિત્યાર્ણવ પણ ખૂબ વિશાળ છે, અને એમાંનાં અનેક રત્નો અપ્રકાશિત હોવાથી છીપણાના મોતીની જેમ કસોટી માટે દુર્લભ છે. તેથી ગ્રંથકારે કેટલાકની નોંધ લીધી નથી એવો આરોપ કરવાનો મોહ કેટલાક અવિચારી વાચકોને થાય એ સંભવિત છે. પરંતુ વેરવિખેર અને દુર્લભ સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત સંગ્રહન કરીને દેશ, કાળ છત્યાદિ વિભાગના આધારે એ ગ્રંથોનું સમીક્ષણ કરવા બદલ શ્રી વર્ણીકરનો આભાર માનવો જોઈએ.

ગ્રંથના વિષયોની માંડણી પૂર્વાર્ધમાં સત્તાવીસ પ્રકરણો અને ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ વ્યાપક પ્રકરણો એમ ત્રીસ પ્રકરણો ઉપરાંત એકત્રીસમું પ્રકરણ ઉપસંહારનું મળીને કુલ લગભગ સવા પાંચસો પાનામાં કરી છે અને આ મર્યાદામાં આધુનિક સાહિત્યકારોના પ્રયોજનોનું વિદ્વાતપૂર્ણ વિવેચન કરીને મહાકાવ્યોથી લઈને સામયિકોના સાહિત્ય સુધી બધા સાહિત્યપ્રકારોની નોંધ લેખકે લીધી છે. વાચકોની વિવિધ વિષયો પરત્વેની સંભવિત અપરિચિતતા ધ્યાનમાં લેતાં વર્ણનાત્મક પ્રકરણોમાં લેખકે જે મુક્ત હસ્તે અવતરણો આપ્યાં છે તે વધુ પડતાં છે એવો આક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી.

આધુનિક સાહિત્યમાં હાસ્યરસ એ નાવીન્યપૂર્ણ પ્રકરણ ખૂબ મનોરંજક છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રવાદ એ પ્રકરણ વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં વિશેષ આસ્થાપૂર્વક વાંચવું જોઈએ. કેટલાક મહાન લેખકો, અર્વાચીન શાસ્ત્રીય લેખકો અને ઉપસંહાર આ ત્રણ પ્રકરણોથી વ્યાપ્ત ઉત્તરાર્ધ તો ગ્રંથના સારરૂપ જ છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના સેતુરૂપ, જગન્નાથ પંડિતને અગ્રપૂજનનું માન આપીને અપ્પય્ય દીક્ષિત, તાંજોરના વિદ્યાપ્રેમી રામચંદ્ર અને એમના આશ્રિત કવિ ગોવિંદ દીક્ષિત, શ્રીનિવાસ દીક્ષિત, ધનશ્યામ કવિ, નારાયણ ભટ્ટપાદ, સમીક્ષાયકવર્તી પંડિત મધુસૂદનજી ઓઝા, કાવ્યકંઠ વસિષ્ઠ ગણપતિમુનિ, બ્રહ્મપિ કપાલી શાસ્ત્રી, પંડિત ક્ષેમાદેવી રાવ, મહામહોપાધ્યાય કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધુલે, શ્રી વાસુદેવનંદ સરસ્વતી, શ્રી ખેલ્લમકોંડ રામરાય, પ્રણયકુશ્મ શ્રી ગુલાબરાવ મહારાજ, પંડિત ઋષીકેશ ભટ્ટાચાર્ય, વિદ્યાવાયરૂપિની શ્રી અરૂપાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર, મહામહોપાધ્યાય શ્રી નારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તે, પંડિત તેજોભાનુ અને વી. રામાનુજચાર્ય જેવા પ્રતિભાશાળી લેખકોના નિર્માણકાર્યનો પરામર્શ શ્રી વર્ણીકરે ખૂબ મામિકતાથી કર્યો છે.

શ્રી વર્ણીકર પોતે સંસ્કૃતમાં પ્રસાદ, કલ્પનાવૈચિત્ર્ય અને પદલાલિત્યયુક્ત કાવ્યરચના કરે છે એ કેટલાંક પ્રકરણોમાં આપેલાં અવતરણો પરથી વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે.

‘અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય’ એ ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ મૌલિક ગ્રંથ લખીને અને પ્રકાશિત કરીને શ્રી વર્ણીકરે મરાઠી જાણનારા સંસ્કૃત ભાષાના ઉપાસકોને ઋણી બનાવ્યા છે.

—ચિ. દ્રા. દેશમુખ

નવી દિલ્હી,
તા. ૨૫-૧૨-૧૯૬૨.

લેખકનું નિવેદન

સંસ્કૃત ભાષાના અત્યંત પ્રતિકૂળ સમયમાં, અન્ય ભાષામાં લેખનકાર્ય કયું હોય તો સહેલાઈથી મળી શકે એવું ધન, માન, કીર્તિ ઇત્યાદિ વ્યક્તિગત સ્વાર્થનો વિચાર કર્યા સિવાય જે મહાનુભાવોએ અતિશય શ્રદ્ધાપૂર્વક સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્યસર્જન કરીને શારદાદેવીના મંદિરમાં વાલ્મીકિવ્યાસાદિએ પ્રગટાવેલો સંસ્કૃત સાહિત્યનો અખંડદીપ પ્રજ્વલિત રાખ્યો છે તે મહાનુભાવોનો મહિમા ગાવા માટે અત્યંત સમૃદ્ધ એવી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ મને શબ્દો જડતા નથી. તેમના આ વાક્યમયીન-કર્મયોગને કારણે જ આ ગ્રંથને માટે મને વિષય મળ્યો. નહિ તો ગ્રામો નાસ્તિ કુતઃ સીમા? જેવું થયું હોત. ગ્રંથારંભમાં મંગળાચરણ તરીકે તે સર્વ મહાનુભાવોને અમે અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ !

‘અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય’ એવું પ્રસ્તુત ગ્રંથનું નામાલિધાન કયું છે એમાં અમે ‘અર્વાચીન’ શબ્દની વ્યાપ્તિ ૧૭મી સદીથી ૧૯૬૦-૬૧ સુધીની હેતુપૂર્વક ગ્રહણ કરી છે અને એ હેતુ ગ્રંથના પ્રારંભમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થયેલી ક્રાંતિ ધ્યાનમાં લેતાં આ અર્વાચીન સમયના પણ બે ભાગ પડે છે : એક ઈ. સ. ૧૮૫૭ પહેલાંનો અને બીજો ત્યાર પછીનો. છેલ્લી ચાર સદીના સમયનો સામાન્ય નિર્દેશ કરવા માટે અને ઈ. સ. ૧૮૫૭ પહેલાંના એટલે કે પ્રથમ કાલખંડનો વિશેષ નિર્દેશ કરવા માટે ‘અર્વાચીન’ શબ્દ અમે વાપર્યો છે અને ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછીના સમયનો નિર્દેશ કરવા માટે અમે ‘આધુનિક’ શબ્દ વાપર્યો છે. આ ગ્રંથ પૂરતી આ બે શબ્દોના અર્થની વ્યાપ્તિ વાચકોએ ધ્યાનમાં લેવી.

સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરા ખૂબ પ્રાચીન છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પરિચયમાં આવતાં પહેલાં એ જ પ્રાચીન પરંપરા અન્ય પ્રાદેશિક સાહિત્યની જેમ જ અખંડ રીતે ચાલુ હતી. એ પરંપરાનું પૂરેપૂરું આકલન થાય અને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના અન્ય સાહિત્યગ્રંથો વાંચવાની જરૂર ન પડે એ હેતુથી અમે લગભગ દરેક નવા પ્રકરણના પ્રારંભમાં તે તે સાહિત્ય પ્રકારની પૂર્વ-પરંપરા ખૂબ સંક્ષેપમાં આપી છે. જેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ વિશેનો અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હોય એમને પણ અમે આપેલી પરંપરાનું વિષયસૂત્ર ક્યાંથી શરૂ થાય છે એનો ખ્યાલ આવશે એવી આશા છે. એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાનના કારણે અથવા અનાસ્થાને કારણે ભારતના સાહિત્યક્ષેત્રનો એક મોટો વિષય કેવો ઉપેક્ષિત રહી ગયો છે એનો પણ ખ્યાલ આવશે. પ્રાચીન સાહિત્યનો અમે સંક્ષેપમાં જે પરિચય આપ્યો છે તે અદ્ય છે અને પ્રકરણમાં વિષય પ્રતિપાદનની દૃષ્ટિએ જે કોઈને એ આકસ્મિક લાગે તો તેમણે આ ગ્રંથ વાંચતાં પહેલાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનો એકાદ ગ્રંથ વાંચ્યો હોય તો તેઓને એમ લાગશે નહિ.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અથવા સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય સમીક્ષાત્મક ગ્રંથોમાં લેખકનો કાલનિર્ણય એ એક મહત્વનો ભાગ માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન સાહિત્યકારોના સમયની આનંદશ્રિતતા અને એ વિશે વિદ્વાનોમાં પ્રવર્તતો મતભેદ એ એનું મુખ્ય કારણ છે. આ ગ્રંથમાં જેમના નામનો નિર્દેશ આવ્યો છે એમાંથી કોઈનાં પણ સ્થળકાળ માટે વિવાદ નથી. એમાંથી ઘણાનાં પુત્ર, પૌત્ર, દોહત્ર ઇત્યાદિ વંશજો અત્યારે પણ ઘણે સ્થળે હયાત છે. એમના વિદ્વાન પૂર્વજોની તે તે સ્થળના

લોકોને પૂર્ણ માહિતી છે. એવા ઘણા લોકો સાથે અમે પત્રવ્યવહાર કર્યો છે અને સંસ્કૃત વિશ્વ પરિષદના કામ માટે સમગ્ર ભારતમાં પ્રવાસ કરતી વખતે ઘણાને પ્રત્યક્ષ મળવાનું સૌભાગ્ય પણ અમને પ્રાપ્ત થયું છે. જૂના સાહિત્યકારોનો નિર્દેશ અમે વર્ષ પ્રમાણે કર્યો નથી, પરંતુ સૌકા પ્રમાણે કર્યો છે. જેઓ એક સૌકાના ઉત્તરાર્ધમાં જન્મ્યા અને બીજા સૌકાના પૂર્વાર્ધમાં નિધન પામ્યા એવા કેટલાક સાહિત્યકારોનો સમય-નિર્દેશ બંને સૌકાઓના આંકડા કૌંસમાં મૂકીને કર્યો છે. સોળમી સદીમાં ખ્યાતિ પામેલા પણ સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હયાત હોય એવા કેટલાક સાહિત્યકારોનો નિર્દેશ સત્તરમી સદીના સાહિત્યકાર તરીકે એમના લેખનકાર્યનું વૈશિષ્ટ્ય ધ્યાનમાં લઈને સહેતુક કર્યો છે.

આ પ્રબંધનાં પ્રકરણોની વહેંચણી અને વિષયની રજૂઆત ખાસ કરીને સાહિત્યપ્રકાર અને એમાં આવતા ગ્રંથો એ સ્વરૂપની છે. લેખકો કરતાં એમના ગ્રંથોને વધુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે તેથી જે લેખકોએ જુદા જુદા વિષયો પર, જુદા જુદા સાહિત્યપ્રકારોના સાર લેખનકાર્ય કર્યું છે તેમનો ઉલ્લેખ તે તે નિમિત્તે જુદા જુદા પ્રકરણમાં જોવા મળશે. આ રીતે જે લેખકોનો ઉલ્લેખ ઘણીવાર આવ્યો છે તેમનો ફરી નિર્દેશ કરતી વખતે પહેલાં ખતાવેલા ગ્રંથની વાચકને યાદ આપાવવા માટે, અમુક ગ્રંથકાર અથવા અમુક ગ્રંથના લેખક એવાં વિશેષણો લેખકના નામની આગળ ઘણી વાર વાપરવામાં આવ્યાં છે. કેટલાક લેખકોનો ઉલ્લેખ એમણે લખેલા મુખ્ય ગ્રંથોના સંદર્ભમાં જ આવ્યો છે અને એ જ પ્રસંગે એમના અન્ય સ્કુટ પુસ્તકોનો નિર્દેશ પણ શક્ય હોય ત્યાં કર્યો છે.

આ પ્રબંધમાં હજારો લેખકોનો અને એમના વિવિધ ગ્રંથોનો વિષયાનુસાર યથોચિત ઉલ્લેખ આવ્યો છે. અનેક લેખકોનો જે તે સંદર્ભોના સાર વધુ વખતે પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉલ્લિખિત લેખકો સિવાય અનુલિખિતોની સંખ્યા પણ મોટી હોય એ શક્ય છે. એમના અનુલેખનું મુખ્ય કારણ છે અધિકૃત માહિતીનો અભાવ. બધા સંસ્કૃતોપાસકો માટે અમારા મનમાં અત્યંત આદર છે. કેવળ અનાદરને કારણે, માહિતી હોવા છતાં પણ અમે કોઈનો ઉલ્લેખ ટાળ્યો નથી. શરતચૂકથી પણ કેટલીક વાર અતિપરિચિતોને ભૂલી જવાય છે એ બધાનો અનુભવ છે. અનવધાન એ પણ અનુલેખનું બીજું એક કારણ છે એમ સ્વીકારીને જે વિદ્યમાન સંસ્કૃતજ્ઞોનો ઉલ્લેખ યોગ્ય સંદર્ભમાં રહી ગયો હોય એવા અને અવિદ્યમાન લેખકોનાં આપ્તજનો અમને ક્ષમા કરે એવી નમ્ર વિનંતી છે.

લેખકોનો નિર્દેશ કરતી વખતે બધે એકવચનમાં શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. કાલિદાસ, ભવજીતિ, માધ, હર્ષ, બાણ જેવા પ્રાચીન મહાકવિઓનો નિર્દેશ એકવચનમાં જ કરવાની સમાન્ય પ્રથા છે. એનું અર્થઘટન તેઓને માટે લેખકના મનમાં અનાદર છે એવું ન કરવું. ઘણાનો નિર્દેશ આદરાર્થે બહુવચનમાં પણ કર્યો છે.

સર્વત્ર અનેક ગ્રંથોનો લેખકોના નામ સાથે ઉલ્લેખ આવ્યો છે. એમનો સંદર્ભ, મુદ્રણસ્થળ, પ્રાપ્તિસ્થાન, મૂલ્ય ઇત્યાદિનો નિર્દેશ બંને ત્યાંસુધી આપ્યો છે. કેટલાકનો નિર્દેશ કોઈકવાર આપ્યો નથી કારણ તે અન્યત્ર આવ્યો છે. એ સિવાય કેટલાકનો નિર્દેશ બિલકુલ રહી ગયો હોય તો આ પછીની આવૃત્તિમાં તે ત્રુટી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. સંદર્ભ માટે ખાસ કરીને શ્રી એમ. કૃષ્ણમ્માચારિયરના ગ્રંથના પરિચ્છેદોનો (નહિ કે પૃષ્ઠો) ક્રમાંક “કૃ” અક્ષર સાથે પ્રયત્નપૂર્વક આપ્યો છે. શ્રી કૃષ્ણમ્માચારિયરે પ્રથમ વાર આ દિશામાં ખતાવેલા અસામાન્ય કર્તૃત્વનો આદર અને ઋણનિર્દેશ આના કરતાં વધુ સારો કઈ રીતે કરી શકાય તે સંજયું નહીં.

આ વિષયના અભ્યાસ માટે જે ગ્રંથસૂચિઓ અને સંસ્કૃત સામયિકોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે તેની વિસ્તૃત માહિતી આ ગ્રંથના પ્રકરણ ચોવીસ અને પચીસમાં જોવી એમની પરિશિષ્ટાત્મક જુદી સૂચિ આપી નથી.

ઈ. સ. ૧૯૫૫-૫૬માં સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદના અખિલ ભારતીય સંઘટનમંત્રી તરીકે ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસ કરવાની, એ નિમિત્તે જુદા જુદા સ્થળોના અનેક સંસ્કૃત લેખકોને અને સંસ્થાઓને મળવા-જોવાની અને ક્યાંક નવા ગ્રંથો જોવાની તક મળી. તેથી આ ગ્રંથ માટે અત્યંત જરૂરી એવી ઘણી માહિતી અનાયાસે જ ઉપલબ્ધ થઈ. આ ભલે એક આકસ્મિક ઘટના હોય તો પણ સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદના કાર્યાધ્યક્ષ અને તે સમયના ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલ શ્રી કન્હયાલાલ મુન્શીએ અમારા પર એ જવાબદારી સોંપવાની જે આત્મચીતા ખતાવી, તેને આભારી છે. શ્રી મુન્શીજીનો એ નિમિત્તે આભાર માનવો એ અમારું કર્તવ્ય છે. એ પ્રવાસ દરમ્યાન અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને મળવાની તક મળી. એમાંના કેટલાકે પોતાના પ્રકાશિત ગ્રંથો, જૂના સંસ્કૃત સામયિકોનાં કાગળો, સામયિકોના ફુલંભ અંક અમને અમારા કામ માટે પ્રેમપૂર્વક આપ્યા. એ સર્વેનો નામોલ્લેખ સાથે ઋણનિર્દેશ કરવો અશક્ય છે તો પણ વેદમૂર્તિ પં. શ્રી. દા. સાતવળેકર, વિદ્યામાર્તંડ આચાર્ય દ્વિજેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી (મેરઠ), પં. કાલીપ્રસાદ ત્રિપાઠી (અયોધ્યા), યુરુવર્ધ સરસ્વતીપ્રસાદ ચતુર્વેદી (હાલમાં પ્રયાગનિવાસી), ડૉ. વે. રાઘવન (મદ્રાસ), પં. ગિરિરાજજી શર્મા (જયપુર), સ્વામી ભગવદાચાર્ય (અમદાવાદ), મુંબઈનું ભારતીય વિદ્યાભવનનું ગ્રંથાલય અને નાગપુરનું રા. સ્વ. સંઘનું ગ્રંથાલય, કવિતા સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી (વિજયવાડા), ગાસ્વામી દીક્ષિત મહારાજ (મુંબઈ), ડૉ. વાસુદેવ મૂર્તિ બ્રહ્માદિનો નામનિર્દેશ કરીને આભાર માનવો ખૂબ આવશ્યક છે.

આ ગ્રંથ પહેલાં અમે મૂળ સંસ્કૃતમાં લખ્યો, પણ એને માટે પ્રકાશક મળવાનું કોઈ પણ ચિહ્ન જણાયું નહિ તેથી એ ત્રણ મહિનાના સમયમાં જ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં થોડા ફેરફાર કરીને, તેમાં થોડું ઉમેરીને અમે મરાઠીમાં એનું પુનર્લેખન કર્યું. આ મરાઠી ગ્રંથ ત્રણચાર વર્ષ પહેલાં જ તૈયાર થયો હતો. ‘મોડર્ન બુક સ્ટોર્સ’-અકોલા, નાગપુર એ સંસ્થાના સંચાલક અને ‘વિદર્ભ પેપર મિલ્સ’ ઔદ્યોગિક કારખાનાના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર અને અમારા પરમ મિત્ર શ્રી રત્નલાલજી અગરવાલે ખૂબ આત્મીયતાથી અને નિઃસ્વાર્થપણે આ મરાઠી ગ્રંથ પ્રકાશન માટે સ્વીકાર્યો. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ પણ જલદી પ્રકાશિત થાય એવી તીવ્ર ઇચ્છા તો છે, પણ એ પૂરી કરવાનું ફક્ત પરમ કૃપાળુ પ્રભુના હાથમાં છે. શ્રી અગરવાલ સાથે અમારી મિત્રતા અકૃત્રિમ છે તેથી તેમને ધન્યવાદ આપવા અથવા તેમનો આભાર માનવો એ ખરી રીતે ઔપચારિક ગણાશે; છતાં એક કર્તવ્ય તરીકે અમે એમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ અને સેંકડો ધન્યવાદ આપીએ છીએ. કૃપયા એનો સ્વીકાર થાય એવી નમ્ર વિનંતી.

ત્રણ વર્ષ પહેલાં ગ્રંથલેખન પૂરું થયા બાદ એનું મુદ્રણ શરૂ થયું તે દરમ્યાન અમે ‘શિવરાજ્યોદયમ્’ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય અને અન્ય ખંડકાવ્યો વગેરે સ્કુટલેખન કરવામાં વ્યસ્ત હોવાથી આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન આપી શકાયું નહિ. તેથી તે સમય દરમ્યાન ગ્રંથમા વધુ માહિતીનો ઉમેરો કરી શકાયો નહિ તો પણ મુદ્રણ કરવાનું નક્કી થયા બાદ ફરીથી એ વિષય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને વધુ માહિતી ઉમેરી છે. મુદ્રણ થોડું લંબાયું તે એક રીતે સારું થયું.

ક્રીષ્ણ ગ્રંથમુદ્રણ માટે મહારાષ્ટ્ર મુદ્રણ પરિષદના સતત બે વર્ષ પ્રથમ ઇનામ મેળવનારા નાગપુરના નારાયણ મુદ્રણાલય અને તેના વ્યવસ્થાપક શ્રી પા. ના. બનહટ્ટીએ અમારે માટે જે તત્પરતા બતાવી તે બદલ તેમનો આભાર માનવો એ હું મારી ફરજ સમજું છું.

આ ગ્રંથ માટે ભારતમાતાના મહાન સુપુત્ર ડૉ. ચિં. દ્વા. દેશમુખે પ્રસ્તાવના લખી એ અમારું સૌભાગ્ય છે. પ્રત્યક્ષ અમારા લેખનને ખાસ મહત્ત્વ ન હોય તો પણ એ પ્રસ્તાવનાથી એને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એવું અમે માનીએ છીએ.

એક પરબ્રહ્મ સિવાય આ દુનિયામાં સંપૂર્ણ નિર્દોષ કાંઈ જ નથી. લેખક અને મુદ્રક પોતપોતાની રીતે ગ્રંથ નિર્દોષ બનાવવા માટે સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ છેવટે તો એ એક માનવી પ્રયત્ન જ છે તેથી જુદા જુદા વિચક્ષણ વાચકોને એમાં પોતાની વૈયક્તિક ધારણા પ્રમાણે અને યોગ્યતાનુસાર જુદા જુદા પ્રકારની ભૂલો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યા બાદ જણાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. સાથે સાથે એક વ્યક્તિને જે ગુણ દેખાય તે જ બીજી વ્યક્તિને દોષ લાગે એવી પણ પૂરેપૂરી શક્યતા છે. આ ગ્રંથનાં સંસ્કૃત અવતરણોના સંબંધમાં અમારો આવો જ અનુભવ છે. અમારા હસ્તલિખિત ગ્રંથ પર નજર નાખતાં એક હિતચિતકે જણાવ્યું કે સંસ્કૃત અવતરણો થોડાં વધુ આપ્યાં હોત તો સારું. અને બીજા જ દિવસે સંસ્કૃત અવતરણો થોડાં ઓછા આપો તો સારું, એવો અમારા બીજા મિત્રે અલિપ્રાય આપ્યો ! માનવી શક્તિની મર્યાદા અને રૂબલનશીલતા ધ્યાનમાં લેતાં અમારી ભૂલો માટે ઉદાર વાચકો ક્ષમા કરશે એવી નમ્ર વિનંતી.

न यस्य करुणां विना स्फुरति दिव्यधाम्नां निधिः

न वक्ति स गिरां पतिर्न च सदागतिर्गच्छति ।

प्रबन्धपरिपूरणे विकलशेमुषीकस्य मे

स एव करुणाघनः सकलकारणं कारणम् ॥

શ્રીધર ભાસ્કર વણેકર

અનુક્રમણિકા

નિવેદન

અનુવાદકોના બે બોલ

પ્રસ્તાવના: ડૉ. ચિંતામણિ દ્વારકાનાથ દેશમુખ.

લેખકનું નિવેદન

પ્રકરણ ૧ પ્રાસ્તાવિક:—પ્રસ્તુત વિષયનું મહત્ત્વ

પ્રકરણ ૨ આધુનિક સાહિત્યકારોના પ્રયોજનો:—પ્રાચીન સાહિત્યશાસ્ત્રજ્ઞોએ કાવ્યં યશસેઽયંકૃતે વ્યવહારવિદે વગેરે શબ્દોમાં ગણ્યાવેલાં પ્રયોજનો કરતાં જુદાં જ પ્રયોજનોથી પ્રેરાઈને આધુનિક સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ સાહિત્યસેવા કરી છે. તે પ્રયોજનો આ પ્રમાણે છે:—સંસ્કૃતશ્રદ્ધા, લોકજનગૃહિત, અન્ય ભાષાના સાહિત્યનો પરિચય, સમાજહિત, છાત્રહિત, સ્વાધ્યાય, ધનાશા, પરપ્રેરણા, સંસ્કૃતની અખિલભારતીયતા, નવા પ્રકારોનો પ્રચાર, પ્રાચીન લેખકોનું અનુસરણ. અને ત્યાં સુધી આ પ્રયોજનો અમે તે તે સાહિત્યકારોના શબ્દોમાં જ આપ્યાં છે.

પ્રકરણ ૩ મહાકાવ્યાત્મક ચરિત્રગ્રંથ:—પ્રાચીન સમયથી સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ચરિત્ર-ગ્રંથો કાવ્યાત્મક પદ્ધતિથી જ લખાયા છે. એ પરંપરા અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ પણ ચાલુ રાખી છે. દેવતાત્મક મહાકાવ્યો—શ્રીરામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ એ દેવી વિભૂતિઓનાં છેલ્લા ચાર સદીઓમાં લખાયેલાં ચરિત્રો—શૈવ અને વૈષ્ણવપુરાણની કથાઓ પર આધારિત મહાકાવ્યો—મહાભારતીય કાવ્યો.

પ્રકરણ ૪ સાધુજનોનાં ચરિત્રો:—શંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ઇત્યાદિ પ્રાચીન અને ગુરુનાનક, દયાનન્દ સરસ્વતી વગેરે અનેક અર્વાચીન સાધુપુરુષોનાં ચરિત્રો પર આધારિત જુદાં જુદાં સંસ્કૃત કાવ્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

પ્રકરણ ૫ રાજપુરુષોના ચરિત્રો:—શ્રી શિવાજી વગેરે જેવા જુદા જુદા ભારતીય રાજપુરુષોનાં ચરિત્ર પર આધારિત વિવિધ કાવ્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

પ્રકરણ ૬ પરકીય રાજસ્તુતિ:—રાજપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો પર કાવ્ય લખવાની પરંપરાની આ એક વિકૃતિ છે. ભારત પર શાસન કરનારા મુસલમાન અને અંગ્રેજ રાજ્યોની સ્તુતિ કરવા માટે લખાયેલા લગભગ પચાસ ગ્રંથોનો અનેક અવતરણોસહિત સંક્ષિપ્ત પરિચય.

પ્રકરણ ૭ કિલ્લ કાવ્યો :—બારમી સદીમાં કવિરાજ નામના મહાકવિએ રાષ્ટ્રવ-પાણ્ડવીયમ્ નામના કાવ્યથી દ્વયર્થી મહાકાવ્યની પરંપરા શરૂ કરી. આ શ્લેષકિલ્લ કાવ્યોની પરંપરા અર્વાચીન સમયમાં પણ ચાલુ છે, એટલું જ નહિ

પૃષ્ઠાંક

૧

૩-૪

૫-૬

૭-૧૦

૧-૩

૪-૧૩

૧૪-૩૧

૩૨-૩૮

૩૯-૪૪

૪૫-૫૪

બદ્ધ એક શ્લોકમાંથી ૧૨૮ અર્થો ઘટાવી શકાય એવાં કાવ્યો અર્વાચીન સમયમાં પણ લખાયાં છે. એ જાતનાં આશરે પંદર કાવ્યોનો ઉદાહરણો સહિત સંક્ષિપ્ત પરિચય.

૫૫-૫૮

પ્રકરણ ૮ શાસ્ત્રનિષ્ઠ કાવ્યો:—પાંચમી સદીના ભટ્ટી કવિએ શાસ્ત્રનિષ્ઠ કાવ્યોની પરંપરા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શરૂ કરી. આ પરંપરામાં વ્યાકરણ, અલંકાર વગેરે શાસ્ત્રોનાં ઉદાહરણ માટે લખાયેલાં લગભગ દસ અર્વાચીન કાવ્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

૫૯-૬૧

પ્રકરણ ૯ ચમ્પૂવાક્રમય:—દસમી સદીના ત્રિવિક્રમભટ્ટ કવિએ ‘નલચમ્પૂ’ થી ગદ્યપદ્ય-મિશ્ર ચમ્પૂકાવ્યની પરંપરા શરૂ કરી. આ પરમ્પરાના વેંકટાધ્વીકૃત ચિન્નગુણ-દર્શનચમ્પૂની પદ્ધાંતથી લખાયેલા તેમજ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત વગેરે વિવિધ પૌરાણિક કથાઓ અને ઐતિહાસિક ચરિત્રો પર આધારિત અનેક અર્વાચીન ચમ્પૂગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

૬૨-૭૬

પ્રકરણ ૧૦ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ઇતિહાસ:—ઇતિહાસસંશોધનની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવતા અનેક કાવ્યાત્મક ગ્રંથો અર્વાચીન સંસ્કૃતસાહિત્યમાં નિર્માણ થયા છે. સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયેલા કવીન્દ્ર પરમાનન્દનુ શિવભારતમ્ કાવ્ય એ એનો સચોટ દાખલો છે. એ જાતના આશરે ત્રીસ ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

૭૭-૮૨

પ્રકરણ ૧૧ શિવાજી મહારાજની સંસ્કૃતનિષ્ઠા:—સંસ્કૃતભાષાના પ્રાંતિકૂળ સમયમાં પણ ઘણા રાજવીઓએ પ્રેત્સાહન આપીને સંસ્કૃતસાહિત્યની પરંપરા અક્ષુણ્ણ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એવા વિદ્યાપ્રેમી રાજવીઓમાં પુણ્યશ્લોક શિવાજી મહારાજનું સ્થાન મોખરે છે. શિવાજી મહારાજની પ્રત્યક્ષપરોક્ષ પ્રેરણાથી નિર્માણ થયેલા કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનો વિસ્તૃત પરિચય.

૮૩-૮૬

પ્રકરણ ૧૨ અવાંતર કાવ્યો:—શૃંગાર, નિસર્ગવર્ણન, ટીકાગ્રંથ વગેરે વિવિધ વિષયો પર લખાયેલા સો કરતાં વધુ ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

૮૭-૯૭

પ્રકરણ ૧૩ શતક કાવ્યો:—ભટ્ટાચાર્યની શતકકવ્યોને અનુસરનારાં જુદા જુદા વિષયોને લગતા આશરે નેવું શતકકાવ્યોનો પરિચય.

૯૮-૧૦૪

પ્રકરણ ૧૪ સ્તોત્રસાહિત્ય:—અનેક દેવદેવતાઓ અને મહાન પુરુષો માટે લખાયેલા નાનાં મોટાં લગભગ સોથી વધુ સ્તોત્રોનો પરિચય.

૧૦૫-૧૧૪

પ્રકરણ ૧૫ દૂતકાવ્યો:—મેઘદૂતનો આદર્શ રાખીને લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા લગભગ સિતોર દૂતકાવ્યોનો પરિચય.

૧૧૫-૧૨૧

પ્રકરણ ૧૬ સુભાષિતસંગ્રહ:—લગભગ દસમી સદીથી સુભાષિત સંગ્રહાત્મક ગ્રંથોનો આરંભ થયો. અર્વાચીન સમયમાં પણ આ સંગ્રહમાં દિવસે દિવસે ઉમેરો થતો રહ્યો છે. આ જાતના લગભગ યાળીસ ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અને કેટલાક કવિઓના આશરે બસો સુભાષિત શ્લોકોનો સંગ્રહ.

૧૨૨-૧૪૪

પ્રકરણ ૧૭ ધાર્મિક આશ્ચર્યની સંસ્કૃતસેવા:—રામાનુજ, વલ્લભ, મધ્વ, અહોબિલ, વીરશૈવ, જોતન્ય, જોસ્વામી, પરકાસ, જૈન વગેરે પ્રાચીન અને આધુનિક, આશ્ચર્યની સંસ્કૃતસેવા.

- અરવિન્દાશ્રમ ઇત્યાદિ અર્વાચીન ધર્મસંપ્રદાયના આશ્રમોની પ્રેરણાથી નિર્માણ થયેલા ધાર્મિક વાઙ્મયનો પરિચય. ૧૪૫-૧૫૦
- પ્રકરણ ૧૮ નાટ્યવાઙ્મય—પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને સામાજિક વિષયોને લગતાં આશરે એકસો ચાલીસ નાટકોનો પરિચય. ૧૫૧-૧૬૨
- પ્રકરણ ૧૯ લાક્ષણિક નાટકો—પ્રારંભી સદીના કૃષ્ણમિશ્ર નામના યતિએ પ્રબોધ-ચન્દ્રોદયમ્ નામનું નાટક લખીને આ પ્રકાર શરુ કર્યો. આવી જાતનાં આશરે ત્રીસ નાટકોનો પરિચય. ૧૬૩-૧૬૬
- પ્રકરણ ૨૦ ગેય કાવ્યો—પ્રારંભી સદીમાં જ્યદેવના ગીતગોવિન્દમ્ કાવ્યથી આ કાવ્ય-પ્રકાર લોકપ્રિય બન્યો. આવી જાતના લગભગ પાંત્રીસ ગ્રંથોનો પરિચય દા.ત. રામજેશી, ભટ્ટ મથુરાનાથ, મૂળશંકર યાજ્ઞિક, વેંકટરમણાચાર્ય, વારવૂર કૃષ્ણમેનન ઇત્યાદિ કવિઓના જુદી જુદી જાતનાં ગેયકાવ્યો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. ૧૬૭-૧૭૭
- પ્રકરણ ૨૧ ગદ્યસાહિત્ય—ગદ્યસાહિત્યની પરંપરા વેદકાળ જોટલી પ્રાચીન છે. સુબન્ધુ બાણભટ્ટ જેવા કવિઓએ અલંકારપ્રચુર ‘ઓજસમાસમૂયિષ્ઠ’ ગદ્યશૈલીને વેગ આપ્યો. ગદ્યના મુક્તક, વૃત્તગંધિ, ચૂર્ણક, દળક વગેરે ધૂણા પ્રકારો નિર્માણ થયા. અર્વાચીન સમયમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની કથા, નવલિકા અને નિળંધના ક્ષેત્રે ખેડાણ થયું. જુદી જુદી જાતના આશરે ૭૦ ગ્રંથોનો પરિચય અને કોષ્ટ ગદ્યશૈલીનાં કેટલાંક ઉદાહરણો. ૧૭૮-૧૯૮
- પ્રકરણ ૨૨ અનુવાદિત સંસ્કૃત સાહિત્ય—અઢારમી સદી સુધી સંસ્કૃતગ્રંથોના ખીજી ભાષાઓમાં અનુવાદો થયા. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ખીજી ભાષાઓના કોષ્ટ ગ્રંથોના સંસ્કૃતમાં અનુવાદો શરૂ થયા. સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર થયેલાં આશરે સો ગ્રંથોનો પરિચય. ૧૯૯-૨૨૩
- પ્રકરણ ૨૩ અન્યભાષાના શબ્દોનું સંસ્કૃતીકરણ—ભાષાન્તરાત્મક સંસ્કૃતસાહિત્ય લખનારા લેખકોએ જુદી જ જાતના ધૂણા નવાં શબ્દો ભાષાન્તર માટે વાપર્યા છે. તેનાં ઉદાહરણો, તેને કારણે ઉદ્ભવેલી સમસ્યા અને વિધાયક સૂચનો. ૨૨૪-૨૩૧
- પ્રકરણ ૨૪ ગ્રંથસૂચી અને શબ્દકોશ—પાશ્ચાત્ય પંડિતોની સક્રિય પ્રેરણાને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય હેઠલી સદીમાં શરુ થયું. આજ સુધી નિર્માણ થયેલી લગભગ બધી ગ્રંથસૂચીઓ અને આશરે પચાસ કોશોનો પરિચય. ૨૩૨-૨૪૨
- પ્રકરણ ૨૫ સામયિકોનું સાહિત્ય—લગભગ બધાં સંસ્કૃત સામયિકોનો પરિચય, એમના વિષયોની વિશેષતા અને આધુનિકતા. સંસ્કૃતમવિતબ્યમ્ મધુરવાણી, સંસ્કૃત-રત્નાકર, ભારતી, સારસ્વતીસુષમા, મઝૂજૂષા ઇત્યાદિ સામયિકોના અનેક વિધ લેખો અને લેખકોની સૂચી. સંસ્કૃત સામયિકોની ભાષાશૈલી. ૨૪૩-૨૭૨
- પ્રકરણ ૨૬ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં હાસ્યરસ—(લોકો માને છે તે રીતે) પ્રાચીન સાહિત્ય-કારોએ હાસ્યરસની ઉપેક્ષા કરી ન હતી. આધુનિક સમયમાં હાસ્યરસાત્મક સાહિત્ય માટે વિશેષ રુચિ. અનેક વિનોદી ગ્રંથોનો ઉદાહરણો સાથે પરિચય. ૨૭૩-૨૯૦

પ્રકરણ ૨૭ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં રાષ્ટ્રવાદ—ઓગણીસમી સદીમાં રાષ્ટ્રવાદી સાહિત્યને ભારતની બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિશેષ વેગ મળ્યો. સંસ્કૃત સાહિત્યકારો પણ એ વિશે સભાન હતા. એમણે નિર્માણ કરેલા અને છુટાછવાયા કોષ રાષ્ટ્રીય કાવ્યોનો પરિચય. આન્ધ્ર, માળવા, પંજબ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોનું રાષ્ટ્રવાદી વર્ણન અને અંતમાં લેખકે પોતે લખેલ માતૃમૂલહરી નામનાં શતક-કાવ્યમાંથી ભારતમૂલસ્તબન અને ગ્રંથના પૂર્વાર્ધની સમાપ્તિ. ૨૬૧-૩૨૯

ઉત્તરાર્ધ

- પ્રકરણ ૨૮ કેટલાક મહાન લેખકો—પૂર્વાર્ધમાં ધણાખરા લેખકોનો માત્ર નામનિર્દેશ અને સાથે એમના ગ્રંથોનો નિર્દેશ છે. આ લેખકોમાંથી ધણાની વ્યક્તિગત યોગ્યતા ખૂબ જાણી છે અને એમનાં ચરિત્ર પણ ખૂબ સ્ફૂર્તિદાયક છે. આવા સેંકડો કોષ લેખકોમાંથી કેટલાક લેખકોનો જીવનવૃત્તાંત અને સાહિત્યક્ષેત્રે આપેલ યોગદાનનો પરિચય ૩૩૦-૩૭૧
- પ્રકરણ ૨૯ અર્વાચીન શાસ્ત્રીય લેખકો—વ્યાકરણ, સાહિત્ય, જ્યોતિષ, સંગીત, આયુર્વેદ, ન્યાય, વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર-આ શાસ્ત્રો પર ઓગણીસમી સદીથી આજ સુધી લખાયેલા ધણા મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો અને એના લેખકો વિશે સંવિસ્તર નિવેદન. ૩૭૨-૩૯૨
- પ્રકરણ ૩૦ કેટલાક મહત્વના ગ્રંથો—પૂર્વાર્ધમાં નિર્દેશાયેલા સેંકડો ગ્રંથો એમના પર સમીક્ષાત્મક સ્વતંત્ર પ્રબંધ લખી શકાય એટલી યોગ્યતા ધરાવે છે. એ રીતે ઉદાહરણ તરીકે શિવભારતમ્, ચર્મદર્શન અને સંસ્કૃતસાહિત્યચિમર્શન-માત્ર આ ત્રણ ગ્રંથ કૃતિઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ૩૯૩-૪૦૪
- પ્રકરણ ૩૧ ઉપસંહાર ૪૦૫-૪૫૦
- સંદર્ભગ્રંથોની સૂચી ૪૫૧-૪૫૪
- નામસૂચી ૪૫૫-૪૮૦

પ્રકરણ ૧

પ્રાસ્તાવિક

વેદકાળથી સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્યનિર્મિતિ અખંડપણે ચાલુ છે. પણ ૧૯મી સદી સુધી આ સમગ્ર સાહિત્યનું વિમર્શાત્મક લેખન કોઈએ પણ કર્યું ન હતું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને સંસ્કૃત-સાહિત્યનો પ્રથમ પરિચય ઓગણીસમી સદીમાં થયો અને ત્યારથી તેમણે પોતાની પદ્ધતિ અનુસાર સંસ્કૃત-સાહિત્યના વિવેચનાત્મક સમીક્ષણની શરૂઆત કરી. ઈ. સ. ૧૮૬૦માં મેક્સમુલ્લરે **Ancient Indian Literature** ગ્રંથ લખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૮માં વેબરે **Indian Literature** ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો. ૧૯૦૦માં મેકડોનેલે **History of Sanskrit Literature** નામનો ગ્રંથ તૈયાર થયો. એ જ સમયે ફ્રીથેનો **Classical Sanskrit Literature**નો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થયો. સારખાદ ૧૯૦૩માં શ્રોડરે **Indian Literature & Culture**, ઓલ્ડેનબર્ગે **Die Literature des alten Indian**, ૧૯૦૪માં વિંટરનિટ્ઝે **Der Indischen Literature**ના બે ખંડ અને વી. હેન્રી કૃત **Les Literature des Linds** નામનો ફ્રેંચ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો. આ રીતે યુરોપીયન ભાષાઓમાં સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યના પરામર્શાત્મક અનેક મૌલિક ગ્રંથો ઓગણીસમી સદીના મધ્યકાળથી વીસમી સદીના પ્રારંભ સુધી લખાયા. આ જ ગ્રંથોના આધારે શ્રીકૃષ્ણમાચાર્ય, દાસગુપ્તા, ડે, વી. વરદાચારી ઇત્યાદિ ભારતીય પંડિતોએ ઉપરોક્ત ગ્રંથોની વિસ્તૃત આવૃત્તિઓ જેવા કેટલાક ગ્રંથો અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યા. એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને ઉપાધ્યાય, અગરવાલ, પાંડે, રામવિહારીલાલ ઈ. સંસ્કૃત પંડિતોએ હિંદી ભાષામાં સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના ગ્રંથો લખ્યા. આ જ આરસામાં મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી, તામિલ, તેલુગુ ઇત્યાદિ ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિમર્શાત્મક ઇતિહાસ આપનારા અનેક ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા. ૧૯૫૧માં હંસરાજ અગરવાલે સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ સંસ્કૃત ભાષામાં બે ભાગમાં પ્રકાશિત કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૫૬માં વૃંદાવન ગુરુકુલના જૂતપૂર્વ કુલપતિ પં. દિનેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રીએ ‘સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શઃ’ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો. આ રીતે છેલ્લાં સો વર્ષમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનો સમીક્ષાત્મક વિચાર દર્શાવનારા ઘણા ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા. આ જ સમયમાં ઘણા દુર્લભ હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થયા. પરંતુ આ બધા સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસકારોએ સોળમી સદી પછીના એટલે પંડિતરાજ જગન્નાથ પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યના અસ્તિત્વની નોંધ લીધી નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ એટલે કે સોળમી સદી સુધીના સાહિત્યનો ઇતિહાસ એવો એક સંકેત જ જાણે રૂઢ થઈ ગયો. અપવાદાત્મક રીતે કેટલાક ગ્રંથોમાં સોળમી સદી બાદ થઈ ગયેલા કેટલાક કવિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય જેવા મળે છે. નવા લખાયેલા કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં સમીક્ષણો હિન્દુ (મદ્રાસ), કેસરી (પૂના), અમૃતખંડાર પત્રિકા (કલકત્તા) જેવાં સામયિકોમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રકાશિત થતાં હતાં. પરંતુ સામયિકોનું જીવન ક્ષણિક હોવાથી એ સમીક્ષણો ખૂબ જ થોડા સંસ્કૃત જાણકારોની નજરે પડ્યાં. એમાં પણ એવું બને છે કે, એક પ્રદેશના લેખકોનો બીજા પ્રદેશનાં સામયિકો સાથે ખૂબ ઓછો સબંધ હોય છે, તેથી ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશમાં પ્રકાશિત થયેલા નવા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો બધાં સામયિકો દ્વારા સાર્વત્રિક પ્રચાર થઈ શક્યો નહિ. તેમનો પરિચય જે તે પ્રદેશ પૂરતો જ સીમિત બની ગયો. મહારાષ્ટ્રમાં પ્રકાશિત થયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો પરિચય

મહારાષ્ટ્રનાં સામયિકમાં જ જોવા મળે છે. મહારાષ્ટ્ર બહારના પંડિતોને એ ગ્રંથોનું નામ સુદાં જાણમાં હોતું નથી. આ જ પરિસ્થિતિ બીજા પ્રદેશમાં છપાયેલાં પુસ્તકોની પણ બને છે.

ભારતનાં બધાં ગ્રંથાલયોમાં સંસ્કૃતગ્રંથોનો વિભાગ ઘણું ભાગે હોય છે જ અને ત્યાંના સંસ્કૃત વિભાગમાં રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ, ઉપનિષદ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, માધ, ભારવિ, હર્ષ, આણ, દંડી, જગન્નાથ ઇલાદિ પ્રાચીન કવિઓના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો એમની જુદી જુદી આવૃત્તિઓ સાથે જોવા મળે છે. પણ પુસ્તકાલયના સંચાલકે અર્વાચીન સમયમાં લખાયેલા સંસ્કૃત-ગ્રંથોનો ખાસ ધ્યાન આપીને સંગ્રહ કર્યો હોય એવું કયાંય બન્યું નથી. સંપૂર્ણ ભારતમાં અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો સુવ્યવસ્થિત સંગ્રહ કયાંય પણ જોવા મળતો નથી. સંસ્કૃત વિદ્યાના અધ્યયનનો ધીમે ધીમે હ્રાસ થતો જાય છે, તેથી સંસ્કૃત ગ્રંથના વાચકોની સંખ્યા પણ ઘટતી જાય છે. એમાં પણ સંસ્કૃતના કેટલાક પ્રખર વિદ્વાનો અહંકારને કારણે અથવા પરંપરાનિષ્ઠતાને કારણે પ્રાચીન સંસ્કૃતગ્રંથોનું જ તત્પરતાથી વાચન કરે છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતગ્રંથોનું અવલોકન કરવા જેટલી જિજ્ઞાસા પણ તેઓ દાખવતા નથી. આ રીતે ગ્રંથકો અને વાચકોના અભાવે પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથોની પ્રતો પણ ખૂબ થોડી કાઢવામાં આવે છે.^૧ અનેક ગ્રંથોની ફક્ત એક જ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ, સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદ, અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલન જેવી સંસ્કૃતનિષ્ઠ સંસ્થાઓએ આધુનિક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિએ કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેથી આવું નવપ્રકાશિત આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભાવ છે એમ માની સંસ્કૃત ન જાણનારા અને સંસ્કૃતપરાંગમુખ નવશિક્ષિત સમાજ ‘સંસ્કૃત એક મૃત ભાષા છે’ એવું માનતો હોય તો એમાં એમનો કોઈ દોષ નથી.

“અમરાણાં ભાષા મૃતા इति वदतोव्याघात एव” જેવી શબ્દોની રમત રમીને સંસ્કૃતનું સજીવત્વ સિદ્ધ થશે નહિ. છેલ્લાં ૩૦૦ વર્ષોમાં લખાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યને વિશેષ પ્રસિદ્ધ ન મળવાથી એ ભાષા મૃત છે એવું કહેવાની હિંમત એ લોકો કરી શકે છે. એમની આ ગેરસમજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણેથી જ દૂર કરવી ઘટે. એ માટે સોળમી સદી પછી નિર્માણ થયેલા ગ્રંથોનો અને લેખકોનો યોગ્ય રીતે પરિચય આપવાની જરૂર છે. આ જ સમય દરમિયાન લખાયેલા અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાના ગ્રંથોની વિશેષતાઓ, વિચાર અને સાહિત્યપ્રકારો સંસ્કૃતભાષામાં આવ્યા છે કે કેમ એ બતાવવાની પણ જરૂર છે.

કાલિદાસ, ભટ્ટો, જયદેવ, વેંકટાધ્વરી વગેરે લેખકોએ જે જુદા જુદા કાવ્યપ્રકારો સંસ્કૃત-સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તિત કર્યા તે આ આધુનિક સમય દરમિયાન ખંડિત થયા છે કે કેમ એ પણ સપ્રમાણ બતાવવું આવશ્યક છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કથી જે નવા પ્રકારો અને પ્રવાહો આધુનિક સાહિત્યક્ષેત્રમાં બીજા ભાષાઓમાં જોવા મળે છે તે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિર્માણ થાય છે કે કેમ એ પણ તપાસવું આવશ્યક છે. સંસ્કૃત ન જાણનારા લોકોએ સંસ્કૃત ભાષા પર જે મૃતત્વનો આરોપ કર્યો છે એનું ખંડન કરવા માટે આ બધો ઉદ્યમ કરવો આવશ્યક છે. નહિ તો ફક્ત શબ્દોની કરામતથી એમના આરોપનો વિચાર કરાય તો એમાં ફક્ત દુરાભિમાનયુક્ત સંસ્કૃતભક્તિ જ વ્યક્ત થશે, અને સંસ્કૃતનું સજીવત્વ સિદ્ધ થશે નહિ.

૧ વ્યાજોક્તિરત્નાવલી ડૉ. મહાલિંગ શાસ્ત્રી, પ્રકાશિત નકલો માત્ર ૩૦૦.

આવા વિચારથી પ્રેરિત થઈને જ અમે આ ગ્રંથ લખવા ઉદ્ધુક્ત થયાં છીએ. ખરી રીતે નેર્મ એ તો છેલ્લાં ૩૦૦ વર્ષમાં સંપૂર્ણ ભારતવર્ષમાં અસંખ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો લખાયા. કારણ સંસ્કૃત એ કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રદેશની ભાષા નથી, પરંતુ સમગ્ર ભારતની ભાષા છે. એમાંથી કેટલાક ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે અને ઘણા અપ્રકાશિત છે. પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથોની પણ ઘણી થોડી પ્રતો જ ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે સર્વત્ર વિખરાયેલા આ દુર્લભ સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત રીતે સંકલન કરીને દેશ, સમય ઇત્યાદિ વિભાગ પાડીને એ સાહિત્યની સમીક્ષા ખૂબ જ આવશ્યક છે. આટલું મોટું કાર્ય હાથ ધરવા માટે કેન્દ્રશાસને જ એકાદ ‘અભિનવ સંસ્કૃત સાહિત્ય વિમર્શ સમિતિ’ની સ્થાપના કરવી જરૂરી છે. નહિ તો કોઈપણ એક વ્યક્તિ આટલું મોટું કામ પૂરું કરી શકે એ અસંભવ છે.

પોતાની અસમર્થતાથી પૂર્ણ સલાન હોવા છતાં અમે આ પ્રયત્ન કર્યો છે તે સમયે “તિત્તીર્ષુર્દુસ્તરં મોહાદુહુવેનાસ્મિ સાગરમ્।” એ કાલિદાસની ઉક્તિ અમને સહજ યાદ આવે છે. આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરામર્શ કરવો એ કામ ભલે દુષ્કર હોય પણ સર્વથા અશક્ય તો નથી જ. હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રંથોની સૂચી તૈયાર કરનારા વિદ્વાનોએ આ માર્ગ થોડો સરળ બનાવ્યો છે. ત્યારબાદ દક્ષિણના વિખ્યાત સંસ્કૃત-પંડિત માડભાષિ કૃષ્ણમ્માચારિયરે “ખૂબ જ હેમત ઉઠાવીને એ વધુ સરળ બનાવ્યો છે. આ રીતે પૂર્વસૂરિઓએ અપનાવેલા આ માર્ગે આગળ જઈશું તો ચોક્કસ ધ્યેયસિદ્ધિ મળશે એવી શ્રદ્ધાથી અમે આ કષ્ટસાધ્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ. મંદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. વી. રાઘવને ૧૯૫૬માં અને ૧૯૫૭માં ક્રમશઃ ત્રણ પત્રકો પ્રકાશિત કર્યા. આ રીતે આ દુર્ગમ માર્ગમાં ‘મળો વજ્રસમુત્કીર્ણ સૂત્રસ્પેવાસ્તિ મે ગતિઃ।’ એ ન્યાયથી અમારો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના સંદર્ભમાં જે જે સ્થળેથી કાંઈક માહિતી મળવાની શક્યતા છે, એવી અમને ક્યાંકથી જાણ થાય તો તેવાં અનેક સ્થળોએ અમે સેંકડો પત્રો લખ્યાં પણ લગભગ બધા નિષ્ફળ ગયા.

આ ગ્રંથમાં માડભાષિ કૃષ્ણમ્માચારિયરે આપેલા સંદર્ભગ્રંથોનો નિર્દેશ, ‘કુ.’ અક્ષરથી એમના ગ્રંથોના પરિચ્છેદના ક્રમાંક સાથે કર્યો છે. ઉપલબ્ધ થયેલા ગ્રંથોનાં મુદ્રણાલય, પ્રાપ્તિસ્થાન, અને બંને તો મૂલ્યનો નિર્દેશ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. ઘણા મુદ્રિત ગ્રંથોનો નિર્દેશ કેટલેક ઠેકાણે મળ્યો પણ મૂળ ગ્રંથ જ દુર્લભ હોવાથી પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાયા નથી. આવા ગ્રંથોનું સંકલન અથવા પુનર્મુદ્રણ કરવાનું સામર્થ્ય ફક્ત સરકાર જ ધરાવે છે. તે કરવાની સદ્ધુદ્ધિ સરકારને થાય એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

2 M. Krishnammachariar, M.A., M.L., Ph.D., M.R.A.S; Author of the History of Classical Sanskrit Literature, Printed at Imamalai Tirupathy Deosthan Press, 1937.

3 (i) Modern Sanskrit Writings-(The Adyar Library of Research Centre).

(ii) Modern Sanskrit Literature (Sahitya Akademy New Delhi 1957).

(iii) Sanskrit Literature (1700 to 1900).

આધુનિક સાહિત્યકારોનાં પ્રયોજનો

કાવ્યં યશસેડર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘઃ પરનિર્વૃતયે કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે ॥

કા. પ્ર. (૧.૨)

આ સુપ્રસિદ્ધ કારિકામાં મમ્મટાચાર્યે પ્રાચીન સાહિત્યોપાસકોનાં સાહિત્યનાં પ્રયોજનો ગણાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત પણ સાહિત્યનાં કેટલાંક પ્રયોજનો છે અને એ પ્રયોજનોથી પ્રેરાઈને કેટલાક કવિઓ સાહિત્યનિર્મિતિ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે. કાવ્ય એ યશઃપ્રાપ્તિ અને અર્થપ્રાપ્તિ માટે કારણરૂપ છે એવું શ્રી મમ્મટાચાર્યે જણાવ્યું છે, પરંતુ સામગ્રત સમયે, સંસ્કૃતની વિપન્નાવસ્થામાં સંસ્કૃત સાહિત્ય નિર્માણ કરનારા સાહિત્યકારોને યશ અને અર્થ બન્નેની પ્રાપ્તિ લગભગ અશક્ય જ છે. તેથી મમ્મટાચાર્યે ગણાવેલાં પ્રયોજનો એમની સાહિત્યનિર્મિતિ પાછળ ન હતાં એ સ્પષ્ટ છે. એકાદ લોકપ્રિય વિષય પર પ્રાદેશિક ભાષામાં અથવા ખાસ કરીને અંગ્રેજી ભાષામાં સાહિત્યનિર્માણ કરનારાઓને યશ અને અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. હજારો સાહિત્યકારોએ જનતામાં સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા અને પારતંત્ર્યનો દૂષ ઉદ્દીપિત કરવા માટે પ્રાદેશિક ભાષામાં સાહિત્યનિર્માણ કર્યું. સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની યાત્રામાં આવા પ્રયોજનોની શક્યતા નથી. આવા વાતાવરણમાં સાહિત્યસેવા કરનારા સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની અન્તઃપ્રેરણા કેવા પ્રકારની હતી એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આ સંદર્ભમાં સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ પોતાના વિચારો અનેક સ્થળે વ્યક્ત કર્યા છે. એમાંથી આપણને આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની સાહિત્યસેવાનાં પ્રયોજનો જોવા મળે છે.

સંસ્કૃતશ્રદ્ધા :

“યથા चीनदेशस्य राष्ट्रभाषा चीनी, इंग्लंड-देशस्य आङ्गली तथा हि भारतस्य भाषा अवश्यमेव भारती (संस्कृतं) भवति । ‘अधुना हिन्दी विशेषकारणानुसारेण राष्ट्रभाषापदं नीता । तथापि अचिरात् गीर्वाणभाषा अखिलभारतस्य राष्ट्रभाषापदं प्राप्स्यति’ इति अनेकेषां विदुषां दृढो विश्वासः । प्राचीनत्वादनेकभाषाणां जननीभूता गीर्वाणभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भूत्वा अस्मद्भारत-गौरवम् असंशयम् लोके वर्धयिष्यति । गीर्वाणभाषा मृतभाषा इति प्रतिपादनं नूनं परिहासविजलिप्तमेव....”

“भाषैषा अतिक्लिष्टा, मृता चेत्यादि भारतीमधिकृत्य कृतदूषणानां प्रघ्न्यताभारः प्रायः शोऽस्माकं सुरभारतीनिष्णातपण्डितैः बोद्धव्यः । एते विद्वांसः संस्कृतभाषायां लिखितप्रबन्धेषु लेखनेषु वा सुबोधभाषासरणिं विहाय श्रेष्ठभाषासरणिम् उपयोजयन्ति । अतः सुरभारती अतीव दुर्बोधभाषा इति कल्पना सार्वलौकिकी कार्णाकार्णिकाविषयिकी वर्तते । तस्मादस्माकं पण्डितवरैः सुरभारत्यां सुबोध-सरण्यां ग्रंथलेखनादीन् रचयित्वा एतल्लोकरूढमतस्य निराकरणे प्रयत्नो विधेयः ।..... ।”

“ गीर्वाणभाषायाः स्वीयज्ञानं वर्षिष्णुना मया एतत् काव्यलेखनसाहसं कृतम् । ”

‘ शिवकैवल्यचरितम् ’ नामना स्वलिखित संस्कृतपद्यग्रंथनी प्रस्तावनामां मुंषर्धना प्रख्यात विद्वान् डॉ. व्यं. भं. कैङ्किणीय (B.A., M.B.B.S. F.R.C.S. Edin.) ऐमनी ग्रंथनिर्मितिनुं प्रयोजन उपरोक्त शब्दांमां दर्शावने ते अनुसार पोतानुं लेखन कथुं छे. तभीभीना व्यवसायमां व्यग्र होवा छतां पणु तेआश्री संस्कृतलेखन करवा प्रवृत्त थया, ऐनुं कारण ऐमना हृदयनी संस्कृतश्रद्धा न छे. आ न प्रयोजनथी प्रेरार्धने जुदा जुदा व्यवसायमां व्यग्र रहेनारा विद्वानोअे पणु संस्कृतभाषामां साहित्य-निर्मिति करी छे.

अमदावादना रहेवासी स्वाभी लगवदाचार्ये^१ भारतपारिजातम् नामनुं महात्मा गांधीना जवनचरित्र पर आधारित महाकाव्य लख्युं छे.^२ आ ग्रंथनी प्रस्तावनामां ऐमले हिन्दीभाषामां पोतानो अलिप्राय आप्यो छे.

“ संस्कृतका मोह—

इस ग्रंथ को मैंने संस्कृत में लिखा है। बहुत से बंधुओं को यह आश्चर्य है कि इस कक्षा का ग्रंथ आज ई० २० वीं शताब्दी में क्यों लिखा जा रहा है ?.....ऐसे (महात्मा गांधी जैसे) सर्वव्यापक महापुरुषका चरित्र ऐसी भाषा में क्यों लिखा जा रहा है जो मृत है, एकदेशीय है और अतीव अल्प लोगों की प्रिय वस्तु है ?

मेरा उत्तर—भारत वर्ष में संस्कृत के विद्वानों की बहुत बड़ी संख्या है।....प्रतिवर्ष अन्तिम सब परीक्षाओं में उत्तीर्ण होनेवाले विद्वानों की संख्या बहुत ही बड़ी होती है। संस्कृत के लाखो विद्वान ऐसे हैं जो संस्कृत सिवाय अपनी मातृभाषा को भी सर्वांश में शुद्ध नहीं बोल सकते।इन विद्वानों में संस्कृत भाषा के अतिरिक्त अन्य भाषा में लिखे गये हुए ग्रंथों को पढ़ने की श्रद्धा बहुत कम रहती है।....आप आश्चर्य के साथ सुनेंगे की संस्कृत भाषा के विद्वानों को अभी महात्माजी के संबंध में इतना अल्प ज्ञान है, जिसे नहीं के बराबर माना जा सकता है। इसका कारण केवल यही है कि उन्हें उनकी प्रिय भाषा में श्री महात्माजी के संबंध में पढ़ने के लिए कुछ भी नहीं मिला है। ”^३

‘ इस पवित्र चरित्र को पवित्र भाषा (संस्कृत) में लिखने का बहुत हि उचित और योग्य साहस हुआ है । ’^३

“ यह संस्कृत भाषा मेरी प्रियतम भाषा है। इस में मैं अपने पूर्वजों का चित्रपट देखता हूँ। इस भाषा में मेरे जीवन का सारा इतिहास चित्रित है। यह मेरे लिए अमृत है। उससे भी

१ भारतपारिजातम्. डॉ. स्वाभी श्री लगवदाचार्य, सरस्वती प्रिन्टिंग प्रेस. डभरेड, (ल. पेडा, गुजरात) मूल्या ३॥ ३. पृ. सं ५३२ हिन्दी अनुवाद संहित, प्रथम आवृत्ति.

२ प्रस्तावना, पृ० २०

३ प्रस्तावना, पृ० २१

બઢકર વસ્તુ હૈ । મૈં અપની પ્રિય સે પ્રિય વસ્તુ મૈં ઇસ પ્રિયતમ મહાન આત્મા કા અવતાર ચરિત લિખને મૈં સમર્થ હો સકા હૂં ઇસ કે લિખે મૈં સ્વયં અપની ભાગ્ય કી પ્રશંસા કરતા હૂં । ઇસ ભાષા મૈં ઇસ ગ્રંથ કો લિખકર મૈં સમજતા હૂં કિ મૈંને અપની પ્રિય સે પ્રિય વસ્તુ કા સુંદર સે સુંદર ઉપયોગ કિયા હૈ । ”^૪

સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યના ઉપરોક્ત વિધાનમાં ભલે થોડી અતિશયોક્તિ હોય પણ એમાંથી એમને સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે આત્મિક પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે.^૫

લોકજાગૃતિ :

ઇન્દોરના પ્રખ્યાત સંસ્કૃત પંડિત અને સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના માજી પ્રાચાર્ય, શ્રીપાદશાસ્ત્રી હસૂરકરે ‘ભારતવીરરત્નમાલા’ નામની ગ્રંથમાળામાં પૃથ્વીરાજ, શિવાજી, પ્રતાપસિંહ ઇત્યાદિ અનેક શ્રૃષ્ઠ પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો ઓજસ્વી સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે. એમાં શ્રીશીખગુરુચરિતામૃતમ્’ નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એમણે પોતાના લેખનનું પ્રયોજન ખતાવ્યું છે.

“...વ્યપદિશન્તિ ચ તાદૃશદૈન્યસ્ય કારણં પરમમાન્યૈઃ બ્રહ્મર્ષિભિઃ સર્વદા સ્વીકૃતાં સાત્ત્વિકીં વૃત્તિમ્ ।...અસ્મદીયાઃ અપિ કેચન પરકીયૈશ્વર્ય-દર્શન-મોહિતાન્તઃકરણવૃત્તયઃ તત્ સર્વં સત્યં મન્યન્તે । તેન સાધારણાઃ જનાઃ રાજસીં વૃત્તિં શ્રેયસ્કરીં મન્વન્તે । અસ્ય ભ્રમસ્ય નિરાસાર્થં મયા લિખિતોડયં પ્રબન્ધઃ । ”^૬

આવા હેતુથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃતમાં લેખન કરનારાની સંખ્યા ખૂબ થોડી છે. સમાજજાગૃતિ માટે લોકપરિચિત ભાષાનો ઉપયોગ જ સંસ્કૃતપંડિતોએ પણ કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રીપાદશાસ્ત્રીનું કાર્ય અપવાદાત્મક જ ગણાવી શકાય

અન્ય ભાષાના સાહિત્યનો પરિચય :

આન્ધ્રનિવાસી સંસ્કૃતપંડિત મેડપક્ષી વ્યંકટરમણ્યાચાર્યે મેરી લેન્ગ્વેજીયલ Tales from Shakespeare નામના પુસ્તકનો સંસ્કૃતભાષામાં શેક્સપીઅર નાટક કથાવલી નામથી અનુવાદ કર્યો છે. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેઓએ શેક્સપિયરના અસાધારણ શ્રેષ્ઠત્વનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. તેઓ લખે છે :

—“મનોવિનોદનકરીઃ ઇતાઃ કથાઃ આઢ્યલેય-ભાષાનમિજ્ઞાઃ કેવલં ગીર્વાણભાષાવિશારદાઃ પઞ્ડિતાઃ અપિ પઠિત્વા નન્દન્તુ ઇતિ મનીષયા અહં ૧૮૯૯-૧૯૦૦ વત્સરયોઃ યથાવકાશં ગીર્વાણ-ભાષાયાં યથાજ્ઞાનમ્ અનુવાદમ્ અકરવમ્ । ”

૪ પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૨૫

૫ સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર-વૈદિકભાષ્યમ્, સામવેદભાષ્યમ્, રામાનંદ દિગ્વિજયઃ વગેરે મૌલિક ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થયા છે.

૬ જુઓ-શ્રી શીખગુરુચરિતામૃતમ્ ટી. શ્રીપાદ શાસ્ત્રી હસૂરકર, ડૉ. ઓપરેટીવ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઇન્દોર મુદ્રણ વર્ષ ૧૯૩૩, મૂલ્ય રૂ. ૧૨ આના પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧.

વ્યંકટરમણાચાર્યના લેખનનું પ્રયોજન એમની સુંદર ભાષાશૈલીને કારણે મહદંશે સફળ થયું છે. આ જ પ્રકારનું પ્રયોજન મનમાં રાખીને જલગાંવ (ખાનદેશ) ના પ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રી પ્રભાકર દામોદર પંડિતે Times of India અંગ્રેજી સામયિકના મથાળે પ્રસિદ્ધ થયેલાં અંગ્રેજી સુભાષિતોમાંથી સો સુભાષિતોને શ્લોકાત્મક અનુવાદ સૂક્તિરત્નાવલિ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ભારતના માજી અર્થમંત્રી સર |ચ. દા. દેશમુખે પણ શ્રી પંડિતની જેમ જ મહાત્મા ગાંધીના સો અંગ્રેજી સુભાષિતોનો પદ્યમય અનુવાદ કર્યો છે. આ અનુવાદ ‘ ગાંધીસૂક્તિમુક્તાવલી ’ નામથી ઓળખાય છે અને National Book Trust of India સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત થયો છે.

સમાજહિત :

વિદર્ભના પ્રખ્યાત સમાજકાર્યકર્તા શ્રી શંકરરાવજી સરનાઈક (મુ. પુસદ) એમણે મૂળ શ્લોકનું વ્યવસ્થિત સંકલન કરાવીને મહાભારતનો સાર ત્રણ ખંડોમાં પ્રકાશિત કર્યો છે. એના પહેલા ખંડની પ્રસ્તાવનામાં સંપાદક મંડળે પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે.

“અથ ભારતીયસમાજસ્ય સ્થિતિઃ અતીવ વિચિત્રા દૃશ્યતે |....કુત્રાપિ સનાતનસંસ્કૃતેર્દર્શનમપિ ન ભવતિ । શિક્ષણસ્ય વાર્તા તુ દૂરાપેતા એવ |....અનેન કારણેન સમાજસ્ય વૃદ્ધિઃ સંસ્કારવિહીને રૂઢવાતાવરણે અનાથશિશોરિવ કેવલં નિર્સર્ગાશ્રયા જાયતે |....અસ્યાઃ દુરવસ્થાયાઃ પરિવર્તનસ્ય, પુનઃ સુસ્થિતિસ્થાપનસ્ય ચ પૂર્વાચાર્યનિર્મિત-વાઙ્મયાભ્યાસ એવ મૂલકારણં વિદ્યતે । મહાભારતસ્ય વાચન-મનનાભ્યાસઃ સમાજમનસિ ઇષ્ટપરિવર્તનમ્ અવશ્યં કરિષ્યતિ ઇતિ દૃઢં શ્રદ્ધમ્ । અનેનૈવ વિચારેણ પ્રકાશકસ્ય સૂચનામનુસૃત્ય મહાભારતસ્ય વિસ્તરં પરિદૃત્ય તસ્ય ઉત્તમાંશઃ અસ્મિન્ સંક્ષેપે સંગૃહીતોઽસ્તિ । ”

“ મહાભારતસ્ય અતીવ વિસ્તૃતત્વં ગીર્વાણવાણીમયત્વં ચ અનભ્યાસસ્ય કારણં સંજાતમ્ । એતાદૃશસ્ય વિસ્તૃતગ્રંથસ્ય સંપૂર્ણમધ્યયનં તપઃસદૃશમેવ |....અપિ ચ તસ્મિન્ ગ્રંથે સ્થાને સ્થાને યા પુનરાવૃત્તિઃ અતિશયોક્તિઃ પૂર્વતનાનાં વિચારાણામ્ આચારાણામ્ અદ્ભુતતા અનાકલનીયતા ચ દૃશ્યતે તેનાપિ કારણેન સુશિક્ષિતસમાજેન તસ્ય ઉપેક્ષા કૃતા |....અતઃ પરં સંસ્કૃતાભ્યાસઃ યથાપ્રમાણં વૃદ્ધિં ગમિષ્યતિ ઇતિ આશાસે । છાત્રગણાઃ સંસ્કૃતસ્ય સંસ્કૃતેશ્ચ ઉત્સાહવન્તઃ પ્રેમિકાઃ ઇતરે જનાશ્ચ અસ્ય પુરાતનનિધેઃ સમ્મુખીનાઃ ભવિષ્યન્તિ ઇતિ તર્કયામિ । કેન્દ્રશાસનં પ્રદેશશાસનં ચ અસ્મિન્ વિષયે અવધાનમ્ દાસ્યતિ ઇત્યપિ અપેક્ષે । એતાદૃશે અનુકૂલસમયે મહાભારતાભ્યાસ-વૃદ્ધ્યપેક્ષયા ચતુરશીતિ-સહસ્રશ્લોકબદ્ધસ્ય અસ્ય ગ્રંથસ્ય સંક્ષેપઃ યદિ દ્વાદશ સહસ્રૈઃ શ્લોકૈઃ કૃતઃ સર્વેષાં માન્યઃ સ્વીકાર્યેશ્ચ ભવેત્ ઇત્યાશયા મહાભારતસ્ય સંક્ષેપઃ કૃતઃ અસ્તિ । મહાભારતસ્ય પઠનં વિદ્યાલયેષુ, મહાવિદ્યાલયેષુ, ગુરુકુલેષુ પાઠશાલાસુ ચ નિરંતરં ભવિતુમ્ અર્હતિ । વિશેષતઃ તદર્થમેવ અસ્ય સંક્ષેપસ્ય પ્રયાસઃ । ”

૭ મહાભારતસારઃ ખંડ-૧, સંપાદક મળ્હલસ્ય હૃદયગતં, પૃ ૩૯

૮ મહાભારતસારઃ પ્રથમખંડ, પ્રકાશનું નિવેદન (સમર્થ ભારત મુદ્રણાલય પુના).

સમાજમાં રામાયણ-મહાભારત જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોના અધ્યયનથી જ સમાજ સદાચારી બનશે એવી શ્રદ્ધા આજે અનેક સંજ્ઞાઓનાં મનમાં દબાયેલી છે. એ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને જ મહાભારતપ્રકાશન જેવાં ખૂબ મોટાં કામ પણ આજના સમયમાં લોકોએ કર્યાં છે, એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બાણભટ્ટની કાદમ્બરી અને હર્ષચરિત, તથા શ્રીહર્ષના નૈષધ જેવા વિસ્તૃત સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવાનો પરિશ્રમ પણ ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યો છે. લોકોમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધે, શ્રેષ્ઠ કૃતિઓનો આસ્વાદ રસિકો થોડા અંશે લઈ શકે એવી ઇચ્છા એ જ આવાં કામ પાછળનું પ્રેરણાબળ છે.

શ્રી એમ. એસ. આપ્ટેએ કરેલા ‘કાદમ્બરીસાર:’ નામના સંક્ષેપગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એમણે પોતાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

In short I have made a short narrative out of the whole, fit to be placed in the hands of the school-boys and even those who may wish to enjoy the beauty of the work with little labour and not for those who may have patience, time and even opportunities to wade through the host of similies and metaphors in some cases long to a fault.^૯

શ્રી વ્યંકટરમણાચાર્યે કૃષ્ણસ્વામીકૃત ‘Uma’s Mirror’ અંગ્રેજી ગ્રંથનો ‘ઉમાદર્શ:’ નામનો સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદ કર્યો. એમણે એનું પ્રયોજન બતાવતાં કહ્યું છે કે^{૧૦}

તત્ત્વજ્ઞાનેન સ્વરૂપસાક્ષાત્કારે સતિ દુઃખનિવૃત્તિઃ સુખાવિર્ભૂતિર્ચ ભવતિ इति वेदशास्त्राणां समुद्रघोषः खलु । एतमेव अर्थम् सामान्यजनानां सुखबोधाय कथारूपेण कृष्णस्वाम्यार्येण आङ्ग्लभाषया उमादर्शाख्यो ग्रन्थः विरचितः । तदभिप्रायमनुसृत्य उमादर्शाख्योऽयं ग्रन्थः काव्यरूपेण व्यंकटरमणाचार्येण रचितः ।

स्वात्मानंदसमं नास्ति सुखं वैषयिकं परम् ।

इति बोधयितुं तत्त्वं कथामङ्ग्या जगाद सः ॥

તાત્પર્ય એટલું જ કે લોકકલ્યાણ અથવા લોકજાગૃતિની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાના હેતુથી અનેક સંસ્કૃત પંડિતોએ આ સમયે પણ સંસ્કૃતસેવા કરી છે. એમના ગ્રંથોનો પ્રચાર ખૂબ અલ્પ પ્રમાણમાં થયો તેથી લેખકોનો હેતુ કેટલે અંશે સફળ થયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં પણ એમની સંસ્કૃતસાહિત્ય-સેવાનું પ્રયોજન ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.

છાત્રહિત :

ઇન્દોરના સંસ્કૃતકવિ શ્રી કરમરકરે ‘લોકમાન્યાલકાર:’^{૧૧} નામનું આલંકારિક ખંડકાવ્ય લખ્યું. એ લખવાનો હેતુ ‘વિદ્યાર્થીઓનું કલ્યાણ’ એ જ છે એવું એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. તેઓ લખે છે કે :

૯ કાદમ્બરીસાર: ભાગ્યે વૈભવ પ્રેસ, ગિરગાંવ મુંબઈ.

૧૦ ઉમાદર્શ: વિજય લક્ષ્મી વિલાસ પ્રેસ, બેંગ્લોરસિટી મુદ્રણ વર્ષ ૧૯૩૭.

૧૧ શ્રીનાથ પ્રેસ, ઈન્દોર, મૂલ્ય ૧૨આના.

દષ્ટાન્તાઃ પ્રાયશો પ્રન્થે દષ્ટાઃ શુદ્ધગારસેવિનઃ ।
 અસંસ્કૃતાં બાલબુદ્ધિં વિકુર્ચુરિતિ ચિન્તયા ॥
 શુદ્ધગારસર્વર્જા યે રાષ્ટ્રભક્તિપ્રબોધકાઃ ।
 હિતાવહા મયા પ્રોક્તા લોકમાન્યા વિશેષતઃ ॥
 “દ્વયં ચરિત્રં તિલકસ્ય નિત્યં
 બોદધું તથાલ્લકૃતિસત્સરૂપમ્ ।
 એકઃ પ્રયત્નો વિહિતો મયા હિ
 એકા ક્રિયા દ્વયર્થકરી પ્રસિદ્ધા ॥”

સ્વાધ્યાય :

મુંબઈની વિલ્સન કોલેજના ફારસી ભાષાના પ્રાધ્યાપક મ. અહમદે ‘અલ્ફર જવાદબ્ષિદ્’ નામનો અલ્મદામનીકૃત અરેબિક કથાસંગ્રહનો ‘દુઃખોત્તરં સુલમ્’ નામનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે. એનું પ્રયોજન એમણે આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે :

“સંસ્કૃતભાષાયાં મનોગત-નિવેશન-સામર્થ્ય-સંપાદનાકાક્ષયા કાશ્ચિત્ કથાઃ ક્વચિત્ વાલ્મીક્યાદીનામ્ ઉક્તીઃ ઉપયોજ્ય, ક્વચિત્ પારસિકકલ્પનાઃ સંસ્કૃતસ્રણ્યા પરિવર્ત્ય વિપરિણમિતાશ્ચ ।”^{૧૨}

સંસ્કૃતનો સ્વાધ્યાય વધારવો એ જ એમના લેખન પાછળનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ છે.

ધનાશા :

વિજયવાડાના પ્રસિદ્ધ ધનિક વેપારી શ્રી ચંડુરી વેંકટરેડ્ડી તરફથી ધન મેળવવાની આશાથી આન્ધ્રના સંસ્કૃત કવિ શ્રી પુલ્ક ઉમામહેશ્વર શાસ્ત્રીએ ‘દુર્ગાનુબ્રહ્મ’ નામનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૩}

પરપ્રેરણા :

કોલ્હાપુરના સંસ્કૃત પંડિત શ્રી સખારામ શાસ્ત્રી ભાગવતે ‘અહલ્યાચરિતમહાકાવ્યમ્’ લખ્યું. એની પ્રસ્તાવનાના લેખક શ્રી ગોવિંદ રામચંદ્ર રાજોપાધ્યે (પંડિતરાવ) કાવ્યનું પ્રયોજન જણાવતાં લખે છે કે :

“સત્સુ નૈકવિધેષ્વપિ ચરિતાન્તરવિષયેષુ અહલ્યાચરિતરત્નસંગ્રહને એવ લેખકમહોદયસ્ય યદ્ બુદ્ધેઃ પ્રયોજનમભૂત્ તત્ર ઇદમેવ પ્રથમં નિદાનં યત્ અહલ્યાનિર્મિતધર્મશાલા-પથિકનિવાસ-વિષ્ણુપદ-મન્દિર-દર્શનાદિભિઃ કારણૈઃ શાસ્ત્રિચરણાનાં પરમાદરબુદ્ધિઃ પૂર્વમેવ સંવૃત્તા અહલ્યાયામ્ । સૈવ અહલ્યાદેવ્યાઃ ચરિતપાવિત્ર્યં સુનિપુણં મનસિકૃત્ય અતિશયતાં સમાસાષ ભક્ત્યાત્મના પરિણતા ।... કથાપ્રસંગેષુ ઇતસ્તતઃ પ્રચલિતેષુ સત્સુ સૌપર્વાણવાણ્યાં અહલ્યાયાઃ સાધ્વ્યાઃ ચરિતાભાવઃ સમ્ભાષણ-

૧૨ દુઃખોત્તરં સુલં વિરભનંદ પ્રેક્ષ, મોહનલાલ રોડ, લાહોર. (પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સર ચિતામણિ રાવ દેશમુખની પ્રસ્તાવના છે.)

૧૩ દુર્ગાનુબ્રહ્મકાવ્યજ્ઞ કવિતિલકમંથમાલા, વિજયવાડા, યુદ્ધેશ્વ ૧૫ ૧૯૫૦
 અ ૨

વિષયોડ્ભૂત । તદાનીં તત્રભવાન્ મળૂરકરો અસૂચયત્ કિલ્ (સુવારામશાસ્ત્રી ભાગવત) શાસ્ત્રિ-
વરેણ્યાન્ યદ્ ભવદ્મિઃ તદ્વાણ્યાં તત્ ચરિતમ્ પ્રણેયમિતિ । તદાત્વે તૈરપિ તત્સંસૂચના સ્વીકૃતા,
અનુષ્ઠાતું સંકલ્પિતા ચ । ”^{૧૪}

આ રીતે પરપ્રેરણાથી પ્રવૃત્ત થઈને સંસ્કૃતલેખન કરનારાઓમાં સત્તરમી સદીના ‘શિવભારતકાર’
કવીન્દ્ર પરમાનંદ અને ‘પર્ણાલિપવંતગ્રહણાધ્યાનમ્’ ના લેખક જયરામ પિંડચે જેવા પ્રસિદ્ધ લેખકો પણ
છે. ‘પર્ણાલિપવંતગ્રહણાધ્યાનમ્’ની પ્રસ્તાવનામાં કવિ જયરામ પિંડચે લખે છે કે :

“પ્રત્યુત્થાનાદિસન્માનૈર્નમસ્કૃત્ય તતઃ કવિમ્ ।

પ્રપ્રચ્છ કુશલં શ્રીમદગ્રજસ્ય મહીમુજઃ ॥ ૧-૧૬

સ્વામિનો રામચન્દ્રસ્ય વિનીતો ભરતો યથા ।

કવિર્નિવેદયાંચક્રે સર્વં કુશલપૂર્વકમ્ ॥ ૧-૧૭

સ્વામીએ વિચારણા કરી જેથી જયરામ કવિ નિવેદન કરવા પ્રવૃત્ત થયા. પરમાનંદે શિવાજી
મહારાજની પ્રેરણાથી જ પોતાનું મહાકાવ્ય લખ્યું.

સંસ્કૃતભાષાનું અખિલભારતીયત્વ :

કુરુક્ષેત્ર વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક શ્રી ઇન્દ્રે ધમ્મપદને સંસ્કૃતભાષામાં અનુવાદ કર્યો. એ પ્રયોજન
ખતાવતાં તેઓ કહે છે કે :

ભારત મેં બૌદ્ધધર્મ કે લોપ કે સાથ પાલી ભાષા કા મી લોપ હો ગયા । અબ વહ ભાષા
કેવલ બૌદ્ધ આગમોં મેં હી સીમિત રહ ગયી હૈ, જિસે ભારત કે બૌદ્ધધર્મ તથા બૌદ્ધદર્શન મેં રુચિ
રખનેવાલે વિદ્વાન હી જાનતે હૈ ।...-इसके विपरीत संस्कृत आज भी समूचे देश...उत्तर से दक्षिण
तक की सांस्कृतिक भाषा है । और इसके अध्यापन का प्रबंध भारत के प्रत्येक विश्वविद्यालय में किया
जाता है । यही एक सांस्कृतिक एकता आज तक सुदृढ़ रूप में स्थित है । अतः भगवान् बुद्ध की
परमपावन जयंति पर पाली धम्मपद का संस्कृत रूपान्तर उपस्थित करना सर्वसाधारण जनता के
लिए उपयोगी माना गया और भगवान के अमर उपदेशों को भारत की अमर वाणी में प्रस्तुत
किया गया ।^{૧૫}

નવી પદ્ધતિનું પ્રવર્તન :

પંજબના સંસ્કૃત-પંડિત પ્રા. શ્રી હંસરાજ અગરવાલે ‘સંસ્કૃતનિબંધપ્રવીપઃ’^{૧૬} નામનો નિબંધ-
સંગ્રહ, આધુનિક પ્રકારના નિબંધોનો આદર્શ સંસ્કૃત લેખકો સામે મૂકવા માટે અને વિદ્યાર્થીઓની

૧૪ અદલ્તાચરિતમહાકાવ્યમ્ પૃ. ૨, સિધ્ધિશ્રી મુદ્રણાલય, કોલ્હાપુર, મુદ્રણ વર્ષ ૧૯૩૭

૧૫ ધમ્મપદસ્ય સંસ્કૃતાનુવાદ : ન્યુ ઇન્ડિયા પ્રેસ, નવી દિલ્હી, મુદ્રણ વર્ષ ૧૯૫૬, મૂલ્ય રૂ. ૩

૧૬ શક્તિપ્રકાશન, મોડલ ટાઉન, હુમિયાણા, મૂલ્ય રૂ. ૧ (યુગંતર પ્રેસ, દિલ્હી)

જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે લખ્યો. એમાં સંસ્કૃતલેખકોએ નવી રચનાશૈલી અપનાવવી જરૂરી છે એવી સૂચના કરી છે અને એ સૂચના કેટલાક લોકોએ અમલમાં પણ મૂકી છે. શ્રી અગરવાલ લખે છે કે :

“એકોનવિંશતિતમાદ્ વિક્રમશતકાદઘાવધિ વર્તમાનકાલો વ્યવહૃતઃ । અસૌ વિરામકાલઃ સંસ્કૃત-નાટકાનામ્ । ઉત્તરકાલે યદ્યપિ મધ્યકાલવત્ ઉત્કૃષ્ટાનિ નારચ્યન્ત નાટકાનિ તથાપિ તત્ર નાટકાનાં સૃજનં ન રુદ્ધમ્ । પરઃશતાનિ તદાનીંતનાનિ નાટકાનિ મુદ્રિતાનિ, અમુદ્રિતાનિ નષ્ટપ્રાયાણિ ચ । કિશ્ચ અસ્મિન્ દ્વિશતકમિતે કાલે યથા સંસ્કૃતસાહિત્યસ્ય અન્યેષામ્ અદ્ભુગાનાં સૃજનગતિર્નિરુદ્ધા, તથા નાટકા-નામપિ । અથાપિ વિદુષામપિ સન્તિ કાશ્ચન નાટકરચનાઃ । સ્તૌકાશ્ચ ઇમાઃ । એતાસુ શંકરલાલ-શાસ્ત્રિણઃ ‘શ્રીકૃષ્ણામ્બુદયઃ’, ‘ગોપાલચિન્તામણિશ્ચ’, રામચન્દ્રકવેઃ ‘સત્યહરિશ્ચન્દ્રઃ’, ‘સંકલ્પસૂર્યોદયશ્ચ’, શેષકૃષ્ણસ્ય ‘કંસવધનાટકમ્’, પण्डित जगन्नाथस्य ‘रतिमन्मथनाटकम्’, મથુરાપ્રસાદદીક્ષિતસ્ય ‘પ્રતાપવિજયઃ’ ઇતિ વર્ણનાર્હાણિ સન્તિ । સંસ્કૃતસાહિત્યસ્ય સુધીમિઃ સંસ્કૃત-ભારતીમ્ ઉન્નિનીષુમિઃ નાટકાનિ નવીનયા શૈલ્યા રચનીયાનિ । સામ્પ્રતં સમાજરાજનીતિવિષયાઃ જનનાયકાનાં ચરિતાનિ, ઇત્યેતાનુપાશ્રિત્યપિ નાટકાનાં રચનાડપેક્ષ્યતે । આદ્યુલનાટકાનાં સંસ્કૃતે-ડનુવાદોડપિ અપેક્ષણીયઃ એવ । એતેન અશ્વુણ્ણઃ સ્થાસ્યતિ સંસ્કૃતનાટકાનાં રચાતિઃ સાહિત્યં ચ પરિવૃહિતં સ્યાત્ ।”

શ્રી અગરવાલ મહોદયની સૂચનાનુસાર આધુનિક પદ્ધતિ અનુસાર કેટલાંક નાટકો પણ સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં લખવામાં આવ્યા છે. કાંઈક નવું નિર્માણ કરવાની ઝંખનાથી જ આ લેખકોએ એમનાં નાટકો લખ્યાં છે. શ્રી વેંકટરમણ્યાચાર્યે ટેનિસન કવિના ‘The Cup’ નામના નાટકનો ‘કમલા’ નામનો નાટ્યાનુવાદ કર્યો છે. એની પ્રસ્તાવનામાં લેખક શ્રી ગોપાલશાસ્ત્રી લખે છે :

“પ્રાયેણ ચ ભારતરામાયણાદીતિહાસસ્થકથામ્ અવલંબ્ય એવ દૃશ્ય-કાવ્યપ્રણયનં નિશ્ચપ્રચમ્ । કેચન કવયઃ અગ્નિમિત્ર-ત્રસરાજ-ચન્દ્રગુપ્તાદિ-ચક્રવર્તિકથામવલમ્બ્ય નાટકાદિ-દૃશ્ય-કાવ્યાનિ પ્રાણૈષુ । દ્વીપાન્તરસ્થપાર્થિવાનાં વા તત્સમ્બધિનો વા સેનાપત્યાદીન્ ઉદિશ્ય દૃશ્યકાવ્યનિર્માણં પ્રાયો વિરલમિતિ ભાસ્વન્મતીનાં સુમનસામ્ અતિરોહિતમેતત્ ॥”

અર્થાત્ સંસ્કૃત-સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવી પદ્ધતિ પ્રવર્તિત થવી જોઈએ, એવો મત શ્રી હંસરાજ અગરવાલ જેવા વિદ્વાનોએ ભારપૂર્વક વ્યક્ત કર્યો છે અને વેંકટરમણ્યાચાર્ય જેવા વિદ્વાનોએ એ દિશામાં થોડા ઘણા પ્રયત્નો પણ કર્યા છે.

પ્રાચીન લેખકોનું અનુસરણ :

કાલિદાસ, ખાણ, માધ, હર્ષ, ભર્તૃહરિ જેવા અજોડ પ્રાચીન સંસ્કૃત-સાહિત્યકારોએ સંસ્કૃત-ભાષામાં શાશ્વત, મહત્વપૂર્ણ જે સાહિત્યનિર્માણ કર્યું છે તેનો પ્રભાવ સેંકડો વર્ષો સુધી ભારતીય સાહિત્યકારોના મન ઉપર રહ્યો છે. આ પ્રાચીન સાહિત્યકારોનો આદર્શ સામે રાખીને જ અર્વાચીન સમયમાં પણ ઘણા સંસ્કૃત લેખકો અંથલેખન માટે પ્રવૃત્ત થયેલા દેખાય છે. એમાંથી કેટલાક લોકોએ એમની લેખન શૈલીનું અનુકરણ કરવા માટે, તો કેટલાકે એમના કરતાં ચંદ્રિયાતા સિદ્ધ થવા માટે અંથલેખન

કરેલું જેવા મળે છે. કેટલાંકે પોતાના ગ્રંથોનાં નામ પ્રાચીન ગ્રંથોનાં નામ જેવાં રાખ્યાં તો કેટલાકે અભિનવ કાલિદાસ, નવબાણુ, આધુનિક ભર્તૃહાર જેવી ઉપાધિ ધારણ કરી. (રસિકોએ કેટલાક સાહિત્યકારોને એ ઉપાધિ અપણી કરી.) દા.ત. અભિનવ કાલિદાસ-આ ઉપાધિ કાશ્યપ^{૧૭} અને નૃસિંહ કવિને^{૧૮} મળી. એ જ રીતે ‘યક્ષોમૂષણમ્’ કાવ્યના કર્તા માધવ, ‘સંક્ષેપશંકરવિજય’ કાવ્યના કર્તા ગોપાલશાસ્ત્રી^{૧૯} અને ‘યક્ષોલ્લાસકાવ્ય’ અને ‘મદનામ્યદયમાળ’ના લેખક સર્વશાસ્ત્રીસુત કૃષ્ણ-મૂર્તિને^{૨૦} પણ ‘અભિનવ કાલિદાસ’ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એ સિવાય વિક્રમરાધવ કવિને ‘નૂતન કાલિદાસ’, ‘શુભ્રગારકોશમાળ’ના લેખકને ‘કલિયુગ કાલિદાસ,’ અને કેરલવર્મમહારાજને (ઈ. સ. ૧૮૪૫ થી ૧૯૧૦) ‘કેરલ-કાલિદાસ’ જેવી ઉપાધિ મળી હતી.

‘રત્નલેટ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીનિવાસ દીક્ષિત^{૨૧} કવિને ‘અભિનવ ભવભૂતિ’ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મહેસૂરના રાજકાવ્ય અહોબિલનરસિંહે^{૨૨} પોતાના ‘ત્રિમૂર્તિકલ્યાણમ્’ નામના ગ્રંથને ‘અભિનવકાદમ્બરી’ એવું બાણુભટ્ટની કાદમ્બરીના નામ સાથે સાદૃશ્ય ધરાવતું નામ આપ્યું હતું.

“માયાવાદી-મતઙ્ગજ-કંઠીરવાચાર્ય” એવી લાંબી ઉપાધિ ધારણ કરનાર અને ‘શ્રીનિવાસગુણાકરઃ’ નામના સત્તર સર્ગોના કાવ્યના લેખકને ‘અભિનવ-રામાનુજયાર્ય’ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પ્રસ્તુત ‘શ્રીનિવાસગુણાકર’ કાવ્યના પહેલા આત સર્ગોની ટીકા લેખકે પોતે જ લખી છે અને બાકીના દસ સર્ગોની ટીકા એના ભત્રીજા વરદરાજે લખી છે.

શ્રી પેરુસૂરિએ ‘નવીન-પતંજલિ’ ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. પંખપના પંડિત તેન્નેભાનુએ ભર્તૃહારિની જેમ શૃંગાર, નીતિ અને વૈરાગ્ય સંબંધી ત્રણ સતક કાવ્યો લખ્યાં છે અને તેઓ પોતાનો અભિનવ ભર્તૃહાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. ઉપર બતાવેલા પુણ્ય ઉમામહેશ્વરશાસ્ત્રીએ ‘અભિનવ પંડિતરાજ’ ઉપાધિ ધારણ કરી છે.

તાંબેરના ભોસલે વંશના એકોત્તરાજના પુત્ર શહાજી ધારાનરેશ ભોજરાજના જેવા જ વિદ્વાન અને વિદ્યારસિક હોવાથી તેમને ‘અભિનવ ભોજ’ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

નરસમ્પત્તીએ^{૨૩} પોતાના ગ્રંથને ‘અભિનવભારતમ્’એ નામ આપ્યું છે. શ્રીકંઠ કવિએ^{૨૪} જૂના ‘ભારતચમ્પૂ’ જેવો જ એક ગ્રંથ લખીને એને ‘અભિનવભારતચમ્પૂ’ નામ આપ્યું. ‘કોસલ-મોસલીયમ્’એ દ્વયર્થી કાવ્યના લેખક શેષાયલપતિ પોતાને ‘આન્ધ્રપાણિનિ’ કહેવડાવતા હતા! ‘શાહ-વિલાસસંગીતકાવ્યમ્’ નામનું ગેય કાવ્ય લખી એના લેખક હુંઢીરાજ પોતાને ‘અભિનવ જયદેવ, કહેવડાવતા હતા! ‘વીરનારાયણચરિત્રમ્’ અને ‘વેમમૂપાલચરિત્રમ્’ના લેખક વામન અભિમાનથી પોતાને બાણુ કરતાં પણ વધુ કૌશ્લ માને છે.^{૨૫}

૧૭ ક. ૬૨૧; ૭૮૭

૧૮ ક. ૫૨૩

૧૯ ક. ૫૨૩

૨૦ ક. ૩૧૬, ૫૨૧, ૭૮૭

૨૧ ક. ૧૫૧, ૯૩૮

૨૨ ક. ૧૬૩, ૪૫૬, ૪૮૬

૨૩ ક. ૨૫૦

૨૪ ક. ૫૨૧

૨૫ બાણકવીન્દ્રાદ્યે કાણા : સ્વત્ સરસગદ્યસરણીયુ ।

इति जगति खलु यक्षसो वत्सकुलो वामनोऽधुना माष्टि ॥

આ ભતના અમિનવગીતગોવિન્દમ્, અમિનવરામાયણચમ્પૂ, અમિનવચમ્પૂરામાયણમ્,^{૨૬} અમિનવ-
માગવતમ્^{૨૭} અમિનવવાસવદત્તા,^{૨૮} અમિનવહિતોપદેશઃ જેવા પ્રાચીન નામો સાથે સાદૃશ્ય ધરાવનારા
અનેક ગ્રંથો અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવા મળે છે.

ઈ. સ. ૧૭૪૦માં શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીએ કાલિદાસના રઘુવંશની યાદ અપાવનાર ‘ગુરુવંશમ્’^{૨૯}
નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં કાલિદાસે જે રીતે રઘુવંશના રાજાઓના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે
તે રીતે શૂકગેરીમઠની પરંપરાના આચાર્યોના ચરિત્રો ક્રમશઃ વર્ણવ્યા છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય
ધણું મહત્ત્વનું છે.

રઘુવંશનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છાથી યુવરાજકવિનું ‘મટવંશમ્’ (પેશવા વંશનું વર્ણન)
અપાસ્વામી અચ્યરનું ‘જ્યોર્જવંશમ્’ લખનારના ઉર્વીદત્ત શાસ્ત્રીનું ‘અરવિંદવંશમ્’ જેવા વંશાનુચરિતાત્મક
કાવ્યો સંસ્કૃતમાં લખાયા. માધના ‘શિશુપાલવંશમ્’નું અનુકરણ કરવાની પ્રેરણાથી વંશીધર શર્માએ
દુર્યોધનવંશમ્^{૩૦} મહાકાવ્ય લખ્યું.

આમ મમ્મટાચાર્યે કાવ્યપ્રકાશમાં યશઃપ્રાપ્તિ, અર્થપ્રાપ્તિ વગેરે કાવ્યનાં જે પ્રયોજનો ગણાવ્યાં
એ કરતાં કંઈક જુદાં જ પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ સંસ્કૃત-સાહિત્યની સેવા
કરી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એમનાં એ અભિનવ પ્રયોજનો અને ત્યાં સુધી એમના જ
શબ્દોમાં આપવાનો પ્રયત્ન અમે આ પ્રકરણમાં કર્યો છે.

૨૬ ફ. ૨૫૪

૨૭ ફ. ૧૫૬

૨૮ ફ. ૪૫૮

૨૯ પ્રાપ્તિસ્થાન-ચૌખરબા પુસ્તકાલય, વારાણસી, મૂલ્ય ૧ રૂ ૧૦આના

૩૦ પ્રાપ્તિસ્થાન-ચૌખરબા, વારાણસી, મૂલ્ય ૧ રૂ

મહાકાવ્યાત્મક ચરિત્રાંથ

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રોએ વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યોનાં અને મહાકાવ્યોનાં લક્ષણો અનેક રીતે ગણ્યાં છે. શ્રી મગ્મટાચાર્યે કાવ્યનું લક્ષણ : “ સકલપ્રયોજનમોલિભૂતં સમનન્તરમેવ રસાસ્વાદનસમુદ્ભૂતં વિગલિતવેદ્યાન્તરમ્ આનન્દં પ્રભુસંમિત-શબ્દ-પ્રમાણવેદાદિશાસ્ત્રેભ્યઃ સુદૃઢસંમિતાર્થતાત્પર્યવત્ પુરાણાદિ-ઇતિહાસે-ભ્યઃચ શબ્દાર્થયોઃ ગુણભાવેન રસાન્નભૂતવ્યાપારપ્રવળતયા નિલક્ષણં યત્ કાવ્યં લોકોત્તરવર્ણનનિપુણકવિકર્મ ” તરીકે ગણ્યાં છે. કાવ્યની આ વ્યાખ્યા અનેક દૃષ્ટિએ સર્વરૂપશી અને પરિપૂર્ણ છે. પણ એના ઉપરથી મહાકાવ્યના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવતો નથી. સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથે એમના અંથમાં કાવ્યનાં શ્રવ્ય અને દૃશ્ય એમ બે ભેદ બતાવ્યા છે અને શ્રવ્યકાવ્યના ‘ શ્રવ્યં શ્રોતવ્યમાત્રં તદ્ ગણપદ્મમયં દ્વિધા ’ એમ બે ભાગ કરીને પદ્યકાવ્યના પણ ખંડકાવ્ય અને મહાકાવ્ય એવા બે પ્રકાર કહ્યા છે. મહાકાવ્યનું લક્ષણ દસ કારિકામાં વિસ્તારપૂર્વક નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

સર્ગબન્ધો મહાકાવ્યં તત્રંકો નાયકઃ સુરઃ ।
 સદ્વંશઃ ક્ષત્રિયો વાપિ ધીરોદાત્તગુણાન્વિતઃ ॥
 એકવંશમવા ભૂપા કુલજા બહવોઽપિ વા ।
 શૃંગારવીરશાન્તાનામેકોઽડ્ગી રસ ઇષ્યતે ॥
 અડ્ગાનિ સર્વેઽપિ રસા સર્વે નાટકસન્ધયઃ ।
 ઇતિહાસોદ્ભવં વૃત્તમન્યદ્ વા સજ્જનાશ્રયમ્ ॥
 ચત્વારસ્તસ્ય બર્ગા સ્યુસ્તેષ્વેકં ચ ફલં ભવેત્ ।
 આદૌ નમસ્ત્રિયાશીર્વા વસ્તુનિર્દેશ એવ વા ॥
 ક્વાચિન્નિદા લલાદીનાં સતાં ચ ગુણકીર્તનમ્ ।
 એકવૃત્તમયૈઃ પદ્યૈરવસાનેઽન્યવૃત્તકૈઃ ॥
 નાતિસ્વરૂપા નાતિદીર્ઘા સર્ગા અષ્ટાધિકા ઇહ ।
 નાનાવૃત્તમયઃ ક્વાપિ સર્ગઃ કરચન દૃશ્યતે ॥
 સર્ગાન્તે ભાવિસર્ગસ્ય કથાયાઃ સૂચનં ભવેત્ ।
 સન્ધ્યા-સૂર્યેન્દુ-રજની પ્રદોષ-ધ્વાન્ત-વાસરાઃ ॥
 પ્રાતર્મધ્યાહ્ન-મૃગયા શૈલર્તુ-વન-સાગરાઃ ।
 સમ્ભોગ-વિપ્રલમ્ભૌ ચ મુનિ-સ્વર્ગ-પુરાધ્વરાઃ ॥

રણપ્રયાણોપયમ—મન્ત્ર—પુત્રોદયાદયઃ ।
 વર્ણનીયા યથાયોગં સાક્ષોપાઙ્ગા અમી ઇહ ॥
 કવેર્વૃત્તસ્ય વા નામ્ના નાયકસ્યેતરસ્ય વા ।
 નામાસ્ય સર્ગોપાદેયકથયા સર્ગનામ તુ ॥

(સા. દ. ૪. ૩૧૫-૩૨૫)

દંડીના કાવ્યાદર્શમાં પણ આજ રીતે મહાકાવ્યનું લક્ષણ જરા સંક્ષેપમાં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આપ્યું છે—

સર્ગબન્ધો મહાકાવ્યમુચ્યતે તસ્ય લક્ષણમ્ ।
 આશીર્નમસ્ત્રિક્તયા—વસ્તુનિર્દેશો વાડપિ તન્મુખમ્ ॥ ૧૪ ॥
 इतिहासकथोद्भूतमितरद् वा सदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ ૧૫ ॥
 નગરાર્ણવ—શૈલર્તુ—ચન્દ્રાર્કોદય—વર્ણનૈઃ ।
 उद्यान—सलिलक्रीडा—मधुपान—स्तोत्सवैः ॥ ૧૬ ॥
 વિપ્રલમ્ભૈર્વિવાહૈશ્ચ કુમારોદયવર્ણનૈઃ ।
 मन्त्र—दूतप्रयाणानि—नायकाभ्युदयैरपि ॥ ૧૭ ॥
 અલંકૃતમસંક્ષિપ્તં રસ—ભાવ—નિરન્તરમ્ ।
 सौर्जनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिमिः ॥ ૧૮ ॥
 સર્વત્ર મિત્રવૃત્તાન્તૈરુપેતં લોકરજ્જ્વલમ્ ।
 काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलंकृति ॥ ૧૯ ॥

સાહિત્યશાસ્ત્રોએ આ વ્યાખ્યા વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, માધ, ભારવિ જેવા પ્રાચીન મહાકવિઓનાં કાવ્યો દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ કરી છે એ સ્પષ્ટ છે. આ વ્યાખ્યાનુસાર લખાયેલાં પ્રાચીન મહાકાવ્યોની પરંપરા સોળમાં સૌકા પછી આજ સુધી પણ ખંડિત થઈ નથી. યુરોપીય વિદ્વાનોએ લખેલાં સંસ્કૃત-સાહિત્યનાં ગ્રંથોમાં અર્વાચીનકાલીન (છેલ્લા ત્રણ સૌકાનાં) આવાં મહાકાવ્યોનું પર્યાલોચન સહેજ પણ મળતું નથી.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયનાં બધાં જ મહાકાવ્યો કોઈક પૌરાણિક અથવા ઐતિહાસિક મહા-પુરુષના ચરિત્રને અનુલક્ષીને જ લખાયાં છે. એમાં પણ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા અવતારી પુરુષોનાં દિવ્ય ચરિત્ર ઉપર આધારિત મહાકાવ્ય લખાય તો જ સાહિત્યશાસ્ત્રોએ ગણાવેલાં બધાં પ્રયોજનો દક્ષિત થઈ શકે છે, એવું જણાઈ આવવાથી અથવા તો રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત આ ત્રણ આર્ષ ગ્રંથો માટે અંતઃકરણમાં નિતાન્ત શ્રદ્ધા હોવાથી રામાયણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાંથી જ કથાનક પસંદ કરીને લખાયેલાં મહાકાવ્યો જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અત્યધિક પ્રમાણમાં જેવા મળે છે.

ચરિત્રવાહ્યમય

સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રારંભ એક લોકોત્તર વિભૂતિના ચરિત્રગ્રંથથી જ થયો છે. કેવળ સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ નહિ બલકે વિશ્વ સાહિત્યનું આદ્ય કાવ્ય વાલ્મીકિ રામાયણ, તે શ્રી રામચંદ્રનું ચરિત્ર જ છે. આ અલૌકિક ચરિત્રને આધારે જ આદિ કવિની પ્રતિભા પલ્લવિત થઈ છે. ઇતિહાસ અથવા કાવ્ય બંને દૃષ્ટિએ જોવાનું ભગવાન વ્યાસરચિત મહાભારત પણ પાંડવોનું ચરિત્ર જ છે. આ જ પરંપરામાં નિર્માણ થયેલું અશ્વધોષનું ‘બુદ્ધચરિત્ર’ કાલિદાસરચિત ‘રઘુવંશ’ અને કુમારસંભવનું ‘જનસેનનું’ ‘હરિવંશ’ બાણભટ્ટનું ‘હર્ષચરિત્ર’ અને શ્રીહર્ષરચિત ‘નૈષધીયચરિત્ર’ જેવાં સંસ્કૃત સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સુવિખ્યાત લગભગ બધા જ કાવ્યગ્રંથો ચરિત્રાત્મક જ છે. વધુ તો શું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યસૃષ્ટિમાં લગભગ બધાં જ મહાકાવ્યો ચરિત્રાત્મક છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ધીરોદાત્ત અને યુધિષ્ઠિર મહાપુરુષના જીવનમાંથી અદ્ભુત રમ્ય પ્રસંગોનું ચિત્રણ કરીને જ સંસ્કૃત મહાકવિઓએ એમનું સરસ અને રમણીયાર્થ પ્રતિપાદન કરવાનું કૌશલ્ય અભિવ્યક્ત કર્યું છે. અર્થાત્ સંસ્કૃત સાહિત્યસૃષ્ટિનાં બધાં મહાકાવ્યોનાં મૂળમાં કોઈક મહાપુરુષનું ચરિત્ર છે, અથવા ચરિત્રગ્રંથ મહાકાવ્યના રૂપે અલંકૃત થઈને સંસ્કૃત સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રકટ થયા છે. સાહિત્યશાસ્ત્રકારોમાં મહાકાવ્યનાં લક્ષણો ગણ્યાવનાર દૃષ્ટીએ, મહાકાવ્ય ‘ઈતિહાસકથોદ્ભૂતં હિતરદ્ વા સદાશ્રયમ્’^૧ એવો પોતાનો મત નોંધાવ્યો છે. વિશ્વનાથે પણ...

“.....તત્રૈકો નાયકઃ સુરઃ ।

સદ્વંશઃ ક્ષત્રિયો વાપિ ધીરોદાત્ત-ગુણાન્વિતઃ” ॥

એવા શબ્દોમાં દૃષ્ટીના મતને દોહરાવ્યો છે. આ રીતે સાહિત્યશાસ્ત્રજ્ઞોના મતાનુસાર પણ મહાકાવ્યોનો અન્તર્ભાવ ચરિત્રાત્મક ગ્રંથમાં અથવા ચરિત્રગ્રંથોનો અન્તર્ભાવ મહાકાવ્યમાં થાય છે. ચમ્પૂકાવ્યમાં અને નાટકોમાં પણ સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો તે તે સાહિત્ય પ્રકારને અનુસરીને ચિત્રિત કરેલાં જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ પણ સ્તોત્રવાહ્યમાં પણ ઉપાસ્ય દેવતાનુસાર દેવતાનો અવતાર માનવામાં આવેલા દિવ્ય પુરુષોનાં ચરિત્રો મહિમા જ ગવાયેલો હોય છે. કવિ કાવ્યાત્મક ચરિત્રગ્રંથો લખવા માટે જ કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે અને વાચકોને આવા ચરિત્રગ્રંથો કેમ ગમે છે એવો પ્રશ્ન ચરિત્રવાહ્યમય વિશે વિચાર કરતા પ્રારંભમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ મહાકવિ કાલિદાસે :

રઘુનામન્વયં વક્ષ્યે તનુવાગ્વિભવોડપિ સન્ ।

તદ્ગુણૈઃ કર્ણમાગત્ય ચાપભાગ્ય પ્રચોદિતઃ” ॥^૨

આ શ્લોકમાં બહુ જ સારી રીતે આપ્યો છે. કાલિદાસના કહેવા પ્રમાણે લોકોત્તર મહાપુરુષોના ભવ્યોદાત્ત ગુણો જ પ્રતિભાશાળી કવિઓને તેમનાં ચરિત્ર ગાવા મુખરિત કરે છે. એ જ રીતે તેઓના અલૌકિક ગુણ વાચકોને તેમના ચરિત્રગ્રંથ વાંચવા માટે ઉદ્યુક્ત કરે છે.

૧ કાવ્યાદર્શ ૧-૧૫

૨ સાહિત્યવર્ણન ૪-૩૧૫

૩ રઘુવંશ ૧-૯

આ રીતે બધી જ જાતના ચરિત્રગ્રન્થો લખવાનું અથવા વાંચવાનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એક જ હોવા છતાં બધાં ચરિત્રગ્રન્થો સરખા પ્રમાણમાં લોકપ્રિય થતા નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રભુશ્રી રામચંદ્રના ચરિત્ર ઉપર અખંડિત કાવ્યલેખન ચાલુ છે. એમાં રામચરિત્ર એ સૌનો શ્રદ્ધાનો અને પ્રિય વિષય હોવા છતાં એ બધાં રામચરિત્રો વાલ્મીકિ રામાયણ જેવાં લોકપ્રિય થયાં નથી. અત્યાર સુધી સેંકડો રામાયણો થયાં અને ભવિષ્યમાં પણ હજારો થશે, પણ વાલ્મીકિ રામાયણનું સ્થાન અગ્રેસર જ રહેશે. વાલ્મીકિનો યશ જૂંસી નાખવા માટે આજ સુધી કોઈએ રામાયણ લખ્યું નથી અથવા વાલ્મીકિ રામાયણનું આજ સુધીનું અનન્ય, અખાધિત અસાધારણત્વ જોઈને કોઈ પણ રામચરિત્ર-લેખનથી પરાવૃત્ત પણ થયા નથી. પ્રભુશ્રી રામચંદ્રના દિવ્ય ગુણોએ આજ સુધી અસંખ્ય કવિઓને મહાકાવ્યો લખવા પ્રેરણા આપી છે અને આ પછી પણ તે જ દિવ્ય ગુણ અભિજ્ઞત કવિઓને પ્રેરણા આપશે. અર્થાત્ શ્રદ્ધેય મહાપુરુષોના ચરિત્રના આધારે જ મહાકાવ્યોનું નિર્માણ થાય છે. શ્રદ્ધા સિવાય ફક્ત પ્રતિભા વડે જ મહાકાવ્યો નિર્માણ થઈ શકતાં નથી, એ શ્રદ્ધા કોઈ કવિઓમાં ઉપાસ્ય દેવતા માટે હોય છે, કોઈના હૃદયમાં ધીરોદાત્ત રાજા માટે અથવા કોઈના અંતઃકરણમાં ઋષિમુનિ-સાધુસંતો માટે હોય છે. દેવતાઓનાં અથવા સાધુઓનાં ચરિત્ર-વર્ણન ગાવાથી પાપ, તાપ અને દૈન્યનો નાશ થાય છે એવી શ્રદ્ધા આપણા ભારતીય સમાજમાં અનાદિ કાલથી રૂઢ છે. તક્ષકના દંશથી સાત દિવસમાં થનારા પરીક્ષિતના અકાળ મૃત્યુના ભયના નિવારણ માટે જ શુકાચાર્યે ભાગવત કહ્યું, એ હકીકત બધા જાણે છે. ઋષિના શાપના પ્રભાવથી સર્પ અનેલા કાશ્મીરના રાજા દામોદર એક દિવસમાં સંપૂર્ણ રામાયણના શ્રવણથી શાપમુક્ત થયા એવી આખ્યાયિકા કલ્હણે રાજતરંગિણીમાં આપી છે. દેવતાઈ ચરિત્રોના માહાત્મ્યની લોકમાનસ ઉપર અસર કરવા માટે જ આવી કથાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે એમ કહીએ તો એ ખોટું નથી. દેવ-ચરિત્રના આ મહિમા ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા અનેક સંસ્કૃત-લેખકો રામ, કૃષ્ણ, શિવ, ગણેશ છતાંદિ ઉપાસ્ય દેવોનાં પુરાણોમાં વર્ણવેલાં ચરિત્ર મહાકાવ્ય રૂપે લખવા પ્રવૃત્ત થયા એમાં શંકા નથી.

‘ધનં રાજપ્રસાદતઃ’ એ ન્યાયે રાજકૃપા પ્રાપ્ત કરીને તે દ્વારા ધન અને માન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા કેટલાક લેખકોએ સમકાલીન રાજપુરુષોનાં ચરિત્રો કાવ્યાત્મક પદ્ધતિથી ગાયેલાં જોવા મળે છે.^૪ આ રાજચરિત્રાત્મક મહાકાવ્યોમાં મુસલમાની અમલ દરમ્યાન મુસ્લિમ સુલતાનોનાં ચરિત્ર ઉપરથી લખાયેલાં કેટલાંક મહાકાવ્ય મળે છે.^૫ એ જ પ્રમાણે અંગ્રેજોના શાસન દરમ્યાન આંગલ રાજાઓનાં ચરિત્રો પણ સંસ્કૃત કવિઓએ વર્ણવ્યાં છે.^૬

૪ રઘુનાથશૃંગાલીયમ્-લે. કૃષ્ણ કવિ ૧૭મી સદી (મુદ્રિત); શરમવિલાસકાવ્યમ્-લેખક અજ્ઞાનારાયણ સુત જગન્નાથ કવિ ૧૮મી સદી; ગાયકવાડવંશકાવ્યમ્-લે. વેદમૂર્તિ રામશાસ્ત્રી ૧૯મી સદી, (મુદ્રિત) જયનગરપદ્મરંગમ્-લે. મલ્લભદ્ર હરિવલ્લભ, (મુદ્રિત). આ કાવ્યમાં જયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ વર્ણવેલો છે.

૫ રાજવિનોદકાવ્યમ્-લે. રામદાસ શિશ્ય પ્રયાગદત્ત પુત્ર એવો હૃદયેષ છે. સાત સર્ગના આ કાવ્યમાં સુલતાન મહમ્મદ નામના એક યવન રાજાનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. વિદ્વાન્નિ : લે. અજ્ઞાત. આ કાવ્યમાં જહાંગિર બાદશાહનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૬ વિજયિનીકાવ્યમ્-લે. વિદ્યાલંકાર ભટ્ટાચાર્ય (મુદ્રિત). આ કાવ્યમાં વિક્ટોરિયા રાણીનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. જોર્જચરિત્ત્ લે. વી. જી. પદ્મનાભ કવિ (મુદ્રિત). આ કાવ્યમાં પંચમ ન્યોર્થ રાજાનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. દેહલીમહોત્સવકાવ્યમ્-લે. શ્રીનિવાસ વિદ્યાલંકાર (મુદ્રિત).

અ ૩

પારતંત્ર્યના સમયમાં આ રીતે પરકીય સત્તાધીશોના ગુણવર્ણનાત્મક મહાકાવ્ય લખનારા કવિઓને પ્રતિષ્ઠા મળે એ વાત લગભગ અશક્ય જ હતી. કાવ્યવિષય બનેલા પરકીય રાજ્યો પ્રસન્ન થઈને તેઓને ધન તથા માનનો કાંઈક લાભ કદાચ આપ્યો હશે પણ સમાજની દૃષ્ટિએ એમની આ સાહિત્યસેવા નગણ્ય ગણાઈ હોય તે એમાં આશ્ચર્ય નથી. એમના ગ્રંથોનું અધ્યયન તો દૂર જ રહ્યું પણ કેવળ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ માટે વાચન પણ થયું હશે કે કેમ એ કહી ન શકાય. મુસ્લિમોના પારતંત્ર્યના અમલ દરમ્યાન જે શરવીરોએ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ માટે અદ્ભુત પરાક્રમ કરી બતાવ્યું એમનાં ચરિત્ર સ્વયંપ્રેરણાથી લખનારા તાત્કાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યકારો કમનસીબે ખાસ મળતા નથી. એનો ઉજ્જવલ અપવાદ એક જ છે અને એ શિવભારતકાર કવીન્દ્ર પરમાનંદ. પરંતુ આ ગ્રંથ પણ લેખકે શિવાજી મહારાજની પ્રેરણાથી લખ્યો એ એમના જ ઉલ્લેખો પરથી જોવા મળે છે. વિદ્વત-શ્રેષ્ઠ પંડિતરાજ જગન્નાથે ‘અસફવિલાસ’ રચ્યો પણ પ્રતાપસિંહનાં પરાક્રમે ઉપર એક પણ શ્લોક લખવાની ધૃત્તિ એને થઈ નહિ. અંગ્રેજોના શાસન દરમ્યાન વિંક્ટોરિયા અને પંચમ જ્યોર્જ જેવા સત્તાધીશોનાં ચરિત્ર ગાનાર કવિઓને તે જ સમયે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ખેલનારા દેશભક્તોમાંથી એકનું પણ ચરિત્ર સંસ્કૃત કાવ્યમાં લખવાની ધૃત્તિ ન થઈ એ શું આશ્ચર્યકારક નથી? પારતંત્ર્યના લાંબા સમયમાં રામકૃષ્ણાદિ દેવતાનાં ચરિત્રો પર આધારિત મહાકાવ્યો લખનારા સંસ્કૃત કવિઓના અંતઃકરણમાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત ઇત્યાદિનો પ્રભાવ વધુ હતો એવું આપણે કહી શકીએ; પણ એ જ સમયે એમના ઉપાસ્ય દેવતાના જેવા જ લોકોત્તર ગુણો ધરાવનારા મહાપુરુષો એમની નજર સામે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં એમના જીવન ઉપર એમણે કાવ્યલેખન ન કર્યું એ વસ્તુસ્થિતિ એ કવિઓની પારિસ્થિતિ પ્રત્યેની પરાક્રમ્યતા જ દર્શાવે છે; છતાં પણ જરા સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચારીશું તો આ દેવતાત્મક ચરિત્ર લખનારા કવિઓનું થોડું સમર્થન કરી શકાય. આજના સમયનાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનાં સાધનો જેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે તેટલાં તે સમયે ઉપલબ્ધ ન હતા. એટલે ચરિત્ર સાધનોના અભાવે અત્યંત પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં ચરિત્રોને પણ એમની પ્રતિભા વર્ણવી શકી નહિ હોય. તેથી તેમણે એજ જૂના વિષયોને આધારે પોતાની પ્રતિભાનો આવિષ્કાર કર્યો એમ કહી શકાય.

દેવચરિત્રાત્મક મહાકાવ્ય

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રામાયણ, મહાભારત અથવા ભાગવત આ ત્રણ લોકોત્તર ગ્રંથોના દૃઢ સંસ્કારથી અર્વાચીન સમયનાં બહુસંખ્ય સાહિત્યકારોએ પ્રાચીન સમયના કાલિદાસ, ભારવિ, માઘ, હર્ષ વગેરે મહાકવિઓના માર્ગને અનુસરીને જ રામાયણ-મહાભારતની વિભૂતિઓનાં ચરિત્રો ઉપર આધારિત બહુસંખ્ય મહાકાવ્યો નિર્માણ કર્યાં છે. કાલિદાસ વગેરેના જેવું મહાકાવ્ય ન લખાય તો પોતાની પ્રતિભા અને પાંડિત્ય નકામું છે એવી બાજુ કે એમની ધારણા ન હોય! તેથી રામકૃષ્ણાદિ દેવોનાં ચરિત્ર ઉપર આધારિત ઘણાં મહાકાવ્યો (પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત) આજ સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લખાયા. એ બધાની ગણના કરવી પણ અશક્ય છે. પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં બધાનો ઉલ્લેખ કરવો શક્ય નથી અને એ અમારો ઉદ્દેશ પણ નથી; તથાપિ આ અત્યંત લોકપ્રિય વિષય ઉપર લખાયેલાં કેટલાંક ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવો આવશ્યક છે. એટલા ઉપરથી અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમંદિરના આ ભાગની થોડી કલ્પના કરી શકાશે.

સત્તરમાં સૌકાનાં કેટલાંક રામચરિત્રો

રામાયણસારસંગ્રહ :^૭ સત્તરમાં સૌકાના પ્રારંભમાં અપ્પયદીક્ષિત નામના એક મહાન સંસ્કૃત પંડિત થઈ ગયા. વેલોરના ચિન્નબોમ્મ નામના રાજાના આશ્રમે ઘણાં વર્ષ રહ્યા બાદ ત્યાંથી ખૂબ ધન

તથા માન પ્રાપ્ત કરીને ઈ. સ. ૧૫૮૬થી ૧૬૧૩ના સમયમાં પેનુકુંડ નગરમાં વેંકટદેવ (આ વિજયનગરના રાજા હતા) રાજના આશ્રયે રહ્યા. ત્યારબાદ તિરુમલ નાયકની વિનંતીને માન આપી તેઓ પાંડય દેશમાં રહેવા ગયા. છેવટે ૧૬૧૬માં ચિદમ્બરમાં તેમનું દેહાવસાન થયું.

અપ્પય દીક્ષિતે એમના બોંતેર વર્ષના જીવન દરમ્યાન વિવિધ વિષયો ઉપર બધા મળીને કુલ એક સો ચાર ગ્રંથો લખ્યા. તેમાંથી ચિત્રમીમાંસા અને કુવલયાનંદ એ બે સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથો વિશેષ વિખ્યાત છે. જગન્નાથ પંડિત અને અપ્પય દીક્ષિતના પારસ્પરિક સંબંધ વિશે ઘણી દંતકથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીરામચંદ્રના ચરિત્ર ઉપર રામાયણસારસંગ્રહ; રામાયણતાત્પર્યનિર્ણય; રામાયણતાત્પર્યસંગ્રહ; રામાયણ-સારસ્તવ:-આ પ્રમુખ ગ્રંથ અપ્પય દીક્ષિતે લખ્યા છે.

તાંબવરના નાયકવંશીય આધિપતિ રઘુનાથ (સત્તરમી સદી) એક શ્રેષ્ઠ કક્ષાના સંસ્કૃત પંડિત હતા. એમણે લખેલા ગ્રંથોમાં પણ ' રામાયણસારસંગ્રહ: ' એજ નામનો ખીજો ગ્રંથ જોવા મળે છે.^૯

રામાયણકાવ્યમ્-ઉપર નિર્દેશિત રઘુનાથ નાયક રાજાના આશ્રયે મધુરવાણી નામની કવિયત્રી હતી. રાજાના આદેશાનુસાર તેણીએ ' રામાયણકાવ્યમ્ ' નામનું એક ચૌદ સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું.^૯

મઞ્જુભાષિણી-' રત્નખેટ ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીનિવાસ દીક્ષિત કવિના રાજ્યકાર્માણી નામના પુત્રે ' મઞ્જુભાષિણી ' નામની રામકથા એક દિવસમાં લખી. એનો પ્રત્યેક શબ્દ શ્લેષયુક્ત છે એ આ ગ્રંથની વિશેષતા છે.^{૧૦}

રામયમકાર્ણવ: અને રામચંદ્રોદયમ્-કાંજીવરમ્ પાસે આરસાલઈ નામનું એક ગામ છે. ત્યાં શ્રીનિવાસસુત્ર વેંકટેશ નામના એક મહાકવિ થયા એમણે ઈ. સ. ૧૬૫૬માં આ યમકયુક્ત કાવ્ય લખ્યું. આ જ કવિએ રામચંદ્રોદયમ્ નામનું એક ત્રીસ સર્ગોનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૧} ઓગણીસમી સદીમાં ચિદમ્બરમ્ નિવાસી વેંકટકૃષ્ણ નામના એક કવિએ રામચંદ્રોદયમ્ એ જ નામનું ખીજું પણ એક મહાકાવ્ય લખ્યું છે.

રામવિલાસકાવ્યમ્-સત્તરમા સૌકાના અંતમાં રામચંદ્રતર્કવાગીશ નામના કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું અને સાહિત્યદર્પણ ઉપર વૃત્તિ પણ લખી છે. શ્રીનિવાસસુત્ર વરદાદેશિકે ગદ્યરામાયણમ્ રઘુવીરવિજયમ્, રામાયણસંગ્રહ: વગેરે રામચરિત્ર વિષયક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.^{૧૨}

અદારમી સદી

રાઘવચરિતમ્ તાંજોરના સરફેજી ભોંસલેના આશ્રિત આનન્દનારાયણ નામના કવિએ આ પાર સર્ગનું કાવ્ય લખ્યું છે. આ આનન્દનારાયણ કવિ ' પંચરત્નકવિ ' તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. કવિએ પોતાનું આ કાવ્ય આશ્રયદાતાના નામે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી સરફેજી ભોંસલે જ આ કાવ્યના લેખક હતા એવી કેટલાક લોકોની માન્યતા છે અને આ દરજ્જાનું કાવ્ય લખવા જેટલી વિદ્વતા સરફેજી ચોક્કસ ધરાવતા હતા. માટે જ આ માન્યતા પ્રચલિત થઈ હતી.

૮ ફ. ૧૪૬	૯ ફ. ૧૪૭
૧૦ ફ. ૧૫૨	૧૧ ફ. ૧૫૬
૧૨ ફ. ૨૪૨	

રાઘવીયમ્-અઢારમા સોકામાં કેરળમાં રામાપાણિવાદ નામના વિખ્યાત સંસ્કૃત સાહિત્યકાર થયા. તેમણે આ 'રાઘવીયમ્' નામનું વીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. એ જ કવિએ 'ઝષાનિરુદ્ધમ્' અને 'કંસવહો' એ બે ઉલ્લેખનીય પ્રાકૃત કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.^{૧૩} કાંગનોરના યુવરાજ રામવર્માએ (૧૮-૧૯ સદી) 'રામચરિતમ્' નામનું આરસર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૪}

ઓગણીસ અને વીસમી સદી

રામાયણસંગ્રહઃ મદ્રાસના પચ્ચપ્પા સંસ્કૃત કોલેજના પ્રાધ્યાપક મહામહોપાધ્યાય લક્ષ્મણ સૂરિએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે.

સીતારામામ્યુદયમ્ વિજ્ઞાપટ્ટમ્ જિલ્લાના રહેવાસી ગોપાલશાસ્ત્રીએ આ કાવ્ય લખ્યું. વારાણસીના હિંદુવિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક કાલીકિંકર ઠાકુરના પુત્ર શ્રી અન્નદાયરણ ઠાકુરે રામામ્યુદયમ્ કાવ્ય લખ્યું. નાગપુરના ગંગાધર કવિએ ગીતગોવિંદના જેવું સંગીતરાઘવમ્ નામનું કાવ્ય લખ્યું.^{૧૫} જયપુર રાજ્યના લક્ષ્મણગઢના ઋષિકુળમાં રહેનારા કવીન્દ્ર પરમાન્દ શર્માએ સંપૂર્ણ રામચરિત્ર, મંથરાદુર્વિલસિતમ્, દશરથવિલાપઃ, મારીચવધમ્, મેઘનાદવધમ્, રાવણવધમ્ ઇત્યાદિ જુદા જુદા વિષાગોમાં કાવ્ય લખ્યું છે. સૂર્યનારાયણાધ્વરીનું સીતાપરિણયમ્, કામરાજ કવિનું સીતાસ્વયંવરમ્ અને કાશીનાથ કવિનું વૈદેહીપરિણયમ્^{૧૬} કાવ્ય પણ રામચરિત્ર પર જ છે. શિવરામકૃત હનુમતકાવ્યમ્, હનુમદ્વિજયમ્, રાવણપુરવધમ્ કાવ્યોનો વિષય પણ રામાયણને લગતો જ છે. સુરેન્દ્રચરિતમ્ કાવ્યમાં રામચરિત્રની અહિંચોદારની કથા વર્ણવી છે.^{૧૭} માહિલાધી કૃષ્ણમાયારીયરે એમના મહાપ્રયંધ History of Sanskrit Literatureમાં રામચરિત્ર પર લખાયેલાં સંકડો કાવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યોની નામાવલી જોઈએ. આ યાદી ઉપરથી રામચરિત્ર એ સંસ્કૃત કવિઓનો કેટલો પ્રિય વિષય છે એનો ખ્યાલ આવશે.

રામચરિત્રાત્મક કાવ્ય

લેલક

ચિત્રવન્ધરામાયણમ્	— વેંકટમખી (સત્તરમી સદી)
જાનકીપરિણયઃ (આઠસર્ગ મુદ્રિત)	— ચક્રકવિ (સત્તરમી સદી)
સીતાદિવ્યચરિતમ્	— શ્રીનિવાસ (વરદવલ્લીવંશજ, શ્રી-મુખ્યગ્રામવાસી (સત્તરમી સદી)
ગદ્યરામાયણમ્	— શ્રીનિવાસપુત્ર વરદાદેશિક (સત્તરમી સદી)
રઘુવીરવિજયમ્	
રામાયણસંગ્રહઃ	— ગોવિંદસુત રામેશ્વર (સત્તરમી સદી)
રામકુતુહલમ્	

૧૩ રામપાણિવાદના બધા ગ્રંથો મુદ્રિત થયા છે.

૧૪ પુનાથી મુદ્રિત

૧૫ મદ્રાસ યુનિવર્સિટી જર્નલ, ૫. ૧૮૬

૧૬ ક્ર. ૩૦૪

૧૭ ક્ર. ૨૫૩

रामचरित्रात्मक काव्य	लेखक
रामचरित्रम्	— रघुनाथ
उदारराघवम्	— यष्टीसूर्य कवि
कल्याणरामायणम्	— शेषकवि
भद्रादिरामायणम्	— वीरराघव
रामकथासुधोदयम्	— श्रीशैल श्रीनिवास
रामामृतम्	— वे'कटर'गा
यादवराघवीयम् (द्वयर्थी काव्य)	— नरहरि
रघुवीरवर्यचरितम्	— तिरुमलकैषुआयार्
दशाननवधम् (मुद्रित)	— योगीन्द्रनाथ
रघुवीरचरितम्	— सुकुमार
सीतारामविहारः	— लक्ष्मणसोभया (ओरगंटी शंकरसुत)
रामगुणाकरः	— रामदेव
रामखेटकाव्यम्	— पद्मनाथ (ओगण्डीसमी सही)
रामविलासः	— हरिनाथ
रामचंद्रकाव्यम्	— शंभुकालिदास
प्रसन्नरामायणम्	— श्रीपादपुत्र देवरहीक्षित
रामचंद्रोदयम्	— कविवल्लभ
रामचरितम्	— विश्वक्षेन
राघवोल्लासः	— अद्वैतरामबिक्षु
राघवोल्लासः	— पूज्यपाद देवानंद
बालराघवीयम्	— शङ्गोपायार्
रमणीयराघवम्	— अक्षदत्त
अभिरामकाव्यम्	— रामनाथ
रामकुतूहलम्	— गोविंदसुतरामेश्वर (सत्तरमी सही)
रामकौतुकम्	— रामकृष्णसुत कभलाकर
रामकथामृतम्	— गिरिधरदास
रामगुणाकरः	— रामदेव न्यायालंकार
रामविलासकाव्यम्	— रामयंद्रतर्कवागीश (साहित्यदर्पणवृत्तिकार)
रामविलासकाव्यम्	— हरिनाथ
रामचरितम्	— काशीनाथ

રામચરિત્રાત્મક કાવ્ય	લેખક
રામચરિત્રમ્	— મોહનસ્વામી
રામલીલોદ્યોતઃ	— બાણેશ્વરસુત રમાનાથ
રામાભિષેકમ્	— કેશવ
રામકાવ્યમ્	— રામાનંદતીર્થ
રામામ્યુદયમ્	— વેંકટેશ
શિતિકણ્ઠરામાયણમ્	— શિતિકણ્ઠ
રઘુવીરવિલાસમ્	— દામોદરસુત લક્ષ્મણ
રઘુપતિવિજયમ્	— ગોપીનાથ
રામચન્દ્રોદયમ્	— પુરુષોત્તમ મિશ્ર
રામચન્દ્રોદયમ્	— રામદાસ
રામચન્દ્રમહોદય	— સચ્ચિદાનંદ
રામકાવ્યમ્	— બાલકૃષ્ણ
રામરત્નાકરઃ	— મધુવ્રત
રામરસામૃતમ્	— શ્રીધર
રામચન્દ્રોદયમ્	— કવિવલ્લભ
રઘુનંદનવિલાસમ્	— વેંકટાચાર્ય
રઘુનંદનવિલાસમ્	— પાત્રાચાર્ય
વિક્રમરાઘવીય	— નૂતનકાલિદાસ
પૌલસ્ત્યરાઘવીયમ્	— રામચન્દ્ર (પુલ્લેલવંશીય)
શ્રીરામવિજયમ્	— અરુણાચલનાથ-શિષ્ય
બાહ્યરામરસાયનમ્	— કૃષ્ણશાસ્ત્રી
રામાયણસારસંગ્રહઃ	— ઇશ્વર દીક્ષિત
લલિતરાઘવમ્	— શ્રીનિવાસ રથ
જાનક્યાનંદબોધઃ	— શ્રીપતિ ગોવિંદ
સીતારામામ્યુદયમ્	— ગોપાલશાસ્ત્રી (વિન્નગાપટ્ટમ)

૧૮૫૩-૧૯૧૮

આધુનિક સમયનાં સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ કરેલો રામચરિત્રનો આ પ્રયત્ન વિસ્તાર જોતાં ખરેખર ખૂબ જ આશ્ચર્ય લાગે છે. “ચરિતં રઘુનાથસ્ય શતકોટિપ્રવિસ્તરમ્” એ વચનની યથાર્થતા અનુભવીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ યુગાનુયુગ રામચરિત્ર આવું જ ગવાતું રહેશે એવી ખાત્રી થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્રો

રામચરિત્રની જેમ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો પ્રભાવ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અખંડિતપણે જોવા મળે છે. જેટલી વિવિધ રીતે રામચરિત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ ગાયું છે તેટલી જ વિવિધ રીતે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર પણ ગવાયું છે. એમાં પણ ખાસ નોંધનીય વાત તો એ છે કે જેમણે રામચરિત્ર ગાયું છે તેજ કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રાત્મક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. તંજાવરનરેશ રઘુનાથ નાયકે ‘રામાયણસારસંગ્રહ’, કાવ્ય લખ્યું તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ઉપર પારિજાતહરણમ્, અચ્યુતેન્દ્રામ્યુદયમ્, રુક્મિણિકૃષ્ણવિવાહમ્ વગેરે કૃષ્ણચરિત્રાત્મક મહાકાવ્યો પણ લખ્યાં છે.^{૧૮} રાજચૂડામણીએ દસ સર્ગનાં બે મહાકાવ્ય રુક્મિણિકલ્યાણમ્ અને કંસવધમ્ લખ્યાં છે.^{૧૯} અઢારમી સદીમાં રામપાણિવાદે કેરળના રામવર્મા નૃપતિના આદેશાનુસાર મુકુન્દસ્તવઃ નામનું કાવ્ય લખ્યું. મહામહોપાધ્યાય લક્ષ્મણસૂરીએ (ઓગણીસમી સદી) કૃષ્ણલીલામૃતમ્ લખ્યું. આ સિવાય ગોપાલદાસના પુત્ર ગંગાદાસ વૈશ્ય કવિએ અચ્યુતચરિત્રમ્ નામનું સોળ સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું. જીવગોસ્વામીએ માધવમહોત્સવમ્, માનદેવે કૃષ્ણચરિત્રમ્, સદાનન્દે વજ્રેન્દ્રચરિત્રમ્, પદ્મનાભ ભટ્ટે ગોપાલચરિત્રમ્ વગેરે લેખકોએ કૃષ્ણચરિત્ર પર કાવ્યો લખ્યાં છે.

કૃષ્ણચરિત્રની જુદી જુદી ઘટનાઓમાંથી ખાસ કરીને રુક્મિણીસ્વયંવર, રાસક્રીડા જેવા વિલાસપૂર્ણ વિષયોની પસંદગી સંસ્કૃત કવિઓએ કરેલી જોવા મળે છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં વિલાસોની સાથે શૌર્યના અને રાજનીતિકુશલતાના પણ અનેક પ્રસંગો છે, પણ એ વિષયો ઉપર કાવ્યરચના કરવાનો પ્રયત્ન ખાસ કોઈ કવિએ કર્યો હોય એવું લાગતું નથી. સંસ્કૃત કવિઓની શૃંગારાનિષ્ઠતાને લીધે ઉપાર્ય દેવના ચરિત્રમાંથી પણ શૃંગારિક પ્રસંગો જ પસંદ કરીને કાવ્યરચના કરેલી જોવા મળે છે.^{૨૦} રામચરિત્રની જેમ કૃષ્ણચરિત્રને લગતાં મહાકાવ્યોની નામાવલી નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રીકૃષ્ણચરિત્રાત્મક કાવ્ય

લેલક

રુક્મિણીશવિજયમ્

—વાહિરાજ (કર્ણાટકવાસી) (આ કવિ વિજયનગરના વિનાશકાળે થયા)

યાદવવિજયમ્

—કુચ્ચુકુથાનતાંબિરન્ (અઢારમી સદી)

રુક્મિણીસ્વયંવરપ્રબંધઃ

—ચેડવાથકોડમાનીય નમ્બુદ્રિપાદ

સન્તાનગોપાલકાવ્યમ્

—કંડથાનતચેડવાલાત (ઓગણીસમી સદી)

શ્રીરાસમહાકાવ્યમ્

—ગુરુપ્રસન્નભટ્ટાચાર્ય (ઢાકા વિ. વિદ્યાલય અને હિંદુ

માથુરમ્

—વિ. વિ. માં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક)

રાધાવિનોદમ્

—જનાદર્નસુત રામચન્દ્ર (આ કાવ્ય પર ત્રિલોકીનાથ અને ભટ્ટનારાયણની ટીકા છે.)

૧૮ ક. ૧૪૬

૧૯ ક. ૧૫૨

૨૦ રુક્મિણીપરિણયમ્ દે. લક્ષ્મણ ગોવિંદ; રુક્મિણીપાણિગ્રહણમ્ દે. ગોવિંદાંતરવાણી મુદ્રિત; સત્યમામાપરિણયમ્ દે. રામાચાર્ય ક. ૨૫૩

શ્રીકૃષ્ણચરિત્રાત્મક કાવ્ય

લેખક

કૃષ્ણામ્યુદયમ્	—વે'કટાચાર્ય'સુત યલેખવલ્લી શ્રીનિવાસાચાર્ય'
કૃષ્ણામ્યુદયમ્	—અપારાયસુત વરદાદેશિક
કૃષ્ણમક્તિચંદ્રિકા	—અનંતદેવ
કૃષ્ણચરિતમ્, કૃષ્ણવિનોદમ્	—મોતીરામ
કૃષ્ણક્રીડા, કૃષ્ણભાવનામૃતમ્	—કેશવાર્ક
કૃષ્ણચરિતમ્	—માનવેદ
કૃષ્ણલીલા	—મદન
કૃષ્ણવિલાસ:	—પ્રભાકર
કૃષ્ણવિલાસ:	—શેષદીક્ષિત
કૃષ્ણચન્દ્રોદય:	—શ્રીનિવાસસુત ગોવિંદ
ગોવિંદલીલા (મુદ્રિત)	—રામચંદ્ર
અંશ્વર્યકાદમ્બિની	—વિદ્યાભૂષણ
વિલાપકુસુમાજ્વલી	—ચંદુનંદનદાસ
કૃષ્ણમક્તિકાવ્યમ્	—અનંતદેવ
ભાગવતોદ્યોત:	—ચિત્રભાતુ
કૃષ્ણભૂષણમ્	—દત્તાત્રેય
કૃષ્ણવિલાસ:	—પુણ્યકેટી
કૃષ્ણામ્યુદય:	—તિગ્મચન્દ્ર
કૃષ્ણામ્યુદય:	—વરદરાજચન્દ્ર
મુકુંદવિલાસ:	—નીલકંઠ
પ્રેમેન્દુસાગર:	—રૂપગોસ્વામી
રાધામાનતરક્ષિણી	—નંદકુમાર શર્મા
શ્રીકૃષ્ણચરિતમ્	—શિવદત્ત ત્રિપાઠી (આ લેખક વિશે વધુ માહિતી પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં બીજે આપવામાં આવી છે)
રાધારસમજ્જરી	—ચૈતન્યચન્દ્ર
રાધારસસુધાનિધિ:	—હિતહરિવંશ ગોસ્વામી
રાધારહસ્યમ્	—કૃષ્ણદત્ત
રાધાવિનોદમ્	—દિનેશ
રાધાસૌન્દર્યમજ્જરી	—સુખાલચન્દ્રાચાર્ય'
કૃષ્ણવિજય:	—રામચંદ્ર

गोपाललीला
 वृंदावनमञ्जरी
 वृन्दावनविनोद
 ब्रजविहारः (मुद्रित)
 ब्रजेन्द्रचरितम्
 मुकुन्दविलास
 हरिलीला
 हरिकेलिलीलावती
 हरिविलासः
 कृष्णलीला
 कृष्णलीला
 कृष्णलीलातरङ्गिणी
 गोपालचरितम्
 मधुकेलिवल्ली
 चमत्कारचंद्रिका
 रासकल्पलता
 रासकल्पसारतत्त्वम्
 रासकृष्णमाधुरी
 वासुदेवचरितम्
 बालहरिवंशम्
 कंसनिधनम्
 कृष्णामृततरङ्गिका (मुद्रित)
 गोपालविजयः
 कृष्णोदन्तः
 सुन्दरदामोदरम्
 कृष्णभावनामृतम् (मुद्रित)
 कृष्णविजयः
 कृष्णायनम् (सात सर्ग)
 कृष्णकथारहस्यम्

—रामयंद्र
 —भानसिंह
 —न्यायवाचस्पति रुद्र
 —श्रीधरस्वामी
 —सदानंद
 —रघूत्तमतथ
 —गोपदेव
 —कवि केशरी
 —यशोदायंद्रसुत कविशेखर
 —कृष्णमिश्र
 —कृष्णसुत महन
 —नारायणतीर्थ
 —यज्ञनाथ लट्ट
 —गोवर्धन
 —कविकृष्णरूप
 —मोहनानंद
 —वृंदावनदास
 —अनन्यदासस्वामी
 —वेणीदत्त
 —शंकरनारायण
 —राम
 —वेंकटेश
 —गिरिसुंदरदास
 —भास्कर
 —दोलभराज
 —विश्वनाथ
 —शंकराचार्य
 —भारदाज
 —शिब्रैयंगार (आ कवि श्रीकृष्णराजचम्पू, यदुशैलचम्पू,
 चित्रकूटोद्यान यमककाव्य धृत्यादि अवांतर काव्यो
 पण्य लभ्यां छे.)^{२१}

દ્રૌપદીવજ્રહરણમ્	—ગોવર્ધન
નરકાસુરવિજયમ્	—માધવામાત્ય
ગોવર્ધનઘૃત-કૃષ્ણચરિતમ્	—જયકાન્ત
સુદામચરિતમ્	—શ્રીનિવાસ
કુચેલઘૃતમ્	—ભટ્ટનારાયણ

સંસ્કૃત કવિઓની રામભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિ કેટલી અગાધ હતી એનો ખ્યાલ આપવા માટે ઉપરની યાદીઓ પૂરતી છે. આ સિવાય આ જ વિષય ઉપર લખાયેલા ઘણા કાવ્યગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે પણ એના લેખકોનાં નામ મળતાં નથી. કદાચ પોતાનો પ્રભાવલેખ કર્યા વગર જ કલાકૃતિ નિર્માણ કરવાની પરંપરાને અનુસરીને જ કવિઓએ પોતાનું નામ અજ્ઞાત રાખ્યું હોય એવું લાગે છે. એવા ગ્રંથોની યાદી નીચે મુજબ છે :

રામચરિત્ર : રામવિલાસઃ, આશ્ચર્યરામાયણમ્, સીતારાઘવીયમ્, રામાનુદયતિલકમ્, સીતારામવિજયમ્, સીતાપતિવિજયમ્, ઉત્તરારાઘવીયમ્ ઇત્યાદિ.

કૃષ્ણચરિત્ર : કૃષ્ણાર્જુનીયમ્, યદુનાથચરિતમ્, કૃષ્ણલીલાભૂષણમ્, કૃષ્ણલીલાસારઃ, કૃષ્ણવિલાસચરિતમહાર્ણવઃ, કૃષ્ણચરિતામૃતમ્, કૃષ્ણભાવનામૃતમ્, કૃષ્ણામૃતમહાર્ણવઃ, વ્રજવિલાસઃ, બાલભાગવતમ્, ભાગવતામૃતમ્, ગોવિંદચરિતમ્, રાધાસુધાકરઃ, ગોપાલવિવેકઃ, રાસરસોદયઃ, હરિવંશ-કાવ્યમ્, શ્રીકૃષ્ણચરિતમ્, ગોપિકોન્માદઃ ઇત્યાદિ.

શૈવકાવ્યો

ધાર્મિક શ્રદ્ધાની સાહિત્ય ઉપર કેટલી અસર થાય છે એનો ખ્યાલ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયના લેખકોએ પોતપોતાના શ્રદ્ધેય વિષય ઉપર સંપ્રદાયને અનુકૂળ જે વિવિધ કાવ્યો લખ્યાં છે તે ઉપરથી આવશે. સામાન્ય રીતે વૈષ્ણવ કવિઓએ વિષ્ણુના અવતાર ગણાતા રામ અને કૃષ્ણને નાયક તરીકે ગણીને એમના જીવનના પ્રસંગો પસંદ કર્યા છે તો શૈવ કવિઓએ ભગવાન શંકરના શૈવ પુરાણમાં વર્ણન કરેલા શિવચરિત્ર અને તેના પ્રસંગો પસંદ કર્યા છે એમ કહી શકાય. આ શિવચરિત્ર પર મહાકાવ્યોની પરંપરા કાલિદાસ અને ભારવિએ શરૂ કરી. કાલિદાસનું ‘કુમારસંભવમ્’ અને ભારવિનું ‘કિરાતાજુનીયમ્’ એ કાવ્યોનો આદર્શ રાખીને અનેક શિવભક્તોએ કાવ્યો લખ્યાં છે. એમાંથી કેટલાંકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે.

શિતિકળ્ઠવિજયકાવ્યમ્ સત્તરમી સદીમાં ‘અભિનવભવજીતિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ‘રત્નખેટ’ શ્રીનિવાસ દીક્ષિતે આ મહાકાવ્ય લખ્યું છે.

શિવલીલાર્ણવઃ સત્તરમી સદીમાં નીલકંઠ દીક્ષિત નામના કવિએ બાવીસ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં મદુરાના હાલાસ્યનાથના આખ્યાનનું વર્ણન કર્યું છે. નીલકંઠ દીક્ષિત અચ્ચા દીક્ષિત તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ હતા.

નટશવિજયકાવ્યમ્ સત્તરમી સદીમાં લેંકટાક્રિસ્ટત વેંકટકૃષ્ણ યજ્ઞવાએ આ ૭ સર્ગનું કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં ચિદમ્બરમ્ના નટશના વિલાસનું વર્ણન છે.^{૨૧}

ચન્દ્રશેખરચરિતમ્ વારાણસીના દુઃખલજન નામના કવિએ (અઢારમી સદી) આ કાવ્ય લખ્યું છે. ૨૩ ભગવાન શંકરની કથામાં શિવપાર્વતીવિવાહ ધણી કાવ્યોનો પ્રિય વિષય છે. કાલિદાસના કુમારસંભવમ્ને લીધે એ વિષય પર કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા મળી હોય એવી વિશેષ શક્યતા છે. શિવપાર્વતીવિવાહવિષયક કેટલાંક કાવ્યોનો પરિચય નીચે આપ્યો છે.

પાર્વતીપરિણયમ્ ઇશ્વરસુભતિ નામના કવિએ કુમારસંભવમ્ જેવું જ આઠ સર્ગોત્ત્ત્ પ્રસ્તુત કાવ્ય લખ્યું છે. ૨૪

ઉમાપરિણયમ્ 'મિત્રગોષ્ઠી' નામની સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાના સંપાદક વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યે (ઓગણીસ-વીસમી સદી) આ કાવ્ય લખ્યું છે અને એ મુદ્રિત થયું છે. આ સિવાય ચંદ્રકાન્ત તર્કાલંકાર-વિરચિત સતીપરિણયમ્ (મુદ્રિત), ગોવિંદનાથવિરચિત ગૌરીકલ્યાણમ્, કવિ વાલ્મીકી-કૃત 'શિવ-ચરિત્રમ્', ૨૫ રાઘવનક ગોપાલ-કૃત 'શિવમાલા', ૨૬ મહાલિંગકવિ-કૃત 'લિઙ્ગલીલાવિલાસચરિત્રમ્', ઉમાપતિધર-કૃત 'ચન્દ્રચૂડચરિત્રમ્', વૃંદાવન શુકલ-કૃત 'સામ્બચરિત્રમ્' અને 'ગૌરીચરિત્રમ્' વેંકટસુબ્બા-કૃત 'ગંગાધરવિજયમ્' ઇત્યાદિ શિવકથાત્મક કાવ્યોમાં શૈવ કવિઓની પ્રતિભા પલ્લવિત થઈ છે.

શૈવ પુરાણોમાં ભગવાન શંકરસંબંધી જે જે વિવિધ અદ્ભુતરમ્ય કથાઓ મળી આવે છે તેને આધારે લખાયેલાં કેટલાંક કાવ્યોની સંક્ષિપ્ત નામાવલી નીચે પ્રમાણે છે :

કાવ્ય	લેખક
ગંગાવતરણમ્ (આઠ સર્ગ)	—અચ્યા દીક્ષિત (નીલકંઠ દીક્ષિત)
મીનાક્ષીપરિણયમ્ (અઢાર સર્ગ)	—રામનાથસુત મલયકવિ
કામાક્ષિવિલાસમ્	— ”
તારકાસુરવધમ્	— ”
કુમારીવિલસિતમ્ (કન્યા- કુમારીની કથા)	—સુંદરસેન
કુમારવિજયમ્	—રામસૂરિ
બાળવિજયમ્	—શિવરામ
નન્દિચરિત્રમ્	—કૃષ્ણકવિ
પ્રજાપતિચરિત્રમ્	— ”
ગૌરીચરિત્રમ્	—વૃંદાવન શુકલ ('સુદામચરિત્રમ્'ના લેખક)
ગંગાવતરણમ્	—શંકરકવિ
માર્કણ્ડેયોદયમ્	—વેંકટસૂરિ

૨૩ કૃ. ૩૫૧

૨૪ કૃ. ૨૫૩

૨૫ કૃ. ૨૫૪

કાર્તિકેયવિજયમ્	—ગીર્વાણેન્દ્રયજ્ઞવા
કુમારવિજયમ્	—શિવચરણરેણુ
સતીવિલાસકાવ્યમ્ (મુદ્રિત)	—કૃષ્ણમૂર્તિ
શંકરીગીતમ્	—કૃષ્ણચંદ્રસુત જયનારાયણ

વૈષ્ણવ કાવ્યો

ભગવાન વિષ્ણુના દશાવતારમાંથી રામ અને કૃષ્ણ એ બે અવતાર અત્યંત લોકપ્રિય અને કવિપ્રિય છે, એ હકીકત એમનાં ચરિત્ર ઉપર લખાયેલાં મહાકાવ્યોની પ્રદીર્ઘ નામાવલી તરફ જોતાં જણાઈ આવે છે. વિષ્ણુના બીજા અવતારો સંખ્યાની લખાયેલાં કાવ્યોની સંખ્યા ખાસ મોટી નથી તે છતાં વિષયપૂર્તિની દૃષ્ટિએ એમનો પરિચય આપવો આવશ્યક છે. વૈષ્ણવ પુરાણોમાંથી વિષ્ણુસંખ્યાની જુદી જુદી અદ્ભુતરમ્ય કથાઓને આધારે લખાયેલાં કેટલાંક કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે :

કાવ્ય

લેખક

લક્ષ્મીનારાયણચરિતમ્	—શ્રીનિવાસપુત્ર વરદાદેશિક (સત્તરમી સદી) ^{૨૬}
મૂ-વરાહવિજયમ્ (આઠ સર્ગ)	—શ્રીનિવાસકવિ (મુષ્ણુચામવાસી વરદવલ્લી કુલોત્પન્ન —વરદપુત્ર)
વરાહવિજયમ્	
વિષ્ણુવિલસિતમ્ (આઠ સર્ગ)	—કુંજુની નામ્બિયાર રામપાણિપાદ. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વિષ્ણુના દશ અવતારોની કથા વર્ણવી છે.
વેંકટેશચરિતમ્	—તંજાવરના નૃપતિ તુકોજી ભોંસલેના મંત્રી ધનશ્યામે (અઢારમી સદી) આ મહાકાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં તિરુપતિના વેંકટેશ્વરની કથા વર્ણવેલી છે. આ ધનશ્યામ કવિ ‘આર્યક’ નામે પ્રસિદ્ધ હતા. એમણે કુલ ચોસઠ ગ્રંથ લખ્યા છે. ^{૨૭}
શ્રીનિવાસગુણાકરકાવ્યમ્	—કાવેટ-નિવાસી વાદિલાસ્કર વંશમાં વેંકટરાયના પુત્ર ‘અભિનવ-રામાનુજાચાર્ય’ આ સત્તર સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. આ કવિ ‘માયાવાદિ-મત’ગજ —કંઠીરવાચાર્ય’ નામે પ્રસિદ્ધ હતા. ^{૨૮} આ મહા- કાવ્યના પ્રથમ આઠ સર્ગોની ટીકા કવિએ સ્વયં લખી છે. બાકીના સર્ગોની ટીકા તેમના બંધુ વરદરાજે લખી છે.

૨૬ કૃ. ૨૫૪

૨૭ કૃ. ૧૫૪

૨૮ કૃ. ૨૪૪

આ સિવાય રાધવાચાર્ય-કૃત અને રઘુનાથ-કૃત હંદિરામ્યુદયમ્ એ એક જ નામનાં બે કાવ્યો, લક્ષ્મીધર-કૃત ચક્રપાણિકાવ્યમ્, રુદ્રભટ્ટ-કૃત જગન્નાથવિજયમ્ શ્રીધરપુત્ર ત્ર્યંબકકૃત શ્રીનિવાસકાવ્યમ્^{૨૯} વગેરે ભગવાન વિષ્ણુવિષયક કાવ્યો ઉલ્લેખનીય છે. કેટલાક વિષ્ણુભક્તોના ચરિત્રો પણ વૈષ્ણવ કવિઓએ ગાયાં છે. એમાંથી કથાનાથનું પ્રહ્લાદવિજયમ્ જયકાન્તનાં ધ્રુવચરિતમ્, પ્રહ્લાદચરિતમ્ અને અજામિલોપાખ્યાનમ્ જેવાં કેટલાંક કાવ્યો ઉલ્લેખનીય છે.

મહાભારતીય કાવ્યો

ભગવાન વ્યાસના મહાભારતને પંચમ વેદ તરીકે સ્થાન મળ્યું છે. આ પ્રકારનો અલૌકિક ગ્રંથ દુનિયામાં કયાંય જોવા મળતો નથી. મહાભારતના સંસ્કાર અખિલ ભારતીય જનતાના હૃદય પર ખૂબ જ જોડા છે. “હં કવિવરૈઃ સર્વેરાહ્યાનમુપજીવ્યતે” । આ વ્યાસવચનानુસાર પ્રાયઃ બધા જ સંસ્કૃત કવિઓએ મહાભારતનો અભ્યાસ પોતાના પ્રતિભાસાધન માટે કર્યો છે. તે છતાં રામાયણ અને ભાગવતમાંથી પ્રેરણા લઈને જે પ્રમાણમાં કાવ્યલેખન થયું છે તે પ્રમાણમાં મહાભારતમાંથી પ્રેરણા લઈને થયું નથી. રામ અને કૃષ્ણનું ચરિત્રગાન કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી શ્રદ્ધા દૃઢમૂલ થયેલી છે. મહાભારતનાં ધર્મ, અર્જુન, ભીમ વગેરે આદર્શ સત્યુરુષોત્તું ચરિત્રગાન કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી શ્રદ્ધા સમાજમાં નથી તેથી એમને માટે સ્વતંત્ર કાવ્યો લખાયાં ન હોય એવું અમને લાગે છે. મહાભારતનાં ઉપાખ્યાનો પર રચાયેલાં કાવ્યોની સંખ્યા પણ ખાસ મોટી નથી. મહાભારત સંબંધી અવાંચીન કાળમાં લખાયેલાં કેટલાંક કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

एकदिनप्रबन्धः अक्षरि कुलोत्पन्न ज्ञानाग्भा અને યજ્ઞેધરના પુત્ર સૂર્યનારાયણે આ ચાર સર્ગનું કાવ્ય લખ્યું. તે એમણે એક દિવસમાં પૂર્ણ કર્યું તેથી એને ‘एकदिनप्रबन्धः’ નામ મળ્યું છે.^{૩૦}

‘પ્રાસભારતમ્’

—લે. વિશ્વનાથપુત્ર સૂર્યનારાયણ^{૩૧}

‘કર્ણાર્જુનીયમ્’

—લે. કવીન્દ્ર પરમાનંદ (વીસમી સદી); સ્થાન:—

લક્ષમણગડ ઋષિકુલ

‘મહાભારતસંગ્રહઃ’ અને

(ગદ્યપ્રબન્ધ)—લે. મ. મ. લક્ષમણસૂરિ (પ્રા. પચમ્યાપ્પા

‘મીષ્મચરિતમ્’

સંસ્કૃત કોલેજ, મદ્રાસ)

‘વિક્રમભારતમ્’ (કલકત્તામાં

લે. શ્રીધર વિદ્યાલંકાર

મુદ્રિત)

‘અમિનવભારતમ્’

લે. નરસાપ્પા મંત્રી

‘પાંડવવિજયમ્’ (મુદ્રિત)

લે. કવિભૂષણ હેમચન્દ્રાચાર્ય

‘પાંડવચરિતમ્’

લે. લક્ષ્મીદત્ત

૨૯ ફ. ૨૫૪

૩૦ ફ. ૧૫૬

૩૧ ફ. ૧૫૬

આ સિવાય ચિત્રભાનુવિરચિત ભારતોષોતઃ, પાણ્ડવામ્યુદયમ્ અને તરુણભારતમ્^{૩૨} આ ત્રણ કાવ્યો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

મહાભારતનાં અનેક ઉપાખ્યાનો પૈકી નલોપાખ્યાન પર આધારિત કાવ્યો વધુ જોવા મળે છે, એનું એક કારણ “કર્કોટકસ્ય નાગસ્ય દમયન્ત્યા નલસ્ય ચ । ઋતુર્ણસ્ય રાજર્ષેઃ કીર્તનં કલિનાશનમ્ ॥ આ પ્રાતઃસ્મરણીય શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ નલચરિત્ર રામકૃષ્ણનાં ચરિત્ર પ્રમાણે જ ‘કલિતાપહારક’ છે, એવી શ્રદ્ધા અને ખીજું કારણ શ્રીહર્ષનું પ્રખ્યાત ‘નૈષઘીયચરિતમ્’. આ મહાકાવ્ય સાહિત્યકારોના અધ્યયનમાં હોવાથી એમાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક કવિઓ નલોપાખ્યાનવિષયક કાવ્યો લખવા ઉત્સુક થયા હશે. નલોપાખ્યાનવિષયક કેટલાંક પ્રસિદ્ધ કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે :

નલામ્યુદયમ્ સત્તરમા સૌકામાં તંબવરના રાજ રઘુનાથ નાયકે આ મહાકાવ્ય લખ્યું છે.^{૩૩}

પ્રતિનૈષઘમ્ સત્તરમા સૌકામાં વિદ્યાધર અને લક્ષ્મણ એ બે કવિઓએ મળીને આ મહાકાવ્ય લખ્યું^{૩૪} પ્રસ્તુત મહાકાવ્યના નામ ઉપરથી કવિએ ક્યાંથી પ્રેરણા મેળવી છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ઉત્તરનૈષઘમ્ ઓગણીસમા સૌકાના ઉત્તરાર્ધમાં કોચીનનરેશના આશ્રયે રહેનારા શ્રીદેવી અને નીલકંઠના પુત્ર વન્દારુભટ્ટે શ્રીહર્ષના નૈષઘચરિત્રનું અનુકરણ કરવાના હેતુથી જ આ સોળ સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. કવિએ શ્રીહર્ષનું અનુકરણ કરતી વખતે એનું કિલબૃત્વ આવવા દીધું નથી એ ઉલ્લેખનીય છે.^{૩૫}

સારશતકમ્ જયપુરના સભાપંડિત કૃષ્ણરામે શ્રીહર્ષના નૈષઘચરિતના સંક્ષેપરૂપે આ કાવ્ય લખ્યું છે.^{૩૬}

આર્યાનૈષઘમ્ મદ્રાસના પંડિત નરસિંહાચાર્યે (વીસમો સૌકો) નૈષઘકાવ્યનો આર્યાત્મક સંક્ષેપ કર્યો છે, તે જ આ કાવ્ય છે.

મહાભારતનાં ઉપાખ્યાનોમાંથી સાવિત્રીના ઉપાખ્યાન ઉપર જમનગરના શીઘ્રકવિ શંકરલાલે (ઈ. સ. ૧૮૪૪ થી ૧૮૧૬) ‘સાવિત્રીચરિતમ્’ કાવ્ય લખ્યું છે અને એ સિવાય ચન્દ્રપ્રભાચરિતમ્, ધ્રુવામ્યુદય-નાટકમ્, ગોપાલચિન્તામણિઃ, અનસૂયામ્યુદયમ્ છત્યાદિ અવાન્તર સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે. શ્રી શંકરલાલ કાઠિયાવાડ રાજ્યના રાવજીરાવ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યાપક હતા.^{૩૭}

સંપૂર્ણ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર અતિપ્રાચીન કાળથી વૈદિક વાઙ્મય અને વિચારસરણીના ઊંડા સંસ્કાર પડ્યા છે. વૈદિક મતાનુયાયી બધા જ મહાકવિઓએ પોતાના સાહિત્યમાં ‘શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોક્ત’ ધર્મવિચારોનો આવિષ્કાર કર્યો છે. શુભારિક કવિઓનાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં વર્ણાવાયેલો શુભાર પણ ‘ધર્માવિરુદ્ધ’ જ જોવા મળે છે. યુદ્ધવર્ણનોમાં પણ ધર્મયુદ્ધના નિયમોનું ચુસ્તપણે પાલન કરાયેલું જોવા

૩૨ કૃ. ૨૫૦

૩૩ કૃ. ૧૪૫

૩૪ કૃ. ૮૧

૩૫ કૃ. ૮૦

૩૬ આ કૃષ્ણરામે આર્યાલંકારશતકમ્, ચન્દ્રચરિતમખનમ્, કચ્છવંશ અને જયપુરવિલાસમ્ એ બીજા કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

૩૭ કૃ. ૩૫૪

મળે છે. નાયકાદિના જીવનમાં જાતકર્મ, વિવાહ છત્યાદિ સંસ્કારોનું વર્ણન પણ શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોક્ત ધર્મનુસાર જ હોય છે. તેથી એવું લાગે છે કે સંસ્કૃત મહાકવિઓએ સાહિત્યનિર્માણ કરતી વખતે જેવી રીતે પોતાની જાનવલ્ય પ્રતિસાનો આવિષ્કાર કર્યો તેવી જ રીતે ‘શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોક્ત’ ધર્મનો પણ આવિષ્કાર કર્યો છે. સંસ્કૃત કવિઓની આ ધર્મનિષ્ઠાને લીધે જ ધર્માચરણી રાજાઓ અને સાધુસંતા તેમનાં કાવ્યોના વિષય બન્યા. પુરાણો, બધાં જ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો સનાતન ધર્મના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરવા માટે જ લખાયાં છે. તેથી તે આખ્યાનો અથવા રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શિવ, હરિશ્ચંદ્ર, પ્રહલાદ, દ્રુવ, માર્કંડેય, અંબરીષ, નલ, યુધિષ્ઠિર, સાવિત્રી, અનસૂયા ઇત્યાદિ વિભૂતિઓનાં ચરિત્ર ઉપર આધારિત મહાકાવ્યો અતિપ્રાચીન કાળથી સંસ્કૃત કવિઓએ લખ્યાં છે, અને એ જ માર્ગ અનુસરનારા આધુનિક સમયના અનેક કવિઓએ પણ એ જ પ્રકારનાં મહાકાવ્યો આજ સુધી અવ્યાહત રીતે લખ્યાં છે. એમાંથી વિષયની પસંદગી પ્રત્યેક કવિએ પોતપોતાની શ્રદ્ધાનુસાર કરી છે એ બહુ સ્પષ્ટ છે, તો પણ બધાની શ્રદ્ધાનું મૂળ એક જ. અને તે રામ, કૃષ્ણ વગેરે પરમેશ્વરના અવતારોનું ચરિત્રગાન કરવાથી જેવી પુણ્ય-પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી જ પુણ્યપ્રાપ્તિ પૌરાણિક અથવા ઐતિહાસિક પુણ્યપુરુષોના ચરિત્રગાનથી પણ થાય છે. આ શ્રદ્ધાના બળે જ સંસ્કૃતસાહિત્યક્ષેત્રનો આ પુણ્યપ્રવાહ આજ સુધી અખંડિત રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ એવો જ રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સાધુજનોનાં ચરિત્રો

સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને દેવતાઓનાં ચરિત્ર જોટલાં જ સાધુસંતોનાં ચરિત્ર પણ પ્રિય છે. ભગવાન શુદ્ધનું ચરિત્ર મહાકાવ્યના સ્વરૂપમાં લખીને મહાકવિ અશ્વઘોષે સાધુપુરુષનાં ચરિત્રો કાવ્યબદ્ધ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. આપણા ભારતવર્ષમાં ભક્તિજ્ઞાનકર્મ-માર્ગાનુસાર આત્મોદ્ધાર અને લોકોદ્ધાર કરનારા અસંખ્ય સત્પુરુષો થઈ ગયા. એમાંથી ઘણાંનાં ચરિત્રો તેમના પ્રતિભાવંત ભક્તોએ અને વંશજોએ લખ્યાં છે.^૧ એ બધા સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો મહાકાવ્યની પદ્ધતિઅનુસાર અલંકારપ્રચુર ભાષામાં લખાયાં છે. એમાંથી ચરિત્રનાયકના જીવનના પ્રસંગો કરતાં પણ લેખકનું કાવ્યનિર્માણસામર્થ્ય જ વધુ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી પ્રચલિત થયેલી આધુનિક ચરિત્રલેખનપદ્ધતિ સંસ્કૃત સાહિત્યકારો માટે પ્રાદેશિક ભાષાના ખીજ સાહિત્યકારો જોટલી જ અપરિચિત હતી. તેથી અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા શરૂઆતના ગ્રંથો મહાકાવ્યની પરંપરામાં સમાવિષ્ટ થાય છે. મુખ્યતઃ તે બધા કાવ્યગ્રંથો જ છે અને એમાંથી ચરિત્રનો બોધ ગૌણ રીતે જ થાય છે. નગર, પ્રાસાદ, ઉદ્યાન, વન, ઉપવન, ઋતુ, સમુદ્ર, સરિતા ઇત્યાદિનાં વર્ણનો ખૂબ જ અતિશયોક્તિપૂર્ણ જોવા મળે છે. જીવનની ઘટનાઓમાં પણ નાયકની બાળલીલા, વિવાહ, ક્યાંક તીર્થાટન અને ખાસ કરીને ચમત્કાર ઇત્યાદિ પ્રસંગોનો જ ઉપયોગ રસપરિપોષ માટે લગભગ બધા ચરિત્રગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો છે. ચરિત્રનાયકના જીવનની વાસ્તવિકતા તરફ કવિનું ધ્યાન હોય એવું દેખાતું નથી. લગભગ બધા જ કવિઓ આ ખીખાંઢાળ વર્ણનોમાં પોતાનું અસાધારણ ભાષાપ્રભુત્વ અથવા કાવ્યકૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરવા તત્પર હોય એવું જણાય છે. ખરી રીતે સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનો ઉદ્દેશ “રામાદિવત્ વર્તિતવ્યમ્ ન રાવણાદિવત્” એ મમ્મટોક્તિ અનુસાર જનમાનસ ઉપર સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો હોય છે. રામકૃષ્ણાદિ શરપુરુષોનાં ચરિત્રોનું અવગાહન કરનારા સામાન્ય મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પણ શૌર્યધૈર્યાદિ શ્રોષ્ઠ ભાવ ઉદ્દીપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે સાધુપુરુષોનાં ચરિત્રોનું પરિશીલન કરનારા નીરસ અને નાસ્તિક વાચકોના હૃદયમાં પણ ભગવદ્ભક્તિ અંકુરિત થાય છે અને અનીતિમાન લોકોને પણ સત્પુરુષોના સંસ્કારોથી નીતિમાર્ગાનુસાર જીવન ગાળવાની પ્રેરણા મળે છે. ચરિત્રવાચકની આ શક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે પણ જૂના જમાનામાં મુદ્રણકળાના અભાવે કાવ્યાત્મક ચરિત્રગ્રંથ લખનારા પારંપરિક સાહિત્યકારો પોતાનો ચરિત્રગ્રંથ ખાસ કરીને ‘સ્વાન્તઃસુલાય’ લખતા હતા. લોકજનગૃતિ અથવા તત્ત્વોપદેશ જેવા હેતુઓ એમના કાવ્યાત્મક ચરિત્રગ્રંથલેખનની પાછળ હોય એવું

૧ શંકરાચાર્યદયમ્ લે. રત્નખેટ કવિપુત્ર રાજચૂડામણિ, ૧૭મી સદી. આ કાવ્યમાં છ સર્ગમાં જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

સુમતીન્દ્રજયવોષણા-તંજવરના અધિપતિ શહાજી રાજાના દરબારમાં સુમતીન્દ્ર ભિક્ષુ નામના એક વિદ્વાન જૈન સાધુ હતા. તેમના શિષ્ય વેંકટનારાયણે પોતાના ગુરુનું ચરિત્ર પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે.

સત્યનાથાચાર્યદયમ્-આ કાવ્યમાં માધવ સંપ્રદાયના દ્વૈત સિદ્ધાંતવાદી સત્યનાથતીર્થનું ચરિત્ર છે. લે. સંકર્ષણ-સુત શેષાચાર્ય.

લાગતું નથી. મુદ્રણકળાના પ્રચાર પછી નિર્માણ થયેલું આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યકારોનું ચરિત્રવાઙ્મય ખાસ કરીને લોકજનગૃતિના ઉદ્દેશથી લખાયું છે એવું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. જૂના લેખકોએ માત્ર ખાસ કરીને ચરિત્રનાયક વિશેની પોતાની ભક્તિભાવના વ્યક્ત કરવા માટે જ લેખન કર્યું હોય એવું લાગે છે. ઈન્દોરના શ્રીપાદ શાસ્ત્રી હસૂરકરે વીસમા સૌકાના પૂર્વાર્ધમાં પૃથ્વીરાજ, પ્રતાપસિંહ, શિવાજી, રામદાસ, નાનક, ગોવિંદસિંહ ઇત્યાદિનાં જે ગદ્યાત્મક ચરિત્રો લખ્યાં^૨ તેમાં આ લોકજનગૃતિનો પોતાનો હેતુ એમણે નિઃસંદિગ્ધ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.^૩ એ જ સમયમાં પ્રકાશિત થયેલા સ્વામીભગવદાચાર્ય-કૃત ‘મારતપારિજાતમ્’ (હવ્વીસ સર્ગ), અખિલાનન્દશર્મા-કૃત ‘દયાનન્દદિગ્વિજયમ્’ (એકવીસ સર્ગ-પ્રકાશિત), આચાર્ય મેધાવ્રત-કૃત ‘દયાનન્દદિગ્વિજયમ્’ (સત્તાવીસ સર્ગ, પ્રકાશિત)ના જેવા પદ્યકાવ્યાત્મક ચરિત્રગ્રંથોમાં લોકજનગૃતિ એ જ પોતાનો હેતુ છે એવું એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને મુદ્રણકળાના પ્રચારથી પોતાના સાહિત્ય દ્વારા લોકજનગૃતિ કરવાની પ્રેરણા સાહિત્યકારોના મનમાં જનગૃત થઈ. મુદ્રણકળાના અભાવને લીધે મુદ્રિત થવાની શક્યતા ન હોવાથી તે સમયના લેખકો કેવળ ‘સ્વાન્તઃસુચાય’ અથવા પાંડિત્યપ્રદર્શન અથવા ચરિત્રનાયક વિશેની શ્રદ્ધા વગેરેથી પ્રેરાઈને લેખન કરતા હોય તો તે માટે તેમને દોષ દેવો યોગ્ય નથી. જૂની પરંપરાના અર્વાચીન સંસ્કૃતચરિત્રગ્રંથમાં જે ગુણ અથવા દોષો આપણને જેવા મળે છે તે જ ગુણદોષ પ્રાદેશિક ભાષાના તે સમયના ચરિત્રગ્રંથમાં પણ જેવા મળે છે. અદારમા સૌકાના મહિપતિ નામના મરાઠી લેખકે ભક્તવિજય, સંતવિજય, સંતલીલામૃત જેવા જે ચરિત્રગ્રંથો લખ્યા છે તેમાં સંસ્કૃત લેખકોની ભાવુકતા અથવા સંતપુરુષનાં ગુણગાન કરવાની પ્રવૃત્તિ પ્રકટ થયેલી જેવા મળે છે. છેલ્લા સૌકાના અનેક મરાઠી લેખકોએ પીટર ધી ગ્રેટ, ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટન, કેપ્ટન કૂક જેવા પરકીય મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો લખ્યાં; પણ એ ચરિત્રોમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની ભાવુકતા અથવા ભાષા, અલંકાર વગેરેનું સૌંદર્ય સહેજ પણ જેવા મળતું નથી. ઓગણીસમા સૌકાના ઉત્તરાર્ધમાં (ઈ. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫) શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકરે પોતાની તેજસ્વી પ્રતિભાથી સંપૂર્ણ મહારાષ્ટ્રમાં સ્વત્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું. એમના પ્રભાવથી શિવાજી, બાજીરાવ, રામદાસ, એકનાથ, નાના ફડણવીસ, મહાદેવ શિંદે, બલ્લેન્દ્ર સ્વામી જેવા મહારાષ્ટ્રના લલામખૂત અનેક ઐતિહાસિક વીરોનાં અને સાધુઓનાં ચરિત્રો સારા એવા પ્રમાણમાં મરાઠીમાં લખાયાં. પણ તે ઐતિહાસિક સત્પુરુષોના સમકાલીન મરાઠી વિદ્વાનોએ એમનાં ચરિત્રો લખ્યાં હોય એવું કયાંય બન્યું નથી. લોકમાન્ય ટિળકના મૃત્યુ પછીના સમયમાં (ગાંધીયુગમાં) આત્મગૌરવની ભાવનાથી ઉદ્દીપિત થયેલા અનેક લેખકોએ પ્રાદેશિક ભાષામાં સમકાલીન મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો લખ્યાં. એમાંનાં બધાં જ ચરિત્રો સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પ્રશંસનીય છે એવું નથી. પણ તે ચરિત્રગ્રંથોએ પ્રાદેશિક ભાષાના ચરિત્રગ્રંથોના વિભાગને સારા પ્રમાણમાં સમૃદ્ધ કર્યો છે. આ ચરિત્રગ્રંથોએ તત્કાલીન ઇતિહાસનો ઘણોખરો ગૂઢ ભાગ પ્રકાશિત કર્યો છે.

આત્મચરિત્રો :

ચરિત્રવાઙ્મયમાં આત્મચરિત્રાત્મક ગ્રંથ લખવાની પ્રવૃત્તિ સર્વથા આધુનિક જ છે. પ્રાચીન મહાકવિઓએ સર્ગના અથવા ગ્રંથના અંતમાં જેમતેમ ફક્ત પોતાના નામનો જ નિર્દેશ કરેલો જેવા મળે છે. વેદ, ઉપનિષદ જેવા દુનિયાના આદ્ય ગ્રંથો, લેખકોનો નામનિર્દેશ ન હોવાથી અપૌરુષેય જ ગણાયા છે.

૨ મારતરત્નમાળા-સરસ્વતી નિવાસ, રામબાગ, ઈન્દોર.

૩ આ ગ્રંથનું પ્રકરણ ૧ જુઓ.

ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂત જેવા શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારો વિશે એમના નામ સિવાય કોઈ પણ અધિકૃત ચરિત્રાત્મક માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. જે મહાકવિઓએ ‘સ્વાન્તઃમુક્તાય’ અથવા પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે ઉપાસ્ય દેવોનાં, શ્રદ્ધેય સાધુપુરુષોનાં અથવા રાજમહારાજોનાં ચરિત્રો મહાકાવ્યની પદ્ધતિએ લખ્યાં, તેઓએ પોતાના અંગત જીવન વિશે બે-ચાર વાક્યો આમતેમ ક્યાંક લખ્યાં છે. આજે લોકપ્રિય બનેલી આત્મચરિત્રપદ્ધતિ ભાસ-કાલિદાસના સમયથી આપણા દેશમાં જો પ્રચલિત હોત તો ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની અથવા ભારતના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસની ઘણી ઉદ્દ્યોગિક માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ હોત !

આત્મચરિત્રલેખનમાં આત્મસ્તુતિનો દોષ હોય છે એવો લોકોનો આરોપ છે. કોઈપણ સાધારણ અથવા અસાધારણ લેખક પોતાના દોષોનું પ્રામાણિક ચિત્રણ અથવા મીમાંસા કરી શકતો નથી. પોતાના ગુણો પ્રકાશિત કરવા અને દોષો ઢાંકવા એ માનવીની નૈસર્ગિક વૃત્તિ છે તેથી કોઈ પણ આત્મચરિત્રનું લેખન સ્વગુણનું વર્ણન અને સ્વદોષ-વિવર્ણિત બનશે અને સદોષ ગણાશે. મહાત્મા ગાંધીએ ‘મારા સત્યના પ્રયોગો’ નામનું પોતાના ગુણદોષોનું યથાવત્ નિવેદન કરનાર શ્રેષ્ઠ આત્મચરિત્ર લખ્યું છે. આ જાતનું પ્રામાણિક આત્મચરિત્ર સામાન્ય રીતે જોવા મળતું નથી. મરાઠીભાષામાં લક્ષ્મીબાઈ ટિળક, રમાબાઈ રાનડે, દાદોબા પાંકુરંગ વિઠ્ઠલ રામજી શિંદે, સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર, ધર્માનંદ કોસાંબી, ન. ચિ. કેળકર જેવાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો અને મહિલાઓએ લખેલાં આત્મચરિત્રો ખૂબ ચિત્તવેધક છે. પણ મરાઠીમાં આત્મચરિત્રલેખનનો સાહિત્યપ્રકાર આમ તો આધુનિક જ ગણાય. અઢારમા સૈકાથી છેક ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધી ભારતમાં સાહિત્યસેવકોએ અથવા બીજાઓએ આત્મચરિત્ર લખ્યું હોય એવું બન્યું નથી. આ રીતે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ જે વાઙ્મયપ્રકાર અત્યલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે તે પરંપરાનિષ્ઠ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ન મળે તો તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી. ઈ. સ. ૧૯૫૦માં મલખારના તપોવનસ્વામીએ લખેલું અને ત્રિપૂરામાં પ્રકાશિત થયેલું ‘ઈશ્વરદર્શનમ્’ અથવા ‘તપોવનદર્શનમ્’ નામનું ઉલ્લેખનીય આત્મચરિત્ર જોવા મળે છે. આન્ધ્રનિવાસી કોરડ રામચંદ્ર કવિએ આત્મચરિત્ર પર ‘સ્વોદયકાવ્યમ્’ લખ્યું છે એવી માહિતી મળી પણ એ પ્રકાશિત થયું છે કે કેમ તે વિશે શંકા છે.

દેવતાચરિત્ર અથવા રાજચરિત્ર-એ વિષય ઉપર પ્રાચીન પરંપરાનુસાર ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત કવિઓએ જે વિવિધ પ્રકારનું કાવ્યલેખન કર્યું છે તેનો ખ્યાલ પહેલા પ્રકરણમાંનાં ઉલ્લેખો પરથી આવશે. ઉપાસ્ય દેવતાઓની જેમ જ જેમને માટે જનસામાન્યમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે એવા સાધુસંતોનાં ચરિત્ર ઉપર કાવ્ય લખવાની પરંપરાનો આરંભ વિખ્યાત બૌદ્ધ કવિ અશ્વઘોષે **બુદ્ધચરિતમ્** નામનું મહાકાવ્ય લખીને કર્યો હોય એવું લાગે છે. આ રીતે સંતપુરુષોના ચરિત્રો પર કાવ્ય લખવાની પરંપરા જૈન, શાંકર, માધ્વ ઇત્યાદિ જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોના વિદ્વાન કવિઓએ પોતપોતાના સમ્પ્રદાયના આચાર્યોનાં અને બીજા સંતપુરુષોનાં ચરિત્રો લખીને અખંડ રાખી છે. આ પરંપરાના અંથોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એમાંના મુખ્ય અંથોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે.

શંકુરામ્યુદયમ્—સત્તરમા સૈકાના ‘રઘુનાથમૂર્તિજયમ્’ ઇત્યાદિ કાવ્યોના પ્રસિદ્ધ લેખક રાજચૂડામણિ સંખ્યાધી થોડી માહિતી પહેલાંનાં પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. ‘શંકુરામ્યુદયમ્’ મહાકાવ્યમાં જગદ્ગુરુ આદ્ય

શંકરાચાર્યનું ચરિત્ર રાજચૂડામણિએ આલેખ્યું છે. તેમાંના શરૂઆતના છ સર્ગ 'સહુદયા' નામક સંસ્કૃત માસિક પત્રિકામાં ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ જ લેખકે 'રત્નચંદ્રવિજયમ્' નામનું પોતાના પિતાનું ચરિત્ર લખ્યું છે. રાજચૂડામણિના^૫ પિતા શ્રીનિવાસ દીક્ષિત સત્તરમા સૈકામાં 'બદ્ધેતાચાર્ય', 'ષડ્ભાષાચતુર', 'અભિનવ ભવભૂતિ' ઇત્યાદિ ઉપાધિઓથી પ્રસિદ્ધ હતા. એમને આશ્રય આપનાર ચોલ-વંશીય રાજાએ એમને 'રત્નચંદ્ર' એવી પદવી આપી હતી. રાજચૂડામણિની જેમ જ પોતાના પિતાનું અથવા પૂર્વજોનું ચરિત્ર ઘણા કવિઓએ લક્ષિતભાવથી લખ્યું છે. એ ગ્રંથોનો પરિચય પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં યથાક્રમે આવશે. શ્રીનિવાસ દીક્ષિત સંખ્યાથી સવિસ્તર માહિતી પછીના પ્રકરણમાં આવશે.

શ્રી શંકરાચાર્યના ચરિત્ર સંખ્યાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથો નીચે મુજબ છે :

ગ્રંથ	લેખક
બૃહત્શંકરવિજય:	ચિત્રસુખાચાર્ય
શંકરવિજય:	આનંદગિરી (અનંતાનંદગિરી)
શંકરવિજય:	વિદ્યાશંકર અથવા શંકરાનંદ
સંક્ષેપશંકરવિજય:	માધવાચાર્ય (વિદ્યારણ્ય)
શંકરાચાર્યચરિતમ્	ગોવિંદનાથ
શંકરવિજયવિલાસ:	(ચિદ્રવિદ્યાસયતિ અને વિજ્ઞાનકાંડતપોધનનો સંવાદ)
શંકરાચાર્યદિગ્વિજય:	વલ્લીસહાય
શંકરદિગ્વિજયસાર:	સદાનંદ

ગૃહપરમ્પરાપ્રભાવ:-તિરુપતિ દેવસ્થાનના શિલાલેખાધિકારી વિજયરાઘવાચાર્ય લિખિત.

શંકરગુરુચરિતસંગ્રહ:-કુંભકોણ્ણમના શાંકરમઠના અધ્યાપક પંચપાગેશ શાસ્ત્રી લિખિત.

વાલ્મીકિચરિતમ્-વાલ્મીકિના ચરિત્ર ઉપર લખેલું આ માત્ર એક જ કાવ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે, જેના લેખક તંબવરના વિદ્વાન રઘુનાથ નાયક છે.^૬

તાતાચાર્યવૈભવપ્રકાશમ્^૭-લે. રામાનુજદાસ અને લક્ષ્મીકુમારોદયમ્ (સુદ્રિત) લેખક રંગનાથ કવિ, આ બંનેએ પોતપોતાના કાવ્યમાં કુંભકોણ્ણમના લક્ષ્મીકુમાર તાતાચાર્ય નામના સત્પુરુષનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

કાંચીવરમ્ પીઠના આચાર્ય પંચમતભંજન તાતાદેશિક, લક્ષ્મીકુમાર તાતાચાર્યના ગુરુ હતા. (સોળમી-સત્તરમી સદી) વિજયનગરના શ્રીરંગ અને વેંકટપતિની કારકિર્દીમાં આ લક્ષ્મીકુમાર તાતાચાર્ય તેમના મંત્રી અને ગુરુ હતા. લક્ષ્મીકુમારને 'કોટિકન્યાદાન' પદવી અસંખ્ય કન્યાઓનું દાન કરવાથી મળી હતી એવું કહેવાય છે. લક્ષ્મીકુમારોદય કાવ્યના લેખક આ ચરિત્રનાયકના વંશજ હતા.

વાદિરાજવૃત્તરત્નસંગ્રહ:-લે. રઘુનાથ.^૮ આ કાવ્યના નાયક વાદિરાજ વિજયનગર સામ્રાજ્યના અસ્ત સમયે કણ્ણટકના એક મહાકવિ હતા. એમણે 'લક્ષ્મણીશવિજયમ્', 'સરસભારતીવિલાસમ્',

‘તીર્થપ્રબન્ધ’, ‘એકીમાવસ્તોત્રમ્’, ‘દશાવતારસ્તુતિ:’ ઇત્યાદિ કાવ્યો લખ્યાં છે અને તે બધાં મુદ્રિત થયાં છે. આવા આ ઔષ્ઠ કવિનું ચરિત્ર રઘુનાથ કવિએ આ કાવ્યમાં આલેખ્યું છે.

સત્યનાથમાહાત્મ્યરત્નાકર:-લેખક અજ્ઞાત; સત્યનાથામ્યુદયમ્-લેખક સંકર્ષણસુત શેષાચાર્ય; સત્યનાથવિલસિતમ્ લે. શ્રીનિવાસ. આ ત્રણે કાવ્યોમાં માધ્વસંપ્રદાયી અને દ્વૈત સિદ્ધાન્તવાદી શ્રીસત્યનાથ તીર્થનું ચરિત્ર કવિઓએ વર્ણવ્યું છે. શ્રીસત્યનાથ તીર્થ ઇ. સ. ૧૬૭૪માં દિવંગત થયા.^૯

અંથ

લેખક

વિસ્વપ્રિયગુણવિલાસમ્

સેતુમાધવ

રાઘવેન્દ્રવિજયમ્

નારાયણ કવિ

સત્યનિધિવિલાસમ્

શ્રીનિવાસ કવિ

સત્યબોધવિજયમ્

કૃષ્ણકવિ

સેતુરાજવિજયમ્

અજ્ઞાત

આ પાંચે કાવ્યોમાં માધ્વ સંપ્રદાયના જુદા જુદા આચાર્યોનાં ચરિત્રોનું આલેખન છે.^{૧૦}

શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરિત્ર ઉપર ગોપાલદાસનું વલ્લભાસ્થાનમ્^{૧૧} બાપુ સીતારામ શાસ્ત્રીનું વલ્લભ-દિનિવજયમ્^{૧૨} અને પહેલાં જેમનો ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે તે શ્રીપાદશાસ્ત્રી હસૂરકરનું ગદ્યાત્મક શ્રીવલ્લભા-ચાર્યચરિતમ્^{૧૩} એમ ત્રણ અંથો ઉપલબ્ધ છે.

વિજયદેવમાહાત્મ્યમ્-સત્તરમા સૌકાના તપાગચ્છનિવાસી કવિ શ્રીવલ્લભ પાઠકે એકવીસ સર્ગના મહા-કાવ્યમાં જૈન સાધુ વિજયદેવસૂરિનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે જૈનાચાર્ય સંકલકીર્તિએ સુદર્શન-ચરિતમ્, મહાવીરપુરાણમ્, શ્રીપાદચરિતમ્ અને વૃષભાનુચરિતમ્ આ ચાર જૈનસાધુઓનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે અને તે બધાં મુદ્રિત થયાં છે.

શ્રીપૂર્ણનન્દચરિતમ્-ઓગણીસમા સૌકામાં થયેલા વિદર્ભ દેશના એક પ્રસિદ્ધ સાધુ શ્રીપૂર્ણનન્દસ્વામીનું પચાસ અધ્યાયનું આ ચરિત્ર શ્રી શેવાળકર શાસ્ત્રીએ લખ્યું છે અને એનો મરાઠી અનુવાદ પણ લેખકે પોતે કર્યો છે.^{૧૪}

પત્તજ્જલિચરિતમ્-આઠ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં લેખક શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતે વ્યાકરણમહાભાષ્યકાર પતંજલીના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. આ કવિ અદારમા સૌકાના તંજાવરના અધિપતિ સરફોળ ભોસલેના આશ્રિત હતા. તેઓ તિરુવલ્લુરમાં રહેતા હતા.^{૧૫}

૯ કૃ. ૨૧૭

૧૦ કૃ. ૨૧૭

૧૧ મુદ્રિત.

૧૨ મુદ્રિત.

૧૩ મુદ્રિત.

૧૪ સંસ્કૃતભવિતગ્યમ્ ૩-૪૩

૧૫ કૃ. ૧૬૦

ગુરુકલ્યાણમ્—લે. નેલોરનિવાસી વેદમૂર્તિ શ્રીરામશાસ્ત્રી (ઓગણીસ-વીસમો સૌકો)

પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવયિત્રી ક્ષમાદેવી રાવે તુકારામચરિતમ્, રામદાસચરિતમ્, જ્ઞાનેશ્વરચરિતમ્ અને મીરાલહરી—એ સંતચરિત્રો લખ્યા છે અને શંકરજીવનાશ્ચ્યાનમ્ ગ્રંથમાં લેખિકાએ પોતાના વિદ્વાન પિતા શ્રીશંકર પાંડુરંગ પંડિતનું ચરિત્ર લખ્યું છે. ક્ષમાદેવીએ લખેલાં આ બધાં ચરિત્રોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ એમણે પોતે કર્યો છે. અનુવાદ સહિત આ બધા જ ગ્રંથો મુદ્રિત થયા છે. ૧૬

શિવકૈવલ્યચરિતમ્ ૧૭ મુંબઈના વિખ્યાત પંડિત ડૉ. શ્રી વ્યંકટરાવ મંજુનાથ કૈકિણીએ (B.A., M.B.B.S., F.R.C.S. Edin. સાહિત્યભૂષણ) પોતાના પૂર્વજ સાધુ શિવકૈવલ્યનું ચરિત્ર છ ઉલ્લાસમાં આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. આ શિવકૈવલ્ય સાધુ કારવાર જિલ્લાના કૈકિણી ગામે રહેતા હતા.

દિવ્યસૂરિચરિતમ્—આ કાવ્યના લેખક શ્રી ગરુડવાહન પંડિતે અલવાર સમ્રાટાચાર્યાના પાર વૈષ્ણવ સાધુઓનાં ચરિત્રોનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રીઅનંતાચાર્યે પણ પ્રપન્નામૃતમ્ નામના કાવ્યમાં અલવાર સમ્રાટાચાર્યાના ટેટલાક વૈષ્ણવ સાધુઓનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે.

શ્રીદીક્ષિતચન્દ્રચરિતમ્—મહાકાવ્યમ્—મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ ડૉ. વે. રાઘવને પ્રસ્તુત મહાકાવ્યમાં શ્રી મુતુસ્વામી દીક્ષિતનું ચરિત્ર આધુનિક પદ્ધતિથી લખ્યું છે. શ્રી મુતુસ્વામી દીક્ષિત મહાયોગી હતા. એમણે કર્ણાટકી સમ્રાટાચાર્યાનુસાર સંસ્કૃત ભાષામાં સંગીતની સેંકડો રચનાઓ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૯૫૫ માં મદ્રાસમાં શ્રી કાંચી કામકોટીપીઠના શ્રીશંકરાચાર્યાની અધ્યક્ષતા હેઠળ આ કાવ્યનું પ્રકાશન થયું. તે સમયે જગદ્ગુરુએ એમને ‘ કવિકોકિલ ’ પદવી અર્પણ કરી.

વિદ્વચ્ચરિત્રપદ્ધત્કમ્—વારાણસીના સરસ્વતીલવન ગ્રંથાલયના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ સાહિત્યાચાર્ય નારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તેએ કાશીના પાંચ પંડિતોનાં ચરિત્ર આ પ્રબંધમાં લખ્યાં છે.

સત્યધ્યાનવિજયમ્—શ્રીનિવાસાચાર્યસુત કેશવ કવિએ પાંચ સર્ગના આ કાવ્યમાં સત્યધ્યાન સ્વામીનું ચરિત્ર લખ્યું છે અને ‘ સત્યધ્યાનાષ્ટકમ્ ’ નામનું એક સ્તોત્ર પણ રચ્યું છે. ૧૮

શંકરાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્યની જેમ જ રામાનુજાચાર્યનો સમ્રાટાચાર્ય પણ ભારતમાં બધે ફેલાયેલો છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યના ચરિત્ર સંબંધી નીચેના ગ્રંથો જેવા મળે છે : ૧૯

ગ્રંથ

લેખક

‘ રામાનુજચરિત્રકુલકમ્ ’

રામાનુજદાસ

‘ યતીન્દ્રચમ્પૂ ’

શકંગોપસુત બકુલાભરણ

‘ રામાનુજવિજયમ્ ’

અન્નૈયાચાર્ય

‘ શ્રીમાખ્યકારચરિતમ્ ’

કૌશિકવેંકટેશ

‘ શ્રીશૈલકુલવૈભવમ્ ’

નૃસિંહસૂરિ

૧૬ પ્રાપ્તિસ્થાન—જે. સી. ચેટર્જી એન્ડ કું, ૮, ભૂપેન્દ્ર ભાસ એવન્યુ, કલકત્તા.

૧૭ પ્રાપ્તિસ્થાન—પોપ્પુલર બુક ડેપો, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ ૭.

૧૮ શારદા મુદ્રણાલય, બેલગાંવથી મુદ્રિત.

૧૯ કું. ૨૧૬

આ ઉપરાંત ‘રામાનુજદિવ્યચરિતમ્’ ‘રામાનુજીયમ્’ અને ‘રામાનુજચરિતમ્’ કાવ્યો પણ ઉપલબ્ધ છે જેના લેખકોનાં નામ અસ્પષ્ટ છે.

‘ધાન્યકુમારચરિતમ્’—લે. સકલકીર્તિ. આમાં ઉજ્જયિનીના ધનપાલ નામના શીલસરપન્ન વણિકપુત્ર ધાન્યકુમારનું ચરિત્ર પ્રસ્તુત કર્યું છે.

‘દુર્ગાનુગ્રહમહાકાવ્યમ્’^{૨૦}—લે. પુલ્ક ઉમામહેશ્વર શાસ્ત્રી. આ કાવ્યના પહેલા છ સર્ગમાં કાશીના તુલાધાર શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર, સાત, આઠ, નવ સર્ગોમાં પુષ્કરક્ષેત્રના સમાધિ નામના વૈશ્યનું ચરિત્ર અને નવમા સર્ગથી આગળ વિજયવાડાના ધનાઢ્ય વ્યાપારી સુવર્ણરી વેંકટેશ્વરનું ચરિત્ર નિરૂપાયું છે. શ્રી રેડ્ડીનું ચરિત્ર લખતી વેળા ‘હું ધનલાભની આશા રાખીને લખું છું’ એવું કવિએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. આ જ ઉમામહેશ્વર શાસ્ત્રીએ આન્ધ્રના વિદ્વાન સાધુ કવીન્દ્ર બેલ્લમકોંડ રામરાયનું ચરિત્ર એકસો આઠ શ્લોકો (અશ્વઘાટી ૭૬)માં લખ્યું છે.^{૨૧}

‘નાનકચંદ્રોદયમ્’^{૨૨}—લે. દેવરાજ અને ગંગારાવ અને શીલગુરુચરિતામૃતમ્ (ઈ. સ. ૧૯૩૩માં મુદ્રિત). આ બે શીખસાધુ સંપંદી પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં ઉપલબ્ધ છે.

આ જ રીતે અનેક શ્રદ્ધેય સત્પુરુષોનાં નાનાં-મોટાં કાવ્યાત્મક ચરિત્રો અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવે છે.

શ્રી વાસુદેવ આત્મારામ લાટકરે, (કાવ્યતીર્થ) મુંબઈના અનંત શિવાજી દેસાઈ ટોપીવાલેના જીવન ઉપર અનંતચરિતમ્ એ પદ્યગ્રંથ લખ્યો છે, કોલ્હાપુરના શાહુ જત્રપતિના જીવન પર ‘શ્રીશાહુચરિતમ્’ એ છાત્રોપયોગી ગદ્યગ્રંથ લખ્યો છે અને એ ઉપરાંત ‘બ્રહ્મહિ-હનનમ્’, ‘ઝઘંલરામંકઃ’, ‘પાર્વતી’, ‘બલિદાનમ્’ (શ્રી. ન. ચિ. કેળકરની એક નવલિકાનો અનુવાદ) અને ‘રાષ્ટ્રપતિચરિતમ્’ જેવાં પુસ્તકો એમણે ખૂબ સરળ શૈલીમાં લખ્યાં છે. શ્રી લાટકર શાસ્ત્રીનાં બધાં પુસ્તકો મુદ્રિત થયાં છે.

૨૦ પ્રાપ્તિસ્થાન—કવિ તિલક ગ્રંથમાલા, વિજયવાડા, આંધ્ર.

૨૧ બેલ્લમ કોંડ રામરાયનું ચરિત્ર આ ગ્રંથમાં આગળ આપ્યું છે.

૨૨ કૃ. ૨૨૬

પ્રકરણ ૫

રાજપુરુષોનાં ચરિત્રો

પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં દેવદેવતાઓ અને પૌરાણિક વિભૂતિઓ વિશે સંસ્કૃત કવિઓએ લખેલાં વિવિધ મહાકાવ્યોનું સ્વરૂપ આપણે જોયું. ઉપાસ્ય દેવતાઓ અને પૌરાણિક વિભૂતિઓની જેમ જ સાધુસંત અને રાજપુરુષો પણ સંસ્કૃત કવિઓ માટે કાવ્યના વિષય બન્યા હતા. જે મહાકવિઓને તેમની પ્રતિભા, પાંડિત્ય ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે રાજકવિ અથવા સભાપંડિતનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું તેમણે પોતાના આશ્રયદાતાઓ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાના હેતુથી તેમના જીવન ઉપર મહાકાવ્યો લખ્યાં. જેમને રાજકૃપા પ્રાપ્ત થઈ ન હતી એવા કેટલાક કવિઓએ પણ રાજનો પોતાના તરફ કૃપાકટાક્ષ થાય એ હેતુથી કાવ્યરચના કરી હશે એ પણ સંભવિત છે. રાજમહારાજોની જેમ જ અનેક ક્ષોષ રાજ્યાધિકારીઓની સ્તુતિપ્રીત્યર્થે અનેક મહાકાવ્યો અને ખંડકાવ્યો લખાયેલાં જોવા મળે છે. રાજવંશનાં પુત્રપુત્રીઓના વિવાહ નિમિત્તે લખાયેલાં કાવ્યોની સંખ્યા પણ સારી એવી છે. સમાજના ઉદાર ધનિકોનાં જીવનને લક્ષમાં રાખીને લખાયેલાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રાચીનકાળથી પ્રાપ્ત થાય છે. રાજપુરુષોનાં જીવન ઉપર લખાયેલાં અનેક કાવ્યોના નાયક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. સમકાલીન રાજમહારાજોનાં જીવન ઉપર કાવ્ય લખનાર કવિઓ ઉપર લોભિયાપણાનો આક્ષેપ કરી શકાય, પણ તેવો આક્ષેપ ભૂતકાલીન વિભૂતિઓનાં ચરિત્રો ઉપર કાવ્ય લખનારા કવિઓ પર કરવો શક્ય નથી. “તદ્ગુણૈઃ કર્ણમાગત્ય ચાપલાય પ્રચોદિતઃ ।” કાલિદાસની આ ઉક્તિઅનુસાર ભૂતકાલીન મહાપુરુષોનાં શૌર્યધર્મોદ્ધર્મ અલૌકિક ગુણોને લીધે જ કાલિદાસની જેમ જ તેમની પ્રતિભા મુગ્ધરિત થઈ હોય. સમકાલીન આશ્રયદાતા રાજપુરુષ ઉપર કાવ્યગ્રંથ લખવાની પરંપરા ‘હર્ષચરિત્મ’ ગદ્યકાવ્ય લખીને બાણભટ્ટે જ શરૂ કરી છે. બાણભટ્ટની કાદમ્બરીની ઉત્કૃષ્ટ ભાષાશૈલીની સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જે જીડી છાપ પડી છે તેવી હર્ષચરિતની ખાસ છાપ પડી નથી. જો એવું થયું હોત તો સમકાલીન રાજપુરુષો ઉપર લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થાત અને એથી ઇતિહાસ-સંશોધકોનું કાર્ય ઘણું સરળ બન્યું હોત. પાછલા પ્રકરણમાં બતાવ્યા મુજબ આ બધા જ ચરિત્રગ્રંથો (દેવતા અને મહાપુરુષવિષયક) મહાકાવ્યની પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને જ લખાયા છે. તેથી અર્વાચીન સમયમાં પાશ્ચાત્ય ચરિત્રવાદ્યની પદ્ધતિથી લખાયેલા ચરિત્રગ્રંથોના નાયકોનાં જીવન સાથે સંકળાયેલા ઘણાખરો સમકાલીન ઇતિહાસ જે રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે તેવો આ પ્રાચીન મહાકાવ્યાત્મક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. તો પણ એ કાવ્યોનો વિષય જ ઐતિહાસિક અને લૌકિક હોવાથી એમાંથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની અનેક ઘટનાઓની માહિતી પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષ રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે જ. તેથી રામાયણ અને મહાભારત ઉપર આધારિત ગ્રંથો કરતાં આવા પ્રકારના ગ્રંથોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વ છે; કવીન્દ્ર પરમાનન્દે (સત્તરમી સદી) લખેલું ‘શિવમારત્નમ્’ એ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું ચરિત્ર ઘણુંખરું કાવ્યનિષ્ઠ હોય તો પણ તે સમકાલીન કવિએ લખ્યું હોવાથી શિવાજી મહારાજના જીવન સંબંધી કેટલાક અજ્ઞાત અને સંશયારૂપદ પ્રસંગો ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. ભારતનો ઘણાખરો પ્રાચીન ઇતિહાસ આવા ઐતિહાસિક મહાપુરુષોના કાવ્યગ્રંથો પરથી જ જાણવા મળે છે, તેથી આવા પ્રકારનાં કાવ્યોનું ધણું મહત્ત્વ છે. બાણભટ્ટે શરૂ કરેલી આ પ્રકારનાં મહાકાવ્યોની

પરંપરા અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ પણ અવ્યાહત ચાલુ રાખી છે. તેમાંનાં કેટલાંક પ્રમુખ કાવ્યો અને કવિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે આપ્યો છે :

તંબવર-નરેશ રઘુનાથ નાયકનાં ચરિત્રો

રઘુનાથાભ્યુદયમ્-તંબવરના રઘુનાથ નાયકની ધર્મપત્ની રામભદ્રામ્બા એક શ્રોષ્ટ સંસ્કૃત કવિયત્રી હતી. પોતાનો પતિ સાક્ષાત્ રઘુનાથનો જ અવતાર છે એ શ્રદ્ધાથી તેણીએ આ કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં રઘુનાથ નાયકનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે.^૧ રઘુનાથના આશ્રિત કવિ કૃષ્ણે પોતાના આશ્રયદાતાની સ્તુતિ પર 'રઘુનાથભૂપાલીયમ્' નામનું અલંકારનિષ્ઠ કાવ્ય લખ્યું છે.^૨

સાહિત્યસુષ્મા-રઘુનાથ નાયકના મંત્રી ગોવિંદ દીક્ષિત વેદાન્તાદિ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત એવા એક શ્રોષ્ટ કવિ હતા. આ મહાકાવ્યમાં એમણે અચ્યુત અને રઘુનાથ એ નાયકવંશીય આશ્રયદાતાઓનું જીવનચરિત્ર વર્ણવ્યું છે.^૩

રઘુનાથભૂપવિજયમ્-ઉપર નિર્દિષ્ટ ગોવિંદ દીક્ષિતના પુત્ર યજ્ઞનારાયણ પણ એક શ્રોષ્ટ કવિ હતા. એમણે લખેલા આ કાવ્યમાં તંબવરના નાયક વંશનું શ્રોષ્ટ અને રઘુનાથ નાયકના દિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે.^૪

રઘુનાથભૂપવિજયમ્-રત્નખેટ કવિના પુત્ર રાજચૂડામણિએ રઘુનાથ નાયકનું ચરિત્ર આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે.^૫

જામવિજયમ્-કચ્છના જામવંશનું વર્ણન આ છ સર્ગના કાવ્યમાં વાણીનાથપુત્ર કવિ તાર્કિકે (સત્તરમી સદી) લખ્યું છે.^૬ આ કવિ તાર્કિકે 'કૌતુકરત્નાકરમ્' નામનું એક પ્રહસન પણ લખ્યું છે.

તારાચન્દ્રોદયમ્-જગન્નાથ નામના (સત્તરમો સૌકો) એક મૈથિલ કવિએ વીસ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં તારાચન્દ્ર નામના એક સામાન્ય રાજનું ચરિત્ર લખ્યું છે.

શિવાજી મહારાજના ચરિત્ર ઉપર કેટલાંક ઉલ્લેખનીય સંસ્કૃત મહાકાવ્યો જોવા મળે છે. એમાં શિવાજી મહારાજના આશ્રિત કવીન્દ્ર પરમાનંદે લખેલું 'શિવભારતમ્'^૭ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

પર્ણાલપર્વતગ્રહણાસ્થાનમ્-શિવાજી મહારાજના સમકાલીન પંડિત જયરામ પિંડરેએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. પન્હાળા ગઢ ઉપર શિવાજી મહારાજએ બતાવેલા અતુલ પરાક્રમનું વર્ણન આ પાંચ સર્ગના કાવ્યમાં છે. એ કાવ્ય નાનું છે તો પણ સમકાલીન હોવાથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વનું છે. આ જયરામ કવિ બાર ભાષાઓ ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા અને એ ભાષાઓમાં કાવ્યરચના પણ કરી શકતા હતા. એ પોતે જણાવે છે કે 'મયા દ્વાદશભાષાભિઃ કવિકર્મ વિરચ્યતે'.^૮ આ કાવ્ય ભારત ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળના પ્રસિદ્ધ સંશોધક સદાશિવ મહાદેવ દિવેકરે અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના અને મરાઠી ભાષાંતર સાથે પ્રકાશિત કર્યું છે.^૯

૧ કૃ. ૧૪૬.

૨ કૃ. ૧૪૬.

૩ કૃ. ૧૫૦.

૪ કૃ. ૧૪૮.

૫ કૃ. ૧૫૨.

૬ કૃ. ૧૯૯, પ્રાપ્તિ સ્થળ-ઔખરબા, વારાણસી, મુ. ૫૩૧.

૭ મુદ્રિત, કૃ. ૧૫૮

૮ પર્ણાલપર્વતગ્રહણાસ્થાનમ્-૧-૨૭

૯ જગત્ હિતેચ્છ પ્રેસ, પૂના

શિવાજીચરિતમ્—અંગાલના સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસ વિદ્યાવિનોદે આ કાવ્ય લખ્યું છે અને કલકત્તાના સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકાના અગીયારમાં અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૧૦}

શિવરાજવિજયમ્—પોતાની અસાધારણ ગદ્યલેખનશૈલીથી ઓગણીસમા સૈકાના ‘બાણભટ્ટ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાકવિ અંબિકાદત્ત વ્યાસે આ કાવ્યની રચના કરી છે. એમની પ્રૌઢ, પ્રગલ્ભ અને સમાસભૂયિષ્ઠ ગદ્યશૈલી વડે એમણે પ્રાપ્ત કરેલી નામના અન્વયર્થક જ છે. આ કાવ્યનું સંશોધન અને મુદ્રણ કરવાનું કામ પં. જિતેન્દ્રિયાચાર્યે કર્યું છે.^{૧૧} આજ સુધી ‘શિવરાજવિજયમ્’ ગદ્યકાવ્યની છ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પં. અંબિકાદત્ત વ્યાસ પોતાની અસાધારણ પાંડિત્યપૂર્ણ પ્રતિભાને કારણે સમકાલીન વિદ્વત્ સમાજમાં ‘ભારતભાસ્કર’, સાહિત્યાચાર્ય, વ્યાસ ઇત્યાદિ ઉપાધિઓથી પ્રસિદ્ધ હતા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં અને મૃત્યુ ૧૯૦૧માં થયું. ભાગલપુરમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપકનું કામ એમણે લાંબો સમય કર્યું. રત્નાષ્ટકમ્, પ્રસ્તારદીપિકા, ગણેશશતકમ્, શિવવિવાહમ્—આ એમનાં કાવ્યો અને ગુપ્તાશુદ્ધિપ્રદર્શનમ્—વ્યાકરણ વિશેનું એમનું આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ છે.

શિવાવતારપ્રબન્ધઃ—શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રવિષયક આ પ્રબન્ધના કર્તા વ્યંકટેશ વામન સોવની (ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી ૧૯૨૫) છે.^{૧૨} સોવની મેરઠ અને પ્રયાગમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક હતા. એમનાં ઇન્દ્રચુમ્નામ્યુદયમ (અધ્યાત્મિક કાવ્ય) દિવ્યપ્રબન્ધઃ, ઈશલહરી, રામચન્દ્રોદયમ્ (૪ સર્ગ) કાવ્યો પણ પ્રસિદ્ધ છે.

શિવકાવ્યમ્—પુરુષોત્તમ નામના કવિએ આ કાવ્યમાં શિવાજીથી બાજુરાવ ખીજ સુધીના મરાઠી સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે.

રાજારામચરિતમ્—શિવાજી મહારાજના મૃત્યુ પછી જ્યારે ઔરંગઝેબનું આક્રમણ ચાલુ હતું ત્યારે રાજારામ મહારાજ કર્ણાટકમાં રહેતા હતા અને ત્યાંથી એમણે મહારાજના સ્વાતંત્ર્યના સંરક્ષણ માટે જે જહેમત ઉઠાવી તેનું વર્ણન કેશવ પંડિત નામના કવિએ આ કાવ્યમાં કર્યું છે.

છત્રપતિશિવાજીમહારાજચરિતમ્—ઈન્દોરના શ્રીપાદશાસ્ત્રી હસુરકરે લખેલા ભારતરત્નમાલાનો ઉલ્લેખ અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. તે માલાનું આ ખીજું પુસ્તક છે. આ માલામાં મહારાણાપ્રતાપસિંહ-ચરિતમ્, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યચરિતમ્, પૃથ્વીરાજચઘ્નાનચરિતમ્, શ્રીરામદાસસ્વામીચરિતમ્ ઇત્યાદિ છ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.^{૧૩} શ્રીશીલ્પગુરુચરિતામૃતમ્ એ આ ગ્રંથમાળાનું છઠું પુસ્તક છે અને એમાં નાનક, અંગદ, અમરદાસ, રામદાસ, અજુનસિંહ, હરગોવિંદ, હરરાય, હરકિસન, તેગબહાદુર અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહનાં સંક્ષિપ્ત ચરિત્રો ઉત્કૃષ્ટ ભાષાશૈલીમાં લખાયાં છે.

પંડિત શ્રીપાદશાસ્ત્રી હસુરકરના કેટલાંક અમુદ્રિત પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે : શ્રીવર્ધમાનસ્વામિચરિતમ્, શ્રીબુદ્ધદેવચરિતમ્, રાજસ્થાનસતીનવરત્નહારઃ, મહારાષ્ટ્રસતીનવરત્નહારઃ, મહારાષ્ટ્રક્ષત્રીયવીરરત્નમઞ્જૂષા, સૌરાષ્ટ્રવીરરત્નાવલિઃ, મહારાષ્ટ્રવીરરત્નમઞ્જૂષા, શ્રીશંકરાચાર્યચરિતમ્ અને વિજયાનગરસામ્રાજ્યમ્.

૧૦ ઇ. ૧૯૬

૧૧ સંસ્કૃતસાહિત્યભાષ્યાગારમાં મુદ્રિત, પૃ. સં ૬૪૦

૧૨ ઇ. ૩૫૫, પ્રસ્તુત લેખકનાં બધાં પુસ્તકો મુદ્રિત થયા છે.

૧૩ પ્રાપ્તિસ્થાન-સરસ્વતી નિવાસ, રામબાગ, ઈદોર.

શ્રી હસૂરકરશાસ્ત્રીએ આ ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય ઉપરાંત મોક્ષમંદિરસ્ય દ્વાદશદર્શનસોપાનાવલિ: નામનો (૨૮૭ પાનનો) એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રબન્ધ લખ્યો છે.^{૧૪} એમાં ચાર્વાક, બૌદ્ધ (વૈભાસિક સૌત્રાંતિક, યોગચાર, માધ્યમિક), જૈન, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા—આ બાર દર્શનોનો સંક્ષેપમાં છતાં સર્વસ્પર્શી પરિચય આપ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો આટલી સરળતાથી પરિચય કરાવનાર બીજું એક પણ પુસ્તક સંસ્કૃત ભાષામાં નથી.

પંડિત હસૂરકરના પ્રતાપસિંહચરિતમ્ નામના પુસ્તક ઉપર વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે :

“પ્રાયઃ સંસ્કૃતે ગદ્યકાવ્યાનિ ન સન્તિ એવં । યાનિ ચ સન્તિ તાનિ સમાસપ્રચુરાણિ દુર્બોધવાક્યવ્યાપ્તાનિ બાલાનામ્ અનુપકારીણિ । इदं नूतनं हसूरकरोपाह्वश्रीपादशास्त्रिणा लिखितं श्रीमहाराणाप्रतापसिंहचरितं तु पूर्वोक्त-दोषवर्जितं विशेषतो मातृभूसेवनाय सन्नद्धानां विद्यार्थिनाम् उपयोगि । अतएव मया अस्य पठनाय मदीये शांतिनिकेतननाम्नि विद्यालये समाज्ञप्ताः शिक्षकाः । इच्छामि च पुनरेतादृशानि नूतनानि संस्कृतपुस्तकानि प्रादुर्भवन्तु इति । ”

શાહેન્દ્રવિલાસકાવ્યમ્—તંજાવરના ભોસલે વંશમાં જન્મેલા શહાજી રાજાનું ચરિત્ર એમના આશ્રિત કવિ શ્રીધર વ્યંકટેશે આ કાવ્યમાં છ સર્ગમાં વર્ણવ્યું છે.^{૧૫} આ જ કવિએ દયાશતકમ્, માતૃભૂશતકમ્, તારાવતીશતકમ્, આર્તિહરસ્તોત્રમ્ ઇત્યાદિ લઘુ કાવ્યો પણ લખ્યાં છે અને તે બધાં કાવ્યો વૈદ્ય પ્રેસ, કુંભજાણમ્માં છપાયાં છે.

શાહવિલાસમ્—ઉપર નિર્દેશિત શહાજી રાજા ભોસલેનું ચરિત્ર, દુષિદરાજ વ્યાસ યજ્ઞવા નામના પંડિતે આ સંગીતપ્રધાન કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. આ જ લેખકે અમિનવકાદમ્બરી નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસમ્ ઉપર એમણે લખેલી ટીકા (વદ્ધજનોમાં આદરણીય ગણાય છે અને એમણે સારી એવી માન્યતા પ્રાપ્ત કરી છે.^{૧૬}

શરમવિલાસકાવ્યમ્—તંજાવરના ગીર્વાણવિદ્યારસિક અને સરસ્વતી મહાલ નામના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથાલયના સંસ્થાપક સરજેજી ભોસલેનું જીવનચરિત્ર અક્ષા-નારાયણપુત્ર જગન્નાથ કવિએ આ કાવ્યમાં આલેખ્યું છે.

રાજસૂરજનચરિતમ્—જનમિત્રના પુત્ર ચંદ્રશેખર કવિ ઉર્ફે ગૌડમિત્રે પોતાના આશ્રયદાતા સૂર્જનરાજાનું ચરિત્ર વીસ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં આલેખ્યું છે.

જગત્પ્રકાશકાવ્યમ્—વિશ્વનાથ નારાયણ વૈદ્યે એમના આશ્રયદાતા જગત્પ્રસાદ નામના રાવળવંશીય રાજાનું ચરિત્ર પ્રસ્તુત ચૌદ સર્ગના કાવ્યમાં લખ્યું છે. વિશ્વનાથ કવિએ શત્રુઘ્નકાવ્યમ્ અને કોશકલ્પતથ આ બે અન્ય ગ્રંથો પણ લખ્યા છે.

૧૪ સહકારી મુદ્રણાલય, ઈદાર.

૧૫ ક્ર. ૧૬૨.

૧૬

વંશલતા—લે. ઉદયનાચાર્ય. આ મહાકાવ્યમાં કેટલાક પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક રાજવંશોનું વર્ણન છે. ૧૭

રત્નસેનકુલપ્રશસ્તિ:—લે. ભાવદત્ત. બંગાલના સેનવંશનું ઇતિવૃત્ત આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે.

યાચંપ્રબન્ધ:—લે. ત્રિપુરાન્તક કવિ. વેંકટગિરીના યાચવંશીય રાજનું વર્ણન આ કાવ્યનો વિષય છે.

રામચન્દ્રેશપ્રબન્ધ:—લે. ગોવિન્દ ભટ્ટ. બિકાનેરના રામચંદ્ર નામના રાજનું આ યશોકાવ્ય છે.

જયપૂરવિલાસમ્—જયપૂરના આયુર્વેદાચાર્ય કૃષ્ણરામે (ચાળીસમો સૈકો) જયપૂરના અનેક રાજાઓનું ચરિત્ર આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. ૧૮ કચ્છવંશમ્—નામના એક કાવ્યમાં પણ કૃષ્ણરામ કવિએ જયપૂરના રાજાઓનું વર્ણન કર્યું છે. આર્યાલંકારશતકમ્, પલાણ્ડુશતકમ્, મુક્તકમ્, મુક્તાવલી, હોલમહોત્સવમ્, સારશતકમ્, છન્દસ્સટામર્દનમ્ ઇત્યાદિ ઘણાં કાવ્યો આ કવિએ રચ્યાં છે.

જયનગરપદ્મરજ્જમ્—આ નામના જયપૂરના રાજનું વર્ણન કરનાર મહાકાવ્ય મલ્લભટ્ટહરિવલ્લભે રચ્યું છે અને તે મુંબઈમાં મુદ્રિત થયું છે.

હેહયવિજયમ્—વીરેન્દ્ર કાયસ્થ વંશના યદુનંદનરાયના પુત્ર હેમચંદ્રરાયે [જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૨] પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય લખ્યું છે. ૧૯ આ કવિ બંગાલના પાપના ગામના એક વડે મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક હતા. સત્યભામાપરિગ્રહમ્, સુમદ્રાહરણમ્, પાણ્ડવવિજયમ્, પરશુરામચરિત્રમ્—એ એમનાં બીજાં કાવ્યો પણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે.

મહેસુર-નરેશ કૃષ્ણરાજ વોડિયાર મહારાજનાં સંસ્કૃત ચરિત્રો

કાવ્ય

લેખક

કૃષ્ણરાજામ્યુદયમ્

ભાગવતરત્ન કવિ

કૃષ્ણરાજપ્રભાવોદયમ્

શ્રીનિવાસ કવિ

કૃષ્ણરાજગુણાલોક:

ત્રિવિક્રમ શાસ્ત્રી

કૃષ્ણરાજોદયચમ્પૂ:

ગીતાચાર્ય

આ ચારે ચરિત્રો મુદ્રિત થયાં છે.

વેલ્લાપુરીવિષયગદ્યમ્—વલ્લોર પ્રદેશ અને ત્યાંના રાજા કેશવેશનું વર્ણન આ ગદ્યપ્રબંધમાં એક અપ્રસિદ્ધ કવિએ કર્યું છે. ૨૦

મૈથિલેશચરિત્રમ્—આ કાવ્યમાં રત્નપાણિ નામના કવિએ દરભંગાના રાજવંશનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે. ૨૧

૧૭ ફ. ૧૯૯.

૧૮ ફ. ૨૪૫.

૧૯ ફ. ૪૪૨.

૨૦ ફ. ૬૦૧.

૨૧ ફ. ૪૪૨.

દેશાવલિવિવૃત્તિ:—ચૌહાણ વંશના ઝૈજલ નામના રાજાના આદેશાનુસાર જગન્મોહન (સત્તરમી સદી) નામના કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં કવિએ સમકાલીન છાપન રાજાઓનું ચરિત્ર અને થોડો ઇતિહાસ પણ આપ્યો છે. તેથી સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ જાણવાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય વિશેષ ઉપયોગી છે. ૨૨

યશોધરચરિત્રમ્—વાદિરાજસૂરિ નામના એક જૈન. સાધુએ યશોધર નામના એક જૈન મહારાજનું જીવનચરિત્ર આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. વાદિરાજસૂરિ ‘દ્વાદશવિદ્યાધિપતિ:’ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. ૨૩ ક્ષમાકલ્યાણ નામના અઢારમા સૌકાના કોઈ કવિએ આ જ યશોધર રાજાનું ચરિત્ર ‘યશોધરચરિત્રમ્’ નામના ખીજ એક કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે.

શ્રીમૂલચરિત્રમ્—ગાવણકોરના રાજવંશનું વર્ણન આ કાવ્યમાં મહામહોપાધ્યાય ગણપતિશાસ્ત્રીએ કર્યું છે. ‘અર્થચિન્તામણિમાલા’ નામના ખીજ એક અલંકારનિષ્ઠ કાવ્યમાં એમણે વિશાખારામ રાજાનું સ્તવન કર્યું છે. મ. મ. ગણપતિશાસ્ત્રી ત્રિવેન્દ્રમમાં લાંબા સમય સુધી સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. સારપક્ષી તેમણે કયુરેટર તરીકે પણ સેવા આપી હતી. આ જ સેવા-સમય દરમિયાન ‘ભાસ-નાટક-ચક્ર’ના પ્રકાશનથી તેમને સારી પ્રસિદ્ધિ મળી હતી.

સર્વદેશવૃત્તાન્તસંગ્રહ:—અકબર બાદશાહના આશ્રિત મહેશ ઠક્કુર ૨૪ નામના વિદ્વાને આ ગ્રંથ લખ્યો. ‘અકબરનામા’એ નામથી એ ગ્રંથ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. મહેશ ઠક્કુર ન્યાયશાસ્ત્રમાં વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. એમના શિષ્ય રઘુનંદનદાસ પણ નૈયાયિક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. એમની વિદ્વતા ઉપર ખુશ થઈને અકબરે તેમને દરબંગા પ્રાન્ત ભેટ તરીકે આપ્યો હતો, પણ રઘુનંદનદાસે એ જ પ્રાન્ત ગુરુદક્ષિણા તરીકે પોતાના ગુરુને અર્પણ કર્યો. આજ સુધી દરબંગાની ગાદી ઉપર આ ઠક્કુરના વંશજો જ રાજ્ય કરતા હતા.

લક્ષ્મીધરપ્રતાપમ્—કાશીના શિવકુમારશાસ્ત્રીએ (જન્મ. ઈ. ૧૮૪૮; મૃત્યુ ૧૯૧૯) દરબંગાના રાજવંશનું ચરિત્ર ઉપર નિર્દેશેલા મહેશ ઠક્કુરથી પ્રારંભીને વર્ણવ્યું છે. કવિની માતાનું નામ મતિરાણી અને પિતાનું નામ રામસેવક મિત્ર હતું. આ જ લેખકે ભાસ્કરાનન્દ નામના યોગીનું ચરિત્ર યતીન્દ્ર-જીવનચરિત્રમ્ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. ૨૫

લક્ષ્મણાભ્યુદયમ્—ઝાલવાડ (રાજસ્થાન)ના રાજેન્દ્ર કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક ગણેશરામ શર્માએ કુંગરપુરના રાજા લક્ષ્મણસિંહનું ચરિત્ર આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. શ્રી શર્માના ઘણા લેખો સંસ્કૃત વૃત્તપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે

પરકીય રાજસ્તુતિ

ધન અને માનની અભિલાષાથી રાજમહારાજની સ્તુતિપરક કાવ્યરચના કરવા ઘણા કવિઓ અને મહાકવિઓ ઉદ્બુદ થયા હતા. એ જ રીતે કેટલાક સ્તુતિપ્રિય રાજમહારાજોએ પણ કેટલાક પ્રતિભાસમ્પન્ન કવિઓને પોતાનાં સ્તુતિગાનની રચના કરવા માટે ઉદ્બુદ કર્યા હતા, એ હકીકત કેટલાક ગ્રંથોનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. કમનસીબે દીર્ઘકાલીન પારતંત્ર્યને લીધે આ રાજઓમાં પરધર્મી રાજ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ પરકીય સત્તાધીશોએ સંસ્કૃતના અધ્યયનનો પ્રચાર કરવા માટે અથવા સંસ્કૃત ભાષાને એની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા અપાવવા માટે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી; તેો પણ તેમણે અનેક પ્રતિભાસમ્પન્ન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોનો યથાવસર સત્કાર કરેલો જોવા મળે છે. જગન્નાથ પંડિત જેવા સંસ્કૃત કવિને મોગલ રાજસભામાં મોટું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું. અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ પણ ‘મહા-મહેપાધ્યાય’ એવું બહુમાન આપીને અનેક સંસ્કૃત-વિદ્વાનોનો સત્કાર કરીને એ પરંપરા લાંબો સમય સુધી ચાલુ રાખી હતી. આ રીતે રાજસન્માનથી સંતુષ્ટ થયેલા અથવા રાજસન્માનની અપેક્ષા રાખનારા અનેક સંસ્કૃત કવિઓએ પરકીય પ્રશાસકોનાં જીવનચરિત્રો સંસ્કૃત કાવ્યોમાં વિવિધ રીતે ઉતાર્યા છે. જેઓની સત્તા ઉથલાવવા માટે પ્રખર દેશભક્તોએ આજીવન દુઃખ વેઠ્યું એવા પરકીય પ્રશાસકોનાં ચરિત્ર માટે પોતાની પ્રતિભાનું હનન કરનાર કવિઓ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં નિર્માણ થયા એ ખેદની વાત છે.

પણ આ બાબતમાં ફક્ત સંસ્કૃત કવિઓને જ દોષ દેવા જેવું નથી. એ જમાનામાં ભારતની ઘણી બધી પ્રાદેશિક ભાષાના કવિઓએ આ જ અપરાધ કર્યો હતો એવું ઘણી બાબતો પરથી સિદ્ધ થાય છે.

આપણા રાષ્ટ્રના કમનસીબે શક-હુણોના વિનાશ બાદ મુસ્લિમોનું અને ત્યારબાદ ટૂંક સમયમાં જ અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય સમગ્ર ભારત પર જમ્યું અને અંગ્રેજોની સત્તા હેઠળ સમગ્ર દેશ આવ્યો. આસેતુ-હિમાચલ આ પરકીય પ્રશાસકોએ ભારતની કેવી દુર્દશા કરી હતી તેનું વર્ણન ‘દયાનન્દદિગ્વિજયઃ’ નામના મહાકાવ્યના બીજા સર્ગમાં આચાર્ય મેધાવ્રત શાસ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

દુઃશાસનાન્મોગલવંશજાનાં દિલ્લીશ્વરાણાં છલ્નાપરાણાં ।

યજ્ઞોપવીતાહરણં દ્વિજાનાં કન્યાપહારઃ પરિતઃ પ્રવૃત્તઃ ॥ (૨-૩૧)

બાલ્યે વયસ્યેવ વિવાહિતાસ્તા દ્વિજૈઃ સ્વકન્યા અતિકોમલાઙ્ગ્યઃ ।

નાલં મુખામ્ભોજમપાવરીતું ભયેન નાર્યો રજનીચરાણામ્ ॥ (૨-૩૨)

મહીસુરાણામતુલં મહસ્તદ્ રાજન્યતેજોઽપિ નિતાન્તનષ્ટમ્ ।

દશા દિશાં દ્રવ્યવતામવર્ણ્યા ક્ષુદ્રઃ સ શૂદ્રસ્તુ ભયાદરિપૂણામ્ ॥ (૨-૩૩)

સંસ્કારદોષાત્ પિશિતાશનાનાં મૈરેયપાનં મતિનાશનં તત્ ।

દુરોદરં સ્ત્રીમૃગયાતિસન્નો માંસાશનં ચાર્યજનેષુ વૃદ્ધમ્ ॥ (૨-૩૪)

જે પરકીય સત્તાધીશોએ દેશની આટલી દુર્દશા કરી તેમનાં પ્રશંસાત્મક કાવ્યો રચવા માટે જે કવિઓ પ્રવૃત્ત થયા તેમની વિદ્વતા ભલે પ્રખર હોય, પણ તેઓ લોભી અને પરિસ્થિતિ પરાંગમુખ હતા એ સત્ય હકીકત છે. પણ કવિઓનો આ દોષ પણ અનેક કાવ્યોની નિર્મિતિ માટે કારણરૂપ બન્યો છે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એમનું સ્થાન શું છે તે ઉપર બતાવ્યું જ છે. સાહિત્ય અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યોનો પરિચય નીચે આપ્યો છે :

અસફવિલાસ^૧ શહાજહાન બાદશાહના દરબારમાં આસફખાન નામના એક અધિકારી હતા. તે પંડિતરાજ જગન્નાથના ખાસ મિત્ર હતા. પોતાના મિત્રની પ્રશંસા પંડિતરાજે પ્રસ્તુત ખંડકાવ્યમાં કરી છે. આસફખાનનું ઈ. સ. ૧૬૪૬માં મૃત્યુ થયું. શહાજહાનના વિદ્વાન પુત્ર દારાશિકોહ પણ જગન્નાથના ખાસ મિત્ર હતા તેની સ્તુતિ માટે જગન્નાથે ‘જગદામરણમ્’ નામનું કાવ્ય લખ્યું.

રસકલ્પદ્રુમઃ^૩—ઈ. સ.ના સત્તરમા સૌકામાં આસફખાનના પુત્ર શાઈસ્તેખાન એક શ્રોષ્ટ દરબખાના સંસ્કૃત કવિ હતા. એના મિત્ર ચતુર્ભુજ નામના લેખકે શાઈસ્તેખાનની કૃપા માટે રસકલ્પદ્રુમઃ નામનો પાંસઠ પ્રસ્તાવાત્મક એક હળર શ્લોકો ધરાવતો સાહિત્યશાસ્ત્રીય પ્રબંધ લખ્યો. એમાં શાઈસ્તેખાને પોતે લખેલા છ સંસ્કૃત શ્લોકોમાંથી એક અહીં આપીએ છીએ.

યન્નાદૃતસ્ત્વમલિના મલ્લિનાશયેન

કિં તેન ચમ્પક વિષાદમુરીકરોષિ ?

વિશ્વામિરામ—નવનીરદ—નીલવેશા:

કેશા: કુશેશયદર્શા કુશલીભવન્તુ ॥

આવા શ્લોકો શાઈસ્તેખાનનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું અસાધારણ પ્રભુત્વ બતાવે છે.

સત્તરમા સૌકાના સુંદરદેવ નામના કવિએ ‘સૂક્તિસુન્દરમ્’ નામનો એક સુભાષિત-સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં તત્કાલીન કવિઓનાં ઘણાં સુભાષિતો લેવામાં આવ્યાં છે. એ આ ગ્રંથનું વૈશિષ્ટ્ય છે. એમાં અકબર, મુદ્દકુશાહ, નિબમશાહ, શહાજહાન જેવા મુસલમાન રાજાઓની સ્તુતિના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. અકબરીય કાલિદાસ નામના કવિએ કરેલી અકબરસ્તુતિ જુઓ :

વીર ત્વં કામુર્ક ચેદકબર કલયસ્યુગ્રટઙ્કારધોરં

દૂરે સઘઃ કલઙ્કા ઇવ ધરણિભૂતો યાન્તિ કઙ્કાલશેષાઃ ।

શઙ્કાપન્નાશ્ચ કિં કારણમિતિ મનસા ભ્રાન્તિ પઙ્કાયિતેન

ત્યક્ત્વા—હંકારમઙ્કાદ્ વિસૃજતિ ગૃહિણીં કિંચ લઙ્કાધિનાયઃ ॥

આવા યવનરાજ—સ્તુતિ પર કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોમાં ઉર્દૂ શબ્દોનો ઉપયોગ પણ સંસ્કૃત-કવિઓએ કર્યો છે. દા. ત.

‘જીમી’ કમ્પતિ બિમ્યતી પ્રતિવનં ‘બિબી ગનીમ’ વ્રજ-
 સ્યોપ્રસ્ય પ્રતનોતિ ચ સ્વલ્નતામારાત્ પ્રમુર્ભારતઃ ।
 ‘દર્યાવાઃ’ પ્રચલન્તિ વીચિનિવહૈઃ ‘ઘૂલિમિરાફૂતબમા’
 અસ્થાને પ્રતિહન્યતી તવ ચમૂયાનેઽમિયાને પ્રમો ॥

અકબરનામા^૪ આ જ નામ ધરાવતા એક ફારસી ગ્રંથનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ કોઈ અસાત કવિએ કર્યો છે. દરબંગાના શ્રી મહેશ ઠક્કુરે લખેલો ‘સર્વદેશવૃત્તાન્તસંગ્રહઃ’ ગ્રંથ પણ ‘અકબરનામા’^૫ તરીકે જ ઓળખાય છે.

જહાંગિરચરિતમ્—લે. રુદ્રકવિ. એઓ સોળ—સત્તરમાં સૌકામાં નારાયણશહા નામના રાખના આશ્રિત હતા. આ કાવ્યમાં દશકુમારચરિતની પદ્ધતિથી તેમણે જહાંગીરના ચરિતનું વર્ણન કર્યું છે. આ જ કવિએ રાષ્ટ્રોદવંશ નામનું વીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે, તેમાં બાણસ રાજવંશનું વર્ણન આવે છે. ખીજા પણ એક અસાત કવિએ જહાંગીરના જીવનચરિત ઉપર આધારિત ‘બિરુદાવલિ’^૬ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે.

રાજવિનોદકાવ્યમ્^૭—રામદાસના શિષ્ય અને પ્રયાગદત્તાના પુત્ર ઉદયરાજ કવિએ સાત સર્ગના આ કાવ્યમાં જુજરાતના સુલતાન મહંમદ બેગડાનું સ્તુતિપૂર્ણ જીવનચરિત આલેખ્યું છે.

ગજની મહમ્મદચરિતમ્—૮ લે. પી. જી. રામાય કવિ. (ઓગણીસમી સદી)

વિજયપુરકથા—૯ લે પાંડુરંગ કવિ (ઓગણીસમી સદી)એ આ ગ્રંથમાં વિજયપુરના મુસલમાન બાદશાહોનાં જીવનચરિત્રોનું વર્ણન કર્યું છે. વિજયપુરના સુલતાનોનું વર્ણન વિજયપુરીશ-કથા^{૧૦} નામના પુસ્તકમાં પણ એક અસાત કવિએ કર્યું છે.

અબ્દુલ્લાચરિતમ્—લે. લક્ષ્મીપતિ^{૧૧}

સુલતાનચરિતમ્—દિલ્હીના પંડિત જીજ્ઞાસુરામજીએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. ‘સરસ્વતી પત્રિકા’માં આ કાવ્ય વિશે અભિપ્રાય આપતાં પં. મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી લખે છે કે: “ઇદં કાવ્યં પદે પદે અનુપ્રાસવિલાસ-યુક્તમ્ । કલ્પનાયાં નૈષઘકાવ્યસદૃશમ્ ।”

પંડિતજીનાં ‘દુર્ગામ્યુદયઃ’ (નાટક), ‘જ્ઞાનરામશતકત્રયમ્’, ‘સાહિત્યબિન્દુઃ’, ‘મૂલચન્દ્રિકા’ ન્યાયમુક્તાવલીની ટીકા, ‘સરલા’ નામની ન્યાયદર્શન ઉપરની વૃત્તિ, સદાનંદના વેદાન્તસાર ઉપરની ‘સારબોધિની’ ટીકા વગેરે પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. આ સિવાય નિરુક્ત-પદ્માધ્યાય ઉપરની ‘પરીક્ષા’ ટીકા, વ્યાકરણ મહાભાષ્યના બે આદિનો ઉપરની ‘પરીક્ષા’ ટીકા, કુરુક્ષેત્રમહાત્મ્ય-ટીકા અને પ્રત્યક્ષ-જ્યોતિષમ્ એ જીજ્ઞાસુરામજીના ગ્રંથો અપ્રકાશિત છે. એમના સાહિત્યબિન્દુ નામના ગ્રંથ માટે એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે:

૪ ક્ર. ૧૯૬	૫ ક્ર. ૪૦૬	૬ ક્ર. ૧૯૬	૭ ક્ર. ૧૯૫, ૪૪૨
૮ ક્ર. ૪૪૨	૯ ક્ર. ૧૯૬	૧૦ ક્ર. ૫૦૧	

૧૧ પ્રાપ્તિસ્થળ—ચૌખરબા મૂલ્ય ૮ રૂ.

ગતાર્થોઽથ જગન્નાથો વિશ્વનાથચ પण्डितः ।

जाते साहित्यसर्वज्ञे छज्जूरामकवीश्वरे ॥^{૧૨}

મુસલમાન રાખ્યો સંબંધી અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવા ગ્રંથો સિવાય તેમના સ્તુતિ પરક કેટલાક સુભાષિતો પણ જોવા મળે છે. આ બધાં સુભાષિતો ‘સુભાષિતરત્નમાળાગાર’માં રાજસ્તુતિપરક પ્રકરણમાં લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાંથી કેટલાંક નીચે આપ્યા છે.

અકબર : હસ્તામ્બોજાલિમાલા નચશશિરુચિરશ્યામલચ્છાયવીચિ-
સ્તેજોઽગ્નેર્ધૂમધારા વિતરણકરિણો ગણ્ડદાનપ્રણાલી ।
વૈરશ્રીવેણિદણ્ડો લવણિમ-સરસી-બાલશૈવાલવલ્લી
વેલ્લલ્યમ્બોધરશ્રીરકબરધરણીપાદપાણૌ કૃપાણઃ ॥ (૧૧૮-૧)

कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहितत्याग लाटं ललाट-
प्रोत्तुंग, द्राविडं वा प्रचलभुजबल प्रौढिमागाढराढम् ।
प्रस्फूर्जद्गुर्जरं वा दलितरिपुवधूगर्भ वैदर्भकं वा
गाजी राजीवदण्टकुशशतमथवा शाहजल्लालुदीन ॥ (૧૧૮-૨)

गाजी जल्लालुदीन क्षितिपकुलमणे द्राक्प्रयाणे प्रतीते
प्रेयस्यः प्रारभन्ते तरलतरगतिव्याकुला मङ्गलानि ।
नेत्राम्भःपूरपूर्णस्तनकलशमुखन्यस्तबालप्रवालाः
नुद्यन्मुक्ताकलाप-च्युत-कुचकुसुम-च्छन्ननाकीर्णलाजाः ॥ (૧૧૮-૩)

નિજામશાહ : नृपतिनिजाम तवाद्भुतचरणार्पणबहलपीडाभिः
रचयति बहिरिव रसनामरुणध्वजकैतवादवनिः । (૧૧૯-૩૩)

धरणिधरनिजामशाह युष्मत्कर-करवाल-करालकालसर्पः ।
द्विषदसुपवनं निपीय पीनो दिशि मुञ्चति कंचुकं यशस्ते ॥
अटत्कटकघोटक-प्रकट-टाप-टङ्कारवत्
चटच्चटदिति स्फुटं स्फुटति मेदिनीकर्परम् ।
निजामधरणीपतौ वलति कौतुकाडम्बराद्
इदं भुवनमण्डलं दरदरीदरीदर्यहो ॥ (૧૧૯-૩૫)

क्षोणीકામ નિજામશાહ ભવતઃ પ્રૌઢૈઃ પ્રતાપાનલૈઃ
દ્રાગેવ દ્રવરૂપતામુપગતે ચામીકરાણાં ચયે ।
ઞ્ચયદ્વાસમધામ ધોરણિ મુદ્ધુર્મજ્જદ્ગ્રહગ્રામણિ
ત્રસ્યત્કામિનિનિષ્પત્તદ્વનિતલં મેરોઃ સમુન્મીલિતિ ॥ (૧૧૯-૩૬)

૧૨ દિવ્યજ્યોતિઃ સંસ્કૃત માસિક પત્રિકા, સિમલા, અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિ પરિચયાંક ઈ. સ. ૧૯૫૭.

ક્ષોણીકામ નિજામ તાવકમુજં લબ્ધા મુજડ્ગીશ્વરં
 જાનીમઃ કરવાલ-કાલમુજગી કિં નામ ગર્ભિણ્યભૂત ।
 મત્તેભેન્દ્ર-વિભિન્નકુમ્ભ-વિદલન્મુક્તાકલાપ-છલાદ
 અચ્છામણ્ડપરમ્પરામધિરણં સૂતે સ્ફુરન્તી મુદ્ધઃ ॥ (૧૨૦-૩૭)
 વાહવ્યૂહસુરક્ષતાં વસુમતીં સંવીક્ષ્ય મૂર્છાવર્તી
 મેરી-શ્લાઙ્કૃતિચન્દ્રલેન પયસા વારાં નિધિઃ સિન્ધૃતિ ।
 દિગ્બાલા તનુતે નિજામનૃપતેર્વાતં પતાકાંશુકૈઃ
 ધૂલિધોરણિરશ્વિનીસુતમિવ પ્રપ્તું દિવં ધાવતિ ॥ (૧૦૦-૩૦)

વિદ્વદ્ગોષ્ઠીગરિષ્ઠ પ્રતિભટદમન શ્રીનિજામ પ્રતીમઃ
 કૃત્વા ત્વત્કીર્તિગાથાં વહતિ ગણવિધિં પદ્મયોનિઃ કઠિન્યાઃ ।
 વક્રા લેખાગુરૂણામમૃતકરકલાં કશ્ચમલ્લી મરાલાઃ
 શુદ્ધા લેખા લઘૂનાં વિસમુજગનભોનિમ્નગા દન્તિદન્તાઃ ॥ (૧૨૦-૩૯)
 અડ્ગાઃ સજ્ઞાતમડ્ગા ધનવનવસતિપ્રાપ્તરડ્ગાઃ કલિંગાઃ
 તૈલડ્ગાઃ સ્વર્ગગંગામિષવળમતયઃ શીર્યદડ્ગાશ્ચ વડ્ગાઃ ।
 લાટાઃ સ્વિચ્છલ્લાટાઃ પદગમનદટ્ટાઃ સ્વાસલોલાશ્ચ ચોલાઃ
 જાયન્તે શ્રીનિજામ પૃથુરણ ભવતઃ પ્રૌઢનિઃસાળનાદાત્ ॥ (૧૨૦-૪૦)

મુદાફરશાહ : આકાશ પ્રસર પ્રસર્પત દિશસ્ત્વં પૃથ્વી પૃથ્વી ભવ
 પ્રત્યક્ષીકૃતમાદિરાજયશસાં યુષ્મામિરુજ્જૃમ્ભિતમ્ ।
 શ્રીમુદાફરશાહપાર્થિવયશોરાશેઃ સમૃજ્જૃમ્ભણાદ્
 બીજોચ્છવાસવિદીર્ણદાહિમદશાં બ્રહ્માણ્ડમારોક્ષ્યતિ ॥ (૧૨૩-૧૧૩)

શાહિજહાન : મૃમૃન્મૌલિતટીષ્ઠ વર્ષતિ મહાધારાધરેઽસ્મિન્નસૌ
 જાતા ભૂપ સરસ્વતી વિજયિની કલ્લોલિની પાવની
 શ્રીમચ્છાહિજહાં બ્રવીમિ તદિદં માહાત્મ્યમસ્યાઃ કથં
 યસ્યાં મજ્જતિ પઙ્કજીયતિ શિવસ્તન્મૂર્ધજોઽલીયતિ ॥ (૧૨૮-૧૯૧)^{૧૩}

આંગ્લશાળએનાં ચરિત્ર—અંગ્રેજી શાસન શરૂ થયા બાદ મુસ્લિમ સત્તાધીશાનાં ચરિત્રોની જેમ અંગ્રેજી સત્તાધીશાનાં જીવનચરિત્ર લખવા માટે પણ સંસ્કૃત કવિઓ પ્રવૃત્ત થયેલા જણાય છે. આ વિશે ડૉ. વે. રાધવન એમના સંક્ષિપ્ત નિબંધમાં Modern Sanskrit Writings લખે છે, ‘Loyalty to the ruler and the tendency to eulogise them are in the blood of the old style sanskrit scholars and only a change of the subject of eulogy from their former local

૧૩ સંસ્કૃતભાષા ન જણનારા વાચકો માટે આવા ધણા શ્લોકોને ગુજરાતી અનુવાદ આપવો આવશ્યક છે એની જાણ હોવા છતાં અંધવિસ્તારના ભયથી અમે તે આપ્યો નથી.

kings to the new emperor from the far off land was necessary. The British administrators for themselves thought that it would add to their glory to have eulogies in the time-honoured language and they prompted the writing of these compositions. Warren Hastings in the time collected such eulogies in Sanskrit to be filed against his impeachment. ”

અંગ્રેજ રાજ્યો માટે લખાયેલાં કાવ્યોમાં વિક્ટોરિયા, એડવર્ડ, પંચમ જોર્જ-આ ત્રણ વ્યક્તિઓ અને દિલ્લી દરબાર એ વિષયો વધુ પ્રિય હોય એવું લાગે છે. આ વિષયોને લગતા કેટલાક ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે આપવામાં આવે છે :

આંગ્રેજચંદ્રિકા—વિનાયક ભટ્ટ નામના કવિએ ઈ. સ. ૧૮૦૧માં આ ગ્રંથ લખ્યો. અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે.^{૧૪}

રાજાઙ્ગલમહોદયાનમ્—લે. રામસ્વામી^{૧૫}

ઈતિહાસતમોમણિ:—ઈ. સ. ૧૮૧૩માં લખાયેલા આ ગ્રંથમાં અંગ્રેજોએ ભારત ઉપર મેળવેલા વિજયનું ક્રમશઃ વર્ણન જોવા મળે છે.^{૧૬}

ઙ્ગલસામ્રાજ્યમહાકાવ્યમ્—ત્રાવણકોરના સંસ્કૃત વિભાગાધિકારી એ. આર. રાજવર્મા (ઓગણીસ-વીસમો સૈફો)એ આ મહાકાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૭}

ઙ્ગલાધિરાજ્યસ્વાગતમ્—આ લઘુકાવ્યના લેખક વિભગાપટ્ટમના મ. મ. વેંકટનાથાચાર્ય છે.^{૧૮} પરવસ્તુરંગાચાર્યે પણ આ જ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે અને તેમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસનું વર્ણન છે.

વિક્ટોરિયા-સ્તુતિનિષ્ઠ કાવ્ય

અંગ્રેજ સત્તાધારીઓમાંથી વિક્ટોરિયા રાણી, પંચમ જોર્જ અને સાતમા એડવર્ડ-આ ત્રણ વ્યક્તિઓ સંસ્કૃત કવિઓ માટે કાવ્યવિષય બની છે એ આપણે ઉપર જોયું. એમાંથી વિક્ટોરિયા રાણીને હિંદીમાં જુદાજુદા પ્રદેશના સંસ્કૃત કવિઓએ લખેલા કાવ્યગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે :

ગીતભારતમ્—લે. ત્રૈલોક્યમોહન શુક્લ. એકવીસ સર્ગોના આ મહાકાવ્યમાં કવિએ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય અને તેની સામ્રાજીનું યશોગાન કર્યું છે.^{૧૯}

જ્યુબિલીગાનમ્--વિક્ટોરિયા રાણીના હીરકમહોત્સવ પ્રસંગે ઉત્તર કર્નાટક જિલ્લાના કવિઓએ રચેલાં કાવ્યો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સંગ્રહીત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથમાં કેટલાંક મરાઠી કાવ્યો પણ છે.^{૨૦}

ચક્રવર્તિ-વિહ્વલોરિયા-ભારતવર્ષે ૩૨ વિજયપત્રમ્—વારાણસીના વિદ્વાન બલદેવસિંહે (ઈ. સ. ૧૮૮૯માં) આનો સંગ્રહ કર્યો છે.

૧૪ કૃ. ૨૦૦

૧૫ કૃ. ૨૦૦

૧૬ કૃ. ૨૦૦

૧૭ કૃ. ૧૮૦

૧૮ કૃ. ૮૨

૧૯ ઈ. સ. ૧૯૦૨માં કલકત્તાથી મુદ્રિત

૨૦ Modern Sanskrit Writings by Dr. Raghavan

વિહ્વટોરિયાચરિતસંગ્રહ:—લે. કેરલવર્મ વલિયકવૈલ.

વિહ્વટોરિયાપ્રશસ્તિ:—લે. પ્રજનાંથશાસ્ત્રી, પૂના.

પ્રીતિકુસુમાજ્વલિ:—કાશીના કેટલાંક પાંડિતોએ વિકટોરિયા રાણીને ઉદ્દેશીને લખેલાં વિવિધ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે.

વિહ્વટોરિયામાહાત્મ્યમ્—રાજા સર સુરેન્દ્રમોહન ટાગોરે ઈ. સ. ૧૮૯૮માં આ માહાત્મ્ય લખ્યું. આ જ ટાગોર મહાશયે ‘પ્રિન્સપચ્છાશત્’ નામનું ખંડકાવ્ય પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના સ્તુત્યર્થે લખ્યું છે.

વિજયીનીકાવ્યમ્—લે. શ્રીશ્વર વિદ્યાલંકાર ભટ્ટાચાર્યે (કલકત્તા) ઈ. સ. ૧૯૦૨માં ‘પાર સર્ગનું’ પ્રસ્તુત કાવ્ય લખ્યું. એ જ સમયે એમણે દિલ્લીમહોત્સવકાવ્યમ્ નામનું છ સર્ગોનું કાવ્ય સાતમા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકને અનુલક્ષીને લખ્યું છે.

શોકમહોર્મિ:—વારણસીના કુલચંદ્ર શર્માએ ઈ. સ. ૧૯૦૧માં વિકટોરિયા રાણીના નિધનનિમિત્તે પ્રસ્તુત કાવ્ય લખ્યું. આ સંવાદાત્મક અને ગદ્યપદ્યમય શોકકાવ્ય છે. આ જ વિષય ઉપર ઈ. સ. ૧૯૦૧માં કલકત્તાના યાદવેશ્વર તર્કરત્ને અશ્રુચિન્દુ: નામનું કાવ્ય લખ્યું. શ્રીપાત કંકુર નામના કવિએ વિહ્વટોરિયાષ્ટકમ્ નામનું સ્તોત્ર વિકટોરિયા દેવીને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે. આ બધાં કાવ્યો મુદ્રિત થયાં છે.

સાતમા એડવર્ડ વિશે લખાયેલાં કાવ્યોની સંખ્યા ઓછી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

દિલ્લીમહોત્સવકાવ્યમ્—ઉપર નિર્દિષ્ટ શ્રીશ્વર ભટ્ટાચાર્યે સાતમા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેક સખંધી છ સર્ગનું આ કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ દરબારનું વર્ણન છે.^{૨૧}

એડવર્ડરાજ્યાભિષેકદરબારમ્—પ્રયાગના શિવરામ પાંડેએ ઈ. સ. ૧૯૦૩માં આ કાવ્ય લખ્યું. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ‘એડવર્ડશોક-પ્રકાશમ્’ નામનું ખીજું એક શોકકાવ્ય પણ લખ્યું.

એડવર્ડવંશમ્—ઈ. સ. ૧૯૦૫માં લખનૌના કવિ ભીર્વીદત્ત શાસ્ત્રીએ આ કાવ્ય લખ્યું.

દિલ્લીપ્રભા—નેલોર જિલ્લાના કવિ વેદમૂર્તિ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૧માં થયેલા દિલ્હી દરબારનું વર્ણન આ કાવ્યમાં કર્યું છે. આ જ નામનું ખીજું એક કાવ્ય શતાવધાની વિદ્વાન શિવરામ-શાસ્ત્રીએ રચ્યું છે.^{૨૨} આ સિવાય કલકત્તાના ઇશ્વરચંદ્ર શર્માએ ઈ. સ. ૧૯૦૯માં રાજારાજેશ્વરસ્ય રાજસૂય-શક્તિરત્નાવલી નામનું સાત સર્ગનું કાવ્ય લખ્યું છે. ‘કમ્પનીપ્રતાપમણ્ડનમ્’ નામનું એક કાવ્ય કોઈ અજ્ઞાત કવિએ સાતમા એડવર્ડ માટે લખ્યું છે. પાંચમા જર્જરને માટે લખાયેલા કાવ્યો વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

જોર્જદેવચરિતમ્—એક જ નામનાં બે કાવ્યો શ્રીરંગનિવાસી જી. વી. પદ્મનાભ શાસ્ત્રી અને લક્ષ્મણ-સૂરિએ લખ્યાં છે. શ્રી પદ્મનાભ શાસ્ત્રીનું ‘જોર્જદેવચરિતમ્’ એ ‘રાજમક્તિપ્રદીપ:’ એમ ખીજા નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે ‘પવનદૂતમ્’ નામનું એક ખંડકાવ્ય પણ લખ્યું છે. મ. મ. લક્ષ્મણસૂરિ (મદ્રાસ)એ જ્યોર્જચરિતમ્ ઉપરાંત દિલ્લીસામ્રાજ્યમ્^{૨૩} નામનું એક નાટક પણ લખ્યું છે.

૨૧ ક્ર. ૨૦૦

૨૨ ક્ર. ૭૬૯

૨૩ ઈ. સ. ૧૯૧૨માં કુંભકોણમથી મુદ્રિત.

જોર્જવંશમ્—લે. વિદ્યાનાથ કે. એસ. અચ્યારુવામી અચ્યર ૨૪

જોર્જમહારાજવિજયઃ—લે. કોચા નરસિંહચારુ ૨૫

ચક્રવર્તિચત્તારિશત્—આર. વી. કૃષ્ણમાચાર્યે આ કાવ્ય પાંચમા જોર્જના રાજ્યાભિષેક વિશે લખ્યું છે. ૨૬

આર. વી. કૃષ્ણમાચાર્યે કાદમ્બરીસારઃ, હર્ષચરિતસારઃ, વેમભૂપાલચરિતમ્,—આ ત્રણ સારમ્થો અને મહાકવિ-સુમાષિતાનિ, સાહિત્યરત્નમંજૂષા, સુમાષિતશતકમ્—આ ત્રણ સુભાષિતસંગ્રહોનું સંપાદન કર્યું છે. આ સિવાય પ્રસ્તુતાંકૂરવિમર્શ, ત્રિલુપ્તકૌતુકમ્, વૃત્તિવાર્તિકટીકા, ચિત્રમીમાંસાટીકા, વાણી-વિલાપઃ, અકલાપિવિલાપઃ, અન્યાપદેશઃ, વાયસવૈશસમ્, શ્રીદેશિકત્રિશત્, ધર્મરાજવિજ્ઞપ્તિઃ, ભારતગીતા (સ્વદેશસ્તુતિ) ઇત્યાદિ અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે અને તે બધાં મુદ્રિત થયાં છે.

રાજમક્તિમાલા—અમૃતસરના નરસિંહદત્ત શર્માએ ઈ. સ. ૧૯૨૮માં આ કાવ્ય લખ્યું છે.

આઙ્ગલ-જર્મનીયુદ્ધવિવરણમ્—તિરુમલપ્રહ્લપટ્ટણુના શ્રીનિવાસાચાર્યે પહેલા મહાયુદ્ધનું વર્ણન આ મહાકાવ્યમાં લખ્યું છે.

સમરશાંતિમહોત્સવઃ—લે. પી. વી. રામચંદ્રાચાર્ય (મદ્રાસ રાજ્યમાં એક શિક્ષણાધિકારી)

આઙ્ગલગાનમ્—લે. એસ. નારાયણ, મદ્રાસ.

જોર્જરાજ્યાભિષેકમ્—જોર્જાભિષેકદરબારઃ—આ બન્ને કાવ્યો પ્રયાગના કવિશ્રી શિવરામ પાંડેએ ઈ. સ. ૧૯૧૧માં લખ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં એમણે લખેલાં એકવર્ગ વિશેનાં બીજાં બે કાવ્યોનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.

ઉત્તમજોર્જજાયસી—રત્નમાલિકા—લે. એસ. શ્રીનિવાસાચાર્ય (કુંભકોણમ્).

જોર્જપ્રશસ્તિઃ—આ એક જ નામનાં બે કાવ્યો વિજ્ઞાપટ્ટણુના ભટ્ટસ્વામી અને મુરદાબાદના પંડિત લાલમણી શર્માએ લખ્યાં છે.

મદ્રાસના મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ જોર્જપદ્મકમ્ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે એના શ્લોકોની રચના રસપૂર્ણ છે અને એમાં વ્યક્ત થયેલા ભાવ દ્વારા જ્યોર્જ બાદશાહ માટે અને બીજા અંગ્રેજ પ્રશાસકો માટે તે સમયના સંસ્કૃત કવિઓના મનમાં કેવી લાગણી હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે. મહાલિંગ શાસ્ત્રીનું જોર્જપદ્મકમ્, કિલ્કિણીમાલા નામના એમના કાવ્યસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

જોર્જપદ્મકમ્—ઉન્મુક્તો નિલિલામયૈરુપચિતઃ સર્વૈઃ સદાશાસનૈઃ

પૃથ્વીભૃત્પ્રતિપન્નપાદપતનઃ સર્વત્ર નિર્વારણઃ ।

દિક્ષુ પ્રોદ્ધતદુર્જનાન્ધતમસપ્રક્ષોભદક્ષોદયઃ

શ્રીમાન્ પદ્મમજાર્જ ઇષ મહસાં રાશિર્મુવિ દ્યોતતામ્ ॥ ૧ ॥

યામાન્ ષડ્ દિવસસ્ય નિષ્પ્રતિહતિર્નિત્યોદયશ્રીયુતઃ
 પાતાલે વસુધાતલે દિવિ ચ વા યઃ સ્વૌજસા દીપ્યતે ।
 સાકં યઃ સુમનોગણૈઃ કુવલ્યં ધત્તે વિકાસાન્વિતં
 શ્રીમાન્ જૉર્જમહીશ્વરો વિજયતાં તેજોભિરકાર્તિગઃ ॥ ૨ ॥
 ભાસો યસ્ય વિલઙ્ઘયન્તિ જલધિં ક્ષુબ્ધોર્મિમાલં વલાદ્
 આક્રામન્તિ મહીપ્રમૌલિમુકુટાસ્ત્વઙ્ઘન્તિ તારાપથે
 નૌકા-ધૂમરથામ્બરપ્રવહણ-સ્વાધીન-શક્તિત્રયઃ
 શ્રીમાન્ જૉર્જસહસ્ત્રભાનુરવનાદવ્યાહતો દીપ્યતુ ॥ ૩ ॥
 એકસ્મિન્ સમુદિત્વરે ઘુતિનિધૌ યસ્મિન્ પ્રહર્ષલ્લિષ્ણો
 ગૃહ્યન્તે પૃથિવીભૃતો ન વચસાઽપ્યત્રેતરે સ્વલ્પકાઃ ।
 પાશ્ચાત્યોદયભાગપિ પ્રતિનિધિ-પ્રત્યૂદ-પૂર્વાનનઃ
 શ્રીમાનેષ સમેધતાં દિનમણિર્જાર્જસ્તુરીયોત્તરઃ ॥ ૪ ॥
 દુષ્કાલ-વ્યતિષઙ્ગ-દુર્ગતધિયાં સરંભદુર્ગાટવી-
 દાવોદ્દામસમીરણ-વ્રતચણો ધર્મવ્યવસ્થોદયતઃ ।
 આર્યે વર્ત્મનિ વર્તયન્ ભુવમિમામાર્યાન્વ્યાધિષ્ઠિતાં
 શ્રીમાન્ જાર્જનૃપોઽવતાત્ પ્રશમિતાબાધાં સમાઃ શાશ્વતીઃ ॥ ૫ ॥

(કિક્કિણીમાલા પૃ. ૮૬)

યદુવૃદ્ધસૌહાર્દમ્—પંચમ જોર્જ પાદશાહના મૃત્યુ પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આઠમા એડવર્ડે વારસાગત
 મળેલા સામ્રાજ્યનો સ્વીકૃતિ માટે ત્યાગ કર્યો. એડવર્ડેનો આ રાજ્યત્યાગ નિઃસંશય કાવ્યવિષય બનવા યોગ્ય
 છે. આ વિષય ઉપર ખુદ અંગ્રેજી ભાષામાં પણ કાવ્યરચના થઈ હોય એવું લાગતું નથી. પણ એક
 સંસ્કૃત કવિની પ્રતિભા માત્ર આ વિષયથી જાગૃત થઈ. શ્રી એ. ગોપાલાચાર્યે આ વિષય ઉપર યદુવૃદ્ધ-
 સૌહાર્દમ્^{૧૭} નામનું છંદો શ્લોકનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય લખીને પોતે જ એની વિવરણાત્મક ટીકા પણ લખી
 છે. આ કાવ્યમાં અંગ્રેજી શબ્દોના ઘણા સંસ્કૃત પર્યાયોનો ઉપયોગ કર્યો છે. દા. ત. December
 ‘દિશમ્બર’ (ભાવમૂર્તિનિધિચંદ્રસંખ્યસંવત્સરેહાભિષયા દિશમ્બરે । શ્લો. ૭૩) Parliament—રાજકર્ત્ત સમિતિઃ
 (શ્લો. ૮૩).

કવિઓએ વાપરેલા આવી જાતના સંસ્કૃત પર્યાયો પછીના એક પ્રકરણમાં અમે ઉક્ત કર્યા છે.

મુસલમાન અને અંગ્રેજી સત્તાધીશો સિવાય પરકીય સત્તાધીશો સખંધી લખાયેલું પુરુષિકંદરીયમ્
 નામનું એક મહાકાવ્ય જયપુરનિવાસી સાહિત્યાચાર્ય શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ત્રિવેદીએ લખ્યું છે. એલેક્ઝાંડર
 અને પોરસ વચ્ચેના પ્રસંગો અને સખંધીનું આ કાવ્ય છે એ એના નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થાય છે.
 શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ત્રિવેદીએ શ્રીવાગીશ્વરીસ્તવરાજઃ, ઋતુવિલસિતમ્ (કાવ્યમ્), સ્વર્ણેષ્ટકીયમ્ (નાટક),

૨૭ ઈ સ. ૧૯૩૭માં શ્રીરામ પ્રેસ મુંબઈથી મુદ્રિત.

ત્રિમણ્ડલકમ્ (માળ), આનનવિશ્વદર્શનમ્, તર્કરત્નાવલી, ગોકુલેશમઙ્ગલાશાસનમ્ ઇત્યાદિ અન્ય ગ્રંથો પણ લખ્યા છે અને 'શિશુવિલસિતમ્' નામનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય હિંદી છંદમાં લખ્યું છે.^{૨૮}

આ રીતે આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પરકીય રાજસ્તુતિ એ પ્રકરણ કાંઈક વિદ્યુત છે. રાજસ્તુતિપરક કાવ્ય લખવાની પ્રાચીન પરંપરાની આ એક ખેદજનક વિદ્યુત છે એવું જ કહેવું પડશે. ખાસ કરીને દિલ્હી દરબાર, સાતમા એકવડ^{૨૯}, પંચમ જોજનો રાન્યાભિષેક અને વિકટોરિયા રાણીનું મૃત્યુ જેવા વિષયો પર જે સંસ્કૃત કવિઓએ કાવ્યરચના કરી તે પરિસ્થિતિથી ઇટલા પરાંગમુખ હતા એ કહેવું પડે એમ નથી. છતાં પણ જો આવા કવિઓનું સમર્થન જ કરવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જેમણે પોતાની પ્રતિભા પરકીયોની સ્તુતિ કરવામાં વેકશી નાખી તેમણે એની સહાયથી જ પોતાના ઇષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરીને તેનો સદુપયોગ પણ કર્યો છે. જહાંગીરચરિતમ્ પ્રમાણે 'રાષ્ટ્રોદવંશમ્' -જેવા સ્વકીય રાજવંશોનું વર્ણન કરનારા રુદ્ર કવિ સોળ-સત્તરમાં સૌકામાં થયા છે. તેવી જ રીતે જોર્જપદ્મકમ્ પ્રમાણે જ દેશિકેન્દ્રસ્તવાજ્જલિઃ લખનારા મહાલિંગશાસ્ત્રી પણ ૨૦મા સૌકામાં મળી આવે છે. પંડિતરાજ જગન્નાથે અસફવિલાસ લખ્યું તેમ જ ગજ્જલહરી જેવું ઉત્કૃષ્ટ દેવતાસ્તોત્ર પણ લખ્યું છે. આ કવિઓનાં પરકીય રાજસ્તુતિપરક કાવ્યો જે ગુણોથી અલંકૃત થયેલાં છે તે જ ગુણો તેમના દેવતાસ્તુતિપરનાં કાવ્યોમાં અથવા ખીન્ન કાવ્યોમાં પણ વધુ ઉત્કટતાથી પ્રકટ થયેલાં જોવા મળે છે. આ કારણસર પરકીય રાજસ્તુતિપરક કાવ્યો લખવામાં એમની દેશહિતવિમુખતા અથવા સ્વાર્થભુક્ષિ જ કારણભૂત બની છે એવો સરેરાશ આરોપ કરવો એ અન્યાયકારક છે. આ રીતે બધાને એક જ ત્રાજવે તોળવાં અયોગ્ય છે. કદાચ કવિઓની નિરંકુશ વૃત્તિ જ આને માટે વધુ જવાબદાર છે એમ કહેવું વધુ ઉચિત થશે. વ્યાકરણના અપ્રયોગ અને છંદોભંગ માટે કવિઓનું નિરંકુશત્વ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ માન્ય રાખ્યું છે જ, એ જ નિરંકુશતાનો અધિકાર આધુનિક સંસ્કૃત કવિઓએ વિષયની પસંદગી માટે પણ વાપર્યો હોય.

૨૮ દિવ્યજ્યોતિ વિશેષાંક ૧૯૫૭.

કિલ્લ કાવ્યો

પ્રાચીન મહાકવિઓમાં સુખન્ધુ, બાણભટ્ટ અને કવિરાજ જેવા ગદ્યલેખકોએ અને ભારવિ, માધ, હર્ષ જેવા લેખકોએ સાહિત્યમાં પાંડિત્યપ્રદર્શન કરવાની પ્રળ મચ્છાથી એક જુદો જ સંપ્રદાય પ્રવર્તિત કર્યો છે. સુખન્ધુએ ‘વાસવદત્તા’,માં ‘ત્રયક્ષરજ્ઞેષમયઃ પ્રબન્ધઃ’ લખીને કિલ્લતાનો જે આદર્શ સ્થાપિત કર્યો તેને અનુસરીને વિવિધ પ્રકારની કિલ્લતા પોતાના સાહિત્યમાં ઉતારવાની સ્પર્ધા ત્યાર પછીના ઘણા કવિઓએ કરેલી જેવા મળે છે. ૧૨મા સૌકામાં થયેલા કવિરાજે ‘રાઘવપાણ્ડવીયમ્’ નામનું દ્વયર્થી કાવ્ય લખીને કિલ્લતાનો એક વધુ આદર્શ નિર્માણ કર્યો છે. એક જ કાવ્યમાં રામાયણ અને મહાભારત બંને કથાઓ શિલ્પશબ્દો દ્વારા કહેવામાં આવી છે એ આ મહાકાવ્યનું વૈશિષ્ટ્ય છે. કવિરાજના સમકાલીન બંગાલના કવિ સંધ્યાકરનન્દીએ ‘રામપાદચરિતમ્’ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. એમાં પ્રભુ શ્રીરામચંદ્ર અને બંગાલના સમકાલીન રાજા રામપાલ બંનેનાં ચરિત્રો શ્લેષ દ્વારા વર્ણવ્યાં છે.^૧ એ જ સમયે, ૧૨ મા સૌકામાં ધનંજય નામના એક જૈન કવિએ ૧૮ સર્ગનું, આ જ પ્રકારનું એક મહાકાવ્ય લખીને કિલ્લ કાવ્યોના સંપ્રદાયમાં ઉમેરો કર્યો છે.^૨

પ્રાચીન મહાકવિઓની દેવતા, રાજર્ષિ અને અન્ય સત્પુરુષોના જીવનચરિત્ર પર આધારીત મહાકાવ્યોની પરંપરા આધુનિક સંસ્કૃત કવિઓએ જેવી રીતે અખંડિત રાખી છે, તેવી જ રીતે આ કિલ્લ કાવ્યોની પરંપરા પણ અવિરત ચાલુ રાખી છે. રાઘવપાણ્ડવીયમ્ના રચયિતા કવિરાજ આ પરંપરાના પ્રવર્તક છે. કવિરાજે નિર્માણ કરેલી પરંપરાને અનુસરીને કેટલાક ઉત્તરકાલીન કવિઓએ પોતાનો માર્ગ નક્કી કર્યો. કવિરાજના આ સંપ્રદાયના કેટલાક આધુનિક કવિઓનો અને તેમના કિલ્લ સાહિત્યનો નીચે સંક્ષેપમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

યાદવરાઘવીયમ્-વિશ્વગુણાદર્શચમ્પૂને લીધે વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયેલા ૧૭મા સૌકાના વેંકટાધ્વરીએ કવિરાજના રાઘવપાણ્ડવીયમ્ કાવ્યનું અનુકરણ કરવાની દૃષ્ટિએ જ યાદવરાઘવીયમ્ નામનું દ્વયર્થી અને શબ્દાલંકારપ્રચુર કાવ્ય લખ્યું.

“ સાકેતાસ્થ્યા જ્યાયામાસીદ્યાવિપ્રાદીપ્તાતાર્થધારા ।

પૂરાજીતાદેવાદ્યાવિશ્વાસગ્ન્યા સાવાશારાવા ॥ ”

જેવા શિલ્પ શ્લોકો પરથી આ કાવ્યનું કિલ્લત્વ ધ્યાનમાં આવશે.

રાઘવયાદવપાણ્ડવીયમ્-કવિરાજ અને વેંકટાધ્વરી આ બંનેથી બળે ચડિયાતા હોય એવા ચિદમ્બર કવિએ (૧૭મા સૌકો) રાઘવયાદવપાણ્ડવીયમ્ નામનું ત્રણ સર્ગવાળું ત્ર્યર્થી કાવ્ય લખ્યું છે.

“ અસ્ત્યશ્ચિતા યામધુરાસમાનૈરનેકશોભારતવાસભૂમિઃ ।

પૈર્વેરાલઙ્કરણૈઃ પ્રવીરૈઃ પૂર્હસ્તિનામાસ્પદભૂદયોઽપ્યા ॥ ”

આવા શ્લોકોમાંથી રામાયણ, ભાગવત અને મહાભારત આ ત્રણેની કથા સાથે જ ગૂંથાને પોતાનું અસાધારણ ભાષાપ્રભુત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. આ કુખેમ્બ કાવ્ય સુખોદ કરવાનું કામ ચિદમ્બર કવિના પિતા અનન્તનારાયણે કર્યું છે. પુત્રના કાવ્ય ઉપર પિતાએ વધુ પાંડિત્યપૂર્ણ ટીકા લખી છે. ગ્રંથો કાવ્યમાં જાણે કે પોતાની વિદ્વતા બરાબર પ્રકટ થઈ ન હોય એવું બતાવવા માટે જ ચિદમ્બર કવિએ પંચાર્થી કાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરીને ‘પંચકલ્યાણચમ્પૂઃ’ લખ્યું. આ પોતાના શ્લેષમય કાવ્યમાં રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શિવ અને સુબ્રહ્મણ્ય આ પાંચ દેવોનો વિવાહોત્સવ વર્ણવ્યો છે. આ પાંચ અર્થવાળા કાવ્ય ઉપર ટીકા લખી શકે એવી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ ન મળતાં ચિદમ્બર કવિએ પોતે જ એ કાવ્ય ઉપર ટીકા લખી. આ કાવ્ય ૧૭મા સૌકાના પૂર્વાર્ધમાં વિજયનગરના રાજા વેંકટભૂપાલના સભાપંડિત હતા. એમણે લખેલો ‘ભાગવતચમ્પૂ’ નામનો ગ્રંથ પણ ઉપલબ્ધ છે. મહેસુરના ઉદયેન્દ્રપુરના અનંતાચાર્ય કવિએ પણ ‘યાદવરાષ્ઠવપાન્ડવીયમ્’ નામનું એક ગ્રંથો કાવ્ય લખ્યું છે. રાજ્યૂડામણિ દીક્ષિત ઉર્ફે રત્નખેટ કવિએ પણ આ જ પ્રકારનું, અને આ જ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. આ કવિનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયો છે.

સપ્તસન્ધાનમહાકાવ્યમ્—ચિદમ્બર કવિના પંચકલ્યાણચમ્પૂથી પણ આગળ વધીને મેઘવિજયગણિ નામના જૈન સાધુએ આ સપ્તર્થક કાવ્ય લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં શ્લેષ દ્વારા વૃષભનાથ, શાંતિનાથ, પાર્શ્વનાથ, નેમિનાથ, મહાવીર, કૃષ્ણ અને બલરામ આ સાત જાણનાં ચરિત્રો ગૂંથ્યાં છે. એમાંના પાંચ જૈન તીર્થંકર છે. મેઘવિજયગણિના પહેલાં હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રાચીન સમયમાં આવું જ એક સપ્તસન્ધાન-કાવ્ય લખ્યું હતું એવું નીચેના શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશૈઃ સપ્તસન્ધાનમાદિમં ।

રચિતં, તદલામે તુ સ્યાદિદં તુણ્યે સતામ્ ॥

હેમચંદ્રનું સપ્તસન્ધાન કાવ્ય લુપ્ત થવાથી તેની ખોટ પૂરવા માટે જ મેઘવિજયગણિએ આ રચના કરી છે એવું ઉપરના સંદર્ભથી સિદ્ધ થાય છે. આ જ લેખકે ‘દેવનન્દામ્પુદગમ્’ નામનું સાત સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. એમાં વિજયદેવસૂરિનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. એમના ‘શાન્તિનાથચરિતમ્’ મહાકાવ્યમાં શાંતિનાથનું જીવનચરિત્ર આવે છે. આ બંને કાવ્યોના શ્લોકોમાં શિશુપાલવચન અને નૈવધ-ચરિતમ્ની પંક્તિઓનો ઉપયોગ સમસ્યાપૂર્તિ જેવો કર્યો છે; દા. ત.

“ શ્રિયામભિવ્યક્તમનોનુરક્તતા વિશાલસાલશ્રિતયા શ્રિયા સ્ફુટા

તયા બમાસે સ જગત્રયીવિમુઃ જર્ગત્રપ્રતાપાવલિકીર્તિ—મળ્હલઃ ’ ॥ ”

“ નિપીય યસ્ય ક્ષિતિરક્ષિણઃ કથાઃ ’ સુરાઃ સુરાજ્યાદિસુખં બહિર્મુલ્લમ્
પ્રપેદિરેડન્તઃ સ્થિરતન્મયાશયાઃ સદા સદાનન્દમૃતઃ પ્રશંસ્યા ॥ ”

“ યથા શ્રુતસ્યેહ ‘ નિપીતતત્કથાસ્તથાદ્રિયન્તે ન બુધાઃ સુધામપિ ’
સુધામુજાં જન્મ ન તન્મનઃપ્રિયં ભવેદ્ભવે યત્ર ન તત્કથાપ્રથા ॥ ”

મેઘવિજયગણિએ કચ્છના રાજા વિજયપ્રભસૂરિને ‘મેઘદૂતસમસ્યાલેખ’ નામનું કાવ્ય સંદેશ તરીકે લખ્યું હતું. એમાં મેઘદૂતની પંક્તિઓનો ઉપયોગ ઉપર ગતાવ્યા પ્રમાણે શ્લોકપૂર્તિ અથવા સમસ્યાપૂર્તિ માટે જ કર્યો છે. ‘વિનિવજય’ નામના ૧૩ સર્ગના મહાકાવ્યમાં મેઘવિજયગણિએ કચ્છના રાજા વિજય-પ્રભસૂરિનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. જૈનમતવિરોધી સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરવા માટે એમણે ‘પ્રબોધ-ચંદ્રોદયમ્’ ના જેવું જ ‘યુક્તિપ્રબોધનમ્’ નામનું નાટક લખ્યું છે. મેઘવિજયગણિએ ૧૭મા સૌકામાં આ રીતે ચાર મહાકાવ્યો એક ખંડકાવ્ય અને એક નાટક મળી કુલ છ ગ્રંથો લખ્યા છે. એમાંથી સપ્તસન્ધાનકાવ્યમાં એમનું અસાધારણ ભાષાપ્રભુત્વ સારી રીતે વ્યક્ત થયું છે.^૨

રાઘવનૈષઢીયમ્—જયશંકરના પુત્ર હરદત્તે (૧૮મો સૌકા) ૨ સર્ગનું આ દ્વયર્થી કાવ્ય લખ્યું છે અને એની ટીકા પણ એમણે પોતે જ લખી છે.

યાદવરાઘવીયમ્—લે. નરહરિ. આ કાવ્યનું સ્વરૂપ પણ ઉપર ગતાવેલા દ્વયર્થી કાવ્યના જેવું જ છે.

નૈષઢપારિજાતમ્—આગળના પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરેલા કૃષ્ણ દીક્ષિતે (અથા દિક્ષિતે) આ દ્વયર્થી કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં નલરાજની અને પારિજાતાપહરણની કથા શ્લેષ દ્વારા સાથે જ ગૂંથી છે.

કોસલભોસલીયમ્—લે. શેષાયલ કવિ. ૬ સર્ગના આ દ્વયર્થી મહાકાવ્યમાં તંજવરના ભોસલેવંશના એકોજના પુત્ર શહાજી અને પ્રભુ રામચંદ્રનું ચરિત્ર એક સાથે જ લખ્યું છે. આ કવિ શહાજી ભોસલેના આશ્રિત કવિ હતા એ કહેવું જરૂરી નથી.

અબોધાકરમ્—તંજવરના તુકોજી રાજાના મંત્રી ધનશ્યામે આ દ્વયર્થી કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં નલ, કૃષ્ણ અને હરિશ્ચંદ્રનાં ચરિત્રો સાથે જ આવે છે. એ કાવ્યની ટીકા પણ કવિએ પોતે જ લખી છે.^૩

કલિદૂષણમ્—ઉપર ગતાવેલા ધનશ્યામ કવિએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં શ્લેષ સાધી શકાય એવું અદ્ભુત કાવ્ય લખ્યું છે. આ પ્રકારનું બીજું કાવ્ય અસ્તિત્વમાં નથી. ધનશ્યામ કવિની જેમ જ મહારાષ્ટ્રના રામ જોશી કવિએ ચાર ભાષામાં એક ‘લાવણી’ નામનો કાવ્ય-પ્રકાર લખ્યો છે, પણ તેમાં શ્લેષ નથી. આ જ કવિએ ‘પ્રબોધચંદ્રોદયમ્’ ના જેવું જ પ્રચંડરાહુદયમ્ નામનું એક લાક્ષણિક નાટક લખ્યું છે.

કલ્કળબન્ધરામાયણમ્—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કિલ્લટાની ચરમસીમા આ કાવ્યમાં જોવા મળે છે. આ જ નામનાં ત્રણ આધુનિક રામાયણો પ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રણે રામાયણો એટલે ફક્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં અજોડ છે, એક આશ્ચર્ય છે. કૃષ્ણમૂર્તિ (૧૯મી સદી)એ ૩૨ અક્ષરના એક શ્લોકમાં સંપૂર્ણ રામકથા વર્ણવી છે. આ શ્લોક એ જ કલ્કળબન્ધરામાયણ છે. આ શ્લોક કંકણકૃતિ લખાય છે ત્યારે કંકણગન્ધ રામાયણ તૈયાર થાય છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

“ નેતાદેવાલીનામાશાધાનાધીનાનેકાલોકી ।

માસ્યાનંભારવ્યાયોગીશં પાયાદેતં રામેરાજા ॥ ”^૪

૨ ફ. ૬૩, શ્રીચરણવિજય જૈન ગ્રંથમાલામાં મેઘવિજયગણિનો ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે.

૩ ફ. ૧૬૬

૪ ફ. ૧૬૫.

આ શ્લોક કોઈપણ અક્ષરથી શરૂઆત કરીને જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુ અને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ લખવાથી ૬૪ શ્લોકો તૈયાર થાય છે અને આ ૬૪ શ્લોકોમાં એમણે રામાયણની સંપૂર્ણ કથાનો સમાવેશ કર્યો છે. કૃષ્ણમૂર્તિ કવિની માતાનું નામ ગૌરી અને પિતાનું નામ સર્વાંગ હતું. કંકણ-બંધનો આ અલૌકિક પ્રકાર કૃષ્ણમૂર્તિએ જ શરૂ કર્યો છે.

કૃષ્ણમૂર્તિથી પણ ચઢિયાતા કૃષ્ણા જિલ્લાના કાકરપારતી ગામના નિવાસી ચારલુ ભાષ્યકાર શાસ્ત્રી (૨૦મી સદી પૂર્વાર્ધ) નામના કવિએ બીજું એક કંકણબંધ રામાયણ લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

“ રામાનાથામારાસારાચારાવારાગોપાધારા ।

ધારાધારામીમાકારાપારાવારાસીતારામા ॥ ”

આ કંકણાકૃતિ શ્લોકોમાંથી વિવિધ રીતે ૧૨૮ અર્થ નીકળે છે. સંપૂર્ણ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આ એક અદ્વિતીય શ્લોક છે. આવાં કિલ્લ કાવ્યો દ્વારા લેખકોનું પ્રગાઠ ભાષાપાંડિત્ય પ્રગટ થાય છે, અને સાથેસાથે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોની નાનાર્થસમ્પત્તા પણ દેખાઈ આવે છે. સંસ્કૃત સિવાય બીજી કોઈપણ ભાષામાં આ પ્રકારનાં કાવ્યો નિર્માણ થઈ શકે એવું લાગતું નથી.

૫ કૃ. ૧૯૫.

શાસ્ત્રનિષ્ઠ કાવ્યો

ચોથા અથવા પાંચમા સૌકામાં થઈ ગયેલા ભટ્ટિ કવિએ કિલષ્ટ કાવ્યનો એક વિશિષ્ટ આદર્શ પ્રસ્થાપિત કર્યો. પોતાના પાંડિત્ય-પ્રદર્શન સિવાય આ કાવ્ય-લેખનની પાછળ ભટ્ટિના મનમાં ખીજે કોઈપણ હેતુ ન હતો. શાસ્ત્રકારોએ આપેલું કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન “સઘ્વઃ પરનિર્વૃત્તિઃ” એ કાવ્યની ભીતરમાં ભલે હોય, પરંતુ તે ફક્ત મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જ હતું.

ભટ્ટિ-સંપ્રદાયનાં કાવ્યોનું અવગાહન કરીને વિદ્વાનોને પરનિર્વૃત્તિ એટલે કે આત્યંતિક આનંદ કદાચ મળતો હશે, પરંતુ સર્વસામાન્ય રસિકોને તો તેના આસ્વાદ્ય આનંદથી દૂર જ રહેવું પડે. ભટ્ટિએ પોતાના મહાકાવ્યને અંતે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે મારું આ કાવ્ય ટીકાની મદદ લઈને જ સમજી શકાશે. આવું વાચન કરનારા બુદ્ધિહીનો કંઈ જ નહીં સમજી શકે. મારું કાવ્ય ફક્ત વિદ્વાનો માટે જ છે.

“વ્યાખ્યાગમ્યમિદં કાવ્યમુત્સવઃ સુધિયામલમ્ ।

હતા દુર્મેધસસ્ત્રાસ્મિન્ વિદ્વસ્પ્રિયતયા મયા ॥” (૧૨-૩૪)

અલંકારશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે કાવ્ય સાથે સંબંધ છે. કાવ્યની શૈભા વધારવા માટે યોગ્ય અલંકારોનો ઉપયોગ અત્યંત આવશ્યક છે. પરંતુ ભટ્ટિ-સંપ્રદાયના મહાકવિઓ અલંકારોનું વૈચિત્ર્ય ખતાવવા માટે અથવા પોતાનું અલંકારશાસ્ત્રપરનું પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરવા માટે જ કાવ્યરચના કરતા આવ્યા છે. સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાં ગણાવેલા બધા અલંકારોનો ઉપયોગ કરવો એ જ એમની કાવ્યરચનાનો મુખ્ય હેતુ હતો. આ જાતનાં કાવ્યો ઉપરથી કવિનું અલંકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ભલે પ્રકટ થતું હોય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી કૃત્રિમતાને કારણે કાવ્યનું કાવ્યત્વ ક્ષીણ થાય છે. પાંડિતરાજ જગન્નાથે

“નિર્માય નૂતનમુદાહરણાનુરૂપં કાવ્યં મયાઽત્ર વિહિતં ન પરસ્ય કિશ્ચિત્ ।

કિં સેવ્યતે સુમનસાં મનસાપિ ગન્ધઃ કસ્તૂરિકાજનનશક્તિમૃતા મૃગેણ ॥”

એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને પોતાના ગ્રંથ ‘રસગંગાધર’માં સાહિત્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ કરવા જે કાવ્ય-નિર્માણ કૃત્યું એમાં અગોચ્ય કશું જ નથી. ભટ્ટિસંપ્રદાયના કવિઓના મનમાં પણ પોતાના શાસ્ત્રપાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાની જ આકાંક્ષા મુખ્ય હોવાથી તેને દ્રુષણ તરીકે ગણવું યોગ્ય નથી.

ભટ્ટિ-કાવ્યની રચના સંબંધી એક મનોરંજક દંતકથા પ્રચલિત છે. ભર્તૃહરિ નામના એક વ્યાકરણ શાસ્ત્રી એક વૃક્ષ નીચે પોતાના શિષ્યોને વ્યાકરણ શીખવતા હતા, ત્યારે તેમની વચ્ચેથી એક હાથી પસાર થયો. આ વિદ્વાને લીધે ભર્તૃહરિએ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનું અધ્યાપન સ્થગિત કર્યું. પરંતુ શિષ્યોએ તેમને અધ્યાપન ચાલુ રાખવા પ્રાર્થના કરી તેથી અપ્રત્યક્ષ રીતે વ્યાકરણ શીખવવા માટે તેમણે એક વર્ષમાં જ એક મહાકાવ્ય લખ્યું. આ મહાકાવ્યનાં પ્રકીર્ણ, પ્રસન્ન, અલંકાર અને તિડ્ઝન એવા ચાર ભાગ છે. તેમાં પાણિનીયસૂત્રોના ક્રમ અનુસાર વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં બધાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. દસમા સર્ગમાં

બધા અલંકારોનાં ઉદાહરણો મળે છે. આ ભટ્ટારિ એટલે જ ભટ્ટિકવિ. તેમના ઉપરથી આ કાવ્યને ભટ્ટિ-કાવ્ય નામ મળ્યું છે. ભટ્ટિ-પરંપરાને અનુસરીને પ્રાચીન સમયમાં યોગીન્દ્રનાથ તર્કચૂડામણિએ દશાનનવચ્ચમ્ (મુદ્રિત) કાવ્ય લખ્યું. જૂમ અથવા ભૌમિક કવિએ (પ્રમો સૌકો) રાવણાજીનીયમ્ (મુદ્રિત) નામનું સત્તાવીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય અષ્ટાધ્યાયીનાં ઉદાહરણો માટે લખ્યું. તેમાં કાર્તવીર્યનું જીવનચરિત્ર વર્ણવ્યું છે.

મ. મ. દિવાકર કવિએ પાંડવસરિતમ્ નામનું ૧૪ સર્ગનું મહાકાવ્ય ભટ્ટિ-સંપ્રદાયને અનુસરીને જ લખ્યું છે. તેના પ્રથમ સર્ગના અંતમાં (પુષ્પકા રૂપે) કવિએ જે વાક્ય લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમની કાવ્યરચનાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ થાય છે. તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે—

“ઈતિ લક્ષણાદર્શે પાંડવચરિતે મહાકાવ્યે પાણિનીયે કુટાદિભુવાદિ—

પાદદ્વયલક્ષણસદ્ગ્રહઃ પાંડવનિવાસો નામ પ્રથમઃ સર્ગઃ ।”

આ સમાપ્તિ-વાક્ય ઉપરથી પ્રસ્તુત પરંપરાના કવિનું ધ્યેય શું હતું તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ જ પદ્ધતિ અનુસાર યદુનાથ કવિએ યદુનાથકાવ્યમ્, બ્રહ્મદત્તાના પુત્ર નારાયણે સુમદ્રાહરણમ્ અને ઘાતુકાવ્યમ્ ધાતુપાઠનાં ઉદાહરણો માટે અને એક અપ્રસિદ્ધ કવિએ પાણિનીસૂત્રોદાહરણમ્ નામનું ભાગવત કથા સંબંધી કાવ્ય લખ્યું. વાસુદેવ કવિનું વાસુદેવવિજયમ્ કાવ્ય મુદ્રિત થયું છે. કૃષ્ણલીલાશુક નામના કવિએ શ્રીચિત્તકાવ્યમ્ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. આ બાર સર્ગના કાવ્યમાં છેલ્લા ચાર સર્ગ આ જ કવિના શિષ્ય દુર્ગાપ્રસાદે લખ્યા છે. એમાં ત્રિવિક્રમ-કૃત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. શરૂઆતના સર્ગોમાં વરરુચિના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

આ રીતે ભટ્ટિએ શરૂ કરેલી શાસ્ત્રોદાહરણાત્મક (અને તેથી કિલણ) એવી મહાકાવ્યની પરંપરા સત્તરમી સદી પહેલાંના કવિઓએ કેવી રીતે ચાલુ રાખી છે તેનો ખ્યાલ ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણો ઉપરથી આવશે. આ જ પરંપરા આધુનિક સાહિત્યકારોએ પણ અખંડિત રાખી છે તે નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

રઘુનાથભૂપાલીયમ્—તંબવરના રઘુનાથ નાયકે લખેલાં કેટલાંક મહાકાવ્યોનો પરિચય આ અગાઉ આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાંના સભાપંડિત કૃષ્ણ કવિ અથવા કૃષ્ણ પંડિતે પોતાના વિદ્વાન આશ્રયદાતાના સ્તુતિસ્તવન માટે અને સાથે સાથે અલંકારોનાં ઉદાહરણો માટે આઠ સર્ગનું આ મહાકાવ્ય લખ્યું હતું. રઘુનાથ નાયકના આદેશ અનુસાર એની ટીકા વિજયેન્દ્રતીર્થના શિષ્ય સુધીન્દ્રતીર્થે લખી છે.

રામવર્મચક્રોમૂષળમ્—અદારમા સૌકામાં થઈ ગયેલા કોક્કનાથ કવિપુત્ર સદાશિવમખી નામના કવિએ ત્રાવણકોરના તત્કાલીન રાજા રામવર્માનું યશોગાન અલંકારનિષ્ઠ પદ્ધતિથી આ કાવ્યમાં કયું છે.

ઘટગોપગુણાલંકારપરિચર્યા—શ્રીરંગનગરના ભટ્ટકુળમાં જન્મેલા સત્તરમા સૌકાના એક અપ્રસિદ્ધ કવિએ ષડ્ગોપનમ્માલવાર નામના સાધુની સ્તુતિ કરવા માટે અલંકારશાસ્ત્ર ઉપર આ કાવ્ય લખ્યું છે.

અલંકારમજ્જૂષા—દેવશંકર નામના કવિએ (૧૮મો સૌકો) માધવરાવ પેશવા અને રઘુનાથરાવ પેશવાની સ્તુતિ કરતું આ અલંકારનિષ્ઠ કાવ્ય લખ્યું છે.

અર્ચચિત્રમણિમાલા—વીસમી સદીના પ્રારંભમાં ભાસનાટકચક્રના સંશોધનથી પ્રસિદ્ધી પામેલા મ. મ. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આ કાવ્યમાં (મુદ્રિત) ત્રાવણકોરના સમકાલીન રાજા વિશાખવર્માની અલંકારપૂર્ણ પ્રશંસા કરી છે.

લોકમાન્યાલંકાર—ઈન્દોરના મહારાજા હોળકર મહાવિદ્યાલયના માજી અધ્યાપક ગજનન રામચંદ્ર કરમરકરે રચેલા આ મહાકાવ્યમાં લોકમાન્ય તિલકની સ્તુતિ છે. આ કાવ્યનું સૌન્દર્ય વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ કાવ્યરચના પાછળનો હેતુ ખીજા પ્રકરણમાં ચર્ચ્યો છે. આ કાવ્ય શ્રીનાથ પ્રેસ ઇંદોરથી મુદ્રિત થયેલું છે.

અલંકારમણિહાર—મૈસૂરના પરકાલ મઠના ૩૧મા અધિપતિ (ઈ. સ. ૧૮૭૯ થી ઈ. સ. ૧૯૧૬) બ્રહ્મતંત્ર પરકાલ સ્વામીએ વિવિધ અલંકારોના નિદર્શન માટે શ્રી વેંકટેશ્વરની સ્તુતિપરક આ કાવ્ય રચ્યું છે. આ મહાધિપતિ પૂર્વાશ્રમમાં કૃષ્ણમ્માયાર્ વક્રીલ તરીકે મૈસૂરમાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેમણે વિવિધ વિષયો ઉપર કુલ ૬૭ ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાંથી રંગરાજવિલાસચમ્પૂ, કાર્તિકોત્સવદીપિકાચમ્પૂ, શ્રીનિવાસ-વિલાસચમ્પૂ, ચપેટાહસ્તિસ્તુતિઃ, ઉત્તરજ્ઞમાહાત્મ્યમ્, રામેશ્વરવિજયમ્, નૃસિંહવિલાસઃ તેમજ મદનગોપાલ-માહાત્મ્યમ્ વગેરે કાવ્યો ઉલ્લેખનીય છે.

વૃત્તસ્તાવલી—બંગાળના રાધાપુરના નાયબ દીવાન યશવંતસિંહ (૧૮મી સદી)ના આશ્રિત કવિ રામદેવે વિવિધ વૃત્તોનાં ઉદાહરણો માટે યશવંતસિંહની સ્તુતિ કરતું આ કાવ્ય લખ્યું. આ રામદેવ કવિ ચિરંજીવ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા.

છન્દોમંજરી—ગોપાલદાસના પુત્ર ગંગાદાસે છન્દોનિદર્શનાત્મક છ પ્રકરણવાળું આ કાવ્ય લખ્યું. તેના બધા શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિપરક છે. આ સિવાય અચ્યુતચરિતમ્ નામનું સોળ સર્ગોનું ખીજું પણ એક કાવ્ય આ કવિએ લખ્યું છે.

વૃત્તમંજરી—નાગપુરના સંસ્કૃત પંડિત શ્રી વસંત ત્ર્યંબક શેવડેએ આ વૃત્તલક્ષણાત્મક ભગવતીસ્તોત્ર લખ્યું છે. આમાં વૃત્તલક્ષણોનો શ્લોક એ જ વૃત્તમાં આપીને ઉદાહરણના શ્લોકમાં વૃત્તનો નામનિર્દેશ પણ કર્યો છે. શ્રી શેવડેએ ‘ રઘુનાથતાર્કિકશિરોમણિચરિતમ્ ’ એ ૧૨૭ શ્લોકનું ત્રણ સર્ગોનું એક ખીજું કાવ્ય પણ લખ્યું છે. વારાણસીના ‘ સરસ્વતી સુષમા ’માં (વર્ષ ૧૨, અંક ૩-૪) તે પ્રકાશિત થયું હતું.

પ્રકરણ ૯

ચમ્પૂવાદ્મય

વેદ, ઉપનિષદ અને પુરાણો જેવા મૌલિક સાહિત્યમાં ગદ્ય અને પદ્યનું સંમિશ્રણ કોઈક વાર જોવા મળે છે પરંતુ ચમ્પૂ વાદ્મય જેવો ગદ્ય-પદ્યમય સ્વતંત્ર સાહિત્યપ્રકાર ઇ. સ.ના દસમા સૌકા સુધી સ્પષ્ટ રીતે વિકાસ પામ્યો ન હતો. દસમા સૌકામાં માત્ર ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ અથવા યમુના ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ નામના વિખ્યાત સાહિત્યકારે નલચમ્પૂની રચના કરીને આ ગદ્ય-પદ્યમય અભિનવ પ્રકારને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રચલિત કર્યો.

આ ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ કવિ દસમા સૌકાના રાષ્ટ્રકૂટવંશના ત્રીજા ઇન્દ્રના સસાપંડિત હતા. તેમનું મૂળ નામ સિહાદિય હતું. સરસ્વતીની કૃપાદષ્ટિ થવાથી સાત દિવસના ટૂંકસમયમાં જ એમણે આ નળ-દમયંતીની કથા અભિનવ પદ્ધતિથી ઉત્કૃષ્ટ ભાષા-શૈલીમાં લખી. ભોજરાજાએ પોતાના સરસ્વતી કંઠામરણમ્ ગ્રંથમાં

“ ગદ્યાનુબન્ધપદમિશ્રિતપદ્યસૂક્તિઃ ।

દ્વદ્યાપિ વાદ્યકલ્યા કલિતેવ ગીતિઃ ॥ ”

એવા શબ્દોમાં આ અભિનવ કાવ્યપ્રકારનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રકારના કાવ્યને ચમ્પૂ એવું નામાભિધાન કેવી રીતે મળ્યું એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વિશ્વનાથે સાહિત્યદર્પણમાં “ ગદ્યપદ્યમયં કાવ્યં ચમ્પૂરિત્યભિધીયતે । ” એવું ચમ્પૂનું લક્ષણ આપ્યું છે. ત્રિવિક્રમ ભટ્ટના સમયમાં સોમદેવે યશસ્તિલકચમ્પૂ નામનો જૈન સાહિત્યનો શ્રીષ્ઠ ગ્રંથ લખ્યો. ત્યાર પછી વિદર્ભનાં રાજા ભોજ અને અનંત ભટ્ટે રામાયણચમ્પૂ, લક્ષ્મણ કવિએ ભારતચમ્પૂ અને અગિયારમા સૌકામાં અભિનવ કાલિદાસ નામના કવિએ અભિનવભારતચમ્પૂ અને ભાગવતચમ્પૂ લખ્યાં. ચમ્પૂ-લેખકોની પરંપરામાં ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ પછી વિશેષ ખ્યાતિ પામેલા ચમ્પૂકાર વેંકટાધ્વરી હતા. પ્રસ્તુત પ્રખંધની દૃષ્ટિએ એમનો સમાવેશ અર્વાચીન સાહિત્યકારોમાં થાય છે. વેંકટાધ્વરી કાંજવરમ્ના નિવાસી હતા. એમણે લખેલો વિશ્વગુણાદર્શચમ્પૂઃ ફક્ત ચમ્પૂ-સાહિત્યમાં જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એના અસાધારણ વૈશિષ્ટ્યને લીધે આગું સ્થાન ધરાવે છે.

વિશ્વાવલોકસ્પૃહયા કદાચિદ્ વિમાનમારુહ્ય સમાનરૂપમ્ ।

કૃશાનુ-વિશ્વાવસુ-નામધેયં ગન્ધર્વયુગ્મં ગગને ચચાર ॥

કૃશાનુરકૃશાસૂયઃ પુરોભાગિ પદં ગતઃ ।

વિશ્વાવસુરમૂદ્ વિશ્વગુણગ્રહણકૌતુકી ॥

ઉપરના બે શ્લોકોમાં વેંકટાધ્વરીએ પોતાના ચમ્પૂનું સામાન્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. દોષદર્શી કૃશાનુ અને ગુણગ્રાહી વિશ્વાવસુ આ બે ગન્ધર્વો ભારતનાં તીર્થક્ષેત્રોનું અવલોકન કરવાના હેતુથી વિમાનમાં પ્રવાસ

करता होता. ते समये तेजोना जे संवाद थयो ते द्वारा विविध प्रकारनुं शुद्धोपदर्शन वे'कटाध्वरीये करावुं छे. तेमांथी भडाराष्ट्रना शुद्धोपेनुं विवेचन भराही वायकोये आस ध्यानमां सेवा जेवुं छे.

विश्वावसुः— महाराष्ट्राभिल्यो मधुरजलसान्द्रो निरुपमः
प्रकाशो देशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ।
गृहस्था यत्रामी गुणजलधयः केऽपि विभवैः
समृद्धाः श्रद्धातो मुहुरतिषिपूजां विदधते ।

कृशानुः— सखे किं प्राक्कालीनचरित्रमद्युना कथयसि । अधुना किल कलिमालिन्याद् ईदृशी
रीतिः एतद्देशवासिनामासीत् ।

तथाहि—

अपारैर्व्यापारैरहरिह नयन्तोऽशनदशा
स्वथ स्नाताः सन्ध्यां विदधति न जातु स्वसमये ।
त्यजन्तः स्वां वृत्तिं द्विजकुलभवा ग्रामगणकी-
भवन्तो हन्तामी कथमपि च जीवन्ति बहवः ॥ २ ॥

किंच ।

उपनयनविवाहावुत्सवैकप्रधानौ
कलिविभवत एषां कालभेदानभिज्ञौ ॥
विजहति न कदाचिद् वेदपाठैकयोग्ये
वयसि च यवनानीवाचनाभ्यासमेते ॥ ३ ॥

अपि च

अज्ञानामविराम-लौकिक-वचोभाजाममीषां पुनर्
मन्त्रोच्चारण एव पर्यवसितं मौनव्रतं कर्मसु ।
ग्रामायव्यय-लेखनेन नयतां कालानशेषानहो
पारम्पर्यत ईदृशमिह नृणां ब्राह्मण्यमन्यादृशम् ॥ ४ ॥

अहो बत कलिमहिम्ना सदसद्विवेकवैधुर्यमखिलजनानाम् ।

ये मुष्णन्ति निशि प्रविश्य भवनं ये वा बलात्काननं
नैते स्वामिधनं हरन्ति ननु तान्निदन्ति चोरा इति ।

सद्यो हन्त हरन्ति पोषकधनं संख्यां विपर्यस्य ये
कष्टं तानपि वञ्चकानिह पुरस्कुर्वन्ति सर्वे जनाः ॥ ५ ॥

‘अयं खल्वनुपमो देश’ इति त्वदुक्तं युक्तमेव । यदत्र
 खल्पेनापि यत्नेन महती प्रतिष्ठा सिध्यति ।
 वेदव्यासः स हि दश च यो वेद वेदाक्षराणि
 श्लोकं त्वेकं परिपठति यः स स्वयं जीव एव ।
 आपस्तम्बः स किल कलयेत् सम्यगौपासनं यः
 कष्टं शिष्टक्षतिकृति कलौ कार्यमृच्छन्ति विद्याः ॥ ६ ॥

विश्वावसुः— किमरे भूसुरेष्वेवं दोषमुद्धोषयसि ।
 अत्रापि सन्ति बहवः कलिताग्निहोत्राः
 शास्त्रार्थबोधकुशलाः किल शान्तिमन्तः ।
 अन्तर्मुखाः सततमात्मविदो महान्तो
 निर्धूतबाह्यविषया निगमाध्वनिष्ठाः ॥ ७ ॥

अन्यच्च—

शुचीभूताः स्नानैः श्रुतहितपुराणाश्च नियमाद्
 अपूतानां स्पर्शानवहितहृदोऽभी विजहतः ।
 सुराभ्यर्चां कृत्वा शुचिकृतमदन्यन्नमनघं
 महाराष्ट्रे देशे विलसति महानेष हि गुणः ॥ ८ ॥

किंच—

चमूनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा
 द्विजव्रज उपव्रजन् प्रभुपदं महाराष्ट्रजः ।
 न वृत्तिमिह पालयेद् यदि धरासुराणां ततो
 भवेद् यवनवेष्टितं भुवनमेतद्ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यच्च दोषान्तरं भवता परिभाषितं तदशेषमपि साधुजनोपकारेण परिहीयते ।

कृशानुः— अस्त्वेवम् अथापि अत्रत्यानाम् आद्येतरवर्णप्रभवानां पुनरतिदुःसहं चेष्टितम् ।
 देशे देशे लम्पटाः पर्यटन्तो भङ्गं भङ्गं ब्राह्मणादीनशेषान् ।
 हारं हारं हन्त सर्वस्वमेषां पापा एते स्वोदरं पूरयन्ति ॥ १० ॥

विश्वावसुः— सत्यमेवमथापि महनीयमेव तेषामेव चेष्टितम् ।

तथाहि—

માયાચુચ્ચુતયા મયાવહગતિઃ પ્રત્યર્થિપૃથ્વીમુજાં
માહારાષ્ટ્રમટચ્છટા રણપટુર્નો પર્યટાઠચેત્ત ચેત્ત ।
દેવબ્રાહ્મણવર્ગાનિપ્રહૃતો દેશાસ્તુરુષ્કા ઇમે
નિષ્પ્રત્યૂહમનોરથા વીતનુયુર્નિર્દેવભૂમીસુરાન્ ॥ ૧૧ ॥

આ રીતે જુદા જુદા સમાજના ગુણદોષોનું વર્ણન કરીને વેંકટાધ્વરીએ અન્તે વાચકોને વિનંતિ કરી છે :

“ પ્રકાશદોષપ્રચુરેડપ્યમુષ્મિન્ પ્રંથે મદિયે કરુણાનુબન્ધાત્ ।
પ્રસાદવન્તો ન કૃશાનુવન્તુ પરન્તુ વિશ્વાવસવન્તુ સન્તઃ ॥ ”

વેંકટાધ્વરી વિષે એક આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે કે વિશ્વગુણાદર્શચમ્પૂના લેખન નિમિત્તે સર્વત્ર દોષ-દર્શન કરવાથી તેમને અન્ધત્વ આવ્યું હતું. તેનું નિવારણ કરવા માટે પ્રસ્તુત લેખકે લક્ષ્મી અને શ્રીનિવાસનું સ્તોત્ર લખવાનો આરંભ કર્યો. બે સહસ્ત્ર શ્લોક લખ્યા પછી તેમને પુનઃ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. યાદવરાષ્ટ્રવીર્યમ્ નામના વેંકટાધ્વરીના ખીજ એક કાવ્યનો ઉલ્લેખ કિલ્લકાવ્ય વિષયક પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. આ કાવ્ય અનુલોભ-પ્રતિલોભ પદ્ધતિથી વાંચવાથી રામ અને કૃષ્ણની કથા સમજાય છે.

તત્ત્વગુણાદર્શચમ્પૂ—વેંકટાધ્વરીના વિશ્વગુણાદર્શચમ્પૂ ઉપરથી પ્રેરણા લઈને શ્રીશૈલ વંશના શ્રીનિવાસ તાતાચાર્યના પુત્ર અણ્ણ્યાચાર્યે તત્ત્વગુણાદર્શચમ્પૂ લખ્યું છે. તેમાં જય-વિજયના સંવાદ દ્વારા કવિએ શૈવ અને વૈષ્ણવ મતના ગુણદોષોનું વિવેચન કર્યું છે.^૧

ગંગાગુણાદર્શચમ્પૂ—રાજપુરના સંસ્કૃત વિદ્યાલયના આચાર્ય દત્તાત્રય વાસુદેવ નિર્ગુડકરે (૧૯-૨૦-મી સદી) હાહા અને હૂહૂ નામના ગન્ધર્વના સંવાદ દ્વારા ગંગા નદીના ગુણદોષોનું માર્મિક રીતે વર્ણન કર્યું છે અને અંતમાં ગંગાનું શ્રોષ્ટવ સિદ્ધ કર્યું છે. “ રાજપુરની ગંગા ” જોઈને અને વિશ્વગુણાદર્શચમ્પૂ લક્ષ્યમાં લઈને જ નિર્ગુડકર શાસ્ત્રીએ આ ચમ્પૂની પ્રેરણા મેળવી હશે એ સ્પષ્ટ છે. આ જ શાસ્ત્રીએ જાનકીહરણમ્, શક્તિમણીહરણમ્, બુદ્ધચરિતમ્, રત્નાવલી ઉપર વિવરણાત્મક ટીકા અને રઘુવંશસારઃ વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે.^૨

વૈકુણ્ઠવિજયચમ્પૂ:—લે. શ્રીનિવાસાચાર્યપુત્ર રાઘવાચાર્ય.

ભારતનાં અનેક મંદિરો અને તીર્થક્ષેત્રોનું વર્ણન આ ચમ્પૂમાં જોવા મળે છે.^૩

કાશિકાતિલકચમ્પૂ:—લે. રામભટ્ટપુત્ર નીલકંઠ.

આ ગ્રંથમાં ગન્ધર્વના પ્રવાસવર્ણન દ્વારા વિવિધ શૈવ તીર્થક્ષેત્રોનું વર્ણન જોવા મળે છે.^૪

સત્તરમી સદીમાં અકાટ જિલ્લામાં આવેલા તિરવાલેશ્વર ગામમાં રહેતા સમરપુંગવ દીક્ષિત નામના પંડિતે લખેલ તીર્થયાત્રાપ્રબન્ધ નામના ગ્રંથમાં અનેક મંદિરો, તીર્થક્ષેત્રો વગેરેનું વર્ણન મળે છે.^૫ આ પ્રમાણે કાવ્યનિક પ્રવાસવર્ણન ખીજ કેટલાક ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે.

દા.ત.—વિબુધાનંદપ્રબન્ધ:

શ્રુતકીર્તિવિલાસચમ્પૂ:

કેરલાભરણમ્

—લે. વીરરાઘવપુત્ર વેંકટ કવિ^૧

—લે. સૂર્યનારાયણ^૭

—લે. કેશવપુત્ર રામચંદ્ર (૧૭મી સદી)^૮

સત્તરમા સૌકાના નામાંકિત લેખકોમાં કેરળના નારાયણ લટપાદ અથવા લટાત્રી અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમનો વિસ્તૃત પરિચય આગળ આપેલ છે. રામાયણ, મહાભારત અને અન્ય પુરાણોમાંથી વિવિધ વિષયો લઈને તેમણે કેરળની શાકચાર (અથવા ચાકચાર) જાતના લોકો માટે એકંદર ત્રેવીસ ચમ્પૂગ્રંથો લખ્યા છે.^૯ તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

પાંચાલીસ્વયંવરચમ્પૂ; રાજસૂયચમ્પૂ; દ્રૌપદીપરિણયચમ્પૂ; સુમદ્રાહરણચમ્પૂ; દૂતવાક્યચમ્પૂ; કિરાતચમ્પૂ; ભારતયુદ્ધચમ્પૂ; સ્વર્ગારોહણચમ્પૂ; મત્સ્યાવતારચમ્પૂ; નૃગમોક્ષચમ્પૂ; ગજેન્દ્રમોક્ષચમ્પૂ; સ્યમન્તકચમ્પૂ; કુચેલવૃત્તચમ્પૂ; અહલ્યામોક્ષચમ્પૂ; નિરનુનાસિકચમ્પૂ; દક્ષયાગચમ્પૂ; પાર્વતીસ્વયંવર-ચમ્પૂ; અષ્ટમીચમ્પૂ; ગોષ્ઠીનગરવર્ણનચમ્પૂ; કૌલાસવર્ણનચમ્પૂ; શૂર્પણખાપ્રલાપચમ્પૂ; નલાયનીચરિત્રચમ્પૂ; અને રામકથાચમ્પૂ:

રામાયણ વિષયક ચમ્પૂ

પાછળના પ્રકરણમાં જે રીતે મહાકાવ્યોનું વર્ગીકરણ કર્યું તે જ રીતે ચમ્પૂગ્રંથોનું વર્ગીકરણ કરવું પણ આવશ્યક છે. કારણ કે બન્નેના વિષયવસ્તુમાં ઘણું સામ્ય છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને પુરાણો જ ૧૯મા સૌકાના પૂર્વાર્ધ સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યકારોના મુખ્યતઃ ઉપજીવ્ય ગ્રંથો હતાં. આ ગ્રંથોની કથાઓને આધારે જ ઘણા કવિઓએ મહાકાવ્ય, ચમ્પૂ, નાટક વગેરે સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રચનાઓ કરેલી છે. જેમણે રામાયણકથા ઉપર મહાકાવ્ય લખ્યું છે તેમણે એ જ વિષય ઉપર કવચિત્ ચમ્પૂ અને નાટક પણ લખેલ છે. એમાંના કેટલાકના નામોલ્લેખ મહાકાવ્યના પ્રકરણમાં આવ્યા છે. રામાયણ વિષયક કેટલાક મુખ્ય ચમ્પૂ નીચે પ્રમાણે છે:-

ચમ્પૂરાઘવ:^{૧૦}

રામાયણચમ્પૂ:^{૧૧}

ચમ્પૂરામાયણ:^{૧૨}

રઘુનાથવિજયચમ્પૂ:^{૧૩}

—લે. આસુરી અનંતાચાર્ય (૧૯ મી સદી)

—લે. નરસિંહ અચ્યંબારની પુત્રી સુંદરવલ્લી
(વિસ્તૃત પરિચય આગળ આપ્યો છે.)

—લે. સીતારામ શાસ્ત્રી, એમનું એક બીજું
ખંડકાવ્ય “સીતારામદયાલ્હરી” પણ છે.

—લે. કૃષ્ણ કવિ

૬ ક. ૫૩૫

૮ ક. ૫૩૭

૧૦ વિજયવાડાથી મુદ્રિત, વેંકટનરસિંહાચાર્યની ટીકા સાથે

૧૧ બેંગ્લોરથી મુદ્રિત

૧૩ મુંબઈથી મુદ્રિત

૭ ક. ૫૩૬

૮ ક. ૧૭૫

૧૨ મદ્રાસથી મુદ્રિત

રામચર્યામૃતચમ્પૂ: ૧૪

—લે. કૃષ્ણચર્યાય

રામચમ્પૂ: ૧૫

—લે. બંદલામુડી રામસ્વામી

શ્રી એમ કૃષ્ણમાચાર્યે પોતાના History of Sanskrit Literature ગ્રંથના ચોથા ભાગના ૫૪૧મા પરિચ્છેદમાં કેટલાક અપ્રકાશિત રામાયણચમ્પૂ ગ્રંથોની યાદી આપી છે તે આ પ્રમાણે છે :

ચમ્પૂ

લેખક

અમોઘરાઘવચમ્પૂ:

—વિશ્વેશ્વરપુત્ર દિવાકર

કુશલવચમ્પૂ:

—વેંકટચ્યા સુધી

રામકથાસુધોદયચમ્પૂ:

—દેવરાજ દેશિક

રામામિષેકચમ્પૂ:

—દેવરાજ દેશિક

સીતાવિજયચમ્પૂ:

—ઘંટાવતાર

રામચંદ્રચમ્પૂ: ૧૬

—રતનખેટના પૌત્ર રામચંદ્ર

રામચંદ્રચમ્પૂ:

—વિશ્વનાથ

રામામ્યુદયચમ્પૂ:

—રામ

ઉત્તરકાણ્ડચમ્પૂ:

—રાઘવ

ઉત્તરચમ્પૂ:

—બ્રહ્મપંડિત

ઉત્તરચમ્પૂ:

—રાઘવભટ્ટ

ઉત્તરચમ્પૂ: ૧૭

—ભગવન્ત (૧૭ મી સદી ગંગાધર અમાત્યના પુત્ર) એમણે રાઘવામ્યુદયમ નામનું એક નાટક પણ લખ્યું છે.

રામામિષેકચમ્પૂ:

—પદ્મનાભસુત દેવરાજ

અમિનવરામાયણચમ્પૂ:

—લક્ષ્મણદાન્ત

રામાયણચમ્પૂ:

—રામાનુજ

કાકુત્સ્થવિજયચમ્પૂ:

—વલ્લીસહાય

સીતાચમ્પૂ:

—શુંડસ્વામી શાસ્ત્રી

મારુતિવિજયચમ્પૂ:

—રઘુનાથ

આંજનેયવિજયચમ્પૂ:

—નૃસિંહ

ઉત્તરચમ્પૂરામાયણમ્

—વેંકટકૃષ્ણ (રે. ચિદમ્બરમ્ ૧૮ મી સદી)

હનુમદપદાનચમ્પૂ: }

—લે. અજ્ઞાત

લક્ષ્મણાભરણીચમ્પૂ: }

મહાભારત વિષયક ચમ્પૂ

મહાભારતનાં કાવ્યોની જેમ જ આ ગ્રંથ વિશેના ચમ્પૂની સંખ્યા પણ ઓછી છે. તેમાં રત્નખેટપુત્ર રાજચૂડામણિ (૧૭મી સદી)નું ભારતચમ્પૂ^{૧૮} કાલિકટના રાજા માનવેદનું-જે એલરપટ્ટી રાજા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે-માનવેદચમ્પૂ-ભારતમ્ અને શિવસૂર્યસુત ભાસ્કરનું કુમારવિજયચમ્પૂ: આ ત્રણ ચમ્પૂ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ સિવાય બકવધચમ્પૂ:, કુમારામ્યુદયચમ્પૂ:, સુભદ્રાહરણચમ્પૂ:, પંચેન્દ્રોપાખ્યાનચમ્પૂ:, કુમારોદયચમ્પૂ:, નગનિર્દશનચમ્પૂ: વગેરેના જેવાં કેટલાંક ખીખ મહાભારતચમ્પૂ મળી આવે છે.

કૃષ્ણચરિત્ર વિષયક ચમ્પૂ

કૃષ્ણચરિત્ર ઉપર મહાકાવ્યોની જેમ જ તેને લગતાં ચમ્પૂની સંખ્યા પણ વધુ છે. તેની યાદી નીચે મુજબ છે :

રુક્મિણી-પરિણય ચમ્પૂ:

—લે. રત્નખેટ શ્રીનિવાસ દીક્ષિત (૧૬-૧૭ મી સદી)

ગોપાલચમ્પૂ:

—લે. જીવગોસ્વામી (૧૬-૧૭ મી સદી) તેઓ પ્રખ્યાત સાહિત્યશાસ્ત્રજ્ઞ અને ઉજ્જવલ્લીલમણિના લેખક શ્રીરૂપગોસ્વામીના ભત્રીજા હતા. ગોસ્વામી-મઠનો અધિકાર તેમની પાસે હતો.

આનંદકન્દચમ્પૂ:

—૧૭ મી સદીના ઓછોનરેશ વીરસિંહદેવના આશ્રિત પંડિત મિત્રમિત્રે શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા ઉપર આ ચમ્પૂની રચના કરી. આ જ લેખકનો ખીખે વીરમિત્રોદય નામનો ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ સર્વત્ર માન્યતા પામ્યો છે.^{૧૯}

રાધામાધવવિલાસચમ્પૂ:

—લે. જયરામ પિંડરે^{૨૦}

માગવતચમ્પૂ:

—ગોદાવરી જિલ્લાના પેરૂર-નિવાસી સોમશેખર અથવા રાજશેખર નામના એક વિદ્વાને ૧૮ માં સૈકામાં આ ચમ્પૂગ્રંથ લખ્યો. એમનો સાહિત્ય-કલ્પદ્રુમ:^{૨૧} નામનો સાહિત્ય વિષયક ગ્રંથ પણ ઉપલબ્ધ છે. માધવરાવપેશવાએ એમની રાજસભામાં આ સોમશેખરનો આદરસત્કાર કર્યો હતો.

કૃષ્ણચરિત્ર ઉપર મુદ્રિત થયેલા કેટલાક અન્ય ચમ્પૂગ્રંથ નીચે પ્રમાણે છે :

ચમ્પૂ

આનંદવૃંદાવનચમ્પૂ:

માધવચમ્પૂ:

બાલકૃષ્ણચમ્પૂ:

મન્દારમરન્દચમ્પૂ:

રુક્મિણીપરિણયચમ્પૂ:

સાત્રાજિતીપરિણયચમ્પૂ:

રુક્મિણીવલ્લભપરિણયચમ્પૂ:

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર વિષયક બીજા અમુદ્રિત ચમ્પૂ નીચે પ્રમાણે છે. ૨૬

ચમ્પૂ

માગવતચમ્પૂ:

કૃષ્ણચમ્પૂ:

કૃષ્ણચમ્પૂ:

આનંદદામોદરચમ્પૂ:

વાસુદેવનન્દિનીચમ્પૂ:

પ્રણયિમાધવચમ્પૂ:

મુકુંદચરિતચમ્પૂ:

આનંદવૃંદાવનચમ્પૂ:

આનંદવૃંદાવનચમ્પૂ:

આનંદવૃંદાવનચમ્પૂ:

ગોપાલચમ્પૂ:

ગોપાલચમ્પૂ:

ગોપાલચમ્પૂ:

કૃષ્ણવિલાસચમ્પૂ:

કૃષ્ણવિલાસચમ્પૂ:

કૃષ્ણવિજયચમ્પૂ:

લેખક

—પરમાનંદદાસ ૨૨

—ચિરંજીવ. ૨૩ તેમણે વિદ્વન્મોદતરંગિણી નામને।
એક બીજો અંથ પણ લખ્યો છે.

—જીવણજી શર્મા ૨૪

—શ્રીકૃષ્ણ ૨૪

—અંબલ અને વેંકટાચાર્ય ૨૬ આ બંને
પ્રતિવાદી ભયંકરના વંશજ હતા.

—રામેશ્વરસુત કૃષ્ણગાંગેય ૨૫

—નરસિંહતાત

લેખક

—રામભદ્ર

—શેષ સુધી

—પરશુરામ

—જીવનેશ્વર

—ગોપાલકૃષ્ણ

—માધવભટ્ટ

—શ્રીનિવાસ

—કવિકર્ણપૂર

—કેશવ

—માધવાનંદ

—જીવરાજ

—કિશોરવિલાસ

—વિશ્વનાથસિંહ

—લક્ષ્મણ

—અનંતરાયસુત નરસિંહસૂરિ

—વીરેશ્વર

કૃષ્ણવિજયચમ્પૂ:

—કૃષ્ણશાસ્ત્રી

યાદવશેખરચમ્પૂ:

—ભાષ્યકાર^{૨૭}

રુક્મિણીચમ્પૂ:

—ધનશ્યામસુત ગોવર્ધન

આ સિવાય સંતાનગોપાલપ્રબંધ, કાલિન્દીમુકુન્દચમ્પૂ, શ્રીકૃષ્ણચમ્પૂ ઇત્યાદિગ્રંથોના લેખકો અજ્ઞાત છે. ભગવાન વિષ્ણુના કૃષ્ણાવતાર સિવાય ખીજા અવતારો સંબંધી કથાઓ ઉપર ફટલાક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લેખકોએ ચમ્પૂગ્રંથો લખ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ચમ્પૂ

લેખક

નૃસિંહચમ્પૂ:^{૨૮}

—અનંતસુત કેશવભટ્ટ (પુણ્યસ્તંભ-આંધ્ર)

નૃસિંહચમ્પૂ:^{૨૯}

—દૈખવસૂચ

નૃસિંહચમ્પૂ:^{૨૯}

—સંકર્ષણ

લક્ષ્મીરવરચમ્પૂ:^{૨૮}

—અનંતસૂરિ

ગજેન્દ્રચમ્પૂ:^{૨૮}

—પંતવિઠ્ઠલ (૧૯મું શતક) તેમના વિષે સવિસ્તર માહિતી આગળ છે.

વરાહચમ્પૂ:

—શ્રીમુષ્ણુનિવાસી વરદવદલીવંશના વરદ પંડિતના પુત્ર શ્રીનિવાસ (૧૭મી સદી) એમના અન્ય ગ્રંથોની માહિતી આ પહેલા આવી ગઈ છે.

પંચકલ્યાણચમ્પૂ: }
ભાગવતચમ્પૂ:^{૩૦} }

—આ બે ચમ્પૂગ્રંથોના લેખક ચિદંબર (૧૭મી સદી) છે. તેમનાં રાઘવયાદવપાંડવીયચમ્પૂ ત્રિઅર્થી કાવ્ય, શબ્દાર્થચિંતામણિકાવ્યમ્ રામાયણ અને ભાગવત કથાયુક્ત દ્વિ-અર્થી કાવ્ય અને શ્લેષ-ચિંતામણિકાવ્યમ્ આ ત્રણે કાવ્યો તેમના ભાષા-પ્રમુત્વનાં અસાધારણ પ્રતીકો છે.

શૈવચમ્પૂ

ગ્રંથ

લેખક

નીલકંઠવિજયચમ્પૂ:

—નીલકંઠ દીક્ષિત ઉદ્દે અચ્ચા દીક્ષિત (૧૭મી સદી)

ત્રિપુરવિજયચમ્પૂ:

—શૈવ (૧૭મી સદી)-તંજાવરના વ્યંકોજી રાજાના મંત્રી આનંદચંદ્રના પુત્ર

કુમારસમ્ભવચમ્પૂ:^{૩૧}

—તંબોરના વ્યંકેાલ રાજના બીજા પુત્ર સરકેાલ
ભોંસલે (૧૮મી સદી)

પાર્વતીપરિણયચમ્પૂ:^{૩૧}

—કુન્દકુરી રામેશ્વર

ગૌરીપરિણયચમ્પૂ:^{૩૧}

—પિન્નવેંકટસૂરિ

ત્રિપુરવિજયચમ્પૂ:^{૩૧}

—અતિરાત્ર યજ્ઞવા

ત્રિપુરવિજયચમ્પૂ:^{૩૧}

—નૃસિંહ

શિવવિલાસચમ્પૂ:^{૩૧}

—વિરૂપાક્ષ

શિવચમ્પૂ:^{૩૧}

—વિરૂપાક્ષ

રાઙ્ગરાનન્દચમ્પૂ:^{૩૧}

—શુરુ સ્વયંભૂનાથ

વીરભદ્રવિજયચમ્પૂ:^{૩૧}

—એકામરનાથ

વીરભદ્રવિજયચમ્પૂ:^{૩૧}

—મલ્લિકાર્જુન

ચન્દ્રશેખરચમ્પૂ:^{૩૨}

—રામનાથ (૨૦મી સદી)

અવાંતર ચમ્પૂ

રામાયણ, મહાભારત અને આગવત સિવાય અન્ય પુરાણકથાઓ વિશે ઘણા ચમ્પૂગ્રંથો લખાયા છે. દા. ત. સત્તરમા સૌકાના અંબાલોકનાથના પુત્ર ચક્રવર્તિ^{૩૩} રુક્મિણી-પરિણય, ગૌરી-પરિણય અને દ્રૌપદી-પરિણય-આ ત્રણ પ્રસંગો ઉપર ત્રણ ચમ્પૂગ્રંથો લખ્યા છે. આ સિવાય જાનકીપરિણયમ્ નામનું એક મહાકાવ્ય તેમણે લખ્યું છે. તેમાં—

‘રુક્મિણી-જાનકી-ગૌરી-દ્રૌપદીપરિણીતયા: ।

કૃતયો यस્ય તસ્યૈષા કૃતિરચક્રકવે: શુભા ॥’

એવો ઉલ્લેખ એમણે પોતાના પરિણય વિષયક ગ્રંથો માટે કર્યો છે. આ ચક્રવર્તિના ગ્રંથ મુદ્રિત થયા છે. નારાયણ ભટ્ટપાદે લખેલા પૌરાણિક કથા સંબંધીના ચમ્પૂગ્રંથોની નામાવલી આ પૂર્વે આવી ગઈ છે.

બીજા કેટલાક ચમ્પૂગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે :

ગ્રંથ

લેખક

શમ્ભરાસુરવિજયચમ્પૂ:

—સોંઠીભદ્રાદિ રામશાસ્ત્રી (ઈ. સ. ૧૮૫૬ થી ૧૯૧૫) રાજ્ય પીઠાપુર (આંધ્ર)^{૩૪} આ જ લેખકે ‘શ્રીરામવિજયમ્’ કાવ્ય અને મુક્તાવલી નાટકમ્ લખ્યાં છે.

વલ્લીપરિણય: ૩૫

પદ્માવતીપરિણયચમ્પૂ: ૩૬

મદ્રકન્યાપરિણયચમ્પૂ: ૩૭

કલ્યાણવલ્લીકલ્યાણચમ્પૂ:

કલ્યાણચમ્પૂ:

મીનાક્ષીપરિણયચમ્પૂ:

કર્ણાનન્દચમ્પૂ:

કલાકૌમુદીચમ્પૂ:

કાવ્યકલ્પચમ્પૂ:

વીરચમ્પૂ:

ગંગાવિલાસચમ્પૂ: અને જગદમ્બાચમ્પૂ:

શમ્બરાસુરવિજયચમ્પૂ:

દત્તાત્રેયચમ્પૂ:

બાળયુદ્ધચમ્પૂ:

વિક્રમસેનચમ્પૂ:

અનિરુદ્ધચરિતચમ્પૂ: ૩૭

અનિરુદ્ધચરિતચમ્પૂ: ૩૭

ભાર્ગવચમ્પૂ: ૩૮

ભાગીરથીચમ્પૂ: ૩૮

ભાગીરથીચમ્પૂ: ૩૮

શ્રીનિવાસવિલાસચમ્પૂ: ૩૯

શ્રીનિવાસવિલાસચમ્પૂ: ૩૯

રામેશ્વરવિજયચમ્પૂ: ૪૦

બાણાસુરવિજયચમ્પૂ: ૪૦

ઈન્દિરામ્યુદયચમ્પૂ: ૪૦

કુમારભાર્ગવીયચમ્પૂ: ૪૦

સંકર્ષણચમ્પૂ: ૪૦

હયવદનવિજયચમ્પૂ: ૪૦

—યશસુપ્રહ્લાદય તથા સ્વામી દીક્ષિત (રાજ્ય
તેનેવલ્લી ૧૬મી સદી)

—શ્રીશેલ

—ગંગાધર

—રામાનુજ

—પાપચારાધ્ય

—આદિનારાયણ

—કૃષ્ણદાસ

—ચક્રપાણી

—મહાનંદધીર

—પદ્માનંદ

—મહાદેવસુત ગોપાલ

—બદરીરામ શાસ્ત્રી

—દત્તાત્રેય

—કૌચુન્ની તામ્બિરન્ (કાંગનૂર)

—નારાયણગંગાધરી

—રઘુપતિસુત દેવરાજ

—સાંબશિવ

—રામકૃષ્ણ

—અનંતસૂરિ (૧૬મી સદી)

—અરુત નારાયણ મોડક, નાશિક (૧૬મી સદી)

—વેંકટેશ

—શ્રીકૃષ્ણ

—શ્રીકૃષ્ણ

—સુરપુરમ વેંકટાચાર્ય

—રઘુનાથ

—ગણપતિસુત ભાનુદત્ત

—લક્ષ્મીપતિ

—વેંકટરાઘવ

સલસંધચરિતચમ્પૂ:૪૦	—કદપવદ્દી
ચિંતામણિવિજયચમ્પૂ:૪૦	—શેષકવિ
જ્ઞાનાંકુરચમ્પૂ:૪૦	—લક્ષ્મીનૃસિંહ
પુરુષોત્તમચમ્પૂ:૪૦	—નૃસિંહ
વિજયવિજયચમ્પૂ:૪૦	—વજ્રકાન્તલક્ષ્મીનારાયણ
જગદ્ગુરુવિજયચમ્પૂ:૪૧	—યલંદર શ્રીકંઠશાસ્ત્રી
વપ્રુવાહનચમ્પૂ:	—કુન્દુકટ્ટણુ તામ્બરન્ કવિ (રા. કાંગનૂર)
હરિશ્ચંદ્રવિજયચમ્પૂ:	—કુંભકોણુમના શાંકરમઠનાં અધ્યાપક કવિરત્ન પંચપાગેશ શાસ્ત્રી (૧૬-૨૦મી સદી)

તેમણે ખીખ તાટકપ્રતિષ્ઠામહોત્સવચમ્પૂ; જગદ્ગુરુઅષ્ટોત્તરશતકમ્ નેવાં પુસ્તક, દસ અષ્ટક તેમજ અન્ય અનેક દેવતાઓના સ્તોત્રો લખ્યા છે. આ બધા જ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલા છે.

રાજચરિત્રામકચમ્પૂ

સાધુસંત અને રાજમહારાજનું ચરિત્ર એ મહાકાવ્યની જેમ જ ચમ્પૂકાવ્યોનો પણ વિષય છે. તે પૈકી રાજઓનાં ચરિત્ર વિશેનાં કેટલાંક ચમ્પૂ નીચે પ્રમાણે છે :

રાધામાધવવિલાસચમ્પૂ:—લે. જયરામ પિંડે આ ચમ્પૂના પૂર્વાર્ધમાં રાધા-માધવનો વિલાસ વર્ણવ્યો છે અને ઉત્તરાર્ધમાં શિવાજી મહારાજના પિતા શહાજી રાજની રાજસભાનું વર્ણન છે. આ ચમ્પૂ ઉપર ઇતિહાસાચાર્ય રાજવાડેએ લખેલી પ્રદીર્ઘ પ્રસ્તાવનાને લીધે એને વિશેષ ખ્યાતિ મળી છે.

શંકરચેતોવિલાસચમ્પૂ : કાશીનરેશ ચેતસિંહના ચરિત્ર ઉપર શંકર દીક્ષિત નામના પંડિતે (૧૮મી સદી) આ ગ્રંથ લખ્યો. ૪૨ આ શંકર દીક્ષિત છુંદેલખંડના રાજ સભાસિંહના સભાપંડિત હતા. તેમણે ગંગાવતરણચમ્પૂ: અને પ્રહુમ્નવિજયમ્ નાટક એમ ખીખ બે ગ્રંથો પણ લખ્યા છે.

વિક્રમસેનચમ્પૂ ૪૩—લે. નારાયણ (૧૮મી સદી) આ કવિ તંજાવરના શહાજી રાજના અમાત્ય ચંબકના પૌત્ર હતા. તેના પિતાજીનું નામ ગંગાધર હતું. આ ચમ્પૂમાં તેમણે પ્રતિજ્ઞાનના અધિપતિ વિક્રમસેનનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે.

આનન્દરક્તચમ્પૂ ૪૩—લે. શ્રીનિવાસ આ ચમ્પૂમાં આનંદરંગ નામના રાજનું ચરિત્ર અને વિજયનગરના રાજવંશનો ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે. આ કવિ દુર્લે નામના કૈંચ ગવર્નરના લાણુ-સહાયક હતા.

વિશાખતુલાપ્રબન્ધચમ્પૂ:	—રાજરાજવર્મા
વિશાખસેતુયાત્રાવર્ણનચમ્પૂ:	—ગણપતિશાસ્ત્રી
વિશાખકીર્તિવિલાસચમ્પૂ:	—રામસ્વામીશાસ્ત્રી

૪૦ ફ. ૫૪૪

૪૧ મહેસુરથી મુદ્રિત

૪૨ ફ. ૫૩૮

૪૩ ફ. ૫૪૬

અ ૧૦

આ ત્રણ ચમ્પૂ ગ્રંથોમાં ત્રાવણકોરના અધિપતિ વિશાખ મહારાજના ચરિત્રનું વર્ણન છે.

મહેસુરના મહારાજ સંબંધી ૪૩ નીચે મુજબ ચમ્પૂગ્રંથ લખાયા છે.

ગ્રંથ	લેખક
મહીશૂરામિવૃદ્ધિપ્રબન્ધચમ્પૂ:	—વેંકટરામશાસ્ત્રી
મહીશૂરદેશામ્યુદયચમ્પૂ:	—સીતારામશાસ્ત્રી
કૃષ્ણરાજેન્દ્રયશોવિલાસચમ્પૂ:	—એસ. નરસિંહાચાર્ય
કૃષ્ણરાજકલોદયચમ્પૂ:	—યદુગિરિ અનંતાચાર્ય
શ્રીકૃષ્ણનૃપોદયપ્રબન્ધચમ્પૂ:	—કુછે સુબ્રહ્મણ્યશર્મા
શરાવતીજલપાતવર્ણનચમ્પૂ:	—કુછે સુબ્રહ્મણ્યશર્મા
ધર્મવિજયચમ્પૂ:	—ભૂમિનાથમલ્લ દીક્ષિત (૧૮મી સદી)

આ ગ્રંથમાં તંબવરના વ્યંકોળના પુત્ર શહાજી રાજના ચરિત્રનું વર્ણન છે.

મોસલ્વંશાવલિચમ્પૂ:	—વેંકટેશકવિ
--------------------	-------------

આમાં તંબવરના રાજવંશના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે.

કેરલાભરણચમ્પૂ:	—લે. રામચંદ્ર દીક્ષિત (નિ. કાન્ધમાણિક્યગ્રામ)
----------------	---

આ લેખકના પિતા યશરામ દીક્ષિત એક મોટા વૈયાકરણી હતા. આ ચમ્પૂ હાસ્યરસપ્રધાન છે.

ચિત્રચમ્પૂ:	—લે. વિદ્યાલંકાર ભટ્ટાચાર્ય બાણેશ્વર.
-------------	---------------------------------------

આમાં કવિના આશ્રયદાતા રાજ ચિત્રસેનના ચરિત્રનું વર્ણન છે.

રાજ-મહારાજઓની જેમ લોકોમાં આદરણીય સાધુ-સંતોનાં ચરિત્રોનું વર્ણન કરતા નીચે મુજબના કેટલાક ચમ્પૂ-ગ્રંથ લખાયા છે :

ગ્રંથ	લેખક
પુરદેવચમ્પૂ: ૪૪	—લે. અર્હતદાસ
જૈનાચાર્યવિજયચમ્પૂ: ૪૪	—(લે. અજ્ઞાત)
આમાં મલ્લીસેન વગેરે જૈન સાધુઓનાં ચરિત્રનું વર્ણન છે.	
નાથમુનિવિજયચમ્પૂ:	—મૈત્રેયરામાનુજ
યતિરાજવિજયચમ્પૂ:	—અહોબલિસૂરિ
રામાનુજચમ્પૂ:	—રામાનુજદાસ

આ ત્રણ ગ્રંથોમાં રામાનુજાયાર્ચના ચરિત્રનું નિરૂપણ છે. ૪૪

આનન્દકન્દચમ્પૂ: ૪૪

—લે. સમરપુંગવ હીક્ષિત. કોઈ શૈવ સાધુનું ચરિત્ર આમાં વર્ણવ્યું છે.

શ્રીનિવાસમુનિયાત્રાવિલાસચમ્પૂ:

—ગોવિંદદાસ અને શ્રીનિવાસ રામાનુજ. આ બે લેખકોના આ ગ્રંથમાં શ્રીનિવાસમુનિ નામના વૈષ્ણવ આચાર્યની તીર્થયાત્રાનું વર્ણન છે.

ભારતમાં શૈવ, વૈષ્ણવ ઇત્યાદિ સમ્પ્રદાયનાં અસંખ્ય તીર્થક્ષેત્રો છે. તે ક્ષેત્રોના દેવતા અને મંદિરો વિશે અનેક રોચક લોકકથાઓ તે તે વિભાગમાં પ્રચલિત છે. આ કથાઓ દ્વારા તે તીર્થક્ષેત્રના માહાત્મ્યનો પ્રચાર સર્વત્ર થાય છે. આવી લોકકથાઓ ઉપર આધારિત દેટલાક ચમ્પૂગ્રંથ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. ઉદા. ત.

મદ્રાલચમ્પૂ—લે. રાધવ. આ ગ્રંથમાં વેંકટગિરિના શ્રીનિવાસનું માહાત્મ્ય કથારૂપે વર્ણવાયું છે. આ જ વિષય ઉપર દેવીદાસ નામના કવિએ વેંકટગિરિમાહાત્મ્યમ્ અને પદ્મનાભસુત ગ્રંથકવિએ શ્રીનિવાસકાવ્યમ્ની રચના કરી છે. આ દેવસ્થાન વિષે અનેક સ્તોત્રો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે.

શ્રીનિવાસચમ્પૂ: ૪૫

—વેંકટેશસુત શ્રીનિવાસ

વેંકટેશચમ્પૂ: ૪૫

—ધર્મરાજ.

આ બન્ને ચમ્પૂમાં જ તિરુપત્તીના મંદિરના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ છે.

માર્ગસહાયચમ્પૂ: ૪૫

—લે. નવનીત કવિ

આમાં વિરિંચિપુરના માર્ગસહાય મંદિરનું વર્ણન છે.

દિવ્યચાપવિજયચમ્પૂ: ૪૫

—લે. ચક્રવર્તી વેંકટાચાર્ય.

આમાં દર્શશયનાની કથા વર્ણવી છે.

વ્યાધ્રાલયેશાષ્ટમીમહોત્સવચમ્પૂ: ૪૫

—આ ચમ્પૂમાં ત્રાવણકોરના વ્યક્ષોમ મંદિરની કથા છે.

વજ્રમુકુટવિલાસચમ્પૂ: ૪૫

—લે. અલસિંગ

વજ્રમુકુટવિલાસચમ્પૂ: ૪૫

—લે. યોગાનંદ

યદુગિરિભૂષણચમ્પૂ: ૪૫

—લે. અપ્પલાચાર્ય

સમ્પત્કુમારવિલાસચમ્પૂ: ૪૫

—લે. રંગનાથ

આ ચમ્પૂમાં મેલકોટ નગરની દેવતાના મહોત્સવનું વર્ણન છે.

જાપ્તેશોત્સવચમ્પૂ:

—લે. વેંકટસુખા

પદ્મનાભચરિતચમ્પૂ:

—લે. કૃષ્ણ.

આમાં ત્રિવેન્દ્રમ્ના પદ્મનાથના ચરિત્રનું વર્ણન છે.

હસ્તિગિરિચમ્પૂ: ૪૬

—લે. વેંકટાધ્વરી

આ ચમ્પૂ વરદામ્યુદયચમ્પૂ: નામે પણ ઓળખાય છે. એમાં કાંછવરમ્ના દેવરાજનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. વેંકટાધ્વરીના બીજા ગ્રંથો આચાર્યપચ્ચાશત, શ્રવણાનન્દ:, સુભાષિતકૌસ્તુભ:, પ્રદ્યુમ્નાનન્દમ્ (નાટક) શૃંગ્ગારદીપિકાભાષ્ય અને સુભદ્રાપરિણયમ્ એ ટીકા સહિત મુદ્રિત થયા છે. આમાં સુભદ્રાપરિણયમ્ના બે જ અંક મળે છે.

વરુણિનીચમ્પૂ:

—લે. રાખાલદાસ. ભટ્ટાચાર્યના પુત્ર ગુરુપ્રસન્ન ભટ્ટાચાર્ય. આ કવિ ઢાકા અને વારાણસીમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઇતિહાસ

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં ઇતિહાસલેખનની પરંપરા ન હતી, ભારતમાં આવેલા મુસ્લિમ અથવા યુરોપિયન લેખકોએ જે કાંઈ ઇતિહાસલેખન કર્યું એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને અહીંના લેખકોએ ઐતિહાસિક સ્વરૂપનું લેખન કર્યું, પ્રાચીન સંસ્કૃત વાઙ્મય એ ઇતિહાસગ્રંથવિરહિત છે એવી ગેરસમજૂતી આપણા દેશમાં રૂઢ કરવામાં આવી છે. તેથી ઇતિહાસગ્રંથસામ્રાજ્યોની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખાસ અધ્યયન કરવા જેવું કાંઈ નથી એવી પણ કેટલાક લોકોની ધારણા છે. ઇતિહાસના જ્ઞાન માટે ફારસી અથવા અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન જેટલું જરૂરી છે તેટલું સંસ્કૃતનું નથી એવું માનનારા લોકોની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ શબ્દનો ચોક્કસ કયો અર્થ અભિપ્રેત છે તે સમજાતું નથી. ખરી રીતે જોતાં પ્રાચીન ભારતના ફક્ત ઇતિહાસ જ નહીં બલકે સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિનું મૌલિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સંસ્કૃતનું અધ્યયન અત્યંત આવશ્યક છે. ખીજી ભાષાઓમાં જે પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્વરૂપના ગ્રંથ મળે છે તેમાં રાજવંશની માહિતી, તેમની રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ, યુદ્ધપ્રસંગ વગેરે વર્ણનો જોવા મળે છે. આવા પ્રકારની માહિતી પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કાવ્યાત્મકતા જરા વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે એટલો જ ફેર છે. અન્ય ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં રાજકીય માહિતી વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, એ વિશે જરાય મતભેદ નથી. પણ ખીજી ભાષાઓમાં વધુ પ્રમાણમાં છે અને સંસ્કૃતમાં જરા પણ નથી એ વિધાન તથ્યહીન છે. ઇતિહાસપુરાણામ્યાં વેદ સમુપવૃંહ્યેત્ ના જોવા ઋષિવચનોમાં ઇતિહાસના અધ્યયનને વેદના અધ્યયન જેટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે. ઊદ્દેગ્ય ઉપનિષદના પ્રથમ ખંડમાં ‘ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ આથર્વણચતુર્થં ઇતિહાસપુરાણઃ પઞ્ચમો વેદાનાં વેદઃ’ એવો ઇતિહાસવિષયક મહત્ત્વનો નિર્દેશ જોવા મળે છે. આ જ ઊદ્દેગ્ય ઉપનિષદમાં સાતમા અધ્યાયના ખીજા ખંડમાં ‘વાગ્ વા નામ્નો મૂયસી વાગ્વા ઋગ્વેદં વિજ્ઞાપયતિ યજુર્વેદં સામવેદમ્ અથર્વણ ચતુર્થમ્ ઇતિહાસપુરાણ પઞ્ચમં વેદાનામ્’ એ ઇતિહાસ વિશેનો ખીજો નિર્દેશ જોવા મળે છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ઇતિહાસના અધ્યયનનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. મધ્યકાલીન મુસલમાનોના રાજ્ય દરમ્યાન કેટલાક દુષ્ટ સત્તાધારીઓએ અસંખ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોનો નાશ કર્યો. એમાંથી બચેલા અને આજે મળી આવતા ઇતિહાસવિષયક સંસ્કૃત ગ્રંથોની નાની યાદી જોઈએ તો આપણને ખ્યાલ આવશે કે પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અનુસાર ઇતિહાસલેખનની પરંપરા ભારતમાં તે સમયે પણ અવિચ્છિન્ન હતી.

રામાયણ અને મહાભારતનું ખીજી અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે તેમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ધણું મહત્ત્વ છે. સ્વાર પછીના મહત્ત્વના ગ્રંથોમાં બાણભટ્ટનું ‘હર્ષચરિતમ્’ (૭મી સદી), નવયંત્રસૂરિનું ‘હમ્મીરવંશકાવ્યમ્’ (૧૦મી સદી), કલ્હણની ‘રાજતરંગિણી’ (૧૧મી સદી), બિલ્હણનું ‘વિક્રમાદિત્યચરિતમ્’ જયસિંહસૂરિનું ‘કુમારપાલચરિતમ્’ (૧૨મી સદી), પદ્મગુપ્તનું ‘નવસાહસાદિક્કચરિતમ્’, જયનાનકનું ‘પૃથ્વીરાજવિજયમ્’, સોમેશ્વરનું ‘કીર્તિકોમુદી’, બંગાળના સંધ્યાકરનંદીનું ‘રામચરિતમ્’, આનંદ ભટ્ટનું ‘બલ્લાલચરિતમ્’, મેરુતુંગનું ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિઃ’, રાજશેખરનું ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધઃ’,

ગંગાધરનું ‘રઘુનાથામ્યુદયમ્’, રઘુનાથડિંડિમનું ‘સાલુવામ્યુદયમ્’, ગંગાદેવીનું ‘કમ્પરાયચરિતમ્’, વગેરે ગ્રંથોની પરંપરા ભારતના ઇતિહાસલેખનની પરંપરા સિદ્ધ કરવા પધાર્પિત છે.

ભારતનો લગભગ બધો જ પ્રાચીન ઇતિહાસ સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધારે ઉપલબ્ધ થાય છે. કેટલાંક ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિએ ઉપેક્ષા પામેલાં પુરાણો પણ બીજા ઇતિહાસ સંશોધકની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન માનવામાં આવે છે. હર્ષચરિતમ્, નવસાહસાઙ્કચરિતમ્, કુમારપાલચરિતમ્ જેવા પ્રાચીન આખ્યાયિકાના ગ્રંથોમાં તત્કાલીન ઇતિહાસની પુષ્કળ માહિતી મળે છે. લગભગ બધા જ ઇતિહાસલેખકો કલ્હણની રાજતરંગિણીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યની ગણે છે. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વના આ ગ્રંથમાં કાવ્યાંશ કાવ્યની દૃષ્ટિએ પ્રસિદ્ધિ પામેલા આખ્યાયિકા ગ્રંથો જેટલો જ જેવા મળે છે.

જ્યારે ઇતિહાસસંશોધકો કેટલીક વ્યક્તિઓનો કાલનિર્ણય કરે છે ત્યારે આલંકારિક કાવ્યોનો પુરાવા તરીકે નિઃસંકોચ ઉપયોગ કરે છે. મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશમાં

“મુક્તાઃ કેલિવિસૂત્રહારગલિતાઃ સમ્માર્જનીર્મિહતાઃ

પ્રાતઃ પ્રાઙ્ગણસીમિનિ મન્યરચલદ્વાલાંઘ્રિલાક્ષારુણાઃ ।

દૂરાત્ દાહિમવીજશંકિતવિયઃ કર્ષન્તિ કેલીશુકાઃ

યદ્ વિદ્વદ્ભવનેષુ મોજનૃપતેસ્તત્યાગલીલાયિતમ્ ॥”

ઉદાત્ત અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે અપાયેલો આ શ્લોક મમ્મટનો કાલનિર્ણય કરતી વેળાએ એ શ્લોકમાંના ભોજરાજના ઉલ્લેખને લીધે પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે. આ રીતે અપ્રત્યક્ષ રીતે ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી એવું ધણું સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે.

લગભગ ૧૨મા સૌકાથી ભારતમાં આધુનિક પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો. મુસલમાનોના આક્રમણ બાદ લગભગ બધો રાજકીય વ્યવહાર ઉર્દૂ અને ફારસી ભાષામાં શરૂ થયો અને એ ભાષાઓને પણ ધણું મહત્વ પ્રાપ્ત થયું. તેથી બારમા સૌકા પછીનો ઇતિહાસ સમજવા માટે સંસ્કૃત સિવાય આ નવોદિત ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે, છતાં તે સમયે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રવાહ ખર્ચિત થયો નથી તેથી તે સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે મોટા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રબંધની મર્યાદાનુસાર ૧૭મી સદી પછી લખાયેલા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વના ગ્રંથોનો નિર્દેશ પહેલાંનાં પ્રકરણમાં યથાવસર આવી ગયો છે. આજે પણ ૧૭મી અને ૧૮મી સદીના ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ સંશોધન થયું નથી. તે સમયના ઇતિહાસના સંશોધન માટે નિઃસંશય રીતે બીજી ભાષાઓનું સાહિત્ય પ્રમાણભૂત છે પણ એ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થનારા સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા પણ કંઈ ઓછી નથી. ‘અર્વાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધારે ભારતનો ઇતિહાસ’ આ એક સ્વતંત્ર પ્રબંધનો વિષય છે. પ્રસ્તુત પ્રબંધની અને પ્રકરણોની મર્યાદા ધ્યાનમાં લેતાં ફક્ત થોડું દિગ્દર્શન કરવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથોની યાદી ફક્ત મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ માટે જ સીમિત કરી છે. એ ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ત્રીજે આપવામાં આવ્યો છે.

શિવમારતમ્—છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના જીવન અને તત્કાલીન પ્રમુખ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ માટે ‘શિવમારતમ્’ના જેટલો બીજો પ્રમાણિક ગ્રંથ નથી. આ ગ્રંથના લેખક કવીન્દ્ર પરમાનન્દ એ શિવાજી મહારાજના આશ્રિત હતા અને એમની સાથે અનેક મહત્વની ઘટનાઓમાં એમણે ભાગ લીધો

હતો. આ ગ્રંથમાંથી જે અધિકૃત માહિતી મળી તે અનુસાર શિવચરિત્રની કેટલીક બ્રામક કદપનાઓનો નિરાસ થયો. આ ગ્રંથનો સવિસ્તર પરિચય પછીના એક પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે.

પર્ણાલપર્વતપ્રહ્નાસ્થાનમ્

શિવાજી મહારાજે પન્હાળગઢ જીતવા માટે કરેલા સંગ્રામનું વર્ણન પાંચ પ્રકરણવાળા આ ગ્રંથમાં જયરામ પિંડેએ સંવાદરૂપે કર્યું છે. આ જ કવિના રાધામાધવવિલાસચમ્પૂની વિશેષ માહિતી ચમ્પૂવિષયક પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. શિવાજી મહારાજની યુદ્ધનીતિ અને માળવાવીરોની યુદ્ધપદ્ધતિનું યથાર્થ વર્ણન આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. શિવાજી મહારાજનું ચરિત્ર લખવા માટે આ ગ્રંથ પણ શિવમારતમ્ની જેમ જ ઉપયોગી છે.^૧

બુધભૂષણમ્—શિવાજી મહારાજના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંભાજીએ આ સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં કામન્દકીય જેવા નીતિવિષયક ગ્રંથોમાંથી રાજનીતિ પર સુભાષિતોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

“તસ્યાત્મજઃ શમ્ભુરિતિ પ્રસિદ્ધઃ સમસ્તસામન્તશિરોવર્તસઃ

યઃ કાવ્યસાહિત્યપુરાણગીત કોદણ્ડવિદ્યાર્ણવપારગામી । (બુ. મૂ. ૧૫)

વિવિચ્ય શાસ્ત્રાણિ પુરાતનાનામાદય તેમ્યઃ खलु सोऽयमर्थम्

કરોતિ સદ્ગ્રંથમમ્ નૃપાલઃ સ શમ્ભુવર્મા બુધભૂષણાસ્થ્યમ્” (બુ. મૂ. ૧૬)

આ શ્લોકમાં સંભાજીનું ગ્રંથકર્તૃત્વ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

શમ્ભુરાજચરિતમ્—આ ગ્રંથના લેખક હરિકવિ મહારાષ્ટ્રીય પંડિત ગુજરાતમાં સૂરતના નિવાસી હતા. સંભાજીના મંત્રી કવિંકલશ અથવા કવિ કુલેશે પ્રસ્તુત લેખક હરિકવિને આ ગ્રંથ લખવાનો આદેશ આપ્યો હતો.

રાજારામચરિતમ્—કેશવ પંડિત રચિત ૫ સર્ગના આ કાવ્યમાં રાજારામ મહારાજનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. જ્યારે ઔરંગઝેબનું મહારાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમણ ચાલુ હતું, તે સમયે સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ માટે જે વીરો સતત પ્રયત્નશીલ હતા તેમનું વર્ણન આ કાવ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે.^૨

શિવકાવ્યમ્—લે. પુરુષોત્તમ કવિ. શિવાજી મહારાજથી આરંભીને પેશવા બાહરાવ ખીખ સુધીના મરાઠી સામ્રાજ્યના ઉદયાસ્તનો ઇતિહાસ કવિએ આ કાવ્યમાં આલેખ્યો છે.^૩

અલંકારમઞ્જૂષા—લે. દેવશંકર પુરોહિત. આ કવિ ગુજરાતમાં રાઠોડ ગામના નિવાસી હતા. અલંકારનાં ઉદાહરણો આપવા માટે એમણે આ કાવ્ય લખ્યું છે. આમાં પેશવા કુટુંબના માધવરાવ અને રઘુનાથરાવ એ બે પુરુષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પેષણં રિપુગણસ્ય મહાજૌ યશ્ચકાર બહુધોદ્યતલ્લઙ્ગઃ ।

વાતિ પેષમિતિ પેશલમર્થં પેષવાપદમુપૈતિ વદત્તમ્ ॥

૧ ક. ૧૫૮ ભારત ઇતિહાસ સંશોધન મંડળ, પુનાથી મુદ્રિત

૨ ક. ૧૫૮

૩ ક. ૪૪૪

આ શ્લોકમાં કવિએ પેશવા શબ્દની નિરુક્તિ આપી છે. આ કાવ્ય સિવાય પેશવાના વંશજો માટે લખાયેલું બીજું સંસ્કૃત કાવ્ય મળતું નથી.^૪

તાંજેરના ભોસલે કુળ માટે લખાયેલાં ધણાં સંસ્કૃત કાવ્યો ઉપલબ્ધ છે. એનું કારણ એ કુળમાં ‘અભિનવ મોજ’, ‘આંધ્ર પાણિની’, ‘અભિનવ જયદેવ’ જેવાં બિરુદ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા ધરાવનારા શહાજી અને સરફેજી જેવા વિદ્યારસિક રાજા થયા અને એમના આશ્રયે શેષાયલપતિ જેવા કવિઓ પણ થયા હતાં.

કોસલભોસલીયમ્—આ કાવ્યના લેખક શેષાયલપતિ કવિ આન્ધ્રના તે સમયના વ્યાકરણ-પંડિત હતા. એમણે ‘આંધ્રપાણિની’નું માનનીય બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતાનું અસાધારણ ભાષાપાંડિત્ય વ્યક્ત કરવા માટે એમણે આ દ્વયર્થી કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં કોસલ વંશના રામચંદ્રનું અને ભોંસલે વંશના શહાજીના પુત્ર એકોજીનું ચરિત્ર સાથે વર્ણવ્યું છે. શહાજીએ કનકાભિષેક કરીને આંધ્રપાણિનીનો મોટો સત્કાર કર્યો હતો.^૫

મોસલવંશાવલિ—લે. ગંગાધર. આ લેખક તાંજેરના વ્યંકોજી રાજાના અમાત્ય હતા. આ ગ્રંથનું નામ ‘મોસલવંશાવલિ:’ છે છતાં તેમાં ફક્ત વ્યંકોજીના પુત્ર શહાજીની સ્તુતિ જ જોવા મળે છે.^૬

મોસલવંશાવલિચમ્પૂ—લે. મનલૂરના ધર્મરાજાના પુત્ર નૈષ્ઠવ વ્યંકટેશ.^૭ આ ચમ્પૂમાં તાંજેરના સરફેજી પહેલાનું અને એમના પૂર્વજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. આ કાવ્યનો કેવળ પ્રથમ ભાગ (પ્રથમ આસ્વાસ) ઉપલબ્ધ થયો છે. સરફેજીએ આ કવિને ‘સાહિત્યમોગ’ની પદવી આપી હતી. ‘રાઘવાનંદમ્’ ‘નીલાપરિણયમ્’ અને ‘ગમ્ભાવતિવિલાસમ્’ નાટકો પણ તેમણે લખેલાં છે.

શૃંગ્ગારમઝ્જરીશાહજીયમ્—કિલાયૂરના ચિદમ્બર દીક્ષિતના પુત્ર પેરિય આપ્પા દીક્ષિતે આ નાટક લખ્યું છે. એમાં તાંજેરના શહાજી રાજાનાં વિલાસી જીવનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૮ તિરુવચ્ચૂર નામના ગામમાં આ નાટક લખવાયું હતું એમ કહેવાય છે.

કાન્તિમતીપરિણયમ્—તાંજેરના શહાજી રાજાના આશ્રયે રહેલા નરસામ્બાતિપ્પાધ્વરીના પુત્ર ચોક્કનાથે આ કાવ્યમાં શહાજી અને કાન્તિમતીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે.^૯

શાહેન્દ્રવિલાસમ્—લે. લિંગરાયપુત્ર શ્રીધર વ્યંકટેશ. આ કવિ અચ્ચાવલ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. આઠ સર્ગના આ કાવ્યમાં શહાજી રાજાના વિલાસી જીવનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૦}

શાહવિલાસગીતમ્—લે. ઢુંઢીરાજ. એમના પિતાનું નામ લક્ષમણ અને ચુરુનું નામ ત્ર્યંબક હતું. એ સ્વામીમલઈ ગામે રહેતા હતા. આ કાવ્યમાં જયદેવના ગીતગોવિંદની ઢબે શહાજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ કવિ શહાજીના આશ્રયે રહેનારા એક પુરાણિક હતા. અભિનવ જયદેવ તરીકે તેઓ પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૪ કૃ. ૯૨૦

૬ કૃ. ૧૬૩

૮ કૃ. ૧૬૨

૧૦ કૃ. ૧૬૨, ૨૮૬

૫ કૃ. ૧૬૩

૭ કૃ. ૭૦૬

૯ કૃ. ૧૬૧, ૬૩૬

શાહરાજીયમ્—લે. ભવાની અને વિશ્વેશ્વરનાં પુત્ર લક્ષ્મણ. એ મૂળ કાશીના રહેવાસી પણ પાછળથી શહાજી રાજના સભાપતિ બન્યા હતા. એમણે વિદ્યાનાથ કવિના પ્રતાપસ્ત્રીયમ્ એ સાહિત્યશાસ્ત્રનિષ્ઠ કાવ્યનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને આ કાવ્ય લખ્યું. એમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના જુદા જુદા સિદ્ધાંતોનાં ઉદાહરણ જોવા મળે છે. આ જ કવિએ ‘શાહરાજસભા-સરોવર્ણિની’ નામનું બીજું એક કાવ્ય લખ્યું છે.

ધર્મવિજયચમ્પૂ—લે. ભૂમિનાથ દીક્ષિત. તેઓ નવ્લા દીક્ષિત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. એમના પિતાનું નામ બાલચંદ્ર અને ગુરુનું નામ રામભદ્ર દીક્ષિત હતું. આ ચમ્પૂમાં એમણે શહાજી રાજનું જીવનચરિત્ર વર્ણવ્યું છે અને એમાં શહાજી માટે અમિનવ મોજરાજ એવું સૂચક વિશેષણ વાપર્યું છે.^{૧૧}

સુમતીન્દ્રજયઘોષણા—સુરીન્દ્રતીર્થ અને વેંકટનારાયણ નામના માધ્વ સંપ્રદાયી કવિએ શહાજીની સ્તુતિ પરક આ કાવ્ય લખ્યું છે. રાજાએ આ કવિને તિરુવાડમરુદ્ધ ગામે એક મઠ ભેટમાં આપ્યો હતો.^{૧૨}

શાહજિપ્રશસ્તિ—લે. ભાસ્કર કવિ. આ કવિને શહાજી રાજાએ ભાસ્કરરાયપૂર નામનું ૪૦ ઘરોની વસ્તીવાળું ગામ ભેટમાં આપ્યું હતું. એ બધાં ઘર કવિએ એમના શિષ્યોને આપી દીધા હતાં. આ સિવાય નારાયણ કવિ-કૃત શાહરાજનક્ષત્રમાલા નામનું ૨૭ શ્લોકનું એક કાવ્ય અને શ્રીનિવાસ-કૃત શાહરાજાષ્ટપદી નામનું બીજું પણ એક કાવ્ય શહાજી માટે લખાયું છે.

તાંજોરના ભોસલે વંશના શહાજીની જેમ જ સરફેજી ભોસલે માટે લખાયેલાં ઘણાં સંસ્કૃત કાવ્યો ઉપલબ્ધ છે. એમાંથી કેટલાંક મહત્ત્વનાં કાવ્યો નીચે મુજબ છે:

શરમરાજવિલાસમ્—ઈ. સ. ૧૭૨૨માં કાવલ વંશના જગન્નાથ નામના કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. એના પિતાનું નામ શ્રીનિવાસ હતું. આ કાવ્યમાં તાંજોરના ભોસલે વંશનો ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે અને એમાં સરફેજીના જીવન ચરિત્રને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.^{૧૩}

ગુણસ્તાવર—લે. નરસિંહ^{૧૪} કવિ. અલંકારનાં ઉદાહરણો માટે લખાયેલ આ કાવ્યમાં સરફેજી ભોસલેનું ગુણવર્ણન કવિએ કર્યું છે.

સરમોજિચરિતમ્—લે. અનન્તનારાયણ. એની માતાનું નામ બૃહદમ્બા અને પિતાનું નામ મૃત્યુંજય હતું. સરફેજીએ આ કવિને ‘પંચરત્નકવિ’ પદવી આપી હતી.^{૧૫} ‘શરમોજિમહારાજાતકમ્’ આ કાવ્યના લેખકનું નામ ઉપલબ્ધ નથી. પણ આ કાવ્યમાં સરફેજીનું સમગ્ર જીવન વર્ણવામાં આવ્યું છે. સરફેજી સંબંધી આ કાવ્યો અને ખાસ કરીને એમણે સ્થાપેલું ‘સરસ્વતી મહાલ’ નામનું પ્રખ્યાત ગ્રંથાલય—આ બે વસ્તુઓને લીધે સરફેજીની કીર્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખરેખર અજરામર થઈ છે.

સાહિત્યમંજુષા—સદાજી નામના એક કવિએ ઈ. સ. ૧૮૨૫માં લખેલા આ સાહિત્યનિષ્ઠ કાવ્યમાં શિવાજી મહારાજનું ચરિત્ર અને ભોસલે વંશનું ઇતિહાસ જોવા મળે છે.

૧૧ ફ. ૧૬૨, ૭૫૯

૧૨ ફ. ૧૬૩

૧૩ ફ. ૧૬૩, ૩૧૧

૧૪ ફ. ૯૩૭

૧૫ ફ. ૧૫૯

આ રીતે માત્ર ભોસલે વંશ માટે અને એ વંશના ક્રોધ રાજપુરુષો માટે લખાયેલાં અનેક કાવ્યો જેવી રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે તેવી જ રીતે ભારતના બીજા અનેક રાજવંશો સંબંધી અને રાજપુરુષો સંબંધી લખાયેલાં કાવ્યો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવે છે. આ કાવ્યોની મદદથી ઐતિહાસિક માહિતીનું સંકલન કરીને ઇતિહાસના મોટા ભાગ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે. ફક્ત અંગ્રુલિનિર્દેશ કરવાની દૃષ્ટિએ અમે ભોસલેવંશપરક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો પરિચય આ પ્રકરણમાં કરાવ્યો છે. આ બધાં કાવ્યોના આધારે ભોસલે વંશનો ઇતિહાસ સ્વતંત્ર રીતે પણ લખી શકાય એમ છે.

શિવાજી મહારાજની સંસ્કૃતનિષ્ઠતા

પહેલાંના પ્રકરણોમાં જુદા જુદા સાહિત્યકારોએ કરેલી સંસ્કૃત સાહિત્યસેવાનો પરિચય આપ્યો છે. એમાં કેટલાક રાજાઓએ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને આપેલાં સન્માન અને દાનોનો નિર્દેશ પણ સાથે સાથે આવી ગયો છે. ૧૭મી સદી સુધી અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ—એ યાવની ભાષાઓનો પુષ્કળ પ્રચાર થયો. તેથી તે સમયની પ્રાદેશિક ભાષાઓનું સ્વરૂપ ખૂબ વિકૃત થયું હતું. કેટલાક વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય-રચના કરતા હતા તો પણ તે ભાષાને પણ જાણે કે ગ્લાનિ આવી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાને પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્તરોત્તર આપનારા અનેક રાજાઓ ભારતમાં હતા. એ સળધી યોગ્ય માહિતી મેળવીને એનું સંકલન કરીને એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખી શકાય એવું છે. સંસ્કૃત પ્રત્યે લાગણીવાળાં આવા રાજપુરુષોમાં જીવંત શિવાજી મહારાજનું સ્થાન ખૂબ જીવંત છે. સ્વરાજપ્રાપ્તિના મહાન સંઘર્ષમાં પણ શિવાજી મહારાજનું સંસ્કૃત ભાષા તરફ ધ્યાન હતું. રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક એકતાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષાનું અસાધારણ મહત્ત્વ ૧૭મી સદીમાં પણ ક્રાંતદર્શી શિવાજી મહારાજ સમજી ચૂક્યા હતા. તેથી તેમણે પોતાના રાજ્યમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. મહારાજની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાથી તે સમયમાં મહત્ત્વના જે સંસ્કૃત ગ્રંથો નિર્માણ થયા એમનો પરિચય નીચે આપ્યો છે.

રાજ્યવ્યવહારકોશ:—સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી તરત જ ઉર્દૂના પ્રભાવથી ક્ષુબ્ધ થયેલી મરાઠી ભાષાના શુદ્ધીકરણનું કાર્ય એમણે શરૂ કર્યું. એ માટે એમણે પંડિત રઘુનાથ હણુમંતે પાસે પ્રસ્તુત રાજ્યવ્યવહાર-કોશ તૈયાર કરાવ્યો. રાજ્યવ્યવહારમાં સર્વત્ર રૂઢ થયેલા પરપ્રીય શબ્દો દૂર કરીને તે સ્થાને સંસ્કૃત શબ્દો રૂઢ કરવાની શિવાજી મહારાજની આકાંક્ષા હતી અને એ માટે જ એમણે રઘુનાથ પંડિતની નિમણૂક કરી. એનો નિર્દેશ નીચે પ્રમાણે છે.

“કૃતે મ્લેચ્છોચ્છેદે મુવિ નિરવશેષ રવિકુલા—
વતંસેનાત્પર્યં યવનવચનૈર્લુપ્તસરણિમ્ ।
નૃપવ્યાહારાર્થં સ તુ વિબુધભાષાં વિતનિતું
નિયુક્તોઽમૂદ્ વિદ્વાન્ નૃપવરશિવચ્છત્રપતિના ॥
સોડયં શિવચ્છત્રપતેરનુજ્ઞાં મૂર્ધામિષિક્તસ્ય નિધાય મૂર્ધ્નિ ।
અમાલ્યવર્યો રઘુનાથનામા કરોતિ રાજ્યવ્યવહારકોશમ્ ॥”

આ બંને શ્લોકોમાં લેખકે ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જીવંત શિવાજી મહારાજની સંસ્કૃત વિશેની આસક્તિ સ્વભાવિક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. ‘નૃપવ્યાહારાર્થમ્’ એટલે કે રાજાની વાતચીતમાં પણ સંસ્કૃત ભાષા વપરાય એ હેતુથી શિવાજી મહારાજે

આ કોશ લખાવી લીધો હતો એ વાત સ્પષ્ટ છે. નીચેના ઉદાહરણ પરથી આ કોશનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

“રાજા જ્ઞેયઃ પાદશાહઃ સ્વામી સાહેબ ઈરિતઃ ।

અન્તઃપુરં તુ દરુનીત્યાહુર્યવનભાષયા ॥

યુવરાજઃ પરિજ્ઞેયો વલીયહદનામકઃ ।

શાહજાદા રાજપુત્રઃ પ્રધાનઃ પેશવા તથા ॥” ઇત્યાદિ

આ છન્દોબદ્ધ કોશમાં અમરકોશની જેમ જ ૧૦ વર્ગ છે અને સામાન્ય સમાજમાં પ્રચલિત થયેલા મ્લેચ્છભાષીય શબ્દોના ઉપર મુજબ પર્વાય એમાં આપ્યા છે. રઘુનાથ પંતના આ ભાષાશુદ્ધિના પ્રયત્નની કટલાક લોકોએ હાંસી ઉડાવી હોય એવું લાગે છે. એમને જવાબ તરીકે નીચેનું સુભાષિત એમણે પોતાના કોશમાં લખ્યું છે.

“વિપશ્ચિત્સમ્મતસ્યાસ્ય કિં સ્યાદજ્ઞવિડમ્બનૈઃ ।

રોચતે કિં ક્રમેભાય મધુરં કદલીફલમ્ ॥”

કાંટા ખાનારા જીંટની ઉપમા આપીને આ રીતે એમણે વિરોધીઓને નિરુત્તર બનાવ્યા છે.

કરણકૌસ્તુભ—ભાષાશુદ્ધિની સમસ્યાની જેમ જ પંચાંગશુદ્ધિની સમસ્યા પણ શિવાજી મહારાજના સમયમાં નિર્માણ થઈ હતી. એ સમસ્યાના ઉકેલ માટે એમણે કૃષ્ણ જ્યોતિષી પાસેથી આ ગ્રંથ તૈયાર કરાવેલો. આ ગ્રંથ તૈયાર કરવાની પ્રેરણા શિવાજી મહારાજે આપી એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નીચેના શ્લોકમાં જોવા મળે છે.

“પ્રકુરુ તત્કરણં પ્રહસિદ્વયે સુભગદગ્ ગણિતૈક્યવિધાયિ યત્ ।

ઈતિ નૃપેન્દ્ર-શિવામિધનોદિતઃ પ્રકુરુતે કૃતિકૃષ્ણવિધિજ્ઞરાદ્ ॥”

‘શિવશાહીમાં પંચાંગશુદ્ધિ’ નામના લેખમાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક દ. વિ. આપ્ટેએ આ શાસ્ત્રીય ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. ડૉ. શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિતે ‘ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર’ નામના પોતાના ગ્રંથમાં કરણકૌસ્તુભનો ખૂબ આદરપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો છે.

શિવાકૌંદયઃ—શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેક માટે કાશીના વેદમૂર્તિ વિશ્વેશ્વર ભટ્ટને સન્માનપૂર્વક બોલાવવામાં આવ્યા હતા. શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેક વિધિ માટે આ ગાગાભટ્ટે કાશીકરે ‘રાજ્યાભિષેકપ્રયોગ’ નામનો ધર્મશાસ્ત્રને લગતો સ્વતંત્ર ગ્રંથ તૈયાર કર્યો.^૧ ભોસલે વંશનું ક્ષત્રિયત્વ સિદ્ધ કરવા માટે ગાગાભટ્ટે ખૂબ ઇતિહાસસંશોધન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. રાજ્યાભિષેકનું કામ પૂર્ણ થયા પછી શિવાજી મહારાજે મીમાંસાશાસ્ત્રવિષયક આ ગ્રંથ લખવાનું કામ ગાગાભટ્ટને સોંપ્યું હતું. જેમિનીના પૂર્વમીમાંસાસૂત્રો ઉપર શંખરસ્વામીએ જે ભાષ્ય લખ્યું તેના ઉપર શ્લોકવાર્તિક નામની પદ્યાત્મક ટીકા લખવાનું કામ કુમારિલ ભટ્ટે શરૂ કર્યું; પણ પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદની ટીકા લખાયા બાદ

૧ સં. વા. સિ. બેન્દ્રે, પ્રાપ્તિસ્થાન પી. પી. એચ. બુક સ્ટોલ, મુંબઈ, પૃ. સં. ૧૧૭, મૂલ્ય ૩-૦૦૩ાં.

કુમારિલ ભટ્ટ મૃત્યુ પામ્યા, તેથી આ કાર્ય સાતમી સદીથી અપૂર્ણ જ રહ્યું હતું. ગાગાભટ્ટની વિદ્વતા સમજવા જેટલી બુદ્ધિમતા અને ગુણગ્રાહકતા રણપંડિત શિવાજી મહારાજમાં યોજાઈ હતી. ગાગાભટ્ટનું મીમાંસાપંડિત્ય કુમારિલ ભટ્ટની કક્ષાનું જ છે એ વાત સમજીને એમણે એ પંડિત કાર્ય પૂર્ણ કરવાની આજ્ઞા ગાગાભટ્ટને કરી. એ માટે ગાગાભટ્ટ કહે છે કે :

યત્તર્કપાદે बहुनाग्रहेण श्लोकैः कृतं वार्तिकमार्यवर्यैः ।

गागाभिचेनायमपूरि शेषः तस्याज्ञया छत्रपतेः शिवस्य ॥

શિવાજી મહારાજની આજ્ઞાનું પાલન કરીને ‘ચતુર્થાશ્રમભંગદોષ’ સ્વીકારીને પણ વેદમૂર્તિ ગાગાભટ્ટે આ ગ્રંથલેખનનું કાર્ય કર્યું અને એ ગ્રંથને ‘શિવાર્કોદયઃ’ એવું અનર્થક નામ આપ્યું. શિવાર્કોદયને ગાગાભટ્ટે ‘શિવછત્રપતિનો યજ્ઞસ્તમ્ભ’ એવી ઉપમા એક શ્લોકમાં આપી છે.

“ શ્રીમદ્ભોસલવંશ-ભૂષણમણિ-ક્ષોણીશ-શાહાત્મજ-

છત્રાવીશ-શિવક્ષિતીશ-યશસઃ સ્તમ્ભો નિખાતોઽપરઃ ।

गागाभट्टमनीषिणाऽधिकरणिग्रन्थः शिवार्कोदयो

येनाबद्धयशोव्यजेन सकलैवाश्वेति लोकत्रयी ॥ ”

શિવાજી મહારાજની પ્રેરણાથી લખાયેલા ‘શિવાર્કોદય’ સિવાય ગાગાભટ્ટે ‘દિનકરોદ્યોત’ (એમાં આચાર, અશૌચ, કાલદાન, પૂર્ત, પ્રતિષ્ઠા, ઇષ્ટાપૂર્ત પ્રાયશ્ચિત, વર્ણકૃત્ય, વ્યવહાર, વ્રત, શ્રદ્ધ, શ્રાદ્ધ અને સંસ્કાર એવા તેર ભાગ છે.) ‘નિરૂઢપ્રતિબન્ધપ્રયોગ’, ‘પિણ્ડપિતૃપ્રયોગ’, ‘કાયસ્થષર્મપ્રદીપ’, ‘સુજ્ઞાનદુર્ગોદય’ (ષોડશસંસ્કાર વિષયક) આ ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના અને ‘મીમાંસાકુસુમાઞ્જલિ’, ‘મદ્-ચિન્તામણિ’ જેવાં મહત્ત્વપૂર્ણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખ્યા છે.

શિવભારતમ્—શિવચરિત્ર વિશે મરાઠી, ફારસી, અંગ્રેજી, પોર્ટુગીઝ છત્યાદિ ભાષામાં લખાયેલા અસંખ્ય પત્રો આજ સુધી પ્રકાશિત થયા છે અને લવિષ્યમાં પણ થશે. પણ શિવચરિત્ર માટે પ્રમાણભૂત એવા આ બધા નિર્દેશો કરતા શિવભારતમ્ની યોગ્યતા ખૂબ મોટી છે, એનું કારણ એક જ છે કે એ મહાકાવ્યના લેખક કવીન્દ્ર પરમાનન્દ નેવાસકર મહારાજના ખૂબ નિકટવર્તી હતા. એમનું પ્રતિભાસામર્થ્ય સમજવા જેટલી સાહિત્યિક સૂઝ શિવાજી મહારાજ પાસે યોજાઈ હતી. પરમાનન્દની કાવ્યશક્તિ ઓળખીને મહારાજએ એમને આજ્ઞા કરી કે—

“ यानि यानि चरित्राणि विहितानि मयाधुना ।

विधीयन्ते च सुकवे तानि सर्वाणि वर्णय ॥ ”

પોતાનું જીવનચરિત્ર સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સ્વરૂપમાં લખાવી લેવાની પરંપરા ખૂબ જૂની છે. બાણભટ્ટનું હર્ષચરિતમ્ એ આ પરંપરાનું પ્રાચીન ઉદાહરણ છે. (આ કાવ્યનો પહેલાં ચારપાંચ વખત પ્રાસંગિક નિર્દેશ આવી ગયો છે અને સવિસ્તર પરિચય આગળ આપ્યો છે.)

राजमुद्रा—“ प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्षिष्णुर्विश्ववंदिता ।

शाहसूनोः शिवस्येयं मुद्रा भद्राय राजते ॥ ”

ઉદ્ધાત અર્થયુક્ત શિવાજી રાજાની આ રાજમુદ્રાનો સ્લોક સંસ્કૃતમાં છે એ હકીકતનું વિશેષ મહત્વ છે. આ મુદ્રા ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવી, કોણે બનાવી વગેરેની ચર્ચામાં અમારે ઊતરવું નથી, પણ એ સંસ્કૃતમાં છે એ વાતનું જ અમારી દષ્ટિએ વિશેષ મહત્વ છે.

શિવાજી મહારાજે સંસ્કૃત વિદ્યાને આશ્રય આપ્યો. તેના પરિણામ રૂપે મહારાષ્ટ્રમાં જે વાતાવરણ સર્જાયું તેનાં કારણે એમની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણા સિવાય પણ ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કૃત સાહિત્યનું નિર્માણ થવાની શરૂઆત રૂપે એ જ સમયમાં નીલકંઠ ચતુર્ધરે અત્યંત મહત્વની ગણાતી નીલકણ્ઠી નામની મહાભારત ઉપરની ટીકા લખી. નીલકંઠ ચતુર્ધરે નગર જિલ્લાના કોપરગાંવના નિવાસી હતા. આ પ્રખ્યાત ટીકા સિવાય ‘આચારપ્રદીપ’, ‘શિવતાળવટીકા’, અને ‘ગણેશગીતાટીકા’ એ ગ્રંથો પણ એમણે લખ્યા છે.

શિવાજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંભાજીએ લખેલા ‘બુઘમૂષણ’ કાવ્યનો નિર્દેશ આ પહેલાં આવી ગયો છે. આ રીતે અપ્રત્યક્ષપણે સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા કરનારા જે વિદ્યારસિક રાજાઓ મધ્યકાલમાં થઈ ગયા એ બધાની સંસ્કૃતસેવા સંબંધી માહિતી મેળવીને સ્વતંત્ર પ્રબંધ લખવાની શક્યતા અને આવશ્યકતા પણ છે.

પ્રકરણ ૧૨

અવાન્તર કાવ્યો

પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં બતાવ્યા મુજબ વિવિધ જાતનાં કાવ્યો સિવાય બીજાં અનેક વિષયો પર લખાયેલાં નાનાંમોટાં કાવ્યો અત્યાર સુધી જુદાં જુદાં સ્થળે પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. તેમનું વર્ગીકરણ કરવું કેટલેક અંશે અશક્ય છે. એવાં વિવિધલક્ષી કાવ્યોમાં શૃંગાર, નિસર્ગવર્ણન, કેટલાક સ્ફુટ શતક, ટીકા ગ્રંથો, પ્રવાસવર્ણનો જેવા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. એમાંથી કેટલાંક કાવ્યોનો પરિચય અહીં આપીએ છીએ.

શૃંગાર કાવ્યો

કૃષ્ણલીલા—૧૭મી સદીના મદન નામના કવિએ ઘટસ્પર્શ કાવ્યમાંથી એક એક પંક્તિ લઈને સમસ્યાપૂર્તિની પદ્ધતિથી પ્રસ્તુત કાવ્ય લખ્યું છે. આ રીતે ઘટસ્પર્શના એક શ્લોકમાંથી મદન કવિએ ૪ શ્લોક (દરેક પંક્તિમાંથી એક એક) તૈયાર કર્યા છે; દા. ત.

નિચિતં સમુપેલ્ય નીરદૈઃ પ્રિયહીના હૃદયાવનીરદૈઃ ।

સલિલૈર્નિહિતં રજઃ ક્ષિતૌ રવિચન્દ્રાવિવ નોપલક્ષિતૌ ॥

આ ઘટસ્પર્શના શ્લોકની પહેલી પંક્તિની સમસ્યાપૂર્તિ કરીને

નિચિતં સમુપેલ્ય નીરદૈઃ વસુદેવે હરિવાદનીરદૈઃ ।

રચિતં ફણિભૂમુજાનનૈરુપરિચ્છત્રમભાસિકાવનૈઃ ॥

આ શ્લોક લખ્યો. શૃંગારનિષ્ઠ કાવ્યોની યાદી નીચે આપી છે.^૧

કાવ્ય	લેખક
શૃંગારતટિની	—ભટ્ટાચાર્ય
શૃંગારતિલકમ્	—ગાગાભટ્ટ
શૃંગારકલ્લોલમ્	—રાયભટ્ટ
શૃંગારમંજરી	—માનકવિ
શૃંગારમાલા	—સુકાલમિશ્ર (૧૮મી સદી)
શૃંગારકૌતૂહલમ્	—લાલામણિ
શૃંગારસોદયમ્	—રામકૃષ્ણસુત રામકવિ
શૃંગારવિલાસઃ	—વાગ્ભટ્ટ

શૃંગારકોશ:	—રમણપતિ
સદર્પકન્દર્પમ્	—ભાવાનન્દ
રતિમુકુલમ્	—અચ્યુત
વિરહિમનોવિનોદમ્	—વિનાયક
યૌવનોલ્લાસમ્	—ઉમાનન્દ
શૃંગારમञ्जરી	—રાયમનોહર
કેલિરહસ્યમ્	—વિદ્યાધર કવિરાજ
શૃંગારસરસી	—ભાવમિશ્ર
રસસર્વસ્વમ્	—વિઠ્ઠલ
શૃંગારામૃતલહરી	—સામરાજ દીક્ષિત
શૃંગારકલિકા ^૨	—કામરાજ
શૃંગારકલિકા ^૨	—હરિ
શૃંગારસારસંગ્રહ:	—શંભુદાસ
શૃંગારસાર	—કાલિદાસ
પુનર્મિલનમ્ ^૩	—તપેશ્વરસિંહ (તપસ્વી) B.A.,LL.B.
	ગયા

રાધામાધવનું પુનર્મિલન એ આ કાવ્યનો વિષય છે. આ જ કવિએ હરિપ્રિયા નામનું ૧૦૮ શ્લોકોનું 'ખીજુ' પણ ખંડકાવ્ય લખ્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણરમાચારિઅરે એમના ગ્રંથમાં શુ'ગાર વિષયક કાવ્યોનો ઉલ્લેખ જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાં કર્યો છે. એમાનાં કેટલાંક કાવ્યો નીચે મુજબ છે :

અનઙ્ગજીવનમ્, અનઙ્ગતિલકઃ, અનઙ્ગદીપિકા, અનઙ્ગબ્રહ્મવિદ્યાવિલાસઃ (લે. વરદાચાર્ય), અનઙ્ગમઙ્ગલમ્, અનઙ્ગલેખા, અનઙ્ગવતી, અનઙ્ગવિજયઃ (શિવરાયકૃષ્ણ અને જગન્નાથકૃત), અનઙ્ગશેખરમ્, અનઙ્ગસર્વસ્વમ્, અનઙ્ગહર્ષઃ, અનઙ્ગસેનાહરિનન્દિની, મદનમૂષણમ્, મદનમञ्जરી, મદનમञ्जરીમહોત્સવઃ, મદનમહોત્સવઃ, મદનલીલાદર્પણઃ, મદનવિલાસઃ, મદનસञ्जीवनમ્, મદનસામ્રાજ્યમ્, મદનસુખચપેટિકા, મદનાનન્દમ્, મદનામ્યુદયમ્ (વે'કટેશકૃત અને કૃષ્ણભૂતિકૃત), કામકલાવિલાસઃ, કામમञ्जરી, કામવૈભવમ્ (અક્ષયકુમાર શાસ્ત્રીકૃત), કામલીલા, કામસમ્મોહનમ્, કામિનીકામુકોલ્લાસઃ, કામોદયસિદ્ધિઃ, કુસુમવાળવિલાસઃ, પञ्चबाणविलासः, પञ્ચવાળવિજયઃ, પુષ્પવાળવિલાસઃ, રતિનીતિમુકુલમ્, રતિમન્મથમ્, રતિમુકુલમ્, રતિરહસ્યમ્, રતિવિજયઃ, રતિવિલાપઃ, રતિવિલાસઃ, રમ્ભામિસરણમ્, રસવિલાસઃ, કુમારીવિલસિતમ્.

શૃંગારિક કાવ્યોની આ યાદી જોઈને કોઈપણ વ્યક્તિ અકળાઈ જાય. જે વિષય પર પ્રાચીન સમયમાં સેંકડો કવિઓએ અપરંપાર કાવ્યરચના કરી છે એ જ વિષય પર આટલી મોટી સંખ્યામાં કાવ્ય-રચના કરનારા કવિઓએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ ખાસ નાવીન્યનો ઉમેરો કર્યો નથી. ધણાખરા કવિઓના શૃંગારનો આલંબનવિભાવ સરખો જ છે.

માત્ર નિસર્ગવર્ણન પર ઋતુસંહાર જેવાં સ્વતંત્ર કાવ્યોનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું છે. એમાં જગદ્ધરનું વસન્તોત્સવમ્, રતનારાધ્ય કવિનું દારૂકવનવિલાસમ્, લક્ષ્મીનારાયણ દ્વિવેદીનું ઋતુવિલસિતમ્, વિશ્વેશ્વર કવિનું ષડ્ઋતુવર્ણનમ્^૪ જેવાં કાવ્યો ઉલ્લેખનીય છે. દિલ્હીના સાહિત્યાચાર્ય પં. જયરામશાસ્ત્રીએ ‘જવાહરવસન્તસામ્રાજ્યમ્’ નામનું સાત સર્ગો (૪૦૦ શ્લોક)નું એક કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં દિલ્હીની વસન્તઋતુનું વર્ણન કર્યું છે.^૫ આ કાવ્ય પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની ષષ્ટીપૂર્તિ મહોત્સવના વર્ષ- (૧૯૫૦)માં પ્રકાશિત થયું માટે એને ‘જવાહરવસન્તસામ્રાજ્યમ્’ એવું નામ કવિએ આપ્યું છે. એ સિવાય આ કાવ્યમાં જવાહર શબ્દનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. ચન્દ્રાવલી, મધુમળનમ્, નિસર્ગમધુરમ્ જેવાં ખીખર કેટલાંક નિસર્ગકાવ્યો જોવા મળે છે.^૬

તત્કાલમાયણમ્^૭—ઈ. સ. ૧૬૨૮માં કૃષ્ણભટ્ટના પુત્ર ભૈયાભટ્ટે લખેલા આ કાવ્યમાં કાશીના રામનું વર્ણન કર્યું છે.

તીર્થાટનમ્—મહેસૂર વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગના પ્રમુખ ચક્રવર્તી રાજગોપાલે (૧૮૮૨ થી ૧૯૩૪) ૪ અધ્યાયના આ પદ્યગ્રંથમાં પોતાના ભારતપ્રવાસના વિવિધ અનુભવોનું વર્ણન કર્યું છે. મદુરાના વી. એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રી, વકીલે ત્રિવિલ્વદલચમ્પૂ નામનું પ્રવાસવર્ણન લખ્યું છે. એમાં ખાસ કરીને તીર્થસ્થળો અને વિશ્વવિદ્યાલયોનું વર્ણન છે.^૮ સખારામશાસ્ત્રીએ લખેલાં કોંકણના પ્રવાસનું વર્ણન અને ડૉ. છાત્રાએ લખેલું હોલેન્ડનું પ્રવાસવર્ણન (ન્યક્તર-જનપદ-શોભા) ‘મધુરવાણી’માં ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે.

રામાનન્દમ્—લે. માધ્વ સિદ્ધાંત પ્રબોધી સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક સાહિત્યશિરોમણિ શ્રીનિવાસ ભટ્ટ (પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૮, મૂલ્ય ૬ આના).

સુષમા—મુંબઈના સેન્ટ ઝેવિયર કોલેજના સંસ્કૃતના અધ્યાપક ગૌરીપ્રસાદ જાલાએ આ સ્કુટ કાવ્યોનો સંગ્રહ લખ્યો છે. (મૂલ્ય રૂ. ૧-૫૦)

કવિતાસંગ્રહ—નાગપુરના મોરિસ કોલેજ (નવું નામ નાગપુર મહાવિદ્યાલય)ના માણ પ્રાચાર્ય અને સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક મહામહોપાધ્યાય કેશવ ગોપાળ તાલને રચેલો ૨૪ સ્તુતિપરક કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે. એમાં કેટલાક દેવતાઓના સ્તોત્ર અને નાગપુરના રાજા લક્ષ્મણરાવ ભોસલે, મોતીલાલ જમાદાર, મ. મ. ભટ્ટજીશાસ્ત્રી ધાટે, નારાયણ દાળખા વાડોગાંવકર જેવી માનનીય વ્યક્તિઓ માટે લખેલા સ્તુતિપરક શ્લોક પંચુ આ પુસ્તકમાં સંગ્રહીત છે.^૯

૪ ફ. ૩૧૨

૬ ફ. ૩૧૪

૮ મદુરાથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં મુદ્રિત.

અ ૧૨

૫ અર્જુન મુદ્રણાલય, દિલ્હી મુદ્રિત.

૭ ફ. ૨૬૦ A

૯ કર્ણાટક પ્રેસ મુંબઈથી મુદ્રિત.

ધારાચોધારા—સાતારાની ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલના સંસ્કૃતનાં અધ્યાપક શ્રી દિગમ્બર મહાદેવ કુલકર્ણીએ માલવ પ્રદેશ અને એનો ઇતિહાસ આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે. શ્રી કુલકર્ણી પ્રતિભાસમ્પન્ન કવિ છે અને એમની શૈલી અસંત પ્રસન્ન છે. ‘That which is not in the interest of the beehive, cannot be in the interest of the individual bee.’ અહીં આપેલા પં જવાહરલાલ નહેરુના આ સુભાષિતનો શ્રી દિ. મ. કુલકર્ણીએ કરેલો (સંસ્કૃત) અનુવાદ ખૂબ ભાવપૂર્ણ છે :

કૃત્યં ભવેદ્ યન્મધુકોશહાન્યૈ દુઃખાય તત્ સ્યાદપિ મક્ષિકાણામ્ ।
વ્યક્તિઃ સમાજરચ સદા ભવેતામ્ સ્વાર્થૈકદષ્ટયાપિ મિથોનુકૂલૌ ॥

(પૃ. ૨૮, શ્લોક ૧૯૯)

આ અનુવાદ મૂળ વાક્યના જેટલો જ સરસ છે. મહારાષ્ટ્રીય નૃપવર્ણનના પ્રસંગે શ્રી કુલકર્ણીએ અહલ્યાદેવીનું કરેલું વર્ણન પણ ખૂબ મનોહર છે.

“સ્તુષા તદીયા સુકૃતૈઃ પ્રજાનાં મલ્હારિસિંહાસનમારુરોહ ।
પ્રજાઃ પ્રજાઃ સ્વા ઇવ તન્ત્રયિત્વા રાજન્વર્તીં યા વિદધે સ્વભૂમિમ્ ॥ ૧૫૫ ॥
સા ચૈવ કન્યાઃ પ્રથિતા જગલ્લાં પાપાનિ યાસાં સ્મરણાદ્ દ્વિયન્તે ।
ન વેદિ તાસાં પ્રથમા ભવેત્ કા તપસ્વિભાર્યા નૃપતિસ્તુષા વા ॥ ૧૫૬ ॥
પૂર્વાધિરૂઢા પદવીમહલ્યા ભૂત્વા સુનમ્રા રઘુનાથપાદે ।
પરા પરાભૂતવતી મહાન્તં વિનૈવ યુદ્ધં રઘુનાથવીરમ્ ॥ ૧૫૭ ॥
સુરાલ્યાસ્તીર્થજલાવતારા અનાથસત્રાણ્યપિ પાઠશાલાઃ ।
માર્ગેષુ પૂર્તાનિ બહૂનિ નિત્યં કુર્વન્તિ સાક્ષ્યં તદુદારતાયાઃ ॥ ૧૫૮ ॥
રુદ્રાક્ષભૂષસ્ય તપોધનસ્ય પતિવ્રતાડરણ્યતપસ્વિની સ્ત્રી ।
૯તાનિ કર્તું ન ભવેત્સમર્થા યશસ્ચ લભ્યં ન વિના સુકૃત્યૈઃ ॥ ૧૫૯ ॥
ઈન્દૂરધાન્યાં મિથિલોજ્જયિન્યોરૈશ્વર્યવૈરાગ્ય—ગુણદ્વયાદયાઃ ।
શ્રીદેવ્યહલ્યા જનકો વિદેહો યોગીશ્વરો મર્ત્યહરિઃ શશાસુઃ ॥ ૧૬૦ ॥
જ્ઞાશી—નિવાસિન્યબલાડપિ લક્ષ્મીઃ પુંવત્પ્રગલ્ભા રણચંડિકેવ ।
ઈન્દૂરવાસિન્યબલા ત્વહલ્યા પુંવત્પ્રગલ્ભાડપિ સરસ્વતીવ ॥ ૧૬૧ ॥

શ્રીવિષ્ણુચતુર્વિંશત્યવતારસ્તોત્રમ્—(સંસ્કૃત ટીકા સાથે) શ્રીમદ્ ભાગવતના બીજા સ્કંધમાં સાતમા અધ્યાયમાં આવતા ભગવાન વિષ્ણુના ૨૪ અવતારોનું સ્તોત્રાત્મક વર્ણન નાગૌર (રાજસ્થાન)ના નિવાસી શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીએ આ કાવ્યમાં કર્યું છે. આ ચિત્રકાવ્ય છે. દરેક શ્લોકમાં વિષ્ણુના એક એક અવતારનું નામ, ક્રમ અને ચરિત્રનું વર્ણન આવે છે.

આ ઉપરાંત આ લેખકે શ્રીવિષ્ણુચરિતામૃતમ્ (મૂલ્ય ૨ રૂ.) વિષ્ણુસ્તવષોડશી, શ્રીહરિદ્વાદશી-
ક્ષરીસ્તોત્રમ્, શ્રીરામવિવાહઃ, શ્રીરામપાદયુગલીસ્તવઃ આ બધાં પુસ્તકોની સંસ્કૃતટીકા અને અનુવાદ
એમણે પોતે કર્યા છે. ૧૦

વિનોદલહરી^{૧૧}—લે. કવિરત્ન માધવ નારાયણ ડાઉ. આ કાવ્ય ઉપર શ્રી ગોવિંદ વ્યંકટેશ ડાઉ
(કવિના પિત્રાઈ ભાઈ)એ ‘સુખોધિની’ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. શ્રી માધવરાવ ડાઉ વિદર્ભમાં
દ્વારવ્હા ગામમાં એક નામાંકિત વકીલ હતા. આ વિનોદ લહરીમાં કવિએ હરિ-હર અને ઉમા-રમાના
પરિહાસનિષ્ઠ સંવાદમાંથી સામાન્ય વ્યક્તિના દુન્યાવી સુખદુઃખોનું મનોરુ ચિત્રણ કર્યું છે. પતિપત્નીએ
ધર્માચરણથી અને પરસ્પરની અનુકૂલતાથી પોતાનો દુઃખી સંસાર સુખી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એવું
પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ કાવ્યમાં સુહૃત્પ્રલાપઃ, વર્ણદલનઃ, અનુતાપઃ, પ્રિયસંગમઃ, ઉપશમશમઃ નામના
પાંચ તરંગ છે અને ૩૦૦ શ્લોક છે.

તવ રમે વરમેડયમુપેત્ય કો ભવદવે વદ વેદનયા હતઃ ।

ત્વમધુના મધુનાશનસાદરં કુરુ મનઃ સુમનસસમુપાયનમ્ ॥ ૨-૮૨ ॥

મન્દારમાલાસ્યમુદેડજિતસ્ય, મન્દા રમા લાસ્યમુદે જિતસ્ય ।

સદા હસત્તામરસાનનશ્રીઃ સ દાહસત્તામરસાડન નશ્રીઃ ॥ ૪-૩ ॥

આવા શ્લોકો પરથી શ્રી માધવરાવ ડાઉના શબ્દાલંકારનેપુણ્યની કલ્પના કરી શકાય છે. એમનો
વિનોદ પણ ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાનો અને વિક્ષાનોત્તે આનંદ આપનાર છે.

વનિતા નિતાન્તચપલા વિલાસિની તનયઃ સ્મરઃ સ ચ વિદેહતાં ગતઃ ।

વિદુનોતિ મર્મમિદસૌ સ્મૃતાવપિ ક્વ સુતઃ સુખાય ધૃતપશ્ચસાયકઃ ॥ ૧-૩૦ ॥

અતનુસ્તનુતે નનુ લોકરુજં

સ્મૃત એવ મનઃ કુરુતે વિકૃતમ્ ।

અપહન્તિ સતામસતાં ચ મર્તિં

વિદિતાસ્ય મુવિ સ્મર ઇત્યભિધા ॥ ૧-૩૧ ॥

એકમાદ્વરતનું તનૂકૃતં

તાવકીન—નયનાનલાર્ચિભિઃ ।

આત્મજં પુનરપૂજ્યતાં ગતં

નામિજાતમપરં મનીષિણઃ ॥ ૧-૩૨ ॥

સ્ત્રીસુતાનુચરવર્ગદુર્ગતાત્ જીવનાન્નિધનમેવ સામ્પ્રતમ્ ।

સમ્પ્રધાર્ય મરણોદયતેન તત્ પીતમુલ્બળવિષં ન હન્તિ મામ્ ॥ ૧-૪૪ ॥

૧૦ બધા પુસ્તકો નિર્ણય સાગર પ્રેસ મુંબઈથી મુદ્રિત.

૧૧ શારદાશ્રમ, યવતમાલથી પ્રકાશિત.

નયનૈર્વિષમત્વમાશ્રિતં નનુ પશ્ચત્વમિતં મદાનનૈઃ ।

અવધારય મામકીં દશાં સ્વયમેવાક્ષમતાં નિરીક્ષ્ય મે ॥ ૧-૪૫ ॥

કરલાલિતોઽપિ હરિણાઽનિશં દર

ઋજુતામગાન્ન દરમપ્યદક્ષિણઃ ।

મગિનીં સ્વમર્તેરિ વિકર્તુમુચ્યતઃ

કુટિલઃ લલત્વમકરોત્ સ્વભાવજમ્ ॥ ૧-૪૮ ॥

આવા શિવવિષ્ણુના સંભાષણના શ્લોકો પરથી શ્રી ડાઉની વિનોદપ્રુદ્ધિનો સારો એવો ખ્યાલ આવી શકશે. શ્રી ડાઉની શેલી માટે અભિપ્રાય આપતાં લેા. બાપૂજી અણે, શ્રી બાબાસાહેબ બાપડે (માજી શિક્ષણમંત્રી, મધ્યપ્રદેશ) અને પ્રા. સ. ગો. સોમલવાર વગેરે માન્યવર વ્યક્તિઓએ એમને ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ, ભારતિ જેવા પ્રાચીન શ્રેષ્ઠ કવિઓની ઉપમા આપી છે. શ્રી બાપૂજી અણેનો આ કાવ્ય માટેનો અભિપ્રાય ખૂબ માર્મિક છે, “ Its study will certainly dispell the shibboleth that Sanskrit is a dead language and make them realise that it is as living to day as any one of the modern languages in the East or West. ”

વિનોદલહરી ના ધન્યપુરુષ વર્ણનમાં શ્રી ડાઉએ લોકમાન્ય ટિળકનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એમની વિચારસરણીનો ખ્યાલ આપવા માટે ઉદ્ધૃત કરવું ખૂબ આવશ્યક છે.

પરિણતિપરિપૂતા યસ્ય ચેતઃપ્રવૃત્તિઃ

વિલસતિ પરમોન્નૈર્યસ્ય શીલાનુબન્ધઃ ।

અવિચલમતિરૂઢો યસ્ય કાર્યાવલોકઃ

જયતિ સ ભુવિ ધન્યો લોકમાન્યો ન ચાન્યઃ ॥ ૫-૩૫ ॥

સ્વજનજનપદાનાં યત્ સુખં તત્ તદીયં

તદવગતરુજાન્તર્દહ્યતે યઃ શમીવ ।

તદવનપરિનદ્ધઃ સન્તતં સન્તતાંસો

જયતિ સ ભુવિ ધન્યો લોકમાન્યો ન ચાન્યઃ ॥ ૫-૩૬ ॥

અમિલષતિ ન માનં ગૌરવં વાત્મનીનં

ગણયતિ ન ચ લેદં ગેહતો દેહતો વા ।

સ્થિતમતિરનિશં યઃ લિધતે લોકબન્ધુઃ

જયતિ સ ભુવિ ધન્યો લોકમાન્યો ન ચાન્યઃ ॥ ૫-૩૭ ॥

વિતરતિ બલમુન્નૈર્યો જનાનાં સમાજે

હરતિ ચ પરિતાપં માનસં માનસંસ્થમ્ ।

મનસિ વચસિ કર્મણ્યેકતાનો મનસ્વી

જયતિ સ ભુવિ ધન્યો લોકમાન્યો ન ચાન્યઃ ॥ ૫-૩૮ ॥

जनयति जनतायामादरं मातृभूमे—

दिशति सदमिमानं पौरुषं वाग्विसर्गैः ।

अपनयति जघन्यां यः श्रवृत्तिं तदीयां

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्यः ॥ ૫-૩૯ ॥

આધુનિક લેખકોમાં પં. શિવદત્ત ત્રિપાઠીની સાહિત્યસેવા ખૂબ મૌલિક છે. એમનું શ્રીકૃષ્ણચરિતમ્^{૧૨} અનેક દૃષ્ટિએ વાંચવા જેવું છે. શ્રીમદ્ માગવત પરની શ્રીધરસ્વામી અને ગિરિધર આચાર્યની ટીકાને પ્રમાણુ માનીને એમણે ૧૩૪ સ્તંભકોનું (પૃ. સં. ૪૬૧) આ શ્રીકૃષ્ણચરિતમ્ લખ્યું છે. એમણે પંચતંત્ર, દશકુમારચરિતમ્, યજ્ઞસ્તિલકચમ્પૂ, શિવરાજવિજય વગેરેની શૈલી આત્મસાત્ કરી છે અને એનો આ ગ્રંથમાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય એમણે ૨૨ પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે—

गद्यभारतम् (૨ ભાગ), ગદ્યરામાયણમ્, આસ્તિકસ્મૃતિઃ, દુર્વાસસ્તૃપ્તિસ્વીકારનાટકમ્, શ્રીદુર્ગા-ચરિત્રમ્, શ્રીસામામૃતસિન્ધુઃ, સૂર્યશતકમ્, વિવાહદિગ્દર્શનમ્, વૃષભદેવચરિતમ્, દાષીચારિંગજાંકુશઃ, નીતિ-વાક્યરત્નાવલી, ગોલામદર્શનમ્, હિન્દુહિતવાર્તા પ્રત્યાદિ. પં. શિવદત્તજીએ હિન્દી સાહિત્યમાં પણ કેટલુંક લેખન કર્યું છે.

अलकामिलनम्—જયપુરના પ્રા. દિલ્હેન્દ્રલાલ પુરકાયસ્થે ‘મેઘદૂત’ની પૂર્તિ કરવાના ઉદ્દેશથી બે સર્ગોનું પ્રસ્તુત ખંડકાવ્ય પૃથ્વી વૃત્તમાં લખ્યું છે. પહેલા સર્ગમાં યક્ષપત્નીની વિરહ-અવસ્થાનું વર્ણન ૪૧ શ્લોકોમાં કર્યું છે. આ કાવ્યમાં છંદોષ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. દિલ્હેન્દ્રલાલજીએ અદ્વૈતામૃતસારઃ નામનું સાઠ શ્લોકોનું ખીજું પણ એક કાવ્ય લખ્યું છે.

संस्कृतनिबन्धावर्णः—લે. વાસુદેવ દ્વિવેદી. વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતલેખનમાં માર્ગદર્શન આપવાના હેતુથી આ પુસ્તક લખાયું છે. એમાં માતૃપિતૃભક્તિ, સ્વચ્છતા, એકતા, વિદ્યાર્થીનાં કર્તવ્ય, સમાજ-સુધાર, મહાત્મા ગાંધી જેવા ૩૧ વિષયો પર સુખોદ્ધ નિબંધો લખ્યા છે અને સંસ્કૃત-પત્રલેખન માટે પણ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. સાર્વભૌમ પ્રચાર કાર્યાલય, આગ્રાસંસ્થાએ આ પ્રકાશિત કર્યું છે. આ સિવાય સંસ્કૃતવાક્યસંગ્રહઃ (સંસ્કૃત-ભાષણ માટે માર્ગદર્શક), સ્તુતિપ્રાર્થના, સંસ્કૃતગીતમાલા (ત્રી-ગીતોનો સંગ્રહ) જેવાં ખીજાં પણ એમનાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે.

कीरसन्देशः—લે. શ્રી ગ. લક્ષ્મીકાંત અથ્યા, એમ. એ., પ્રાધ્યાપક, નિઝામ કોલેજ, હૈદરાબાદ.

गंगालहरी—લે. પ્રાચાર્ય કે. વી. એન. અપ્પારાવ, એમ. એ., સંસ્કૃત કોલેજ, કોવ્વૂર (ગોદાવરી) આ બંને પુસ્તકો સંસ્કૃત-સેવકસમાજ, રાજેશ્વરીપૂરમ્, ચુંતૂરની સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત થયાં છે.

साहित्यवैभवम्—જયપુરના સાહિત્યાચાર્ય શ્રીભટ્ટ મથુરાનાથશાસ્ત્રી (મંજુનાથ) એ એક વિશિષ્ટ હેતુથી પ્રેરાઈને આ કાવ્યગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં હિન્દી અને ઉર્દૂ-ભાષાના ગઝલ, ટુમરી, દોહા, ચોપાઈ, કવિત્ત, સવૈયા, બારમાસા વગેરે જુદા જુદા છંદોનો હેતુપુરઃસર ઉપયોગ કર્યો છે એ આ ગ્રંથની ખાસ

વિશેષતા છે. એ જ રીતે રેડિયો, વિમાન, મોટર જેવા નવીન વિષયો કાવ્યો માટે પસંદ કર્યા છે. આજ સુધી સંસ્કૃત કવિઓએ નવા પ્રકારનાં વૃત્ત અને નવા વિષય હાથ ધર્યા નથી તેથી સંસ્કૃતનો પ્રચાર ઓછો થયો છે એવો લેખકનો સ્પષ્ટ મત છે. પં. મથુરાનાથની પોતાનાં કાવ્યોની સંખ્યા મોટી છે અને તેઓ કાવ્યગુણ પણ સારા પ્રમાણમાં ધરાવે છે. એમની ભાષા પ્રવાહી અને સુખોદ છે. પ્રાદેશિક ભાષાના છંદોના એમના અભિનવ પ્રયોગ બદલ પં. શ્યામસુન્દર શર્મા, શ્રી એ. ખી. દુવ, નારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તે, પં. ગોપીનાથ કવિરાજ વગેરેએ અભિનંદન આપ્યા છે. જ્યારે ડૉ. ગંગાનાથ ઝા જેવાએ તે અંગે તીવ્ર વિરોધ દર્શાવ્યો છે તેઓ લખે છે કે—“ The adoption of the Hindi metres and the consequent abandonment of the older metres is in my opinion not an improvement. It is only when framed in the older metres that Sanskrit poetry appears in its natural setting. I hope the poet will compose the rest of the works in Sanskrit metres. ”

ડૉ. ગંગાનાથ ઝા—ના આ મત સાથે અમે સહમત છીએ. સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યરચના કરવા માટે અન્ય ભાષાનાં વૃત્તોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે પં. મથુરાનાથે આવા જુદા જુદા પ્રાકૃત છંદોનો ઉપયોગ લેલે કર્યો હોય; પણ આ પ્રકાર સર્વત્ર રૂઢ થાય એ ઇચ્છનીય નથી એવું અમે માનીએ છીએ. હિંદી અને ઉર્દૂ ભાષાના છંદોનો ઉત્તર ભારતમાં જેટલો પ્રચાર છે તેટલો દક્ષિણ ભારતમાં નથી. તેથી દક્ષિણાત્ય સંસ્કૃત ભાષાના વાચક આવાં કાવ્ય સરળતાથી વાંચી ન શકે અને દક્ષિણાત્ય સંસ્કૃત લેખકો તે પ્રદેશના લોકપ્રિય ગેય છંદોનો ઉપયોગ કરે તો પં. મથુરાનાથ જેવા પ્રાદેશિક વૃત્તોના હિમાયતીઓ પણ એ વાંચી ન શકે. સંસ્કૃત એ સમગ્ર ભારતની ભાષા છે એ હકીકત સંસ્કૃત લેખકોએ કદી પણ ભૂલવી ન જોઈ એ.

પ્રસ્તુત ‘સાહિત્યવૈભવમ્’ના બે ભાગ છે: પહેલો ભાગ ‘જયપુરવૈભવમ્’ને નામે ઓળખાય છે. આ ભાગના ‘વિશિષ્ટજનચત્તર’ નામના પ્રકરણમાં જયપુરના ૧૨૨ પ્રસિદ્ધ પુરુષો વિશે એમણે કવિતાઓ લખી છે. બીજા ભાગને ‘સાહિત્યસ્રવણ’ એવું નામ આપ્યું છે. ‘નવયુગવીથી’ નામના પ્રકરણમાં સામાજિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે. આ ગ્રંથ ઉપર ‘સહચરી’ નામની ટીકા કવિએ પોતે જ લખી છે. ‘સાહિત્યવૈભવમ્’ના ગેય કાવ્યોનો પરિચય આ ગ્રંથમાં પછીના એક પ્રકરણમાં આવશે. આ જ લેખકે ‘હાલ’ કવિની ‘ગાથાસપ્તશતી’નો સમગ્ર સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે. ભદ્ર મથુરાનાથે ‘ઈશ્વરવિલસિતમ્’, ‘પદ્યમુક્તાવલી’, ‘ત્રિપુરસુન્દરીસ્તવરાજ:’, ‘અલંકારકલાનિધિ:’, ‘ગોવિન્દવૈભવમ્’ (સ્વરચિત સંસ્કૃતમાં ટીકા અને હિંદીમાં અનુવાદ—સહિત), ‘મંજુકવિતાનિકુંજ’ ઇ. કાવ્યગ્રંથો લખ્યા છે. ‘મંજુકવિતાનિકુંજ’માં ‘જયપુરવૈભવમ્’ અને ‘સાહિત્યવૈભવમ્’ આ બે કાવ્યો ઉપરાંત ‘સંસ્કૃતસર્વસ્વમ્’ અને ‘કાવ્યકલારહસ્યમ્’એ બીજા બે કાવ્યોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જયપુરની ‘ભારતી’ નામની માસિક પત્રિકાનું તંત્રીપદ પણ આ કવિએ પ્રારંભથી જ સંભાળ્યું છે અને પોતાનું લેખનકાર્ય અવિરત ચાલુ રાખ્યું છે.

સત્યધ્યાનવિજયમ્—લે. શ્રી નિવાસપુત્ર કેશવ. પાંચ સર્ગના આ કાવ્યમાં (શ્લો. સં. ૨૯૦) શ્રી સત્યધ્યાનમુનિનું જીવનચરિત્ર છે. ધારવાડની મનોરંજન સમિતિએ આ કાવ્યનું પ્રકાશન કર્યું છે. એમના નાના ભાઈએ તે ઉપર લખેલી ટીકા, ‘સત્યધ્યાનાષ્ટકમ્’ નામનું સ્તોત્ર અને કુંભકોણમ્માં થયેલી સંસ્કૃતની સભાના વૃતાન્તનો સમાવેશ તેમાં કર્યો છે.

કવીન્દ્રચન્દ્રોદય:—શાહજહાં બાદશાહની કારકિર્દીમાં પ્રયાગમાં હિંદુ યાત્રાળુઓ ઉપર જુલ્મી વેરે નાખવામાં આવ્યો હતો. તે રદ કરાવવા માટે કવીન્દ્રાચાર્ય નામના સત્પુરુષે રાજદરબારમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો અને તે યશસ્વી થયો, એથી સમગ્ર હિન્દુ પ્રજાને ખૂબ આનંદ થયો, તેનું આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. ૧૭મી સદીના ૬૯ વિદ્વાનોએ કવીન્દ્રાચાર્યની સંસ્કૃત ગદ્ય અને પદ્યમાં ખૂબ સ્તુતિ કરી છે. આ સ્તુતિસંગ્રહ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાધ્યાય નામના વિદ્વાને વ્યવસ્થિત રૂપે સંકલિત કર્યો. તેથી તે સમયના ૬૯ વિદ્વાનોની સમ્પૂર્ણ માહિતી આપણને મળે છે. એ શ્લોકો પરથી આપણને તે સમયના પાંડિત્યનો પણ સારો ખ્યાલ આવે છે. દિલ્હીની હિંદુ કોલેજના પ્રાધ્યાપક બિદ્યાસુધાકર, ડૉ. હરદત્ત શર્મા અને પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના શ્રી એમ. એમ. પાટકરે આ ‘કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમ્’નું સંપાદન કર્યું છે. ‘કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમ્’ના કેટલાક ઉત્તમ શ્લોકો નીચે આપ્યા છે :

માયૂરી મર્દયન્તી મૃદુપદરચના ન્યાસતો ભૂતલેઽસ્મિન્
ચૌરી સંચૂર્ણયન્તી સુરુચિરસમૃત્ સચ્ચમત્કારચાર્વી ।

માધં સંઘર્ષયન્તી કવિકુલજયિની માં ચ રોમાંચયન્તી

યદ્રાણી માતિ મૂયલ્લિમુવનમ્વનોદીપિકા દીપિકેવ ॥ ૨૯૫ ॥ (પૃ૦ ૫૪)

બાળં બાળવદેવ દિક્ષુ સગુણઃ ક્ષિપ્રં ક્ષિપન્ બ્રાજતે

કૃષ્ણં ચૌરમુરારિદણ્ડિજયદેવાહ્યાં ચ નારાયણમ્ ।

દાસત્વં લભતે સ કોઽપિ સુભગઃ શ્રીકાલિદાસઃ કવિઃ

શ્રીહર્ષં ચ વિહર્ષયન્ વિજયતે શ્રીમત્કવીન્દ્રઃ કૃતી ॥ ૩૦૪ ॥ (પૃ૦ ૫૫)

કાળાદે કળમુક્ પતન્નલિરસૌ પ્રાયેણ પાતન્નલે

સાંદ્યે શ્રીકપિલઃ કિલેતિ કલ્લિતો લોકેન લોકોત્તરઃ ।

શ્રીવ્યાસોઽપ્યથ ચૈષ જૈમિનિમુનિર્વેદાન્તર્મીમાસયો—

ન્યાયે ગૌતમ એવ કેવલ્લમસૌ શ્રીમત્કવીન્દ્રો યતિઃ ॥ ૩૦૯ ॥ (પૃ૦ ૫૬)

પુણ્યવતામધિવાસો વાસવ ઇવ વસુધામવતીર્ણઃ । સદવધિર્ધૈર્યસ્ય । પરિધિઃ શર્મણામ્ । શેવધિઃ કવિસમુદાયસ્ય । આધિર્વિરોધિવર્ગસ્ય । વ્યાધિરવિદ્યાયાઃ । વિતતોપાધિઃ દૂરીકૃતોપાધિશ્ચ । માનુરિવ પ્રવર્તિતવિમાનપ્રસરઃ । સંવર્દિતવિવિધસન્નિધિઃ શ્રુતિમાર્ગાવિરોધી । સિન્ધુઃ શૌર્યસ્ય । અન્ધુઃ સાધુતાયાઃ । બન્ધુર્વિદ્વદ્વન્દસ્ય । સીમા સૌજન્યસ્ય । વિશ્રાન્તિસ્તિતિક્ષાયાઃ । આરામો રામણીયકસ્ય । ધામ ધર્મસ્ય । મર્મ સત્કર્મણામ્ । નિલયનં કલાકલાપસ્ય । આલ્વાલં વાદિસબલ્લતાયાઃ । પ્રાસાદઃ સદારાધનસ્ય । ઉપધાનં વિમલકમલાયાઃ । વિપણિરગણ્યગુણગણમણીનામ્ । પથા સદ્વિદ્યાયાઃ । આદર્શઃ સર્વશાસ્ત્રાણામ્ । શૃણિરુન્મત્તદ્વિપાનામ્ । પત્તનં સત્યજાતસ્ય । પસ્ત્યં સ્વસ્ત્યયનસ્ય । મૂલં શ્રુતિકુલસ્ય । ઘણ્ટાપથઃ પટ્ટતાયાઃ । શૃંગારકઃ શૃંગારસસ્ય । વરુણાલયઃ કરુણાયાઃ । તત્ત્વં સત્ત્વગુણસ્ય । કાન્તારં કુબુદ્ધીનામ્ ।

મરુઃ પાપપયસઃ । પાત્રી મૈત્રીકરણસ્ય । આલોકો લૌકાયતિકસ્ય । નિદર્શનં દર્શનીયતાયાઃ । જ્વલનકીલા દ્વિષદૈન્યોપલસ્ય । પરશુઃ પરવેદનાકાનનસ્ય । આલાનં માનમતઙ્ગજસ્ય । ઉપદેશકઃ પરોપકારસ્ય । પ્રવર્તકઃ સત્રચિત્રસ્ય । માર્ગોપદેષ્ટા શિષ્ટાચારસ્ય । આધારઃ સંધાવન્ધસ્ય । કેદારઃ પ્રમોદાનામ્ । સાર્થઃ પરમાર્થાનામ્ । પ્રન્થિરતિથિપુસ્કારસ્ય । સંવર્તઃ શત્રુવાર્તસ્ય । ઊષરં યલ્તા-લ્તાયાઃ । કપાટં કપટાચરણસ્ય । વાટપાટચ્ચરઃ (?) શરણાગતાધીનામ્ । નિધાનં સર્વમન્ત્રાણામ્ । નિદાનં સર્વસંપત્તીનામ્ ।

જેતા સકલવનિતાનિયમસ્ય । કેતુર્વિનયસ્ય । સેતુઃ કીર્તિઃ પૂતસ્ય । અહેતુઃ કોદણ્ડ-પાણ્ડિલસ્ય । દાનુઃ સર્વવર્ણાનામ્ । ચિત્રમાનુઃ શાત્રવાન્ધકારાણામ્ । દિગ્વિલાસિનીકર્ણપૂરીકૃતકીર્તિ-પલ્લવોડપિ નિવારિતનિજાશ્રિતવિપલ્લવઃ । બલ્લવબાલક ઇવ વિશ્વપાલકો ધ્વંસિતકંસચ્ચ । શૂર ઇવ સદ્વૃત્તરસઃ । હરિરિવ પ્રતીતવિક્રમઃ । ઘન ઇવ પ્રસારિતાપઃ । ભાગીરથીપ્રવાહ ઇવાસ્વલ્લિતગતિ પાવનચ્ચ । પરીવાદરતોડપિ પરિવાદપરાચીનચેતોવૃત્તિઃ સુભાષિતવ્યસની । ભાસ્વાનપ્યપરોપતાપી । પુણ્યાચ્છોડપ્ય-સ્તમ્ભી । પુણ્યસાન્દ્રઃ સંવર્દિતવિદ્વદ્વૃન્દઃ પરોપકારનિસ્તન્દ્રો યતીન્દ્રઃ કવીન્દ્ર ઇતિ ॥ ૧ ॥ ઇતિ પ્રથમા ॥ (પૃ. ૪૧)

સંસ્કૃતાયોગપ્રશ્નાવલિપ્રતિવચનમ્—ભારત સરકારના સંસ્કૃતાયોગે (સંસ્કૃત કમિશને) સંસ્કૃત-શિક્ષણ માટે મોકલેલ પ્રદીર્ઘ પ્રશ્નાવલીના ઉત્તરરૂપે કલકત્તાના શ્રી જીવન્યાયતીર્થે આ પદ્યાત્મક પુસ્તક લખ્યું.^{૧૩} (આ જ વિષય પર અમે ‘પ્રશ્નાવલીવિમર્શઃ’ નામની ૧૯ લેખોની લેખમાળા ‘સંસ્કૃત-ભવિતવ્યમ્’ માં લખી હતી અને તે પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થઈ છે.)

મુક્તાજાલમ્—સર ચિંતામણ્યરાવ દેશમુખે મહાત્મા ગાંધીનાં ૧૦૦ સુભાષિતોનો સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદ ગાંધીસૂક્તિમુક્તાવલી નામે કર્યો. તે ઉપર ટીકા લખવા માટે મુંબઈના શ્રી. વી. પી. જ્ઞેશીએ ૭૦ શ્લોકોનું આ પુસ્તક લખ્યું. શ્રી દેશમુખના અનુવાદ સંખ્યા લેખકનો મત નીચેના શ્લોકમાં વ્યક્ત થાય છે :

“ મુક્તાવલ્યા ભાષા યદ્યપિ સંસ્કૃતમપીહ નાંગ્લીયા

ગાંધીવાઙ્માધુર્યાઃ કલાં ન સા ષોડશીમપિ સ્પૃશતિ ॥ ” (શ્લો. ૪૦)

જીવનસાગરઃ—ભારત સરકારના રાષ્ટ્રીય પ્રાધ્યાપક મ. મ. ડો. પાંડુરંગ વામન કાણેના અમૃતમહોત્સવ નિમિત્તે એમના શિષ્ય શ્રી વિ. લિ. વેલણ્કરે (M.A., LL.B.) એમનું આ ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાં ઓવી, દિંડી જેવાં જૂનાં અને અનુમંદારમાલા, સ્વર્ગસૌન્દર્ય, મોહિની જેવાં આધુનિક વૃત્તોનો કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રી વેલણ્કરે ‘વિષ્ણુવર્ષાપનમ્’, ‘ગુરુવર્ષાપનમ્’ જેવાં સ્કૃત કાવ્યો પણ લખ્યાં છે અને વિખ્યાત મરાઠી કવિ યશવંતના ‘જયમંગલા’ નામના કાવ્યસંગ્રહનો સંસ્કૃતમાં ઉત્તમ અનુવાદ કર્યો છે. પોસ્ટખાતામાં ઉચ્ચાધિકારનો ભાર સાચવીને એમણે સંસ્કૃત ભાષાની જે સેવા કરી છે તે ખરેખર ઉદ્દેખનીય છે.^{૧૪}

૧૩ ઈ. સ. ૧૯૫૭ ના માર્ચના મન્જૂષા માસિકમાં પ્રકાશિત.

૧૪ રાષ્ટ્રવૈભવ છાપખાનાં, મુંબઈ થી મુદ્રિત.

ધર્મશતકમ્ અને અર્થશતકમ્—મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વેપારી પં. જયરાજ પાંડેએ ખૂબ પ્રાસાદિક સંસ્કૃતમાં ધર્મ અને અર્થ એ બે પુરુષાર્થો પર આ બે શતક લખ્યાં છે. ‘ધર્મશતક’માં વૈદિક ઋષિ, કૌન્દશિયસ (શ્લો. ૬૭ થી ૭૦), યુદ્ધ (શ્લો. ૭૧ થી ૭૮), પ્લેટો (શ્લોક ૭૯ થી ૮૬), થેશ (શ્લો. ૮૭ થી ૯૧), જરથુષ્ટ્ર (શ્લો. ૯૨), શોપેનહોઅર (શ્લો. ૯૩), મહમ્મદ (શ્લો. ૯૪ થી ૯૬) આ પ્રકારના જગતના શ્રેષ્ઠ ધર્મ પ્રવર્તકોના વિચાર પં. જયરાજ પાંડેએ સમાવ્યા છે.

“પરાપહરણં વિના કુરુત કર્મ ધર્માધ્વના” (શ્લો. ૯૪)

“સુખાસુખસમા મતિઃ સુકૃતસંજ્ઞિતા સાધ્યતામ્” (શ્લો. ૫૭)

“પરાપરવિવેકિતાઽસ્થિલસુખાદ્યભૂમિર્મતા ।” (શ્લો. ૬૨)

“પરસ્ય પરિપોષણૈઃ સ્વપરિપોષ ઉદીપ્યતામ્ ।” (શ્લો. ૮૩)

આવાં ધર્મવિષયક સુભાષિતો પણ આ ગ્રંથમાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

પં. જયરાજ એક ઉત્કૃષ્ટ અર્થશાસ્ત્રજ્ઞ છે અને શરણજીરમાં એમનું સ્થાન ખૂબ જીયું છે. ‘અર્થશતક’માં એમણે એ વિષય પર સારું એવું પ્રભુત્વ પ્રકટ કર્યું છે. ‘ધનવિતરણનું’ ઔચિત્ય (શ્લો. ૨૧ થી ૪૦), વસ્તુનો મૂલ્યવિચાર (શ્લો. ૪૧ થી ૫૦), ધનવૃદ્ધિવિચાર (શ્લો. ૫૨ થી ૬૯), જનતાના દુઃખનિવારણનો ઉપાય (શ્લો. ૭૦ થી ૮૧), મૂડીવાદની નિંદા અને સમતાવાદનું ઔચિત્ય (શ્લો. ૮૨ થી ૯૬), આવા અર્થશાસ્ત્રના આધુનિક વિચારો આ શતકમાં જોવા મળે છે. ‘ધર્મશતક’ની જેમ જ ‘અર્થશતક’માં પણ ઘણાં રોચક સુભાષિતો જોવા મળે છે :

“વિમાતિ ન હિ મૌતિકં નનુ સુખં સુવર્ણાદ્ ઋતે ।” (શ્લો. ૭)

“મતં ભવતિ તદ્ધનં જગદમીષ્ટસમ્પાદનમ્ ।” (શ્લો. ૨૦)

“ન કર્મ પરિમુચ્યતાં ન બહુના વિના મુચતામ્ ।” (શ્લો. ૫૯)

“પુરાણમપનીયતાં નવ-ભવઃ સમુદ્ભાવ્યતામ્ ।” (શ્લો. ૬૫)

શતક કાવ્યો

શતક કાવ્ય એ સંસ્કૃત-સાહિત્યનો એક વિશેષ વિભાગ છે. ભર્તૃહરિ, અમરુ, ભલ્લટ, મયૂર જેવા ઓછા પ્રાચીન કવિઓની કાર્તિ એમના પ્રખ્યાત શતકોને લીધે જ અજરમર થઈ છે. ભર્તૃહરિની પદ્ધતિને અનુસરીને અનેક કવિઓએ નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય વગેરે વિવિધ વિષયો પર આજ સુધી ઘણાં શતકો લખ્યાં છે, પરંતુ ભર્તૃહરિને મળી તેવી કાર્તિ કોઈને પણ મળી નથી. અર્વાચીન સમયમાં પણ અનેક વિષયો પર સેંકડો કવિઓએ શતક કાવ્યો લખીને સંસ્કૃત-સાહિત્યનો આ કાવ્યપ્રકાર નિરંતર ચાલુ રાખ્યો છે. અહીં વિષયક્રમાનુસાર કેટલાંક શતકોનું વર્ગીકરણ કરીને સંક્ષેપમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

શૃંગારિક વિષય પર લખાયેલાં કેટલાંક કાવ્યોનો પરિચય પ્રકરણ ૧૨માં આવી ગયો છે. એમાં આ શતકકાવ્યોનો ઉમેરો થશે. વસંતજશતકમ્ અને રોમાવલીશતકમ્ નામનાં બે શતક વિશ્વેશ્વર કવિની કાવ્યમાલામાં પ્રકાશિત થયાં છે.^૧

શૃંગારશતકમ્—આ વિષય પર નરહરિ, જનાર્દન અને વ્રજલાલ નામના ત્રણ કવિઓએ કાવ્યરચના કરી છે. વ્રજલાલનું શૃંગારશતકમ્ મુંબઈમાં પ્રકાશિત થયું છે.^૨

કુચશતકમ્—લે. આત્રેય શ્રીનિવાસ.^૩

કચશતકમ્—તાંબેર જીલ્લાના વાલતૂરના રહેવાસી વરદકૃષ્ણમ્માચાર્યે (૧૯મી સદી) આ શતક લખ્યું છે.^૪

શૃંગારસપ્તશતી—વજ્યંદ્રના પુત્ર પરમાનંદ કવિએ ઈ. સ. ૧૮૬૯માં આ કાવ્ય લખ્યું.

અઘરશતકમ્—આ શતક નીલકંઠ નામના કવિએ લખ્યું છે. મુંબઈની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના વિક્રાન ગ્રંથપાલ શ્રી એન. એ. ગોરે (M. A.)એ વિવેચનાત્મક રીતે આ શતકનું સંપાદન કરીને ઈ. સ. ૧૯૫૬માં પ્રકાશિત કર્યું છે. શ્રી ગોરેએ લખેલી આ ગ્રંથની પાંડિત્યપૂર્ણ પ્રસ્તાવનામાં નીલકંઠ કવિનો સમય ઈ. સ. ૧૬૧૦ થી ૧૬૭૦ નિર્ધારિત કર્યો છે; પરંતુ અધિકૃત પ્રમાણોના અભાવને લીધે એમનું નિવાસ સ્થાન નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી. શતક માટે એમણે ‘અઘર’ વિષય જ કેમ પસંદ કર્યો એ સમજાવતાં નીલકંઠ કવિ કહે છે :

કાન્તાધરવિષયોડપિ પ્રાયો નાયં પરિશ્રમો વ્યર્થઃ ।

સુન્દરવસ્તુનિ યસ્માદાસ્તેડધિકમૈશ્વરં તેજઃ ॥

સાત્ત્વિક રુચિ ધરાવનાર રસિકજનને ન રુચે એવી એક પણ કલ્પના આ શતકમાં નથી, એ જ આ કાવ્યની વિશેષતા છે. શ્રી ગોરેએ નીલકંઠ વિરચિત શૃંગારશતકમ્, જારજાતશતકમ્ ચિમનીશતકમ્ અને

શબ્દશોભા આ ચાર અન્ય ગ્રંથોનો નિર્દેશ એમની પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે. એમાંથી ‘શબ્દશોભા’એ વ્યાકરણવિષયક નાનો ગ્રંથ છે. ‘ચિમનીચરિતમ્’ ૧૦૬ શ્લોકના કાવ્યમાં અલાવદીખાનની પુત્રવધૂ ચિમનીનો દયાદેવ શર્મા નામના બ્રાહ્મણ સાથેનો પ્રેમસંબંધ વર્ણવ્યો છે. કવિ નીલકંઠની ભાષા પ્રાસાદિક અને લાલિત્યપૂર્ણ છે અને કલ્પનાશક્તિ ખૂબ તરલ છે. પણ એણે પસંદ કરેલ વિષયવસ્તુ આતિ સામાન્ય છે. બલિન, ખીકાનેર અને કલકતાના ગ્રંથસંગ્રહાલયમાં ‘અવરશતકમ્’ની એક એક પ્રત મળી આવી છે. એમાંથી ખીકાનેર અને કલકતાની હસ્તલિખિત પ્રતના આધારે શ્રી ગોરેએ આ પુસ્તક સંપાદિત કર્યું છે.

નીતિશતક

નીતિશતકની ગણનામાં શ્રીધરવેંકટેશ કવિ (૧૮મી સદી) અને વેંકટનાથ કવિનું ‘દયાશતકમ્’^૫ ઉલ્લેખનીય છે. શ્રીધરવેંકટેશ કવિએ ‘માતૃભૂતશતકમ્’ અને ‘તારાવલીશતકમ્’ નામનાં ખીબ્બ બે શતક લખ્યાં છે. એમનાં ત્રણે શતક ગેય સ્વરૂપનાં છે.

ખીકાનેરના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત-અધ્યાપક શ્રી વિદ્યાધરશાસ્ત્રીએ ‘વિદ્યાધરનીતિશતકમ્’ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત એમણે ‘શિવપુષ્પાञ्जलि’, ‘સર્વપ્રાર્થના’, ‘મત્તલહરી’, ‘લીલાલહરી’, ‘સત્યસન્દોહની’, ‘કાવ્યવાટિકા’ કાવ્યો અને ‘પૂર્ણાનન્દમ્’, ‘કલિપલાયનમ્’એ બે નાટક પણ લખ્યાં છે. નીતિશતક ઉપરાંત અન્ય કેટલાંક નીતિકાવ્યોનો ઉલ્લેખ પણ શ્રી કૃષ્ણભાગ્યાર્થે કર્યો છે. એમની નામાવલી આપવી અત્રે અસ્થાને ન ગણાય.

‘નીતિકલ્પતરુઃ’, ‘નીતિકલ્પલતા’, ‘નીતિચન્દ્રિકા’, ‘નીતિપ્રદીપઃ’, ‘નીતિમञ्જરી’ (રામ-ભુરાજકૃત), ‘નીતિમાલા’, ‘નીતિરત્નમ્’, ‘નીતિ-રહસ્યમ્’, ‘નીતિલતા’, ‘નીતિવાક્યામૃતમ્’, ‘નીતિવિલાસમ્’, ‘નીતિશાસ્ત્રસમુચ્ચયઃ’, ‘નીતિકુસુમાવલી’ (આ બધા કાવ્યોનો નિર્દેશ કૃ. ૨૬૮ પર છે.) ‘નીતિકાવ્યમ્’ (કૃ. ૨૫૬), ‘નીતિદ્વિષષ્ઠિકા’ (કૃ. ૨૫૯), ‘નીતિનવરત્ન-માલા’ (કૃ. ૨૫૪, લે. વિજયરાઘવાચાર્ય) ‘નીતિરામાયણમ્’ (કૃ. ૭૨૧).

અશોષાંકરામાયણમ્—સુબ્રહ્મણ્યસૂરિએ લખેલું આ ૧૯૯ શ્લોકનું કાવ્ય આર્યાવૃત્તમાં છે. આ કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે કાવ્યમાં પહેલી ત્રણ આર્યામાં રામાયણની કથા આવે છે અને ચોથી આર્યામાં એ કથાનું નૈતિક રહસ્ય સમજાવ્યું છે.

ગુમાનીશતકમ્—ગુમણિક નામના કવિએ આ શતક લખ્યું છે. પહેલી લીટીમાં ભારતની કથા અને ખીબ્બ લીટીમાં તેનું નૈતિક રહસ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ગુમાનીશતક’નું મરાઠીમાં પદ્યાત્મક ભાષાન્તર નાગપુરના કે. મ. મ. કેશવરાવ તાલ્લણે કર્યું છે. એ મુદ્રિત પણ થયું છે.

વૈરાગ્યશતકમ્—આ વિષય ઉપર નીલકંઠ દીક્ષિત (અથવા દીક્ષિત)^૬ અને અપ્પય દીક્ષિતે લેખન કર્યું છે. આ ઉપરાંત અથવા દીક્ષિતનું ‘અન્યાપદેશશતકમ્’ અને અપ્પય દીક્ષિતનું ‘આર્યાશતકમ્’ ઉપલબ્ધ છે. રાવળપિંડીના પંડિત તેન્નેલાનુએ^૭ ‘વૈરાગ્યશતકમ્’, ‘નીતિશતકમ્’ અને ‘શૃંગાર-શતકમ્’એ ત્રણ શતક લખ્યાં, તેથી એમને ‘અભિનવ-ભર્તૃહરિ’ની પદવી આપવામાં આવી છે.

અન્યાપદેશશતકમ્—આ વિષય ઉપર પણ ઘણા પંડિતોએ કાવ્યરચના કરી છે. એમાં નીલકંઠ (કૃ. ૧૫૪), પંડિતરાજ જગન્નાથ (કૃ. ૩૧૧), ગીર્વાણુન્દ્ર (કૃ. ૧૫૪), ગણપતિશાસ્ત્રી, મધુસૂદન, એકનાથ, કાશ્યપ વગેરેનાં નામ ઉલ્લેખનીય છે. આ સિવાય ધનસ્યામ અથવા આર્યક (૧૮મા સૌકો) સામનાથ, મોહનશર્મા, વીરેશ્વર ભટ્ટ, દર્શનવિજયગણીએ શતક લખ્યાં છે અને તે ‘અન્યોક્તિશતકમ્’ તરીકે ઓળખાય છે.

‘આર્યાશતક’—આર્યા છંદમાં ઘણાં શતક કાવ્યો લખાયાં છે. એમાં વિશ્વેશ્વર (કૃ. ૩૧૨) અને નીલકંઠ (કૃ. ૨૪૮)નાં આર્યાશતક અને જયપુરના આયુર્વેદ-અધ્યાપક પં. કૃષ્ણરામનું ‘આર્યાલક્ષ્મીશતકમ્’ ઉલ્લેખનીય છે. અનંતશર્મા, વિશ્વેશ્વર, ગોવર્ધન અને રામવારીયરે ‘આર્યાસપ્તશતી’ નામનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. સાતવાહન ‘હાલ’ રાખનું પ્રાકૃત કાવ્ય ‘ગાથાસપ્તશતી’ સંસ્કૃત સાહિત્ય પર ઊંડી છાપ ધરાવે છે. એના પ્રભાવથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સપ્તશતી કાવ્યોનો એક સ્વતંત્ર સંપ્રદાય જ શરૂ થયો હોય એવું લાગે છે. ૧૨મી સદીમાં ગોવર્ધનાચાર્યે લખેલી પ્રસિદ્ધ ‘આર્યાસપ્તશતી’ આ જ સંપ્રદાય ધરાવે છે. ત્યાર બાદ બીજા એક કવિએ ‘શૃંગ્ગારસપ્તશતી’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ લખ્યો. ૧૯મી સદીમાં (ઈ. સ. ૧૮૬૯માં) વ્રજચંદ્રના પુત્ર પરમાનંદ કવિએ પણ ‘શૃંગ્ગારસપ્તશતી’ લખી. લક્ષ્મીધરના પુત્ર વિશ્વેશ્વરે આર્યાસપ્તશતી લખી.^૮ ‘મિત્રગોષ્ઠી’ માસિકના સંપાદક પ્રા. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યે ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ નામનું કાવ્ય લખ્યું. સપ્તશતી કાવ્યો બાદ બીજાં શતકોનો ક્રમ આવે છે. દુર્વાસકવિએ લખેલી આર્યાદ્વિશતી,^૯ સામરાજ દીક્ષિતની આર્યાત્રિશતી, વ્રજરાજની આર્યાત્રિશતીમુક્તકમ્^{૧૦} વગેરે કાવ્યો ઉલ્લેખનીય છે.

નિસર્ગવર્ણનો

નિસર્ગવર્ણન પર લખાયેલાં શતકોમાં નરહરિકવિરચિત ‘ચન્દ્રલક્ષ્મીપ્રેક્ષા’^{૧૧} કવિકંઠણનું ‘મૃગાશ્લોકશતકમ્’ શ્રીધરવ્યંકટેશનું ‘તારાવલીશતકમ્’ અને નારાયણ શર્માનું ‘શૈલાન્વિશતકમ્’ ઉલ્લેખનીય છે. પુત્રશેરી નમ્બી નારાયણ શર્મા કવિ (૧૯મી સદી) મલબારના રહેવાસી હતા. એમણે ‘પટ્ટામિષેકપ્રબન્ધઃ’ અને ‘આર્યાપ્રબન્ધ’ નામનાં બીજાં બે પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓ ‘વિજ્ઞાન-ચિન્તામણિઃ’ નામના એક નિયતકાલિકાના સંપાદક હતા. વારાણસીના રાજ્યપંડિત પં. તારાચંદ્રે (૧૯મી સદી) ‘કાનનશતકમ્’ નામનું એક નિસર્ગવર્ણનાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે. ‘શૃંગ્ગારરત્નાકરઃ’ નામનું એમનું બીજું એક શૃંગારિક કાવ્ય પણ ઉપલબ્ધ છે. મ. મ. પ્રમથનાથ તર્કભૂષણે ‘કોકિલદૂતમ્’ નામનું એક ખંડકાવ્ય લખ્યું છે. નારાયણ પંડિતકૃત ‘આશ્લેષાશતકમ્’^{૧૨} નો પણ નિસર્ગશતકોમાં સમાવેશ કરી શકાય.

દેવતાવિષયક મહાકાવ્યોનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. શતક-કાવ્યોમાં પણ દેવતાનિષ્ઠ કવિઓએ વિવિધ પ્રકારનો ઉમેરો કર્યો છે. એમાં રમણપતિકૃત ‘દેવ્યાર્યા-શતકમ્’^{૧૩} શ્રીનિવાસપુત્ર વરદાદેશિક (૧૭મી સદી)નાં ‘અમ્બુજવલ્લીશતકમ્’ અને ‘વરાહશતકમ્’,^{૧૪}

૮ મુંબઈથી મુદ્રિત

૧૦ મુંબઈથી મુદ્રિત.

૧૨ ચૌખમ્બા-પુસ્તકાલય-દ્રાશ મુદ્રિત

૧૪ કૃ. ૨૪૨

૯ કૃ. ૩૦૫

૧૧ કૃ. ૩૧૪, મુંબઈથી મુદ્રિત.

૧૩ કૃ. ૩૧૪

લક્ષમણાર્યકવિકૃત 'ચઢીકુચપન્ચશતી' અને ધરણીધરકૃત 'રસવતીશતકમ્'^{૧૫} આ બધાં દેવીવિષયક સ્તોત્રો ઉલ્લેખનીય છે.^{૧૬} વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યની 'દુર્ગાસપ્તશતી'નો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.

'કવિકુન્જર' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા સદાક્ષર (૧૭મી સદી) નામના કવિએ 'અમ્બાશતકમ્' લખ્યું છે. આવીસ વર્ષની કુમળી વયે (ઈ. સ. ૧૬૧૪ થી ૧૬૩૬) તેઓ દિવંગત થયા. આટલી ટૂંકી જિંદગીમાં એમણે 'કવિકર્ણરસાયનમ્' નામનું ૨૪ સર્ગનું મહાકાવ્ય અને 'રત્નાવલીમદ્રસ્તવઃ' નામનું એક કાવ્ય લખ્યું. કર્નાટકના રાજા ચિકદેવ એમના આશ્રયદાતા હતા. પારિથીયૂર કૃષ્ણકવિ (૧૯મી સદી)એ 'મીનાક્ષીશતકમ્'^{૧૭} નામનું દેવીવિષયક શતકકાવ્ય લખ્યું. ઉપરાંત 'માલિનીશતકમ્', 'હનુમત્શતકમ્', 'લક્ષ્મીનૃસિંહશતકમ્',—આ ત્રણ શતકકાવ્યો, 'કૌમુદીસોમમ્' નાટક, 'કલિવિલાસ-મણિદર્પણઃ' કાવ્ય અને 'રસનિષ્યન્દિની' નામની રામાયણના થોડા ભાગની ટીકા—એટલી સાહિત્ય-નિર્મિતિ આ કવિએ કરી છે.

હિંદુવિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક બટુકનાથ શર્માએ (જન્મ ૧૮૯૫) 'કાલિકાશતકમ્' નામનું દેવીવિષયક શતક લખ્યું છે. તદુપરાંત 'આત્મનિવેદનશતકમ્', 'શતકસપ્તકમ્' અને 'બલ્લવદૂતમ્'^{૧૮} આ ત્રણ કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. રામાનુજચાર્યના પુત્ર સુંદરાચાર્યે (૨૦મી સદી) 'કોમલામ્બાકુચ-શતકમ્', 'હનુમદ્વિલાસમ્' અને 'અષ્ટપ્રાસઃ' એમ ત્રણ કાવ્યો લખ્યાં છે. 'શારદાશતકમ્' નામનું કાવ્ય શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી (૧૯મી સદી તાંજોર નિવાસી)એ લખ્યું છે. તદુપરાંત એમણે 'વિજ્ઞપ્તિશતકમ્', 'યોગિભોગિસંવાદશતકમ્', 'મહાભૈરવશતકમ્', 'હેટિરાજશતકમ્' આચાર કાવ્યો અને 'શ્રીગુરુસૈન્દર્ય-સાગરસહસ્રત્રિકમ્' નામનું એક દીર્ઘ કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૯} નેલોરનિવાસી તિરુવેંકટતાદેશિક કવિએ 'નૃસિંહશતકમ્', 'નક્ષરશતકમ્ (મુદ્રિત)' અને સ્તુતિમાલિકા નામનાં ત્રણ કાવ્યો લખ્યાં છે. ૧૯મી સદીના ત્રાવણકોરના રાજા રામવર્મકુલશેખર 'પદ્મનાભશતકમ્', 'અજામિલોપાખ્યાનમ્', 'કુચેલોદાખ્યાનમ્', 'ભક્તિમન્જરી', 'ઉત્સવવર્ણનમ્' વગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે. એ બધા મુદ્રિત થયા છે.^{૨૦} આ જ વંશના બીજા સુવિદ્ય કેરળવર્મા (૧૯-૨૦મી સદી)એ 'ગુરુવાયુરેશશતકમ્', 'વ્યાઘ્રલયેશશતકમ્', 'દ્રોણાદ્રિ-શતકમ્', નામનાં ત્રણ શતકકાવ્યો લખ્યાં છે. તદુપરાંત 'ક્ષમાપનસહસ્રમ્', 'વિશાખરાજમહાકાવ્યમ્' અને 'શૃંગ્ગારમન્જરી' એ ત્રણ કાવ્યો લખ્યાં છે. રાજા કેરળવર્માને 'કેરળ કાલિદાસ'ની ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી, અને એ ઉપાધિને છાંટે એવું જ એમનું કાવ્યકર્તૃત્વ હતું. અંગિકાદત્ત વ્યાસના 'શિવરાજ-વિજય' વગેરે ગ્રંથોનો પરિચય અગાઉ અપાઈ ગયો છે. એમણે 'ગણેશશતકમ્', 'પ્રસ્તારદીપિકા', 'રત્નાષ્ટકમ્', 'શિવવિવાહઃ' ઇત્યાદિ અન્ય ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. કેરળના વાક્તોલનારાયણ મેનને 'કૃષ્ણશતકમ્', 'તાપાતિસંવરણ-મહાકાવ્યમ્' અને 'દેવીસ્તવઃ' એ ત્રણ કાવ્યો લખ્યાં છે.^{૨૧}

સૂર્યશતકમ્ અને માણિક્યશતકમ્—કાશીના મ. મ. રામાવતાર શર્માએ લખેલાં આ બે શતક 'શારદા' નામના સંસ્કૃત-માસિકમાં પ્રકાશિત થયાં હતાં. એમનું 'મુદ્ગલદૂતમ્' કાવ્ય કાશીના 'સુપ્રભાતમ્' માસિકમાં પ્રકાશિત થયું હતું. આ ઉપરાંત એમનાં 'યુરોપીયદર્શનમ્', 'પરમાર્થદર્શનમ્' અને

૧૫ ફ. ૩૧૪

૧૮ ફ. ૨૫૪

૨૧ ફ. ૧૮૦

૧૬ ચુંબકથી મુદ્રિત

૧૯ ફ. ૨૫૪

૧૭ ફ. ૪૬૨

૨૦ ફ. ૧૭૮

‘ભારતીયમ્’ હતિવૃત્તમ્’ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. અશોકસ્તંભ પરના પાલી લેખોનું ટિપ્પણી સાથેનું સંસ્કરણ એમણે ‘પ્રિયદક્ષિણસ્તયઃ’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કર્યું છે.

‘શૂલપાણિશતકમ્’—આ શતકસ્તોત્ર કસ્તૂરી શ્રીનિવાસશાસ્ત્રીએ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૪, કૃત્તિમંચીવરી અમ્રહાર, ગોદાવરી, આન્ધ્રપ્રદેશ) લખ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં ૮૩ વર્ષની ઉંમરે એમનો દેહાન્ત થયો. રાજમહેન્દ્રીના મહાવિદ્યાલયમાં તેઓ ૨૫ વર્ષ સુધી પ્રાધ્યાપક હતા. આ શતક કાવ્ય ઉપરાંત એમણે ‘સ્તોત્રકદમ્બઃ’, ‘દ્વાદશમઞ્જરી’, ‘શિવાનન્દલહરી’, ‘શિવપાદસ્તુતિઃ’, ‘નૃસિંહ-સ્તોત્રમ્’ અને ‘સમુદ્રાષ્ટકમ્’ ગ્રંથો લખ્યા છે.^{૨૨}

‘રાધાપ્રિયશતકમ્’—સોલાપુરના કવિશેખર રાધાકૃષ્ણ તિવારીએ આ કાવ્ય પોતાની વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં લખ્યું. એ કવિ વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયી હતા. ૩૫ વર્ષની ઉંમર સુધી એમણે ભાગવતનાં એક સહસ્ર પાસાંયણ કર્યાં હતા.^{૨૩} ‘દશાવતારસ્તવનમ્’, ‘દશાવતારચરિતમ્’ (૫ સર્ગ) ગજેન્દ્રચરિતમ્’ આ પદ્યકાવ્યો અને ‘સાવિત્રીચરિતમ્’, ‘બાલભક્તચરિતમ્’, ‘શ્રીરામચરિતમ્’ અને ‘શ્રીકૃષ્ણચરિતમ્’ ગદ્યપુસ્તકો લખ્યાં.

‘કટાક્ષશતકમ્’—તાંજેર જિલ્લાનિવાસી મ. મ. વેદાન્તકેસરી ગણપતિશાસ્ત્રીએ (૧૯-૨૦મી સદી) આ ભક્તિાનુષ્ઠ શતક લખ્યું છે. કુંભકોણમની અદ્વૈતસલા અને શાંકરમઠ નામની બે સંસ્થાઓનું પ્રમુખપદ તેઓ ધરાવતા હતા. આ કાવ્ય ઉપરાંત એમણે ‘ધ્રુવચરિતમ્’, ‘રસિકભૂષણમ્’, ‘ગુરુરાજસપ્તતિઃ’, ‘તાટકાપરિણયમ્’ એ કાવ્યો લખ્યાં છે.

વીરાજ્ઞનેયશતકમ્—લે. શ્રીશૈલ દીક્ષિત (૧૯મી સદી). આ કવિ બેંગ્લોરની ‘કર્નાટકપ્રકાશિકા’ વૃત્તપત્રના સંપાદક હતા. એમણે ‘હનુમન્નક્ષત્રમાલા’ અને ગોપાલાર્યા બે કાવ્યો લખ્યાં છે; શેક્સપિઅરના ‘કોમેડી ઓફ એરસ’ નાટકનો અનુવાદ ‘ભારતીવિલાસમ્’ નામથી કર્યો છે; વળી ‘કાવેરીગદ્યમ્’ નામનું પ્રવાસવર્ણન પણ લખ્યું છે. આ કવિ ગાયનકળામાં પણ ખૂબ નિપુણ હતા.^{૨૪}

ઉપર વર્ણવેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં શતકો ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક જાતનાં શતકો જોવા મળે છે. શ્રી જયરામ પાંડેનાં ‘ધર્મશતકમ્’ અને ‘અર્થશતકમ્’નો પરિચય પહેલાં આવી ગયો છે. કલકત્તાના વિમલકુમાર જૈને^{૨૫} ‘રક્ષાબન્ધનશતકમ્’ અને ‘વર્ણશતકમ્’ એ બે શતક લખ્યાં છે; ‘વીરપન્ચાશતકા’, ‘ગણેશપન્ચાવિંશતિકા’, ‘મુનિદ્વાત્રિશંકા’, ‘દ્રવ્યદીપિકા’, ‘ગાન્ધિવાદાષ્ટકમ્’ ઇત્યાદિ અન્ય કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. તાંજેર જિલ્લાના વાલતુર ગામના નિવાસી શ્રીવરદકૃષ્ણમ્માયાર્થે^{૨૬} ‘વિઘવાશતકમ્’ અને ‘કચશતકમ્’ નામનાં બે શતકો લખ્યાં છે. ‘ઓષ્ઠશતકમ્’, અને ‘રત્નશતકમ્’^{૨૭} ‘રસવતીશતકમ્’ (કૃ. ૩૧૪) ‘પલાણ્ડશતકમ્’ (કૃ. ૨૪૫) ‘પલાણ્ડરાજશતકમ્’, ‘કાકશતકમ્’, જેવાં વિવિધ વિષયો પરનાં શતકો ઉપલબ્ધ છે. એ બધાં મુદ્રિત છે.

૨૨ કૃ. ૨૮૮ ૨૩ દિવ્યજ્યોતિઃ વિશેષાંક, ઈ. સ. ૧૯૫૭

૨૪ કૃ. ૪૮૪

૨૫ દિવ્યજ્યોતિઃ વિશેષાંક, પૃ. ૩૦, કૃ. ૨૫૩

૨૬ કૃ. ૫૦૪

૨૭ કૃ. ૮૩

બધી ભાષાઓની જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ આધુનિક સમયમાં રાષ્ટ્રવાદી સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં નિર્માણ થયું છે. એમાં માતૃભૂમિની સ્તુતિ પર જે કાવ્યો રચાયાં છે તેમાં શ્રી તિ. વિ. કપાલિશાસ્ત્રીનું ‘ભારતીસ્તવઃ’ નામનું શતક કાવ્ય વિશેષ નિર્દેશ માંગી લે છે. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના દિવસે એમણે આનંદોદ્ધમિમાં આ કાવ્ય લખી કાઢ્યું. એમાં જુદા જુદા છંદોમાં એમણે શ્લોક-રચના કરી છે. કપાલિશાસ્ત્રીનો વિસ્તૃત પરિચય પછીના એક પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આ સંદર્ભમાં જ અમે અમારાં પોતાનાં શતક કાવ્યોનો પરિચય આપીએ તો તે અનુચિત નહીં ગણાય. ‘વિભૂતિવન્દનાસ્તોત્રમ્’ ૧૦૮ શ્લોકનું રાષ્ટ્રવાદી કાવ્ય છે. એના પહેલા સાત શ્લોકોમાં ભારતભૂમિ અને હિમાલય, ગંગા, સિંધુ ઇત્યાદિ પવિત્ર સ્થાનોની વંદના કરી છે. પછીના આઠ શ્લોકોમાં પ્રયાગ, રામેશ્વર, અયોધ્યા, મથુરા ઇત્યાદિ તીર્થક્ષેત્રોની સ્તુતિ કરી છે. તે પછીના પાંચ શ્લોકોમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, રામાયણ, ભારત ઇત્યાદિ ભારતીય ધર્મગ્રંથોનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે, ત્યારબાદ છેવટ સુધી મનુ, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, યાજ્ઞવલ્કય વગેરે પ્રાચીન અને શિવાજી, ટિળક, ગાંધી, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, હેડગેવાર ઇત્યાદિ અર્વાચીન શ્રેષ્ઠ પુરુષોના એક એક શ્લોકમાં શુણ્ગાન કર્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં રાયપુરના કાર્યાલયમાં અમે આ સ્તોત્રની રચના કરી હતી. ‘મન્દોમિમાલા’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ (પ્રસ્તાવનાલેખક પં. શ્રી. દા. સાતવળેકર) શરૂમાં પ્રકાશિત થયો હતો. ‘માતૃલહરી’ નામનું ખીજું રાષ્ટ્રવાદી શતકકાવ્ય અમે શિખરિણી છંદમાં લખ્યું છે. આ ઉપરાંત ‘જવાહરતરક્ષિણી’ ‘ભારતરત્નશતકમ્’ (અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે, પ્રસ્તાવનાલેખક લોકનાયક બાપુજી અણે), ‘વિનાયકવૈજયન્તી’ (‘સ્વાતંત્ર્યવીરશતકમ્’-મરાઠી અનુવાદ સાથે, પ્રસ્તાવનાલેખક મ. મ. ડો. વા. વિ. મિરાશી સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકરના અમૃતોત્સવ પ્રસંગે મુખ્યર્ધમાં આ કાવ્યનું પ્રકાશન થયું), ‘કાલિદાસરહસ્યમ્’—હિંદી અનુવાદ સાથે, પ્રસ્તાવનાલેખક લોકનાયક અણે, ઉજ્જયિનીમાં રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલા કાલિદાસમહોત્સવ પ્રસંગે ૫ દિવસમાં અમે આ શતક લખ્યું અને એ મહોત્સવના કાર્યક્રમમાં યોજાયેલા કવિસંમેલનમાં એનું ગાન કરવાનો લાલ પણ અમને મળ્યો. ‘રામકૃષ્ણપરમહંસીયમ્’ ‘યુગદેવતાશતકમ્’ (મન્દાકાન્તા વૃત્તમાં રચના), ‘વાલ્મીયસાયનમ્’ ‘બાલલીલાશતકમ્’ (આ બાલકૃષ્ણભક્તિ પર વસંતતિલકા વૃત્તમાં સ્તોત્ર છે.), ‘શાકુન્તલશતશ્લોકી’ કાવ્ય અમે વિદ્યાર્થીઓ માટે લખ્યું છે.

‘કાલિદાસરહસ્યમ્’ શતકકાવ્યમાં સર્વત્ર કાલિદાસના શબ્દપ્રયોગ અને ઉપમાઓનો ઉપયોગ કરીને કાલિદાસનાં શુણ્ગાન કર્યાં છે; દા. ત.

કામં કવીન્દ્રાઃ શતશોડપિ સન્તુ કવિપ્રસૂર્ભારતભૂસ્ત્વયૈવ ।

નક્ષત્રતારાપ્રહસંકુલાડપિ જ્યોતિષ્મતીચન્દ્રમસૈવ રાત્રિઃ ॥ ૪૯ ॥

ત્વદ્ગુમ્ફિતશ્લોકપરમ્પરાસુ સહસ્રધાત્મા લલ્લ કાવ્યલક્ષ્મ્યા ।

સમસ્તસાહિત્યગુણૈર્વિભક્તઃ પયોમુચાં પદ્ધક્તિષુ વિદ્યુતેવ ॥ ૫૧ ॥

વિલોકયન્તી પરમાદરેણ ત્વત્કાવ્યગૌરીં પ્રતિભા મદીયા ।

ભૂતાર્થશોભા-હ્રિયમાણભાવા પ્રસાધને ન ક્ષમતે ક્ષમાડપિ ॥ ૭૩ ॥

ત્વદ્રૂપેણ કવીન્દ્ર ! નૂનમભવત્ ચન્દ્રઃ સ કાન્તિપ્રદઃ

શૃંગારૈકરસઃ સ્વયં નુ મદનો માસો નુ પુષ્પાકરઃ ।

ગૈર્વાણીસુકવિપ્રજાપતિરસૌ નો ચેત્ કથં જાયતાં
લોકેઽસ્મિન્ કવિતોર્વશીવ મધુરા શૃંગારસારાઽપરા ॥ ૧૦૫ ॥

મુગ્ધા માલવિકાગ્નિમિત્રપુરતઃ સા નૃત્યરઙ્ગાસ્થિતા
બાલેવેન્દુમતી સ્વયંવરશુભાસ્થાનપ્રવિષ્ટાઽથવા ।
ભીતિવ્યાકુલિતોર્વશી સુલલિતા શ્રીવિક્રમાશ્વાસિતા
મોહં તે રસરાજરાજ ! કવિતા ચિત્તે વિધત્તે મમ ॥ ૧૦૬ ॥

ક્રન્દન્તીવ રતિઃ સ્વલ્લભપરિષ્વઙ્ગાય ભાવાતુરા
મ્હાનન્તીવ ચ યક્ષિણી પ્રિયકરાલોકે ચિરં વશ્ચિતા ।
મૂર્છન્તી જનકાત્મજા રઘુપતિત્યક્તેવ વા કાનને
કારુણ્યૈકરસા દુનોતિ કવિતા તે માનસં મામકમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

સ્વાતંત્ર્યવીર શતકના પ્રારંભમાં ભારતની સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણપર્પણ કરનારા તેજસ્વી ક્રાન્તિવીરોનું વર્ણન નીચેના શ્લોકોમાં બેવા મળે છે—

યેષાં શ્રુવો રૌદ્રપિનાકલેખાઃ નેત્રાણિ માલ્લાનલજ-સ્ફુલિઙ્ગાઃ ।
તર્જન્ય ઉત્ક્રાન્તકુઠારધારા જયન્તિ તે રાષ્ટ્રવિમુક્તિવીરાઃ ॥ ૯ ॥
વિત્તં સ્વરાષ્ટ્ર-પ્રવિલીનચિત્તં શક્તં ચ યેષાં રિપુનાશશાસ્ત્રમ્ ।
સેના સ્વદેશોદ્ધૃતિકામના સા જયન્તિ તે રાષ્ટ્રવિમુક્તિવીરાઃ ॥ ૧૦ ॥
ધૈર્યે સમસ્તાચ્છલનિશ્ચલત્વં વીર્યેઽશ્વિલોમ-ગ્રહ-તીવ્રતેજઃ ।
કાર્યે ચ યેષાં શિબિ-કર્ણ-ચર્યા જયન્તિ તે રાષ્ટ્રવિમુક્તિધુર્યાઃ ॥ ૧૧ ॥
યેષાં ગિરો લેખનભાષણોત્થાઃ ભાસ્વદ્રસાક્તા ઇવ વિદ્યુદુગ્રાઃ ।
મુજડગસત્રાગ્નિશિલા-પ્રભા વા પ્રાજ્વાલયંલ્લોકહૃદિન્ધનાનિ ॥ ૧૨ ॥
સ્વશોણિતૈરેવ મહામિષેકઃ સ્વશીર્ષપદ્મૈશ્ચરણોપહારઃ ।
નીરાજના ચ પ્રદહત્સ્વદેહૈઃ યેષાં સ્વભૂપૂજનરીતિરેષા ॥ ૧૩ ॥

આધુનિક સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં રચાયેલાં શતક કાવ્યોના વિસ્તાર અને એમની વિવિધતાનો ખ્યાલ આપવા માટે આ પ્રકરણમાં આપેલી માહિતી પૂરતી છે એવું અમે માનીએ છીએ.

સ્તોત્રસાહિત્ય

આચાર્ય મમ્મટે ગણાવેલાં છ કાવ્યપ્રયોજનોમાંથી ‘શિવેતરક્ષતિ:’-એટલે કે અમંગળનો નાશ એ એક પ્રયોજન છે. આ પ્રયોજનના સમર્થન માટે મયૂર, જયદેવ જેવા કવિઓએ રચેલાં સ્તોત્રાત્મક કાવ્યોની કથાઓ પણ આપણે જાણીએ છીએ. અમંગળના નાશ માટે, ઉપાસ્ય દેવતાની વાડમયી પૂજા માટે અથવા ચિત્તશાંતિ માટે લખાયેલા દેવતાનાં સ્તોત્રો બધી ભાષાઓમાં જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ પણ દુનિયામાં એક પણ ભાષા એવી નહિ હોય કે જેમાં સ્તોત્રાત્મક વાડમય નથી. સંસ્કૃતસાહિત્યમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી સ્તોત્રવાડમયનો પ્રવાહ સતત ચાલુ છે. વેદમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ, મરુત, વરુણ ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં સ્તોત્રોમાં આ જાતના વાડમયનો આવિષ્કાર થયેલો જોવા મળે છે. સ્તોત્રકાવ્યોમાં કવિ ભક્તિપૂર્વક ઉપાસ્ય દેવતાના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે, પોતાના હૃદયની કોમલ ભાવના વ્યક્ત કરે છે અને ઉદાત્ત સ્વરૂપની પ્રાર્થના કરે છે. એમાં ખાસ કરીને ભક્તિમૂલક કરુણ-શાંત રસનો જ પરિપોષ હોય છે. ‘શૃંગ્ગાર એવ મધુર: પર: પ્રલ્હાદનો રસ:’-આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર શૃંગારને ‘રસરાજ’ ગણીને તેને જ પ્રાધાન્ય આપનાર સંસ્કૃત કવિઓએ સ્તોત્રવાડમયનો પણ પ્રચંડ પ્રવાહ નિર્માણ કર્યો છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યના સ્તોત્રવિભાગનો પરામર્શ લેવા માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની આવશ્યકતા છે. પ્રાચીન કાળથી ‘પુષ્પદંત’-—(‘શિવમહિમ્ન:’-સ્તોત્રકર્તા), ‘મયૂરભટ્ટ’-—(‘સૂર્યશતક’-કર્તા) ‘બાણભટ્ટ’-—(‘ચંડીશતક’-કર્તા), ‘જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય’, (‘ચર્પટપજ્જરી-કર્તા’) કુલશેખર (‘મુકુંદમાલાસ્તોત્ર’-કર્તા), ‘યામુનાચાર્ય’-—(‘આલવન્દારસ્તોત્ર’-કર્તા), ‘લીલાશુક’-—(‘કૃષ્ણકર્ણમૃત’-કર્તા) જેવા કવિઓની પ્રતિભાએ સંસ્કૃત-સાહિત્યનું સ્તોત્રવાડમય એટલું બધું સમૃદ્ધ કર્યું છે કે એમનાં નામનો ઉલ્લેખ થતાં જ જુદા જુદા પ્રકારના સ્તોત્રાત્મક શ્લોકો રસિકોને યાદ આવે છે. સ્તોત્રવાડમયનો સનાતન પ્રવાહ અર્વાચીન કાળમાં પણ અખંડિત ચાલુ જ છે. શતક કાવ્યોના પ્રકરણમાં સ્તોત્રાત્મક અનેક શતકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રકરણમાં શતક સિવાય અન્ય સ્તોત્રોનો પરિચય આપ્યો છે.

અર્વાચીન કાલખંડના શ્રોષ્ટ કવિ પંડિતરાજ જગન્નાથનું “ગંગાલહરીસ્તોત્રમ્” સમગ્ર ભારતમાં દશાહારના ઉત્સવ-પ્રસંગે આજે પણ ખૂબ ભક્તિથી ગવાય છે. ‘ગંગાલહરી’ જેવું બીજું લોકપ્રિય સ્તોત્ર અર્વાચીન સમયમાં નિર્માણ થયું નથી. પંડિતરાજનાં ‘અમૃતલહરી’ (યમુનાસ્તોત્ર), ‘લક્ષ્મી-લહરી’, ‘કરુણાલહરી’, ‘સુધાલહરી’ જેવાં વિવિધ લહરીકાવ્યો છે પણ એમને ગંગાલહરી જેવી માન્યતા મળી નથી. ‘મામિનીવિલાસ’માંથી—

રે ચેતઃ કથયામિ તે હિતમિદં વૃંદાવને ચારયન્
વૃન્દં કોઽપિ ગવાં નવામ્બુધનિમો બન્ધુર્ન કાર્યસ્ત્વયા ।
સૌન્દર્યાદ્ભુતમુદ્ગિરદ્ભિરમિતઃ સમ્મોહ્ય મન્દ-સ્મિતૈઃ
એષ ત્વાં તવ વલ્લભાંશ્ચ વિષયાનાશુ ક્ષયં નેષ્યતિ ॥

આવા શ્લોકો ‘રસગંગાધર’માં પણ છે.

સ્મૃતાપિ તરુણાતપં કરુણયા હરન્તી નૃણામ્
અમહ્ગુરતનુત્વિષાં વલયિતા શતૈર્વિદ્યુતામ્ ।
કલિન્દગિરિનન્દિની તટસુહૃદ્દ્રુમાલમ્બિની
મદીયમતિચુમ્બિની ભવતુ કાપિ કાદમ્બિની ॥

આવા અનેક શ્લોકો, અથવા—

“અયિ ! ગર્તમુલે ગતઃ શિશુઃ પથિકેનાપિ નિવાર્યતે જવાત્ ।
જનકેન પતન્ ભવાર્ણવે ન નિવાર્યો ભવતા કથં વિભો ॥”

“વિહાય સંસાર—મહામરુસ્થલીમલીકદેહાદિ—મિલ્નમરીચિકામ્ ।
મનોમૃગો મે કરુણામૃતામ્બુધે વિગાદુમીશ ! ત્વયિ ગાટમીહતે ॥”

“બધાન દ્રાગેવ દ્રઢિમરમણીયં પરિકરં કપાલે બાલેન્દુ નિયમય પુનઃ પન્નગગણૈઃ ।
ન કુર્યાસ્ત્વં હેલામિતર—જન—સાધારણતયા જગન્નાથસ્યાયં સુરધુનિ ! સમુદ્ધારસમયઃ ॥”

આવા વિવિધ શ્લોકોમાંથી સામાન્ય રીતે શૃંગારિક જીવન માટે ખ્યાતિ પામેલા ૫ ઉત્તરાજની અંતઃ-કરણીની પ્રગાઢ ભક્તિભાવનાનો પરિચય થાય છે.

સહસ્રકો

દેવતાવિષયક શતકકાવ્યોની જેમ જ આધુનિક સમયમાં કેટલાંક સહસ્રકો પણ નિર્માણ થયાં છે. એમાંથી થોડા સહસ્રકોનો ઉલ્લેખ પહેલાંના પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક આવસ્મરણીય સહસ્રકો જોઈએ :

‘લક્ષ્મીસહસ્રમ્’—‘વિશ્વગુણાદર્શનમ્પૂ’ના વિખ્યાત લેખક વેંકટાધ્વરીએ એક જ રાત્રિમાં આ સહસ્રક કાવ્ય લખ્યું. એમાં લગભગ બધા અલંકારો અને ઉત્કટ ભક્તિરસનો આવિષ્કાર જોવા મળે છે.

‘પરમાદિષુ માતરાદિમં યદિમં કોશકૃતાહમધ્યમમ્ ।
અમરઃ કિલપામરસ્તતઃ સ બભૂવ સ્વયમેવ મધ્યમઃ ॥’

આવા ઘણા પાંડિત્યપૂર્ણ શ્લોકો એમાં જોવા મળે છે.^૧

‘શિવદયાસહસ્રમ્’—(લે. તૃસિંહ) અને ‘શિવપાદકમલરેણુસહસ્રમ્’ (લે. સુન્દરેશ્વર)^૨—આ બે શિવભક્તિ પરનાં સહસ્રકો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

૧૯મી સદીનાં પ્રખ્યાત સંસ્કૃતલેખિકા પ્રતિવાદિભયંકર વેંકટાચાર્યના ધર્મપત્ની ત્રિવેણીના જીવનનો થોડો પરિચય તેમજ ‘શુકસન્દેશમ્’, ‘મૃદ્ગસન્દેશમ્’, ‘રઙ્ગામ્યુદયમ્’ ‘સમ્પત્કુમારવિજયમ્’

‘રક્તગરાદસમુદયનાટકમ્’, ‘તત્ત્વમુદ્રામદ્રોદયનાટકમ્’ ઇત્યાદિ ગ્રંથોના પરિચય અગાઉ એક પ્રકરણમાં આપ્યો છે. આ કવિયત્રીએ ‘લક્ષ્મીસહસ્રમ્’ અને ‘રંગનાથસહસ્રમ્’ એવાં બે સહસ્રશ્લોકી સ્તોત્રો લખ્યાં છે. આધુનિક સમયનું વિશેષ ઉલ્લેખનીય વસિષ્ઠગણપતિમુનિનું લખેલું ઉમાસહસ્રમ્ સ્તોત્ર છે. આ સ્તોત્રમાં વસિષ્ઠગણપતિમુનિનું સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. એમના પટ્ટશિષ્ય બ્રહ્મશ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ એના ઉપર ખૂબ મામિક લાખ્ય લખ્યું છે.

શિવસ્તોત્રો

શિવસ્તોત્રોમાં અપ્ય દીક્ષિતનાં ‘શિવમહિમકલિકાસ્તવઃ’ અને ‘શિવકામિસ્તવરત્નમ્’ આ બે સ્તોત્ર અને કસ્તૂરી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનાં ‘શિવાનન્દલહરી’ અને ‘શિવપાદસ્તુતિઃ’ આ બે સ્તોત્ર વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. અપ્ય દીક્ષિતે ‘આત્માર્પણસ્તુતિઃ’, ‘પચ્ચરત્નસ્તવઃ’, ‘મક્તામરસ્તોત્રમ્’, ‘શાન્તિસ્તવઃ’, ‘વરદરાજાષ્ટકમ્’, ‘આદિત્યસ્તોત્રરત્નમ્’ ઇત્યાદિ વિવિધ સ્તોત્રો લખ્યાં છે અને એ બધાં મુદ્રિત થયાં છે. સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદના કાર્યવાહક શ્રી જયંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવેએ સોમનાથ મંદિરના પ્રતિષ્ઠાપન મહોત્સવ સમયે ‘ક્રીંસોમસ્તવરાજઃ’ નામનું એક ૪૦ શ્લોકોનું શિવસ્તોત્ર લખ્યું છે અને તે અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી પ્રકાશિત થયું છે.

મૈરવસ્તવઃ—પંખજના સાહિત્યાચાર્ય સત્યવ્રત શર્માએ આ સ્તોત્ર ઉપરાંત ‘માતસ્તોત્રમ્’ અને ‘બ્રમમજ્જનનાટકમ્’ આ બે પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે.^૩

“કર્પૂરધૂલિધવલ્લુટિધામ ધામ ભ્રાજિષ્ણ સન્નિલમુખપ્રકટૈર્મયૂલૈઃ ।
સંકલ્પકલ્પનકુલાવલિકલ્પશાલં ત્વત્પાદપંકજમિદં વિજયાય મન્નુ ॥”

‘મૈરવસ્તવ’ના ઉપરોક્ત શ્લોક પરથી સત્યવ્રતશાસ્ત્રીની કાવ્યશૈલીને ખ્યાલ આવશે.

હરહરીયમ્—નાગપુરના વિખ્યાત સંસ્કૃત પાંડિત મ. મ. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધુલેએ પ્રસ્તુત શ્લેષગર્ભ અને પાંડિત્યપૂર્ણ સ્તોત્ર લખ્યું છે અને એમણે પોતે જ એટલી જ પાંડિત્યપૂર્ણ ટીકા પણ લખી છે. ઇ. સ. ૧૯૫૩માં આ સંપૂર્ણ સ્તોત્ર ‘સંસ્કૃતમવિતવ્યમ્’ નામના સાપ્તાહિકમાં (ટીકા રહિત) ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયું હતું. નીચે આપેલી બે શ્લોકોની ટીકા પરથી એમના પાંડિત્ય વિષે થોડી કલ્પના કરી શકાશે.

“મન્યાનં લિઙ્ગમર્ગિં દ્યુતપુનરરણિં વેદિકાં વાથ યોનિં
તુણ્ડૈર્મેષાજવાજિન્નનદુહધિ ગતૈઃ પશ્ચમિઃ પશ્ચતુણ્ડમ્ ।
ચિત્યં મસ્માડવલિપ્તં હતપશુયજનસ્થાનરૂપે સ્મશાને
વાસ્તવ્યં તે કપાલાન્ ઘટશકલકૃતાંસ્ત્વાશ્ચ જાનેડનિમેવ ॥”

‘મન્યાનમિતિ’—મન્યાનં લિઙ્ગ જાને તથા ચ અરણિ—અધરાણિ વેદિકાં વેદીં વા યોનિં જાને । જાનેતિ સર્વત્રાન્વયઃ । મેષશ્ચ અજશ્ચ વાજી ચ ના ચ અનઙ્ગાશ્ચ મેષાજાશ્વપુરુષવૃષભાઃ તેભ્યઃ અધિગતૈઃ પ્રાપ્તૈઃ શ્યેનચિતિ—ત્યાગે, ભૂમૌ નિખાતૈઃ પશ્ચમિસ્તુણ્ડૈઃ ત્વાં પશ્ચતુણ્ડં જાને । ચિત્યં ચિત્તૌ

ભવં ચિત્યં તન્નામકે સ્થંડિલે સ્થિતં આવહનીયરૂપત્વાત્ ભસ્માવલિપ્તં, હતાઃ પશવઃ યત્ર તાદૃશં યત્
યજનસ્થાનં તત્ રૂપં યસ્ય તસ્મિન્ શ્મશાને વાસ્તવ્યં વસન્તં જાને “શ્મશાનં વા યન્મૃતાનાં પશૂનાં
શીર્ષાણ્યુપધીયન્તે” इति तैत्तिरीयसंहिता । (૫-૨૮) વાસ્તવ્યઃ તં વસેસ્તવ્યત્કર્તરિણિન્ન इति कर्तरि
तव्यप्रत्ययः । તે કપાલાન્ તવ કપાલાંશ્ચ ઘટશકલકૃતાન્ પુરોડાશશ્રવણાર્થં વિહિતાન્ જાને । એવં
ત્વાં ચ અગ્નિમેવ જાને । તથા ચ શ્રુતિઃ । “एष रुद्रो यदग्निः” तै. सं. ૨-૬-૬ । યસ્માન્નુવનાનિ
ચક્રે તસ્મૈ રુદ્રાય નમોઽસ્ત્વગ્નયે इति चकृ अथर्ववेदे ૭-૮૭-૧ પુરાણં ચ “रुद्रमग्नीं द्विजाः
प्राद्वुरिति” वनपर्व अ. ૨૨૪ શ્લોક ૨૬ ॥ ૩૯ ॥

“ઉમા વાપ્યુમા વા જગતિ તવ પત્નીતિ કથિતા—

મ્બિકા વા યા વેદે ભવતિ હર સાન્યા ન શરદઃ ।

શરચ્ચાસૌ દુર્ગા ચરતુ નવમિઃ સા સ્વતુરગૈઃ

નવત્યા નો તેષામિતિ શરદિ તામર્ચતિ જનઃ ” ॥ ૪૨ ॥

હે હર ! ઉમા વા ઝુમા વા અમ્બિકા ચ યા તવ પત્ની इति जगति कथिता सा वेदे शरदः
अन्या न इति कथितम् अस्ति । તથા ચ શ્રુતિઃ “एष ते रुद्रभागः सह स्वस्त्राम्बिकया इत्याह शरदूवा
अस्याम्बिका स्वसा तथा वा एष हिनस्तीति” तैत्तिरीय ब्राह्मण (૧-૮-૬) । સા દુર્ગા શરદ્રૂપા
શરન્નિશારૂપા इत्यर्थः नवमिः स्वतुरगैः चरतु न तु ततोधिकैः नवनवतिभिः । તાવતિઃ રાત્રિઃ ન
વ્યાપ્નોતુ इत्यर्थः । અતઃ इति हेतोः शरदि तां दुर्गां जनः अर्चति । તથા ચ શ્રુતિઃ । ये ते
रात्रियुक्तासो नवतिर्नव अशीतिः सन्वष्टाः उतो ते सप्तसप्ततिः इत्यादिः ऋग्वेदपरिशिष्टम् ॥ ૪૨ ॥

અવતારસ્તોત્રો

વિષ્ણુના વિવિધ અવતારો સંબંધી લખાયેલાં સ્તોત્રોમાં વેલ્લમકોંડ રામરાય (એમનું ચરિત્ર
આગળના એક પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું છે)નું ‘દશાવતારસ્તોત્રમ્’, બેંગ્લોરના વેંકટરમણ કવિનું
‘દશાવતારગીતા’, વાદ્દરાજનું ‘દશાવતારસ્તુતિઃ’,^૪ વિજયરાધવાચાર્યકૃત ‘દશાવતારસ્તવઃ’,
સોલાપુરના રાધાકૃષ્ણ તિવારીનું ‘દશાવતારસ્તવનમ્’—જેવાં કેટલાંક સ્તોત્રો ઉલ્લેખનીય છે. રાધાકૃષ્ણ
તિવારીએ ‘દશાવતારચરિતમ્’ નામનું ખીજું પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે.

‘શ્રીવિષ્ણુચતુર્વિંશત્યવતારસ્તોત્રમ્’^૫—નાગૌર(રાજસ્થાન)ના સંસ્કૃત-પંડિત સ્વામી લક્ષ્મણ-
શાસ્ત્રીએ ચિત્રકાવ્ય પદ્ધતિથી આ સ્તોત્ર લખ્યું છે. એમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલા ભગવાન વિષ્ણુના
વરાહ, યક્ષ, કપિલ, દત્ત, કુમાર, નારાયણ, દ્રુવ (વરદ), પૃથુ (વૈન્ય), ઋષભ (નાભ્યાત્મજ), હયગ્રીવ,
મત્સ્ય, કૂર્મ, નૃસિંહ, હરિ, વામન, મનુ, હંસ, ધન્વન્તરી, પરશુરામ, શ્રીરામ, કૃષ્ણ, વ્યાસ, બુદ્ધ
અને કલ્કી એમ ચોવીસ અવતાર વર્ણવ્યા છે. કવિએ પોતે એનું હિન્દીમાં ભાષાન્તર પણ કર્યું છે.^૬

૪ કૃ. ૨૧૭

૫ પહેલાં ઉલ્લેખ આવી ગયો છે.

૬ નિર્ણય સાગર પ્રેસ, મુંબઈથી મુદ્રિત.

શ્રી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીએ ‘શ્રીવિષ્ણુચરિતામૃતમ્’, ‘શ્રીહરિદ્વાદશાક્ષરીસ્તોત્રમ્’, ‘શ્રીરામપાદયુગલીસ્તવઃ’, ‘શ્રીહરિસ્તોત્રમ્’, ‘શ્રીરામવિવાહઃ’ ઇત્યાદિ સ્તોત્રો પણ લખ્યાં છે અને તે બધાં મુદ્રિત થયાં છે.

શ્રીરામસ્તોત્રો

શ્રીરામસ્તોત્રોમાં નાગપુરના મ. મ. કેશવ ગોપાળ તામ્હેણે લખેલાં ‘શ્રીરામસ્તવઃ’, ‘શ્રીરામાષ્ટકમ્’, ‘શ્રીરામચષ્ટિકમ્’ અને ‘શ્રીરામસ્તુતિઃ’ સ્તોત્રો; બેલ્લમકોડે રામરાયનાં ‘વીરરાઘવસ્તુતિઃ’, ‘રમાવલ્લભરાજશતકમ્’ આ બે રામસ્તોત્રો છે તેમના બીજાં સ્તોત્રો આ પ્રમાણે છે. ‘વિવર્ણાદિ વિષ્ણુ-સહસ્રનામાવલી (સવ્યાख्या)’, ‘હકારાદિ-હયગ્રીવ-સહસ્રનામાવલી (સવ્યાख्या)’, ‘પરમાત્મ-સહસ્રનામાવલી’, ‘હયગ્રીવાષ્ટોત્તરમ્’, ‘હયવદનશતકમ્’, ‘હયગ્રીવરત્નમાલા’ અને ‘હયગ્રીવપદ્મ-વિંશતિઃ’ છે. વેંકટરમણ કવિની ‘રામગીતા’ અને ‘કૃષ્ણગીતા’ છે. આ બે સ્તોત્રો ‘નવગીત-કુસુમાન્જલિ’માં પ્રકાશિત થયેલાં છે. બેંગ્લોરના શ્રીશૈલ દીક્ષિતનાં ‘વીરાન્જનેયશતકમ્’, ‘હનુમન્ન-ક્ષત્રમાલા’ અને ‘ગોપાલાર્યા-આ સ્તોત્રો ઉલ્લેખનીય છે.

મહારાષ્ટ્રના વિખ્યાત આધુનિક ઋષિ શ્રીવાસુદેવાનંદ સરસ્વતી મહારાજે (એમનો પરિચય પછીના પ્રકરણમાં આવશે) અનેક દેવતાસ્તોત્રો લખ્યાં છે અને એ બધાં એક સંગ્રહમાં મુદ્રિત થયાં છે^૭ આ ઉપરાંત એમનું ‘સપ્તશતી-ગુરુચરિત્રમ્’, ‘દત્તલીલામૃતાન્વિસારઃ’, ‘માઘમાહાત્મ્યમ્’, ‘શ્રીગુરુચરિત્રત્રિશતી-કાવ્યમ્’, ‘શ્રીગુરુચરિત્રસાહસ્રી’, ‘શ્રીગુરુસંહિતા’, ‘વેદનિવેદનસ્તોત્રમ્’ ઇત્યાદિ ધાર્મિક સંસ્કૃત પુસ્તકો, વાસુદેવાનંદ સ્વામી મહારાજે અંથ પ્રકાશનના અધ્યક્ષ વામન દત્તાત્રેય ગુણવણી મહારાજે પ્રકાશિત કર્યાં છે. ‘નટરાજસહસ્રમ્’ નામના આર્ત પ્રાચીન નામસ્તોત્રનું ભાષ્ય શાસ્ત્રાચાર્ય આનંદતાંડવ દીક્ષિત અને સોમશેખર દીક્ષિત-બે વિદ્વાનોએ લખ્યું છે.

વિભૂતિસ્તોત્રો

ઉપાસ્ય દેવતાની જેમ જ શ્રદ્ધેય વિભૂતિઓ પર લખાયેલાં સ્તોત્રકાવ્યો બહુ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. ખરી રીતે આવાં બધાં વેરવિખેર કાવ્યોનો એકત્રિત સંગ્રહ એકાદ સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં કરવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. કેટલાક મહાન પુરુષોનાં સ્તોત્રો એમના ચારિત્રપરક ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. ‘કવીન્દ્ર-ચન્દ્રોદયઃ’ નામના ગ્રંથમાં (આ ગ્રંથનો સ્વતંત્ર પરિચય અન્યત્ર આપેલો છે) જે રીતે જુદા જુદા લેખકોએ લખેલા કવીન્દ્રાચાર્યના સ્તુતિપરક બધા શ્લોકો સંગ્રહિત કર્યાં છે, તે જ રીતે આધુનિક સમયમાં થયેલા લોકોત્તર પુરુષો સંબંધી લખાયેલા સ્તુતિપરક અને સુભાષિતો જેવા શ્લોકો સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં સંકલિત કરવાનું કામ કોઈકે કરવા જેવું છે.

‘કાલિદાસપ્રતિભા’—મદ્રાસની સંસ્કૃત એકડમીએ ૨૫-૧૦-૧૯૫૫ના દિવસે કાલિદાસ દિનોત્સવ-નિમિત્તે આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત કર્યો. એમાં કાલિદાસની પ્રાંતભા સંબંધી જુદા જુદા ૨૮ કવિઓએ લખેલાં બધાં અજુકો અને દશકોનો સંગ્રહ કર્યો છે.^૮ એમાં નીચેની યાદીમાં દર્શાવેલા કવિઓની કાવ્ય રચનાઓ છે.

૭ સમર્થ ભારત મુદ્રણાલય, પૂના.

૮ પ્રભા પ્રેસ; લેકન્યૂ રોડ, મદ્રાસથી મુદ્રિત.

કવિ

કાવ્ય

૧ આર. અપ્પનાચાર (કુંભકોણમ્)—	‘નવરત્નમાલિકા’
૨ કે. બાલસુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	‘કાલિદાસદશકમ્’
૩ વૈદ્યરત્ન પં. એમ. ડોરૈસ્વામી અયંગાર—	‘કાલિદાસપ્રતિભા-પ્રશંસા’
૪ ડો. બી. સી. છાપ્રા (દિલ્હી)—	‘કાલિદાસાષ્ટકમ્’
૫ મ. મ. કાશી કૃષ્ણમ્માચાર્ય (શુદ્ધર)—	‘કાલિદાસોન્નતિઃ’
૬ મ. મ. કે. કૃષ્ણમૂર્તિશાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	‘કાલિદાસમાહાત્મ્યમ્’
૭ કે. એસ. નાગરાજન્ (બેંગ્લોર)—	‘કાલિદાસીયકાવ્યેષુ પ્રકૃતિવર્ણનમ્’
૮ આર. નારાયણસ્વામી (મન્નરશુડી)—	‘કાલિદાસદશકમ્’
૯ વી. એ રામસ્વામી શાસ્ત્રી (પુણે)—	‘શૃંગારાદ્વૈતવાદી કાલિદાસઃ’
૧૦ ડો. વે. રાઘવન્ (કવિકોકિલ), (મદ્રાસ)—	‘કિં પ્રિયં કાલિદાસસ્ય ?’
૧૧ સરલકવિ પી. રાઘવાચાર્ય (મદુરા)—	‘કાલિદાસપદ્યકમ્’
૧૨ પી. રામદાસ (આનંદતાંડવપુરમ્)—	‘કાલિદાસપદ્યકમ્’
૧૩ કે. રામમૂર્તિશાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	૧૬ શ્લોક
૧૪ શાસ્ત્રરત્નાકર પી. એમ. રામશાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	૧૬ શ્લોક
૧૫ મહોપાધ્યાય કે. એલ. વી. શાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	૧૫ શ્લોક
૧૬ વી. એચ. સુબ્રહ્મણ્યશાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	‘કાલિદાસદશકમ્’
૧૭ બી. એલ. શાનભાગ (વડોદરા)—	૯ શ્લોક
૧૮ એસ. સુબ્રહ્મણ્યશાસ્ત્રી (મદ્રાસ)—	૧૦ શ્લોક
૧૯ સાહિતીવલ્લભ ટી. સુન્દરાચાર્ય (સિરકાઝી)—	‘કાલિદાસસ્ય ધર્મતત્પરતા’
૨૦ ટી. ડી. તાતાચાર્ય (તિરુપતિ)—	૧૨ શ્લોક
૨૧ ટી. એસ. જી. વરદાચાર્ય (મસલીપટ્ટમ્)—	અષ્ટક
૨૨ એ. વેંકટાચાર્ય (ચિદમ્બરમ્)—	‘સૌન્દર્યદેવઃ કાલિદાસઃ’
૨૩ વી. એસ. વેંકટરાઘવાચાર્ય (મદ્રાસ)—	
૨૪ જી. વી. સીતાપતિ (મદ્રાસ)	પદ્યક
૨૫ બી. કે. શ્રીનિવાસાચાર્યલૂ (મદ્રાસ)—	૧૦ શ્લોક
૨૬ ટી. ચંદ્રશેખર (મદ્રાસ)—	૫ શ્લોક
૨૭ વિદ્યાધરશાસ્ત્રી (બિકાનેર)—	૩ શ્લોક
૨૮ એમ. પી. સારથ્ય (મદ્રાસ)—	

‘કાલિદાસરહસ્યમ્’—આ અમે લખેલા (મુદ્રિત) શતકકાવ્યનો નિર્દેશ પાછળના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે.

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી સંબંધી અનેક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં સ્તોત્રો રચ્યાં છે. પં. અખિલાનંદ શર્માએ લખેલા ‘દયાનન્દદિગ્વિજયઃ’ નામના ૨૧ સર્ગના મહાકાવ્યમાં પહેલા સર્ગની શરૂઆતના ૩૫ શ્લોક દયાનંદ સરસ્વતીના સ્તોત્ર જેવા જ છે. કવિરત્ન મેઘાવતે લખેલા ‘દયાનન્દદિગ્વિજયઃ’ નામના ૨૭ સર્ગના મહાકાવ્યનો સંપૂર્ણ પ્રથમ સર્ગ પણ દયાનંદ સરસ્વતીના સ્તોત્ર જેવા જ છે. શ્રી મ. મ. કેશવ ગોપાળ તામ્હણે ‘શ્રીમચ્છંકરાચાર્યસ્તોત્રમ્’, ‘શ્રીસદગુરુવાસુદેવાનન્દ-સરસ્વતીસ્તોત્રમ્’, ‘લોકમાન્ય-બાલ-ગંગાધરટિલકસ્તવઃ’ જેવા વિભૂતિસ્તોત્રો લખ્યાં છે. શ્રી લ. રા. કુમકર્ણીએ ‘કવિતાસંગ્રહઃ’ નામના પુસ્તકમાં એ પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમાંના ‘શ્રીમચ્છંકરાચાર્યસ્તોત્રમ્’ માંથી ત્રણ શ્લોક નીચે આપ્યા છે, તે પરથી એમની ભાષાશૈલીનો ખ્યાલ આવશે.

ધરાભારતી દુર્મતધ્વાન્તકીર્ણા યદારમ્ય કાશ્મીરમાસેતુબન્ધમ્ ।

તદા યેડર્કવદ્ દ્રાવિડેષ્વાવિરાસન્ નમસ્યામ તાન્ શંકરાચાર્યપાદાન્ ॥ ૧ ॥

અધર્મં વિલોક્યૈધમાનં સમન્તાત્ પરિક્ષીયમાણં તથા શ્રૌતધર્મમ્ ।

ક્ષિતિં તસ્ય યે રક્ષણાયાવતેરુઃ નમસ્યામ..... ॥ ૨ ॥

અશેષં જગત્ સત્યલોકાદિ મિથ્યા સદાનન્દચિદ્રૂપ આત્મૈવ વસ્તુ ।

રહસ્યં શ્રુતીનામવોચન્ ય ઇત્યં નમસ્યામ..... ॥ ૩ ॥

શ્રીગોપાલ નામના એક કવિએ ‘શ્રીમન્નરસિંહસરસ્વતીમાનસપૂજાસ્તોત્રમ્’ લખ્યું છે. શ્રી મહાલિંગ-શાસ્ત્રીએ કાંચીકામકોટીપીઠના આચાર્ય શ્રી ચંદ્રશેખર સરસ્વતીના સ્તુત્યર્થે ‘દેશીકેન્દ્રસ્તવાઙ્ગલિઃ (૨૯ શ્લોક)’, ‘વિજયવાદિત્રમ્ (૧૪ શ્લોક)’, ‘ધર્મચક્રાનુશાસનમ્ (૨૪ શ્લોક)’, ‘આચાર્યપંચ-રત્નમ્’ અને ‘ગુરુરાજાષ્ટકમ્’ એમ પાંચ સ્તોત્ર લખ્યાં છે અને એ બધાં ‘દેશીકેન્દ્રસ્તવાઙ્ગલિઃ’ નામના પુસ્તકમાં સંગૃહિત થયાં છે. મહાત્મા ગાંધીજી માટે ગણેશશર્માકૃત ‘મોહનાભિનન્દનમ્’ અને કમલકુમાર જૈનકૃત ‘ગાંધીવાદાષ્ટકમ્’ જેવાં સ્તોત્ર પણ કરાયાં જેવા મળે છે.

એંગ્લોરના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી વેંકટરમણે ‘નવગીતકુસુમાઙ્ગલિઃ’ નામનો કાવ્યગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં ‘રામગીતા’, ‘કૃષ્ણગીતા’, ‘દશાવતારગીતા’, ‘ગણેશગીતા’, ‘સદગુરુ-ગીતા’, ‘શિવગીતા’, ‘વાણીગીતા’, ‘લક્ષ્મીગીતા’, ‘ગૌરીગીતા’ આ ૯ ગીતાઓ ૧૦૮ શ્લોકોમાં રચી છે. આ જ કવિએ ‘કમલાવિજયમ્’ (ટેનિસનના ‘કપ’ નાટકનું સંસ્કૃત ભાષાંતર) નામનું નાટક લખ્યું છે જેનો ઉલ્લેખ એક પ્રકરણમાં અગાઉ આવી ગયો છે.

વારાણસીના ગંગાધરશાસ્ત્રીએ (૧૯મી સદી) ‘હંસાષ્ટકમ્’ નામનું તત્ત્વજ્ઞાનપરક સ્તોત્ર લખ્યું છે અને ‘અલિવિલાસસંત્લાપમ્’ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૦} સંસ્કૃતનિયતકાલકોમાં આજ સુધી ઘણા સત્પુરુષો સંબંધી સ્તોત્રકાવ્યો પ્રકાશિત થયાં છે. એ બધાં સ્તોત્રકાવ્યોનું સંકલન કરવાનું કામ કોઈકે કરવું જોઈએ. ‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’માં પ્રથમ ચાર વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલાં સ્તોત્રો નીચે પ્રમાણે છે :

- ૧ પરમહંસ-શંકરાચાર્ય-સ્મરણાર્ચનમ્—લે. કુર્તકેાટી શંકરાચાર્ય (વર્ષ-૧)
- ૨ કાલિદાસાર્તિક્યમ્—લે. શિવદાસ કૃષ્ણ આરલિંગે (વર્ષ-૧)
- ૩ વિદ્વદ્ગન-કેશવ-લક્ષ્મણ-દપ્તરી મહાશયસ્ય સ્તુતિ:—લે. શિવદાસ કૃષ્ણ આરલિંગે (વર્ષ-૧)
- ૪ પં. જવાહરલાલ-સ્તુતિદશકમ્—લે. ગ. રા. સાબડે (વર્ષ-૧)
- ૫ શિવરાજસ્તોત્રમ્^{૧૧}—શ્રી ભા. વર્ણુકર
- ૬ કેશવ-બઢીરામ-હેલોવાર-મહોદયાનાં સ્તવનમ્—લે. સખારામ ધુંડીરાજ માહુરકર (વર્ષ-૨)
- ૭ શ્રી લોકમાન્યસ્તવનમ્—લે. ના. મ. પિરપળે, ગ. રા. સાબડે, વિ. કૃ. પેશવે (લોકમાન્ય ટિળક સંબંધી આજસુધી અનેક સંસ્કૃત સ્તુતિકાવ્યો ઠેકઠેકાણે પ્રકાશિત થયાં છે.)
- ૮ ભારતસ્ય અર્થમંત્રિણ: ચિન્તામણિ દેશમુખ મહાશયસ્ય સ્તુતિપદ્યમ્—શ્રી ભા. વર્ણુકર (વર્ષ-૨)
- ૯ વિનોબા ભાવે-મહાભાગનાં સ્વાગતપુષ્પાંજલિ:—કાશિકૌ: વૈદિકપંડિતૈ: કૃતા (વર્ષ-૨)
- ૧૦ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ-મહોદયાનાં સુસ્વાગતામિનન્દનમ્—કાશીવિદ્વત્ પરિષદ્ (વર્ષ-૨)
- ૧૧ શ્રી શંકરાચાર્ય:—ધર્મદેવ વિદ્યાવાચસ્પતિ (દિલ્હી)
- ૧૨ કવીન્દ્રાય રવીન્દ્રાય સમર્પિતા કાવ્યદક્ષિણા—સર ચિ. દ્વા. દેશમુખ (વર્ષ-૪)
- ૧૩ કાલિદાસપ્રશસ્તિ:—મહાલિંગશાસ્ત્રી (વર્ષ-૪)
- ૧૪ કાલિદાસકરોપહાર:—શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ શાનભાગ (વર્ષ-૪)
- ૧૫ કવીન્દ્રો રવીન્દ્ર:—ધર્મદેવ વિદ્યાવાચસ્પતિ (વર્ષ-૪)
- ૧૬ શ્રીગુરુશ્રદ્ધાંજલિ:—(શૃંગેરીપીઠાચાર્ય શ્રી ચંદ્રશેખર ભારતી સંબંધી)
—લે. રામકૃષ્ણ ભટ્ટ (વર્ષ-૪)

રવિવર્મસ્તુતિ:—મલખારના વાસુદેવ નામના કવિએ આ સ્તોત્રમાં મૃત્યુંજય સ્વામીની સ્તુતિ કરી છે. આ જ કવિએ દમયન્તીપરિણયમ્^{૧૨} નામનું બીજું કાવ્ય લખ્યું છે.

શતક કાવ્યોના પ્રકરણમાં અમે અમારાં વિભૂતિસ્તોત્રાત્મક શતકોનો પરિચય આપ્યો છે. એ ઉપરાંત વેદમૂર્તિ પં. શ્રી. દા. સાતવળેકર, ગુરુવર્ધ મ. મ. વા. વિ. મિરાશી, જગન્નાથ પીઠાધીશ્વર ભારતીકૃષ્ણતીર્થ, સરસંઘચાલક શ્રી મા. સ. ગોળવલકરગુરુજી, પંડિતરાજ રાજેશ્વરશાસ્ત્રી દ્રવિડ નેવા અમારી દૃષ્ટિએ આદરણીય પુરુષો સંબંધી રચેલાં સ્તુતિ કાવ્યો જુદાં જુદાં સંસ્કૃત અને મરાઠી વૃત્તપત્રોમાં પ્રસંગાનુસાર પ્રકાશિત થયાં છે. શ્રીમદ્ ભગવદગીતાના સ્તુત્યર્થે અમે લખેલું ‘વાઙ્મયી કૃષ્ણમૂર્તિ’ નામનું સ્તોત્ર ઉદ્ધૃત કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ છીએ.

૧૧ ‘મંદોર્મિમાલા’એ સ્વરચિત કાવ્યસંગ્રહ મુદ્રિત.

૧૨ ક. ૫૦૧

मुनिजन-शुचिचेतःकुञ्ज-सञ्चारिणीं सा जनगण-चलचेतोवृत्ति-गोपी-मनोज्ञा ।
प्रतिपद-मधुरार्थ-स्फीतवेणुप्रणादा जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १ ॥

त्रिगुणघटित-रूपाकृष्ट-सर्वान्तरायाः नयनरुचिर-माया-पूतनायाः समग्रम् ।
विषमय-विषयाख्य-स्तन्यमुच्छोषयन्ती जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ २ ॥

जननमरण-चक्रद्वन्द्व-सञ्चालिताङ्गं शकटकपटरूपं सारयन्ती प्रपञ्चम् ।
मुनिगणहृदयस्थेनैव लीलापदेन जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ३ ॥

भृशमतिदृढदीर्घैर्दामिभिर्भाष्यरूपैः यदपि समुपबद्धाऽऽचार्य-धी-नन्दपत्न्या ।
पुनरपि च नवार्थाध्वानमभ्युत्सरन्ती जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ४ ॥

भ्रमसरिदवगाढ-ज्ञप्ति-गोपी-विकार-वसनमपहरन्ती सत्त्ववृक्षाधिरूढा ।
रजसि तमसि भग्नानुद्धरन्त्यार्तगोपान् जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ५ ॥

अविचलमतिगूढाध्यात्म-गोवर्धनाद्रिं खवचसि तमनन्याधारमभ्युद्धरन्ती ।
भवभयपरिवर्षोत्पीडितान् पालयन्ती जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ६ ॥

उपनिषदुरुकुम्भेष्वगृहीतं श्रुतीनां परमऋषिगणेनाध्यात्मिक-ज्ञानदुग्धम् ।
सकलमपहरन्ती गूढमन्तः प्रविश्य जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ७ ॥

श्रुतिनिगदित-शुद्धब्रह्म-तेजःप्रकाशा स्मृतिविहितमयन्ती कर्ममार्गं पवित्रम् ।
उपनिषदमृतं सुश्लोककुम्भैर्दधाना जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ८ ॥

अतिचिरमुपगूढा भाष्यकाराख्यगोपैः सुदृढतम-विवेकोद्बाहुभिर्गाढभक्त्या ।
हृदयगतमिवाविष्कुर्वती तत्सदुक्तैः जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ९ ॥

हृदयसरिदवस्थं कालियं कामरूपं प्रमद-कुवलयभं लोभ-चाणूरदैत्यम् ।
प्रबलतममजय्यं निघ्नती क्रोधकंसं जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १० ॥

प्रियसखमिव योगारूढमाश्वासयन्ती गुरुमिव गुरुबोधं ज्ञानिनं मानयन्ती ।
सुतमिव सुहितं सद्भक्तमुल्लालयन्ती जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ११ ॥

प्रणतजन-कुचेलं ज्ञानसम्पद्विहीनं प्रियसुहृदमिव द्राग् लीलया मोचयन्ती ।
अहित-हितविवेकाभाव-दारिद्र्यदोषात् जयतु जयतु गीता वाङ्मयीकृष्णमूर्तिः ॥ १२ ॥

दुरित-सदसि कृष्णं मोह-दुःशासनेन समधिगत-रजस्कां शेमुषी-याज्ञसेनीम् ।
विमल-वचन-वल्लैर्गोपयन्ती स्मृताऽपि जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १३ ॥

कलमधिकलयन्ती ज्ञानशंखं स्वक्त्रे भुवनहितकरं सत्कर्मचक्रं च हस्ते ।
 हृदि नवविधभक्तिस्फीतरत्नैकहारं जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १४ ॥
 मतिकृतिकरणाश्वान् भोगमार्गप्रवृत्तान् सुविहित-निजकर्म-प्रेरणावाक्य-तोत्रैः ।
 रथिनमिव हि पातुं देहिन् प्रेरयन्ती जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १५ ॥
 जनिमृतिमय-धर्मक्षेत्रमध्ये विषण्णं विजयमुपदिशन्ती धर्मसम्मूढचित्तम् ।
 द्विगुणितनव-संख्याध्याय-सत्स्यन्दनस्था जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १६ ॥
 प्रबलषडरि-भीष्मः सर्वथा दुर्निवारः विशसितुमभियुक्तः स्वप्रियं भक्त-पार्थम् ।
 तमवतुमभिसर्पन्तीव सत्तत्त्व-चक्रा जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १७ ॥
 बहुविध-जनभाषानूक्त-ताक्ष्योपविष्टा भुवनतलमशेषं सञ्चरन्ती चिराय ।
 चकितविबुध-संविल्लोचनाम्भोज-दृष्टा जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १८ ॥

પ્રકરણ ૧૫

દૂત કાવ્યો

કવિકુલશુરુ કાલિદાસની દરેક કૃતિએ સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં એક નવો સંપ્રદાય નિર્માણ કર્યો છે. શાકુન્તલ, રઘુવંશ, કુમારસંભવ જેવાં કાવ્યોની મનોરમ કલ્પનાઓ ફક્ત ભારતીય જ નહિ, પરંતુ કેટલાક અભારતીય કવિઓએ પણ આત્મસાત્ કરી છે. આનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ કંબોડિયાના એક શિલાલેખ ઉપર ભવવર્મા નામના કવિએ લખેલા નીચેના શ્લોક પરથી મળી આવે છે.^૧

“શરત્કાલાભિયાતસ્ય પરાનાવૃત્ય તેજસઃ ।
દ્વિષામસહ્યો યસ્યૈવ પ્રતાપો ન રવેરિવ ॥
યસ્ય સેના રજોધૂતમુજ્જિતાલંકૃતિષ્વપિ ।
રિપુસ્ત્રીગણ્ડદેશેષુ ચૂર્ણભાવમુપાગતમ્ ॥”

ભવવર્માના આ શ્લોકમાં ‘રઘુવંશ’ના ૪થા સર્ગના શ્લોકનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

“દિશિ મન્દાયતે તેજો દક્ષિણસ્યાં રવેરપિ ।
તસ્યામેવ રથોઃ પાણ્ડ્યા પ્રતાપં ન વિષેહિરે ॥ ૪૭ ॥
મયોત્સુષ્ટવિભૂષાણાં તેન કેરલયોષિતાં ।
અલકેષુ ચમૂરેણુઃ ચૂર્ણઃ પ્રતિનિધીકૃતઃ ॥ ૫૪ ॥

ભવભૂત, શ્રીહર્ષ, રાજશેખર, બિલ્હણ જેવા પ્રાચીન લેખકોએ પોતાની કલાકૃતિઓમાં કાલિદાસનું કેટલું અનુકરણ કર્યું છે એ સંસ્કૃત-સાહિત્યરસિકોને કાંઈ ખાસ કહેવાની જરૂર નથી. આ રીતે અનેક કવિઓની પ્રતિમાને માર્ગદર્શન આપનારા કાલિદાસના ‘મેઘદૂતમ્’ નામના મનોરમ કાવ્યે સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં દૂતકાવ્યની એક અભિનવ પરંપરા નિર્માણ કરી છે. તેથી દૂતકાવ્યના આદિકવિ માત્ર કાલિદાસ જ! ‘મેઘદૂત’ પછી ‘વાયુદૂત’, ‘ભ્રમરદૂત’, ‘હારિતદૂત’, ‘ચક્રવાકદૂત’, ‘શુકદૂત’ ઇત્યાદિ અનેક દૂતકાવ્યો લખાયાં છે.

ભામહે પોતાના ‘કાવ્યાલંકાર’માં આ દૂતકાવ્યની પદ્ધતિ પર પ્રતિકૂલ ટીકા કરી છે. એ લખે છે—

“અયુક્તિમદ્ યથા દૂતા જલમૃન્મારુતેન્દવઃ ।
તથા ભ્રમરહારીતચક્રવાકશુકાદયઃ । (૧-૪૨)
અવાચો યુક્તિવાચસ્વ દૂરદેશવિચારિણઃ ।
કથં દૂત્યં પ્રપચેરન્નિતિ યુક્ત્યા ન યુજ્યતે ॥ (૧-૪૩)

૧. મ. મ. મિરાશી દૂત કાલિદાસ પૃ. ૨૮૬

यदि चोत्कण्ठया यत् तदुन्मत्त इव भाषते ।

तथा भवतु भूम्नेद्रं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥” (૧-૪૪)

આ રીતે ભામહે ભલે આ દૂતકાવ્યો પર પ્રતિકૂલ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હોય તો પણ તે અભિપ્રાય તરફ કવિઓએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી. ભામહની ટીકા પછી પણ દૂતકાવ્યની પરંપરા અખંડિત ચાલુ જ છે.

ખરું જોતાં આ દૂતપ્રેષણાત્મક પદ્ધતિ ઋગ્વેદ જેટલી જ પ્રાચીન છે. ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડલનાં ૧૦૮માં સૂક્તમાં સરમા નામની દૂતરી પણી તરફ મોકલાવ્યાનો નિર્દેશ છે. રામાયણમાં હનુમાનનું દૌલ ખૂબ પ્રભાવી રીતે આદિ કવિ વાલ્મીકિએ ચિત્રિત કર્યું છે. મહાભારતમાં નલદમયંતી ઉપાખ્યાનમાં વર્ણવેલું હંસદૌલ સર્વવિદિત છે. આ રીતે દૂતકાવ્યની પરંપરા ખૂબ પ્રાચીન છે. પ્રત્યક્ષ કાલિદાસની દષ્ટિ સમક્ષ રામાયણની હનુમદ્દૂતની કલ્પના હતી એ મેઘદૂતમાં—

‘इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीबोन्मुखी सा ।’ જેવી ઉપમા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પણ પછી અનેક કવિઓનાં અંતઃકરણ પર ‘મેઘદૂત’ની જ જીડી છાપ પડેલી જણાય છે અને એમાંથી દૂતકાવ્યોની પરંપરા નિર્માણ થઈ. જર્મન કવિ શીલરના મન પર પણ ‘મેઘદૂત’નો પ્રભાવ પડ્યો હોય એમ લાગે છે. એણે પોતાના ‘મરિયા સ્ટુઅર્ટ’ નામના નાટકમાં કારાવાસ ભોગવતી નાયિકા મેઘ દ્વારા પ્રિયકરને સંદેશો મોકલાવે છે એવો પ્રસંગ ચિત્રિત કર્યો છે.

જૈન કવિઓમાં ચરિત્રસુંદરણીનું (૧૫મી સદી) ‘ઝીલદૂતમ્’,^૨ મેરુતુંગ કવિનું (૧૫મી સદી) ‘જૈનમેઘદૂતમ્’^૩ નેવા તત્ત્વોપદેશક દૂતકાવ્યો જેવા મળે છે. નીતિતત્ત્વોપદેશ માટે લખાયેલાં ‘કાકદૂતમ્’,^૪ ‘હિન્દુદૂતમ્’, ‘હંસદૂતમ્’^૫ જેવાં દૂતકાવ્યો મળી આવે છે.

‘કાકદૂતમ્’^૬ કાવ્યમાં કારાવાસ ભોગવતો એક પાપી બ્રાહ્મણ કાગડા સાથે કાંદબરી (મદિરા) નામની પોતાની પ્રેયસી માટે સંદેશ મોકલાવે છે એવું વર્ણન છે અને એ સંદેશમાં નીતિમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

‘મેઘદૂત’ને પૂર્વાર્ધ તરીકે ગણીને તેના ઉત્તરાર્ધ તરીકે લખાયેલાં અર્વાચીન કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યો જેવા મળે છે. એમાં યક્ષપત્ની યક્ષને વળતો સંદેશ મોકલાવે છે એવું વર્ણવ્યું છે. સર્વશાસ્ત્રીના પુત્ર કૃષ્ણમૂર્તિ (૧૭મી સદી)એ આ જ પદ્ધતિથી ‘યક્ષોલ્લાસઃ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે, અને એમાં એ પોતાનો નિર્દેશ ‘અમિનવ કાલિદાસ’ તરીકે કરે છે. આ જ કૃષ્ણમૂર્તિએ ‘મદનામ્બુદયમાળ’ લખ્યું છે.^૭

‘મેઘપ્રતિસન્દેશમ્’—મહેસૂર રાજ્યના પ્રધાન પંડિત મંડિકલ રામશાસ્ત્રીએ આ કાવ્ય લખ્યું છે અને એ મહેસૂરના શાસકીય મુદ્રણાલયમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. કોરડ રામન્દ્ર કવિએ ‘ઘનવૃત્તમ્’ મદ્રાસમાં પ્રકાશિત કર્યું છે અને મિથિલાના મ. મ. પરમેશ્વર જાનું ‘યક્ષમિલનકાવ્યમ્’ દરભંગામાં પ્રકાશિત થયું છે.

૨ વારણસીથી મુદ્રિત

૩ ભાવનગરથી મુદ્રિત

૪ સહદયા માસિકમાં પ્રકાશિત

૫ મુંબઈથી પ્રકાશિત

૬ ક. ૩૨૨

૭ ક. ૩૧૯

‘મેઘદૂત’ની પંક્તિઓની સમસ્યાપૂર્તિ કરીને કાવ્ય લખવાની પ્રેરણા કેટલાક કવિઓને થઈ હોય એમ લાગે છે. એમાંના ‘શીલદૂત’ (ચંરિત્રસુન્દરગણી વિરચિત)નો ઉપર ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. મેઘવિજયગણીએ એ જ પદ્ધતિથી ‘મેઘદૂતસમસ્યાલેખમ્’^૮ અને એક અજ્ઞાત કવિના ‘ચેતોદૂતમ્’^૯ એ કાવ્યો લખ્યાં છે અને તે ભાવનગરથી પ્રકાશિત થયાં છે. સંગમસૂત વિક્રમે ‘નેમિદૂતમ્’^{૧૦} નામનું આ જ પદ્ધતિથી સમસ્યાપૂર્તિનિષ્ઠ કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં રાજ્યસુખનો ત્યાગ કરનાર નેમિને તેની પત્ની પર્વત સાથે પોતાનો સંદેશો મોકલાવે છે. આર. કૃષ્ણમ્માચાર્યે ‘મેઘસંદેશવિમર્શ’ નામનો આધુનિક પદ્ધતિનો એક પ્રબંધ લખ્યો છે અને તે મદ્રાસમાં મુદ્રિત થયો છે.^{૧૦}

બંગાળી લેખકો દૂતકાવ્યમાં વિશેષ રસ ધરાવે છે. કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ લેખક અને સંસ્કૃત કવિ ડૉ. જતીન્દ્રવિમલ ચૌધરીએ ૧૯૫૩માં ‘બંગોય-દૂતકાવ્યેતિહાસઃ’ નામનું પાંડિત્યપૂર્ણ પુસ્તક સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે અને એ કલકત્તામાં પ્રકાશિત થયું છે. એમાં એમણે બંગાળનાં લગભગ ૨૫ દૂતકાવ્યોનો સવિસ્તર પરિચય આપ્યો છે. એમાંથી અર્વાચીન સમયનાં ઉલ્લેખનીય દૂતકાવ્યો નીચે આપ્યાં છે.

દૂતકાવ્ય

લેખક

ઉદ્ભવસન્દેશમ્—રૂપગોસ્વામી (૧૭મી સદી) (આ પહેલાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુના શિષ્ય રૂપ-ગોસ્વામીએ પણ આ જ નામનું દૂતકાવ્ય લખ્યું હતું.)

પિકદૂતમ્—રૂદ્ર ન્યાયવાચસ્પતિ^{૧૧} (૧૭મી સદી).

હંસદૂતમ્—રઘુનાથદાસ (૧૭મી સદી)

પવનદૂતમ્—ભટ્ટારક જ્ઞાનભૂષણના શિષ્ય વાહિરાજ (૧૭મી સદી)

પવનદૂતમ્—સિદ્ધનાથ વિદ્યાવાગીશ

વાતદૂતમ્—કૃષ્ણાનન ન્યાયપંચાનન (૧૭મી સદી)

અનિલદૂતમ્—રામદયાલ તર્કરત્ન

પાર્દાકદૂતમ્—શ્રીકૃષ્ણ સાર્વભૌમ, (૧૭મી સદી). બંગાળના રાજા રઘુનાથરાયની આજ્ઞાથી લખેલું

પાદપદૂતમ્—ગોપેન્દ્રનાથ ગોસ્વામી (૧૭મી સદી)

કોકિલસંદેશમ્—વેંકટાચાર્ય (૧૭મી સદી)

ચન્દ્રદૂતમ્—કૃષ્ણચંદ્ર તર્કોલંકાર (૧૮મી સદી)

હનુમદ્દૂતમ્—નિત્યાનંદશાસ્ત્રી જ્ઞેધપુરવાસી

ગોપીદૂતમ્—લખ્મોદર વૈદ્ય^{૧૨}

તુલસીદૂતમ્—ત્રિલોચન (૧૮મી સદી)^{૧૨}

૮ કૃ. ૩૨૦

૯ મુંબઈથી મુદ્રિત

૧૦ કૃ. ૩૨૮

૧૧ કાવ્યમાલા અને પ્રાચ્યવાણી જર્નલમાં પ્રકાશિત ઈ. સ. ૧૯૪૫

૧૨ કલકત્તા જીવાનંદ વિદ્યાસાગરના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી મુદ્રિત

તુલસીદૂતમ્—વૈદનાથ દ્વિજ
 કોકિલદૂતમ્—હરિદાસ (૧૮મી સદી)
 કાકદૂતમ્—રામગોપાલ (૧૮મી સદી)
 પિકદૂતમ્—અંબિકાચરણ દેવશર્મા
 મેઘદૂતમ્—ગૌડોકચમોહન (૧૯મી સદી)
 પાન્યદૂતમ્—ભોલાનાથ (૨૦મી સદી)
 ભક્તિદૂતમ્—કાલીપ્રસાદ
 ભ્રમરદૂતમ્—રુદ્રવાચસ્પતિ
 ભ્રમરસન્દેશમ્—વાસુદેવ

શુકસન્દેશમ્ અને હનુમતપ્રસાદસન્દેશમ્—લે. રંગનાથ તાતાચાર્ય, (જન્મ ૧૮૯૪). આ કવિ તાંબોરના સરસ્વતીમહાલ ગ્રંથાલયના પ્રમુખ અધિકારી હતા. ‘કાવ્યરત્નાવલી’ નામના એમના એક કાવ્યસંગ્રહમાં એમણે સંસ્કૃત વાક્યપ્રચારનો વધુ ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનાં બધાં કાવ્યો પ્રકાશિત થયેલાં છે.

કીરસન્દેશમ્—શ્રી ગ. લક્ષ્મીકાંતયા હૈદરાબાદની નિબંધ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક છે. આ કવિનું આ કાવ્ય સર્વજનપુસ્તકમાળા તરફથી પ્રકાશિત થયું છે.

કીરદૂતમ્—આ જ નામનું ‘ખીજું’ એક કાવ્ય રામગોપાલ કવિએ લખ્યું છે.

મૃગસન્દેશમ્^{૧૩}—લેખિકા ત્રિવેણી. એમનો સર્વસ્તાર પરિચય આગળ એક પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

ભ્રમરસન્દેશમ્—લે. ય. મહાલિંગશાસ્ત્રી. એમનાં વિવિધ કાવ્યોનો પરિચય અન્ય પ્રકરણોમાં આપ્યો છે.

મધુકરદૂતમ્—લે. ચક્રવર્તી રામગોપાલ. આ કવિ મહેસુર વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ હતા. ‘વિયોગવિલાપમ્’^{૧૪} અને ‘ગજ્જાતરંગમ્’ કાવ્યો તેમ જ ‘શૈવલિની’, ‘કુમુદિની’, ‘વિલાસકુમારી’ અને ‘સજ્જરમ્’ આ ચાર આધુનિક પદ્ધતિની નવલકાઓ, ‘તીર્થાટનમ્’ નામનું પ્રવાસવર્ણન અને ‘કવિકાવ્યવિચાર’ નામનો સાહિત્યશાસ્ત્રીય પ્રબંધ—આટલી કાવ્યસંપત્તિ આ કવિએ નિર્માણ કરી છે.

કોકિલસન્દેશમ્—આ એક જ નામનાં ત્રણ કાવ્યો નૃસિંહ, વરદાચાર્ય (વેંકટદેશિકના પુત્ર) અને વેંકટાચાર્ય (શતકર્તૃ તાતાચાર્યના પુત્ર) એમ ત્રણ લેખકોએ લખ્યાં છે. વાસુદેવ કવિએ લખેલા ‘મૃગસન્દેશમ્’ કાવ્યના પ્રત્યુત્તર તરીકે ઉદંડ કવિએ લખેલું ‘કોકિલસન્દેશમ્’ નામનું એક કાવ્ય પણ પ્રકાશિત થયું છે.

આ ઉપરાંત ‘પિકસન્દેશમ્’ નામનાં બે કાવ્યો રંગાચાર્ય અને કોચા નરસિંહાચાર્યે લખ્યા છે. હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક મ. મ. પ્રમથનાથ, તર્કભૂષણ નામના બંગાળી કવિએ ‘કોકિલદૂતમ્’

નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. આ ઉપરાંત અણ્ણગરાચાર્ય, ગુણવર્ધન, નરસિંહ ઇત્યાદિ કવિઓએ ‘કોકિલ-સન્દેશમ’ નામનાં કાવ્યો લખ્યાં છે.^{૧૫}

હંસસન્દેશમ—લે. વિદ્યાવિધાન કવીન્દ્રાચાર્ય સરસ્વતી. ‘કવીન્દ્રચન્દ્રોદયઃ’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાં આ કવીન્દ્રાચાર્યની સ્તુતિ જોવા મળે છે. એમણે ‘કવીન્દ્રકલ્પદ્રમઃ’ નામનો એક ગ્રંથ પણ લખ્યો છે.

હંસસન્દેશમ—આ નામનાં બે સ્વતંત્ર કાવ્યો વેંકટેશ અને સરસ્વતી એવા બે કવિઓએ લખ્યાં છે.

ગરુડસન્દેશમ—આ કાવ્ય તિરુપતિના શ્રીનિવાસાચાર્યના પુત્ર કોચા નરસિંહાચાર્યે લખ્યું છે. એમણે લખેલ ‘પિકસન્દેશમનો’ ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.

ચકોરસન્દેશમ—આ નામનાં ત્રણ સ્વતંત્ર કાવ્યો વાસુદેવ, વેંકટ અને પેરુસૂરી કવિઓએ લખ્યાં છે. એમાં પેરુસૂરીન ‘નવીન પત્તજ્જલી’ની ઉપાધિ મળી હતી.

મયૂરસન્દેશમ—આ જ નામનાં બે સ્વતંત્ર કાવ્યો રંગાચાર્ય અને શ્રીનિવાસાચાર્યે લખ્યાં છે.

સુરમિસન્દેશમ—લે. વિજય રાધવાચાર્ય. આ કાવ્યમાં કવિએ ભારતનાં આધુનિક નગરોનું વર્ણન કર્યું છે. આ લેખક તિરુપતિમાં તામ્રપટશિલાલેખના અધિકારી (એપિગ્રાફિસ્ટ) હતા. એમણે ‘પંચલક્ષ્મીવિલાસઃ’, ‘નીતિનવરત્નમાલા’, ‘અમિનવહિતોપદેશઃ’, ‘કવનેન્દુમણ્ડલી’, ‘વસન્તવાસમ્’, ‘ધાનપ્રશંસા’, ‘દિવ્યક્ષેત્રયાત્રામાહાત્મ્યમ્’, ‘આત્મસમર્પણમ્’, ‘નવગ્રહસ્તોત્રમ્’, ‘દશાવતારસ્તવઃ’, ‘લક્ષ્મીસ્તુતિઃ’^{૧૬} આવાં વિવિધ કાવ્યો લખ્યાં છે. ‘પંચલક્ષ્મીવિલાસઃ’ કાવ્યમાં લેખકે ઘનલક્ષ્મી, ઘાન્યલક્ષ્મી, જયલક્ષ્મી, ગૃહલક્ષ્મી અને આરોગ્યલક્ષ્મી એ પાંચ લક્ષ્મીઓની સ્તુતિ અર્થે પાંચ હજાર શ્લોકો લખ્યા છે.

મુદ્ગરદૂતમ—લે. રામાવતાર શર્મા. આ દૂતકાવ્ય હાસ્યરસપ્રધાન છે. આ કવિનો અને એમના કાવ્યોનો પરિચય અન્યત્ર સવિસ્તાર આપ્યો છે. બટુકનાથ શર્માનું ‘બલ્લવદૂતમ’ કાવ્ય પણ આ જ પ્રકારનું હાસ્યપ્રધાન છે.

સહસ્રગુહ્યકૃત અને રાજગોપાલ અયંગારકૃત ‘કાકદૂતમ’ અને કૃષ્ણશાસ્ત્રીકૃત ‘શુકદૂતમ’ નામનાં વિડમ્બનાત્મક અને વિનોદી દૂતકાવ્યોનો પરિચય હાસ્યરસ વિશેના પ્રકરણમાં આવશે.

સન્દેશઃ—આ નીતિપરક કાવ્ય વારાણસીના મુનિમહારાજ નામના જૈન કવિએ લખ્યું છે. આ સંદેશકાવ્યમાં ‘પ્રોત્સાહનમ્’, ‘સહિષ્ણુતા’, ‘આસ્વાસનમ્’, ‘આત્મપ્રબોધઃ’ આ ચાર ભાગોમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડે એવા ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. નીચેના ત્રણ શ્લોકો પરથી આ ઉપદેશનો ખ્યાલ આવશે:

કુતૂહલાનન્દરતિપ્રવીણં મનઃ સદા મા કુરુ હે વિવેકિન્ ।

ક્ષણો ગતો નૈવ પુનઃ સમેતિ તતોઽપ્રમત્તઃ પઠનોચતઃ સ્યાઃ ॥ ૧-૪

૧૫ આખા જ કાવ્યો મુદ્રિત થયા છે.

૧૬ ક. ૨૫૪

વિનષ્ટમુત્સાહધનં યદીયં મૃતઃ સ જીવન્નપિ ભાગ્યહીનઃ ।

સર્વં સમુત્સાહબલં પ્રકર્ષે સિદ્ધિં સમારોહતિ સાધ્યવસ્તુ ॥ ૧-૧૦

આત્મોન્નતિર્માનવજીવનાદ્ યા ન દેવદેહાદપિ લભ્યતે સા ।

इत्येवमालोच्य महानुभाव मा भूः प्रमादीति ममोपदेशः ॥ ૪-૧૯

અંગ્રેજી અને હિંદીમાં ભાષાન્તર સાથે આ 'સન્દેશ' કાવ્ય પ્રકાશિત થયું છે.^{૧૭}

કાવ્ય

કવિ

હંસદૂતમ્—હંસયોગી^{૧૮}

उद्धवदूतम्—લે. માધવ (૧૯મી સદી)^{૧૯} રૂપગોસ્વામીકૃત આ જ નામના કાવ્યનો

ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.

सुभगसन्देशम्—આ નામનાં બે કાવ્યો લક્ષ્મણસૂરિ અને નારાયણ કવિએ લખ્યાં છે. તે તાંબેરમાં મુદ્રિત થયાં છે.^{૨૦}

पान्थदूतम्—લે. ભોળાનાથ

कृष्णदूतम्—નૃસિંહ

पवनदूतम्—વાદિયંદ્ર (મુદ્રિત)

मानससन्देशम्—વિજિભૂરિ વીરરાધવ

मनोदूतम्—લે. પ્રજનાથ.^{૨૧} 'મનોદૂતમ્' નામના ખીજાં બે કાવ્યો વિષ્ણુદાસ અને રામકૃષ્ણ લખેલાં છે. વિષ્ણુદાસનું કાવ્ય વસંતતિલકા વૃત્તમાં છે. રામકૃષ્ણનું^{૨૨} શિખરિણી વૃત્તમાં છે.

कोकसन्देशम्—લે. વિષ્ણુત્રાત^{૨૩}

આ ઉપરાંત 'હંસસન્દેશમ્', 'ઉદ્ધવસન્દેશમ્', 'માસ્તસન્દેશમ્', (મદ્રાસમાં મુદ્રિત), મધુરોષ્ઠ-સન્દેશમ્', 'રત્નાન્નદૂતમ્' (મ્હેસૂરમાં મુદ્રિત) 'જાતકસન્દેશમ્', 'પદ્મદૂતમ્' (કલકત્તામાં મુદ્રિત). આવાં ખીજાં કેટલાંક દૂતકાવ્યો ઉપલબ્ધ છે પણ તેમનાં લેખકોના નામ મળી શક્યાં નથી.

'અલકામિલનમ્'—જયપુરના દિગ્ગેન્દ્રલાલ શર્મા પુસ્તકાલયે 'મેઘદૂતમ્'ના ઉત્તરખંડ તરીકે આ કાવ્ય લખ્યું છે.^{૨૪} આ કાવ્યના 'વિરહાવશેષઃ' નામના પહેલા સર્ગમાં (૪૧ શ્લોકો) યક્ષપત્નીની વિરહાવસ્થા અને મિલનોલ્લાસઃ નામના ખીજા સર્ગ (૭૧ શ્લોકો)માં એમના મિલનનું વર્ણન છે.

૧૭ લોહાણા મિત્ર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ વડોદરા.

૧૮ કૃ. ૩૨૨

૧૯ અંબઈથી મુદ્રિત

૨૦ કૃ. ૩૨૩

૨૧ અંબઈથી મુદ્રિત

૨૨ અંગીય સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકામાં મુદ્રિત

૨૩ ચૌખરબા બુક સીરિઝ

૨૪ રાજસ્થાન પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, જયપુર

આ રીતે કાલિદાસથી શરૂ થયેલી દ્વૈતકાવ્યની આ સ્રોતસ્વિનીનો પ્રવાહ અખંડ રહ્યો છે અને એમાં સેંકડો સંસ્કૃત કવિઓની પ્રતિભાના વિવિધ તરંગો ઊછળતા રહ્યા છે. લગભગ બધા જ કવિઓએ કાલિદાસની શૈલી અને ભાવમાધુર્ય પોતાના કાવ્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પણ કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ની કક્ષાનું બીજું દ્વૈતકાવ્ય આજ સુધી નિર્માણ થયું નથી. વસિષ્ઠગણપતિ મુનિએ ‘મૃજ્જદૂતમ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું પણ એમાં કાલિદાસીય દ્વૈતકાવ્યનું માધુર્ય અને સૌન્દર્ય અરાબર ઊતર્યું નહીં, તેથી તેમણે તે કાવ્ય નદીમાં ફેંકી દીધું.

મેઘદૂતનાં ભાષાંતરો

દુનિયામાં ‘બાઇબલ’ અને ‘પંચતંત્ર’ પછી સૌથી વધુ ભાષાન્તરો થયાં હોય તે ‘મેઘદૂત’નાં જ. મેઘદૂતનું સૌથી પ્રાચીન ભાષાન્તર તિબેટી ભાષામાં ૧૩મી સદીમાં થયું હતું એમ માનવામાં આવે છે. આ તિબેટી ભાષાન્તરની એક હસ્તલિખિત નકલ તાંબેરના સંગ્રહાલયમાં છે. આ ભાષાન્તરના આધારે જ જર્મન પંડિત ડૉ. બેકે (Beckh) જર્મન ભાષામાં મેઘદૂતનું ભાષાન્તર કર્યું. સિંહલી ભાષાનું એક પ્રાચીન ભાષાન્તર સિલોનનિવાસી ટી. વી. પાનબોટેએ ૧૮૮૩માં પ્રકાશિત કર્યું.^{૨૫}

પ્રો. મેક્સમુલ્લરે ૧૮૪૭માં મેઘદૂતનો જર્મન ભાષામાં કરેલો અનુવાદ શ્રોષ્ટ માનવામાં આવે છે. તે પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૧૩માં એચ. એચ. વિલ્સને અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં બોન અને ઇ. સ. ૧૮૪૭માં ગ્રીલ્ડ મિસ્ટરે મેઘદૂતનું લેટિન ભાષાન્તર કર્યું. આર્થર રાયડર નામના અમેરિકન પંડિતે મેઘદૂતનું ભાષાન્તર કર્યું છે. યુરોપીય ભાષાના કેટલાક પ્રસિદ્ધ અને ઉલ્લેખનીય અનુવાદોનો જ અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. ભારતની દરેક ભાષામાં અનેક વિદ્વાનોએ મેઘદૂતનાં અનેક પ્રકારનાં ભાષાન્તરો આજ સુધી કર્યાં છે અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત થતા જ રહેશે.

૨૫ ડૉ. બલદેવ હપાધ્યાય—“મેઘદૂત, પ્રસાર તથા પ્રમાણ”એ લેખ, જયભારતીમાં જુઓ

સુભાષિતસંગ્રહ

‘નૂનં સુભાષિતરસોઽન્યરસાતિશાયી’, ‘કર્તવ્યો हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः’ જેવી સૂક્તિઓમાં સુભાષિતોનું મહત્વ કવિઓએ વર્ણવ્યું છે. સામાન્ય લેખકોનાં અનેક વાક્યોમાંથી જે આશય વ્યક્ત થઈ શકતો નથી તે શ્રોષ્ટ કવિના એકાદ સુભાષિતમાંથી સચોટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. એમાં પણ એ સુભાષિત જે મનુ શંકરાચાર્ય, ભર્તૃહરિ, કાલિદાસ જેવા પરમ માન્ય વ્યક્તિઓનું હોય તો એને વધુ પ્રામાણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વેદોનાં સૂકતો એટલે અનેક ઋષિઓનાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ જ છે, એવું અનેક વિદ્વાનોનું મતવ્ય છે. અને એ રીતે વિચાર કરીએ તો વેદ એ દુનિયાનો પહેલો આર્ષ સુભાષિતસંગ્રહ ગણાશે. ‘મહાભારત’એ સુભાષિતોનો રતનાકર જ છે. મહાભારતનાં સુભાષિતો ભગવાન વ્યાસે ખીળી અથોમાંથી લીધાં કે ખીળી લેખકોએ મહાભારતમાંથી લીધાં એ માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. ‘ઋગ્વેદ’એ તો બધે ભગવાન બ્રહ્માનાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ જ છે. ‘ગાથા-સપ્તશતી’એ મહારાષ્ટ્રી અથ લાખ સુભાષિતોના મંથનરૂપ જ છે. ભર્તૃહરિનાં ત્રણે શતકોમાંનાં સુભાષિતો તે પહેલાંના અથોમાં પણ મળી આવે છે. સાતમી સદીના ભર્તૃહરિએ એ સુભાષિતો પૂર્વસૂત્રો પાસેથી લીધાં હશે એવું અનુમાન કરીએ તો એ ઉચિત થશે. તાત્પર્ય એક જ કે જુદા જુદા અથોમાં વિખરાયેલાં સુભાષિતો એકત્રિત સંકલિત સંગ્રહમાં મુકવાની પ્રવૃત્તિ ખૂબ પ્રાચીન કાળથી સાહિત્યકારોમાં જોવા મળે છે. આ રીતે નિર્માણ થયેલા સુભાષિત-સંગ્રહાત્મક અથમાં પ્રસિદ્ધ કવિઓનાં સુભાષિતો સાથે અપ્રસિદ્ધ અથવા અજ્ઞાત કવિઓનાં સુભાષિતો પણ જોવા મળે છે. આવો સંગ્રહઅથ નિર્માણ કરનાર કવિઓએ બધે કે એ અજ્ઞાત કવિઓનાં કાવ્યમય કલેવરો જ જતન કરીને રાખ્યાં છે. કેટલાંક પ્રસિદ્ધ કવિઓનાં ખૂબ ઓછાં સુભાષિતો આવા સંગ્રહોમાં જોવા મળે છે, અને તે પરથી તેમની અલૌકિક પ્રતિભાનો આજે પણ ખ્યાલ આવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં ‘કવીન્દ્રવચનસમુચ્ચયઃ’, નંદનકૃત ‘પ્રસન્નસાહિત્યરત્નાકરઃ’ (૧૦મી સદી), અમીતગતિનું ‘સુભાષિતરત્નસન્દોહ’ (૧૦મી સદી), શ્રીધરદાસનું ‘સદુક્તિકર્ણમૃતમ્’ (૧૩મી સદી), જલ્લભની ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’ (૧૩મી સદી), વલ્લભદેવની ‘સુભાષિતાવલી’ જેવા વિખ્યાત સુભાષિત-સંગ્રહો નિર્માણ થયા અને એમાંથી સંસ્કૃત સુભાષિતોનો સંગ્રહ ધીમે ધીમે વધુ સમૃદ્ધ થતો ગયો. પછીના સમયમાં પણ આ કાર્ય અખંડિતપણે ચાલુ રહ્યું છે. ૧૭મી સદી બાદ અર્વાચીન સમયમાં જે શ્રોષ્ટ સુભાષિતસંગ્રહો નિર્માણ થયા એમાંથી કેટલાકનો પરિચય આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

મામિનીવિલાસ:—પંડિતરાજ જગન્નાથનો આ કાવ્યસંગ્રહ એક દષ્ટિએ જોઈએ તો સુભાષિતસંગ્રહ જ છે. એમાં અન્યોક્તિ, શૃંગાર, કરુણ અને શાંત એવા ચાર વિલાસો છે. તેમાં પોતાનાં જ સ્ફુટ કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો હોવાથી એ મર્યાદિત થયો છે. આ રીતે સંગ્રહ કરવાનું કારણ પણ એમણે પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી આપ્યું છે.

“दुर्वृत्ता जारजन्मानः हरिष्यन्तीति शङ्कया ।

मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा विनिर्मिता ॥”

સુભાષિતસંગ્રહને કારણે વાઙ્મયચૌર્યની શક્યતા ખૂબ ઘટી જાય છે. તેથી એવો સંગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા છે.

અંથ

પ્રસ્તાવરત્નાકર:
સુભાષિતહારાવલી
પદ્યાવલી

પદ્યમુક્તાવલી

સુભાષિતમુક્તાવલી

પ્રસ્તાવચિંતામણિ:

પ્રસ્તાવતરંગિણી

પ્રસ્તાવમુક્તાવલી

પ્રસ્તાવસારસંગ્રહ:

પ્રસ્તાવસાર:

પદ્યામૃતતરંગિણી

પદ્યામૃતસરોવર:

પદ્યસંગ્રહ:

પદ્યવેણી:

સુભાષિતકૌસ્તુભ:

સુભાષિતાવલી

સુભાષિતરત્નકોશ:

સુભાષિતરત્નાવલી

સારસંગ્રહ:

સારસંગ્રહસુધાર્ણવ:

સુભાષિતરત્નકોશ:

સુભાષિતનીવિ:

સુભાષિતપદાવલી

સંગ્રાહક

—પુરુષોત્તમપુત્ર હરિદાસ (૧૭ મી સદી)

—હરિકવિ (૧૭ મી સદી)

—આ એકજ નામના ત્રણ સુભાષિતસંગ્રહ—૩૫-
ગોસ્વામી, મુકુન્દકવિ અને વિદ્યાભૂષણ કવિઓએ
કર્યા છે.

—આ એકજ નામના બે સંગ્રહ ઘાશીરામ અને
ગોવિંદભટ્ટ વિદ્વાનોએ કર્યા છે.

—આ નામના બે સંગ્રહ પુરુષોત્તમ અને મથુરાનાથ
નામના કવિઓએ કર્યા છે.

—ચંદ્રચૂડ

—શ્રીપાલ

—કેશવભટ્ટ

—રામશર્મા

—લોહિત્યસેન

—હરિભાસ્કર

—સંગ્રાહકનું નામ નથી મળ્યું

—કવિભટ્ટ

—જગજીવનપુત્ર વેણીદત્ત

—વેંકટાધ્વરી

—સકલકીર્તિ

—ભટ્ટકૃષ્ણ

—ઉમામહેશ્વર ભટ્ટ

—શંભુદાસ (૧૬ મી સદીના ગુજરાતના અધિપતિ
મુદાકરશાહની સ્તુતિ આ સંગ્રહમાં જોવા મળે છે.)

—ભટ્ટ ગોવિંદજિત

—ભટ્ટ શ્રીકૃષ્ણ

—વેંકટનાથ

—શ્રીનિવાસાચાર્ય

સુભાષિતમંજરી	—ચક્રવર્તી વેંકટાચાર્ય
સુભાષિતસર્વસ્વમ્	—ગોપીનાથ
સુભાષિતસુધાનિધિ:	—સાયણાચાર્ય
સૂક્તિવારિધિ:	—પેદુભટ્ટ
સૂક્તિમુક્તાવલિ:	—વિદ્યાનિવાસ ભટ્ટાચાર્યના પુત્ર વિશ્વનાથ
સૂક્તાવલિ:	—લક્ષ્મણ
સુભાષિતસુરદ્રુમ:	—આ નામના બે સંગ્રહ અનુક્રમે કેલાડી બસવપ્પા નાયકે અને ખંડેરાય બસવયતીન્દ્રે કરેલાં છે.
સુભાષિતરત્નાકર:	—આ નામના ચાર સંગ્રહ મુનિવેદ્યાચાર્ય, કૃષ્ણ, ઉમાપતિ અને કે. એસ. ભાટવડેકરે કરેલો છે.
સુભાષિતાનિ	—હરિહર
સુભાષિતરઙ્ગસાર:	—જગન્નાથ
રસિકજીવનમ્	—ગદાધર ભટ્ટ
સમ્યાલંકરણમ્	—ગોવિંદજિત
સમ્યભૂષણમંજરી	—ગૌતમ
પદ્યતરંગિણી	—વ્રજનાથ, ૧૮મી સદીમાં માધવ રાજના આશ્રિત પંડિત હતા. આ સંગ્રહમાં ૧૨ તરંગમાં જુદાં જુદાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરેલો છે. ^૧

સૂક્તિસુન્દરમ—૧૭મી સદીના સુન્દરદેવ નામના પંડિતે આ સુભાષિતસંગ્રહનું સંકલન કર્યું છે. એમાં ૧૬મી અને ૧૭મી સદીના ‘અકબરિય કાલિદાસ’ કવીશ્વર, કેશવ દીક્ષિત, ગણપતિ, ગૌરી, ચન્દ્રચૂડ, ધનશ્યામ, જગજીવન, ધરણીધર, ખાલાજીભટ્ટ, ભૈર્યાભટ્ટ, ભાનુકર, મૌનીરંગનાથ, શ્રીયાશિક, રામચંદ્રભટ્ટ, લક્ષ્મણ, વેણીદત્ત, શંકરમિશ્ર, હનુમાન, હરિનારાયણમુનિ ઇત્યાદિ અપ્રસિદ્ધ કવિઓનાં સુભાષિતો જોવા મળે છે. એમાં અકબર (જલ્લાલદિન, કાબિલેન્દ્ર) મુદાફરશાહ, નિઝમશાહ, શહાજહાન ઇત્યાદિ મુસલમાન રાજાઓની સ્તુતિ નજરે પડે છે.

આ રીતે અત્યાર સુધી થયેલા અનેક સુભાષિતસંગ્રહોમાં સંગ્રહકારોએ ખાસ કરીને પ્રાચીન કવિઓનાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરેલો જ જોવા મળે છે. બહુજ ઓછા સંગ્રહકારોએ સમકાલીન કવિઓનો પરમર્શ લીધો છે. તે સમયમાં આજના જેવા જલ્દીથી પરસ્પર સંબંધો સાંધી શકાય એવાં યાત્રિક સાધનો ન હતાં, તેથી સમગ્ર દેશમાં વિખરાયેલા પ્રસિદ્ધ અથવા અપ્રસિદ્ધ કવિઓનાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવો આ સંગ્રહકારો માટે લગભગ અશક્ય હતું તેથી સમકાલીન કવિઓનાં સુભાષિતોની ઉપેક્ષા થઈ હોય એ સર્વથા શક્ય છે.

૧ ફ. ૩૭૧, ૩૭૨ અને ૩૭૩માં આ બધા ગ્રંથોના સંદર્ભ આપેલા છે.

સુભાષિતરત્નભાષ્ટાગારમ્—આધુનિક સમયનો આ ખૂબ મહત્વનો સંગ્રહ છે. એનું સંપાદન શ્રી કાશીનાથ પાંડુરંગ પરમે કર્યું છે અને શ્રી વાસુદેવ લક્ષ્મણ પણ્ડરીકરે એની સુધારેલી આવૃત્તિ કાઢી છે. આ ગ્રંથની આજ સુધીમાં આઠ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ છે. એમાં પણ પ્રાચીન કવિઓનાં સુભાષિતોનો જ સંગ્રહ કરેલો જોવા મળે છે. અર્વાચીન કવિઓનાં નવા વિષયો પર રચાયેલાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવાની આજે જરૂરિયાત જોવા મળે છે. જુદાં જુદાં સંસ્કૃત-નિયતકાલિકોમાં અસંખ્ય કવિઓની પ્રાતિભા નવા નવા વિષયો પર પાંગરી છે. જે નિયતકાલિકોમાં આ કાવ્યો અત્યાર સુધી પ્રકાશિત થયાં એ નિયત-કાલિકો જ આજે નામશેષ થયાં છે. આવાં સંગ્રહોમાં એમાં પ્રકાશિત થયેલાં અસંખ્ય સુભાષિતો નવા સુભાષિતસંગ્રહના અભાવે કોઈનેય ઉપલબ્ધ થવાની શક્યતા રહી નથી. આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યની આ ઉપેક્ષિત શાખા ઉપર જિજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય એ માટે અમે આ પ્રકરણમાં જુદાં જુદાં સુભાષિતોનું સંકલન કર્યું છે. તેથી આ પ્રકરણ થોડું મોટું થયું છે, પણ તેને લીધે જુદી જુદી જાતનાં આધુનિક સુભાષિતોનું સંક્ષિપ્ત સંકલન વાચકોને ઉપલબ્ધ થશે.

સુશ્લોકલાઘવમ્^૨—આધુનિક કવિઓનાં સુભાષિતોમાં મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ કવિ વિકૃલ પંત (વિઠોળા અણ્ણા દક્ષરદાર)નો ‘સુશ્લોકલાઘવમ્’ કાવ્યસંગ્રહ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ ગ્રંથમાં ૫૦૦ થી વધુ શ્લેષગર્ભ સુભાષિતો છે. વિષયવસ્તુનું વૈચિત્ર્ય એ આ ગ્રંથની ખીજ વિશેષતા છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ સ્પર્શ ન કર્યો હોય એવા અનેકવિધ વિષયો આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. કવિતા એ સમકાલીન લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ છે એ આ સુભાષિતો સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે. વિઠોળા અણ્ણાનું સાહિત્ય, વેદાન્ત, વ્યાકરણ, આયુર્વેદ, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જુદા જુદા વિષયો પરનું પ્રભુત્વ અનેક શ્લોકોમાં વ્યક્ત થાય છે. એમના સમકાલીન મરાઠી કવિઓ કરતાં એ ખૂબ શ્રેષ્ઠ કક્ષાના કવિ હતા એમ કહીએ તો એ અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. મહારાષ્ટ્રના બધા હરિભક્તો આજે પણ વિઠોળાનાં સુભાષિતો ગાવામાં ધન્યતા માને છે. એમના ‘સુશ્લોકલાઘવમ્’નું મહત્વ કવિએ આ રીતે વર્ણવ્યું છે :

“ઈતિહાસ-પુરાણાગમ-વિચક્ષણાદૂષણસ્ય બલિનોડપિ
સુશ્લોકલાઘવસ્ય શ્લોકે કિલ નામશેષતૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

“મૂર્ચ્ચન્નર્ણિ વિરચયમુદ્ધરર્થયેડહં
સુશ્લોકલાઘવમહો શૃણુતાનસૂચમ ।
જાયેત ચેતસિ તતઃ સુમહાપ્રસાદઃ
સ્યાદેવ વાગવિષયઃ સહજઃ પ્રમોદઃ ॥ ૧૩ ॥

સુશ્લોકલાઘવશ્લોકં વિચિત્રાનન્દદાયકમ્ ।
સકલાઃ સ્પૃહયન્ત્યેવ હરિદાસા વિશેષતઃ ॥ ૧૪ ॥
સુશ્લોકલાઘવશ્લોકઃ પ્રસ્તુતો જનસંસદિ ।
ન કસ્મૈ રોચતાં નૂનમેકાં ચરચમૂં વિના ॥ ૧૫ ॥

વંકલપતે પોતાના કાવ્યમાં અનેક શ્રોષ્ટ મહારાષ્ટ્રીય સંતોની શ્લેષગર્ભ સ્તુતિ કરી છે. આ પ્રકારની સંતોની સ્તુતિ બીજી કયાંય જોવા મળતી નથી, તેથી તે ઉદ્દ્યુત કરવાનો મોહ ટાળી શકાતો નથી.

ત્રીસમર્થ રામદાસ

અર્કિચન—વરેણ્યોડપિ સમર્થપદવી ગતઃ ।
 દાસોડપિ યઃ કિલ સ્વામી સ સાધુઃ કોડપિ રાજતે ॥
 યો હિ શ્રીરામદાસઃ સ્યાત્ પરિત્યજ્ય શ્રિયં સ્ત્રિયમ્ ।
 અસૌ ન પરલીનઃ સ્યાદિતિ કઃ સજ્જનો વદેત્ ॥ ૩૩૩ ॥

(પરલીનઃ—પરબ્રહ્મલીનઃ; પરલીગ્રામવાસી)

યો રામદાસઃ સ્યાત્ તસ્ય કલ્યાણાસ્થિતિરાલયે
 સમાજયતિ તં પ્રેમ્ણા દુર્ગાધીશઃ સદા શિવઃ ॥ ૩૩૪ ॥

(દુર્ગાધીશઃ—દુર્ગાણામ્ અધીશઃ શિવરાજઃ । દુર્ગાયાઃ અધીશઃ સદાશિવઃ)

ગંગાધરપ્રેમરસાસ્પદં યો યઃ સૂર્યવંશૈકમણિપ્રવેકઃ ।
 ચરાન્તકઃ શોભનલક્ષ્મણાઢ્યઃ સ રામદાસઃ કિલ રામ એવ ॥ ૩૩૬ ॥

ધ્વસ્તમહાશોકવનં દલિતાક્ષં સદ્ગુચાફલાવાસમ્ ।
 કલ્યાણશિવપ્રભુપદસોલ્લાસં રામદાસમવલમ્બે ॥ ૩૩૭ ॥

(અક્ષઃ = રાક્ષસઃ, ઇન્દ્રિયમ્ । સદ્ગુચાફલાવાસમ્—મારુતિવિશેષણ । સત્-દ્રુ-ચાફલાવાસમ્
 = રામદાસમ્ ।)

શ્રીરામદાસની પુણ્યતિથિ સંબંધી મુખ્યાપિતો

યઃ પુસા મનસા નિયમ્ય સહસા સ્વાર્થાય પુણ્યસ્તવો
 યોગસ્ત્વાસ્થિત એનમાર્યમહિતં સંત્યજ્ય સર્વાત્મના ।
 ત્યાગો નૈવ વસ્તનોરિતિ જનાન્ સંદર્શયન્ કિં તપો—
 યોગે તાપસશેખરે નિજતનું શ્રીરામદાસોડલ્યજત્ ॥ ૩૪૪ ॥

(તપસ્—માધ મહિને ।)

આદૌ દુર્મતિસંગતિસ્ત્વસુમૃતાં પ્રાયો મનોઞ્ચંશિકા
 ચેત્ તત્રાપિ ભગપ્રસંગ ઉદયેત્ ત્યાગસ્તનોસ્તદ્વરઃ ।
 સ્થેયં ન ક્ષણમાત્રમિત્યુપદિશન્ પક્ષેડન્તિમે સત્તમો
 માધે માસિ જગદ્ગુરુર્નિજતનું શ્રીરામદાસોડલ્યજત્ ॥ ૩૪૫ ॥

(દુર્મતિ = દુર્બલ, દુર્મતિનામ સંવત્સરઃ ભગપ્રસંગ = વિષયસેવન; ક્ષાદ્ગુનારમ્ભ ।)

અસ્મિન્ ભૂવલયે વિધાય વિમલાં ચન્દ્રપ્રભાં કોમલાં
 કીર્તિં જેતુમિતો નરઃ પરપદં યો રામદાસો વ્રજેત્ ।

तत्रैवैष चिरं वसेन्न पुनरागच्छेदिति द्योतयन्
जेतुं मन्ददिने जनेशपदवीं श्रीरामदासो ययौ ॥ ३४६ ॥

स्नातानां गुरुराजपूर्णकरुणा—पीयूष—धाराम्बुभिः
श्रीगोविन्द-पदाम्बुज-स्मृति—सुधा स्वादैकतृप्तात्मनाम् ।
संस्था नैव च शुक्लपक्ष उदयेदेवं जनान् सूचयन्
संस्थामाप स कृष्णपक्ष इव नः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४७ ॥

(शुक्लपक्ष = शुक्लपक्ष गुरुराज = देवगुरुभूषणरूपिते)
पुण्यादौ मधुशुक्लपक्षनवमी श्रीरामजन्मोत्सवैः
दासस्याप्यथ तेन सा विजहसुस्ताः कृष्णपक्षस्थिताः ।
ता एनं शरणं गता इव सतां प्राणप्रयाणोत्सवैः
कारुण्यात् तपसि स्थिता व्यरचयत् पुण्यां शरण्याग्रणीः ॥ ३४८ ॥
(तपसि स्थिता—माघमासे स्थिता)

श्रीरामदासकृत 'दासबोध' ग्रंथ संश्लिष्य सुभाषितो—

बोधस्य यत्नं सृज राघवस्य दासो भव त्वं यत एष बोधः ।
न दासपृष्ठं त्यजतीति गुह्यं प्रबोधयन् भास्ति स दासबोधः ॥ ३५२ ॥

रामदासशिष्य रंगनाथस्याभी-निगडीकर—

शूरकुलालंकारं विबुधात्याद्यत—पदाम्बुज—द्वितयम् ।
निगङ्गीकृतसंस्थानं कविनाथं रंगनाथमवलम्बे ॥ ३५३ ॥
यस्य मनोहरनामा हरिः सहायो नरस्य नीलाङ्गः ।
अरिवर्गं विजितवतो द्रुतसद्गतयेस्य को नु विवदेत् ॥ ३५४ ॥
गंगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव चेत्यादिना
प्रोक्ता श्रीधरकीर्तनस्य मुनिभिर्निःशेषतीर्थात्मना ।
लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा तेन धन्यात्मना
नैके यत्कृतकीर्तने गतिमगुर्यद्ब्रह्मरक्षोगणाः ॥ ३५५ ॥

कथीर—

अहो सदारामपदं श्रितस्य कुजन्मनः सद्रससम्प्लुतस्य ।
समुद्भवेत् सत्सुमनस्कताऽस्य निदर्शनार्थं यवनः कबीरः ॥ ३२७ ॥
यो ह्यादिमवर्णोत्तर-रसं गतोऽसौ कुजन्म्यपि कबीरः ।
सुमनःसहस्रमध्ये श्रैष्ठ्यं न समाश्रयेत् कथंकारम् ॥ ३२८ ॥

कभीरुपुत्र कभाल—

नृणां मूर्धस्रक्तवं (न्यत्वं) कलयति कबीरस्य तनयः
कमालेत्येतस्मिन् विषय इह हेतून् समुचितान् ।
उपन्यस्तुं यावत् कृतपरिकरस्तावदचिरात्
समाख्यैवास्येयं मम समवरुन्धे मतिगतिम् ॥ ३२९ ॥

(कमाल—के मस्तके माला यस्य सः । के (मस्तकं) माला—रुंडमाला)

तुलसीदास—

आत्मारामसूनुद्भूतिस्तुलस्यामोदमंदिरम् ।
सुमनः कोटितः प्रीत्यै श्रीरामस्य भवेन्न किम् ॥
(आत्माराम—तुलसीदासस्य पिता । आत्मनः आरामः ।)
लोकोऽयं किल मोहितो ममतया काः का न नामाचरेत्
प्रेतासंग—महाभुजंगम—परिष्वंगादि—घोरक्रियाः ।
तां जह्याद् यदि रामदर्शनसुधालाभस्य सद्भाजनः
स्यादित्यत्र निदर्शनाय तुलसीदासः समुज्जृम्भते ॥ ३३० ॥

नाथसम्प्रदाय—

अथ नाथपथं तात कथं कथयितुं क्षमे ।
मूर्ता यत्रोपलभ्यन्ते निवृत्ति—ज्ञान—मुक्तयः ॥ ३८६ ॥
यदि ज्ञानं च मुक्तिं च लब्धुमिच्छस्ययत्नतः ।
निःसीमप्रेमभरितो निवृत्तिं नित्यमाश्रय ॥ ३८७ ॥

ज्ञानेश्वर—

यद्विलासवशादात्मवस्तु नैव प्रकाशते ।
अलं दीपो विनाशाय तमसस्तस्य केवलम् ॥ ३८८ ॥

नामदेव —

सिषेबिरे द्वषीकेशं सन्तो नाम सहस्रशः ।
सेवकत्वं परं नामदेव एव व्यवस्थितम् ॥ ३९० ॥
यस्य नाम्नः पराख्यातिः सदा सर्वत्र राजते ।
सत्यं ब्रवीमि लोकेऽत्र सदामोदरसंगतः ॥ ३९१ ॥
(स दाम (दामाशेटी) उदर संगतः । सदा मोदरसं गतः)

अङ्कनाथगुरु जनार्दनस्याभी—

विध्वस्त-तमस्तोमो जयति द्विजराज एव आत्रेयः
श्रितसज्जनैकनाथो जनार्दनो यस्य वंशेऽभूत् ॥ ३९५ ॥
युक्तायुक्ततया किमप्यगणयन् जागर्त्यहो सर्वथा
सत्संकल्प-समर्थनाथ भगवान् विन्यस्तपर्यस्तिकः ।
यन्नाथस्य जनार्दनो घनरसं यच्छत्विति ध्यातवान्
दत्तास्तावदिहोदवीवधमपि स्कन्धे दधार स्वयम् ॥ ३९६ ॥

मुक्तेश्वर—

श्री विश्वंभरलीलायोगो मुक्तेशभूतिमातनुते ।
या हि महाभारतरणसद्यमुमे प्राकृतान् सतृष्णयति ॥ ३९८ ॥
(महाभारत-रणसमुद्यमे । महाभार-तरण-समुद्यमे ।)
भाषन्ते विबुधा सुधामधुरिमोद्गारं विधत्ते मुधा
स्फारं मुग्धकुमारवागिति पुनः सा नैव किञ्चिद् वयम् ।
आपन्नाऽस्ति चिराय यत्पुनरियं मुक्ताऽथ मुक्ताधिपा-
दुक्ता पर्वचतुष्टयी मधुरतां तस्यां किमु ब्रूमहे ॥ ३९९ ॥
या नाथेन समर्पिता भगवते पियूषबुद्ध्या सिता
या चास्वाद्य मुखामृतेन हरिणा संभाव्य दत्ता पुनः ।
न्यस्ता सामृतपाणिनास्य रुदतो वक्त्रेऽङ्ग वत्सेदृशं
ब्रूहीति प्रभुगैव तस्य बत वाक् स्वादीति किं ब्रूमहे ॥ ४०० ॥
मुक्तस्थितेः पर्वचतुष्कमार्या वदन्ति सर्वत्र सलोकतादि ।
तामन्यथाऽसौ कथमंग कुर्याद् धुर्यान् सदन्तः सदतिक्रमस्य ॥ ४०१ ॥

तुङ्गाश्रम—

अभंगकीर्तिग्रामेण तुकारामेण साधुना ।
अजो दशरथो नित्यं परमानन्दसम्भृतः ॥ ४०३ ॥
(तुका-अपत्य ?)

शृण्वन् वचांसि स जघन्य तुकोदितान्य—

व्यक्तान्यपि प्रमुदमेति पिता प्रकामम् ।
तैः शास्त्रगर्भभरितैः किमभंगरूपैः
युक्तं द्रवीभवति विश्वगुरुस्तदेषः ॥ ४०४ ॥

રક્ષાર્થાન્યજનાર્પિતૈર્નનુ ધનૈર્નિત્યં દ્વિજાનાં યદિ
 સ્યાત્ સન્તર્પણમેષ વિક્ષપતિના ગવ્યો વ્યયો ન ક્વચિત્ ।
 તદ્યોગેન હરેઃ પ્રસાદ ઉદિતઃ પ્રાજ્ઞપ્રક્લૃપ્તો યત —
 શ્ચાત્મપ્રત્યય ઉદૂભવેદિહ તુકારામં સ્મરામો વયમ્ ॥ ૪૦૫ ॥

આનન્દતનય—

ગોરસસેવી સાધુવ્રજતોષકરો યશોદયા યુક્તઃ
 આનન્દસુતો હરિણા સમ ઇત્યાકારતઃ પરં મેદઃ ॥ ૪૦૬ ॥
 અરણિસમુદ્ભૂતો યો ગોરસસેવી પરિસ્ફુરત્કાન્તિઃ
 આનન્દસુતોઽગ્નિસમો મેદસ્તુ પરં નરાનરત્વેન ॥ ૪૦૭ ॥
 પ્રકટિતચારુહરિગુણં મશ્નુમધુરવચસમરણિસમ્ભૂતમ્ ।
 તં કૃષ્ણલેખકપઠં શુકમહમાનન્દનન્દનં વન્દે ॥ ૪૦૮ ॥

વામનપંડિત—

સ્વબોધયુક્તિકૌશલ્યં વામનસ્ય મહાદુમુતમ્ ।
 ગિરેરપિ સમુદ્ભૂતા યેન ચિદૂઘનતા દ્રુતમ્ ॥ ૪૧૧ ॥
 વામનસ્ય ગિરીશસ્ય ચૈકમત્યં તુ સર્વથા ।
 ઇત્યાહ વામનો ભૂત્વા સ્વયમેવ નિદર્શનમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

મયૂરકવિ (મોરોપંત)

ઇહ મુખ્યકલોપેતો કોઽભવત્ કવિનાયકઃ ।
 ઇતિ મીમાંસ્યમાને તુ મયૂરેશઃ સ્મરત્યલમ્ ॥ ૪૧૯ ॥

(મુખ્ય-ક-લોપેતઃ કવિનાયકઃ = વિનાયકઃ)

આર્યાર્પિતમહાનન્દઃ સર્વલોકકૃતાદરઃ ।
 વિરાજતે મયૂરેશઃ કલાધરશિરોમણિઃ ॥ ૪૧૪ ॥

(વક્રલપંતે એમના: ‘મુશ્લોકલાઘવ’ માં ૩૫૨ અતાવેલા સત્પુરુષો ૩૫૨માં આરકગાયાર્થ-શ્રીલાવતી (શ્લોક ૩૬૦), વ્યાસ (શ્લોક ૩૬૬-૩૭૭), શુક્રાચાર્ય (શ્લોક ૧૭૮), કાલિદાસ (શ્લોક ૪૧૬-૪૧૮), ભારવિ (શ્લોક ૪૧૯), શંકરાચાર્ય-મધ્વાચાર્ય (શ્લોક ૩૮૨), મત્સ્યેન્દ્રનાથ (શ્લોક. ૩૮૩-૩૮૪), ગોરક્ષનાથ (શ્લોક ૩૮૫) ઇત્યાદિ પ્રાચીન સત્પુરુષોની શ્લેષગર્ભ રત્નાંત કરી છે, અને આનન્દમૂર્તિ (શ્લોક ૩૫૭) કેશવસ્વામી (શ્લોક ૩૫૮) અમૃતરાજ (શ્લોક ૩૬૦) સિદ્ધરાજ (શ્લોક ૩૬૨), રામચંદ્ર પંડિત (શ્લોક ૩૬૩), ખેયર સાધુ (શ્લોક ૩૮૯), જનાર્ણા (શ્લોક ૩૯૨), સાવનામાળી (શ્લોક ૩૯૩), માધવદાસ (શ્લોક ૩૯૪). દામાજી પંત (શ્લોક ૪૦૨), આનન્દતનય (શ્લોક ૪૦૬ થી ૪૧૦)

ધત્યાદિ મહારાષ્ટ્રીય સંતોની અને સત્પુરુષોની સ્તુતિ પોતાની આગવી શૈલીમાં કરી છે. આ પ્રકારનાં સુભાષિતો અન્યત્ર જોવા મળતાં નથી.

શ્રી ગ. ગો. જોશીએ 'કાવ્યકુસુમગુચ્છઃ' નામના એક કાવ્યસંગ્રહ લખ્યો છે. એમાં મહારાષ્ટ્રના અર્વાચીન સમયના અત્યંત શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત-પંડિત મ. મ. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકરની સ્તુતિ કરી છે.

અદ્વૈતાન્વયિ 'વાસુદેવ' વચનં પુણ્યામિધાનં તથા

સત્યં જ્ઞાનમનંતવેદકથિતં શ્રીશારદામંગલમ્ ।

આચાર્યૈરનુમોદિત કવિવરૈઃ કૉલેજવિદ્યાર્થીભિ-

રાનંદાશ્રમપંડિતૈરનુમતં ગીર્વાણવાણીપદમ્ ॥ ૧ ॥

સમ્માનઃ ક્રિયતે બુધૈઃ સમુચિતો દ્રવ્યાદિકૈઃ સામ્પ્રત-

મેતદ્ભારતભૂષણં ભવતિ મો વિદ્વત્સપર્યાત્મકમ્ ।

હૃદ્ભાવાનુગતપ્રતીકમુચિતં "શ્રીવાસુદેવસ્ય" ચ

સંગ્રહતે ફલપુષ્પવલ્લસહિતં ગીર્વાણવાણીપદમ્ ॥ ૨ ॥

જગન્માન્યં પૂર્ણં નરકવિસુરાનંદફલદં

"મહાભાષ્ય" ગ્રંથ પ્રણયતિ મહારાષ્ટ્રવચસા ।

ન સૌકર્યં હ્યસ્મિન્ મતિકુશલતાવૈભવગુણે

સરસ્વત્યા ગેહે ભરતકુલદીપો ભવતિ યત્ ॥ ૩ ॥

વિદ્યાદેવી પ્રણતશિરસા પૂજિતા યેન ભક્ત્યા

તદ્રૂપાંગે અવિરતરતી રજ્યતે સ્નેહપૂર્ણા ।

કાંતિઃ શાંતિર્મુખસરસિજે દિવ્યરૂપા વિભાતિ

નિત્યં વન્દે ચરણયુગલં શારદાપાદપદ્મમ્ ॥ ૪ ॥

અભ્યંકરકુલદીપસ્તથૈવ દીપઃ સરસ્વતીગેહે ।

ભારતવર્ષાભરણં સાર્થં શ્રીવાસુદેવપદમસ્તિ ॥ ૫ ॥

(કાવ્યકુસુમગુચ્છ પૃ. ૭-૮)

ભારત સરકારના માણ અર્થમંત્રી અને વિદ્યાપીઠ આયોગના અધ્યક્ષ સર ચિન્તામણ દ્વારકાદાસ દેશમુખ એક ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત કવિ છે. એમણે લખેલી 'ગાંધીસૂક્તિમુક્તાવલી'ના ઉલ્લેખ પાછળના એક પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. શ્રી દેશમુખ એક વખતે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને (ઈ. સ. ૧૯૩૯) મળવા ગયા હતા. એ પ્રસંગે એમણે કવિવરને જે કાવ્યદક્ષિણા સમર્પણ કરી તે સુભાષિતચુલ્યુક્ત હોવાથી અહીં ઉદ્ધૃત કરી છે:

રાજોડન્તિકં રિક્તકરો ન યાયાત્ પુરો ગુરૂણાં ન વિદાયશૂન્યઃ ।

ન મન્દિરં વિસ્મૃતગન્ધમાલ્યો દ્રષ્ટું ચ બન્ધું ન વિનોપહારમ્ ॥ ૧ ॥

राजा बृहद्वाङ्मयसंसृतेस्त्वं गुरुर्नरोद्धारपराशयानाम् ।
 नन्वीश्वरो भारतभावनानां सर्वस्य बन्धुर्वसुधाकुटुम्बः ॥ २ ॥
 उपस्थितोऽहं तव दर्शनाय कवीश ! किं ते गुरु कल्पयेऽर्घ्यम् ।
 मन्दप्रबोधस्तमसावृतौजा रवीन्द्र मृत्पात्र इव प्रदीपः ॥ ३ ॥
 स्मरामि रामाय तु वन्यरामा दन्तव्रणाङ्कानि ददौ फलानि ।
 मेघार्थमर्थं कुटजप्रसूनैः चकार यक्षः कृपणे विवासे ॥ ४ ॥
 पूगीफलं मान्यमवित्तदत्तं भवेत् कदाचित् विजयाहवतिथ्याम्
 शम्याश्च चामीकरमेव पत्रं दानार्थमाप्नुं गणनावलम्बि ॥ ५ ॥
 तस्मात् कवे साहसमातनोमि कृताञ्जलिस्ते कवनोपहारम् ।
 समर्पयन् विस्वलितानुविद्धं विवक्षुरल्पं हृदयस्थितं यत् ॥ ६ ॥
 धन्योऽस्मि यद्दर्शनमाप्तवांस्ते आर्यप्रभामर्मविचक्षणस्य ।
 वाग्वैजयन्तीधरनायकस्य मनुष्यकल्याणधृतव्रतस्य ॥ ७ ॥
 त्वत्तः समिद्धा हृदये स्फुलिङ्गा ये ये जनानां विविधासु दिक्षु ।
 तेषां ज्वलन्व्यतमो ममापि स्वान्तं प्रविश्य स्वरतिं विनाश्य ॥ ८ ॥
 आशा ममैषा यदयं स्फुलिङ्गः संवर्धमानो ज्वलतु प्रकाण्डम् ।
 सैव प्रदेया गुरुदक्षिणा ते सन्देशपूर्तिः कथमन्यरूपा ॥ ९ ॥
 अलं प्रलापेन न रुग्णकाया उद्वेजनीया गुरवः श्रमार्ताः ।
 शान्तिः सदा शान्तिनिकेतने ते विराजतां स्वान्तविशोधजन्या ॥ १० ॥
 (संस्कृतभवितव्यममध्ये प्रकाशितं)

श्री भट्टालिगशास्त्रीना 'व्याजोक्तिरत्नावली'नां छेदलांके सुभाषित नीत्ये आपवामां आव्यां छे. ३

वातैरेव तु वर्तनं वनभुवि स्वैरो निवासग्रहो
 निर्मुच्यापि निजत्वचः फणिपतेस्त्यागस्तथाऽन्यादृशः ।
 खेला मण्डलबन्धविस्तृतफटाटोपैर्दृशोरुत्सवो
 नो चेत् प्राणहरं मुखे विषमसौ कस्यास्तु नो वल्लभः ॥ ३४ ॥
 यस्मादप्सरसः सुधा हिमकरः श्रीरित्यभूवम् जगत्-
 प्रह्लादैकरसाः सुपर्वपरिषन्निर्व्याजभाग्योदयाः ।
 तस्मादेव पयोनिधेर्यदुदगाद्बालाहलोऽपि स्वयं
 प्राणिप्राणहरः किमस्ति गमकं सौजन्यदौर्जन्ययोः ॥ ३८ ॥

३ व्याजोक्तिरत्नावलि-भट्टालिगशास्त्री विरचित-साहित्य चन्द्रशाला, त्रिषवत्सङ्गु तंनवर जिल्ह्या.

आयुः पुष्टिविवर्धनं तव पयः साकं विवर्तेर्निजैः
दातुं रक्षितुमुत्तमं भुवि धनं धर्मार्थिनां त्वां विदुः ।
तीर्थं मङ्गलधाम दैवतनिभा हा धिक्, त्वमर्थाशया
मातर्गौः कथमद्य शौनककरे पापाशयैः पात्यसे ॥ ९२ ॥

नागपुरता भ. भ. केशव गोपाण ताभङ्गुना 'कवितासंग्रह' ४ भांती सभस्यापूतिनां २१२ सुभाषितो
ध्यानभां सेवा ज्ञेवां छ. ते आ प्रभाञ्जे—

दुरासाद्या लंका जलधिपरिखा राक्षसवृता
द्विपञ्चास्यः स्वामी परमनिभृताऽशोकवनिका ।
कपिस्त्वेकस्तीर्त्वा जलनिधिमपश्यज्जनकजां
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ १ ॥
नवच्छिद्रः कायः सततगतयः पञ्चमरुतः
चलं चेतोऽत्यन्तं परममवशश्चेन्द्रियगणः ।
रुणद्धयेतान्यन्तर्नियमविधिमास्थाय पुरुषः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ २ ॥
वधूरेका मूर्ध्नि प्रतिवसति चान्यार्द्धवपुषि
क्षपानाथो भाले सततविजयाप्राशनरुचिः ।
तथापीक्षामात्रात् स्मृतिपथमनैषीन्मनसिजं
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ३ ॥
वयोऽत्यल्पं वासः कतिपयदिनानि क्षितितले
प्रचण्डः पाखण्डप्रवचनपटुर्वादिनिवहः ।
व्यजेष्टैकः श्रीमान् शिवगुरुसुतो दुर्मतजुषः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ४ ॥

सतारानां कवि श्री दिगम्बर भडादेव कुलकर्णीना 'वाराणशोधाराः' ४ भांती उत्कृष्ट सुभाषितो ज्ञेयो—

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
वाक्यं भर्तृहरेर्यथार्थमभवद् ह्यज्ञातदीपे युगे ।
सम्प्रत्यध्ययनं क्रयः प्रवसनं क्रीडा तथार्थार्जनं
शक्यं येन कृतं निशीथसमये दीपाय तस्मै नमः ॥

४ कवितासंग्रहः, भडाभडापाध्याय केशव गोपाण ताभङ्गुकृत, कर्णाटक मुद्रणालय हापुरद्वार, भुंजर्ध

५ वाराणशोधाराः—कवि दिगम्बर भडादेव कुलकर्णी, अतन्य मुद्रणालय, सातारा

वैरं नश्यति दुःखमेति सुखितां कीर्तिं गुणी विन्दति
 सर्वं हीनगुणं प्रयाति विलयं श्रेष्ठं पुनस्तिष्ठति ।
 वीतं भाति वयो युगादिमधुरं दूराद् यथा पर्वता
 मत्ता यस्य वशाद् भवन्ति विमदाः कालाय तस्मै नमः ॥
 गीताः सुगीता विलसन्ति भूरि तथापि मुख्या भगवत्प्रणीता ।
 अंशावताराः परमेश्वरस्य पूर्णावतारेण कथं समानाः ॥ १२६
 पपाठ वेदं महिषोऽपि सम्यग् ज्ञानेश्वराणां कृपया तथैव ।
 अन्धस्य दृष्टिर्गमनं च भित्ते सतां प्रभूताः किल सन्ति लीलाः ॥ ११३
 चिच्छेद रामो जननीशिरोऽपि तत्याज राज्यं रघुराजसूनुः ।
 ददौ पुरुषैर्वनमात्मपित्रे आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ १३

श्री लाटकर शास्त्रीनी साहित्यसेवानो दृष्टेऽप्यन्यत्र आसीत् गयेदेव । तेभ्यो 'अनंतचरितम्'
 (अनंत शिवाय देसाई टोपीवाणानुं यत्र) गद्यग्रंथमांथा इटलाक पद्य सुभाषितो नीत्ये आर्या छे—

वाल्मीकी रामस्तौदपि स कुलगुरुः कालिदासस्तमेव
 श्रीव्यासो नन्दसूनुं कचमपि च रिपुं भार्गवं स्वीचकार ।
 मोदन्ते विप्रधुर्याः जनुषि रघुपतेः क्षत्रियस्यापि यद्वद्
 वासिष्ठे नो तथा ते क्वचिदिह हि गुणाः प्रीतये नैव जातिः ॥ पृ. ३
 स्वार्थं चिन्तयतः कुटुम्बभरण—व्यापारशीलोऽधिकः
 तस्माद् भद्रतरः स्वबान्धव—जनोद्धारोद्यमी मानवः ।
 एवं जातिहिते रतोऽपि पुरुषोऽनल्पप्रशंसोचितः
 देशोद्धार—समर्पिताखिल—धनात् हीनोऽपि मर्त्योत्तमात् ॥ पृ. ४
 धनैर्विष्णुपदात् तथा हिमगिरेरप्रात् समानीय यद्
 गाङ्गं वारि वितीर्यते बुधजनैस्तत् सादरं सेव्यते ।
 गङ्गीभूतजलां तु पर्वणि नदीं कृष्णां गदन्तो द्विजाः
 तत्तोयं विभजन्ति किन्तु सुजनास्तत्रापि बद्धादराः ॥ पृ. ५
 दीपात्कज्जलमर्कतोऽपि च शनिः क्षाराम्बुधेः कौस्तुभो
 व्यासश्चापि पराशराच्छिवनृपात् संभाजिराजोऽभवत् ।
 एवं सन्त्यमिता महालघुसुताः क्षुद्रा महान्तोऽप्यतो
 जानीमोऽत्र न केवलात् पितृगुणात् साधुत्वभाजो जनाः ॥ पृ. १५
 अप्राप्तपक्षराजिस्ताश्चो नीडस्थ एव मुङ्क्तेऽन्नम् ।
 अम्बरगतिक्रमस्तु स आश्रीपतिपदयुगं भ्रमति ॥ पृ. ४२

लब्ध्वाऽपि पैतृकधनं विपुलं विमूढाः
कार्श्यं नयन्त्यनुदिनं क्रयविक्रयाभ्याम् ।
ये बुद्धिपौरुषयुता अपि तेऽधना द्राक्
अल्पैरहोभिरलका—पतितां प्रयान्ति ॥ पृ. ४९

तोयेऽल्पे यस्तरति शिशुको लीलया यौवने स
स्रोतःसङ्गात् प्रविशति झषोऽम्भोनिधि तत्र चापि
आपातालं मुद्गरुपगतः स्वेच्छया रत्नराशीन्
क्रोडीकुर्वन् विहरति सुखं कौतुकाद् यावदायुः ॥ पृ. ६०

विद्वांसः खगुणोत्सुकान् सुवणिजः क्रेतूननल्पांस्तथा
लीलाहार्यधनांश्च चौर्यनिपुणाः सेव्यान् नरान् सेवकाः
मुग्धान् वञ्चनजीवनोऽपि कितवा यस्यां लभन्तेऽखिलाः
सैषा सर्वशरण्यतामुपगता मुम्बापुरी राजते ॥ पृ. ३५

नाहं क्षत्रियवंशजो न च नटो नो गायको मन्त्रिको
नो, नो चित्रपटादिदर्शनपटुर्नो साक्षरोऽस्पृश्यजः ।
ज्योतिर्ज्ञानविशारदा नहि मतिर्वैदेशिको नो मिषग्
बह्वी राजकृपा कुतो नु सुलभा तद् ब्राह्मणस्याधुना ॥

(लाट५२५ कुत शाहुचरितं पृ. ७)

अपिलानन्द शर्मा रचित ' दयानन्ददिग्विजयः ' ग्रंथभाष्या ४८ला५ सुभाषितो ज्ञो—

परहितानुरतो न हि दृश्यते जगति कोऽपि महान् पुरुषोत्तमः । ४-१२
बहव एव भवन्ति गतानुगाः सकलकृत्यविधौ जगतीतले । ४-१४
मालिनता न दधाति गुणे पदम् । ४-१५
न मधुरेऽस्ति कषायवतां रुचिः । ४-१६
दिवसभीत-निशाटन-सन्ततिर्न रविदर्शनमिच्छति कर्हिचित् । ४-१८
विमलदर्पण एव विराजते मुखशिशुद्युतिरुतमवर्ष्मणाम् । ४-२०
जगति ये विमुखाः प्रकृतिं जडामनुनयन्ति कथं न हि ते जडाः । ४-२९
तदपरं किमिहास्ति महीतले यदुदरंभरिभिर्न कलंकितम् । ४-३६
पत्युरनुवर्तनं खलु विवाहितायाः श्रुतः परो धर्मः ।
मनसो यत्र न वर्तनमम्ब विवाहः कथं स धर्माय ॥

संयोगितास्वयंवरम्, पृ. १३

भक्ताः परेशं वनिता पुमांसं लतास्तरं धूर्तजनास्तु लुब्धम् ।
खगाश्च नीडं सरितः समुद्रं व्रजन्ति तद्वत् कवयो नरेन्द्रम् ॥

सं. स्व., पृ. ५३

आच्छादितो जलधरैरपि किं विवस्वान्
नाविष्करोति निजमप्रतिमं प्रकाशम्
मातुर्गुणा हि तनयानुगता भवन्ति ॥
तापं विना का घटना दृढा स्यात् ॥

सं. स्व. पृ. ५५

सं. स्व. पृ. ६४

कालिदासप्रतिभा, पृ. १८-६,

वैकटराघवकृत

ननु रसमयसृष्टिर्धातुसृष्टेर्विशिष्टा ॥

कालिदासप्रतिभा

श्रीनिवासाचार्युल्ल ४०-३

रम्याकृतीनां न हि देशकालौ ॥

” ४०-४

तारापथतारिकाभिः क्षुण्णः किं याति संक्षयम् ।

आह्निकस्तवः, पृ. ३०

पुस्तकमन्त्रैर्मस्तकभारं । निवहन्नधो वेद न सारम् ।

” पृ. ८३

लोकोत्तरः खलु गुणो बहुदुःखमूलम् ।

किङ्किणीमाला, ९५-२४

सर्वः स्फुटेऽपि निजदोषगणे न विद्वान् ।

किं. माला, ९२-१२

स्थानप्रभावः परपीडकानाम् अर्थोपपत्तिः कृपणाशयानाम् ।

दम्भान्वितानां महनीयतेति त्रीण्यत्र मे मर्मविघट्टनानि ॥

” ९३-१७

काव्यवद् व्यवहारेऽपि व्यङ्ग्यस्येव प्रधानता ।

” ९३-१५

अम्भो वहत् प्रतिहतं भवति प्रवृद्धम्

अङ्गारराशिरनिलोपहतः समिन्धे ।

उन्मेषमुज्ज्वलधियामुपरोद्धमेते

शक्ष्यन्ति किं भवपरिश्रमजा विपाकाः ॥

” १००-७

शरीरं वाङ्मयाभिख्यं कल्पान्तेष्वप्यभङ्गुरम् ॥

” १०१-५

न नृपाः क्षुद्रधियः क्वचिद् भवन्ति ।

द्रविडार्यासप्तशतिः २-२९

नारीवयः खलु कुचद्रढिमानुमेयम् ।

” १-४०

यज्ञैर्जगत्कुशलमादधते कुलीनाः । हीनान्वयास्तदितरे तु न ये यजन्ते ।

१-३

दुःखैर्वृतं दुरितभाण्डमिदं शरीरम् ।

१-४

प्रक्षीणसर्वविभवा अपि चामिजाता ।

नैवार्थिनां नञमुदीरयितुं प्रगल्भाः ॥

१-१०

प्रत्यब्दमाहततलैरपि किं रुवद्भिः ।

शक्यो निवर्तयितुमाप्तजनः परेतः ॥

१-११

वृक्षे फलर्द्धिजुषि कोऽर्थयते जतूकाम् । १-३०

दाराः खरा यदि गृहे वरमध्वगत्वम् । १-३२

डो. कुर्तकोटिपरिचित 'समत्वगीतम्'नां सुभाषितो—

प्रत्नं हि रत्नं न जहाति तेजः । पृ. ३-१३

मिक्षा हि मिक्षोः करतो दुरापा । पृ. ११-५४

खयं समत्वसम्पन्नो वैषम्यं सहते क्व नु ।

अन्धकारमनिर्धूय प्रदीपः कुत्र तिष्ठति ॥ पृ. ११-५५

मायामयेन वसुना भुवि कल्पते किं

कोऽयैन्द्रजालिक उरुद्रविणाढ्यतायै ॥ पृ. १३-६४

ननूदकुम्भे प्रतिबिम्बितो यो

विधुः पिधाने स तिरस्यति द्राक् ॥ पृ. १३-६५

स्पष्टश्च तेजोमहिमा, प्रहा हि

सूर्याप्रतोऽस्तं बहवोऽपि यान्ति ॥ पृ. १९-२६

किं सैकतोऽपि ध्रुव एव सेतुः ।

पृ. १८-१९

येषां न सेहे सुहितां द्युतिं स

स्तेनः सुधाशोरिव धार्तराष्ट्रः ।

तैः पाण्डुपुत्रैर्विविधा हि सोढाः

तस्याऽपराधा अपि सानुजस्य ॥ ३१ ॥ समत्वगीतम् पृ. २०

तेजस्विनां कः सरलाशयानां ।

नाशे समर्थः कुटिलाध्वगामी ? ॥ ३२ ॥ स. गी. पृ. २१

गन्धो न गूढः पिहितेऽपि पुष्पे ॥ ३३ ॥

सिध्येत् क्वचिद् दुर्गुणतः प्रभुत्वं ।

लोकप्रियत्वं सुगुणैकमूलम् ॥ ३४ ॥

” पृ. २१

निर्द्वंद्वसम्राट्पदयोग्यधाम्नां

नाल्यं न भूरि स्वयमूर्जितानाम् ॥ ३६ ॥

मोदेत को वा मदमत्सराढ्यः ।

प्रेमास्पदेन खजनोच्छ्रयेण ? ॥ ४२ ॥

पृ. २३

व्यस्तस्य चिह्नं व्यसनोन्मुखत्वम् ॥ ४७ ॥

पृ. २४

पातः पदव्यत्ययपूर्वको हि ॥ ४८ ॥

धाम्ना धनं ये लघयति तेषां संपद् विपद् वा न सतां प्रमाणम् ॥ ५६ ॥

लोकोपकारस्थिरनिश्चयानां कुत्राऽनघानां परिहीयते किम् ? ॥ ५७ ॥

नूनं दुरंतः फलितः कदाचित् किं दुर्नयः स्यात् सफलः सदैव ॥ ५८ ॥

दैवी हि शक्तिः प्रतिभूर्जयस्य ॥ ६१ ॥

पृ. २७

स्वास्थ्यं कुतो दुर्जनसंप्रसक्तौ ?

रज्जुः किलाऽसावुभयाग्रपाशा ॥ ६३ ॥

क्वचिन्न्यायपीठं रणान्नाऽन्यदस्ति ॥ ६५ ॥

पृ. २८

गह्वं हि कर्म महतां भवति त्रपायै ॥ ७ ॥

पृ. ३०

न्यूनं हि पूरयति यः स खलूपदेष्टा ।

द्वेष्टा तु दुष्टवचसां रसिकः प्रयोगे ॥ १३ ॥

पृ. ३१

बोधः क्वचिद्धि विषये गुरुसव्यपेक्षः ॥ २६ ॥

पृ. ३४

ज्ञानं सुपात्रनिहितं महितार्थकारि ॥ २८ ॥

पृ. ३५

भस्मोच्चये हि रभसं वितथं हुतं स्यात् ॥ ३१ ॥

पृ. ३६

देहाद्युपाध्यवहतः सुसनातनोऽपि

भ्रात्यैव नूतन इति प्रतिपद्यतेऽयम् ।

यातीति चोदयलयौ क्रियते ततोऽस्मिन्

भूमेर्भमेरिव रवौ विपरीतबुद्धिः ॥ ३९ ॥

पृ. ३७

मृत्योर्न विभ्यति हि ते सुधियः कृतार्था ।

योगात् कुतश्चिदनृजुं वृणते स पक्षम् ॥ ४३ ॥

अध्यात्मधी भुवि ततो नियतं प्ररोहेद् ।

धर्मद्रुमः सुखफलः समतैकबीजः ॥ ४६ ॥

स्वस्याप्रियं किमपि यच्चरितं परेण ।

तत्तु स्वयं हि वितथं न परस्य कुर्यात् ॥

सर्वेषु साधु च यथाविभवं विदध्याद् ।

धर्मस्य तत्त्वमुचितं तदिदं समत्वम् ॥ ४८ ॥

ज्यायान्तु स्वजनतः सहजः स्वधर्मः ॥ ५१ ॥

पृ. ४०

ज्ञानं न सामिकृतधीलसितं यथार्थम् ॥ ६२ ॥

पृ. ४३

दीप्तिमान् हि भगवद्वचःक्रमः ॥ २ ॥

पृ. ६८

निश्चयो हि ननु मार्गदर्शकः ॥ ८ ॥

पृ. ६९

પંકિલં હિ જલમલ્પપત્વલે ॥ ૨૫ ॥	પૃ. ૭૩
કેવલં ચ ફલમિચ્છતા કુતઃ કર્મ સમ્યગુચિતં વિધીયતે ? ॥ ૨૬ ॥	પૃ. ૭૩
તસ્ય તસ્ય વિષયસ્ય સંતતં ચિંતનં હિ વિષમત્વજીવનમ્	પૃ. ૭૪
પારતન્ત્ર્યમિહ કસ્ય નાપ્રિયમ્ ?	પૃ. ૭૫
ઈશ્વરપ્રણિહિતં શનૈઃ શનૈઃ શર્મ કિં કિમિવ નાઽઽવહેન્મનઃ ?	પૃ. ૭૫
યા ચ ભક્તિરનુરક્તિરીશ્વરે સા હિ શક્તિરશ્વિલાતિશાયિની ॥	પૃ. ૭૫
નૂનં સાર્વદિકોપયોગિ તદિદં તત્ત્વં સમત્ત્વં પુનઃ ।	
કાલેયે કલહાકુલેઽસ્તુ સુતરાં કાલે કિલાઽઽલંબનમ્	પૃ. ૮૦
નિમિત્તમાત્રકર્તૃત્વં જનાસ્યાઽસ્ય બહિર્ભવમ્ ।	
સ પ્રયોજકકર્તાઽન્તઃ પ્રચોદયતિ યો ધિયમ્ ॥ ૫૯ ॥	પૃ. ૮૦

(શિવકુમારશાસ્ત્રી-કૃત 'યતીન્દ્રજીવનચરિતમ્' માંથી સુભાષિત -

“દિને દિને કાલફળી પ્રકોપં
કુર્વન્ સમાગચ્છતિ સન્નિધાનમ્ ।
નિપીત-મોહાસવ-જાતમાદો
ન મીતિમાયાતિ કદાપિ કોઽપિ ॥”

અર્વાચીન સંસ્કૃત-સાહિત્યના સુભાષિતસંગ્રહોમાં અનુવાદિત સાહિત્યે ઘણું મોટું પ્રદાન કર્યું છે. અનુવાદિત સાહિત્ય અંગે પછીના એક પ્રકરણમાં સર્વસ્તારમાં આપવામાં આવશે. અહીં વિવિધ ભાષાઓનાં ઉત્તમ સુભાષિતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ આપ્યો છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત-સાહિત્યનો સુભાષિત સંગ્રહ કેટલો સમૃદ્ધ થયો છે એનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

સમિન્ધે જ્ઞાનાગ્નિં વિનયહવિરહાય રુચિરમ્
તિરોધત્તે ચૈનં મદ-રચિત-ધૂમ્નરુપટલમ્ ।
સુવિદ્યાં વન્દારુઃ કચ ઉશનસઃ પ્રાપ સુભગામ્
વિપરિચિત્ પૌલસ્ત્યઃ સ્મય-પિહિત-ધીરત્યયમગાત્ ॥

સૂક્તિરતનાવલી,^૬ ૨૪

સ્નિગ્ધાત્મા પરહૃદયાનુરાગશીલઃ
સમ્પ્રાપ્નોત્યતનુબલાન્વિતાં વિભૂતિમ્ ।
સંશિલ્પા તરુમનુરક્તવલ્લરીયમ્
ઉચ્છ્રાયં સ્વયમધિગચ્છતિ પ્રકામમ્ ॥

સૂ. ર. ૧૫

૬ સૂક્તિરતનાવલી લે. પ્રભાકર દામોદર પાંડે, શ્રી બાબાજી મુદ્રણાલય, જલગાંવ.

मन्दोऽप्यनारतमनुष्ठितउद्यमश्चेद्
 अत्यद्भुतं किल फलं तनुते विशालम् ।
 पीत्वा शनैरनिशमब्धिरसोत्थबाष्पं
 जातो विहायसि बलाहक एष भीमः ॥

सू. र. १७

द्रव्यं साम्प्रतिकार्थ-सिद्धि-निपुणस्तात्कालिकः सङ्ग्रहः
 अस्थास्तुर्निजजङ्गमार्थनिवहो माऽभून्नृणां दैवतम् ।
 रम्यं क्रीडनकं विनोदनपटुं स्वल्पावध स्याच्छिशोः
 शश्वच्छान्ति-सुखैकधाम-सुभगं मातुः पदं मङ्गलम् ॥ सू. र. ८
 दिव्यशान्तिप्रदो लोके पश्य दोषाकरः स्वयम् ।
 निर्दोषोऽपि रविश्चण्डो ललाटतप ऊष्मके ॥ १ ॥

‘गांधीसूक्तिमुक्तावली’नां सुभाषितो^७

क्वचिद् भवेदल्पवचा विवेकभ्रष्टो ब्रुवाणः प्रतिशब्दमाता
 भूयिष्ठसाहाय्यदमस्ति मौनं न्वस्मादृशः सत्यगवेषणस्य ॥ ५७ ॥
 अवितथसुषमाणामुद्भवो निर्मितीनां
 भवति तदवबोधः सन्नियोऽभ्रान्तिमाश्चेत् ।
 अथ तु विरलपाता जीवनेऽमी क्षणाश्चेत्
 विरलतरनिपातास्तानवेमः कलायाम् ॥ ७६ ॥
 कलायाः कृत्स्नाया गुरुतरमहो जीवनमतः
 प्रवच्यग्रे यस्य व्रजति निकटं जीवनमति ।
 प्रकर्षः स श्रेष्ठो भवति हि कलाकृत्सु न कला
 चतुष्कोणं हित्वा विहितदृढमूलं सुचरितम् ॥ ८० ॥
 तथा शरीरं मम दोषपात्रं यथाऽबलिष्ठस्य नरान्तरस्य ।
 तस्मादियं मे प्रतिपत्तिरस्ति यथाऽपरो भ्रान्तिपरस्तथाऽहम् ॥ १२ ॥
 वयं सर्वे दूता भवितुमलमीशस्य कलये
 यदि त्यक्त्वा नृभ्यो भयमनुसरेमैश्वरमृतम् ।
 अयं मे विश्वासो यदहमनुगच्छामि ननु तत्
 प्रभोः सत्यं त्यक्त्वाऽखिलमनुजजातेरपि भयम् ॥

७ प्रकाशक-गांधी स्मारक निधि, राजघाट नवी दिल्ली, मुख्य विजेता-सरता साहित्य मंडल, केनोटसकंस,
 नवी दिल्ली-१.

‘અમંગરસવાહિની’નાં સુભાષિતો

સુવર્ણપાત્રં પયસા પ્રપૂર્ય પુરો હિતં ચેદ્ બત કુક્કુરસ્ય ।
 મુક્તાફલાનાં યદિ નામ હારઃ खरस्य कण्ठे निहितः कदाचित् ॥
 કસ્તૂરિકા ધ્રાણસુખસ્ય હેતોઃ દત્તા કદાચિત્ યદિ સૂકરાય ।
 જ્ઞાનોપદેશો બધિરસ્ય કર્ણે કૃતો યદીમાનિ કુતઃ ફલેયુઃ ॥
 યદ્ યેન વેદ્યં સ તદેવ વેદ ભક્તેતરો ભક્તિરસાનમિજ્ઞઃ ॥ અમંગરસવાહિની, ૩૫

સા શ્રેયસી નીચદશા મતા મે મૂર્છન્તિ યસ્યાં ન હિ મત્સરાઘ્વાઃ ।
 પૂરેણ હાર્યા મહતા હિ વૃક્ષાઃ તિષ્ઠન્તિ સુસ્થાઃ खलु वेतसास्तु ॥
 યે સન્તિ નીચૈઃ શિરસઃ પુરસ્તાન્ તુઙ્ગાસ્તરઙ્ગા અતિયન્તિ સિન્ધોઃ ।
 અહો બતાપ્રે ચરણાનતાનાં નૂનં બલાઢ્યા અપિ દુર્બલાઃ સ્યુઃ ॥ ૫૫

હસ્તૌ પાદૌ ચાન્દનો ચન્દનસ્ય સ્પર્શસ્યાંગં સર્વતઃ સ્પર્શરૂપમ્ ।
 એવં તાવદ્ દુર્ગુણો નામ કશ્ચિદ્ નૈવ દ્રષ્ટુમ્ શક્યતે સજ્જનેષુ ॥

શ્રી તુકારામ મહારાજનાં અભંગપદોનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ શ્રી મ. પાં. એઈ (સંસ્કૃત-અધ્યાપક, પુણે) કર્યો છે અને તે ‘અમંગરસવાહિની’ નામથી પ્રકાશિત થયો છે.

‘દ્વાવિદ્યાર્યામુભાષિતસપ્તતિ’નાં સુભાષિતો

સાધૂનામુપકૃતમશ્વખણ્ડપ્રોત્કીર્ણાક્ષરબન્ધવન્નિરૂઢમ્ ।
 યન્મૂર્લ્લેષ્વઘૃણિષુ તત્તુ તુલ્યં કીલ્બલે લિખિતાક્ષરાનુપૂર્વ્યાઃ ॥ ૨-૩

સન્તપ્તં મધુરમતીવદુગ્ધં નિર્દગ્ધો ધવલતરશ્ચ શઙ્ખઃ ।
 વિદ્વિષ્ટા અપિ સાધવસ્ત એવ સ્નિહ્યત્સ્વપ્યપસૌહૃદાસ્તુ નીચાઃ ॥ ૨-૫

અમૃતોમિલ નામના સ્વકલ્પિત નવાં વૃત્તમાં બે શ્લોક મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ રચ્યા છે તે નીચે આપ્યા છે.

સાક્ષાત્સન્દર્શનમપિ મહતાં । તેષાં વાક્યે સ્થિતિરનપાયા ।
 તત્સાદ્ગુણ્યસ્તુતિરપિ ભૂત્યૈ । સાક્ષાત્સદ્ગો નિરુપમફલદઃ ॥ ૨-૯

વ્યાગ્રસ્યામયહર્તા વૈદ્યઃ । તસ્યૈવાશનમચિરાદ્ ભવિતા ।
 પ્રાયઃ ક્ષુદ્રે કૃત ઉપકારો । યાતિ પ્રાવાહતમાણ્ડદશામ્ ॥ ૨-૬૧

મોગાર્હે વયસિ ચ દુર્વિધિત્વં । વાર્ધક્યે વિભવાગમં ચ ધિગ્ ધિક્ ॥ ૨-૪

માનોદપ્રા રિપુષુ ન કૃપણા । ૨-૭

આ પ્રકારે અનેક કવિઓનાં સુભાષિતો ઉદ્ધૃત કરીને આ પ્રકરણના વિસ્તાર માટે ઘણો અવકાશ છે જતાં દિગ્દર્શન માટે આટલું પુરતું છે એમ અમે માનીએ છીએ. છેવટે ‘મન્દોમિમાલા’ (સ્વરચિત) સુભાષિત કાવ્યસંગ્રહમાંથી કેટલાક સુભાષિતો ઉદ્ધૃત કરીને અમે આ લાંબુ પ્રકરણ પૂરું કરીએ છીએ.

प्रकृतिमहतां दोषोऽप्येषां ध्रुवं सुगुणावहः ।	१३-४
औदासीन्यं भजति हि महान् यत्र नीचोऽप्रगामी ।	१३-६
कामं चरन्ति सुजना अपि दुर्जनेषु नाङ्गीकृता तदपि तैर्विकृतिस्तदीया ।	१३-९
किं हंसी सिकतासु तुष्यति लसन्मुक्ताकणास्वादिनी किं वा दग्धवने रमेत नितरां चूतप्रिया कोकिला । किं दृष्टा भ्रमरी कदापि कुटजे फुल्लारविन्दप्रिया किं कल्याणपरायणा सुजनधीः सञ्चिन्तयेत् पातकम् ॥	१४-१४
वारां निधिः किमभिश्यति बिन्दुशोषे पर्णेऽथवा विगलिते किमरप्यनाशः ।	१५-१९
प्रोच्चण्डो जलबिन्दुना किमु कदा दावानलः शाम्यति वैरं सदैव परितः परिशङ्कनीयम् ।	१६-२३
नाशोऽप्यल्पीयसां श्रेयान् सुखं चेद् भूयसां भवेत् ।	१९-४१
दुष्काव्यं यदि रत्नवर्णलिखितं किं स्याद्गुणैर्मण्डितं । गीता यद्यपि भूर्जपत्रलिखिता किं स्याद् विहीना गुणैः ॥	२०-४३
पादाघातं लभन्तेऽमी प्रावाणश्चिरजीविताः मूर्ध्नि तिष्ठन्ति पुष्पाणि खल्पीयस्यपि जीवने ॥	२०-४४
नभश्चरतया किं स्यान्मशको गौरवास्पदम् ॥	२०-४६
श्रेष्ठत्वं भुवि को लभेत नितरामुच्चैः प्रभावं विना	२०-४७
सुगन्धसारस्य तु चन्दनस्य धूमयितेनैव यशोविकासः	२१-५०
तेषां भूतलभारभूतवपुषां भूषाऽपि दोषास्पदम्	२०-५१
तिलप्रायेण लोकानां सुखेन सुखिनो हि ये । विदन्ति पर्वतप्रायं सुखं हि नीजजीवने ॥	२१-५८
फुल्लारविन्दमधुपानविधौ निमग्नो निर्वेदमेति किमु नाम मधुव्रतोऽसौ ।	२३-६४
योऽस्मान् विकासयति तं सततं स्मरामः ।	२३-६५
हन्त प्राप्य सुपूर्णत्वं गलन्ति सुफलान्यपि ।	२३-६६
शीर्णानि किन्तु कुसुमानि पुनस्तथैव । विदन्ति कान्तिमथ नामृतसिञ्चनेन ॥	२४-६८

सर्वः करोति सरसेषु हि पक्षपातम् ।	२५-७७
जीवतस्तु मृतप्राया भासन्ते ये गुणाः सदा ।	
त एव प्रियमाणस्योज्जीवन्तीव पुनः पुनः ॥	२५-७८
आश्चर्यं गुणिनां न चैकमपि यदोषं सहन्ते जनाः ।	२५-७९
लब्धोत्कर्षो भवति बहुधा बुद्धिहीनोऽविनीतः ।	२५-८०
प्रीतिविश्वासयोर्लौके हानोपादानतुल्यता ।	२५-८२
विधिरिह यदि हन्त प्राप्नुयात् प्रातिकूल्यं	
भवति गुणनिधीनामप्यधःपात एव ।	२६-८४
पुष्पशय्यासु भाग्येन कश्चित्संस्थाप्यते सदा ।	
हन्त दुर्भाग्यतोऽन्येषां वह्निशय्याऽपि दुर्लभा ॥	२९-१०२
विश्वस्तव्यं क्षणमपि न तत्सज्जनैश्चञ्चलेषु ।	३१-११२
क्रिया न क्षुद्राणां फलति सुखलभ्येऽपि करणे ।	३१-११६
अवाच्यावादकत्वं हि लक्षणं परमं सताम् ।	३२-१२१
विषकन्यासमाश्लेषः खलस्य मधुभाषणम् ।	३२-१२३
मुञ्चन्ति ते जलमुचो न सुवर्णबिन्दून् ।	३२-१२७
ते राजवल्लभाः खलु प्रतिष्ठितास्ते गुणैर्विना लोके ।	
लाङ्गूलचालनकलां प्रकटयितुं यैः प्रदर्शिता प्रतिभा ॥	३४-१३४
विकसति कलिका किं बन्धनाद् विप्रलम्भा ।	३५-१४३
तद् विश्वोन्नतमाप्तुमिहिति पदं को नाम वैनायकम् ।	३५-१४५
मत्तानां प्रविशन्ति कर्णकुहरे दीनस्य नाभ्यर्थनाः ।	३६-१५१
कः संसारे लवमपि सुखं विन्दते पारतन्त्र्ये ।	३७-१५७
वरं मुकुलितावस्था न गन्धो न प्रफुल्लता ।	
लिहन्ति चञ्चरीका यत् कृन्तन्ति ललना अपि ॥	४३-१८६
दानं स्यादुचितं परं जलनिधे नोच्चैस्तरां गर्जनम् ।	४३-१८७
न किं पावकः कानने दह्यमाने	
त्विषा चन्दनं भस्मशेषं करोति ॥	४९-२२१
न हि न हि खलु दुःखं पारतन्त्र्येण तुल्यम्	५१-२३२
आङ्गलानां समुपासते हि बहवो भाषां धनाकाक्षया	
उच्चैर्घोषमयः स्तुवन्ति बहवस्ते राज्यभाषां हि ताम् ।	
सेवन्ते ह्यभिमानतः सुकृतिनस्तां मातृभाषां निजाम्	
अस्माभिः सुरभारती रसवती सेवार्थमङ्गीकृता ॥	

સૌવર્ણ સકલં વપુઃ સુલલિતા ચન્દ્રઃ સુમાણિક્યવત્
 મુક્તા માનસપદ્મકેસરમહો જાનામિ ભોજ્યં તવ ।
 નિરક્ષીરવિવેકિની મતિરદો લીલોપમાનં ગતં
 કિં સર્વૈરપિ હંસ ! મળ્ડનગણૈર્નાયાસિ ચેદ્ દૃક્પથમ્ ॥
 કાન્તિં વિદન્તિ યઃ પરાપ્ય સતતં તેજો મદીયં વિધુઃ
 સિન્ધુર્મામવમત્ય હર્ષમતુલં તસ્યોદયે વિદન્તે ।
 બાળ્પીકૃત્ય રવિઃ કરૈર્જલનિધિં ચન્દ્રં કરોત્યપ્રભં
 નેર્ષાકાર્ષિતમાનસાઃ ધલુ પરોત્કર્ષં સહન્તે જનાઃ ॥
 દુષ્ટાનાં પરપીડનં સુખકરં લોકોપકૃત્યં સતાં
 મૂર્ખાણામતિભાષણં ચ વિદુષાં સત્યં મિતં ભાષણમ્ ।
 મીરુણાં શરણં પરન્તુ મરણં વીરાઘ્રણીનાં રણે
 સ્ત્રીરૂપં ધલુ કામિનાં પ્રિયતમં સ્ત્રીણાં સ્વરૂપસ્તુતિઃ ॥
 માધુર્યં વચસાં ગુણઃ સુચરિતે શાન્તઃ પ્રધાનો રસઃ
 બોધવ્યજ્ઞકતા તથા પ્રતિપદં સચ્છાસ્ત્રપૂતા ગિરઃ ।
 દોષઃ ક્વાપિ કદાપિ નૈવ ઘટિતો નાલંકૃતૌ વાસના
 તન્મન્યેઽલિલલોકનિવૃત્તિકરં કાવ્યં સતાં જીવનમ્ ॥

આ રીતે આધુનિક કવિઓનાં હૃદયો સુભાષિત સંકલિત કરી શકાય એમ છે, એનો સહેજ ખ્યાલ આપવા માટે અમે કેટલાંક સુભાષિતો (પૂર્ણાંશઃ અને અર્ધાંશ) અહીં ઉદ્કૃત કર્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રચાર અને પુનરુદ્ધાર માટે પ્રયત્નશીલ એવી એકાદ અખિલ ભારતીય સંસ્થાએ આ અર્વાચીન સુભાષિતોનો રત્નભંડાર પ્રકાશમાં લાવવાની ખૂબ જરૂર છે. નહિ તો એ ખબરનો કાળના ઉદરમાં નામશેષ થઈ જશે.

ધાર્મિક આશ્રમેની સંસ્કૃતસેવા

સંસ્કૃતસાહિત્યમાં અધ્યાત્મ વિષયક જેટલું સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે એટલું સાહિત્ય દુનિયાની અન્ય કોઈપણ ભાષામાં ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય. અન્ય ભાષાઓમાં આજે જે કાંઈ અધ્યાત્મિક સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું મૂળ સંસ્કૃતમાં જ છે. દ્વેતવાદી, અદ્વેતવાદી વગેરે તાત્ત્વિક સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય અથવા ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગના સાધકોના આધારભૂત ગ્રંથો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જ છે. વેદ, ઉપનિષદ્ અને ભાગવત વગેરે પુરાણોના આધારે વિવિધ તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનામાર્ગોના વિકાસ ભારતમાં થયો છે. પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિ માટે અથવા પ્રચાર માટે શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન, બૌદ્ધ ઇત્યાદિ જુદા જુદા સંપ્રદાયના વિદ્વાન અનુયાયીઓએ પોતાના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ નીવડે એવું કાવ્યનાટકાદિ સાહિત્ય પણ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં નિર્માણ કર્યું છે. આવા જુદા જુદા સંપ્રદાયના આચાર્યોની સંસ્કૃત-સાહિત્યસેવા અખંડ ચાલુ છે અને એમણે નિર્માણ કરેલું સાહિત્ય પણ ખૂબ સમૃદ્ધ છે.

સામાન્યતઃ ૧૧મી સદીથી ઇતિહાસના મધ્યયુગની શરૂઆત થાય છે. આ મધ્યયુગના આરંભથી જ્ઞાનેશ્વર, તુલસીદાસ ચંડીદાસ, નરસિંહ મહેતા ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ સંતોએ સંસ્કૃત સમજી ન શકનારી સામાન્ય જનતાના ઉદ્ધાર માટે પ્રાકૃતભાષામાં સંસ્કૃત સાહિત્યની અધ્યાત્મવિદ્યા લાવવાનું મોટું કામ કર્યું છે અને ભક્તિમાર્ગના પ્રચાર માટે પોતાના લોકોત્તર ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા છે. એમના પ્રભાવને લીધે મધ્યયુગના આરંભથી બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં નવું ચૈતન્ય નિર્માણ થયું. આ સત્પુરુષો જ આજે જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓના આદ્યપ્રવર્તક ગણાય છે. આ રીતે જ્યારે પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ થતો હતો ત્યારે શૈવ વૈષ્ણવ ઇત્યાદિ સંપ્રદાયના સંસ્કૃત જાણનારા સંતોએ સંસ્કૃતભાષા વશની પરમ શ્રદ્ધાને કારણે સંસ્કૃત-ભાષામાં જ પોતાની પ્રતિભાનો આવિષ્કાર કર્યો. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શિવ વૈષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ દેવોનાં અને ધર્મગુરુઓનાં ચારત્ર પર આધારિત કેટલો વિપુલ ગ્રંથસંગ્રહ સંસ્કૃતમાં મળી આવે છે એ શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં જ અતાચું છે. એનું કારણ એ જ છે કે એ ગ્રંથોનો લેખકવર્ગ ખાસ કરીને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિવાળો હતો.^૧ રાજશ્રવણો લાલ થવાથી અથવા ધન અને માનની આશાથી અથવા કેટલાક શ્રેષ્ઠ રાજપુરુષોના ધીરેદાત ગુણોથી આકર્ષાઈને સાહિત્યનિર્માણ માટે પ્રવૃત્ત થયેલા લેખકોનું સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આ સાહિત્ય બહુજનસમાજ માટે લૌકિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે જ, છતાં પણ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિના લેખકોએ માત્ર પોતાનું વાસ્તવ્યલવ ઉપાસ્ય દેવતાઓનાં ચરણોમાં જ ધર્યું હતું અને તેથી એમણે સર્જેલ જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યનું સ્વરૂપ ફક્ત ધર્મનિષ્ઠ જ છે. સાહિત્યનો આ પ્રવાહ ફક્ત સંસ્કૃતમાં જ નહિ પણ અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે. મુદ્રણકળા અસ્તિત્વમાં આવતા પહેલાં, આજકાલની જેમ ગમે તે વ્યક્તિ લેખન માટે પ્રવૃત્ત થતી ન હતી. તેથી આજની માફક બધી ભાષાઓમાં જુદા જુદા પ્રકારનું ભરપૂર સાહિત્ય જેમ જોવા મળે છે તેમ ન હતું.

અસાધારણ પ્રતિભાવાન અને વિદ્વાન ભક્તો તીવ્ર અન્તઃપ્રેરણાથી સાહિત્યસર્જન માટે પ્રવૃત્ત થતા હતા. આ રીતે અન્તઃપ્રેરણાથી પ્રવૃત્ત થયેલા લેખકોમાં ખાસ કરીને જુદા જુદા ધાર્મિક આશ્રમના વિદ્વાનો આપણને જોવા મળે છે. એમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં 'શ્રીમાળ્ય'ના લેખક રામાનુજાચાર્ય (૧૧મી સદી), 'અણુમાળ્ય'ના લેખક શ્રી વલ્લભાચાર્ય, 'વૈકુંઠસ્તવઃ' અને 'સુન્દરસ્તવ'ના લેખક શ્રી વત્સાક્ક ભથ્ર કુટુંબકર (૧૧મી સદી), 'હંસસન્દેશઃ', 'યદુવંશમ્', 'મારસમ્ભવઃ', 'પાદુકાસહસ્રમ્' ઇત્યાદિ ગ્રંથોના લેખક શ્રી વેંકટનાથ અથવા વેંકટદેશિક ઇત્યાદિ નામો ચિરસ્મરણીય છે. આ જ પ્રમાણે અહોબિલ મઠના અનુયાયીઓમાં 'નારાયણચરિતમ્' ઇત્યાદિ ૬૦ ગ્રંથોના લેખક શ્રી નારાયણ (૧૫મી સદી), 'નરસિંહસ્તવ'ના કર્તા પરાકુશ (૧૬મી સદી) 'વાસન્તિકાપરિણયમ્' નાટકના લેખક શઠગોપ (૧૬મી સદી) શ્રીપ્રપત્તિઃ, નરસિંહમંગલાશ સનમ્, કીરનદીસ્તવઃ, વિહગેશ્વરસ્તવઃ, દેવરાજસ્તવઃ, લક્ષ્મી-નરસિંહસ્તવઃ, વૈકુણ્ઠવિજયચમ્પૂઃ ઇત્યાદિ ગ્રંથોના લેખક પરાકુશ રામાનુજ (૧૮મી સદી) 'કવિહૃદય-રંજની' અને 'વેદગિરિવર્ણનમ્'ના શઠગોપ રામાનુજ (૧૯મી સદી), 'શારીરિક-સુપ્રભાતમ્' અને શ્રીગોષ્ઠીનાથસ્તવઃના લેખક વીરરાઘવ જેવા પ્રાચીન અને અર્વાચીન લેખકો અવસ્મરણીય છે.

માધ્વસમ્પ્રદાયમાં પ્રસ્થાનત્રયીના ભાષ્યકાર અને યમકભારત વગેરે ૩૭ ગ્રંથોના લેખક પૂર્ણપ્રશ્ન શ્રી મધ્વાચાર્ય^૨ (૧૩મી સદી) અને 'ઝણહરણમ્' કાવ્યના કર્તા એમના શિષ્ય ત્રિવિક્રમ^૩ (૧૪મી સદી) 'મધ્વવિજયઃ' 'અણુમધ્વવિજયઃ' અને 'મણિમઞ્જરી'ના લેખક ત્રિવિક્રમપુત્ર નારાયણ, 'જયતીર્થ'ના લેખક વ્યાસતીર્થ, 'જયતીર્થવિજયાભિઃ'ના લેખક કૃષ્ણ, 'વ્યાસયોગિચરિતચમ્પૂઃ'ના લેખક સોમનાથ,^૪ 'ઋક્મિળીશવિજયઃ', 'સરસભારતીવિલાસઃ' 'તીર્થપ્રબન્ધઃ', 'ઐકીભાવસ્તોત્રઃ', 'દશાવતારસ્તુતિઃ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોના લેખક વાદિરાજ^૫ (આ વાદિરાજને વિજયનગરની રાજસભામાં ખૂબ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હતી.) 'સત્યનાથાભ્યુદયઃ' અને 'સત્યનાથમાહાત્મ્યરત્નાકરઃ'ના લેખક સંકર્ષણ^૬, 'સત્યનાથવિલાસઃ'ના લેખક શ્રીનિવાસ, 'સેતુરાયવિજયઃ' અને 'સત્યબોધવિજયઃ'ના લેખક કૃષ્ણ^૭ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

વીરશૈવ સમ્પ્રદાયમાં ૧૨મી સદીમાં યુરુલિંગપુત્ર સોમનાથે લખેલા 'પડિતારાઘ્યચરિતમ્', બસવ-પુરાણમ્ અને બસવગદ્યમ્ આ ત્રણ ગ્રંથો અને શંકરાધ્યે લખેલા 'વસવરાજીયમ્' સિવાય કોઈ ખાસ ઉલ્લેખનીય ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. અર્વાચીન સમયમાં આ સંપ્રદાય સંસ્કૃતસાહિત્યનિર્માણના કામમાં ઉદાસીન જણાય છે.

અંગાળના ચૈતન્ય સંપ્રદાયે ભક્તિમાર્ગીઓને ઉપયુક્ત અને કાવ્યદૃષ્ટિએ અતિશ્રેષ્ઠ એવું ઘણું વાઙ્મય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. પોતે શ્રી ચૈતન્યદેવે (૧૫મી સદી) 'ગોપાલચરિતમ્', 'પ્રેમામૃતમ્', 'સંક્ષેપ-ભાગવતામૃતમ્', 'હરિનામકવચમ્', 'દાનકેલિચિંતામણિઃ' વગેરે સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથો નિર્માણ કર્યા છે. ચૈતન્ય સમ્પ્રદાયના ખીળ ક્રોષ્ઠ લેખક શ્રીરૂપગોસ્વામી છે. 'વિદગ્ધમાધવનાટકમ્', 'લલિતમાધવનાટકમ્', 'દાનકેલિકૌમુદી' (ભાણ), 'હંસદૂતમ્', 'ઉદ્ભવસન્દેશમ્', 'પદ્યાવલિઃ' અને 'ઉજ્જ્વલચન્દ્રિકા' શ્રીરૂપગોસ્વામીના આ ગ્રંથોને એમના સમ્પ્રદાયમાં ખૂબ મોટી માન્યતા મળી છે. 'ઉજ્જ્વલનીલમણિઃ' નામના સાહિત્યશાસ્ત્રીય પ્રબંધમા ભક્તિરસનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ એમણે તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કર્યું છે, તેથી એ ક્ષેત્રમાં પણ એમને સારી એવી માન્યતા મળી છે. આ સિવાય 'યમુનાસ્તોત્રમ્', 'ગન્ધર્વપ્રાર્થના-

સ્તોત્રમ્', 'ગોરાક્ષસ્તવકલ્પતરુ:', 'કુસુમસ્તવક:', 'મુકુન્દમુક્તાવલી', 'ચાટુષ્પાઞ્જલિસ્તવ:', 'ઉત્કલિકાવલ્લરી', 'લઘુભાગવતમ્', 'આનન્દમહોદધિ:', 'મથુરામહિમા' ઇત્યાદિ ૩૫ગોસ્વામીના ભક્તિસ્તોત્રો એમના સંપ્રદાયમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયા છે.^૬ ૩૫ગોસ્વામીના બાઈ સનાતનના 'હરિભક્તિ-વિલાસ:', 'ભાગવતામૃતમ્' એ બે ગ્રંથ અને ભત્રીજા જીવગોસ્વામી (૧૬-૧૭મી સદી)ના 'ગોપાલચમ્પૂ:', 'માઘવમહોત્સવ:', 'ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ:' અને 'ગોવિન્દવિરુદાવલિ:'^૭ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. કર્ણપૂર (૧૬મી સદી) 'ગૌરાઙ્ગગણોદેશદીપિકા' નામના કાવ્યમાં ચૈતન્યસંપ્રદાયના કવિ કર્ણપૂર અને તેમના સંપ્રદાયના અનેક સાધુઓના રામાવતાર અને કૃષ્ણાવતાર સમયના પૂર્વજન્મોનું વર્ણન જેવા મળે છે. આ કવિ કર્ણપૂરે 'ચૈતન્યચન્દ્રોદયમ્' (નાટક), 'અલંકારકૌસ્તુભ:', 'ચમત્કારચન્દ્રિકા', 'આનન્દ-વૃન્દાવનચમ્પૂ:' ઇત્યાદિ ગ્રંથો લખ્યા છે.^૮

ગોસ્વામી સંપ્રદાયના કેટલાક લેખકો^૯

શ્રીદાસ — રાધામુકુન્દસ્તવ:, સનાતન — ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ:, રઘુનાથ-વિલાપકુસુમાઞ્જલિ: કૃષ્ણદાસ-ગોવિન્દલીલામૃતમ્, કૃષ્ણલીલાસ્તવ: અને—ગોવિન્દદાસ સજ્જીતમાઘવ: કૃષ્ણામૃતમ્ (૧૬-૧૭મી સદી)

આ રીતે ચૈતન્ય સંપ્રદાયના વિદ્વાન સાધુસંતોએ જુદા જુદા પ્રકારનાં કૃષ્ણભક્તિ પર કાવ્યો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું છે.

વલ્લભસંપ્રદાય

આ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રીવલ્લભાચાર્યે પોતાના પ્રસ્થાનત્રયીના વિખ્યાત ભાષ્ય ઉપરાંત 'પ્રેમામૃતમ્', 'મથુરામાહાત્મ્યમ્', 'યમુનાસ્તવ:' ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ કાવ્યો લખ્યાં એમના પુત્ર વિકૃલે 'કૃષ્ણપ્રેમામૃતમ્', 'રસાણંવ:' અને 'ગીતગોવિન્દટીકા' લખીને સારી સાહિત્યસેવા અર્જવી છે. વલ્લભાચાર્યના બેંધુ રામચંદ્રે 'કૃષ્ણકુતૂહલમ્', 'ગોપાલલીલા', 'રસિકરઞ્જનમ્' રોમાવલીશતકમ્ જેવાં કાવ્યો લખ્યાં છે. આ સિવાય ગોપાલદાસનું 'વલ્લભાધ્યાનમ્' અને બાળુ સીતારમ શાસ્ત્રીકૃત વલ્લભદિગ્વિજય: જેવા વલ્લભ-સંપ્રદાયના વિશેષ ઉલ્લેખનીય ગ્રંથો છે.^{૧૦}

પરકાલમઠ

મ્હેસુરના પરકાલમઠના અનુયાયીઓમાં અલંકારસંગ્રહકર્તા શ્રીનિવાસ (૧૯મી સદી) અને 'રજ્જરાજ-વિલાસ:', 'કાર્તિકોત્સવદીપિકા', 'શ્રીનિવાસવિલાસ:' આ ત્રણ ચમ્પૂ અને એ સિવાય 'ચપેટાહતિ-સ્તુતિ', 'ઉત્તરઙ્ગમાહાત્મ્યમ્', 'રામેશ્વરવિજય:', 'નૃસિંહવિલાસ:', 'મદનગોપાલમાહાત્મ્યમ્', 'અલંકારમણિહાર:' વગેરે ૬૦ કરતાં વધુ ગ્રંથોના લેખક શ્રીકૃષ્ણઅભાતંત્ર પરકાલસ્વામી (૧૯મી સદી) આ બે લેખકો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

જૈનસંપ્રદાય

જૈન સંપ્રદાયના સંસ્કૃત લેખકોની પરંપરા લગભગ ૭મી સદીથી શરૂ થાય છે. સાતમી સદીમાં આચાર્ય રવિસેન, ૮મી સદીમાં જનસેન, ૧૪મી સદીમાં જનપ્રભ, ૧૫મી સદીમાં કીર્તિરાજ અને

સોમકીર્તિ, 'ગુરુગુણરત્નાકરઃ'ના લેખક સોમચરિતગણિ, ૧૬મી સદીમાં પદ્મસાગરગણિ, શુભચંદ્ર અને પદ્મસુન્દર, ૧૭મી સદીમાં રામચંદ્ર આવા શ્રોષ્ઠ લેખકોની પરંપરા સામાન્ય રીતે ગણવામાં આવે છે. રામચંદ્રે 'પ્રદ્યુમ્નચરિતમ્' નામનું ૧૮ સર્ગોનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં જૈન કથાનુસાર શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. આ સિવાય ૧૭મી સદીના શ્રોષ્ઠ લેખકોમાં સકલકીર્તિનું નામ મોખરે છે. એમના 'મહાવીરપુરાણમ્', 'સુદર્શનચરિતમ્', 'શ્રીપાલચરિતમ્', 'વૃષભાનુચરિતમ્', ધાન્યકુમારચરિતમ્ આ ગ્રંથો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. 'દ્વાદશચિદાપતિઃ' એ નામથી પ્રસિદ્ધી પામેલા ૧૭મી સદીના લેખક શ્રી વાદિરાજસૂરિના 'યશોધરચરિતમ્' અને 'પાર્શ્વનાથચરિતમ્', આ બે ગ્રંથો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ ઉપરાંત ૧૭મી સદીના પરમહંસચરિતમ્ના લેખક નવરંગ અને 'વર્ષમાનચરિતમ્'ના લેખક અસંગ બંને મહત્વના લેખકો હતા. ૧૯મીના સમયમાં જૈનધર્મમાં સંસ્કૃતસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનારા લેખકો ખાસ દેખાતા નથી. જૈન સંપ્રદાયનું લગભગ બધું સાહિત્ય સાંપ્રદાયિકો તરફથી છપાયું છે અને જે થોડું ઘણું બાકી છે તેો છપાવવાના માર્ગે છે.

અહીંસુધી કેટલાક જૂના ધર્મસંપ્રદાયના સંસ્કૃતસાહિત્યનો પરિચય આપ્યો છે. અંગ્રેજી સામ્રાજ્યની સ્થાપના બાદ ભારતમાં આર્યસમાજ, બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, શ્રીરામકૃષ્ણાશ્રમ, રામતીર્થાશ્રમ, અરવિંદાશ્રમ ઇત્યાદિ નવા સંપ્રદાયો અથવા ધર્માશ્રમેનો ઉદય થયો. દયાનંદ સરસ્વતી જેવા નવા સમાજના કેટલાક પ્રવર્તકો ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાના સંસ્કૃત પંડિત હતા. તેથી પોતાના સંપ્રદાયના પ્રવર્તકને અનુકુળ એવા અનેક વિષયો ઉપર નેમણે સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે. પણ સંસ્કૃત-સાહિત્યનિર્મિતની દૃષ્ટિએ આ નવા સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ ખાસ કાળો આપ્યો નથી. શ્રી દયાનંદના સંસ્કૃતલેખનમાં એમનું 'વેદભાષ્ય' અને 'સત્યાર્થપ્રકાશ' સિવાય વિશેષ નોંધપાત્ર સાહિત્ય નથી. શ્રી દયાનંદના જીવનચરિત્ર ઉપર માત્ર બે મહાકાવ્યો એમના ભક્તોએ લખ્યાં છે. શ્રી અખિલાનંદ શર્માએ 'દયાનન્દવિગ્નિજયઃ' નામનું ૨૧ સર્ગોનું કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૧} અને આચાર્ય મેઘાવ્રતે બીજું ૨૭ સર્ગોનું (૨૭૦૦ શ્લોકસંખ્યા) મહાકાવ્ય લખ્યું છે. આ મહાકાવ્ય બે ખંડમાં પ્રકાશિત (હિન્દી ભાષાનંતર સાથે) થયું છે. પ્રથમ ખંડમાં ૧૨ સર્ગો છે અને બીજા ખંડમાં ૧૫ સર્ગો છે.^{૧૨} કવિરત્ન મેઘાવ્રતે આધુનિક તંત્રને અનુસરીને ૩૫૦ પાનાની 'કુમુદિનીચન્દ્રઃ' નામની એક નવાલકા લખી છે. આ ઉપરાંત 'પ્રકૃતિસૌન્દર્યમ્', 'દયાનન્દલહરી', 'બ્રહ્મચર્યશતકમ્' જેવા અન્ય પુસ્તકો પણ એમણે લખ્યાં છે અને હિંદી ભાષામાં પણ કેટલુંક લેખનકાર્ય કર્યું છે.

અરવિંદાશ્રમની સંસ્કૃતોપાસના

અન્ય આશ્રમેની તુલનામાં યોગી અરવિંદના પેડીયેરી આશ્રમની સેવા વિશેષ છે. આ આશ્રમના અરવિંદના પ્રખ્યાત શિષ્ય શ્રી કપાલીશાસ્ત્રીની સંસ્કૃત-સાહિત્યસેવા આધુનિક સમયમાં પણ અદ્વિતીય છે. આ ગ્રંથમાં શ્રીકપાલીશાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર વિસ્તારપૂર્વક ૫૯મીનાં પ્રકરણમાં આપ્યું છે. એમણે લખેલા ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે.

ઋગ્વેદ-સિદ્ધાન્તજનભાષ્યમ્ -- શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને બ્રહ્મશ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ ઋગ્વેદનો મહાન ભાષ્ય ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથ અરવિંદાશ્રમ તરફથી પ્રકાશિત થયો છે અને એની પૃષ્ઠસંખ્યા એક

હબર છે. આ સિદ્ધાન્તજનભાષ્યની પ્રસ્તાવના ‘ઋગ્ભાષ્યભૂમિકા’એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અરવિન્દાશ્રમના એક સાધક શ્રી માધવ પંડિતે એનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે અને એ સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત થયેલ છે.

ભારતીસ્તવ:—શ્રી અરવિન્દપ્રણીત રાષ્ટ્રવાદને અનુસરીને ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના દિવસે આ કાવ્યમાં એમણે ભારતમાતાનું સ્તવન કર્યું છે (૧૫ ઓગસ્ટ એ યોગી અરવિન્દનો જન્મદિન પણ છે.)

અથ શ્રી-દિનમઘભારતકુલસ્વાતંત્ર્યદીક્ષાગુરો
સ્વારાજ્યાર્થદશોડરવિન્દભગવત્સૂરેર્જયન્તીદિનમ્ ॥
અઘાસ્તંગતમડ્ગબહુલક્લેશં ચ પૂર્વં યુગં
નૂતનં સન્તતમઘ મડ્ગલયુગં જેજીયતાં ભૂતલે ॥

કવિતાઝ્જલિ:—શ્રી અરવિન્દે લખેલાં ત્રણ અંગ્રેજી કાવ્યોનો શ્રીકપાલીશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતમાં પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. મૂળ અંગ્રેજી કાવ્યો કરતાં પણ આ સંસ્કૃત અનુવાદ વધુ કાવ્યાત્મક થયો છે. તેથી અંગ્રેજી કરતાં સંસ્કૃતભાષા જ વધુ કાવ્યાત્મક છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે જાણે કે શાસ્ત્રીજીએ આ એક ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે એવું કહેવાનો મોહ થાય છે.

માતૃતત્ત્વપ્રકાશ:—શ્રી અરવિન્દે લખેલો ‘ Four Powers of the Mother ’ આ અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ શ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ કર્યો છે અને એ પણ કવિતાઝ્જલિની જેમ જ ભાવવાહી છે.

આત્મિકસ્તવ:—આ ગ્રંથમાં ‘ શ્રીમદરવિન્દત્રિપદાસ્તવત્રયમ્ ’ નામનું શ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ લખેલું એક આધ્યાત્મિક કાવ્ય છે. આ આત્મિકસ્તવ:માં સૂક્તસ્તવ: નામનું ખીજું એક કાવ્ય છે. ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨મા અનુવાદમાં પરાશર ઋષિના જે અગ્નિસ્તોત્રો છે, તેનો ભાવ શ્રી અરવિન્દના તત્ત્વ-જ્ઞાનાનુસાર શ્રીકપાલીશાસ્ત્રીએ આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે. કુમારસ્તવ: નામના કાવ્યમાં હૃદયસ્થ દિવ્ય અગ્નિ એટલે જ કુમાર ગુહ છે એવો આશય વ્યક્ત કર્યો છે.

વાસિષ્ઠવંશવર્ણન—કપાલીશાસ્ત્રીના એક ગુરુ વાસિષ્ઠ ગણપતિમુનિ ખૂબ વિદ્વાન અને યોગી પુરુષ હતા. કપાલીશાસ્ત્રીએ એમનું ચરિત્ર આધુનિક તંત્રને અનુસરીને આ ગ્રંથમાં લખ્યું છે ૧૩ ચરિત્રનાયક શ્રીગણપતિમુનિ પણ એક વિદ્વાન સંસ્કૃત લેખક હતા. (એમનું સવિસ્તર ચરિત્ર પછીના પ્રકરણમાં યથાક્રમે આવશે.) એમણે લખેલા ગ્રંથો પર ‘ ઉમાસહસ્રપ્રભા ’, ‘ રમણગીત-ગીતાપ્રકાશ: ’, ‘ સર્વદર્શન-ભાષ્યમ્ ’, ‘ અરુણાચલપચ્ચરત્નદર્પણ ’ નામના ટીકાગ્રંથો કપાલીશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે.

કથામઝ્જરી—અરવિન્દાશ્રમનાં સંચાલિકા માતાજીએ Bells Histoires (બેલજીત્સ્વાર) નામનું એક નીતિકથાનું પુસ્તક ફ્રેંચભાષામાં લખ્યું છે. અરવિન્દાશ્રમના એક સંસ્કૃતજ્ઞ શ્રી જગન્નાથે એનો સંસ્કૃતમાં સરળ અને સુખોદ્ધ અનુવાદ કર્યો છે, તે કથામઝ્જરી તરીકે ઓળખાય છે અને એમણે પોતે જ એના પર સંસ્કૃત ટિપ્પણી લખી છે. માતાજીના ફ્રેંચ સુભાષિતોનો સંસ્કૃતમાં ‘ શ્રીમાતુ: સૂક્તિસુઘા ’ નામનો અનુવાદ પણ આ જ લેખકે કર્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક સુભાષિતો નીચે આપ્યાં છે.

“સ્મિતં શત્રૌ પ્રયુક્તં સન્નિરક્ષીકુરુતે હિ તમ્ ।”
 “દદાતિ ભગવાન્ યત્તે ગૃહ્યતાં તન્મુદા સદા ।”
 “ચૈત્યં વિના સ્થિરં કિંચિજ્જીવે નાસ્તીહ પાર્થિવે ।”
 “ઈશ્વરેચ્છા ત્વદિચ્છા સ્યાદ્રહસ્યં હયેતદુત્તમમ્ ।”
 “જીવિતં સ્યાદશેષં નઃ પ્રાર્થનૈવ પ્રમુઃ પ્રતિ ।”

ફેચ-ભાષાનાં સુભાષિતોનો સંસ્કૃતમાં થયેલો આ એકમાત્ર અનુવાદ છે.

પૂર્ણ યોગસૂત્રાણિ — અરવિન્દાશ્રમના સંસ્કૃત પાંડિત પ્રા. અ'બાલાલ પુરાણીએ શ્રી અરવિન્દનું સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન આ ગ્રંથમાં સૂત્રરૂપે સંગૃહીત કર્યું છે.

અરવિન્દાશ્રમે આજસુધી કરેલી સંસ્કૃતભાષાની આ સેવા અન્ય આશ્રમોએ અનુકરણ કરવા જેવી છે. જુદા જુદા ધર્મશ્રમોમાં જે આવી જ રીતે નિષ્કામબુદ્ધિથી સંસ્કૃતસાહિત્ય નિર્માણ થતું રહે તો સંસ્કૃત-ભાષાની આજની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ચોક્કસ બદલાશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ઈ. સ. ૧૯૫૬માં ભારત સરકારે ભગવાન છુદ્ધની ૨૫૦૦મી જયન્તી ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઊજવી. એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને છુદ્ધ વિશે અને બૌદ્ધધર્મ વિશે લગભગ બધી ભારતીય ભાષાઓમાં એ સમય દરમિયાન ઘણું સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું. સંસ્કૃત સામાયિકોમાં પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય સિવાય બે પુસ્તકોનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે. એમાંથી એક કુરુક્ષેત્ર વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃતપ્રાધ્યાપક શ્રી ઇન્દ્રે લખેલી ‘ભગવત્- (બુદ્ધ) ગીતા’ છે. આ ગીતા ધર્મપદનો સંસ્કૃત અનુવાદ છે. એનો નિર્દેશ પહેલાં આવી ગયો છે. બીજું પુસ્તક એટલે દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃતપ્રાધ્યાપક ડૉ. સત્યવ્રત શાસ્ત્રીએ લખેલું ‘શ્રી બોધિસત્ત્વ-ચરિતમ્’.^{૧૪} એક હજાર શ્લોકોના આ કાવ્યમાં ૧૧ સર્ગ છે. એમાં પાલી ભાષાની જાતક કથામાં વર્ણવેલા ભગવાન છુદ્ધના પૂર્વજન્મની કટલીક કથાઓ સરળ અને સુશ્લિષ્ટ પદોમાં રચી છે. ડૉ. સત્યવ્રતની ભાષા નિર્દોષ, સુબોધ અને પ્રસન્ન છે. ઉપરના બંને લેખકો બૌદ્ધ-ધર્મી નથી છતાં તેમના ગ્રંથો સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે એવા છે.

૧૪ પ્રાપ્તિસ્થાન: મોતીલાલ બનારસીદાસ, બંગલો રોડ, જવાહરનગર, દિલ્હી મૂલ્ય ૪ રૂ.

પ્રકરણ ૧૮

નાટ્ય વાઙ્મય

પાછલાં પ્રકરણોમાં અનેક લેખકોના અન્ય સાહિત્યનો પરિચય આપતાં એમનાં નાટકોનો નિર્દેશ પણ પ્રસંગોપાત્ત આવી ગયો છે. સંસ્કૃત નાટકોની પરંપરા કેટલી પ્રાચીન છે એનો ખ્યાલ સંસ્કૃત-નાટ્ય-વાઙ્મયના ઇતિહાસરસિકોને છે જ. આ નાટ્યસાહિત્યનિર્મિતની પરંપરા કયારેય ખંડિત થઈ નથી. મહાકાવ્યોની પરંપરામાં પૌરાણિક વિષયવસ્તુને જેવું મહત્ત્વ મળ્યું છે તેવું જ નાટ્યસાહિત્યની બાબતમાં પણ બન્યું છે પરંતુ એ માટે લેખકોને દોષ દેવો ઉચિત નથી. ‘નાટકં જ્ઞાતવૃત્તં સ્વાત્’ આ નાટ્યશાસ્ત્રીય પ્રમાણાનુસાર જ પૌરાણિક કથાઓ કરતાં વધુ પ્રખ્યાત કથાવસ્તુના અભાવમાં સંસ્કૃત નાટકકારોએ એ પ્રકારનું કથાવસ્તુ જ વધુ પસંદ કર્યું છે. લગભગ બધા નાટકકારોએ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો અને કાલિદાસ, ભવભૂતિ ઇત્યાદિ શ્રોષ્ઠ નાટકકારોએ નિર્માણ કરેલા આદર્શોનું પાલન કરવાનો જ વિશેષ આગ્રહ રાખ્યો છે. પૌરાણિક કથાવસ્તુ ઉપરાંત કેટલાંક નાટકોમાં ઐતિહાસિક અથવા સમકાલીન રાજપુરુષોના જીવનના પ્રેમ-પ્રકરણો, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ અને માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ જેવાં કાલિદાસનાં નાટકોનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને, ચિત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પણ આવાં નાટકો અપવાદ ૩૫ જ છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં રૂપકવાઙ્મયના જે દસ પ્રકાર ગણાવ્યા છે તે બધા પ્રકારોનો અર્વાચીન સમયના લેખકોએ ખૂબ કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે. વિશેષ આશ્ચર્યની હકીકત તો એ છે કે આ અર્વાચીન કાલખંડના જે સમયમાં એક પણ પ્રાદેશિક ભાષામાં નાટ્યસાહિત્યની નિર્મિત થઈ નથી તે સમયે (૧૭, ૧૮ અને ૧૯મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એમ અઢી સદી.) માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં સમગ્ર દેશમાં નાટ્યસાહિત્ય નિર્માણ થતું હતું. ૧૭મી અથવા ૧૮મી સદીમાં લખાયેલું મરાઠી નાટક આજે શોધવા છતાં મળતું નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં નાટકો નિર્માણ જ થયાં ન હતાં. પણ એ નાટકો ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ખાસ ટકી શકે એવાં ન હતાં. મરાઠી, હિંદી, બંગાળી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાના નાટ્યસાહિત્યની પરંપરા સો-સવાસો વર્ષ કરતાં વધુ પ્રાચીન નથી. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કથી એ નાટકોમાં એક દાષ્ટ્યે થોડી નવીનતા આવી છે, પણ આ જ નાવીન્ય તે જ સમયનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ જોવા મળે છે. અંગ્રેજી ભાષા શીખેલા સંસ્કૃતના લેખકોએ અંગ્રેજી કાવ્યની સાથે અનેક અંગ્રેજી નાટકો તેમ જ કવચિત્ જર્મન, ફ્રેંચ વગેરે અનેક નાટકોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. સંસ્કૃતનું આ અર્વાચીન નાટ્યસાહિત્ય એટલું વિપુલ છે કે એનો આ એક જ પ્રકરણમાં સમગ્ર રીતે પરામર્શ લેવો શક્ય નથી. તો પણ કેટલાંક ઉલ્લેખનીય નાટકોનો અને નાટકકારોનો પરિચય અમે અહીં આપીએ છીએ. એમાંથી ઘણાખરા નાટકકારોએ મહાકાવ્યો લખ્યાં છે, તેથી મહાકાવ્યવિષયક પ્રકરણમાં એમનો સવિસ્તાર નિર્દેશ આવી ગયો છે.

અપ્પય્ય દીક્ષિતની સમૃદ્ધ સાહિત્યસેવાનો પરિચય પાછળના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. એમણે ‘વસુમતીચિત્રસેનવિલાસમ્’^૧ નામનું એક નાટક લખ્યું છે. ‘રત્નખેટ’ દીક્ષિતે ‘ભાવનાપુરુષોત્તમમ્’^૨ નામના નાટકમાં જીજ્ઞાસા રાજા સુરપાના પરાક્રમનું વર્ણન કર્યું છે. આ જ લેખકે (રત્નખેટ શ્રીનિવાસ

દીક્ષિતે) 'દમયન્તીપરિણયમ્' નામનું બીજું એક નાટક લખ્યું છે. રત્નખેટના પુત્ર રાજ્યકામણિ દીક્ષિતે 'માનંદરાઘવમ્' અને 'કમલિનીકલહંસમ્' ૩ નામનાં બે નાટકો લખ્યાં છે. એ નાટકો તાંબેરનરેશ રઘુનાથ નાયકની રાજ્યસભામાં ભજવાયાં હતાં. ઉપર ગણાવેલાં નાટકો ઉપરાંત ૧૭મી સદીમાં અમ્યાદીક્ષિત (નીલકંઠ દીક્ષિત) રચિત 'નલચરિતનાટકમ્', વેંકટાચાર્યના પુત્ર કુમાર તાતાચાર્યનું 'પારિજાતનાટકમ્' (પાંચ અંક) જેવાં બીજાં પણ ઉલ્લેખનીય નાટકો છે. કુમાર તાતાચાર્ય રઘુનાથ નાયક અને વિજય-રાઘવ એ તાંબેરનરેશના પુરોહિત હતા.

વાસન્તિકાપરિણયમ્—અહોબિલ મઠના સાતમા આચાર્ય શંકરોપાચાર્યે આ પાંચ અંકી નાટક લખ્યું છે. ૪ આ નાટકમાં અહોબિલ નૃસિંહાચાર્યનો વાસાન્તિકા નામની વનદેવી સાથે વિવાહ થયેલો બતાવ્યો છે. આ લેખક શંકરોપાચાર્ય શતાવધાની પાંડિત હતા અને એમને 'કવિતાકિકકંઠીરવાચાર્ય' પદવી મળી હતી. વિજયનગરના મુકુંદદેવ ગજપતિએ એમનો મોટો સત્કાર કર્યો હતો.

ધર્મવિજયમ્—જમ્બૂનવાસી શુકદેવ પાંડિતના પુત્ર અને નીલકંઠ દીક્ષિતના શિષ્ય ભૂદેવ શુકલે સદાચારના માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ પાંચ અંકનું નાટક લખ્યું છે. ૫

અતન્દ્રચન્દ્રિકા—મિથિલાનેવાસી પીતામ્બરના પુત્ર જગન્નાથે ફતેહશહા (૧૭મી સદી)ની રાજ્ય-સભાના રાજપુરુષોના મનોરંજન માટે આ નાટક લખ્યું હતું. ૬

રતિમન્મથમ્—લે. જગન્નાથ (૧૭મી સદી) તાંબેર રાજ્યના મંત્રીના આ પુત્ર હતા.

રાઘવામ્યુદયમ્—લે. ગંગાધર અમાસના પુત્ર ભગવંત. આ જ લેખક 'ઉત્તરરામચમ્પૂઃ' નામનો બીજો પણ ગ્રંથ લખ્યો છે.

કૌતુકરત્નાકરમ્—લે. વાણીનાથના પુત્ર કવિતાકિક (૧૭મી સદી).

વસુમતીકલ્યાણમ્—લે. રામાનુજ કવિ (૧૭મી સદી) ઉચ્ચરેનચીયારની ક્ષેત્રદેવી વસુલક્ષ્મીને ભગવાન રંગનાથ સાથે થયેલો વિવાહ એ આ નાટકનું કથાવસ્તુ છે. ૭ આ કવિ મદ્રાસ નજીક ત્રિવેલ્લોરમાં રહેતા હતા. આ નાટક ઉપરાંત 'વીરરાઘવકંકણવલ્લી-વિવાહમ્' 'વાર્ષિકન્યા-પરિણયમ્' 'રામાયણચમ્પૂઃ' અને 'વેદપાદરામાયણમ્' ૮ ગ્રંથો પણ આ જ લેખકે લખ્યા છે.

કૃષ્ણકુતૂહલમ્—લે. કૃષ્ણસરસ્વતીના શિષ્ય અને નારાયણના પુત્ર મધુસૂદન. ૯

જાનકીપરિણયમ્—રામાયણવિષયક અનેક નાટકોમાં ૧૭ અને ૧૮મી સદીમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયેલું આ નાટક રામમ્દ્ર દીક્ષિતે લખ્યું છે. આ કવિ સરફેણ ભોસલેના આશ્રિત હતા. આ નાટકમાં વિદ્યુજ્જ્વલ, રાવણ અને શરણુનુ અનુક્રમે કૌશિક, રામ અને લક્ષ્મણની સાથે અને તાટકાનું સીતાની સાથે ખૂબ સારૂ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેથી પ્રેક્ષકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. નાટકના અંતમાં

૩ ફ. ૬૫	૪ ફ. ૬૬૮
૫ મુંબઈથી અને વારાણસીથી મુદ્રિત ફ. ૬૬૭	
૬ ફ. ૭૦૦	૭ ફ. ૪૦૭
૮ વિજગાપટ્ટમથી મુદ્રિત	૮ ફ. ૭૦૨

શર્પણખા તાપસીના વેશમાં પ્રવેશ છે અને ભરતને રામના મૃત્યુની ખતર આપે છે. તેથી ભરત અગ્નિપ્રવેશ કરવા તૈયાર થાય છે. એટલામાં રામ પરિવાર સાથે ત્યાં પ્રવેશ કરે છે તેથી નાટક છેવટે સુખાન્ત બને છે. 'ઉત્તરરામચરિતમ્' ની જેમ જ આ નાટકમાં રાવણની રાજ્યસભામાં એક ઉપનાટકની યોજના કરી છે. એના આવા વૈશિષ્ઠ્યને કારણે આ નાટક વધુ લોકપ્રિય થયું હતું.^{૧૦} રામભદ્ર દીક્ષિતે 'રામવાણસ્તવ:', 'રામચાપસ્તવ:', 'રામાષ્ટપ્રાસ:', 'રામમદ્રાષ્ટકમ્' અને 'શૃંગ્ગારતિલક:' (ભાણુ) કાવ્યો લખ્યાં છે. 'પતંજલિચરિતમ્' નામનું એમનું આઠ સર્ગનું કાવ્ય મુંબઈમાં મુદ્રિત થયું છે.

પ્રહ્મન્નવિજયમ્—બુદ્ધેલખંડના શ્રુતકીર્તિ છત્રસાલના પૌત્ર સભાસુન્દરના રાજ્યાભિષેક નિમિત્તે બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતના પુત્ર શંકર દીક્ષિતે આ નાટક લખ્યું છે.^{૧૧}

શેવન્તિકાપરિણયમ્—લે. કોક્કનાથ (૧૮મી સદી) આ નાટકમાં કવિએ દક્ષિણ કર્નાટકના રાજ બસવરાજ અને મલબારની રાજકન્યા શેવતિકાના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે.

કાન્તિમતીપરિણયમ્—કક્કોણ નામના કવિએ (૧૮મી સદી) તાંબોરના રાજ શહાજીના કાન્તિમતી સાથે થયેલા વિવાહનું વર્ણન આ નાટકમાં કર્યું છે.

ચંદ્રશેખરવિલાસમ્—તાંબોરના વ્યંકોજી રાજાના પુત્ર શહાજીએ (૧૮મી સદી) આ નાટક લખ્યું છે.

રતિમન્મથમ્ અને વસુમતીપરિણયમ્—આ બે નાટક તાંબોરના સરફોજી ભોસલેના મંત્રી બાલકૃષ્ણના પુત્ર જગન્નાથે લખ્યાં છે.^{૧૨}

કલાનન્દમ્—તાંબોરના તુળોજી રાજાના આદેશથી રામચંદ્રશેખર નામના કવિએ^{૧૩} આ નાટક લખ્યું છે. એમાં કલાવતી અને નંદકના સંયોગવિયોગની કથા વર્ણવી છે.

કુવલયાશ્વીયમ્—મિથિલાના સદારામના પુત્ર કૃષ્ણદત્તે આ સાત અંકના નાટકમાં કુવલયાશ્વ અને મદાલસાનો શૃંગાર વર્ણવ્યો છે. આ કવિએ 'પુરંજનવિજયમ્' (ભાગવતના પુરંજનના ઉપાખ્યાન પર આધારિત) અને 'સાન્દ્રકુતૂહલમ્' નામનું નાટક લખ્યું છે. 'રાષ્ટ્રારહસ્યમ્' નામનું બાવીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય પણ એમણે લખ્યું છે. 'ગીતગોવિન્દ'ના જેવું 'ગીતગણપતિ' નામનું એક કાવ્ય અને 'ગીતગોવિન્દ'ની ટીકા પણ આ જ કવિએ લખી છે.^{૧૪}

કૃષ્ણનાટકમ્—લે. માનવેદ અર્થાત્ એરલપદ્મી.

લલિતરાઘવીયમ્ અને પાદુકાપટ્ટાભિષેકમ્—આ બંને નાટક રામપાણિનાદ નામના (૧૮મી સદી) પ્રસિદ્ધ લેખકે લખ્યાં છે. આ જ લેખકનાં અન્ય કાવ્યોનો પરિચય અન્ય પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. 'મદનકેતુચરિતમ્' નામનું એક પ્રહસન પણ એમણે લખ્યું છે.

કૃષ્ણવિજયનાટકમ્—લે. વેંકટવરદ (૧૮મી સદી) આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે પોતાના પૂર્વજોનાં કાવ્યોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૧૦ ફ. ૭૦૫ અને ૭૭૭

૧૧ ફ. ૭૦૭

૧૩ ફ. ૭૦૮

૧૨ ફ. ૭૦૮

૧૪ ફ. ૭૦૬

અ ૨૦

રુક્મિણીપરિણયમ્—લે. વિશ્વેશ્વર કવિ (૧૮મી સદી). આ કવિ અમોડામાં રહેતા હતા. આ જ કવિએ ‘નવમાલિકા’ નામની એક નાટક લખી છે. એમાં અવન્તિ દેશની નવમાલિકા અને વિજય-સેનના શૃંગારનું વર્ણન છે. **इन्दिरापरिणयम्** નામનું આ જ પ્રકારનું નાટક શ્રીશૈલ નામના કવિએ લખ્યું છે.

बालमार्तण्डविजयम्—ત્રાવણકોરના રાજ્ય માર્તંડવર્મા (૧૭૨૯ થી ૧૭૫૮)ના સભાપાંડિત શેષાદ્રિ-સુત દેવરાજે લખ્યું છે. એમાં એ રાજ્યનું શૌર્ય, ઔદાર્ય ઇત્યાદિ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. આ જ રાજ્યએ ત્રાવણકોરના પ્રખ્યાત પદ્મનાભ મંદિરની સુધારણ કરી હતી.^{૧૫} માર્તંડવર્માના પુત્ર રામવર્માવંશીએ ‘રુક્મિણીસ્વયંવરમ્’ અને શૃંગારસુધાકરમ્ નામનાં એ નાટક લખ્યાં. આ રામવર્મા જ ભવિષ્યમાં અશ્વિનીમહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. ઈ. સ. ૧૭૫૮ થી ૧૭૮૮ સુધી એ ત્રાવણકોરની રાજગાદી પર હતા. ‘કાર્ત્તવીર્યવિજયચમ્પૂ’, ‘સન્તાનમોપાલચમ્પૂ’, ‘વંચીવંશસ્તવઃ’ જેવા ગ્રંથો આ રાજ્યએ લખ્યા છે.^{૧૬}

वसुलक्ष्मीकल्याणम्—અપ્પય્ય દ્વીક્ષિતના વંશજ વેંકટસુબ્રહ્મણ્ય નામના લેખકે ત્રાવણકોરના રાજ્ય રામ-વર્માના સન્માનાર્થે આ નાટક લખ્યું^{૧૭} છે. આ નાટકમાં (સન્ધુરાજકન્યા વસુલક્ષ્મીના વિવાહનું) વર્ણન છે.

सुबालावज्रतुण्डम्—મલખારના રાજવંશના રામકવિએ આ પાંચ અંકી નાટક લખ્યું છે. એમાં વજ્રતુંડ નામના હિંદરની સુબાલા નામની રત્નાંગદહુજંગની બહેન સાથે વિવાહ થાય છે તેનું વર્ણન છે.^{૧૮}

चन्द्रिकाकलापीडम्—મલખારના રવિવર્મા રાજના સંબંધી રામવર્માએ લખેલા આ નાટકમાં ચંદ્રિકા અને કંદર્પશેખરના પ્રણયનું વર્ણન છે.^{૧૯}

રામાનુજનાયાર્યના જીવન પર આધારિત ‘મતિરાજવિજયમ્’ અથવા ‘વેદાન્તવિલાસમ્’ નામનું જ અંકોનું આ નાટક કાંચીવરમ્ના વરદાચાર્યે લખ્યું છે.^{૨૦} તેઓ ધટિકાશત સુદર્શનાચાર્યના પુત્ર હતા. રામભદ્રે લખેલા ‘શૃંગારતિલકમાળ (અચ્ચામાળ)ને મહાત કરવા માટે એમણે ‘વસંતતિલકમાળ’^{૨૧} લખ્યું.

चैत्रयज्ञम्—રાજ્ય ઈશ્વરચંદ્રના આદેશાનુસાર નડિયાનિવાસી વિશ્વનાથ વાચસ્પતિ ભટ્ટાચાર્યે (૧૯મી સદી) આ નાટક લખ્યું.^{૨૨}

भोजराजाङ्कम्—સિરુવલ્લૂરના કસ્તૂરી રંગનાથના પુત્ર સુંદરવીરરાયે આ નાટક લખ્યું છે. એમાં ભોજરાજાના વધ માટે મુંજરાજાએ આચરેલું કપટ બનાવવામાં આવ્યું છે. આ જ લેખકે ‘અમિનવરાહવમ્’ અને ‘રંભારાવળીયમ્’^{૨૩} નામનાં બીજાં એ નાટક લખ્યાં છે. રંભારાવળીયમ્માં રાવણે રંભા ઉપર બળાતકાર કર્યો હતો ત્યારે નલકુબર એને એવો શાપ આપ્યો હતો કે તું બીજી કોઈપણ સ્ત્રી ઉપર આ રીતે બળાતકાર કરીશ તો તારું મસ્તક સહસ્રશઃ વદીલું થશે. આ કથા એમાં ચિત્રિત કરી છે.

૧૫ ફ. ૭૧૨

૧૭ ફ. ૭૧૭

૧૯ ફ. ૭૦૬

૨૧ મદ્રાસથી મુદ્રિત.

૨૩ ફ. ૭૨૪

૧૬ ફ. ૭૧૪

૧૮ ફ. ૭૧૬

૨૦ મદ્રાસથી મુદ્રિત

૨૨ ફ. ૭૨૨

રામરાજ્યાભિષેકમ્—(૭ અંકો) અને વલ્લીપરિણયમ્ (પાંચ અંક) —આ બે નાટક તાંજોરના રાજા શિવેન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૮૩૫ થી ૧૮૬૫)ના આશ્રિત કવિ વીરરાઘવે લખ્યાં છે. ૨૪ તેઓ કામાક્ષી અને ઉશ્વરના પુત્ર હતા.

યયાતિતરુણાનન્દમ્—વિરિચિપુરનિવાસી નારાયણ પંડિતના પુત્ર વલ્લીસહાયે (૧૯મી સદી) આ પાંચ અંકોનું નાટક લખ્યું છે. આ નાટક યયાતિ અને શર્મિષ્ઠાની પ્રણયકથા પર આધારિત છે. ૨૫ ‘રોચનાનન્દમ્’ નામના ખીખ એક નાટકમાં રોચના અને અનિરુદ્ધના વિવાહનું વર્ણન આવે છે. એમણે લખેલા ‘આચાર્યદિગ્વિજયચમ્પૂ:’ ૨૬ નામના શંકરાચાર્ય વિશે લખાયેલા ગ્રંથનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયો છે.

સ્તુષાવિજયમ્—ત્રાવણકોરના એલાતુર ગામના સુંદરરાજાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૮૪૧ થી ૧૯૦૪) નામના વિદ્વાને આ સામાજિક નાટક લખ્યું છે. આ લેખક મોટા માંત્રિક અને વિવિધ શાસ્ત્રમાં પારંગત હતા. ત્રાવણકોરના રાજા કેરળવર્માના એ પરમ મિત્ર હતા. ‘પદ્મિનીપરિણયમ્’, ‘વૈદર્ભીવાસુદેવમ્’, ‘હનુમદ્-વિજયમ્’, ‘રસિકરજ્જનમ્’ એમના આ પૌરાણિક નાટકો મુદ્રિત થયાં છે. આ નાટકો ઉપરાંત ‘ગોપાલ-પરિણય:’, ‘કંસવધ:’, ‘રામભદ્રવિજય:’, ‘શ્રીનિવાસદીક્ષિતેન્દ્રવિજય:’ એ ચાર ચમ્પૂ પણ એમણે લખ્યાં છે. એનો ઉલ્લેખ ચમ્પૂ-પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. ‘નીતિરામાયણમ્’, ‘રામભદ્રસ્તુતિ:’, ‘કૃષ્ણાર્યા-સ્તુતિ:’, કેરળવર્મકૃત ‘કંસવધમ્’, સ્વામીદીક્ષિતકૃત ‘વલ્લીપરિણયમ્’ અને ‘ગોદાપરિણયમ્’ ગ્રંથો પર એમણે ટીકા લખી છે. ૨૭ વરદરાજ નામના એમના વંશજે ‘સુંદરરાજચરિત્રચમ્પૂ:’માં એમનું જીવન ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે.

કુશ-લવ-વિજયનાટકમ્—લે. વેંકટકૃષ્ણ (૧૫૬૭-૧૬૦૪, ૧૯મી સદી)

મન્મથવિજયમ્—લે. વેંકટરાઘવાચાર્ય. આ કવિ ત્રિયનાપલ્લીમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા.

ચિત્રકૂટનાટકમ્—લે. વિજયરાઘવાચાર્ય. તેઓ તિરુપતિના દેવસ્થાનમાં તામ્રપટ શિલાલેખ વિભાગના મુખ્ય અધિકારી હતા. ‘ન્યાયસભા’ નામનું નાટક તાંજોરના સરસ્વતીમહાલ ગ્રંથાલયના પ્રમુખ અધિકારી રંગનાથ તાતાચાર્યે લખ્યું. એમનું કુત્તિસત્કુસીદમ્ નામનું નાટક ‘મંજૂષા’ નામના માસિકમાં પ્રકાશિત થયું છે.

ગોપીચન્દ્રચરિતમ્—શાસ્ત્રીય વેંકટાયલમ્ ગચ્ચા? એ આ સાત અંકી નાટક લખ્યું છે.

મણિમંજૂષા—મદ્રાસના સંસ્કૃતના અધ્યાપક રામનાથ શાસ્ત્રીએ આ નાટક લખ્યું છે. એના સાત અંક છે અને તેમાં ઘણાં સંસ્કૃત ગીતો પણ છે.

દિલ્લીસામ્રાજ્યમ્—મદ્રાસની પચૈયપા કોલેજના પ્રાધ્યાપક મ. મ. લક્ષ્મણસૂરિએ ‘દિલ્લી દરબાર’ની ઘટના પર આધારિત આ નાટક લખ્યું છે. એમણે ‘પૌલસ્ત્યવધમ્’ નામનું એક પૌરાણિક નાટક પણ લખ્યું છે.

૨૪ ફ. ૭૨૩

૨૬ મુદ્રિત

૨૮ ફ. ૨૫૫

૨૫ ફ. ૭૨૫

૨૭ ફ. ૭૨૧

નાટકપ્રતિષ્ઠામહોત્સવ: ૨૬ — લે. કવિરત્ન પૈંગનાડુ પંચપાગેશશાસ્ત્રી.

સૌમ્યસોમમ—લે. શ્રીરામનિવાસશાસ્ત્રી (બ્રહ્મવિદ્યા માસિક સંપાદક) ઢાકાના સંસ્કૃત પ્રાધ્યાપક ગુરુપ્રસન્ન ભટ્ટાચાર્ય (રાખાલદાસ ભટ્ટાચાર્યના પુત્ર) એમણે ‘ નાભાગચરિતમ્ ’ (૬ અંકી), મદાલસા-કુવલયાશ્વમ્ અને ભામિનીવિલાસમ્ એ ત્રણ નાટકો^{૩૦} પણ લખ્યા છે.

આધુનિક સંસ્કૃત નાટ્યલેખકોમાં નારાયણશાસ્ત્રી (ઈ. સ. ૧૮૬૦ થી ૧૯૧૧) જેવા અદ્ભુત લેખક થયા હોય એવું લાગતું નથી. સંસ્કૃત ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓમાં પણ એમના જેટલી વિપુલ અને વિવિધ સાહિત્ય સંપત્તિ બીજા કોઈ લેખકે નિર્માણ કરી નથી. નારાયણશાસ્ત્રી તાંજોર જિલ્લાના નડુકાવેરી ગામના નિવાસી હતા. સૌમ્યસોમમ નાટકના લેખક અને ‘ બ્રહ્મવિદ્યા ’ માસિકના સંપાદક શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીના એ બંધુ હતા. એમના પાંડિત્ય અને પ્રતિભાના સત્કાર રૂપે એમને ‘ ભટ્ટશ્રી ’ અને ‘ આલસરસ્વતી ’ એવી પદવીઓ મળી હતી. તેઓ અસાધારણ વક્તૃત્વશક્તિ ધરાવતા હતા. મદ્રાસમાં એમનાં ગીતાપ્રવચનો માટે પ્રચંડ શ્રોતૃ-સમુદાય ભેગો થતો હતો. ‘ સુન્દરવિજયમ્ ’ નામનું ૨૪ સર્ગોનું મહાકાવ્ય, ગૌરીવિલાસ-ચમ્પૂ: ચિન્તામણિ: નામની આખ્યાયિકા, આચાર્યચરિતમ્ નામનો ગદ્યગ્રંથ, નાટકદીપિકા નામનો બારે ભાગમાં લખાયેલો નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથ, ચિમર્શ: નામનો છ ભાગમાં વહેંચાયેલો સાહિત્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથ અને કાવ્યમીમાંસા (૨ અધ્યાય) એટલી એમની ગ્રંથસંપત્તિ છે. એમનું મુખ્ય લેખન નાટ્યપરક હતું. એમણે કુલ ૯૨ નાટકો લખ્યાં છે અને એમાં ધણીખરાંમાં પૌરાણિક રોચક વિષયોનો સમાવેશ થયો છે. એમાંથી દસ નાટક મદ્રાસ અને ચિદમ્બરમ્માં પ્રકાશિત થયાં છે.^{૩૧} મૈથિલીયમ્ નામના ૧૦ અંકી નાટકમાં રામાયણની સંપૂર્ણ કથા આવે છે. એ જ રીતે કલિવિઘ્નનમ્ નામના ૧૦ અંકી નાટકમાં સંપૂર્ણ નલકથા સમાવિષ્ટ કરી છે. એમનાં બધાં નાટકોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:

ત્રિપુરવિજયમ્ એક જ નાટક બાર અંકનું છે.

૧૦ અંકી નાટકો — ‘ મૈથિલીયમ્ ’, ‘ ચિત્રદીપમ્ ’, ‘ બાલચન્દ્રિકા ’, ‘ મુક્તમન્દારમ્ ’, ‘ કૃતક-યોવનમ્ ’, ‘ મધુમાધવીયમ્ ’, ‘ અવકીર્ણકૌશિકમ્ ’, ‘ માકંદમકરંદમ્ ’, ‘ બ્રહ્મવિદ્યા ’ અને ‘ દૃષ્ટરોહિતમ્ ’

૯ અંકી નાટકો — ‘ મુગ્ધબોધનમ્ ’, ‘ મટ્ટભાસીયમ્ ’, ‘ બાલચન્દ્રિકા ’, ‘ મૃકણ્ડમોદમ્ ’.

૮ અંકી નાટકો — ‘ રક્તસારસમ્ ’, ‘ અમતમંથનમ્ ’, ‘ મૈથિલીવિજયમ્ ’, ‘ વિશ્વવીરવ્રતમ્ ’, ‘ વીરવૈશ્વાનરમ્ ’.

૭ અંકી નાટકો — ‘ સામંતસીવદલ્લમ્ ’, ‘ સુદતીસમિતિજયમ્ ’, ‘ મામાભિષક્કમ્ ’, ‘ ચિત્તિ-નિગ્રહમ્ ’, ‘ ગૂઢકૌશિકમ્ ’, ‘ મદાલસા ’, ‘ મન્દારિકાવિલાસમ્ ’, ‘ મહિલાવિલાસમ્ ’, ‘ રત્નમાલા ’, ‘ વરગુણોદયમ્ ’, ‘ હારહૈમવતમ્ ’, ‘ કલિવિજયમ્ ’, ‘ મુક્તાપ્રવાલમ્ ’, ‘ મગ્નાશોકમ્ ’, ‘ અચ્ચન્કમ્ ’, ‘ કનકાંગી ’, ‘ કાંચનમાલા ’, ‘ પ્રૌઢપરંતપમ્ ’, ‘ મારુતિમેરાવણમ્ ’, ‘ લવણલક્ષમણમ્ ’, ‘ ક્લાન્તકૌન્તેયમ્ ’, ‘ વ્યત્યસ્તવક્ત્રમ્ ’, ‘ વિજયયાદવમ્ ’, ‘ જૈત્રજૈવાતુકમ્ ’, સૂરમયૂરમ્,

૨૬ ફ. ૨૫૪

૩૦ ફ. ૨૫૪

૩૧ ફ. ૭૨૭

૬ અંકી નાટકો—‘મુગ્ધમન્યરમ્’, ‘રાજીવિની’, ‘શશિશારદીયમ્’, ‘મઝ્જુલમદિરમ્’, ‘કામમંજરી’, ‘સુભદ્રાહરણમ્’, ‘મન્દારમાલા’, ‘પુષ્કરરાઘવમ્’, ‘ક્રૂરસાપતન્યમ્’, ‘શિશુવિનિમયમ્’, ‘શિવદૂતમ્’, ‘વિદ્વાનમાઘવમ્’, ‘બાલપ્રાહુણિકમ્’.

૫ અંકી નાટકો—‘પ્રાજ્ઞસામન્તમ્’, ‘મુષ્ટપાથેયમ્’, ‘ત્રિબદરમ્’, ‘વિલ્હણીયમ્’, ‘ભીમરથી’, ‘પ્રસન્નપાથંમ્’, ‘કાંતીમતી’, ‘મટ્ટરાજીયમ્’, ‘મૂઢકૌશિકમ્’, ‘સીતાહરણમ્’, ‘સ્તંભપાણ્ડવમ્’, ‘ક્લિષ્ટકીચકમ્’, ‘પ્લુષ્ટપાણ્ડવમ્’, ‘ઘૃષ્ટધોરેયમ્’, ‘નિરુદ્ધાનિરુદ્ધમ્’, ‘શ્યેનદૂતમ્’, ‘વિદ્ધવેદનમ્’, ‘વિષ્ટંભવાપલમ્’, ‘દ્રુતવીરમ્’, ‘મનોરમા’, ‘બદ્ધબાહવમ્’, ‘મક્તમન્દરમ્’.

૪ અંકી નાટકો—‘મુક્તાવલી’.

૩ અંકી નાટકો—‘તરઙ્ગિણી’, ‘સ્વૈરચારઃ’, ‘મધુવિઘ્નનમ્’, ‘બહુલબાલિશમ્’.

૨ અંકી નાટકો—‘શોભાવતી’.

એકાંકી નાટકો—‘શરભવિજયમ્’, ‘મુક્તકેશી’, ‘મણિમેલ્લા’, ‘મહિષાસુરવધમ્’.

ગોવર્ધનવિલાસમ્—કોઠમ્બતૂરના એકવોકેટ પદ્મનાભાચાર્યે આધુનિક પાશ્ચાત્ય ઢબથી આ નાટક લખ્યું છે. આ નાટકનું કથાવસ્તુ અંકોમાં વહેંચાયેલું નથી, પણ પ્રવેશોમાં વહેંચાયેલું છે.^{૩૨} ધ્રુવતપઃ નામનું ખીજું એક નાટક પણ એમણે લખ્યું છે.

મોરખીના મ. મ. શંકરલાલે (સન્ ૧૮૪૪ થી ૧૮૬૧) ‘સાવિત્રીચરિતમ્’, ‘ધ્રુવામ્યુદયમ્’, ‘મદ્રાર્યુવિજયમ્’, ‘ગોપાલચિન્તામણિઃ’, ‘કૃષ્ણામ્યુદયમ્’, ‘વામનવિજયમ્’ અને ‘પાર્વતીપરિણયમ્’ આ બધાં પૌરાણિક નાટકો લખ્યાં છે. એમના પિતાનું નામ મહેશ્વર હતું. ‘રાવજીવિલાસમ્’ નામના નાટકમાં શંકરલાલે મોરખીના રાજનું વર્ણન કર્યું છે. આ ઉપરાંત ‘અનસૂયામ્યુદયઃ’, ‘ભગવતી-ભાગ્યોદયઃ’, ‘ચન્દ્રપ્રભાચરિતમ્’ અને ‘મહેશ્વરપ્રાણપ્રિયા’એ કથાઓ પણ લખી છે અને ‘પાંચાલી-ચરિતમ્’, ‘અશ્વત્થીવિજયમ્’, ‘પ્રસન્નલોપામ્દ્રમ્’, ‘કેશવકૃપાલેશલહરી’, ‘ભોગવતીભાગ્યોદયમ્’, ‘કૈલાસયાત્રા’, ‘આન્તિભયભંજનમ્’, ‘મેઘપ્રાર્થના’ જેવાં કેટલાંક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે અને તે બધાં એમના શિષ્યોએ મુદ્રિત કર્યાં છે. શ્રી શંકરલાલ જીવનપર્યંત મોરખીસંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના મુખ્ય અધ્યાપક હતા. એમના સ્મરણાર્થે ‘શંકર આશ્રમ’ નામની સંસ્થા ત્યાં શરૂ કરવામાં આવી છે અને ત્યાં ધાર્મિક વિષયો પર હમેશા પ્રવચનો યોજાતાં હોય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ રૂપકવાદમયના નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, વ્યાયોગ, સમવકાર, ડિમ, ઈહામૃગ, અંક, વીથી, પ્રહસન, નાટકા ઇત્યાદિ પ્રકાર ગણાવ્યા છે, તે સર્વ પ્રકારનું સાહિત્ય અર્વાચીન લેખકોએ પ્રાચીન પરંપરાનુસાર નિર્માણ કર્યું છે. એમાંથી નાટક સિવાયના કેટલાક પ્રકારોનો નિર્દેશ નીચે આપ્યો છે.

શૃંગારસુધાર્ણવભાણઃ—આ ભાણના લેખક મહલીપદ્મની નોબલ કોલેજના પ્રાધ્યાપક શ્રી રામચંદ્ર છે.^{૩૩} આ સિવાય એમણે ‘કુમારોદયચમ્પૂઃ’ અને ‘દેવીવિજયકાવ્યમ્’ નામનાં બે પુસ્તક લખ્યાં છે.

શૃંગારતરંગિણીમાળ:--કુંભકોણમ્ની ગવર્નમેન્ટ કોલેજના પ્રાધ્યાપક શ્રીનવાસાચાર્યે (ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૯૧૪) આ ભાણ લખ્યું છે. એમના પિતાનું નામ વેદાન્તાચાર્ય હતું 'ઉષાપરિણયમ્' નામનું એક નાટક, 'હંસવિલાસમ્' (૫ સર્ગ) કાવ્ય, 'શ્રીકૃષ્ણલીલાયિતમ્ (ગદ્યકાવ્ય)', 'અમૃત-મંથનમ્' (ગેય કાવ્ય) અને 'શાઙ્ગર્ગકોપાશ્વાનમ્' નામનું એક ખીજું કાવ્ય પણ લખ્યું છે. 'નાગા-નન્દમ્' અને 'મૃચ્છકટિકમ્'ની ટીકા પણ એમણે લખી છે.^{૩૪} (એમના પિતા વેદાન્તાચાર્ય તિરુવાહીન્દ્રપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં દેશિકભટ્ટ વેંકટાચાર્ય નામના કવિ પણ રહેતા હતા. તેઓ આમરણ સંસ્કૃત પદ્યમાં જ ખોલતા હતા.^{૩૫})

મદનાનન્દમાળ:--લે. વૈયાકરણ પંચાનન પાર્થસારથી. નુબ્જિવડ ગામના જમીનદાર વેંકટાદ્રિ અપ્પારાવ આ કવિના આશ્રયદાતા હતા. આર્તિસ્તવ: અને સ્વાપ્રત્યય: આ બે સ્તોત્રકાવ્યો^{૩૬} પણ આ જ લેખકે લખ્યાં છે.

શૃંગારસર્વસ્વમાળ:^{૩૭}—લે. રાજચૂડામણિ (૧૭મી સદી)

શૃંગારકોશમાળ:^{૩૮}—લે. ગીર્વાણેન્દ્ર (૧૭મી સદી)

શૃંગારકોશમાળ:^{૩૯}—લે. અભિનવ કાલિદાસ

શૃંગારતિલકમાળ:^{૪૦}—(અચ્ચાભાણ)—મુદ્રિત. લે. રામભદ્ર. તાંબોરના સરફેશ ભોસલેના આશ્રત હતા. મદુરાના ભુજંગેશ્વરની શૃંગારલીલા એમાં વર્ણવી છે.

વસંતતિલકમાળ:^{૪૧} (અચ્ચાભાણ)—લે. વરદાચાર્ય. રામભદ્રના શૃંગારતિલકમાળથી ચડિયાતા થવા માટે વરદાચાર્યે આ ભાણ લખ્યો છે. એમાં ઈન્દ્રજન, સર્પમોહન જેવા અદ્ભુત પ્રસંગોનું વર્ણન છે. એમણે લખેલા યતિરાજવિજયમ્ ૬ અંકી નાટકનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે

અનંગવિજયમાળ:^{૪૨}—લે. જગન્નાથ કવિ.

રસસદનમાળ:--કાંગૂરના યુવરાજ ગોદવર્મા એ (૧૯મી સદી) આ ભાણ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત એમનાં 'રામચરિતમ્', 'મુરરિપુસ્તોત્રમ્', 'સુધાનન્દલહરી' છત્યાદિ કાવ્યો મુદ્રિત થયાં છે.

વેંકટમાળ:--લે. વેંકટપુત્ર પેરુમ્પરી (૧૯મી સદી)^{૪૩} એમણે 'વસુમંગલમ્' નામના નાટકમાં એક મૂષિકાનો ઉપરિચર વસ્ત્ર સાથે વિવાહ થયાનું બતાવ્યું છે. એમણે 'રામચન્દ્રવિજયમ્', 'મરતામ્યુદય:' અને 'ચકોરસંદેશ:' નામનાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

૩૪ એમના ઘણા ગ્રંથો મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થયા છે	
૩૫ ફ. ૭૩૦	૩૬ નુબ્જિવડથી મુદ્રિત
૩૭ ફ. ૧૫૨	૩૮ ફ. ૧૫૪
૩૯ ફ. ૭૮૭	૪૦ ફ. ૧૬૦ (મુદ્રિત)
૪૧ ફ. ૭૧૮	૪૨ ફ. ૭૮૭
૪૩ ફ. ૭૧૪	

અનંગવિજયભાણ: અને વિટરાજભાણ—આ બંને ભાણ યુવરાજ રામવર્માએ લખ્યાં છે. એ કાંગનૂરના રાજવંશમાં જન્મ્યા હતા અને કવિસાર્વભૌમ કોચિન્નતમ્બુરાન્ નામથી વિખ્યાત હતા. એમણે ‘ત્રિપુર-દહનમ્’, ‘વલ્લ્યુદ્ભવમ્’, ‘વિપ્રસન્દેશમ્’, ‘દેવદેવેશ્વરશતકમ્’, ‘ઉત્તરરામચમ્પૂ:’, ‘બાણાયુધચમ્પૂ:’, ‘દેવીસપ્તશતીસાર:’ વગેરે પ્રાંથો પણ લખ્યા છે.

લીલાદર્પણભાણ:—લે. પદ્મનાભ.૪૪ આ આન્ધ્રનિવાસી કવિએ કાશીમાં આ શૃંગારિક ભાણ લખ્યો.

કિરાતાજુનીયવ્યાયોગ: અને જરાસંઘવઘવ્યાયોગ:૪૫ એ બે વ્યાયોગ કાંગનૂરના રાજવંશના કુઞ્ચીકુટ્ટન્ તમ્બુરાન્ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા કવિ રામવર્મા યુવરાજે (ઈ. સ. ૧૮૬૫ થી ૧૮૧૩) લખ્યા.

ત્રિપુરવિજયવ્યાયોગ:—કામશાસ્ત્રીના પુત્ર પદ્મનાભે૪૬ (૧૮મી સદી) આન્ધ્રના કોટીપલ્લી ગામના સોમેશ્વર મંદિરના મહોત્સવ પ્રસંગે લખવા માટે આ વ્યાયોગ લખ્યો.

પાણ્ડિત્યતાળવિતમ્—હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક યદુકનાથ શર્માએ આ પ્રહસન લખ્યું.૪૭

ઉન્મત્તકવિકલશમ્ અર્થાત્ લમ્બોદરપ્રહસનમ્૪૮—તાંબોરના શહાજી અને સરફેજીના આશ્રિત કવિ વેંકટેશ્વરે આ પ્રહસન લખ્યું. એ કવિ મનદૂર ગામમાં રહેતા હતા. એમણે ‘રાઘવાનન્દમ્’, ‘નીલા-પરિણયમ્’, ‘સમાપતિવિલાસમ્’ આ ત્રણ નાટક અને ‘મોસલવંશાવલી’૪૯ નામનું કાવ્ય લખ્યું.

ચન્દ્રલેલાસટ્ટકમ્—લે. રુદ્રદાસ.૫૦ આ સટ્ટકમાં માનવેદ નામના કાલિકટના રાજાનું વિલાસી જીવન ચિત્રિત કર્યું છે.

વૃષભાનુનાટિકા--લે. મથુરદાસ. તેમના યુરુનું નામ કૃષ્ણદાસ હતું. યમુના નદીના તીરે આવેલ સુવર્ણશેખર તેમનું નિવાસસ્થાન હતું.૫૧ આ નાટકમાં રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે.

મુક્તાવલીનાટિકા—પીઠાપુરના સોઠીભદ્રાદિ રામસ્વામીએ (ઈ. સ. ૧૮૫૬ થી ૯૧૫) આ નાટિકા લખી છે. આ ઉપરાંત એમણે શંભરાસુરવિજયચમ્પૂ: અને રામવિજયમ્ એ બે કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

મુગાઙ્કલેલા—લે. ત્રિમાલદેવસુત વિશ્વનાથ (૧૮મી સદી). આ નાટિકામાં મૃગાંકલેખા અને કપૂરતિલકની પ્રણયકથા (રતનાવલી નાટિકાને આધારે) વર્ણવી છે. કાશીમાં વિશ્વેશ્વરમંદિરના મહોત્સવ પ્રસંગે આ નાટિકા લખવાઈ હતી.૫૨ વિશ્વનાથ એ મૂળ આન્ધ્રના ગોદાવરી જિલ્લાના નિવાસી હતા, તરુણ વયમાં જ તે કાશીમાં રહેવા આવ્યા હતા. એમની જિંદગીનો મોટો સમય એમણે ત્યાં જ પસાર કર્યો.

નવમાલિકા(નાટિકા)—લે. વિશ્વેશ્વર કવિ (૧૪મી સદી) તેઓ અલ્મોડામાં રહેતા હતા.૫૩

શૃંગારવાટિકા—લે. વિશ્વનાથ.૫૪ અવંતિના રાજા ચંદ્રકેલીની ચગપાવતી અને કાન્તમતી સાથેની શૃંગારલીલા આ નાટિકામાં વર્ણવી છે.

૪૪ ફ. ૭૧૯

૪૬ ફ. ૭૧૫

૪૮ વારાણસીથી મુદ્રિત

૫૦ ફ. ૭૦૬

૫૨ ફ. ૭૦૧

૪૫ ફ. ૭૨૬

૪૭ ફ. ૭૨૬

૪૯ મદ્રાસથી મુદ્રિત

૫૧ ફ. ૧૭૬, ૬૫૬

૫૩ ફ. ૭૧૦ ૫૪ ફ. ૩૧૨

ચન્દ્રિકા (વીથી)—લે. રામપાણિનાદ. ૫૫

વૃત્તશંસિચ્છન્નમ્—લે. પંડિતા ક્ષમાદેવી રાવ. ‘ મંજૂષા ’ માસિકના ૧૮૫૭ની એપ્રિલના અંકમાં આ નાટક પ્રકાશિત થયું હતું.

અન્દુલ્લમર્દનમ્—ધારવાડનિવાસી સહસ્ત્રજુદે શાસ્ત્રીએ આ નાટક લખ્યું છે. એ હાસ્યપ્રધાન છે. એમણે ‘ ચંદ્રાગીતા ’ અને ‘ કાકદૂતમ્ ’ એમ બે વિડમ્બન કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. ૫૬

વિક્રમાશ્વત્યામીયમ્—લે. ચિલકૂરી નારાયણરાવ. એમ. એ., પીએચ. ડી. આ લેખક અનંતપુરીના એક વિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત અને કાનડી ભાષાના અધ્યાપક હતા. આ વ્યાયોગ એમણે ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ માટે લખ્યો હોવાથી એમાં જોપાત્ર નથી. એમની ભાષાશૈલી પણ સમાસ વિરહિત છે.

આ જ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ માટે કે. એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ પણ ‘ રતિવિજયમ્ ’ નામનું નાટક લખ્યું છે. ૫૭ આ નાટક ‘ કુમારસંભવમ્ ’ ની કથા પર આધારિત છે અને એમાં પાંચ અંક છે. ૫૮ એમાં કેટલાંક આધુનિક પદ્ધતિનાં ગેય કાવ્યો પણ છે. દા. ત.

(પલ્લવી)—સ્તુવે સદા રાજરાજેશ્વરીમ્

(અનુપલ્લવી)—સામ્રાજ્ય પ્રદાયિનીમ્ । ચતુરંગ બલેશ્વરીમ્ ॥ સ્તુવે સદા । દીક્ષિતાં દૈત્યશમનીમ્ । સર્વલોકવશંકરીમ્ । સ્તુવે સદા ॥ ૬.

નાગપુરના શ્રી સ્કંદશંકર ખોતે પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘ લાલાવૈદ્યમ્ ’, ‘ ધ્રુવાવતારમ્ ’, ‘ અરઘટ્ટવટમ્ ’ અને ‘ હા હન્ત શારદે ’ આ લઘુ નાટકો લખ્યાં છે. એ બધાં મુદ્રિત થયાં છે અને નાગપુર અને મુંબઈમાં ઉત્સવપ્રસંગે એ ભજવાયાં પણ છે.

ઐતિહાસિક નાટકો

સંસ્કૃત-નાટકકારોએ પ્રાયઃ પ્રાચીન પૌરાણિક કથાવસ્તુનો જ હંમેશાં ઉપયોગ કર્યો છે. મધુરસના અખૂટ ભંડાર સમી પૌરાણિક કથાઓને આધારે પ્રાદેશિક ભાષામાં આજે પણ હજારો નાટક નિર્માણ થાય છે. આધુનિક અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાના સાહિત્યના પ્રભાવથી સંસ્કૃત-સાહિત્યકારોએ પણ એમના જેવાં જ વિષયવસ્તુ સંસ્કૃત-નાટકો માટે પસંદ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનારા સંસ્કૃત-વિદ્વાનોએ કેટલાંક નાટકોનું સંસ્કૃતમાં સુંદર ભાષાંતર પણ કર્યું છે. એનો નિર્દેશ ‘ ભાષાન્તરિત સાહિત્ય ’ પ્રકરણમાં આવશે. આધુનિક નાટકોમાં ઐતિહાસિક નાટકો સ્વતંત્ર નિર્દેશ માગી લે છે. આવા નાટકકારોમાં વડોદરાના શ્રી મૂળશંકર માણેકલાલ યાજ્ઞિક ખૂબ કૌશલ્ય ધરાવે છે. એમનો જન્મ નડિયાદમાં ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૮૮૬માં થયો હતો. ‘ હ્રસ્વપતિસામ્રાજ્યમ્ ’ આ ૧૦ અંકના એમના નાટકમાં શ્રી યાજ્ઞિક પુણ્યશ્લોક શિવાજી મહારાજનું સંપૂર્ણ જીવન ચિત્રિત કરવાનો સ્પૃહણીય પ્રયત્ન કર્યો છે.

૫૫ ફ. ૭૦૭

૫૬ ફ. ૧૭૭

૫૭ ન. ચિ. કેળકરકૃત, હાસ્યવિનોદમીમાંતા પ્રથમ પરિશિષ્ટ પૃ. ૮૧

૫૮ વાણીવિલાસમુદ્રણાલય, શ્રીરંગપદ્મથી મુદ્રિત

એમણે પ્રતાપવિજયમ્^{૧૯} નામના ૯ અંકનાં નાટકમાં વીરક્રોધ પ્રતાપસિંહનું જીવન અને ‘સંયોગિતા-સ્વયંવરમ્’ નામના (ત્રણ અંકી) નાટકમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું જીવન વર્ણવ્યું છે. ૧૦

ઉત્તર પ્રદેશના ભગવંતનગરના નિવાસી મ. મ. મથુરાપ્રસાદ દીક્ષિત (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૮) વ્યાકરણ, આયુર્વેદ જેવા વિષયોમાં વિશેષ રસ ધરાવતા હતા. એ વિષયોમાં એમણે થોડું લેખન કર્યું છે. એમનાં ઐતિહાસિક નાટકો એ એમનું મહત્વનું કાર્ય છે. ‘વીરપ્રતાપમ્’,^{૧૧} ‘શંકરવિજયમ્’, ‘પૃથ્વીરાજ’, ‘મક્તમુદર્શનમ્’, ‘ગાન્ધિવિજયમ્’ અને ‘ભારતવિજયમ્’ એમ કુલ છ નાટક એમણે આધુનિક પદ્ધતિ અપનાવીને લખ્યાં છે.

આ ઐતિહાસિક નાટકોની પરંપરામાં મ. મ. હરિદાસ સિદ્ધાન્તવાગીશકૃત (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૬) ‘મેવાડપ્રતાપમ્’, ‘વંગીયપ્રતાપમ્’ અને ‘શિવાજીચરિતમ્’ નાટકો ઉલ્લેખનીય છે. ‘વિરાજસરોજિની’, ‘જાનકીવિક્રમમ્’ અને કંસવધમ્ નાટકો પણ આ જ કવિએ લખ્યાં છે. આ સિવાય સુદર્શનપતિકૃત ‘સિંહલવિજયમ્’^{૧૨} અને પંચાનનતર્ક ભટ્ટાચાર્યકૃત ‘અમરમંજુલમ્’^{૧૩} આ બે ઐતિહાસિક નાટકો ઉલ્લેખ માગી લે છે.

રજપૂતોના ઇતિહાસમાંની વિવિધ ઘટનાઓ ઉપર કેટલાંક નાટકો લખાયાં છે, તેની યાદી નીચે મુજબ છે :

નાટક	લેખક
પ્રતિક્રિયા	—બી. કે. થરપી
વનજ્યોત્સ્ના	— ”
ધર્મસ્ય સૂક્ષ્મા ગતિ:	— ”
કસ્યાહમ્	—સી. વરદરાજ શર્મા
મનોહરં દિનમ્	—એ. આર. હેબરે
અરણ્યરોદનમ્	—સીતાદેવી
અમર્ષમહિમા	—કે. તિરુવેંકટાચાર્ય
વણિક્સુતા	—સુરેન્દ્રભોહન પંચતીર્થ

હાસ્યરસાત્મક નાટકો

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્રહસનને એક સ્વતંત્ર એકાંકીનાઅપ્રકાર ગણવામાં આવ્યા છે. પણ પ્રાચીન સમયમાં એ વિશેષ લોકપ્રિય થયો હોય એવું લાગતું નથી. અર્વાચીન સમયમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં

૫૯ ઉજ્જયિનીમાં ૧૯૫૭માં કાલિદાસ મહોત્સવ નિમિત્તે મુજબ કવિએ “શિવમંગલમ્”એ કુમાર સંમયની કથાને આધારે લખેલા આ ગેય નાટકનો પ્રયોગ થયો હતો.

૬૦ ઈ. સ. ૧૯૨૯માં વડોદરાથી મુદ્રિત

૬૧ સંયોગિતાસ્વયંવરમ્નો પરિચય ગેય-કાવ્ય વિષયક પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

૬૨ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં લાહોરથી મુદ્રિત

૬૩ ઈ. સ. ૧૯૫૧માં બહેરામપુરથી મુદ્રિત

એકાંકીના પ્રભાવ હેઠળ આ પ્રકારનો પુનર્જન્મ થયો છે. એલ. ખી. શાસ્ત્રી (મદ્રાસ) કૃત ‘લીલાવિલાસ’,^{૬૪} ‘ચામુંડા’ અને ‘નિપુણિકા’; એસ. કે. રામનાથ શાસ્ત્રીકૃત દોલાપચ્ચીલકમ્ અને મણિમઞ્જૂષા, વાય. મહાલિંગશાસ્ત્રીકૃત ‘કૌંઢિન્યપ્રહસનમ્’^{૬૫} અને ‘શૃંગારનારદીયમ્’,^{૬૬} સુરેન્દ્રમોહનકૃત ‘કાઞ્ચનમાલા’; જીવન્યાયતીર્થકૃત ‘પુરુષરમણીયમ્’ અને ‘ક્ષુતક્ષેમમ્’ અને શ્રી સ્કન્દશંકર ખોતકૃત (નાગપુર) ‘માલામવિષ્ણમ્’ એ બધાં સામાજિક અને કલ્પિત વર્ણનો પરના પ્રહસનો છેલ્લાં દસબાર વર્ષમાં જુદાં જુદાં સ્થળે લખાયાં. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ પ્રકાર નવો છે. એમાં કે. કે. નાયરનું ‘આલસ્યકર્મીયમ્’^{૬૭} (ખેકારી); બટુકનાથ શર્માનું ‘પાણ્ડિત્યતાંડવમ્’; કાવ્યતીર્થ મધુસૂદનકૃત ‘પણ્ડિતચરિતપ્રહસન’; વાય. મહાલિંગશાસ્ત્રીકૃત ‘મર્કટમર્દલિકા’ (ભાણુ) અને સુદર્શન શર્માકૃત ‘શૃંગારશેષરઃ’ (ભાણુ) આ પુસ્તકો હાસ્યરસાત્મક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખનીય છે. અર્વાચીન સમયનાં આરંભમાં પ્રહસનોમાં ૧૭મી સદીના કાવ તાર્કિકકૃત ‘કૌતુકરત્નાકરમ્’ અને સામરાજ દીક્ષિતકૃત ‘ઘૂતવર્તકમ્’; ૧૮મી સદીના ધનશ્યામકૃત (તાંજોરના તુકોજીના મંત્રી) ‘હમરુકમ્’ આ પ્રહસનો ઉલ્લેખનીય છે.

-
- ૬૪ ઈ. સ. ૧૯૩૯માં વારાણસીથી મુદ્રિત
 ૬૫ ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પાલઘાટથી મુદ્રિત
 ૬૬ ઈ. સ. ૧૯૩૦માં મદ્રાસથી મુદ્રિત
 ૬૭ ઈ. સ. ૧૯૫૬માં મુદ્રિત
 ૬૮ ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ત્રિવેંદ્રમથી મુદ્રિત

પ્રકરણ ૧૯

લાક્ષણિક નાટકો

આગલા પ્રકરણમાં ૩૫૬-સાહિત્યના નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, વ્યાયોગ, નાટિકા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારોનો ટૂંકમાં પરિચય આપ્યો છે. પ્રાચીન નાટ્યલેખકોની જેમ સંસ્કૃતના આધુનિક સાહિત્યકારો પણ બધા નાટ્યપ્રકારોમાં આજ સુધી રચના કરી રહ્યા છે, એ સાબિત કરવા માટે અમે આપેલી માહિતી પૂરતી છે. વ્યાકરણ, અલંકાર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોના નિદર્શન માટે સંસ્કૃત મહાકવિઓએ તે તે શાસ્ત્રોને લક્ષ્યમાં રાખીને લખેલાં મહાકાવ્યોનો ઉલ્લેખ ‘મહાકાવ્ય’ વિષયક પ્રકરણમાં આપણે જોયો. એ જ પરંપરાને અનુસરીને નાટ્યક્ષેત્રમાં એક વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ સંપ્રદાય સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં મહાકાવ્યોની શાખામાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં મહાકાવ્યો જોવા મળે છે. દા. ત. વ્યાકરણ અથવા અલંકાર-શાસ્ત્રનાં કેવળ દર્શનનો આપવા માટે જ લખાયેલાં મહાકાવ્યો. તેવી જ રીતે નાટ્યશાખામાં પણ એક વિશિષ્ટ સંપ્રદાય જોવા મળે છે. નાટકો દ્વારા આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કેટલાક નાટકકારોએ કર્યો છે. એમણે પોતાનાં નાટકોમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, શ્રદ્ધા, ધૃતિ, દયા જેવાં તત્ત્વોને પાત્રરૂપે આલેખ્યાં છે. આ જાતનાં નાટકોમાં જ્ઞાનયોગ અથવા ભક્તિયોગ જીવના ઉદ્ધાર માટે આવશ્યક હોય છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના ખૂબ ગહન સિદ્ધાન્તો પણ આવાં નાટકો દ્વારા સરળ બનાવેલા હોય છે. બે ચાર શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના અભ્યાસથી પણ જે સિદ્ધાન્તો સામાન્ય સમાજને સમજમાં ન આવે તેવા સિદ્ધાન્તો આવાં નાટકો દ્વારા સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. મંદુકીનાં રાજકુમારોને રાજનીતિશાસ્ત્ર શીખવવા માટે પંચતંત્રના કર્તાએ વાઘ, સિંહ, શિયાળ, કૂતરો વગેરે પશુઓનો માનવસદૃશ વ્યવહાર બતાવ્યો છે. અશ્વઘોષ કવિએ પોતાના ‘સારિપુત્ર’ પ્રકરણમાં બુદ્ધિ, કીર્તિ, ધૃતિ જેવા અવ્યક્ત ભાવ માનવી રૂપે ચિત્રિત કર્યા અને એમનો વિવાદ ભગવાન બુદ્ધ દ્વારા કર્યો એવું બતાવ્યું છે. આ લાક્ષણિક વર્ણન પદ્ધતિ વેદકાળ જેટલી જૂની છે. કૃષ્ણયજુર્વેદમાં પણ એવા સંવાદો જોવા મળે છે; દા. ત.

‘અહમ્ભટ્કારં વાક્ ચ મનસ્વાતીર્યેતામ્ । અહં દેવેમ્યો હવ્યં વહામીતિ વાગબ્રવીત્ । અહં દેવમ્યઃ
ઈતિ મનઃ । તૌ પ્રજાપતિ પ્રશ્નમેતામ્ । સોઽબ્રવીત્ પ્રજાપતિર્દૂતિરેવ ત્વં મનસોઽસિ । યદ્ધિ મનસા વ્યાયતિ
તદ્ વાચા વદતિ, તદ્મટઃ તુમ્યં । ન વાચા જુહ્નન્નિત્યબ્રવીત્ । તસ્માન્મનસા પ્રજાપતયે જુહ્નતિ । (કૃષ્ણ
યજુર્વેદ ૨-૫-૧૧-૪)’

બુદ્ધદારણ્યકોપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બધા ઇન્દ્રિયોના વિવાદની એક કથા જોવા મળે છે. આ કથામાં લાક્ષણિક પદ્ધતિથી બધા ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણ જ શ્રેષ્ઠ છે એવું પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

આવી લાક્ષણિક પદ્ધતિ અપનાવીને ઉચ્ચ વિચાર અથવા ગહન તત્ત્વજ્ઞાન સમજવવાના ઉદ્દેશથી નાટક લખવાનો પહેલો સફળ પ્રયત્ન ૧૨મી સદીમાં થઈ ગયેલા કૃષ્ણભિન્ન-નામના અદ્વૈતવાદી યતિએ કર્યો. એમના ‘પ્રબોધચન્દ્રોદયમ્’ નામના નાટકનું કથાનક ભાગવતના પુરંજન ઉપાખ્યાન પર આધારિત છે.

આ નાટક એટલું લોકપ્રિય બન્યું કે એના ઉપર રુદ્રદેવ, ગણેશ, સુબ્રહ્મણ્યસુધી, રામદાસ, સદાત્મસુનિ, ધનશ્યામ, મહેશ્વર ન્યાયાલંકાર, આર. વી. દીક્ષિત, આદ્યનાથ ગોવિંદામૃત છત્યાદિ અનેક વિદ્વાનોએ ટીકા લખી.^૧ ‘પ્રબોધચંદ્રોદય’નો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને અનેક નાટકો લખાયાં. એમાં કણ્વપૂર કવિનું ‘ચૈતન્યચંદ્રોદયમ્’ (આ નાટકમાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુ છેવટે આવિર્ભૂત થયેલા બતાવ્યા છે.), વેદાન્તદેશિક વેંકટનાથનું ‘સંકલ્પસૂર્યોદયમ્’—આ નાટકમાં કૃષ્ણમિત્રો પ્રસ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તનું ખંડન અને વિશિષ્ટાદ્વૈત મતને પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; યશઃપાલનું (૧૪મી સદી) ‘મોહપરાજયમ્’, ભૂદેવ શુકલ કવિનું (૧૬મી સદી) ‘ઘર્મવિજયમ્’ જેવાં લાક્ષણિક નાટકો મધ્યકાળમાં લખાયાં. આધુનિક સમયમાં પણ આ નાટ્યપ્રકારને સારો એવો ન્યાય અનેક લેખકોએ આપ્યો છે. એમાંથી કેટલાંકનો પરિચય નીચે આપ્યો છે :

શ્રીરામચરિતમ્—૧૭મી સદીના મથુરાનિવાસી સામરાજ દીક્ષિત નામના કવિએ દારિદ્ર અને વૈભવના ગુણદોષ બતાવવા માટે આ પાંચ અંકોનું નાટક લખ્યું છે. એમાં સુદામા બ્રાહ્મણનું દારિદ્ર અને એને થયેલો આકસ્મિક વૈભવલાલ બતાવ્યો છે. છુદેલખંડના રાજા આનંદરાય સામરાજ દીક્ષિતના આશ્રયદાતા હતા. આ સામરાજે ‘ત્રિપુરીસ્તોત્રમ્’, ‘ઘૂર્તનાટકમ્’ અને ‘કાવ્યેન્દુપ્રકાશઃ’ (સાહિત્યશાસ્ત્રવિષયક) એમ ખીબ ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. એના પુત્ર કામરાજે ‘શૃંગ્ગારકલિકા’ કાવ્ય, પોત્ર વ્રજરાજે ‘રસમઞ્જરી’ નામની ટીકા અને પ્રપૌત્ર જીવરાજે ‘રસતરંગિણી’ ટીકા લખી છે.

‘ચિત્તવૃત્તિકલ્યાણમ્’ અને ‘જીવન્મુક્તિકલ્યાણમ્’ આ બે લાક્ષણિક નાટકો ભૂમિનાથ ઉર્ફે નલ્લા દીક્ષિતે (૧૭-૧૮મી સદી) લખ્યાં છે. એના અન્ય ગ્રંથો ‘શૃંગ્ગારસર્વસ્વમાળ’, ‘ઘર્મવિજયચમ્પૂઃ’ અને ‘સુમદ્રાપરિણયમ્’નો પરિચય આ જ ગ્રંથમાં અન્યત્ર આવી ગયો છે.

સૌભાગ્યમહોદયનાટકમ્—૧૭મી સદીમાં કાઠિયાવાડમાં જન્મેલા જગન્નાથ નામના શીઘ્રકવિએ આ લાક્ષણિક નાટક લખ્યું છે. એમાં ભાવનગરના રાજા વખતસિંહની સલાના અધિકારીવર્ગનું ચિત્રણ કર્યું છે.

વિદ્યાપરિણયમ્—લે. વેદકવિ. ૧૮મી સદી. આ નાટકમાં વિદ્યા અને જીવાત્માનો વિવાહ લાક્ષણિક પદ્ધતિથી વર્ણવ્યો છે. લેખકે આ નાટક તાંજોરના રાજા સર્ફેજી ભોસલેના મંત્રી આનંદરાય મખીને અર્પણ કર્યું હતું. તેથી આનંદરાય મખી જ આ નાટકના કર્તા છે એવી ખોટી માન્યતા પ્રસૂત થઈ છે.

પૂર્ણપુરુષાર્થચંદ્રોદયમ્—આ નાટકના લેખક જટાદેવે (૧૮મી સદી) સોમયાગ કર્યા પછી સંન્યાસ લીધો અને ત્યારબાદ મલબારમાં વસવાટ કર્યો તે સમયે આ નાટક લખ્યું છે. આ નાટકમાં દશાશ્વરાજનો (દસ ધન્દ્યો રૂપી અશ્વોનો નિયંત્રા આત્મા) આનંદપદ્મવલ્લી સાથેનો સમાગમ વર્ણવ્યો છે. આ સમાગમ સુશ્રદ્ધા અને સુલક્ષિતની સહાયથી થયો છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો વિરોધ કરનારા રાક્ષસ રૂપી બધા વિકારોનો પરાજય થયેલો કવિએ બતાવ્યો છે.

શિર્વલિંગસૂર્યોદયમ્—લે. મલ્હારી આરાધ્ય (૧૮મી સદી). આ કવિ આંધ્ર પ્રદેશના કૃષ્ણા જિલ્લાના નિવાસી હતા. એમના પિતાનું નામ સરભણુઆરાધ્ય હતું. વીરશૈવ સમ્પ્રદાયનું શ્રોતૃત્વ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે આ લાક્ષણિક નાટક લખ્યું.

૧ આ બધી ટીકાઓ મુદ્રિત થઈ છે.

અનુમિતિપરિણયમ્—૧૮મી સદીના પ્રારંભમાં મદ્રાસમાં ટ્રિપ્લિકેન વિભાગમાં રહેનારા નરસિંહ નામના નૈયાયિક પંડિતે આ નાટક લખ્યું. એમાં પરામર્શની કન્યા અનુમિતિનો ન્યાયરસિક સાથે વિવાહ થયેલો બતાવ્યો છે. ન્યાયશાસ્ત્રનો અનુમિતિ ખંડ સુબોધ બનાવવા માટે આ નાટક લખાયું છે.

પ્રપન્નસપિણ્ડીકરણનિરાસમ્—લે. ધટ્ટશેષાચાર્ય (૧૯મી સદી). મદ્રાસ નજીક મંચલગડ્ડામાં આ આચાર્ય રહેતા હતા.

નાટ્યપરિશિષ્ટમ્—લે. કૃષ્ણાનંદ વાયરુપતિ. નાટક દ્વારા વ્યાકરણના પાઠ આપવાનો આ નાટકનો હેતુ છે.

શિવનારાયણમહોદયમ્—લે. નરસિંહ કવિ. કેવોંઝોરના રાજાના સન્માનાર્થે આ તત્ત્વચિન્તનાત્મક નાટક લખ્યું છે.

શુદ્ધસત્ત્વમ્—અનંતાચાર્યના પુત્ર મદ્દહથી વેંકટાચાર્યે (૧૯મી સદી) વિશિષ્ટદ્વિત મતના પ્રચારાર્થે આ નાટક લખ્યું છે.

ચિત્સૂર્યાલોકમ્—૧૯મી સદીમાં આન્ધ્ર પ્રદેશના ગોદાવરી જિલ્લાના ચેતુગુમહાલ નામના ગામમાં ચિન્નાનરસિંહ નામના ગણિત, જ્યોતિષ પ્રત્યાદિ શાસ્ત્રોના જાણકાર એક વિદ્વાન હતા. લાંબો સમય તેઓ વિજયનગરમાં એક રાજાના આશ્રયે હતા. જિદ્દગીના ઉત્તરાર્ધમાં સંન્યાસ લીધા બાદ તેમણે આ લાક્ષણિક નાટક લખ્યું.^૨

વિદ્વન્મોદતરઙ્ગિણી—૧૮મી સદીના પ્રારંભમાં અંગાળમાં રહેનાર કવિ રામદેવે (અથવા વામદેવે) આ લાક્ષણિક નાટક લખ્યું. એમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયના ધાર્મિક અને અધાર્મિક સંવાદો દ્વારા કવિએ મહત્વના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. રામદેવના પિતા રાઘવેન્દ્ર ભટ્ટાચાર્ય શતાવધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા હતા. રામદેવ પોતે પણ આગળ જતા ‘ચિરંજીવ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા હતા. ઢાઝાના નાયબ દીવાન યશવંતસિંહના તેઓ આશ્રિત કવિ હતા. રત્નાવલી નામના કાવ્યમાં એમણે યશવંતસિંહની સ્તુતિ કરી છે. શૃંગારતટિની, કલ્પલતા, શિવસ્તોત્રમ્, મહાદેવચમ્પૂ: અને કાવ્યવિલાસ: (સાહિત્યશાસ્ત્ર વિષયક) આ એમની અંથસમ્પત્તિ છે.

ચિત્સૂર્યાલોકમ્—લે. મુકુન્ધી વેંકટરામ નૃસિંહાચાર્ય (ઈ સ. ૧૮૪૨ થી ૧૯૨૮). એમની માતાનું નામ રંગામ્બા તથા પિતાનું નામ વીરરાઘવ હતું. વિજયનગરના ગજપતિ વિજયરામના આ કવિ આશ્રિત હતા. આ લાક્ષણિક નાટકમાં સૂર્યપ્રહરણની કથા એમણે વર્ણવી છે. એમણે એકંદરે ૧૪૪ અંથો લખ્યા છે.^૩ એમાંથી ગજેન્દ્રવ્યાયોગ: ‘રાજહંસીયનાટકમ્’, ‘વાસવીપારાશરીયપ્રકરણમ્’, ‘રામચન્દ્રકથામૃતમ્’, ‘ભાગવતમ્’, ‘સલાવહેલનમ્’, ‘નીતિરહસ્યમ્’, ‘જ્જ્વલાનન્દચમ્પૂ:’, ‘કાવ્યાલંકારસંગ્રહ:’ના જેવા અંથો ઉલ્લેખનીય છે.

પ્રચન્ડરાહુદયમ્—તાંબોરના તુકોજી રાજાના મંત્રી ધનશ્યામ આચાર્યે આ લાક્ષણિક નાટક લખ્યું છે. વેદાન્તદેશિક વેંકટનાથના વિશિષ્ટદ્વિતવાદી ‘સંકલ્પસૂર્યોદયમ્’ નામના નાટકના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરવા

માટે આ નાટક લખ્યું છે. આ ઉપરાંત ‘ગણેશચરિતમ્’, ‘મદનસંજીવનમ્’, ‘કુમારીવિજયમ્’, ‘અનુભૂતિચિન્તામણિ’, ‘આનન્દસુન્દરી’ વગેરે નાટકો પણ આ જ કવિએ લખ્યાં છે. ભવભૂતિના મહાવીરચરિતના બે અનુપલબ્ધ અંકો પણ આ જ કવિએ લખ્યા છે.

આ નાટકો ઉપરાંત અન્ય પણ ઘણાં નાટકો મળી રહે છે. જેવાં કે,

મર્ત્યહરિનિર્વેદનમ્	—લે. હરિહર
બ્રહ્મવિદ્યા	—લે. નારાયણશાસ્ત્રી
જ્ઞાનસૂર્યોદયમ્	—લે. વાલ્મીકિ
સત્સંગવિજયમ્	—લે. વૈદ્યનાથ
સન્મતનાટકમ્	—લે. જયંતભટ્ટ
મુક્તિપરિણયમ્	—લે. સુન્દરદેવ
મક્તિવૈભવમ્	—લે. જીવદેવ
વિવેકચન્દ્રોદયમ્	—લે. શિવ
વિવેકવિજયમ્	—લે. રામાનુજ
શાન્તિરસમ્	—લે. વૈકુંઠપુરી
વેદાન્તવિલાસમ્	—લે. વરદાચાર્ય
મિથ્યાજ્ઞાનખણ્ડનમ્	—લે. રવિદાસ
શિવમક્તાનન્દમ્	—લે. બાલકવિ
ગૌર્વાણીવિજયમ્	—લે. બાલકવિ
સ્વાનુભૂત્યમિદા	—લે. અનંતરામ
જીવનમુક્તિકલ્યાણમ્	—લે. મલ્લાસોમયાજી
પ્રમાણાદર્શમ્	—લે. શુકલેશ્વર

આવા બીજા ઘણા લાક્ષણિક નાટકોની નામાવલી આપી શકાય એમ છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક જટિલ સિદ્ધાન્ત સામાન્ય જનતા સુધી પહોંચાડવાના પ્રયત્નક હેતુથી આ નાટકો લખાયાં છે. પરંતુ તેમને શાકુન્તલ અને ઉત્તરરામચરિત જેવા રસનિષ્ઠ નાટકોની પ્રાંતિકા પ્રાપ્ત થઈ નથી.

પ્રકરણ ૨૦

ગેય કાવ્યો

બારમી સદીના જયદેવના ગીતગોવિન્દથી સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ગેય કાવ્યોનો એક નવો સમપ્રદાય શરૂ થયો. ગીતગોવિન્દ એ નામમાં એલું જાદુઈ આકર્ષણ છે કે લવિણ્યમાં જે જે કવિઓએ ગેય કાવ્યો લખ્યાં એમણે એને સદૃશજ નામાભિધાન આપ્યું. દા. ત.

‘ગીતરાઘવમ્’	—લે. પ્રભાકર (ઈ. સ. ૧૬૭૪)
‘ગીતરાઘવમ્’	—લે. હરિશંકર
‘ગીતરાઘવમ્’ અને ‘ગીતગિરીશમ્’	—લે. રામકવિ
‘ગીતગૌરીપતિ’	—લે. ભાનુદાસ ^૧
‘ગીતવીતરાગમ્’	—લે. અભિનવચારૂકીર્તિ
‘ગીતગંગાધરમ્’	—લે. કલ્યાણકવિ
‘ગીતગંગાધરમ્’	—લે. નગજ રાજશેખર (૨૦મી સદી)
‘ગીતગંગાધરમ્’	—લે. ચંદ્રશેખર-સરસ્વતી
‘ગીતશંકરમ્’	—લે. મૃત્યુજયપુત્ર અનંતનારાયણ
‘ગીતદિગમ્બરમ્’	—લે. રામચન્દ્રસુત વંશમણિ (૧૭મી સદી)

નેપાળના રાજા પ્રતાપમલ્લના પુલાપુરુષદાનોત્સવ પ્રસંગે ગાવા માટે આ કાવ્ય લખાયું હતું. વંશમણિ પોતે મૈથિલી બ્રાહ્મણ હતા. નેપાળેશ્વર પ્રતાપમલ્લ પોતે પણ કવિ હતા એમણે ઘણાં અષ્ટકો લખ્યાં છે અને એ નેપાળના મંદિરોપર કોતરેલાં છે.

‘સંગીતમાધવમ્’	—લે. ગોવિંદદાસ. આ કવિ બંગાળમાં ૧૭મી સદીમાં થઈ ગયા.
‘સંગીતરઘુનન્દનમ્’	—લે. વિશ્વનાથ
‘સંગીતસુન્દરમ્’	—લે. સદાશિવદીક્ષિત
‘સંગીતરાઘવમ્’	—લે. ચિન્નાબોમ ભૂપાલ
‘સંગીતરઘુનન્દનમ્’	—લે. પ્રિયદાસ. આ કાવ્યમાં ૧૬ સર્ગો છે. આ કવિ રેવા સંસ્થાનના વિશ્વનાથસિંહ નામના રાજાના આશ્રિત હતા. આ વિશ્વનાથસિંહ

વાઘેલાએ (૧૯મી સદી) પણ રામચન્દ્રાદિનકમ્^૨
નામનું ગેયકાવ્ય ટીકા સાથે લખ્યું છે.

‘સંગીતસુન્દરમ્’—લે. સદાશિવ દીક્ષિત.

‘ગીતશતકમ્’^૩—લે. સુન્દરાચાર્ય.

‘દયાશતકમ્’, ‘માતૃભૂતશતકમ્’ અને ‘તારાવલીશતકમ્’ આ ત્રણે ગેયકાવ્યો કવિ શ્રીધર વેંકટેશે લખેલાં છે.^૪

‘શિવગીતમાલિકા’—લે. ચંડશિખામણિ.

‘શિવાષ્ટપદી’—લે. વેંકટપા નાયક. આ કવિ ૧૭મી સદીમાં ગૌસુરના અધિપતિ હતા.

‘મજનોત્સવકૌમુદી’—આ ગ્રંથમાં અનેક સંસ્કૃત કવિઓનાં ગેયકાવ્યો સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે.^૫

‘ગાનામૃતતરંગિણી’—લે. ટી. નરસિંહ અચ્ચંગાર. આ કવિ કદિકસિંહ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. એણેલોરના એક મહાવિદ્યાલયમાં તેઓ પ્રાધ્યપક હતા. આ પુસ્તકમાં એમણે વિવિધ વિષયો ઉપરના ગેય કાવ્યો સંકલિત કર્યાં છે.

શંકરસંગીતમ્^૬—લે. જયનારાયણ

શંકરગીતિ:—લે. શારંગદેવ

શિવગીતમાલિકા—લે. ચંદ્રશેખર સરસ્વતી-૧૮માં શતકમાં શંકરાચાર્યના કાંચી કામઠોટી પીઠના તેઓ ૬૩માં આચાર્ય હતા. આ કાવ્યમાં એકંદરે બાર સર્ગ છે.^૭ તેમના ગીતગંગાધર કાવ્યનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે.

‘શઘાજીવિલાસગીતમ્’^૮—લે. હુઠિરાજ. (એમનાં ખીખાં કાવ્યો સંબંધી માહિતી અન્યત્ર આપેલી છે.)

ગીતકાવ્યના લેખકોમાં પુદુકોટ્ટાના રામ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક સુબ્રહ્મણ્યસૂરિ (જન્મ ઇ. ૧૮૫૦-કડાયકુડી)નું પ્રદાન ઘણું મોટું છે. એમણે રામાવતારમ્, વિશ્વામિત્રયાગમ્, સીતાકલ્યાણમ્—એ રામાયણવિષયક ગેયકાવ્યો અને રુક્મિણીકલ્યાણમ્, વિમૂર્તિમાહાત્મ્યમ્, હલ્લીશમંજરી અને દોલાંગીતાનિ—આ અન્ય ગેય કાવ્યો લખ્યાં છે. સુબ્રહ્મણ્યસૂરિ વિવિધ શાસ્ત્રો અને કલામાં પારંગત હતા અને એમના પ્રભાવી વક્તવ્યને કારણે સમગ્ર દક્ષિણ ભારતમાં પ્રસિદ્ધ હતા. આ ગેય કાવ્યો ઉપરાંત એમણે ઘણું સાહિત્ય

૨ ક. ૧૦૦૦

૩ મુંબઈથી મુદ્રિત

૪ વૈદ્ય પ્રેસ, કુંભકોણમથી મુદ્રિત

૫ કુંભકોણમથી મુદ્રિત

૬ સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકામાં મુદ્રિત

૭ ક. ૧૦૦૧

નિર્માણ કયું છે. વલ્લી અને કાતિકેયના વિવાહસંબંધી દક્ષિણ ભારતમાં જે કથા પ્રચલિત છે તેના આધારે એમણે ‘વલ્લીવાહુલેયમ્’^૮ નામનું ૭ અંકોનું નાટક લખ્યું છે. ‘શન્તનુચરિતમ્’^૯ નામનો એક ગદ્યમંથ પણ એમણે લખ્યો છે. આ ઉપરાંત ‘મન્મથમસન્ધનમ્’, ‘બુદ્ધિસન્દેશમ્’,^{૧૦} ‘પદ્યપદ્મચરિતમ્’, ‘હરતીર્થશ્વરસ્તુતિઃ’, ‘શુકસૂક્તિસુધારસાયનમ્’—આ કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

કૃષ્ણલીલાતરંગિણી—ગોદાવરી જિલ્લાના કુચીમન્સી ગામના રહેવાસી નારાયણતીર્થ (૧૮મી સદી) નામના કવિએ ‘ગીતગોવિન્દ’ના જેવું જ ૧૨ તરંગોનું આ કાવ્ય લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં પણ ગીત-ગોવિન્દની જેમ જ સર્વત્ર સંગીત વિશેનાં સૂચનો આપ્યાં છે. બેલ્લમકોંડરામરાયે પણ આ જ ગતનું અને આ જ નામનું એક ગેય કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૧} આ બધાં ગેય કાવ્યોનું આદર્શરૂપ ગીતગોવિન્દ કાવ્ય કૃષ્ણલક્ષિત પર હોવાથી કૃષ્ણલક્ષિતનાં ઘણાં કાવ્યોમાં સંસ્કૃત કવિઓએ જ્યદેવનું સમગ્ર રીતે અનુકરણ કર્યું છે. એમાં વિશ્વનાથનું ‘કૃષ્ણભાવનામૃતમ્’^{૧૨} અને વેંકટેશની ‘કૃષ્ણામૃતતરંગિકા’ આ બે કાવ્યોનો ખાસ નિર્દેશ કરવો જોઈએ. ‘કૃષ્ણમક્તિચન્દ્રિકા’, ‘કૃષ્ણાનન્દલહરી’ અને ‘કૃષ્ણલીલામૃતમ્’ (અચ્યુતરાય મોડકની ટીકા સાથે) જેવાં કાવ્યોના લેખકોનાં નામ આપણને ઉપલબ્ધ નથી.

આ રીતે આપણે જોયું કે સંસ્કૃતમાં ગેય કાવ્યોની જરાય ખોટ નથી. પણ સામાન્ય રીતે ગીત-ગોવિન્દની અદૃપદી સિવાય અન્ય ગેય કાવ્યોની સંસ્કૃતશોને પણ ખબર નથી. આ પ્રકરણમાં કેટલાંક ઉલ્લેખ રીય ગેય કાવ્યો ખાસ આપવામાં આવ્યાં છે. એમાં મરાઠીના સુપ્રસિદ્ધ લાવણીકાર શ્રી રામબેશીના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મિશ્રિત (દ્વિભાષી અથવા ત્ર્યુભાષી) લાવણી અમે આપીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં દરેક પ્રકારનાં ગેય કાવ્યો લખી શકાય છે એવો વિશ્વાસ તેઓ ધરાવતા હતા. અને એ આત્મવિશ્વાસથી જ એમણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મૌલિક ઉપાદાન કર્યું છે. ચિતુર (કોચીન)ના વારવુર કૃષ્ણમેનનની ગાથાકાદમ્બરીમાં મરાઠી લાવણીની જેમ જ મલ્યાળીના લોકપ્રિય ઢાળનો નમૂનો જોવા મળે છે. ચાંદોદ (યુજરાત)ના સંસ્કૃત ભાષા પ્રચાર મંડળે યુજરાતી ઢાળમાં લખાયેલાં નૃત્યગીતોનો એક સંગ્રહ પ્રકાશિત કર્યો છે. એમાંથી પણ થોડાં ગીતો આપણે અહીં જોઈશું.

રામજોશીકૃત-લાવણીઓ—(પ્રકા. શંકર તુકારામ શાલિગ્રામ)

લાવણી—૩૪

આ ગીતમાં સંસ્કૃત, મરાઠી, હિન્દી અને કાનડી આ ચાર ભાષાઓ કવિએ ઉપયોગમાં લીધી છે.

સંસ્કૃત—યાહિ યાહિ નિજમુવનમ્ । પ્રતીકા બોલશી મુહદારા ।—મરાઠી । **કાનડી**—નિન્નમાતાના કેલ્લુ દિલ્લા । ચલ છોડ પલ્લો મેરા ।—હિન્દી ।

સંસ્કૃત—દેહિ દેહિ પદમિદં મુરારે । યચિત નવ્હે તુજલ્લા ।—મરાઠી । **કાનડી**—મી પરગતિણી યાક્ક પકડતા । યંવ ક્યારે કિને કરમુલા ।—હિન્દી ।

૮ મુંબઈથી મુદ્રિત

૬ ફ. ૩૦૧

૧૦ ફ. ૩૫૩

૧૧ ફ. ૩૦૧

૧૨ મુંબઈથી મુદ્રિત

અ ૨૨

संस्कृत—पाहि पाहि निजजनक-यशस्वं । सोडी वाट मजला ।—मराठी । कानडी—नन पती निन मनमुणगीशी । क्यंवेरे तुजे किने बोला ।—हिन्दी । धृ. ॥

संस्कृत—त्वं कथाविनोदं कुरुषे । वेडे भूल ।—मराठी । कानडी—इनगडी माधव । ना शिरपर डारोगी धूल ।—हिन्दी ।

संस्कृत—त्वदर्शनं तत्खलु । उठतो मस्तकी शूल ।—मराठी ।

संस्कृत—मुञ्च मुञ्च चैलाधरमधुना । नंदाच्या पोरा ।—मराठी । कानडी—हिडनिन तंदिग मन्याग । प्रियजन बहुत बुरा मेरा ।—हिन्दी ।

संस्कृत—तिष्ठ तिष्ठ सखी । इतुकि रागाने कागे बोली ।—मराठी । कानडी—ना गोकुळपति निन्न म्याल । सखी ! सुनरी अलबेली ।—हिन्दी ।

संस्कृत—अङ्गसङ्गमो मया सह तव । दैवदशा खुल्ली ।—मराठी । कानडी—इष्टभालवी निज मनसा । गवळण मान भरनवाली ।—हिन्दी ।

संस्कृत—यन्मयोदितं तत् सत्यं । निजमनी मान ।—मराठी । कानडी—नडी कुल्लगवळगे । मैं तुजे नहीं बेभान ।—हिन्दी । कानडी—इग दया माडकिसी । देख हमारी शान ।—हिन्दी ।

संस्कृत—किं रोषं कुरुषे । मागतसे तुज दान ।—मराठी ।

संस्कृत—त्वं तु रमे मयोचिता । नको भाव धरू दुसरा ।—मराठी । कानडी—इष्ट मात निन्न केलु दिल्ला । सखी क्यों उतर गया चेहरा ॥ याहि ॥ २

(लावणी ८८) संस्कृत-मराठी भाषाओंनी संसृष्टि अर्डी गुञ्जे

(॥ चाल ॥ पती गेले हो आज काठेवाडी । गिरनार अबूच्या पहाडी)

नन्दात्मज मन्दं मन्दं मा याहि । तुज अबरूच नाही ॥ धृ ॥

गेहादपसर त्वमितः कंसारे । जन जागति सारे ।

कान्तादेकान्तः किमु संसारे । हे नेणसि कारे ?

लोके निजजनकयशस्कं पाहि । खकुळाते पाहि ।

नन्दात्मज मन्दं मन्दं ॥ १ ॥

दैवादिह जीवस्यहमतिगूढा । का नेणसि मूढा ।

खश्रुः सम्प्रति मयि कोपारूढा । का भरशी हूढा ।

केषामपि करगा भवति नवोढा । किति होसिल वेढा ।

सिंहादप्युग्रतरो मे भर्ता । सावध हो पुर्ता ।

मन्ये त्वज्जीवनस्य मन्मथकर्ता । बोलावू आर्ता ।

મા ભૂતે જીવિતસંશયવાર્તા । વાચુનિ જા પર્તા ।
જાને ત્વં મદનાદન્તર્દાહી । કવિરાય અસા હી ।
નન્દાત્મજ મન્દં મન્દં માં પાહિ ॥ ૨ ॥

[૬૧—દામાજીપંતચી રસદ યવન બેદરચા અધિકારી. આ મરાઠી ગીતના ૬૧ પ્રમાણેનું શુદ્ધ સંસ્કૃત ભક્તિનિષ્ઠ ગીત છે.]

વન્દે શ્રીગજમુખમગજનિબાલં । વિધુસુલલિતભાલં ॥ ૧ ॥
ચન્દનમણિહતશુષ્પાદપ્પંડં । મદમર્દિતગણ્ડં । સાંગં શ્રીવિભવકરંડં ।
કુલદિતિ—કુલદપ્પંડં । દૂરીકૃત—પદનત—ભવજાલં । વન્દે ॥ ૧ ॥
ગૌરીપરમેશ્વર—કુતુરામં । કૃતવિષ્ણુવિરામં । કામં ત્રિભુવનૈકપૂરિતકામં ।
સુલ્લસરદમમિરામં । શરણાગત—પરિજન—કરુણાપાલં । વન્દે ॥ ૨ ॥
આયં વિદ્યામૃતપારાવારં વિધિજગદાધારં । કણ્ઠાલમ્બિત—મણિ—મુક્તા—હારં ।
શ્રિતસમ્પદગારં । ધીરં કવિરાયપિકૈકરસાલં । વન્દે ॥ ૩ ॥ (લાવણી ક. ૫)

લાવણી એ શૃંગારક ગીતના પ્રકાર મહારાષ્ટ્રમાં હજુ પણ અતિશય લોકપ્રિય છે. આ રામજ્ઞેશી નામના કવિ મરાઠી સાહિત્યમાં લાવણીકાર તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતા. એમની મરાઠી લાવણીઓ મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી કેટલીક સંસ્કૃત લાવણીઓ અહીં આપી છે—

(લાવણી ક. ૬)

[૬૧—દામાજીપંતાચી રસદ । યવન બેદરચા અધિકારી]

સુભગ સહાયં નિતાન્તચપલા ચલયતિ મમ માનસમ્ ।
કદા મે ચુમ્બતિ મુલસારસમ્ ॥ ૧ ॥
ગજપતિગતિ—રતિમાનમૃદુતરવર—મજ્જરી । તથેયં માતિ સુભગ સુન્દરી ।
ચલદલકવલ—સુલલિત—વદનાદતિસુલ્લસરી । નિજકુચ—સુલલિત—મણિમજ્જરી ।
ચરણ—રણિત—નિજનૂપુર—ચકિતા યત્પુરતઃ પામરી । સુરાણામપિ રંભા સૂકરી ।
કરિરિરિપરિ—સુરુચિર—કટિભાગા—નતગુણજિતગુર્જરી । સુરૂપા પદપદ્મતિ—કુજ્જરી ॥

॥ ૬૧ ॥ સા કથં ભવતિ મો મદીય—રતમોગિની ।
જનકેયં તરુણી નિતમ્બકુચશાલિની ।
સુરવર—કિન્નર—ચલન—ચકિત—કામિની ।
કુચ—વિલિખિત—મૃગમદ—લસિત—સુરભામિની ।

સુદૂરતર—મૃદુનલિન—દલાયત—લોચનશરસાહસં ।

ન સોદું શક્નોમ્યતિરાજસમ્ ॥ ૧ ॥

(રામબ્રજશીકૃત લાવણી ક. ૭૨)

તરુણિ તવેયં કુચતટમતિગુરુ કરુ મમ હૃદિ સાદરં

મનો મે ભવતિ મનોભવદરં ॥ ૬૮ ॥

અધર-મધુર-મધુરસ-રસિકં મામુજ્જીવય તાવકમ્ ।

પ્રિયે મે શમય વિરહપાવકમ્ ॥

મુશ્ચતિ મદનઃ સ્વીકૃતકદનો મયિ વિષમં સાયકમ્ ।

નિવારય તં સખિ રતિનાયકમ્ ।

દૃગ્નન્તં પાહિ નિજસેવકમ્ ।

જહિ જહિ માનં માત્રજમૌનં અનુકુરુષે કિં વકમ્ ।

ત્વદીયં લપિતં સુખયતિ ન કમ્ ।

॥ ૬૯ ॥ કિં કૃતં મયા વરમાનિનિ રુચિરાધરે ।

કુરુ કૃપામરુણરુચિ-પલ્લવ-કોમલકરે ।

સાહસં કિમિદમતિકોપભરે મન્યરે ।

મન્જુલતર-મૃદુસિન્જિત-મણિમય-મઙ્ગીર-ચ્યુતિધરમ્ ।

નતોઽહં તાવકષટપુષ્કરમ્ ॥ ૭ ॥

x

x

x

મૂલશંકર યાશિકે 'સંયોગિતાસ્વયંવરમ્' નાટકમાં જે ગેય કાવ્યો રચ્યા છે, એવાં જ કાવ્યો કેટલાક કવિઓએ પોતાનાં નાટકોમાં રચ્યા છે. 'સંયોગિતાસ્વયંવર'માં આવેલું નીચેનું ગીત જુઓ.

[વસંતરાગ, ત્રિતાલ]

વિતરતિ નતિમયિ રતિરમણ

યુવતિજનસ્તે રતિરમણ

નવસુમસાયક વસન્તનાયક ।

અલ્લિકુલ્લાયક રતિરમણ ॥ વિતરતિ ॥ ૧ ॥

વનિતાશરણ રસિકવિધરણ

ભવસન્તરણ । રતિરમણ ॥ વિતરતિ ॥ ૨ ॥

સુરગણવન્દિત । નિજરતિનન્દિત ।

સ્તવનાનન્દિત રતિરમણ ॥ વિતરતિ ॥ ૩ ॥

વાન્ઞિતમર્પય મનાસિ તર્પય

સ્વજનં દર્પય રતિરમણ ॥ વિતરતિ ॥ ૪ ॥

[राग डेहार, त्रिताल] (पृ. ५१)

माधव यमुनातीरविहारी । मृदुराधाअधरमधु-मधु मधुकर नटवर गिरिवरधारी ॥ माधव ॥ १ ॥

राधायौवनवनवनमाली । गोपीजनसुखकारी ॥ माधव ॥ २ ॥

सुमतिमतिजनय नय जयशाली । त्वनु जयपथमविकारी ॥ माधव ॥ ३ ॥

× × ×

 साहित्यवैभवम्-[भट्टश्री भथुरानाथ शास्त्री] नवयुगवीथि (पृ. ४८८)

रेलशकटिः (आगगाडी)

अञ्जनबलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती
 मार्गं लङ्घयन्ती योगमहिममहीयसी ।
 नानाजातिलोकानेकपङ्क्तौ समावेशयन्ती
 शंसन्ती सुधारकचरित्रमलघीयसी ।
 रात्रिन्दिवं यान्त्या अपि शीघ्रगतेर्ल्लेखो नास्ति
 चित्रं लोहलेखोपरि गमनाद् गरीयसी
 प्रायः प्रकटीकृतजवाऽद्रितटीश्वभेष्वपि
 जाघटीति जैत्रा धूमशकटी पटीयसी ॥ ५ ॥

वायुयानम्

उत्पतत्पतङ्ग इव परिप्लवपक्षद्वयो ।
 याति निर्भयोऽमितवेगं गगनालये ।
 मीनाऽऽकृतिमध्यदेशमारोहन्ति साहसिनो
 भ्रमणविलासिनो नियुद्धे निपुणाश्च ये ।
 मञ्जुनाथ मन्त्रमिव लब्ध्वा बाष्पयन्त्रबलं
 धुंकरोति घोरं व्योम्नि गमनजवोदये
 वर्तमान-वैज्ञानिक-लोकस्याऽभिमानभूमि-
 माकाशे विमानमयमानमवलोकये ॥ ७ ॥

× × ×

 अब्धियानम्-(४६।४) : [साहित्यवैभवम्] (पृ. ४६०)

यस्य पुरुषृष्टमधिरुह्य शैलशृङ्गायितान्

सागरतरङ्गानिमानभितोऽभिवर्णये ।

मध्यतले भोजन-शयन-सभा-शाला इमा

विशदविशालाऽऽक्रीडाभूमिरपि निर्णये
 नीचैस्तले नाविकनिवासा बाष्पयन्त्रगृहा
 वारिप्रवाहाणि बहिर्देशेऽस्याऽवकर्णये
 संमुखमुपेतं सर्वसामग्रीसमेतं सखे
 पारावारपति-पोतमेतं बहु वर्णये ॥ ८ ॥

×

×

×

द्रुमवे

धावति जवेन ताडितन्त्रीमवलम्ब्य भृशं
 गन्त्री मार्गमध्ये लोहनिर्मितसूरण्याऽसौ ।
 यस्याः शतमासते तलद्वयेऽपि यात्रिजनाः
 प्राप्यतेऽथ सर्वदाऽतिसुलभभरण्याऽसौ
 मञ्जुनाथ मोहमयीभीक्षितुमभीप्ससि चे-
 दवधर चेतसा समीहितहिरण्यासौ
 क्रामसि किमथ गिरिप्रामनिकटीकृतये
 द्रुमशकटी ते पश्य पुरतः शरण्याऽसौ ॥ ९ ॥

×

×

×

कमलाविजयनाटकम् (पृ. २) ले. वे. ३८२३भष्ठाथ°

जयति वसन्तो विविधविलासैः
 विहितसुमोदो बहुविधकरणैः ॥ ३ ॥
 गायति कोकिलमिथुनं मधुरं
 पञ्चम-तान-सुरोभितगीतम्
 कोविदबाला करधृतवीणा
 क्वणति गुणान्वितरागविशेषा ॥ ४ ॥
 पुष्पाति चूतो बहु मकरन्दं
 वर्षति षट्पदवृन्दं नीडे ।
 रात्राविन्दुस्तपनसमानो
 यूना मानस-मर्म विमेदात् ॥ ५ ॥
 क्रीडति तोषाद् बालकदम्बं
 विद्याशालाविरतिविधानात्
 विहरति शैलेष्वात्तनिवासं
 धनचयमिहितं राजकदम्बम् ॥ ६ ॥

પ્રાતર્વાઙ્છતિ સેવકવર્ગો । નિયમિતકાર્યે વિહિતોઘોગમ્ ।
સુનરહિતદાઃ શુભકરદિવસાઃ । સાધુજનાહત-ધર્મવિશેષાઃ ॥ ૭ ॥

કમલાવિજયનાટકમ્ (પૃ. ૪)

દેવિ દાક્ષાયણિ તે નમો નમો ।
ગૌરિ ! દેવિ દાક્ષાયણિ તે નમો નમો ॥
આર્યે । પાયાઃ ॥ ૮ ॥ (દેવિ)
માયાતીતે । માયાધ્યક્ષે ॥ ૯ ॥ (દેવિ)
અપર્ણે પ્રસન્ના । સદા ત્વં ભવેત્યમ્ ॥ ૧૦ ॥ (દેવિ)
સર્વાધારામ્ । શર્વાધારામ્ । ત્વામર્ચામો યુક્ત્યા ભક્ત્યા ॥ ૧૧ ॥ (દેવિ)
શઙ્કરિ નસ્ત્વં સંસૃતિદુઃખમ્ ।
મઙ્ગનદુર્ગે સન્તનુ સૌખ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥ (દેવિ)
ભવતરણિર્નો ભવતરુણિ ત્વમ્ ।
ભવતરણેઽસ્માનવ કરુણાદૃષ્ટા ॥ ૧૩ ॥ (દેવિ)
કુમારજનનિ ત્વં સુમાનય સદાર્તાન્
કુમારપરિભૂતાન્ સમાનગુણદીપ્તાન્ ॥ ૧૪ ॥ (દેવિ)
હરિસોદરિ ભવતોષિણિ મયહરિણિ કૃપયા ।
પરિપાલ્ય ભવદાશ્રિતજનતામહિ ગિરિજે ।
સુદતીમણિ-પરિસેવિત-પદભૂષિતભવને ।
કમલાજયસુગુણાવનપરિપોષકવરદે ॥ ૧૫ ॥ (દેવિ)

કમલાવિજય નાટકમાં કવિએ કેટલાંક તદ્દન નવીન ગ્રેય કાવ્યોનો ઢાળ સ્વયં કર્યો છે, તે આ પ્રમાણે-

અક્ષર	પૃત્ત	લક્ષણ	પ્રસ્તાર	ઉદાહરણ અંક પ્રત્યેક
૧	શ્રી:	શ્રી:	(-)	૧ ૮
૨	છી	ગૌ છી	(- -)	૧ ૯
૩	સુધી:	સુધીર્ય:	(U - -)	૧ ૧૦
૪	કન્યા	મૌ ચેતકન્યા	(- - - -)	૧ ૧૧
૫	પદ્ધતિ:	મૌ ગિતિ પદ્ધતિ:	(- U U - -)	૧ ૧૨
૬	શશિવદના	શશિવદના ન્યૌ	(U U U U - -)	૧ ૧૩
૭	વિદ્યુલ્લેખા	વિદ્યુલ્લેખા મો મ:	(- - - - -)	૪ ૨૨
૮	કુમારલલિતા	કુમારલલિતા જરુગા:	(U - U U U - -)	૧ ૧૪

गाथाकादम्बरी = [ले. १।२१२ कृष्णभेनन, चित्पूर (के.सी.न)]

एवं प्रायं मृगयाघोषं । श्रुत्वा चकितस्तातोत्संगे
वासं कृत्वा शान्ते घोषे । किं स्यादिमिति जातदिदृक्षो ।
नीडाप्रसृतशिरोधरमात्र- । स्तामेवदिशं प्रति कृतदृष्टि-
र्यावच्चाभवमद्राक्षं हो । गुंजामालालंकृतयूना ।
नायकरत्नेनारूढाग्रं । काकश्यामलतनुभृतसैन्यं
गणनायां गुरु जात्या शाबर-मागच्छन्तं तावन्मन्दम् ।
आगत्यासौ गुंजामाली । अस्मदोकसो वृक्षस्याधः ।
किंकरनिर्मितपल्लवतल्पम् । अध्यासीनः पम्पासरस- ।
स्त्वरयानीतैरम्बुबिसादिभि- । रपहृतमृगयाजातश्रान्तिः ।
सैन्यसमेतमगान्निजमार्गम् । वृद्धस्त्वेकश्शबरः सैन्या-
च्छिथिलो भूत्वा वृक्षान्तरित । स्तिष्ठति पश्चादामूलग्रं ।
वृक्षं पठति च माहिषचर्मो-रखं धृत्वा दक्षं वृक्षं ।
आरोहत्यथ निष्ठुरहृदयः । कर्कशतत्करगतानि वयांसि ।
क्रूरं क्रूरं कण्ठेषु । कारं कारं क्लृप्तवयांसि ।
निशेषीकृतपक्षिसमूहो । वृक्षादवरुद्धात्तानन्दम्
सञ्चितभाण्डो गच्छति मार्गम् । मारिततातस्योत्संगान्त- ।
स्संलग्नोऽहं तेनादृष्ट-स्तातेन सह प्राप्तापातो ।
दैवाधीनादवरनिकरे । किञ्चिज्जीवः स्तातं त्यक्त्वा ।
हा ! हा ! कष्टं ! मन्दं मन्दं । प्राप्य च मूलं निकटस्तरवो-
गूढावासं कृतवास्तत्र । शबरे याते जातपिपासः ।
पंपातीरं प्रति कृतयानो । मध्येमार्गं निर्मलसलिले ।
तस्मिन् सरसि स्नानं कर्तुम् । सहमुनिपुत्रैश्चरता हारी- ।
ताख्येनाहं दृष्टः कृपया । सरसस्तीरं नीतो निजकर ।
दत्तजलेन प्रापितशक्ति- । जर्बाल्याह्वयतत्तातस्य ।
प्रापितवान्महदाश्रमरत्नम् ।

सोऽहं मंदिरस्य भजनम् । ॐ सोऽहं धाम अद्रिकाश्रम, आंदोह (नर्मदा)

भवसमुद्रं तर्तुकाम, भजस्व त्वं मन ॐ सोहम् ।
प्रकटयितुं ब्रह्मज्योतिः, भजस्व त्वं मन ॐ सोहम् ।
ॐ सोहम् इत्याखिलं विश्वम्, सम्पूर्णं विश्वमपि ॐ सोहम् ।

प्रकाशयितुं विश्वधर्मम् । भजस्व त्वं मन ॐ सोहम् ।
 भजन्ति ब्रह्माविष्णुमहेशाः शक्तिरपि भजति ॐ सोहम् ।
 नरात् नारायणं भवितुं । भजस्व त्वं मन ॐ सोहम् ।
 पर्यटनजातः पथभ्रष्टस्त्वं, नास्ति पथप्रदर्शकः कोऽपि
 सरलं मार्गं गन्तुकामम् भजस्व त्वं मन ॐ सोहम् ।
 ॐ सोहं यो महामन्त्रो वेदेः स्वमुखतो गीतः ।
 ॐ सोहं इति भजन् वै ठाकोरः वक्ति भविष्यसि ॐ ॐ ॐ ।

x

x

x

[थांढोढ] संस्कृत भाषा प्रथार भंडानी मण्डल-गान-वल्ली

मुग्धा गुर्जररमणी

मुग्धा गुर्जर रमणी, मण्डलगानाय चचाल
 इतस्ततस्त्यं हित्वा ज्ञानं, मण्डलगानाय चचाल । (१)
 हो मण्डलगानाय चचाल । मुग्धा० ।
 परिधाय हस्तगतां शाटीम् । ससंभ्रमं चचाल ॥ मुग्धा०
 मुक्तं नामुक्तं विधायेयं, मण्डलगानाय चचाल ॥
 स्वश्रुः रुष्टा चण्डी भूता, याता च वक्रीभूता
 दृष्टं नादृष्टं कृत्वैवेयं मण्डलगानाय चचाल ॥ मुग्धा० ॥
 हो मण्डलगानाय चचाल । मुग्धा० ।
 हसन्ती क्रीडन्ती सखिभिः समागता गानभूमौ
 प्रचूर्णन्ती गृह्णन्ती तालं सर्वप्रिया संभूताऽसौ (२)
 हो मण्डलगानाय चचाल । मुग्धा० ।

ગદ્ય સાહિત્ય

સંસ્કૃત ન ગણનાર સર્વસામાન્ય આધુનિક સુશિક્ષિતોની એવી માન્યતા છે કે સંસ્કૃતમાં બધું જ સાહિત્ય પદ્યમય છે. સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા સુશિક્ષિતો પણ બાણ, દંડી અને સુબંધુ સિવાયના ગદ્યલેખકોનાં નામ ખાસ ગણતા નથી. પરંતુ સંસ્કૃત ગદ્યવાઙ્મયની પરંપરા પણ અન્ય વાઙ્મય-પ્રકારોની જેમ જ વેદ-વાઙ્મય જેટલી જ પ્રાચીન છે. યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં ગદ્યસાહિત્ય ખાસ કરીને જોવા મળે છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય, કાઠક અને મૈત્રાયણીસંહિતા પૂર્ણપણે ગદ્યમય છે. બ્રાહ્મણગ્રંથો તો ગદ્યાત્મક જ છે. એમનું ગદ્ય સમાસરહિત અને અતિ સરળ છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણની શુનઃશેપની કથા આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે: “અથ હ વિશ્વામિત્રઃ પુત્રાનામન્ત્રયામાસ । તસ્ય હ વિશ્વામિત્રસ્ય એકશતં પુત્રા આસુઃ । પચ્ચાશદેવ જ્યાયાંસઃ મષુચ્છન્દસઃ । પચ્ચાશત્ કનીયાંસઃ । તત્ યે જ્યાયાંસઃ તે કુશલં ન મેનિરે । તાનનુવ્યાજહાર । અન્તાન્ વઃ પ્રજામક્ષીષ્ટ ઇતિ । ત એતે આંધ્રાઃ પુન્ઢ્રાઃ શબરાઃ પુલિન્દા મૃતિવા ઇત્યુદન્તા બહવો વૈશ્વામિત્રા દસ્યૂનાં મૃયિષ્ઠાઃ ।” આ ઉતારામાં બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોનું ગદ્ય કેવું સરળ અને સુબોધ છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

ઉપનિષદોનું ગદ્ય પણ આવું જ સરળ અને સુબોધ છે. હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં “ન્યયોઽવફલમત આહર ઇતિ । ઇદં ભગવ ઇતિ । મિન્ધિ ઇતિ । મિન્નં ભગવ ઇતિ । કિમત્ર પશ્યસિ ઇતિ । અન્વય ઇવ ઇમા ઘાના ભગવ ઇતિ । આસામઙ્ગ એકાં મિન્ધિ ઇતિ । મિન્ના ભગવ ઇતિ । કિમત્ર પશ્યસિ ઇતિ । ન કિન્ચન ભગવ ઇતિ । તં હોવાચ યં વૈ સૌમ્યં એતમણિમાનં ન નિમાલયસે એતસ્ય વૈ સૌમ્ય એષ અણિમ્નઃ એવ મહાન્ ન્યયોઽસ્તિષ્ઠતિ । શ્રદ્ધત્સ્વ સૌમ્ય ઇતિ । સ ય એષ અણિમા એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ।” ઉપરના અવતરણ પરથી ઉપનિષદની ભાષાશૈલીનો સારો ખ્યાલ આવશે. મહાભારતમાં ઉપમન્યુની કથા જેવી કેટલીક કથાઓમાંથી અને પુરાણોમાં ધણા સ્થળે મળી આવતું ગદ્ય બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદની ભાષા જેવું જ સરળ અને સુબોધ છે.

સૂત્રગ્રંથોનું વિવરણ કરવા માટે ભાષ્યાત્મક ગદ્યગ્રંથો નિર્માણ થયા. આ ભાષ્યગ્રંથોમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય જ મૂળમાં અધરો હોવાથી એ ગ્રંથોની ભાષા પણ થોડે અંશે દુર્બોધ બની તોપણ પતંજલિ, શંકરાચાર્ય જેવા શ્રેષ્ઠ ભાષ્યકારોએ સુબોધ અને પ્રસન્ન ગદ્યશૈલીનો આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડ્યો. તાત્ત્વિક અને વિવેચનાત્મક ગદ્ય વાઙ્મયની જેમ જ લલિતમધુર ગદ્ય-વાઙ્મયની પરંપરા પણ ખૂબ પ્રાચીન છે. પાતંજલ મહાભાષ્યમાં વાસવદત્તા, સુમનોત્તરા, ભૈમરથી આ ત્રણ આખ્યાયિકાઓનો ઉલ્લેખ છે. વાસવદત્તાનું અધ્યયન કરનાર વિદ્યાર્થી માટે ‘વાસવદત્તિક’ જેવી વિશેષ સંજ્ઞા વપરાતી હતી. આ આખ્યાયિકો ઉપરાંત વરુણેયકૃત ચારુમતી, શ્રીપાલિતની તરંગવતી, રામિલસોમિલની શૂદ્રકકથા, એ જ પ્રમાણે મનોવતી, શાતકર્ણીહરણમ વગેરે આખ્યાયિકાઓ ઇંદ્રિયસ્તની પૂર્વે પણ બાણીતી હતી. હરિશ્ચંદ્રની ‘માલતી’, ભોજની ‘શૃંગ્ગારમંજરી’, કુલશેખરની ‘આદ્યમંજરી’ રુદ્રની ‘ત્રૈલોક્યસુંદરી’ અપરાજિતની ‘મૃગાન્કલેષ્ઠા’ આવી વિવિધ આખ્યાયિકાઓનો સંસ્કૃત લેખકોએ આદરપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો છે.

લલિતગદ્યલેખકોમાં બાણભટ્ટ, દંડી અને સુખંધુ-આ ત્રણેએ જે અલૌકિક પ્રતિભાસામર્થ્ય અને સંસ્કૃતભાષાનું ઔશ્વર્ય બતાવ્યું છે તે ફક્ત સ્વાનુભવથી જ સમજી શકાય. એમની શૈલીનું અનુકરણ કરવાની ઈચ્છા ધરાવનાર ભૂષણભટ્ટ (બાણભટ્ટના પુત્ર અને કાદમ્બરીના ઉત્તરાર્ધના લેખક), ચક્રપાણિ દીક્ષિત (દશકુમારચરિતના ઉત્તરાર્ધના લેખક), આનંદધર,^૧ ધનપાલ,^૨ સોડટલ,^૩ વાદીભાસેહ,^૪ વિદ્યાચક્રવર્તી,^૫ અગસ્ત્ય,^૬ વામન^૭ (એને જ અભિનવ બાણભટ્ટની પદવી મળી હતી), દેવવિજયગણિ^૮ જેવા અનેક લેખકોએ બાણ, દંડી અને સુખંધુ જેવા શ્રેષ્ઠ લલિતલેખકોની પરંપરા અખંડિત રાખી છે. ત્યારબાદ અર્વાચીન સમયમાં પણ એ પરંપરા અખાધિત રહી છે. અર્વાચીન સાહિત્યકારોએ લખેલા ગદ્યગ્રંથો અને એમની ગદ્યશૈલીનો સવિસ્તાર પરિચય આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે, એ ઉપરથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં કેટલું સ્થિત્યંતર થયું છે એનો થોડો ખ્યાલ આવશે.

સંસ્કૃત ગદ્યલેખકોએ ગદ્યરચનાના જુદા જુદા પ્રકાર પ્રચલિત બનાવ્યા. એનાં લક્ષણો પણ સાહિત્ય-શાસ્ત્રકારોએ આપ્યાં છે. આજના સમયમાં સરળ અને સુખોદ ગદ્ય વાચકોને ગમે છે તેથી આ કૃત્રિમ પ્રકારો માટે એમને વિશેષ આસ્થા નથી. ‘સાહિત્યદર્પણકાર’ વિશ્વનાથે ‘વૃત્તબન્ધોજ્જિતં ગદ્યમ્’ એવી ગદ્યની વ્યાખ્યા આપી છે. દંડીએ ‘કાવ્યાદર્શ’માં ‘ઓજઃસમાસભૂયસ્ત્વમેતદ્ ગદ્યસ્ય જીવિતમ્’^૧-આ વાક્યમાં ગદ્યનું પ્રાણુભૂત તત્ત્વ આપ્યું છે. વિશ્વનાથે ‘સાહિત્યદર્પણ’માં મુક્તક, વૃત્તગન્ધિ, ઉત્કલિકાપ્રાય, ચૂર્ણક એમ ચાર ગદ્ય પ્રકાર ગણાવ્યા છે. અને ઉદાહરણસહિત લક્ષણો પણ આપ્યાં છે. એ બધું અહીં ઉદ્ઘૃત કરવાની જરૂર નથી. ૧૦મી સદીથી ચમ્પૂ નામનો એક ગદ્યપ્રકાર સંસ્કૃતસાહિત્યમાં લોકપ્રિય બન્યો. નલચમ્પૂકાર ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ, યશસ્તિલકચમ્પૂકાર સોમદેવ અને વિશ્વગુણાદર્શચમ્પૂકાર વેંકટાધ્વરીનાં નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અજરામર થયાં છે. ચમ્પૂ વિશેના પ્રકરણમાં આ પરંપરાનું સાતત્ય અમે બતાવ્યું છે.

વૃત્તરત્નાકરમાં દંડક નામનો એક પ્રકાર બતાવ્યો છે. વૃત્તરત્નાકરના ટીકાકાર નારાયણે સિંહવિક્રાન્ત, મત્તમાતઙ્ગ, અનંગશેખર, અશોકમંજરી, કુસુમસ્તબક, કુસુમાસ્તરણ, મેઘમાલા, ઉત્તરકામ, બાળ વગેરે દંડકના પ્રકારો ગણાવ્યા છે. ૧૨મી સદીના પુરાંતક^૨ શામલા દંડક નામનો એક નવો ગદ્યલેખન પ્રકાર શરૂ કર્યો, ૧૮મી સદીના વાલગુરુ કૃષ્ણભાચાર્યે^૩ (‘કચશતકમ્’ અને વિઘવાશતકમ્ના લેખક)^{૧૦} શામલા દંડકના જેવો જ કોમલા દંડક નામનો ગદ્યલેખન પ્રકાર શરૂ કર્યો. આ પ્રકારો ઉપરાંત ચૂર્ણિકા, તૂળક, મુજડગ, લઢગ જેવા બીજા પણ કેટલાક ગદ્યલેખનના પ્રકારો જેવા મળે છે. આવા બધા પ્રકારોને કારણે વેદોપનિષદના સમયનું સરળ અને સુખોદ સંસ્કૃત ગદ્ય અત્યંત કૃત્રિમ અને કિલ્લિ બન્યું.

બાણભટ્ટની કાદમ્બરીની બધા જ સંસ્કૃત ગદ્યલેખકો પર ખૂબ ઊંડી છાપ પડી હોય એમ લાગે છે. તેથી ટુંઢીરાજ વ્યાસકૃત ‘અભિનવ કાદમ્બરી’ (૧૮મી સદી),^{૧૧} મણિરામકૃત ‘કાદમ્બર્યર્થસારઃ’, કાશીનાથકૃત ‘સંક્ષિપ્ત કાદમ્બરી’, વી. અનંતાચાર્યકૃત ‘ચન્દ્રાપીઢચરિત્રમ્’ આર. વી. કૃષ્ણભાચાર્યકૃત

૧ માધવાનલ કથાના લેખક. ૧૦મી સદી

૩ ઉદયસુંદરી કથાના લેખક ૧૧મી સદી

૫ ગણકર્ણામૃતના લેખક ૧૩મી સદી

૭ વીરનારાયણ ચરિતના લેખક ૧૫મી સદી

૮ ક્ર. ૫૦૪

૧૧ ક્ર. ૪૫૬

૨ તિલકમંજરીના લેખક ૧૧મી સદી

૪ ગણચિન્તામણિ ના લેખક ૧૨મી સદી

૬ કૃષ્ણચરિતના લેખક ૧૪મી સદી

૮ રામચરિત ના લેખક ૧૬મી સદી

૧૦ ક્ર. ૫૦૪

‘કાદમ્બરીસંગ્રહઃ’ અને ‘હર્ષચરિતસારઃ’ (સટીક) અને અહોબિલ નરસિંહકૃત ‘અભિનવકાદમ્બરી’^{૧૨} જેવા કાદમ્બરીનીંષ્ઠ ગદ્યગ્રંથો સંસ્કૃતમાં નિર્માણ થયા. એમાંથી કેટલાક બાણભટ્ટનું અનુકરણ કરવા માટે તો કેટલાક બાણભટ્ટના ગ્રંથોનો સારાંશ આપવા માટે લખાયા. અહોબિલ નરસિંહે પોતાના ‘ત્રિમૂર્તિ-કલ્યાણમ્’ નામના ગ્રંથને ‘અભિનવ કાદમ્બરી’ એ નામ એ જ હેતુથી આપ્યું. બાણભટ્ટ પર સરસાઈ કરવાની જાણે એણે પ્રતિજ્ઞા જ કરી હતી. આ ત્રિમૂર્તિકલ્યાણમ્ ગ્રંથમાં એણે પોતાના આશ્રયદાતા તૃતીય કૃષ્ણરાજ વોડિયાર રાજાનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. પરંતુ કમનસીબે લેખકનો હેતુ સફળ થયો નથી.

શ્રીકૃષ્ણમ્યુદયમ્—‘કર્નાટક પ્રકાશિકા’ (બેંગ્લોર) નામના વૃત્તપત્રના સંપાદક શ્રીશૈલ દીક્ષિતે અત્યંત હૃદય અને મૃદુ ભાષામાં શ્રીકૃષ્ણનું ગદ્યચરિત્ર લખ્યું છે. આ લેખકને શ્રીભાષ્ય તિરુમલાચાર્ય અને કાદમ્બરીતિરુમલાચાર્ય એવી પદ્મીઓ મળી છે. આ ગદ્યગ્રંથ ઉપરાંત કાવેરીગદ્યમ્ નામનો પ્રવાસવર્ણન પર ગદ્યપ્રબંધ પણ એમણે લખ્યો છે. ‘કોમેડી ઓફ એરર્સ’ નામના શેક્સપીઅરના નાટકની કથા આ જ લેખકે સંસ્કૃત ગદ્યમાં ‘ભારતીવિલાસમ્’ નામથી લખી છે. (હનુમન્નક્ષત્રમાલા, વીરાઙ્ગનેયશતકમ્ અને ગોપાલાર્યા વગેરે સ્તોત્રો પણ આ જ લેખકે લખ્યાં છે.)

સુસીલા—પરવસ્તુ રંગાચાર્યના પુત્ર આર. કૃષ્ણમ્માચાર્યે (ઈ સ. ૧૮૬૯ થી ૧૯૨૪) હિંદુ સ્ત્રીનું આદર્શ જીવન ચિત્રિત કરવા માટે આ ગદ્યકથા લખી છે. ‘પાતિવ્રત્યમ્’, ‘પાણિગ્રહણમ્’ અને ‘વરરુચિ’ આ ત્રણ લલિત ગદ્યગ્રંથો પણ એમણે લખ્યાં છે. ‘સહૃદયા’ નામની માસિક પત્રિકાનું સંપાદનકાર્ય પણ એમણે કર્યું છે. એ પત્રિકામાં એમના ઘણા લલિત લેખો જેવા મળે છે.^{૧૩}

મન્દારવતી—રંગનાથાર્યના પુત્ર કૃષ્ણમ્માચાર્યે આધુનિક નવલિકાને અનુસરીને ૧૮ પ્રકરણોવાળી આ નવલિકા લખી છે.^{૧૪} ‘વિલાપતરંગિણી’ અને ‘રસાર્ણવતરંગ્ગમાલા’ આ બે પુસ્તકો પણ આ જ લેખકે લખ્યાં છે. નીચેના પરિચ્છેદ પરથી એમની ભાષાશૈલીનો ખ્યાલ આવશે:

“અથ ભગવાનમ્બરમણિરમ્ભૂદુદયોન્મુલઃ । અમાથિષુઃ કુલાયાન્ પક્ષતિવિધૂનનૈરુત્પત્તનોદ્યતાનિ શકુન્તકુલાનિ । અલમ્કાર્ણુર્ગૃહાઙ્ગાનિ ગોમયાનુલેપનાદિભિઃ પરિચારિકાઃ । અજૃમ્ભિષત રથ્યાસુ પાંસુત્રીઢારતાનામર્મકાળાં કોલાહલારાવાઃ । ઉદચાલિષુસ્સરોમિમુલ્લં સિષ્ણાસવો દ્વિજન્માનઃ । અનુશ્રુત-સન્ધિવાર્તાનમીક્ષૈષીત સૈનિકાનાં સંરોધસંભ્રમોત્સાહઃ । અવતારિતાનિ વિગ્રહકેતનાનિ સર્વતઃ શોભા-વત્યામ્ । અધ્યારોપિતા સન્ધિપતાકા । અપાવૃતાનિ ગોપુરદ્વારાણિ । પ્રતસ્થિરે રાજગૃહાદુપાયનહસ્તાઃ પુરસ્કૃત્ય પુરોધસં, દર્દુરકપ્રમુલાઃ સન્ધિકુશલાઃ સેનાશિબિરં પ્રતિ ।^{૧૫}

આ લેખકના પિતા રંગાચાર્ય તિરુપતિમાં રહેતા હતા. એમણે ‘સુભાષિતશતકમ્’, ‘ગુજ્જાર-નાયિકાતિલકમ્’, ‘પાટુકાસહસ્રાવતાર-કથાસંગ્રહઃ’, ‘ગોદાચર્ણિકા’, ‘રહસ્યત્રયસારરત્નાવલી’, ‘સન્મતિકલ્પલતા’ અને ‘અલંકારસંગ્રહ’ આ પુસ્તકો લખ્યા છે.^{૧૬}

૧૨ ક. ૪૮૬

૧૩ ક. ૪૮૮

૧૪ ઈ. સ. ૧૯૨૯માં વાવિળળ પ્રેસ, મદ્રાસથી મુદ્રિત

૧૫ મન્દારવતી પૃષ્ઠ ૩૯

૧૬ ક. ૪૯૩

દિવ્યદ્રષ્ટિ—વારાણસીના ‘સરસ્વતીલવન’ નામના સરકારી ગ્રંથાલયના ઉપાધ્યક્ષ અને ‘અમર-ભારતી’ નામની સંસ્કૃત પત્રિકાના સંપાદક શ્રી નારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તેએ સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા વાચકો માટે સરળ સંસ્કૃતમાં આ કથા લખી છે.^{૧૭}

શૈવલિની અને કુમુદિની—આ બે સંસ્કૃત નવલિકાઓ મહેસુર વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ચક્રવર્તી રાજગોપાલે લખી છે. ‘વિલાસકુમારી’ અને ‘સરગમ્’ નામની બીજી બે દીર્ઘ કથાઓ પણ એમણે લખી છે અને એમનું બધું સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે.

જયન્તિકા—લે. કવિવર જગ્ગુ શ્રી બકુલભૂષણ. આ લેખક જગ્ગુ અલ્વાર અચ્યંગાર નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. એમના પિતાનું નામ તિરુનારાયણ હતું. મહેસુર જિલ્લાના મેલકોટે નગરમાં એમનો વસવાટ હતો. બાણભટ્ટની ‘કાદમ્બરી’નું અનુકરણ કરવાના હેતુથી એમણે ‘જયન્તિકા’ કથા લખી છે.^{૧૮} ‘સ્યમન્તક:’ અને ‘અદ્મુતાંશુકમ્’ આ બે નાટકો, તેમ જ કરુણારસતરંગિણી અને હયગ્રીવસ્તુતિ: આ બે સ્તોત્રકાવ્ય પણ એમણે લખ્યાં છે.

ઉદયનચરિતમ્—મદ્રાસના પરૈય્યપા કોલેજના પ્રાધ્યાપક શ્રી વી. અનંતાચાર્ય કોડંબકમ્ આ આખ્યાયિકાના લેખક છે. ૧૫ અધ્યાયોની આ આખ્યાયિકા ખાસ બાલવાચકો માટે લખાઈ છે. ‘રઘુવંશચરિતમ્’, ‘ચન્દ્રાપીડચરિતમ્’, ‘હર્ષચરિતસાર:’, ‘કથામઞ્જરી’ (ગદ્યપદ્યમયી) અને ‘નાટક-કથાસંગ્રહ:’ વગેરે છાત્રોપયોગી પુસ્તકો પણ પ્રસ્તુત લેખકે લખ્યાં છે અને તે બધાં મુદ્રિત થયાં છે.

સરલા—આધુનિક કાદમ્બરીના તંત્રને અનુસરીને કલકત્તાના મહામહોપાધ્યાય હરિદાસ સિદ્ધાન્તવાગીશે આ કથા લખી છે.^{૧૯}

નિબંધગ્રંથો

લલિતકથાની જેમ જ ધર્મ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ જુદા જુદા વિષયોમાં આધુનિક લેખકોએ ઘણું ગદ્યલેખન કર્યું છે. એમાં પંડિત શ્રી દેવકૃષ્ણે સંતોજી મહારાજ કુકુરમુંડેકરના આદેશાનુસાર લખેલા ‘ધર્મદર્શ:’ નામના ગ્રંથનો^{૨૦} સંવસ્તર પરિચય આગળના એક પ્રકરણમાં આપ્યો છે. કાલડીના રામકૃષ્ણાશ્રમના એક કાર્યકર્તા સ્વામી આગમાનંદનો ‘ધર્મ:’ નામનો પાંચ નિબંધોનો એક સંગ્રહ (પૃ. સં. ૭૫), શ્રી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી ટેંબે મહારાજનો ‘શિક્ષાત્રયમ્’ નામનો કારિકાટીકાત્મક ગ્રંથ-જેવા કેટલાક નિબંધગ્રંથો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

મહેસુર વિશ્વવિદ્યાલયના શ્રી નવીનમ્ રામાનુજચાર્યે સરળ અને સુબોધ સંસ્કૃતમાં નિબંધલેખનનો પ્રચાર કરવાની દૃષ્ટિએ ઘણાં વર્ષોથી એક સંસ્કૃત નિબંધલેખન-રૂપરેખા શરૂ કરી છે. દર ત્રણ વર્ષે આ રૂપરેખા યોજાય છે અને એમાં શ્રેષ્ઠ નિબંધના લેખકને ૧૦૦/-રૂ.નું પારિતોષિક અપાય છે. ઈ. સ. ૧૯૪૪માં ‘કર્મતત્ત્વમ્’ એ વિષય પર નિબંધરૂપરેખા યોજાઈ હતી, એમાં નાગપુરના શ્રી. ન. ના. ભિડેનો નિબંધ શ્રેષ્ઠ

૧૭ માસ્ટર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વારાણસીથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં મુદ્રિત

૧૮ ઈ. ૪૯૪

૧૯ પ્રાપ્તિસ્થાન-શ્રી હરિદાસ સિદ્ધાન્ત વાગીશ, ૪૧ દેવલેન કલકત્તા ૧૪

૨૦ પ્રાપ્તિસ્થાન-આમકારદાસ કિશોરદાસ ચૌધરી, તળોદા

નીવડયો હતો. મહેસુર વિશ્વવિદ્યાલયે ઈ. સ. ૧૯૫૦માં તે ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત કર્યો. વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શન માટે પંડિત હર્ષિકેશ ભટ્ટાચાર્યના લેખોનો સંગ્રહ પ્રબન્ધમંજરી શ્રી કાશીનાથ શર્માએ પ્રકાશિત કર્યો છે. ભટ્ટાચાર્યના એ નિબંધો પોતાના ‘વિદ્યોદયઃ’ નામના સંસ્કૃતના આઘ માસિકમાં પ્રકાશિત થયા હતા.

સંસ્કૃતનિબન્ધપ્રદીપઃ—આ ૪૦૦ પાનનો નિબંધસંગ્રહ^{૨૧} હુધિયાણાના સંસ્કૃત પ્રાધ્યાપક શ્રી હંસરાજ અગરવાલે લખ્યો છે. એમાં પહેલા પ્રદીપમાં પ્રબન્ધકલાને લાગતા છ નિબંધો, દ્વિતીય પ્રદીપમાં સામાજિક અને સાહિત્યવિવેચનાત્મક ૩૨ નિબંધો, તૃતીય પ્રદીપમાં વર્ણનાત્મક ૮ નિબંધો, ચતુર્થ પ્રદીપમાં આખ્યાનાત્મક ૧૧ નિબંધો અને પંચમ પ્રદીપમાં જુદા જુદા વિષયો પર ૨૪ નિબંધોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથના અંતમાં નિબંધોપયોગી વિવિધ સુભાષિતોનો મોટો સંગ્રહ આપ્યો છે. શ્રી હંસરાજ અગરવાલે ‘સંસ્કૃતસાહિત્યેતિહાસઃ’ નામનો નિબંધગ્રંથ એ ખંડમાં લખ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંસ્કૃત ભાષામાં ઇતિહાસ લખનાર આ જ પ્રથમ લેખક છે. ત્યારબાદ કવિરાજ શ્રી દ્વિજેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રીનો ‘સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શઃ’ નામનો વિસ્તૃત ગ્રંથ ૧૯૫૬માં પ્રકાશિત થયો.^{૨૨} વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શન માટે લખાયેલા નિબંધસંગ્રહોમાં વારાણસીના ડૉ. મંગલદેવ શાસ્ત્રીનો ‘પ્રબન્ધપ્રકાશઃ’, ચારુદેવ શાસ્ત્રી-લિખિત ‘પ્રસ્તાવતરંગિણી’ અને પ્રા. શ્રુતિકાન્ત-લિખિત ‘લઘુનિબન્ધમણિમાલા’—આ ગ્રંથો ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી ચારુદેવ શાસ્ત્રીએ ‘ગાન્ધિચરિતમ્’ નામનું એક છત્રોપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે.

આર્યસમાજના મહાન સંસ્થાપક શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીનો ‘ઋગ્વેદાદિભાષ્યમૂમિકા’ નામનો ગ્રંથ નિબંધાત્મક ગ્રંથોમાં ખાસ ઉલ્લેખનીય અને વૈચારિક દૃષ્ટિએ ખૂબ ક્રાન્તિકારી ગણાય છે. એમની લેખન-શૈલી ખૂબ સુખોદ છે અને વૈચારિક ક્ષેત્રમાં આ ગ્રંથ ખૂબ પ્રભાવશાળી નીવડ્યો છે.

શ્રી દયાનંદે—વિદ્યાર્થીઓની સંસ્કૃત સંભાષણની ક્ષમતા વધે એ દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતવાક્યપ્રબોધઃ^{૨૩} એ આલોપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે. દયાનંદના ‘ઋગ્વેદાદિભાષ્યમૂમિકા’ જેવો જ ખીન્ને મહત્વનો આધુનિક નિબંધગ્રંથ શ્રી કપાલી શાસ્ત્રીકૃત ‘ઋક્માળ્યમૂમિકા’ છે. (કપાલીશાસ્ત્રીનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર અને વાક્યમયકાર્ય આગળ આપ્યું છે.) પોંડીચેરીના યોગી શ્રી અરવિંદના સિદ્ધાન્તાનુસાર કપાલીશાસ્ત્રીએ ‘સિદ્ધાન્તજન’ નામનું ઋગ્વેદ ઉપર વિસ્તૃત ભાષ્ય લખ્યું છે. એની પ્રસ્તાવના એટલે જ આ પ્રબંધ છે. ઈ. સ. ૧૯૫૨માં અરવિંદાશ્રમ તરફથી અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશિત થયો છે.

કાવ્યાત્મસંશોધનમ્—લે. મ. મ. માનવલ્લી ગંગાધર શાસ્ત્રી (સી. આઈ. ઈ.). આ આંધ્રપંડિત વારાણસીમાં રહેતા હતા. આધુનિક પદ્ધતિ અનુસાર કાવ્યાત્મતત્ત્વની ચર્ચા તેમણે આ નિબંધમાં કરી છે.^{૨૪} શ્રી ગંગાધરશાસ્ત્રીએ અન્ય વિષયોમાં પણ ઘણું લેખન કર્યું છે. ‘રસગંગાધર’ની ટીકા, એમના ગુરુ રાજરામ શાસ્ત્રી અને બાળશાસ્ત્રીનું પદ્યમય જીવનચરિત્ર, વાક્યપદીય અને તંત્રવાર્તિક આ વ્યાકરણવિષયક ગ્રંથોનાં સંસ્કરણો આ એમની ગ્રંથસંપત્તિ છે.

૨૧ યુગાંતર પ્રેસ દિલ્હીથી મુદ્રિત

૨૨ ન્યુ ઇન્ડિયા પ્રેસ દિલ્હીથી મુદ્રિત

૨૩ વેદિક મુદ્રણાલય અજમેરથી મુદ્રિત

૨૪ ક્ર. ૪૯૬

कीदृशं संस्कृतम्—आत्राता आचार्य श्यामकुमारे पांय अध्यायना आ प्रपधमां संस्कृत भाषाती
तत्कालीन परिस्थितानुं वर्णन कथुं छे. २५

ચર્યાત્મક નિબંધપદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કને કારણે જ ભારતીય સાહિત્યમાં વિકસી છે. જુના સમયનું બધું ચર્યાત્મક લેખન ટીકા અને ભાષ્યરૂપે દ્વારા જ થયું છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંબંધને કારણે ઘણા નવા વિષયો ચર્યા માટે અથવા સમાલોચન માટે ઉપલબ્ધ થયા અને તેના દ્વારા આ પ્રકારના નિબંધવાદમયનો વિકાસ થયો. એમાં ભાષાશાસ્ત્ર વિશેના નિબંધરૂપે આ પ્રમાણે છે.

लघुपाणिनीयम्—ले. २०४२०४वर्मा २६

भाषातन्त्रम्—ले. आर. श्यामशास्त्री.

આર્યભાષાચરિતમ્ અને દેવભાષા-દેવનાગરાક્ષરયોઃ ઉત્પત્તિઃ—શ્રી દ્વિજેન્દ્રનાથ ગુહ ચૌધરીના આ બે નિબંધો ‘સહૃદયા’ માસિકમાં પ્રકાશિત થયા હતા.

भाषाशास्त्रप्रवेशिनी^{२७}—ले. आर. एस. वेङ्कटरामशास्त्री

भाषाशास्त्रसंग्रहः २८—ले. એસ. ટી. જી. વરદાચાર્યર.
સાહિત્યવિષયક નિબંધોમાં નીચેના નિબંધો ઉલ્લેખનીય છે :

गीर्वाणभाषाम्युदयः^{२६}—ले आर. श्रीनिवासराधवन

कविकायंविचारः—ले. राजगोपालचन्द्रवर्ती

પી. પી. એસ. શાસ્ત્રી અને કે. એલ. વી. શાસ્ત્રી-આ બે લેખકોએ મેકડોનેલના 'હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર' ગ્રંથના વૈદિક વાઙ્મય વિશેનાં પ્રકરણોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે.^{૩૦} આર. એસ. વેંકટરામશાસ્ત્રીએ લખેલો વૈદિક વાઙ્મય અને વિદગ્ધ સાહિત્યવિષયક પ્રખ્યાત ગ્રંથ મદ્રાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ધર્મશાસ્ત્રવિષયક નિબંધો

अन्वितायान-मीमांसा^{३१}—ले. काशी शेष वेङ्कटायलशास्त्री

विवाहसमयमीमांसा-अन्वियानविमर्श^{३२}—ले. एन. एस. वेङ्कटकृष्ण शास्त्री.

बालविवाहहानिप्रकाशः—ले. रामस्वर्ण. (ओटा) (छ. स. १९२२मां मुद्रित)

ऋतुमतीविवाहविधिनिषेधप्रमाणानि^{३३}—ले. (अशात)

परिणयमीमांसा^{३४}—ले. ३. ७. नटेशशास्त्री.

૨૫ ભારત મુદ્રણાલય, કિલ્લા પારડીથી મુદ્રિત	૨૬ ત્રિચિનાપલ્લીથી મુદ્રિત
૨૭ બાલમનોરમા પ્રેસ મદ્રાસથી ઈ. સ. ૧૯૩૮માં મુદ્રિત	
૨૮ ચિદ્દગુરૂર અને મદ્રાસથી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં મુદ્રિત	૨૯ સદયા માસિકમાં મુદ્રિત
૩૦ પાલધાટથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં મુદ્રિત	૩૧ મુંબઈથી ઈ. સ. ૧૯૦૩માં મુદ્રિત
૩૧ ઈ. સ. ૧૯૧૩માં મુદ્રિત	૩૩ મદ્રાસથી ઈ. સ. ૧૯૧૨માં મુદ્રિત
૩૪ શ્રીરંગમથી ઈ. સ. ૧૯૧૩માં મુદ્રિત	

વયોનિર્ણય:૩૫—લે. પી. ગણપતિશાસ્ત્રી.

ઉદ્ધારચન્દ્રિકા—લે. કાશીચંદ્ર. સમુદ્રયાત્રાને કારણે પરધર્મી બનેલાઓને સ્વધર્મમાં પાછા લેવા યોગ્ય છે એ પક્ષનું આ નિબંધમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

માનવધર્મસાર:—લે. ડૉ. ભગવાનદાસ (મહારાષ્ટ્રના માજી રાજ્યપાલ ડૉ. શ્રીપ્રકાશના પિતાશ્રી)

આર્યવિદ્યાનમ્—અર્થાત્ વિશ્વેશ્વરસ્મૃતિ:—લે. મ. મ. વિશ્વેશ્વરનાથ રેવૂ, જ્ઞેધપુર.

સ્ત્રિસ્તધર્મકૌમુદી—સમાલોચના^{૩૬}—લે. પ્રજ્જલાલ મુખોપાધ્યાય. ડૉ. બેલન્ટાઈનના સ્ત્રિસ્તધર્મકૌમુદી નામના ગ્રંથમાં હિંદુ ધર્મની નિંદા કરી હતી. એનો પરામર્શ લેવા માટે આ નિબંધ લખાયો છે.

શાંકરભાષ્યગાંભીર્યનિર્ણયલ્હનમ્^{૩૭}—લે. ગૌરીનાથશાસ્ત્રી.

ભાષ્યગાંભીર્યનિર્ણયલ્હનમ્—લે. વેંકટરાધવશાસ્ત્રી.^{૩૮} આ બંને લેખકોએ (ગૌરીનાથશાસ્ત્રી અને વેંકટરાધવશાસ્ત્રી) શંકરાચાર્યના ભાષ્યગ્રંથોના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

નૂતનગીતાવૈચિત્ર્યવિલાસ:^{૩૯}—લે. ભગવદ્ગીતાદાસ

મૂલાવિદ્યાનિરાસ:^{૪૦}—લે. વાય. સુબ્બારાવ (બેંગ્લોર) આ લેખકે સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને સમ્યકદાનંદ સરસ્વતી નામ ધારણ કર્યું અને એ જ નામથી શંકરાચાર્યના ગ્રંથાસ ભાષ્ય પર સુગમ નામનો એક નિબંધ લખ્યો.^{૪૧}

માર્ગદાયિની—લે. કે. વેંકટરત્નમ્ પન્તલૂ. આ ગ્રંથલેખકે ‘અક્ષરસાક્ષ્ય’ નામનો નવો સિદ્ધાન્ત આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અપ્પર્યાચાર્ય નામના વિદ્વાને ‘અનુભવાદૈત’ નામનો સાંખ્યયોગસમુચ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવા માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે.^{૪૨}

ઈશ્વરસ્વરૂપમ્—લે. એમ. વી. ઉપાધ્યાય, વડોદરા. મહાત્મા ગાંધીના સિદ્ધાન્તાનુસાર એક નવા તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન આ ગ્રંથમાં કર્યો છે. એમાં જાતિવ્યવસ્થા, અસ્પૃશ્યતા, પુનર્જન્મ વગેરે માટે પ્રતિકૂલ મત આપવામાં આવ્યો છે.^{૪૩}

પૂર્ણજ્યોતિ:—લે. સ્વામી પૂણાનંદ, હૃષીકેશ.^{૪૪} વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને યોગ એ સાધનામાર્ગોનો પુરસ્કાર સમગ્ર માનવીઓ માટે આ ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ચન્દ્રવિલાસ:—ડૉ. સંપૂર્ણાનંદ. (ઉત્તરપ્રદેશના માજી મુખ્યમંત્રી)^{૪૫} એમના તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક વિવિધ લેખોનો સંસ્કૃત અનુવાદ આ ગ્રંથમાં સંકલિત કર્યો છે.

૩૫ કુંભકોણમથી ઈ. સ. ૧૯૧૦માં મુદ્રિત

૩૭ વાણીવિલાસ પ્રેસમાં મુદ્રિત

૩૯ મદ્રાસથી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મુદ્રિત

૪૧ હોલે નરસિંહપુરથી ઈ. સ. ૧૯૫૫માં મુદ્રિત

૪૩ વડોદરાથી ઈ. સ. ૧૯૫૩માં મુદ્રિત

૪૫ વારાણસીથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં મુદ્રિત

૩૬ કલકત્તાથી ઈ. સ. ૧૮૯૪માં મુદ્રિત

૩૮ ઈ. સ. ૧૯૧૩માં મુદ્રિત

૪૦ બેંગ્લોરથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં મુદ્રિત

૪૨ કોન્ટેમ્પરરી ઇન્ડિયન લિટરેચર પૃ. ૨૨૪

૪૪ ઈ. સ. ૧૯૨૬માં મુદ્રિત

પાશ્ચાત્યપ્રમાણતત્ત્વમ્ અને માનસતત્ત્વમ્—આ બે ગ્રંથો ડૉ. સ્થામશાસ્ત્રીએ લખ્યા છે અને તે ૧૯૨૯માં પ્રકાશિત થયા છે.

સનાતન-ભૌતિક-વિજ્ઞાનમ્^{૪૬}—લે. સી. વેંકટરમણાચાર્ય પ્રાચીન ભારતીય વિજ્ઞાનનો પરિચય આ ગ્રંથમાં લેખકે આપ્યો છે.

પ્રત્યક્ષશારીરમ્^{૪૭} અને સિદ્ધાન્તનિદાનમ્^{૪૮}—લે. કવિરાજ ગણુનાથ સેન.

નેત્રચિકિત્સા^{૪૯}—લે. ડૉ. બા. શિ. મુંજે, નાગપુર.

રસજલનિષિઃ—લે. ભૂદેવ મુખર્જી. ભારતીય રસાયનશાસ્ત્રનો આમાં પરિચય આપ્યો છે.

અનુગ્રહમીમાંસા^{૫૦}—લે. વી. એન. નાયર. જંતુ-સિદ્ધાંત સંબંધી આ ગ્રંથમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આયુર્વેદીય-પદાર્થવિજ્ઞાનમ્^{૫૧}—લે. ચિ. ગ. કાશીકર, પૂણે.

આવા અનેક શાસ્ત્રીય વિષયો પર અનેક ગદ્યગ્રંથો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં વિશેષ પ્રમાણમાં લખાયા છે. આ પ્રકારના અનેક નિબંધો આર્થિક મદદના અભાવે પ્રકાશિત થઈ શકતા નથી. (દા. ત. વિશ્વેશ્વર સિદ્ધાન્ત શિરોમણિનો નીતિશાસ્ત્રમ્ ગ્રંથ)

ભાષાન્તર વિશેના પ્રકરણમાં અનેક ગદ્યગ્રંથોના અનુવાદનો પરિચય આપ્યો છે. એમાંથી કેટલાકનો પુનર્નિદેશ અંહી કરીએ છીએ.

અનુવાદ-ગ્રંથ	અનુવાદક	મૂળ લેખક (અથવા ગ્રંથ)
સંસારચક્રમ્	—અનન્તાચાર્ય	—જગન્નાથપ્રસાદ
કપાલકુણ્ડલા	—હરિચરણ ભટ્ટાચાર્ય	—બંકિમચંદ્ર
ક્ષત્રિયરમણી દુર્ગેશનન્દિની	—શ્રી શૈલ તાતાચાર્ય	—બંકિમચંદ્ર
ઢાવળ્યમયી	—અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર	—બંકિમચંદ્ર
રામકૃષ્ણકથામૃતમ્	—જગન્નાથસ્વામી	—મહેન્દ્રનાથ
દુઃખોત્તરં સુખમ્	—એમ. અહમદ	—(દેહેસ્થાની)નો ‘જામે ઉલ્લીકાયાન્’ નામનો ફારસીગ્રંથ અને અદમદયાનીનો ‘અલ્ફરજવાદિષ્પદ્’ અરબીગ્રંથ

૪૬ મહેસુરથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં મુદ્રિત

૪૮ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં મુદ્રિત

૫૦ કલકત્તાથી ઈ. સ. ૧૯૩૮માં મુદ્રિત

૪૭ કલકત્તાથી ઈ. સ. ૧૯૧૬માં મુદ્રિત

૪૯ પ્રસ્તુતગ્રંથની મુદ્રિત પ્રત હવે દુર્લભ છે.

૫૧ ઈ. સ. ૧૯૫૩માં મુદ્રિત

કથાકૌતુકમ્	—શ્રીવર	—મૂળગ્રંથ ‘યુસુફઝલેખા’
આરવ્યયામિની	—જગદ્ધંધુ	—મૂળગ્રંથ ‘અરેખિયન નાઈડસ.
બલિદાનમ્	—લાટકરશાસ્ત્રી	—ન. ચિ. કેળકર
ભારતીવિલાસમ્	—કાદમ્બરી તિરુમલાચાર્ય	—શેક્સપિયરનું ‘કોમેડી ઓફ એરર્સ’
“કળઃ લુપ્તઃ ગૃહં દહતિ”	—કો. કૃષ્ણસોમયાજી	—ટોલ્સ્ટોય (એ સ્પાર્ક નિગ્લેકટેડ્ બર્નસ્ દી હાઉસ)
“ધર્મપુસ્તકસ્ય શેષાંશઃ”	—વંગદેશીયપંડિત	—બાઈબલ

આધુનિક લેખકોમાં ‘શિવરાજવિજયઃ’ ગ્રંથના લેખક મહાકવિ શ્રીમદ્ અગ્નિકાદત વ્યાસની ભાષા-શૈલીનાં વખાણ બધા વિદ્વાનોએ મુક્તકંઠે કર્યાં છે. જૂની બાણભટ્ટાનુસારી શૈલીમાં શિવચરિત્ર જેવા આધુનિક વિષયનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરીને નવા લેખકોમાં એમણે સારી એવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. એમની લેખનશૈલીનો પરિચય કરાવવા માટે ‘શિવરાજવિજય’માંથી અદ્વૈતબાહ્ય પ્રકરણમાંનો કેટલોક ભાગ ઉદ્ધૃત કર્યો છે. (પૃ. ૫૪)

અથ તૌ ત્વરિતં ગચ્છન્તૌ, સપથેવ પરઃશત-શ્વેતપટકુટીરૈઃ શારદ-મેઘ-મણ્ડલાયિતમ્, દીપમાલા વિહિત-બહુલ-ચાકચક્રમ્ “અપજલસ્વાન”-શિબિરં દૂરત એવ પશ્યન્તૌ, યાવત્ સમીપ-માગચ્છત્ સ્તાવત્ કર્શન કોકનદચ્છવિવલ્લ-લખ્ણવેષ્ટિતમૂર્દ્ધા, કટિપર્યન્ત-સુનદ્ધકાક-શ્યામાદ્ગરક્ષિકઃ, કર્બુરાધોવસનઃ, શોળ-સ્મશ્રુઃ, વિજયપુરાધીશઃ નામાઙ્કિત-વર્તુલ-પિત્તલ-પટ્ટિકા-પરિકલિત-વામ-‘વક્ષઃસ્થલઃ સ્કન્ધે મુશુળ્લી નિધાય ઇતસ્તતો ગતાગતં કુર્વન્ સાવણ્મ્ભ-મુર્દૂભાષયોવાચ, “કોડયમિતિ !” તતો ગૌરસિંહેનાપિ “ગાયકોડહં શ્રીમન્તં દિદક્ષે” ઇતિ સમાર્દવં વ્યાખ્યાયિ । તતો “ગમ્યતામન્યેડપિ ગાયકા વાદકાશ્ચ સમ્પ્રત્યેવ ગતાઃ સન્તિ” ઇતિ કથયતિ પ્રહરિણિ, “ઘૃતેન સ્નાતુ ભવદ્રસના” ઇતિ વ્યાહરન્ શિબિર-મણ્ડલં પ્રવિવેશ ।

તત્ર ચ ક્વચિત્ લટવાસુ પર્યટ્કેષુ ચોપવિષ્ઠાન્ સગડગઢાશબ્દં તામ્રકધૂમમાઘ્રુષ્ય, મુલાત્ કાલસર્પોનિવ શ્યામલ-નિશ્વાસાનુદ્વિરતઃ, સ્વહૃદય-કાલીમાનમિવ પ્રકટયતઃ, સ્વપૂર્વપુરુષોપાર્જિત-પુણ્યલોકાનિવ ફૂત્કારૈરગ્નિસાત્ કુર્વતઃ, મરણોત્તરમપ્યતિદુર્લભં મુલાગ્નિસંયોગં જીવન-દશાયામેવાડ-કલયતઃ પ્રાપ્તાધિકારકલિતાલ્લર્વર્ગવાન્, “ક્વચિદ્-હરિદ્રા, હરિદ્રા, લશુનં લશુનમ્, મત્તિચ્મ મરિચ્મ, ચુક્રં ચુક્રમ્, વિતુન્નકં વિતુન્નકમ્, શઙ્ગવેરં શઙ્ગવેરમ્, રામઠં રામઠમ્, મત્ત્યપ્તી મત્ત્યપ્તી, મત્ત્યા મત્ત્યાઃ, કુક્કુટાણ્ડં કુક્કુટાણ્ડમ્, પલ્લં પલ્લમ્” ઇતિ કલકલૈર્બાલાનાં નિદ્રાં વિદ્રાવયતઃ, સમીપ-સંસ્થાપિત-કુતૂકુતુપ-કર્કરી-કણ્ડોલ-કટકટાહ-કમ્બિકડમ્બાન્, ઉગ્ર-ગન્ધાનિ માંસાનિ શૂલા-કુર્વતઃ, નલમ્પચા યવાગૂઃ સ્થાલિકાસુ પ્રસારયતઃ, હિડ્ગુ-ગન્ધીનિ તેમનાનિ તિન્તિરડીસૈર્મિશ્રયતઃ,

परिपिष्टेषु कलम्बेषु जम्बीर-नीरं निश्च्योतयतः, मध्ये मध्ये समागच्छतस्तान् चूडान् व्यजनताडनैः पराकुर्वतः, त्रपुलिप्तेषु ताम्रः भाजनेश्वारनालं परिवेषयतः सूदान्;

क्वचिद्वक्रप्रसाधितकाकपक्षान्, मद-व्याघूर्णितशोणनयनान्, सपारस्परिककण्ठग्रहं पर्यटतः, यौवन-चुम्बित-शरीरान्, स्वसौन्दर्य-गर्व-भारेणैव मन्दगतीन्, अनवरताऽऽक्षिप्त-कुसुमेषु बाणैरिव कुसुमैर्भूषितान् वसनातिरोहिताङ्गच्छटान्, विविधपटवासवासितानपि चिरास्नान-महामलिन-महोत्कट-स्वेदपूतिगन्धप्रकटीकृतास्पृश्यतान् यवन-युवकान्;

क्वचिद् “अहो ! दुर्गमता महाराष्ट्रदेशस्य, ‘अहो ! दुराधर्षता महाराष्ट्राणाम्, अहो ! वीरता शिववीरस्य, अहो निर्भयतैत्तसेनानीनाम्, अहो ! त्वरितगतिरेतद्घोटकानाम्, आः ! किं कथयामो दृष्टवैव चमत्कारं शिववीरचन्द्रहासस्य ? न वयं पारयामो धैर्यं धर्तुम्, न च शक्नुमो युद्धस्थाने स्थातुम्, को नाम द्विशिरा यः शिवेन योद्धुं गच्छेत् ? कश्च नाम द्विपृष्ठो यस्तद्भटैरपि छलालापं विदध्यात् ? वयं बलिनः, अस्माकीना महती सेना, तथाऽपि न जानीमः किमिति कम्पत इव, क्षुभ्यतीव च हृदयम् ? यवनानां पराजयो भविष्यति अपजल्लवानो विनङ्क्ष्यतीति न विद्मः को जपतीव कर्णे ? लिखतीव सम्मुखे, क्षिपतीव चान्तःकरणे, मा रभ भोः ? मैवं स्यात्, रक्ष, भो रक्ष, जगदीश्वर ! अथवा सम्बोभवीतितमामेवमपि योऽयमपजल्लवानः सेनापति-पद-विडम्बनोऽपि शिवेन योत्स्ये, हनिष्यामि, प्रहीष्यामि, वेति सप्रौढि विजयपुराधीशमहासभायां प्रतिज्ञाय समायातोऽपि शिवप्रतापं च विदंनपि, अथ नृत्यम्, अथ गानम्, अथ लास्यम्, अथ मद्यम्, अथ वाराङ्गना, अथ भ्रुकुंसकः, अथ वीणावादनमिति स्वच्छन्दैरुच्छङ्खलाऽऽचरणैर्दिनानि गमयति । न च यः कदापि विचारयति, यत् कदाचित् परिपन्थिभिः प्रेषिता काचन वारवधूरेव मामासवेन सह विषं पाययेत्, कोऽपि नट एवं ताम्बूलेन सह गरलं प्रासयेत्, कोऽपि गायक एव वा वीणया सह खड्गमानीय खण्डयेदिति । ध्रुव एव तस्य विनाशः, ध्रुवमेव पतनम्, ध्रुवमेव च पशुमारैर्मरणम् । तन्न वयं तेन सह जीवनरत्नं हारयिष्यामः”—इति व्याहरतः, इतरांश्च—

“मैवं भोः । अथ एवाऽऽहव-क्रीडास्माकं भविष्यति, तच्छ्रूयते सन्धिवार्ता-व्याजेन शिव एकत आकारयिष्यते, यावच्च स स्वसेनाम् अपहाय एकाकी-अस्मत्स्वामिना सहाऽऽलपितुमेकान्तस्थाने यास्यति; तावद्वयं श्येना इव शकुनिमण्डले, महाराष्ट्र-सेनायाम्, छिन्धि भिन्धि इति कृत्वा युगपदेव पतिष्यामः, वसन्त-वाताहतनीरसच्छदानिव च क्षणेन विद्रावयिष्यामः इतस्तु छलेनास्मत्स्वामिसहचराः शिवं पाशैर्बद्ध्वा पिङ्गरे स्थापयित्वा तं जीवन्तमेव वशंवदं करिष्यन्ति । परन्तु गोप्यतमोऽयं विषयो मा स्म भूत् कस्यापि कर्णगतः”—

इति कर्णान्तिकं मुखमानीयोत्तरयतः साङ्ग्राभिकभटानवलोकयन् “धन्या भवन्तो येषां गोप्यतमा अपि विषया एवं वीथिषु विकीर्यन्ते, महाराष्ट्रा धूर्ताचार्याः, नैतेषु भवतां धूर्तता सफला भवति” इत्यात्मन्येवाऽऽत्मना कथयन्, स्व-प्रभा-धर्षित-सफल-रक्षकगणः, स्वसौन्दर्येणाऽऽकर्षयन्निव विश्वेषां

મનાંસિ, સપથેવ પ્રવાનપટકુટીરદ્વારમાસસાદ । તત્ર ચ પ્રહરિણમાલોકયન્નુક્તત્રાંશ્ચ યત્ “પુણ્યનગર”
-નિવાસી ગાયકોઽહમત્રભવન્તં ગાન-રસ-રસાયનૈરમન્દમાનન્દયિતુમિચ્છામીતિ । તદવગત્ય સ શ્રુસંચારેણ
કશ્ચિદ્ નિવેદકં સૂચિતવાન્ । સ ચાન્તઃ પ્રવિશ્ય, ક્ષણાનન્તરં પુનર્બહિર્નિર્ગત્ય, ગાયકમપૃચ્છત—
“કિં નામ ભવતઃ ? પૂર્વં ચ કદાપિ સમાયાતો ન વા ?” અથ સ આહ “તાનરઙ્ગનામાઽહં કદાચન
યુષ્મત્કર્ણમસ્પૃશમ્ । ન પૂર્વં કદાપિ મમાત્રોપસ્થાતું સંયોગોઽભૂત્, અથ ભાગ્યાન્યનુકૂલાનિ ચેચ્છ્રીમન્તમ-
વલોકયિષ્યામિ” ઇતિ । સ ચ “આમ્” ઇત્યુદીર્ય, પુનઃ પ્રવિશ્ય, ક્ષણાનન્તરં નિર્ગત્ય ચ, વિચિત્ર-
ગાયકમમું સહ નિનાય ।

તાનરઙ્ગસ્તુ તેનૈવ તાનપૂરિકા-હસ્તેન બાલકેનાનુગમ્યમાનઃ, શનૈઃ શનૈઃ પ્રવિશ્ય, પ્રથમં દ્વિતીયં
તૃતીયં ચ દ્વારમતિક્રમ્ય, કાંશિચન્ મૃદઙ્ગ-સ્વરાન્ સન્દધતઃ, કાંશિચદ્વીળાવરણમુન્મુચ્ય, પ્રબાલં પ્રોચ્છય,
કોણં કલયતઃ, કાંશિચદવિચલોઽયમેતેનૈવ સહ યોજ્યન્તામપરવાદ્યાનીતિ વંશીલં સાક્ષીકુર્વતઃ, કાંશિચત્
કલિત-નેપથ્યાન્ પાદયોર્નુ પુરં બદ્ધતઃ, કાંશિચત્ સ્કન્ધાવલમ્બિગુટિકાતઃ કરતાલિકામુત્તોલયતઃ,
કાંશિચ્ચ કર્ણે દક્ષિણકરં નિધાય, ચક્ષુષી સમ્મીલ્ય, નાસામાકુચ્ય, પાતિતોભયજાનૂપવિશ્ય વામહસ્તં
પ્રસાર્ય, તન્ત્રીસ્વરેણ સ્વ-કાકર્ણી મેલયતઃ, સમ્મુલે ચ પૃષ્ઠતઃ પાર્શ્વતઃપોપવિષ્ટૈઃ, કૌશિચત્ તામ્બૂલ-
વાહકૈરપરૈર્નિષ્ઠયૂતાદાન-ભાજન-હસ્તૈઃ, અન્યૈરનવરતચાલિત-ચામરૈઃ । इतरैर्बद्धाञ्जलिभिर्लाटिकैः
પરિવૃત્તમ્, રત્નજડિતોષ્ણીષિકામસ્તકમ્, સુવર્ણસૂત્ર-રચિત-વિવિધ-કુસુમ-કુડ્મલ-લતાપ્રતાનાઙ્કિત-
કશ્ચુકં મહોપવર્હમેકં ક્રોડે સંસ્થાપ્ય, તદુપરિ સન્ધારિતભુજદ્વયમ્, રજતપર્યઙ્કે વિવિધફેન-ફેનિલ-
ક્ષીરધિ-જલ-તલચ્છવિ-મઙ્ગીકુર્વત્યાં તૂલિકાયામુપવિષ્ટમપજલ્લલાનં ચ દદર્શ ।”

૫. હ્રીકેશ ભટ્ટાચાર્ય સંસ્કૃત સામયિકોના જનક છે. વિદ્યોદય માસિકના સંપાદક તરીકે એમનો
નિર્દેશ સામાયિક વિશેના પ્રકરણમાં આવશે. એમનું ધણુખરું લેખન વૃત્તપત્ર દ્વારા જ થયું છે તે છતાં
સામાન્ય રીતે વૃત્તપત્રોમાં જોવા મળે છે તેવી નીરસતા એમના લેખનમાં નથી. પ્રાચીનલેખકોની
ગુણાલંકારપ્રિયતા અને આધુનિક લેખકોની ધારાવાહિતાનો મધુર સંગમ ૫. હ્રીકેશ ભટ્ટાચાર્યના લેખનમાં
મળી આવે છે. એમના વિદ્યોદયમાંથી નિબંધોનું સંકલન કરીને શ્રી પદ્મસિંહ શર્મા (પ્રબંધમંજરીના
સંપાદક) અને કાશીનાથ શર્માએ પ્રબંધમંજરી^{૫૨} નામનો નિબંધસંગ્રહ પ્રકાશિત કર્યો છે. એમાંથી
સંસ્કૃતભાષા વિશેનો ૫. હ્રીકેશજીનો આ નિબંધ જુઓ :

સંસ્કૃત-ભાષાયા વૈશિષ્ટ્યમ્ (પૃ. ૨૦૭)

ઈહ લલુ રત્નાકરમેલ્લાપરિવેષિતે બહુવિધદ્વીપમણ્ડલમણ્ડિતેઽલ્પમણ્ડિતે મહીમણ્ડલે તત્તત્પ્રદેશ-
પ્રાકૃતભાવમેદસમ્ભૂતપ્રભૂતભેદવદવયવસમ્પન્નેષુ મનુજસમાજેષુ નિયતિકૃતનિયમવશાદ્ વા નિરન્તરવૈચિત્ર્ય-
દર્શનાનુરાગિણઃ પરમેષ્ઠિનોઽવધ્યામિલાષાદ્ વા, દુર્બોધકાર્યકારણધારાપ્રાબલ્યાદ્ વા માનવાનાં વાગ્યન્ત્ર-
ગતનૈસર્ગિકવૈષમ્યાત્ સમુત્પન્નાઃ લલુ પરસ્પરં વિભિન્નરૂપા બહુવિધા ભાષાઃ ।

૫૨ પ્રાપ્તિસ્થાન કાવ્યકુટિર કાર્યાલય ગ્રામ-નાયકનગલા, પો. ચાંદપૂર જી. બિજનૌર મુલ્ય ૧૧ રૂ.

यथा यथा देशस्वभावभेदेन समयभेदेन मनुष्याणां परस्परमाकृतिराचारो धर्मो मनोवृत्तयश्च परस्परं भिद्यन्ते तथा तथा तेषां भाषा अपि परस्परं भेदमाप्नुवन्ति । किञ्च कस्या अपि भाषायाः काल-प्रभावाद् भिन्नदेशसम्पर्काच्च तथा विकृतिः सम्पद्यते यथा सा सर्वथा भिन्नेव प्रतिभाति ।

इत्थं सृष्टेरादितः एतावत् समयपर्यन्तं प्रवृत्तासु बहुविधासु भाषासु संस्कृतभाषैव अन्याः सर्वाः अभिभूय तिष्ठतीति भाषातत्त्वविदः समुदाहरन्ति ।

सन्ति खल्वन्यासु भाषासु काव्यनाटकदर्शनेतिहासविषयका बहुविधा निबन्धा ये नाम जगतीतले स्वस्वनिर्मातुरलौकिक-कवित्व-चिन्ताशक्त्योरनन्यसाधारणानुसन्धित्सायाश्च परमुत्कर्षं प्रतिपादयन्ति । सन्ति च पुनरन्यत्र महान्तः प्रख्यातनामानः कवयो येषामसाधारण-प्रतिभा-प्रभावेण कालिदासादीनामपि यशांसि संशयसागरे निमज्जन्ति ।

वस्तुतो यत्र यत्र मनुष्यसमाजस्तस्य च क्रमोत्कर्षो विद्यते, विद्यन्ते च तेन समं दैन्यमुद्दीपना कार्तर्यमुत्साहप्रभृतयश्च स्फुटतामुपगता मानसभावास्तत्र तत्रैव तत्तद्भावप्रकाशचतुरा भाषाः क्रमशो विकाशीभूयः । ततश्च मानवीयमानसभावाभिव्यक्तौ समाना एवान्याः संस्कृतभाषया, न तदर्थं गीर्वाणवाणी प्रशस्यतेऽस्माभिः ।

अस्ति हि संस्कृतभाषायाः किमपि लाकोत्तरचमत्कारकारि युगपद्विरुद्धभावप्रकाशनक्षमत्वरूपम् अन्यद्वि वैशिष्ट्यं यद्भूतपूर्वमैन्द्रजालिककर्मैव समाकर्षति हृदयं, दैवव्यापारपरम्परैव समुत्पादयति विस्मयमन्तस्तत्त्वेषु येनेयं दैवी वागिति कथ्यते ।

रौद्रमाधुर्ययोर्वीरशृङ्गारयोर्वैरूप्यसौन्दर्ययोः काठिन्यमार्दवयोः वर्षावसन्तयोः शिशिरधर्मयोश्चैकत्र सुश्लिष्टतया समावेशः केवलं संस्कृत एव दृश्यते ।

भीषणभस्मच्छुरित-जटाजूटघटित-सरसकुसुमस्तवकशोभि स्निग्ध-धम्मिल्लशोभोद्भावितं, भयं-कराशीविषघटितार्धमौक्तिक-सरसमुज्ज्वलं, सद्यःकृतशोणितारक्तशार्दूलकृत्तिसामिघटितविमलमाङ्गल्यं क्षौमाच्छादितावयवमर्धनारीश्वररूपं हि केवलं संस्कृतभाषायामेवाविर्भावितमस्ति । युगपदेवं व्यधिकरण-भावसामञ्जस्यसंस्थापनमेव संस्कृतभाषाया वैशिष्ट्यं देवभावश्च ।

केवलं संस्कृतभाषैवैकस्मिन्नधिकरणे नरकङ्कालमाङ्गल्यधारिणीं घनतमालनीलच्छविं प्रत्यग्रनर-शोणितोपलिप्तावयवां कृतान्तसहचरीमिव भयङ्कराकारां निशाचरीं ताडकां समभिसरणकृतोद्यमाम् अभिनवकुसुमदामविभूषितां सुरभिचन्दनरसार्द्रिकृतामघनां घनजघनगौरवभन्धरां मूर्तिमतीं रतिमिव लावण्य-मयीं सौन्दर्यमयीं लीलामयीं मृदुलतनुलतां तनुमध्यां महिलाकुलललामभूतां कुलललनां दर्शयितुं समर्था भवति । एका संस्कृतभाषैवैकत्र राघवपाण्डवचरितयोरपूर्वसमावेशं विधातुमलमस्ति । पारयति चैकेनैव वचनविन्यासेन नृपकुमारीं विद्यामादिशक्तिं महाविद्याश्च प्रशंसितुम् । ” । इति ।

આ જ પ્રમાણે પ્રાચીનરૂઝિની લેખનશૈલીનું અનુકરણ કરનારા અનેક ગદ્યલેખકો અર્વાચીન સમયમાં મળી આવે છે અને સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનનો ધીરે-ધીરે હ્રાસ થતો હોવાથી નવા વાચકોના ભાષાજ્ઞાનની મર્યાદા ધ્યાનમાં લઈને ઘણા લેખકોએ ખૂબ સરળ, સુબોધ અને અલંકારરહિત એવી લેખન-શૈલી સંસ્કૃતમાં દાખલ કરી છે. આ શૈલીનો યોગ્ય પરિચય કરાવવા માટે અર્વાચીન સમયમાં શિવાજી મહારાજના સમકક્ષ શ્રોષ્ટ પુરુષ શ્રી લોકમાન્ય ટિળકના જીવનચરિત્ર પર શ્રીકૃષ્ણ વામન ચિતળેએ ‘સુબોધ-સંસ્કૃતલોકમાન્યટિલકચરિતમ્’^{૫૩} લખ્યું છે એ પુસ્તકના દસમા પ્રકરણનો કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે :

૧૦ મુક્તતાપર્વ

(૧) મળડાલેકારાવાસ:

મળડાલેનામ્નિ નગરે સમાનીતેષુ લોકમાન્યેષુ કાલક્રમેણ સાર્ધપશ્ચવર્ષાણ્યતીતાનિ । પ્રત્યહં સ એવ નિત્યક્રમઃ । લોકમાન્યાનાં નિવાસાર્થમ્ એકઃ પ્રકોષ્ઠો દત્તઃ । એકઃ સૂદઃ તેષાં સહચરઃ । કારાગૃહાધિકારિણો મિષગ્વર્યશ્ચ લોકમાન્યાનામ્ અતિથયઃ ।

લોકમાન્યાનાં ભાગિનેયો ઘોડોપંત-વિદ્વાસમહાશયઃ વત્સરસ્ય સકૃદ્વા દ્વિર્વા લોકમાન્યાન્ દ્રષ્ટું ગચ્છતિ સ્મ । તદર્શનમપિ અધિકારિકાર્યાલયેઽમૂત્ । વિદ્વાસ-મહાશયેન લોકમાન્યાનાં નિવાસસ્થાનમપિ ન દૃષ્ટમ્ । પ્રતિમાસમાત્મનો વાર્તા નિવેદયિતું પત્રલેખનાયાનુજ્ઞાઽઽસીત્ । તેષાં વ્યવસાયઃ અતિ-વરિષ્ઠન્યાયાલયં પ્રેષણીયાનામભિયોગાનાં નિર્ણયપરીક્ષણાર્થં પ્રાર્થનાપત્રાણાં ટિપ્પણીકરણં ગીતારહસ્ય-ગ્રન્થલેખનં ચ ।

(૨) લોકમાન્યકથિત-કારાવાસવૃત્તાન્તઃ

મળડાલે-નગરકારાવાસાત્ પુણ્યપત્તનં સમાગતેષુ લોકમાન્યેષુ કેસરિપત્રવાચકાનુપ્રહાર્યર્થમેકં કારાવાસવૃત્તિનિવેદનં મુદ્રિતમ્ । તસ્મિન્નિવેદને સંક્ષેપતઃ સકલવૃત્તાન્તો વિદ્યતે । અતો લોકમાન્યૈઃ સ્વયં કથિતં કારાવાસવૃત્તં વ્યમત્ર સમાસેનાવલોકયામઃ ।

“અભિયોગેન કારાવાસદણ્ડે જાતે કસ્યાપિ પુરુષસ્ય દર્શનં વિના ન્યાયાલયસ્યાધોભાગે નીત્વા પૂર્વેનિયોજિત-તૈલશકટામ્યન્તરે માં સંસ્થાપ્ય ‘બી. બી. સી. આય્’ નામકસ્ય લોહમાર્ગસ્ય અગ્નિરથ-વિશ્રાન્તિસ્થાનં રક્ષાપુરુષા મામનયન્ । તત્ર પૂર્વમેવ વિશેષબાપ્પરથઃ સન્નદ્ર આસીત્ । સારથિના સહ રક્ષાપુરુષાણાં સંવાદો જાતઃ । કુત્ર માં નયન્તિ ઇતિ ન કેનાઽપિ મહ્યં કથિતમ્ । અન્યેઘુઃ પ્રભાતેઽગ્નિરથવિશ્રાન્તિસ્થાને સાબરમતિકારાગૃહસ્યાગ્રતઃ બાપ્પરથોઽતિષ્ઠત્ । અહમદાબાદવિભાગપ્રશાસકઃ તત્રોપસ્થિત આસીત્ । સ માં કારાગૃહમનયત્ । તત્ર મમ ભોજનવ્યવસ્થા સશ્રમકારાવાસબન્દિજનસ્યેવ આસીત્ । તેન મમ ભારપરિમાણં ન્યૂનં જાતમ્ । અતશ્ચરુદુઘ્નઘૃતાદિપદાર્થા મહ્યં દત્તાઃ । દ્વીપાન્તર-કારાવાસેન દણ્ડિતોઽહં બહુદિવસાનત્ર ન સ્થાસ્યે ઇતિ મયા જ્ઞાતમેવ । અતઃ ૧૯૦૮ વત્સરસ્ય સપ્ટેમ્બર-

૫૩ પ્રાણ મુદ્રણાલય, મુંબઈથી મુદ્રિત મૂલ્ય ૫ રૂ.

मासस्य त्रयोदशे दिवसे कारागृहाधिकारी मां स्वकार्यालयमनयत् । मम प्रवासस्य सकला सामग्री तत्र आसीत् । कारागृहाद् बहिरग्निरथः सज्जोऽवर्तत । गुर्जरदेशीयो ब्राह्मणः सूदत्वेन नियुक्तः । अद्यावधि कारागृहवेशो मह्यं न दत्तः । परिधानवस्त्राणि, कञ्चुकः उष्णीषं चेति मम वेशस्तत्रासीत् । सश्रम-द्वीपान्तर-कारावासदण्डः केवलकारावासत्वेन परिवर्तिन इत्याज्ञापत्रकं मह्यं मण्डाले-कारागृहे दत्तम् । बाष्परेथद्वाराणि वातायनानि च पिहितानि । मम रक्षणार्थं (!) नव रक्षापुरुषा (!) आसन् । तेष्वेकः आंग्लदेशीयः । अन्येऽष्टौ यवनाः । शनिमङ्गलादि-नव-ग्रहा इव ते सर्वे मां परितः आसन् । एवं स्थितेऽपि एकस्मिन् स्थले 'जयतु तिलकमहाराजः' इति शब्दो मया श्रुत एव । प्रभूतायां रजन्यामस्माकमग्निरथो मुंबापुर्यां नौकाश्रयस्थानं प्राप्तः । हार्डिंगनामकं प्रवहणमासीत् । तस्याधोभागे एकस्मिन् प्रकोष्ठे मम सूदः स्थापितः । अहोरात्रमहं तत्रावसम् । तीव्रो निदाघः । प्रत्यहं होरामात्रं नौकायाः ऊर्ध्वभागे रक्षापुरुषा मामनयन् । मुम्बापुरीं विहाय विना विश्रान्तिसुखं मम प्रवहणं नवरात्रान्तरं 'रंगून'-नामकं नौकाश्रयस्थानमगच्छत् । मम तत्र गमनात् प्रागेव रंगूननागरिकैर्ममागमनवार्ता श्रुता । आसन्नद्विसहस्रं जनाः नौकाश्रयस्थाने उपस्थिताः । प्रवहणान्मामवतार्य सन्निहितधूमशकटे मां, मम सेवकांश्च प्रवेश्य प्रस्थितोऽस्माकं सारथिः । अन्येद्युः प्रातःकाले अनिरथो मण्डालेनामकं विश्रान्तिस्थानं गतः । तत्र कारागृहे पूर्वनियोजितस्थले मां नीत्वा एकस्मिन् प्रकोष्ठे मम स्थापना कृता । विंशतिहस्तदीर्घं द्वादशहस्तविततं मम निवासस्थानम् ।

कारागृहं परितस्तुंगः प्राकार आसीत् । सर्वाणि द्वाराणि पिनद्वानि । मम प्रकोष्ठे एको विष्टरः, एको लेखनमंचः एकं सुखासनम्, निद्रासुखार्थमेको मञ्चकरश्च आसन् ।

पाकसिद्धयर्थं प्रथमं गुर्जरदेशीय सूदः आसीत् । मासेन कारावासात् तस्य मोक्षे जाते अपरः 'कुळकर्णी'-नामकः पञ्चवर्षभोग्येन कारावासेन दण्डितस्तत्रानीतः । सोऽपि कालान्तरेण गतः । अन्ते उत्तरभारतीय एको ब्राह्मणो मया सहासीत् । तण्डुलगोधूमादिधान्यकणाः दुग्धघृतादिपदार्थाः तथा सप्ताहस्य सकृत् कानिचित् फलानि मह्यमाहाराय दत्तान्यासन् । गृहादानीतानि वस्त्राणि धारयितुमनुज्ञाऽऽसीत् । पाकार्थं स्थाव्यादिपात्राणि स्वधनेन क्रीतानि । विशेषस्तु पूगीफलभक्षणाय मह्यमनुज्ञा दत्ता । वाचनार्थं पुस्तकान्यासन् इति पूर्वमुक्तमेव । परं युगपत् चत्वार्येव पुस्तकानि सन्निहितानि स्युः इत्याज्ञया महत्संकटं प्राप्तम् । अतो ब्रह्मदेशशासनसंस्थायै मया प्रार्थनापत्रं प्रहितम् । यत् ग्रन्थलेखनार्थं मया ग्रन्थसाहित्यमपेक्ष्यते । तस्मात् कृपयाऽनुज्ञा दातव्या इति । अनुगृहीतं मम प्रार्थनापत्रम् । अतो ग्रन्थलेखनार्थं पुस्तकसम्भारः सन्निहितो जातः । सर्वे ग्रन्थाः सम्यक् परीक्ष्य, तेषां पृष्ठसंख्या प्रतिपुस्तकं विलिख्य मह्यं दत्ताः । लेखनार्थं लेखनपुस्तकान्यपि पृष्ठसंख्यां गणयित्वा दत्तानि । आसन्नचतुःशतं ग्रन्थसंख्या । एतान् सर्वान् ग्रन्थानधीत्य केवलं पञ्चषष्ठे मासेषु गीता-रहस्यग्रन्थो लिखितः

निष्पद्येभनने साहित्य-प्रकार भारतीय साहित्यमां आम जुओ तो आधुनिक ४ छे ओम कडीओ तो ओ ओटुं नथी. आधुनिक संस्कृत साहित्यकारोओ पथु आ साहित्य-प्रकारनी उपेक्षा करी नथी.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અત્યાર સુધી ઠેકઠેકાણે મળી આવેલા નિબંધોના નિર્દેશ ઉપરથી આ હકીકત વાચકોના ધ્યાનમાં આવી જ હશે. પછીના એક પ્રકરણમાં ધર્માદર્શન અને સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શ એ બે મોટા નિબંધોના વિસ્તારપૂર્વક પરિચય આપ્યો છે.

આ નિબંધાત્મક નાના-મોટા ગદ્ય યંત્રોમાં જૂની લેખનશૈલીની અલંકારપ્રચુરતા અને કિલ્લતા ભાગ્યે જ છે અને પ્રાદેશિક ભાષાના લેખનની ધારાવાહિકતા અને સુબોધતા જોવા મળે છે.

કાલરી (કેરળ રાજ્ય) શ્રી રામકૃષ્ણ અદ્વૈતાશ્રમના સ્વામી શ્રી આત્માનંદના ‘ધર્મ’ નામના નિબંધમાંથી નીચેનો ઉતારો જુઓ.

ધર્મશ્ચ રાજ્યતન્ત્રં ચ (પૃ. ૫૬)

“ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ” इति एषः भारतस्य मुख्यः सन्देशः । लोकव्यवहारेऽस्मिन् धर्मः अप्रधान इति, स हि परलोकमात्रसाधन इति, स खलु भारतेऽन्यत्र वा प्रसृतस्य दुर्भिक्ष-दौर्मनस्य-सांपत्तिकासमत्त्व-सैन्यसंनहन-राष्ट्रक्षोभादिविषयकविविधविषमप्रश्नस्य न प्रतिसमाधानकारी इति, अतश्च एतेषां प्रतिसमाधानानन्तरं वा भवतु धर्मविचारः इति अद्य पुनः अपेक्षितं राजतन्त्रं (Politics) धनशास्त्रं चेति द्वयमेवेति चाद्यतना युवानः भूयांसः पाठिताः तथा वदन्तश्च ते, तथैव उपन्यस्यन्तश्च बहुलमुपलभ्यन्ते सर्वमेतद्धर्मस्वरूपानभिज्ञताविलसितमेव ।

“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः” इति हि धर्ममुदाहरन्ति महान्तः ।

“ऊर्ध्वबाहुर्विरैर्म्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥”

इति हि शोचति वेदव्यासः । अर्थकामौ राज्यतन्त्रस्य विषयौ । तथा हि धनस्य विभवस्य वा सुस्थितिकरणेन ऐहिकसुखलाभः राज्यतन्त्रस्य लक्ष्योऽर्थः । परन्तु चलतु यथा तथा वा राष्ट्रतन्त्रं, धर्म एव सुखं प्रतिष्ठितम् । यथोक्तम्—

“सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥”

इत्यष्टાઙ્ગહૃદયે વૈષ્ણવપ્રન્યે । મહાદિદં દુર્ભિક્ષં સામ્પત્તિકમસમત્વં લોકસ્ય ચાસમાધાનં સર્વમિદં કુતસ્સમ્ભૂતમ્ ? તત્ર વદામો મનુષ્યાદિતિ । નાન્યતઃ વાયોઃ આકાશાત્ વૃક્ષાત્ પક્ષિણઃ મૃગાદ્વા સમ્ભૂતમ્ । અપિ તુ મનુષ્યસ્યૈવ મનસો જાતમેતદલિલમ્ મનસો હિ વશે ઇન્દ્રિયાણીતરાણિ પ્રવર્તન્તે । યતો મનસો જાતાન્યેતાનિ તતઃ એતેષાં પરિહારે મનસ એવ શુદ્ધિકરણં સમીચીને ઉપાય ઇતિ યુક્તમ્ । યથા રોગસ્ય ઉદ્ભવઃ કુતઃ, કસ્માન્ચ કારણાદિત્યવગમ્ય રોગનિદાનાપનોદનાય ચિકિત્સકો વૈષ્ણવઃ પ્રવર્તતે । “અન્તરશુદ્ધો યદપિ શાન્તો ભૂયઃ સ્ફુટતિ ત્રણ એષ ચિરાત્” ઇતીદં સર્વસાધારણં સર્વેષામપિ સુવિદિતં વ્રતમ્ । પ્રકૃતે ચ માનસદોષપ્રયુક્તત્વાદ્ એતેષાં મનુષ્યસ્ય મનઃસ્થિતેઃ શુદ્ધીકરણાદતે નોક્તક્લેશનિવૃત્તિઃ ।

અથ કે માનસા દોષાઃ ? રાગદ્વેષાવિતિ બ્રૂમઃ । તથા રાગદ્વેષાધીનૈઃ મહદ્મિરપિ પુરુષૈઃ નિર્મીયમાણા નિયમા અપિ રાગદ્વેષાનુગતા એવ ભવેયુઃ । તાદૃશાનાં રાજ્યભરણમપિ રાગદ્વેષયુતં ભવેત્ । રાષ્ટ્રસ્ય નેતૃભિઃ ક્રિયમાણા ઉપદેશા અપિ રાગદ્વેષયુક્તા એવ સ્યુઃ । લશુનભક્ષિણે જિહ્વાતઃ નિઃસરન્વાયુઃ લશુનગન્ધો ભવેત્ इति રામકૃષ્ણદેવોપદેશસ્યાયમેવાર્થઃ । તસ્માદ્રાગદ્વેષનિરસનેન ચિત્તશુદ્ધીકરણમેવાથ અત્યાવશ્યકં જનાનામ્ । સા ચ ચેતસઃ શુદ્ધિઃ ધર્માધીનેતિ ધર્મ એવાદર્તવ્યઃ સર્વૈઃ શુદ્ધિકામૈઃ ।

અથ યત્ન વ્યક્તિભિઃ સંઘૈઃ પત્રૈશ્ચ ક્રિયમાણં નેતૃવિષયકમધિકૃતપુરુષવિષયકં ચ નિરૂપણં પશ્યતામસ્માકં ઇયં ચિન્તા સમુન્મિષતિ । તથા હિ—યદ્યેતે નેતારઃ અધિકૃતા વા યથોક્તદોષારોપણપાત્રી-ભૂતા, તદા તે ભવન્તિ નિયતં રાગદ્વેષવશીકૃતાઃ । અથ યદિ ન તે તથાભૂતા વસ્તુતઃ તદા તાનેવં વદન્તઃ નિરૂપકાઃ યત્ન રાગદ્વેષવશગા इति નિશ્ચિતમેવ । સર્વથા હિ રાગદ્વેષવશોડયં ક્લેશ इति । તથા ચ યદ્યેકઃ સંઘઃ રાગદ્વેષવતાં ભૂરિપશ્ચાનુસૃતઃ રાષ્ટ્રં ચ તાદૃશભરણાધિકારપાતિતં ભવેદ્યદિ તદા તદ્રાષ્ટ્રં સમરાય કલ્પતે । તથા “ ધનં ત્યાગાય અથવા યજ્ઞાય કલ્પિતં ” इत्येतદજાનતાં ગૃહસ્થાનાં રાગદ્વેષવતામધિકારસત્ત્વે ભવતિ સામ્પત્તિકમસમત્વં, પ્રાદુર્ભવતિ ચ રાષ્ટ્રે દુર્મિશ્કમ્ । તથૈવ ક્રિસ્તુ-મુહમ્મદુનબિ-બુદ્ધાનામુપદેશવચનાનિ રાગદ્વેષાધીનપુરુષહસ્તપાતિતાનિ કલ્હકારાણ્યાસન્ । એતત્પરિ-હારકરણે ન કેવલં રાજ્યતન્ત્રં પર્યાપ્તં ભવતિ । કુત इति ચેદ્ રાજ્યતન્ત્રમેતત્ રાગદ્વેષવતાં પુરુષાણા-મધિકારે પતિતં લાકોપદ્રવકરણાયૈવ પ્રભવતિ । રાગદ્વેષવિહીનસર્જનસામર્થ્યં તાદૃશસૃષ્ટિવિજ્ઞાનરૂપસ્ય ધર્મસ્યૈવ સ્યાત્ । અતો ભવતિ ધર્માશ્રિતં રાજ્યતન્ત્રમ્ । અધર્મ્યં હિ રાજ્યતન્ત્રં ભવતિ નિર્જીવં ક્લેશકારણં ચ । તેન હિ ધર્મનિષ્ઠો રાજ્યતન્ત્રાચાર્યો મહાત્મા કથયતિ—“ Politics bereft of religion are a deathtrap, because they kill the soul. ” इति । અતોડ્યતના અપિ રાજ્યતન્ત્રપ્રવર્તકાઃ યદ્યેતત્ તત્ત્વમગમ્ય પ્રવર્તેન્ તદા તત્તેષામન્યેષામપિ ભવેત્ ક્ષેમાય, અન્યથા તેષાં પ્રવૃત્તિઃ રાષ્ટ્રસ્યૈવ અધઃપાતાય ભવેત્ । “ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ” इत्याપ્તોક્તિમનુસૃત્ય ધર્માનુસૃતા પ્રવૃત્તિરેવ જયાયામ્યુદયાય ચ ભવેત્ । જનાન્ તથાવિધપ્રવૃત્ત્યુન્મુખાન્ ભવિતું સર્વેશ્વરોડનુગૃહ્ણાતુ ॥ ૪

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્ક બાદ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનુવાદિત ગ્રંથોનું એક અભૂતપૂર્વ મોજું બેવા મળે છે. આ અનુવાદિત ગ્રંથોની લેખન શૈલીની અસર તે પછીના સમયના સંસ્કૃત-લેખકો પર ઘણા પ્રમાણમાં થઈ છે. કારણ નવા સંસ્કૃતરો સામાન્ય રીતે ખીજી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા તૈયાર થયેલા હોય છે. એના લેખનનું માધ્યમ ભલે સંસ્કૃત હોય પણ વિચારનું માધ્યમ તો અંગ્રેજી અથવા પ્રાદેશિક ભાષા જ હોય છે. એના ચિંતનની ભાષાના વાક્યપ્રચારની ઓપ અબ્બણતાં જ એમની લેખનશૈલીમાં દેખાઈ આવે છે. દા. ત. ‘ પુસ્તક ’ શબ્દ હિન્દી ભાષામાં સ્ત્રીલિંગી હોવાથી ઘણા હિન્દીભાષી લેખકોએ સંસ્કૃતલેખનમાં અથવા ભાષણમાં એને સ્ત્રીલિંગી તરીકે જ વાપર્યો છે. મરાઠીમાં ‘ સંધિ ’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી હોવાથી મરાઠી લેખક અથવા વક્તા એના સંસ્કૃતલેખન અથવા ભાષણમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એનો સ્ત્રીલિંગમાં ઉપયોગ કરે છે. આવાં અનેક કારણોસર ભાષાન્તરિત સંસ્કૃત-સાહિત્યનો સંસ્કૃત લેખનશૈલી પર ધીમે ધીમે

૫૪ ૧૧૨૭ મકરમાસસ્ય ચતુર્દશદિને પ્રસિદ્ધિકૃતઃ મહ્યાલરાજ્ય-વારપત્રિકાતઃ સંગૃહીતમ્ ।

અ ૨૫

પ્રભાવ પડશે એવાં ચિહ્નો દેખાય છે. ભારતના અંગ્રેજી અધારણીનું બધી ભારતીય ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થયું છે. એમાંથી સંસ્કૃત ભાષાન્તર ખૂબ સારું થયું છે એવો ઘણા વિદ્વાનોએ અભિપ્રાય આપ્યો છે. ભાષાન્તરિત સંસ્કૃત ગદ્યના એક ઉત્તમ નમૂના તરીકે ‘ભારતસ્ય સંવિધાનમ્’માંથી થોડો ભાગ નીચે આપીએ છીએ.

ભાગ : ૫

સંઘ :

અધ્યાય: ૧ – કાર્યપાલિકા

રાષ્ટ્રપતિ: ઉપરાષ્ટ્રપતિશ્ચ

ભારતસ્ય રાષ્ટ્રપતિ:

૫૨ ભારતસ્ય રાષ્ટ્રપતિર્ભવેત્ ।

- ૫૩ (૧) સંઘસ્ય કાર્યપાલિકાશક્તિ: રાષ્ટ્રપતૌ નિહિતા ભવેત્ । સા ચ તેન સ્વયમ્ અધી-
નસ્થાનાં પદાધિકારિણાં દ્વારા વા અસ્ય સંવિધાનસ્યાનુસારેણ પ્રયુક્તા ભવેત્ ।
- (૨) પૂર્વગામિન ઉપબન્ધસ્ય વ્યાપકતાયાં પ્રતિકૂલં પ્રભાવં પરિહાય સંઘસ્ય રક્ષાબલના-
મુશ્ચતમ: સમાદેશો રાષ્ટ્રપતૌ નિહિતો ભવેત્ । તસ્ય પ્રયોગશ્ચ વિધિના વિનિયમિતો
ભવેત્ ।
- (૩) एतदनुच्छेदगतं किमपि—
(ક) કસ્યાપિ રાજ્યસ્ય શાસનાય અન્યસ્મૈ વા પ્રાધિકારિણે કેનાપિ વર્તમાનેન વિધિના
દત્તાનાં કેષાંચિદપિ કૃત્યાનાં રાષ્ટ્રપતૌ હસ્તાન્તરિતમિતિ ન મન્યેત્;
(ખ) સંસદં રાષ્ટ્રપતેરન્યેભ્ય: પ્રાધિકારિભ્યો વિધિના કૃત્યાનાં પ્રદાનાન્ન નિવારયેત્ ।

રાષ્ટ્રપતેર્નિર્વાચનમ્

૫૪ રાષ્ટ્રપતિ:—

- (ક) સંસદ ઉભયો: સદનયોર્નિર્વાચિતૈ: સદસ્યૈ:;
(ખ) રાજ્યવિધાનસભાનાં નિર્વાચિતૈ: સદસ્યૈશ્ચ;
ભૂતસ્ય નિર્વાચકગણસ્ય સદસ્યૈ: નિર્વાચિતો ભવેત્ ।

ભાગ: ૫—સંઘ:—અનુચ્છેદ: ૫૫

રાષ્ટ્રપતેર્નિર્વાચનરીતિ:

૫૫ (૧) યાત્સ્મંભવં રાષ્ટ્રપતેર્નિર્વાચને મિન્નાનાં રાજ્યાનાં પ્રતિનિધિત્વસ્ય માને સમરૂપતા ભવેત્ ।

(२) राज्यानां मध्ये परस्परम् एतादृशीमेकरूपता तथा समस्तानां राज्यानां च मध्ये समतुल्यता संपादयितुम्, संसदः प्रत्येक-राज्य-विधानसभायाश्च निर्वाचितः प्रत्येकं सदस्यो एषां दानेऽधिकृतस्तेषां मतानां संख्या प्रतिनिर्वाचनं निर्धारिता भवेत् निम्नलिखितेन प्रकारेण—

(क) राज्यविधानसभायाः प्रत्येकं निर्वाचितः सदस्यः येषां दानेऽधिकृतस्तेषां मतानां संख्या प्रतिनिर्वाचनं निर्धारिता भवेत् निम्नलिखितेन प्रकारेण—

(क) राज्यविधानसभायाः प्रत्येकं निर्वाचितः सदस्यः तावन्ति मतानि भजेत् यावन्ति एकसहस्रस्य गुणितानि तत्समया निर्वाचितसदस्यानां पूर्वसंख्यया राज्यस्य जनसंख्यां विभज्य प्राप्ते भागफले स्युः ।

(ख) एकसहस्रस्य उक्तानि गुणितानि स्वीकृत्य यदि शेषः पञ्चशतेभ्योऽन्यूनः स्यात् तदा (क) उपखण्डे उक्तस्य सदस्यस्य मतानि वर्धेरन् एकसंख्यया; (ग) संसदः प्रत्येकसदनस्य प्रत्येकं निर्वाचितः सदस्यः मतानाम् एतादृशीं संख्यां भजेत यादृशी राज्यानां विधानसभानां सदस्यानामर्थे (क) (ख) उपखण्डाभ्यां नियतां मतानां पूर्णसंख्यां संसत्सदनयोः सदस्यानां पूर्णसंख्यया विभज्य प्राप्ता भवेत्, भिन्नानि अर्धांशापेक्षया अधिकानि एकम् इति गणितानि स्युः अन्यानि भिन्नान्युपेक्षितानि स्युः ।

(३) राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम् अनुपाति-प्रतिनिधित्वपद्धतिमनुसृत्य एकलसंक्रमणीयमतेन भवेत्, किं च एतादृशि निर्वाचने मतदानं गूढशलाकया संपद्येत ।

व्याख्या—अस्मिन् अनुच्छेदे ‘जनसंख्या’ शब्दस्य अर्थोऽस्ति सा जनसंख्या या निश्चिता अन्तिमायां पूर्ववृत्तायां जनगणनायाम्, यस्याः अपेक्षिता अङ्काः प्रकाशं प्राप्ताः ।

भाग ५-संघः—अनुच्छेदः ५६-५८

राष्ट्रपतेः पदावधिः

५६ (१) राष्ट्रपतिः पदं पञ्चवर्षावधि तस्मादिनाङ्कात् धारयेत् यस्मिन् स खपदमारोहति—
परन्तु—

(क) राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिं संबोध्य लिखितेन खहस्ताङ्कितेन लेखेन पदं त्यक्तुं क्षमते;

(ख) राष्ट्रपतिः संविधानातिक्रमेण ६१-तमानुच्छेदे उपबन्धितया रीत्या कृतेन महाभियोगेन पदादपसारितो भवितुमर्हति;

(ग) राष्ट्रपतिः स्वपदावधेः समाप्तावपि पदस्य धारणं अनुवर्तयेत् यावत् अस्योत्तराधिकारी पदं नारोहति ।

(२) (१)—खण्डीय पारन्तुकस्य (क) उपखण्डाधीनम् उपराष्ट्रपतेः सम्बोधकं किमपि त्यागपत्रं तेन लोकसभायाः अध्यक्षं प्रति अविलम्बं निवेदितं भवेत् ।

५७ पुनर्निर्वाचने पात्रता

यो जनः राष्ट्रपतिरूपेण पदं धारयति धृतवान् वा विद्यते सोऽस्य संविधानस्य अन्योपबन्धानामधीनं तस्मै पदाय पुनर्निर्वाचनस्य पात्रं भवेत् ।

५८ (१) राष्ट्रपतिनिर्वाचनस्य अर्हताः—

(१) कोऽपि जनः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचने पात्रं न भवेत् यदि नासौ—

(क) भारतस्य नागरिकोऽस्ति ।

(ख) वयसः पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पूरितवान्; किं च

(ग) लोकसभायाः सदस्यरूपेण निर्वाचने अर्होऽस्ति ।

(२) स जनः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचनस्य न पात्रं भवेत् यदि भारतशासनस्य कस्यापि राज्यस्य शासनस्य वाधीनम् उक्तशासनानामन्यतमस्य नियंत्रणे स्थितस्य कस्यापि स्थानीयस्यान्यस्य वा प्राधिकारिणोऽधीनं वा स लाभस्य पदं धारयति ।

व्याख्या—कोऽपि जनः लाभस्य किमपि पदं धारयतीति अस्यानुछेदस्य प्रयोजनानामर्थं न मन्यते अस्मादेव हेतोः, यत् सोऽस्ति राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिर्वा संघस्य, अथवा राज्यपालो वा राज्यप्रमुखो वा उपराज्यप्रमुखो वा कस्यापि राज्यस्य, अथवा मन्त्री वा संघस्य कस्यापि राज्यस्य वा ।

५९ राष्ट्रपतेः पदस्य प्रतिबन्धाः ।

(१) राष्ट्रपतिः संसदन्यतरस्मिन् सदने कस्यापि वा राज्यस्य विधानमण्डलस्य सदने सदस्यो न भवेत् किं च यदि कोऽपि अन्यतरस्य संसत्सदनस्य कस्यापि वा राज्यस्य विधानमण्डलसदनस्य सदस्यः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचितो भवेत् तर्हि असौ तस्मिन् सदने तस्मिन् दिनाङ्के रिक्तीकृतस्थानो मन्येत यस्मिन् असौ राष्ट्रपतिरूपेण स्वपदमारोहति ।

(२) राष्ट्रपतिः किमप्यन्यत् लाभस्य पदं न धारयेत् ।

(३) राष्ट्रपतिना भाटकप्रदानं स्वपदावासानामुपयोगे स्वत्ववान् भवेत् । किं चापि उपलब्धिषु भक्तेषु विशेषाधिकारेषु च एतादृशेषु स्वत्ववान् भवेत् यादृशानि संसदा विधिना निर्धारितानि भवेयुः, किं च एतदर्थं यावत् उपबन्ध एव न कृतः, उपलब्धिषु भक्तेषु विशेषाधिकारेषु च एतादृशेषु, यादृशानि द्वितीयानुसूच्यामुल्लिखितानि विद्यन्ते ।

(४) राष्ट्रपतेः उपलब्धय भक्तानि च स्वपदावधि नापकृष्टानि भवेयुः ।

६० राष्ट्रपतेः शपथः प्रतिज्ञानं वा ।

प्रत्येकं राष्ट्रपतिः राष्ट्रपतिरूपेण कार्यकारी वा राष्ट्रपतेः कृत्यानि निर्वहन् वा प्रत्येकं जनः स्वीयपदे आरोहणात् प्राक् भारतमुख्यन्यायालयाधिपतेः समक्षं तस्यानुपस्थितौ उच्चतम-न्यायालयीयस्य प्राप्याग्रतमस्य न्यायाधीशस्य वा समक्षं शपथं परिज्ञानं वा निम्नलिखितेन रूपेण कुर्यात् स्वहस्ताङ्कितं च कुर्यात्, यथा—

अहं—अमुकः निश्चयेन परमेश्वरस्य नाम्ना शपे यत् अहं श्रद्धासमन्वितं भारतस्य राष्ट्रपतेः

सत्यनिष्ठया प्रतिजाने

पदस्य कार्यपालनं करिष्ये (अथवा राष्ट्रपतेः कृत्यानि निर्वक्ष्यामि) मम संपूर्णयोग्यतया संविधानं विधिं च परिरक्षिष्यामि संरक्षिष्यामि प्रतिरक्षिष्यामि च, किं च अहं भारतस्य जनतायाः सेवार्थं कल्याणार्थं च निरतो भविष्यामि ।

६१ राष्ट्रपतौ महाभियोगे प्रक्रिया

(१) यदा संविधानातिक्रमणात् राष्ट्रपतिः महाभियोगेनाभियोज्यो भवति, तदा संसदः अन्य-तरत् सदनं दोषारोपं कुर्यात् ।

(२) एतादृशः कोऽपि दोषारोपः तावत् कृतो न भवेत् यावत् न

(क) एतादृशदोषारोपणं कुर्वती प्रस्थापना अन्तर्निविष्टाऽस्ति कस्मिंश्चित् संकल्पे यः तत्सदन-सदस्यानां समस्तसंख्यायाश्चतुर्थांशापेक्षयाऽन्यूनसंख्यया कृतहस्ताक्षरायाः न्यूनान्यूनं चतुर्दशानां दिवसानां लिखितायाः सूचनायाः पश्चात् प्रस्तुतपूर्वोऽस्ति, यस्यां तेषां (सदस्यानां) संकल्पप्रस्तावस्याभिप्रायोऽभिहितोऽस्ति, किं च

(ख) एतादृशः संकल्पः तत्सदनस्य तृतीयांशद्वयापेक्षयाऽन्यूनेन बहुमतेन पारितोऽस्ति ।

(३) यदा कश्चित् दोषारोपः संसदोऽन्यतरेण सदनेन एवं कृतोऽस्ति तदा तस्याः अन्यत् सदनम् अनुसंदधीत तं दोषारोपमनुसंधायेद्वा, राष्ट्रपतिश्च एतादृशेऽनुसंधाने उपस्थितो स्वप्रतिनिधित्वस्य करणे च अधिकृतो भवेत् ।

(४) यदि राष्ट्रपतेर्विरोधेन कृतो दोषारोपः सिद्धोऽस्तीति घोषणां कुर्वन् एतदनुसंधानस्य फलस्वरूपः संकल्प तस्य सदनस्य समस्तसदस्यानां तृतीयांशद्वयापेक्षयाऽन्यूनेन बहुमतेन पारितोऽस्ति येन स दोषारोपः अनुसंहितोऽनुसंधापितो वाऽअभवत् तदा एतादृशः संकल्पः राष्ट्रपतेः स्वपदात् प्रच्यावनाय प्रभवेत् तस्मादिनाङ्कात्, यस्मिन्नसौ संकल्पः एवं पारितोऽस्ति ।

राष्ट्रपतिपदस्य रिक्ततापूर्तये निर्वाचनम्

६२ (१) राष्ट्रपतेः पदस्यावधेः समाप्त्या कृतायाः रिक्ततायाः पूर्तये निर्वाचनम् अवधेः समाप्तेः पूर्वं पूर्णं भवेत् ।

आकस्मिकरिक्ततापूर्तये निर्वाचितजनस्य पदावधिश्च

(२) राष्ट्रपतेः मृत्युना वा पदत्यागेन वा अपसारणेन वा अन्येन वा हेतुना भवन्त्याः रिक्ततायाः पूर्तये निर्वाचनं प्रवर्तितं भवेत् यथासंभवमविलम्बेन, न तद्विक्ततायाः प्राग्भविनाङ्कात् षड्भ्यो मासेभ्यः परं कस्यामपि अवस्थायाम् किं च रिक्ततापूर्त्यर्थे निर्वाचितः स जनः ५६तमानुच्छेदीयानामुपबन्धनानामधीनं पदधारणे पञ्चानां वत्सराणां पूर्णावधिं सत्त्ववान् भवेत् तस्मादिनाङ्कात्, यस्मिन्नसौ स्वपदमारोहति ।

અનુવાદિત સંસ્કૃત સાહિત્ય

સંસ્કૃત સમગ્ર દુનિયાની પ્રથમ જ્ઞાનદાત્રી ભાષા છે. અતિપ્રાચીન સમયમાં ચીની, જાપાની, ભોટ વગેરે પૌર્વાત્ય અને ત્યારબાદ અરેબિક, ફારસી, ગ્રીક, જર્મન, અંગ્રેજી વગેરે પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદ મોટા પ્રમાણમાં થયા છે. આ સંસ્કૃત અનુવાદ દ્વારા જ આખી દુનિયામાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો પ્રથમ પ્રચાર થયો એવું ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. બૌદ્ધ ધર્મના લગભગ બધા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અનુવાદ દેશપરદેશના બૌદ્ધ પંડિતોએ ભારતમાં રહીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરીને કર્યો છે. પણ આ અનુવાદની પ્રક્રિયા હંમેશાં એક તરફી જ રહી છે. દેશપરદેશના પંડિતોએ પ્રાચીન સમયમાં જે રીતે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અનુવાદ કર્યો તેવી રીતે સંસ્કૃત પંડિતોએ અન્ય ભાષાના ગ્રંથોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કદાપિ કર્યો નથી. પણ સમય જતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પહેલાં અસ્તિત્વમાં ન હતો તેવો ભાષાન્તરિત (અનુદિત) સાહિત્યનો એક નવો પ્રકાર પ્રચાર પામ્યો. પરંપ્રાય સંસ્કૃતિના ગાઢ સંપર્કથી સંસ્કૃત પંડિતોને પરંપ્રાય ભાષાના કોઈ ગ્રંથોનો પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પરિચય થયો. આ ગ્રંથોનો પરિચય અન્ય સંસ્કૃત વિદ્વાનોને કરાવવાની આકાંક્ષાથી કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ ગ્રંથ નિર્માણ કર્યા.

ભારતની બધી જ પ્રાદેશિક ભાષાઓનું સાહિત્ય સંસ્કૃત વાઙ્મયનું અમૃતપાન કરીને પરિપુષ્ટ થયેલું છે. પ્રાદેશિક ભાષાઓના લગભગ બધા જ મોટા ભાગના પાયાના આદર્શ ગ્રંથો સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદમાંથી અથવા અનુકરણમાંથી જન્મ્યા છે, એવું તે ભાષાના સાહિત્યનો ઇતિહાસ જ્ઞેતાં લાગે છે. આ પ્રાદેશિક ભાષાઓ જેમ જેમ પ્રગલ્ભ બનતી ગઈ તેમ તેમ તેમાં વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ મૌલિક ગ્રંથો નિર્માણ થવા લાગ્યા. મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વરી અને હિંદીમાં તુલસી રામાયણ જેવાં ગ્રંથો મૂળમાં ભલે સંસ્કૃતોપજીવી હોય પણ પોતાની કાંઈક આગવી વિશિષ્ટતાને લીધે તે મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો કરતાં પણ વધુ લોકપ્રિય બન્યા. આવા લોકપ્રિય અને વિશેષતાયુક્ત ગ્રંથોનો અનુવાદ સંસ્કૃતમાં કરવાની ઇચ્છા કોઈને થાય તો તેમાં કાંઈ જ નવાઈ નથી. આજે ફક્ત સંસ્કૃતમાં જ નહીં પણ બીજી બધી ભાષાઓમાં આવા કોઈ ગ્રંથોનો અનુવાદ થયેલો જોવા મળે છે. અનુવાદિત થયેલા ગ્રંથોનો આ નવો પ્રવાહ આજે મોટા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્યને વધુ સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યો છે.

અનુવાદકોનું આત્મનિવેદન

સંસ્કૃત ભાષા ખૂબ સમૃદ્ધ છે. બીજી ભાષાના લેખકો અનુવાદ કરતી વખતે સંસ્કૃતની મદદ વડે પોતાનું કામ પતાવી લે છે, પણ જ્યારે સંસ્કૃતલેખકોને અન્ય ભાષાના ગ્રંથોનું ભાષાન્તર કરવાનું હોય ત્યારે એમને કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડે છે. દરેક પ્રાદેશિક ભાષામાં કેટલાક એવા આગવા શબ્દો હોય છે કે તેના અર્થની ચોક્કસ છટા બીજી કોઈપણ ભાષામાં ભિતરી ન શકે, પછી એ ભાષા સંસ્કૃત હોય કે અન્ય કોઈ પણ હોય.

કુરુક્ષેત્ર વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક ઇન્દ્રને ધમ્મપદનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરતી વખતે જે અનુભવ થયો તે અહીં ટાંકવા જેવો છે. તેઓ લખે છે કે—

“ઇસમેં પાલી ધમ્મપદ કા સંસ્કૃત મેં છાયાનુવાદ કિયા ગયા હૈ। ઇસ છાયાનુવાદ મેં પાલી તથા તદ્ભવ શબ્દોં કો સંસ્કૃત મૂલ શબ્દોં મેં પરિણત કિયા ગયા હૈ। ઓર યથાસમ્ભવ ઉન્હેં અપને હી પ્રયુક્ત રૂપ મેં રલ્કને કા યત્ન કિયા ગયા હૈ।

“જહાં જહાં ભાષા કે કારણ અર્થવિકાર કી તનિક મી સમ્ભાવના હુઈ હૈ વહાં ભાષા કો અપને હી રૂપ મેં રહને દિયા^૧ ગયા હૈ। ઓર છન્દ કો અશાસ્ત્રીય રૂપ મેં છોડ દિયા ગયા હૈ।^૨

“ધમ્મપદ મેં કુલ વૈદિક શબ્દોં (મેથના યંકૂ, મ્રક્ષા, આદિ) કા મી પ્રયોગ હુઆ હૈ, ઉન્હે, અપને રૂપ મેં રલ્કા ગયા હૈ। ક્યોંકિ વૈદિક સંસ્કૃત પાણિનીય સંસ્કૃત કા પૂર્વ રૂપ હી હૈ। કુલ ઇક સંસ્કૃત શબ્દોં કે પાલી મેં અર્થ વદલ ગયે હૈં। કુલ કે અર્થ અધિક ભાવપૂર્ણ હો ગયે હૈં। સંસ્કૃત મેં યદિ સાધારણ સાહિત્યિક શબ્દ હૈં, તો પાલી મેં ગમ્ભીર દાર્શનિક પરિભાષાઈ બન ગયે હૈં। ઇસે પાલી શબ્દોં કે સંસ્કૃત મેં રૂપાન્તર પૂર્ણ આશય અભિવ્યજ્જક નહીં હો સકે હૈં। પરન્તુ ઇસ અવસ્થા મેં કેવલ સાધારણ સંસ્કૃત રૂપ દેકર હી સન્તોષ કરના પડા હૈ। જૈસે “સંઘાર”, કા અનુવાદ “સંસ્કાર”, “સંધા” કા “સ્કન્ધ”, “પજ્જા” કા “પ્રજ્ઞા”, “દિટ્ઠિ” કા “દૃષ્ટિ” તથા “અવિજ્ઞા” કા “અવિદ્યા” કિયા ગયા હૈ। નિઃસન્દેહ યે સંસ્કૃત રૂપ પાલી શબ્દોં કે પૂર્ણતયા અભિવ્યજ્જક નહીં હૈ।^૩

પાલી શબ્દોનો અનુવાદ પ્રા. ઇન્દ્રે જે રીતે તત્સમ શબ્દો વડે કર્યો છે તે જ રીતે ઉર્દૂ, અંગ્રેજી જેવી પરકીય ભાષાના શબ્દોનો ખાસ કરીને વિશેષનામોનો સંસ્કૃત અનુવાદ ધણાખરા લેખકોએ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરીને કર્યો છે. આ જાતના શબ્દોની નિમિત્તિ ધણા મોટા પ્રમાણમાં થયેલી જેવા મળે છે. પછીના એક પ્રકરણમાં અમે આવા શબ્દોનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે.

સંસ્કૃત અનુવાદના સંબંધમાં શ્રી મહાસિંગ શાસ્ત્રીનો સ્વાનુભવ ધણો ઉદ્બોધક અને ઉત્તેજક છે. ‘દ્રાવિડાયસિંહાશિષ્તસપ્તતિઃ’એ અનુવાદમંથની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે—

“My experiments in translating English and Tamil poems have shown me that the poetic efforts in the other Languages come off beautifully in Sanskrit and even look enriched, more tidy and majestic in the new garb. Every attempt in that line seems to reveal to me the immense potentialities of this most ancient Language—its

૧ યં ચ તથા વિજાનન્તિ તથા શામ્યન્તિ મેથનાઃ (૬)।

૨ પૃષ્ઠ ૩૦—અક્રોશદવધીન્માં સ અજયદહરચ્ચ મે। (૩)

એવેરેણ હિ શામ્યન્તિ ષષ ધમેઃ સમાતનઃ। (૫)

પાપકારી ડમયત્ર શોચતિ। (૨૫)

૩ સંસ્કૃત ધમ્મપદ પૃ. ૩૦-૩૧

flexibility, roominess, surprising aptitude for suppling into felicitous moulds of excellent brilliance and bravery. Due to the kinship of the two cultures translation from Tamil into Sanskrit is not literary fit, but an easy walk over into an equally commodious well-furnished adjacent parlour. ”૪

શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીનો આ અનુભવ ઘણો ઉદ્બોધક છે. ખીજી ભાષાના ગ્રંથોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીએ તો તે વધુ તેજસ્વી બને છે. ખાસ કરીને પ્રાદેશિક ભાષાના ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ મૂળ ભાષા કરતાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે અર્થ વ્યક્ત કરે છે એવું અમે પણ માનીએ છીએ. જ્ઞાનેશ્વરી, મનોબોધ જેવા જૂના મરાઠી ગ્રંથોના સંસ્કૃત અનુવાદ વાંચતી વખતે શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીનો આ અભિપ્રાય અમે વારંવાર અનુભવ્યો છે. પ્રાદેશિક ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથોના નવા સંસ્કરણ સમયે તે ગ્રંથો સંસ્કૃત અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરવાં એવું અમને લાગે છે. કારણ, પ્રાદેશિક ભાષાનું સ્વરૂપ સંસ્કૃત ભાષાની જેમ ચિરસ્થાયી નથી. જૂની મરાઠી અથવા હિંદી ભાષા આજે જે રીતે દુર્બોધ બની છે તેવી આજની હિંદી અથવા મરાઠી સમય જતાં જરૂર દુર્બોધ બનશે. સંસ્કૃતની અવસ્થા એવી નથી. કારણ, સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ એક યોક્ષ્મ સ્વરૂપ ધરાવે છે, તેથી હજારો વર્ષો પહેલાંના ગ્રંથો આજે પણ સુબોધ (ભાષાની દૃષ્ટિએ, વિષયની દૃષ્ટિએ નહીં,) રહ્યા છે તેવી જ રીતે આજના ગ્રંથો ઘણા સમય બાદ પણ સુબોધ જ રહેશે એવી ખાતરી છે. ‘ગીર્વાણજ્ઞાનેશ્વરી’ના પ્રાસ્તાવિક લેખમાં વિદ્યાબૂષણ તાંબેશાસ્ત્રી લખે છે કે—

“યદ્યપિ જ્ઞાનેશ્વર્યાઃ પ્રચલિતભાષાનુવાદકૈઃ મહારાષ્ટ્રીયાઃ ઉપકૃતાઃ તથાપિ તેષાં કૃતિઃ મહારાષ્ટ્ર-ભાષાનભિજ્ઞાનાં કન્નડ-તેલુગુ-તામિલ-ગુર્જરાંગલાદિ-ભાષાવિદાં નોપકરણે સમર્થાઃ । પ્રતિભાષાયાં જ્ઞાનેશ્વર્યાઃ અનુવાદકરણં તુ અશક્યમ્ । કોડત્રોપાયઃ ? યેન સક્લોપનિષદ્સારભૂતાયા ભગવદ્ગીતાયાઃ ગૂઢાર્થપ્રતિપાદિકા દૃષ્ટાન્તાદિનાનાલંકારૈઃ સમલંકૃતા જ્ઞાનેશ્વરી સ્વકીયાનાં પરકીયાનાં ચ જગતીત-લ્લાસિનાં નાનાભાષાભિજ્ઞાનાં ભગવદ્ગીતાગૂઢાર્થં દર્શયિષ્યતિ । મોક્ષમાર્ગં ચોપદેશ્યતિ । એક એવાત્રોપાયઃ સમ્ભવતિ । ગીર્વાણભાષયા જ્ઞાનેશ્વર્યા અનુવાદ કર્તવ્યઃ તેન સ્વેષાં પરેષાં ચાપિ લાભઃ । અથ કેચિદ્ વદિષ્યન્તિ ગીર્વાણભાષા તાવન્મૃતેતિ । કસ્તર્હિ તયા ભાષયાડનુવાદકરણેન લાભઃ ? ગીર્વાણવાળી મૃતેતિ યે મન્યન્તે તેષાં જડાનાં પ્રજ્ઞૈવ મૃતેતિ સત્યમ્ ।યાવદ્ વેદાઃ પ્રવર્તન્તે તાવદ્ વિપ્રમુખે સાડપિ વરીવર્તેતિ ઇતિ સિદ્ધાન્તઃ । ”

આજના સમયે સંસ્કૃતનો પ્રચાર ઘણો ઓછો થવાથી તાંબેશાસ્ત્રીનો આ અભિપ્રાય કેટલેક અંશે વ્યર્થ છે એવું લાગતું હોય તો પણ એમાં ધણું તથ્ય છે. ખીજી કોઈ પણ ભારતીય ભાષામાં કરેલા અનુવાદ કરતાં સંસ્કૃતમાં કરેલા અનુવાદને તરત જ અખિલ ભારતીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃત સિવાય અખિલ ભારતીય સ્વરૂપની ખીજી ભાષા આજે અંગ્રેજી છે એટલે જ ઘણા સંસ્કૃત લેખકો પણ પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં કરે છે. આ રીતે જુદા જુદા હેતુઓથી પ્રેરાઈને ઘણા સંસ્કૃત લેખકો અન્ય ભાષીય ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરવા માટે તત્પર થયા છે. આ પ્રકરણમાં એવા ઘણા અનુવાદિત ગ્રંથોના આજો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. શરૂઆતમાં વૈદિક સૂક્તો અને ત્યારબાદ પાલી-પ્રાકૃત

ગ્રંથોના અનુવાદનો પરિચય આપ્યો છે. કારણ આ બંને ભાષા ભારતીય છે અને અતિ પ્રાચીન છે. સારખાદ અન્ય ભાષાના અનુવાદિત ગ્રંથોનો પરિચય એક ખાસ ક્રમ પ્રમાણે આપ્યો છે.

સૂક્તસ્તવ:—ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૧૨મા અનુવાદમાં પરાશર ઋષિનાં નવ આગ્નેય સૂક્તો છે. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનાનુસાર એમનું ભાવદર્શન કરાવવા માટે શ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ ૬૮ શ્લોકોની આ રચના કરી છે.^૫

ચૂતકરનિવેદ:—ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડળમાં ‘અક્ષદેવનમ્’ નામનું ૩૪મું સૂક્ત છે. શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ એનો આ પદ્યાત્મક અનુવાદ કર્યો છે.^૬

મિલિન્દપ્રશ્ના:—‘મિલિન્દપ્રશ્નો’ નામના પ્રખ્યાત પાલી ગ્રંથોનો સંસ્કૃતાનુવાદ શ્રી વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યે કર્યો છે. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય ‘મિત્રગોષ્ઠી’ નામની સંસ્કૃત માસિકપત્રિકાના સંપાદક હતા એ પત્રિકામાં આ અનુવાદ ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

સંસ્કૃતઘમ્મપદમ્—૧૯૫૬માં ભગવાન છુદ્દની ૨૫૦૦મી જયંતી નિમિત્તે ધણીપરી ભારતીય ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મ વિશે ધણું સાહિત્ય નિર્માણ થયું. તે સમયે કુરુક્ષેત્રના પ્રા. ઇન્દ્રે ‘સંસ્કૃતઘમ્મપદ’ અન્ય હિન્દી ગદ્યાનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કર્યો.^૭ ‘ઘમ્મપદ’એ ધણો પ્રાચીન અને સર્વમાન્ય ગ્રંથ હોવા છતાં આ એનો પહેલો જ સંસ્કૃત અનુવાદ હોય તેમ લાગે છે.

સંસ્કૃત-ગાથાસપ્તશતી—‘હાલ’ કવિની પ્રખ્યાત ગાથાસપ્તશતી એ મહારાષ્ટ્રી ભાષાના કાવ્યનું સમગ્ર સંસ્કૃત ભાષાન્તર જયપુરના નામાંકિત સંસ્કૃત કવિ શ્રી ભટ્ટ મથુરાનાથે (સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ સંસ્કૃત સ્ટડીઝ, જયપુર સ્ટેટ) કર્યો છે. ભટ્ટ મથુરાનાથની વિસ્તૃત માહિતી ગેય કાવ્ય વિશેના પ્રકરણમાં આપી છે.

તામિળ ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

કુરુકેશગાથાનુકરણમ્—શઠગોપ નમ્માલવાર નામના ઈ. સ. પૂર્વે ૩ સદીમાં થયેલા તામિળ કવિએ ગાયેલા ‘નાલાયિરમ્’ નામના ગ્રંથનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ છે. કુરુકાપુરમાં રહેનારા ગોવિંદસુત રામાનુજ નામના એક પ્રાચીન કવિ એના અનુવાદક છે.^૮ પ્રાદેશિક ભાષાના ગ્રંથો આ પહેલો જ સંસ્કૃત અનુવાદ હોય એવું લાગે છે. આ અનુવાદનો સમય નક્કી કરવી અશક્ય છે.

ગીર્વાણશઠગોપસહસ્રમ્—તામિળ ભાષાનાં અનેક ભક્તિકાવ્યોનો સંસ્કૃત અનુવાદ મેડપલ્લી વેંકટ-રમણાચાર્યે (જન્મ ૧૮૬૨) કર્યો છે. શ્રી વેંકટરમણાચાર્ય એ વિજયનગરના મહારાજ મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત પંડિત હતા. લેખની શેક્સપીઅરનાં નાટકોની કથાઓનો એમણે “લેક્સપીયરનાટકકથાવલી” નામનો સરળ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે.^૯

રામાયણનિશ્લોકાવ્યાખ્યા—પેરિયવાયાંબુદા નામના એક દ્રવિડ વિદ્વાને રામાયણ પર તામિળ ભાષામાં એક ટીકા લખી હતી. કોઈક અચાત સંસ્કૃત પંડિતે આ ગ્રંથમાં એનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે.^{૧૦}

૫ આદિકસ્તવ:—પુસ્તકમાં પ્રકાશિત

૬ કિંકિણીમાલા ૫. ૬૭

૭ ન્યૂ ઇડિયા પ્રેસ દિલ્હીથી પ્રિન્ટ

૮ ક. ૨૦૫

૯ પ્રાપ્તિસ્થાન-વી. રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ એન્ડ સન્સ, ૨૬૨ એસ્પેનેડ, મદ્રાસ

૧૦ મુંબઈથી પ્રિન્ટ

દ્રાવિડાર્યસુભાષિતસવ્તતિ:—તામિળનાકુમાં ઔવચ્ચી નામની એક પ્રખ્યાત કવયિત્રી હતી. એનાં લોકપ્રિય સુભાષિતામાંથી ‘નલવઝીવકકુણ્ડમ્’ નામનાં સુભાષિતાનો શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ આ અનુવાદ કર્યો છે. આના બે વિભાગ છે: એક ‘સન્માર્ગબોષ:’ અને બીજો ‘વૃદ્ધોક્તિસંગ્રહ’ પુસ્તકના ૩૫માં સંકલન કરતી વખતે એમણે ‘મત્તભમરી’ અને ‘અમૃતોર્મિલા’ નામનાં બે પોતે રચેલાં વૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે.^{૧૧}

સુનીતિકુસુમમાલા—પ્રખ્યાત તામિળ કવિ તિરુવદ્વારના ‘તિરુકુરણ’ નામના લોકપ્રિય કાવ્યગ્રંથનો આ અનુવાદ શ્રી આરપા વાળપેથીએ કર્યો છે. કે. વી. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીએ એના ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખી છે. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં કુંભકોણમ્માં આ ‘સુનીતિકુસુમમાલા’ સંસ્કૃત ટીકા સાથે પ્રકાશિત થઈ છે.

મેનકા—વક્રુર ડોરાસ્વામી અયંગારે લખેલી ‘મેનકા’ નામની તામિળ નવલિકાનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ શ્રી તાતાચાર્યે કર્યો છે અને એ ‘જ્ઞાન’ પત્રિકામાં ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયો છે.

મળિમેલ્લા અને પ્રવાલવલ્લી—આ બે સંસ્કૃત ઉપન્યાસ ભૂતપુરીનિવાસી શ્રીનિવાસાચાર્યે એક તામિળ કથાના આધારે લખ્યો છે. ડૉ. રાધવને મહીપો મનુનીતિચોલ: અને દેવબન્દી વરદરાજ: આ બે લઘુ કાવ્યો તામિળ કથાના આધારે સ્વતંત્ર રીતે લખ્યાં છે. મેલકોટેના ટી. નરસિંહરાવ અયંગાર (ઈ. સ. ૧૮૬૭ થી ઈ. સ. ૧૯૩૫) નામના લેખક ‘કલ્પી’ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. એમણે તામિળ ભાષાનાં કેટલાંક વૈષ્ણવ ગીતોનો સંસ્કૃતમાં પદ્યમય અનુવાદ કર્યો છે. કાંચીના પ્રતિવાદી ભયંકર મઠના શ્રી અન્નંગરાચાર્યે ઘણાં તામિળ કાવ્યોનો પદ્યમય અનુવાદ કર્યો છે.^{૧૨}

તેલુગુ ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

સુજનમન:કુમ્દચન્દ્રિકા—પીઠાધુર પાસે ચન્દ્રપાલયમ્ ગામમાં રહેનારા જગ્ગ કવિના પુત્ર તિમ્મકવિએ આ અનુવાદ ગ્રંથ લખ્યો છે. મૂળ ગ્રંથ ‘રસિકજનમનોમિરામ’ આ જ કવિના પિતામહે તેલુગુ ભાષામાં લખ્યો હતો. આ કથાગ્રંથમાં શિવભક્તિનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.^{૧૩}

રઘુનાથ કવિએ લખેલા એક તેલુગુ રામાયણનો મુક્ત સંસ્કૃત અનુવાદ મધુરવાણી (૧૭મી સદી) નામની કવયિત્રીએ કર્યો છે.^{૧૪} ચિટ્ટીચુરની નરસિંહ સંસ્કૃત કલાશાળાના સંસ્થાપક શ્રી ચિટ્ટીચુર વરદાચારીયરે કેટલાંક મૂળ તેલુગુ કાવ્યોનો સંસ્કૃત-શતકકાવ્યોમાં અનુવાદ કર્યો છે એમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: વામનશતકમ્, સુમતિશતકમ્, દાશરથિશતકમ્, કૃષ્ણશતકમ્, ભાસ્કરશતકમ્.^{૧૫}

મલ્યાળી ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

કણ્ણકીકોવલમ્—ત્રાવણકોર રાજ્યના નેમ્મર ગામના રહેવાસી સી. નારાયણ નાયરે મલ્યાળી ભાષાના ‘શીલપટ્ટીકારમ્’ નામના કાવ્યગ્રંથનો આ અનુવાદ ૬ સર્ગોમાં કર્યો છે.^{૧૬}

૧૧ શ્રી નિવાસપ્રેસ; તિરુવાયુરથી ઈ. સ. ૧૯૫૨માં મુદ્રિત

૧૨ મોર્ડન સંસ્કૃત રાષ્ટ્રિય, ડૉ. વી. રાધવન, ૪, ૧૯

૧૩ કૃ. ૪૮૫

૧૪ કૃ. ૧૪૭

૧૫ નરસિંહ સંસ્કૃત કલાશાળા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૪-૫૫માં પ્રકાશિત

૧૬ શાલેમથી ઈ. સ. ૧૯૫૫માં પ્રકાશિત

કેરલભાષાવિવર્ત: ૧૭ અને મહાકવિકૃતય: ૧૮ શ્રી ઈ. વી. રામન્ નમ્બુદ્રી એ (નમ્બુતિરી) એ મલ્યાળી ગ્રંથોનો આ નામથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે.

સીતાવિચારલહરી—મલ્યાળી કવિ શ્રી કુમારન્ આસને લખેલા ‘ચિન્તાવિષ્ણુચ સીતા’ નામના કાવ્યનો સંસ્કૃત અનુવાદ ત્રાવણકોરની સંસ્કૃત કલાશાળાના મુખ્ય આચાર્ય એન. ગોપાળ પિલ્લેએ કર્યો છે. ૧૯

કથાશતકમ્—મહેસુરના એસ. વેંકટરામશાસ્ત્રીએ જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાની ૧૦૦ કથાઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ આ પુસ્તકમાં સંગૃહીત કર્યો છે. ૨૦

હિન્દી ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

સંસારચક્રમ્—કાંબરમ્ના પ્રતિવાદી લયકરાચાર્યના વંશના વિદ્વાન પંડિત શ્રીમદ્ અનન્તાચાર્યે જગન્નાથપ્રસાદકૃત હિન્દી નવલિકાનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે.

કામાયની—વિખ્યાત હિંદી કવિ જયશંકરપ્રસાદના આ મહાકાવ્યનો સંસ્કૃત અનુવાદ પંડિત ભગવદ્-દત્તશાસ્ત્રી (રાકેશ)એ કર્યો છે. પહેલા ત્રણ સર્ગોનો એક ખંડ પ્રકાશિત થયો છે. ૨૧ ઈ. સ. ૧૯૬૦માં સંપૂર્ણ અનુવાદ રાહુલ સાંસ્કૃત્યાયનની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રકાશિત થયો છે.

સંત તુલસીદાસના ‘રામચરિતમાનસ’નો સંસ્કૃત અનુવાદ મહેસુરના કે. તિરુવેંકટાચાર્યે કર્યો છે એવો નિર્દેશ ડૉ. રાધવન્ના ‘મોડર્ન સંસ્કૃત રાષ્ટ્રિયસ’માં મળે છે. ૨૨

બંગાળી ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

કપાલકુન્ડલા—પ્રસિદ્ધ બંગાળી લેખક બંકિમચંદ્રની ‘કપાલકુન્ડલા’ નામની બંગાળી નવલિકાનો આ અનુવાદ શ્રી હરિચરણ ભટ્ટાચાર્યે કર્યો છે. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય કલકત્તાના મેટ્રોપોલિટન મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક હતા. એમણે ‘કર્ણધારા’ અને ‘રૂપસુનિર્ઝર:’ આ બે સંસ્કૃત કાવ્યો લખ્યાં છે. એ ઉપરાંત ઉમર ખયામની રુયાઇઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ ફિટ્ઝેરોલ્ડકૃત અંગ્રેજી અનુવાદના આધારે કર્યો છે. ૨૩

લાવણ્યમયી—બંકિમચંદ્રની આ નવલિકાનો સંસ્કૃત અનુવાદ મહારાષ્ટ્રના આદ્ય સંસ્કૃત વૃત્તપત્રકાર શ્રી અરૂપા શાસ્ત્રી રાશિવડેકરે કર્યો છે અને તે એમની ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’ નામની માસિક પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયો છે. ત્યારબાદ મુંબઈ અને મદ્રાસમાં એ પુસ્તકના સ્વરૂપમાં છપાયો છે. ૨૪

૧૭ ત્રાવણકોરથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત

૧૮ ત્રાવણકોરથી ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત

૧૯ મોડર્ન સંસ્કૃત રાષ્ટ્રિય-૫. ૨૦

૨૦ મહેસુરથી મુદ્રિત

૨૧ ચીખમ્બા, વારાણસી, મૂલ્ય ૧/૩ જનવાણી પ્રિન્ટર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ ૩૬, વારાણસી, ધોષસ્ટ્રીટ કલકત્તા-૭

૨૨ અપ્રકાશિત

૨૩ ફ. ૪૯૬ બધા પુસ્તકો મુદ્રિત

૨૪ ફ. ૪૯૮

કાંચીવરમના વેંકટવરદસુત શ્રીશૈલતાતાચાર્યે (તિરુમદી તાતાચાર્યે) 'દુર્ગેશનન્દિની' અને 'ક્ષત્રિય-રમણી' નામની બે નવલિકાઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે. એમણે 'યુગલાઙ્ગલીયમ્' અને 'વેદાન્ત-દેશિકમ્' નામનાં બે નાટકો પણ લખ્યાં છે.^{૨૫}

ગીતાઞ્જલી—૨વીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રખ્યાત 'ગીતાંજલી'નો સંસ્કૃત અનુવાદ 'સંસ્કૃત ભારતી' નામની માસિક પત્રિકામાં ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયો છે. 'પદ્મવાણી' નામની માસિક પત્રિકામાં ટાગોરની કેટલીક અન્ય કવિતાઓનો અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. 'મઞ્જુષા'^{૨૬} માસિક પત્રિકાના સંપાદક શ્રી ક્ષિતીશયંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે ટાગોરની કેટલીક અન્ય કૃતિઓ, કથા અને નવલિકાનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર કર્યું હતું અને એ એમની માસિક પત્રિકામાં ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ પણ થયું હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃતમ્—રામકૃષ્ણ પરમહંસના નિકટવર્તી શિષ્ય શ્રી મહેન્દ્રનાથે લખેલો 'શ્રી શ્રીરામ-કૃષ્ણકથામૃત' નામનો ગ્રંથ પાંચ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને દુનિયાની ઘણી ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો છે. શ્રી જગન્નાથ સ્વામીએ આનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે. એમાં મૂળ ગ્રંથના ૪ ખંડના ૭ ભાગ સંગૃહીત કર્યા છે. એનો મોટો ભાગ 'મનોરમા', 'સૂર્યોદય', 'સન્દેશ' અને 'સંસ્કૃતસાહિત્ય-પરિષત્પત્રિકા'માં ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થયો છે.^{૨૭}

મરાઠી ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

ગીર્વાણજ્ઞાનેશ્વરી—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે ભગવદ્ગીતાનો ભાવાર્થ સંસ્કૃત ન સમજનારા સામાન્ય લોકો માટે 'ભાવાર્થદીપિકા' (જ્ઞાનેશ્વરી) નામનો અલૌકિક ગ્રંથ મરાઠીમાં લખ્યો. એનો સંસ્કૃત અનુવાદ જત સંસ્થાનના ન્યાયાધીશ શ્રી અનન્ત વિષ્ણુ ખાસનીસે કર્યો છે અને તે ૬-૬ અધ્યાયના બે ખંડોમાં મુદ્રિત પણ થયો છે.^{૨૮}

જ્ઞાનેશ્વરીના પહેલા છ અધ્યાયનો સંસ્કૃત અનુવાદ પૂનાના શ્રી મહાદેવ પાંડુરંગ ઓઠે કર્યો હતો અને તે છપાયો હતો. એ સંપ્રદમાં 'ગીર્વાણજ્ઞાનેશ્વરી'ની પ્રસ્તાવનામાં વિદ્યાભૂષણ તાંબેશાસ્ત્રી લખે છે કે—

“ગીર્વાણજ્ઞાનેશ્વરીયં ખાસનીસમહોદયૈઃ પુણ્યપત્તનસ્થસ્ય ઓકોપાહ્—મહાદેવશર્મણઃ સહાય્યેન મુદ્રયિતવ્યાં ઇતિ મનસિ નિધાય તૈઃ સહ સમયઃ કૃતઃ। તેન ચ સંવત્સરપર્યંતમ્ ઇયં (ખાસનીસલિખિતા) હસ્તલિખિતા જ્ઞાનેશ્વરી ઓકમહાશયાનાં હસ્તે નિરૂઢા। સંશોધનવિતરણમપિ ખાસનીસમહોદયૈઃ દત્તમ્। ઓકમહાશયૈરપિ ગૃહીતમ્। સંવત્સરાન્તેઽભિનવા સ્વલિખિતા ષડધ્યાયપર્યન્તા સંસ્કૃતપદ્યમયી જ્ઞાનેશ્વરી મુદ્રિતા (પૃ. ૧૪)।”

શ્રી તાંબેશાસ્ત્રીનું આ અવતરણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં ધણીવાર ચાલતી ગેરરીતિઓના એક નમૂના તરીકે ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

‘ગીર્વાણજ્ઞાનેશ્વરી’ના કેટલાક સુંદર ઉતારા નીચે આપ્યા છે :

૨૫ કૃ. ૪૮૭

૨૬ ૮૧ સ્થામ બબર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા ખૂ. ૬૩.

૨૭ શિરોમણી મુદ્રાશાળા, અહમદાબાદ, ઉત્કલથી ઈ. સ. ૧૯૫૧માં મુદ્રિત

૨૮ નિર્ણય સાગર પ્રેસ, કોલકાટ લાઈન, મુંબઈ

भू७—तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गे । आलें जें मानिलें आंगे पतिव्रतेचेनि परिष्वगे ।
प्रियाते जैसैं ॥ १८-५८६

अनु१।६—स्वाधिकारेण सम्प्राप्तम् यत् यत् कर्म प्रियं यथा । पतिव्रतापरिष्वङ्गः प्रियाय*
भवति प्रियः ॥ (प्रियस्य*)

भू७—सावळ्या अंगा चंदन । प्रमदा लोचना अंजन तैसैं अधिकारासी मंडन ।
नित्यपणे जें ॥ ८-५८७

अनु१।६—चंदनं श्यामकाये वा प्रमदादृशि कज्जलम् । यथा तथाधिकारस्य नित्यं यन्मण्डनं
भवेत् ॥

भू७—तें नित्य कर्म भलें । नैमित्तिकी सावायिलें । सोनियासि जोडिलें । सौरभ्य
जैसैं ॥ १८-५८८

अनु१।६—तदेव नित्यं निर्दोषं साह्यं नैमित्तिकं पुनः । सुगन्धयुक्तसौवर्णसमं बाभाति
तत् तदा ॥

भू७—आणी आंगा जीवाची संपत्ति । वेचून करी बळाची पाळती । परी जावे उबगणे
ही स्थिति । न पाहे माय ॥ १८-५८९

अनु१।६—वित्तक्षयो जीवनाशः कायक्लेशो न गण्यते । माता सुतावने दक्षा परं
नोद्विजते कदा ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ७-३ ॥

गीतानां आ श्लोक ७५२ ज्ञानेश्वरे पांय श्लोको (आवीआ)भां जे भराठी लाष्य लक्ष्युं छे तेने
अनु१।६ जुआ :

ज्ञानेश्वरी—पै गा मनुष्याचिया सहस्रशा । माजी विपायिले याचिये धिंवसा
तैसे या धिंवसेकरा बहुवसां । माजि विरळा जाणे ॥ ७-१० ॥
जैसा भरलेल्या त्रिभुवना । आतु एक एकु चांगु अर्जुना ।
निवडूनि कीजे सेना । लक्ष परी ॥ ११ ॥

किं तयाहि पाठी । जें वेळीं लोह मांसाते घाटी
ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटी । एकुचि बैसे ॥ १२ ॥

तैसे आस्थेच्या महापुरी । रिघतातीं कोटिवरी ।

परी प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपायिला निगे ॥ १३ ॥

म्हणवूनि सामान्य गा नोहे । हें सांगतां वडिल गोठी आहे

परी तें बोले येईल पाहे । आतां प्रस्तुत ऐक ॥ १४ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ—મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ જ્ઞાનેચ્છુર્વિરલો જનઃ ।

જિજ્ઞાસુષ્વપિ કશ્ચિન્માં વિરલો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૦ ॥

જનાકીર્ણે ત્રિભુવને શોધયિત્વા સ્થલે સ્થલે ।

શૂરાશ્ચ લક્ષ્મણઃ સેનાસદ્ધં કુર્યાદ્ યથોચિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

રણે સદ્વાચ્છલ્લઘાતાન્ શરીરે તેષુ યો નરઃ ।

જયશ્રીપીઠ આરૂઢો હોક એવ સ દૈવભાક્ ॥ ૧૨ ॥

આસ્થાનઘા મહાપુરે વિશન્તિ નરકોટયઃ ।

કશ્ચિત્તેષામાત્મતીરં પ્રાપ્નોતિ વિરલઃ સુધીઃ ॥ ૧૩ ॥

તસ્માન્નૈતદ્ધિ સુલભં વક્તું કષ્ટતરં મહત્ ।

યદસ્તિ તદ્ વદિષ્યેહમથ ત્વં પ્રસ્તુતં શ્રુણુ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાદેશિક ભાષાના લખાણુનો સંસ્કૃત અનુવાદ કેવો વિશદાર્થક અને સુસ્પષ્ટ બને છે એનાં ઉદાહરણો ખરી રીતે જુદી જુદી ભાષાના ભાષાન્તરિત ગ્રંથોના આધારે આપવા બેઠાં એ. પણ અમે એટલી ભાષાઓ બાંધી નથી. તેથી માતૃભાષાના એક શ્રેષ્ઠ ગ્રંથના અનુવાદમાંથી કેટલાક ઉત્તમ ઉદાહરણો અહીં ટાંક્યાં છે.

મનોબોધઃ—શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામીએ લખેલા ‘મનાયે શ્લોક’ એ ૨૧૭ શ્લોકનો ખૂબ લોકપ્રિય અને સર્વ પરિચિત એવા એક શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક ગ્રંથનો સમવૃત્ત સંસ્કૃત અનુવાદ એક સબજને કર્યો છે. એમણે ‘તપતીતીરવાસી’ એવો પોતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૨૯}

‘મનોબોધ’નું ખીજું એક સમવૃત્ત સંસ્કૃત ભાષાન્તર ઠાણુના પાંડુરંગશાસ્ત્રી ડેવેકરે કર્યું છે (મુદ્રિત). શ્રી ડેવેકરે ‘કુરુક્ષેત્રમ્’ નામનું ૧૫ સર્ગોનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે અને કુરુક્ષેત્ર વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી એ હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

અમકગરસવાહિની—શ્રી મહાદેવ પાંડુરંગ એકે સંત તુકારામના મનપસંદ ૬૩ અલંગોનો આ અનુવાદ કર્યો છે. ૧૮૩૦માં એમના પુત્રે તે પ્રકાશિત કર્યો છે.^{૩૦}

ગીર્વાણકેકાવલી—કવિશ્રેષ્ઠ મોરોપંતના ‘કેકાવલી’ નામના ભક્તિપૂર્ણ કાવ્યનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર ભોરના સંસ્કૃત પંડિત ડી. ટી. સાકુરીકરે કર્યું છે (મુદ્રિત).

બલિદાનમ્—વાસુદેવ આત્મારામ લાટકરે (કોલ્હાપુર) શ્રી નરસિંહ ચિંતામણ કેળકરની મરાઠી નવલિકાનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે (મુદ્રિત). આ અનુવાદે મહારાષ્ટ્રમાં સારી એવી ચાહના મેળવી છે. શ્રી લાટકરના ખીજા સાહિત્યનો નિર્દેશ અન્યત્ર આવ્યો છે.

અગ્નિજાઃ—પૂનાના ‘ભારતવાણી’ સંસ્કૃત પાક્ષિકના સંપાદક ડૉ. ગં. બા. પળસુલેએ સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકરના કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસંદગીના ૧૨ કાવ્યોનો સંસ્કૃત અનુવાદ આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કર્યો છે.^{૩૧} ડૉ. પળસુલેએ સ્વાતંત્ર્યસેનાનીના ‘કમલા’ એ ઉત્કૃષ્ટ મરાઠી ખંડકાવ્યનો પણ સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે.

૨૯ આર્યસંસ્કૃતિ મુદ્રણાલય, સદાશિવ પેઠ પુનાથી ઈ. સ. ૧૯૩૫માં મુદ્રિત

૩૦ ગણેશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, શનિવારપેઠ પુનાથી મુદ્રિત

૩૧ સમર્થ ભારત છાપખાના. બુધવારપેઠ, પુના ઈ. સ. ૧૯૫૮માં મુદ્રિત

ડો. પળસુલેએ કેટલી ચીવટથી આ અનુવાદ કર્યો છે એનો ખ્યાલ નીચેનાં બે ઉદાહરણ પરથી આવશે.
'કી घेतले न व्रत हैं अम्हि अंघतेने' સાવરકરની આ પ્રસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિનું પળસુલેકૃત ભાષાન્તર જુઓ—

નાજ્ઞીકૃતં વ્રતમિદં સહસાન્ધભક્ત્યા
સ્પષ્ટં હિ દૃષ્ટમિતિહાસનિસર્ગતર્કૈઃ ।
દિવ્યસ્વરૂપમત એવ ચ દાહકં યત્
બુદ્ધયેવ વિદ્વયનુસૃતં તદિદં સતીત્વમ્ ॥

‘અમર હોય તી વંશલતા । નિર્વંશ જિચા દેવાકરિતા’ આ પ્રસિદ્ધ પંક્તિનો અનુવાદ—

‘અમરા વંશવલ્લી સા યોષ્ઠિન્ના દેવકારણાત્ ।
આદિગન્તાત્ પ્રવાત્યસ્યા વિશ્વમઙ્ગલસૌરભમ્ ॥’

મુંબઈના શ્રી વિ. ભિ. વેલણુકરે કિલોસ્કરના ‘સંગીતસૌભદ્ર’નું ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષાન્તર કર્યું છે અને મુંબઈના એના નાટ્યપ્રયોગો પણ ખૂબ વખણાયા છે. ૧૯૫૯માં એમણે યશવંત કવિની ‘જયમંગલા’ નામની કાવ્યકૃતિનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર કર્યું છે.

ફારસી ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

ફારસી ગ્રંથોમાં ઉમરખયામની રુબાઈઓએ જગતમાં માન્યતા મેળવી છે. કવિ ઉમરખયામનો જન્મ ૧૧મી સદીમાં ઈરાન દેશના ખોરાસન નામના ગામમાં થયો હતો. એના કાવ્યના ગૂઢત્વને કારણે એણે સર્વત્ર ખૂબ માન્યતા મેળવી. દુનિયાની લગભગ બધી મુખ્ય ભાષાઓમાં આ રુબાઈઓના આજ સુધીમાં ઘણાં ભાષાન્તરો થયાં છે. ૧૯૨૮માં ઈ. ફિટ્ઝેરોલ્ડ નામના વિદ્વાને આ રુબાઈઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો. એના આધારે જ ઘણી ખરી ભારતીય ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો. ઈ. સ. ૧૯૨૯માં પ્રખ્યાત મરાઠી કવિ ડો. માધવરાવ પટવર્ધને (માધવ જુલિયન) ૫૨૪ રુબાઈઓનો પદ્યાત્મક મરાઠી અનુવાદ કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૩૧માં ડો. પટવર્ધને ‘દ્રાક્ષકન્યા’એ નામથી ખીજી ૭૫ રુબાઈઓનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો. ૧૯૩૩માં વેંકટેશ માધવ દાતારે (ડો. ફિનાન્શિયલ સેક્રેટરી, હૈદરાબાદ રાજ્ય) ‘ગુસ્કરૂનામૃત’એ નામનો રુબાઈઓનો મરાઠીમાં શ્લોકબદ્ધ અનુવાદ કર્યો.^{૩૨} શ્રી ગૈથિલીશરણ ગુપ્તે કરેલો હિન્દી અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૩૦માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ રીતે જુદી જુદી ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદિત રુબાઈઓનો પહેલો સંસ્કૃત અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૨૯માં ઝાલાવાડ સંસ્થાનના રાજગુરુ પં. ગિરિધર શર્માએ ‘અમરશક્તિસુધાકર’એ નામથી પ્રકાશિત કર્યો.^{૩૩} એ અનુવાદ પૃથ્વી વૃત્તમાં પંક્તિબદ્ધ કર્યો છે. પ્રા. એમ. આર. રાજગોપાલે કરેલો રુબાઈઓનો અનુવાદ મદ્રાસમાં ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયો.

ભાવચષક:—ખામગાંવના સંસ્કૃત પ્રાધ્યાપક ડો. સદાશિવ અંબાદાસ ડાંગેએ ૬૬ રુબાઈઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ વસંતતિલકા વૃત્તમાં કર્યો છે અને પોતે કરેલો હિંદી ગદ્યાનુવાદ પણ સાથે આપ્યો છે.^{૩૪}

૩૨ ડેક્કન લો રીપોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, જમખાગ, હૈદરાબાદ મુદ્દ્ય રા ૩।

૩૩ ઝાલરા પાટણ-રાજસ્થાનથી મુદ્રિત

૩૪ ચંદન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ હાદર, મુંબઈ-૨૮

મદિરોત્સવ:—એનાંકુલમ્ના વી. પી. કૃષ્ણનાયર નામના પ્રાધ્યાપકે કેટલીક રુપાઈઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે.

દુઃખોત્તરં સુખમ્—અલ્મદાયની નામના ૮મી સદીના અરબી લેખકે ‘અલફજ્જામીયિદ’ નામનો એક કથાસંગ્રહ અરબી ભાષામાં લખ્યો હતો. એનો ફારસી અનુવાદ દેહિસ્તાની નામના લેખકે ‘જામે ઉલ્લિલાયાન્’ એ નામથી કર્યો. ફારસી અનુવાદમાં દેહિસ્તાનીએ બીજી કેટલીક કથાઓનો ઉમેરો કર્યો. આ ફારસી અનુવાદનું સંસ્કૃત ભાષાંતર મુંબઈના વિલ્સન કોલેજના ફારસી ભાષાના પ્રાધ્યાપક એમ. અહમ્મદે કર્યું છે. આ સંસ્કૃત અનુવાદમાં વ્યાસ, વાલ્મીકિ ઇત્યાદિ સંસ્કૃત લેખકોનાં સુભાષિતોનો એમણે સારો એવો ઉપયોગ કર્યો છે. આ અનુવાદ લખવા પાછળ એમનો હેતુ એમણે આ ગ્રંથના પહેલા જ પ્રકરણમાં ઉદ્ધત કર્યો છે. ૩૫

શ્રી આપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરે ‘Allauddin and his wonderful Lamp એ અરેબિયન નાઇટ્સની પ્રસિદ્ધ કથાનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યું છે. ૩૬ The Sanskrit translation of Rashivadekar excels the original in narration’—શ્રી કૃષ્ણમ્માચાર્યે આ અનુવાદ માટે આપેલો આ અભિપ્રાય ઘણું કહી જાય છે.

ઝેંતી નામના ફારસી કવિએ લખેલી ‘યુસુફ ઝલેખા’ કથાનો સંસ્કૃત અનુવાદ ૧૫મી સદીના શ્રીધર નામના કવિએ ‘કથાકોતુક’ એ નામથી કર્યો છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

‘જયસિંહરાજં પ્રતિ શ્રીમચ્છત્રપતે: શિવપ્રભો: પત્રમ્’—છત્રપાત શિવાજી મહારાજે જયસિંહને ઉદ્દેશીને ફારસી ભાષામાં એક છંદોપદ્ધ પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રમાં શિવાજી મહારાજની નૈસર્ગિક રાષ્ટ્રભક્તિ ખૂબ ઉત્કટતાથી પ્રગટ થઈ છે. એનો ૬૦ શ્લોકોમાં સંસ્કૃત અનુવાદ ‘કવિરાજ’ નામ ધારણ કરનાર એક અજ્ઞાત કવિએ કર્યો છે. ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદના એક દુર્લભ નમૂના તરીકે એ સંપૂર્ણ પત્ર અમે અહીં આપીએ છીએ. ૩૭

॥ જયસિંહરાજં પ્રતિ શ્રીમચ્છત્રપતે: શિવપ્રભો: પત્રમ્ ॥

અનુવાદક-કવિરાજ

રાજાધિરાજ ! વરમાળ્લિકપ્રણેત: રમ્યસ્થિતિપ્રસવ ! ભારતપુષ્પવાદ્યા: ।

શ્રીરામચન્દ્રમહિતાંશ ! તવ પ્રભાવાદ્ નૂનં સમુન્નતશિરો રજપૂતજાતિ: ॥ ૧ ॥

શૌર્યશ્રિયૈવ તવ બાબરવંશરાજ્યલક્ષ્મીરિયં પ્રબલતામયતે નિતાન્તમ્ ।

ભાગ્યૈ: શુભૈરનુપમૈશ્ચ તથાઽત્મનોઽલમાસાદિતા વિજયહેતુસહાયતા તે ॥ ૨ ॥

તારુણ્યદીપ્ત ! જયસિંહ ! કુશાપ્રબુદ્ધે ! ભાગ્યાભિવૃદ્ધ ! બલ-વીર્યસમૃદ્ધિશાલિન્ ।

આશીર્મયીં ત્વમુરરીકુરુ મે પ્રણામરૂપાં શ્રિયાં નિરુપમાં ચ મદીયસેવામ્ ॥ ૩ ॥

૩૫ વિરજનંદ પ્રેસ લાહોરથી ઈ. સ. ૧૯૨૫માં મુદ્રિત

૩૬ ફ. ૪૩૯

૩૭ સ્વાધ્યાય મંડળ, કિલ્લા પારડીથી પ્રકાશિત, મુદ્રિત દુર્લભ છે

पायात्सदैव स जगज्जनको भवन्तं न्यायस्य धर्मसहितस्य दिशेच्च मार्गम् ।
 संश्रूयते किल मयाऽद्य मदाक्रमार्थं जेतुं च दक्षिणदिशं स भवानुपेतः ॥ ४ ॥
 हिन्दोर्जनस्य हृदयेक्षणरक्तधारा—सेकेन रक्तमुखतां लषसेऽधिगन्तुम् ।
 कृत्येन तेन वदनं तव कज्जलाभिर्लिप्तं भवेदिति न वेत्ति परं हि दुःखम् ॥ ५ ॥
 यस्मात्तवैव जननावनिभारतेऽस्मिन् धर्मे च पावनतमे महती विपत्तिः ।
 सङ्गायते स्म बत ते ह्यनया च कृत्या जानासि नैव तदिदं परमं विचित्रम् ॥ ६ ॥
 अंतर्दशा यदि विचारयसि क्षणं त्वं खारब्धकर्मविषये महनीयकीर्तेः ।
 हस्तं निजं च कवचस्य पुरोविभागं संपश्यसीह यदि तर्हि तवैव भायात् ॥ ७ ॥
 तद्रक्तिमा कुशल ! यस्य जनस्य रक्तात् जातः स बान्धवगणो ह्यथवा परः स्यात् ।
 तद्रक्तवर्णपरिणामवदान्यबुद्धे ! लोकद्वये किमरुणो भविताथ कृष्णः ॥ ८ ॥
 धीर ! स्वयं त्वमधीनतयाऽऽगमिष्यो जेतुं यदि प्रबलदक्षिणदेशमेनम् ।
 तर्ह्यास्तृतं समकरिष्यमहं मदीयं नेत्रं च मस्तकमिदं तव पादमूले ॥ ९ ॥
 भास्वत्तुरङ्गमनुसृत्य तवाहमेव सैन्येन वीर, महता सहसाऽगमिष्यम् ।
 सर्वाञ्च दक्षिणदिशं त्वदधीनभूतां हन्ताकरिष्याम्यहमेव नितान्तहर्षात् ॥ १० ॥
 औरङ्गजेवनृपतेर्यवनेश्वरस्य धर्मद्रुहः सकलसाधुविर्हिसकस्य ।
 जाले स्वयं कपटकूटमये पतंस्त्वम् अस्मानपीह बत पातयितुं समागाः ॥ ११ ॥
 क्रीडामि केन विधिना भवता किलाहं जानामि नाहमधुना वरवीर ! किञ्चिद् ।
 किं सङ्गतः शुभवता भवता भवानि नास्त्येव तर्हि परमः पुरुषार्थलाभः ॥ १२ ॥
 सेवां न वीरपुरुषः समयस्य कुर्यात् सिंहः कदापि भजते न शृगालवृत्तिम् ।
 तीक्ष्णौ कृपाणपरशू यदि चोपयुज्या भूयान्भवेदुभयपक्षगहिन्दुनाशः ॥ १३ ॥
 सन्दूयते मम मनो नितरामनेन त्यक्त्वार्थितं यवनशोणितसारपानम् ।
 आत्मीयलोक—रुधिरक्षरणाय कोशान् निःसारयेय करवालमहो करालम् ॥ १४ ॥
 यद्याहवाय यवनाः स्वयमापतिष्यन् अस्माकमद्य परमोच्चपराक्रमाणाम् ।
 युद्धाटवी—मृगयुवृत्तिमुपाश्रितानां नूनं शरव्यपदवीं सहसाऽभजिष्यन् ॥ १५ ॥
 स्वार्थैकसाधनपरः परार्हिसनार्थे बद्धादरश्च करुणाकणिकाविहीनः ।
 न्याय्याच्च धर्मसुपादवरङ्गजेवः भ्रष्टो भृशं क्षितितले नरराक्षसोऽसौ ॥ १६ ॥
 व्यर्थो यदापञ्चलखानपराक्रमोऽभूत् शाहिस्तखानबलमप्यफलं यदासीत् ।
 योद्धुं भवानिह तदा प्रहितोऽस्ति तेन सोढुं क्षमो न हि मदाक्रमणं स भीरुः ॥ १७ ॥

श्राम्येन्मिथः प्रहरणक्षतसिंहवृन्दं गृध्रा लसन्तु वनराजपदं प्रपन्नाः ।
 भूयान्न कोऽपि भुवि हिन्दुसमाजमध्ये वीरोऽवशिष्ट इति तस्य दृढा दुराशा ॥ १८ ॥
 एतद्रहस्यकपटं पटुबुद्धिभाजा न ज्ञायते कथमहो भवता विचित्रम् ।
 तस्यैन्द्रजालिककलाकुशलप्रयोगात् भ्रान्तो भवान् भृशमितीह मदीयतर्कः ॥ १९ ॥
 लोके शुभाशुभफलान्यनुभूतवांस्त्वं सम्मेलिता उपवने सुमकण्टकाश्च ।
 आत्माभिरेव सह हन्त नियोत्स्यमानः छेत्तासि हैन्दवशिरांसि न युक्तमेतत् ॥ २० ॥
 प्रौढी परामुपगतोऽपि पराक्रमेण तारुण्यबालिशविलासपरोऽद्य मा भूः ।
 साधीयसीं स्मर सदैव हि सादिनाम्ना साधूत्तमेन गदितां महितां च वाणीम् ॥ २१ ॥
 सर्वस्थलेषु तुरगो न हि चोदनीयः कुर्यात् पलायनमपास्तफलः प्रसङ्गे ।
 व्याघ्रो मृगादिषु निदर्शयति स्वभावं सिंहेन नैव कुरुते गृह्ययुद्धमेषः ॥ २२ ॥
 यद्यस्ति वारि तव वीर करालखड्गो स्याच्चेत् प्रधावदुरुवेगहये च शक्तिः ।
 धर्मद्रुहां विशसनं त्विसलामधर्मनिर्मूलनं कुरु तदेव तवोचितं स्यात् ॥ २३ ॥
 दाराशिकोह—नृपसूनुरुदारचेता देशस्य राजपदवीमभज्यिष्यदस्य ।
 तर्हि प्रजा सहजसर्वसुखान्यलप्स्यद् दुर्दैविहिन्दुजनता सुचिराय नूनम् ॥ २४ ॥
 प्रातारयस्त्वमनघं जसवंतसिंहं नैवाकरोस्त्वमुचितानुचितानुचिन्ताम् ।
 गोमायुवृत्तिमनुविन्दसि नैव पूर्णां त्वं युद्धसाहसमहो हरिणा करोषि ॥ २५ ॥
 सेवां विधर्मिनृपतेरधिगत्य बन्धुद्रोहाय हा श्रमजुषस्तव कोऽर्थलाभः ?
 ऐश्वर्यमानपरमोच्चपदामिलाषः संपत्स्यते सपदि ते मृगतृष्णिकैव ॥ २६ ॥
 भूरिश्रमेण रमणीं रमणीयरूपां संपाद्य तां समुपभोगकृते परस्मै ।
 यो वा ददाति जडधीस्त्व तद्विभेदः देशान् विजित्य यवनार्पणकारिणः कः ॥ २७ ॥
 नीचस्य तस्य नृपतेः कपटानुकम्पाम् किं वा स्तवीषि जयसिंह ! विमुग्धचेताः ।
 जुञ्जारासिंहकृतसर्वसहायतायाः किं वा फलं समभवत् त्वमवैषि सर्वम् ॥ २८ ॥
 श्रीच्छत्रसालनृपतिं परितः कुमारम् उद्भाविताश्च विपदः खलशेखरेण ।
 अन्येषु हिन्दुषु तथा महतीं विपत्तिं सम्प्रापितां किमु न वेत्ति भवान् प्रसिद्धाम् ॥ २९ ॥
 जानाम्यहं तदपि यद् भवता विवाहसम्बन्ध एव घटितः कुटिलेन तेन ।
 तस्माद् विनाशितमहो भवताद्य विश्वविख्यातमात्मकुलगौरवमेव हन्त ॥ ३० ॥
 उद्वाहबन्धनमिदं नरराक्षसस्य तुच्छं तथा रुधिरबन्धनतो न गाढम् ।
 आत्मेष्टसाधनकृते जनकस्य चासून् नाजीगणद् रुधिरमेव सहोदरस्य ॥ ३१ ॥
 त्वं राजभक्तिमिषतो यदि दोषशून्यम् आत्मानमद्य हि समर्थयसि प्रकामम् ।
 तर्हि स्मर क्षणमये तव कीदृगासीद् वृत्तिर्बेत क्षितिपतौ च शहाजहाने ॥ ३२ ॥

देवेन बुद्धिकणिका यदि ते प्रदत्ता संकथसे निजपराक्रमपौरुषे च ।
 तर्ह्यात्मजन्मधरणीबहुतापतत्वं खड्गं कुरुष्व परिपीडितबाष्पसिक्तम् ॥ ३३ ॥
 नायं मिथः समुचितः समयो नियोद्धुं वीरेषु हिन्दुषु महान् कृतिभार आस्ते ।
 देशे धने च विबुधालय-देवमूर्ति-बालेषु दुःखहतमा विपदोऽधुना नः ॥ ३४ ॥
 किञ्चिद्यदीह समयं प्रचलेत् कुक्कुलमेषां हि हिन्दुकुललक्ष्म च नैव शिष्यात् ।
 आश्चर्यमेतदखिलं विपुलं च देशं यन्मुष्टिमय-यवना बत शासतीमम् ॥ ३५ ॥
 स्वीयार्थसाधनमिदं न महत्त्वहेतुरेवं विमर्शमतिरस्ति तदाभिपश्य ।
 अस्मान् प्रतारयति कीदृगसौ दुरात्मा वक्त्रे च दर्शयति नैकविधान् विकारान् ॥ ३६ ॥
 अस्माकमेव दृढशङ्खलयाऽत्मदीयान् बध्नाति हन्त चरणाञ्छलबुद्धिरेषः ।
 खड्गोऽस्मिन्नस्ति निश्चितैः शतशोऽस्मदीयैरस्माकमेव च शिरांसि दुराशयेन ॥ ३७ ॥
 तस्माद् वयं सपदि हिन्दुजनस्य हिन्दुधर्मस्य हिन्दुविषयस्य च रक्षणार्थम् ।
 काष्ठां परां प्रयतनस्य सहैकमत्या वीरेश साम्प्रतमये करवाम धैर्यात् ॥ ३८ ॥
 कार्यः प्रयत्नगरिमा ननु निश्चितार्थैरस्माभिरद्यदुक्तचयोऽपि योज्यः ।
 देशस्य रक्षणकृते सकलानुपायान् आवश्यकान्श्च बहुधा विदधीत वीरः ॥ ३९ ॥
 उल्लासनीयमधुना वरवीरवृत्ति-शाणेन खड्गपटलं यतनैश्च दैवम् ।
 तुर्काधिपाय कपटे पटवे प्रदेयं तुर्कीययुक्तिनिचयैरुचितोत्तरं च ॥ ४० ॥
 संगच्छते यदि भवान् जसवंतसिंह-वीरेण तत्कपटिराजविपाटनोत्कः ।
 एकीभवेत् रणकोविद राजसिंहराजेन तर्हि महदेव भवेद्वि कार्यम् ॥ ४१ ॥
 युध्यध्वमाशु रभसात् सकलासु दिक्षु विच्छिन्त दुष्टभुजगस्य शिरः शिलाभिः ।
 शश्वत् तदा स विमृशेत् स्वकृतेर्विपाकं स्यादक्षिणे कपटजालसृतौ न शक्तः ॥ ४२ ॥
 वीरैर्युतश्च क्रकचदृढभल्लहस्तैर्निःपातयाम्यहमिव प्रसभं समूलम् ।
 नूनं वियुग्जयपुरादिशहाहभूपं तैर्गोलकुण्ड-सुलतान-कुतुब्शाहं च ॥ ४३ ॥
 धाराधरैरिव रसदभिरिहासिधारा-तीर्थेषु पापकलुषान् यवनान् भटौघैः ।
 संस्नापयामि रभसादिसलामधर्म-लक्ष्माणि दक्षिणदिशि क्षपयामि मंक्षु ॥ ४४ ॥
 कर्तव्यदक्ष वरभल्लविराजिवीरैरुल्लोलदूर्मिपटला च गभीरघोषा ।
 स्रोतस्विनीव ननु दक्षिणशैलमध्यात् सम्प्राप्त्युयां समतमोत्तरदेशभूमिम् ॥ ४५ ॥
 शीघ्रं समेल्य तनुयां भवदीयसेवां प्रक्ष्याम्यरिं किल भवत्सहकारमूल्यम् ।
 युध्यामहै चतसृषूत दिशासु सर्वे संकोचयाम समराङ्गणमेव तस्य ॥ ४६ ॥
 सेनाविलोललहरीनिकरेण दिल्लीं सम्प्लावयाम रिपुजीर्यदुदग्रहर्म्यम् ।
 सिंहासने स्वपगते हि विनष्टशोभं 'औरङ्गजेब' इति नाम वृथैव भूयात् ॥ ४७ ॥

(ઔરંગ = સિંહાસન । જેબ = શોભા, ભૂષણ । ઔરંગજેબ = સિંહાસનસ્ય ભૂષણમ્)

લીનો ભવેત્ ક્વચિદમુષ્ય વિહિંસ્રઘ્ન ઉત્સાદિતં કપટજાલમપિ ક્ષણે સ્યાત્ ।
 શુદ્ધાં ચ શોણિતનદીં ભુવિ વાહયામ તસ્યાં ચ નાકગપિતૃનપિ તર્પયામ ॥ ૪૮ ॥
 ન્યાયપ્રિયસ્ય ચ જગત્સવિતુઃ પ્રસાદાદ્ ભૂમેરધઃ ખલરિપોર્વિદધામ ધામ ।
 કાર્યં ત્વિદં ન કઠિનં હૃદયાક્ષિહસ્તે-સમ્મેલિતે સુહૃદુદાર મિથોનુકૂલમ્ ॥ ૪૯ ॥
 ચેતોદ્વયં હિ મિલિતં ગિરિમધ્યુદગ્રં દ્રાક્ પાટયેન્જલનિર્ધિં નુ વિશોષયેચ્ચ ।
 વક્તવ્યમસ્તિ બહુ મે વિષયે કિલાસ્મિન્ તલ્લેખનં સમુચિતં મમ નૈવ પત્રે ॥ ૫૦ ॥
 આવામુભૌ ચ મિલિતૌ વહુ સંવદાવેતીચ્છામિ યચ્છ્રમશુચૌ ન વૃથા ભવેતામ્ ।
 વાચ્છાસ્તિ ચેત્ તવ સમક્ષમુપેત્ય વક્ષ્યે શ્રોષ્યામિ ચ ત્વદુદિતં પ્રણયેન સર્વમ્ ॥ ૫૧ ॥
 વાર્તાવધૂમનવગુણિત-ચારુવક્ત્રામાવાં રહો નુ કરવાવ ચિરાય બન્ધુ ।
 તસ્યાઃ કચે જટિલતામપસારયિષ્યે સૌહાર્દતઃ સપદિ કઙ્કતિકા-સહાયઃ ॥ ૫૨ ॥
 યત્નસ્ય સાધુ કરવામ પરાં નુ કાષ્ઠામુન્મત્તરક્ષસિ તથા યુનજાવ મન્ત્રમ્ ।
 અન્વિષ્ય સિધ્યુપનયં ચ તથાશ્વમુત્ર કિં ચેહ નામ કરવામ સમુજ્વલં નૌ ॥ ૫૩ ॥
 યદ્ગુણં શપામિ તુરગં ચ શપામિ દેશં ધર્મે શપામિ મમ સદ્ગમનેન નૂનમ્ ।
 નૈવાપતેત્ ત્વયિ વિપત્તિલ્લોડપિ માભૂરાશઙ્કિતોડફલ્લુલ્લાનવધપ્રસન્નાત્ ॥ ૫૪ ॥
 મન્મારણાય હવશી-કુલસાદિલોકૈઃ સાર્ધં દ્વિષદ્શતમિતૈઃ સ સમાગતોડત્ર ।
 ન પ્રાહરિષ્યમહમેવ પુરા હિ તસ્મિન્ કસ્તેડલિખિષ્યદિદમાશયવેદિ પત્રમ્ ॥ ૫૫ ॥
 નાહં બિભેમિ ભવતો મમ નાસિ વૈરી વીર સ્વયં હિ જયસિંહ કુતોડપિ હેતોઃ ।
 યદ્યુત્તરં પ્રહિણુયા ઉચિતં તદોપસ્થાસ્યામિ તે નિશિ નિરસ્તભયોડહમેકઃ ॥ ૫૬ ॥
 શાહિસ્ત્વાનરિપુ-કશ્ચુકપેશલબ્ધ-પત્રં રહસ્યમયમેષ નિદર્શયેયમ્ ।
 સિદ્ધેયમક્ષિયુગલે તવ સંશયામ્બો દૂરીભવેત્તત્ તતઃ સુખમોહનિદ્રા ॥ ૫૭ ॥
 સ્વપ્નસ્ય વાસ્તવફલં તવ દર્શયિષ્યે પ્રક્ષ્યામ્યહં સપદિ વીર તદુત્તરં ત્વામ્ ।
 ભૂયાન્મનોમતમિદં યદિ તત્ત્વ પત્રં સૈન્યં ભવેત્ તવ મદીય-કૃપાણલક્ષ્યમ્ ॥ ૫૮ ॥
 સંચ્છાદ્યેન્નિજમુખં ભગવાન્ દિનેશઃ સન્ધ્યા-પટાશ્ચલ-વશાદવશો યદા ઇવઃ ।
 યદ્ગુણસ્તદા મમ નિરાવરણો હિ ભૂયાત્ સ્વસ્યસ્તુ વિજ્ઞવર તે રજપૂતવીર ॥ ૫૯ ॥

અંગ્રેજી અર્થોનો સંસ્કૃત અનુવાદ

અંગ્રેજી ભાષાનું અધ્યયન આવશ્યક થયા બાદ ભારતીય સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખૂબ મોટી ક્રાંતિ થઈ. શેક્સપીઅર જેવા પરમ શ્રેષ્ઠ આંગ્લ કવિના નાટકો વાંચીને એનો અનુવાદ કરવાનો અથવા અનુકરણ કરવાનો મોહ ભારતીય ભાષાના ધણા સાહિત્યકારોને થયો છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનાર અંગ્રેજી

પંડિતોએ જેવી રીતે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો તેવી રીતે અંગ્રેજી જાણનારા સંસ્કૃત પંડિતોએ અંગ્રેજી ન જાણનારા પંડિતો માટે અંગ્રેજી કાવ્ય નાટક વગેરેનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો. Tenisonના ‘Cup’ નામક નાટકનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરતી વખતે પ્રસ્તાવનામાં અનુવાદ-લેખક શ્રીવેંકટરમણાચાર્યે લખ્યું છે કે—

“આઙ્ગલભાષાત્મકે વાઙ્મયપ્રપંચે યાનિ દિવ્યાનિ રત્નાનિ સન્તિ તાનિ સંસ્કૃતભાષાગારે સંકલ્પ્ય, સંરક્ષ્ય, તત્પ્રદર્શનેન ભારતીયાનાં ચિત્તાકર્ષણદ્વારા હર્ષવર્ષણ પ્રવર્ષણીયમ્ इत्यादि सदुदारोद्देश-संपन्नेन मित्रवर्येण प्रेरितोऽयं जनः आल्फ्रेड-टेनिसन-नामक-कविना विरचितम्.....कप्-नामकं नाटकं संस्कृतभाषया निरूपयितुम् उद्युक्तः ।”

અંગ્રેજીમાંથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદિત થયેલા ગ્રંથોમાં બાઈબલનાં વિવિધ ભાષાંતરોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એ અનુવાદ કરનારાઓનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. દિન્દુ સમાજના હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષા માટે જે નિતાન્ત શ્રદ્ધા વસે છે તેનો ફાયદો ઉઠાવીને તે ભાષામાં પોતાના ધર્મગ્રંથોનો અનુવાદ થાય તો તે વધુ અસરકારક થશે એ ભાવનાથી જ આ અનુવાદ કરવા અથવા કરાવવામાં આવ્યા છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે મૂળ બાઈબલની ભાષા આટલી મધુર હોવા છતાં એનો સંસ્કૃત અનુવાદ માત્ર સ્કેજ કિલજ અને નીરસ લાગે છે. તેથી જ આ અનુવાદોને સંસ્કૃત વિદ્વાનોના સમાજમાં ખાસ માન્યતા મળી નથી. Modern Sanskrit Writings નામના ડૉ. રાઘવનના નિબંધમાં બાઈબલના સંસ્કૃત અનુવાદોની અને ખ્રિસ્તી સમપ્રદાય વિશેના ગ્રંથોની એક લાંબી યાદી આપી છે એ જ યાદી અમે અહીં આપીએ છીએ :

- (1) The New Testament of our Lord & Saviour Jesus Christ; Translated into Sanskrit language from the original Greek by the Missionaries at Serampore (Under the superintendence of William Carey) 3 vols, Serampore 1808-1811
- (2) The Holy Bible containing the old & New Testaments, translated into Sanskrit language from the original by the Missionaries at Serampore 1821.
- (3) The Book of Genesis and part of exodus in Sanskrit, translated from the Hebrew by the Calcutta Baptist Missionaries, 1843.
- (4) ‘The Book of the Prophet Isaiah in Sanskrit.’ The Baptist Mission Press, Calcutta, 1845.
- (5) The Proverbs of Solman in Sanskrit, School Book Society’s Press, Calcutta 1842.
- (6) The Proverbs of Solomon in Sanskrit, (Translated from Hebrew) Baptist Mission Press, Calcutta 1946.
- (7) ख्रिस्तीय-धर्म-पुस्तकान्तर्गतो हितोपदेशः—Baptist Mission Press, Calcutta, 1877.
- (8) The Psalms—‘ ईश्वरीय-स्तवार्थक-गीतसंहिता ’ Baptist Mission Press, Calcutta, 1877.

- (9) The New Testament of our Lord & Saviour Jesus Christ in Sanskrit. Translated from the Greek by the Baptist Missionaries with native assistants. Baptist Missionary Society, Calcutta 1841.
- (10) The four Gospels with the acts of the apostles in Sanskrit. The Baptist Mission, Calcutta, 1844.
- (11) હિસ્તચરિતમ્ અર્થતઃ મિથિ-માર્ક-લૂક-ધોહનૈર-વિરચિતસુસંવાદ-ચતુષ્ટયમ્ Baptist Mission Press, Calcutta. 1878.
- (12) મિથિલિખિતઃ સુસંવાદઃ Baptisit Mission Press, Calcutta. 1877.
- (13) માર્કલિખિતઃ સુસંવાદઃ Baptist Mission Press, Calcutta. 1878
- (14) સત્યધર્મશાસ્ત્રમ્—માર્કલિખિતસુસંવાદઃ અર્થતો યેશુચ્રિસ્તીય ચરિતદર્પણમ્—Baptist Mission Press, Calcutta. 1884.
- (15) લૂક-લિખિત-સુસંવાદઃ Baptist Mission Press, Calcutta, 1878.
- (16) The Bible for the Pandits. The first three chapters of Genesis, “diffusively and unreservedly commented ” in Sanskrit and English by J. R. Ballantyne, London 1860.
- (17) The Gospel of St. John in Sanskrit.=યોહાનલિખિતઃ સુસંવાદઃ ।
- (18) દિવ્યરોક્તશાસ્ત્રચાર—(The course of Divine Revelation by John Mair, Baptist Mission Press, Caicutta 1846.
- (19) પરમાત્મસ્તવઃ—A christian hymn in Sanskrit Verse, Mission Press, Allahabad 1853
- (20) પૌલચરિતમ્—A short life of the Apostle Paul, in Sanskrit verse, Calcutta 1850
- (21) હિસ્તસક્રગીતમ્—(The Sacred history of our Lord Jesus Christ, in Sanskrit verses) Calcutta 1842.
- (22) હિસ્તધર્મકૌમુદી—Christianity as contrasted with Hindu Philosophy, By J. R. Ballantyne, London 1854.
- (23) હિસ્તધર્મકૌમુદીસમાલોચના—A Critical review of Dr. J. R. Ballantyne’s હિસ્તધર્મકૌમુદી, by વ્રજલાલ મુલ્લોપાધ્યાય, Calcutta 1894.
- (24) હિસ્તયજ્ઞવલ્કિઃ—The ordo Missae translated in Sanskrit, translated from Latin, by Ambrose Sureshachandra Roy, Calcutta 1926.

ડૉ. રાધવન્ની યાદીમાં સમાવિષ્ટ ન થયેલો બાઈબલનો એક બીજો અનુવાદ પણ છે. ‘ ધર્મપુસ્તકસ્ય શેષાંશઃ અર્થતઃ પ્રમુખા યીશુસ્ત્રીષ્ટેન નિરૂપિતમ્ય નૂતનધર્મનિયમસ્ય ગ્રંથસંગ્રહઃ । ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ અંગ્રેજ અને અંગાળી પંડિતોએ મળીને મૂળ બાઈબલના આધારે કર્યો છે. ૧૩૬ પાનનો આ ગ્રંથ, ૧૯૧૦માં કલકત્તાના બ્રિટિશ ફોરેન ધર્મસમાજ તરફથી પહેલા છાપવામાં આવ્યો ત્યારબાદ

१९२२ भां आष्टिस्ट प्रिन्टिंग प्रेस, कलकत्ता भां इष्टोआक्षी पद्धतिथी पुनमुद्रण करवा भां आय्यु. ओमणे करेला अथवा करावेला अनुवादना नमूना नीचे आय्यो छे.

यीशोः कुशारोपणं मृत्युश्च—

ततः स खक्रुशं वहन् कपालस्थलमित्यभिधम् अर्थत इब्रीयभाषया गल्गथेति नामकं स्थानं प्रतस्थे । तत्रैव ते तच्च तेन सार्द्धमन्यौ द्वौ च कुशान्यारोपयामासुः तौ द्वौ तस्य पार्श्वयोर्धी-शुश्च मध्यस्थाने । पीलातश्चापराधविज्ञापकं पत्रं लेखयित्वा क्रुशेऽर्पयामास । तत्र लिखितमासीत्, यिहूदीयानां राजा नासरतीयो यीशुरिति अत एव बहवो यिहूदीयास्तत् पत्रमपठन्, यतो यीशुर्यत्र कुशमारोपितस्तत् स्थानं नगरस्य निकटस्थं, तत् पत्रञ्च इब्रीयैर्यूनानीयैः रोमीयैश्चाक्षरैर्लिखितमासीत् । अत एव यिहूदीयानां मुख्ययाजकाः पीलातमवादीषुः यिहूदीयानां राजेति मा लिख्यतां, प्रत्युतेदं लिख्यताम् अयं कथितवान्, यिहूदीयानां राजाहमिति । पीलातः प्रतिबभाषे, अहं यल्लिखितवांस्तदेव लिखितवान् । सैनिकजनास्तु यीशुं कुशमारोप्य तस्य वासांसि गृहीत्वा एकैकस्य सैनिकस्य निमित्तमेकैकमंशमिति चतुरोऽशान् कृत्वा विभेजिरे, तस्याङ्गाच्छादकमपि आददुश्च । तदङ्गाच्छादकन्तु सीवनरहितम् ऊर्ध्वप्रान्तमारभ्याखिलमूतमासीत् । ततस्ते परस्परमवदन्, मैवं छिद्यतामिदं प्रत्युतेदं कस्य भविष्यति गुटिकापातं कृत्वा तन्निश्चीयताम् । अनेन शास्त्रीयमिदं वचः सिद्धं बभूव,

मामकीनानि वस्त्राणि स्वमध्ये विभजन्ति ते ।

मम परिच्छेदार्थञ्च गुटिकां पातयन्ति हि ॥ ते सैनिकजनास्तदेवाकार्षुः ।

आसंस्तु यीशोः कुशस्य समीपे तिष्ठन्त्यस्तस्य माता, मातुर्भगिनी क्लोपाभार्या मरियम्, मन्दलीनी च मरियम् । यीशुस्तदा स्वमातरं सन्निधौ तिष्ठन्तं स्वप्रियं शिष्यञ्च विलोक्य स्वमातरमाह, नारि, पश्यायं तव पुत्रः । ततः परं स तं शिष्यमाह, पश्येयं तव माता । तस्मात् दण्डादारभ्य स शिष्यतां निजगृहं नीत्वाग्रहीत् ।

ततः परं शास्त्रं यथा सिद्धं भवेत् तथा सर्वमिदानीं समाप्तमिति ज्ञात्वा यीशुर्बभाषे पिपासामि । तत्र त्वम्लरसेन पूर्णं पात्रमेकमासीत् । ततो जनाः स्पञ्जमेकमम्लरसेन पूरयित्वा तुलसीदण्डे बद्ध्वा च तस्य मुखान्तिकमनैषुः । आम्लरसं तं भुक्त्वा यीशुर्व्याजहार, समाप्तमिति, शिरो नमयन्नात्मानं समर्पयामास च ।

तद् दिनं सज्जनदिनं तदुत्तरविश्रामवारश्च महादिनं, तत्कारणाद् यिहूदीया विश्रामवारे तेषां शवानां कुशेष्ववस्थानं निवारयितुमिच्छन्तः पीलातं तदीयजड्घानां भञ्जनं तेषाञ्च स्थानान्तरीकरणं ययाचिरे । अत एव सैनिकजना आगत्य तेन सार्द्धं कुशरोपितयोः प्रथमस्य जड्घे तदन्यतरस्य जड्घे च बभञ्जुः, यीशुमुपस्थाय तु यदा तं स्पष्टं मृतमपश्यंस्तदा ते तस्य जड्घे न बभञ्जुरेकस्तु सैनिको दीर्घशूलेन तस्य पार्श्वं विव्याध, ततस्तत्क्षणं शोणितं तोयञ्च निःसृते । यो दृष्टवान् स साक्ष्यं दत्तवान्, तस्य साक्ष्यञ्च सत्यं, स च जानाति यत् सत्यं भाषते यूयं यथा विश्वसिथ, यतः सर्वमि-

દમેતદર્શં સમ્ભૂતં યદિયં શાસ્ત્રીયોક્તિઃ સિદ્ધા ભવેત્, તસ્યૈકં કીકસમપિ ન મદ્ભવ્યમિતિ । પુનરુચ્ચાન્યા શાસ્ત્રીયોક્તિરિયં, તે યં વિદ્ધવન્તસ્તમુદિશ્ય દૃક્ષ્વાતં કરિષ્યન્તીતિ । (પૃ. ૨૧૨-૨૧૩)

× × ×
 भ्रान्तिविलासम्—ખેંગલોરના સંસ્કૃત પંડિત શ્રીશૈલ દીક્ષિતે (૧૮૦૯ થી ૧૮૭૭) Comedy of Errors એ નાટકની કથાનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો. આ લેખક શ્રીમાણ્યના વિશેષ અભ્યાસી હોવાથી અમને ‘શ્રીમાણ્યતિહાસ’ એવી પદવી વિદ્વાનોએ આપી હતી. હનુમન્નક્ષત્રમાલા, વીરાઙ્ગનેયશતકમ્, ગોપાલાર્યા જેવાં સ્તોત્રો આ કવિએ લખ્યાં છે. એ સિવાય ‘કાબેરીગદ્યમ્’ નામનો પ્રવાસ-વર્ણનાત્મક ગદ્યપ્રબંધ પણ એમણે લખ્યો છે. ‘કર્નાટકપ્રકાશિકા’ નામના કાનડી વાર્તાપત્રના તેઓ ધણા વર્ષ સુધી સંપાદક હતા.^{૪૦} (આ શ્રીશૈલ દીક્ષિતનો ઉલ્લેખ પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે.)

કનકલતા—શેક્સપીઅરની ‘લ્યુકેસ (Lucrece)’ કાવ્યકૃતિનો આ સંસ્કૃત અનુવાદ મદ્રાસના પી. કે. કલ્યાણુરામ શાસ્ત્રીએ કર્યો છે^{૪૧} (મુદ્રિત).

શમ્ભુચર્યોપદેશ:—કે. એસ. વેંકટરમણે ‘A day with Shambhu’ નામનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું હતું. એનો સંસ્કૃત અનુવાદ શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ કર્યો છે.^{૪૦} શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ ઘણાં અંગ્રેજી કાવ્યોનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે અને આ અનુવાદ ‘કિંકિણીમાલા’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. એની યાદી નીચે આપી છે:—

Shakespeare's Sonnet No. 29 = પ્રેયસીસ્મૃતિ:^{૪૧}

Shakespeare's Sonnet No. 73 = વિરહિવૈકલવ્યમ્^{૪૧}

Wordsworth's Sonnet beginning with “Earth has nothing more face to show = પ્રભાતવેલા^{૪૧}

Shelly--“The cloud” = અમ્બુવાહ:^{૪૧}

Shakespeare's ‘As you like it, Act II Sc. VII, 139 to 166 = વયોધિ-રોહ્ણનિઃશ્રેણિકા.^{૪૧}

Shakespeare's Macbeth, Act V, Sc. VII. 19 to 28 = જીવયાત્રા^{૪૨}

Shakespeare's Hamlet Act III, Sc III, 59 to 80 = આત્મોપદેશ:^{૪૨}

Shakespeare's Hamlet, Act I, Sc. I L (66 to 82) = જીવનજુગુપ્સા^{૪૨}

Dr. Johnson's letter to Lord Chestorfield = જ્ઞાનસેનસ્ય ચિત્રાપીઠમહોદયં પ્રતિ લેખ:^{૪૨}

મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ કરેલા આ અનુવાદો ઉપરાંત કેટલાક ઉલ્લેખનીય અનુવાદો આ નીચે આપ્યા છે :

૩૮ કૃ. ૪૮૪

૩૯ કૃ. મુદ્રિત

૪૦ શ્રીનિવાસ પ્રેસ, તિરુવાયુરથી મુદ્રિત

અ. ૨૮

૪૧ કિંકિણીમાલા અનુક્રમે પૃ. ૨૪, ૨૬, ૩૭, ૪૦, ૬૨

૪૨ કિંકિણીમાલા અનુક્રમે પૃ. ૬૩, ૬૩, ૬૪, ૬૧

इंग्लंडीय-व्याकरणसारः—Principles of English Grammer for the use of the natives of India; by M. N. W. Wollaston.

અંગ્રેજી વ્યાકરણના આ પુસ્તકનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર મધુસૂદન તર્કાલંકારે કર્યું અને તે ઈ. સ. ૧૮૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

इंग्लंडीयभाषाव्याकरणम्—Elements of English Grammer નામના આ અંગ્રેજી વ્યાકરણ વિષયક પુસ્તકનો સંસ્કૃત અનુવાદ ઈ. સ. ૧૮૪૭માં મિર્જાપુરમાં છપાયો હતો. વારાણસી મહાવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગ માટે એ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજી ગ્રંથ	સંસ્કૃત-અનુવાદ	અનુવાદક
As you like it, by Shakespeare	‘પુરુષદશાસપ્તકમ્’	—રામચંદ્રાચાર્ય
A wish, by Roger	‘સુમનોરથા’	—રામચંદ્રાચાર્ય
Hamlet, by Shakespeare	‘પિતુરૂપદેશઃ’	—રામચંદ્રાચાર્ય
All's right with the world, by Browning	‘સાષ્ઠવાદમંજરી’	૪૩ — રામચંદ્રાચાર્ય
A mid-summer nights Dream, by Shakespeare	‘વાસંતિકાસ્વપ્નઃ’	—આર. કૃષ્ણમ્માચાર્ય ૪૪
As you like it, by Shakespeare	‘યથાભિમતમ્’	—આર. કૃષ્ણમ્માચાર્ય ૪૫
Amelia Galetti by Lessing (જર્મન કવિ)	ડૉ. શ્યામશાસ્ત્રીએ કરેલા આ જર્મન કાવ્યનો સંસ્કૃત અનુવાદ મહેસુરના મહારાજા સંસ્કૃત કોલેજના જર્નલમાં ૧૮૯૧માં છપાયો છે.	
‘Othello’, by Shakespeare	ત્રિવેન્દ્રમ્ના રાજરાજ વર્મા નામના પંડિતે આ અંગ્રેજી નાટકનો સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો ૪૬	
Essay concerning Human understanding-by Lock	‘માનવીયવિજ્ઞાનવિષયકશાસ્ત્રમ્’ વારાણસીના કોઈ અપ્રસિદ્ધ (અજ્ઞાત) પંડિતે આ અનુવાદ કર્યો છે. એ પ્રાચીન ગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થયો છે.	
Principles of Human Knowledge-by Berkeley	‘જ્ઞાનસિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા’એ નામે કાશીના કોઈ અજ્ઞાત પંડિતે અનુવાદ કર્યો છે. ૪૭	

૪૩ રામચંદ્રાચાર્યના અનુવાદિત ગ્રંથો મદ્રાસની લઘુકાવ્યમાલામાં ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રકાશિત થયા છે.

૪૪ કુંભકોણમથી ઈ. સ. ૧૮૯૨માં મુદ્રિત

૪૬ ત્રિવેન્દ્રમથી મુદ્રિત

૪૫ ઉદ્યાન પત્રિકામાં પ્રકાશિત

૪૭ મુદ્રિત

જર્મન કવિ ગેટના 'ફાઉસ્ટ' એ વિખ્યાત નાટકનો 'વિશ્વમોહનમ્' નામથી અનુવાદ પૂનાના તાડપત્રીકરે કર્યો છે.

Novum Organum:
by Bacon

'બેકનીયસૂત્રવ્યાખ્યાનમ્' વિઠ્ઠલ નામના પંડિતે આ અનુવાદ વારાણસીમાં ઈ. સ. ૧૮૫૨માં પ્રકાશિત કર્યો.

Poetics : by Aristotle—

પૂનાના કોઈ (અગ્રાત) પંડિતે આ ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો છે અને હજી એ અપ્રસિદ્ધ છે.

પ્રેમરાજ્યમ—Vicar of Wakefield એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી નવલિકાના આધારે તાંબેરના પ્રસિદ્ધ કવિ રઘુનાથપુત્ર રંગાચાર્યે (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૪) આ સંસ્કૃત નાટક લખ્યું.^{૪૮} આ રીતે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ગ્રંથોના આધારે કેટલાક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં નિર્માણ થયા. હિંદી, મરાઠી જેવી પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ આ પ્રકારનું પરાપજીવી સાહિત્ય એ સમય દરમિયાન નિર્માણ થયેલું દેખાય છે. શબ્દશઃ અનુવાદ કરતાં આંતું સ્વેર અનુવાદાત્મક સાહિત્ય વધુ સજીવ, વધુ સ્વભાવિક લાગે છે.

કૌમુદી—Goldsmithના 'Hermit' નામના કાવ્યનો આ અનુવાદ કાંગેનોરના રાજવંશીય કાવ રામવર્માએ કર્યો છે.^{૪૯}

અન્ધબાલક—Miltonના The Blind Boy એ કરુણ-મધુર કાવ્યનો આ અનુવાદ મહેસૂરના એ. વી. નારાયણે કર્યો છે.^{૫૦}

પદ્મપુષ્પાઞ્જલિ—મદુરાના આર. ડી. સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના પ્રાચાર્ય વી. સુબ્રહ્મણ્ય અચ્યરે કેટલાંક અંગ્રેજી કાવ્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે અને તે અનુવાદ આ પુસ્તકમાં સંકલિત કર્યો છે.

કમલાવિજયનાટકમ્—અલ્ફ્રેડ ટેનિસનના 'The Cup' એ બેઅંકી નાટકનો સંસ્કૃત અનુવાદ ચિત્રાયપત્તનના શ્રી વેંકટરમણાચાર્યે કર્યો છે. શ્રી વેંકટરમણાચાર્ય મહેસૂર રાજ્યમાં સંસ્કૃત વિદ્યાલયોના અધીક્ષક (Inspector) હતા. આ અનુવાદ લેખકે ૧૯૦૯માં કર્યા બાદ ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયો.^{૫૧} આ નાટક ભાષાન્તરાત્મક હોય તો પણ કવિએ એમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર કેટલાંક પરિવર્તનો કર્યા છે. તેઓ જણાવે છે—

“ ભારતીયનાટકીયસમ્પ્રદાયરચનાનુસારેણ એતન્નાટકં સુભાન્તાત્મકમ્ આપાદયિતું યથા સંદર્ભં સમ્મેલયિતું ચ તત્ર તત્ર સ્વમતિકલ્પિતાનુ નૂતન-વિષયાનુ ગર્ભીકૃત્ય પચ્ચમાઙ્ગકસ્યં યાવન્ કથાવસ્તુ સ્વપ્રતિભોન્મેષેણ નિર્માય સુસંવિધાનેન પચ્ચાઙ્ગાત્મકં પતિવ્રતા-વિજયપ્રધાનં ધર્મબોધકં.....રચિતવાન્. ” આ જ કવિએ લખેલા ઉમાદર્શઃ એ ભાષાન્તરાત્મક કાવ્યનો પરિચય અગાઉ આવી ગયો છે.

અંગ્રેજી સમાજના સંપર્કને કારણે અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવનારા અનેક ભારતીય વિદ્વાનોએ અંગ્રેજી ભાષામાં ઘણું કોઈ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે. વિવેકાનંદ, અરવિંદ, મહાત્મા ગાંધી જેવા અનેક

૪૮ ફ. ૩૮૬

૪૯ ફ. ૫૪૪

૫૦ જર્નલ ઓફ ધી મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજ, મહેસૂર. ઈ. સ. ૧૯૩૦

૫૧ મહેસૂર રાજકીય શાળા, મુદ્રણાલય

મહાન પુરુષોએ પોતાના વિચાર અંગ્રેજી ભાષામાં જ અંતરે સંકલિત કર્યા છે. તુલનાત્મક દષ્ટિએ જોતાં છેલ્લા સૌકામાં કોઈપણ એક ભારતીય ભાષા કરતાં અંગ્રેજી ભાષામાં ભારતીય લેખકોએ ઘણું સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે. આ ભારતીય લેખકોના અંગ્રેજી અથવા જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષામાં આજ સુધી ઘણા અનુવાદો થયા છે. આ કામમાં સંસ્કૃત પંડિતો પણ ઉદ્દાસીન ન હતા. એમણે કરેલા આ જાતના આંગ્લ ભાષીય અથવા અનુવાદનો આછો પરિચય નીચે આપ્યો છે.

કવિતાઞ્જલિ:—યોગી અરવિન્દે લખેલી ત્રણ પ્રદીર્ઘ કવિતાઓનો આ પદ્યાત્મક સંસ્કૃત અનુવાદ એમનાં વિદ્વાન શિષ્ય વિશ્વેશ્વરપુત્ર કપાલીશાસ્ત્રીએ કર્યો છે. શ્રી અરવિન્દની Four Powers of the Mother એ અંગ્રેજી અથવા ‘માતૃતત્ત્વપ્રકાશ:’ નામનો પદ્યાત્મક અનુવાદ શ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ કર્યો છે. ‘આહ્નિકસ્તવ:’ કાવ્યસંગ્રહ, ‘ભારતીસ્તવ:’ શતક, ‘વાસિષ્ઠવૈભવમ્’ ગદ્યાત્મક ચરિત્ર, ‘સિદ્ધાન્તજન-ભાષ્યમ્’ ઋગ્વેદનું ભાષ્ય અને ‘ઉમાસહસ્રપ્રભા’, ‘રમણગીતાપ્રકાશ:’, ‘સદ્દર્શનભાષ્યમ્’, ‘અરુણાચલ-પદ્મરત્નદર્પણ:’ પ્રત્યાદિ સંસ્કૃત ટીકા-અથવા પણ કપાલીશાસ્ત્રીએ લખ્યા છે. આ રીતે કપાલીશાસ્ત્રીની સંસ્કૃત સાહિત્યસેવા ખૂબ મોટી છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના Renunciation એ અંગ્રેજી કાવ્યનો સંસ્કૃત પદ્યમય અનુવાદ તિરુપતિની પાસે તાનપલ્લીમાં રહેનારા નારાયણચુન વરદાચાર્યે કર્યો છે.

ગાંધીસૂક્તિમુક્તાવલી—ભારતના માણ નાણાપ્રધાન ચિ. દ્વા. દેશમુખે મહાત્મા ગાંધીનાં ૧૦૦ સુભાષિતોનો જે સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે તેનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયેલો છે.^{૫૨} શ્રી એમ. કે. કૃષ્ણન ગાંધીજીના આ અંગ્રેજી સુભાષિતો—Thus spoke the Mahatmanના સંગ્રહકર્તા છે. શ્રી દેશમુખના અનુવાદના સંદર્ભમાં અમે તેમને પદ્યાત્મક અભિપ્રાય મોકલ્યો તે પત્ર અહીં નીચે આપીએ છીએ.

સ્વૈરપ્રયુક્તં વચનં સતાં યન્મતં તદેવોપનિષન્નિમં મે ।
 યાં ભારતીમાશ્રયતે વચસ્તત્તામેવ મન્યે ભુવિ દેવવાણીમ્ ॥
 પાલીં સમાશ્રિત્ય જગાદ બુદ્ધો મોહમ્મદશ્ચારવદેશવાણીમ્ ।
 ચિસ્ત: સ હિન્દુમિતરેન્યભાષા ગાન્ધિર્મહાત્માઙ્ગલગિરં તથૈવ ॥
 તામેવ ગાન્ધીરિતસુપ્રબોધ-મુક્તાવલીં સંસ્કૃતવાગ્સાક્ષતાં ।
 કૃત્વા ભવદ્મિ: પ્રકટીકૃતા સા. મહાત્મમક્તિરચ કવિભક્તિ: ॥
 મહાત્મનો સૂક્તિશતં પવિત્રં યદાત્મજન્ય પુનસ્તત્ ।
 પદ્યૈરનૂદ્યાદ્ય ફલં પરાપ્તં શતપ્રભાતં હિ વચોમયાનામ્ ॥
 આઙ્ગલપ્રભાવેણ હતપ્રભાયા: ગીર્વાણપ્રાણ્યા: નવજીવનાય ।
 શતાનુવાદો ભવતોડયમસ્તુ નવજીવનમન્ત્રકલ્પ: ॥
 ગીર્વાણવાણીસમુપાસકા યે તે મે હિ ગીર્વાણવદેવ પૂજ્યા: ।
 વિશેષતો લોકધુરન્ધરા યે ભવાદૃશાસ્તે તુ તદપ્રપૂજ્યા: ॥

૫૨ નેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્કસ, દિલ્હીથી પ્રકાશિત, પ્રાપ્તિસ્થાન-સસ્તુસાહિત્ય મંડલ કોનોટ સર્કલ પાસે

કાવ્યેષુ નાટ્યેષુ રસાતિરેકાન્નિર્વેદમાપ્તેવ ગિરાં હિ દેવી ।

મહાત્મવાહ્નિર્જરિણીં પ્રવિશ્ય સ્નાનં સુશુદ્ધયૈ ચરતીવ મન્યે ॥

ત્રિસત્યપૂતાં મહતાં રસજ્ઞાં સમાશ્રિતા સા હલિતાઽપિ વાણી ।

વિભાતિ વહ્નિ ત્રયપૂતવેદી—સ્થિતેવ ગૌરી તપ આચરન્તી ॥

x

x

x

જળગાંવ (ખાનદેશ)ના વકીલ પ્રભાકર દામોદર પંડિતે Times of India માં રોજ જે સુવિચાર પ્રગટ થાય છે તે સુભાષિતોનો 'સૂક્તિરસ્તાવલિ: '૫૩ નામનો જે શતકાત્મક અનુવાદ કર્યો છે તેની માહિતી પહેલાં આવી ગઈ છે.

કોચીનમાં ત્રિચૂર ગામના નિવાસી શ્રી વરકરકૃષ્ણમેનને 'ગાથાકાદમ્બરી' એવું નામાભિધાન કરીને બાણભટ્ટની 'કાદમ્બરી'નું સંસ્કૃત પદાત્મક રૂપાંતર કર્યું છે. એમાં Thomson's Address to Diety એ અંગ્રેજી પ્રાર્થનાનો એક પ્રસંગે ઉપયોગ કર્યો છે. શુકનાસોપદેશને સ્થાને The Golden Verses of Pythagoras એ અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુભૂત્ પછંદમાં અનુવાદ કર્યો છે અને એનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ૫૪

ચોરચત્વારિશીકથા—Arabian Nightsના Alibaba and Forty Thieves ની પ્રખ્યાત વાર્તાનો 'હિતોપદેશ'ના જેવો સંસ્કૃત અનુવાદ પૂનાના શ્રી ગોવિંદ કૃષ્ણ મોડકે કર્યો છે. ૫૫

કથામઝ્જરી—અરવિંદાશ્રમનાં માતાજીએ લખેલા 'બેલ્સ હિસ્ટોર' (Bells Historas) એ ફ્રેંચ કથાપુસ્તકનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર અરવિંદાશ્રમના શ્રી જગન્નાથે કર્યું છે. આ જ લેખકે 'શ્રી માતુ: સૂક્તિસુધા' નામનો માતાજીનાં ફ્રેંચ સુભાષિતોનો પદાત્મક સંસ્કૃત અનુવાદ પણ કર્યો છે.

કળ: લુપ્ત: ગૃહં દહતિ—ગુટ્ટરના શ્રી ડૉ. કૃષ્ણસોમયાજી (M.A.D.Lit.) Tolstoy ના A spark neglected burns the House નામની કથાનો આ અનુવાદ સંસ્કૃતમાં કર્યો છે. એ અનુવાદ 'સર્વજન સંસ્કૃતમાલા' દ્વારા પ્રકાશિત પણ થયો છે. આ અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં વિદ્વાન લેખકે સંસ્કૃત ભાષાનું શ્રોત્વ અનેક જાતના યુક્તિવાદથી અને અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. ૫૬

ઉમાદર્શ:—મહેસૂર રાજ્યના સંસ્કૃત પાઠશાળાના પર્યાવેક્ષક કે. એ. કૃષ્ણસ્વામીએ 'Uma's Mirror' નામનું અંગ્રેજી કાવ્ય લખ્યું છે. એનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ શ્રી વેંકટરમણાચાર્યે ઈ. સ. ૧૯૩૭માં કર્યો. ૫૭ શ્રી વેંકટરમણાચાર્ય સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પ્રાધ્યાપક હતા. આ બે સર્ગોના (શ્લોક સંખ્યા ૧૩૫) અનુવાદ કાવ્યના પહેલા સર્ગમાં ૩૫ થી ૬૯ સુધીના શ્લોકોમાં ભારતીય અને યુરોપીય જીવનપદ્ધતિના ભેદનું વર્ણન કર્યું છે. એ ભાગ વાચનીય છે તેથી નીચે આપ્યો છે:—

૫૩ શ્રી બાબજી મુદ્રણાલય, જલગાંવ

૫૪ સરસ્વતી પ્રિન્ટિંગહાઉસ, ત્રિચૂર, કોચીન

૫૫ ક્લાર્ટક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈ ઈ. સ. ૧૯૩૪

૫૬ પ્રાપ્તિસ્થાન-કો, કૃષ્ણસોમયાજી સંસ્કૃત સેવકસમાજ, મંત્રી રાજેશ્વરીપુર ગુટ્ટર આંધ્ર

૫૭ વિનયલક્ષ્મી વિલાસ પ્રેસ, બેંગ્લોર

हा श्वेतवर्णा मनुजा धरेशा वर्णैतरान् सर्वजनान् विजित्य ।
 विशेषलुब्धा विभवानवाप्य स्वायत्तभूरक्षणदक्षकार्याः ॥ ३५ ॥
 पुण्ये कुले दिव्यसुरूपजाता गाम्भीर्यभूषा व्यवहारयोग्याः ।
 शूरास्सुधीरा नयकोविदस्ते सर्वत्र सर्वे न गुणा मिलन्ति ॥ ३६ ॥
 आकारसंसूचितपौरुषेडयाः पराक्रमोपेतसुमेधसस्ते ।
 अमानुषस्वीयकृतार्थकृत्याः स्तुत्याशयाश्चेष्टसुलक्ष्यदीप्ताः ॥ ३७ ॥
 हृच्छूलभूतं लघुवर्म तीर्त्वा सन्देहबन्धान् सुचिरं विलङ्घ्य ।
 उदारबुद्ध्यैव निरङ्कुशास्ते राजन्ति लोके धृतधीरभावाः ॥ ३८ ॥
 तथापि कीर्तिक्षयहेतुभूतो विषादमूले वसति व्रणोऽन्तः ।
 स्वोद्देशनिर्वाहगतिक्रमेभ्यो दुराग्रहो दुःखकरा दुराशा ॥ ३९ ॥
 भाग्येन किं भौतिकतत्त्वबोधप्रचारसंपादितकीर्तिभाजा ।
 ज्ञानेन किं शब्दविजृम्भणात्तप्राज्ञप्रतिष्ठापरबोधनेन ॥ ४० ॥
 अहं ममेति प्रतिमेदभावो न चेन्महत्तत्कुलभागधेयम् ।
 आत्मावबोधो यदि यस्य न स्यात्तस्यास्ति काऽऽशा भगवत्प्रसादे ॥ ४१ ॥
 सदेन्द्रियार्थेषु विमोहितास्ते नित्यात्मबुद्धिं न कदापि कुर्युः ।
 क ईदृशां जन्ममृतिस्वभावं संसारदुःखं विषहं तरेयुः ॥ ४२ ॥
 धीशक्तिपाण्डित्यवता हि तेषां न प्रेरणं चेत्परतत्त्वलक्ष्ये ।
 हीना जना तद्गुणजातभाग्यैः कथं विजानीशुरयात्मतेजः ॥ ४३ ॥
 स्वरूपमेतेषु मनोगुणेषु स्वाकाङ्क्षितं किञ्चिदवेक्षमाणा ।
 दृशाश्चकाराद्भुतपारणं या प्राग्भारताख्ये भुवने पुराणे ॥ ४४ ॥
 महानुभावं पितरं प्रणम्य हिमालयं भूसविधेषु तस्य ।
 विलोक्य दुर्दर्शवलीस्सखेदं विचिन्तयामास विमूढचेताः ॥ ४५ ॥
 संसारकूपे पततां नराणां खशोकमोहौ विपदो विलोक्य ।
 वलीकृतस्यास्य बभूव चिन्ता तमोमयी साश्रुभरेति मेने ॥ ४६ ॥
 हा नाथ मे तात तमः किमेतत् दृक्षोभमोहो बत ते कुतोऽभूत् ।
 किं भारतोर्वीस्थितिजातचिन्ता यद्वाष्पवर्षानिह मुञ्चसि त्वम् ॥ ४७ ॥
 ध्रुवं घृणा तत्स्थिति-वीक्षणेन कठोरचेतस्यपि जायते हा ।
 महर्षिभूमिर्यदियं पवित्रा विद्याकलादया जगति प्रसिद्धा ॥ ४८ ॥

स्पर्धा वसिष्ठेन समं पराऽभूद्यत्र प्रसिद्धा मुनिकौशिकस्य ।
 तपांसि यस्यां जगद्भुतानि चक्रुः पवित्राणि गुहावनानि ॥ ४९ ॥
 श्रीरामवीर्याप्तनयाश्चित्तैषा श्रीकृष्णलीलामहिमात्तवेषा ।
 कर्शद्भरिश्चन्द्रकथाविशेषा धर्मिष्ठकार्यादृतसत्यभूषा ॥ ५० ॥
 सब्राह्मणा यत्र लिलङ्घिरे न स्वधर्मरक्ता स्मृतिचोदितोक्तीः ।
 विगर्ह्य सर्वं धनमानगर्वं जनप्रशंसा परसेवकानाम् ॥ ५१ ॥
 सदाग्निहोत्रैर्विहिताग्निपूजास्सन्ध्यापरास्सूर्यकृते सकाले ।
 परात्मजीवात्मसमर्पणार्थास्स्वतन्त्रचेष्टानिजतुष्टिभाजः ॥ ५२ ॥
 सा ब्राह्मणस्यात्र दशाऽद्य भिन्ना दम्भाभिमानो धनलुब्धचेताः ।
 अन्तःस्थतेजोभिभवात्स आस्ते भग्नोर्वेर्दुर्ग इवास्तकाले ॥ ५३ ॥

અન્ય ભાષાના શબ્દોનું સંસ્કૃતીકરણ

આગલા પ્રકરણમાં અન્ય-ભાષીય શ્રેયોના સંસ્કૃત અનુવાદ વિશે ભરપૂર માહિતી આવી ગઈ છે. આ સંસ્કૃત અનુવાદો કરતી વખતે લેખકોને જુદી જુદી જાતની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. સંસ્કૃત ભાષા ખૂબ સમૃદ્ધ હોવા છતાં પણ દરેક ભાષાને પોતાનું એક આગવું વૈશિષ્ટ્ય હોય છે, તેથી તેના કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દોનો સંસ્કૃતમાં પૂરેપૂરો અર્થ ઊતરતો નથી. તેથી ઘણા લેખકોને અનેક જાતના નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની જરૂર પડી. મરાઠીમાં પાંડે, આપટે, ભોંસલે, રાનડે જેવાં એકારાન્ત નામ છે, એમનાં વિભક્તિરૂપો કેવી રીતે કરવાં એ એક મુશ્કેલી હતી. કારણ, સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એકારાન્ત નામોનાં વિભક્તિરૂપો તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા મળતી નથી. નેપોલિયન, વિલિયમ, જોર્જ જેવાં યુરોપીય નામોનાં વિભક્તિરૂપો તૈયાર કરતી વખતે પણ સંસ્કૃત લેખકો મૂંઝવણમાં પડ્યા છે. આ મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે લેખકોએ પોતપોતાના અનુવાદ શ્રેયોમાં જુદી જુદી જાતના સંસ્કૃત શબ્દો સાધિત કર્યા છે. આવા નવનિર્મિત શબ્દો સંસ્કૃતના જાણકાર લોકો માટે પણ દુર્બોધિ અન્યા છે. સંસ્કૃતના ગમે તેટલા મોટા પંડિત હોય તો પણ તેમને અનુવાદિત સંસ્કૃત શ્રેયોમાં વપરાયેલા ‘યદુબદ્ધ’, ‘વ્યક્તોર્જા’, ‘આશ્વત્થ’, ‘બલિયમ’, ‘બાલધ્વનિ’, ‘કર્પૂરદ્વીપ’ જેવા નવનિર્મિત સંસ્કૃત શબ્દોનો અભિપ્રેત અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે. આવા શબ્દો પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કયાંય વપરાયા નથી. નવા વિષયો પર લેખન કરતી વખતે અથવા અન્યભાષીય શ્રેયોનો અનુવાદ કરતી વખતે ઘણા આધુનિક લેખકોએ હદ કરી છે. એમણે જોઈએ તેવા નવા શબ્દો (જને ત્યાં સુધી સ્થાકરણના નિયમોની મર્યાદા સાચવીને) યનાવીને પોતપોતાના શ્રેયોમાં તેમનો ખુદસે આમ ઉપયોગ કર્યો છે. પોતે યનાવેલા નવા શબ્દોની વ્યાકરણિક સિદ્ધતા પણ ઘણા લેખકોએ પાદટીપમાં પાણિનીય સૂત્રો દ્વારા આપી છે. કેટલાક લેખકોએ તો રેકૉર્ડ, આમોડેન જેવા અંગ્રેજી શબ્દો સંસ્કૃત જ છે એવું કેટલીક દલીલો દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે. આધુનિક સંસ્કૃતલેખકોની આ વધતી જતી પ્રવૃત્તિ ધ્યાનમાં લેતાં અને એમણે નિર્માણ કરેલા નવાં સંસ્કૃત શબ્દોનું વૈચિત્ર્ય જોતાં એકાદ વિદ્વત્ પરિપદે કાંઈક ચોક્કસ નિયમો નક્કી કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે એવું અમને લાગે છે. વ્યક્તિના વિશેષનામનું સંસ્કૃતીકરણ કરવાની શું જરૂર છે? ‘યદુબદ્ધ’એ શબ્દ થકી ‘એડવર્ડ’ અને ‘વ્યક્તોર્જા’ શબ્દ થકી ‘વિક્ટોરિયા’એ અર્થબોધ શી રીતે થાય? પદલેખકો છંદોભંગ નિવારવા માટે આવા વિશેષનામોમાં જો થોડો ઘણો ફેરફાર કરે તો કદાચ ક્ષમ્ય ગણાય; પણ ગદ્ય લેખકોએ એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. પદલેખકો પણ જો મૂળ નામમાં કાંઈ ફેરફાર કરે તો તે પાદટીપમાં યતાવવો જોઈએ. નહિતર અર્થબોધમાં અંતરાય ઊભો થશે.

આધુનિક લેખકોએ યનાવેલા કેટલાક વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ શબ્દોનો પરિચય મૂળ અવતરણો સાથે અમે નીચે આપ્યો છે એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષામાં નિર્માણ થયેલી નવી સમસ્યાનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

पर्णालिपर्वतग्रहणाख्यानाम् એ શિવકાલીન શ્રેયોમાં કેટલાંક નામોનું સંસ્કૃતીકરણ કરેલું જેવા મળે છે તે નીચે આપ્યું છે—

પર્ણાલ = પન્ડાળ.

નાગજિત્ = નાગોજી. (પરિતઃ પર્યટન્નાગજિત્ સર્વલેખકઃ) (૧-૪૭)

પનાલ = પન્ડાળ. (શિવધરણિમહીન્દ્રસ્તં પનાલાલ્યમેવ ।) (૧-૫૩)

તામ્ર = મેગલ. (તતો જાતં મહદ્યુદ્ધં તામ્રૈઃ સાલેરિપર્વતે) (૨-૫)

ફૈરિગિણઃ = ફિરંગી । ર્યામાસ્યઃ = હબશી । સિન્ધુમધ્યજ = અંધ્રેજ. (ફૈરિગિણશ્ચ કાર્ણાટાઃ

ર્યામાસ્યઃ સિન્ધુમધ્યજાઃ ।) (૨-૧૩)

શાસ્ત્રિયાન = શાસ્ત્રિસ્તેખાન (તતઃ સ શાસ્ત્રિયાનોઽપિ ચ્છદ્મના કેન નિર્ગતઃ)

રામાવતાર શર્માએ ‘ભારતીયવૃત્તમ્’ એ નામનો એક પદ્યાત્મક ઇતિહાસગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં ઘણા પરકીય શબ્દોના નવનિર્મિત સંસ્કૃત રૂપોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. એમાંથી થોડાં નીચે આપ્યાં છે—

નયપાલ્યઃ = નેપોલિયન । (નયપાલ્યોઽભવદ્વીરઃ સમ્રાટ્ ફ્રાન્સનિવાસિનામ્ ।)

વ્યક્તોર્જા = બ્રિટ્ટોરિયા । (આઙ્ગલગ્રંથધરા રાજ્ઞી વ્યક્તોર્જા વસુધામશાત્ ।) (પૃ. ૫૧)

બાષ્પાનસ્ = રેલ્વે ટ્રેન । (બાષ્પાનસા ચ પોતૈશ્ચ સુગમાસ્તા મુવોઽભવન્ ।) (પૃ. ૫૧)

વિદ્યુત્સંવાદશૈલી = ટેલિગ્રાફી ।

આઘવ્રત = એડવર્ડ । આઘવ્રતેન રાજ્ઞાઽથ વ્યક્તોર્જાસૂનુનાભવત્ । (પૃ. ૫૨)

કર્પૂરદ્વીપ = જપાન । (સમયેઽસ્યાઽભવદ્યુદ્ધં કર્પૂરદ્વીપવાસિનામ્ ।)

રુષ્ય = રશિયન । (જિગીષૂણાં સમં રુષ્યૈ રુષ્યા યત્ર પરાજિતાઃ ॥) (પૃ. ૫૨)

શર્મણ્યઃ = જર્મન ।

બલિયમ = વિલ્ધમ્ । (શર્મણ્યાનાં બલિયમો રુષ્યાણાં નિચુલો નૃપઃ ।)

કુલુમ્બ = કોલમ્બસ । (કુલુમ્બો ભારતાન્વેષી પ્રાપ્તે પશ્ચદશઃ શતે ।)

તુડ્ગાન્ધિઃ = અટલાંટિકસાગર । (તુડ્ગાન્ધેરપરે પારે ધીરઃ પ્રાપદમેરિકામ્ ॥) (પૃ. ૪૮)

વસ્કા = વાસ્કો ડિ ગામા । (વસ્કામિધઃ પુર્તુગલામિજનશ્ચ તતઃ પરમ્ । આગાદ્ ભારતમન્વિષ્યન્ દક્ષિણામ્બુનિધેસ્તટમ્ ॥)

ત્રિમુરઃ = ત્રિમુરલંગ । મુદ્ગલ = મોગલ । (અત્રાન્તરે ચ ત્રિમુરો મુદ્ગલાધિપતિર્બલી ।) (પૃ. ૪૮)

અર્કવરઃ = અર્કવર । (બભૂવ દિલ્લીનૃપતિર્મુદ્ગલોઽર્કવરામિધઃ ।) (પૃ. ૪૮)

ભારતીય સંવિધાનનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરવા માટે કેન્દ્રીય સરકારે એક સમિતિની સ્થાપના કરી હતી. આ સમિતિએ ઘણા નવા શબ્દોનો વપરાશ શરૂ કરાવ્યો છે. ‘ભારતીય સંવિધાનસ્ય પ્રાક્કથનમ્’ માં સમિતિએ એ સંબંધમાં પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી છે. સંવિધાનની અનુવાદ સમિતિએ વાપરેલા શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રતિબન્ધ = શરત; સર્વસ્વમ્ = માલિકી; સ્વીકૃતિઃ = મંજૂરી; સ્વત્વમ્ = હક્ક; પરિપૂચ્છા = તપાસ; ઋણશોધનાશક્તઃ = દેવાળયો; પુરઃપ્રસંસનમ્ = સિદ્ધિરસ; નિયોજનમ્ = નોકરી; અર્થઃ માનં વા = દર; અ ૨૬

સમયઃ = કરાર; કર્માન્તમ્ = કારખાનું; હિતમ્ = ફાયદો; અધ્યર્થના, મમત્વાવેદનં વા = દાવો; વૃદ્ધિઃ = વ્યાજ; પરિકલ્પનમ્ સજ્જીકરણં વા = તૈયાર કરવું, સજ્જ કરવું; સંક્રમણકાલીન = સંક્રમણકાળનું; પ્રાપ્તવયસ્કઃ = ઉમરલાયક; આન્તારાજ્યિક = આંતરરાજ્ય; આન્તારાષ્ટ્રિક = આંતરરાષ્ટ્ર; પારન્તુક = કામચલાઉ.

સંસ્કૃત સામાયિકોએ પણ ધણા નવા શબ્દો નિર્માણ કર્યા છે અને એનો સારો એવો પ્રચાર પણ કર્યો છે. ઉદા—માર્તેલયાનમ્ = મોટર; મૂત્તરી = (મદિ તરતિ इति) મોટર; અન્તિમોત્તરમ્ = આખરીનામું; કલાશાલા, મહાવિદ્યાલયો વા = કોલેજ; વાકીલઃ, વિધિજ્ઞ વા = વકીલ; પારદશ્વા = Ph. D.; દ્રાક્તરઃ = દાકતર; માધ્યમિકશાલા = માધ્યમિક શાળા; અર્થસંકલ્પ = બજેટ.

આવી જાતના સેંકડો સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાદેશિક ભાષાનાં વૃત્તપત્રોએ પણ જરૂર પ્રમાણે યનાવીને તેનો પ્રચાર કર્યો છે. એ યવા શબ્દો એમણે સંસ્કૃતની વ્યુત્પત્તિના આધારે જ યનાવ્યા છે અને સંસ્કૃતના શબ્દકોશમાં ઘણા ઉમેરો કર્યો છે. ફક્ત આમાં એક જ મુશ્કેલી છે. જુદા જુદા પ્રદેશમાં એક જ અર્થ માટે જુદા જુદા શબ્દો રૂઢ થયેલા જોવા મળે છે. દા. ત. કોલેજ. એ અર્થ માટે મહારાષ્ટ્રમાં ‘મહાવિદ્યાલય’ શબ્દ વપરાય છે, જ્યારે દક્ષિણમાં બધે એ જ અર્થ માટે ‘કલાશાલા’ એ શબ્દ વપરાય છે. ‘Culture’ એ અર્થ માટે મહારાષ્ટ્રમાં ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ વપરાય છે, જ્યારે તામિલનાડુમાં Culture જોવા જ અને વધુ અન્વર્થક ‘કલાચાર’ શબ્દ રૂઢ છે. આવા શબ્દોનું સંકલન કરીને એક અધિકૃત કોશ યનાવવાની જરૂરિયાત હવે જાણી થઈ છે. આ કામ કેન્દ્રિય શાસનની મદદ સિવાય કરવું અશક્ય છે.

શ્રી એમ. વેંકટરમણાચાર્યે લખેલી ‘શેક્સપીઅરનાટકકથાવલી’માં^૧ ધણા નવા સંસ્કૃત શબ્દો વપરાયા છે. એમાં Tempest = ‘જન્ઝાવાતઃ’ નાટકમાં વપરાયેલાં પાત્રોનાં સંસ્કૃત નામ જુઓ—

Old Hamlet = આહ્લાદ; Young Hamlet = અનૂહ્લાદ; Claudius = ક્લાઉટ; Gertrude = જરિત્રી; Aoratio = હોરાશય; Marcellus = મારસીલ; All's well that ends well = સુખાન્ત સર્વ સુખમ્ નામના નાટકમાં; Bertram = ભરતઃ; Rousellon = રાજિલદેશ; Laton = લાપક; Paris = પરેશનગરી; Florence = ફ્લોરેન્સપુરમ્

એ. ગોપાલ અચ્યારે લખેલા ‘યદુવૃદ્ધસીહાર્દમ્’ કાવ્યનો વિષય ઇંગ્લેન્ડમાંનો જ છે. તેથી એમાં પણ આ જાતના સંસ્કૃત શબ્દો ધણા પ્રમાણમાં વપરાય છે. એમાંથી કેટલાક નીચે આપ્યા છે:—

એડવર્ડ = યદુવૃદ્ધઃ । જ્યૂલિયા = જુલાઈ (૧લો. ૫) । કુબેરઃ = લોડ (૧લો. ૬) । અધિરાજ્યસમિતિઃ = પાર્લિમેન્ટ (૧લો. ૮) । વૈશ્રાન્તિકાલિકી યાત્રા = હોલિડે જર્ની । ભારતીમયૂર = બાદ્શી (૧લો. ૨૫) । બાલ્ડવિન = બાલ્ડવિન (૧લો. ૫૭) । જ્યારાજ્ય = જોજ (૧લો. ૬૨) । ઇલાસપલી = એલિઝાબેથ (૧લો. ૬૪) । ફેશો ગરિષ્ઠઃ = જીસસ્ ખ્રીષ્ટ (૧લો. ૭૦) । દિસમ્બરઃ = ડિસેમ્બર (૧લો. ૭૩) । રાજકર્તૃસમિતિઃ = પાર્લિમેન્ટ (૧લો. ૮૬) । તમસા = થેમ્સ (૧લો. ૧૦૦)

‘ભારતપારિજાતક’ના નવા સંસ્કૃત શબ્દો—

૧ બાવીબલ પ્રેસ, હોડિયાર પેટ, મદ્રાસ થી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રિન્ટ

નિદર્શની = ટિકેટ । (ક્રીતાં મયેયં હિ નિદર્શની યદા) (૫-૧૬) પુલિસ = પોલિસ । (નૂનં ન્યયોક્ષ્યે પુલિસં સ મોહનઃ) (૫-૧૭) રેલ્થાધિકારી = રેલ્વે એક્ઝિસર (સંરક્ષિતો રેલ્થાધિકારિભિઃ) (૫-૧૮) તાર = ટેલિગ્રામ । રેલીયયન = રેલ્વે । સમાચાર = Information (કલ્લે સ તોરેણ મહાપ્રબન્ધકમ્ રેલીયયનસ્ય ગતાર્થસૂચકમ્ । શીઘ્રં સમાચારમજીહ્યત્ તથા નાતાલિકં તં યવનં ધનાધિપમ્ ॥ (૫-૨૬)

વાષ્પપ્રનુન્નો = રેલ્વે ટ્રેન (વાષ્પપ્રનુન્નો ન ચ ગચ્છતિ સ્મ હા) (૫-૨૫)

(ફ્રાન્કફોર્ટમુલ્કઘટતમં કલેવરે શીર્ષે ચ વડ્ગોપમમુલ્લખૌજસી ।)

(શ્રીમારતેન ઋટિશં સ્વસમાંશિતાયાઃ । (૨૨-૨૯)

આ શ્લોકમાં કવિએ સીધેસીધા અંગ્રેજી શબ્દો જાણે સંસ્કૃત હોય તે રીતે વાપર્યા છે. આ રીતે સંસ્કૃત સામાયિકોમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ મોટા પાયા પર થયો છે:—

ગોલસંસદ્ = Round Table Conference (તા ગોજસંસદ્વપપાદિતયોપગોષ્ઠીભિઃ સંસ્કૃતા વ્યવસિતી-વિનિવેદનાનિ । ૨૩-૨૫)

અંગ્રેજી શબ્દોની જેમ કોઈક વાર દેશી શબ્દોનું પણ સંસ્કૃતીકરણ જોવા મળે છે. દા.ત.—સુલ્લદઃ પિયારેલલ્ પણિલતઃ પરમ્ । નિલિલાઃ સ્વદેશહિતવર્ધકા ઇમે ॥ (૨૫-૩૪) (પિયારેલલ્ = પ્યારેલાલ)

શ્રી વેંકટરમણ્યાયાર્થે ‘ ઉમાદર્શઃ ’ નામના અનુવાદકાવ્યમાં ઘણા નવા શબ્દો વાપર્યા છે :

આસ્યેડમરૌકે સદિરોપદંશે હીરાકરાઢયે ચ તથાપરૌકે ।

દ્રાક્ષાકદમ્બે સતતં પરીતે પ્રત્યન્તરીપેચ્છહરિદ્રુમાલ્યે ॥ (૧-૩૩)

આસ્ય = એશિયા, અમરૌક = અમેરિકા, ઇરોપ = યુરોપ, અપરૌક = આફ્રિકા

આમાંના અમરૌક અને અપરૌક શબ્દોનું વિવરણ પાણિનીય સૂત્રોના આધારે પાઠટીપ કરવામાં આવ્યું છે. તે જુઓ :

અમરૌકઃ અપરૌકઃ ઇત્યત્ર સકારાન્તઃ નપુંસકલિંગઃ અપિ ઓકસૂશન્દઃ સંજ્ઞાવાચકત્વાત્ અકારાન્તઃ । પુલ્લિંગ પ્રયોગઃ ન દુષ્ટઃ । અથવા લિટ્ગતત્ત્વવિચારે “ ઓક ” ઇતિ અદન્ત પુલ્લિંગ-પ્રયોગોડપિ વર્તતે । યથા ઓકમ્ । ક્લી૦ ઉપરિ ગપધ લક્ષણે કે ગુણઃ । કૃત્વાત્ ચ ‘ ઓક ઉચ્ચઃ કે ’ (પાણિનીય સૂત્ર ૭-૩-૬૪ ।) ઇતિ નિપાત્યતે । ઇતિ લઘુશબ્દૌઘકલ્પદ્રુમઃ । ઓકઃ = ગૃહમ્, આશ્રયઃ ઇતિ અમરટીકાયાં ભરતાદયઃ । “ ઓક ઉચ્ચઃ કે ” ઇતિ નિપાતનાદન્તોડપિ ઇત્યમરમુધા । ઓકમ્ આશ્રયમાત્રે ચ મન્દિરે ચ નપુંસકમ્ ’ ઇતિ મેદિની । ઓકઃ સપ્રાશ્રયશ્ચૌકાઃ પટઃ ક્ષીરમ્ પયોમ્બુ ચ । ઓકઃ અદન્તોડપ્યયમ્ । “ ઓક ઉચ્ચઃ કે ” ઇતિ નિપાતનાત્ આશ્રયમાત્રમ્ । ઇતિ ગુરુબાલપ્રબોધિકા । “ ઓકઃ સત્વાશ્રયમાત્રે સ્યાત્ ” ઇતિ હૈમઃ ।

આમોફોન અને રેકૉર્ડ જેવા અંગ્રેજી શબ્દોને પણ સંસ્કૃત શબ્દો તરીકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન જયપૂરના નારાયણ શાસ્ત્રી કાંકરે કર્યો છે.^૨ ગ્રામોફોન = ગ્રામસ્ય (સ્વરસ્ય) અઃ (રક્ષણ) ઇતિ ગ્રામો । ગ્રામઃ સંવસથે વૃન્દે શબ્દાદિપૂર્વકઃ । ઇતિ વિશ્વઃ । ‘રક્ષણે चापि ऊकारः । ऊकारो ब्रह्मणि स्मृतः’ ઇતિ એકાક્ષરકોશઃ । ગ્રામો ઇસ્યસ્ય ફઃ । (નિષ્ફલભાષણમ્) ઇતિ ગ્રામોફઃ । “ફકારે ચ ફઃ પ્રોક્તઃ તથા નિષ્ફલભાષણે ।” ઇતિ એકાક્ષરકોશઃ । ગ્રામોફમ્ ડનયતિ । (પરિજહાતિ નિયમયતિ, નિયન્ત્રયતિ વા ઇત્યર્થઃ) ઇતિ ગ્રામોફોનઃ । ચોરાદિકાદ્ અન્ પરિહાણે ધાતોઃ પચાદ્યચ્ ।

રેકૉર્ડમ્—રેળકં, રેકઃ = જ્ઞાનમ્ । ‘રેકુ’ = ‘ગતૌ’ । ગતિઃ જ્ઞાનમ્ । રેકમ્ અદતિ (ગચ્છતિ, પ્રાપ્નોતિ વેતિ) રેકાર્દઃ । ‘અર્દ ગતૌ યાચને ચ ધાતોઃ પચાદ્યચ્ સર્વર્ણસન્ધિઃ ।

‘ગાથાકાદમ્બરી’માં આવતા સંસ્કૃત શબ્દોઃ—તોમસન્ = Thomson (તોમસન્ ઇતિ દમસૂન-સમનામ્નઃ આડગ્લેયકવેઃ ।)

પૈતાગરસ્ = પાયાથાગોરસ (Pythagoras)

(પૈતાગરર્ષિ—પ્રોક્તં યવનાભ્યામ્ ।

મુખરીકરોતિ મામ્ મૂકમન્યથા ॥)

સર્વકલાશાલા = University

જોનસન્ = જ્ઞાનસેન । ચેસ્ટરફીલ્ડ = ચિત્રાપીઢ ।

(Dr. Johnson's letter to Lord Chestorfield = જ્ઞાનસેનસ્ય ચિત્રાપીઢમહોદયં પ્રતિ લેખઃ ।)^૩

×

×

×

Rurrious = રોષાયણીય ।^૪

સ્વકુલારિરાષ્ટ્રમ્ = સેકયુલર સ્ટેટ । (‘મંજૂષા’ ઓગષ્ટ ૧૯૫૭)

ડરગજિહ્વ = ઔરંગઝેબ (અમૂદુરગજિહ્વાલ્યઃ કુલેડર્કવરભૂપતેઃ । ભારતીય ઇતિવૃત્ત, પૃ. ૪૯)

અલિકચન્દ્રઃ = અલેકઝાન્ડર । (નન્દાનાં યવનાધ્યક્ષોડલિકચન્દ્રઃ પ્રશાસને । વિજિત્ય પૌરવં કંચિત્ ગન્ધારાનજયત્ બલી ॥)^૫

જરામણિરૌપ્ય = જર્મનસિલ્વર ।

(દ્વિત્રાણક—લભ્યાનિ તાનિ જરામણિરૌપ્યનિર્મિતાનિ અલંકરણાનિ ।)^૬

ગીતમંજૂષા = ફેાને । અનન્તચરિતમ્ । (પૃ. ૨૦)

(નાસ્મિન્નાપણે પ્રૌચ્ચૈરૌદ્ ગીતમંજૂષાસદ્ગીતમ્ શ્રુતિસુલ્ભમ્ ।)

ગિરીગ્રામ = ગિરગાંવ

૨ સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ વિશ્વપરિષદ્ વિશેષાંક પૃષ્ઠ ૭૫ (૨૪-૪-૧૯૫૪)

૩ મહાલિંગશાસ્ત્રીકૃત નિકિર્ણીમાલા પૃ. ૬૫

૪ મંજૂષા ઈ. સ. ૧૯૫ ડિસેમ્બર

૫ ભારતીય ઇતિવૃત્ત પૃ. ૪૦

૬ આ. વા. લાટકર શાસ્ત્રીકૃત. અનન્તચરિત પૃ. ૫૫

શ્રી અંબિકાદેવ વ્યાસ રચિત શિવરાજવિજયમ્ એ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં નીચે મુજબ સંસ્કૃતીકૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

અપજલ્લખાન = અદ્વિજલખાન । મહામદ = મહમૂદ ।

ગજિની = ગઝની । ગજિનીસ્થાનનિવાસી મહામદ : । (૫૦ ૧૬)

અવરહ્મજીવ = અૌરંગઝેબ । (૫૦ ૨૨) મોદ્ગલ = મોગલ ।

શાસ્ત્રિખાન = શાહિસ્તેખાન । (૫૦ ૨૨) તુરુષ્ક = તુર્ક ।

ગોરખ્ડ = અંગ્રેજ । પાઠીન = પઠાન (૫૦ ૨૦૩)

શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકરે લખેલું ‘ક્રાન્તિયુદ્ધમ્’ એ પુસ્તક ૧૯૫૭માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં એમણે નીચેના શબ્દોનો સંસ્કૃત ભાષામાં ઉમેરો કર્યો છે :—

આગ્નેયગોલ : = તોપનો ગોળો

આગ્નેયચૂર્ણમ્ = દારૂ; ગુલિકાવેષ્ટનમ્ = કાનૂસ

ગોલપ્રક્ષેપણી બૃહન્નાલ : વા = તોપ

જર્જરમ્ = જરીપટકા = ઝંડો; દોષી તાતાર્યઃ = તાત્યા દોષે પેશવે નાનાર્યઃ = નાનાસાહેબ પેશવા; પેશવારાયઃ = રાવસાહેબ પેશવા બૃહન્નાલવાહિની = તોપખાના; લોહવાહી, લોહમુષિઃ વા = ખંદૂક

આ રીતે છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષોમાં (કદાચ તે પહેલાં પણ) સંસ્કૃત ભાષા માટે અપરિચિત એવા ઘણા શબ્દો નિર્માણ થયા છે. એમાં સહેજ પણ એકસૂત્રતા નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવા શબ્દોનો ઉમેરો ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ જ રહેશે. કારણ નવી દુનિયાના બદલાતા વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે એવા શબ્દો જૂના કોશમાં અથવા સાહિત્યમાં મળતા નથી. તેથી આ નવનિર્મિત શબ્દોના સંદર્ભમાં કાંઈક ચોક્કસ નિયમો ઘડવાનું ખૂબ આવશ્યક થઈ પડ્યું છે.

લિન્ન સંસ્કૃતિના ગ્રંથોનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરનારા અને આધુનિક વિષયો પર સ્વતંત્ર લેખન કરનાર સંસ્કૃત લેખકોને નવા શબ્દો તૈયાર કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તે જ્ઞેતાં એવું લાગે છે કે આધુનિક સંસ્કૃત લેખકોના માર્ગદર્શન માટે પંડિતપરિષદોએ આગળ આવવું જોઈએ અને નવા નિયમો બનાવવા જોઈએ. પણ એમાં પાણિનિના શાસ્ત્રનું અથવા વૈયાકરણીને સમ્મત એવા ત્રિમુનિ-પ્રમાણ્યનું ઉલ્લંઘન ન થાય એ જોવું ધટે. શાસ્ત્રપ્રામાણ્યનું અપમાન કરીને બહુમતપ્રામાણ્યને માન આપવાની પ્રવૃત્તિ કેટલાક પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોમાં વધતી જાય છે. એમના બહુમતપ્રામાણ્યના સિદ્ધાંતને લીધે આવતાં ૧૫-૨૦ વર્ષોમાં એમની ભાષાનું કેવું સ્વરૂપ થશે તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી. કોઈ શાસ્ત્રીય વિષયમાં અસંખ્ય અનભિજ્ઞોનો એકમત હોય અને શાસ્ત્રજ્ઞને કોઈનો ટેકો ન હોય તો પણ છેલ્લે એક શાસ્ત્રજ્ઞનો સિદ્ધાંત જ વિરોધી અનભિજ્ઞોએ માનવો પડે છે એવા ઘણા દાખલા વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. દેશકાલપરિસ્થિતિના પરિવર્તનને કારણે ભાષાક્ષેત્રમાં જે કોઈ સમસ્યા ભમી થાય તો તેના ઉકેલ માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આશ્રય હોડવો ન જોઈએ. જેમણે સંસ્કૃત ભાષાનું આજ સુધી અવિકૃત સ્વરૂપમાં જતન કર્યું છે તેમણે આધુનિક સંસ્કૃતનો સામે ભવ્ય દિવ્ય આદર્શ નિર્માણ કર્યો છે. આવી

પરિસ્થિતિમાં આધુનિક લેખકોના માર્ગદર્શન માટે કેટલાક નવા નિયમો પંડિતપરિષદે ઘડવા જોઈએ એવું અમે માનીએ છીએ તેનું કારણ એ જ છે કે નવા સંસ્કૃત લેખનમાં શાસ્ત્રનિષ્ઠતા હોવી જોઈએ. તેનો ગમે તેમ વિકાસ થાય એ હાનિકારક છે.

આ દિશામાં એક વ્યાપક સ્વરૂપનું સૂચન કરવાની અમારી ઇચ્છા છે. યદ્યા સંસ્કૃત પ્રેમી અને પ્રાચીન-પરંપરાભિમાની લોકોને માટે પ્રમાણભૂત એવાં રામાયણ મહાભારત, (ખાસ કરીને મહાભારતમાં આવતી ભગવદ્ગીતા), શ્રીમદ્ ભાગવત, મન્વાદિ જેવા કેટલાક સ્મૃતિગ્રંથો, રામરક્ષા જેવા લોકપ્રિય સ્તોત્રમાં પણ અપાણિનીય શબ્દપ્રયોગો જેવા મળે છે. એમને ફક્ત અપાણિનીય તરીકે નવા લેખનમાં અલિખ્ય ન કરતાં સમાવી લેવા જોઈએ. દા.ત. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કેટલાક પરસ્પૃષ્ટી ધાતુના આત્મનેપદી અને આત્મનેપદી ધાતુના પરસ્પૃષ્ટી પ્રયોગ મળી આવે છે.

“મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તસ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૧૦-૯ ॥

યેડધ્યન્યદેવતા ભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેડપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૯-૨૩ ॥

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તસ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તસ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૯-૧૪ ॥

આ શ્લોકમાં રમન્તિ, યજન્તિ, યતન્તઃ એ પાણિનીય વ્યાકરણ પ્રમાણે રમન્તે, યજન્તે, યતમાનાઃ એવાં આત્મનેપદી હોવા જોઈએ. ગીતાનો લોકપ્રિય શ્લોક—

‘યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રક્રમરુતસ્તન્વન્તિ દિવ્યઃ સ્તવૈઃ ।’માં સ્તુન્વન્તિ તે સ્થાને સ્તુવન્તિ હોવું જોઈએ. ‘રામરક્ષા’ના લોકપ્રિય સ્તોત્રમાં પણ સીતાયાઃ પતયે ને બદલે પત્યે હોવું જોઈએ. શ્રીમદ્ ભાગવતકારે ‘હૃદોદોષ નિવારણ માટે ધણી વ્યાકરણ-દોષો (પાણિનીય સૂત્રાનુસાર) વહેરી લાધા છે. કદાચ ભાગવતકારની દૃષ્ટિએ વ્યાકરણદોષ કરતાં ‘હૃદોદોષ વધુ આક્રોષાર્હ હશે. ભાગવતમાં મળતાં અપાણિનીય રૂપોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે :—

“માંધાત્રલ્ક શતધન્વનુરન્તિદેવ (શતધનુસ્) ।” (૨-૭-૪૪)

તસ્મિન્ બિન્દુસરેવાત્સીત્ (બિન્દુસરસિ) ભગવાન્ કપિલઃ કિલઃ । (૩-૨૫-૫)

જાનૂરુમધ્યોરશિરોધરાંસાઃ (ઊરસ્) । (૫-૧૨-૫)

હન્દાસ્યનન્તસ્ય શિરો ગૃણન્તિ ।

દંષ્ટ્રા યમઃ સ્નેહકલા દ્વિજાનિ (દ્વિજાઃ) ॥ (૨-૧-૩૧)

તિર્યગ્જના અપિ કિમૂ (કિમુ) શુભધારણા યે । (૨-૭-૪૬)

ધર્મોડર્પિતઃ કરિહિચિદ્ (કર્હિચિદ્) ધ્રિયતે ન યત્ર । (૩-૯-૧૩)

મુક્તાશ્રયં યરહિ (યર્હિ) નિર્વિષયં વિરક્તમ્ ॥ (૩-૨૮-૩૫)

બિન્દેત તે તરહિ (તર્હિ) સર્વમનીષિતાર્થમ્ । (૧૨-૮-૪૪)

ગીતા-ભાગવત^૭ જેવા પરમ પ્રમાણુભૂત ગ્રંથોના આવા અસંખ્ય અપાણ્ણીય રૂપોનો આધુનિક પરિસ્થિતિમાં જરા જુદી રીતે વિચાર થવો જોઈએ, એવું અમને લાગે છે.

પ્રાચીન વ્યાકરણકારોએ ત્રિમુનિપ્રમાણુસાર અનેક અપાણ્ણીય રૂપોને સ્વીકારી લીધાં હતાં. દા. ત. ‘ભૂતપૂર્વ’ રૂપ. પાણ્ણીનીએ ‘ભૂતપૂર્વે ચ ચરટ’એ સૂત્રમાં આ શબ્દ વાપર્યો હોવાથી એ સ્વીકારાયો છે. ‘પાપે અભિનિવેશઃ’માં પાપે એ સપ્તમીને બદલે અભિનિવેશ-એ સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિતીયા હોવી જોઈએ પણ ભગવાન પતંજલિએ ‘પાપેડભિનિવિષ્ટાનામ્’ એવો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી સપ્તમીનો પ્રયોગ ‘મણ્ડૂક-પ્લુતિ’ કરીને ગ્રાહ્ય રાખ્યો છે.

વ્યાકરણકારોની આ શાસ્ત્રશુદ્ધતા નક્કી કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારીને અને પ્રમાણુભૂત ગ્રંથોની વ્યાપ્તિ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિસ્તારીને અનેક અપાણ્ણીય શબ્દપ્રયોગોને અર્વાચીન સંસ્કૃતલેખનમાં માન્યતા આપવી જોઈએ. એ માટે તરોએ જ વિશેષ નિયમો ઘડવા જોઈએ. એમાં સંસ્કૃત ભાષાના કુળની બહારના પારિભાષિક શબ્દો અને વધુ પ્રચારમાં હોય એવા અન્યભાષીય શબ્દોની બાબતમાં પણ માર્ગદર્શન હોવું જોઈએ. તેથી સંસ્કૃત ભાષાનો શાસ્ત્રીય પાયો સ્થિર રહેશે. નહિ તો એની વિકૃતિ વધવાનો ધણો સંભવ છે.

૭ ભાગવતમાં અપાણ્ણીય પ્રયોગોના પુષ્કળ હિદાહરણો માટે ચિન્નાવ અભિનંદન ગ્રંથમાં શ્રી. ચ. ગ. કુદ્દેને દેખ જુઓ પૃ. ૭૨ થી ૭૬

ગ્રંથસૂચી અને શબ્દકોશ

આધુનિક સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની અખંડ અને દરેક પ્રકારની નિર્મિતિ ચાલુ છે, તેમાં અનુવાદાત્મક સંસ્કૃત સાહિત્ય નિર્માણ કરીને નવા સાહિત્યપ્રેમીઓએ જે જાતની અભિનવ કામગીરી શરૂ કરી છે, એમાં નવનિર્મિતિ જેવું કંઈ નથી, પણ એમના આ કામથી સંસ્કૃત વિદ્યાનું ક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું છે. એ કામ એટલે દેશમાં આમતેમ વિખરાયેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સંકલન. ધર્મદ્રોહી અને જ્ઞાનદ્રોહી આક્રમકોની દુષ્ટતાને કારણે સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનો મોટા પ્રમાણમાં નાશ થયો છે. છતાં પણ એ આક્રમણોથી બચેલો, જ્ઞાનીઓ વડે રક્ષાયેલો હસ્તલિખિતોના ગ્રંથનિધિ પણ ખૂબ મોટો છે. દેશવિદેશના વિદ્વાનો પ્રાચીન સમયથી ભારતમાંથી હસ્તલિખિતોની પ્રતિલિપિઓ બનાવીને લઈ ગયા. તેથી દુનિયાના કોઈપણ મોટા ગ્રંથાલયમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ જોવા મળે છે.

વિખ્યાત જર્મન પંડિત મેક્સમુલ્લરે (ઈ. સ. ૧૮૨૩ થી ૧૯૦૦) ‘India: What can it teach us’ નામના પોતાના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક દ્વારા સંસ્કૃત હસ્તલિખિતો તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. મેક્સમુલ્લરના મત પ્રમાણે ભારત એ દુનિયામાં એક જ એવો દેશ છે કે જ્યાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોના રૂપમાં મોટો જ્ઞાનભંડાર સચવાયો છે. મેક્સમુલ્લરની પ્રેરણાથી પાશ્ચાત્ય પંડિતોની દૃષ્ટિ ભારતીય સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથો તરફ ખેંચાઈ.

ઈ. સ. ૧૭૮૪માં Royal Asiatic Societyની સ્થાપના થઈ અને સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનું સંકલન શરૂ થયું. આ સોસાયટી દ્વારા સર વિલિયમ જેન્સ અને એની પત્ની લેડી જેન્સે ઈ. સ. ૧૮૦૭માં સંસ્કૃત ગ્રંથસંગ્રહની પ્રથમ સૂચી પ્રકાશિત કરી. સર વિલિયમ જેન્સે એ સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન જે પદ્ધતિથી કર્યું તેની કથની ખૂબ મનોરંજક અને પ્રેરણાદાયક છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૭માં હેન્રી ટોમસ કોલબ્રુક Asiatic Society of Bengalના અધ્યક્ષ બન્યા. કોલબ્રુક સાહેબે સંકલિત કરેલાં બધાં હસ્તલિખિતો લંડનની India Officeમાં છે. આ કામ માટે એમણે પોતાની વૈયક્તિક મિલકત પણ વાપરી, એવું કહેવાય છે. આ સોસાયટી તરફથી ઈ. સ. ૧૮૧૭ થી ૧૮૩૪ દરમિયાન પંડિત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ ગ્રંથસૂચીના પહેલા ૭ ભાગ તૈયાર થયા. ઈ. સ. ૧૮૩૯-૪૦માં શ્રી ચિન્તાહરણ ચક્રવર્તીએ અને એ પછીના બે ભાગોનું સંપાદન ૧૮૪૫માં શ્રી ચંદ્રસેન ગુપ્તે કર્યું છે.

ડૉ. બૂલ્ડરે (ઈ. સ. ૧૮૩૭ થી ૧૮૯૮) પેરિસ, લંડન, ઓક્સફર્ડ ખત્યાદિ સ્થળેથી સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોની માહિતી લેગી કરી. ત્યારબાદ મેક્સમુલ્લરની પ્રેરણાથી તેઓ ભારતમાં આવ્યા. મુંબઈ રાજ્યમાં શિક્ષણખાતામાં જ્યાં હોદ્દાપર એમની નિમણૂક થતાં વેત જ એમણે Bombay Sanskrit Series નામની ગ્રંથમાળાનું પ્રકાશન સરકારી મદદથી શરૂ કર્યું. આ ગ્રંથમાળાનો સંસ્કૃત પંડિતોને ઘણો લાભ થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાલ સરકાર દ્વારા સંશોધનકાર્યને વેગ મળ્યો. બૂલ્ડર સાહેબ મુંબઈ રાજ્યની આ સંસ્થાના અધ્યક્ષ બન્યા. એમણે કુલ ૨૩૦૦ મહત્વના હસ્તલિખિતોનું

સંશોધન કર્યું. તે હસ્તલિખિતો એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, બર્લિન વિશ્વવિદ્યાલય અને ઇન્ડિયા ઓફિસ, લંડનમાં સુરક્ષિત છે. ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને સિંધ પ્રાંતમાં પણ ડૉ. બૂલ્હરના માર્ગદર્શન હેઠળ સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનું સંકલન અને સંશોધન થયું. ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ૧૮૭૩ દરમિયાન એમણે મુંબઈથી એ સૂચીપત્ર પ્રસિદ્ધ (પ્રકાશિત) કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં સંસ્કૃત-ગ્રંથોના સંશોધનના સંદર્ભમાં બૂલ્હર સાહેબે એક મહત્વપૂર્ણ વિવરણ પ્રકાશિત કર્યું. કાશ્મીર, રાજપૂતાના અને મધ્યભારતનાં કેટલાંક સંસ્થાનોમાંથી બૂલ્હર સાહેબે સંસ્કૃત હસ્તલિખિતો સંગ્રહી માહિતી મંગાવી ઈ. સ. ૧૮૮૭માં એનું પ્રકાશન કર્યું. ડૉ. બૂલ્હરની પ્રેરણાથી આ કામ ઘણા વિદ્વાનોએ હાથ ધર્યું. ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિશ્રે Notices of Sanskrit Manuscripts એ નામથી નવ ખંડો પ્રકાશિત કર્યાં. ત્યાર પછીના બે ખંડોનું પ્રકાશન પં. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કર્યું.

વિંટરનિએ બોડલિયન લાયબ્રેરીના સંગ્રહની સૂચી કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. ડૉ. ક્રીથે ઈ. સ. ૧૯૦૫માં તે પૂરું કર્યું. ડૉ. સ્ટીનને Indian Instituteમાં જે હસ્તલિખિતોના સંગ્રહ હતા તેની ડૉ. ક્રીથે સૂચી તૈયાર કરી. એ સૂચી ૧૯૦૩માં ઓક્સફર્ડના કલેરેન્ડન પ્રેસમાં મુદ્રિત થઈ. બોડલિયન લાયબ્રેરીના પાલિ-ગ્રંથોની સૂચી તૈયાર કરવાનું કામ ફ્રેંકફર્ટ ઈ. સ. ૧૮૮૨માં પૂરું કર્યું.

ડૉ. વેથરે (ઈ. સ. ૧૮૨૫ થી ૧૯૦૧) બર્લિનના રાજકીય પુસ્તકાલયના સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોની એક મોટી સૂચી તૈયાર કરી. ડૉ. બૂલ્હરે બર્લિન પુસ્તકાલયમાં આવેલી ૫૦૦ જેન હસ્તલિખિતોનો અભ્યાસ કરીને જેન સાહિત્ય પર ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૬૯માં કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજના સંગ્રહની સૂચી ઓફિટ નામના વિદ્વાને તૈયાર કરી. ૧૮૭૦માં જેમ્સ ડી. અલીજ નામના વિદ્વાને કોલમ્બોમાં ભારતીય સંસ્કૃત ગ્રંથોની ઉત્તમ સૂચી પ્રકાશિત કરી. ૧૮૭૦માં એન. સી. બર્નેલે લંડનના India Officeના સંસ્કૃત ગ્રંથોની સૂચીનું સંપાદન અને પ્રકાશન કર્યું. ૧૮૮૦માં A classified Index to the Sanskrit Manuscripts in the palace at Tanjor એ સૂચી બર્નેલે લંડનમાં પ્રકાશિત કરી. જ્યુલિયસ એગલિંગે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં અને ૧૮૯૬માં લંડનમાં બે સૂચી પ્રકાશિત કરી. ૧૯૩૫માં ક્રીથ અને થોમસની એક સૂચી અને છેલ્લે ૧૯૪૨માં ઓલ્ડેનબર્ગની સૂચી લંડનથી પ્રકાશિત થઈ. લંડનની ઇન્ડિયા ઓફિસમાં આ કામ આજે પણ ચાલુ છે.

૧૮૮૩માં નેસિલ બેન્ડોલ અને રાઈસ ડેવિડ્સે કેમ્બ્રિજ યુનિ. લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત અને પાલિ-ગ્રંથોની સૂચી પ્રકાશિત કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૪માં મધ્ય ભારતના સંસ્કૃતગ્રંથોની સૂચી પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય એફ. કીલહોર્ને કર્યું. ૧૮૭૭-૭૮માં સરકારે ખેરીદેલાં હસ્તલિખિતોની સૂચી કીલહોર્ને તૈયાર કરી.

ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી ૮૧માં શ્રી કાશીનાથ કુટેએ મુંબઈ રાજ્યનાં હસ્તલિખિતોની ખૂબ મોટી સૂચી તૈયાર કરી હતી. એનું પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૮૮૧માં કીલહોર્ને કરાવ્યું. બૂલ્હર અને કીલહોર્ન બાદ પીટરસને ૧૮૮૩ અને ૧૮૯૮ના સમય દરમિયાન છ ભાગ પ્રકાશિત કરીને હસ્તલિખિતો પર વધુ પ્રકાશ પાડ્યો. આ ઉપરાંત પીટરસને ઈ. સ. ૧૮૯૨માં અલ્વરના મહારાજના સંગ્રહની સૂચી તૈયાર કરી. પીટરસન પછી ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરે મુંબઈ રાજ્યમાં આ કાર્ય હાથ ધર્યું. એ સંગ્રહી વિવરણ ઈ. સ. ૧૮૯૭માં મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું. ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૯ દરમિયાન ડૉ. ભાંડારકરે ઓરિએન્ટલ લાયબ્રેરી પૂનાની હસ્તલિખિતોની સૂચિના ૭ ભાગ પ્રકાશિત કર્યાં. શ્રી હ. દા. વેલ્ણકરે મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના હસ્તલિખિત સંગ્રહની સૂચીઓ તૈયાર કરી અને તે ૧૯૨૬, ૨૮ અને ૩૦માં પ્રકાશિત કરી.

ઈ. સ. ૧૮૮૦માં બર્નેસે તાંજોરના સરસ્વતી મહાલનાં હસ્તલિખિતોની સૂચી પ્રકાશિત કર્યા પછી એ કામ પી. પી. એસ. શાસ્ત્રીએ હાથ ધર્યું અને ૧૯ ખંડોની ખૂબ મોટી સૂચી તૈયાર કરી. તાંજોરના સરસ્વતીમહાલમાં ૨૫૦૦૦ હસ્તલિખિતો આજે પણ સુરક્ષિત છે.

દક્ષિણ ભારતમાં ખાનગી સંગ્રહોની સૂચી કરવાનું કામ ગુસ્તાવ ઓપર્ટ શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૦ અને ૮૫માં ગુસ્તાવના બે ખંડ પ્રકાશિત થયા. મહેસુર અને કૂર્ગના ગ્રંથોની સૂચી કરવાનું કાર્ય લેબીજ રાઈસે કર્યું, ૧૮૮૪માં એમની સૂચી બેંગલોરથી પ્રકાશિત થઈ. ત્યારપછી એ કામ શેર્બાગરિશાસ્ત્રી અને એ. શંકરન ઇત્યાદિ વિદ્વાનોના માર્ગદર્શન હેઠળ ચાલુ હતું. આજ સુધી એ લાયબ્રેરી તરફથી ૨૯ ખંડ પ્રકાશિત થયા છે.

અડચારમાં થિઓસોફિકલ સોસાયટી જનસંપર્કનું કેન્દ્ર છે અને એ કેન્દ્ર પાસે સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનો મોટો સંગ્રહ છે. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં A Catalogue of the Sanskrit Manuscripts નામનો એક ખંડ અજાર લાયબ્રેરીએ પ્રકાશિત કર્યો. ૧૯૨૮માં બીજો ખંડ પ્રકાશિત થયા બાદ ડૉ. સી. કુન્ડન રામના માર્ગદર્શન હેઠળ કે. માધવકૃષ્ણ શર્માએ ઈ. સ. ૧૯૪૨માં વેદિક ભાગની અને ૧૯૪૭માં પં. વ્હી. કૃષ્ણ-મ્માચાર્યે વ્યાકરણ-ભાગની સૂચી તૈયાર કરી. હવેજ દક્ષિણ ભારતની હસ્તલિખિતોની સૂચી ૧૮૯૬માં અને ૧૯૦૫માં પ્રકાશિત કરી.

ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૬ના સમય દરમિયાન કલકત્તા સંસ્કૃત લાયબ્રેરીનાં હસ્તલિખિતોની સૂચી પં. હૃષીકેશ શાસ્ત્રી અને શિવચંદ્ર ગુપ્તે તૈયાર કરી. કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૦માં 'આસામીઝ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ' નામના બે સૂચીખંડ પ્રકાશિત થયા. એમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિતો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

રાયબડાદુર હીરાલાલ શાસ્ત્રીએ મધ્યપ્રદેશ અને વરાડનાં હસ્તલિખિતોનું વિવરણ તૈયાર કર્યું. તે ઈ. સ. ૧૯૨૬માં નાગપુરમાં પ્રકાશિત થયું છે.

વારાણસીના સરસ્વતીભવન પુસ્તકાલયમાં લગભગ સવા લાખ હસ્તલિખિતોનો સંગ્રહ છે. એમાંથી ૧૯૦૦ ગ્રંથોની સૂચી ઈ. સ. ૧૯૫૩ થી ૧૯૫૮ના સમયમાં આઠ ખંડોમાં પ્રકાશિત થઈ છે.

રાજસ્થાનનાં હસ્તલિખિતો

ભારતનાં જૂનાં રજવાડાંઓ હસ્તલિખિતોના મોટા ભંડાર જ હતાં. લગભગ બધા મુખ્ય મુખ્ય રાજવીઓએ હસ્તલિખિતનાં સંગ્રહાલયો પોતાનાં રાજ્યોમાં રાખ્યાં હતાં. એમાંથી તાંજોરનો પ્રખ્યાત 'સરસ્વતીમહાલ' પુસ્તકાલયનો નિર્દેશ પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં અને આ પ્રકરણમાં પણ આવી ગયો છે. મહેસુર અને કૂર્ગ સંસ્થાનોમાંનાં હસ્તલિખિતોની લેબીજ રાઈસની સૂચીનો અને અલ્વર સંસ્થાનમાંના હસ્તલિખિતોની પીટરસનકૃત સૂચીનો નિર્દેશ ઉપર કર્યો છે. એ ઉપરાંત જમ્મુ કાશ્મીરના રઘુનાથ મંદિર ગ્રંથાલયનાં હસ્તલિખિતોની સૂચી ડૉ. સ્ટીને તૈયાર કરી તે ઈ. સ. ૧૮૯૪માં મુંબઈમાં પ્રકાશિત થઈ. ડૉ. સ્ટીને રાજતરંગિણીના પ્રાચીનતમ હસ્તલિખિતની શોધ વખતે કાશ્મીરના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો. એ સંગ્રહ ઓક્સફર્ડમાં ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે. જમ્મુ-કાશ્મીર નરેશના પુસ્તકાલયની એક સૂચી પંડિત રામચંદ્ર કાક અને હરભટ્ટશાસ્ત્રીએ તૈયાર કરી છે. તે ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પૂનામાં પ્રકાશિત થઈ છે.

રાજસ્થાન અને મધ્ય ભારતના ગ્રંથોનું વિવરણ શ્રી. શ્રી. રા. ભાંડારકરે તૈયાર કર્યું. તે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં મુંબઈમાં પ્રકાશિત થયું. સિંધિયા ભવન, આરાના સંગ્રહની સૂચી ૧૯૧૯માં પ્રકાશિત થઈ. બરોડા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાંના ગ્રંથોની સૂચી જી. ડે. શ્રી. ગોંદેકર અને કે. એસ. રામસ્વામીશાસ્ત્રીએ તૈયાર કરી. તે ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ગાયકવાડ સુ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ. મિથિલાનાં હસ્ત-લિખિતોની સૂચી ડૉ. કાશી પ્રસાદ જયસ્વાલ અને એ. બેનર્જીએ તૈયાર કરી. તે ૧૯૨૭ થી ૪૦ સુધીમાં ચાર ખંડમાં બિહાર-ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાયટી તરફથી પ્રકાશિત થઈ. ઉજ્જયિનીના ઓરિએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ લાયબ્રેરી તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬ અને ૧૯૪૧માં બે સૂચીઓ પ્રકાશિત થઈ. પાટણનાં જૈન તાડપત્રો હસ્તલિખિતોની સૂચી તૈયાર કરવાનું કામ સી. ડી. દલાલે શરૂ કર્યું. તે એલ. બી. ગાંધીએ પૂરું કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૭માં ગાયકવાડ સુ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ તરફથી એનું પ્રકાશન થયું ૧૯૪૭માં બીકાનેર સંસ્કૃત લાયબ્રેરીના સંગ્રહની એક સૂચી પ્રકાશિત થઈ. આ જોસલમીર સંસ્થાનના ગ્રંથભંડારની સૂચી ગાયકવાડ સુ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ. ત્રિવેન્દ્રમના સરકારી પુસ્તકાલયની સૂચી આડ ખંડમાં પ્રકાશિત થઈ છે.

કેટલોગસ્ કેટલોગોરમ્

૧૯મી સદી સુધીમાં ભારતમાં જેટલાં હસ્તલિખિતોની જુદી જુદી સૂચીઓ તૈયાર થઈ એ બધાંની સુવ્યવસ્થિત અને સમ્પૂર્ણ સૂચી તૈયાર કરવાનું મહાન કાર્ય પ્રથમ ડૉ. આફ્રેટે કર્યું છે. પોતાની આ વિસ્તૃત સૂચી અને ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે આફ્રેટે અનેક બાનગી હસ્તલિખિતોનો સંગ્રહ અને મકમલિદોના સંગ્રહો જોયા. એમની આ પરિપૂર્ણ સૂચી કેટલોગસ્ કેટલોગોરમ્ નામથી ડૉ. આફ્રેટે ત્રણ વિભાગમાં ઈ. સ. ૧૮૯૧, ૧૮૯૬ અને ૧૯૩૦માં લિપ્ત ગઈથી પ્રકાશિત કરી.

ડૉ. આફ્રેટની આ સૂચીમાં થોડા સુધારા-વધારા કરીને નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કામ ઈ. સ. ૧૯૩૫ થી મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયે હાથ ધર્યું છે. ડૉ. કુન્હન રાજ અને ડૉ. વે. રાધવનુતા સંપાદક હેઠળ ન્યૂ કેટલોગસ્ કેટલોગોરમ્ એ પ્રચંડ સૂચીગ્રંથ તૈયાર થાય છે. મદ્રાસ યુનિ. ની સંસ્કૃત સિરીઝ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં એનો પ્રથમ ખંડ પ્રકાશિત થયો. આ ખંડમાં ફક્ત અકારાદિ નામોનાં હસ્તલિખિતોનો સમાવેશ થયો છે. એ ઉપરથી આ કાર્યની વ્યાપ્તિનો ખ્યાલ આવશે.

હસ્તલિખિતોની સૂચી કરવાનું કામ પૂર્ણપણે આધુનિક જ છે. પ્રાચીન સમયથી રાજ, મહારાજ, મહાધિપતિ, મહંત, શાસ્ત્રી, પંડિત વગેરેએ અસંખ્ય હસ્તલિખિતોનો આખા દેશમાં સંગ્રહ કર્યો, પણ એ બધાની સૂચીગદ્દ નોંધ કરવાનો વ્યાપક પ્રયાસ તેઓ કરી શક્યા નહીં. એ પાછળ ઔદાસીન્ય કરતાં પણ અશક્યતા જ વધુ કારણભૂત છે. સંસ્કૃત વાઙ્મય મહોદધિનો વળુરુપશાયિલો ભાગ જ કેટલો મોટો છે તેનો ખ્યાલ આ વિવિધ અને પ્રદીર્ઘ સૂચીઓ દ્વારા આવે છે અને મન દિગ્બુદ્ધ બને છે. અમે આ પ્રયાગમાં જે વિશિષ્ટ કાલખંડના સાહિત્યનો ટૂંકો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે ઘણુંખરું મુદ્રિત છે. એ જ કાલખંડના અમુદ્રિત ગ્રંથોની સ્વતંત્ર સૂચી અને તે પણ વિષયક્રમાનુસાર તૈયાર કરવાનું કામ એકાદ સંસ્કૃતનિષ્ઠ સંસ્થાએ હાથ લેવું ખૂબ જ આવશ્યક છે. કોઈપણ એકલા માણસથી આ કામ થવું તદ્દન અશક્ય છે.

હસ્તલિખિતોની સૂચી તૈયાર કરનાર લગભગ બધી મુખ્ય સંસ્થાઓનો અને વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. આ ઉપરાંત પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ આ કાર્ય કર્યું છે અને એમનો ઉલ્લેખ ન થાય તો તે

અન્યાયકારક ગણાશે. એમનાં નામ આ મુજબ છે: એસ. જેકોબી, વ્હી. ફાસબેલ, જૉન સી. નેસફીલ્ડ, ફ્રેડ્રીક લેવીઝ આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો છે અને એમના જેવા જ ભારતીય વિદ્વાનોમાં મ. મ. ગોરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા, પં. દેવીપ્રસાદ, ડૉ. શ્યામસુંદરદાસ, ડૉ. પીતામ્બર દત્ત, ડૉ. પ્રભોધચંદ્ર, મુનિ જિન-વિજયજી, રામશાસ્ત્રી, બાગચી, ડૉ. રઘુવીર, આચાર્ય વિશ્વજીવંધુ શાસ્ત્રી. ડૉ. ધર્મેન્દ્ર બ્રહ્મચારી, પ. રાધાકૃષ્ણ, એચ. આર. રંગસ્વામી અચ્યંગાર, કે. ભુજંગલી શાસ્ત્રી ઇત્યાદિને ગણાવી શકાય.

સંસ્કૃત શબ્દકોશ

હસ્તલિખિતોની બૃહત્સૂચીની જેમ જ આધુનિક સમયમાં સંસ્કૃત શબ્દકોશ બનાવવાના કાર્યને વિશેષ ગતિ મળી છે. ‘અમરકોશ’ એ પ્રાચીન કોશોમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય, સર્વમાન્ય કોશ છે. ઈ. સ. ની છઠ્ઠી સદી પહેલાં આ કોશનો ચીની અનુવાદ પણ થયો હતો. આજ સુધીમાં આ કોશ પર પચાસ કરતાં વધુ ટીકાઓ પણ લખાઈ છે. ઈ. સ. ની ૧૧મી સદીમાં લખાયેલી ક્ષીરસ્વામી ભટ્ટની ટીકા અને ત્યાર બાદ ૧૭મી સદીમાં લખાયેલી ભાનુજી ભટ્ટની ‘રામાશ્રમી’ ટીકા અમરકોશની સર્વમાન્ય ટીકા છે.

—અમરકોશ પછીના કેટલાક પ્રમુખ કોશ—

કોશ	લેખક	સમય
ત્રિકાણ્ડકોશ (અર્થાત્ હારાવલી)	—શ્રી પુરુષોત્તમ દેવ	૭ મી સદી
ધનંજયનિઘન્ટુઃ (નામમાલા) અને અનેકાર્થ નામમાલા	—(જૈનાચાર્ય)	૯ મી સદી
અભિધાનરત્નમાલા	—હલાયુધ	૧૦ મી સદી
વૈજયન્તી	—યાદવપ્રકાશ	૧૧ મી સદી
શબ્દકલ્પદ્રુમઃ	—કેશવસ્વામી	૧૨ મી સદી
વિશ્વપ્રકાશઃ	—મહેશ્વર	૧૨ મી સદી
નાનાર્થરત્નમાલા	—અભયપાલ	૧૨ મી સદી
અભિધાનચિન્તામણિઃ	—હેમચન્દ્ર	૧૨ મી સદી
નાનાર્થરત્નમાલા	—ઈરુગપદ ઠંડાધિનાથ	૧૪ મી સદી
શબ્દચન્દ્રિકા અને શબ્દરત્નાકરઃ	—વામનભટ્ટ	૧૫ મી સદી
સુન્દરપ્રકાશશબ્દાર્ણવ	—પદ્મસુંદર	૧૬ મી સદી
કલ્પદ્રુમ	—કેશવદૈવશ	૧૭ મી સદી
નામસંગ્રહમાલા	—અખ્યય દીક્ષિત	૧૭ મી સદી

આ કોશોમાં સંસ્કૃત શબ્દોના અન્યભાષીય પર્યાય આપ્યા નથી. એનું કારણ એ છે કે દ્રુક્ત સંસ્કૃત શબ્દોનું સંકલન કરવું એ જ આ કોશોનો પ્રમુખ હેતુ હતો. અન્યભાષા સાથે સંસ્કૃતનો સંબંધ જોડનારા

પહેલા ઉદ્દેશનીય કોશ તરીકે કણ્વપૂરકૃત 'સંસ્કૃત-પારિસિકપ્રકાશઃ'ને ગણાવવો પડશે. ચાર બાદ અન્ય-ભાષા સાથે સંબંધિત એવા ઘણા સંસ્કૃત કોશો નિર્માણ થયા અને એનું કારણ દિવસે દિવસે એની આવશ્યકતા ઊભી થઈ તે હતું. આ જાતના કોશોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ નીચે કરીએ છીએ :-

કોશ	લેખક	મુદ્રણસ્થાન અને વર્ષ
ડિક્શનરી ઑફ બેંગાલી		
ઑન્ટ સંસ્કૃત	ગ્રેગ્જ હૂચન	લંડન, ઈ. સ. ૧૮૩૩
સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી	—એનકે	લંડન, ઈ. સ. ૧૮૬૬
સંસ્કૃત ઑન્ટ ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી	—રામજીસન	લંડન, ૧૮૭૦
પ્રેક્વિટકલ સંસ્કૃત ડિક્શનરી	—આનન્દરામ દરુઆ	કલકત્તા ૧૮૭૭
સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી	—કેપલર	ટ્રાન્સબર્ગ, ૧૮૬૧
સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી ^૧	—મોનિઅર વિદ્યમ્સ	ઓક્સફર્ડ, ૧૮૬૬
સરસ્વતીકોશ	—જીવરામ ઉપાધ્યાય	મુરાદાબાદ, ૧૯૧૨
સ્ટુડન્ટ્સ ઇંગ્લિશ-સંસ્કૃત ડિક્શ.	—વા. શિ. આપટે	મુંબઈ, ૧૯૧૫
સંસ્કૃત-હિંદી કોશ	—દ્વારિકાપ્રસાદ ચતુર્વેદી	લખનઉ, ૧૯૧૭
પ્રેક્વિટકલ સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી ^૨	—વામન શિવરામ આપટે	મુંબઈ, ૧૯૨૪
સંસ્કૃત-હિન્દી કોશ	—વિશ્વમ્ભરનાથ શર્મા	મુરાદાબાદ, ૧૯૨૪
પ્રેક્વિટકલ સંસ્કૃત ડિક્શનરી	—મેકડોનેલ	લંડન, ૧૯૨૪
પદ્મચન્દ્રકોશ	—ગણેશદત્ત શાસ્ત્રી	લાહોર, ૧૯૨૫
સંસ્કૃત-ગુજરાતી શબ્દાદર્શ	—ગિરિભાઈકર મહેતા	અહમદાબાદ, ૧૯૨૪
સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી	—વિદ્યાધર વામન ભિડે	પૂણે, ૧૯૨૬
સાર્થવેદાદ્ગનિઘન્ટુ (વૈદિક મરાઠી કોશ)	—પં. શિવરામશાસ્ત્રી શિત્રે, (મુંબઈ)	
	(શ્રી શિત્રેએ 'શ્રીભારતીશતકમ્' કાવ્ય લખ્યું છે—	
	પ્રાપ્તિસ્થાન: મુંબઈ, ન્યૂ સરસ્વતી બુક ડેપો, ઠાકુરદ્વાર,	
	મુંબઈ)	

૧ આ કોશની સુધારેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૫૬માં દિલ્હીથી અને ઈ. સ. ૧૯૫૭માં લખનૌથી પ્રકાશિત થઈ હતી.

૨ આખેના આ કોશની સુધારા-વધારા સાથેની આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કાર્ય પ્રસાદ પ્રકાશન, પૂના એ ઈ. સ. ૧૯૫૬માં પુરું કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૫૭ અને ઈ. સ. ૧૯૫૮માં બીજા ભાગનું પ્રકાશન થયું. આના સંપાદક મંડળમાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે વિખ્યાત સંશોધક પી. કે. ગોડે અને શ્રી. ચિ. ગ. કર્વે હતા. ન્યારે સહાયક સંપાદક તરીકે શ્રી. કે. વી. અભયંકર, એમ. ડી. સાહે, ડા. વ. ગ. રાહુરકર અને ડી. જી. પાધ્યે હતા.

આધુનિક સંસ્કૃત-હિન્દી કોશ	—ઋષીશ્વર ભટ્ટ, આગ્રા ૧૯૫૫
સંસ્કૃતશબ્દાર્થકૌસ્તુભ	—દારિકાપ્રસાદ શર્મા } પ્રયાગ, ૧૯૫૭ અને તારિણીશ ઝા }
આદર્શ હિન્દી-સંસ્કૃત કોશ	—રામસ્વરૂપ શાસ્ત્રી વારાણસી ૧૯૩૬

સંસ્કૃત મરાઠી કોશોમાં પહેલો કોશ ઈ. સ. ૧૮૫૩માં શ્રી અનંતશાસ્ત્રી તળેકરે તૈયાર કર્યો. એમાં લગભગ બધા શબ્દો અમરકોશમાંથી લીધા છે અને વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે સંકલિત કર્યા છે. આખાલવૃક્ષોને અમરકોશનો અર્થ સુબોધ થાય અને જોઈતો શબ્દ સહેલાઈથી મળે એ દૃષ્ટિએ એમણે આ કોશની રચના કરી છે, એવું એમણે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

સંસ્કૃત-મરાઠીનો બીજો કોશ માધવ ચંદ્રોળાનો ‘શબ્દરત્નાકરઃ’ સતત ૯ વર્ષ સુધી પરિશ્રમ કરીને ૧૮૭૦માં એમણે એ પ્રકાશિત કર્યો. એની પૃ. સંખ્યા ૭૦૦ છે. અને શબ્દભંડાર પણ મોટો છે. આ કોશોમાં વનસ્પતિ અને વૈદક વિશેના શબ્દો અને બીજી માહિતી પણ ઘણી છે.

નારો આપાજી ગોખોલે અને ગોપાળ જીવાજી કેળકરે આ બે લેખકોએ એક સંસ્કૃત-મરાઠી શબ્દ-કોશ રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એમાં જૂના મરાઠી શબ્દોના પર્યાય પણ આપ્યા છે. ત્યારબાદ શ્રી વાસુદેવ ગોવિંદ આપટેએ એક નાનો સંસ્કૃત-મરાઠી કોશ તૈયાર કર્યો. પહેલાંના કોશના દોષો ધ્યાનમાં લઈને વધુ ચોક્કસ, વધુ ઉપયોગી નીવડે એવો કોશ તૈયાર કરવાનું કામ શ્રી ગનાદર્શન વિનાયક ઓકે કર્યું. એમણે ‘ગીર્વાણલઘુકોશઃ’ તૈયાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં આ કોશની પહેલી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરી. ત્યારબાદ ૧૯૫૫માં બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ, પણ એમાં ઘણી ત્રુટીઓ રહી ગઈ હતી તેથી તે સંપૂર્ણ આવૃત્તિ રદ કરી અને ઈ. સ. ૧૯૬૦માં નવી ત્રીજી આવૃત્તિ તરીકે પ્રકાશિત કરી.

નાગપુરના શ્રી સદાશિવ નારાયણ કુળકર્ણીએ એક મહત્વની કામગીરી બજાવી છે. આજ સુધી પ્રકાશિત થયેલા બધા કોશો કરતાં જુદાં સ્વરૂપનો કોશ, જે ‘વ્યવહારકોશઃ’ તરીકે ઓળખાય છે, તે ૧૯૫૧માં પ્રકાશિત કર્યો. આ કોશ તૈયાર કરતી વખતે એમણે આધુનિક સમાજના દરરોજના વ્યવહારમાં વપરાતામાં શબ્દની વ્યાપ્તિ ધ્યાનમાં લઈને અમરકોશની પદ્ધતિ-અનુસાર શબ્દોનું વર્ગીકરણ જુદા જુદા વર્ગોમાં કર્યું છે. કોશના પહેલા વિભાગમાં હિન્દી-સંસ્કૃત-મરાઠી-અંગ્રેજી એવી ચાર ભાષાના પર્યાયો શબ્દો સંકલિત કર્યા છે. દા. ત. વનસ્પતિ વર્ગમાં વૃક્ષવર્ગ જુઓ--

આમ—આમ્રઃ, રસાલઃ, સહકારઃ, ચૂતઃ—આંબા—Mango.

કલમી આમ—રાજામ્ર—કલમી આંબા—Grafted Mango

જામુન—જમ્બુઃ, જમ્બૂ, જમ્બુલઃ—જાંબૂલ—Jambu, Jamboo

બેર—બદરઃ, -રિ-રી, -રિકા, —બોર—Berrytree

છસોટા—શ્લેષ્માતક —મોકર—Gumberry

આ રીતે એમણે શબ્દો સંકલિત કર્યા છે. એમની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં શબ્દોનું વર્ગીકરણ વર્ગ-પદ્ધતિથી કરવાનું મહત્ત્વ અને ઉપયુક્તતા શ્રી કુળકર્ણીએ નીચેના શબ્દોમાં સમજાવી છે:—

“ The alphabetical arrangement is decidedly timesaving, provided we know the word for the idea and then the dictionary helps to make the meaning clearer or more exact. If one does not know or remember the word for the idea lurking in one's mind the best dictionary in the world is useless to lead one to the word.....The topic or group-arrangement helps one to locate the word from the idea in one's mind though a little time may be expended in finding out the group in which the word wanted for the idea occurs, but when once the word is traced a whole mine of words in which one is interested is struck flooding one with ideas that may perhaps not occur to one (પૃ. ૩૩)

‘ વ્યવહારકોશ ’ના બીજા ભાગમાં આધુનિક વ્યવહારમાં હંમેશા વપરાતા અંગ્રેજી શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય આપ્યા છે. આ કોશમાં આ ભાગ જ સૌથી મહત્વનો છે. એમાંના ઘણા શબ્દો જૂના શબ્દકોશમાં મળતા નથી. તે શબ્દો કોશકારે પોતે અપરિચિત પણ અર્થગર્ભ સંસ્કૃત ધાતુથી સિદ્ધ કર્યા છે. દા. ત

Engine-ગંત્ર, વંચ: (વંચ ૧ પ. ગતૌ) (પૃ. ૩૧૧)

Mobil oil-વંગન-(વંગ ૧ પ.) (પૃ. ૩૧૧)

Bolt-નર: (નૃ. ૧ પ. નયે) (પૃ. ૩૧૬)

Exercise book-વહી (વહ્ ડ. પ્રાપ્તે) (પૃ. ૩૨૨)

Auction-નિલાવ: (નિ લૂ ૧ છેદને)

પહેલા ભાગમાં પણ અપરિચિત ધાતુથી તૈયાર કરેલા અથવા વ્યવહારમાં રૂઢ થયેલા પણ મૂળમાં અપરિચિત સંસ્કૃત ધાતુથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા ઘણા શબ્દો વ્યવહારકોશમાં જોવા મળે છે.

સટ્ટા (સટ્ ૧૦ ડ૦ હિસાયાં) (પૃ. ૨૪૯)

ગુંડ: (Ruffian) (ગુંડ ૧ પ. ચૂર્ણને) (પૃ. ૨૪૮)

ચક્કુ: (ચાકૂ) (ચક્ક ૧૦ ડ. વ્યથને) (પૃ. ૨૫૮)

સ્વસ્ત (Cheap) (સુ + અસ્ ૪ પ. ક્ષેપણે + ક્ત) પૃ. ૨૫૯

દર: (Rate) (દ. ૧ પ વિદારણે) ઇલાદિ

આજના સમયમાં ઔદ્યોગિક, રાજકીય, યાંત્રિક વ્યવહારમાં અસંખ્ય અંગ્રેજી શબ્દો જેવાને તેવા જ બધી ભાષામાં વપરાય છે. એના પ્રાદેશિક પર્યાય શબ્દ પણ કયાંક રૂઢ થયા છે. હિંદી ભાષાને અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન આપવાના હેતુથી વૃત્તપત્રો વગેરે દ્વારા તે પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા છે. આ બધા વ્યવહારમાં એકાત્મતા રાખવા માટે બધી ભાષાને સમાન એવી સંસ્કૃત ભાષાની વ્યુત્પત્તિ પ્રક્રિયાનો આશ્રય લેવો બધી દૃષ્ટિએ ઉચિત રહેશે. શ્રી કુળકર્ણીએ એમના વ્યવહારકોશ દ્વારા આ દિશામાં મૌલિક માર્ગદર્શન આપ્યું છે. એમણે બીજા ભાગમાં આપેલા ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો પોતાની ભાષાનું અભિમાન રાખનારાઓએ આત્મસાત્ કરવા જેવા છે.

ડૉ. રઘુવીરનું કાર્ય—

આધુનિક સંસ્કૃત કોશકારમાં ડૉ. રઘુવીરનું કાર્ય અત્યંત મૌલિક છે. જુદા જુદા સંસ્કૃત કોશમાંના અને કાવ્ય, નાટક વગેરે ગ્રંથોમાંના શબ્દોની અકારાદિ વ્યવસ્થા કરીને અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી વગેરે જુદી જુદી ભાષાના પર્યાય શબ્દ આપવાનું અથવા શ્રી વામન શિવરામ આપટેની જેમ સુવિખ્યાત અંગ્રેજી સંસ્કૃત શબ્દકોશમાં જે રીતે અંગ્રેજી શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય આપ્યા છે તે રીતે કેટલાક કોશકારોએ પ્રાદેશિક ભાષાના શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. જુદાં જુદાં ભૌતિક અને સામાજિક શાસ્ત્રોને અર્વાચીન સમયમાં ખૂબ ઝડપી વિકાસ થવાને કારણે જે અસંખ્ય પારિભાષિક શબ્દો પાશ્ચાત્ય ભાષામાં નિર્માણ થયા છે, એના માટે ભારતીય ભાષામાં પર્યાય શબ્દ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી ભારતના ભાષિક ક્ષેત્રમાં જે સમસ્યાઓ નિર્માણ થઈ એના ઉકેલ માટે સંસ્કૃત ભાષાની નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની ક્ષમતા અને ભારતની બધી ભાષાઓ સાથેના એનો અતૂટ નાતો ધ્યાનમાં લઈને, બધા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દોનો બૃહત્ કોશ બનાવવાનું અત્યંત મહત્ત્વનું કામ ડૉ. રઘુવીરે ઉપાડી લીધું. એ માટે એમણે ઘણી ભાષાઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. જુદાંજુદાં રાષ્ટ્રોએ (ખાસ કરીને પૌરસ્ત્ય) નવા ઉત્પન્ન થયેલા પારિભાષિક શબ્દોને કારણે એમની ભાષામાં ઊભી થયેલી સમસ્યાના ઉકેલ માટે જે કોશ તૈયાર કર્યા એમનો પણ એમણે તુલનાત્મક અને મૂલગ્રાહી પદ્ધતિથી અભ્યાસ કર્યો. વીસ પચીસ વર્ષોની આ સખત મહેનત બાદ ડૉ. રઘુવીરે આંગ્લભારતીય મહાકોશ નામનો નવો પારિભાષિક શબ્દકોશ નિર્માણ કર્યો. એ કામમાં આવશ્યક એવી સરકારી મદદ એમને મળી. એ કોશના સાધિત શબ્દો કોઈ પણ જૂના સંસ્કૃત કોશમાં મળતાં નથી. તે છતાં તે બધા સંસ્કૃત ધાતુથી જ સાધિત થયેલા હોવાથી તત્ત્વતઃ તે સંસ્કૃત જ છે. બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં આ શબ્દો વપરાય અને સુશિક્ષિતોના લેખનમાં અને ભાષણમાં વારંવાર વપરાતા પરમ્પ્રાય શબ્દોનું ઉચ્ચાટન થાય એવી ડૉ. રઘુવીરની ઇચ્છા હતી. તે ક્યારે અને કેવી રીતે સફળ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તે પણ એમના આ કોશથી સંસ્કૃતની શબ્દસંપત્તિ ચોક્કસ રીતે ખૂબ સમૃદ્ધ થઈ છે. ડૉ. રઘુવીરે તૈયાર કરેલા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દકોશ આ મુજબ છે:—(૧) અર્થશાસ્ત્ર શબ્દકોશ, (૨) આંગ્લભારતીય પક્ષીનામાવલી, (૩) આંગ્લભારતીય પ્રશાસન શબ્દકોશ, (૪) લનિજ અભિજ્ઞાન, (૫) તર્કશાસ્ત્રપારિભાષિક, શબ્દાવલી (૬) વાણિજ્ય શબ્દકોશ (૭) સાંખ્યિકી શબ્દકોશ ઇત્યાદિ.

અન્ય કોશ

આ જુદા જુદા શબ્દાર્થકોશ ઉપરાંત વિવિધ શાસ્ત્રીય કોશ અર્વાચીન સમયમાં નિર્માણ થયા છે. આ કોશ એટલે તે તે વિશિષ્ટ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનકોશ જ છે. એમાંથી વિશેષ નોંધપાત્ર કોશો નીચે મુજબ છે:—

કોશ
ધાતુરૂપચન્દ્રિકા—
ધાતુરત્નાકર: (આઠ ભાગ) —
અષ્ટાધ્યાયી શબ્દાનુક્રમણિકા—
મહાભાષ્યશબ્દાનુક્રમણિકા—

કર્તા
શ્રી. બી. ઉપાધ્યાય
”
મ. મ. શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠક
”

સંસ્કૃત ધાતુરૂપકોશ:—

સંસ્કૃતશબ્દરૂપકોશ:—

તિહ્નતાર્ણવતરણિકોશ:—

ન્યાયકોશ:—

મીમાંસાકોશ: (ચાર ભાગ)

નિઘન્ટુમણિમાલા અર્થાત્ વૈદિકકોશ:—

એતરેય બ્રાહ્મણ-આરણ્યક કોશ:—

કૌશીતકી બ્રાહ્મણ-આરણ્યક વિષય કોશ—

વૈદિક કોશ (પ્રાક્ષણ્ય વાક્યોનો સંગ્રહ)—

સામવેદપદાનામ્ અકારાદિવર્ણાનુક્રમણિકા—

ધર્મકોશ: (વ્યવહારકાણ્ડમ્) (૩ ભાગ)—

ધર્મકોશ: । (ઉપનિષત્કાણ્ડમ્) (ચાર ભાગ)

સ્મૃતિતત્ત્વમ્ (૨૮ સ્મૃતિઓનો સંગ્રહ)—

સ્મૃતીનાં સમુચ્ચય: (૨૭ સ્મૃતિઓનો સંગ્રહ)

બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકર: (૫૦૦ સ્તોત્રોનો સંગ્રહ)

જૈનસ્તોત્રરત્નાકર:—

પુરાણવિષયાનુક્રમણિકા—

પુરાણશબ્દાનુક્રમણિકા (ત્રણ ભાગ)—

મહાભારતાનુક્રમણિકા—

ગણિતીય કોશ:—

ભરતકોશ: (નાટ્યસંજ્ઞીત પારિભાષિક શબ્દકોશ)

ભારતીયરાજનીતિકોશ: (કાલિદાસ ક્ષણ્ડ)—

વૈદિકપદાનુક્રમકોશ: (સાત ભાગ)—

સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તપદાર્થલક્ષણસંગ્રહ:—

વૈદિકશબ્દાર્થપારિજાત:—

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રપદતૂચી (૩ ભાગ)—

કહાવતરત્નાકર:—(સંસ્કૃત-હિંદી-ઇંગ્રજી-ભાષા કોશ)

પુરાતનજૈનવાક્યસૂચી—

કૃ. ભા. વીરકર

”

ભીમાચાર્ય અળકીકર

કેવલાનન્દ સરસ્વતી

(મૂલ્ય ૧૩૫ રૂ.)

પં. મધુસૂદન વિદ્યાવાચસ્પતિ

કેવલાનન્દસરસ્વતી

હંસરાજ

સ્વામી વિશ્વેશ્વરાનન્દ અને

સ્વામી નિત્યાનન્દ

તર્કતીર્થ લક્ષમણશાસ્ત્રી ભેશી

” ”

રઘુનન્દન ભટ્ટાચાર્ય

યશપાલ ટપ્સન

ડી. આર. દીક્ષિત

ડૉ. બ્રજમોહન

વેંકટેશશાસ્ત્રી ભેશી

વિશ્વબંધુ શાસ્ત્રી

કોશનિર્માણના ક્ષેત્રમાં ઈ. ૧૯૪૨ના ઓક્ટોબર મહિનાથી પૂનાની ડેક્કન કોલેજે એક અમૂતપૂર્વ ઉપક્રમ શરૂ કર્યો છે. વિખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉ. સુ. મં. કન્નેના માર્ગદર્શન હેઠળ લગભગ પચાસ જેટલા વિદ્વાનો આ કોશ નિર્મિતિનું કામ કરે છે. યુરોપ અને જાપાનના ઘણા સંસ્કૃત પંડિતો આ કોશનિર્મિતિના કામમાં વિના મૂલ્યે સહાય કરી રહ્યા છે. આ સંપૂર્ણ કોશ લગભગ ૨૦ ખંડમાં પૂરો થશે અને દરેક ખંડમાં ૧૨૦૦ પૃષ્ઠોનો સમાવેશ થશે. ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૧૪મી સદીથી ઈ. સ. ૧૮૦૦ સુધીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં નિર્માણ થયેલા સાહિત્યના લગભગ બે હજાર જેટલા ગ્રંથોના પાંચ લાખ શબ્દોનો આ કોશમાં સમાવેશ થશે. દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, અને જુદા જુદા અર્થ, પ્રસંગાનુરૂપ નિર્માણ થયેલી અર્થોની વિવિધ છટાઓ, જુદા જુદા સમયના ગ્રંથમાં એ શબ્દોનો થયેલો ઉપયોગ, એ શબ્દોના સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ અને છેલ્લો થયેલો પ્રયોગ અને આધુનિક સમયમાં થતો એનો પ્રયોગ છતાં જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી શબ્દનું સંકલન આ કોશમાં થશે. શબ્દકોશનું આ અમૂતપૂર્વ કાર્ય કરવા માટે એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થશે એવો અંદાજ છે.

સામયિકોનું સાહિત્ય

યુરોપીય સંસ્કૃતિના સંપર્કને કારણે અને યંત્રયુગના પ્રભાવને કારણે ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતીય સાહિત્યમાં જુદા જુદા વાઙ્મય પ્રકારો શરૂ થયા. એ બધાનું પ્રેરણાસ્થાન યુરોપીય સાહિત્ય જ છે. અંગ્રેજ પ્રશાસકોના સદ્ગુણો જ નહિ પણ દુર્ગુણોનું અનુકરણ કરવામાં પણ ભારતના નવશિક્ષિત સમાજમાં એક ઝળતની સ્પર્ધા શરૂ થઈ હતી. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અંગ્રેજી સામયિકોનો પ્રભાવ અને સમાજજાગૃતિ માટે એનો થતો ઉપયોગ ધ્યાનમાં લઈને ભારતના મોટા મોટા કાર્યકર્તાઓએ જુદા જુદા રજા પ્રાંતમાં વૃત્તપત્રો અને સામયિકો શરૂ કર્યા. એ સમયના સંસ્કૃત પંડિતો પણ આ સ્પર્ધામાં પાછળ નથી. એમણે પણ સંસ્કૃત ભાષાના ઉદ્ધાર માટે અને સંસ્કૃત માટે ઠેકઠેકાણે સંસ્કૃત સામયિકો શરૂ કર્યા.

‘વિદ્યોદય’નો ઉદય

સંસ્કૃત ભાષાના પહેલા માસિકનું માન ‘વિદ્યોદય’ને ફાળે જાય છે. પંજાબના હૃષીકેશ ભટ્ટાચાર્યનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૦માં બંગાળીમાં ભટ્ટપલ્લી નામના ગામમાં એક પંડિતકુળમાં થયો હતો. કુળ-પરંપરાનુસાર સંસ્કૃત વિદ્યાનું પુષ્કળ અધ્યયન કર્યા બાદ પણ એમની વિદ્યાભિલાષા અતૃપ્ત જ હતી. એમને અંગ્રેજી ભાષા શીખવાની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા હતી. પણ એ રહેલું ભાષા હોવાથી એમના પિતાનો પ્રખર વિરોધ હતો. આ સંઘર્ષને કારણે સોળ વર્ષની ઉંમરે એમણે ગૃહત્યાગ કર્યો અને પંજાબમાં લાહોરમાં જઈને વસ્યા. લાહોરના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં એમણે પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારી ડૉ. લિટનરના પ્રોત્સાહનને કારણે ઈ. સ. ૧૮૬૮માં એમણે ‘વિદ્યોદય’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું. આ માસિકના અસાધારણ વૈશિષ્ટ્યને કારણે એને ભારતમાં સારી એવી નામના મળી. થોડા સમય બાદ પિતાજીની વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે હૃષીકેશજી લાહોરનું પ્રાધ્યાપકપદ છોડીને કલકત્તા પાછા આવ્યા. ત્યારથી એ માસિક કલકત્તાથી પ્રકાશિત થવા લાગ્યું. હૃષીકેશ ભટ્ટાચાર્યે ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક અને આર્થિક નુકસાન સહન કરીને આ માસિક ૪૫ વર્ષ સુધી અખંડપણે ચલાવ્યું. એમના મૃત્યુ બાદ એમના પુત્રે પણ ‘વિદ્યોદય’નો અસ્ત થવા દીધો નહિ, પણ ૫ વર્ષ બાદ આર્થિક તંગીને કારણે આ માસિક બંધ કરવું પડ્યું.

‘વિદ્યોદય’માં ઋષિ પુરુષોનાં ચરિત્રો, કથા-આખ્યાયિકા, અંગ્રેજી કાવ્યોનો અનુવાદ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું હતું. સંસ્કૃત એ ફક્ત પૂજાપાઠની અથવા શ્રાદ્ધપક્ષની ભાષા નથી પરંતુ પરંતુ લોકવ્યવહારની ભાષાનું સ્થાન મેળવવા પણ સમર્થ છે એ મહત્વનો સિદ્ધાંત એમની આ માસિક પત્રિકાએ સૌને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. હૃષીકેશ ભટ્ટાચાર્ય પોતે ઋષિ દરજ્જાના સંસ્કૃત-લેખક હતા. ‘વિદ્યોદય’માં પ્રકાશિત થયેલા એમના કેટલાક વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ લેખો પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ ‘પ્રબોધમંજરી’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કર્યા છે.

મઝ્જુમાણિની

કાંજીવરમૂના પ્રતિવાદી ભવંકરમડના અધિપતિ શ્રી અનન્તાચાર્યે 'મઝ્જુમાણિની' નામની એક માસિક પત્રિકા પોતાના મઠના મતના પ્રચાર માટે શરૂ કરી. અનન્તાચાર્યે બધાં શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. વૈષ્ણવ મતના પ્રચાર માટે અને પોતાના સંપ્રદાયની સંઘટના કરવા માટે એમણે સંપૂર્ણ ભારતમાં પરિભ્રમણ કર્યું હતું. 'મઝ્જુમાણિની'માં શ્રી અનન્તાચાર્યે ન્યાય, વેદાન્ત જેવા ગહન વિષયો પર પણ ઘણા લેખો લખ્યા. 'વાલ્મીકીય ભાવપ્રદીપ:' નામના પોતાના એક ગ્રંથમાં એમણે 'વાલ્મીકી-રામાયણ'નો આધ્યાત્મિક ભાવાર્થ ઘટાવવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. ગોલ્ડસ્મિથના હરમિટ (Hermit) નામના કાવ્યનો 'एकान्तवासी योगी' નામનો કાવ્યાત્મક અનુવાદ પણ એમણે કર્યો છે. પંડિત જગન્નાથપ્રસાદે લખેલ 'संसारचक्र', નામની હિન્દી નવલિકાનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર અને 'वासिष्ठचरितम्' પુસ્તક પોતાની માસિકપત્રિકામાં એમણે ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સહૃદયા

૧૯મી સદીના અંતમાં મદ્રાસના આર. કૃષ્ણમ્માચાર્યે 'સહૃદયા' નામની માસિકપત્રિકા શરૂ કરી. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો સમન્વય સાધવો એ આ માસિકપત્રિકાનો હેતુ હોતો. શ્રી કૃષ્ણમ્માચાર્યે મદ્રાસ સરકારના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ હતા. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિષયોનો ઉત્કૃષ્ટ સમન્વય સાધવાની શક્તિ ફક્ત સંસ્કૃતમાં જ છે એવો એમનો દૃઢ મત હતો, એને એ જ દિશામાં પોતાની માસિક પત્રિકા દ્વારા એમણે પ્રયત્ન કર્યો. શેક્સપીયરનાં કાવ્યોનો પરિચય આ પત્રિકા દ્વારા સંસ્કૃત પંડિતોને કરાવવાની યોજના એમણે અમલમાં મૂકી. 'सुशीला' નામની નવલિકામાંથી હિંદુ સ્ત્રીનો જીવનાદર્શ એમણે પ્રભાવી રીતે ચિત્રિત કર્યો. 'सुशीला' નવલિકા એમની પત્રિકામાં ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થતી હતી. 'पातिव्रत्यम्', 'पाणिग्रहणम्', 'वररुचि:' જેવા એમના ક્રોધ નિબંધો 'સહૃદયા'માં ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયા. ૨૫ વર્ષ ગાદ આ માસિકનો અસ્ત થયો.

સંસ્કૃતચન્દ્રિકા

આ માસિક શરૂઆતમાં કલકત્તામાં પ્રકાશિત થતું હતું. કોલ્હાપુરના પંડિત અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરે એમાં લખવાની શરૂઆત કરી. ત્યારબાદ શ્રી રાશિવડેકરને જ એનું સંપાદક પ્રાપ્ત થયું અને તેથી આ માસિકપત્રિકા કોલ્હાપુરથી પ્રકાશિત થવા લાગી. એમના અસાધારણ ભાષાપ્રભુત્વ અને પાંડિત્યને કારણે 'संस्कृतचन्द्रिका'ની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ. પં. અગ્નિકાદત વ્યાસે લખેલું 'शिवराजविजयम्' નામનું વિખ્યાત ગદ્યકાવ્ય આ જ પત્રિકામાં ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયું. શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનું ક્રોધ લેખન આજ સુધી પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયું નથી એ ખેદજનક છે. (શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરનો પરિચય પછીના પ્રકરણમાં આપ્યો છે.)

સુનૃતવાદિની

શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરે 'संस्कृतचन्द्रिका'ની સાથે સાથે 'सुनृतवादिनी' નામનું સાપ્તાહિક વૃત્તપત્ર પણ શરૂ કર્યું. તે સમયનાં મરાઠી વૃત્તપત્રોની માફક જ એમાં પણ જુદા જુદા પ્રચલિત વિષયો પર લખાણ થતું હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીના નિધન બાદ આ બન્ને સામયિકો બંધ થયાં.

ચિત્રવાણી—આ માસિક કાશીથી પ્રકાશિત થતું હતું. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં અનેક કાવ્યોનો સંસ્કૃત અનુવાદ અને કાલીપદ તર્કચાર્યનું મહાકાવ્ય આ ‘ચિત્રવાણી’માં ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયું હતું.

શારદા—સાહિત્યચાર્ય ચંદ્રશેખરશાસ્ત્રીએ પ્રયાગમાં આ માસિક શરૂ કર્યું. ઔતિહાસિક કથા અને સ્થળોનું વર્ણન એ આ માસિકનું વૈશિષ્ટ્ય હતું.

મિત્રગોષ્ઠી—શાન્તિનિકેતનના સંસ્કૃતના અધ્યાપક વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય આ માસિકના સંપાદક હતા. સામાજિક વિષયો પર લેખ અને કવિતા એ માસિકનું આ વૈશિષ્ટ્ય હતું.

સંસ્કૃતભારતી—આ માસિક વારાણસીમાંથી પ્રકાશિત થતું હતું. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ગીતાઞ્જલી’ નો સંસ્કૃત અનુવાદ આ માસિકમાં પ્રથમ વાર પ્રકાશિત થયો. અનેક ગદ્ય અને પદ્ય પ્રયોગોને પણ આ માસિકમાં હંમેશાં વિશેષ સ્થાન મળતું હતું. આ ઉપરાંત વારાણસીમાં—‘સુપ્રભાતમ્’, ‘અચ્યુતમ્’, ‘અમરભારતી’, ‘સૂર્યોદયઃ’ (ભારતીય ધર્મમંડલનું મુખપત્ર) જેવાં ઘણાં સામાયિકો પ્રકાશિત થયાં હતાં. ‘અમરભારતી’ ચાર વર્ષ સુધી જ પ્રકાશિત થયું પણ એટલા ટૂંક સમયમાં પણ એણે સારી નામના મેળવી. ‘સૂર્યોદયઃ’ માસિક લગભગ ૩૦-૩૫ વર્ષ સુધી નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થતું હતું.

સંસ્કૃતરત્નાકરઃ—અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સમ્મેલનનું આ માસિક ઘણા વર્ષો સુધી જયપુરથી પ્રકાશિત થયું. વેદ, દર્શન, આયુર્વેદ વગેરે જુદા જુદા વિષયો પર પ્રસંગોપાત સારા એવા વિશેષાંક પ્રકાશિત કરીને આ માસિકે સંસ્કૃત સાહિત્યની ઘણી સેવા કરી છે. આજે પણ આ માસિક નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. દેવર્ષિભટ્ટશ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી આ માસિકના પહેલાં સંપાદક હતા.

સંસ્કૃતમ્—ઈ. સ. ૧૯૩૦થી ૫૦ સુધી કાલિકાપ્રસાદે આ સાપ્તાહિક પરિશ્રમપૂર્વક ચલાવ્યું છે, અને એ અયોધ્યાથી પ્રસિદ્ધ થતું હતું. ‘અસ્યામેવ શતાબ્દ્યાં સંસ્કૃતમ્ રાષ્ટ્રભાષા ભવતુ’ એ આ સાપ્તાહિક ઘોષણાવાંક્ય છે. સંસ્કૃતલેખનમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો એવો આ સાપ્તાહિકનો મત છે તે મત પ્રમાણે જ આમાં લખાણ થાય છે. અખિલ ભારતીય વિદ્યુત સમિતિ તરફથી સંસ્કૃતસાક્ષેત્રના મનનું વૃત્તપત્ર અયોધ્યામાં પ્રકાશિત થાય છે.

મધુરવાણી—૧૯૩૭ થી બેલગાંવમાં આ માસિક પત્રિકા પં. રામાચાર્ય ગલગલીના સંપાદકપદ હેઠળ નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે.

વૈદિકમનોહરા—શ્રી અણ્ણગાચાર્યના સંપાદકપદે કાંછવરમ્માં આ માસિકપત્રિકા પ્રકાશિત થતી હતી.

સંસ્કૃતપ્રચારકઃ—શ્રી રામશરણ ભારતી દિલ્હીમાં આ વૃત્તપત્ર ચલાવતા હતા.

મનોરમા—શ્રી અનન્ત ત્રિપાઠી (બ્રહ્મપુર, ઉત્કલ) ના તંત્રીસ્થાન હેઠળ આ માસિક પ્રકાશિત થતું હતું.

આ ઉપરાંત કાશીમાં ધર્મસંઘનું ‘પ્રતિમા’, બેંગલોરમાં ‘અમૃતોદયઃ’, પટણામાં ‘સંસ્કૃત-સંજીવનસમાજ’ નું ‘મિત્રમ્’ કાશીના વિદ્યુત મંડળનું મુખપત્ર ‘સુપ્રભાતમ્’, કાશીની બીજી પત્રિકા ‘વલ્લરી’, અખિલ ભારતીય પંડિત પરિષદની ‘વંદિતપત્રિકા’, કલકત્તાનું ‘પદ્યવાણી’ અને ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા’, આર્ય સમાજ તરફથી પ્રયાગમાં પ્રસિદ્ધ થતી ‘આર્યસિદ્ધાન્તઃ’ નામની માસિક

પત્રિકા; આદ્ય સમાજની કલકત્તાથી પ્રકાશિત 'શ્રુતપત્રિકા' મુંબઈથી 'સુરમારતી', સિન્ધ-હેદ્રાબાદથી 'કૌમુદી', ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનું 'શ્રીચિત્રમ્', બિહાર સંસ્કૃત અકાદમીનું 'બાલસંસ્કૃતમ્', પંડરીનાથાચાર્ય ગલગલીએ ચાલુ કરેલ સાપ્તાહિક 'વૈજયન્તી', બેંગલોરના એમ. રામકૃષ્ણ ભટ્ટે શરૂ કરેલ 'અમૃતવાણી', ચિદંબરમ્થી 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્રીપેરબદ્ધેથી 'વિવક્ષણા', કૃતેહગદના સ્વામી ચિન્મયાનંદનું 'ભારતીયવિદ્યા', રાજપુર (આંધ્ર)ના તુલસી સ્મારક વિદ્યાલયના શાસ્ત્રી શ્રી દેવનારાયણ પાંડેનું 'સંસ્કૃત સાહિત્ય મુષમા', તિરુવાયુરના તાતાચાર્યનું 'જ્ઞાન પત્રિકા', પટ્ટાબ્દીના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય પન્નેસેટિ નીલકંઠ શર્માનું 'વિજ્ઞાન ચિન્તામણિ' જેવાં થોડાં વર્ષો સુધી ચાલીને પછી અંત થઈ ગયેલાં સંસ્કૃત સામાયિકો પણ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ ઉપરાંત 'વિદ્યુતકલા', 'સંસ્કૃતભારતી', 'સંસ્કૃત-ભાસ્કરઃ' (મથુરા), 'સંસ્કૃતકાદમ્બિની', 'વિદ્યોદયમ્' (ભરતપુર), 'અમૃતભારતી' (કોચીન), 'વેંકટેશ્વર પત્રિકા' (મદ્રાસ) 'ઉષા', 'આર્યપ્રભા', 'આંધ્રસાહિત્યપરિષત્ પત્રિકા', 'મ્હૈસૂર-સંસ્કૃત કૉલેજપત્રિકા'નાં નામ પણ સ્મરણીય છે. વર્તમાન સમયમાં ચાલુ થયેલાં વૃત્તપત્રોમાં વારાણસીના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત થતી 'સારસ્વતી મુષમા' ગૌમાસિક પત્રિકા, નાગપુરની સંસ્કૃત ભાષા પ્રચારિણીનું ઈ. સ. ૧૯૫૦ થી પ્રા. શ્રી. ભા. વર્ણેકરે પોતાના સંપાદકત્વથી શરૂ કરેલ 'સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્', ભટ્ટ મથુરાનાથ શાસ્ત્રીના સંપાદકત્વ હેઠળ પં. ગિરિરાજ શર્માએ શરૂ કરેલું 'ભારતી' માસિક, આચાર્ય વાસુદેવ દ્વિવેદી (કાશી) ની 'સાર્વભૌમપ્રચારમાલા' માસિક પુસ્તકમાળા, સિમલાથી આચાર્ય દિવાકર દત્ત શર્માનું ૧૯૫૫ થી ચાલુ કરેલ 'દિવ્યજ્યોતિઃ' માસિક, ડૉ. ગ. આ. પળસુલેના સંપાદકત્વમાં ઈ. સ. ૧૯૫૭ થી પૂનાથી પ્રગટ થતું સંસ્કૃતસભાનું પાક્ષિક મુખ્યપત્ર 'ભારતવાણી' અને શ્રી વસન્ત અ. ગાડગીળના સંપાદકત્વમાં ઈ. સ. ૧૯૬૦ થી પ્રગટ થતું સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદનું પાક્ષિક 'શારદા' (જેનું સંસ્કૃત-પ્રચારકાર્ય ધણું વિશાળ, અને જોશપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે.) ઈ. સ. ૧૯૬૦ થી નેપાળમાં 'જયતુ સંસ્કૃતમ્' નામનું માસિક શ્રી કેશવ દીપકના સંપાદકત્વમાં શરૂ થયું છે. (પ્રાપ્તિસ્થાનઃ મોટાહાટી, કાકમાંડો, નેપાલ); તેમાં મુખ્યત્વે નેપાળી સંસ્કૃતશોના જ લેખ હોય છે. નેપાળમાં ચાલતી સંસ્કૃત પ્રવૃત્તિની સઘળી માહિતી તેમાંથી મળી રહે છે.

સંસ્કૃત એ ફક્ત ધાર્મિક વ્યવહારની જ ભાષા નથી પણ એમાં લૌકિક વ્યવહાર પણ કરી શકાય છે એ સિદ્ધ કરવાની મહત્ત્વકાંક્ષા ધરાવનાર પંડિત હર્ષકેશ ભટ્ટાચાર્યે પોતાના 'વિદ્યોદય' નામના માસિક દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે નવા ઉપક્રમ શરૂ કર્યો તેનો વિસ્તાર રાજ્યશ્રય અથવા લોકશ્રય સિવાય પણ સર્વત્ર થયો છે. આ નવા ઉપક્રમને લીધે સંસ્કૃત ભાષા ફેટલે અંશે વ્યવહારોપયોગી છે એ વિશે લોક-માનસમાં પ્રવર્તતી શંકા દૂર થઈ છે. ભારત સરકારની સાહિત્ય અકાદમીએ ડૉ. રાઘવનના સંપાદકપદ હેઠળ 'સંસ્કૃતપ્રતિભા' નામનું માસિક વર્ષમાં બે વાર પ્રગટ થાય છે.

પ્રાદેશિક ભાષામાં પ્રકાશિત થતાં કેટલાંક સામયિકોમાં મોટા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રકાશિત થાય છે, કલકત્તાના ક્ષિતીશયન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ઈ. સ. ૧૯૪૬ થી 'મંજુષા' નામનું માસિક ચલાવે છે; એમાં અંગ્રેજીમાં અને સંસ્કૃત ભાષામાં જ મોટા પ્રમાણમાં લખાણ થાય છે. આ અંગ્રેજી લેખો જો એમાં પ્રગટ થતા ન હોત તો એનું નામ સંસ્કૃત સામયિકોની યાદીમાં જ ગણાયું હોત.

દ્વૈમાસિકમ્ (અંગ્રાળી), ભારતદિવાકરઃ અને બહુશ્રુતા (વડોદરા), મિથિલામોદઃ (મથિલ), લોકાનન્દદીપિકા (અંગ્રેજી-મદ્રાસ), સંસ્કૃત જર્નલ (અંગ્રેજી-પદુકોટ્ટા), સંસ્કૃતભારતી (હિંદી-અરસાન),

एकता (મરાઠી-પૂણે) આ પ્રાદેશિક ભાષાનાં વૃત્તપત્રો દ્વારા આજ સુધી ઘણું સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. સંસ્કૃત-પ્રચારના કામમાં આવા લેખન દ્વારા ઘણી મદદ થઈ છે. મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાંથી ઘણી વાર સંસ્કૃતવિશ્વવપરિષદપત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે. એમાં પરિપદના કાર્યસંબંધી માહિતી સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદીભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. લગભગ બધાં મહાવિદ્યાલયના વાર્ષિક અંકોમાં સંસ્કૃત વિભાગ હોય જ છે. અને એમાં ઉગતા લેખકોના લેખ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સંસ્કૃત સામાયિકોની આ લાંબી યાદી ઉપર નજર નાંખતાં અજ્ઞતા સંસ્કૃત પંડિતોની આકાંક્ષાનો યોગ્ય રીતે ખ્યાલ આવે છે.

અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓની જેમ જ સંસ્કૃતમાં પણ લૌકિક (વ્યવહારુ) વિષયો પર આવેશયુક્ત, ઉપહાસગર્ભ અને લલિતલેખન કરી શકાય છે. સંસ્કૃત ભાષા પણ અન્ય ભાષાની જેમ જ સરળ અને સુભેદ છે. એટલુ જ નહીં પણ ભારતની બધી ભાષાઓની પ્રાણશક્તિ આ જ ભાષા હોવાથી ભાગતની રાષ્ટ્રભાષા બનવા માટે પણ આ જ ભાષા યોગ્ય છે, એ સિદ્ધાંત દરેક સામાયિક પોતપોતાની રીતે સિદ્ધ કર્યો છે પરંતુ રાજાશ્રય અથવા લોકાશ્રયના અભાવથી આ બધાં સામાયિકો બંધ થયાં. આજે જે ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં સામાયિકો ચાલુ છે તે પણ કોઈક સમયે આર્થિક ભીસને કારણે બંધ પડશે એ સ્પષ્ટ છે. છતાં પણ સંસ્કૃત ભાષાની પડતી દશામાં પંડિત હર્ષદેશ ભટ્ટાચાર્ય, પં. અનન્તાચાર્ય, પં. કૃષ્ણમ્માચાર્ય, પં. અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર જેવા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોએ આર્થિક હાનિ અને કઠોર પરિશ્રમ ઉઠાવીને યુરોપીય સાહિત્યના સંબંધને લીધે શરૂ થયેલો આ નવો સાહિત્ય પ્રકાર પ્રચલિત કરવામાં જે અસાધારણ ધગશ બતાવી છે એ માટે આપણા સમાજે હંમેશા એમના ઋણી રહેવું પડશે.

આ બધાં સંસ્કૃત સામયિકોમાં જે જુદા જુદા વિષયો પર નવા લેખકોએ લેખન કર્યું એમાંથી કેટલાક વિષયોની ઝલક અમે આગળ આપીએ છીએ. એ ઉપરથી નવા સંસ્કૃત લેખકોની વિચારપ્રવૃત્તિ વિવિધ દિશામાં સંચાર કરે છે. એ હકીકતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. સામયિકોના બધા જ વિષયોનો વિસ્તૃત પરામર્શ લાઝને એનું મૂલ્યાંકન કરવું એ પ્રબંધનો એક સ્વતંત્ર વિષય છે.

સારસ્વતી-સુષમા—સંપાદક પં. કુબેરનાથ શુક્લ (એમ. એ., વ્યાકરણાચાર્ય) કાશીના રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયની આ સુપ્રસિદ્ધ માસિક પત્રિકા ચલાવે છે અને તેમાં મોટા મોટા વિદ્વાનોએ વારંવાર ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયો પર લેખન કર્યું છે. એમાંથી કેટલાક લેખોનો અને લેખકોનો પરિચય નીચે આપીએ છીએ.

લેખક

લેખ

१	श्री युधिष्ठिर मीमांसक, प्राच्यविद्याप्रतिष्ठान, काशी	— भागवृत्ति-संकलन-परिशिष्टम्
२	श्री रघुनाथ शर्मा, व्याकरणाचार्य, काशी	— 'गौडपादीयम् दर्शनम्' ।
३	श्री आनन्द झा, न्यायाचार्य, काशी	— 'चार्वाकदर्शनरहस्यम्' ।
४	श्री अवधविहारी त्रिपाठी, ज्योतिषाचार्य, काशी	— 'लग्नस्वरूपविमर्शः' ।
५	श्री अनन्तशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य, काशी	— 'कामीयम्' ।
६	श्री द्विजेन्द्रनाथ मिश्र, साहित्याचार्य, काशी	— 'पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्तः' ।

- ૭ શ્રી મુરલીધર મિશ્ર, વ્યાકરણાચાર્ય, કાશી — ‘મોકાટેગણપતિશાસ્ત્રીનાં
જીવનેતિવૃત્તમ્’ ।
- ૮ શ્રી બટુકનાથશાસ્ત્રી ચિસ્તે, સાહિત્યાચાર્ય, કાશી — ‘મ. મ. ચિસ્તે નારાયણશાસ્ત્રીનાં
જીવનેતિવૃત્તમ્’ ।
- ૯ ડૉ. દશરથલાલ શર્મા, એમ. એ., ડી. લિટ્., દિલ્લી — ‘રાજશેખરીય કાવ્યમીમાંસાયાઃ
રચનાસ્થાનમ્’ ।
- ૧૦ પંડિતરાજ રાજેશ્વરશાસ્ત્રી દ્રવિડ, કાશી — ‘નવભારતે વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા
આવશ્યકી ન વા ?’
- ૧૧ શ્રી રામાજ્ઞા પાણ્ડેય, વ્યાકરણાચાર્ય, કાશી — ‘પ્રાચીન-પાઠનિર્ણયપદ્ધતિકા’ ।
- ૧૨ શ્રી પંડિતા ક્ષમાદેવી રાવ, મુમ્બઈ — ‘માયાજાલમ્’ (આસ્ત્રિયાયિકા) ।
- ૧૩ શ્રી શાંતિમિશ્રુશાસ્ત્રી, શાંતિનિકેતન — ‘વેદાન્તાવતારઃ’ ।
- ૧૪ શ્રી અજયમિત્રશાસ્ત્રી, કાશી — ‘સંસ્કૃત-ભાષાયાઃ
ક્રમિકો દ્વાસઃ’ ।
- ૧૫ શ્રી કૃષ્ણશાસ્ત્રી મોકાટે, વ્યાકરણાચાર્ય — ‘સમાસવૃત્તિવિચારઃ’ ।
- ૧૬ શ્રી મુરલીધર મિશ્ર, વ્યાકરણાચાર્ય — ‘સાક્ષિસ્વરૂપવિચારઃ’ ।
- ૧૭ શ્રી રઘુનાથ શર્મા, વ્યાકરણાચાર્ય — ‘હિન્દુધર્મસંહિતાવિમર્શઃ’ ।

આ રીતે આ ‘સારસ્વતી સુષમા’માં નામાંકિત પંડિતોએ ગહન તેમજ ગંભીર વિષયો પર નિરંતર લેખની ચલાવી છે. બધા લેખકોનો નિર્દેશ આ એક જ પ્રકરણમાં કરવો શક્ય નથી અને ઉચિત પણ નથી.

‘સંસ્કૃત રત્નાકર’માં (ઓક્ટોબર, નવેમ્બર ૧૯૫૬) ના ગદ્ય લેખકો

- ૧ શ્રી કેદારનાથ શર્મા, સારસ્વત, —મહાકવિઃ ગુણાદયઃ
સંપાદકીય લેખક બૃહત્કથા ચ ।
- ૨ ભારતરત્ન ડૉ. ભગવાનદાસ, એમ. એ. ડી. લિટ્. —ભારતીયસંસ્કૃતેઃ પ્રધાનમ્
અઙ્ગમ્ ।
- ૩ શ્રી ગિરિધરલાલશાસ્ત્રી વ્યાસ, ઉદયપુર, —ભાષાવિજ્ઞાનસ્ય રૂપરેખા ।
- ૪ વિદ્યામાર્તણ્ડ ડૉ. મંગલદેવશાસ્ત્રી —‘વર્તમાનસંસ્કૃતશિક્ષાવિમર્શઃ’ ।
- ૫ શ્રી ગણેશરામ શર્મા, સાહિત્યરત્ન, —‘હિંદીમનુ સંસ્કૃતં સમર્થતામ્ ।
- ડિસેમ્બર-જાનેવારી ૧૯૫૬-૫૭
- ૧ શ્રી કેદારનાથ શર્મા સારસ્વત —‘સંસ્કૃતકવીનામ્ ઉપનામાનિ’
- ૨ ભારતરત્ન ડૉ. ભગવાનદાસ —‘મહાભારતં પુરાણાનિ ચ’
- ૩ શ્રી રામશંકર મટ્ટાચાર્ય, વ્યાકરણાચાર્ય —‘સ્કંદપુરાણસ્ય અધ્યયનમ્’ ।
- ૪ શ્રી ઇન્દ્ર વિદ્યાવાચસ્પતિ —‘કાલિદાસકાવ્યેષુ કરુણો રસઃ’

‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’નાં પ્રથમ ચાર વર્ષોમાં સંપાદક પ્રા. શ્રી. ભા. વર્ણુકરે (અર્થાત્ પ્રસ્તુત અંકારે) લખેલા સંપાદકીય લેખોની નામાવલી.

(પ્રથમ વર્ષ)

- (૧) મધ્યપ્રદેશસ્ય પ્રથમં સંસ્કૃતસાપ્તાહિકમ્ ।
- (૨) સંસ્કૃતપ્રસારસ્ય પ્રસાદચિહ્નનિ ।
- (૩) સંસ્કૃત ભાષાપ્રચારાર્થં વિશ્વકેન્દ્રસ્થાપના ।
- (૪) વિદર્ભસાહિત્યસંઘસ્ય ત્રયોદશમધિવેશનમ્ (સંસ્કૃતભાષાયાઃ અનાદરઃ નૈવ કાર્યઃ ।)
- (૫) શ્રીશંકરાચાર્ય-જન્મોત્સવઃ ।
- (૬) કિમર્થમદ્યાપિ પરભાષાદાસ્યમ્ ।
- (૭) અખિલભારતીયસંસ્કૃતપરિષદ્ ।
- (૮) રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારકાળાં સંસ્કૃતવિરોધઃ ।
- (૯) સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય નીતિઃ ।
- (૧૦) સ્વાતંત્ર્યવીર-સાવરકર-મહોદયાનાં જન્મદિનોત્સવઃ ।
- (૧૧) અમરભાષા ।
- (૧૨) ગૃહમન્ત્રિણઃ રાષ્ટ્રભાષાવિદ્રોહઃ
- (૧૩) સંસ્કૃતભાષાપ્રચારાર્થં લોકકર્તવ્યમ્ (એકંદર ૧૪ લેખોનીમાળા)
- (૧૪) વિજયાદશમીદિને સુવર્ણદાનમ્ ।
- (૧૫) તત્ર કા પરિદેવના ? (સંસ્કૃત પરિષદનાં વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજી ભાષામાં થયાં તે અંગ્રેજો નિષેધ) ।
- (૧૬) તમસો મા જ્યોતિર્ગમય (દીપાવલિ મહોત્સવ નિમિત્તે) ।
- (૧૭) ભારતીયાનાં જ્ઞાનવિષયે સ્વાવલમ્બનમ્ ।
- (૧૮) નિર્વાચનવીરાણાં કર્તવ્યમ્ ।
- (૧૯) માનવવિકાસાર્થં સંસ્કૃતાધ્યયનમાવશ્યકમ્ । (રાષ્ટ્રપતિના ભાષણને અનુલક્ષીને)
- (૨૦) વિદ્યાલયેષુ ગીતાધ્યાપનમ્ ।
- (૨૧) રાષ્ટ્રભાષાયાઃ અનાદરઃ । (પુણેના વિદ્યાર્થીઓની અશિસ્ત વખોડી કાઢવાના ઉદ્દેશ્યથી)
- (૨૨) બાલકેષુ સંસ્કૃતભાષાપ્રચારઃ ।
- (૨૩) અર્વાચીનં ધર્મયુદ્ધમ્ (ચૂંટણી પદ્ધતિને ઉદ્દેશીને) ।
- (૨૪) જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતમ્ ।
- (૨૫) સંસ્કૃતપાઠશાળાયાઃ પરિચયઃ ।
- (૨૬) સ્વરાજ્યમન્ત્રિણાં પાત્રાપાત્રત્વમ્ ।
- (૨૭) હસ્તલિખિતનિયતકાલિકાનિ ।

- (२८) भवितव्यग्राहकाणाम् अपरिहार्यं दायित्वम् ।
 (२९) मातृभाषामाध्यमविरोधः (पूष्टे विद्यापीठनी नीतिनी निन्दा) ।
 (३०) संस्कृताध्ययनम् अपरिहार्यतां नेतव्यम् ।
 (३१) पण्डितवर्यपुणताम्बेकरमहाभागानां देहावसानम् ।
 (३२) अनुकरणीयः नवोपक्रमः (संस्कृत निमंत्रणपत्रिकाने उद्देशीने) ।
 (३३) राजाराम-वाचनालयस्य अभिनन्दनीयः उपक्रमः । (शिवालयना जन्मोत्सव निमित्ते
 येनयेषु संस्कृत भाषण)

‘संस्कृत भवितव्यम्’ ना संपादकीय लेख (द्वितीय वर्ष-१९५२)

- (१) नववर्षारम्भः । (२) शासनाधिकारिणां कर्तव्यम् (संस्कृत पण्डितानां सम्मान सम्बन्धी)
 (३) चारित्र्यस्पर्धा प्रवर्तनीया न रूपस्पर्धा । (४) शठे शठ्यं समाचरेत् । (५) श्री मुन्शी-
 महोदयं प्रति प्रार्थना (अंग्रेज भाषानी तरङ्ग पक्षपातलया धोरणने लीधे) । (६) अयं स
 कालः सम्प्राप्तः । (७) न नित्यं श्रेयसी क्षमा (पाकिस्तानने भारत प्रत्ये द्रोह) ।
 (८) प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि (डॉ. राजेन्द्रप्रसादनी अध्यक्षपदे वरणी) । (९) विरोधभक्तिः
 (स्वातन्त्र्यवीर सावरकरं भाषाशुद्धिप्रचारं कार्य) । (१०) भाषानिष्ठ-प्रान्तरचना ।
 (११) संस्कृत-प्रचारे शासनाधिकारिणां जागृतिः । (१२) काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ।
 (१३) प्रारब्धस्यान्तगमनम् (संस्कृत विद्यार्थीन्ने उद्देशीने) । (१४) शिष्यापराधे गुरोर्दण्डः
 (राजनैतिक) । (१५) विश्वासाद् भयमुत्पन्ने मूलान्यपि निकृन्तति (राजनैतिक) ।
 (१६) अकरणान्मदकरणं श्रेयः । (१७) नागपुरनभोवाणी-केन्द्राधिकारिणाम् अभिनन्दनम् ।
 (१८) भगवत्पूज्यपाद-श्रीशंकराचार्याणां प्रवचनानि । (१९) बुद्धशंकरविरोधः । (२०) दाक्षिणा-
 त्यानां हिन्दीविरोधः । (२१) श्रीकृष्णसेवा । (२२) बुद्धिभेदः (नागपुर टाईम्सना समाचारं
 भण्डन) । (२३) आगामिनः उत्कर्षस्य अग्रदूती । (भारतवा संहितानां दास विषयक)
 (२४) सिन्धुपुत्राणां संस्कृतोपासना । (२५) मातृभाषाशुद्धयर्थं स्वातन्त्र्यवीराणां प्रयत्नाः ।
 (२६) पण्डितवर्य-रामप्रतापशास्त्रिणां निधनम् । (२७) विजयादशमीमहोत्सवसन्देशः । (२८) गोर-
 क्षणम् । (२९) गोरक्षणमेव संस्कृतिरक्षणम् । (३०) हिन्दीसाहित्यिकानां प्रमादः । (३१) संस्कृत-
 विश्वपरिषदः आयोजनम् (राष्ट्रपतिनं भाषणं संस्कृतभां ज्ञेयं) । (३२) प्राचीनभारते
 विमानविद्या । (३३) आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादारः । (३४) संस्कृतभाषायाः विश्वप्रचारः ।
 (३५) परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ । (३६) विद्यापीठदीक्षान्तविधेः शुद्धीकरणम् । (३७) धिक्
 इमां निधार्मिकताम् । (३८) अखिलभारतीयशिक्षणपरिषद् । (३९) संस्कृतलेखकान् प्रति प्रार्थना ।
 (दुर्बोध संस्कृत लेख न लभ्यते) (४०) नागपुरे आधुनिकसंस्कृतनाटकप्रयोगः ।
 (४१) म. म. कृष्णशास्त्रीधुले महाभागानां निधनम् । (४२) संस्कृतपण्डितानाम् आर्थिकसमस्या ।
 (४३) राभतीयानां इतिहासलेखनपरम्परा (लेखभाषा-५ लेख) । (४४) वेदमन्दिरम् ।
 (४५) स्तालिनमहाशयस्य निधनम् ।

‘संस्कृतभवितव्यम्’ना संपादकीय लेख (तृतीय वर्ष-१९५३)

(१) शिशूनां सांस्कृतिकशिक्षणम् । (२) भारतीयभाषाविकासपरिषद् । (३) तेनसिंग-शिखरम् । (४) भाषामिमानविकारः (आन्ध्रवासीओ।ने। हिन्दी-विशेष) । (५) ज्ञानमन्दिरगतं वाणिज्यम् । (६) आयुर्वेदीय-प्रयोगशालानाम् आवश्यकता । (७) प्राच्यविद्यापरीक्षाः । (८) त्वर्यताम् त्वर्यताम् संस्कृतलेखकाः ! (अभिलेख भारतीय संस्कृत कथास्पर्धा विषयक) । नागपुर-नभोवाणी केन्द्रस्य पञ्चमो वार्षिकोत्सवः । (९) उत्तरप्रदेशस्य राज्यभाषा (उर्दूभाषीओ।ने। प्रयत्नो विषयक) । (१०) पुण्यपत्तनविद्यापीठस्य अप्रगामित्वम् (संस्कृतभां दीक्षान्तविधि) । (११) मङ्गलमूर्तेः मङ्गलोत्सवः । (१२) सैनिकशिक्षणम् । (१३) आङ्ग्लभाषायाः समुच्चाटनम् । (१४) संस्कृत-नाट्यवाङ्मयम् (डो.यु.निश्च नेता डो.गेना भतनुं भंडन) । (१५) मन्दिरेषु ज्ञानप्रचारः क्रियताम् । (१६) पुण्यपत्तनविद्यापीठस्य दीक्षान्तविधिः । (१७) आंध्रराज्यसम्भवः । (१८) प्रशासन-शब्दकोशः । (१९) विश्वपुनर्निर्माणसंघः । (२०) स्वतन्त्रभारते गोरक्षणम् । (२१) राष्ट्रभाषा-प्रचारसम्मेलनम् । (२२) जीवनमरणसमस्या । (२३) नागपुर-विद्यापीठे संस्कृताध्ययनम् । (२४) भारतीयशिक्षणस्य ध्येयम् । (२५) स्वाध्यायमण्डलस्य रजतमहोत्सवः । (२६) आयुर्वेदस्य राष्ट्रीय महत्त्वम् । (२७) भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम् (लेखभाषा-७ लेख) । (२८) संस्कृतवाङ्मयस्य विभववर्धनम् । (२९) मुम्बापुरीशासनस्य नवादेशः । (३०) राष्ट्रगुरुः श्रीसमर्थरामदासः । (३१) उत्तरप्रदेशे उर्दूप्रचारान्दोलनम् । (३२) मध्यप्रदेशीय संस्कृतविश्वपरिषद् । (३३) संस्कृत-कथास्पर्धा ।

‘संस्कृतभवितव्यम्’ना संपादकीय लेख (चतुर्थ वर्ष १९५४)

१) संस्कृतपण्डितानां चरित्राणि । २) श्रीरामजन्मोत्सवः । ३) शिक्षणक्रमे भाषाविवेकः । ४) संस्कृतविश्वपरिषदः नागपुरीयम् अधिवेशनम् । ५) संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वं निःसन्दिग्धम् उद्घोष्यताम् । ६) मध्यप्रदेशे समाजशिक्षणम् । ७) प्रान्तीयताविरोधिनीपरिषद् । ८) पाकि-स्थाने अन्तःकलहः । ९) शत्रोरपि गुणाः वाच्याः (लेखभाषा-आर्ध्वाक्ष अथना संस्कृत अनुवादने अनुलक्षिने ६ लेख) । १०) टण्डनमहाशयस्य विवेकविधुरत्वम् । ११) मुन्शी-महोदयस्य महान् प्रमादः । १२) श्रीगणेशोत्सवः । १३) भारते संस्कृतज्ञानां संख्याबलम् (३ लेख) । १४) भारतशत्रवः । १५) संस्कृतद्रोहिणां कर्कशाक्रोशः । १६) प्राचीनभारते शिशुशिक्षणम् (३ लेख) । १७) भारतीयसमाजे जातिव्यवस्था । १८) आधुनिक-भारते विद्यापीठानि (३ लेख) । १९) वेदरक्षणम् (३ लेख) । २०) विश्वशान्त्यर्थम् आध्यात्मिकी साधना (३ लेख) । २१) चारित्र्यविकासः । २२) श्री राजगोपालाचार्याणां हितोपदेशः (विद्यालयोभां धार्मिक शिक्षण विषयक) । २३) गणराज्यदिनोत्सवः । २४) भारतीय-स्वातन्त्र्येतिहासः । २५) संस्कृतोद्धारार्थं सत्याग्रहः ।

શ્રી સ. પ. ગાનુએ ‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’માં લખેલા સંપાદકીય લેખ

૨૬) સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય નૂતનવ્યવસ્થા । ૨૭) સં વો મનાંસિ જાનતામ્ । ૨૮) સંસ્કૃતભાષા-પ્રચારકાર્યસ્ય સૂત્રમ્ । ૨૯) કથં તૂર્ણી સ્થાઃ (કેવલાનંદ સરસ્વતીનું મહાપ્રયાણ) । ૩૦) વિનાશ્રયં ન શોભન્તે પણ્ડિતા વનિતા લતાઃ ।

—‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’ માંના સંપાદકીય લેખ (પાંચમુ વર્ષ ૧૯૫૫)—

સંપાદક: શ્રી. ભા. વર્ણેકર અને સ. પ. ગાનુ

૧) સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પદ્યમવર્ષારમ્ભઃ । ૨) લાલયેત્ પદ્યવર્ષાણિ । ૩) સંસ્કૃતપ્રચારે લેખકસાહાય્યમ્ । ૪) રોષોઽપિ નિર્મલધિયો રમણીય એવ । ૫) તુર્ગુણત્વમાપન્નેર્વધ્યન્તે મત્ત-દન્તિનઃ । ૬) ૧૦ મે (સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધલક્ષી) । ૭) પ્રારબ્ધસ્યાન્તગમનમ્ (લેખમાળા-૪ લેખ) । ૮) અર્કે ચેન્મધુ વિદેન્ત કિમર્થં પર્વતે વ્રજેત્ ? (આકાશવાણી ઉપર થનારા સંસ્કૃત-પ્રચાર વિષયક) ૯) સંસ્કૃતે આધુનિકં વાઙ્મયમ્ (૪ લેખ) । ૧૦) નમસ્તે હૃતાત્મન્ । (ગોવામુક્તિ આંદોલનમાં મૃત્યુ પામેલા અમરચંદને ઉદ્દેશીને) । ૧૧) મવો હિ લોકા-મ્યુદયાય તાદૃશામ્ । ૧૨) સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ । ૧૩) પરિત્રાણાય સાધૂનાં (લેખમાળા ૮ લેખ) । ૧૪) અતીમિઃ સિદ્ધ સાદનમ્ । ૧૫) મધ્યપ્રદેશશાસનસ્ય પુરોગામીત્વમ્ । ૧૬) સંસ્કૃત-વિશ્વપરિષદઃ ચતુર્થમ્ અધિવેશનમ્ । ૧૭) ન-હ-રુઃ = નહેરુઃ (પં. જવાહરલાલ નહેરુની ૬૭મી વરસગાંઠલક્ષી) । ૧૮) દુર્ગં પથસ્તત્ કવયો વદન્તિ । ૧૯) પદં હિ સર્વત્ર ગુણૈર્નિધીયતે (મ. મ. મિરાશીના સત્કારસમારંભ વિષયક) । ૨૦) પરિવૃત્ત્યલંકારઃ (કુશ્યેવના ભાષણ સંબંધી) । ૨૧) અપદે પદમર્પયન્તિ હિ (ગોવામુક્તિનો યુદ્ધવિરોધીઓને ઉત્તર) । ૨૨) સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । ૨૩) હિન્દ્યાઃ સંસ્કૃતનિષ્ઠત્વમ્ ઇષ્ટમ્ અનિષ્ટમ્ વા । ૨૪) ઉર્ધ્વવાહુર્વિરોમ્યેષ ન ચ કશ્ચિદ્દૃણોતિ મામ્ (રાજનૈતિક લેખ) । ૨૫) મકરસંક્રમણમ્ । ૨૬) દ્વાવપ્યમૂતામમિનચ્ચ સત્ત્વૌ (નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલયના કુલગુરુપદની ચૂંટણી) । ૨૭) પૂર્વે એવામવત્ પક્ષઃ (ગોવામુક્તિ આંદોલન) । ૨૮) અલ્પસ્ય હેતોર્બહુ હાતુમિચ્છન્ (સંસ્કૃતની ઉપેક્ષા વિષયક) । ૨૯) પદ્મકો હિ નમસિ ક્ષિપ્તઃ ક્ષેપ્તુઃ પતતિ મૂર્ધનિ (અખિલ ભારતીય માધ્યમિક શિક્ષકમંડલ દ્વારા થતો સંસ્કૃતનો વિરોધ બેઠને-૪ લેખ) । ૩૦) કથમપિ ભુવનેઽસ્મિન્સતાદૃશાઃ સમ્ભવન્તિ (વિદ્વત્ કેશવ લક્ષમણ દક્ષતરીના નિધન ઉપર) । ૩૧) પ્રજાસ્ત્ર ન મુહ્યન્તિ નેતા ચેત્સાધુ પश्यતિ । ૩૨) વિક્રીયન્તે ન ઘણ્ટાભિર્ગાવઃ ક્ષીરવિવર્જિતાઃ (અમેરિકાની પાકિસ્તાન અને પોર્ટુગાલ પ્રત્યે અનુકૂળ નીતિને ઉદ્દેશીને) । ૩૩) અમિનન્દનાર્હઃ ઉપક્રમઃ (જનાબ મહમૂદ અહમદના સંસ્કૃત તરફી ભાષણને અનુલક્ષીને)

—‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’ના સંપાદકીય લેખ (૫૫૬ ફુ)—

૧) સંસ્કૃતસાહિત્યસમ્મેલનસ્ય ત્રયોવિંશતિતમમ્ અધિવેશનમ્ (૮ લેખ) । ૨) પરાયત્તેષૂત્કળા ન કાર્યા (ગોવામુક્તિ આંદોલન સંબંધમાં) । ૩) નાસ્તિ રત્નમલ્ખણ્ડિતમ્ (ઇતિહાસના

અધ્યાપનને અનુલક્ષીને) । ૪) પં. નેહરુમહાશયસ્ય વિદેશયાત્રા । ૫) નમોવાળ્યાઃ અમિનવઃ
 ઉપક્રમઃ । ૬) પ્રતિપન્નાર્થનિર્વાહઃ સહજં હિ સતાં વ્રતમ્ (લોકમાન્ય ટિળકના શતાબ્દીમહોત્સવ
 બાબત) । ૭) હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુલમ્ (સમાચારપત્રોના સ્વાતંત્ર્ય વિષયક) ।
 ૮) સંસ્કૃતનિષ્ઠા ઇષ્યતે (એ લેખ) । ૯) રક્ષાબન્ધનમ્ । ૧૦) રાષ્ટ્રસ્યૈક્યં પ્રવર્ધતામ્ ।
 ૧૧) પ્રસાદચિહ્નનાનિ પુરઃફલાનિ (શ્રી ચિ. દ્વા. દેશમુખની વિદ્યાપીઠ અનુદાન સમિતિના
 અધ્યક્ષપદે વરણી) । ૧૨) ત્વયા જગન્તિ પુણ્યાનિ ત્વય્યપુણ્યા જનોક્તયઃ (સંસ્કૃત ભાષાના
 દોષોના પ્રત્યુત્તર) । ૧૩) રાજા કાલસ્ય કારણમ્ (સંસ્કૃતના ઉદ્ધાર બાબત ૨ લેખ) ।
 ૧૪) યોજકસ્તત્ર દુર્લભઃ (નેહરુના ભાષણનો ઉત્તર) । ૧૫) રાજ્યે કપોતન્યાયઃ વર્તતામ્
 (સંસ્કૃતના ધ્યસ્પર્ધાને અનુલક્ષીને) । ૧૬) બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતોત્સુષ્ટા હન્યાદ્રાજ્યં સરાજકમ્ (રાષ્ટ્ર-
 ધુરંધરોના સારાસારવિચારવિહોણાપણા વિષયક) । ૧૭) વલ્લમ્ ઉપાસ્વ । ૧૮) કર્મ
 કૃણ્વન્તુ માનુષાઃ । ૧૯) એકં સદ્ વિપ્રાઃ બહુધા વદન્તિ । ૨૦) વેદો નિત્યમધીયતામ્ (વેદ-
 સન્દેશ બાબત) । ૨૧) બાલબોધઃ વેદાન્તઃ । ૨૨) ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા (ગીતાજયન્તી) ।
 ૨૩) પ્રચલિત-શિક્ષાપદ્ધતિઃ । ૨૪) સંસ્કૃતવિશ્વપરિષદઃ પશ્ચમમ્ અધિવેશનમ્ । ૨૫) આચાર્ય
 દ્વિજેન્દ્રનાથકૃતઃ ‘સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શઃ’ (અંતરિચ્છિત-લેખ) । ૨૬) અધ્યાનાં જ્ઞાનદાતા
 ભુવૈ ભલ મહાશયઃ (૨ લેખ) । ૨૭) જ્ઞાનેન્દ્રિયવિકલા જ્ઞાનોપાસિકા । ૨૮) મુમ્બાપુરી
 વિશ્વવિદ્યાલયઃ । ૨૯) શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃતમ્ (અંતરિચ્છિત-શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-જન્મોત્સવ
 પ્રસંગે) । ૩૦) ભારતીયશાસનસ્ય સંસ્કૃતાયોગઃ । ૩૧) સંસ્કૃતાયોગસ્ય પ્રશ્નાવલી (૧૬ લેખ) ।
 આ લેખમાળા “પ્રશ્નાવલિવિમર્શઃ” એ નામના પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થઈ છે. લે. શ્રી ભા.
 વર્ણેકર, પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૦, મૂલ્ય ૧ રૂ.)

સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ માંનાં નિબંધ (પ્રથમ વર્ષ)

નિબંધ

લેખક

૧ વર્ષપ્રતિપદા ।	—પ્રા. સ. ગો. સોમલવાર, (નાગપુર)
૨ સંસ્કૃતભારતી પ્રતિ
ભારતીયાનાં દાયિત્વમ્ ।	—પ્રા. સરસ્વતીપ્રસાદ ચતુર્વેદી
(નાગપુર)
૩ મૃતપ્રાયમપિ અમૃતીકર્તૃ પ્રભવતિ સુરભારતી ।	—કુતકોટી શંકરાચાર્ય
૪ રામાદિવદ્ વર્તિતવ્યમ્ ન રાવણાદિવત્ ।	—પ્રા. સ. ગો. સોમલવાર
૫ સાપ્તાહિકી સમીક્ષા
(તત્કાલીન રાજકીય વિષયો પર)	—‘સમીક્ષક’
૬ સંસ્કૃતનિષ્ઠા એવં હિન્દીભાષા
ભારતસ્ય રાષ્ટ્રભાષા
ભવિતું સમર્થા ।	—મ. પ્ર. સંસ્કૃતાધ્યાપક સંઘના પાંચમા
અધિવેશનમાં પ્રા. સ. પ. ચતુર્વેદીનું
અધ્યક્ષીય ભાષણ

[नम्रन्ध]

- ७ ईरानदेशे समुत्पन्नः स्नेहमूलकः वैरागिः ।
 ८ श्रीमन्नरसिंहावतारः
 ९ अधार्मिकतायाः पराकाष्ठा
 १० नृसिंहावतारहस्यम्
 ११ पं. जगन्नाथस्य गङ्गालहरी
 १२ जगद्गुरुः शङ्कराचार्यो विजयतेतराम् ।
 १३ दशहरामहोत्सवः
 १४ उपेक्षिताः भारतीयाः वन्यजातयः
 १५ विश्वस्वरूपम् (लेखभागा)
 १६ आत्मतुष्टाः भारतीयाः वनवासिनः ।
 १७ विश्वस्वरूपम् । प्राणु-विद्युदणू
 पार्वतीपरमेश्वरौ ।
 १८ वन्यजातीनाम् आचारविचाराः
 १९ आफ्रिकादेशस्य वर्णाभेदादिनियमः
 २० अयोध्यानगरे विभीषणस्य नवावतारः
 २१ लोकमान्यानां पुण्यस्मरणम्
 २२ संस्कृतविश्वपरिषदः प्रयोजनानि
 २३ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः
 २४ मध्यप्रदेशस्य नगरग्रामसंघटनस्य
 समाजोपकारकं कार्यम्
 २५ सेवानिवृत्त्युत्तरसमाजसेवा
 २६ आगामि विधिमण्डलनिर्वाचनम्
 २७ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः
 २८ संस्कृतव्याकरणस्य सुबोधीकरणम्
 २९ संस्कृतिः चरित्रं च
 ३० विदर्भेषु उपेक्षितानि ऐतिहासिकस्थानानि
 ३१ राष्ट्रसेवाकल्पनासु परिवर्तने कुरुत
 ३२ भौतिकविज्ञानस्य राजनीतिश्च
 पारस्परिकः सम्बन्धः ।

लेखक

- श्री. भा. वर्णेकर
 —प्रा. स. गो. सोमलवार
 —‘ मन्दरायल ’
 —श्री हरिहर वामन देशपांडे, अमरावती
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —आचार्यपादपांडे
 —श्री स. प. जानू, नागपुर
 — „ नारायण आपट (आदिवासी
 सेवामंडलना कार्यवाह)
 — „ स. ना. कुण्डर्णी
 — „ नारायण आपट
 — „ स. ना. कुण्डर्णी
 — „ नारायण आपट
 — „ यमुनादास शास्त्री
 — „ श्री. भा. वर्णेकर
 — „ केशवशास्त्री जेशी
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —केशव रामराव जेशी
 —हरिहर वामन देशपांडे
 (अमरावती)
 —श्री स. ना. कुण्डर्णी
 — „ भा. डे. ठोड, छिंदवाडा
 —राज सोमसेतु दीक्षित, चिहम्बर
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —श्री. ना. म. पिम्पले, जयलपुर
 — „ डे. रा. जेशी

?

लेखक

- ३३ सामाजिकम् अनुशासनशैथिल्यं
 ३४ सेवानिवृत्तानां सामाजिकं दायित्वम्
 ३५ मानवजीवने संस्कृतिमाहात्म्यम्
 ३६ अमेरिकायां वेदान्तसारः
 ३७ संस्कृतभाषायाः राष्ट्रभाषात्वेन गौरवम्
 ३८ न मे भक्तः प्रणश्यति
 ३९ अहिंसायाः सात्त्विकविवेचनम्
 ४० मिथिला-संस्कृत-विद्यापीठे
 अध्यक्षीयं भाषणम्
 ४१ तत्त्वज्ञानं तथा औषधिविज्ञानम्
 ४२ ब्रीडामाहात्म्यम्
 ४३ नैतिकी सांस्कृतिकी च शिक्षा
 ४४ भवसागरतरणम्
 ४५ का नाम संस्कृतिः कानि च तदङ्गानि
 ४६ विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्
 ४७ रत्नलाभार्थं भवसागरमन्यनम्
 ४८ संस्कृतवाक्विलासमण्डलस्य
 वार्षिकोत्सवे अध्यक्षीय भाषणम्
 ४९ संस्कृत-पाठशालानाम् अल्पपरिचयः ।
 ५० भासकवेः नाटककर्तृत्वम्
 ५१ कालिदासकालनिर्णयः
 ५२ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते
 ५३ समावर्तनसंस्कारस्य आधुनिकं संस्करणम्
 ५४ लौहयात्रावर्णनम् (आधुनिक पारिभाषिक
 शब्दयुक्तं)
 ५५ महाकविः भारविः
 ५६ नागपुरे भीषणः विमानापघातः
 ५७ आङ्गलशब्दानां स्थाने भारतीयशब्दानां
 रूढीकरणम्
 ५८ सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्
 ५९ नवसमाजमुद्रणालयः

लेखक

- श्री ना. म. पिम्पले, जयलपुर
 — „ दे. गो. लांडगे
 — „ शा. गो. गद्दे
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —श्री. शा. गो. गद्दे
 — „ अम्भादासशास्त्री पांडे
 — „ म. मा. वल्लेकर, अमरावती
 — „ मा. श्री. अण्णे,
 (राज्यपाल-भिडार)
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —श्री. म. मा. वल्लेकर, अमरावती
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —श्री. विनायक शर्मा जेशी
 —आयुर्वेदाचार्य पां. ड. देशपांडे, धुणे
 —कुमारी सुलद्रादेवी
 —पं. श्री. दा. सातवणेकर
 —साहित्याचार्य आणशास्त्री
 डरदास
 —श्री. वि. मा. वाईकर
 — „ डंसराज अग्रवाल
 — „ डंसराज अग्रवाल
 —कु. सुलद्रादेवी उपासनी
 —प्रा. दि. वि. वड्डाडपांडे
 —श्री. स. ना. कुणकर्णी
 — „ डंसराज अग्रवाल
 — „ स. ना. कुणकर्णी
 —श्री. स. ना. कुणकर्णी
 — „ शा. गो. गद्दे
 — „ स. ना. कुणकर्णी

‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’માં નિબંધો (ચોથું વર્ષ)

નિબંધ	લેખક
૧ સંઘગણરાજ્યાનિ	શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર, સોલાપુર
૨ કાર્યમેવ વરં સ્થૌલ્યાત્ (૪ લેખ)	,, શા. ગો. ગદે
૩ અધ્યક્ષીયં ભાષણમ્	,, કન્હૈયાલાલ મુન્શી (સં વિ. પ. કાર્યાધ્યક્ષ)
૪ અધ્યક્ષીયં ભાષણમ્	રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ (સં વિ. પરિપદના અધ્યક્ષ)
૫ ઋગ્વેદકાલીના ભારતીયા સંસ્કૃતિઃ	શ્રી હનુમન્તાચાર્ય હોસૂર (મુનિરાખાદ)
૬ અભિનવઃ શબ્દકોશઃ	,, શા. ગો. ગદે
૭ મધુવિશુદ્ધિઃ (મતખંડનાત્મક લેખ)	પં. વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર
૮ વિદ્વદ્ભૂષણમ્ (અપ્રકાશિત કાવ્યોનો પરિચય)	સ્વામી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી નાગૌર
૯ સુબોધસંસ્કૃતમ્	શ્રી શ્રી. ઘ. પંડિત (અમલનેર)
૧૦ મર્તુહરિવિરચિતમહાભાષ્યપ્રદીપિકા	,, કા. વા. અભ્યંકર (પૂણે)
૧૧ કૌટિલ્યમ્ અર્થશાસ્ત્રમ્ (૩ લેખ)	,, વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર
૧૨ બ્રહ્મચર્યવ્રતમ્	ડૉ. શંકરલાલ શર્મા (સિંધુનગર)
૧૩ ભારતે સુરભારતીપ્રચારઃ (૩ લેખ)	શ્રી હનુમન્તાચાર્ય હોસૂર
૧૪ વિચારતરંગઃ	,, કા. દ. સમુદ્ર (કલ્યાણ)
૧૫ મહાકવિભાસસ્ય સ્વપ્નવાસવદત્તે પ્રધાનહેતુઃ	,, શ્યામ અભ્યંકર
૧૬ સંસ્કૃતસાહિત્યે ધ્વનિઃ (લેખમાળા)	,, મધ્યમેશ્વર મિશ્ર (લાતેહાર)
૧૭ પદ્મનદપ્રાન્તે સંસ્કૃતજ્ઞાનાં સ્થિતિઃ	,, જયપાલસિંહ શાસ્ત્રી
૧૮ આયુર્વેદશાસ્ત્રે વર્ણિતાઃ ષડ્રસાઃ	,, શા. ગો. ગદે
૧૯ દેવીપૂજા	કું. સુભદ્રા ઉપાસની (સાકુરી)
૨૦ સંસ્કૃતભાષા એવ રાષ્ટ્રભાષા ભવિતુમ્ અર્હતિ	કાશી પાંડુરંગ શર્મા (જડચલાં)
૨૧ દ્વૈતાદ્વૈતમ્	શ્રી હનુમન્તાચાર્ય હોસૂર
૨૨ વિદ્યાપીઠાધિકારિણાં કર્તવ્યમ્	,, કે. રા. જોશી
૨૩ મૈથિલભાષાયાઃ સંક્ષિપ્તેતિહાસઃ	આચાર્ય પરમાનંદ શાસ્ત્રી (પટના)
૨૪ પઞ્ચિતરાજો જગન્નાથ (૩ લેખ)	શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર
૨૫ સુસંસ્કૃતાઃ વિદ્યાર્થિનઃ (લેખમાળા)	,, ચંનંત ગોવિન્દ ઉપાધ્યે
૨૬ ભારતીયઃ દ્રવિડસમાજઃ (૩ લેખ)	,, કે. પિયુમણિ અચ્ચંગાર

निष्पद्य

लेखक

२७	भारतीयानां मानबिन्दवः	श्री न. नो. बिडे, नागपुर
२८	प्रत्यक्षतः दृष्टम् इत्यपि न प्रमाणं महत् (लेखभाषा)	,, शा. गो. गहें
२९	श्रीमद्भगवद्गीता	श्री. श्रीनिवास अनंतलट्ट (व्यासाश्रमवासी)
३०	अपि संस्कृतं जीवति ।	,, य. मडादिगशास्त्री
३१	अजन्तायाः द्विचक्रयात्रा (प्रवासवर्णनम्)	प्रा. गोपादगुप्त
३२	वर्णव्यवस्था	,, हनुमन्ताचार्य डोसूर
३३	पञ्चाङ्गनिर्णयः	,, वा. रा. जोशी (नान्देड)
३४	ज्ञानप्रसारस्य नूतना दिक्	डो. वा. शि. भाद्विगे
३५	परिभाषिकशब्दानां निर्माणम् (डो. रघुवीरना सिद्धान्त) (३ लेख)	शा. गो. गहें
३६	मौरिशसद्वीपसमाचारः	प्रा. वा. विष्णुदयाल (मौरिशस)

‘संस्कृतभवितव्यम्’ भां निष्पद्य (पांचमु वर्ष)

१	संस्कृतभाषाप्रयोगः	श्री. स. ना. कुण्डर्णी
२	विविधविषयं बालवाङ्मयं संस्कृते अथ आवश्यकम्	,, शा. गो. गहें
३	मनःपूर्तं समाचरेत् ।	,, प्रभाकर उपाध्ये (मुंभर्ध)
४	भाषानुसारि प्रान्तनिर्मितिः संस्कृतं च	,, क. रा. देशपांडे (नागपुर)
५	न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षः फलति कस्यचित्	,, शा. गो. गहें
६	हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ।	,, डा. द. समुद्र (कल्याण)
७	मानवस्य जीवने वेदान्तशास्त्रस्य स्थानम्	,, श्यामकान्त कुण्डर्णी
८	अफगाणिस्तान-पाकिस्तानयोः विवादः	,, धनश्यामसिंह गुप्त
९	संस्कृतभाषायाः अध्ययनाध्यापनयोः विकासविस्तरयोः योजना	,, धनश्यामसिंह गुप्त
१०	भारतीयगणितसुषमा (२ लेख)	श्री सत्येन्द्रनाथ
११	अस्माकम् आरोग्यम्	प्रा. गोपाद गुप्त
१२	चीनभारतयोः सांस्कृतिक सम्बन्धः	श्री. शा. गो. गहें
१३	आचार्य-रघुवीरमहाशयानां चीनपर्यटनम्	श्री. शा. गो. गहें
१४	महात्मागान्धी विनोबा च	लक्ष्मीनारायण भारतीय, वर्धा

(નિબંધ

લેખક

૧૫	કિમિદં વિજ્ઞાનં નામ ?	શ્રી તિ. ન. આત્રેય (શિવદાસપુર)
૧૬	મિસ્રદેશીયાઃ સ્તૂપાઃ	„ સત્યેન્દ્રનાથ (દિલ્લી)
૧૭	‘ માનસ ’ પ્રણેતા શ્રીતુલસીદાસઃ	„ મહાવીરપ્રસાદ અગ્રવાલ (બાબલ)
૧૮	સંસ્કૃતભાષા એવં ભારતસ્ય
રાષ્ટ્રભાષા ભવતુ	„ શ. ગો. ડબીર (વાશીમ)
૧૯	પ્રજારાજ્યે રાજનૈતિકપક્ષાઃ	નિર્પીળે ભીમભટ્ટઃ (કન્યાન)
૨૦	શ્યાનોડસિ હા હા ગતા ભારતી મે	શ્રી મહાવીરપ્રસાદ અગ્રવાલ (બાબલ)
૨૧	સંસ્કૃતવિશ્વપરિષદઃ ૪ અધિવેશનમઃ
કાર્ચન સૂચનાઃ	શ્રી સ. ના. કુળકર્ણી
૨૨	દૈવી સમ્પદ	શ્રી હનુમન્તાચાર્ય હોસૂર
૨૩	શક્રતાલતીર્થસ્ય પરિચયઃ	કૈલાસચન્દ્ર નૈથાની શાસ્ત્રી
૨૪	તસ્માદ્ ભાવો હિ કારણમ્	શ્રી. રા. ગ. પંડિત (ઇન્દોર)
૨૫	અસ્માકં દેશઃ અસ્માકં જનાશ્ચ	કુ. વિજયા અપરંજી (અકોલા)
૨૬	સંસ્કૃતકવીનાં આત્મસ્મૃતિઃ	શ્રી ગોવર્ધનાચાર્ય ગલગલીકર (ધારવાડ)
૨૭	અપિ દ્રાવિડાઃ અન્યે (૩ લેખ)	શ્રી વી. સુબ્બારાયન્ (મદ્રાસ)
૨૮	વિજ્ઞાનં ન દૂષ્યમ્	શ્રી શિવનારાયણ શર્મા

‘ સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ ’ માં (નિબંધ (વર્ષ ૧૯૬૦)

૧	આફ્રિકાપ્રવાસઃ	પ્રા. કે. એમ. રામકૃષ્ણભટ્ટ
૨	રાજ્યપુનર્ઘટનં રાષ્ટ્રભાષા ચ	શ્રી શં. ગો. ડબીર (વાશીમ)
૩	રસગદ્ગાધરઃ	„ મથુરાનાથ ભટ્ટ
૪	અસ્માકં રાષ્ટ્રભાષા	„ પ્રભાકર શાસ્ત્રી
૫	સંસ્કૃતસ્ય રાષ્ટ્રભાષાત્વેન ઉપયોગઃ	„ શ્યા. ગો. રાવળે (નાગપુર)
૬	ભગવાન્	„ મા. કાશીનાથન્ (યાદગીર)
૭	સંસ્કૃતસાહિત્યસમ્મેલને સંસ્કૃતનાટ્યપ્રયોગાઃ	વિદ્વદ્ધક
૮	ચિન્તામણિર્વિચારાલ્પો દ્વિસ્થોડપિ ત્યજ્યતે જનૈઃ
(શ્રી ચિન્તામણિ દેશમુખના મંત્રીપદત્યાગ
બાબત)	નિરર્ગલ
૯	કીટકવિનાશવિષયે ૨૦૦૦ વર્ષેભ્યઃ
પૂર્વતનઃ પ્રયાસઃ	શ્રી ગ. શ્રી વારે
૧૦	ભારતસ્ય એકં વૈદિકધર્મમંડલં ભવતુ ।	શ્રી શં. ગો. ડબીર (વાશીમ)

निर्णय

लेखक

- ११ संस्कृत भाषा एव माध्यमं भवतु ।
 १२ द्राविडा. अपि आर्याः
 १३ मद्यनिषेधः
 १४ विश्वभाषा संस्कृतम्
 १५ धिक् जीवनं मद्यपानाम्
 १६ युद्धसूक्तम्
 १७ जागतिकं ऐक्यम्
 १८ महाभारतान्तर्गतराज्यशासनम् (लेखभाषा)
 १९ मालविकाग्निमित्रे विदूषकः
 २० काव्येषु नाटकं रम्यम्
 २१ शालासु धर्मशिक्षणम् देयं न वा ।
 २२ मृच्छकटिकस्य रसप्रहणम्
 २३ भारतस्य भाषिकनीतिः
 २४ राष्ट्रभाषायाः रूढं लक्षणम्
 २५ बहुभाषिकेषु राष्ट्रान्तरेषु
 राष्ट्रभाषासमस्यासमाधानम्
 २६ भारते संघभाषा इष्यते, का च सा ?
 २७ संस्कृतस्य तथाकथितं काठिन्यम्
 २८ भारतस्य नूतनं राष्ट्रीयं पञ्चाङ्गम्
 २९ मानवस्य उत्क्रान्तिः
 ३० भारतीयराष्ट्रसंघस्य सामान्यभाषायाः
 कार्यक्षेत्रम्

- श्री. शिवनारायणशर्मा, कलकत्ता
 श्री. के. ग. पांडे (अभरावती)
 स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर (राजस्थान)
 श्री. स. ना. कुण्डर्णी
 ,, वासुदेवशास्त्री आगेवाडीकर
 ,, ना. लू. जवाहीवार
 ,, वासुदेवशास्त्री आगेवाडीकर
 ,, सुधाकर देशपांडे
 ,, श्या. गो. रावणे (नागपुर)
 ,, वा. ना. औदुम्बरकर (धारवाड)
 पं. वासुदेवशास्त्री आगेवाडीकर
 'यथार्थदर्शी'
 'यथार्थदर्शी'
 'यथार्थदर्शी'
 'यथार्थदर्शी'
 'यथार्थदर्शी'
 'यथार्थदर्शी'
 प्रा. हि. वि. वड्डाडपांडे
 श्री स. ना. कुण्डर्णी
 'यथार्थदर्शी'

संस्कृतभवितव्यम् भां चरित्रा (प्रथम वषः)

चरित्र

लेखक

- १ वनवासिजनसेवाव्रतधारी श्री ठक्करबाप्पा
 २ कविकुलगुरुः श्रीकालिदासः
 ३ जगद्गुरुः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादाः आद्य-
 शंकराचार्याः (लेखभाषा)
 ४ श्रीसमर्थरामदासस्वामिनः

- श्री नारायण आपट (मंडला)
 श्री प्रकाश शर्मा (नडियाद)
 कुमार काटे
 श्री. दे. आ. धर्माधिकारी (मोमीनाबाद)

ચરિત્ર

લેખક

(ચૌથું વર્ષ)

- ૧ છત્રપતિ શિવરાજ:
- ૨ શ્રીમત્સત્યપ્રમોદતીર્થા:
- ૩ શ્રીમાન્ થામસ-મૂર:
- ૪ પण्डितराजो जगन्नाथ:
- ૫ भूदानयज्ञस्य अध्वर्युः
(આચાર્ય વિનોબા ભાવે)
- ૬ भगवान् गौतमबुद्धः (૨ લેખ)
- ૭ महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री

- શ્રી. વાસુદેવશાસ્ત્રી આગેવાડીકર
શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી આગેવાડીકર
શ્રી શા. ગો. ગદે
શ્રી. વાસુદેવશાસ્ત્રી આગેવાડીકર
પ્રા. શરચંદ્ર પરંજપે, ભોપાળ
શ્રી. શા. ગો. ગદે
શ્રી દે. બા. ધર્માધિકારી

(પાંચમું વર્ષ)

- ૧ कूर्मदेवी
- ૨ पण्डित वासुदेवशास्त्री
- ૩ शासकादर्शः हैदरअली
- ૪ दामाजि:
- ૫ दत्तात्रेय विष्णु पलुस्कर:
- ૬ बाजि-प्रभु:
- ૭ महर्षि वाल्मीकि:
- ૮ न्यायनिष्ठुरः रामशास्त्री
- ૯ वीर-गायधनी
- ૧૦ वीरनारी चानम्मा
- ૧૧ अहल्यादेवी
- ૧૨ नेताजिः सुभाषचन्द्रः
- ૧૩ साधुः तुलसीदासः
- ૧૪ मुशुण्डेः अल्पचरितम्
- ૧૫ स्वातंत्र्यवीरः सावरकरः
- ૧૬ कविवरः बोपदेवः
- ૧૭ भगवान् गौतमबुद्धः
- ૧૮ तामिलकविः कुरळरचयिता तिरुवल्वारः
- ૧૯ बलरामदासः

- શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી આગેવાડીકર
વિમલા આગેવાડીકર
શ્રી અનંત ગોવિંદ ઉપાધ્યે, પ્રદ્ધનાલ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, સત્યનારાયણ રાવ, જડચંદી
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, વિ. કે. છત્રે, કલ્યાણ
,, માઈણકરશાસ્ત્રી
,, વિ. કે. છત્રે.
,, ગ. શ્રી. વારેશાસ્ત્રી
,, વિ. કે. છત્રે
,, વિ. કે. છત્રે
,, દત્ત જવાદીયાર

ચરિત્ર

લેખક

- ૨૦ સમદર્શી એકનાથ:
૨૧ જિજામાતા
૨૨ શ્રી સાઈનાથ:

- શ્રી વિ. કે. છત્રે
,, વિ. કે. છત્રે
,, વિ. કે. છત્રે

(છઠું વર્ષ)

- ૧ યતિશ્રેષ્ઠ: શ્રીમદ્રાઘવેન્દ્રગુરુ:
૨ શ્રીસમર્થ: રામદાસ:
૩ લક્ષ્મણરાવ: કિર્લોસ્કર:
૪ શ્રી ચેરમહોદયાનાં સ્વરૂપચરિતમ્

- વિમલ રા. અપરંજી, અકોલા
શ્રી વિ. કે. છત્રે
શ્રી વિ. કે. છત્રે
પં. વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર

‘ સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ ’ માં લઘુકાવ્યો (પ્રથમ વર્ષ)

લઘુકાવ્ય

કવિ

- ૧ શ્રી સોમનાથસ્તોત્રમ્
૨ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૩ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૪ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૫ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૬ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૭ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૮ સંસ્કૃતભવિતવ્યસ્ય પ્રશસ્તિ:
૯ દ્વારકાપ્રસાદમિશ્ર:
૧૦ સોમનાથપ્રતિષ્ઠાષ્ટકમ્
૧૧ નાગપુરીય-નિદાઘવર્ણનમ્
૧૨ શ્રી શિવરાજસ્તવનમ્
૧૩ ઉદળ્લગોષ્ઠી-પ્રહસનમ્
૧૪ સુરભારતી
૧૫ હરહરીયમ્ (દ્વિઅર્થી કાવ્ય)
૧૬ સખે ! સ્વાતંત્ર્ય તે સ્વાગતમ્
૧૭ વાત:
૧૮ શ્રીદુર્ગાનિદ્રામ્યર્થનસ્તવ:

- કવિ જ. હ. દવે, મુંબઈ
શ્રી શંકરાચાર્ય કુર્તકોટી
,, શંકર રામચંદ્ર કુળકર્ણી, પનવેલ
,, પાંડુરંગશાસ્ત્રી ડેંગેકર, થાણા
,, નારાયણશાસ્ત્રી ગિસ્તે, કાશી
,, બાલકૃષ્ણશર્મા શેવાળકર
,, ગણેશ રામચંદ્ર સાબડે, સતારા
,, મ. મ. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધુલે, નાગપુર
મધ્યપ્રદેશ સંસ્કૃતાધ્યાપક સંઘસદસ્ય
શ્રી ગણેશ રામચંદ્ર સાબડે
શ્રી. શ્રી. ભા. વર્ણેકર
શ્રી. શ્રી. ભા. વર્ણેકર
માયાદત્ત પાંડેય શાસ્ત્રી, વડનગર
વિદ્યાધરશાસ્ત્રી
મ. મ. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધુલે
શાનેશ્વર સાધુ, વાશીમ
શ્રી. બાળકૃષ્ણ ગણેશ પાનસે, અકોલા
,, વસંત ત્ર્યંબક શેવડે, નાગપુર

ଅଧ୍ୟୁକାଂସ

કચિ

१९	श्रीकालिदासस्य आर्तिक्यम्	श्री शिवदास कृष्ण आदिगे, नागपुर
२०	विद्वद्रत्न केशव लक्ष्मण दप्तरी महाशय स्तुतिः	„ शिवदास कृष्ण आदिगे, नागपुर
२१	पं. जवाहरलाल स्तुतिपद्यदशकम्	„ ग. रा. सायडे, सतारा
२२	लोकमान्यतिलकः	„ धर्मदेव विद्यावाचस्पति, हिवडी
२३	कः पातु मे भारतम्	„ शानेश्वर साधु, वाशीम
२४	श्रीमद्भगवद्गीताप्रशस्तिः	„ नरहरि दामोदर शास्त्री, धुणे
२५	नैवास्ति किञ्चित् (अष्टकम्)	„ अनन्त नारायण शास्त्री, पूणे
२६	गणराज्यदिनप्रार्थना	„ श्यामशर्मा रावणे, नागपुर
२७	मार्गस्था भिक्षार्थिनी कास्विद्	„ सुरेन्द्रनाथ तिवारी, प्रयाग
२८	प्रियवेदनम्	„ श्या. गो. रावणे
२९	भगवद्गीताभिवादनम्	„ दत्तात्रेय नारायण देशपांडे, आशी
३०	कुणालः	„ सुरेन्द्रनाथ तिवारी, प्रयाग
३१	तत्त्वज्ञानां सुवर्णसन्धिः	प्रा. दि. वि. वझाडपांडे

संस्कृतभावितव्यम् भां लघुकाव्ये। (५५^१ २७५)

- ૧ નન્દનસંવત્સરસ્વાગતપञ्चકમ્
શ્રી માધવ હરિ યજ્ઞે, (ખિડાર-રાજ્યપાલ)
(શ્રી મા. યજ્ઞે પ્રતિવર્ષ નવા વર્ષના
આરંભે સંવત્સરપ્રશસ્તિ પર એક લઘુકાવ્ય
મોકલે છે)
 - ૨ શારદાસ્તવનમ્ (ગીત)
શ્રી વિ. હ. નિજમુરે, ધુળે
 - ૩ શારદાસ્તવનમ્ (ગીત)
શ્રી ગણેશ રામચંદ્ર સાખડે, (સતારા)
 - ૪ કેશવ-બલ્લીરામ-હેડગેવાર મહોદયાનાં
શ્રી સખારામ ધુંડીરાજ માહુરકર, નાગપુર
 - ૫ શ્રી સત્યનારાયણાર્તિક્યમ્
શ્રી મુરલીધરશાસ્ત્રી મુલમુલે
 - ૬ શ્રી લોકમાન્યસ્તવનમ્
,, ના. મ. પિમ્પલે
 - ૭ શ્રી લોકમાન્યસ્તવનમ્
,, ગ. રા. સાખડે, સતારા
 - ૮ શ્રી લોકમાન્યસ્તવનમ્
,, વિ. કૃ. પેશવે, યવતમાળ
 - ૯ શ્રી કૃષ્ણલીલાસ્તવનમ્
,, શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી દેલવાડકર
 - ૧૦ ભારતસ્ય અર્થમન્ત્રણઃ ચિંતામણિ દેશમુખસ્ય
,, ભા. વર્ણેકર
 - સ્તુતિઃ (૫ શ્લોક)

लघुकाव्य

कवि

- ११ विनोबा भावे महाभागानां स्वागतपुष्पाञ्जलिः काशीना वैदिक पंडित
 १२ श्रीगणेशं प्रति प्रार्थना श्री नरहरि दामोदर शास्त्री
 १३ राधिकास्तवनम् (अश्वघाटी) ,, विनायक आणकृष्ण प्रकाशकर
 १४ हर्षक्षणाः ,, वि. डे. छत्रे
 १५ वर्षाकालः ,, पांडुरंगशास्त्री उज्ज्वेकर
 १६ श्रीदेव्यन्नपूर्णार्चिक्यम् ,, करभकरशास्त्री, छन्दोहर
 १७ घेनुं मातरं वन्दे ,, केशवचंद्र यकवर्ती, कलकत्ता
 १८ श्री राजेन्द्रप्रसादमहोदयानां सुस्वागता- काशीविद्वत्परिषद
 मिनन्दनपत्रम्
 १९ श्री भगवद्गीताप्रशस्तिः श्री नरहरि दामोदर शास्त्री, धुणे,
 २० अये सुकवि सम्भव ! ,, ग. त्र्यं. देशपांडे, (अमरावती)
 २१ पोट्टि-श्रीरामलुमहोदयस्य पवित्रं बलिदानम् ,, कर्णवीर नागेश्वरराव
 २२ शरत्समयः ,, पांडुरंगशास्त्री उज्ज्वेकर
 २३ श्रीशङ्कराचार्यः ,, धर्मदेव विद्यावाचस्पति, द्विदली
 २४ मेलाराममहोदयेभ्यः श्रद्धाञ्जलिः ,, दुर्गारामशर्मा उपाध्ये
 २५ श्रीतुलसीस्तवपञ्चकम् स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर
 २६ श्रीरामदासचरितम् श्री यशवन्त कुणकर्णी
 २७ गणतन्त्रदिनमङ्गलत्रयम् श्री श्या. गो. रावणे

(चैथु ५५)

- १ कवीन्द्राय रवीन्द्राय समर्पिता काव्यदक्षिणा सर चिन्तामणि देशमुख
 २ जयगीतम् (गेयकाव्य) श्री ला. वण्ठेकर
 ३ दशावतारस्तोत्रम् श्री कुणकर्णी, भिरज
 ४ अवतारमङ्गलाष्टकम् श्री ला. वण्ठेकर
 ५ मङ्गलसप्तकम् श्री रावलशास्त्री पाध्ये
 ६ श्रीविष्णुचतुर्विंशत्यवतारस्तोत्रम् स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर
 ७ संस्कृतभक्तिव्यस्य प्रशंसा ज्ये. रामकृष्णभट्ट, 'अमृतवाणी'—संपादक
 ८ श्यामाप्रसादः श्री वसन्त गाडगील
 ९ श्रीकालिदासप्रशस्तिः श्री महालिंगशास्त्री, तिरुवालगुडु
 १० श्रीकालिदासकरोपहारः श्री लक्ष्मीनारायण ज्ञानबाग, मुंभर्घ
 ११ स्वातन्त्र्याभासः पं. करभकरशास्त्री, छन्दोहर

- ૧૨ શ્રીગણેશસ્તુતિ: શ્રી ચંદ્રશેખર શર્મા, તાડિકોંડા
 ૧૩ કવીન્દ્રો રવીન્દ્ર: શ્રી ધર્મદેવ વિદ્યાવાચસ્પતિ
 ૧૪ સ્તુતિપત્રમ્ (મહારાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ-મરાઠીલેખક શ્રી રા. ન. કીર્તને, લોણુંદ
 ૬૩૬ કે વિશે)
 ૧૫ ગાયત્રીસ્તોત્રમ્ શ્રી. વિષ્ણુ શર્મા દીક્ષિત,, ગુહાગર
 ૧૬ મજ્જલાત્તિક્કપણ્ણિ શ્રી. દત્તાત્રેય વાસુદેવ રાણડે, 'પૂણે'
 ૧૭ સદ્ગુરુ-શ્રદ્ધાઞ્જલિ: (શૃંગેરી ખીડાચાર્ય શ્રી. એમ રામકૃષ્ણભટ્ટ
 ચંદ્રશેખરભારતીના મહાપ્રયાણ વિષયક)
 ૧૮ કન્યાપિતૃત્વં લલુ નામ કષ્ટમ્ શ્રી. સ. ના. કુળકર્ણી
 ૧૯ ગીતાગીતમ્ શ્રી. જગન્નાથશર્મા વસિષ્ઠ, જમ્મૂ
 ૨૦ વિજયતે સ્વાતન્ત્ર્યસૂર્યોદય: શ્રી. રમાકાન્ત શુક્લ
 (સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ 'માં' છપાયેલાં બીજાં કાવ્યોનો નિર્દેશ બીજાં પ્રકરણોમાં આ પુસ્તકમાં જ
 કરેલો છે.)

‘મધુરવાણી’માં લેખ—(જાનેવારી ૧૯૫૭)

લેખ	લેખક
૧ રસોત્પત્તિ:	શ્રી. વાસુદેવ નાગેશ ઔદુંબરીય, ધારવાડ
૨ અનુશાસનપાલનમ્	શ્રી. મધુસૂદન ઝા, વિદ્યાવાચસ્પતિ
૩ કવિતાર્કિકસિંહ-સર્વતન્ત્ર-સ્વતન્ત્ર-
વેદાન્તદેશિક: (ચરિત્રલેખ)	શ્રી. વેંકટનાથાચાર્ય
૪ રટ્નમતમ્ (જ્યોતિ:શાસ્ત્ર-વિષયક)	પં. કેશવશર્મા ગલગલી, (ધારવાડ)

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૫૭

૧ કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ:	શ્રી. કે. રાજનશાસ્ત્રી, ધર્મપુરી
૨ શ્રીમાનીલકણ્ઠમસ્વીન્દ્ર:	કાલિકાપ્રસાદશાસ્ત્રી
૩ સંસ્કૃતે ગૂઢભાષાયા: ઉપયોગ:	
૪ સાહિત્યાચાર્ય મમ્મટ:	પં. કેશવશર્મા ગલગલી, ધારવાડ
૫ સાહિત્યવિદાં યોગા:
(જ્યોતિષશાસ્ત્રીય)	એ. એન. શર્મા, અગલ્પાડિ
(કાસરગોડવાસી)
૬ ઉદ્યાનસંવર્ધનમ્	શ્રી રામાચાર્ય ગલગલી ('મધુરવાણી'ના
અને 'વિદ્યા'ના ભૂતપૂર્વ સંપાદક)
૭ મૂકમહિલામટ:	

સંસ્કૃતકાવ્યેષુ પ્રગતિશીલ્ત્વમ્—શ્રી બળદેવ ઉપાધ્યાય, વારાણસી

રીતિવિમર્શ:—શ્રી મુકુન્દશાસ્ત્રી ખિસ્તે, વારાણસી

કાલિદાસકાવ્યે વારિ—શ્રી પ્રભુદત્તશાસ્ત્રી, વારાણસી

“ સંસ્કૃતરત્નાકર ”માં લેખ

લેખ

લેખક

૧	યમુનાષ્ટકમ્	—પદ્મનાભશાસ્ત્રી કવિચક્રવર્તી
(લશ્કર-ગ્વાલિયર)
૨	જય જય વીર જવાહર રે	—વિનાયકશાસ્ત્રી ટેલ્લુ
૩	ચેત: સમુત્કળ્લથે (હાસ્યરસાત્મક)	—શ્રી રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય (વારાણસી)
૪	નગરગ્રામૌ (વિનોદી દીર્ઘકાવ્ય)	—શ્રી જનમેજય વિદ્યાલંકાર
૫	ભગવતીસ્તવરાજ: (હાસ્યકાવ્ય)	—શુરુદયાલ શર્મા (દિલ્લીનિવાસી વ્યાપારી)

કુરાનગ્રંથનો સંસ્કૃત અનુવાદ

(હૈદરાબાદવાસી ભૂતપૂર્વ ન્યાયધીશ શ્રી. શુણ્ડેરાવ હરકારેએ કુરાનગ્રંથનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો; પરંતુ તે હજી અપ્રકાશિત છે, એવો સંસ્કૃત રત્નાકરના ૧૯૫૭ ફેબ્રુઆરી-માર્ચના અંકમાં ઉલ્લેખ છે.)

૧૩ સેપ્ટેમ્બર-જાન્યુઆરી ૧૯૫૭

લેખ

લેખક

૧	હરતિ ચેત: કીદશં રે । (ગીત)	—શંભુનાથશાસ્ત્રી, સાહિત્યાચાર્ય
૨	રાષ્ટ્રધ્વજ: (અષ્ટક)	—મ. રામકૃષ્ણભટ્ટ કવિતાચતુર
૩	પરમૃતપદ્મકમ્	—મ. મ. પરમેશ્વરનાનંદશાસ્ત્રી
૪	શરદગીતમ્	—સાહિત્યાચાર્ય જયશંકર ત્રિપાઠી
૫	આગતા દીપાવલી	—રુદ્રદેવ ત્રિપાઠી (સિવાનિવાસી)

‘ પરિત્યજન્તિ ’ સમસ્યાપૂર્તિ:—પૂર્તિકાર લેખકોની સૂચિ :—ગણેશ શાસ્ત્રી શેણે (પૂણે), વિદ્યાવાયસ્પતિ વિદ્યાધર, શાસ્ત્રી (અલિગઢ), કેદારનાથ ઓઝા (પટણા), શિવચરણ ઓઝા (જાંસી), આશુકવિ નિલાનંદશાસ્ત્રી (જોધપુર), કવિરત્ન સ્યામદેવશાસ્ત્રી (હોશિયારપુર), મ. મ. વિદ્યાવાસ્પતિ પ્રભુદત્તશાસ્ત્રી (દિલ્લી), સાહિત્યાચાર્ય લાલશાસ્ત્રી (કોટા), વૈદ્ય નન્દલાલ શર્મા (મુંબઈ), રામગોપાલ સાહિત્યાચાર્ય (જયપુર), સત્યાનંદ મિશ્ર (જયપુર) રાજવૈદ્ય નરહરિભટ્ટ (જયપુર).

સંસ્કૃતરત્નાકર (વિ. સં. ૨૦૧૧ પોષ) -કાવ્યો

કાવ્ય	કવિ
૧ યમુનાસ્તવઃ (પદ્યકઃ)	—કવિશેખર કેશવકવિ
૨ ‘ચંદ્ર’ને ઉદેશીને રચેલું સપ્તક	—મુનિ નથમલ્લ
૩ ‘મધુકર’ વિષયક	—મુનિ બુદ્ધમલ્લ

‘ભારતી’માં છપાયેલાં કાવ્યો

કાવ્ય	કવિ
૧ માતૃસન્દેશઃ (૧૫ શ્લોક)	—ગણેશપ્રસાદ ગૌતમ, સંસ્કૃત મહા- વિદ્યાલય, નેપાળ (વર્ષ ૪, અંક ૧૦)
૨ આદર્શપત્ની (૧૨ શ્લોક)	—મ. મ. દશરથશાસ્ત્રી, સૂકરસેત્ર, એટા (વ. ૫, અં. ૨)
૩ કવિકાલિદાસસ્ય કવિતા (ગઝલગીત)	—વિદ્યાભૂષણ પં. શ્રી ગણેશરામ શર્મા, (આલાવાડ) (વ. ૭, અં. ૨)
૪ કૃપારાજી (અંકકાવ્ય)	—શંકરોપ, વિદ્યાપ્રવીણ, કુકુલુણ્ડા, ગંબમ (ઓરિસ્સા)
૫ મૌનાહ્વાનમ્ (આ કાવ્ય ‘અરુણરમયઃ’ કાવ્ય- ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધત કથું છે. એનો તાલ- લય ‘મન ઢોલે મેરા તન ઢોલે’ એ સિનેગીત પ્રમાણે છે.	—કવિરત્ન મધુકરશાસ્ત્રી, સાહિત્યાચાર્ય, —સાહિત્યરત્ન, (પ્રધાનાધ્યાપક—રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, ભરતપુર-વ. ૭, અં. ૩)

ઉદા. ‘ન હિ જાનેડહં ન હિ જાને સંહ્યતે
ગગનગવાક્ષતો માં કોડયં મૌનં સંશ્રયન્ ॥
વિશદ-વિશદ-વિધુભાવવિમુગ્ધો વિશ્વો વિસ્મયશાલી ।
વિતરતિ લોચનપદ્મસુ રાગં સ્વપ્નો મધુરિમશાલી ।
મનોજ્ઞઃ સ્વપ્નો મધુરિમશાલી ।.....

૬ નિત્યં સસ્કૃતં પઠન્તુ —રુદ્રદેવ ત્રિપાઠી (મન્દસૌર)

આ ગેય કાવ્ય સિનેગીત—

મેરા જૂતા હૈ જાપાનીના તાલ-લયમાં (વ. ૭ અં. ૪ માં પ્રકાશિત) રચિત છે.

કાવ્ય	કાવ
જાગૃતિગીતમ્ (વ. ૭, અં. ૫)	—હીરાલાલ પાંડે (ભોપાળ)
કુચસ્તોત્રમ્ (૧૮ શ્લોક)	—ગજનનશાસ્ત્રી મુસલગાંવકર
આ કાવ્ય શૃંગાર અને હાસ્યરસ	
યુક્ત છે (વ. ૭, અં. ૫)	
ષટ્ક્રતુવર્ણનમ્ (શ્લોક ૧૫)	—સત્યવ્રત શાસ્ત્રી
(વ. ૭, અં. ૬)	
શ્રી ભવભૂતિ: (શ્લોક ૧૨)	—કવિભૂષણ જવાહરપતિ લિંગશાસ્ત્રી
સુજનમ્ ઉદિશ્ય (૧૧ સુભાષિત)	
(વ. ૭, અં. ૮)	—કાલુરામ વ્યાસ (ચોધપુર)
સુરભારતીસન્દેશ: (શ્લોક ૫૨)	—આચાર્ય વાસુદેવ દ્વિવેદી
(વ. ૭, અં. ૯)	
‘પ્રીતૌ દીનત્વં બહુકરુણમ્’	—શ્યામનન્દનશાસ્ત્રી, ગુરુકુલ મહાવિદ્યાલય,
(વ. ૭, અં. ૧૧) (ગેયકાવ્ય)	દેવધરક્ષેત્ર
પાવસગાનમ્	”
(વ. ૭, અં. ૧૨) (ગેયકાવ્ય)	
શિશિરમુદિશ્ય (૭ શ્લોક)	—કાલુરામવ્યાસ
(વ. ૮, અં. ૩)	

‘ભારતી’ પત્રિકાનાં (વિવિધ લેખ

લેખ/કવિતા	વર્ષ-અંક	લેખક/કાવ
સંસ્કૃતશિક્ષા (પ્રબંધ)	૪-૧૦	—લક્ષ્મીનારાયણ પુરોહિત, સાહિત્યાચાર્ય, મહારાણા સંસ્કૃત કોલેજ, પ્રાધ્યાપક, ઉદેપુર.
શ્રમિકપક્ષપાત: (કવિતા)	૪-૧૦	—દેવર્ષિભટ્ટ, પ્રો. સત્યદેવ વર્મા (અમૃતસર)
વિચિત્રો વિચ્છેદ: (પ્રબંધ)	૫-૨	—કલાનાથશાસ્ત્રી સાહિત્યાચાર્ય
ભારતસ્ય સંસદભવનમ્ (નિબંધ)	૫-૨	—શ્રી માંગીલાલ મિશ્ર (નેહવા)
વૈદિકરાજનીતિ: (નિબંધ)	૭-૧૨	—શ્રી શિવદત્તશર્મા ચતુર્વેદ
ક્ષમાબલમ્ (નાટ્યપ્રવેશ)	૭-૧૨	—શ્રી દ્વિજેન્દ્રલાલ શર્મા પુરકાયસ્થ (જયપુર)
ભારતે ભગવાન્ વિષ્ણુ: (વ્યંગચિત્ર)	૭-૧૨	—શ્રી વૈજનાથ શર્મા, વકીલ, કલકત્તા
અમિનવભારતે સંસ્કૃતમ્ (નિબંધ)	૫-૨	—રાધારમણગુપ્ત

- ઘન્ટાગૌરવ (હાસ્યરસપ્રધાન નિબંધ) ૫-૨ —શ્રી ઘન્ટાશરણુ, ગુરુઘન્ટાકર્ણાચાર્ય સ્વરૂપ
શિક્ષકાઃ શિક્ષાર્થિનસ્ચ (નિબંધ) ૫-૨ —પં દેવકીનંદનશર્મા, શાસ્ત્રી, રાજકીય
સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય (પ્રધાનાધ્યાપક)
(શાહપુર)
કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્ (નિબંધ) ૫-૨ —શ્રી વિ. ભા. મુસલગાંવકર (ગુણા, મધ્ય
ભારત)

‘ ભારતી ’ પત્રિકાના લેખકો

કૃતિ	લેખક/કવિ
મૈમીનૈષઘીયમ્ (એકાંકી નાટક)	—અલેખરાસ શ્રી સીતારામાચાર્ય દ. કર્ણાટક
મહાકવિઃ કાલિદાસઃ (વાર્તા)	—‘ શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી (નાગૌર)
મૃચ્છકટિકનાટકપરીક્ષણમ્
(વર્ષ ૭ અંક ૨-૩) (વિવેચન-લેખ)	—શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર
અમેરિકાયાં રાષ્ટ્રપતેર્નિવાચનમ્
—નિર્વાચન પદ્ધતિસ્ચ ’ (લેખ)	—શ્રી દીનાનાથ ત્રિવેદી ‘ મધુપ : ’
(વ. ૭, અંક ૨)	
શુદ્ધાદ્વૈતમતે પુષ્ટિભક્તિઃ (લેખ)	—શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર
પક્ષિન્ (ગેય કવિતા) (વ. ૮, અં. ૧)	—શ્રી શિવચરણ ઝાં (ઝાંસી)
ऐतरेयब्राह्मणे पशुयागस्य लाक्षणिकः	—ડૉ. રસિકબિહારી જોશી
अभिप्रायः (નિબંધ વ. ૮, અં. ૧)	
अजातशत्रुः राजेन्द्रः (લેખ)	—શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર
(વ. ૭, અં. ૪)	
मेघदूते देशप्रेम्णो गौरवम् (લેખ)	—શ્રી હીરાલાલ પાંડે (ભોપાલ)
(વ. ૭, અં. ૪)	
संस्कृतभाषा-शिक्षणावस्था
(નિબંધ વ. ૭, અં. ૪)	—શ્રી ઉદયવીરશાસ્ત્રી (બીકાનેર)
प्रतिकारः (એકાંકી નાટક)	—શ્રી કૃષ્ણલાલ ‘ નાદાન ’ (દિલ્હી)
(વ. ૭, અં. ૪)	
यूनेस्को-संयुक्तराष्ट्रीयशिक्षाविज्ञान
(પરીક્ષણ) (વ. ૭, અં. ૪)	—શ્રી જગદીશચંદ્ર શર્મા, બી. એસ. સી
नायों न विस्मरन्तु स्वकीयं स्वरूपम्
(લેખ : વ. ૭, અં. ૪)	—શ્રી શ્રીધરપ્રસાદ પન્ત (પીલીલીત)

મારતીય-ઇતિહાસ:

(નિબંધ : વ. ૭, અં. ૬)

વિચિત્રરૂપા: खलु चित्तवृत्तयः

(નિબંધ : વ. ૭, અં. ૬)

गुरुदक्षिणा (એકાંકી નાટક : વ. ૭, અં. ૬)

नलोदयः (ટીકા-પરિચય : વ. ૭, અં. ૬)

(‘ નલોદય ’ કાવ્યની ટીકા કીડવાના (નાગૌર) (રાજસ્થાન)ના રહીશ રામઋષિએ ૧૭ મી સદીમાં લખી છે.)

तात्पर्यमवधार्यताम् (વાર્તા : વ. ૭, અં. ૫)

प्रतिभावितासः (એકાંકી નાટક : વ. ૭, અં. ૫)

शालासु धर्मशिक्षणं देयं न वा

(નિબંધ : વ. ૭, અં. ૫)

श्रीविद्वद्भूषणम् (ચિત્રકાવ્યપરિચયાત્મક

લેખ : વ. ૭, અં. ૫) (વિ. સં. ૧૭૦૦

માં શ્રીપદ આત્રેયકૃષ્ણભટ્ટકૃતદ્વયર્થી

ચિત્રકાવ્ય વિશે)

स्वराज्यं वयं भूषयामो गुणौघैः

(અષ્ટક : વ. ૭, અં. ૬)

संस्कृतभाषा-एकम् अध्ययनम्

(લેખ : વ. ૭, અં. ૬)

सुपर्णीनिष्क्रयः (ત્રિઅંકીનાટક : વ. ૭, અં. ૬)

काश्मीरराजकविरत्नावलिः

(કવિતા : વ. ૭, અં. ૬)

आर्यसंस्कृति-संस्कृतवाङ्मयपरको विनम्रो

दृष्टिकोणः (નવીન દષ્ટિકોણથી લખેલો લેખ :

વ. ૭, અં. ૧૧)

ताम्बूलम् (નિબંધ : વ. ૭, અં. ૧૧)

वीरसाध्वी (એકાંકી નાટક : વ. ૭, અં. ૧૧)

રાજ્ઞી લક્ષ્મી: (નિબંધ : વ. ૭, અં. ૧૧)

संस्कृतभाषायाः नवीना स्थितिः

(લેખ : વ. ૭, અં. ૧૧)

—શ્રી મલ્લનાથ ચૌમાલ

—શ્રી ગણેશરામ શર્મા (આલાવાડ)

—શ્રી રામનારાયણ દીક્ષિત (કનૌજ)

—શ્રી રામેશ્વરપ્રસાદ શાસ્ત્રી (કીડવાના)

—શ્રી ચંદ્રશેખર તાંબે (જળલપુર)

—શ્રી એચ. બી. ભુજંગાચાર્ય (મદ્રાસ)

—શ્રી વાસુદેવ નાગેશ ઔદુંબરકર

(ધારવાડ)

—સ્વામી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી (નાગૌર)

—શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર

—શ્રી માંગીલાલ મિશ્ર (હોશિયારપુર)

—શ્રી અનન્તનારાયણશાસ્ત્રી (પૂણે)

—શ્રી મલ્લાદિ સૂર્યનારાયણશાસ્ત્રી

(આંધ્ર વિશ્વવિદ્યાલય)

—શ્રી રામનિવાસ શર્મા (આલાવાડ)

—શ્રી ગણેશશર્મા (આલાવાડ)

—શ્રી અગ્નિહોત્રી અલેવરુ સીતારામાચાર્ય

—શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકર

—શ્રી દેવર્ષિ કલાનાથશાસ્ત્રી

‘મજ્જુષા’ પાત્રકમાં પ્રકાશિત થયેલા અનુવાદાત્મક લેખ

લેખ/કવિતા	લેખક	અનુવાદક/લેખક
સ્વર્ણમૃગ:	—કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર—..... (ડિસે. ૧૯૫૩)	
ઉર્વશી:	” ”	—ઉડાલી સુખ્યારાવ શાસ્ત્રી (માર્ચ. ૧૯૫૪)
પ્રાર્થનાતીતદાનમ્	” ”	—શ્રી ફટિકલાલદાસ (માર્ચ ૧૯૫૭)
પુરાતનો મૃત્યુ:	” ”	— ” ” (ફેબ્રુ. ૧૯૫૭)

Gray's Elegy written in a Country churchyard—આ સુપ્રસિદ્ધ શોક કાવ્યનો સંસ્કૃત પદાનુવાદ શ્રી વિષ્ણુપદશર્મા લઢાચાર્યે ૧૯૫૭ ફેબ્રુ. ના અંકમાં પ્રકાશિત કર્યો છે. ઉદા. પહેલી કડી જુઓ.

The curfew tolls the knell of parting day
The lowing herd wind slowly over the sea
The ploughman Lomeword plods his heavy way
And leaves the world to darkness and to me.

ધર્માગારસ્ય ઘણ્ટા ક્વણતિ મુહુરહઃશેષમાઘોષયન્તી
ગોયૂથઃ શાર્દૂલેડતિસ્થકુટિલગતિર્યાતિ શબ્દાયમાનઃ ।
શ્રાન્ત્યા દીર્ઘાયમાણં શ્રયતિ ગૃહપથં સામ્પ્રતં સૈરિકોડસૌ
દત્ત્વા ધ્વાન્તાય સર્વં ભુવનતલમિદં ન્યાસરૂપં તથા મે ॥

મસ્માસુરઃ શ્રીમદ્ અમિતાભલઢાચાર્ય	—શ્રી ફટિકલાલદાસ (માર્ચ ૧૯૫૭)
પાદુકાવિષ્કારઃ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	—શ્રી ફટિકલાલદાસ (માર્ચ ૧૯૫૭)
કાદમ્બિની (Shelley's cloud)	—શ્રી વિષ્ણુપદલઢાચાર્ય (જૂન, ૧૯૫૭)
(Longfellow's—a Psalm of life)	—શ્રી ફટિકલાલદાસ (ઓગ. ૧૯૫૭)
રાજવિચારઃ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (લેખ)	—શ્રી ફટિકલાલદાસ (સપ્ટે. ૧૯૫૭)
માની રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	—શ્રી ફટિકલાલદાસ (સપ્ટે. ૧૯૫૭)
(Shelley's 'To Night')	—શ્રી જીવન્યાયતીર્થ (સપ્ટે. ૧૯૫૭)
સ્વામિલાભઃ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	—શ્રી ફટિકલાલદાસ
પરમહંસકથાવલિ:	—શ્રી સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી. અનુવાદ- શિરોમણિ (ડિસે. ૧૯૫૭)

સંસ્કૃત સામાયિકોની ભાષાશૈલી

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કને કારણે ભારતીયોના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં એક નવા યુગની શરૂઆત થઈ. પાશ્ચાત્યોએ પ્રવર્તિત કરેલી જીવનપ્રણાલીનો નવાશક્ષિત ભારતીય સમાજે ખૂબ આદરપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. તેથી પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ પ્રસ્થાપિત કરેલી આચારસંહિતા અને સનાતન નીતિની પકડ ધીમે ધીમે ઢીલી

થવા માંડી, જાણે આર્યોના આર્યત્વનો જ લોપ થતો ન હોય ! આ પ્રકારનું સાંસ્કૃતિક સંક્રમણ જોઈને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે અભિમાન ધરાવનાર અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત એવા પ્રખર સંસ્કૃત પંડિતો આપણી ભવ્ય પરંપરા પ્રત્યે સામાન્ય સમાજમાં અસ્મિતા જગૃત કરવા તૈયાર થયા. સંસ્કૃત પંડિતોએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ભેટ તરીકે મળેલું, વૈચારિક સંઘર્ષ વ્યક્ત કરવાનું અને પ્રચારનું પ્રભાવી સાધન, એવા સામાયિકોનો આશ્રય લીધો. સંસ્કૃતમાં જુદાં જુદાં વૃત્તપત્રો કેવી રીતે શરૂ થયાં અને એમણે જે વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું તે વિશે આપણે ઉપર માહિતી મેળવી છે. સ્વધર્મ, સ્વસંસ્કૃતિ અને આપણી સનાતન પરંપરા માટે સમાજમાં સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કરવું એ બધા સંસ્કૃત સામાયિકોના ઉદ્દ્યનું અને એમાં પ્રકાશિત થતાં સાહિત્યનું પરમ પ્રયોજન હતું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કને કારણે ઉદ્ભવેલા પરંતુ આપણી પરંપરા સાથે વિસંવાદી એવા નવા વિચારો ભારતનાં ઘણાં પ્રાદેશિક સામાયિકોએ પ્રસ્તુત કર્યાં; પણ એકેય સંસ્કૃત સામાયિકે આ જાતના, પરંપરા વિરુદ્ધ વિચારો પ્રગટ કર્યાં નથી એ એક અગત્યની હકીકત છે. આ સંસ્કૃત સામાયિકોમાં નવા વિચારપ્રવાહનો પરામર્શ કરતી વખતે એવા ઘણા વિચારો પ્રગટ થયા છે કે જે અંગ્રેજી શાસન પહેલાંના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કયાંય પણ જોવા મળતા નથી. નવી ભાષાના અને નવા વિચારોના સંસ્કારને કારણે સંસ્કૃત સામાયિકોની ભાષાશૈલી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની થઈ છે. સંસ્કૃતની પરંપરાગત કૃત્રિમતા અને અલંકારજડતા પુષ્કળ અંશે ઓછી થઈ છે. નવા લેખકોની વાકચર્યના પ્રાદેશિક ભાષાની ગદ્ય-પદ્ધતિ પ્રમાણે થવા લાગી છે એમાં પણ સંસ્કૃત એ અખિલ ભારતીય ભાષા હોવાથી સંપૂર્ણ દેશની જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાની વાકચર્યનાની વિશેષતા-અનુસાર તે તે પ્રદેશના સંસ્કૃત લેખકોની શૈલી પર પણ જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાની લેખનશૈલીની છાપ સ્પષ્ટ રીતે જાપસી આવે છે. લેખનની ભાષા સમાન, એટલે કે સંસ્કૃત હોવા છતાં પણ લેખનશૈલી પરથી લેખક દ્રવિડ છે કે અંગાળી, મરાઠી છે કે કેન્દ્ર ભારતીય એ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે. આ સિવાય અંગ્રેજી સાહિત્યના જ્ઞાનને કારણે સંસ્કૃત લેખકની શૈલી પર પડેલી છાપ એથી પણ કાંઈક જુદી જ છે. અંગ્રેજી જાણનારા સંસ્કૃત લેખક અને ન જાણનારા સંસ્કૃત લેખક ભાષાશૈલીને કારણે સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે.

નવી સંસ્કૃતિની આ સંક્રમણ-અવસ્થામાં ઘણા નવા શબ્દો વૃત્તપત્રની સંસ્કૃત ભાષામાં રૂઢ થયા. દા. ત. પ્રચારક; સંપાદક; પ્રકાશક; આન્દોલનમ્, વૈજ્ઞાનિક; માનવાધિકાર; રાજ્યપાલ; રાષ્ટ્રપતિ; લોકસભા, મહાપૌર; પરીક્ષાગુણા; સત્યાગ્રહ; બહિષ્કાર; ચિત્રપટ; રજ્જુમંદિરમ્, ધ્વનિવર્ષક; દૂરભાષ; અગ્નિરથ; (સંયાનમ્), પુસ્તપ્રેષ; ઘનાદેશ; વિશ્વવિદ્યાલય; કલાશાલા, વ્રાક્તર: (ડોક્ટર), મૃત્તરી, માર્તેલયાનમ્ (મોટર) જેવા સેંકડો નવા શબ્દો સામાયિકોની સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા પ્રચલિત થયા. એમાંથી કેટલાક શબ્દોમાં જૂનો અર્થ બીજરૂપમાં છે અને નવો અર્થ એના પર આરોપિત કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. ચિત્રપટ શબ્દ જોઈએ. સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ કવિ ભવભૂતના ' ઉત્તરરામચરિતમ્ 'માં ચિત્રપટ-દર્શનનો પહેલો અંક આવે છે ત્યાં જોવા મળે છે, પણ એ ચિત્રપટ અને અજ્ઞના ચિત્રપટ શબ્દમાં કેટલો અંધો ફેર છે ! જૂના સંસ્કૃત શબ્દો, આધુનિક લેખકોએ આજે જે અર્થમાં પ્રચલિત કર્યા છે તે અર્થ પ્રાચીન કોશોમાં અથવા પ્રાચીન સાહિત્યમાં કયાંય જોવા મળતો નથી. આ રીતે સેંકડો નવા શબ્દો અને નવા અર્થોના જૂના શબ્દો વૃત્તપત્રીયસાહિત્યમાં સરેરાશ વપરાય છે તેથી ફક્ત પ્રાચીન સાહિત્યના વ્યાસંગી સંસ્કૃત પંડિતોને આધુનિક સંસ્કૃત લેખકની ભાષા સમજવામાં થોડી મુશ્કેલી પડે છે. અંગ્રેજી રાજ્યના ઉદ્યથા પરિસ્થિતિમાં મોટા ફેરફારો થયા છે અને સમાજ ઝડપભેર બદલાતો ગયો છે તેને કારણે ભૂતકાળમાં કદી પ્રચારમાં ન હતો એવો આર્થિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક વ્યવહાર જોવા મળે છે. તદ્દન અપરિચિત,

સંપૂર્ણ નવી જાતના યંત્રો અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો રોજિંદા વ્યવહારમાં આજે વપરાય છે. તેથી ગુણ, ક્રિયા અને દ્રવ્યવાચક જૂના શબ્દોને નવો અર્થ પ્રાપ્ત થયો છે. અને આ નવો અર્થ ધરાવતા તે જ જૂના શબ્દો વૃત્તપત્રકારોએ પોતાના લેખનમાં વાપર્યા છે.

નવી સંસ્કૃતિના સંપર્કને કારણે શબ્દ અને અર્થમાં થયેલું આ સ્થિત્યંતર ફક્ત સંસ્કૃતમાં જ નોવા મળે છે એવું નથી. સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી બીજી બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ન હોય એવા, ઉપર બતાવેલા શબ્દો જેવા અસંખ્ય શબ્દો સરેરાશ પ્રચલિત થયા છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં નવા નવા સંપ્રદાય નિર્માણ કરનારા જૂના લેખકોએ પણ નવા નવા પારિભાષિક શબ્દો નિર્માણ કર્યા હતા અને જૂના પારિભાષિક શબ્દોનો નવો અર્થ પણ રૂઢ કર્યો હતો. એ હકીકત વિદ્વાનો મંથન જે છે ભાષામાં આ જાતના સ્થિત્યંતરો સમયાનુસાર થતાં જ હોય છે. સંસ્કૃતના ઘણા શબ્દો પ્રાદેશિક ભાષામાં જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદા જુદા અર્થમાં રૂઢ થયા છે. દા. ત. અસ્તિત્વ. આ અર્થનો સંસ્કૃત સત્તા શબ્દ, મરાઠી ભાષામાં આજે 'સ્વામિત્વ' એ અર્થમાં રૂઢ થયો છે. એ જ શબ્દ કાનડી ભાષામાં 'મરણ' ના અર્થમાં વપરાય છે. 'આદરણીય વ્યક્તિનું બહુમાન' એ અર્થમાં 'સત્કાર' શબ્દ મરાઠીમાં વપરાય છે, જ્યારે બંગાળીમાં એ જ શબ્દ 'પ્રેતયાત્રા' ના અર્થમાં વપરાય છે. 'અનુરોધ' શબ્દનો 'અનુસરણ' એ અર્થ મરાઠીમાં સામાન્ય રીતે થાય છે. હિંદીમાં એ શબ્દ 'આગ્રહ' ના અર્થમાં વપરાય છે. 'સંશોધન' શબ્દ મરાઠીમાં 'અન્વેષણ' એ અર્થમાં વપરાય છે, હિન્દીમાં એને માટે 'ગવેષણા' શબ્દ રૂઢ થયો છે અને 'સંશોધન' નો અર્થ 'ઉપસૂચના' (amendments) એવો થાય છે. આ રીતે અનેક સંસ્કૃતોત્પન્ન શબ્દોના જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષામાં પરસ્પર વિસંગત એવા અર્થો રૂઢ થયા છે. સંસ્કૃત સામયિકોમાં મોટા પ્રમાણમાં એનો પડછાયો પડેલો દેખાય છે. અગ્રગણ અને નવા નવા ઉત્સાહી સંસ્કૃત લેખકો પ્રાદેશિક અર્થમાં જ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે, અને આવી જાતની ભૂલોવાળા શબ્દપ્રયોગોને કારણે લેખક કયા પ્રદેશનો છે એ તરત ઓળખી શકાય છે. આ રીતે સંસ્કૃત સામયિકોને લીધે ભાષામાં અને શૈલીમાં જ પરિવર્તન થયું છે તેને કારણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક જાતની અબૂતપૂર્વ ક્રાન્તિ થઈ છે એ ક્રાન્તિનું સૌથી સારું પાસુ તો એ છે કે જૂના સંસ્કૃત લેખનની જટિલતા, કિલજતા અને આત્યંતિક અલંકારનિષ્ઠતા લગભગ જતી રહી છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કોષપિણુ પ્રકારનો આધુનિક વિચાર સરળ રીતે વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે એ હકીકત નવી ભાષા શૈલી દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ છે અને તેથી સંસ્કૃત એ જ ભારતની સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રભાષા છે અને એ જ રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈ એ એવો આગ્રહ સંસ્કૃત પંડિતો સેવવા લાગ્યા છે. સંસ્કૃતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની યોગ્યતા સિદ્ધ કરનારા સેંકડો લેખો ફક્ત સંસ્કૃત સામયિકોમાં જ નહીં પરંતુ બધી ભાષાનાં સામાયિકામાં લખાય છે. સંસ્કૃત સામયિકોએ પ્રસૂત કરેલી અભિનવ, સુબોધ અને ધારાવાહી લેખન-શૈલીનો ઉદય આ તેજસ્વી વિચારને જ આભારી છે. સામયિકોએ આપેલા આ નવા યોગદાનને કારણે જ સંસ્કૃત વિદ્વાનો આજે આ વિચાર રજૂ કરી શકે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હાસ્યરસ

પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્યનાટકોમાં શૃંગાર, વીર અને કરુણ રસનું પ્રાધાન્ય જેમણે અનુભવ્યું છે, એમની ધારણા સાધારણ રીતે તો એવી જ થશે કે સંસ્કૃતમાં હાસ્યરસપ્રધાન સાહિત્યનો સદંતર અભાવ છે. છતાં પણ હાસ્યરસ નિર્માણ કરનારાં સ્ફુટ સુભાષિતો કેટલાક ચતુર વક્તાના મોંમાંથી સાંભળવા મળે તો એ ધારણા ખોટી છે એવું લાગે છે. કોઈ પણ સાહિત્યનું સમગ્ર રીતે પર્યાલોચન કરીએ તો એવું જણાઈ આવશે કે જુદા જુદા સમયે કોઈ એક વિશેષ રસ માટે રસિક સમાજમાં ખાસ અભિરુચિ હોય છે. સમાજની આ રસાભિરુચિ અને સમાજની ઉન્નતાવસ્થામાં કાંઈક કાર્યકારણ-ભાવ હોય છે એવું પણ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. દા. ત. જે સમયમાં શૃંગારિક સાહિત્યનો આતરેક થાય છે ત્યારે સમાજની અવનાતિનો પ્રારંભ થયેલો હોય છે. એ સમાજ દુર્વળ બનવાને કારણે બાહ્ય આક્રમણનો જલ્દીથી ભોગ બને છે. આ સિદ્ધાંતનો અર્વાચીન દાખલો આપણને મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં મળેલા મળે છે. શિવકાલીન અને પેશવાકાલીન મરાઠી સાહિત્યમાં આ ભેદ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. જ્યારે એક જ પ્રકારનું નીરસ સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે ત્યારે રસિકસમાજ રુચિક્ષેર અનુભવવા માટે ઉત્સુક બને છે. એ રુચિક્ષેર જે સાહિત્યમાં સાંપડે તેને તેઓ ખૂબ ચાહે છે, માન આપે છે, યુગપ્રવર્તક તરીકે તેનું ગૌરવ થાય છે.

રસાભિરુચિની બાબતમાં હંમેશા મતભેદ તો હોય જ છે. આ મતભેદ પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ પણ વ્યક્ત કર્યો છે.

દા. ત. “શૃંગાર એવ મધુરઃ પરઃ પ્રહ્લાદનો રસઃ” (ધ્વન્યાલોકઃ)

“एको रसः करुण एव”—(उत्तररामचरितम्)

“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तन्वचमत्कारहेतुत्वे सर्वत्राप्यदुभुतो रसः

तस्माददुभुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥” (સાહિત્યદર્પણઃ)

સાહિત્યકારોએ પોતાના મતના સમર્થનમાં કેટલેક ઠેકાણે ચર્ચા પણ કરી છે. ‘યુદ્ધસ્ય વાર્તા રમ્યા ચ’ આ સુભાષિત લખનાર કવિએ વીરરસ માટેની પોતાની રુચિ વ્યક્ત કરી છે. રૂપગોસ્વામીએ પોતાના “उज्ज्वलनीलमणिः” નામના સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથમાં ભક્તિરસનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને એનો પુરસ્કાર કર્યો છે. એમના મતને બધા સંત કવિઓએ પોતાના સાહિત્ય દ્વારા ખૂબ પારપુષ્ટ કર્યો છે. સમર્થ રામદાસ જેવા શ્રોષ્ટ્ર પુરુષે ‘भक्तिहीन जें जें कवन । तैं तैं जाणवैं श्रानाचैं वमन’ જેવાં વચનો દ્વારા ભક્તિકાવ્યનો મહિમા અને ભક્તિહીન કાવ્યની વ્યર્થતા ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી છે. આમ જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા રસો માટે સાહિત્યકારો અને રસિકો વિશેષ આકર્ષણ ધરાવતા આવ્યા છે એવું અનુમાન રસની પ્રધાનતાનું આ બદલાતું સ્વરૂપ જોઈને જ કોઈ કરે તો તે યોગ્ય જ છે. પણ એનો અર્થ એ નથી

કે જે સમયે શૃંગારરસપૂર્ણ કાવ્યો સમાજમાં વિશેષ પ્રિય હતાં તે સમયે વીરરસપૂર્ણ અથવા હાસ્યરસમય કાવ્ય પ્રત્યે સમાજમાં અભિરુચિ હતી જ નહીં ! શૃંગારિક કાવ્યના સમયમાં પણ કરુણ, વીર, ભક્તિ ઇ. જુદા જુદા રસોથી યુક્ત કાવ્યોનો રસાસ્વાદ લેનારા અને શૃંગારિક કાવ્યોને ‘રણ્ડાગીતાનિ’ તરીકે હલકું ગણાવનારા લોકો પણ સમાજમાં હોવા જ જોઈએ. ‘શૃંગારના મસ્તકે પગ મૂકનાર’ શાન્તારસનું જ્ઞાનેશ્વરે જ્યારે મરાઠી ભાષામાં સિંચન કર્યું ત્યારે શૃંગારિક કાવ્યોના ચાહકો મહારાષ્ટ્રમાં હતા જ નહીં એવું કહી શકાય નહીં. તે સમયમાં પણ શૃંગારિક કાવ્યરચના કરનારા કવિ અને એના રસિકો સમાજમાં હશે પણ એમને એ સમયના પ્રતિનિધિ તરીકે ન ગણાવી શકાય. પારતંત્ર્યના સમયમાં પણ દેશભક્તિ સિવાય અન્ય વિષયોમાં સાહિત્યનિર્મિત કરનાર પુષ્કળ લેખકો હતા. એમને આપણે તે સમયના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકીએ ખરા ?

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રમાં શૃંગાર, વીર, કરુણ, અદ્ભુત, ભક્તિ વગેરે રસોને પોતપોતાની અભિરુચિ અનુસાર અગ્રસ્થાન આપનાર લોકો છે. એમાં હાસ્યરસને એવું સ્થાન આપનાર કોઈ નથી. તો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હાસ્યરસથી ભરપૂર એવી રચનાઓ જોવા મળે છે. નાટ્યક્ષેત્રમાં વિદૂષક દ્વારા ઉત્પન્ન થતા હાસ્યરસને આમાં ગણાવવાની જરૂર નથી.

‘સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર’ માં ‘હાસ્યરસનિર્દેશઃ’ એ શીર્ષક હેઠળ એકંદરે કુલ ૫૬ શ્લોકો સંકલિત કર્યા છે, અને એમાં નિર્લજ્જ, ખાઉધરો, કાયસ્થ, વેશ્યાગામી, બે સ્ત્રીઓનો પતિ, જમાઈ, ધૂર્ત, વેપારી, નિરક્ષર, મૂર્ખ, ગાયક, વ્યભિચારી ઔદ્ભિષ્ઠ, પાકાન્તર ન કરનારા ‘પાઠક’, કુરૂપવેશ્યા વગેરે લોકોની હાંસી ઉઠાવનારા શ્લોકોનો એ સંગ્રહ છે.

‘હાસ્યરસનિર્દેશઃ’ પ્રકરણના શ્લોકોની ઓછી સંખ્યા અને સાથે એ જ સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગારના શૃંગાર વિશેના પ્રકરણનું વિવિધતાપૂર્ણ વર્ગીકરણ અને એમાંના દરેક વિષયને લગતાં સુભાષિતોની સંખ્યા જોતાં સંસ્કૃત કવિઓને વિનોદયુક્તિ હતી કે કેમ એવું લાગે છે. પણ એ મત યોગ્ય નથી. કારણ સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર એ કોશ હોવાને કારણે વિષયાનુસાર એમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં સુભાષિતોમાં ઉચ્ચ કક્ષાના હાસ્યરસની છટા દેખાઈ આવે છે. દા. ત. શિવપાર્વતી ઇત્યાદિ દેવતાના સ્તુતિપરક ધણા શ્લોકોમાં એટલી ઉચ્ચ કક્ષાનો વિનોદ જોવા મળે છે કે અન્ય-ભાષામાં એવો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. દા. ત.

તાતં તત્તાતતાતં કથય હરકુલેડલ્લક્રુતે સમ્પ્રદાને
તચ્છુત્વા ચન્દ્રમૌર્લિતમુલ્લકમલો જાતલજ્જો વમ્ભૂવ ।
બ્રહ્માવાદિત્ તદાનીં શ્રુણુત હરકુલં વેદકળ્થોગ્રકળ્થૌ
શ્રીકળ્થાન્નીલકળ્થઃ પ્રહસિતવદનઃ પાતુવશ્ચન્દ્રચૂડઃ ॥

(શંકર-પાર્વતીના વિવાહ પ્રસંગે પુરોહિત શંકરને એમના પૂર્વજોનાં નામ વિશે પૂછે છે. શંકર રહ્યા અનાદિ એ પૂર્વજોનાં નામ શી રીતે આપી શકે ? તેથી તેઓ નિરુત્તર જ રહ્યા. તે પ્રસંગે બ્રહ્મદેવે સમયસૂચકતા વાપરીને નીલકંઠ, વેદકંઠ, ઉગ્રકંઠ, શ્રીકંઠ એટલે કે જે ખરી રીતે શંકરનાં જ નામો છે તે જ પૂર્વજોનાં નામો તરીકે ગણાવ્યા.)

દર્ષાદમ્ભોજજન્મપ્રભૃતિદિવિષદાં સંસદિ પ્રીતિમત્યા
 શ્વશ્વા મૌલૌ પુરારેદુહિતૃપરિણયે સાક્ષતે ચુમ્બ્યમાને ।
 તદ્ભક્ત્ર મૌલિકત્રે મિલિતમિતિ મૃશં વીક્ષ્ય ચન્દ્રઃ સહાસો
 દૃષ્ટ્વા તદ્વૃત્તમાશુ સ્મિતસુભગમુખઃ પાતુવચ્ચન્દ્રચૂડઃ ॥

(પાર્વતીની માતા પોતાના પંચમુખી જમાઈના મસ્તકનું પ્રેમપૂર્વક અવધાણ કરતી હતી, ત્યારે શંકરના મસ્તક પરના પાંચમા મુખનું જ તેણીને યુગ્મન થયું.)

ક્વ તિષ્ઠતસ્તે પિતરૌ મમેવેત્યર્પણયોક્તે પરિહાસપૂર્વમ્ ।
 ક્વ વા મમેવ શ્વશુરૌ તવેતિ તામીરયન્ સસ્મિતમીશ્વરોડગ્યાત્ ॥

(પાર્વતીએ શંકરને મળકમાં કહ્યું કે મારી માફક તમને માતાપિતા ક્યાં છે ? ત્યારે તેમણે વળતો સવાલ પૂછ્યો કે તને પણ મારી જેમ સાસુ-સસરા ક્યાં છે ?)

યુગપત્ સ્વગણ્ડચુમ્બનલોલૌ પિતરૌ નિરીક્ષ્ય હેરમ્બઃ ।
 તન્મુખમેલનકુતુકી સ્વાનનમપનીય પરિહસન્ પાયાત્ ॥

(માતાપિતા એક સાથે જ પોતાનું યુગ્મન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ જોઈને ચતુર ગણપતિએ પોતાનું મુખ એકદમ પાછળ ખેંચી લઈને ઘડીભર એમની ગમ્મત કરી.)

વિષ્ણોશ્ચાગમનં નિશમ્ય સહસા કૃત્વા ફળીન્દ્રં ગુણં
 કૌપીનં પરિધાય ચર્મ કરિણઃ શમ્ભૌ પુરો ધાવતિ ।
 દૃષ્ટ્વા વિષ્ણુરથં સકમ્પહ્લદયઃ સર્પોડપતદ્ ભૂતલે
 કૃત્તિર્વિસ્વલિતા હિયા નતમુખો નગ્રો હરઃ પાતુ વઃ ॥

(કમરના ગજચર્મ ઉપર શંકરે ભુજંગને કમરપટ્ટા તરીકે બાંધ્યો અને શંકર ગરુડવાહન વિષ્ણુના સત્કાર માટે સામે ગયા. એટલામાં ગરુડને જોઈને સર્પ ભયભીત થઈને નીચે પડી ગયા અને સાથે સાથે શંકરનું ગજચર્મ પણ નીચે સરી પડ્યું.)

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની વિનોદબુદ્ધિના થોડા નમૂના આવાં સુભાષિતોમાં જોવા મળે છે. એનું જો યોગ્ય સંકલન થાય તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હાસ્યરસ નથી એ ગેરસમજ દૂર થઈ શકે.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં ‘કુટ્ટિનીમત’ના કર્તા દામોદર ભટ્ટ (૧૧મી સદી) અને દેશોપદેશ તથા નર્મમાલા ના લેખક ક્ષેમેન્દ્ર, આ બંને કાશ્મીરી લેખકોએ પોતાના ગ્રંથમાં હાસ્યરસનો સારો આવિષ્કાર કર્યો છે. હાસ્યરસપ્રધાન ગ્રંથોના દામોદર ભટ્ટ અને ક્ષેમેન્દ્ર એ પ્રમુખ પ્રાચીન લેખકો છે એવું કટીએ તો તે યોગ્ય જ છે.

‘કુટ્ટિનીમત’ કાવ્યમાં દામોદર ભટ્ટે ‘સમય’ નામનાં આઠ પ્રકરણોમાં પ્રવરપુરની કલાવતી નામની વેશ્યાને એક હજમ દ્વારા જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે હસ્યરસ સભર છે. વેશ્યાગામી લોકોના મનમાં વેશ્યાઓ માટે પ્રતિકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી આ ઉપદેશ કટાક્ષમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ક્ષેમેન્દ્રના દેશોપદેશ^૧માં બધા મળીને આઠ ઉપદેશ છે. એમાં કંજૂસ, વેશ્યા, ગૌડચ્છાત્ર, ધરડો જમાઈ, વૈદ્ય, ગાંધી, કાયસ્થ વગેરેના દોષ વિનોદપદ્ધતિથી બતાવ્યા છે. દા. ત. ગૌડચ્છાત્રનું વર્ણન જુઓ—

અલ્પિજ્ઞોડલ્યહંકારઃ સ્તબ્ધો વિપ્રતિપત્તયે
ગૌડઃ કરોતિ પ્રારમ્ભે માણ્યે તર્કે પ્રમાકરે ।
સ્પર્શં પરિહરન્ યાતિ ગૌડઃ કક્ષાકૃતાશ્ચલઃ
કુશ્ચિતેનૈવ પાર્શ્વેણ દમ્ભભારભરાદિવ ॥

ક્ષેમેન્દ્રે ‘નર્મમાલા’ નામના કાવ્યમાં ‘પરિહાસ’ નામનાં ત્રણ પ્રકરણોમાંથી કાયસ્થ, નિયોગી, પરિપાલક (રાજ્યપાલ), ચાર્કિક (ગુપ્તચર), લેખક વગેરે રાજ્યાધિકારી લોકોની ચૈસા પડાવવાની અનેક તરફીઓ વિનોદી અને કટાક્ષયુક્ત શૈલીમાં વર્ણવી છે. આ હાસ્યપ્રધાન સાહિત્ય સમાજને હિતોપદેશ આપવા માટે લખ્યું છે એવું ક્ષેમેન્દ્રે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમનાંજ શબ્દો ટાંકીએ તો—

અપિ સુજનવિનોદાયોમ્મિતા હાસ્યસિદ્ધયૈ ।

કથયતિ ફલમૂતં સર્વલોકોપદેશમ્ ॥

(નર્મમાલા ૩-૧૧૪)

રઘુવંશના છઠ્ઠા સર્ગમાં હન્દુમતી સ્વયંવર માટે ભેગા થયેલા રાજાઓની શૃંગારચેષ્ટાઓ અને કુમાર-સમવમ્ના પાંચમા સર્ગના બનાવટી બ્રહ્મચારી અને તપસ્વિનીના સંવાદમાંથી કાલિદાસના નર્મવિનોદનો સારો ખ્યાલ આવે છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ હાસ્યરસની ઉપેક્ષા કરી છે એવો આક્ષેપ કરવો અનુચિત છે. જુદાં જુદાં નાટકોમાં વિદૂષકોએ નિર્માણ કરેલા હાસ્યરસના પ્રસંગો ટાંકીને આ ચર્ચા વધુ સંબાવી શકાય એમ છે, પરંતુ તેની અહીં જરૂર જણાતી નથી.

જુદા જુદા સમયમાં સમાજની રસાભિરુચિમાં ફેરફાર થતો હોય છે એવો અમારો મત અમે ઉપર આપ્યો જ છે. તે અનુસાર આધુનિક સમયમાં સમાજમાં સૌથી લોકપ્રિય રસ કયો એવું જો કોઈ પૂછે તો તેનો હાસ્યરસ એ એક જ જવાબ છે. આધુનિક સમયમાં જેટલું હાસ્યરસપ્રધાન સાહિત્ય નિર્માણ થયું તેના શતાંશ પણ પ્રાચીન સમયમાં થયું નથી એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કને કારણે અથવા વેપાર-ઉદ્યોગ અને કૌટુંબિક ચિંતામાં પિસાયેલા આજના વાચકવર્ગને બે ઘડી હસાવે-ગમ્મત કરાવે એવા સાહિત્યની જરૂર ભલી થવાને કારણે ‘હાસ્ય’ એ જ સર્વત્ર ‘રસરાજ’ બન્યો છે. આજકાલનાં સામયિકોમાં ચોક્કસપણે વંચાતો જો કોઈ ભાગ હોય તો કટાક્ષો, કાર્ટૂનો, જોકસ વગેરે વિભાગ જ છે.

૧૯મી સદીમાં બીજી પ્રાદેશિક સાહિત્યની જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ હાસ્યરસનો પ્રવાહ નિર્માણ થયો ન હતો. પરંતુ પછીના સમયમાં સંસ્કૃત કવિઓએ હાસ્યરસપ્રધાન કાવ્યો, નાટકો લખવામાં ખૂબ ઉત્સાહ બતાવ્યો છે. હાસ્યરસપ્રધાનતા એ આધુનિક સાહિત્યની ઐતિહાસિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રવાદી ઇ. સાહિત્યપ્રવૃત્તિની જેમ જ એક પ્રવૃત્તિવિશેષ તરીકે ગણાવી શકાય. અર્વાચીન સમયમાં ‘માહિષ-શતકમ્’^૨ ને પ્રથમ હાસ્યરસપ્રધાન કાવ્ય તરીકે ગણાવી શકાય. ૧૭મી સદીમાં તંબવરના તુકોજ

૧ કાશ્મીર સંસ્કૃત સીરિજ, ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રકાશિત.

૨ ઈ. ૧૯૩

ભોસલેના વંશસ્થર નામના એક આશ્રિત કવિ હતા. એક વખત રાજ્યે એનું અપમાન કર્યું. તેથી તેઓ રાજાશ્રય છોડી ક્યાંક જતા રહ્યા અને ત્યાં એમણે આ શતકની રચના કરી. આ શતકમાં રાજા અને આખલા વચ્ચેનું સામ્ય વ્યાજસ્તુતિ દ્વારા સૂચિત કર્યું છે. એ કવિએ આ શતક રાજાને ભેટ તરીકે મોકલાવ્યું ! (કવિની બદલો લેવાની રીત કેવી અજબ છે !)

“સુગ્રીવોડસિ ગજોડસિ ભૂપ વપુષા નીલઃ પ્રભાવી તથા
ધૂમ્રચાસિ મહાનુભાવમહિષ ત્વં દુર્મુખઃ કેસરી ।
ઇત્યં તે સતતં મહાકપિશતાકારસ્ય સાહાય્યતઃ
સીતાં પ્રાપ્ય વિલુહ્ય દુઃખજલધિં નન્દામિ રામઃ સ્વયમ્ ॥”

આ શ્લોકમાં રામની વાનરસેનાના મોટા મોટા વાનરોની ઉપમા આપીને રાજાની વ્યાજસ્તુતિ કરી છે. વિઠ્ઠલપંત (વિઠેળા અણ્ણ દક્ષતરદાર) નાં વિવિધ કાવ્યોનો પરિચય પહેલાં આવી ગયો છે. એમનાં ‘સુશ્લોકલાઘવમ્’ના લગભગ બધાં જ સુભાષિતો શ્લેષમૂલક હોવાથી અનેક શ્લેષોપમાનોને લીધે હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. દા. ત.

અમૃતૈકલાલસાત્મા વિગતસ્નેહઃ સ્વકાર્મકેષ્વપિ યઃ ।
ગિરિકાનનાસનોડયં માર્જારઃ સંયમીવ મે માતિ ॥

(ગિરિકાનનાસનઃ = [૧] ગિરિ + કાનન + આસન = સંયમી. [૨] ગિરિક (ઉદરનું અમૃત) + કાનન + આસન = બિલાડી.) એમ આ શ્લોકમાં સંયમીનું અને બિલાડાનું શ્લેષમૂલક સાધર્મ્ય બતાવ્યું છે, એ ખૂબ હાસ્યોત્પાદક છે.

જનાર્દનો નરહિતો ભૂત્વાકાર વિપર્યયાત્ ।
અવતીર્ણ ઇવ પ્રાયઃ સ જર્દેલ્યભિધીયતે ॥

આ સુભાષિતમાં જર્દા (તમાકુ) એ શબ્દની સંસ્કૃત નિરુક્તિ ખૂબ વિનોદી રીતે રજૂ કરી છે. જનાર્દન શબ્દના બંને ન કાઢી અને એમાંનો બાકીનો શબ્દ સિદ્ધ કરવાથી જર્દા થાય છે. નરહિત અને બાકારવિપર્યયનો શ્લેષ ધ્યાનમાં લઈએ તો જનાર્દન અને જર્દાનું ઔપચ્ય પણ પ્રતીત થાય છે.

લઙ્કા વક્ષસ્યપિ પદમિયં તીર્થપાદસ્ય વિષ્ણોઃ
વારંવારં ચરણકમલં સેવતે સ્નેહસાન્દ્રા ।

ધન્યા કન્યા સકલસરિતાં પત્યુરત્યુત્તમાઙ્ગી
યુક્તં સ્ત્રીણાં ભવતિ બહુશો માતૃગેહં સુખાય ॥

સુશ્લો. ૧૭૪

અર્થાહરણકૌશલ્યં કિં સ્તુમઃ શાસ્ત્રવાદિનામ્ ।
અવ્યયેભ્યોડપિ યૈરર્થા નિષ્કાસ્યન્તે સહસ્રશઃ ॥

સુશ્લો. ૪૮૩

શ્રુત્વા વિષ્ણોર્ભક્તિમાહાત્મ્યચર્ચાં
કામાન્ધાનાં મૃધ્યુદેતીવ શૂલમ્ ।

મૂર્ધાન્દોલં ગ્રામગીતે વદન્તિ

વા વાઃ લાશી ઠીક ક્યા બાત હો હો ' ॥

સુસ્લો. ૪૯૦

લિઙ્ગપરામર્શવ્યભિચારવિચારકા હિ તર્કજ્ઞાઃ ।

કલયન્તીશ્વરસિદ્ધિં તદ્ધિ વિપુલમત્ર ચિત્રકુદ્ ભવતિ

॥ ૪૯૦ ॥

આવા ધણુ શ્લોકોમાંથી વિકલપતની વિનોદ્યુદ્ધિ જણાઈ આવે છે.

કપીનામુપવાસઃ આ કાવ્યમાં શ્રીશેલ તાતાચાર્યે (શ્રી. ડી. ટી. તાતાચાર્ય શિરોમણિ-જન્મ ઈ. ૧૮૯૨) ચંચળ સ્વભાવના લોકોનું વ્રતપાલન કેવું હોય છે એનું ખૂબ વિનોદી વર્ણન કર્યું છે. કાલિદાસના મેઘદૂતમ્ નું કાકદૂતમ્ ના નામથી વિડમ્બન કાવ્ય ધારવાડના નિવાસી સહસ્રણુદે શાસ્ત્રીએ કર્યું છે.^૩ શ્રી એમ. આર. રાજગોપાળ અય્યંગારે પણ એક કાકદૂતમ્^૪ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં જલના કેદી, ચોરનું દૂતકર્મ કાગડો કરે છે એવું વર્ણન છે. શ્રી ડી. વ્હી. કૃષ્ણમૂર્તિ શાસ્ત્રી (પૂના) એ પણ એવું જ એક 'શૂનકદૂતમ્' લખ્યું છે અને જલનો એક કેદી કૂતરા સાથે પોતાની પ્રેયસીને સંદેશો મોકલાવે છે, એવું વર્ણન છે.

બલ્લવદૂતમ્ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ પ્રાધ્યાપક બટુકનાથ શર્માએ 'બલ્લવદૂતમ્' નામનું વિડમ્બન-કાવ્ય લખ્યું છે.^૫ પં. રામાવતાર શર્માએ 'મુદ્ગરદૂતમ્' નામનું એક વિનોદી કાવ્ય લખ્યું છે અને એનો ઉદ્દેશ્ય દૂત કાવ્યના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. આ કાવ્ય વારાણસીના 'સુપ્રભાતમ્' નામના સામાયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. 'મેઘદૂત'ની વિડમ્બનના આ વિવિધ અને વિનોદી કાવ્યોનો થોડો ખ્યાલ આવે એ માટે રામાવતાર શર્માના મુદ્ગરદૂતમ્ માંથી થોડા શ્લોકો અહીં આપ્યા છે.

કિં મે પુત્રર્ગુણનિધિરયં તાત એવૈષ પુત્રઃ

શૂન્યધ્યાનૈસ્તદહમધુના વર્તયે બ્રહ્મચર્યમ્ ।

કશ્ચિન્મૂર્ખેશ્ચપલ-વિધવા-સ્નાન-પૂતોદકેષુ

સ્વાન્તે કુર્વન્નિતિ સમવસત્ કામગિર્યાશ્રમેષુ ॥

શાલજ્ઞાનમપિ નનુ તનુર્દૂષિતાવસ્કરાદૈઃ

શુદ્ધઃ કઃ સ્યાદ્ ગુરુરિતિ ભુવં સમ્ભ્રમન્ મૂર્ખદેવઃ ।

બ્રત્રે કશ્ચિદ્ ગુરુમથ શકૃત્પૂયરક્તાદિશૂન્યં

ચૈત્યે કર્મિમચ્ચન વિનિહિતં જીર્ણપાષણખણ્ડમ્ ॥

શ્રુત્વા મૃત્યું જરઠવિદુષઃ કસ્યચિત્કાશિકાયાં

શિષ્યૈઃ પૃષ્ઠઃ કથય ભગવન્ કારણં તસ્ય મૃત્યોઃ ॥

૩ ઈ. સ. ૧૯૧૭માં ધારવાડથી પ્રકાશિત

૪ ઈ. સ. ૧૯૪૦માં અમૃતમલૈનગર થી પ્રકાશિત

૫ ઈ. ૨૫૪

પૈતૈર્દ્વાપાન્તરગતિમયં શંસતિ સ્મૈષ વિપ્રઃ

તસ્માદ્ યાતો યમગૃહમસાવિયુવાચ સ્વશિષ્યાન્ ॥

કાલે યાતે પિતરમથ ચ વ્યાધિતે શુશ્રુવાન્ સ
ગ્રામં ગત્વા જ્ઞટિતિ જરઠં તં સમાચ્છિદ્ય વૈદ્યાત્ ।

વૈદ્યો નારાયણ ઇતિ વદન્ સ્થાપયિત્વાપગાયામ્

एकादश्यामजलरसनं मारयामास तर्षात् ॥

एकं ब्रह्म स्फुटमिह मृषा पुण्यपापादि भेदः ।

सगुमुद्राद्यैः स्पृशति न यमो धर्मलिङ्गैरुपेतम् ॥

भार्यापुत्रादिकपरिहृतिः स्वर्गसोपानधारा ।

जल्पन्निथं जगति विदधे पातकस्य प्रचारम् ॥

શતક કાવ્યોમાં વિનોદી કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

પલાણ્ડશતકમ્—જયપુરના આયુર્વેદના પ્રાધ્યાપક શ્રી કૃષ્ણરામ શર્માએ પલાણ્ડ = કુંગળી એ લોકપ્રિય વિષય પર આ વિનોદી શતક લખ્યું છે. એ ઉપરાંત ‘સારશતકમ્’, ‘આર્યાલિઙ્કારશતકમ્’, ‘મુક્તાવલી-મુક્તમ્’ અને ‘હોલિમહોત્સવઃ’ જેવા અપાન્તર કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. ‘પલાણ્ડ’ એ વિષય પર મુકુટ વિશ્વલાયાર્થે પલાણ્ડપ્રાર્થના નામનું બીજું એક વિનોદી કાવ્ય લખ્યું હતું, જે ‘સહદયા’ પત્રિકામાં (૮મું વર્ષ) પ્રકાશિત થયું હતું.

હોલિકાશતકમ્—‘હોલિમહોત્સવઃ’ કાવ્યનો નિર્દેશ ઉપર આવી ગયો છે. એ જ વિષય પર આલ્મોડાના વિશ્વેશ્વર કવિએ ૧૮મી સદીના આરંભમાં આ વિનોદી કાવ્ય લખ્યું.^૧ એ ઉપરાંત ‘વક્ષોજ-શતકમ્’, ‘રોમાવલીશતકમ્’ એ શૃંગાર અને હાસ્યપ્રધાન શતકો અને ‘આર્યાશતકમ્’, ‘રુક્મિણીપરિણયમ્’ (નાટક), નવમાલિકા નાટિકા ‘મન્દારમઞ્જરી’ (ગદ્યકથા), ‘લક્ષ્મીવિલાસમ્’ ‘ષટ્ક્રતુર્વર્ણનમ્’, કવીન્દ્રાભરણમ્ (૪ સર્ગોનું ચિત્રકાવ્ય) ‘નૈષઘ-ટીકા’, ‘રાસમઞ્જરી-ટીકા’ વગેરે જુદા જુદા વિષયો પર શ્રી વિશ્વેશ્વરે લેખન કર્યું છે.

સમ્માર્જનીશતકમ્—મેલકોટેનિવાસી અનન્તાલ્વાર નામના કવિએ સાવરણીનું મહત્ત્વ વિનોદી પદ્ધતિથી વર્ણવ્યું છે. આ જ વિષય પર ‘માર્જની’ નામનું સ્ફુટ કાવ્ય અને એક વિનોદી નિબંધ ‘સંસ્કૃત-ચન્દ્રિકા’ (૫મું વર્ષ)માં પ્રકાશિત થયો છે.

આખી માનવજાતિને સેંકડો વર્ષોથી પીડા આપનાર માંકડ અને મચ્છર જેવાં કુદ જાતુઓને પણ વિનોદી કાવ્યમાં સ્થાન મળ્યું છે.

“ક્ષીરામ્બુધૌ હરિઃ શેતે હરઃ શેતે હિમાલયે
બ્રહ્મા પદ્માસને શેતે મન્યે મત્કુળશઙ્કયા ॥”
‘પ્રાકૃપાદયોઃ પતતિ ખાદતિ પૃષ્ઠમાંસમ્ ।’

આવાં સ્ફુટ સુભાષિતોમાં પ્રાચીન કવિઓએ આ ઉપદ્રવી જીવોનું વર્ણન કર્યું છે. આધુનિક સમયમાં પૂનાના શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ શાસ્ત્રીએ લખેલું એક ‘મત્કુળાષ્ટકમ’ સહૃદય પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. બી. સ્વામીનાથ સર્મા (આત્રેય) એ ‘મશકઃ’ (મચ્છર) વિશે શ્લોકો લખ્યા છે.

કલિવિઙ્મ્બનમ્—આ શતક કાવ્ય નીલકંઠ દીક્ષિતે લખ્યું છે અને એમાં

“ન મેતવ્યં ન બોદ્યવ્યં ન શ્રાવ્યં વાદિનો વચઃ
જ્ઞાતિ પ્રતિવક્તવ્યં સમાસુ વિજિગીષુભિઃ ॥”

“પ્રામાણ્યબુદ્ધિઃ સ્તોત્રેષુ દેવતાબુદ્ધિરાત્મનિ ।
કીટબુદ્ધિર્મનુષ્યેષુ નૂતનાયાઃ શ્રિયઃ ફલમ્ ॥”

આવાં સુભાષિતો દ્વારા કટાક્ષયુક્ત વિનોદ કરવામાં આવ્યો છે.

કલિયુગાચાર્યસ્તોત્રમ્, કલિયુગપ્રતાપવર્ણનમ્, કલિવૃત્તાદર્શપુરાણમ્ જેવાં કળિયુગ વિશેનાં વિવિધ વિનોદી કાવ્યો કુરુદ્વાડના વાટવે શાસ્ત્રીએ લખ્યાં છે. કલિવૃત્તાદર્શપુરાણમ્માં

“સુધારકેષુ યે મુખ્યાઃ સમાલેક્ષચરણોદિગઃ ।
પણ્ડિતાસ્તે બ્રુવન્ત્યેવં વયં પ્રોફેસરા ઇતિ ॥”

આ રીતે અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને આધુનિક તથાકથિત સુધારકોની શાસ્ત્રીજીએ મશ્કરી કરી છે. કેટલાંક વિડમ્બનાત્મક દૂતકાવ્યોનો નિર્દેશ પહેલાં આવી ગયો છે. ધારવાડના સહસ્ત્રશુદ્ધેશાસ્ત્રીએ ‘ચહાગીતા’ નામનું એક વિડમ્બન કાવ્ય લખીને ચહાના વ્યસની લોકોની મશ્કરી કરી છે.

મૂર્ખાણાં વિષવર્ષિણી ભગવતીં વંશાચલાધ્યાયિનીમ્ ।
અમ્બ ત્વામનુસન્દધામિ खलु ‘टी’-गीते पयोद्वेषिणीम् ॥

આમ ચહા-ધ્યાનનો પ્રારંભ કરીને છેલ્લે—

“ઇતિ શ્રીમચ્ચહાગીતોપનિષત્સુ રથ્યાકુલ્યાયાં પતનશાસ્ત્રે
ચહાતદ્ભક્તસંવાદે અનર્થપરમ્પરા નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ”

એ વાક્યમાં અને

‘યત્ર પેયેશ ટી-દેવો યત્ર કમ્પધરા નરાઃ ।
તત્રાલ્પાયુર્વિપદ્રોગા ધ્રુવાઽનીર્તિર્મતિર્મમ ॥

જેવા શ્લોકમાંથી ભગવદ્ ગીતાનું વિડમ્બન સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે.

આ ‘ચહાગીતા’માં પિતાપુત્રનો સંવાદ જેવા જેવો છે.

પિતા—ધૂમ્રપાનં કુતો વત્સ ?

પુત્ર—જલં તેન ન બાધતે ।

પિતા—કસ્માત્ ક્રોપ ?

પુત્ર—વર્તેતે તેન મસ્તિષ્કં શીતલં સદા ।

પિતા—કુતઃ ક્યાપમ્ ?

પુત્ર—રુમાલસ્ય ભારેણ વ્યથતે શિરઃ ।

પિતા—ચહાપાનેન કિમ્ ?

પુત્ર—તેન, તન્દ્રાલુર્ન નરો ભવેત્ ॥

પિતા—ટાઈટકોટાદિભિઃ કિં ?

પુત્ર—ન સ્યાન્નરસ્તેન તુન્દિલઃ ।

પિતા—સેવતે મદિરા કસ્માત્ ?

પુત્ર—સા પ્લેગપ્રતિબન્ધિકા ॥

‘ચહામીતા’નો અંત ‘ટિયે નમઃ ટિયે નમઃ ટિયે નમો વિહીંસ્વામિને ટિયે । શુર્ શુર્ ભૂસ્ । સોઢાઘાટરાય ફટ્ ॥ એવી પદ્ધતિથી કર્યો છે.

૨૬ા જોટલી જ સમાજમાં લોકપ્રિય પરંતુ જૂના લોકોને અપ્રિય એવી કાફી વિશે ‘આત્રેય’ કવિએ રચેલ ‘કોફીષોઢશિકા’, એમ. વ્હી. સમ્પતકુમાર આચાર્યે રચેલ ‘કોફીપાનીયમ્’^૭ અને ‘કોફી-ત્યાગ-દ્વાદશમઞ્જરીકા (શ્રી શંકરાચાર્યના દ્વાદશપઞ્જરિકા સ્તોત્રનું વિડંબન) વગેરે કાવ્યો નોંધપાત્ર છે. વેંકટેશ્વર નામના કવિએ હમણાં જ ‘કોફીશતકમ્’ કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં આવા વિડંબનાત્મક શ્લોકમાં કાફીવપયક વિનોદ કર્યો છે.^૮

યાનિ કાનિ ચ પાપાનિ જન્માન્તર-કૃતાનિ ચ

તાનિ સર્વાણિ નશ્યન્તિ કોફીપાનાત્ પદે પદે ॥

આ વિડંબનાત્મક વિનોદી કાવ્યપ્રકાર આધુનિક સંસ્કૃત કવિઓમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયો છે. હાપ્પનોના શાલિગ્રામશાસ્ત્રી (‘સાહિત્યદર્પણ’ ની ‘વિમલા’ નામની હિંદી ટીકાના લેખક) શીઘ્ર કવિ હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં કાશીના અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સમ્મેલનમાં પં. મદનમોહન માલવીયાએ એક અગત્યનો પ્રશ્ન ચર્ચા માટે ઉપસ્થિત કર્યો કે “અસ્તિ કિં સંસ્કૃતભાષાયામ્ દૈશી શાશ્વતી લોકોત્તરોપકારિતા વસ્યાઃ અધ્યયનાધ્યાપનાર્થે સર્વેરપિ આર્યવંશીયૈઃ સાર્વજનીનશાશ્વતપ્રવચ્ચાર્થે પ્રયત્નઃ કરણીયઃ ? યદ્યસ્તિ તર્હિ કે ચ તે સર્વોત્કૃષ્ટા ઉપાયાઃ યૈઃ હ્રદમ્ અભીપ્સિતં પ્રાપ્તુમ્ શક્યતે ? એ જ વખતે માલવિયાજીએ એવો ખીન્ને પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત કર્યો કે સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનું અધ્યાપન હિંદી માધ્યમથી થાય તો કેમ ? આ ખીન્ન પ્રશ્નો જવાબ પં. શાલિગ્રામશાસ્ત્રીએ ‘પાશ્ચાત્યશિક્ષાદૂષણાનિ’ નામક એક પ્રખર ટીકાત્મક વ્યંગ્ય કાવ્યમાં આપ્યો. એ કાવ્ય વ્યંગ્યાત્મક અને વિનોદ સભર છે. એ કાવ્યનો નમૂનો જોઈએ.

ચાતુર્યં ચાકરીમાત્રે કૌશલં વૃટપાલિશે ।

માલે લિખતિ ચૈતાવત્ શિક્ષા પાશ્ચાત્યચાલિતા ॥

૭ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા, એપ્રિલ ૧૯૪૧

૮ આ ‘કોફીશતકમ્’ની માહિતી શ્રીરંગમના પ્રખ્યાત વક્તા શ્રી રૂપતમાચાર્ય પાસેથી અમને મળી છે,

બી. એ.-પર્યન્ત-શિક્ષાયાં સદ્વિદ્યાનાં તુ વિશતિઃ ।
 વ્યયીભવતિ ચિત્તં તુ કેચ્છં દાસવૃત્તયે ॥
 યદિ સ્યાન્મૂસલસ્થૂલં ભાગ્યં પ્રીતાદચ દેવતાઃ ।
 તદા 'બાબૂ' સમાપ્નોતિ વેતનં ચ-શરાઙ્કિતમ્ ॥
 વિક્રીય તુ પિતુર્ગૃહં બન્ધકીકૃત્ય ભૂષણમ્ ।
 માતુર્વાપિ સ્વસુર્વાપિ બી. એ.-પર્યન્તમાગતઃ ॥
 કરાલજઠરજ્વાલા કવલીકૃતમાનસઃ ।
 ભારતાકૃતિરાઙ્ગલોડનો વિશ્વં પશ્યતિ શૂન્યવત્ ॥
 એમ. એ.-પર્યન્તમુત્તીર્ણં ઇતિહાસે પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
 છાત્રો ન વક્તું શક્નોતિ ભીષ્મઃ કસ્ય સુતોઽભવત્ ॥
 આઙ્ગલેયાનાં તુ કો રાજા કતિવારં વ્યમૂચયત્ ।
 ઇતિ સર્વં વિજાનાતિ ન જાનાતિ સ્વકં ગૃહમ્ ॥

ઈ. સ. ૧૯૩૧માં અ. ભા. સંસ્કૃત સંમેલનના કવિસંમેલનમાં પં. શાલગ્રામશાસ્ત્રી અધ્યક્ષ હતા. પોતાનું આખું અધ્યક્ષીય ભાષણ એમણે પદ્યમાં જ કર્યું. એ ભાષણમાં પણ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની એમણે હાંસી ઉડાવી હતી.

જયપુરના ભટ્ટ મથુરાનાથ કવિના ઘણાં ગેય કાવ્યો આગલાં પ્રકરણોમાં આપ્યાં છે. એમણે ગોરાગ્લાનુકારી મિ. ચપૈટામન (એક આધુનિક વ્યક્તિ)ની મશ્કરી એક ગેય કાવ્યમાં કરી છે. ચપૈટામન નિરપરાધ પંખીઓના શિકાર માટે ઝાડ પર બેસા હતા ત્યારે

“તાવત્ પૈન્ટલન-વિવરેણ કુકલાસઃ કોઽપિ ।
 રિઙ્ગન્ રિઙ્ગન્ નિમૃતમયાસીત કટિપદ્મતૌ ॥”

અને ત્યાર બાદ અસ્વસ્થ બનેલા આ મહાભાગ ‘જેન્ટલમન્ મહાભાગઃ પતિતઃ ક્ષિતૌ’ ॥ એવો એમના શિકારના શોષનો કરુણ અંતમ આપ્યો.

સાહિત્યવિનોદરાજઃ

કલ્યાણના શ્રી શ્યા વિ. રાજે, (વકીલ) એ લખેલો ૭૦ શ્લોકોનો આ કાવ્યસંગ્રહ અનેક દૃષ્ટિએ વૈશિષ્ટ્ય ધરાવે છે. કાવ્યનો વિષય સર્વથા આધુનિક પ્રકારનો છે. કાવ્યના પ્રારંભમાં કવિ કહે છે કે—

નવમપ્યેતત્ કાવ્યં રુચિરં સાહિત્યકોવિદસ્યૈવ ।
 સઘસ્તના હિ વિષયા વર્ણ્યન્તે તત્ર તદનુસારેણ ॥

આમાં એમણે વીજળીના પંખા અને ગુપ્તચર વગેરેનાં સામ્યો બતાવ્યાં છે.

૬ શિવાજી મુદ્રણાલય, દાદર, બુલ્ડેશી પ્રકાશિત, મૂલ્ય ૧-૫૭ રા.

કોળે લબ્ધ્વા સ્થાનં ચપલોપસ્થિતિબલ્લેન વલિતમુખમ્ ।
પરિતઃ શ્રુતિમપિ કુરુતે ત્રિધુત્વ્યજનં તુ તન્ન ગુપ્તચરઃ ॥

(૨) સીવણુકામ કરનારી સ્ત્રી—

આદૌ કૃન્તામિ ગલં હસ્તછેન્દ્રો ભવેત્તતઃ સુકરઃ ।
આલાપા દ્વિજસદને સીવન્તીનાં તુ બાલિકાનાં તે ॥ ૧૬ ॥
ઉદરં દારય તસ્ય ષ્છિન્દિ પદં તસ્ય કર્ષ તસ્ય શિલામ્ ।
શિક્ષેયં બાલેભ્યોઽક્ષરબોધે દીયતે તુ ગુરુણા સા ॥ ૧૭ ॥

(૩) ચંપલખૂટ સમારનાર મેચીને—

અસ્યાભૂદ્ વહ્નુલમ્બા જિહ્વા તાં છિન્દિ, તાઙ્થતાં પાર્ણિઃ ।
આદેશોઽયં પાદત્રાણક્રયણે તુ ચર્મકારાય ॥ ૧૮ ॥

(૪) આગગાડીના ત્રીજા વર્ગનો પ્રવાસ—

સુખમપ્રવાસગમનં કથિતમિદં પ્રજ્ઞ-મર્તુહરિણા યત્ ।
મન્યેઽનુભૂય તત્ત્વલુ તૃતીયવર્ગે પ્રવાસમગ્નિરથે ॥ ૧૭ ॥

(૫) નશાળખી—

પ્રતિષિદ્ધં મુખ્ય્યાં મધુપાનં ભૂતયે હિ દીનાનામ્ ।
તત્પલમાવિર્ભૂતં તેષાં કસ્યાણયોગ ઇતિ યુક્તમ્ ॥ ૧૮ ॥

દિલ્હીના ગુરુદયાલ શર્મા (દેવીદાસ મન્દકવિ)ની કાવ્યશૈલી પણ ખૂબ વિનોદી છે. ‘સંસ્કૃત રત્નાકર’ માસિકમાં એમનાં કાવ્યો ધણાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ૧-૧૨-૫૬ ના અંકમાં ‘ભગવતીસ્તવરાજઃ’ કાવ્ય પ્રકાશિત થયું હતું. એમાં એમણે ખૂબ વિડમ્બનાત્મક કટાક્ષ કર્યો હતો અને આધુનિક ચંચળ યુવતીની હાંસી ઉડાવી હતી. તેઓ લખે છે કે

“અસ્ય ભગવતીસ્તોત્રસ્ય દેવીદાસ (કવિનું ઉપનામ) ઋષિઃ ઉપજાતિશ્ચન્દઃ, રતિર્બીજં, નેત્રે શક્તિઃ, કુચો કીલકમ્, મહાચણ્ડી દેવતા, ભક્તજનમારણમોહનોચ્ચાટનં વિનિયોગઃ” આ પ્રકારની શરૂઆત પછી આગળ લખે છે—

રાક્ષસી—

તીક્ષ્ણાયતાગ્રૈર્નંધરૈઃ સુરક્તૈઃ વૈર્મ્યેર્મહાકાલતતૈશ્ચ કેશૈઃ ।
આલોહિતૈષ્ઠાનુમિતાન્નપાના સાક્ષાદહો રાક્ષસકન્યકેયમ્ ॥
પ્રલમ્બમાન-ત્રિગુણોપ્રલોલવેણીકશા-તાઙ્ગિતપૃષ્ઠભાગા ।
રક્તપ્રપૂર્ણસ્તનકુમ્ભયુગ્મા સાક્ષાદહો રાક્ષસકન્યકેયમ્ ॥

સિંહી—

દદ્યા હરન્તી પરમાનસામિ સ્પૃષ્ટા હરન્તી જનજીવિતાનિ ।
નલ્લૌષ્ઠભાળાકિતરક્તચિન્દુઃ કુશોદરી કેસરિણી કિમેષા ॥

કરેણુ:—

શ્યામા સુમુક્તા સુદતી સલીલા નિરંકુશા દીપ્તમદા સરાગા ।
અનેકપા મન્થરગામિનીયં સાક્ષાદહો ! પદ્મકરા કરેણુ: ॥

શુકી—

રાગં મુખે કેવલમુદ્વહન્તી વધીરિતાર્થા મધુરં લપન્તી ।
સપક્ષપાતા મુજપન્જરસ્થાડ્યુદ્ગાતુકામા કિમહો શુકીયમ્ ॥

વામા—

મધુપ્રમત્તા પ્રતિમાસરક્તા સ્વતંત્રચારા કુલદીક્ષિતાપિ ।
મુદ્રાપ્રસન્ના બલિચર્ચિતાડપિ સાક્ષાદહો વામપરમ્પરેયમ્ ॥

ધણીખરાં વિડમ્બનાત્મક વિનોદી કાવ્યોમાં સમસ્યાપૂર્તિ અથવા શબ્દપરિવર્તનનો પ્રકાર હોય જ છે. આવા શબ્દો દ્વારા કવિ કેટલીક વાર અર્થમાંથી અનર્થ સર્જે છે અને હાસ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. કાલિદાસના ‘વાર્થાવિવ સંપક્તો વાર્થપ્રતિપત્તયે ।’નો નમૂનો જોવા જેવો છે.

વળિગર્થાવિવાપૃક્તૌ હાસ્યસ્ય પ્રતિપત્તયે ।
યુગસ્ય પિતરૌ વન્દે વીવી-વાવૂ સ્વરૂપિણૌ ॥
સુનીલનર્ગિસૌ વન્દે પતિપત્નીસ્વરૂપિણૌ ।
યામ્યાં વિના ન પશ્યન્તિ જનાઃ ફિલ્મસ્થમીશ્વરમ્ ॥

કાલિદાસના પ્રસિદ્ધ શ્લોકનું આ ખૂબ રમુજી વિડમ્બન છે.

‘સંસ્કૃતરત્નાકર’ના ઇષુઆરી-માર્ચ ૧૯૫૭ના અંકમાં ‘ચેતઃ સમુત્કળતે’ આ સમસ્યાની પૂર્તિ શ્રી રામશંકર ભટ્ટાચાર્યે નીચેના બે શ્લોકોમાં કરી છે અને એમાં આજકાલના ખેદરકાર વિદ્યાર્થીની મશ્કરી કરી છે અને ઘણી રમુજ ઉત્પન્ન કરી છે.

“આલસ્યેન, મદેન, વાક્યકલ્પેઃ સંવત્સરં તિષ્ઠતાં
પ્રાસાચ્છાદન—સંગ્રહપ્રણયિનાં કાશીપુરીવાસિનામ્ ।
અસ્માકં વ્યસનચ્છલવ્યસનિનાં ગીર્વાણભાષાર્થિનાં
ગતું સ્વોત્તરપત્રદર્શકગૃહં ચેતઃ સમુત્કળતે ॥
નો વિદ્યાલયદર્શને ન હિ ગુરોરધ્યાપને મે સ્પૃહા
પ્રત્યપ્રત્યિવિમેદનાય મનસો વૃત્તિઃ સ્ફુરત્યેવ નો ।
પાર્શ્વસ્થૈઃ પટુમિશ્ચ યદ્ બિલિખિતં મિત્રૈઃ પરીક્ષાગૃહે
તદ્ દ્રષ્ટું ચ નિરીક્ષકં છલયિતું ‘ચેતઃ સમુત્કળતે’ ॥”

આ પરિહાસપ્રિય કવિઓએ ગહન વિષયો પર ખજુ એ જ શૈલીમાં કાવ્યો લખ્યાં છે. પ્રખ્યાત સાહિત્યશાસ્ત્રજ્ઞ જીગ્નુરામજીએ ‘દગાનન્દાષ્ટકમ્’ નામના કાવ્યમાં મહાપિંદ્યાનંદનો ઉપહાસ કર્યો છે.

સાત્ત્વિકસ્વપ્ન: ૧૦—પુનસેરી નીલકંઠ શર્માએ આ કાવ્યમાં કૃતરે, બળદ, શિયાળ, પોપટ, વગેરેની પરિષદની કલ્પના કરી છે અને તે દ્વારા આજકાલની રાજકીય પરિષદોનો ઉપહાસ કર્યો છે. 'કોંગ્રસ-ગીતા' ૧૧ નામના કાવ્યમાં કોંગ્રેસના સુરત અધિવેશનમાં જે ધમાલ થઈ હતી તે વર્ણવી છે. પ્રસિદ્ધ હિંદી સાહિત્યકાર મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ 'કાન્યકુબ્જલીલામૃતમ્' નામના ૩૮ શ્લોકના કાવ્યમાં કાન્ય-કુબ્જના બ્રાહ્મણોની ઠેકડી ઉડાવી છે.

નાટકોમાં વિનોદ

પ્રહસન એ પ્રાચીન નાટ્ય પ્રકાર હાસ્યરસપ્રધાન હોવાથી આધુનિક વિનોદી લેખકો એ તરફ ખાસ આકર્ષાયા છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પ્રભાવને કારણે બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ આ પ્રકાર વિશેષ પ્રચલિત થયો છે. સંસ્કૃત કવિઓ પણ એમના સમકાલીન સાહિત્યકારો કરતાં કોઈ પણ વિષયમાં પાછળ પડે એવા નથી.

હાસ્યરસપ્રધાન પ્રહસનોમાં વાય. મહાલિંગ શાસ્ત્રીકૃત 'કૌણ્ડિન્યપ્રહસનમ્' અને 'શૃંગ્ગારનાર-હીયમ્', નાગપુરના કે. સ્કન્દ શંકર ખોતનું 'માલાભવિષ્યમ્' અને 'લાલાવૈદ્યમ્' ઇત્યાદિનો નિર્દેશ પહેલાં આવી ગયો છે. એ ઉપરાંત એસ. કે. રામશાસ્ત્રીનું 'દોલાપન્ચીલકમ્' અને 'મણિમન્જૂષા', એલ. બી. શાસ્ત્રીનાં લીલાવિલાસઃ, ચામુંડા અને 'નિપુણિકા', સુરેન્દ્રમોહનનું 'કાન્ચનમાલા' વગેરે ઉલ્લેખનીય પ્રહસનો છે. પૌરાણિક કથાવસ્તુ પર આધારિત નવાં પ્રહસનોમાં પ્રસંગોપાત્ત હાસ્યની છોળા જોડે છે. શ્રી જગદીશ્વર ભટ્ટાચાર્યકૃત 'હાસ્યાર્ણવપ્રહસનમ્'માં સૂત્રધાર 'અનયસિંધુ' નામના કાલ્પનિક રાજાના રાજવહીવટનું વર્ણન કરે છે—

“નીતિર્મીતિમતી દિગ્નતમભજત્ ક્ષિપ્રં સમં સાધુમિઃ
ધૂર્તાનાં પટુતાપરં પરધનાકૃષ્ટં ન કેષાં મનઃ ? ।
કાન્તા કસ્ય બલાન્ન કેન રમિતા રાજ્યે યદીયેડધુના
તસ્ય ક્ષોણિપતેઃ સમાગતિરિહ સ્થાતું ન યુક્તં પ્રિયે ॥”

અરાજકતાની બધી વિશેષતાઓ ભટ્ટાચાર્યે આ શ્લોકમાં ટૂંકમાં વર્ણવી છે. આ અનયસિંધુ રાજાના કુલપુરોહિત મહામહોપાધ્યાય 'વિશ્વભંડ ઉપાધ્યાય'નું ચારિત્ર્ય પ્રહસનમાંની કુટિની 'અધુરા' કહે છે—

દિનોપવાસી તુ નિશામિષાસી

જટાધરઃ સન્ કુલટામિલાષી ।

અયં કષાયામ્બર ચારુદણ્ડઃ

શઠાગ્રણીઃ સર્પતિ વિશ્વભણ્ડઃ ॥

દુષ્ટ અને દાંભક લોકોનું આના કરતાં વધુ સારું, સૂત્રપદ્ધતિ વર્ણન બીજા કથાંય પણ જોવા મળશે નહીં.

૧૦ ઈ. શ. ૧૯૦૭માં ત્રિચૂરથી પ્રકાશિત

૧૧ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં મદ્રાસથી પ્રકાશિત

‘વસિષ્ઠ’ ગોત્રોત્પન્ન વિશ્વેશ્વરકૃત ‘સંકરવિવાહમ્’ નાટકની નાયિકા મનોરમાની માતા ડૉક્ટર ભાગીરથી વૃદ્ધ પતિનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણાણ્ણપત્તિ નામના એનાથો નાની ઉંમરના યુવાનને પરણે છે. ભાગીરથીના આ કૃત્યનું સમર્થન કરતા વકીલ ગોડબોલે કહે છે—

સાધુ ત્વયા જરાજીર્ણઃ સંત્યક્તઃ સ્વેચ્છયા પતિઃ ।
અન્યો નવશ્ચ સદ્ભર્તા પુનરુદ્ધો ગુણાન્વિતઃ ॥
યુક્તં કૃતં ભવત્યેદં શુભં ભૂયાત્ તવાનિશમ્ ।
પુરાણપુરુષં ત્યક્ત્વા કૃપણં યાતિ પદ્મજા ॥
સ્મશાનવાસિનં ત્યક્ત્વા ગંગા સંયાતિ સાગરમ્ ।
ત્યક્તસ્ત્વયાડપિ વૃદ્ધશ્ચ સમ્પ્રાપ્તશ્ચ પુનર્યુવા ॥

આ સમર્થનને કારણે પ્રસન્ન થયેલી ભાગીરથી જવાબ આપે છે કે—

દણ્ડિનં ભારવિં માધં બાયૂરનં શેક્ષ્મણીયરમ્ ।
કવીન્દ્રં કાલિદાસં ચ ભવાનતિ હિ વર્તેતે ॥
ચાહ-ક્વાથમમું હૃદયમેલાદુઘસિતાન્વિતમ્ ।
આહ્લાદકારકં પાતું ભવાનર્હતિ મત્કરાત્ ॥
અર્પ્યેતે સ્મ પુરા સ્ત્રીભિઃ સ્ત્રીભ્યઃ પુષ્પં ચ કુડ્કુમમ્ ।
દીયતેડચ તુ સર્વેભ્યઃ ચાહમાનન્દકારકમ્ ॥^{૧૨}

ઉપર નિર્દેશિત પ્રહસનો ઉપરાંત મહાલિંગશાસ્ત્રીકૃત ‘મકંટમંદલિકાભાગઃ’, સુદર્શન શર્માકૃત ‘શૃંગારશેખરભાગઃ’ કે. કે. આર. નાયરકૃત ‘બાલસ્યકર્મીયમ્’ (બેકારી), યદુકનાથ શર્મા (હિન્દુવિશ્વ-વિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક) કૃત ‘પાશ્વિક્ષતાણ્ડવમ્’ અને ‘બલ્લવવૃત્તમ્’^{૧૩} કત્યાદિ નાટકાત્મક વિનોદી સાહિત્યની નોંધ લેવી ઘટે.

હાસ્યાત્મક આધુનિક સાહિત્યનો આટલો પરિચય આપ્યા પછી અમે લખેલા ‘મન્દસ્મિતમ્’^{૧૪} નામના શતક કાવ્યમાંથી કેટલાક નમૂના આપીએ છીએ—

આકાશવાણી—

દેવાનામપિ વક્ત્રાણિ ત્રીણિ ચત્વારિ પદ્મ પદ્ ।
આકાશવાણી-વક્ત્રાણાં સન્તિ તાનિ ગૃહે ગૃહે ॥
આકાશવાણીગૃહભાષણાનિ શ્રુણોતુ કર્શિન્ન ચ વા શ્રુણોતુ ।
વસ્તુઃ સમાધાનમહો પરન્તુ વ્યાપ્નોતિ વિશ્વં મમ ભારતીતિ ॥

૧૨ આધુનિક કવિતાની પ્રવૃત્તિઓ—સરકાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત. તેમાં આવેલા શ્રી બાલુશંકર શાસ્ત્રીના લેખમાંથી ઉદ્ધૃત, પૃષ્ઠ ૧૨૬-૧૨૭

૧૩ કૃ. ૨૫૪.

૧૪ “સંસ્કૃત ભવિતવ્યમ્” સાપ્તાહિક, ઈ. સ. ૧૯૬૧ના દિવાળી અંકમાં પ્રકાશિત.

ध्वनिवर्धकः (Loud speaker)—

समीपमभ्येत्य तवोद्गिरन्ति विपश्चितो वाचमतीव हृषाम् ।
श्रुणोषि तां न ध्वनिवर्धक ! त्वं परं परान् श्रावयितुं पटीयान् ॥
रावणस्य किलैकस्य ननाद भुवन ध्वनिः ।
ध्वनिवर्धक ! सर्वेऽपि त्वयेमे रावणीकृताः ॥

दूरभाषः (Telephone)—

उपकर्ता न लोकानां दूरभाष ! भवदृशः ।
यदसंश्लेष—सान्निध्यं धत्से विरहिणामपि ॥

उल्का-स्पुटनिक-संवादः—

कस्तवं बाल ! कुतः क्व यासि कपिना सार्धं नभोमंडले ।
मूढे ! मां किमु वेत्सि न स्पुटनिकं चन्द्रप्रवासोद्यतम् ॥
उल्काऽसौ तदखर्व—गर्व—वचनं श्रुत्वाह मन्दस्वरम्
उच्चैः सञ्चरतां स्वलन्ति गतयो गर्वोद्धतानामधः ॥

ध्वनिमञ्जूषा (Radio)—

पुरा समाधिविघ्नायागच्छन्ति स्म दिवोऽङ्गनाः ।
इदानीं ध्वनिमञ्जूषाः प्रतिवेशिगृहे स्थिताः ॥

नवपैसा—

मूल्यं कपर्दिकाकल्पमाकृतिः क्षुद्रकीटवत् ।
तथापि नवपैसाऽसौ गण्यते रूप्यकैः सह ॥

वनस्पतिधृतम्—

रूपतः स्पर्शतश्चापि वनस्पतिधृतम् धृतम् ।
परिणामे धृतं त्वायुरन्यदन्यन्मतं मम ॥

चहा—

प्रदोषे पानमात्रेण निद्रां हरति सर्वथा ।
प्रभाते नाममात्रेण चहा निद्रापहारिणी ॥
कुम्भकर्णप्रबोधाय कृतः किल महान् ध्वनिः ।
चहा सिद्धेति किं नोक्तमहो मूढा हि राक्षसाः ॥

वेदकालेऽमृतं सोमस्ततो दुग्धं ततः सुरा ।
इदानीं शतके विशे चहा हि परमामृतम् ॥

नेतारः—

लोकेऽगण्यभयाक्रान्ते द्वयमत्यन्तभीषणम् ।
अण्वल्लमेकमपरं नेतारो राजनैतिकाः ।
राजनैतिकनेतृणां निर्वाचनमतिप्रियम् ।
सम्मेलनं च छात्राणां नीचानां फाल्गुनोत्सवः ॥
केचिन्नेतृजना भ्रमन्ति सततं वक्तृत्वमात्रोद्यताः
अन्ये केचन वित्तसङ्ग्रहपरा नानानिमित्तैः सदा ।
केऽप्यन्ये परिषत्सु लोकपुरतो दृश्यन्त उच्चासने
केचित् सार्वजनीनभोजनविधेरन्यत्र नालोकिताः ॥
न राजसेवा सुलभा न वणिक्ता न वा कृषिः ।
प्रायेण मन्दबुद्धीनां सुकरा ग्रामनेतृता ॥
आशा न येषां क्वचिनाधिगन्तुं
महत् पदं चेदुपमन्त्रिणोऽपि
आरभ्यतां तैरविषण्णचित्तैः
भूदानयज्ञादिषु भिक्षुकत्वम् ॥
न सा बहुमता माता तथा नैव प्रिया प्रिया ।
निर्वाचनप्रविष्टानां यथा सा मतपत्रिका ॥

सामाजिकं कार्य—

नाट्यप्रयोगैर्धनमर्जनीयं ततः क्वचित् सद्य नवं विधेयम् ।
याच्यं ततः शासनतोऽनुदानं सामाजिकं कार्यमिदं वदन्ति ॥

मन्त्रिलक्षणम्—

हे सामुद्रिक ! भद्र ! मत्सुतकरे पश्य क्षणं लक्षणं
प्रायो गौरिव हिण्डतेऽयमनिशं नैवास्य विद्यारुचिः ।
तद् वृद्धावचनं निशम्य सहसाऽदृष्ट्वैव तल्लक्षणम्
स प्राहाम्ब ! शिशुः सुनिश्चितमयं मन्त्री भवेद् भाग्यवान् ॥

मन्त्रिकर्म—

उद्घाटनं पत्रकारपरिषत् नाट्यदर्शनम् ।
सन्देहशदानमित्येतन्नियतं कर्म मन्त्रिणाम् ॥

कलिसामर्थ्यम्—

मुक्तच्छंदासि काव्यानि हतव्याकरणा गिरः ।
कलेः पश्यत सामर्थ्यं स्वराज्यं च निधार्मिकम् ॥

अन्नसत्याग्रहः—

अन्नसत्याग्रहं कृत्वा ये केचित् पञ्चतां गतः ।
ते सत्याग्रहतन्त्रस्य पामरा मर्म नाऽविदन् ॥

नवशिक्षणम्—

सन्तु वर्गे न वा सन्तु श्रोतुं विद्यार्थिनोऽखिलाः ।
प्राध्यापकैस्तु वक्तव्यमित्युक्तं नवशिक्षणम् ॥
दिने दिने ह्यनध्यायं मासि मासि च मेलनम् ।
विद्यार्थिनः समीहन्ते निरुपस्थिति शिक्षणम् ॥

लोकसंस्था—

डिठ्योऽध्यक्षस्तत्सुतः कार्यवाहः
कोषाध्यक्षा तस्य भार्या स्नुषा वा ।
जामात्राद्या बान्धवास्ते सदस्याः
एवं प्रायो लोकसंस्था भवन्ति ॥

वृत्तपत्रम्—

पञ्चमं खलु सैन्याङ्गं राज्याङ्गमथवाष्टमम् ।
प्रमाणं नवमं नूनं वृत्तपत्रं नवे युगे ॥
सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः सर्वज्ञः किल माधवः ।
साम्प्रतं ग्राम्यवक्ता वा सम्पादकमहाशयः ॥
मुखपृष्ठे नटीचित्रमन्तरङ्गलीलवर्णनम् ।
अहो मासिकसाहित्यं कलिकल्मषवर्धनम् ॥
चौर्य—मृत्यु—बलात्कार—दाहवार्तापरा नराः ।
प्रातः प्रथममिच्छन्ति वृत्तपत्रस्य दर्शनम् ॥
यः पठति वृत्तपत्रं पश्यति नव—चित्रनाट्यमनुदिवसम् ।
सर्वत्र विजयतेऽसौ विविधासु ग्राम्यचर्चासु ॥

नवसुधारणा—

अकुंकुमाङ्काः सधवा विधवाश्च सकुंकुमाः ।
 यत्र स्युस्तत्र सम्पूर्णा नूनं नवसुधारणा ॥
 रदनच्छदरागेण हिमान्या मुखभस्मना ।
 धातृशिरपगतान् दोषान् छादयन्ति विचक्षणाः ॥
 नैव नेतृप्रचारेण संविधानेन नैव च ।
 अस्पृश्यता लयं नीताङ्गुपाहारगृहैरिह ॥
 धनं नाख्यप्रयोगेण मानो मन्त्रिपदेन च ।
 प्रतिष्ठाङ्गुलीयवेपेण सुलभा नवभारते ॥

संवादाः—

द्राक्तर ! कृशता वपुषः कथमपनेया धनव्ययेन विना ?
 भव राजकीयबन्दी शीघ्रं कथमपि विधाय विधिभङ्गम् ॥
 न हि ते कृषिर्न सेवा वाणिज्यं वा कुतो धनं लभसे ?
 मदिरापाननिषेधकमिदमस्पाकं चिरं जयतु राज्यम् ॥
 किमु बहिरेव भ्राम्यसि विमना इव, किं गृहं न जिगमिषसि ?
 सत्यं ब्रवीमि गेहे प्राधुणिकाः केचिदप्रियाः प्राप्ताः ॥
 अश्लीलमेव सततं वाङ्मयजातं कथं सखे पठसि ?
 अश्लीलतानिवारकसमितेः खलु कार्यवाहोऽस्मि ॥
 चित्रं चित्रं बिभ्रति साम्प्रतमधिकारिणोऽपि सौजन्यम् ।
 वत्स ! न चित्रं, नगरे प्राप्तः सौजन्यसप्ताहः ॥

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રવાદ

દેશભક્તિ અથવા રાષ્ટ્રનિષ્ઠાની ભાવનાનો ભારતીય સમાજમાં સંપૂર્ણ અભાવ હતો; દેશભક્તિ-પરાયણ અંગ્રેજોને કારણે અથવા અંગ્રેજી સાહિત્યના સંસ્કારોને કારણે એ ભાવનાનો સંચાર ભારતીય સમાજમાં ઉદ્ભવ્યો, એવો વિચારપ્રવાહ ઘણીવાર જોવા મળે છે. પ્રથમ નજરે તો આ વિચાર, સર્વ-સામાન્ય માણસને ગ્રાહ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એનું કારણ એ છે કે આજે જે સ્વરૂપમાં અને જે પ્રમાણમાં સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રનિષ્ઠા દેખાય છે તે પ્રમાણમાં અને તે સ્વરૂપમાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં તે જોવા મળતી નથી. છતાં પણ રાષ્ટ્રભક્તિ અથવા દેશભક્તિ આ દેશના લોકોના મનમાં કદી પણ જોવા મળી ન હતી, એમ કહેવું સાહસમયું છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ દેશની પવિત્ર નદીઓ, પર્વત, તીર્થ-સ્થાનો, ઇત્યાદિ માટે આત્યંતિક ભક્તિ વ્યક્ત થયેલી જોવા મળે છે. એમાં વ્યક્ત થયેલી ઉદ્ધત ભાવના દુનિયાના કોઈપણ દેશના સાહિત્યમાં અજોડ છે. એનું કારણ એ છે કે આ દેશ વિભૂતિપૂર્વક છે, દુનિયામાં આવો એકેય દેશ નથી. આ પૂજ્ય વિભૂતિઓમાં ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલી વિભૂતિઓની જેમ જ જુદી જુદી વિભૂતિઓના આવિષ્કારોનો સમાવેશ થાય છે. ‘માતા ભૂમિ: પુત્રો અહં પૃથિવ્યા:’ જેવાં વેદવચનોમાંથી અથવા ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी’ જેવાં હૃદય સુભાષિતોમાં ભારતીયોની રાષ્ટ્રભક્તિ સારી રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

તથાપિ આ રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવનાએ આધુનિક સમયમાં વિશિષ્ટ સંજોગોને કારણે જે જાજ્વલ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેવું પ્રાચીન સમયમાં જોવા મળતું નથી. મોગલોના પારતંત્ર્યના સમયમાં ખૂબ કડોડી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં તે સમયના સાહિત્યમાં આધુનિક સ્વરૂપમાં દેખાતી રાષ્ટ્રભક્તિ એટલા પ્રમાણમાં અભિવ્યક્ત થયેલી જોવા મળતી નથી; એનું કારણ એ છે કે તે સમયમાં જનજાગૃતિ માટે સાહિત્યનો ઉપયોગ મુદ્રણકળાના અભાવે મોટા પાયા પર કરી શકાતો ન હતો. એ સમયમાં ઘણુંખરું સાહિત્ય ‘સ્વાન્તઃમુખાય’ લખાતું હતું. ઉપદેશનું કામ પ્રાચીન રામાયણ-મહાભારતાદિ ગ્રંથો જ, પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે કરતા હતા. અંગ્રેજોના આક્રમણ સમયે માત્ર સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વસંસ્કૃતિ વગેરે માટેનું અપરંપાર અભિમાન બધી ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યમાં મોટા પ્રમાણમાં અભિવ્યક્ત થયું છે. બીજી ભાષાઓની જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ તે વ્યક્ત થયું છે. રાષ્ટ્રભક્તિની અભિવ્યક્તિના ક્ષેત્રમાં અન્ય ભાષાની જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યકારો પણ પાછળ રહ્યા નથી. સાતમે એડવર્ડ, પાંચમે જ્યોર્જ, વિક્ટોરિયા જેવા આંગ્લ સત્તાધીશોના ભાટચારણો કૃત સંસ્કૃતમાં જ મળી આવે છે એમ નથી, બધી જ ભાષાઓમાં એવા લેખકો તો હંમેશાં હોય છે જ. વિદેશીઓની રાજસ્તુતિમાં મગ્ન રહેનારા અન્ય ભાષાના કવિઓએ પ્રસંગોપાત્ત દેશભક્તિ પર ઘણાં સ્કંદ કાવ્યો લખ્યાં છે, તેવાં જ સંસ્કૃત કવિઓએ પણ લખ્યાં છે. અંગ્રેજોની રાજનિષ્ઠાના પ્રદર્શન માટે લખાયેલું સાહિત્ય, ‘મધુર મૃદંગધ્વનિ’-‘મુખલેપ’ને જ આભારી છે એ હકીકત સ્પષ્ટ છે.

પોતાની રાષ્ટ્રનિષ્ઠા સંસ્કૃત કવિઓએ ઘણી રીતે અભિવ્યક્ત કરી છે. કેટલાકે ભારતનો ભવ્ય ભૂતકાળ યાદ કરીને વર્ણન કર્યું છે, તો કેટલાકે પારતંત્ર્યને કારણે તેનો કેવો નાશ થયો છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

કેટલાકે યુરોપીય સંસ્કૃતિના આક્રમણને કારણે થયેલા સંસ્કૃતિવિનાશ માટે શોક કર્યો છે. માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે સર્વેસ્વ હોમી દેનારા પ્રાચીન અને અર્વાચીન મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો દેવોની જેમ જ કેટલાકે કાવ્યાત્મક રૂપમાં લખ્યાં છે. કેટલાકે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કને કારણે નવશિક્ષિત સમાજમાં જે દુરાચાર પેદા થયો તેની ખૂબ નિંદા કરી છે. પરંપરા ભાષાના પ્રભાવને કારણે સંસ્કૃત ભાષાનો ધીમે ધીમે જે હાસ થઈ રહ્યો છે તે માટે ખેદ વ્યક્ત કરનારાઓની સંખ્યા પણ ખૂબ મોટી છે અને એ દેવભાષાનો ફરીથી ઉદ્ધાર થવો જોઈ એ એવું ખૂબ આવેશથી કહ્યું છે. સંસ્કૃત સામયિકોમાં તે આ વિચારપ્રવાહ મોટા પ્રમાણમાં વ્યક્ત થયો છે. આ રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ પરંપરાગત સાહિત્યપ્રકારોનું રક્ષણ તો કર્યું જ છે પણ સાથે સાથે નવા વિચારપ્રવાહને પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવકાર આપ્યો છે. આવા પ્રકારનાં રાષ્ટ્રવાદી કાવ્યો વગેરેનો પરિચય અહીં આપ્યો છે.

ભારતીમનોરથમ્—મદ્રાસના શ્રી એમ. કે. તાતાયાર્યે ૯૦ શ્લોકોનું આ કાવ્ય પહેલા મહાયુદ્ધના સમય દરમિયાન લખ્યું અને એમાં ભારતના હિતની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી જે અપેક્ષાઓ હતી તે વ્યક્ત કરી છે.^૧

સુષુત્તિવૃત્તમ્—આ કાવ્યના લેખક શ્રી ચિટ્ટીગુડૂર વરદાચારિયર એક મહાન દેશભક્ત હતા. આ ત્રણ સર્ગના કાવ્યમાં એમણે ઉજ્જવળ ભૂતકાળ અને કષ્ટમય વર્તમાનકાળનું વર્ણન કર્યું છે.^૨

ભારતીજાતકમ્—કાશીના કવિતાર્કિક ચક્રવર્તી શ્રી મહાદેવ પાંડેએ લખેલ આ રાષ્ટ્રભક્તિ પર શતકકાવ્ય ‘સરસ્વતીસુષમા’ નામના ત્રૈમાસિકમાં આઠમા વર્ષના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

ભારતીગીતા—વી. આર. લક્ષ્મીઅમ્મલ. એ લેખિકાએ આ કાવ્યમાં ગતવૈભવનું વર્ણન કર્યું છે અને ભાવિ માટે શુભ સંદેશ પણ આપ્યો છે.^૩

રાષ્ટ્રસ્મૃતિ:—અમદાવાદના દેશભક્ત પં. રામરાયે આ સ્મૃતિમાં નાનાં નાનાં પ્રતિજ્ઞાપરક સંસ્કૃત વાક્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે.^૪

કાન્તિયુદ્ધમ્—સોલાપુરના પં. વાસુદેવશાસ્ત્રી આગેવાડીકરે ઈ. સ. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વિશેનાં ધણું પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરીને તેના આધારે આ સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો.^૫ સ્વાતંત્ર્ય સમરયજ્ઞમાં પોતાની આહુતિ આપનારા દેશભક્તોનું શુભગાન કરવું અને સંસ્કૃત ભાષાની પણ સેવા કરવી એવા બેવડા હેતુથી પ્રેરાઈને લેખકે આ પુસ્તક લખ્યું તથા ટિળકશતાબદ્ધીનિમિત્રો લોકમાન્યનું ચરિત્ર પણ લખ્યું.

સંસ્કૃતવાગ્વિજય:—દિલ્હીના પ્રભુદત્તશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃત અને જૂના પ્રાકૃતને બદલે આધુનિક પ્રાકૃતમાં અને હિન્દી એમ બે ભાષામાં આ પાંચ અંકોનું નાટક લખ્યું છે અને એમાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીન વૈભવ તથા અર્વાચીન સંકટનું વર્ણન કર્યું છે.^૬

૧ મોર્ડન સંસ્કૃત રાઈટિંગ્સ, પૃ. ૨૮

૨ ચિટ્ટીગુડૂર નરસિંહ કલા. શાળા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં પ્રકાશિત ૮મું પુસ્તક

૩ મદ્રાસ થી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત

૪ અમદાવાદ થી ઈ. સ. ૧૯૫૧ માં પ્રકાશિત

૫ સર્વોદય મુદ્રણાલય, પુના થી ઈ. સ. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત

૬ દિલ્હી થી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત

મારતીસ્તવ:—પોંડીચેરીના બ્રહ્મશ્રી કપાલી શાસ્ત્રીએ ૧૫-૭-૪૭ના સ્વાતંત્ર્યદિનનિમિત્તે એક દિવસમાં આ શતક કાવ્ય લખ્યું. યોગી અરવિંદના રાષ્ટ્રવાદી વિચારો આ કાવ્યમાં એમણે છંદોપદ્ધ કયા છે. ૭ એમાંથી કેટલાક શ્લોકો જોઈએ.—

વિવિધજનતા—સંઘાતસ્ય ત્વમમ્બ સુહૃત્તમા
 વિષયબહુલે ભૂગોલેઽસ્મિન્ શુભાધ્વ-નિદર્શિની ।
 અવિભુવનમધ્યાત્મશ્રેયો-વિઘાત-પટીયસી
 ત્વમસિ સદૃશાસ્તેઽમી પુત્રા જયેમ વયં ચ તે ॥ ૧૮ ॥
 તવામ્બ પરિકલ્પિતં ભુવન-સર્જન-જ્યોતિષા
 વપુર્વિમલપાટલદ્યુતિવરં મહર્ષિચન્મયમ્ ।
 અદૃશ્યમપિ તદ્ધનં જનનિ દૃશ્યમન્તર્દૃશાં
 તદેવ સકલાવનેર્હૃદયપદ્મમચ્છં વિદુઃ ॥ ૨૦ ॥
 इतः प्रथममुत्थितो मनुजनुः पुरा पुण्यवान्
 अचर्मनयनो मुनिर्दिवमपश्यदुन्मेषवान् ।
 इतो निहतमादिमं मनुजनिष्ठमन्धं तमो
 जगत्प्रभवगाहनद्युमणिरोचिषा भूजुषा ॥ ૨૩ ॥
 इतः शरणमुत्तमं शिवतमाध्वनां भूयसाम्
 इतः शरणमच्युतं जगदधीश्वर-प्रेयसाम् ।
 इतो जडतमोद्विषामजडलोचनज्योतिषां
 चिदम्बरमुपेयुषामुदयशૈલતુલ્ગस्थलम् ॥ ૨૪ ॥
 અક્ષય્ય-સમ્પત્તિરજય્યતેજાસ્ત્વમમ્બ ભૂમેર્હૃદયાબ્જભૂતા ।
 કાશ્ચિત્કલાં ચિત્કલિકાપ્રસૂતિં તાં ત્વાં વિદો ભારતગાં વદન્તિ ॥ ૫૧ ॥
 ન કેવલં બ્રહ્મવિદામૃષીણાં લોકાન્તરાબદ્ધદૃશાં સતાં વા ।
 આદિસ્થલં લોકવિદાં કલાનામભિજ્ઞલોકસ્ય ચ ભારતિ ! ત્વમ્ ॥ ૫૪ ॥
 अनन्यसामान्यमदभ्रसत्त्वं विचित्रमेतच्चिरजीवितं ते ।
 युगाद्युगं यात्यपि कालचक्रे चक्रे जरा यन्न पदं तवार्ये ॥ ૬૩ ॥

સ્વામી શ્રીભગવદ્વાચાર્યના ‘ભારતીપારિજાતમ્’ એ ગાંધીચરિત્રાત્મક મહાકાવ્યના પહેલા સર્ગમાં પાંચથી સત્તર શ્લોક સુધી ભારતભૂસ્તોત્ર ગાયું છે અને ત્યારબાદ ચરિત્રનાયક ગાંધીજીની બાળલીલાની ભૂમિ, યુગરાતનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ મહિમા ગાયો છે. શ્રી અખિલાનંદ શર્માએ ‘દયાનન્દ દિગ્વિજયઃ’ એ મહાકાવ્યના બીજા સર્ગનાં ૨૧ શ્લોકમાં આ યુગર પ્રદેશનું જ વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે ઘણાં આધુનિક

મહાકાવ્યોમાં કોઈક પ્રસંગાનુસાર ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનું રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી સભર એવું વર્ણન જોવા મળે છે.

ગાંધીનિષ્ઠ સાહિત્ય

લોકમાન્ય તિલક અને મહાત્મા ગાંધીના અઔદિક વિભૂતિમત્વનો પ્રભાવ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્ય પર પડ્યો છે. તેથી એઓને માટે અને એમના જેવી ખીલ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ માટે આધુનિક સમયમાં ઘણું સાહિત્ય નિર્માણ થયું છે. શ્રી ચિત્રજેનું પદ્યાત્મક તિલકચરિત્ર હમણાં જ પ્રકાશિત થયું છે અને લોકનાયક બાપુજી અણેએ લખેલું પદ્યાત્મક તિલકચરિત્ર હજી પ્રકાશિત થવાનું છે. કલ્યાણના શ્રી વિશ્વનાથ કશવ છત્રેએ રેલ્વેની કષ્ટપ્રદ નોકરી સાચવીને ઘણાં પદ્યાત્મક ચરિત્રો લખ્યાં છે. એમાં નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝનું ૧૬ સર્ગોનું પદ્યાત્મક ચરિત્ર વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યે લખેલા ગાંધીચરિત્રાત્મક ‘ભારતપારિજાતમ્’ નામના ત્રણ ખંડોવાળા ગ્રંથનો વિસ્તૃત પરિચય અન્યત્ર આવી ગયો છે. ગાંધીનિષ્ઠ ગ્રંથોમાં ખીજ પણ કેટલાક નોંધપાત્ર ગ્રંથો છે તેનો અલ્પ પરિચય નીચે આપ્યો છે.

ગાંધીગીતા—પૂનાના શ્રી તાડપત્રોકરે ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કરવા માટે આ નવી ગીતા લખી છે.^૮

સત્યાગ્રહગીતા^૯ અને ઉત્તરસત્યાગ્રહગીતા^{૧૦}—આ બન્ને ગ્રંથોમાં પંડિતા ક્ષમાદેવી રાવે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ સંગ્રામનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

ગાંધીસૂત્રાણિ—મદ્રાસના પ્રાધ્યાપક ડી. એસ. શર્માએ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન અને વિવેચન કરવા માટે આ સૂત્રો લખ્યાં છે,^{૧૧} અને ઇન્ડોનેશિયન અને ડચ ભાષામાં એના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા છે.^{૧૨}

મહાત્મવિજયમ્—કે. વી. એલ. શાસ્ત્રી, મદ્રાસ.

મહાત્મનિર્વાણમ્—લેખક વી. નારાયણ નાયર, ત્રિચૂર. લેખકે પોતે જ એના ઉપર ટીકા લખી છે અને ૧૯૫૪માં એ ટીકાસહિત પ્રસિદ્ધ થયું છે.

મહાત્મા ગાંધીના વધને કારણે દુઃખી થયેલા ઘણા સાહિત્યકારોએ એમને કાવ્યાત્મક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી છે; એમાં મુંબઈના શ્રી અલાનું ‘શ્રદ્ધાંજલિ:’ કાવ્ય અને ડૉ. રાઘવનું ‘મહાત્મા’ કાવ્ય વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. શ્રી જી. સી. અલાનો ‘સુષમા’ નામનો લઘુકાવ્યસંગ્રહ ૧૯૫૫માં પ્રકાશિત થયો છે. સર સી. ડી. દેશમુખના ‘ગાંધીસૂક્તિમુક્તાવલી’ નામના અનુવાદાત્મક પુસ્તકનો પરિચય ભાષાન્તરિત સાહિત્યના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે.

૮ પુનાથી ઈ. શ. ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત

૯ Librairie Ameique et d'origent, Paris થી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રકાશિત

૧૦ મુંબઈથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં મુદ્રિત

૧૧ મદ્રાસથી ઈ. સ. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૬માં મુદ્રિત

૧૨ મોડર્ન સંસ્કૃત રાહિત્ય, પૃ. ૩૦

રાષ્ટ્રપતિગૌરવમ્—મુંબઈના શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ શાનભાગે આ લઘુ કાવ્યમાં રાષ્ટ્રસભા (કોંગ્રેસ)ના ૧૯૩૮ સુધી થઈ ગયેલા બધા અધ્યક્ષોનું વર્ણન કર્યું છે. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ રાષ્ટ્રપતિ થયા બાદ તેમની પ્રશંસા કરનાર સેંકડો કાવ્યો લખાયાં. એ બધાને પુસ્તકના રૂપમાં સંગ્રહીત કરવાનું કામ ખરેખર કોઈકે કરવાની જરૂર છે. કોલ્હાપુરના શ્રી વાસુદેવ આત્મારામ લાટકર શાસ્ત્રીએ લખેલું ૯૦ પાનનું ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદચરિતમ્ પૂનાની શારદા ગૌરવ ગ્રંથમાલા તરફથી પ્રકાશિત થયું છે.

ભારતીયદેશમક્તચરિતમ્—ખેડોરના શ્રી નાગરાજે તિલક, વિવેકાનંદ ઇત્યાદિ શ્રીષ્ઠ દેશભક્તા સંબંધી સુબોધ ગદ્યમય ચરિત્રપરક લેખો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહીત કર્યા છે અને છેલ્લે એમણે પોતે લખેલું ભારતમાતાનું સ્તોત્ર આપ્યું છે. સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિના સમય દરમ્યાન નવા રાષ્ટ્રધ્વજ સંબંધમાં ઘણા સંસ્કૃત કવિઓએ રાષ્ટ્રભક્તિ પર સ્તોત્રકાવ્યો લખ્યાં અને જુદાં જુદાં સામાયિકો દ્વારા તે તે સમયે પ્રસિદ્ધ પણ થયાં. વિદ્યાભાસ્કર કવિયતુર રામકૃષ્ણ ભટ્ટે લખેલું ‘રાષ્ટ્રધ્વજઃ’ નામનું એક સુંદર કાવ્ય ૧૯૫૬ના ડિસેમ્બરના ‘સંસ્કૃતરત્નાકરઃ’ નામના માસિકમાં પ્રકાશિત થયું હતું. નમૂના તરીકે એ કાવ્યમાંથી થોડો ભાગ નીચે આપીએ છીએ

રાષ્ટ્રધ્વજઃ

દિગન્તવિસ્તૃતચ્છવિર્નમસિ દર્શયન્ સ્વાં તનું
 જનાક્ષિસુભગાકૃતિર્વિવિભવર્ણ—હૃદયબુતિમ્ ।
 મધોન ઇવ જીવનં સપદિ સૂચયન્ કાર્મુકઃ
 પ્રમોદભરકારણં જયતિ નોઽત્ર રાષ્ટ્રધ્વજઃ ॥ ૧ ॥
 વિહાયસિ ચલન્ મૃદાં પવનવેગમુક્તો નુ યઃ
 સ્વરાષ્ટ્રસુયશોભયં ક્ષિતિતલામૃતં સ્વર્ગિણામ્
 સુખાય દ્વદિ રક્ષિતં નયતિ શુદ્ધવૃત્તો નૃણાં
 ત્રિવર્ગકલિતઃ પ્રિયો જયતિ સોઽથ રાષ્ટ્રધ્વજઃ ॥ ૨ ॥
 સ્થિતો હ્યુપરિ ભારતસ્ફુરદનૂનભાગ્યાવહઃ
 પટાન્તકરપલ્લવં શિરસિ યોજનાનાં શનૈઃ
 નિધાય ગુરુવચ્છમં નયતિ શોકપીડામથો ।
 શ્રિયં હૃયતિ વત્સલો જયતિ નઃ સ રાષ્ટ્રધ્વજઃ ॥ ૩ ॥
 ત્રિવર્ણરુચિરો મતઃ પ્રિયકરશ્ચતુર્ણાં ચ યો
 રથાઙ્ગસહિતોઽપિ નો મુરરિપુર્યશોવાહનઃ ।
 દિગમ્બરગતિઃ સદા ન તુ મૃડોઽપિ દણ્ડી યતિઃ
 ન ચેત્યનુપમસ્થિતિર્જયતિ સોઽથ રાષ્ટ્રધ્વજઃ ॥ ૪ ॥
 વલક્ષદલમધ્યમો વદતિ શાન્તિશુદ્ધી યશો
 હરિત્પુટપટશ્ચ યો વિભવમાર્યશૌર્યં શિવમ્ ।
 સકુહ્કુમરુચિઃ કલોલ્લસિતધર્મહાર્દૌદ્ભવમ્
 સદાયતિ મહોદયં વિજયતે સ રાષ્ટ્રધ્વજઃ ॥ ૫ ॥

इदं तयतते त्रयं रुचिरवर्णकानां मुहुः
 समस्तजनजीविते विहितशासनं यस्य यत् ।
 समन्वयगुणाश्रितं निखिलधर्मरक्षाक्षमं
 भिदां नृषु करिष्यते न हि स नोऽस्ति राष्ट्रध्वजः ॥ ६ ॥
 यतत्रिगुणमष्टकं ब्रह्मति चार्वराणां ततोऽ-
 प्यहर्निशमतन्द्रितां दिशति चक्रमभ्युन्नतिम् ।
 प्रयत्नविधिमीश्वरं ह्यचलभक्तिमार्पांगम—
 —प्रदिष्टदयसंश्रयः स्वयमयं स राष्ट्रध्वजः ॥ ७ ॥
 महोत्सवरसोत्सुकैः प्रणतिपूर्वमारोपितः
 समुन्नतपदं धरापतिरिव प्रमोदाकुलः
 चलाङ्गकिरणो नदन् ग्रहगणे प्रजाश्रेयसां
 प्रमाणमवलम्बते स्वयमयं स राष्ट्रध्वजः ॥ ८ ॥

સંસ્કૃત સામયિકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ પર ધ્યાન રાખી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં. એમાં ભલે વિષયો જુદા જુદા હોય પણ મૂળભૂત ભાવના તો રાષ્ટ્રનિષ્ઠાની જ છે. સંસ્કૃત સામયિકોના સંચાલકો જે પોતપોતાના સામયિકોનાં આવાં કાવ્યોનું સંકલન કરીને સ્વતંત્ર ગ્રંથ પ્રકાશિત કરે તો સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશેષ સમૃદ્ધ થશે. સંસ્કૃત ભવિતવ્યમ્ સાપ્તાહિકના પહેલા વર્ષમાં નીચેનાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં કાવ્યો પ્રકાશિત થયાં છે.

કાવ્ય

જવાહરલાલ—સ્તુતિપદ્યમ્
 લોકમાન્યતિલકઃ
 કઃ પાતુ મે ભારતમ્
 ગણરાજ્યદિનપ્રાર્થના

કવિ

ગ. રા. સાબડે
 ધર્મદેવ વિદ્યાવાચસ્પતિ
 જાનેશ્વર સાધુ
 શ્યાશર્મા રાવળે

દ્વિતીય વર્ષ

લોકમાન્યસ્તવનમ્
 લોકમાન્યસ્તવનમ્
 લોકમાન્યસ્તવનમ્
 વિનોબાભાવેમહાભાગનાં સ્વાગતપુષ્પાञ्जलि:
 રાજેન્દ્રપ્રસાદસુસ્વાગતામિનન્દનમ્
 પોટ્ટીરામલુમહોદયસ્ય પવિત્રં ભક્તિદાનમ્
 મેહારામમહોદયેભ્યઃ શ્રદ્ધાञ्जलि:
 ગણતન્ત્રમન્નલત્રયમ્
 સ્વાતન્ત્ર્યાભાસઃ
 વિજયતે સ્વાતન્ત્ર્યસૂર્યોદયઃ

ના. મ. પિરપળે
 ગ. રા. સાબડે
 વિ. કૃ. પેશવે
 કાશીના વૈદિક પંડિત
 વિદ્યત્પરિપક્વ (કાશી)
 કર્ણવીર નાગેશ્વર રાવ
 દુર્ગારામ ઉપાધ્યે
 શ્યા. ગો. રાવળે
 પં. કરમરકર શાસ્ત્રી
 રમાકાંત શુક્લ

આ રીતે નાના-મોટા પ્રમાણમાં દરેક સંસ્કૃત સામયિકમાં પ્રસંગાનુસાર દેશભક્તિનાં ધણાં કાવ્યો પ્રકાશિત થયાં છે. લોકનાયક બાપુજી અણેએ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી નવા વર્ષનું સ્વાગત સંસ્કૃત કાવ્ય દ્વારા કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. એમનાં બધાં વર્ષાભિનંદન પરનાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના વ્યક્ત થઈ છે. આ બધા શ્લોકો એમણે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રથિત કરવા જોઈએ. રાષ્ટ્રનિષ્ઠ સંસ્કૃત કવિઓની ભાવનાનું સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આપવા માટે જવાહરતરજગિણી નામના અમારા મુદ્રિત કાવ્યમાંથી કેટલાક શ્લોકો નીચે આપીએ છીએ.

હરિહરજિનબુદ્ધસ્તિમોહમદાનાં ચરણકમલભક્તાઃ સમ્પ્રહીણાન્યવૈરાઃ ।
 નિજદ્વિદિ દૃઢમેનાં માતૃભૂમિં નિધાય ત્વદભિલષિતમેતે બન્ધુભાવં મજન્તુ ॥
 ભરતભુવિ હિ પશ્ચ દ્રાવિડા દાક્ષિણાત્યાઃ યદિ પુનરપિ ગૌડાઃ સન્તિ પશ્ચૌત્તરાહાઃ ।
 હતપૃથગુપભાષા-જાતિ-વર્ણાદિવૈરાઃ ત્વદભિલષિતમેતે બન્ધુભાવં મજન્તુ ॥
 અળોરળીયાનવલ્લાન્તરાત્મા ભૂયાદ્ બલિષ્ઠો મહતો મહીયાન્ ।
 ત્રિવર્ણરાષ્ટ્રધ્વજધર્મચક્રં પ્રવર્તતાં, ભારતસિંહમુદ્રા ॥
 મલિનતાડત્ર નભઃકુસુમાયતાં વિષમતા મૃગસંઘતૃષાયતામ્ ।
 કૃપણતા શશશંગકુલાયતાં ત્વયિ જવાહર ! ભારતશાસકે ॥

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે શસ્ત્રક્રાન્તિનો માર્ગ અપનાવનારા બધા દેશભક્તોનું સ્તવન અમે એક સ્કુટ કાવ્યમાં કર્યું છે. તે કાવ્ય નીચે આપ્યું છે :

રાષ્ટ્રવીર—યશોગાનમ્

યેષાં મૃત્વો દશમુશ્વાન્તકચાપલેખા તે લોચને ત્રિપુરદાહકબાળવહ્નિઃ ।
 સોત્તર્જની ક્ષિતિશ્ચદન્તકુઠારધારા તેડમી જયન્તિ નિજરાષ્ટ્રવિમુક્તિવીરાઃ ॥ ૧ ॥
 વિત્તં સ્વરાષ્ટ્રહિતચિન્તન-મગ્ન-ચિત્તં સેના સ્વદેશપરિમોચન-તીવ્રકાંક્ષા ।
 શસ્ત્રં સ્વરાજ્યરિપુભિદુગ્રબુદ્ધિ-યેષાં જયન્તિ ત ઇમેડદ્ભુતમુક્તિવીરાઃ ॥ ૨ ॥
 ધૈર્યે સમસ્તકુલપર્વતનિશ્ચલત્વં વીર્યેડલિલપ્રહગળોલ્લસદુપ્રતેજઃ ।
 કાર્યે ત્રિવિક્રમવિચિત્રચરિત્રશીલં યેષાં જયન્તિ ત ઇમેડદ્ભુતમુક્તિવીરાઃ ॥ ૩ ॥
 દીપ્તાર્કરશ્મિરસસંઘટિતેવ યેષાં વાહ્નિઃસૃતા વદનલેખનતો વ્રભાસે ।
 વિદ્યુન્મયીન્ નુ મુજડ્ગમસત્રવહ્નિ-જ્વાલેવ વા શિવલલાટવિલોચનામા ॥ ૪ ॥
 યેષામસહ્યપરશાસનપીડયમાન-લોકવ્યથા-વ્યથિત-કોમલમાનસાનામ્
 સત્રોધલખિન્દિત-નિજાધર-રક્તધારા-ક્લિન્નં રજોડપ્યનલધૂલિરિવોદ્ભાસે ॥ ૫ ॥
 ધારાભિરાત્મરુધિરસ્ય મહામિષેકઃ કૃત્તાત્મશીર્ષિકમલૈશ્ચરણોપહારઃ ।
 નીરાજનાવિધિરહો પ્રદહત્સ્વદેહૈ-યેષામિયં સ્વજનનીસમુપાસનાડડસીત્ ॥ ૬ ॥
 ‘સંત્યજ્યતાં ભરતભૂરિતિ’ ધીરગર્જોદ્ભૂતૈઃ પ્રકમ્પન-મહાલહરી-પ્રકમ્પૈઃ ।
 પારેસમુદ્રમતિગૂઢસુરક્ષિતં તદ્ યૈરાડ્ગલભૂમિપતિપીઠમિવોચ્ચક્રમ્પે ॥ ૭ ॥

આઢ્ગલાધિરાજ્યવિષયે ક્વચનાનવાપ્ય હાસ્તાચલોચ્ચશિખરં સવિતા પ્રલિનઃ ।
 વિધ્વસ્ય યૈરલિલમાઢ્ગલમહાધિપત્યમ્ અસ્તાચલસ્થિતિસુલ્લં પુનરેષ નીતઃ ॥ ૮ ॥
 શૂલાગ્રકોટિ-પરિલમ્બિત-પૂતદેહ-પ્રેતૈઃ પ્રદીપ્તતમ-જીવશરેર્યદીયૈઃ ।
 મિન્નેડર્કમણ્ડલ ઇમે હાલોકયન્તિ વૈજ્ઞાનિકાઃ લલુ કલઢ્કમિવ સ્ફુરન્તમ્ ॥ ૯ ॥
 કારાગૃહે નિગડકુણ્ઠિતહસ્તપાદાઃ અજ્ઞાતવાસમટવીભ્રમણપ્રલીનાઃ ।
 દ્વીપાન્તરે પ્રિયવિયોગવિષણ્ણચિત્તાઃ તે મેડનિશં હૃદિ વસન્તુ હિ દેશમક્તાઃ ॥ ૧૦ ॥

આ કાવ્ય Nagpur Times નામના અંગ્રેજી દૈનિકમાં અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે ૧૯૫૭ના ક્રાન્તિયુદ્ધની શતાબ્દી પુરવણીમાં પ્રકાશિત થયું હતું.

અમારા ‘મન્દોમિમાલા’એ સ્કુટ કાવ્યસંગ્રહમાં વિભૂતિવન્દનસ્તોત્રમ્એ રાષ્ટ્રભક્તિ પરક શતક કાવ્યનો સમાવેશ કર્યો છે. એમાં સો શ્લોકોમાં એકસો આઠ વિભૂતિઓનું ગુણુવર્ણન રાષ્ટ્રભક્તિના ઉદોપન માટે કર્યું છે. શરૂઆતના સાત શ્લોકોમાં ભારતભૂમિ, હિમાલય, ગંગા યમુના, સિન્ધુ ધત્તાદિનું સ્તવન; ત્યારબાદ પ્રયાગ, રમેશ્વર, પુરી, અયોધ્યા, દ્વારાવતી વગેરે વિશેષ નગરીઓનું સ્તવન; ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણ, રામાયણ, ભારત, ગીતા ઇ. રાષ્ટ્રીયગ્રંથોનું સ્તવન અને ત્યારબાદ વ્યાસ મુનિથી રવીન્દ્રનાથ સુધીના શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રીય કવિ; ચંદ્રગુપ્તથી હરદયાલ સુધીના ક્રાંતિવીર, છુદ્ધ-શંકરાચાર્યથી રામકૃષ્ણવિવેકાનંદ સુધીના તત્ત્વવેત્તાઓ; સીતા-અરુઢ્ધતીથી-મીરાલક્ષ્મીબાઈ સુધીની પૂજ્ય સ્ત્રીઓનું એક એક શ્લોકમાં સ્તવન કર્યું છે. છેલ્લે

“યૈઃ શક્તિશ્ચ મતિશ્ચ ભક્તિરિહ સમ્પત્તિશ્ચ મૂર્તિર્નિજા
 નિષ્કામં ક્ષણશોડયવાડધિ કળશઃ પ્રલ્યર્પિતા સર્વશઃ ।
 લોકસ્યૈવ હિતાય કેવલમહો સૌહૃદાય સર્વસ્ય ચ
 અજ્ઞાતાનપિ તાન્ વિચિન્તયતિ મે નિત્યં કૃતજ્ઞં મનઃ ॥”

આ શ્લોકમાં અજ્ઞાત દેશભક્તોનું સ્મરણ કર્યું છે.

—આ મન્દોમિમાલા કાવ્યસંગ્રહમાં

યદિ નિગદતિ સત્યં યાતિ કારાનિવાસં
 યદિ નમયતિ શત્રું દેશનિર્વાસનં ચ ।
 યદિ વિશસતિ દણ્ડબં વિન્દતે પ્રાણદણ્ડં
 ન હિ ન હિ લલુ દુઃલ્લં પારતન્ત્ર્યેણ તુલ્યમ્ ॥ (૫૦ ૫૧)
 ઉત્તિષ્ઠોતિષ્ઠ પશ્યોન્મદહત્તમતયો દન્તિનઃ સ્વૈરમેતે
 કાન્તારં તાવકીનં સફલિતમલિલં ધ્વસિતું સમ્પ્રવૃત્તાઃ ।
 નિર્દાલ્યૈતાન્ સમસ્તાન્ કરિવર નલરૈર્વજ્રતુલ્યૈરિદાનીં
 સામ્રાજ્યં ત્વં લ્લકીર્યં પ્રકટય દશદિઢ્મણ્ડલે ગર્જનામિઃ ॥ (૫. ૩૮)

ધત્તાદિ ધણુ સ્કુટ શ્લોકોમાં રાષ્ટ્રીયભાવના વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રાદેશિક ભાષાનાં ધણાં સામયિકોમાં સંસ્કૃત સામયિકોની જેમ જુદા જુદા વિષયોને લગતાં સંસ્કૃત રાષ્ટ્રીય કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એ બધાંનું સંકલન તે તે સામયિકોએ કરવું ઘટે. મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રભક્તિની જ્યોત પ્રગટાવવા માટે જ લોકમાન્ય તિલકે ‘કેસરી’ પ્રકાશિત કર્યું. આ દૈનિક વૃત્તપત્રમાં ધણા પ્રાસંગિક વિષયો પર સંસ્કૃત કાવ્યો વારંવાર પ્રસિદ્ધ થયા. એમાં “રાજસાર્વભૌમ: (૧૨-૧૧-૧૧), સ્વરાજ્યાષ્ટકમ્ (૧૦-૧૦-૧૬), મહાત્મન: કારાવાસ: (૧-૭-૩૦), ભારતમાતૃસ્તોત્રમ્ (૬-૫-૩૦), રણદુન્દુભિ: (૨૨-૪-૩૦), સ્વરાજ્યમહિમ્ન:સ્તોત્રમ્ (૬-૫-૩૦) જેવાં મુકુન્દરાય મિરજકર,^{૧૩} ઓગલે ઇત્યાદિ સંસ્કૃત કવિઓનાં કાવ્યો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

ભારતમજનમ્—કણ્ઠાટકના પ્રસિદ્ધ કવિ મયૂર વિશ્વનાથ શાસ્ત્રીનાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં ગીતિકાવ્યો આ પુસ્તકમાં સંગૃહીત કર્યા છે.^{૧૪} એમનાં આ કાવ્યો ધણાં લોકપ્રિય થયાં છે.

રાષ્ટ્રવાણી—ઉત્તરપ્રદેશના આરા ગામના શ્રી રામનાથ પાઠકે (‘પ્રણયી’) લખેલાં હિન્દી પદ્યતિનાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં ૭૫ ગેય કાવ્યો આ પુસ્તકમાં સંગૃહીત કર્યાં છે. બંકિમચંદ્રના ‘વન્દેમાતરમ્’ રાષ્ટ્રગીતમાંથી પ્રેરણા મેળવીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં જે રીતે દેશપ્રેમ પર કાવ્યો નિર્માણ થયાં, એવાં જ ગેય કાવ્યો સંસ્કૃતમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં નિર્માણ થયાં છે. વન્દેમાતરમ્ ગીત જ આ બધાં કાવ્યોનું પ્રેરણાકેન્દ્ર હતું. શ્રી રામનાથ પાઠકનાં કેટલાંક ગેય કાવ્યોના નમૂના નીચે આપવામાં આવ્યા છે. (રાષ્ટ્રવાણી પૃ. ૩)

જયતુ ભારતવર્ષદેશ:

યત્ર બુદ્ધવિરક્તિગીતમ્ । ગીયતે પ્રતિગૃહમતીતમ્ ।

યત્ર કૃષ્ણાર્જુનકથા ‘ગીતા’ જયતિ કર્મોપદેશ: ॥ જયતુ ભારતવર્ષદેશ: ॥

યત્ર રે, જાત: પ્રતાપ:, વિહિત-રિપુકુલ-તીવ્રતાપ: ।

વિજયિ-શિવરાજપ્રબલપદસૈન્યદલબલ-ચલિતશેષ: ॥ જયતુ ભારતવર્ષદેશ: ॥

પશ્ચિનીવ વમ્ભૂવ ભૂતિ: । યત્ર રાજકુલપ્રસૂતિ: ।

વિજયતે સ્મ વિજિલ્ય શત્રૂન્ । યત્ર રે વિક્રમનરેશ: ॥ જયતુ ભારતવર્ષદેશ: ॥

યત્ર કવિગુરુકાલિદાસ: । યત્ર હર્ષકલાવિલાસ: ।

યત્ર ભવભૂતેર્વિભૂતેર્ભાતિ કરુણાલયવિશેષ: ॥ જયતુ ભારતવર્ષદેશ: ॥

યત્ર તુલસીસૂરદાસૌ । અભવતાં વાણીવિલાસૌ ।

યત્ર મીરા, ભારતેન્દુ: ભૂષણ: કવિકુલદિનેશ: ॥ જયતુ ભારતવર્ષદેશ: ॥

પ્રાચીન વિભૂતિઓનાં નામો સાથે અર્વાચીન સમયના મદનમોહન માલવીય, સુભાષચંદ્ર, મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રભક્તોનાં નામો પણ કવિએ ગૂંથ્યાં છે. ‘વાસ્યયે જ્ઞાંશીનરેશે’^{૧૫} ગીતમાં—

૧૩ કેસરી પ્રબોધ, પૃ. ૫૯૦

૧૪ ઈ. સ. ૧૯૪૮માં મદ્રાસથી મુદ્રિત

૧૫ રાષ્ટ્રવાણી, પૃ. ૫

કાઢ્યત રિપુનુદગ્રાન । એકલાપિ પુનસ્સમગ્રાન ।
 વાહયેચ્ચલચન્દ્રહાસૈ રક્તશતસરિતો નિમેષે ॥ ક્વાસ્યયે જ્ઞાંશીનરેશે ॥
 હ્રુદ્કૃતૌ તવ સિન્ધુઘોષઃ । નયનયોસ્તે રુદ્રરોષઃ ।
 કાલિકેવ બભૂવ મૂર્તિસ્તેજસા તે રણનિવેશે ॥ ક્વાસ્યયે જ્ઞાંશીનરેશે ॥
 યુદ્ધચમાનાત્મયમગચ્છઃ । નૈવ યાં જીવન્ત્યયચ્છઃ ।
 ર્દેશિતું કિમેષિ ‘જ્ઞાંશીમ્’ તામયે સ્મૃતિમાત્રશેષે ॥ ક્વાસ્યયે જ્ઞાંશીનરેશે ॥

સાદા શબ્દોમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈનું પુણ્યસ્મરણ કવિએ કર્યું છે. ‘બન્દી પ્રવિશતિ કારાગારે’ (પૃ. ૧૦)એ ગીતમાં દેશકલ્યાણ માટે કારાવાસમાં જનારા દેશભક્તની ભાવના કવિએ વ્યક્ત કરી છે.

ધિક્ સ્વપત્યદ્યાપિ દેશઃ

ધેનવઃ પ્રતિદિનમગણિતાઃ અનનુકૂલા આર્યવનિતાઃ ।
 હન્ત હન્યન્તે કુટિલયવર્નેમહાત્યાચાર ઇષઃ ॥ ધિક્ ॥
 દુગ્ધસરિતાં કા કથા રે પાલ્યતે નીરવ્યથા રે ।
 ચલતિ નો પવનોઽપ્યમીતોઽસંભવઃ કોઽસ્ત્યત્ર શેષઃ ॥ ધિક્ ॥

આવાં ગીતો દ્વારા દેશની હુદ્દશાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી વ્યથા કવિએ વ્યક્ત કરી છે.

‘તરુણ રે કથમદ્ય શેષે ?’ (પૃ. ૧૦), ‘તરુણ રે રણમેરી નિનાદય’ (પૃ. ૨૦), ‘સજ્જ નવસૈનિક ચલેયમ્’ (પૃ. ૨૩), ‘ગાય તરુણિ ! નો તાદૃશગીતમ્’, ‘તરુણ ! કલય ભારતભૂચિત્રમ્’ (પૃ. ૩૧), ‘ચલ નવીનયુગં વિધાતુમ્’ (પૃ. ૩૬), ‘કિન્ન શોચસિ બીરબાલકઃ’ (પૃ. ૪૦) જેવા ગીતોમાં જીવાનોને સંબોધીને કવિએ એમને માટેની પોતાની રાષ્ટ્રભક્તિની અપેક્ષાઓ વ્યક્ત કરી છે.

‘શિષિરમેદ જાને ન વસન્તમ્’ (પૃ. ૭૯), ‘અવતીર્ણઃ પુનરપિ હેમન્તઃ’ (પૃ. ૮૦), ‘વર્ષં રે ઘનદર્પ જલધર !’ (પૃ. ૭૬) જેવાં નિસર્ગવર્ણનાત્મક કાવ્યોમાંથી પણ શ્રી રામનાથ પાઠકે રાષ્ટ્રીય ભાવના વ્યક્ત કરી છે.

સ્વાતંત્ર્યજ્યોતિઃ—એંગ્લોરના કવિ રામકૃષ્ણ ભટ્ટે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગે સ્વતંત્ર ભારતની ઘટના અને નેહરુ, પટેલ ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રનેતાઓને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૬}

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવનાર એક ગ્રંથ ‘ભારતરાષ્ટ્રસંઘટના’ ભારત સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. સ્વતંત્ર ભારતની ઘટના બાદ આન્ધ્રના વિખ્યાત પંડિત ડૉ. સી. કુન્દન રામએ એ ઘટનાનો કેટલોક ભાગ પદ્ય રૂપમાં ભાષાન્તરિત કર્યો તેથી ભારત સરકારને પણ આ રાજ્યઘટનાનું અન્ય ભાષાઓની જેમ સંસ્કૃતમાં પણ ભાષાન્તર થવું જઈએ એવું લાગ્યું. તે માટે સરકારે અનુવાદક સમિતિની રચના કરી. એમાં ઘણા માન્યવર પંડિતો હતા. (૧) મ. મ. પાંડુરંગ વામન કાણે (મુંબઈ)—અધ્યક્ષ, (૨) તર્કતીર્થ લક્ષમણશાસ્ત્રી જેશી (ઘર્મકોશ અને મીમાંસાકોશ જેવા વિખ્યાત ગ્રંથોના સંપાદક, વાઈ)—ભાષાન્તરકાર, (૩) ડૉ. મંગળવેદેકર શાસ્ત્રી, (વારાણસી)—ભાષાન્તરકાર, (૪) ડૉ. સુનીતાકુમાર ચેટર્જી, (કલકત્તા)—

સદસ્ય, (૫) શ્રી કે. બાલ સુબ્રહ્મણ્ય અચ્યર, એડવોકેટ, (મદ્રાસ)-સદસ્ય, (૬) મ. મ. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી, ડાયરેક્ટર, સંસ્કૃત સ્ટડીઝ, હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, (વારાણસી)-સદસ્ય, (૭) ડૉ. બાબુરામ સકસેના (અલ્હાબાદ)-સદસ્ય (૮) પં. રાહુલ સાંસ્કૃત્યાયન (મસૂરી)-સદસ્ય, (૯) ડૉ. રઘુવીર (નાગપુર)-સદસ્ય (૧૦) શ્રી મુનિ જિનવિજયજી, ડાયરેક્ટર ભારતીય વિદ્યાભવન (મુંબઈ)-સદસ્ય, (૧૧) ડૉ. કુન્ડનરાજ (મદ્રાસ)-સદસ્ય.

કાવેરીમહિમાદર્શન:—વેંકટાચાર્ય નામના કવિએ કન્નામળડી પાસેના કાવેરીખંધને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખ્યું. તેને ‘શ્રીકૃષ્ણરાજ-સેતુબન્ધનમ્’-એવું બીજું નામ આપ્યું છે. હુલિકેરી પાસેના બોગદા માટે ‘વ્યાઘ્રતટાકભૂવિવરમ્’ નામનું બીજું પણ એક કાવ્ય લખ્યું છે. આપણા દેશના ભૌતિક ઉત્કર્ષનું વર્ણન કરવું એ આ કાવ્યોનો ઉદ્દેશ છે. ‘ગ્રંથિજ્વરચરિતમ્’, ‘રામાનુજમતાભાસવિલાસ:’, ‘યાદવગિરિમાહાત્મ્ય-સંગ્રહ:’, ‘કાકાન્યોક્તિમાલા’, ‘ચમ્પકાન્યોક્તિમાલા’, ‘દિવ્યસૂરિવૈભવ’-(ગદ્યબન્ધ)^{૧૭} જેવા અન્ય ગ્રંથો પણ આ જ લેખકે લખ્યાં છે.

રાષ્ટ્રાભિમાનશ્રન્ય લોકોના મનમાં રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવના ચેતવવા માટે ધણા કવિઓએ આપણા દેશની દુર્દશા અને લોકોની દરેક ક્ષેત્રમાં થતી અવનતિ વર્ણવનારાં ધણાં કાવ્યો લખ્યાં છે. ‘દયાનન્દદિગ્વિજય:’ મહાકાવ્યમાં ‘લોકદશાસમીક્ષણમ્’ નામના ચોથા સર્ગમાં કવિશ્રી અખિલાનંદ શર્માએ ૫૩ શ્લોકોમાં દયાનંદના ઉદય પહેલાના ભારતના અધ:પતનનું વર્ણન કર્યું છે. આચાર્ય મેધાવ્રત શાસ્ત્રીએ પણ પોતાના ‘દયાનન્દદિગ્વિજય:’ નામના મહાકાવ્યમાં ‘ભારતદુર્દશા’ નામના બીજા સર્ગમાં ૨૫ શ્લોકોમાં સમાજના અધ:પતનનું વર્ણન કર્યું છે. આચાર્ય મેધાવ્રત શાસ્ત્રીના કાવ્યમાંથી અહીં કેટલાક શ્લોકો આપ્યા છે, એ પરથી રાષ્ટ્રનિષ્ઠ કવિઓની મનોવ્યથાનો આપણને ખ્યાલ આવશે.

એકેશ્વરોપાસનમાત્મનીનં વિહાય વેદપ્રતિકૂલીત્યા ।

સ્વશેમુષીકલ્પિતમૂર્તિપૂજામારેભિરે કર્તુમિહાર્યલોકા: ॥ ૧૦ ॥

લોકોપકારક્ષમયજ્ઞકાર્યે કુક્ષિભરિત્રાહ્મણબંધુસંઘા: ।

નિર્દોષસ્તવાન્ મનુજાંશ્ચ હત્વા વહ્નાવહૌષુ: શ્રુતિમંત્રપૂતે ॥ ૧૧ ॥

દમ્ભેન ગૌરીશિવયોર્મદાન્ધા નિપીય હાલં મહિલાસહાયા: ।

સમાચરન્નિન્દિતકર્મ માત્રા પુત્ર્યા મગિન્યાપિ ચ વામશીલા: ॥ ૧૨ ॥

અનેકદોષાકરમૂર્તિપૂજા-મિથ્યાપ્રભાવૈર્નિગૃહીતચિત્તા: ।

મૂઢા મહીપાલગણા: સ્વશત્રોર્દેવાલ્યાંભ્રાતુમલં ન પૂજ્યાન્ ॥ ૧૩ ॥

મહોપકર્ત્રોર્નિજવન્ધપિત્રો: પ્રજ્ઞાનદાનાં વિદુષાં ગુરુણામ્ ।

બુધાતિથીનાશ્ચ વિહાય પૂજાં જડાર્ચનાયાં નિરતાડડ્યજાતિ: ॥ ૧૪ ॥

પત્ની કથં શ્રીપતિદેવમક્તિં કુર્યાન્ન મર્તા યદિ તત્સપર્યામ્ ।

અન્યોન્યસત્કારવિનાશહેતોર્ન સન્તતિ: સદ્ગુણસંસ્કૃતા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

धर्मोपदेशेन मतान्तराणां प्रकल्पनां किल्बिषकारिधूतैः ।
 विधाय वित्ताहरणाय नूनं कृतानि देवार्चनमन्दिराणि ॥ १६ ॥
 मृगं यथेहामृग आखुमोतुर्यथा खगं श्येन श्वैष कह्वः ।
 मीनं यथा दाम्भिकपूजकोऽसौ जग्राह जाले रमणीमणिं तु ॥ १७ ॥
 अनेकपत्नीः परिणीय कप्तो यूनां गणो भारतवंशजातः ।
 भोगातिसंगात् स्वरगादकाण्डे निपाल्य भार्यां विरहाग्निकुण्डे ॥ १८ ॥
 अतृप्तचित्ता विषयोपभोगैः स्वच्छन्दगास्ता विधवा विविक्ते ।
 तीर्थस्थले देवगृहे मटे वा शठैर्मठानां व्यभिचेरुरीशैः ॥ १९ ॥
 श्रद्धालुभिर्मूढजनैः स्वकन्या देवालये देववराय दत्ताः ।
 श्रीदेवदास्यः कृतगीतलास्याः बलादभुज्यन्त विटैरजस्रम् ॥ २० ॥
 परात्मकल्याणधनप्रसूतिं विहाय दैवीं विमलां प्रवृत्तिम् ।
 जना महाक्लेशदयोनिहेतुं तमोमयीं वृत्तिमशिश्रियस्ते ॥ २१ ॥
 रूढिं गताऽनर्थकरीकुरीतिर्निशाचरीवार्यजने चरिष्णुः ।
 भद्रान्मनुष्यान्पि पीडयन्ती स्वराज्यमस्थापयदन्नवृन्दे ॥ २२ ॥
 अचेतने वारि तरौ कृशानौ समीरणे प्रावणि तिग्मभानौ ।
 प्रेते च मर्त्ये मतिहीनजन्तौ देवत्वबुद्ध्या मनुजा विनष्टाः ॥ २३ ॥
 युधिष्ठिरानन्तरमार्यजातेः साम्राज्यसूर्योऽम्बरमध्यदेशात् ।
 दुर्दैवतः क्षीणमहाः क्रमेण प्रारब्ध गन्तुं हरितं प्रतीचीम् ॥ २४ ॥
 भूखण्डपिण्डस्य कृते कृतघ्नैर्वैरायमाणैर्जयचन्द्रतुल्यैः ।
 आच्छिद्य राज्यं निजबन्धुहस्तात् पाणौ प्रदत्तं यवनेश्वराणाम् ॥ २५ ॥
 ऐश्वर्यसंजातविलासितायां पञ्चेन्द्रियाणां विषयातिसंगात् ।
 प्रमादमग्नं परिपीय भूपा राज्येन साकं यशसाऽपि हीनाः ॥ २६ ॥
 परस्परैर्यन्धनघर्षणोत्थ-द्वेषाग्निदग्धामलहार्दभावैः ।
 मदान्धधीभिर्विवनाधिपानामङ्गीकृता किङ्करता नरेन्द्रैः ॥ २७ ॥
 मेवाडराष्ट्रावनिराजहंसः क्षत्रावतंसो रविवंशदीपः ।
 प्रतापशाली समभूत् प्रतापः स्वातन्त्र्यसिद्धयै सहितातितापः ॥ २८ ॥
 अकब्बराख्यो यवनाधिराजो वशंवदं यं प्रविधातुमैच्छत् ।
 छलैर्वने मिल्लसखं भ्रमन्तं तथापि निघ्नो न हि तस्य जातः ॥ २९ ॥
 आपञ्चर्विशब्दमयं वनान्ते सापत्यभार्यः सहमान आर्यः ।
 अनन्तकष्टं न जहौ स्वधैर्यम् प्रवातनिष्कम्प इवाचलेन्द्रः ॥ ३० ॥
 दुःशासनान्मोगलवंशजानां दिल्लीश्वराणां छलनापराणाम् ।
 यज्ञोपवीताहरणं द्विजानां कन्यापहारः परितः प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

બાલ્યે વયસ્યેવ વિવાહિતા હા દ્વિજૈઃ સ્વકન્યા અતિકોમલાંગ્યઃ ।
 નાલં મુખાન્મોજમપાવરીતું મયેન નાર્યો રજનીચરાણામ્ ॥ ૩૨ ॥
 મહીસુરાણામતુલં મહસ્તદ્ રાજન્યતેજોઽપિ નિતાન્તનઘ્નમ્ ।
 દશા વિશાં દ્રવ્યવતામવર્ણ્યા ક્ષુદ્રસ્સ શૂદ્રસ્તુ મયાદ્ રિપૂણામ્ ॥ ૩૩ ॥
 સંસર્ગદોષાત્ પિશિતાશનાનાં મૈરેયપાનં મતિનાશનં તત્ ।
 દુરોદરં સ્ત્રી-મૃગયાતિસહ્ગો માંસાશનં ચાર્યજનેષુ વૃદ્ધમ્ ॥ ૩૪ ॥
 આર્યાપકર્ષાવધિચિત્રદશ્યં પ્રહર્ષમિદ્ ભારતવર્ષમેતદ્ ।
 વિલોક્ય વિશ્વેશ્વરમાનસાન્તાત્ કારુણ્યગંગાઽસ્રવદ્છધારા ॥ ૩૫ ॥

x

x

x

શ્રી ગ. ગો. જ્ઞેશીના ‘કાવ્યકુસુમગુચ્છઃ’ નામના કવિતાસંગ્રહમાં ઘણી રાષ્ટ્રીય કવિતાઓનો સમાવેશ થયેલો છે. એમાં ત્રિપુરા કોંગ્રેસના અધિવેશન પ્રસંગે એમણે રચેલું ‘રાષ્ટ્રીયસભાવન્દનમ્’ કાવ્ય વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

કોંગ્રેસગીતા—ઉપર નિર્દેશિત કાવ્યમાં રાષ્ટ્રીયસભાવન્દનમ્ કોંગ્રેસની સ્તુતિ છે, જ્યારે વિરુદ્ધ દષ્ટિ-બિંદુથી જ્ઞેનારા કેટલાક કવિઓએ કોંગ્રેસની નિંદા કરનારાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.^{૧૮} આ ‘કોંગ્રેસગીતા’ કાવ્ય એલ. રંગીલદાસે કટાક્ષમાં લખ્યું છે.

સંપૂર્ણ ભારતવર્ષ માટે પ્રેમભાવ વ્યક્ત કરનારાં કાવ્યો જેવી રીતે રાષ્ટ્રવાદી કવિઓએ લખ્યાં તેવી જ રીતે વિશિષ્ટ પ્રદેશ માટે સ્નેહભાવ રાખનારાં પ્રાદેશિક કાવ્યો પણ લખાયાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં જેવી રીતે ‘પ્રિય અમુન્ના એક મહારાષ્ટ્રદેશ હા’ ગુજરાતમાં જે રીતે ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એ ગીતે સારી માન્યતા મેળવી છે, તેવું જ અંગાળ, આંધ્ર વગેરે પ્રદેશોને માટે પણ બન્યું છે. આવાં કાવ્યોમાં તે તે પ્રદેશના મહાત્માઓ, તીર્થસ્થાનો, પર્વતો, નદીઓ વગેરેની સ્તુતિ જોવા મળે છે. આ બધાં પ્રાદેશિક રાષ્ટ્રીય કાવ્યોનો સુસંગ્રહ કરવાનું કામ જો કોઈ વ્યક્તિ કરે તો તેમાંથી સમગ્ર ભારતનું ગૌરવ ગાનારાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ તૈયાર થઈ શકે. આ કામ પણ કોઈ ઉત્સાહી સુભાષિતસંગ્રહકારે કરવું જોઈએ. આ ગ્રંથની મર્યાદા ધ્યાનમાં લઈને કેટલાંક પ્રાદેશિક રાષ્ટ્રકાવ્યોનો સંગ્રહ અમે સંક્ષેપમાં, નમૂના રૂપે નીચે આપીએ છીએ. શરુઆતમાં શ્રીશંકરાચાર્ય કૃત્ કોટીનાં સમત્વગીતમ્ નામનાં કાવ્યમાંથી ‘ભારતમાહાત્મ્ય’ આપ્યું છે અને ત્યાર બાદ જુદા જુદા પ્રદેશનાં માહાત્મ્યસ્તોત્રો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.

‘સમત્વગીતા’ માં ભારતમાહાત્મ્ય (અધ્યાય ૨)

શ્રીમત્ પવિત્રં પરિણાહિ રાષ્ટ્રં પ્રાચીનમેતદ્ ભુવિ રાજતે તત્ ।
 યદ્ ભારતાઠ્ઠ્યાં ભરતસ્ય રાજ્ઞઃ ક્ષ્યાતેઃ પતાકામધુનાઽપિ ધત્તે ॥ ૧ ॥
 અસ્ય પ્રભાવં વદતીવ કંચિન્નામાતરં યત્કિમપિ પ્રયુક્તમ્ ।
 સિન્ધુપ્રતિષ્ઠાગમકં હિ હિન્દુસ્થાનાભિખાનં બહુશોઽય રુદ્ધમ્ ॥ ૨ ॥

स्थानं च तेषां प्रथितं किलेदं ये नूनमार्या जगति प्रसिद्धाः ।
 अद्याऽपि येषां स्वरसप्रवाही विश्वातिशायी महिमा न हीनः ॥ ३ ॥
 कालं सुदीर्घं य इह प्रकर्षः सद्धर्ममूलः सरलो ललास ।
 तस्यावशेषः सहजे विशेषे क्वाऽप्यस्य सद्यो भवति प्रमाणम् ॥ ४ ॥
 धर्मे प्रजानां स्थितये सुनद्धा राजर्षयस्ते प्रबभूवुरत्र ।
 व्यक्तं हि येषां सुचरित्रतो यत् कुत्राऽपि कश्चिन्न तु तत्पदार्हः ॥ ५ ॥
 रेजुर्महर्षिप्रमुखाः प्रभूताः सर्वज्ञकल्पा इह शास्त्रकाराः ।
 प्रंथा यदीया विविधाः सुकीर्तिस्तम्भायमाना उपकुर्वन्ते नः ॥ ६ ॥
 सर्वैस्तथाऽऽर्यैर्निजकर्मदक्षैर्निवर्तितं यद्यदतुल्यमत्र ।
 तत्तत्त्विदानीं परिरक्षतीव स्वातन्त्र्यहीनानपि पारतंत्र्यात् ॥ ७ ॥
 वंशास्तदीयाः सफलीक्रियन्तां तत्सम्भवैश्चेदुपपन्नमेतत् ।
 अस्माभिरव्याहततद्रहस्यैर्भाव्यं जगत्सुस्थितिदत्तचित्तैः ॥ ८ ॥
 स्वार्थच्युतो न क्षमते परार्थे स्वार्थैकदृष्टेः क्व परार्थचिन्ता ।
 तद् यौगपद्यात्स्वपरार्थसिद्धिर्यस्मात् स पन्थाः कथितः कृतार्थैः ॥ ९ ॥
 यैरार्यवर्यैर्जगतीहितस्य स्वीयैश्चरित्रैः सह दर्शितोऽध्वा ।
 तेषां वयं संस्कृतिमप्रतोऽर्हा गोदोहनं नन्वनु वत्सपानम् ॥ १० ॥
 या भौतिकीमुन्नतिमेव नैकामाध्यात्मिकीं निर्वृतिमीक्षतेऽपि ।
 सर्वाङ्गपूर्णा सुरसा सुयुक्ता सा संस्कृतिर्नः समुपस्थिताऽस्ति ॥ ११ ॥
 तस्यां हि गत्यां खयमेव तेजः प्रादुर्भवेत् तत्प्रविलीनमन्तः ।
 प्रत्यर्थिनां यत् कपटप्रबन्धात् गाढांधकारादिव मोचयेन्नः ॥ १२ ॥
 आसीदयं प्रागपि सम्प्रतीव प्रश्नो दुरापोत्तर एव भूयः ।
 यद् दुर्जनेषु प्रबलेषु लोकश्रेयोऽभिरक्ष्यं कथमंजसेति ॥ १३ ॥
 शाठ्यं कदाऽपि प्रतिकारहीनं क्षात्या न शाम्येत् सहकारता किम् ? ।
 शाठ्यं च शाठ्यं प्रति सम्प्रयुक्तं संवर्धयेत् तत् क्व च सत्यमास्ताम् ॥ १४ ॥
 शाठ्यं शठानामशठैश्च सदभिर्नयं त्वर्किञ्चित्करतां प्रतापात् ।
 दुष्टा यदि स्युः कुटिलाग्रहास्ते तेजस्युपेयुः शलभत्वमाशु ॥ १५ ॥
 क्लिञ्चन्तु कामं कपटान्नुशंसा नश्यत्त्ववश्यं बहुशस्ततोऽन्ते ।
 निन्दन्तु मन्दाः परमार्यधुर्यः कांचिन्न मुंचेदृजुतां तु जातु ॥ १६ ॥
 राष्ट्रे चिरादत्र हि न प्रमाद्यं कुत्राऽपि धर्मादिति शिक्षिताः स्मः ।
 ओजायतेऽन्ते समुपासितोऽसौ यस्य स्वरूपं परमं समत्वम् ॥ १७ ॥

प्रोच्याऽलमेतद् यदिहेव संख्ये संख्येऽपि सम्यक् समतोपयुक्ता ।
 अर्थे किलाऽत्र प्रकृतो रणोत्थो गीतोपदेशः सुनिदर्शनं सः ॥ १८ ॥
 पाश्चात्यराष्ट्रैरधुना तु कैश्चिद् यः साम्यवादो विविधोऽस्त्युपात्तः ।
 अध्यात्मनिष्ठारहितोऽस्थिरोऽसौ किं सैकतोऽपि ध्रुव एव सेतुः ॥ १९ ॥
 गीतोदितं तत्सुदृढं समत्वं यस्मिन् यथावत् परिषेव्यमाने ।
 यद्वेदितव्यं विदितं भवेत्तत् कृत्यं च यत्तन्निखिलं कृतं स्यात् ॥ २० ॥
 तत्त्वावगत्यामुपदेशमूलं यत्पूर्ववृत्तं तदपि प्रमाणम् ।
 तद् बोद्धमहं समरं प्रवृत्तं केषां कुतः कुत्र कथं कदेति ॥ २१ ॥
 यद् भारताख्यं मधुरीकरोति प्राच्येतिहासं कलहस्य वृत्तम् ।
 तद् यावदित्थं समयानुरूपं संक्षिप्य चोदाहरणीयमत्र ॥ २२ ॥

‘दुर्गानुग्रह भट्टाक्षय्याभां ‘आंध्रवर्णन’ (सर्ग ६ भो)

श्री भारती प्रियसुतायितमद्राजधानी—धरामुकुटहीरकराज आन्ध्रः ।
 वाणी रमा धरणि हार्दरसास्पदत्वात् बाभाति सर्वविधसम्पदुरुप्रभाभिः ॥ १ ॥
 ब्रह्माच्युतेशभुवनत्रयसर्वभूतिभाजं सिसृक्षुरजं एकमिहार्यदेशे ।
 आन्ध्राभिदं समसृजत् स ततस्त्रिलिंगनाम्नाप्यतीव विदितं किल देशरत्नम् ॥ २ ॥
 मन्दाकिनीं त्रिपथगामतिशय्य यत्र गंगैव सप्तपथगा किल गौतमीति ।
 नाम्ना पुनाति जगतामखिलाघहन्त्री भर्त्रालयस्य सविधे कुतुकातिरेकात् ॥ ३ ॥
 श्रीकृष्णवेण्यभिधयाऽथ च तुंगभद्रा नाम्नाऽपि भिन्नतनुयुग्ममुपेत्यगंगा ।
 यत्प्रेमतः सकलशालिफलप्रदात्री सर्वश्रियोऽपि परितो दशति स्रवन्ती ॥ ४ ॥
 तच्चेटिका इव नदीप्रवराः पिनाकिन्याद्याश्च यत्र सुवहन्त्युदयं नयन्त्यः ।
 सस्यादिभिः सुफलितैर्धनधान्यराशिसम्पत्प्रदैः पशुसमृद्धियुतैश्च नृणाम् ॥ ५ ॥
 आराम—पञ्चकमुखैर्बहुभिश्च शैलैः श्रीशैलमुख्यविदितैरपि दिव्यपूतैः ।
 क्षेत्रैर्ललत्तिरुमल—प्रमुखैस्तथान्तर्वेदीमुखैश्च सुविराजति वैष्णवैश्च ॥ ६ ॥
 यत्र स्वयम्भु—शिव—विष्णु—गणेश—तत्तद्देव्यादयः श्रितजनेष्ट—फलप्रदास्युः ।
 दिव्यालयेषु निवसन्ति समन्ततोऽपि भव्यात्मभिः स्वपरिवारगणैः कृपार्द्राः ॥ ७ ॥
 यत्रोदित—श्रुतिचतुष्टय—तत्त्वबोधि—सिद्धान्तभाष्य—मणिभिः ककुभश्चतस्रः ।
 विभ्राजयन् बहुनिबन्धवरैरशेषतन्त्रावगूढपटुतत्त्व—विभासि बन्धैः ॥ ८ ॥
 अन्यैश्च सर्वबुधबोध—महाविभूति—सन्धायिभिर्निगमशक्तिविभूतिमाढयाम् ।
 सन्दर्शयन्निजतपोबलतो रमानुकर्षादिभिर्जगति यः प्रभुतां बभार ॥ ९ ॥
 सर्वज्ञमाधवमनीषिपतिः स विद्यारण्याज्ययां यतिपतिर्गुरुराजपीठम् ।
 अच्युष्य चौपनिषदं गुरुतत्त्वबोध—पीयूषमत्र बुधसंहतये दिदेश ॥ १० ॥

श्रीभट्टभास्करमहाविबुधाधिनाथो यत्रावतीर्ण इह वेदचतुष्टयस्य ।
 भाष्यं प्रतिश्रुतिपदार्थविवेचनादि-भूष्यं प्रयोगविधिभिः प्रतितन्त्रमाह ॥ ११ ॥
 नानानिबन्धमणिभिः श्रुतितत्त्वदीपैः श्रीवेदशास्त्रग-रहस्यमशेषमाढयम् ।
 योऽबोधपद् बुधवरेभ्य उदारचेता लोकोत्तरोऽद्य च सुजीवति कीर्तितन्वा ॥ १२ ॥
 यत्रोदितः किल कुमारिलभट्टनाम्ना स्कन्दः पुराढयमुनिजैमिनिसूत्रजालम् ।
 श्रीतन्त्रवार्तिक-निबन्धवचो-मणीभिरापूर्य तत्त्वममलं समचीचकासत् ॥ १३ ॥
 गान्धर्ववेदमखिलं परिमध्य बुद्धिमन्थेन तद्रससुधां निजकीर्तनेषु ।
 निक्षिप्य मानवगणाय दिदेश नादब्रह्मानुभूतिसुखमात्मन आन्ध्रजन्मा ॥ १४ ॥
 भाषामयेषु रघुवीरपदाब्जभक्तो भक्तिप्रपत्तिमहिमानमुदञ्चयन् सः ।
 प्रह्लादभावमपि सर्वजनप्रसिद्धः श्रीत्यागराजविबुधोऽन्ध्रमण्डयद्धि ॥ १५ ॥
 यस्मिन्नेषभरतावनि-पण्डिताधिराजत्वभागखिलतन्त्रनिबन्धराजैः ।
 प्राचीकशद् विबुधलोकमशेषमाढयालंकारदर्शन-निबन्धसरस्वतीं च ॥ १६ ॥
 सिद्धान्तरत्न-वटितोन्नततत्त्वकोटि-कोटीर-भासुर-किरीटवरेण कामम् ।
 प्राभूषयद् विबुधपेयसोल्लसच्छ्रीगंगाधराख्यकृति राजत आढयकीर्तिः ॥ १७ ॥
 गोदावरीतटधरा-तिलकायितश्रीमुङ्गण्ड-सज्जनपदाभिजनः प्रसिद्धः ।
 श्रीवेगिनाड्यभिध-सद्बुधवंशजन्मोपद्रष्ट-गोत्रज-जगत्पतिपूतनामा ॥ १८ ॥
 पातञ्जलाक्षपदकाणभुजादि-सर्वतन्त्रास्वतन्त्रापदवीममलप्रबन्धैः
 रत्नैर्विभूष्य विदितो विबुधेषु सोऽन्न-भट्टाभिधोऽन्ध्रधरणीयश उन्निनाय ॥ १९ ॥
 यः सर्वतन्त्र-परिनिष्ठित-पाण्डितीन्द्र-साहित्यसार-रसनिर्झरिणी-प्रवाहैः ।
 व्याख्यानवर्यनिवहैः पटुकाव्यभूमिं सम्प्लाव्य बोधफलराशिमपीफलनः ॥ २० ॥
 श्रीमल्लिका-कुसुम-दामित-कीर्तिपुष्प-सौरभ्य-हर्षित-समस्तबुधेन्द्रलोकः ।
 श्रीमल्लिनाथ-विबुधोऽन्ध्रधरा-रमण्याः कस्तूरिकातिलकवद् विरराज लोके ॥ २१ ॥
 साङ्गश्रुतिप्रकर-शास्त्रसमूहसा-सत्साहिती-रसझरी-स्रवदाढ्यबन्धैः ।
 ग्रन्थैरशेषभरतावनि-पण्डितात्मसम्प्लोदका बहुबुधा इह रेजुरान्ध्रे ॥ २२ ॥
 अर्वाक् च पण्डितवरा अपि शेषतुल्य-श्रीविश्वनाथ-हरिशाल्मिमुखाः सुपूज्याः ।
 श्रीगौतमाद्युपम-राममनीषि-मुख्या-वेदार्थवित्प्रवर-पापयशाल्मिमुख्याः ॥ २३ ॥
 षड्दर्शनीबुधवरा अपि पुल्यकुल्य-श्रीदक्षिणादिपदमूर्तिपदादिभाजः ।
 तन्त्रस्वतन्त्रबुधदेशिकतामवाप्तः प्राचीकशन् प्रतिभयाऽऽन्ध्रधरामशेषाम् ॥ २४ ॥
 लक्ष्मीनृसिंहविबुधः स तु सुव्वरायशाली नृसिंहविबुधः स तु सङ्गमेशः ।
 श्रीराममूर्ति-बुधवेंकटशाल्मि-सुब्रह्मण्यादि-सूरय इमं समभासयंस्ते ॥ २५ ॥

षट्त्तन्त्रदेशिकवरैः प्रतितन्त्रमाढ्य-तत्तन्त्रकर्तृतुलितैर्विबुधाधिराजैः ।
 अन्यैश्च सर्वसुकला-प्रतिभा-विशिष्ट-साहित्य-दृढकवितापतिभिर्लसन्ती ॥ २६ ॥
 शब्दागमादि-बहुतन्त्रपटु-प्रबन्धरत्नावलिं स्वबुधवर्यविनिर्मितां या ।
 मालामिवोरसि वहन्त्यखिलं च देशमान्ध्री धरा विजयतेऽतिविभासयन्ती ॥ २७ ॥
 मांधान्त-दाशरथि-धर्मज-मुख्यलोकमान्य-प्रभुत्वपरिदर्शि-नृपालवर्यैः ।
 श्रीकृष्णदेव-धरणीन्द्र-लसत्प्रतापरुद्रप्रभु-प्रभृतिभिः परिपालिता प्राक् ॥ २८ ॥
 श्रीराजराज-नरनाथमुखैर्महीन्द्रैः संरक्षिता बहुतरं ददती त्रिवर्गम् ।
 विक्टोरियाप्रभृति-हूणनृपाल-सार्वभौम्यैः सुधर्मनयतः परिवर्धिता च ॥ २९ ॥
 वेदागमादि-परिनिष्ठित-सन्मनीषाः सर्वत्र सन्ति विबुधा विषणोपमानाः ।
 तत्तद्रहस्यमखिलं विषयान्तरस्था येभ्यो वदन्ति गहनं विषयेषु विज्ञाः ॥ ३० ॥
 आर्षे सुकर्मनिवहे विविधत्प्रयोगं सत्सम्प्रदाय-समपेतमितोऽन्य-देश्याः ।
 जानन्ति याज्ञिक-बुधाधिप-सन्निकाशात् शुद्धं स्वदुर्लभमिति प्रकटोत्सुकास्ते ॥ ३१ ॥
 यत्र खरो निगमगो मधुरो नितान्तं न श्रूयतेऽन्यविषये मुनिलक्षणाढ्याः ।
 उच्चारणे क्रम-जटा-घन-मुख्यपाठि-सद्वैदिका बहुसहस्रमिता विभान्ति ॥ ३२ ॥
 यत्र स्त्रियो निजसतीत्व-विशुद्धिधुर्या धर्मान् वधूजनगतान् परिदर्शयन्ति ।
 स्वाचारतोऽन्ययुवतीभ्य उपात्तधर्माः शिष्टेभ्य एव पुरुषाश्च विदन्ति धर्मान् ॥ ३३ ॥
 श्रौतैश्च यागानिवहैरधुनाऽपि यत्र कर्मण्यशिष्टनिचयाचरितैरमर्त्याः ।
 इज्यन्त आज्यमुखदिव्यहविः सुगन्धैः आमोदितो विजयते सुररक्षितोऽन्ध्रः ॥ ३४ ॥
 गोदावरीमुख-नदीवर-वारिकुल्या-सम्प्लावितार्थफलभूफलितं सुधान्यैः ।
 कुक्षाममुख्य-परिपीडनमन्यराजधानीषु वारयति यः प्रतिवत्सरं च ॥ ३५ ॥
 यत्र स्त्रियश्च पुरुषाश्च समस्तसम्पद्भोगैर्निरन्तरमिह त्वनुभूयमानैः ।
 स्वर्गादिभोगवितर्ति त्वनुवर्ण्यमानां वैयासिकेष्वतिशयोक्तिमनूजयन्ति ॥ ३६ ॥
 यत्राभितो बहुधनैः परिपाल्यमाना वेदागमाद्यखिलतन्त्र-विवर्धिसंस्थाः ।
 छात्रव्रजान्नवसनाद्यतिसृष्टि-पुष्टिवाहिन्य उत्तमगुरुपहिता विभान्ति ॥ ३७ ॥
 गोदावरीयुगल-मध्यगता विभाति वक्षःस्थलीव रुचिरान्ध्रधराङ्गनायाः ।
 त्रैल्लिंगतां निजगतामभिसूचयन्तीं श्रीकोनसीमधरणिस्त्रिजगच्छ्रियाद्वा ॥ ३८ ॥
 ब्रह्मर्षिभिर्निगम-तत्त्व-विचार-गोष्ठी-सक्तात्मभिस्तपसि सिद्धवरैर्महद्भिः ।
 जुष्टाभजस्य जगतीं सृखभोगलुब्धै राजर्षिभिर्महितयज्वभिरुच्चकामैः ॥ ३९ ॥
 नानाविधाचरितधर्मगणैः-पर्व-दान-व्रतादिमुक्तातिशयैश्च सद्भिः ।
 व्याप्तां बुधेन्द्रनिवहैर्निगमागमादि-निष्कल्मषप्रवचनप्रवणैः सदापि ॥ ४० ॥
 दिव्यांगनाप्रवर-चन्दन-दिव्यवृक्षारामादिभिः सुरुचिरैरमरावतीं च ।
 श्रीविष्णुसत्त्वसमुपासकभक्तवर्यैः शब्दार्जितव्रतमुखोर्जितपुण्यभारैः ॥ ४१ ॥

देवालयोन्नत-तडाग-मुखप्रतिष्ठा धर्मोन्नतैरपि विकुण्ठपुरीं दधाना ।
 श्रीशक्त्युपासक-महाजन-चर्यमाण-नित्यार्चनादि-विविधार्हण-तुष्टचित्ता ॥ ४२ ॥
 यत्र स्वयं वसति भक्तजनालयेषु नानाविधाकृतिधरा भुवनेश्वरी सा ।
 श्रीशक्त-शैव-वैष्णव-गाणपादि-भक्तव्रजास्पदतया विविधोर्व्वलोकाम् ॥ ४३ ॥

x

x

x

प्रदेशवर्णनार्थकं कान्योभां कथयितुं ते ते प्रदेशानां भङ्गत्वपूर्व्वं नगरानां वर्णनं आधुनिकं कविश्रेष्ठे
 अलिमानपूर्व्वकं कथं छे. उदाहरणं तर्हि 'दुर्गानग्रह' महाकाव्यभां आन्ध्रप्रदेशना वर्णननी शश्यातभां
 आवतुं विषयवाङ्मनं वर्णनं नृश्रेष्ठैः—

‘विजयवाडावर्णन’ (सर्ग-८)

तत्रास्ति सर्वमहिता विजयस्य वाटी भूत्वाऽऽन्ध्रदेशधरणीरमणीमणी सा ।
 वाणी रमासहचरी निजकौतुकेन बाभाति दिव्यनगरी-मणिरूपिणीह ॥ ४८ ॥
 यत्रेन्द्रकीलगिरिर्मूर्ध्नि-तपश्चचार दिव्यास्त्र-साधनकृते विजयो जयाय ।
 सिद्धशिवात्तपसि पाशुपताद्यभीष्ट-दिव्यास्त्रसंहतिमवाप पुरी तदाख्या ॥ ४९ ॥
 यत्र स्वयं वसति भक्तजनावनाय दुर्गेन्द्रकीलगिरिर्मूर्ध्नि हिरण्यमयी सा ।
 प्रत्यक्षसर्वफलदा सकलार्तिनाश-सन्दीक्षिता करुणया कलिपीडितेषु ॥ ५० ॥
 श्रीकृष्णदेहजनितो विदिता हि कृष्णवेणीति दक्षिणदिशा वहतीह गंगा ।
 कालेय-दुष्कलुष-भारनिवारिणी सा कुल्याभिरार्यधरणीं फलयन्त्यभीक्ष्णम् ॥ ५१ ॥
 यत्रेन्द्रकीलगिरिणा सह सौधराजिरत्युन्नतौ द्रढिमनि खविशालतायाम् ।
 संस्पर्धते हसति चात्मसुधामयत्वलावण्यसम्पदतिशीति मुखांशहैन्यान् ॥ ५२ ॥
 सौधोच्चभूमि-विहरद्वनिता निरीक्ष्य दिव्याङ्गना निजविमानगतैः खहस्तैः ।
 धर्तुं लषन्ति किमु तास्त्विति शंकमाना यानत्वंराशिखरधृष्टविमानरुद्धाः ॥ ५३ ॥
 यत्सुन्दरीरुषसि कृष्णसरिन्निमग्ना दिव्याम्बराभरणभूषितदिव्यदेहाः ।
 कूलेऽमरार्चनरताः परिवीक्ष्य को वा मंदाकिनीतटगता अमरीः स्मरेन् ॥ ५४ ॥
 यत्सुन्दरीमणि-निमज्जनखेलनेषु शैलोन्नत-स्तनयुगाभिहतः प्रवाहः ।
 उत्क्षेपितः पुनरधः प्रसृतः सुवेणीभूत्वा प्रयात्यप इयं किल कृष्णवेणी ॥ ५५ ॥
 यत्र द्विजेन्द्रनिवहाश्चतुरास्यनिर्यदाम्नायवागमृत-तर्पित-सद्बुधेन्द्राः ।
 नानागमप्रकर-तत्त्वविचार-गोष्ठी-सिद्धान्त-बोधन-गुरुत्वजुषो जयन्ति ॥ ५६ ॥
 यत्रावनीसुरगणाचरितैस्तपोभिरन्तर्बहिः तुभिरर्चनसंविधानैः ।
 खस्त्रालयोपगमनानवकाशहेतोर्वासं सदा विदधते सकलास्सुरौघाः ॥ ५७ ॥
 विद्यालयेषु विविधेषु समस्तभाषा-साहित्य-बोधनपरेषु च शास्त्रतत्त्वम् ।
 उद्बोधयन्त इह पण्डितपुण्डरीका भाषापतिप्रियपुरत्वमवापयन्ति ॥ ५८ ॥

गत्वा सुबाष्पशकटैः सहचेटिकाभिराक्रीडनेषु फलपुष्पगणं गृहीत्वा ।
 आगत्य च प्रतिलतातरुसङ्गलक्ष्मीमाहुः स्म भर्तृभुजबन्धगतास्तरुण्यः ॥ ५९ ॥
 किं नन्दनेऽपि किमु चैत्रारथेऽन्यदेवाक्रीडेषु वर्ण्यमिह नः प्रमदाजनेभ्यः ।
 व्यासो ब्रवीति बहु यत्प्रससाद रत्नद्वीपस्थितोपवनसम्पदमत्र दुर्गा ॥ ६० ॥
 नाथामृतं दिविविशिष्टमिहोनमेतन्मुग्धे गवां हि पय एव तदस्ति नो किम् ।
 नो चेत् कियत् कलशसम्मितमब्धिजातं तच्चाच्युतेन किल दत्तमथ क्व भूयः ॥ ६१ ॥
 गोषु प्रतिष्ठितमिदं पयसोपलभ्यं तेभ्यो दधत्यहरहः किल कामगव्यः ।
 तद्वंशजा ददति नः परमत्र दोह-भेदात् फले विषमता हविशोऽश एतत् ॥ ६२ ॥
 लक्षाधिकाः सुरभयो नगरे वसन्ति तत्पूजनेन विधिवत्पयसोऽनुकर्षम् ।
 सर्वाः श्रियोऽप्यमृतताभिमतार्थसिद्धिमोहो दिवीत उरुभोग इति प्रिये नः ॥ ६३ ॥
 दुर्गाकृपातिशयतः सकलर्षयो नः पूर्णा दविष्टगिरिरम्यतयाऽन्यमोहः ।
 एवं मिथोऽत्र मिथुनानि वदन्ति तुष्टान्याराध्नुवन्ति वरदां दृढभक्तितस्ताम् ॥ ६४ ॥
 श्रीराजकीयविधि-निर्वहणानुशिष्टाः काल्य-दुष्कलुषदूरहृदः प्रकायम् ।
 लोकानुरञ्जनरता निजधर्मनिष्ठा दुर्गामुपासत इमेऽपि सदातिभक्त्या ॥ ६५ ॥
 ते क्षत्रिया कलिबलेन विभुत्वदूरा अध्यात्मधर्मनिरता अखिलार्थभाजः ।
 आपन्नरक्षणविधौ निजशौर्यधैर्यौदार्यादिभिर्विभुपदं स्वमवेक्ष्यन्ति ॥ ६६ ॥
 यत्रोरुजा धनदभूतिविशेषभाजो वाणिज्यलब्धविभवा अतिधार्मिकाश्च ।
 विद्यालयव्रजपुषो निरतान्नदान-शालामरालय-मुख-व्ययितात्मवित्ताः ॥ ६७ ॥
 यत्राग्निजा उषसि कृष्णसरिन्निमग्ना दुर्गां रविं द्विजवरं शिरसा प्रणम्य ।
 स्वस्वोचितासु कृतिषु प्रयतन्त आर्या ईश-कृपातिशयतोऽखिलसौख्यभाजः ॥ ६८ ॥
 अन्यान्यजातिजनिता अपि पञ्चमान्ता दुर्गाम्बिका-चरणपंकज-भक्तिभावात् ।
 स्वस्वोचितार्थकलनेषु धनादिलब्ध्वा दैन्यं विहाय सततं सुखमाप्नुवन्ति ॥ ६९ ॥
 नादेवभक्त इह नाप्यसुखी न दीनो नैवागुणी न च जडो न च धर्महीनः ।
 नाध्यामिकादि-परितापभुगात्मकर्मभ्रष्टो न शिष्टजनवैर्यपि दुष्टबुद्धिः ॥ ७० ॥
 ऐन्द्रेश्च कृष्णसुहृदो विजयस्य वाटी शक्तित्रयात्मक-शिवा-प्रियराजधानी ।
 कृष्णाङ्गजात-तटिनी-परिपाविता च तस्यां विभूतिकलने क इह क्षमः स्यात् ॥ ७१ ॥

x

x

x

महाकोशल प्रदेशात् कीर्तिकथन^{१८}

महानदी, महामाया, महाशिव—महोभवाः ।

नृपा यत्र स देशोऽयं महाकोशलसंज्ञकः ॥ १ ॥

મહારત્નનિધિર્દિવ્યો મહાશક્તિધરો મહાન્ ।
 દીપ્તોડયં દક્ષિણાશાયાં દેશો દક્ષિણકોસલઃ ॥ ૨ ॥
 શૈલે રાજતિ નાટ્યમખંડપમથ શ્રીરામદુર્ગે^{૨૦} શુભે
 શૃંગે^{૨૧} સિંહપુરે ચ ચિત્રરચનાલીલા શિલાયામહો ।
 નાનાનિર્ઘરશૈલગહ્વરગૃહાઃ સ્થાતાઃ પુરાતત્ત્વતો
 યસ્મિન્ સન્તિ સુવર્ણહીરકનિધિઃ^{૨૨} સોડયં મહાકોસલઃ ॥ ૩ ॥
 યસ્મિન્ મેકલપર્વતઃ સુવિમલો રમ્યાન્નકૂટો વરો
 ભક્તિપ્રેમવિધાયકો હિ ભગવાન્ શ્રીશૌરિનારાયણઃ ।
 શ્રીગન્ધર્વપતિઃ કુલેશ્વરશિવો રાજીવનેત્રો હરિઃ
 નાથો યત્ર નૃસિંહનાથ ઇતિ વૈ સ્થાતો મહાકોસલઃ ॥ ૪ ॥
 સસ્યશ્યામલકાન્તિપૂરિતરસા, રમ્યા વિહૃદ્ગાવલી
 યસ્મિન્ કાનનવાદિકા સુવિમલા ચિત્રોત્પલા તખ્તુલા ।^{૨૩}
 ચિત્રા ભૂધરશૃદ્ધગર્વતપટાઃ સોડયં સદા કીર્તિતઃ
 શ્રીસાન્દર્યકલાકલાપકુશલો વન્ધો મહાકોસલઃ ॥ ૫ ॥
 સૌન્દર્ય શિવનાથપુણ્યપુલિને યત્રાસ્તિ શાન્તિપ્રદં
 નૃત્યે યત્ર રતા સુતૈલ્લતટિની, હંસોદકા^{૨૪} માનદા ।^{૨૫}
 રેવારામવસન્તકોકિલકલો યસ્મિન્ સુધાં વર્ષતિ
 પુણ્યારણ્યમયો મહાકવિકુલસ્પર્ધી મહાકોસલઃ ॥ ૬ ॥
 યસ્મિન્ સ્તિષ્ઠતિ પદ્મલોચન ઇતિ સ્થાતઃ સુતીર્થો મહાન્
 રેવા-શોણ-વિધૌતરત્નધરણી શૃંગારરામાદ્રિકઃ ।
 યસ્મિન્ રાજતિ શમ્ભુસેવિતજલા ચિત્રોત્પલા પ્રોજ્જ્વલા
 સોડયં કોસલનાથ-કીર્તિકલિતો દેશો મહાકોસલઃ ॥ ૭ ॥

x

x

x

પોતાના પ્રદેશનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં તેમાં શરૂ, પાંડિત, કલાકાર અને કવિજનોના નામનો ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એવાં અનેક પ્રદેશવર્ણનાત્મક કાવ્યો છે એ દૃષ્ટિએ મહાકોસલના વર્ણનમાં સમાવિષ્ટ અનેક અજ્ઞાત પણ સંસ્મરણીય કવિઓનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.

૨૦ રામગઢ (સરશુભ રાજ્ય)ના પહાડ ઉપર પ્રાચીનતમ નાટ્ય મંડપ છે

૨૧ સિંહનપુર અથવા સિંધનપુર (નરહરપાલી)

૨૨ સંબલપુર, મહાનદીગર્ભસ્થિત, હીરાકૂટ સ્થાન

૨૩ તાંડુલા નદી કુંડુલા અથવા તાંડુલા નદી રાયપુર અને દુર્ગ જિલ્લામાં વહે છે

૨૪ ચિત્રોત્પલા (મહાનદી) સુતૈલ (તેલ અથવા તેલવાહી નદી)

૨૫ શિવનાથ, હંસોદક, હંસદો અથવા હાસદેવ નદી માનદા-માન અથવા મંદ નદી

कोसलकवियोगुः कीर्तिगान

(ले. पं. धोयनप्रसाद पांडेय, श्री विष्णुभट्टायन (रत्नपुर) स्मारक ग्रंथ)

चित्रोत्पला-चुम्बित-चारुदेशे श्रीकोसले स्वर्णपुरे च शुभ्रे ।
ये कोविदाः सत्कविवृन्दयुक्ता सन्ति स्म तेषामहं कीर्तिगानम् ॥ १ ॥
रेवातटे रत्नपुरे च रम्ये तुम्माण-राज्ये तलहारि-भूमौ ।
महानदीवारिविधौतदेशे पुरा बभूवुः कविकोविदा इमे ॥ २ ॥

ईशानः कविः

ईशानः कविराजपण्डितवरो विद्याकलापारगः
श्रील-श्रीपुर-गर्वगौरवशशी चित्रोत्पला-चारणः ।
राज्ञी श्रीशिवगुप्तभूपजननी श्रीवासटाधीसटा
येन श्रीपतिसद्मकीर्तिरचनापुण्यैः शुभैः पूजिताः ॥ ३ ॥
प्राक् पृथ्वीशः शिवयुतमहागुप्तबालार्जुनाख्यो
यस्य स्नेही सहृदयकविः सोऽयमीशानदेवः ।
जातो वंशे मुखर इति यो वर्मणां सूर्यवर्म्मा
पुत्रीं तस्य स्वनृपजननीं वासटां यः सिषेवे ॥ ४ ॥

भास्करभट्टः कविः

प्राप्तो युद्धे नृपसदसि यः केसरिख्यातिमुच्चैः
भव्यं भूषं भवयुतमहो देवनामाभिधं तम् ।
त्यागी श्रद्धारत-गुणिजनप्रेमपात्रं शशंस
भट्टो नाम्ना कविकुलगुरुर्भास्करः कोसलेशम् ॥ ५ ॥

ईशानो भास्करभट्टश्च

ईशानः कविराजराजितिलकश्चिन्तातुराङ्काभिधः
श्रीबालार्जुन-कोसलेश्वरसखः सत्काव्यचिन्तामणिः ।
भट्टाख्यः श्रुतिमान् मनीषिमुकुटो धीभास्करो भास्करो
यस्य श्रीभवदेवराजकमलं दिव्यैः करैः कान्तिमतम् ॥ ६ ॥

कृष्णदण्डी

वैद्यः श्रीकृष्णदण्डी कुशलकविवरः सज्जनः शम्भुभक्तः ।
काव्यानन्दे प्रमत्तो हरचरितरसास्वादने दत्तचित्तः ॥

कोशलेन्द्र ययातिः

भूपालः कोसलेन्द्रो बुधकुलतिलकः श्रीययातिः प्रसिद्धः ।
 वाग्देवीपादसेवी विबुधजनसखः श्रीकलिङ्गत्रयीशः ॥ ७ ॥
 महानदीमण्डितकुलभूमौ पुरे विनीतामिध आद्यपीठे
 ताम्रे प्रशस्तिं विशदां चकार श्रीकोशलेन्द्रो नृपतिर्ययातिः ॥ ८ ॥
 चित्रोत्पलाचरणचुम्बितचारुभूमौ श्रीमान् कलिङ्गविषयेषु ययातिपुर्याम् ।
 ताम्रे चकार रचनां नृपतिर्ययाति श्रीकोसलेन्द्र इति नामयुतः प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

श्रीसिंहदत्तः

तातो यस्य विनीतनामकपुरे चक्रे पुरं नूतनं
 हीरास्थान-महानदीतटवरे श्रीकोसले दक्षिणे ।
 भूपो भीमरथः कलिङ्गतिलको यस्य प्रभायां प्रभुः
 सोऽयं संधृतसन्धिविग्रहपदः श्रीसिंहदत्तः कृती ॥ १० ॥
 भूपो भीमरथो महाभवयुतो गुप्तामिधानो वर
 आस्तेऽत्यन्तसुखे ययातिनगरे चित्रोत्पलाचुम्बिते ।
 यस्य क्षमापरिपालने नयगुणे सोऽयं महाकोसले
 प्रख्यातो धृतसन्धिविग्रहपदः श्रीसिंहदत्तः कृती ॥ ११ ॥

सुमङ्गलदत्तः

वन्द्यो दत्तसुमङ्गलः सुनिपुणः श्रीतारदत्तात्मजो ।
 यस्मै कीर्तिमदात् सुमञ्जुलशिलालेखः शिवस्यालये ॥

श्रीनारायणः

श्रीरामाभ्युदयाभिधं रसमयं काव्यं कृतं येन वै ।
 श्रीनारायणसत्कविर्विजयते गोपालवीरप्रियः ॥ १२ ॥

अज्ञातनामा

गन्धर्वेश्वर—पादपद्मज—सुधासक्तेन वै केनचित्
 दिव्ये धाम्नि सदाशिवस्य रुचिरे काव्यं कृतं प्रस्तरे ।
 मालापुष्पसुगन्धचन्दनसमा शब्दावली निर्मला
 सत्कीर्तिं वितनोति सत्कविकुले श्रीकोसले श्रीपुरे ॥ १३ ॥

अल्हणकविः

गर्गेश्वरः सुकविरल्हण ईशभक्तस्तुम्भाण—देशपति—राजसभाप्रधानः ।
 पङ्केश्वरस्य गुणकीर्तनपुण्यधामा विधानिधिः सकलकोसलकाव्यचन्द्रः ॥ १४ ॥
 विद्वान् श्रीवत्सराजो नृपतिगुणकथागायकः कीर्तिसूनुः (कीर्तिधर)
 तत्पुत्रो धर्मराजो निपुणकविवर—रचन्द्रचूडस्य भक्तः ।
 मामेनामा कवीशः सुरगण—जनको रत्नसिंहोऽस्य पुत्रः
 ह्यातो वास्तव्यवंशो नृपवर सदसि प्राप्तमानो मनीषी ॥ १५ ॥

कुमारपालः

श्रीमान् सहस्रार्जुनवंशदीपः कुमारपालः सुकविप्रधानः
 महानदीवारिविलासमुग्धो महागुणज्ञो भवभूतिभक्तः ॥ १६ ॥
 विधानिधिर्ग्रामपतिर्मनीषी चण्डीशपादाम्बुजचञ्चरीकः ।
 प्रसादकारः शशिशेखरस्य धन्योऽस्ति यः कोसलसत्कवीन्द्रः ॥ १७ ॥

त्रिभुवनपालः

त्रिभुवनपालः कीर्तिमरालः कीर्तिविशालः सुकविदले ।
 सुकृतिरसालोऽर्चितशशिभालो जितभवजालो भूमितले ॥ १८ ॥
 श्रीदेवपाणिर्बुधवृन्दबन्धः श्रीमान् नृसिंहो रचनाललामः ।
 प्रशस्तिकारः कवितारसज्ञो दामोदराख्यो हरिभक्तिपूतः ॥ १९ ॥
 गीतमाधवसद्गीतिकाव्यमद्भुतमिष्टदम् ।
 रेवारामकृतिर्गङ्गा—नर्मदा—लहरीसमम् ॥ २० ॥
 श्रीवास्तव्यकुले जातः ह्यातः पण्डित इत्यथ ।
 प्रशस्तिकारशृंगारो रेवारामो द्विजानुगः ॥ २१ ॥

पञ्चमदेशानुं यत्न

अस्ति समस्ते भारतवर्षे विख्यातः असंख्यपर्वतावलीनिगडितः, सकलपवित्रमहानदीप्रवेशपवित्रः
 शूरधार्मिकजनसंकुलः, नदीमातृकतया दौर्भिक्षनाम्नाऽपि विहीनः विविधधान्योत्पादनसमर्थकृषितया
 सम्पन्नकृषीवल्लगणः स्थाने स्थाने साक्षात्कृतपरमतत्त्वैर्विधाविलासमग्नैर्महानुभावैः प्राचीनमुनिभिः कृत-
 प्रतिष्ठैः पवित्रैस्तीर्थैः समाकुलः निसर्गतः एवालौकिकसौन्दर्यया वनश्रिया भूषितः, पंजाबनाम्ना सम्प्रति
 व्यवहियमाण आर्यावर्तस्योत्तरः प्रदेशः ।

यत्र च सिन्धु—गंगा—यमुना—सतलज—चिनाब—संज्ञकाः पञ्चमहानद्यः परिवहन्त्यः खजलौघेन
 सकलमपि तदीयं भूमिप्रदेशं सुसम्पन्नं सुखिनं कुर्वन्त्यस्तस्यास्योत्तरावर्तस्य 'पंजाब' नामविधाने
 साहाय्यमकुर्वन् ।

यस्य चोत्तरेण वर्तमानः सततनिपाति-हिमानी-समाच्छादितैर्लतावृक्षनाम्नाऽपि विहिनैरतिकोमल-रविकिरणप्रकाशितै रजतमयैरिव शिखरैर्गगनं विदारयन्निव स्वर्गगमनमार्गालंकृत इव विराजमानः, साहसि-कैरपि दुरारोहः निसर्गसुन्दरस्यास्यार्यावर्तस्य रक्षणाय भगवता निर्मित इवापर-खनि-मण्डितः, सुरनिवास-योग्यो हिमालयः दक्षिणेन सोऽयमतिविख्यातः क्षत्रियजन्मभूमिरिव वीरमयः शीलरक्षणतत्परल्लनाभूषि-तोऽनेकैः श्रीप्रतापसिंहप्रभृतिभिः क्षत्रियश्रेष्ठैर्भूपालैः परिपालितो राजपूतानेत्यपरनामधेयो राजस्थाननामा महान् प्रदेशः, पश्चिमेन हिमालय-सहोदर-हिन्दूकुशनामाऽपरः पर्वतः, पूर्वेण-बौद्धमतानुयायिसंकुल-स्तिबेटनामा पर्वतमयो भूप्रदेशः शोभते ।

यस्मिंश्च बदरिकाश्रमप्रभृतीनि सकल-सनातन-धर्मानुयायि-वन्दितानि शुद्धसात्त्विक-चित्त-वृत्युदय-योग्यानि तपस्यास्थानानि, गंगोत्रीजमुनोत्रीप्रभृतीनि अलौकिकसृष्टिसौन्दर्यमण्डितानि, प्रबल-शीततया मानवनिवासानर्हानि महानदीप्रभवस्थानानि, ज्वालामुखीमुखान्याश्चर्यस्थानानि द्रष्टा विलोक्य सुतरां विस्मित ईश्वरध्यानप्रवणो भवत्येव ।

किं च यं सकल-पृथ्वीतल-निवासि-जन-दर्शनार्हः, अतिविरलरविकिरणसंतापप्रशमित-प्रबल-हिमानीशीतः, परितो विराजमानहिममय-पर्वतावली-परिवेष्टितः अत्युन्नतशिखराप्रप्रवृद्ध-घासभक्षणतत्पर-च्छागसंहतिसुन्दरः, अतिविस्तीर्णसतलज-प्रवाहभासुरशालीक्षेत्रदर्शनीयः, विशालहरितपल्लवमण्डित-वृक्षगणारूढ-पुष्पगुच्छालंकृत-लताजातनिकुञ्ज-मनोहरः केसर-सुरभिगन्ध-परिपूरित-दशदिशः, स्थाने स्थाने निर्निद्र कमलराजिभूषितैरगाधजलैः सरोवरैरक्षितः विविधगद-नाशक-जलैः सततप्रवाहिभिर्निर्झ-रैश्च विख्यातः महार्घपट्टवस्त्रोत्पादनचणः अनेककुल्याप्रवाहाद्रौ भूतलस्वर्ग इव सर्वेषामपि स्पृहणीयः भारतभुवो विश्रान्तिस्थानमिव, सकलदेवगणविलासाहो मुकुट इवार्यावर्तस्य काश्मीरनामा महान् प्रदेशोऽ-धुनाऽपि भूषयति ।

अपि च सकलभारतवर्षविख्याताः अनेकवीरपरित्यक्त-कलेवराः भारतवर्षेतिहासस्य मातर इव सन्मान्याः कुरुक्षेत्र-प्रभृतयो रणभूमयः यं समलंकुर्वन्ति । यस्मिंश्च भगवतो रावणारे रामचन्द्रस्य पुत्रेण लहना स्थापिता लाहोरनगरी, प्रबलशौर्यशीलधर्मानुयायिभिः स्थापिताऽमृतसरनगरी, तथा विविध-भारतभूपालै-रधिष्ठिताऽगणिताश्चमेघपूरिता 'इन्द्रप्रस्थ' इति प्राचीननामधेया 'दिल्ली' इति नूतना-भिधाना नगरी च पथिकजनैर्वीक्षिता अवश्यं भारतवर्षस्य पूर्ववृत्तान्तं स्मारयन्ति ।^{२६}

‘धारायशोधारा’ ग्रन्थसंग्रहभां मालवदेशवर्णन

अस्त्युत्तरस्यां दिशि नर्मदाया यो मालवाख्यो विततप्रदेशः ।

समृद्धिमुग्धो यमुपैति वस्तुं कैलासनाथो हिमशैलशृंगात् ॥

“मान्धातुरौकारपुरेऽमलेशो महाश्च-कालेश्वर उज्जयिन्याम् ।”
प्रासादयुग्मे वसतः सुखेन विरक्तशम्भोर्द्विगुणा सुखेच्छा ॥ ५ ॥

जलसमृद्धिः

नक्राकुला वेगवती गभीरा ‘श्रीनर्मदा’ दक्षिणतः स्रवन्ती
संरक्षणार्थं किल मानवानां खाता विधात्रा परिखेव भाति ।
लिंगानि शंभोरमितानि यत्र तथा प्रतीकानि गणाधिपस्य
लुठन्ति नित्यं सलिलेऽथवाऽस्याः संसर्गलेशाद् दृशदोऽपि देवाः ॥ ६ ॥
‘चर्मण्वतीयं’ जलपात्रनेति वाक्ये न शक्यो वदतोविधातः
चर्माणि किंवा रुधिरं न लभ्यं तस्या इदानीं स्फटिकाच्छतोये ।
यागेषु ‘रन्तेः’ पशवो हता ये चर्माणि तेषां रुधिरापगयायाम्
पुराऽलवन्तेत्यभिधानमेतत् तस्यै प्रदत्तं कविभिः पुराणैः ॥ ७ ॥
वेत्राणि सर्वत्र नदीतटेषु ख्याता परं वेत्रवतीयमेका ।
मन्येऽत्र वृत्तः किल चक्रपाणिः पार्थार्थसिद्धयै करतोत्रवेत्रः ॥ ८ ॥
सिन्ध्वन्तराद् यद्यपि मन्दतोया सिन्धुः प्रशस्या यमुनासखीत्वात् ।
सतां हि संगो नयति प्रकर्षं स्पर्शेन लोहं क्रियते सुवर्णम् ॥ ९ ॥
क्षिप्रप्रवाहात् सरिदऽत्र ‘सिप्रा’ क्षिप्रेति लोके लभते च संज्ञाम् ।
श्रीकृष्णपादाब्जरजः प्रसंगाद् भाग्यं तदीयं किमु वर्णनीयम् ॥ १० ॥
एकाग्रचित्ता सुचिरादधीत्य सुदाम-संकर्षण-बालकृष्णाः ।
श्रान्ता दिनान्ते पुलिने यदीये श्रमापनोदं नियमेन चक्रुः ॥ ११ ॥
नद्यः पवित्राः सकलाश्च लोके तथापि तासां बहु तारतम्यम् ।
विशिष्टमागल्यगुणादमीषां संकीर्तनं मंगलगीतिकायाम् ॥ १२ ॥

विन्ध्योद्भिः

आसां बहूनां जनकश्च विन्ध्यः सहस्रबाहुः प्रतिकार्तवीर्यः ।
सहस्रपादो भगवान् दिनेशः सहस्रशीर्षो धरणीधरश्च ॥ १३ ॥
तेजः परेषां प्रसृतं प्रभावि तेजोविशिष्टः सहते न जातु ।
नगाधिराजोन्नतिरद्वितीया विन्ध्यस्य जाता हृदि शल्यतुल्या ॥ १४ ॥
कृत्वा प्रतिज्ञां भवितुं यशस्वी स्पर्धा समारम्य हिमालयेन ।
शिरोभिरुच्चैर्गगनं विभिद्य विन्ध्यो हिमाद्रिं द्रुतमत्यशेत ॥ १५ ॥
आदित्यचन्द्रावनिलश्चरुद्धा अहश्च रात्रिश्च हतक्रमाऽभूत् ।
दिक्कालबोधो विहृतो जनानामनर्थजातं जगति प्रवृत्तम् ॥ १६ ॥

संकल्पपूर्वं यजनादि कृत्यं दिक्कालबोधस्तु रवीन्द्रधीनः ।
 दिक्कालमोहान्न भवन्ति यज्ञा वृष्टिर्न सस्यं न सुखं न तस्यात् ॥ १७ ॥
 देवा मनुष्या व्यथिताः सचिन्ता रात्रिदिवं भूरि विचार्य कार्यम् ।
 अन्यानुपायानपसार्य सर्वे प्रणम्य विन्ध्यस्य गुरुं ह्यवोचन् ॥ १८ ॥
 उच्छृङ्खलोऽयं तव पूर्वशिष्यः पीडामसह्यां जगते ददाति ।
 प्रक्षुब्धसिन्धोरपि गर्वहारिन् कस्त्वां विना तं प्रभवेन्नियन्तुम् ॥ १९ ॥
 विन्ध्याद्रिरभ्रं कषमस्तकोऽपि गुरोरगस्त्यस्य पदे नमाम् ।
 दिवं प्रयातेऽपि गुरौ शयान आस्ते स आदेष्टुमनघ्रशिष्यान् ॥ २० ॥
 जित्वा विपक्षं गुरुरेव मोदो नत्वा गुरुं किन्तु ततो गरीयान् ।
 इत्थं विचिन्त्योन्नतमानसोऽसौ स्पर्धा-प्रयत्नाद्विरराम विन्ध्यः ॥ २१ ॥
 यदा व्रजेन्निष्क्रियतां विपक्ष उत्थानशीलः कुरुते प्रयत्नान् ।
 निधाय चित्ते व्यवहारतन्त्रं हिमाचलः किं यततेऽधुनाऽयम् ॥ २२ ॥
 शत्रौ शयाने हिमवानसाध्नोत् तथोन्नतिं हस्तशताधिकां स्वाम् ।
 अलं हिमाद्रे ! तव वर्धनेन स्पर्धानिवृत्तो गुरुभक्तविन्ध्यः ॥ २३ ॥
 भराधर-व्याप्तवसुंधरायां प्राथम्यमुच्चैः शिरसस्तवैव ॥ २४ ॥
 अनर्थकोऽयः प्रभवन्ति यत्र तवाचलस्योच्छ्रयणप्रयत्नैः ।
 जीवा न सोढुं प्रभवन्ति दुःखं यज्जायते त्वच्चलवृत्तियोगात् ॥ २५ ॥
 तुंगोऽपि विन्ध्यो विनयावनम्रो गुरोः पुरस्ताद् बटुबद् बभासे ।
 सुपुत्रशिष्यौ विनयावलम्बाद् गुरोर्गुरुत्वं परिवर्धयेत् ॥ २६ ॥
 “मोत्तिष्ठ यावत्पुनरैमि वत्स” शशास विन्ध्यं चुलुकीकृताब्धिः ।
 आज्ञाप्रमाणं सततं गुरोर्मे प्रोवाच विन्ध्योऽपि नियत्य चित्तम् ॥ २७ ॥
 अंगुष्ठदानेन वशीचकार द्रोणस्य चित्तं शबरैकलव्यः ।
 तथास्तिकार्येऽप्यरितक्षकस्य ररक्ष जीवं जनमेजयोऽपि ॥ २८ ॥
 गुरोः समक्षं बहुधा भयेन शिष्या नियोगान् परिपालयन्ति ।
 तस्मिन् प्रयातेऽपि दिवं पुनर्ये ह्याज्ञापराः सन्ति त एव धन्याः ॥ २९ ॥
 चिच्छेद रामो जननीशिरोऽपि तत्याज राज्यं रघुराजसूनुः ।
 ददौ पुरुषोत्तममात्मपित्रे आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ३० ॥
 निद्राप्रद्रा शोथहरा गुणाद्या रुग्यातनाहर्त्र्यतिसारशत्रुः ।
 अत्रैव रोहत्यहि-फेनवल्ली शस्यन्तरश्यामलमालवेषु ॥ ३१ ॥

उज्जयिनी

क्षेत्रं पवित्रं नगरं समृद्धं सिप्रातटिन्या निकटे निविष्टम् ।
 यस्मिन् महाकालललाटचन्द्रात् तमिस्रपक्षेऽपि निशाः प्रकाशाः ॥
 अवल्यवन्ती भवसिन्धुमगनाङ्गयत्यरीनुज्जयिनी युयुत्सून् ।
 द्वेधाऽप्यसावस्ति यथार्थनाम्नी महत्त्वमस्या मनसोऽप्यभूमिः ॥
 सुवर्णशृंगेऽप्यमरावतीति पद्मावती पुष्पकरं डिनीति ।
 तथा विशालेऽप्यभिधानमाला तस्या गुणान् किञ्चिदिव व्यनक्ति ॥
 अग्नीन्दु—सूर्यात्मक—लोचनस्य ज्योतिःस्वरूपस्य महेश्वरस्य ।
 ज्योतिर्मयद्वादशलिंगमध्यात् कालाभिधानं बहु राजतेऽत्र ॥
 कैलासनगरस्य निकेतनं तत् प्रवासहेतुर्यतियात्रिकाणाम् ।
 विलासभूमिर्विदुषां कवीनां भूवासमुक्तिर्जडचेतनानाम् ॥
 अधीत्य यस्यां सकलाश्च विद्याः सर्वज्ञतां प्राप यदुत्तमोऽपि ।
 कामं कुशाग्रा यदुनाथबुद्धिः सादीपनेः कौशलमप्यनल्पम् ॥
 यद्वेधशालाद्भुतशिक्षणेन विकासमायाति बुधस्य दृष्टिः ।
 न केवलं भूतलमेव यस्या नभःस्थितारा विषयीभवन्ति ॥ २७

x

x

x

अभिधानं ६ शर्भां कृत 'दयानन्ददिग्विजय' भां गुर्जरदेशवर्णन (सर्ग २ अं)

तस्यैवंविधवृत्तस्य धीरोदात्तस्य धीमतः ।
 देशभूमिरभूद् भव्या भव्यानन्तफलप्रदा ॥ १ ॥
 यत्र नानावनोद्देशविराजद्—वृक्षमण्डपे ।
 मण्डलीकृतसद्वर्हा प्रनृत्यन्ति कलापिनः ॥ २ ॥
 अद्यापि यत्र विषये वसन्तो मनुजाः सुखम् ।
 गणयन्ति न वैशेष्यात् स्वर्गस्थामरावतीम् ॥ ३ ॥
 नाना—सस्य—समृद्धाभिरारामतरुपङ्क्तिभिः ।
 लसते परमा यत्र भूमिरप्यतिशोभना ॥ ४ ॥
 पीनापीनभराक्रान्तलसन्मन्थरगामिनी ।
 राजते नितरां यत्र गवामपि परा तन्निः ॥ ५ ॥
 वापीकूपतडागोभ्यस्तोयाहरणहेतवे ।
 गताः प्रतिपथं यत्र रमन्ते तोयहारिकाः ॥ ६ ॥

२७ द्विज'७२ मडादेव कुलशर्णी, संस्कृतसाहित्य सुधाकर, सातारा विरचित धारायशोभाराः भाव्यभांते भाष्य-
 गीरव भाग

- पयोधर-पतत्तोय-सम्पन्नान्न-विशोभिताः ।
 देवमातृकतां यत्र गायन्ति बहु गोपिकाः ॥ ७ ॥
 समस्त-वस्तुविस्तार-स्तुतिप्रस्तार-भूषिता ।
 पृथिवीतलरत्नाभा या कृता परमेष्ठिना ॥ ८ ॥
 (युग्मम्) तस्यामत्यन्तभव्यायां मौर्वीराज्यमण्डले ।
 सर्वशक्तिमतोऽनन्तशक्त्येव परिकल्पिता ॥ ९ ॥
 श्रीमती मतिमन्मान्या माननीयजनान्विता ।
 समस्तवस्तुबहुला विद्यतेऽनुपमा पुरी ॥ १० ॥
 यत्र नैसर्गिकी काम्यकल्पनानल्पसुन्दरी ।
 जनता जन-तापानामपायाय विजृम्भते ॥ ११ ॥
 कामदेवतिरस्कारकारिणी यत्र सर्वदा ।
 सर्वदा रूपसम्पत्तिर्जनानाक्रम्य वर्तते ॥ १२ ॥
 नानावस्तुलसत्कोषपोषमात्रपरायणाः ।
 कुबेरमपि मन्यन्ते न यत्र धनिनो विशः ॥ १३ ॥
 (युग्मम्) वारलीबहुभोग्याऽपि रक्तवर्णापि या पुरी ।
 अखण्डित-चरित्र्याख्या चन्द्रिकोज्ज्वलतामिता ॥ १४ ॥
 बहुप्रकृतियुक्तापि स्थिरा चित्रितमितिमिः ।
 प्रव्यक्तविश्वरूपेव सश्लेषोच्चवेश्मभिः ॥ १५ ॥
 संध्यारागारुणा यत्र सिन्दूरमणिकुट्टमे ।
 सहस्रांशोरविश्रान्ता विराजन्ते गभस्तयः ॥ १६ ॥
 भूषणप्रभया यत्र रजनीष्वपि योषिताम् ।
 व्यर्थतां नीयते रम्या दीपकाली विलासिभिः ॥ १७ ॥
 गुर्जरीवचनालोकलज्जामन्थरसंक्रमः ।
 कलङ्कापनयं वाञ्छन् प्रासादानुपगच्छति ॥ १८ ॥
 सौधाप्रशायि-वनिता-मुखालोकान्मदोद्धतः
 पतितो यत्र लुठति प्रतिमामिषतो विधुः ॥ १९ ॥
 प्रभातोत्थित-हारीत-पठ्यमान-शुभाक्षरैः ।
 प्राभातिक्यो विधीयन्ते व्यर्था मङ्गलगीतयः ॥ २० ॥
 अस्थिरत्वं पताकानां मित्रद्वेषो निशात्रजाम् ।
 कोषगुप्तिरसीनां नु लक्ष्यते यत्र नान्यथा ॥ २१ ॥

केरलावनी (६५-सु०-२१२५ ७६)

भार्गवस्य भूरिति प्रसिद्धीयुषी पुरा चक्रवर्तिनो बलेः सुशासनेन रञ्जिता ।
 पुण्यतीर्थपावितेयमार्यलोकसेविता केरलावनी चकास्ति पावनी पुरातनी ॥ १ ॥
 एकतामुपेयुषी पुरैव भाषया नृणां वेशभूषणादिनापि भिन्नराजशासना ।
 भागधेयतोऽधुनैकभावभासुरा भृशं केरलावनी-ललाम भाति भार्गवावनी ॥ २ ॥
 शैलसागरान्तरालशोभिनी विभूषिता केरपूपादपैः सरित्तटाकपोषिता ।
 सर्वसस्यशालिनी समृद्धशालिसञ्चया श्रीविलास-लास्यभूमिराविभाति भूरियम् ॥ ३ ॥
 नैकजातिमार्यवर्गलालिताऽपि भूरियं सौहृदस्यभासमानमानवावलीयुता ।
 सन्ततोपचीयमान-नव्यभव्यसन्ततिर्भातु भारतावनी विशालकालचित्रकम् ॥ ४ ॥
 वेदशास्त्रशिल्पगीतनाट्यनृत्तकोविदा शिष्टजुष्ट-सत्पथानुयायि-लोकपूरिता ।
 विष्टपस्य मङ्गलानि सर्वदापि कुर्वती केरलावनी चकास्तु पण्डिताग्रयमण्डिता ॥ ५ ॥

आ रीते भारतना यथा प्रदेशानां वयुर्न आपीने राष्ट्रीय संस्कृत काव्येभ्यो धातुं ७ सुंदर संकेतन
 यर्ध श्रे. लेवटे स्व-रचित ' शिवराज्योदयम् ' मंडाकाव्यभां मंडाराष्ट्रवयुर्न अने ' मातृभलहरी ' नामना
 अक शतककाव्यभांयां भारतवयुर्न उद्धृत करीते आ प्रकरण पुरं करीशु.

x

x

x

‘ श्रीशिवराज्योदयम् ’ (मंडाकाव्य) भां प्रथम सर्गभां महाराष्ट्रवर्णनम्

श्रीमदूर्जितमुदप्रमैस्वरं सर्वदुःखविपदोघसंहारम् ।
 धाम शैवमथवाऽस्तु वैष्णवं मन्महे मनसि तन्निरन्तरम् ॥ १ ॥
 अस्ति दक्षिणदिगेकमण्डनं नाति तुङ्गशिखरावलीमयम् ।
 भारतस्य परमप्रियं महाराष्ट्रमित्युचितनाम मण्डलम् ॥ २ ॥
 भाति यत्र शिखरावली मधौ पुष्पित-व्रतति-जालकावृत्ता ।
 पुष्प-बिल्वदल-पुष्पपूजिता स्थाणुलिङ्गशत-मालिकेव सा ॥ ३ ॥
 यत्र पर्वततटीस्खलनदी-नीरगद्गदनदन्महाध्वनिः ।
 मेघगर्जितधियाऽभिनन्दते ताण्डवेन समदैः शिखावलैः ॥ ४ ॥
 वार्षकाालिक-सहस्रनिर्झरैः भास्करोज्ज्वल-मयूख-भास्वरैः ।
 भाति हीरकरसावगुण्ठितो रत्नसानुरिव यो द्रवीभवन् ॥ ५ ॥
 दुर्गसानु-जलकुण्ड-दर्पणोदबिम्बिता शरदि तारकावली ।
 यत्र सम्परिविसर्पि-रोचिषा विन्दते द्विगुणितोज्ज्वलप्रभाम् ॥ ६ ॥
 मेघपुष्पवृत्त-तुङ्गशृंगवान शारदीं च दधदैन्दवीं कलाम् ।
 ध्यानसुस्थिर-विशालविग्रहो व्योमकेश इव चन्द्रशेखरः ॥ ७ ॥

यस्य दुःसहनिर्गतेजसा कुण्ठितै रिपुकुलैर्विनिर्ममे ।
 रोष-निःश्वसित-सोष्ममारुतैः हैमनेऽपि पवने कवोष्णता ॥ ८ ॥
 ज्योतिषा परिविकीर्णरोचिषा यत्र दाहसमयेषु संहतम् ।
 विप्रताप-भय-लज्जया ध्रुवं दाहताधिकमधिल्यकास्त्रपि ॥ ९ ॥
 ब्रह्मशैलजनिता सरिद्वरा येन भाति हि निजाङ्क-लालिता ।
 पूर्वसागर-समागमोत्सुका स्वर्णदीव गिरि-चक्रवर्तिना ॥ १० ॥
 देवतात्म-हिमशैल-सञ्चितं सिन्धुतोऽम्बु परिगृह्य पावनम् ।
 सिन्धुसागरः उदूर्मिपाणिभिः यं निषिञ्चति चिराय भक्तितः ॥ ११ ॥
 उन्नतावनत-सानुराजिभिः यः पिताऽपि सरितां सहस्रशः ।
 पार्थिवः पतिरिव प्रभासते सुस्थिरायित-महोर्मि-भीषणः ॥ १२ ॥
 सप्त-दिव्यकुलपर्वतान्तरे सप्तबाहवदतिप्रतापवान् ।
 सङ्खनामभृदपीह यः सदाऽऽविश्चकार हि निजामसङ्घाताम् ॥ १३ ॥
 सागरः परशुरामयाचितो याचकस्य समवेक्ष्य वीरताम् ।
 यस्य पश्चिमतटाश्रिता ददौ वासभूमिरिति तामुपल्यकाम् ॥ १४ ॥
 द्वादशात्मशुभलिङ्गतोऽधिकान्यत्र भूरिरुचितोऽवधाप्य च ।
 शम्भुना तदितराणि भारते सर्वतो निदधिरे कथञ्चन ॥ १५ ॥
 ज्ञाननिष्ठजन-चित्तविष्टरश्चञ्चलश्रुतिविशिष्ट-विग्रहः ।
 यत्र चाष्टविषयेषु राजते सोऽष्टसिद्धिविभवो विनायकः ॥ १६ ॥
 तच्चिरन्तनमहर्षिसेवितं प्राप्य पूतवटपञ्चकं पदम् ।
 यत्र दाशरथिनाऽपि विस्मृतं मातृसन्निधिमहासुखं चिरम् ॥ १७ ॥
 रामचन्द्रपदपङ्कजाङ्कितां जानकी-विरहदुःख-साक्षिणीम् ।
 यत्र पावनतमां वनस्थलीं वन्दते परमभक्तितो जनः ॥ १८ ॥
 रावणापहृत-जानकीशुचा व्याकुलस्य रघुनन्दनस्य च ।
 येन वानरबलेन सर्वथा घोरसंगरसहायता ददे ॥ १९ ॥
 ग्रामसीमसु सरित्तटेषु वा यत्र पिप्पलतलेषु दृश्यते ।
 लोहितो ह्यसुरशोणितैरिव दक्षिणाभिमुख-वीरमारुतिः ॥ २० ॥
 ब्रह्मविष्णुशिखनामतस्त्रिधा संविभक्तवपुषः परात्मनः ।
 यत्र चात्रिमुनिपुत्रविग्रहे भावुकैश्चिरमुपासितैकता ॥ २१ ॥

अप्रतिष्ठमिव काशिकापुरं सांगवेदविदुषां द्विजन्मनाम् ।
 गर्जनाभिरकरोच्च तत् प्रतिष्ठानमस्य हृदयैकभूषणम् ॥ २२ ॥
 कीर्तनाहत-मृदंग-मर्दल-कांस्यताल-शत-तालनादिनी ।
 भक्तियोगपथमन्द्रघण्टिका यत्र पण्डरपुरी विराजते ॥ २३ ॥
 पाण्डुरङ्गदृढभक्तिविह्वलाः पण्डिताश्च वणिजः कृषीवलाः ।
 यत्र सत्कविपवित्रगीतिभिः नादयन्ति गिरिकाननान्यपि ॥ २४ ॥
 ईश्वरोपनिषदर्थबोधिनीं ज्ञानभक्तिकवितामुधामयीम् ।
 प्राकृतामपि गिरं चकार यो ज्ञानराज इह सोऽधिष्ठति ॥ २५ ॥
 योगिमिश्रचरसमाधि-धारिभिर्भूमिगर्भ-निहितात्ममूर्तिभिः ।
 देश एष सकलोऽपि संस्फुरद्-योगशक्तिरिव भाति सर्वथा ॥ २६ ॥
 भूमिगर्भगत-शास्त्रविज्जनः प्रज्वलन्मुखममुं महागिरिम् ।
 शङ्कते, परमनेन तत्सदाऽऽविष्टं निजजनोपतेजसा ॥ २७ ॥
 व्याघ्रवृन्द-विततोच्चगर्जनैः गह्वर-प्रतिनिनाद-मेदुरैः ।
 व्यञ्जयत्यतिभयंकरायतिं वीरवृत्तिमिव यः स्वभावजाम् ॥ २८ ॥
 यः स्वधर्मपरिरक्षणोद्यतैः खड्गशूलधनुरादिकोविदैः ।
 शस्त्रकोश इव संबभौ जनैः हिन्दुभू-कटितटावलम्बितः ॥ २९ ॥
 आहिमालयमुदीर्णसद्यशाः वीरवर्य-विनताङ्घ्रिपङ्कजः ।
 येन मेकलसुता-तटे कृतो हर्षहीन इव हर्षवर्धनः ॥ ३० ॥
 सर्ववर्ण-कुल-सम्भवाङ्गना जन्मसिद्ध-रणरागतः सदा ।
 यत्र शस्त्रमय केलिशालिनी चण्डिकेव ददृशेऽद्रिसम्भवा ॥ ३१ ॥
 मल्लकेलिषु विशेषरागतः शोण-मृत्कण-विलिम्पनैर्नराः ।
 यत्र वार्धकसितान् स्वमूर्धजान् चक्रिरेऽम्बुज-पराग-सुन्दरान् ॥ ३२ ॥
 पारतन्त्र्य-हृतशक्तिभिर्जनैर्यत्र वीरचरितेऽवलोकितः ।
 दुष्प्रधर्षतम-वीर्यभासुरः क्षात्रधर्म इव मूर्ति-सञ्चरः ॥ ३३ ॥
 राक्षसप्रतिम-घोरशात्रवे प्रेरयन् मरणभीति वेपथुम् ।
 चाप-चक्र-धर-राम-कृष्णयोः योऽभवत् प्रतिनिधिः स्वकर्मणा ॥ ३४ ॥
 यत्र वेरुलशिलोच्चये दृढं बुद्धविष्णुशिवसेवकैः कृतम् ।
 शिल्पकर्म तदनल्पमूर्तिकं विस्मयास्पदमशेषभूतले ॥ ३५ ॥

यद् विलोक्य सकलाः कलाविदः विस्मयस्तिमितलोचना इव ।
 खानुभूतिमपि तर्कयन्ति ते स्वप्नवच्च विततैन्द्रजाळवत् ॥ ३६ ॥
 वेदनाद-रहितेऽपि भूतले वैदिकद्विज-कुलोत्थितैः स्वरैः ।
 मार्जित-प्रणववर्ण-मूर्धगश्चन्द्रबिन्दुरिव यो ह्यभासत ॥ ३७ ॥
 धर्मराज्यजनितं सुदुर्लभं पुण्यकर्मनिरतैश्च मानवैः ।
 यत्र भूमितल एव पावने स्वर्गलोकसुखमन्वभूयत ॥ ३८ ॥

x

x

मातृभूलहरी

(कविः श्रीधर भास्कर वर्णेकर, नागपुर)
 रत्नाकराद्यौतपदा हिमालयकिरीटिनीम् ।
 विन्ध्यकाञ्चीं सरिन्माळां वन्दे भारतमातरम् ॥ १ ॥
 नमोवाकं साकं प्रणति-ततिभिर्भावुकतया
 प्रियं गायं गायं तव गुणचयं पुण्यनिलयम् ।
 स्मरन् खान्ते शान्ते तनुमतनुमूर्जस्वल्गरुचम्
 जगद्वन्धा वन्दे प्रथितयशसं त्वां भरतभूः ॥ २ ॥
 किरीटः सद्रत्नप्रभव इति गीतो नगपतिः
 समुद्रोऽसौ रत्नाकर इति मतो वल्गुवलयः ।
 अजस्रं सम्पन्ना पुरुषमहिलारत्ननिवहैः
 अहो राजत्येषा भुवनतलरत्नं भरतभूः ॥ ३ ॥
 अवाच्यां भूरेषा मलयज-रजःसौरभमयी
 प्रतीच्यां माधुर्यप्रचुर-फलसंभार-सुरसा ।
 उदीच्यां काश्मीरप्रभव-कमनीय-द्युतिमती
 तथा प्राच्यामुच्चैर्विपुल-कलम-क्षेत्रसुभगा ॥ ४ ॥
 शुभावम्भःकुम्भावुभयजलधी यत्र निहितौ
 स्थिरारक्षौ पूर्वापरककुभवस्थौ गिरिवरौ ।
 सरिल्लेखा-रङ्गावलि हिमनगोच्चैः कलशभृत्
 तवागारं पुण्यं तदखिलशरण्यं विजयते ॥ ५ ॥
 प्रतानैर्वल्लीनां सुरुचिरहरिद्वक्कलभृत्
 गुहाम्यन्तर्वातैः श्वसितकरणे संयमजुषः ।
 प्रवाहैर्वारीणां धृतविमलसूत्रा इव सदा
 विभान्ति प्राचीता इव तव समस्ताः शिखरिणः ॥ ६ ॥

वसन्ते त्वं वाणी रसितरसिके कोविलकुले
 शरत्काले लक्ष्मीर्दिशि दिशि लसत्पद्मनिबद्धे ।
 अपर्णा हेमन्ते खलु गलितपर्णेषु तरुषु
 विलोके त्वां मातः सततमभितो दैवतमयीम् ॥ ७ ॥

विधात्री धर्माणां निगमदृढमूलातिविमला
 सवित्री चार्थानां मणिकनकबीजा सुरुचिरा ।
 प्रदात्री कामानां बहुविधकलापुष्पसुफला
 सुखच्छाया मातस्त्वमसि भुवने कल्पलतिका ॥ ८ ॥

प्रपाः पुण्याः शीतामलजलमयाः सप्तसरितः
 प्रसन्नास्ते काश्मीरज-मलयजौद्गन्धपवनाः ।
 सुगीतं पाथेयं तदुपनिषदां सारमतुलं
 विमुक्तेर्मार्गे त्वं खलु सकलधर्माश्रमसमा ॥ ९ ॥

नदीयं गोविन्दामलचरणसंस्पर्शविमला
 ह्यरण्यानीयं श्रीरघुपतिपदाङ्का प्रतिपदम् ।
 स्थली चेयं शश्वन्मुनिगण-तपःपूत-पवना
 तवैवं माहात्म्यं स्वमिदधति वन्या अपि शुकाः ॥ १० ॥

यदा सर्वं मातर्भुवनमिदमासीच्छिशुनिभं
 वचोहीनं दीनं पिहित दृगिवाज्ञानतमसा ।
 तदा गंगातीरे स्फुरित-विमल-प्रातिभ-दृशः
 चतुर्वेदोद्गानं जननि ! निगिरन्ति स्म मुनयः ॥ ११ ॥

अबोधोपग्रस्तं जगदिदमभूद् देवि ! सकलम्
 अभोक्तव्यासक्तं क्षणिकनिजदेहात्मविषणम् ।
 तदा ते तत्त्वज्ञ-द्विजसदन-सम्बन्धसुधियः
 परब्रह्मात्मैक्यं स्फुटगिरमभाषन्त हि शुकाः ॥ १२ ॥

विहिंसन्तो धर्मं नृपतिपदलोभान्धमतयो
 यदन्यस्थानीया रणमपि गता धर्मगुरवः ।
 त्वदीया निर्विण्णा इव तु सुखभोगैर्नृपतयः
 प्रयाताः संन्यासाश्रममखिलकल्याणमतयः ॥ १३ ॥

अगाधप्रज्ञा तेऽस्फुरदयि मुनिव्यासवचने
निगूढान्तस्तत्त्वग्रहणपटुता शङ्करमतौ ।
चतुर्योगप्राप्या भुवनगुरुता कृष्णचरिते
नृपालोच्चैर्नीतिगुणवति रघूत्तंसचरिते ॥ १४ ॥

अहिंसा ते मातार्जिनगुरुकृपापाणिकमले
तथा मायादेवीतनय-नयनेऽपारकरुणा ।
सदाचारे श्रीमदूबसवविहिते सर्वसमता
तितिक्षा हौतात्म्ये जननि दशमेशस्य ददृशे ॥ १५ ॥

तवौदार्यं धुर्यं शिबि-दधिचि-कर्णादिचरिते
हरिश्चन्द्रे धर्मे दशरथसुते सत्यवचनम् ।
ध्रुवे ग्रहलादे वा भगवति मनस्वित्वमतुलम्
अखण्डं भ्राजन्ते ह्यगणितगुणा एवमिव ते ॥ १६ ॥

महाभक्ता दत्तामितविभववित्ता वनगताः
तपःपूता धूताखिलकलुषजाता बहुमताः ।
प्रकाशन्ते शश्वत् प्रबलचलसंसारजलधौ
अये दीपस्तम्भा इव हततमस्कास्तव सुताः ॥ १७ ॥

तवोत्सङ्गे विष्णुर्भगवति ! चतुर्विंशतिविधैः
वपुर्भिः स्वच्छन्दं तनय इव चिक्रीड बहुशः ।
तदा काले काले तदुचितसपर्यार्थमवशाः
प्रपन्नास्ते देवास्त्वयि च कपिगोपादितनुभिः ॥ १८ ॥

न मूलं यत्किञ्चिन्नवमपि हितेऽनौषधमयि
न चामन्त्रं किञ्चित्तव सुरगिरो ह्यक्षरमपि ।
अगङ्गा नो काचिल्लघुतर-सरिच्चापि गणिता
न जीवस्त्वय्यम्ब ह्यशिव इति कश्चिन्निगदितः ॥ १९ ॥

परिश्चोतद्-भास्वत्तर-तरलतेजः-पटलभृन्
महारत्नाभाभिर्निजजठरगामिः शबलितैः ।
शुभाम्भोभिश्चञ्चल्लहिरिमणीयैः स वरुणः
तनोतीवाखण्डं तव चरणसंक्षालनविधिम् ॥ २० ॥

बृहन्नीलाम्भोद-प्रथितगजचर्मैकवसनः

शरज्ज्योत्स्नाभूतिर्हिमधवलहासस्तपट्टशिः ।

मधुस्फीतोन्माल्यो निरवधि पुरस्ते वितनुते

महाकालः साक्षान्त इव वलत्ताण्डवविधिम् ॥ २१ ॥

विशालं भूगोलं भगवति ! महन्मन्दिरमिति

त्वदीयाया मूर्तेरतिशयपवित्रं विगणयन् ।

विधुः प्रायश्चित्तीव स निजमहापापमनिशं

ध्रुवं दूरीकर्तुं स्वाभिमुखमभिभ्राम्यति हि तम् ॥ २२ ॥

त्वदाधारप्राप्ताऽपरिमितशुचित्वेयमवनी

भृशं पापात्माऽहं निजगुरु-कलत्राभिगमनात् ।

ध्रुवं मत्वेत्येवं स्वाकलुषनिरासार्थमवशो

विधुर्भूमिच्छायां तिमिरमलिनां गाहत इव ॥ २३ ॥

अपूर्वमन्या सा हरिचरणयोगादथ यदा

वियद्गङ्गा खिन्ना पुरहरशिरोवासमगमत् ।

ततो यस्याः सङ्गं कथमपि समासाद्य समगाद्

अलभ्यं पावित्र्यं जयतु सततं सा भरतभूः ॥ २४ ॥

भ्रमत्ताराचक्र-स्थिरतर-महाकेन्द्र-पदवीं

समध्यासीनं यद् ध्रुव इति यथार्थाहवविदितम् ।

महस्तत् सप्तर्षि-भ्रमि-घटित-नित्यार्चनविधि

ध्रुवं त्वत्पुत्रस्य व्रतमनुकरोति ध्रुवशिशोः ॥ २५ ॥

त्वदीयाः पाषाणा अपि खलु सरिस्तीरपतिता

इया गावो नागा किमुत भुजगाश्चापि सविषाः ।

शमि-न्यग्रोधाद्या विविधतरवो मातरनिशं

प्रपूज्यन्ते भक्त्या भगवति ! जनैर्दैवतधिया ॥ २६ ॥

शरन्मेघच्छाया-क्षणचलमिदं यौवनधनं

तथा चञ्चत्पङ्केरुहदलजलं जीवनमदः ।

जगद् रज्जौ सर्पभ्रमवदतिमिष्येति सहसा

विजानन्तो बाल्येऽप्ययि तव सुता ब्रह्मणि रताः ॥ २७ ॥

प्रवीरश्चन्द्रश्रीर्हतशक्यशःश्री रिपुहरिः

अशोकः सङ्ग्रामाङ्गण-हृति-सशोकः सहृदयः ।

प्रदाता श्रीहर्षो विहितजनहर्षो गुणनिधिः

यशस्तेजःपुष्पास्तव हृदयहारस्थमणयः ॥ २८ ॥

गुरुर्गोविन्दोऽसौ खलयवन-विध्वंसन-पटुः

प्रतापोऽसौ मत्ताधिप-दमन-सिंहो वनगतः ।

शिवाजिर्दुष्टारि-प्रहरण-शिवाऽऽजिर्गिरिचरः

त्रिशूलस्ते ह्येषां त्रिविधमयि ! तेजःप्रसरणम् ॥ २९ ॥

प्रचण्डः सहाद्रिः कटिनिहितकोशः खलु तव

हिमाद्रिस्तूणीरो विधृत इव विन्ध्यः परिकरः ।

सरित् सिन्धुः कुद्धभ्रुकुटिरटवी रोमनिचयो

महाचण्डी नूनं त्वमसुरगणानां भयकरी ॥ ३० ॥

रहस्यं विज्ञातुं भगवति ! तवाध्यात्मविषयं

समेता गोरुण्डा य इह बहवो नास्तिकधियः ।

त्वदीयानां साक्षात्कृत-परतरब्रह्म-सुधियाम्

ऋषीणां नव्यानां चरणशरणास्ते समभवन् ॥ ३१ ॥

इयत्ता शीलानां सुगतजननि ! त्वय्युपहिता

बृहत्ता शास्त्राणां कपिलजननि ! त्वय्यवगता !

महत्ता योगानामयि सकलयोगीशजननि !

तया सद्धर्माणामिह जगति सत्ता परिणता ॥ ३२ ॥

रसैः सान्द्रं काव्यं जगति शिरसा धार्यमितरैः

सुखप्राप्यं स्वर्णं नृपतिगणयाञ्जामिहि वा ।

चरित्रं शिक्षेरन् द्विजगणसकाशात् स्वकमिति

श्रुतो दिङ्नागैस्ते जननि ! सुयशोदुन्दुभिरवः ॥ ३३ ॥

अविश्रान्तं जन्मावधि निजकलाकर्मनिरतैः

त्वदीयैरज्ञातैरपरिगणितैः शिल्पकुशलैः

कठोरादिप्राव-कथन-घटितं शिल्पमतुलं

मतं सत्सर्वेषां त्रिभुवनमहालङ्करणवत् ॥ ३४ ॥

महारण्योद्भूतौषधिभिरथ गाङ्गैश्च सलिलैः
 सलीलं सर्वेषामपि परिहरन्ती तनुरुजम् ।
 मनस्तापं पापं जगति सकलं शङ्करगिरा
 निराकुर्वन्ती त्वं जननि खलु सञ्जीवनमसि ॥ ३५ ॥

स्फुरद्वज्राघात-प्रखर-विपदोधानपि चिरं
 सहित्वा लोकेऽस्मिन्नसुरगुरुसम्पद्विषमिते ।
 त्वया दैवी सम्पत् परमहितनिःश्रेयसकरी
 निरालम्बाऽनाथा भगवति सनाथा खलु कृता ॥ ३६ ॥

खधर्मैकप्राणैर्निजरुधिरसिक्तानि नृवरैः
 सतीभिर्वा देहोद्दहनपरिशुद्धानि सुचिरम् ।
 धृतोच्चैर्वल्मीकान्ययि तव सुतीर्थानि मुनिभिः
 किणाङ्कं मे भूयाद् भगवति ललाटं प्रणमतः ॥ ३७ ॥

नवीनाल्लस्फोटैर्भुवनतलविध्वंसमनिशं
 समाशङ्क्य प्रस्ता खलु मरणभीत्या हि जनता ।
 स्थिरां विश्वकृशान्तिं परिभृगयमाणेव हरिणी
 श्रुणोत्यत्युत्कण्ठं तव जननि ! सन्देशवचनम् ॥ ३८ ॥

त्वदीयैर्भूतेजो-जल-पवन-खैः सम्प्रघटितं
 शरीरं सम्प्राप्तं हृदयमपि तत् त्वद्गुणमयम् ।
 अखण्डाहंकारोऽप्ययि ! भरतभूपुत्र इति मे
 भृशं धन्यं मन्ये जननि ! जननं मामकमिदम् ॥ ३९ ॥

हृदम्भोजे मे त्वत्प्रतिकृतिरुदारा विलसतु
 शुभा भावाः सर्वे विदधतु जयोद्घोषमसमम् ।
 परा पश्यन्ती बाङ्गनिगिरतु तव स्तोत्रमुचितं
 चिदन्तर्ज्योतिस्त्वां परिवलतु नीराजनमिव ॥ ४० ॥

न मन्येऽन्यत् सेव्यं त्वदितरदये दैवतमिह
 न जानेऽन्यत् तत्त्वं त्वदितरदुदारं परतरम् ।
 न कुर्वेऽन्यत् कर्म त्वदुचितसपर्याविरहितं
 न लोके न श्रुण्वे न च किमपि भाषे त्वदपरम् ॥ ४१ ॥

त्वदायत्ता वाणी तव महिमगीते विरमतु
 त्वदायत्ता दृष्टिः परिरमतु रूपेक्षणरतौ ।
 त्वदायत्तं चित्तं ह्युपरमतु सञ्चिन्तनविधौ
 त्वदर्थे संशीर्णः सुचिरमपि कायः पततु मे ॥ ४२ ॥

पुनर्जन्मन्यम्ब ! त्वदमलजलानां जलचरः
 त्वदीयानां वृक्ष-व्रतति-कुसुमानां मधुकरः ।
 भवेयं त्वत्स्पर्शातिशुचिपवनानां च भुजगः
 समीहे न स्वर्गे सुरगुरुपदं चापि सुखदम् ॥ ४३ ॥

शिलाखण्डं कञ्चित् क्वचन विपिने निर्जनगणे
 समासीनः शान्तं त्वदुरुगुणसञ्चिन्तनरतः ।
 न मन्येऽहं सिंहासनमपि वरिष्ठं सुरपतेः
 महारत्नज्योतिः शबलित-समग्र-ग्रहगणम् ॥ ४४ ॥

अये गन्धर्वाणां स्वरमधुरिमोदगीतयशसाम्
 उदीर्णं सङ्गीतं सकलविध-वादित्रसहितम् ।
 तथा नो मच्चित्तं हरति हि यथा त्वद्गिरितटी-
 -पतद्भूरिक्षोभोच्छलित-तटिनीनां कलकलः ॥ ४५ ॥

त्वदीयानां मातः सकलसुगुणानां खलु भवेत्
 यदा काव्योद्गानं कविवरवचोभिः स्तुतिमयैः ।
 तदा मन्ये शक्यं निबिडवन-पर्णाल्लिगणनं
 परिच्छेद-ज्ञानं सुलभमिव कुम्भैश्च जलधेः ॥ ४६ ॥

नमस्ते प्राचीतः प्रभु-निरत-चैतन्यजननि !
 नमोऽर्वाचीतस्ते महित-तिरुक्त्वार-जननि !
 प्रतीचीतः साधुप्रवर-नरसीभक्त-जननि !
 ह्युदीचीतः श्रीमत्सुकवि-तुलसीदास-जननि ॥ ४७ ॥

उपर्यग्निर्ज्वाला-रुणिम-रुचि नीचैश्च हरितं
 सुचक्राङ्कं मध्ये तुहिन-धवलं पावनतमम् ।
 त्रिपुण्ड्रं ते नूतनं जननि नवराष्ट्रध्वजमयं
 त्रिधा धर्माध्वानं सततमुपदेष्टुं विजयताम् ॥ ४८ ॥

अये भातः सच्चिन्मयि ! सदसतो लोकमखिलं
तमोप्रस्तं ज्योतिर्मयि ! कुतमसो ज्योतिरमलम् ।
सदामर्त्यं मृत्योरमृतमथ वा चामृतमयि
कटाक्षव्याक्षेपैर्झटिति गमयन्ती विजयसे ॥ ४९ ॥

तमःस्तोमो यातु क्वचिदपि जगद्बाह्यकुहरे
रजोरागो वेगाद् द्रवतु हतपातालविबरे ।
सदा सत्त्वज्योत्स्ना प्रविततमनोहारिसुषमे
ह्यखण्डब्रह्माण्डे विहरतु सुकीर्तिस्तव मुदा ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृतिपुराण-धर्मपद-जैनतत्त्वागम-
रघूत्तमचरित्र-भागवत-भारतोद्दीपितः ।
रजोयुततमःक्षयाय सकलोत्तमश्रेयसे
चिराय भुवि राजतां जननि ! धर्मदीपस्तव ॥ ५१ ॥

पूर्वाधि समाप्त

ઉત્તરાર્ધ

પ્રકરણ ૨૮

કેટલાક મહાન લેખકો

આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં ઠેકઠેકાણે નાના-મોટા સાહિત્યકારોનો પરિચય, ક્યાંક સવિસ્તર અથવા ક્યાંક ટૂંકાણુમાં આવી ગયો છે. ખરી રીતે તે પરિચય વિસ્તારથી આપવો જોઈએ, એવી યોગ્યતા ધરાવનારા ઘણા લેખકો એમાં છે. એ અનુસંધાનમાં બહુ ઓછા અર્વાચીન સાહિત્યકારોનો સહેજ વિસ્તારપૂર્વક પરિચય આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે.

સત્તરમી સદીથી વીસમી સદી સુધીનો સમય એ અર્વાચીન સમય તરીકે અમે ગણાવ્યો છે. આજ સુધી લખાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશેના ગ્રંથોમાં પંડિતરાજ જગન્નાથને છેલ્લા સંસ્કૃત લેખક માનવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયની સીમા ઉપરના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર તરીકે શરૂઆતમાં જગન્નાથ પંડિતનો પરિચય આપીએ છીએ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મધુર કાવ્યરચના કરનારા અને તર્કકર્કશ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો પણ એ જ સહેલાઈથી રચનારા એમ બંને ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય પ્રભુત્વ ધરાવનારા શ્રી જગન્નાથ પંડિતે ૧૭મી સદીમાં અસાધારણ યશ મેળવ્યો. એવો યશ ખીજ કોઈને ફાળે ગયો નથી.

“દિલ્લીવલ્લભ-પાણિપલ્લવ-તલે નીતં નવીનં વયઃ”

આ પંક્તિ દ્વારા અને “આસફવિલાસ” કાવ્યના શાહજહાનના વર્ણન દ્વારા જગન્નાથે એક રીતે પોતાનો સમય નિર્દેશ જ કર્યો છે. શાહજહાન બાદશાહ ઈ. સ. ૧૬૫૮માં મોગલ સામ્રાજ્યના રાજા થયા. એ પરથી જગન્નાથનો કાલનિર્ણય ચોક્કસ રીતે કરી શકાય છે. ‘રસગંગાધર’ની શરૂઆતમાં—

શ્રીમજ્ઞાનેન્દ્રમિક્ષોરધિગત—સકલબ્રહ્મવિદ્યાપ્રપંચઃ

કાળાદીરાક્ષપાદીરપિ ગહનગિરો યો મહેન્દ્રાદવેદીત્ ।

દેવાદેવાધ્યગીષ્ઠ સ્મરહરનગરે શાસનં જૈમિનીયમ્

શેષાઙ્કપ્રાપ્તશેષામલભણિતિરભૂત્ સર્વવિદ્યાધરો યઃ ॥

પાષાણાદપિ પીયૂષં સ્યન્દતે યસ્ય લીલયા

તં વન્દે પેરુમદ્વાલ્યં લક્ષ્મીકાન્તં મહાગુરુમ્ ॥

આ બે શ્લોકમાં યુરુપરંપરાનાં સ્તવનના નિમિત્તે લક્ષ્મી અને પેરુભટ્ટ એમ પોતાનાં માતૃપિતાનો નિર્દેશ પણ એમણે ખૂબ આદરપૂર્વક કરેલો જોવા મળે છે. જ્ઞાનેન્દ્રભિક્ષુ, મહેન્દ્ર પંડિત, ખંડદેવ, વીરેશ્વર શેષ આ બધા વિદ્વાન પંડિતો જગન્નાથના પિતા પેરુ ભટ્ટના જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના આચાર્યો હતા. પેરુ ભટ્ટ તેજંગચુના વેદવનાડુ (વેંગિનાડી) વંશના વિદ્વાન પંડિત હતા. જગન્નાથે પોતાના વિદ્વાન પિતાના યશને અસાધારણ ગ્રંથરચના કરીને દ્વિગુણિત કર્યો.

જુવાનીની શરૂઆતમાં કાશીમાં બધાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પૂરું કર્યા બાદ જગન્નાથ પાંડિત જયપુર આવ્યા. જયપુરમાં તે સમયે ધણી દાક્ષિણાત્ય તેલુગુ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. એમાંથી નારાયણ ભટ્ટ નામના વિદ્વાન શાસ્ત્રાધ્યયન માટે જગન્નાથના શિષ્ય બન્યા હતા. વીસ વર્ષની કુમળી ઉંમરમાં જ અગાધ પાંડિત્યને કારણે જગન્નાથને દિલ્લીના દરબારમાં સભાપાંડિત તરીકેનું અસાધારણ માન મળ્યું હતું. એને અનુલક્ષીને એક દંતકથા શ્રી આપાશાસ્ત્રી રાશીવડેકરે ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’માં લખી હતી. એમની લેખન શૈલીનો પરિચય થાય એ દૃષ્ટિએ દંતકથા એમનાં શબ્દોમાં જ નીચે આપી છે.

આસીત્ કિલ દિલ્લીપતેઃ કોઽપિ પુરોહિતો મ્લેચ્છજાતીયો યઃ સંસ્કૃતભાષાબ્ધેઃ પરં પારમ્ આસાદ્ય શાસ્ત્રસાગરમુલ્લુહ્ય ચ તત્ર તત્ર નિવસતઃ પળિડતગણાન્ પરામવતિ સ્મ । સ ચ તૈસ્તૈ પળિડતૈર્ધિવદમાનસ્તાંસ્તાન્વિદુષો વિજયમાનસ્તત્ર તત્ર પ્રદેશે સનાતનં ભારતધર્મમુત્સાદયમાનો નિરાકુર્વન્, પ્રતિપાદયન્ યવનધર્મં, પરિખળ્ડયન્ શાસ્ત્રાણિ, રૂપેપયન્નસ્વલ્લિતયા સંસ્કૃતગિરા ભારતીયાન્ વિબુધાનવજિતા-શેષદક્ષિણપ્રદેશઃ સકલવિદ્યાવૈશદ્યાવભાસિતાં નાનાવિધબુધમળ્ડલીમળિડતાં પળિડતાગ્રેસર-સમુપક્રમ્યમાળ-દાર્શનિક વિષયચર્ચામ્ અર્ચાનુકૂલફલસમર્પણ-કલ્પપાદપાયમાનેન ભગવતા શશિખળ્ડમૌલિના સમુદ્-ભાસિતાં ભાસિતાશેષત્રિભુવનયા પરમપાવનયા મન્દાકિનીદેવ્યા પરિગતાં સમુપવીચમાનસુકૃતરાશિં કાર્શીં નામ ગરીયસીં નગરીમ્ ઉપતસ્થૌ । તતશ્ચ તત્રત્યાન્ વિબુધાન્ આબ્હયમાનઃ કાઝી સભાં મહીયસીં નિર્માય વિવાદમ્ આરિપ્સયામાસ । પળિડતા અપિ તદાનીમેવાહંપૂર્વિકયા સમામાગલ્ય વિવિધામિર્યુક્તિભિર્નાનાવિધા-મિર્વચનરચનામિઃ પરિસ્ફુરન્તીમિઃ પ્રમાણપરમ્પરામિશ્ચ કાઝીમ્ જેતુમયતન્ત । કાઝી તુ પવન ઇવ પથિ પતિતાન્ તૂળચ્છેદાંસ્તાનિ વચનજાલાનિ ક્ષણાદેવ પ્રતિક્ષિપન્નાખળિડમતઃ કરનખાગ્રૈરાનામિલ્મ્બમાનાં ધવલકીર્તિસન્તતિમિવ પૂઝીભૂયોપાગતાં કૂર્ચિકાં પરિષ્કુર્વન્ સાવહેલમાનમારુરોહ । તદનુ વિવાદેઽ-પ્રભવિષ્ણવોઽધ્યપમાનાસહિષ્ણવો વારાણસીનિવાસિનો દ્વિજન્માનોઽનુચર-વિપદપહર્તારમ્, સૃષ્ટિસ્થિતિ-પ્રલયકર્તારમ્ નિજપરિચરપ્રતિભટખળ્ડનં સુધાકરકલામળ્ડનં સમુપેત્યાનન્યગતેન મનસા નાનાવિધામિ-સ્ત્ત્વાકાલસમુચિતામિઃ કરુણરસપરિપ્લુતામિઃ સ્તુતિમિસ્તમેવ ભગવન્તમુપવીણયામાસુઃ । અવગતાશેષ-વૃત્તાન્તશ્ચ ભગવાન્ ભુજગભૂષણો ભાગીરથી મૌલિર્મહેશ્વરસ્તદાત્વે એવ પ્રત્યક્ષીભૂય વાચમેતામુદીરયામાસ । અસ્ત્યત્ર કસ્યાપિ રત્નેશ્વરનામ્નો દ્વિજન્મનો ધનિકસ્ય સદન આમ્ભસિકઃ કશ્ચિદ્ મિશ્નુઃ । સ એવાસ્યા-વલિપ્તસ્ય યવનદત્તકસ્ય પરાજયે પ્રભવતીતિ સ એવામ્યર્થ્યતામ્ । તે તુ બ્રાહ્મણાઃ ફલમિવાત્મનો મનોરથ-દ્રુમસ્ય તદ્વચનમાકર્ણ્ય દ્રુતપદં રત્નેશ્વરશ્રેષ્ઠિનો ભવનમાગલ્યાસાદ્ય ચ શ્રેષ્ઠિનં ભગવતો નિદેશમાવેદ-યામાસુઃ । સ ચ તેષાં તદ્વચનમાકર્ણ્ય પરમવિસ્મયમાપન્નસ્તમેવ નિરાધિકૃતમાત્મનો દાસં સમાહૂય નિજગાદામિલિષિતં બ્રાહ્મણસમાજસ્ય । અપૃચ્છન્ન અપિ પ્રભવસિ કર્મણ્યેતસ્મિન્નિતિ । તતો ધીવરજાલાય-માનેનાંસસ્થેન તન્તુસન્તાનેનાજાનુલ્મ્બિના મલીમસેન વસનેનાવેષ્ટિતાધઃકાયો જઠરભરમન્યરગતિરંસમુભયતઃ પ્રરુદૈર્જલકુમ્ભવહનસક્ષાતૈઃ કિણૈઃ સમુલ્લસિતઃ પીવરતનુઃ શ્યામાયમાનેન ચૈલ્લખળ્ડેન વેષ્ટિતોત્તમાઙ્ગો ઘંટીચેટો હ્રુમ્ કરિષ્યામ્યેતદ્ધદિ ભવન્તોઽનુજાનીયુરિતિ મન્દં મન્દં પ્રત્યયોજિષ્ઠ । તતઃ શ્રેષ્ઠિના સમર્પિતે તસ્મિન્ સંમુદિતાઃ બ્રાહ્મણાઃ કૌશેયાનિ પટ્ટવસનાનિ પરિધાય્ય અનર્ધેર્ભૂષણૈરલંકૃત્યોષ્ણીશસમુલ્લસિતં ચ તસ્ય મુર્ધાનં વિધાય કનકશિલિકાયામારોપ્ય મહીયસા મહોત્સવેન વિરચિતાયાં સમાયામાનામ્ય તમુપ-

વેશયામાસુઃ । કાજીરપિ સમાહૂતાગતસ્તસ્યૈવ સન્મુખમવાવીક્ષત્ । તતો દોહાયમાનકૂર્ચિકાકલાપં
સમુદ્ધૂયમાનશ્મશ્રુજાલં ચ પ્રવદતા કાઞ્યાસહ પ્રવૃત્તે ભિક્ષોર્વિવાદઃ । અન્તે પુનર્ભિક્ષુવચન-ચાતુરી-
વિસ્મિતોઽશ્રુતપૂર્વાઃ સહસ્રશો યુક્તીરાકર્ષ્યેતિકર્તવ્યતામૂઢો વિવાદસાગરમુત્તરીતુમપ્રભવિષ્ણુઃ કાજી તૂર્ણી
ભાવમાલમ્બ્ય ભિક્ષું પ્રણનામ । તતો વિજિતં વિજિતં ભિક્ષુણેતિ સતાહરવં પ્રવૃત્તેષુ વચનેષુ, તદાનીમેવ
મૂર્છત્સુ તૂર્યધ્વાહન્યમાનેષુ મુરજેષુ ધ્વન્યમાનેષુ દુન્દુભિષુ, આધ્માયમાનેષુ શઙ્ખેષુચરત્સુક્ષ્વેલાનુકારિષુ
સિંહનર્દિકાર્કેકારેષુ મહોત્સવમય ઇવ મન્ગલમય ઇવ પ્રમોદમય ઇવ યશોમય ઇવ ચ તસ્મિન્ સમયે સબહુમાનં
સપ્રણામં ચ સૌવર્ણં યાનમારોપ્ય ભિક્ષું શ્રેષ્ઠિનઃ સદનમાનાય્ય યથાવૃત્તં વૃત્તં નિજગદુર્દ્વિજન્માનઃ । તતસ્તુ
સમુદ્ભૂતજિજ્ઞાસાઃ સર્વેઽપિ તસ્ય ભિક્ષોઃ કુલં નામ વિદ્યાભિજનં ચ પપ્રચ્છુઃ । તસ્મિંશ્વાશેષતોઽપિ તેન
કથિતે નિશ્ચિક્યુઃ કાશીસ્થા ત્રિબુધા અયમેવ પण्डितराजो जगन्नाथ इति । काजी तु ततः प्रभृति तस्य
पण्डितराज-जगन्नाथस्य मित्रतामुपागच्छत् । ततो गच्छता कालेन दिल्लीं गतो बादशाहं विज्ञाप्य
जगन्नाथमपि दिल्लीनगर एवानायामास । ततः प्रभृति च प्ररूढं जगन्नाथबादशाहयोः सौहार्दमिति ।

જગન્નાથ પંડિતે એકંદર ૧૩ ગ્રંથો લખ્યા : (૧) અમૃતલહરી, (૨) કરુણાલહરી, (૩) લક્ષ્મી-
લહરી, (૪) સુધાલહરી, (૫) ગંગાલહરી, (૬) મામિનીવિલાસઃ, (૭) આસફવિલાસઃ (૮) જગદા-
ભરણમ્, (૯) પ્રાણાભરણમ્, (૧૦) યમુનાવર્ણનમ્, (૧૧) મનોરમાકુચમર્દિની ટીકા, (૧૨) ચિત્ર-
મીમાંસાલ્પણનમ્, (૧૩) રસગંગાધરઃ આ બધા ગ્રંથોમાંથી ‘રસગંગાધર’ એ એમનાં પાંડિત્યની ચરમ
સીમા છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં એ ગ્રંથે ખૂબ માન્યતા મેળવી છે. આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતાં જગન્નાથની
ન્યાય, મીમાંસા વગેરે શાસ્ત્રોમાં અસામાન્ય ગતિ અને વિચક્ષણ બુદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે અને એમને
મળેલી ‘પંડિતરાજ’ એ પદવી યથાર્થ હતી એમ પ્રતીત થાય છે.

રસગંગાધરમાં જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો માટે જે ઉદાહરણો આપ્યા છે તે ખીબ બંધોમાંથી ન લેતાં એમણે
પોતે રચ્યાં છે. પોતાના આ કૃત્તવનું વર્ણન એમણે આત્મગૌરવ સાથે નીચેના શ્લોકોમાં કર્યું છે :

“ નિમરનેન ક્લેશૈર્મનનજલધેરન્તરુદરં
મયોન્નીતો લોકે લલિત-રસગંગાધર-મણિઃ ।
હરન્નન્તર્ધ્વાન્તં હૃદયમધિરુદો ગુણવતામ્
અલ્હકારાન્ સર્વાનપિ ગલિતગર્વાન્ રચયતુ ॥ ”

“ પરિષ્કુર્વન્ત્વર્થાન્ સહૃદયધુરીણાઃ કતિપયે
તથાપિ ક્લેશો મે કથમપિ ગતાર્થો ન ભવિતા ।
તિમીન્દ્રાઃ સંક્ષોભં વિદધતુ પયોધેઃ પુનરિમે
કિમેતેનાયાસો ભવતિ વિફલો મન્દરગિરેઃ ॥

નિર્માય નૂતનમુદાહરણાનુરૂપ કાવ્યં મયાઽત્ર નિહિતં ન પરસ્ય કિશ્ચિત્ ।
કિં સેવ્યતે સુમનસાં મનસાઽપિ ગન્ધઃ કસ્તૂરિકા-જનનશક્તિભૃતા મૃગેણ ॥ ”

આ જાતનું અસાધારણ પાર્વિત્ય ઘરાવનાર આ વિદ્વાનના સમ્પર્કમાં એક યવન સ્ત્રી આવી. તેથી કાશીના પંડિતોએ એમને સમાજમાંથી બહિષ્કૃત કર્યા. ત્યારબાદ એ સ્ત્રી સાથે ગંગાના કિનારા પર બેસીને એમણે ગંગાલહરીની રચના કરી અને એક એક શ્લોકોનું ગાયન શરૂ કર્યું. એ સ્તોત્રના પ્રભાવને કારણે ગંગાનું પાણી આવનમાં પગથિયાં ઉપર આવ્યું અને એમાં એ યવન સ્ત્રી સાથે જગન્નાથે જળસમાધિ લીધી, એવી કથા પ્રસિદ્ધ છે.

પરંતુ આ કથા તદ્દન પાયા વિનાની છે એવું આપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવેડકરે ધણા પુરાવાઓ સાથે સાબિત કર્યું છે. એઓ લખે છે કે;

“સ્વભાવતઃ એવ કિલ ક્રોધવન્તો યવનાઃ સ્વાજ્ઞનાસુ પરસ્ય પ્રેમમયં પૂજ્યભાવસમ્ભવમપિ નયનપાતં ન સહન્તે કિં પુનર્વિધર્મીયસ્ય કામાવિષ્ટ-મનસ આત્મનઃ સમક્ષમેવ નિજકન્યાવિષયિણીં પ્રાર્થનામ્ । યદપિ ભૂયાંસો વિદ્વાંસો વૈદુષ્યસ્યાનનુરૂપમહંકારમાપ્નુવંતે તથાપિ ન હિ કામમાત્રાસક્ત્યા ધર્મમુલ્લઙ્ઘયિ-તુમીહન્તે इत्यपि नैव विस्मरणीयम् । क्षुદ્રતમોऽपि यवनीं यदि विधर्मीयैः कृतया कान्तागतया कथयाऽपि कोपस्य परां कोटिमारोहत् तदा कथं वा निखिलभारतवर्षभूपालसमभ्यर्चितशासनो दिल्लीश्वरः शहा-जहानः पण्डितेनापि जगन्नाथेनात्मनः समक्षमभ्यर्थितां कन्यां तस्मै प्रदाय यवनधर्ममवधीरयितुं प्रभवेत् । नूनं नैतत् कथंचिदपि सम्भवति । “यवनीं नवनीતકોમલાङ્ગી” इत्यादयः श्लोका यदि पण्डितराजविर-चिता एवेति स्वीक्रियेत तदा भामिनीविलासेऽपि तेषामुपनिबन्धनमङ्गीकर्तव्यम् । “दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया” स्वीयपद्यरत्नानां भामिनीविलासाख्यां मञ्जूषां निर्मितवता पण्डितराजेन कथं वा तानि विस्मर्येरन् ? कथं न मञ्जूषायां संगृह्येरन् ? इत्यपि विचारणीयं विद्वद्भिः । अतो नैतानि पद्यानि पण्डितराजप्रणीतानीति प्रतीयन्ते । ततश्च जगन्नाथस्य यवनीपरिणयविषयिणीयमाख्यायिका गगन आलेखनमनुहरति । किं च सार्वभौमायमानो दिल्लीश्वरः सभायां जलं पिबेदित्यपि न श्रद्धेयम् । नापि वा तस्य कन्यका शिरसि कलसीं निधाय हीनभाग्या योषिदिव नीरमानयेदित्यपि सम्भवास्पदम् । येभ्यः पन्थानोऽपि भृत्यैरेवादित्यन्ते तेषामसूर्यपश्याः कन्यास्तत्र च ‘सुस्तनी’ इत्यादिविशेषणार्हाः प्रगल्भे वयसि पदमर्पयन्त्य परपुरुषपरिवृत्तायां परिषदि पानीयमानयेयुरित्यपि विरुद्धमेव प्रतिभाति । अतो निर्मूल्यं जगन्नाथस्य यवनीपरिणेतृत्वविषयिण्याख्यायिका ।

અથ મગવત્યા ભાગીરથ્યાત્મનોડ્ગોષુ વિલયં નીતો જગન્નાથ इत्येषापि किवदन्ती कियत् सत्यभाव-मवलम्बत इति विचार्यते । ययैव पण्डितराजविरचितया स्तुत्या प्रमुदितहृदया देवनदी जगन्नाथं पावया-मासेति श्रूयते सा किल पीयूषलहरी गङ्गालहरीति वा प्रथिता । यदि त्परिनिर्दिष्टा लोकवार्ता मृषात्वं नावगाहेत तदा गङ्गालहरी प्रणयनकाल एव जगन्नाथस्यायुषोऽवसानावसर इति स्फुटमेव । ततश्च गङ्गालहरीप्रणयनोत्तरं जगन्नाथो नान्यं प्रबन्धं निर्मास्यतीत्यपि सिद्धम् । अर्थात् जगन्नाथविरचिते प्रबन्धान्तरे गङ्गालहरीगतानि पद्यानि नैव दृश्येरन् । किन्तु तानि दृश्यन्ते । अत एव गङ्गालहरी प्रणयनावसान एव जगन्नाथस्यायुषः परिसमाप्तिरिति वचनं नैव विचारसहम् । नापि गङ्गालहरीभिन्ना जगन्नाथविरचिता काचिदपि मन्दाकिन्याः स्तुतिरास्ति यस्या अवसानसमयं जगन्नाथस्य निधानावसरं

મન્યામહે । અતઃ સર્વથા નિર્મૂલ્યમાહ્યાયિકા । દ્રશ્યન્તે ચ ગડ્ગાલહરીગતાનિ પદ્યાનિ રસગડ્ગાધરે
યથા—

“વિધત્તા નિઃશઙ્કં નિરવધિ સમાર્ધિ વિધિરહો
સુખં શેષે શેતાં હરિરવિરતં નૃત્યતુ હરઃ ।
કૃતં પ્રાયશ્ચિત્તૈરલમથ તપોદાનવિભવૈઃ
સચિત્રી કામાનાં યદિ જગતિ જાગર્તિ ભવતી ॥”

इति माधुर्योदाहरणम् । एवमनन्वयालङ्कारप्रकरणेऽपि—

“કૃતક્ષુદ્રાઘૌઘાનથ સપદિ સન્તપ્તમનસઃ
સમુદ્ધર્તુ સન્તિ ત્રિભુવનતલે તીર્થનિવહાઃ ।
અપિ પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રસરણ-પથાતીત-ચરિતાન્
નરાન્નૂરીકર્તુ ત્વમિવ જનનિ ત્વં વિજયસે ॥”

एवं भावस्योदाहरणप्रसङ्गेनोक्तम् । जगन्नाथेन तत्रैव मन्निर्मिताश्च पञ्च लहर्यो नाम पीयूष-
लहरी, सुधालहरी, लक्ष्मीलहरी, अमृतलहरी, करुणालहरी चेति । एवं च पीयूषलहर्यपराख्यायाः
श्रीगङ्गालहर्याः पञ्चसु लहरीष्वन्तर्भूततया लहरीपञ्चकस्य च रसगङ्गाधर उल्लिखित्वेन गङ्गालहरीगतानां
पद्यानां रसगङ्गाधरे दृश्यमानत्वाच्च गङ्गालहर्या रसगङ्गाधरनिर्माणात् प्राक् सम्भूतत्वं स्फुटमेव प्रतीयते ।
ततश्च निर्मूल्यमाह्यायिका यदुच्यते लीनो मन्दाकिन्याः क्रोडे जगन्नाथ इति ।”

શ્રી આર્યાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરનો આ યુક્તિવાદ કેટલો સપ્રમાણુ છે ! તેને કોણ પડકારી શકે ?

શાહજહાં આદશાહની વૃદ્ધાવસ્થામાં જગન્નાથના પરમ મિત્ર રાજકુમાર દારાશિકોહનું એના ભાઈ
ઓરંગઝેબના હાથે મૃત્યુ થયું. શાહજહાં પણ કેદ થયા અને ખીખ પણ ધણા વિદ્વાન લોકો મૃત્યુની દાઢમાં
હોમાયા. આવી વિપન્નાવસ્થામાં જગન્નાથ આસામના રાજા પ્રાણનારાયણના આશ્રયે જઈને રહ્યા હોય
એવું લાગે છે. જગન્નાથનું ‘પ્રાણામરણમ્’ કાવ્ય આ જ રાજાને ઉદ્દેશીને લખાયું છે.

વૃદ્ધાવસ્થાનો સમય એમણે કાશીમાં પસાર કર્યો. ત્યાં જ એમણે ‘રસગંગાધર’ ગ્રંથ લખ્યો. એ
ગ્રંથના ઉત્તર અલંકારના ઉદાહરણના શ્લોકોની ત્રણ પંક્તિ લખ્યા બાદ તેમનું મૃત્યુ થયું હોવું જોઈએ એવું
લાગે છે.

આજ સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યના ધણા ઇતિહાસકારોએ સાહિત્યના જે કાલખંડની કલ્પના કરી છે
એમાં જગન્નાથનો સમાવેશ એમની દૃષ્ટિએ છેલ્લા કાલખંડના છેલ્લા પંડિતકવિ તરીકે કર્યો છે. જગન્નાથ
પંડિતના મૃત્યુ બાદ સંસ્કૃત સાહિત્ય સરિતાનો ગંગાપ્રવાહ ખંડિત થયો છે એવું આ વિદ્વાનો માને છે, પણ
એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે એ સિદ્ધ કરવા માટે જ અમે આ ગ્રંથમાં જગન્નાથ પછીના સમયના સંસ્કૃત
સાહિત્યનો યથાશક્તિ પરામર્શ લીધો છે. તે જ કારણસર ૧૬મી સદી પછીના કાલખંડના આઠ કવિ
તરીકે અમે તેમને ગણાવ્યા છે.^૧

૧. જગન્નાથના કેટલાક શ્લોકો “વલ્લિરાજશતકમ્” એ નામથી ચિન્નગાપદ્મના આર્યપ્રેસમાંથી મુદ્રિત થયા છે

અપ્પથ્ય દીક્ષિત

સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં (ઈ. સ. ૧૫૫૪) કાંચી પાસે અધ્યપાલ નામના ગામમાં અપ્પથ્ય દીક્ષિતનો જન્મ થયો. એમના પિતાનું નામ રંગરાજધ્વરી હતું. તેઓ ભારદ્વાજ ગોત્રમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાએ ‘અદ્વૈતવિદ્યામુકુટ’, ‘વિવરણદર્પણ’ ઇત્યાદિ વેદાન્ત વિશેના ગ્રંથો લખ્યા છે. વેલોરમાં ચિન્નબોમ્મ નામના રાજાએ પુષ્કળ સુવર્ણદાન આપીને એમનો સત્કાર કર્યો હતો. ત્યારબાદ વિજયનગરના વેંકટેશ્વરે એમને નિમંત્રણ આપ્યું. વિજયનગરમાં એમણે જીવનનો લાંબો સમય વિતાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પાંચ દેશની મદુરા નગરીમાં પણ એમણે કેટલાંક વર્ષો વિતાવ્યા હોય એવું લાગે છે. ઇ. સ. ૧૬૨૬માં ૭૨ વર્ષની ઉંમરે ચિદમ્બરમાં એમનું અવસાન થયું. એમણે કુલ ૧૦૪ ગ્રંથો લખ્યા. એમાંથી કેટલાંક મહત્વનાં ગ્રંથો આ મુજબ છે :—

કાવ્યગ્રંથ—(૧) આત્માર્પણસ્તુતિ: (શિવપંચાશિકા) । (૨) આર્યાશતકમ્ । (૩) દશ-કુમારચરિતસંગ્રહ: (કાવ્યમાલામાં મુદ્રિત) । (૪) પંચરત્નસ્તવ: । (૫) શિવકર્ણમૃતમ્ । (૬) વૈરાગ્યશતકમ્ (કાવ્યમાલામાં મુદ્રિત) । (૭) મક્તામરસ્તોત્રમ્ (કાવ્યમાલામાં મુદ્રિત) । (૮) શાંતિસ્તવ: । (૯) રામાયણતાત્પર્યનિર્ણય: । (૧૦) રામાયણતાત્પર્યસંગ્રહ: । (૧૧) ભારત-સ્તવ: । (૧૨) રામાયણસારસંગ્રહ: । (૧૩) રામાયણસારસ્તવ: । (૧૪) વરદરાજાષ્ટકમ્ । (૧૫) આદિ-લ્યસ્તોત્રરત્નમ્ । (૧૬) શિવકર્મસ્તવરત્નમ્ । (૧૭) શિવમહિમકલિકાસ્તવ: ।

ટીકાગ્રંથ—(૧) વેદાન્તદેશિકકૃતકાવ્યટીકા । (૨) ગોવિંદદીક્ષિતકૃત હરિવંશસારચરિતની ટીકા । (૩) કૃષ્ણામિશ્રકૃત પ્રબોધચન્દ્રોદય નાટકની ટીકા.

શાસ્ત્રીય પ્રબંધ—(૧) ચિત્રમીમાંસા, (૨) વૃત્તિવાર્તિકમ્ (કાવ્યમાલામાં મુદ્રિત), (૩) કુવલયાનન્દ: ।

આ કુવલયાનન્દ: ગ્રંથ અલંકારશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરનારાઓ માટે ખૂબ મદદરૂપ છે. આ ગ્રંથને જયદેવકૃત ‘ચંદ્રાલોક’ નામના અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથની ટીકા તરીકે ગણવામાં આવે છે.

‘સિદ્ધાન્તદીપિકા’ ગ્રંથમાં આવતા નિર્દેશાનુસાર ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ના લેખક ભટ્ટોજ દીક્ષિતે અપ્પથ્ય દીક્ષિત પાસે વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવું લાગે છે. પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બંને મીમાંસા-શાસ્ત્રમાં અપ્પથ્ય દીક્ષિતનો અધિકાર સર્વમાન્ય છે. વેદાન્તમાં શ્રીકંઠ-મત પ્રસ્થાપિત કરવાનું શ્રેય અપ્પથ્ય દીક્ષિતને ફાળે જાય છે. વી. એ. રામાસ્વામી શાસ્ત્રીએ ‘સિદ્ધાન્તચિન્દુ’ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં અપ્પથ્ય દીક્ષિતને ‘વક્ષ:સ્થલાચાર્ય દીક્ષિત’ની પદવી કૃષ્ણદેવરાય તરફથી કેવી રીતે મળી એની એક રોચક કથા આપી છે. કૃષ્ણદેવરાય એમની લાવણ્યવતી રાણી સાથે કાંચીવરમ્ના વરદરાજ પ્રભુનાં દર્શન માટે ગયા. તે સમયે અપ્પથ્ય દીક્ષિત ત્યાં ઉપસ્થિત હતા. એ લક્ષ્મી જેવાં સ્વરૂપ સુંદર રાણીને ભગવાન સામે જીલાં રહેલાં જોઈ અપ્પથ્ય દીક્ષિત એક શ્લોક બોલી બોલ્યા—

“કાશ્ચિત્ કાશ્ચન્નગૌરાઙ્ગી વીક્ષ્ય સાક્ષાદિવ શ્રિયમ્ ।

વરદ: સંશયાપન્નો વક્ષ:સ્થલમવૈક્ષત ॥”

રાણીને આ રીતે લક્ષ્મીની અને પર્વાયે એમને વિષ્ણુની ઉપમા અપ્પય્ય દીક્ષિતે સૂચિત કરી, એ સાંભળીને રાજ પ્રસન્ન થયા અને એમને ‘વલ્લઃસ્થલાચાર્ય દીક્ષિત’ એવી પદવી આપી.

તાંબેરના વિદ્યાપ્રેમી રાજાઓ અને એમના આશ્રિત કવિ

તાંબેરના નાયક વંશમાં રઘુનાથ નામના રાજા ૧૦મી સદીના આરંભમાં થયા. એમની રાણી રામભદ્રામ્બા એક શ્રદ્ધ કવિયત્રી હતી. પોતાનો પતિ એ સાક્ષાત્ રઘુનાથ રામચંદ્ર જ છે એવી એની શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધા-ભાવથી જ એણે ‘રઘુનાથામ્યુદયમ્’ નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું. પોતે રાજા રઘુનાથ પણ એક શ્રદ્ધ વિદ્વાન અને કલારસિક વ્યક્તિ હતા. એમણે લખેલા ગ્રંથો ‘સંગીતસુધા’ અને ભારતસુધા, એમના સંગીત અને નૃત્યશાસ્ત્ર પરના પ્રભુત્વની સાક્ષી પૂરે છે. એ ઉપરાંત એમણે ઘણા કાવ્યગ્રંથો પણ લખ્યા છે:—(૧) પારિજાતહરણમ્, (૨) વાલ્મીકિચરિતમ્ (૩) અચ્યુતેન્દ્રામ્યુદયમ્, (૪) ગજેન્દ્રમોક્ષઃ (૫) નલામ્યુદયમ્, (૬) રુક્મિણિકૃષ્ણવિવાહમ્, (૭) યક્ષગાનમ્, (૮) રામાયણ-સારસંગ્રહઃ

રઘુનાથ નાયકના સ્તવન માટે કૃષ્ણ કવિએ ‘રઘુનાથમૂપાલીયમ્’ નામનું કાવ્ય લખ્યું. એમાંના બધા શ્લોકો કવિએ જુદા જુદા અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે રચ્યા છે. આ કાવ્યની ટીકા વિજયેન્દ્રતીર્થના શિષ્ય સુધીન્દ્રયતિએ રઘુનાથના આદેશાનુસાર લખી છે. ‘રઘુનાથની રાજ્યસભામાં તેણુ અને સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યરચના કરનારી અનેક કવયિત્રીઓ હતી. એમાં મધુરવાણી’ ખાસ પ્રતિભાસમ્પન્ન હતી. રઘુનાથે પોતે તેણુ ભાષામાં એક રામાયણ લખ્યું અને એનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ થાય એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એ કામ મધુરવાણીને સોંપવું એવો રાજાનો સ્વપ્નાદેશ થયો. રાજાની ઇચ્છાને જ આજ્ઞા તરીકે ગણીને મધુરવાણીએ ચોદ સર્ગોનું રસાલંકારયુક્ત કાવ્ય સંસ્કૃતમાં લખ્યું.

રાજ્યધુરા સાયવીને શારદાદેવીની ઉપાસના કરનારા રાજાઓની પરંપરા સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખૂબ પ્રાચીન સમયથી ચાલુ છે. આવા સાહિત્યકાર રાજાઓ પાશ્ચાત્ય દેશોનાં ઇતિહાસમાં મળતા નથી. સાહિત્યને ઉરોજન આપવું એ એક વાત છે અને પોતે સાહિત્યસર્જન કરવું એ જુદી વાત છે. રઘુનાથ નાયકની જેમ સાહિત્ય નિર્માણ કરનારા અર્વાચીન સમયના ઘણા સાહિત્યકાર રાજાઓનો નિર્દેશ આ ગ્રંથમાં ઠેકઠેકાણે આવી ગયો છે.

રાજાનું નામ

- ૧ એરલપટ્ટી રાજા માનવેદ
- ૨ રામવર્મા વગ્ધી યુવરાજ ઉદ્દે
- અશ્વિની મહારાજ
- ૩ કેરળવર્મા ઉદ્દે કેરળકાલિદાસ
- ૪ રામવર્મા કુલશેખર
- ૫ શહાજી (તાંબેર)
- ૬ મલખાર રાજવંશમાં રામકવિ
- ૭ કાઠ્ઠાનૂર યુવરાજ ગોદવર્મા

ગ્રંથરચના

- કૃષ્ણનાટકમ્
- રુક્મિણીપરિણયમ્ અને શૃંગારસુધાકરમ્
- ગુરુવાયૂરશતકમ્
- પદ્મનાભશતકમ્
- ચન્દ્રશેખરવિલાસમ્ (નાટક)
- સુષાલાવજ્રતુણ્ડમ્ (નાટક)
- રસસંદનમાળા, રામચરિતમ્, સુધાનન્દલહરી, મુરરિપુસ્તોત્રમ્

- ૮ કાઠ્ઠનૂરવંશના રામવર્મ યુવરાજ —કિરાતાર્જુનીય (વ્યાયોગ) અને જરાસન્ધ-
વધ (વ્યાયોગ)
- ૯ યુવરાજ વર્મા (કૌતુહી તામ્પૂરાન)
ઉર્ફે કવિસાર્વભૌમ —અનંગવિજયભાળ, વિટરાજભાળ, ત્રિપુરદહનમ
વલ્લ્યદૂમ્ભુતમ્, વિપ્રસન્દેશમ્; દેવદેવેશ્વર-
શતકમ્, ઉત્તરરામચમ્પૂ; વાણાયુદ્ધચમ્પૂ;
દેવીસપ્તશતીસાર:
- ૧૦ નેપાલેશ્વર પ્રતાપમલ્લ —અનેક અષ્ટકો નેપાળના મંદિરમાં
કેાતરેલા છે.
- ૧૧ ચિન્નભોમ ભૂપાલ —સજ્જીતરાઘવમ્ (છ સર્ગ).
- ૧૨ વિશ્વનાથસિંહ વાઘેલા —રામચન્દ્રાદિકમ્ (સટીક ગેયકાવ્ય)
- ૧૩ મહેસૂરનરેશ વેંકટપ્પા નાયક —શિવાષ્ટપદી (ગેય કાવ્ય)
- ૧૪ વ્યંકેાજી ભોસલેના પુત્ર સફેાજી
(ઈ. ૧૭૧૨-૧૭૨૭) —રાઘવચરિતમ્ અને સંપ્રહરામાયણ (૧૨
સર્ગ) એમણે સ્થાપેલું (તંબવર
મહારાજ સફેાજી સરસ્વતી મહાલ
લાયબ્રેરી) નામનું વિખ્યાત ગ્રંથાલય
એમના વિદ્યાપ્રેમનું લબ્ધ સ્મારક છે.

આ રાજાઓ ઉપરાંત સાહિત્યસેવા કરનારા ઘણા મંત્રીઓનો અને તેમના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પણ આ ગ્રંથમાં ઠેકઠેકાણે આવ્યો છે. (રાજ્યશાસકોની સંસ્કૃતોપાસના)એ શીર્ષક હેઠળ આ વિષય પર એક સ્વતંત્ર પ્રગન્ધ લખી શકાય એમ છે.

ગોવિંદ દીક્ષિત

તાંજેર રાજ્યમાં રઘુનાથ નાયકના શાસનકાળ દરમ્યાન ઈ. સ. ૧૫૪૯ થી ૧૬૧૪ના લાંબા સમય દરમ્યાન ગોવિંદ દીક્ષિત એ રાજ્યના મહામંત્રી હતા. સંસ્કૃતના બધાં જ શાસ્ત્રોમાં તેઓ અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા એમના આ અસાધારણ પાંડિત્યનું ખાસ ભૂષણ એટલે એમની ધાર્મિકતા હતી. તેથી આજે પણ દક્ષિણ ભારતમાં તેઓની ભગવાનની જેમ પૂજા થાય છે. પદ્મેશ્વર ગામમાં ગોવિંદ દીક્ષિતની સપ્તતીક પ્રતિમા છે અને ખૂબ ભક્તિપૂર્વક લોકો એમની પૂજા કરે છે. એમનું આદર્શ, નીતિ-નૈપુણ્ય વગેરે ગુણો માટે ઘણી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. ગોવિંદ દીક્ષિતકૃત સાહિત્યસુચારૂ નામના ગ્રંથમાં અચ્યુતરાય અને રઘુનાથ આ બે તાંજેરના રાજાઓનું જીવનચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. ગોવિંદ દીક્ષિતના પુત્ર વેંકટમખીએ ચતુર્દાનાદિપ્રકાશિકા નામનો એક ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં એમના પિતાએ લખેલા બે ગ્રંથોનો નિર્દેશ આવે છે. એમાં સજ્જીતસુધાનિધિ:^૩ એ સંગીતશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે

અને બીજા અંથ રામાયણના સુદરકાંડ પરની ટીકા છે. વેંકટમખીએ સાહિત્યસામ્રાજ્યમ્^૪ નામનું એક મહાકાવ્ય, ચતુર્દાનાદિપ્રકાશિકા અને વાર્તિકાભરણમ્^૫ એ બે શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખ્યા છે.

ગોવિન્દ દીક્ષિત મંત્રીના બીજા પુત્ર યજ્ઞનારાયણ એક મહાકવિ હતા. એમણે લખેલું સાહિત્ય-રત્નાકરઃ^૬ નામનું ૧૩ સર્ગોનું મહાકાવ્ય હમણાં જ ઉપલબ્ધ થયું છે. રઘુનાથભૂપવિજયમ્ નામના કાવ્યમાં લેખકે નાયક વંશનું કોષ્ટત્વ અને રઘુનાથ નાયકના દ્વીપાંતરવિજયનું વર્ણન કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે ‘રઘુનાથવિલાસમ્’ નામનું પાંચ અંકોનું નાટક અને વેંકટેશ્વરના ચિત્રબંધ રામાયણ પર ટીકા પણ લખી છે.

શ્રીનિવાસ ત્રીક્ષત (રત્નખેટ, અભિનવભવભૂતિ)

આ મહાકવિ અપ્પયદીક્ષિત અને ગોવિન્દ દીક્ષિતના સમકાલીન હતા. એમણે લખેલા એક શ્લોક પર ખુશ થઈને ચોલરાજાએ એમને ‘રત્નખેટ’ પદવી આપી હતી, એવું નીચેના શ્લોક પરથી લાગે છે.

મન્થ્યા—સન્ધુક્ષિતામ્બોધર—નલ્લિકગણાદુદ્ગતાન્ સીસલ્ખન્ડાન્
તારાકારાન્નિરોદ્ધુ શશિ—રવિ—કપટાદ્ વિભ્રતો રત્નલેટૌ ।
અન્યોન્યં યુધ્ધમાનાવુદય—ચરમ—મૂઠ્ઠત્—પ્રવીરાવિતિ દ્રાક્
ઉક્ત્યા હ્યાતાપરાહ્વયઃ ક્ષિતિપતિવચસા રત્નલેટાધ્વરીતિ ॥

આ ઉપરાંત ષડ્ભાષાચતુર, અદ્વૈતવિદ્યાચાર્ય, અભિનવભવભૂતિ વગેરે ઉપાધિ પણ એમને મળી હતી. એમણે એકંદરે ૬૦ કાવ્યો અને ૧૮ નાટકો લખ્યાં અને તેમાંથી શિતિકળ્પવિજયકાવ્યમ્, મૈમીપરિણય-નાટકમ્ અને મૈષ્મી (રૂક્મિણિ)—પરિણયચમ્પૂઃ એ કાવ્યગ્રંથ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશેના સાહિત્યસંજીવની, ભાવોદ્ભેદઃ, રસાર્ણવઃ, અલંકારકૌસ્તુભઃ, કાવ્યદર્પણઃ, કાવ્યસારસંગ્રહઃ, સાહિત્યનુક્ષ્મ-સરણી એ ગ્રંથો વિશેષ જ્ઞાત છે.

જિજ્ઞાસુ રાજા સુરપાતા પરાક્રમની કથા માવનાપુરુષોત્તમમ્ નાટકમાં વર્ણવી છે. બાલચૂડામણિકૃત ‘રુક્મિણીકલ્યાણ’ની ટીકામાં (ઈ. સ. ૧૮૩૩) બાલયજ્ઞેશ્વરે ‘રત્નખેટ’નાં પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી આપી છે. આ રાજચૂડામણિ દીક્ષિત ‘રત્નખેટ’ કવિના પુત્ર હતા. એમણે ‘રત્નલેટવિજયમ્’ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું. પોતાના આશ્રયદાતા રઘુનાથ નાયકનું ચરિત્ર પણ રાજચૂડામણિએ રઘુનાથભૂપવિજયમ્ નામના મહાકાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. કવિરાજની પરંપરાનુસાર એમણે રાઘવયાદવવાળંડવીયમ્ એ નામનું ત્ર્યર્થી કાવ્ય પણ લખ્યું છે. રુક્મિણીકલ્યાણમ્ એ ૧૦ સર્ગોના મહાકાવ્યમાં કવિએ રુકિમણી અને કૃષ્ણના સ્વયંવરનું વર્ણન કર્યું છે. એ કાવ્ય અડચારના ગ્રંથાલયે શ્રી ટી. આર. ચિંતામણિની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રકાશિત કર્યું છે. શંકરાભ્યુદયમ્ એ કાવ્યમાં જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યના જીવનચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે અને એના ૭ સર્ગો હતા. એ ઉપરાંત ભારતચમ્પૂઃ, કંસલઘ્નઃ વૃત્તરત્નાવલિઃ, ચિત્રમંજરી, રામકથા, મઞ્જુભાષિણી (પ્રત્યક્ષરશ્લેષમયી કામકથા) છત્રાદિ અવાંતર કાવ્યો પણ એ જ લેખકે લખ્યાં છે. એ ઉપરાંત શૃંગ્ગારસર્વસ્વમાળઃ, આનન્દરાઘવમ્ અને કમલિનીકલહંસમ્ આ ત્રણ નાટકો પણ એમણે જ

૪ ક્ર. ૧૫૦, ૧૫૨

૬ ક્ર. ૧૫૦, ૧૫૪

૫ ક્ર. ૧૫૦

૭ ક્ર. ૨૩૫

લખ્યાં છે. આનન્દરાઘવમ્ એ પાંચ અંકના નાટકમાં વિવાહથી રાજ્યાભિષેક સુધીનું સમયચિત્ર વર્ણવ્યું છે. કમલિનીકલહસમ્ એ ૪ અંકના નાટકમાં કમલિની અને કલહસંતા વિવાહ પ્રસંગ બતાવ્યો છે. તાંબવર અને ચિદમ્બરમ્માં ચ્યુનાથ નાયકની સલામાં એ નાટક લખવાયું હતું. રાજચૂડામણિએ લખેલા કાવ્યદર્પણઃએ સાહિત્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથની ટીકા રવિપાંડિતે લખી છે અને એ ગ્રંથ મદ્રાસમાં છપાયો છે. રત્નખેટના દૌહિત્ર (કૃષ્ણધ્વરીના પુત્ર) મૃત્યુંજય પણ કવિ હતા. એણે પ્રદ્યુમ્નોત્તરચરિતમ્ એ ૧૧ સર્ગોનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. આ મૃત્યુંજયના પુત્ર અનન્તનારાયણે ગીતશઙ્કરમ્ નામનું ગીતગોવિદ જેવું ગેય કાવ્ય લખ્યું છે.

ધનશ્યામ કવિ

શાકંબરી પરમહંસના દૌહિત્ર અને આર્યક નામથી પ્રસિદ્ધ પામેલા ધનશ્યામ કવિ તાંબેરના તુકોળ રાજાના મંત્રી હતા. સુંદરી અને કમલા નામની એમની બે પત્નીઓએ પણ વિદ્યશાલભઞ્જિકા પર ટીકા લખી છે. એમના બે પુત્રોમાંથી ગોવર્ધન નામનો પુત્ર આંધળો હતો. એમણે પણ ઘટસ્પર્ષ કાવ્ય પર ટીકા લખી છે. ધનશ્યામ કવિએ અબોલાકરઃ નામનું ગ્રંથી કાવ્ય લખ્યું છે અને એમાં નળ, કૃષ્ણ અને હરિશ્ચન્દ્રનાં ચરિત્ર શ્લેષાત્મક રીતે વર્ણવ્યા છે. ૧૨ વર્ષની કુમારવયમાં જ ધનશ્યામ કવિએ મોજચમ્પૂઃ કાવ્યનો યુક્તકાંડ લખ્યો. કલિદ્વળમ્ એ કાવ્ય સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષામાંથી અર્થ વ્યક્ત કરી શકે છે. પ્રચ્છન્ન-રાહુદયમ્ એ નાટક “પ્રબોધચન્દ્રોદયમ્” નામના કૃષ્ણયતીના નાટકના સ્વરૂપને અનુસરીને લખાયું છે. ધનશ્યામ કવિએ બધું મળીને ૬૪ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં, ૨૦ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં અને ૨૫ ગ્રંથ અન્ય અપભ્રંશ ભાષામાં લખ્યા છે. એમાં—

કાવ્યોઃ (૧) ભગવત્પાદચરિતમ્, (૨) વૈકટેશચરિતમ્, (૩) પ્રસંગલીલાર્ણવઃ, (૪) સન્મણિ-મણ્ડનમ્, (૫) અન્યાપદેશશતકમ્ (૬) પદ્મસ્થલમાહાત્મ્યાનિ ।

નાટકોઃ (૧) ગણેશચરિતમ્, (૨) મદનસન્જીવનમ્, (૩) કુમારવિજયમ્ (૪) અનુભૂતિ-ચિન્તામણિ (૫) આનન્દસુન્દરી.

મહાવીરચરિતમ્ના અનુપલબ્ધ એવા બે અંક લખવાનો પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. નવગ્રહચરિતમ્ એ એક પ્રાકૃત સદૃક છે. આ ઉપરાંત નાટ્યશાસ્ત્રના સંકેતોને ધ્યાનમાં રાખીને દસ પ્રકારનાં રૂપકો પણ એમણે લખ્યાં છે.

ટીકાગ્રંથઃ એમણે લખેલા ટીકાગ્રંથોની સંખ્યા પણ સારી એવી છે. શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, ઉત્તરરામચરિત, મહાવીરચરિત, પ્રબોધચન્દ્રોદય, ચન્દ્રકૌશિક, વેણીસંહાર, હાલસપ્તશતી, મોજચમ્પૂ, નીલકળ્થચમ્પૂ, કવિરાક્ષસ, કાદમ્બરી, વાસવદત્તા અને દશકુમારચરિત એમ બધા મળીને ૧૫ ગ્રંથો પર ધનશ્યામ કવિએ ટીકા લખી છે. રસાર્ણવઃ નામનો સાહિત્યશાસ્ત્રીય પ્રબંધ પણ એમણે લખ્યો છે. ધનશ્યામના પ્રચ્છન્નસૂર્યોદયમ્ આ નાટક પર ચન્દ્રશેખરે અર્થાત્ એમના પુત્રે ટીકા લખી છે.

નારાયણ લટપાદ

મલબાર પ્રાંતમાં મેલકુતુર નામના ગામમાં ૧૬મી સદીમાં માતૃદત્ત નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. નારાયણ લટપાદ ઉર્ફે લટ્ટાજી નામનો એનો પુત્ર ખૂબ બુદ્ધિમાન હતો. વિવાહ સુધીના સમયમાં એમનું

જરા પણ શિક્ષણ થયું ન હતું; પરંતુ સારખાદ અચ્યુત પિશારોતી નામના એમના સંબંધી પાસે એણે વેદાધ્યયન શરૂ કર્યું. આ અચ્યુત પિશારોતીને વેદાધ્યયનનો અધિકાર ન હોવાથી એને વાતવિકાર થયો એવી માન્યતા છે. પોતાના ગુરુનો એ વાતવિકાર નારાયણે યોગના બળથી પોતાના પર વહોરી લીધો, અને એ વિકારના પ્રશમન માટે ગુરુવાચુરના શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ વિશે નારાયણીયમ્ નામનું સહસ્ર શ્લોકોનું હૃદયંગમ ભક્તિસ્તોત્ર એમણે લખ્યું. આ સ્તોત્રના પ્રભાવથી નારાયણને દીર્ઘાયુ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું એવી કથા તે પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે, કેરળ પ્રદેશના અસંખ્ય ભાવિકો આ સ્તોત્રના કેટલાક શ્લોકોનો દરરોજ નિયમિત રીતે પાઠ કરે છે. આ હજાર શ્લોકોવાળા સ્તોત્રના આગળ જતાં સરખા ૧૦ વિભાગ કરવામાં આવ્યા. શ્રીમદ્ ભાગવતનો સંપૂર્ણ સાર આ સ્તોત્રમાં આપ્યો છે.

જિષ્ણો ત્વં કૃષ્ણસૂતઃ खलु समरमुखे बन्धुपाते दयालुम्
खिन्नं तं वीक्ष्य वीरं किमिदमयि सखे नित्य एकोऽयमात्मा ।
को वध्यः कोऽत्र हन्ता इदिह वधमयं प्रोज्झ्य मय्यर्पितात्मा
धर्म्यं युद्धं चरेति प्रकृतिमनु यथा दर्शयन् विश्वरूपम् ॥

આ શ્લોકમાં નારાયણ ભટ્ટપાદે ભગવદ્ગીતાનો સંપૂર્ણ સાર કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ શ્લોક પરથી એમની શૈલીનો આજો ખ્યાલ આવે છે. એમણે લખેલા ચમ્પૂગ્રંથોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) રાજસૂય, (૨) દૂતવાક્ય, (૩) પાંચાલીપરિણય, (૪) દ્રૌપદીપરિણય, (૫) સુમદ્રા-
હરણ, (૬) કિરાત, (૭) ભારત યુદ્ધ, (૮) સ્વર્ગારોહણ, (૯) મત્સ્યારોહણ, (૧૦) નૃગમોક્ષ,
(૧૧) ગજેન્દ્રમોક્ષ, (૧૨) સ્યમંતક, (૧૩) કુચેલવૃત્ત, (૧૪) અહલ્યામોક્ષ, (૧૫) નિરનુનાસિક,
(૧૬) દક્ષયાગ, (૧૭) પાર્વતીસ્વયંવર, (૧૮) અષ્ટમીચમ્પૂ, (૧૯) ગોષ્ઠીનગરવર્ણનમ્, (૨૦)
કૌલાસશૈલવર્ણનમ્, (૨૧) શૂર્પણખાપ્રભાવ, (૨૨) નલાયનીચરિત અને (૨૩) રામકથા.

નારાયણભટ્ટે આ ચમ્પૂગ્રંથો શાકચાર સમાજના લોકોના ઉપયોગ માટે લખ્યા. રાજસૂયચમ્પૂમાં કવિનું વેદ અને મીમાંસાશાસ્ત્ર વિશેનું અસાધારણ જ્ઞાન વ્યક્ત થાય છે. ભટ્ટ નારાયણની દિગંત કીર્તિ અને અલૌકિક વિદ્વતા વિશે સાંભળીને સિદ્ધાન્ત કૌમુદીના વિખ્યાત લેખક ભટ્ટોજ દીક્ષિત એમના દર્શનાર્થે કાશીથી આવ્યા. લાંબો પ્રવાસ કર્યા બાદ રસ્તામાં જ એમને ભટ્ટ નારાયણના મૃત્યુની જાણ થઈ. તરત જ તેઓ વળતે રસ્તે કાશી ફર્યા એવી એક દાંતકથા પ્રચલિત છે. મૃત્યુ સમયે તેમની ઉંમર ૧૦૯ વર્ષની હતી. એમના કોટવિજયમ્ અને સ્વાહામુધાકરમ્ એ બે કાવ્યો મુંબઈની કાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમના પુત્ર કૃષ્ણ કવિએ તારાશશાઙ્કમ્ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે, અને એ પણ મુદ્રિત થયું છે.

સમીક્ષાયકવર્તી પં.મધુસૂદનજી આજી

A Hindoo Savant in London

“ In the background of the group of personages, who have come to London for the coronation, the presence has remained unnoticed of a Hindoo Savant, a great celebrity in India a human store of Vedic wisdom and philosophy. This is a Pandit

Madhusudan Ojha a profound Sanskrit scholar. The pandit's conversation in fluent Sanskrit greatly interested the Cambridge orientalists in the Eastern Visitor."

(—The Westminster Gazette, 26-7-1920.)

ઈ. સ. ૧૯૦૨માં લંડનમાં જ્યારે સાતમા એડવર્ડનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે પંડિતજીને માટે ઉપરોક્ત હકીગત ગેઝેટમાં લખાઈ હતી. આ ગ્રંથમાં સૌ સૌ સંસ્કૃતગ્રંથો લખનારા અપ્રત્ય દીક્ષિત, શેખરકાર નાગેશ ભટ્ટ, ભટ્ટશ્રી નારાયણશાસ્ત્રી (૯૩ નાટકના લેખક), રાધામંગલ નારાયણ શાસ્ત્રી (૧૦૮ ગ્રંથોના લેખક), વેલ્લમકોડરામરાય ધત્યાદિ લેખકોનો નિર્દેશ આવ્યો છે. એ જ અનુસંધાનમાં આપણા પંડિતજીનું નામ લઈ શકાય એમ છે. હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત સંશોધન વિભાગના માજી ડાયરેક્ટર અને જયપુરના મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજના માજી પ્રાચાર્ય ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદીએ ઓઝાજીને માટે કાદમ્બિની ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જે ગૌરવોદ્દગાર કાઢ્યા છે તે તેમના જ શબ્દોમાં બોધાયે :

“जगन्नियन्ता जगदीश्वरने ऐसे एक प्रतिभाशाली व्यक्ति को संसारक्षेत्र में उतार दिया जिसने उसी जगन्नियता की प्रेरणा से अपनी सब आयु वैदिक विज्ञान और वैदिक इतिहास के अन्वेषण में लगातार उक्त महत्त्वपूर्ण विज्ञान और इतिहास का क्रमबद्ध सूत्र तैयार कर ही डाला, जिसके अतुल परिश्रम और अलौकीक प्रतिभा के प्रकाशसे अनेक शताब्दियों से अमृत्य विज्ञानरत्नों को अपने उदर में छिपा रखनेवाली गुहा का द्वार आज देखने में आ गया और उसमें प्रवेश करनेवालों को सौकर्य मिलवाया । ” (क़ादम्बिनी पृ. २)

પં. મધુસૂદનજીનો જન્મ બિહારમાં ગાઢા (જિલ્લા મુઝફ્ફરપુર) નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૪૫માં ગોકુળાષ્ટમીના દિવસે થયો હતો. એમના પિતા પં. વૈદ્યનાથ ઓઝા શ્રોણીના વિદ્વાન હતા. પિતાના બ્યેષ્ઠપંથુ પં. રાજવલોચન જયપુરના મહારાજના આશ્રિત પંડિત હતા. એમને સંતાન ન હતું. તેથી તેમણે મધુસૂદનજીને જ દત્તક તરીકે લીધા. વ્રતબંધ બાદ પાંચ છ વર્ષ કાકા પાસે શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું. આટલી નાની ઉંમરમાં પણ સિદ્ધાન્તકૌમુદી સુધી એમની પ્રગતિ થઈ. એટલામાં રાજવલોચનજીનું અને ટૂંકમાં જ એમના આશ્રયદાતા રાજ રામસેહનું મૃત્યુ થયું. જયપુર છોડીને તેઓ તેમની કાકી સાથે બિહારમાં તેમને વતન પાછા કર્યા પણ ત્યાં અધ્યયન માટે વિશેષ શક્યતા પ્રાપ્ત ન થતાં પોતાના પિતાની અનુસૂચી કાશીમાં દરસંગા પાઠશાળામાં પં. શિવકુમાર મિશ્રની પાસે અધ્યયન માટે રહ્યા. ભગવાન શંકરની ઉપાસના અને શાસ્ત્રાધ્યયનમાં કાશીમાં આઠ વર્ષ વિતાવ્યાં. તીર્થજી અને મૂલગ્રાહી બુદ્ધિને કારણે આટલા અદ્ય સમયમાં પણ ખૂબ પરિશ્રમ કરીને મધુસૂદનજીએ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે જટિલ શાસ્ત્રોના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું.

૧૭મા વર્ષે અલવરના રાજયુ શ્રી ચંચલ ઓઝાની કન્યા સાથે મધુસૂદનજીનો વિવાહ થયો. કાશીથી અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી તેઓ જુદી, કોટા, ઝલરાપાટન, રતલામ ઇત્યાદિ સંસ્થાનોના રાજ્યો પાસે રહ્યા. અસાધારણ વિદ્વતાને કારણે ઠેકઠેકાણે એમનો મોટો સત્કાર થયો. જયપુર સંસ્થાનના ખાસ આગ્રહને કારણે ઈ. સ. ૧૮૬૮માં ૨૩ વર્ષની ઉંમરે મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજમાં વેદાન્તના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. આ નવા પ્રાધ્યાપકની અદ્ભુત વિદ્વતાને કારણે જયપુરના ગુણગ્રાહક નરેશ માધવસિંહજી એમના તરફ આકર્ષાયા. મધુસૂદનજી સાથે શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચા કરી શકાય, એ દૃષ્ટિએ અને એમની રાજ-

નીતિસતાનો લાભ લઈ શકાય, એ દષ્ટિએ મહારાજએ એમને અંગત ગ્રંથ-સંગ્રહાલયના વ્યવસ્થાપક અને ધર્મસભાના અધ્યક્ષ તરીકે નીમ્યા. મધુસૂદનજીની વિદ્વતાને મહારાજ પર એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે એમની સંમતિ વગર રાજભવનમાં તેઓ કોઈપણ ધર્મકાર્ય કરતા નહીં.

જયપુરના પ્રજાજનો પણ એમને રાજ જોટલું જ માન આપતા હતા. રાજની એમના પર ખૂબ મહેર હોવાથી મધુસૂદનજીને કોઈ વાતની કમી ન હતી. એમનું કૌટુંબિક જીવન સમ્પન્ન હતું પણ એમાં એમનું ધ્યાન ન હતું. એમનો બધો સમય વેદરહસ્યના સંશોધન માટે પુસ્તકોના અભ્યાસમાં અને શાસ્ત્રાધ્યાપન કરવામાં વીતતો હતો. એમના અભ્યાસ આગળ પોતાનું શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરામ અથવા મનોરંજન માટે એમને જરાપણ સમય ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં એમની પત્નીનું અવસાન થયું. ત્યારબાદ તેઓ સાંસરિક બંધનમાંથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયા અને જિંદગીની દરેક ક્ષણ એમણે વૈદિક વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં વિતાવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૨માં એડવર્ડ રાજના રાજ્યાભિષેક સમયે જયપુરના રાજ સાથે ઇંગ્લાંડ જવાનું થયું. ત્યાં તેઓ ચાર મહિના રહ્યા. એ સમયમાં તેઓનો કેમ્બ્રિજના સંસ્કૃત પ્રાધ્યાપક મેકડોનેલ, ખેંડાલ ઇલાદિ વિદ્વાનો સાથે સંપર્ક થયો. વિદેશી પંડિતોએ તેમનો ભવ્ય સન્કાર કર્યો. વેદો પર એમનાં ઘણાં વ્યાખ્યાનો થયાં. વેદધર્મવ્યાખ્યાન નામના પુસ્તકમાં એ બધા પ્રકાશિત થયા છે. કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વૈદિક ધર્મ અને વિજ્ઞાન એ વિષય પર એમનું સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાન થયું. એનો અહેવાલ The Sun નામના દૈનિકમાં આવ્યો હતો, તમાં તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે.—

Last Sunday the Pandit was invited to Cambridge by Professor C. Bendall, who, with his wife, gave him a warm reception. What interested the Cambridge orientalist most was the conversation of the Pandit in fluent Sanskrit which is a rare treat now even in India, while he was deeply impressed by the deep Learning of his eastern visitor.

‘ The Sun ’ 23-7-1902.

ઇંગ્લાંડના પ્રવાસ ઉપરાંત ભારતમાં ઈ. સ. ૧૮૮૪માં પ્રયાગના કુંભમેળામાં, ૧૯૦૬માં કાશીના કોંગ્રેસ આધિવેશનમાં અને અન્ય કોઈ કારણોસર કાશી, લાહોર, કલકત્તા વગેરે મોટાં શહેરોમાં એમનો પ્રવાસ થયો, તે તે સમયે વિદ્વત્સભાજમાં એમનાં લાખણો થયા. એમની અકુડિત અને વિદ્વતાપૂર્ણ શૈલીને વિદ્વાનો પર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો.

આવો થોડાંધણો પ્રવાસ, થોડું રાજકારણ અને અધ્યયન બાદ કરતાં એમના જીવનનો બધો સમય લેખનકાર્યમાં જ પૂરો થયો. સતત ૫૦ વર્ષ સુધી એમણે જાણે કે લેખનતપ આદર્યું. એ સમયમાં એમણે ૧૩૫ સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા. એમાંથી લગભગ બધા જ ૨૦૦ થી ૫૦૦ પાનાના છે. પંડિતજી ઓછા ચિત્રકાર હતા. એમના હસ્તાક્ષર પણ ખૂબ સુંદર હતા. એમના સંસ્કૃત મોઘ્યમ વિશે એમના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન એઆ લખે છે કે

—“ यह प्रायः सर्वविदित है कि पूज्य पिताजी यह वैज्ञानिक तत्त्व यद्यपि, हिंदी भाषा में भी मली प्रकार प्रतिपादन कर सकते थे तथापि उनकी संस्कृत भाषा में ही हार्दिक अभिरुचि थी। इसलिए उन्होंने जो कुछ भी विवेचनाएँ कीं वह संस्कृत भाषा में ही हैं। जैसा कि उन्होंने यह

વૈદિક વિજ્ઞાન કા રિસર્ચ કિયા હૈ, વહ યદિ હિંદી મેં હોતા તો આજ ઇસકી રૂયાતિ સંસાર મેં દ્રુત ગતિ સે હોકર યહ વિશેષ ઉપયોગિતા મેં આતા, પરન્તુ ઁની સંસ્કૃત મેં પ્રગાઢ રુચિ હોને કે કારણ હી ઇસા નહીં હો સકા । ઇતના હોને પર મી યદાપિ વિષય તો અવશ્ય બહુત ગહન ઔર માર્મિક હૈ તથાપિ સંસ્કૃત ભાષા ઁન્હોને બહુત હી સરલ રહી હૈ । ”

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સંમેલન સંસ્થા તરફથી પંડિતજીની ૭૦મી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયના આચાર્ય ગોસ્વામી ગોકુળનાથજી મહારાજ (મુંબઈ) ની અધ્યક્ષતા હેઠળ રજતજયન્તી મહોત્સવ ઊજવાયો. એ ઉત્સવમાં જનમનગરના રાજપંડિત મ. મ. મથુરદાસજી દીક્ષિત, ભિલાનીના વિદ્યાભાર્તક પં. સીતારામશાસ્ત્રી તેમજ રાજસ્થાનના મોટામોટા પંડિતો અને ઘણાં સંસ્કૃત વિદ્યાલયોના આચાર્યો ઉપસ્થિત હતા. ‘સંસ્કૃતરત્નાકર’ માંસિકે એ નિમિત્તે એક સારો વેદવિષયક વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, જેમાં સંસ્કૃત અને હિન્દી એ બંને ભાષાઓમાં પંડિતજીનું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ મહોત્સવ પછી ત્રણ વર્ષે ભાદ્રપદની પૂનમના દિવસે આ અલૌકિક સંસ્કૃતાવધોપાસકનું અવસાન થયું. અમર્યાદ બૌદ્ધિક પરિશ્રમને કારણે એમનું અવસાન થયું એમ ત્યાંના ડોક્ટરોનું કહેવું હતું. જિંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધી એમનું અધ્યયન, લેખન અને અધ્યાપન ચાલુ હતું. પંડિતજી પાસે ૪૦ વર્ષ સુધી જેમણે વિનમ્ર ભાવે અધ્યયન કર્યું છે એવા એમના વિદ્વાન શિષ્ય મ. મ. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી એમ જણાવે છે કે પંડિતજી પાસે એમનો અભ્યાસ મૃત્યુ પહેલાં ત્રણ દિવસ સિવાય હંમેશાં થયો હતો. આ અદ્વિતીય વિદ્વાનના મૃત્યુથી ફક્ત જયપુર નહીં પણ સમગ્ર સંસ્કૃતવિદ્યાવિશ્વ શોકમગ્ન બન્યું. વૈદિક વિજ્ઞાનના સૂર્યનો અસ્ત થયો. પં. મદનમોહન માલવીય. પ્રયાગના તે સમયના કુલચુરુ ડૉ. ગંગાનાથ ઝાવગેરે ક્રોધ વિદ્વાનોએ એમના પુત્રને શોકપૂર્ણ સન્તવનાના પત્રો લખ્યા. પૂ. પિતાજીનું ક્રિયાકર્મ વ્યવસ્થિત રીતે પૂરું કર્યા બાદ પં. પ્રદુમનજીએ એમની બધી શક્તિ એમના સંસ્કૃતગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવાના કામમાં વાપરી, કારણકે મધુસૂદનજીએ એમના પુત્ર પાસે અંત સમયે એક જ ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી કે એમણે રચેલા ગ્રંથોનું પ્રકાશન થાય. પિતાજીની સંપત્તિનો થોડો પણ ભાગ એમણે પોતાના અંગત જીવન માટે વાપર્યો નહીં અને ‘વૈદિક વિજ્ઞાન પ્રકાશન કાર્યાલય’ નામની સંસ્થા એમણે સ્થાપિત કરી અને ૧૨ વર્ષમાં એટલે કે ૧૯૨૮ સુધીમાં પચાસ મોટામોટા ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા. એમની વિસ્તૃત માહિતી આપ્યા સિવાય એમની ગહન અને સર્વતોગામી બુદ્ધિનો ખ્યાલ આવશે નહીં. પંડિતજીએ જે અમર્યાદ લેખનકાર્ય કર્યું તે પાછળ એમનો કંઈક હેતુ હતો, વિશિષ્ટ યોજના હતી. એ અનુસાર આજસુધી છપાયેલા ૫૦ ગ્રંથોના નીચે મુજબ ભાગ અને વિભાગ પડે છે, આ બધા ગ્રંથો ફક્ત કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ થયા છે તેથી તેનું મૂલ્ય પૃષ્ઠસંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું છે.

ખંડ

ઉપવિભાગ

૧ બ્રહ્મવિજ્ઞાન—(૧) દિવ્યવિભૂતિ, (૨) ઉત્કથવૈરાજિક, (૩) આર્યદ્વદયસર્વસ્વ, (૪) નિગમ-બોધ, (૫) વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા, (૬) વિજ્ઞાનમધુસૂદન, (૭) સાયન્સપ્રદીપ.

૨ યજ્ઞવિજ્ઞાન—(૧) નિવૃત્તિકલાપ, (૨) યજ્ઞમધુસૂદન, (૩) યજ્ઞવિજ્ઞાનપદ્ધતિ, (૪) પ્રયોગ-પારિજાત.

૩ પુરાણસમીક્ષા—(૧) વિશ્વવિકાસ, (૨) દેવયુગાભાસ, (૩) પ્રસંગચર્ચિતક.

૪ વેદાન્ગસમીક્ષા—(૧) વાક્યપદિકા, (૨) જ્યોતિષચક્રધર, (૩) આત્મસંસ્કારકલ્પ, (૪) પરિશિષ્ટાનુગ્રહ ।

આ પેટા વિભાગમાં નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો લખ્યા છે :

બ્રહ્મવિજ્ઞાનખણ્ડના દિવ્યવિભૂતિ વિભાગમાં (૧) જગદ્ગુરુવૈભવમ્ (કિ. ૧૧૩.), (૨) સ્વર્ગસન્દેશઃ (કિ. ૧૩.), (૩) ઇન્દ્રવિજયઃ (કિ. ૫૩.) । ઉચ્ચવૈરાજિક વિભાગમાં (૧) સદસદ્વાદ (૧૨ આ.), (૨) વ્યોમવાદ, (૩) અપરવાદ, (૪) આવરણવાદ, (૫) અમ્બોવાદ (૨-૩-૪ અને ૫ મળીને એકત્ર કિંમત ૨૩.), (૬) અહોરાત્રવાદ (૧૨ આ.), સંશયતદુષ્કેદવાદ (૧૧૩.), (૭) દશકવાદરહસ્યમ્ (૧૩.) । આર્યહૃદયસર્વસ્વ વિભાગમાં—(૧) ગીતાવિજ્ઞાનભાષ્યસ્ય પ્રથમં રહસ્યકાણ્ડમ્ (૩૩.), (૨) ગીતાવિજ્ઞાનભાષ્યસ્ય દ્વિતીયં મૂલકાણ્ડમ્—(૩૩.), (૩) ગીતાવિજ્ઞાનભાષ્યસ્ય તૃતીયં આચાર્યકાણ્ડમ્ (૫૧૩૧.) (૪) ગીતાવિજ્ઞાનભાષ્યસ્ય ચતુર્થં હૃદયકાણ્ડમ્ (૩૫.), (૫) શારીરકવિજ્ઞાનભાષ્યસ્ય—પ્રથમભાગઃ (૩૩.), (૬) શારીરકવિજ્ઞાનભાષ્યસ્ય—દ્વિતીયભાગઃ (૧૩.), (૭) શારીરકવિમર્શઃ । ગીતાવિજ્ઞાનપ્રવેશિકા વિભાગમાં—(૧) વિજ્ઞાનવિદ્યુત્ (૧૧૩.), (૨) બ્રહ્મવિજ્ઞાનપ્રવેશિકા (૧૧૩.), (૩) બ્રહ્મવિજ્ઞાનમ્ (૧૦૩.) ।

ગીતાવિજ્ઞાનસાયન્સપ્રદીપ વિભાગમાં—(૧) પદ્મભૂતસમીક્ષા (૦૧૩.) [ઈ. સ. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસમાં હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક પંચમહાભૂત પરિષદ થઈ. ત્યાં એમણે ૮ સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષણો આપ્યાં તેનો આ સંગ્રહ છે. (૨) વસ્તુસમીક્ષા (૦૧૪.)

૨ યજ્ઞવિજ્ઞાનખણ્ડમાં નિવિત્કલાપ વિભાગમાં :—દેવતાનિવિત્ (૨૧૩.)

ગીતાભાષ્યયજ્ઞમધુસૂદન વિભાગમાં :—(૧) સ્પર્તકુણ્ડસમીક્ષાધ્યાય (૨૧૩.), (૨) યજ્ઞોપકરણાધ્યાય, (૩) યજ્ઞવિટપાધ્યાય, (૪) કર્માનુક્રમણિકાધ્યાય (૨-૩-૪ ભેગા ૨૧૩.), (૫) આધિદૈવિકાધ્યાય (૨૧૩.)

ગીતાભાષ્ય યજ્ઞવિજ્ઞાનપદ્ધતિ વિભાગમાં :—(૧) યજ્ઞસરસ્વતી (૬૩.) (૨) છન્દોમ્યસ્તા (૨૧૩.)

ગીતાભાષ્યવિજ્ઞાનપ્રયોગપારિજાત વિભાગમાં :—(૧) નિરૂપણશુભન્ધ ।

૩ પુરાણસમીક્ષાખંડમાં ‘વિશ્વવિકાસ’ વિભાગમાં—(૧) પુરાણોત્પત્તિપ્રસંગઃ (૧૧૩.) । (૨) (૩) વૈદિકઉપાસ્યાન (૧૧૩.) ।

ગીતાભાષ્યવિજ્ઞાનદેવયુગાભાસ વિભાગમાં—(૧) દેવાસુરહ્યાતિ (૧૧૩.), માધવહ્યાતિ (૧૧૩.) (૨) અત્રિહ્યાતિ (૨૩.) ।

પ્રસંગચર્ચિતકમ્ વિભાગમાં—પુરાણનિર્માણાધિકરણમ્ (૧૩.) ।

૪ વેદસમીક્ષાખંડમાં વાક્યપદિકા વિભાગમાં—(૧) વૈદિકકોશઃ (૧૧૩.), (૨) પદનિરુક્તમ્ (૧૧૩.) ।

વેદાંગસમીક્ષાખંડમાં જ્યોતિષ્વક્રવર વિભાગમાં—(૧) કાદમ્બિની, (૫૪^મ ન્યવિષયક ગ્રંથ) (૪૩.) ।

વેદાંગસમીક્ષાખંડમાં—આત્મસંસ્કારકલ્પ વિભાગમાં—(૧) પિતૃસમીક્ષા (૧૧૩.), (૨) અશૌચપશ્ચિકા (૩૧૧૩.), (૩) ધર્મપરીક્ષાપશ્ચિકા (૦૧૩.) ।

વેદસમીક્ષાખંડમાં પરિશિષ્ટાનુગ્રહ વિભાગમાં—(૧) કૌષીતકોપનિષદ્, (૨) રેતરેયોપનિષદ્ (૧૩.), (૩) પ્રલ્યન્તપ્રસ્થાનમીમાંસા (૦૧૧૧૩.), (૪) વેદધર્મન્યાહ્યાન (૩૧૩.), (૫) વેદાર્થશ્રમનિવારણ (૨૩.) ।

ઉપર દર્શાવેલા મુદ્રિત ગ્રંથો ઉપરાંત એમના અમુદ્રિત ગ્રંથો પણ ધણા છે. એ બધા ગ્રંથોની સુસંગત અને વિવરણાત્મક સૂચિ પ્રદુર્ભવજીએ પ્રકાશિત કરી છે. બધા અમુદ્રિત ગ્રંથોનું પ્રકાશન તેમનાથી થશે એવું એમને લાગતું નથી. આ અમુદ્રિત ગ્રંથોની યાદીમાં ‘જાનકીહરણમ્’ નામનું એક સંપૂર્ણ મહાકાવ્ય છે (હસ્તલિખિત ૮૮ પૃષ્ઠ). જયપુરના મહારાજ કોલેજના ભૂતપૂર્વ પ્રાચાર્ય કાલિપદબાણુએ એને પોતાને નામે ચઢાવી છાપી દીધું હતું, પણ મધુસૂદનજીની મૂળ હસ્તલિખિત પ્રત ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે તેઓનું આ વાક્યમયોર્થ ખુલ્લું પડી ગયું. અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉચ્ચ કક્ષાના અપ્રકાશિત ગ્રંથોની સંખ્યા કેટલી છે એનો ખ્યાલ ફક્ત આપણા પંડિતજીના વિપુલ ગ્રંથો પરથી આવશે.

મધુસૂદનજીએ આ ગ્રંથક ગ્રંથનિર્મિતિ કરી તે સમય આઝાદી પહેલાંનું હતો. તેથી મોટામોટા નેતાઓનું ધ્યાન રાજકારણમાં, ખાસ કરીને આઝાદીની લડત તરફ કેન્દ્રિત થયું હતું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું જોરદાર આક્રમણ ચાલુ હતું. સંસ્કૃત ભાષા તરફ લોકોનું ધ્યાન ઓછું થતું જતું હતું. તેથી એમના વેદસંશોધન પરના જોડા અભ્યાસ તરફ જે પ્રમાણમાં લોકોનું ધ્યાન દોરાવું જોઈએ તેટલું દોરાવું નહીં તેથી તેઓ થોડા પ્રમાણમાં સામાન્ય સમાજમાં ઉપેક્ષિત, અપરિચિત રહ્યા. મહર્ષિ દયાનંદની જેમ એમણે જે કોઈ સંસ્થા, સંઘટના નિર્માણ કરી હોત તો કદાચ આવું ન બનત. જે રાજશ્રય ન હોત તો એમની ગ્રંથનિર્મિતિને આજે જે પ્રતિષ્ઠા અથવા પ્રસિદ્ધિ મળી છે તેટલી પણ કદાચ મળત કે કેમ એવી શંકા મનને સ્પર્શી જાય છે.

શ્રી મધુસૂદનજીએ પોતાની આખી જિંદગી વેદસમીક્ષાત્મક લેખનના નિષ્કામ કર્મયોગમાં વિતાવી. એ પાછળની એમની ભૂમિકા જોવી આવશ્યક છે. ભારતીય હિંદુસમાજમાં અતિપ્રાચીન સમયથી અન્ય કોઈપણ ધર્મગ્રંથ કરતાં વેદો માટે ખૂબ જોડી શ્રદ્ધા છે. પણ એ બધો ભક્તિભાવ પરલોકની અપેક્ષાથી જ છે. વેદાધ્યયન અથવા વેદશ્રવણ થાય તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે, એ શિવાય બીજા કોઈપણ હેતુ મોટામોટા જીવિવાદી લોકોમાં પણ જોવા મળતો નથી. “ભૂતં ભવદ્ ભવિષ્યચ્ચ સર્વં વેદાત પ્રસિદ્ધ્યતિ”—મનુએ ગાયેલો વેદોનો આ મહિમા વાક્યાર્થમાં ન લેતાં અર્થવાદાત્મક ગણવેા જોઈએ. આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વેદોનું સંશોધન કરવા માટે કેટલાક વૈદિકો વિરોધ પણ કરે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વેદને મહત્ત્વ આપે છે કારણકે તેઓ એને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસની મૌલિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું શ્રોષ સાધન માને છે. વેદમાં આધુનિક વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો પણ મળી આવે છે એ હકીકત પર એમનો સહેજે વિશ્વાસ નથી. પાશ્ચાત્યોની આ અશ્રદ્ધાને સચોટ જવાબ આપવા માટે કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનોએ વેદમાં વિજ્ઞાન અ ૪૪

શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ એ પ્રયત્ન વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ન હતો. વેદનો મૂલગ્રાહી અભ્યાસ કરતી વખતે આ વિદ્વાનોએ ફક્ત મંત્રભાગ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. શ્રી મધુસૂદનજીએ વેદોનું સતત અવગાહન કરીને એ જ તારવ્યું કે જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણ્યુત્રંથો, વેદાંગવિષયક ગ્રંથો, પુરાણ ગ્રંથો અને ઇતિહાસ-આબધા સંદર્ભમાં વેદોનો અભ્યાસ ન થયા ત્યાં સુધી વેદોના વિજ્ઞાન વિશેનાં રહસ્યો અને અન્ય ગૂઢ રહસ્યો વણજીકલ્યાં જ રહેશે. ફક્ત મંત્રભાગનો અભ્યાસ એટલે જ વેદાભ્યાસ નથી.

ડાર્વિનના વિકાસવાદની પકડ હેઠળ જ્યારે વિદ્વાનો આવ્યા ત્યારથી એવું માનવામાં આવ્યું કે વેદ-કાળમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન અવિકસિત અવસ્થામાં હતું. સમય જતાં એનો વિકાસ થયો. વેદકાળમાં વિજ્ઞાનનો જન્મ જ થયો ન હતો અને જો થયો હોય તો એ ખૂબ જ અલ્પ પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ. શ્રી મધુસૂદનજીએ આખી જિંદગી સુધી બ્રાહ્મણ વગેરે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને એવો સિદ્ધાન્ત તારવ્યો કે વેદકાળ એ ખરી રીતે વિજ્ઞાનની પરિણત અવસ્થા હતી. જેઓનો નિર્દેશ ગોપથ બ્રાહ્મણ અને હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં મળે છે, તે વિજ્ઞા અને એના બધા ગ્રંથો પરદેશી આક્રમણોમાં નષ્ટ થઈ ગયા. તેથી આજે આપણને એ સમયના જ્ઞાનવિકાસનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. શ્રી મધુસૂદનજીએ એમની પ્રખર પ્રતિભાના જોરે અસંખ્ય ગ્રંથોમાં ઠેરઠેર વિખરાયેલા સિદ્ધાન્તોને સુગ્રંથિત કરીને પોતાનો મત પ્રસ્થાપિત કરવાનો અભૂતપૂર્વ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમના અપ્રકાશિત ગ્રંથોને પ્રસિદ્ધ કરતાં ભારતનાં સર્વમાન્ય વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને તપોવૃદ્ધ વિદ્વાન પં. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદીએ સવિસ્તર પ્રસ્તાવના લખીને અને સ્વામી સુરજનદાસજી (M.A., સાહિત્ય, વેદાન્ત, વ્યાકરણ, સાંખ્ય યોગાચાર્ય) એ કેટલાક ગ્રંથોનું હિન્દી ભાષાન્તર કરીને મધુસૂદનજીનો સિદ્ધાન્ત નિશદ કરવાનો અત્યંત પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં જેમણે મૌલિક સંસ્કૃતલેખન કર્યું છે એવા જ લેખકોનો ઉલ્લેખ ખાસ કરીને કર્યો છે. પં. ગિરિધર શર્માજીની માફક જેમણે સંસ્કૃતની સેવા કરી એવા હજારો વિદ્વાન આ અર્વાચીન સમયમાં થઈ ગયા. વિષયમર્યાદાને કારણે જ અમે એવા લેખકોની સેવાનો નિર્દેશ કરી શકતા નથી. શ્રી મધુસૂદનજીનું વૈદિક સમીક્ષાનું આ પ્રચંડ કાર્ય જોતાં અજંટા-ધૌલારાનાં શિલ્પો અથવા હિમાચલનાં પ્રોતુંગ શિખરો જોતાં જે ભાવ અનુભવીએ છીએ તેવો જ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવું લાગે છે કે જાણે મધુસૂદનજીના રૂપમાં કોઈ પ્રાચીન વૈદિક ઋષિએ જ અવતાર લીધો ન હોય !

કાવ્યકંઠ વાસિષ્ઠ ગણપતિ મુનિ

બંગાળના નવદ્વીપમાં સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની પરિષદ ચાલુ હતી. એક પ્રોઠ વયના પંડિત ઉચ્ચાસન પર બેઠા હતા. થોડા જ સમયમાં એક વીસ-બીસ વર્ષની કુમળી ઉંમરના પંડિત સભામંડપમાં આવ્યા. પેલા પ્રોઠ પંડિત તરફ આંગળી બતાવીને આ કોણ છે એવો સવાલ પેલા જુવાન પંડિતે નજીક બેઠેલા પંડિતને પૂછ્યો. એ સવાલ ધ્યાનમાં આવતાં વેંત જ પેલી વ્યક્તિએ પોતાનો પરિચય સંસ્કૃત પદ્યમાં જ કરાવી આપ્યો :—

“ સત્વરકવિતાસવિતા ગૌડોઽહં કશ્ચિદમ્બિકાદત્તઃ ”

એ અહંકારયુક્ત પરિચય સાંભળીને એ જુવાનનું સ્વાભિમાન જગૃત થયું. એણે પણ વળતો જવાબ આપીને પોતાનો પરિચય પણ પદ્યમાં જ આપ્યો.

“ ગણપતિરિતિ કવિકુલપતિરિતિદક્ષો દાક્ષિણાત્યોઽહમ્ ॥ ”

તરત જ બન્નેની કાવ્યરૂપરૂપ શરૂ થઈ, સમસ્યાપૂર્તિ, શ્લોક, વ્યાખ્યા, રસચર્યા, કૂટપ્રશ્ન વગેરે બંને પક્ષે ખૂબ રસાકસી બની. છેલ્લે આ સાહિત્યસંઘર્ષમાં આ જુવાન પંડિતની જીત બહાર થઈ. શ્રી અંબિકાદત્તે પોતે એ પંડિતનો મોટો સત્કાર કર્યો. એ જુવાન પંડિત એટલે જ આપણા વાસિષ્ઠ ગણપતિ મુનિ.

તામિળનાડુમાં કુંભકોણમ જિલ્લામાં કૌડિણ્ય ગોત્રનું અચ્ચલ સોમયાળ નામનું કુટુંબ રહેતું હતું. ‘જાનકીપરિણયમ્’ સંસ્કૃત નાટકના લેખક રામભદ્ર દીક્ષિત એ જ કુળમાં જન્મ્યા હતા. એ અચ્ચલ સોમયાળ કુટુંબમાં નરસિંહશાસ્ત્રી અને એમનાં ધર્મપત્ની નરસામ્નાના પુત્ર એ જ ગણપતિ !

૭ વર્ષની ઉંમર સુધી ગણપતિ શાસ્ત્રીને કાંઈપણ વાચા કૂટી નહીં. બધી જાતના બાળરોગોથી એમનું શરીર ઘસત હતું. ૭ વર્ષ પૂરા થતાં એઓ રોગ મુક્ત થયા અને શરીર કાંઈક નવા જ તેજથી દીપવા લાગ્યું. અભ્યાસનો પ્રારંભ થયો. બાલરામાયણ અને શિવસહસ્રનામ સાતમા વર્ષમાં જ કંઈસ્થ થયાં. ગતગણપતિના કાકા પ્રકાશશાસ્ત્રીએ એમને ગણિત અને કાવ્ય શીખવવાનું શરૂ કર્યું. અભ્યાસમાં એમણે ખૂબ ઝડપથી પ્રગતિ કરી છતાં રમત તરફ પણ એમનું ખૂબ ધ્યાન હતું તેથી કોઈક વાર મેથીપાક પણ ખાવો પડતો.

૬૧ દસ વર્ષની કિશોરાવસ્થામાં જ એમણે પહેલો શ્લોક રચ્યો. આગળ જતાં એ જ શ્લોક એમણે પોતે લખેલા ખંડકાવ્ય “વાળ્મીકીયાર્ણવસમ્ભવમ્”માં મંગલાચરણ તરીકે મૂક્યો. દસમા વર્ષે લઘુ-પારાશરી અને શ્રીપતિપાઠ પૂરા કર્યાં. સિદ્ધાન્ત ગણિતમાં નવી નવી રીતો શોધવાનો એમને ઉત્સાહ હતો. લગભગ એ જ ઉંમરમાં જન્માક્ષર જોઈને તેઓ અચૂક લવિષ્યકથન કરતા. ચૌદ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં એમણે પાંચ મહાકાવ્યો, બધું ઉપસાહિત્ય અને સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. ‘મેઘદૂત’ના પરિચય બાદ એમને દૂતકાવ્ય લખવાની ઇચ્છા થઈ. એમણે ‘મૃદ્ધાદૂતમ્’ નામનું ખંડકાવ્ય લખ્યું, પણ પોતાના કાવ્યની એમણે મેઘદૂત સાથે મનમાં જ તુલના કરી અને પોતાનું કાવ્ય ખૂબ જ જીતરતું છે એવું એમને લાગ્યું. એટલે મનમાં આ વિચાર આવતા વેંત જ એમણે એ કાવ્ય ફાડી નાખ્યું. શીઘ્ર કવિત્વની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એમણે હજારો શ્લોક લખ્યા પણ એ શ્લોકોની બાબતમાં પણ એમ જ બન્યું ! આ રીતે ચૌદ વર્ષની ઉંમર સુધીની પોતાની સંસ્કૃતસેવા એમણે અહ્યાર્પણ કરી ! એ જ સમય દરમ્યાન સુબોધ અને સુશ્લિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં ભાષણ કરવાનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો. સિદ્ધાન્તકૌમુદીના અભ્યાસ માટે ૧૪થી ૧૮ વર્ષની ઉંમર સુધી પોતાના ગામ પાસેના દસ કોસ પર આવેલા લોકેશ અગ્રહારમાં આવેલી બૌદ્ધ સંસ્થાન પાઠશાળામાં દરરોજ જવાની ખેપ કરતા હતા.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની માફક જપતપ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા એમના મનમાં ૧૦મા વર્ષથી જ અંકુરિત થઈ હતી. પિતા નરહરિશાસ્ત્રી પરંપરાગત શ્રીવદ્ધાના મહાન ઉપાસક હતા. ૧૩ વર્ષની ઉંમરે એમણે પુત્રને મહાગણપતિમંત્ર અને શ્રીવદ્ધાની દીક્ષા આપી. એ ઉપરાંત પંચાક્ષરી, મેઘાદક્ષિણામૂર્તિ, નારાયણપ્રાક્ષરી, સૌરાષ્ટ્રાક્ષરી, બાલા, વારાહી, ચંડી-વાક્ષરી, માતંગી, ભુવનેશ્વરી, ષોડશી વગેરે મંત્રો-પાસનાની દીક્ષા પણ પિતાએ એમને આપી. એનું પરિણામ એવું થયું કે કોઈક તીર્થક્ષેત્રમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરવાની એમને પ્રબળ અંતઃપ્રેરણા થઈ.

જાત્રાવસ્થામાં જ ગણપતિનો વિવાહ થયો હતો. પત્ની પિતાને ઘેર ગઈ હતી ત્યારે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ગણપતિ, મોટાભાઈ ભીમશાસ્ત્રી અને મિત્ર વ્યંકટેશચ્યા સાથે, પિતાને સહેજ પણ જણાવ્યા સિવાય તપશ્ચર્યા કરવા માટે નાસી ગયા.

થોડા સમય બાદ તેઓ ઘેર આવ્યા. પિતાને ત્યાંથી પત્ની પોતાને ઘેર પાછી આવી હતી. થોડા સમય એમની તપોબુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ. શાસ્ત્રાધ્યયનમાં અને પોતાની અન્ય ધુનોમાં સમય પસાર થતો હતો. કોઈક વાર એચિતી જ તપશ્ચર્યાની ઇચ્છા મનમાં બળવાન થતી. આ વિચિત્ર અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં તેઓ આત્મચરિત્રમાં લખે છે કે—

“एकतः सुन्दरी कान्ता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।

अन्यतस्तापसी कांक्षा विश्वस्मादपि भूयसी ॥”

લગભગ એક વર્ષનો સમય આ માનસિક સંઘર્ષમાં પસાર થયો. ત્યારબાદ તેઓ નાશિક આવ્યા. ત્યાંના અધિકારીઓએ એમને ચોકીઆત પર અટકાવી રાખ્યા. પણ થોડા સમય બાદ એમની કવિત્વ-શક્તિનો પરિચય થતાં તેઓએ એમને છોડી મૂક્યા. નાશિક ક્ષેત્રનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને એ તપશ્ચર્યા માટે યોગ્ય સ્થાન નથી એવું લાગતાં એમણે ત્ર્યંબકેશ્વર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ત્ર્યંબકેશ્વરના એક મંદિરમાં જ્યારે પંચાક્ષરી મંત્રનું અનુષ્ઠાન ચાલુ હતું ત્યારે એમની અણવધાનિત્વ શક્તિના અને કવિત્વશક્તિના પ્રભાવને કારણે ઘણા લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા. ત્યારબાદ રામભાઉ નામના એક સજ્જનના આગ્રહ ખાતર ‘ગણપતિ મહારાજ’ નાશિકમાં આવ્યા. નાશિકના નિવાસ દરમ્યાન રામભાઉએ એમની દરેક રીતે સેવાશુશ્રૂષા કરી. છેલ્લે ૭૦ દિવસના અનુષ્ઠાન બાદ એમને સ્વપ્નમાં સાક્ષાત્કાર થયો અને ઘેર પાછા જવાનો આદેશ મળ્યો. તે પ્રમાણે તેઓ ઘેર ગયા અને સંસાર-યાત્રા શરૂ થઈ. પુત્રલાલ થયો. એ સમયમાં પણ એમની તાપસી સાધનાઓ ચાલુ જ હતી. એ જ સમયે મંદાસા સંસ્થાનના (આંધ્ર અને ઉત્કલની સીમા) રાજની એમના પર વિશેષ ભક્તિ હતી. પણ ત્યાંના વૈષ્ણવ સભાપંડિતોની ઈર્ષ્યાને કારણે ટૂંકમાં જ એમણે મંદાસા છોડ્યું અને બંગાળના નવદ્વીપના પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં તેઓ શિતિકંઠ વાયસ્પતિના સહવાસમાં હતા ત્યારે જ પ્રારંભમાં જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે સાહિત્ય પરિષદ હતી. આ પરિષદ ફક્ત કરાવ પસાર કરવા માટે ન હતી; પણ આજન્મ સાહિત્ય-શાસ્ત્રની ઉપાસના કરનારા મહાન્ શાસ્ત્રીપંડિતોની સમક્ષ ઘણા પ્રકારની પરીક્ષાઓ ત્યાં પસાર કરવી પડતી. સામાન્ય સાહિત્યકોને ત્યાં પરીક્ષામાં પ્રવેશ મેળવવો પણ ખૂબ કપરું કામ હતું. કાશીના પંડિત શિવકુમારશાસ્ત્રીએ

“देवासुरसमीकेषु बहुशो दृष्टविक्रमः ।”

એ વાલ્મીકિરામાયણના હનુમાનસ્તુતિના વાક્ય દ્વારા ગણપતિને પ્રશસ્તિપત્ર આપ્યું. એને કારણે જ એમને આ સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રવેશ મળ્યો. બંગાળના પ્રખ્યાત શીઘ્ર કવિ શ્રીમાન્ અંબિકાદત્તની સાથે એમનો સાહિત્યસંઘર્ષ થયો અને એ સંઘર્ષમાં ત્રીસ વર્ષના જુવાન ગણપતિએ વયોવૃદ્ધ અંબિકાદત્તને સ્તિમિત કર્યો. નવદ્વીપના સર્વક્રોધ પંડિતોએ પોતાની સ્વાક્ષરીવાળાં પ્રશસ્તિપત્રો એ પરિષદમાં ગણપતિને સમર્પણ કર્યાં અને “કાવ્યકંઠ” એવું ખિરદ આપ્યું.

ત્યારબાદ કાંજીવરમ્ના નિવાસ દરમ્યાન દરેક રાત્રીએ પાંચ હજારની સંખ્યામાં એમણે પંચાક્ષરી-મંત્રનો કેટલાક કોટિજપ કર્યો. દિવસે અયાચિત ભોજન અને રાત્રે ફક્ત જલપ્રાશન! કાર્તિક મહિનામાં અરૂણાચલરૂપી લગવાન શંકરનું સહસ્ત્ર શ્લોકોનું સ્તવન રચ્યું. કાંજીવરમ્ની તપશ્ચર્યાથી બાળપણમાં આરંભેલી તપશ્ચર્યાનું મને ફળ મળ્યું એવું ગણપતિ મુનિએ આત્મચરિત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. કાંચીમાં એક

પાઠશાળામાં અધ્યાપનનું કામ મળ્યું પણ આ આન્દ્ર પંડિતને તામિળ ભાષા જરા પણ આવડતી ન હતી. પંદર દિવસોમાં તામિળ ભાષા શીખવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. દસમા દિવસે ગણપતિ મુનિએ તામિળ ભાષામાં ભાષણ આપવાનું શરૂ કર્યું.

આ દરમ્યાન એક વખત એમને મદ્રાસ જવાનું થયું. સાંના નિવાસ દરમ્યાન ત્રણ સ્થળે અષ્ટાવધાનના પ્રયોગ બતાવવાનો અવસર ગણપતિ મુનિને મળ્યો. એક પ્રયોગમાં દસ મિનિટમાં રપતી ગતિથી આ શીઘ્ર કવિએ સંસ્કૃત શ્લોકરચના કરી. ઉતારી લેનાર વ્યક્તિને એ ગતિથી લખી લેવાનું અશક્ય થવાને કારણે આ પ્રયોગ છેવટે બંધ કરવો પડ્યો. લગવાન વ્યાસે મહાભારત અથવા જ્ઞાનેશ્વર જ્ઞાનેશ્વરી આ જ રીતે લખ્યા હતા. એ હકીકતમાં વિશ્વાસ ન રાખનારા લોકોએ વીસમી સદીના ગણપતિ મુનિનો આ પ્રયોગ ધ્યાનમાં લઈ વિશ્વાસ રાખતાં શીખવું. આ પ્રયોગ વખતે શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, નીલમેધશાસ્ત્રી, હાલાસ્યનાથશાસ્ત્રી, ડૉ. એમ. ડી કૃષ્ણસ્વામી જેવા મદ્રાસના ખ્યાતનામ નાગરિકો હાજર હતા.

અરુણાચલના વસવાટ પછી વેલૂરના એક મહાવિદ્યાલયમાં આન્દ્ર ભાષાના અધ્યાપક તરીકે ત્રણ વર્ષનો સમય એમણે વિતાવ્યો. આ નોકરીનો એમના તપસ્વી અન્તઃકરણને પહેલા ૧૫ દિવસમાં જ કંટાળો આવ્યો; પણ નાનાભાઈના ખાસ આગ્રહને કારણે એ ચાલુ રાખવી પડી. આ સમય દરમ્યાન ઘણા સજ્જનોએ પ્રાધ્યાપક ગણપતિ પાસેથી મંત્રદીક્ષા લીધી. આ બધા સુપ્રતિષ્ઠિત શિષ્યો એમને ‘નાયન’ કહેતા આન્દ્ર ભાષામાં એ પિતૃવાચક શબ્દ છે.

તાપસી વૃત્તિની આડે આવતી આ નોકરીથી તેઓ ખૂબ કંટાળી ગયા. એક દિવસ પૂતનીની અને શિષ્યોની રજા લઈને તે તપશ્ચર્યા માટે નીકળ્યા. નજીકમાં એક નિર્જન સ્થળે પંચાક્ષરી શિવમંત્રનો એક કોટિજપ કર્યો. એક દેવી ચમત્કારના અનુભવને કારણે એમના અન્તઃકરણની શિવભક્તિ વૃદ્ધિગત થઈ. આના પહેલાં બે વર્ષ અગાઉ ગણપતિ મુનિનો એક આત્મજીસ્વામી સાથે પરિચય થયો હતો અને આ સાધના દરમ્યાન એ આત્મજીસ્વામીનું એમને તીવ્રતાથી સ્મરણ થયું. એમનો ઉપદેશ લેવા માટે એમની પાસે ગણપતિ મુનિ પહોંચી ગયા. એ સ્વામીએ એમને દ્રવિડ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો અને એમણે

“અહમિતિ સ્મૃતિઃ ક્વ નુ વિમાસતે ।

ઇદમનુસ્મરંસ્તત્ર લીયતે ।”

એ સંસ્કૃત શ્લોક રચ્યો. એ સ્વામીના નામની ગણપતિ મુનિને ખબર ન હતી; તેથી તેમણે એમના એક શિષ્યને પૂછ્યું. શિષ્યે ‘વેંકટરામ’ કહ્યું. છેલ્લે ગણપતિ મુનિએ આપેલું સંક્ષિપ્ત રૂપ ‘રમણ’ જ પ્રચલિત થયું !

રમણ મહર્ષિના સાંનિધ્યમાં સાધના કરતી વખતે એક વિશિષ્ટ કાળમર્યાદામાં ‘ઉમાસહસ્રમ્’ નામનું સ્તોત્ર લખવાનો સંકલ્પ કર્યો. એમાંથી આઠસો શ્લોક લખાયા, પણ છેલ્લા બસો શ્લોક લખવા માટે સમય મળતો જ ન હતો. છેલ્લે એક રાત્રે એમણે આ શ્લોકો પૂરા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આસન જમાવ્યું અને લખવા બેઠા. તે સમયે શ્રી રમણ મહર્ષિ પોતાના શિષ્યની પાછળ જ આંખો બંધ કરીને બેઠા હતા. સ્તોત્ર પૂરું થયા બાદ એમણે આંખ ખોલીને શિષ્યને પૂછ્યું; ‘મેં કહ્યા મુજબ લખ્યું છે ને ?’ આ પ્રશ્નથી બધા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. શિષ્યે કહ્યું, ‘હા.’

આ પછી ગણપતિ મુનિ કપાલીશાસ્ત્રીના પરિચયમાં આવ્યા. એમની પાસે એમણે વિષ્ણુપુરાણ અને સામવેદસાયણભાષ્યનો જોડો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર બાદ વૈદિક વાઙ્મયના અભ્યાસ તરફ તેઓ આકર્ષાયા. સાયણભાષ્યના આધારે ઋગ્વેદનો અભ્યાસ કરીને વૈદિક મન્ત્રોનો મહિમા, વૈદિક દેવતાનાં સ્વરૂપ અને એમના સાક્ષાત્કારનાં સાધનો ઇત્યાદિ વિશે ગણપતિ મુનિએ ઠેટલાંક સૂત્રો લખ્યાં. મદ્રાસમાં ‘ઉપનિષદ્ધની ઉપાસના પદ્ધતિ’ વિશે ઠેટલાંક ભાષણો થયાં. એક શ્રદ્ધવર્ણના ક્રોતાએ આ બાબતમાં વિશેષ રસ બતાવ્યો તેથી તેમણે એને એ ઉપાસના પદ્ધતિ પણ શીખવી. આ ઉપાસકે એ શીખ્યા પછી સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી.

મદ્રાસથી ગોકર્ણુ ક્ષેત્રમાં રહેવા માટે ગણપતિ મુનિ એમના પરિવાર સાથે નીકળ્યા. રસ્તામાં ઉડુપી નામના ગામમાં એક કલાકમાં ૧૦૦ની ગતિથી શ્લોકરચના કરવાનો પ્રયોગ એક વિદ્વત્સભામાં થયો. ઉડુપીમાં એક બ્રાહ્મણપુત્રના ઉપનયન વિશે કાંઈક વિવાદ ચાલતો હતો. એના પિતાના મૃત્યુ બાદ એ કિશોરની માતાને મિશનરીઓએ ખ્રિસ્તી બનાવી હતી, તેથી એનું ઉપનયન ન થઈ શકે એવું ત્યાંના લોકોનું કહેવું હતું. ગણપતિ મુનિએ શાસ્ત્રાધાર આપીને હઠવાદીઓને હરાવ્યા અને એ કિશોરનું ઉપનયન કરાવ્યું. ગોકર્ણુમાં ધણા શિષ્યો એમની આસપાસ ભેગા થયા. એમાંથી જ્યોતિષશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ માટે એમણે ધણા ગ્રંથોના સારરૂપ ‘હોરાનિર્ણયસંગ્રહઃ’ નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો. એ શિષ્ય ગણુમાંથી એક શિષ્યનું એમણે ‘દેવરાત’ નામ રાખ્યું. આ દેવરાતની સાહિત્ય, પુરાણ, વ્યાકરણ, વેદાંત વગેરે શાસ્ત્રોમાં સારી પ્રગતિ હતી. પં. મદનમોહન માલવીય, મ. મ. મન્મથનાથ તર્કભૂષણ, ચિન્નસ્વામી જેવા ધણા વિદ્વાનોએ એના અગ્રાધ પાંડિત્યની કાશીમાં ખૂબ પ્રશંસા કરી. એનું વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને ગાઢ શ્રદ્ધા જોઈને ગણપતિ મુનિએ એને હડયોગ અને ઓપનિષદિક ઉપાસના પણ શીખવી.

ગોકર્ણુમાં મહાબળેશ્વરના મંદિરમાં એક કર્ણાટકી પંડિતનું ભાષણ થયું. ગણપતિ મુનિએ આ ભાષણનો ઉપસંહાર કર્યો. એમના એ પ્રવાહી ભાષણ સૌલીના અને સર્વતોગામી વિદ્વાતાનો લોકો પર મોટો પ્રભાવ પડ્યો અને અનેક શાસ્ત્રોના ધણા વિદ્વાનો એમના શિષ્ય બન્યા. એમાં ઋગ્વેદભાષ્ય અને શારીરક-ભાષ્ય શીખનારાઓની સંખ્યા મોટી હતી. ઉપુન્દ ઉપાધ્યાયે શરૂ કરેલા જ્યોતિષીમ યજ્ઞમાં ગણપતિ મુનિનાં વેદાર્થ વિશે ધણાં પ્રવચનો થયાં. એ પ્રવચનો માટે બ્રહ્મશ્રી કપાલીશાસ્ત્રી (ઋગ્વેદના સિદ્ધાન્તજન-ભાષ્યના વિખ્યાત લેખક અને યોગી અરવિંદના અતેવાસી) કહે છે કે ‘વેદના સારજૂત અંશના સ્પષ્ટ વિવરણને કારણે મોટા મોટા વિદ્વાનોને જાણે નવો જન્મ થયો હોય એવું લાગે છે.’

ગોકર્ણુ ક્ષેત્રમાં વૈદિક ધર્મના પ્રચાર અને અભ્યાસ માટે ત્યાંના કદંબ વંશના રાજા મયૂરવર્માએ ધણા વૈદિક પંડિતોને વસાવ્યા. ગણપતિ મુનિના જીવનના પાછલા સમયનાં ધણાં વર્ષો એમણે આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં વિતાવ્યાં. ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના ગોત્રપ્રવરનિર્ણયઃ, વિવાહધર્મસૂત્રાણિ, પશ્ચજનચર્ચા, જમિનીયતકંવાતિકમ્ જેવા મહત્વના ગ્રંથો એમણે એ જ સમયમાં લખ્યા.

મથુરામાં દરલંગાના મહારાજાની અધ્યક્ષતામાં સનાતન ધર્મસભાનું અધિવેશન હતું. કન્યાવિવાહ માટે યોગ્ય સમય એ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. રજ્જેદર્શન પહેલાં જ લગ્ન થવું જોઈ એ એવો પક્ષ સભામાં પ્રસ્થાપિત થયો. ગણપતિ મુનિનું સભામાં આગમન થતાં જ મહારાજાશ્રીએ એમનો મત સાંભળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. અડધા કલાકના સંસ્કૃત ભાષણ બાદ રજ્જેદર્શન બાદ ત્રીજું વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં વિવાહ થવો જોઈ એ એવો મત આપ્યો. સભામાં ધણા પંડિતો અને વિદ્વાન શ્રોતાઓ હતા. એમનો મત

રજૂ થયા પછી કોઈએ પણ ઉત્તર પક્ષ કરવાનું સાહસ કર્યું નહીં. ખીજ દિવસથી એમને મળવા આવનારની સંખ્યા વધવા લાગી. આ સનાતન ધર્મના સંમેલન બાદ મ. મ. હરપ્રસાદશાસ્ત્રીએ સાહિત્ય પરિષદનું પોતાનું અધ્યક્ષપદ ગણપતિ મુનિને આપ્યું !

અરુણાચલ પર રમણ મહર્ષિના સાંનિધ્યમાં ગણપતિ મુનિએ દશમહાવિદ્યાસૂત્રાણિ નામનો ગ્રંથ લખ્યો અને એ વિશે લાખણો પણ આપ્યાં. આ લાખણો દરમ્યાન જિજ્ઞાસુઓએ પૂછેલા પ્રશ્નોના રમણ મહર્ષિએ જે જવાબ આપ્યા તેની ગણપતિ મુનિએ તરત જ પદ્ય રચના કરી ! એ જ પદ્યરચના ‘રમણગીતા’ તરીકે ઓળખાય છે. ત્રણચાર વર્ષ પહેલાં અરુણાચલશાસ્ત્રી સાથે પોતાનો જે સંવાદ થયો અને એના રમણ મહર્ષિએ જે નિર્ણયાત્મક જવાબ આપ્યા તે પ્રથમ અધ્યાયમાં છે. સંસ્કૃતનો સહેજ પણ અભ્યાસ ન હોવા છતાં રમણ મહર્ષિના મુખમાંથી ઓચિંતા નીકળેલા હૃદયકુહર જેવા શ્લોકો ખીજ અધ્યાયમાં આવ્યા છે અને પછીના અધ્યાયોમાં જુદી જુદી જાતની પ્રશ્નોત્તરીઓ છે. રમણગીતામાં ૧૮ અધ્યાય અને ૩૦૦ શ્લોક છે અને એમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂચિ ધરાવનારા આધ્યાત્મિક લોકોનું પૂર્ણ સમાધાન થાય એવા વિચારોનો સંચય છે.

इन्द्राणी सप्तशती—કેટલાક સમય બાદ તેઓ પોતાના પુત્રના વિવાહવિધિ માટે એમના વતન કુમુદોપલ ગયા. ત્યાં વિષમજ્વરને કારણે તેઓ ખૂબ ખીમાર થયા. એમનાં ત્રણચાર વર્ષ આ ખીમારીમાં પીત્યાં. એક દિવસ રાતે જીઠીને એમણે કહ્યું કે, ‘આજે ત્રણેણમાંથી મારી મુક્તિ થઈ. હવે મારે ગુરુ પાસે જવું જ પડશે.’ આ સમય દરમ્યાન રમણ મહર્ષિના અનુગ્રહને કારણે તેમની દુધીર યોગસાધના પૂર્ણ થઈ. આ સમયના કેટલાક અનુભવો એમણે उमासहस्रम् ફરીથી લખ્યું ત્યારે તેના શ્લોકોમાં વર્ણવ્યા છે. उमासहस्रमनुं संशोधनं पतापीने એમણે इन्द्राणी सप्तशतीની રચના શરૂ કરી. ગ્રીષ્મઋતુમાં આ રચના ચાલુ હતી, છતાં પણ રોજ સાંજે આકાશમાં વીજળીના ઝળકારો થતા હતા. આ વિદ્યુતદર્શન માટે કપાલીશાસ્ત્રી લખે છે કે, “जडतत्त्वविचारसंस्कृतमतीनां विमर्शरसिकानाम् अत्र विद्युद्दर्शने न किमपि मद्भुतं स्फुरेद् इति सत्यम् । तपोनिष्ठस्य असाधारणप्रभावस्त्व अस्य तु इदं दिव्यं वक्षुः उन्मेषयत् साक्षाद् देवदर्शनमेव अभूत इति तस्य अन्तिकस्थानां तदन्तेवासिनां अवदातम् ।”

આ સપ્તશતી પૂરી થયા બાદ કુંડલીપુર નામના રેણુકાક્ષેત્રમાં દેવી સમક્ષ કવિએ એનું વાચન કર્યું. આ વાચન માટે એમના શિષ્ય કપાલીશાસ્ત્રી લખે છે કે જ્યારે આ વાચન ચાલુ હતું ત્યારે શ્રોતાઓને એવા દિવ્ય અનુભવો થતા હતા કે જે કદાપિ બૂલી શકાય એમ નથી.

ગણપતિ મુનિની અસાધારણ કાવ્યપ્રતિભાની ઘણી સત્સકથાઓ એમના મહાન શિષ્ય બ્રહ્મશ્રી કપાલીશાસ્ત્રીએ वासिष्ठवैभवम् નામના ગ્રંથમાં ત્રેવીસમા પ્રકરણમાં સંકલિત કરી છે. આ બધી જ સત્ય કથાઓ એટલી અદ્ભુત છે કે વાચકને એ જાણે કાલિદાસ—ભવભૂતિ વગેરેની દંતકથાઓ વાંચે છે એવું લાગે. પરંતુ આ બધી ઘટનાઓ જે જે વ્યક્તિઓના સંબંધમાં બની છે તેમાંથી ઘણી વ્યક્તિઓ એ ખીનાની સત્યતાની સાક્ષી આપવા આજે પણ હયાત છે. તેથી આ ઘટનાઓ સત્ય હોય તો કાલિદાસ—ભવભૂતિ વગેરેની કથાઓ પણ અશકય કેવી રીતે કહી શકાય એવો સવાલ મનમાં જીભો થાય છે.

देशभक्तिपूष्पं अंतःकरणः—ગણપતિ મુનિના આ જાતના અલૌકિક ઋષિતુલ્ય તપસ્વી જીવનમાં એ સમયના રાજનૈતિક આદોલનનો જરા પણ સીધો સંબંધ દેખાતો નથી; પરંતુ સરકારને એમના પર

ખારીક નજર રાખવી પડી. એ વસ્તુ પરથી કદાચ એમના રાજકીય પાસા માટે અનુમાન કરી શકાય. એક સમયે એક ઓરિંતી ક્ષણે એમની હૃદયસ્થ દેશભક્તિ છંદોમય વાણીમાં આવિષ્કૃત થઈ. સમુદ્રકિનારે ફરતી વખતે બધા શિષ્યોનો આપસમાં તત્ત્વસંવાદ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે ગણપતિ મુનિ મૌન ધારણ કરીને બેઠા હતા. તેથી કપાલીશાસ્ત્રીએ એમને પૂછ્યું કે, “કિમપિ ધ્યાયતિ ઇવ ભવાન્ ?” તરત જ એમણે જવાબ આપ્યો કે, “દશાં દેશસ્યૈતાં પ્રતિપદમયં ધ્યાયતિ જનઃ ।” અને એ નીચેની રચનાથી પૂર્ણ કર્યો:—

“કુર્લંજઃ ક્ષુદ્રાય પ્રવર ઇતિ દત્તે નિજસુતામ્
અનાર્યાન્ વિજ્ઞાંચ પ્રભવ ઇતિ ગાયન્તિ શતશઃ ।
બલં બાહ્વોર્લુપ્તં દ્વૃતમપિ ચ વાગ્વીર્યમરિમિઃ
દશાં દેશસ્યૈતાં પ્રતિપદમયં ધ્યાયતિ જનઃ ॥”

આ પછી પણ એક શ્લોકની રચના કરીને એમણે પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરી.

અસ્પૃશ્યતાનું ખંડન : ગણપતિ મુનિ આન્ધ્ર પ્રદેશનું રાજકીય નેતૃત્વ કરે એટલા માટે તે સમયના કૌંગ્રેસના નેતાઓએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ‘મધ્વરના આદેશ સિવાય અમારે આ દિશામાં અંપલાવવાનો અધિકાર નથી’ એવો જવાબ તેઓ આપતા. છેલ્લે એમના ભક્તગણની વિનંતીને માન આપીને ત્રણચાર વર્ષ રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું. ૧૯૨૪ની સાલમાં મ. ગાંધીજીની અધ્યક્ષતાહેડળ બેલગામમાં કૌંગ્રેસ અધિવેશન હતું ત્યારે એમણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વિશે સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તદ્દન શાસ્ત્રીય છે એવો મત એમણે ભાષણમાં દર્શાવ્યો. એ ભાષણ કૌંગ્રેસ અધિવેશનોમાં સંસ્કૃતમાં થયેલું પહેલું અને કદાચ છેલ્લું હશે. પં. મદનમોહન માલવીયજીએ આ ભાષણની ખૂબ પ્રશંસા કરી. આ પ્રવાહી સંસ્કૃત વાણીએ શ્રોતાઓનાં મન જીતી લીધાં. આ ઉપરાંત પણ રાજકીય જીવન વિશેના એમનાં ઘણાં સંસ્મરણો છે પણ અહીંયા તે આપવાની જરૂર નથી.

યોગી અરવિંદને માટે ગણપતિ મુનિના મનમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધાને કારણે જ તેઓ અરવિંદાશ્રમ તરફ આકર્ષાયા. અને યોગી પુરુષોનો ૧૫ દિવસ સહવાસ થયો. એ પંદર દિવસમાં કોઈડરામ નામના સાધકે એમને જુદી જુદી જાતના યોગો વિશે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા ત્યારે એક કલાકમાં ૧૦૮ સૂત્રોનું એક અષ્ટખંડાત્મક પુસ્તક જ એમણે લખી નાખ્યું, અને પોતે એનું વિવરણ કર્યું. આ તત્ત્વાનુસંધાનમ્ નામના સૂત્રગ્રંથનો નીચેનાં સૂત્રો પરથી થોડો ખ્યાલ આવશે.

સપ્તમઃ खण्डः—(૧) अथ योगाः । (૨) फलापेक्षारहितं सत्कर्म कर्मयोगः । (૩) मनसा मंत्रस्य ध्यानं मंत्रयोगः । (૪) वायोर्निग्रहः हठयोगः । (૫) चित्तवृत्तिनिरोधो राजयोगः । (૬) आत्म-विचारणं ज्ञानयोगः । (૭) अहंवृत्तिमूलान्वेषणमेव आत्मविचारणं न शास्त्रचर्चा । (૮) आत्मसमर्पणं प्रपत्तियोगः । (૯) राजयोगप्रपत्तियोगपुरस्सरं नित्यं प्रवहन्त्याः शक्तेः महता मौनेन आत्मन्यवकाशं दत्त्वा पञ्चानां कोशानां अनवरतं चिदाग्निना संस्करणम् अमृतयोगः । (૧૦) अस्याङ्गं कल्पसेवा इत्येके ।

અષ્ટમઃ खण्डः—(૧) अथामृतयोगे महामौनसाधिका विद्याः । (૨) केवलं संप्रसादेन तिष्ठेत् सा भूमिविद्या । (૩) प्रणवं ध्यायेत् कण्ठकुहरे स्थिरमनाः सोद्गीथविद्या । (૪) गत्यागतिप्रत्यवेक्षणद्वारा

પ્રાણવાયું ધ્યાયેત સા સંવર્ગવિદ્યા । (૫) તીવ્રનિર્વિષયાલોચનજં ઉષ્માણં ધ્યાયેત સા જ્યોતિર્વિદ્યા ।
(૬) રસં ધ્યાયેત જિહ્વાયાં સ્થિરમનાઃ સા વારુણીવિદ્યા । (૭) ઉપજિહ્વાયામ્ ઇન્દ્રયોનિવિદ્યા ।
દૃષ્ટિ દ્રષ્ટારં વા ધ્યાયેત સા ઉપકોસલવિદ્યા ।

આ રીતે આ અભિનવ સુત્રાત્મક ગ્રંથમાં ગણપતિ મુનિએ બધી ઓપનિષદક વિદ્યાઓનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યું છે !

અંતર્યમ્ના

ગણપતિ મુનિની ત્રિદત્તા અને અંતરંગનો પૂરો ખ્યાલ આવે એવા ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. એમાંથી કેટલાક મુદ્રિત અને બાકીના અમુદ્રિત સ્વરૂપમાં છે :

(૧) ઉમાસહસ્રમ્ (મુદ્રિત) (૨) હંદ્રાણી સપ્તશતી । (૩) પ્રચ્છન્નચન્ડીત્રિશતી । (૪) ઉમા-
શતકમ્ । (૫) શિવશતકમ્ । (૬) હિન્દ્રસહસ્રમ્ । (૭) ગીતમાલા (મુદ્રિત) (૮) રમણૈકવિશતિઃ
(મુદ્રિત) (૯) હૈરમ્બોપસ્થાનમ્ । આ નવ સ્તોત્રગ્રંથ છે. (૧૦) વિશ્વમોમાંસા-આ ગ્રંથમાં હિંદુવત્ત્વ
શક્તિતત્ત્વ, જીવતત્ત્વ, અવતારતત્ત્વ, ઓપનિષદક ઉપાસના, દેવયાન-પિતૃયાનમાર્ગવિચાર, મોક્ષવિચાર
અત્યાદિ અલૌકિક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. (૧૧) રમણગીતા (મુદ્રિત) (૧૨) તત્ત્વચ્છન્દાશતકમ્
(હુપી પાસેના બાલભાંડારેશ્વર ક્ષેત્રમાં પાંડિતોની સલામાં એક કલાકમાં લખેલો ગ્રંથ.) (૧૩) મહાવિદ્યા-
સૂત્રમ્—(તંત્રમાર્ગની દસ મહાવિદ્યાઓનું વિવેચન આ ગ્રંથમાં છે.) (૧૪) રાજયોગસારસૂત્રમ્ ।
(૧૫) શબ્દપ્રમાણચર્ચા (વેદોના અપૌરુષેયત્વનું ખંડન આ ગ્રંથમાં છે.) (૧૬) પદ્મજનચર્ચા (શાસ્ત્રાધાર
દ્વારા અસ્પૃશ્યતાનું ખંડન આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. (૧૭) વિવાહબર્મસૂત્રમ્ । (૧૮) હિંદોપનિષદ્ભાષ્યમ્,
(૧૯) ઉપદેશસારભાષ્યમ્ (રમણાશ્રમ તરફથી પ્રકાશિત) (૨૦) ચિકિત્સાનુશાસનમ્ । (૨૧) આયુર્વેદ-
સંગ્રહઃ અને (૨૨) પ્રાણતોષણમ્ આ વૈદિક શાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથ અને (૨૬) બોડશાસ્ત્રી (૨૪) હોરા-
નિર્ણયસંગ્રહઃ (૨૫) ત્રિભાવલચન્દ્રિકા-આ ત્રણ જ્યોતિષશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથ છે. (૨૬) હિન્દુગીતમ્ (આ
એક તેલુગુ કાવ્ય છે) (૨૭) પૂર્ણા (આ નામની સંસ્કૃત કથા અપૂર્ણ રહી ગઈ છે.) (૨૮) મહામારત-
વિમર્શઃ (આ ગ્રંથ ખૂબ મોટો છે અને એમાં પાંડવોનું ઋગ્વેદસમકાલીનત્વ સિદ્ધ કર્યું છે.)

મહાપ્રયાણુ: ગણપતિ મુનિએ પોતાના જીવનના ઉત્તરાર્ધનો મોટો સમય કણીટકના શિરસી નામના
ગામમાં વિતાવ્યો. શિષ્યોના આગ્રહને વશ થઈ તેઓ કોઈ કોઈ વાર જુદાં જુદાં ગામોમાં જતા પણુ
પોતાના વતનમાં તેઓ ખાસ ગયા નહીં. પોતાના આપ્તમિત્રોના કુશળ તેઓ સંસ્કૃત પત્રો દ્વારા પુછાવતા
અને પોતાનું વૃત્તાંત પણ જણાવતા. પરમ શ્રદ્ધેય રમણ મહાશિને એમણે લખેલા સંસ્કૃત પત્રો બધી દૃષ્ટિએ
આદર્શ છે. આ પત્રો ગુરુશ્રદ્ધાથી છલોછલ ભરેલા છે.

વેદુલરામમૂર્તિ નામના એમના એક શિષ્યે આન્ધ્રના નિમ્પુરા ગામમાં વૈદિક સંઘની સ્થાપના કરીને
એક આશ્રમ શરૂ કર્યો. ગુરુના ધ્યેયવાદનો અને સાધનામાર્ગનો પ્રચાર એ આ આશ્રમની સ્થાપના
પ્રાપ્તિનો હેતુ હતો. દિ. ૨૬-૪-૩૬ના રોજ ગણપતિ મુનિએ એમાં પ્રવેશ કર્યો. એમના મિત્રોએ એ
નિમિત્તે મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો. યજ્ઞમંડપમાં ગણપતિ મુનિનાં ‘વૈદિક ધર્મ’ એ વિષય પર પ્રવચનો થયાં.
સોમયાજી સૂર્યનારાયણ નામના એક શિષ્ય સાથે સંભાષણમાં મુનિજીએ કહ્યું કે, ‘હું અહીં ફક્ત ત્રણ
મહિના રહીશ’, એ દરમિયાન પોતાના ગ્રંથોના પ્રકાશન અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી

અ ૪૫

થોડા દિવસ વીસા પછી ગણપતિ મુનિએ કહ્યું કે, ‘હવે વીસ દિવસ પછી તમને સિદ્ધિ મળશે.’ એ વિશે કોઈ એ કાંઈ પૂછ્યું નહીં. ટૂંક સમયમાં જ એમને બગલમાં ફાદલો થયો. મુનિજીએ કાંઈ પણ ઉપચાર કરવાની ના પાડી. જપ, ધ્યાન, અંથલેખન બધું પૂર્વવત્ ચાલુ હતું. ફાદલો મટી ગયો, પણ તાવ શરૂ થયો. એમનો પુત્ર એમના વતનમાંથી સેવા માટે આવ્યો પણ એની સાથે કાંઈ જ ખોલ્યા નહીં. ‘જપ, ધ્યાન, દેવતારાધન ચાલુ રાખજો’ એટલું જ એક વાક્ય પુત્રને આદેશ તરીકે તેલુચુ ભાષામાં પાટી પર લખી આપ્યું. ગણપતિજીએ જીવનભર એ જ કર્યું હતું. હંદલે નિમ્પુરાના આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા બાદ બરાબર ત્રણ મહિને ૨૫-૭-૩૬ને શનિવારે સૂર્યાસ્ત પહેલાં બે કલાકે અઠ્ઠાવન વર્ષની ઉંમરે ગણપતિજી આ લોક છોડી ગયા. એ જ દિવસે તુલસીદાસજીની પુણ્યતિથિ હતી.

પોતાના ગુરુના વિભૂતિર્મવના સંબંધમાં એમના શિષ્ય કપાલીશાસ્ત્રી લખે છે કે—

વેદપુરુષો મૂર્તિમાનિવ આયાતઃ, છાન્દસેન જ્યોતિષા ધ્વાન્તમ્, અવૈદિકમ્ અપહન્તુમ્, આગમ-રહસ્યકીલો માનુષાકાર ઇવ સજ્ઞાતો મહાશક્તિવિદ્યા-સાધનાનિ પ્રદર્શયિતુમ્, પુનઃ સમાગતઃ ઋષિઃ કોઽપિ ઔપનિષદવિદ્યાઃ આવેદયિતુમ્ અન્યાદશઃ કવિસાર્વભૌમઃ, મન્ત્રમૂર્તિઃ, તપોરાશિઃ, કાચન દૈવી વિભૂતિઃ વગેરે વગેરે.

બ્રહ્મશ્રી કપાલી શાસ્ત્રી

આધુનિક સમયમાં સદ્ગુરુનિષ્ઠા લોકસંપર્કથી દૂર રહીને વેદોપનિષદાન્તર્ગત ગૂઢ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું સંશોધન પોતાની પ્રતિભાશક્તિના આધારે કરનારા જે મહાપુરુષો થયા એમાં રમણ મહર્ષિ, વાસિષ્ઠ ગણપતિ મુનિ અને યોગી અરવિંદના ખાસ શિષ્ય શ્રી કપાલી શાસ્ત્રીની ગણના કરી શકાય. એમાંથી કપાલી શાસ્ત્રીનું ચરિત્ર ઘણું પ્રેરણાદાયક છે. શ્રી કપાલી શાસ્ત્રી ભારદ્વાજ ગોત્રના છે. એમના દાદા શ્રીવિશ્વેશ્વર ખૂળ પ્રખ્યાત પંડિત હતા. એમણે તિરૂવોત્રિપુર ગામમાં વિદ્યાની ઉપાસના કરતાં કરતાં પોતાનું પવિત્ર જીવન પસાર કર્યું. કપાલી શાસ્ત્રીએ બાળપણમાં પિતાજી પાસે પરંપરાનુસાર વેદાધ્યયન કર્યું. વીસ વર્ષની ઉંમરે કપાલી શાસ્ત્રીએ આયુર્વેદ અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં સારું નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૨ વર્ષની નાની ઉંમરે જ એમણે વાલ્મીકિ રામાયણનાં અનેક પાસાંઓ કર્યાં હતાં. ઉપનયન બાદ તિરૂવોત્રિપુરની ગ્રામદેવતા ત્રિપુરસુંદરીના મંદિરમાં દરરોજ એક હજાર ગાયત્રીમંત્રનો જપ ભલા રહીને કરવો, એ એમનો નિયમ હતો. આવા પ્રતી અને સંસ્કારપૂર્ણ જીવનને કારણે કપાલી શાસ્ત્રીને ઊગતી ઉંમરે જ સમાજમાં મોટી માન્યતા મળી. વેદાધ્યયનનું સંસ્કારસિંચન ચાલુ હતું ત્યારે બાળપણમાં જ ‘વેદ તો યોગનિદ્રાસ્થિત ભગવાન નારાયણના નિઃશ્વાસ છે’ એવી દૃઢ બ્રહ્મ એમના હૃદયમાં વસી હતી. સાયણ્યાચાર્યકૃત વેદભાષ્યનો એમણે જાડો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે સમયે સાયણ્યાચાર્યને પણ અનાકલનીય એવું કાંઈક ગૂઢ જ્ઞાન વેદોમાં ચોક્કસ રીતે છુપાયેલું છે એવી શંકા વારંવાર એમના મનમાં આવતી. એ ગૂઢ અર્થના આકલન માટે જ્યારે તેઓ પ્રયત્નશીલ હતા ત્યારે જ દૈવવશાત્ સદ્ભાગ્યે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં કાવ્યકંઠ ગણપતિ મુનિ સાથે મેળાપ થયો. એમના સહવાસ દરમિયાન મંત્ર, તંત્ર, યોગ, વેદાંત જેવી ગૂઢ વિદ્યાઓનું રહસ્ય એમને સમજાયું. ગણપતિ મુનિની કૃપાથી વેદિક દેવતાઓનું જે રહસ્યમય સ્વરૂપ અને વેદમંત્રોના ગૂઢાર્થનું આકલન કપાલી શાસ્ત્રીને થયું તેનો આવિષ્કાર તે સમયમાં શ્રી અરવિંદ દ્વારા પ્રકાશિત થતા ‘બાર્ય’ નામના માસિકમાં જુદા જુદા લેખો દ્વારા એમણે કર્યો. વાસિષ્ઠ ગણપતિ મુનિના હમાસદ્વલ્લભ નામના ભક્તિકાવ્યની

કપાલી શાસ્ત્રીએ જે ટીકા લખી છે તેમાં તેમણે તેમના ગુરુ ગણપતિ મુનિના અનુગ્રહનો ફૂતરનાપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. પોતાના ગુરુનું ભાષાસૌષ્ઠ્ય અને વિચારોની આવિષ્કાર પદ્ધતિ કપાલી શાસ્ત્રીએ વિશેષ પરિશ્રમપૂર્વક અપનાવી હતી. એટલું જ નહીં પણ એમની લેખનશૈલી ગુરુથી પણ ચંદ્રિયાતી હતી.

અરુણાચલના રમણ મહર્ષિના સિદ્ધાન્તાનુસાર ગણપતિ મુનિએ સદર્શનમ્ અને રમણગીતા એ બે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યા. એ બંને ગ્રંથોનાં ભાષ્યો કપાલી શાસ્ત્રીએ લખ્યા. સદર્શનમ્નું ભાષ્ય વાંચતી વખતે ભગવાન શંકરાચાર્યની પ્રસન્ન-ગંભીર લેખનશૈલીની વારંવાર યાદ આવે છે. રમણગીતાના ભાષ્યમાં કપાલી શાસ્ત્રીએ જ્ઞાન, કર્મ અને સંકિતમાર્ગના ઘણા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. ગણપતિ મુનિએ આ પ્રતિભાસંપન્ન શિષ્યનો રમણ મહર્ષિ સાથે મેળાપ કરાવ્યો. થોડો સમય એમનાં સહવાસમાં રહ્યા બાદ એમની અંતઃપ્રેરણા મુગ્ધ થઈ તેઓ પોંડીચેરીમાં શ્રી અરવિંદ સાથે રહ્યા. ત્યાં એમના આદેશાનુસાર થોડો સમય એકાંતવાસમાં તત્ત્વચિંતનમાં પસાર કર્યો. યોગાભ્યાસને કારણે એઓ વધુ તેજસ્વી બન્યા અને એમની આંખોમાં પણ વધુ ચમક આવી. તે સમયમાં જ્યારે તેઓ વેદપઠન કરતા ત્યારે અશ્રુ ભાણુસોનાં મન પણ એમના ધીર-ગંભીર સ્વરથી એમના તરફ આકર્ષિત થતાં હતાં. સ્વાનુભવ પર આધારિત એવા શાશ્વત સત્ય સિદ્ધાન્તો જ એમની વાણીમાંથી બહાર પડતા. ‘ઋષીणां पुनराद्यानां वाचमर्थानुवावति ।’ એ ભવમૂર્તિના વચનનો સાક્ષાત્કાર એમની વાણીમાં થતો હતો. શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગના સિદ્ધાન્તાનુસાર વેદ અને ઉપનિષદોનું નિરંતર અધ્યયન એમણે પોંડીચેરી રહીને કર્યું. Light on the Upanishads એ અંગ્રેજી ગ્રંથમાં ઉપનિષદો સાધનાપરક જ્ઞાન આપનારાં છે, એવા સિદ્ધાંતનું એમણે પ્રતિપાદન કર્યું. Thoughts on the Tantras નામના બીજા એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં તંત્રમાર્ગ વેદમૂલક છે અને એ આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ પણ ધરાવે છે એવું સિદ્ધ કર્યું છે.

ઋગ્ભાષ્યભૂમિકા:—૭મી વર્ષ પહેલાં શ્રીસાયણાચાર્યે એમનું ઋગ્વેદનું પ્રખ્યાત ભાષ્ય લખ્યું. એ પહેલાં પણ વેદો પર કેટલાંક નોંધપાત્ર ભાષ્યો લખાયાં છે. એમાં સ્કન્દસ્વામી નારાયણાચાર્ય અને ઉદ્દગીથાચાર્ય (૭મી સદી) હસ્તામલકાચાર્ય (૮મી સદી), વેંકટમાધવ (૧૧મી સદી), લક્ષ્મણાચાર્ય (૧૨મી સદી), ધાનુકચંબા, આનંદતીર્થ અને આત્માનંદતીર્થ (૧૩મી સદી), મુદ્દલાચાર્ય (૧૫મી સદી), ચતુર્વેદસ્વામી ભટ્ટભાગકર, ગુહદેવ, દુર્ગાચાર્ય (૧૫મી સદી); હલાયુધ, અનન્તાચાર્ય વગેરે વેદના અનેક ભાષ્યકારો થઈ ગયા. આધુનિક સમયના ભાષ્યકારોમાં સ્વામી દયાનંદનું નામ મોખરે છે. એમણે સંપૂર્ણ યજુર્વેદ પર અને ઋગ્વેદના સાતમા મંડળના બીજા સૂકતના બીજા મંત્ર સુધી ભાષ્ય લખ્યું છે અને એમાં ‘વેદમાં આધુનિક વિજ્ઞાનના વિષયો જેવા કે વિમાન તારાયત્ર વગેરે પણ છે, એવું સિદ્ધ કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે. ૬૦ વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મશ્રી કપાલી શાસ્ત્રીએ શ્રીઅરવિંદના પૂર્ણ-યોગ-સિદ્ધાંત અનુસાર ઋગ્વેદ પર સિદ્ધાન્તજ્ઞાન નામનું ભાષ્ય લખ્યું. ઋગ્ભાષ્યભૂમિકાના પ્રારંભના ૭૨ શ્લોકોમાં એમણે પોતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે અને ઋગ્ભાષ્યભૂમિકા વિશેના પ્રબંધમાં એમણે એની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

ભારતીસ્તવ:, **કવિતાન્જલિ:**, **માતૃતત્ત્વપ્રકાશ:**, **આદ્યનિકસ્તવ:** એ એમનાં અનુવાદિત કાવ્યોમાં (મૂળ કવિ શ્રી અરવિંદ) કપાલી શાસ્ત્રીનું ભાષાપ્રભુત્વ સારી રીતે વ્યક્ત થયું છે. આ અનુવાદનું સૌન્દર્ય મૂળ ગ્રંથ કરતાં ચંદ્રિયાતુ છે, એમ ઘણા માને છે એમના સમગ્ર સાહિત્યનો વિસ્તૃત પરિચય ‘ધાર્મિક આશ્રમેની સંસ્કૃતસેવા’ પ્રકરણમાં આપ્યો છે. કપાલી શાસ્ત્રીના વાસિષ્ઠવૈભવમ્, ઉમાસહસ્રપ્રભા, રમણ-ગીતગીતાપ્રકાશ:, સર્વદર્શનભાષ્યમ્, અરુણાચલપદ્મચરત્નદર્પણ: એ ગ્રંથોએ અર્વાચીન ટીકાવાદ્યમયમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે. એમના ભારતીસ્તવ: શતકમાં

નિદ્રાણા કિમુ ભારતી ક્ષિતિરિયં કિં મૂર્ચ્છિતા મોહતઃ
 કિં નૈરાત્મ્યવશંવદૈરિજનૈરાક્રાન્તસત્ત્વા પુનઃ ।
 મિત્તા સદ્વસદ્દક્ષિણિમિઃ કિમુ જનૈરિચ્છાન્તરદ્વેષિમિઃ
 ક્ષોણીમણ્ડલસારદિવ્યમહિમ-જ્વાલૈવ શાન્તા નુ વિમ્ ॥
 યાતઃ કુત્ર પરાક્રમસ્તવ પુરા રક્ષાસિ યેનાડધુનોઃ
 કિં યાતં વલ્લમસ્વ યેન ભગવદ્ધર્માઃ પુરા દર્શિતાઃ ।
 દૃત્યં વ્યાકુલચેતનૈઃ સુકૃતિમિઃ પુત્રૈરિચરાય સ્થિતે
 માતર્ભારતિ હન્તે તે સમુદયઃ સોડયં સમાસાષતે ॥
 સુચિરભરિતાદ્ વન્ધાન્મોક્ષોડધુના ભરતાવને
 સકલજગતઃ કર્ત્યાણાય પ્રમાતનુ કર્ત્વતામ્ ।
 ભવતુ ચ સદા લોકે યાત્રા તવાત્મમુખાં તવ
 જનનિ વિલસેદન્તં રૂપં વરં તવ વાસ્તવમ્ ॥

આવા શ્લોકમાંથી કપાલી શાસ્ત્રીની ઉચ્ચવલ દેશભક્તિ પ્રગટ થાય છે. આ દેશભક્ત યોગી અને વેદરહસ્યના બખુકાર મહાપુરુષ ઈ. સ. ૧૯૫૩માં દિવંગત થયા. ખેદની હદીકત તો એ છે કે મહારાષ્ટ્રના એક પશુ દૈનિકે એમની સહેજ પશુ નોંધ લીધી નહીં. પ્રાદેશિક દૈનિકો સંસ્કૃતવિદ્યા અને ખીબ પ્રદેશના સંસ્કૃત વિદ્વાનો માટે ફેટલા ઉદાસીન હોય છે, એનો આ સચોટ પુરાવો છે. કપાલી શાસ્ત્રીના મહાનિર્વાણ નિમિત્તે ૨૩ ઓગસ્ટ ૧૯૫૩ના અંકમાં મદ્રાસના Sunday Timesમાં નીચેનું વૃત્ત છપાયું હતું-

“ The passing of Shri Kapali Shastri marks the disappearance of the last of the heirarchy of versatile scholars, who with the active guidance of a guru, to whom they surrendered themselves totally and without reserve scaled sunlit summits of spirituality bringing down from those higher heights ethereal light and knowledge with which they impregnated their word, spoken or written and thus invested it with immortality. ”

x

x

x

—પંડિતા ક્ષમાદેવી રાવ અને અન્ય કવિયત્રીઓ—

જે રાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓની કાર્યશક્તિ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં યોગ્ય રીતે અભિવ્યક્ત થતી નથી તે રાષ્ટ્ર એક રીતે તો અસંસ્કૃત જ ગણાય. સ્ત્રીઓના સંસ્કારને રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક તરીકે ગણાવી શકાય. સ્ત્રીઓના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. “ ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ” એ તથ્યભૂત વિધાનનો ભલો અર્થ બતાવીને પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીજીવન સંપૂર્ણ અજ્ઞાનમય હતું એવું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન ધણાખરા નવમતવાદી વિદ્વાનો કરે છે. એમના આવા દુરાચારી મતોમાંથી એમનું અજ્ઞાન જ હતું થતું હોય છે. એનું કારણ એ છે કે ઋગ્વેદથી માંડીને સુશિક્ષિત અને પ્રતિભાસંપન્ન સ્ત્રીઓની પરંપરા ભારતમાં આજ સુધી ચાલતી આવી છે. ઋગ્વેદમાં ઘોષા, ગોષા, વિશ્વવારા, અપાલા, અદિતિ,

ધ્રુવણી, ઇન્દ્રમાતા, સરમા, રોમશા, ઉવંશી, લોપામુદ્રા, વાક્રશ્રદ્ધા, દક્ષિણા, રાત્રી, સૂર્યા, સાવિત્રી વગેરે ૨૬ બ્રહ્મવાદિનીઓનો નામનિર્દેશ જોવા મળે છે. ભારતીય સ્ત્રીઓની સાક્ષરતા અને પ્રજાવૈભવની પરંપરા કેટલી જૂની છે તે બતાવવા માટે આટલું પૂરતું છે. બૌદ્ધ સાહિત્યની થેરીગાથા નામના કાવ્ય-સંગ્રહમાં મુક્તા, નંદા, સ્યામા, ચંદા, ઉત્પલવર્ણા, વાસિષ્ઠી, આમ્રપાલી, સુમેધા, મહાપ્રજ્ઞમતી, ગૌતમી વગેરે ૩૭ કવિયત્રીઓનાં નામ અને કાવ્યો ઉપલબ્ધ છે. ત્યાર પછીના સમયમાં વિન્નજકા, વિજયાંકા, શીલાલદારિકા, મારુલા, અવન્તિસુંદરી, ગંગાદેવી, તિરુમલાગળા વગેરે શ્રેષ્ઠ કવિયત્રીઓનાં નામ જોવા મળે છે. ભારતના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જેમણે પોતાનું અસાધારણ કૌશલ્ય અનાદિ સમયથી વ્યક્ત કર્યું છે. એવી હજારો મહિલાઓનો પરિચય કલ્યાણ નામના હિન્દી માસિકના નારી વિશેષાંકમાં જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત-સાહિત્યક્ષેત્રમાં આધુનિક સમયમાં જેમણે પોતાનું પ્રતિભાસામર્થ્ય સારી રીતે વ્યક્ત કર્યું છે એવી સ્ત્રીઓમાં પંડિતા ક્ષમાદેવી રાવનું સ્થાન અનોખું છે. એમનો પરિચય આપતાં પહેલાં આધુનિક સમયની અન્ય કવિયત્રીઓનું સ્વાભાવિક રીતે સ્મરણ થાય છે. એમાંથી કેટલીક કવિયત્રીઓનો આજો પરિચય નીચે આપ્યો છે.

ત્રિચંદ્રા (૧૭મી સદી)^૯ એમના પિતાનું નામ શિવગમ અને પતિનું નામ રઘુનાથ હતું. બંગાળના ફરીદપુર નામના ગામમાં તે રહેતી હતી એમ લાગે છે. ‘શ્યામરહસ્યમ્’ નામનું કૃષ્ણલક્ષિત પર એક કાવ્ય એમણે લખ્યું.

વૈજયન્તી—(૧૭મી સદી) બંગાળના ધાનુક નામના ગામમાં રહેનારા મથુરા ભટ્ટ નામના વિદ્વાનની એ પુત્રી હતાં. એ ધણાં શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતાં અને મીમાંસામાં વિશેષ. દુર્ગાદાસ તત્કાલીનના પુત્ર કૃષ્ણનાથ સાથે એનો વિવાહ થયો.^{૧૦} આ વિદ્વાન દંપતીએ આનન્દલતિકાચમ્પૂ: નામનું કાવ્ય લખ્યું એવો નિર્દેશ મળે છે. “આનન્દલતિકાચમ્પૂર્મયાકારિ સ્ત્રિયા સહ” આ વાક્ય પરથી એવું જણાય છે. વૈજયન્તીના શ્લોકો કાવ્યમાં ઠેર ઠેર વિખરાયેલા હોવાથી તે સ્વતંત્ર રીતે ઝોળખી શકાતા નથી. પરંતુ કેટલાક

અહિરયં કલધૌત-ગિરિશ્રમાત્ સ્તનમગાત્ કિલ નામિહ્દોસ્થિતઃ ।

इति निवेदयतुं नयने हि यत् श्रवणसीमनि किं समुपस्थिते ॥

જેવા શ્લોકો વૈજયન્તીના શ્લોકો તરીકે ઝોળખાય છે.

ત્રિવેણી—૧૯મી સદીમાં (૧૮૧૭ થી ૧૮૮૩) ઉપેન્દ્રપુરના વિદ્વાન શ્રી અનંતાચાર્યની આ કન્યા હતી. અનંતાચાર્યે જે દિવસે યાદવરાષ્ટ્રવપાણ્ડવીય એ ત્ર્યર્થી કાવ્ય પૂર્ણ કર્યું તે જ દિવસે એનો જન્મ થયો તેથી એ કન્યાનું નામ ત્રિવેણી રાખવામાં આવ્યું. પેરંબુદ્ધરના પ્રતિવાદિભયંકર વેંકટાચાર્ય સાથે એનો વિવાહ થયો. સંસ્કૃત કવિયત્રીઓમાં જુદા જુદા પ્રકારની કાવ્યરચના આ એક જ કવિયત્રીએ કરી છે. એમાં રક્ષામ્યુદયમ્ અને સમ્પતકુમારવિજયમ્ એ બે લાક્ષણિક નાટકો, લક્ષ્મીસહસ્રમ્ અને રક્ષનાથ-

સહસ્રમ્ એ બે મહાસ્તોત્રો, શુક્લસન્દેશમ્ અને મૃદ્ધસન્દેશમ્ એ બે દૂતકાવ્યો, રજ્જુરાટસમુદયમ્ અને તત્ત્વ-મુદ્રામદ્વોદયમ્ આ બે પ્રબોધચન્દ્રોદયમ્ જેવાં તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન નાટકો-એમ વિવિધ પ્રકારની ગ્રંથસમ્પત્તિ આ વિદુષીએ નિર્માણ કરી છે.^{૧૧}

વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયાબાદ એણે સરકારી અધિકારીઓની સહાયથી એની ઉપાસ્ય દેવતાનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું.

લક્ષ્મી—૧૯મી સદીમાં મલબાર પ્રદેશના એકાવલંકોવિલગ્રામ નામના ગામમાં લક્ષ્મી નામની કવિયત્રી થઈ ગઈ. એણે સન્તાનગોપાલમ્ નામનું ત્રણ સર્ગોનું કાવ્ય લખ્યું છે.^{૧૨} એક બ્રાહ્મણના મૃત પુત્રને શ્રીકૃષ્ણ સજીવ કરે છે એવી કથા આ કાવ્યમાં વર્ણવી છે. ત્રાજ સર્ગમાં યમકમય કાવ્યરચના જેવા મળે છે.

સુન્દરવલ્લી—(૧૯મી સદી) મહેસૂરના નરસિંહ અચ્યંગારની કન્યા અને કસ્તૂરી રંગાચાર્યની શિષ્યા આ સુન્દરવલ્લીએ ૬ સર્ગોનું રામાયણચમ્પૂ નામનું કાવ્ય લખ્યું.^{૧૩}

જ્ઞાનસુન્દરી—૧૯મી સદીમાં કુંભકોણમની પ્રખ્યાત નર્તકી જ્ઞાનસુન્દરીએ હાલાસ્યચમ્પૂ નામનું ૭ સ્તંભકોનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. આ પ્રતિભાસંપન્ન કવિયત્રી કાવ્યકલા ઉપરાંત નૃત્ય, ગીત, વકતૃત્વ વગેરે જુદી જુદી કળાઓમાં પણ ખૂબ નિપુણ હતી. મહેસૂર સરકારે ‘કવિરત્નમ્’ નામની ઉપાધિ આપીને એનું મોટું સન્માન કર્યું હતું. આ ચમ્પૂ સિવાય એનું બીજું કોઈ કાવ્ય ઉપલબ્ધ નથી. આ ચમ્પૂમાં મીનાક્ષી અને સુન્દરેશના વિવાહપ્રસંગનું વર્ણન કર્યું છે.^{૧૪}

કામાક્ષી—તાંજેર જિલ્લાના ગણપતિ-અગ્રહારમાં રહેનાર પંચપાગેશાચાર્યની કન્યા કામાક્ષીએ કાલિદાસની શૈલીનું અનુકરણ કરીને રામચરિતમ્ નામનું એક લઘુ કાવ્ય લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં કાલિદાસના શબ્દો અને વાક્યો ઘણા પ્રમાણમાં જેવા મળે છે. મુથુકૃષ્ણ નામના વિદ્વાન સાથે એનો વિવાહ થયો હતો. મદ્રાસ જિલ્લાના કકુલોર નામના ગામમાં તે સંસ્કૃતની અધ્યાપિકા તરીકે કામ કરતી હતી.

સિસ્ટર બાલમ્બાલ—આ મદ્રાસી વિદુષીએ સરળ અને સુળોધ સંસ્કૃતમાં ગાયત્રીરામાયણમ્ નામનું કાવ્ય બાળવાચકો માટે લખ્યું છે.^{૧૫}

અલમેલમ્મા—આ વિદુષીએ ૧૮૨૨માં બુદ્ધચરિતમ્ નામનો ચરિત્રગ્રંથ લખ્યો છે.

આ રીતે આજ સુધી ચાલી આવેલી આ પરંપરામાં ક્ષમાદેવીનું વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ વિશેષ પ્રેરણાપ્રદ છે. ક્ષમાદેવીનો જન્મ ૪ જુલાઈ, ૧૮૯૦માં પૂનામાં થયો હતો. એમના પિતા શ્રી શંકર પાંડુરંગ પંડિત મોટા સંસ્કૃત વિદ્વાન હતા. ક્ષમાદેવીના નાનપણમાં જ એ દિવંગત થયા. સારણાદ કાકાની મદદથી ક્ષમાદેવીએ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. મુંબઈના રાઘવેન્દ્ર રાવ સાથે એમનો વિવાહ થયો. ક્રીડાક્ષેત્રના નૈપુણ્ય અને ભાષાઓના પ્રભુત્વ માટે બાળપણથી જ એમની ખ્યાતિ હતી. વિવાહ પછી ફક્ત

૧૧ ક્ર. ૩૭૯

૧૨ ક્ર. ૩૦૦ ત્રિચૂરથી મુદ્રિત

૧૩ ક્ર. ૩૮૧ બેંગ્લોરથી મુદ્રિત

૧૪ ક્ર. ૩૮૨

૧૫ ક્ર. ૩૮૩

પતિતા ઔશ્વર્યમાં જ મગ્ન ન રહેતાં પતિસેવા સાથે એમણે વિદ્યાની ઉપાસના પણ ચાલુ રાખી. અંગ્રેજી, ફ્રેંચ વગેરે યુરોપીય ભાષાઓની સાથે સાથે યુરોપીય સંગીતશાસ્ત્રનાં પણ એ અધિકારી બન્યાં. ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ સુધી એમણે ફક્ત અંગ્રેજી ભાષામાં જ કથાઓ અને નાટકો લખ્યાં. દી એમ્યુલેટ, દી ગેસ્ટસ આર્ વેટિંગ, નન્દાજ સન, ઇત્યાદિ અંગ્રેજી નાટકો મુંબઈમાં ઘણી વાર ભજવાયાં છે. રત્નાકર નામના માસિકમાં પ્રકાશિત થયેલી સાત્ત્વિક લઘુકથાઓએ એમને સાહિત્યકારોમાં પણ સારું સ્થાન અપાવ્યું હતું. ૧૯૩૦માં આઝાદના સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં દેશબંધવો પર થતા અત્યાચારોથી એમનું મન દુઃખી થતું. એ સમયે એમણે સત્યાગ્રહ-ગીતા નામનો ગ્રંથ લખ્યો જેમાં ૧૮ અધ્યાય છે. આ અભિનવ ગીતામાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનના આરંભથી માંડીને ૧૯૩૧ની ગાંધી-મર્વિન સમજૂતી સુધીની પ્રમુખ વિગતોનો સમાવેશ થાય છે. સત્યાગ્રહના આંદોલનમાં ભાગ લેવા માટે ગાંધીજીની અનુચ્છા લેવા તેઓ પોતે ગયેલાં પણ કોણ જાણે કેમ, એમને અનુમતિ મળી નહીં. તેથી દેશસેવાના એક સાધન તરીકે એમણે સંસ્કૃતની ઉપાસના શરૂ કરી. મોટા મોટા શાસ્ત્રી-પંડિતોને પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપીને તેઓ એમનો સત્કાર કરતાં. પોતાનો પત્રવ્યવહાર પણ એ સંસ્કૃતમાં જ કરતાં. ત્રિવેન્દ્રમની પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદથી પાછાં ફર્યા બાદ વિચિત્રપરિષદ યાત્રા નામના કાવ્યમાં એમણે એ પરિષદનું કટાક્ષયુક્ત વર્ણન કર્યું. શક્કરજીવનાભ્યાનીયમ્ નામના પુસ્તકમાં એમના પિતા શંકર પાંડુરંગ પંડિતનું એમણે ખૂબ કાવ્યાત્મક જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. પંડિત ફક્ત નામના જ પંડિત ન હતા, પણ સાચા અર્થમાં તેઓ ‘પંડિત’ હતા ‘વેદાચંચલ’, નામના માસિકમાંથી મહારાષ્ટ્રને એમની વિદ્વતાનો સારો એવો પરિચય થયો હોય. પોરબંદરના એક સારા પ્રશાસક તરીકે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં લોકો એમને ઝાળખતા હતા.

સાધુસંતો પ્રત્યે ક્ષમાદેવીને ખૂબ ભક્તિ હતી. ‘શ્રીરામદાસચરિતમ્’, ‘શ્રીવત્કારામચરિતમ્’, ‘મીરાલહરી’, ‘શ્રીજાનેશ્વરચરિતમ્’ વગેરે સર્ગબદ્ધ કાવ્યાત્મક ગ્રંથો દ્વારા એમણે ભારતના કૌશ્ઠ સાધુઓનાં જીવનચરિત્રો વર્ણવ્યાં છે. ગદ્ય વાંઙ્મયમાં પણ એમનું ઘણું પ્રદાન છે. કથામુક્તાવલી નામનો એમનો કથાસંગ્રહ ૧૯૫૪માં પ્રસિદ્ધ થયો. એમાં પ્રેમરસોદ્ધેક: નામની કથામાં અપનાવેલી છોકરીનું પ્રેમચિત્રણ કર્યું છે. ‘તાપસસ્ય પારિતોષિકમ્’ નામની કથામાં પતિપ્રતાપની પુણ્યાર્ચને કારણે એનો પતિ અસાધ્ય રોગમાંથી મુક્ત થાય છે, એવું બતાવ્યું છે. જ્યારે પરિત્યક્તા નામની કથામાં એક સ્ત્રીનું કપટી માંજણના પંજમાં ફસાવાથી થયેલું દુઃખ અને પતિવિરહ અને ત્યારબાદ ફરીથી પતિમિલન વર્ણવ્યું છે અને છેલ્લે કથા આનંદપર્યવસાયી બને છે. મિથ્યાગ્રહણમ્ નામની કથામાં એ સહેલીઓ વચ્ચેની ગેરસમજ દૂર થતાં બંનેનો પ્રેમ કાયમ રહ્યો છે એવું કથાનક બોલ્યું છે. વૃત્તશસિચ્છન્નમ્ કથાનાં છત્રીને કારણે પતિપત્નીનું પુનર્મિલન થયેલું બતાવ્યું છે. અક્ષીલા શીતપ્રદેશમાં લાંબા સમય સુધી શવ જેવું ને તેવું રહે છે અને પિતા-પુત્રમાં નૈસર્ગિક રૂપસાદૃશ્ય હોય છે, એ કલ્પના કેન્દ્રમાં રાખીને હૈમસમાજિ નામની કથા લખી છે. એ કથામાં પતિવિરહથી પીડાતી હેમાને સસરાના મૃત્યુનું દુઃખ અને જીવંત પતિની પ્રાપ્તિનો આનંદ એક સાથે જ મળે છે. માયાજાલમ્ અને સ્વાનિકવ્યામોહ: એ કથામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા જેવા મળે છે. ‘વિશ્વોદ્વાહસંકટમ્’માં ‘ક્વ ગન્તવ્યં કશ્ચ સહાય: યાચિત્તવ્ય:’ વિધવાની એવી અસહાય સ્થિતિ વર્ણવી છે. ક્ષણિક મોહને કારણે ઉદ્ભવેલી અનર્થપરંપરાનું વર્ણન ‘ક્ષણિકવિભ્રમ:’ નામની કથામાં મુખ્યત્વે નિરૂપિત છે. અને અંતે ભ્રમ દૂર થવાથી આનંદ ફેલાય છે. નિશીથબલિ: નામની કથામાં એક પરદાનશીન યવન યુવતીનો સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટેનો સંઘર્ષ વર્ણવ્યો છે. ‘નજમલિલ:’માં હીરાને કારણે ઉદ્ભવેલી અનર્થપરંપરા જેવા મળે છે. ‘આત્મનિર્વાસનમ્’ કથામાં નીરાની અસહાય સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના

વાક્યોમાં ક્યું છે. “અનાથં મન્યમાના આત્માનં દુઃસ્થેન સનાથીભૂતા પ્રબલમ્ । અપિ નામ નિષ્ઠુરો વિધિર્મરણમલ્લેવોપપાદયેદિતિ મુદ્ધુર્મુદ્ધુરમ્યલષત સા । અન્તરાડન્તરા સુપ્તજગત્પરિતઃ પરિભ્રમન્નનિલોડનુકમ્પયેવ ક્વચિદુચ્ચોચ્ચૈઃ ન્યશ્વસીત વ્યલપત્ । મેઘમાલા કિમપિ ધોરસમરાક્રાન્તેવ મયાદુન્મત્તેવ ગગનતલસ્ય પારં સરભસમમ્બધાવત્ ।” ‘શરદ્દલમ્’માં પ્રિયકરને માટે પોતાના બાળકને ત્યજનારી અભિસારિકાનું વર્ણન છે. ‘મત્સ્યજીવીકેવલમ્’ વાર્તામાં એક કોળીની કથા પ્રભાવી રીતે રજૂ કરી છે. ચાર વર્ષનો ગણુ નામનો કોળીનો પુત્ર અસહાય સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણને હાથ ચડે છે તે એને બ્રાહ્મણ સમજીને તેના સંસ્કારો કરે છે. એકલવાયા પુત્રના વિયોગને કારણે શોકાતુર થયેલી તેની માતા સાગરને દોષ દેતી કહે છે, “હા ! હા ! રત્નાકર ! હતાસ્મિ ત્વયા । કિમર્થં નિર્ઘૂંળં ઇવ ગોપયસિ પુત્રૈકજીવિતાયા ગણુમ્ । મે અપિ નાસ્તિ પર્યાપ્ત-રત્નરાશિઃ તવ જલામ્યન્તરે યદપહૃતં ત્વયા મે પુત્રરત્નમ્ ।” ‘મુનીન્દ્રગણેશ’ બ્નેલો ગણુ પોતાના જન્મસ્થળે કોળી સમાજમાં પ્રવચન કરતી વખતે તે પોતાની માતાને ઓળખે છે. એ જ્યારે પોતાની ઓળખાણ આપે છે ત્યારે એની જ્ઞાતિના માણસો એનું કોઈ મહત્ત્વ ન ગણુતા હોય તેમ કહે છે કે, અરે ! આ તો આપણામાનો આપણી જ્ઞાતિનો કોળી જ છે.—“સ્વજાતીયોડપિ ઉપાસિતઃ પૂજિતઃ આરાધિતઃ દૈવતવદસ્માભિઃ ઇતિ આત્મને અતિતરાં કુપિતાઃ સમગર્જન્ ગ્રામીણાઃ પુનઃ પુનઃ ।” ‘જ્યાં પાંકે છે ત્યાં વેચાતું નથી’ એમ જે કહેવાય છે તે ખરેખર સાચું જ છે ! આ કથા દ્વારા લેખકાએ જ્ઞાતિવાદની ભાવના કેવી હોય છે તે પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે.

આ કથાસંગ્રહની પાશ્વભૂમિ મુંબઈ, કાશ્મીર, મહાબળેશ્વર, આણુ જેવાં સ્થળોનાં નિસર્ગવર્ણનને કારણે ખૂબ આકર્ષક બની છે. એમાં કાશ્મીરનું વર્ણન ખરેખર ખૂબ જ સુંદર છે, આ સંસ્કૃત કથાઓમાં હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી વગેરે વિવિધ ધર્મોનાં અને ખેડૂત, વેપારી, સાધુ, કેદી, કોળી, દરજી વગેરે બધા વર્ગનાં પાત્રોનું સરસ ચિત્રણ ક્યું છે. વિવાહિત, વિરહિતા, પરિત્યક્તા, વિધવા, પતિવ્રતા, અભિસારિકા વગેરે સ્ત્રી-હૃદયની જુદી જુદી અવસ્થાઓનું સચોટ મનોવિશ્લેષણ ક્યું છે. સંવાદ રોચક, સરળ અને આકર્ષક છે અને પાત્રના મનોભાવનો તાદૃશ આવિષ્કાર કરે છે. પોતાના દેશ અને સંસ્કૃતિનું સાર્થ અભિમાન એ એમના સાહિત્યની એક વિશેષતા ગણાવી શકાય. ક્ષમાદેવીના સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાની ક્ષમતા અને ભારતીય મહિલાના પ્રતિભાસામર્થ્યનાં દર્શન થાય છે.

—મ. મ. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધુલે—

નાગપુરના ગોંડ લોકોને હરાવીને પહેલા રઘુજી ભોસલેએ મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના કરી અને ત્યાર બાદ ત્યાં સંસ્કૃતવિદ્યાની ઉપાસનાનો આરંભ થયો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નાગપુરની સંસ્કૃત પાંડિત્યની પરંપરાનો ઇતિહાસ દોઢસો વર્ષ કરતાં વધુ પ્રાચીન નથી. છતાં પણ આટલા ઓછા સમયમાં અહીંના સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ સંપૂર્ણ ભારતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચી લીધું હતું. પ્રત્યક્ષ કાશીના વિદ્વાનોમાં પણ નાગપુરના પાંડિત્યને સારી નામના મળવી આપનાર વિદ્વાનોમાં ધુલે કુટુંબ મોખરે હતું. આમ તો તેઓ દક્ષિણના હતા. ગંગારામ ભટ્ટ ધુલે નામના પાંડિત પેશવાના પૌરાણિક હતા એવો નિર્દેશ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો છે. ગંગારામ ભટ્ટના પૌત્ર અનંત ભટ્ટે મહાભારતની ‘દુર્બોધપદચન્દ્રિકા’ નામની ટીકા લખી છે. તેનો પ્રારંભનો મંગલ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

ભારતસ્ય પ્રબન્ધસ્ય દુર્બોધપદચન્દ્રિકા ।

બુલ્લોપનામકાન્તેનમટ્ટેનૈષા પ્રતન્યતે ॥

અનંત ભટ્ટના પૌત્ર રામરામ ભટ્ટ ધુલેએ ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ પર ‘સપ્તશતીવંશોદ્ધાર:’ નામની ટીકા લખી હતી. એમના પૌત્ર રામકૃષ્ણ ભટ્ટે ‘નામસ્મરણમીમાંસા’, ‘મલમાસટીકા’, ‘ઘઠાવકટીકા’, ‘ભાગવતવિરોધપરિહાર:’ મત્યાદિ ધણુ ગ્રંથો લખ્યાં છે. ખુદેલખંડના તે સમયના રાજા ખુમાનસિંગે સંવત ૧૮૪૩માં ધુલે વંશને ૪ ગામ ઇનામ તરીકે આપ્યાં હતાં. રામકૃષ્ણ ભટ્ટના પુત્ર વૈયાકરણકેસરી સદાશિવ ભટ્ટ ન્યાય, વ્યાકરણ અને મીમાંસા જેવાં દુર્લભ શાસ્ત્રોમાં અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. શ્રીમંત અમૃતરાવ પેશવાના સભાપંડિત ગંગાધર શાસ્ત્રી ગાડગીળનો કાશીની સભામાં તેમણે પરાભવ કર્યો હતો. આ પ્રસંગના સન્માન તરીકે તેમને વૈયાકરણકેસરીની પદવી મળી હતી. શબ્દેન્દુશેખરની એમણે ‘શેખરવિવૃત્તિ:’ નામની એક ખ્યાતનામ ટીકા લખી હતી. આ ટીકા સદાશિવમટ્ટી અથવા ‘મટ્ટી’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે; અને એ સમજનારા વિદ્વાનો પણ આજે ખૂબ જ ઓછા છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૭માં વીરરાધવચાર્ય અને કૃષ્ણશાસ્ત્રી રામાનુજ આ બે પંડિતોની સ્પર્ધાના નિર્ણાયક તરીકે નાગપુરના રાજા બીજા રઘુજી ભોસલેએ સદાશિવ ભટ્ટને કાશીથી નાગપુર બોલાવ્યા અને એમના પાંડિત્યથી પ્રભાવિત થઈને દર વર્ષે અઢી હજાર રૂપિયા આપીને નાગપુરમાં જ રાખી લીધાં. સદાશિવ ભટ્ટના પુત્ર ચિતામણશાસ્ત્રી અને હરિરામશાસ્ત્રી ઔઠ વૈયાકરણી હતા. હરિરામ શાસ્ત્રીના પુત્ર સીતારામ શાસ્ત્રી ઉર્ફે ભાઉશાસ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં પારંગત હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં અંગ્રેજ સરકારે એમને મહામહોપાધ્યાયનું સન્માનીય બિરુદ આપ્યું. પં. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધુલે આ ભાઉશાસ્ત્રીના પુત્ર હતા. તા. ૩૧મી મે ૧૮૭૩ના રોજ કૃષ્ણશાસ્ત્રીનો જન્મ થયેલો. નાગપુરની નીલ સિટી હાઈસ્કૂલમાં અને આગળ જતાં મૉરિસ કોલેજમાં એમનું શિક્ષણ થયું હતું. પણ જૂની ગુરુપરંપરાનુસાર એમનું શિક્ષણ ભાઉશાસ્ત્રી ધુલે (એમના પિતાજી) મ. મ. ભટ્ટજી શાસ્ત્રી ઘાટે અને કે. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી હરિદાસની પાસે થયું હતું. સંસ્કૃત સાથે હિન્દી, અંગ્રેજી, બંગાળી, ગુજરાતી ફ્રેન્ચ અને ઉર્દૂ ભાષાનો પણ એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યાર્થી દશામાં જ કૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ ‘પતિતોદ્ધારમીમાંસા’ નામનો સંસ્કૃત નિબંધ લખ્યો હતો અને અન્ય ધર્મમાં ગયેલા પતિતોને ફરીથી સ્વધર્મમાં પાછા લઈ શકાય છે એવા સિદ્ધાન્ત એ નિબંધમાં રજૂ કર્યો હતો. એ સમયમાં આવા વિચારોવાળો નિબંધ પોતાના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવો એ મહાન પુરુષાર્થ હતો તેથી તેમણે નામ ન આપતાં એમ જ રજૂ કર્યો. એ નિબંધની એક નકલ એમના ગુરુ મ. મ. ભટ્ટજી શાસ્ત્રી ઘાટે પાસે પરિશીલન માટે આવી. ભટ્ટજી શાસ્ત્રીએ એ શુદ્ધીકરણના સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો, પણ એમાં એક પણ ત્રુટી ન હતી. તેથી એ નિબંધ દોષદર્શન માટે, બૂલ શોધવા માટે ફરીથી એમની પાસે જ (કૃષ્ણશાસ્ત્રી પાસે જ) આવ્યો. આ રીતે પોતાના જ નિબંધમાં ત્રુટી શોધવાનું કામ ગુરુની આજ્ઞાનુસાર એમના જ માથે આવી પડ્યું. ૨-૩ દિવસ એ નિબંધ પોતાની પાસે રાખીને મને આમાં કોઈ ત્રુટી જણાતી નથી એમ કહીને એમણે એ નિબંધ ગુરુને જ સુપ્રત કર્યો !

એમણે હૌત્રધ્વાન્તદિવાકર: અને સાપિંડચમાસ્કર: એવા બીજા બે શાસ્ત્રીય નિબંધો પણ લખ્યા છે. હૌત્રધ્વાન્તદિવાકર:માં આપસ્તંબ શાખાના અગ્નિહોત્રીને ઋગ્વેદીઓનું હૌત્ર કરવાનો પણ અધિકાર છે એવા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન એમણે કર્યું છે. ‘સાપિંડચમાસ્કર:’ નામના ગ્રંથમાં સાપિંડચનો અર્થ નિશ્ચિત કરીને મામાની કન્યા સાથેના લગ્નમાં સાપિંડચ શબ્દના અર્થઘટનને કારણે આવતો વાંધો દૂર કર્યો.

હરહરીયમ્ અને વાચકસ્તવ: આ બે સંસ્કૃત કાવ્યો શાસ્ત્રીજીએ લખ્યાં છે. એમાંથી વાચકસ્તવ: વિદ્યાર્થીદશામાં લખ્યું છે અને હરહરીયમ્ પ્રૌઢાવસ્થામાં લખ્યું છે. એમણે પોતે જ એ કાવ્યની ટીકા પણ લખી છે. એમાંથી એક-બે શ્લોકો જોતાં શાસ્ત્રીજીની પ્રાંતલા અને પાંડિત્યનો ખ્યાલ આવશે.

હરં કળ્પે કાલં ગિલિતગરલં વીક્ષ્ય વિહસન્

હરિઃ સાવજ્ઞં તત્સ્વયમપિ મનઃ પાતુમકરોત્ ।

પરં યાવન્નાસાવધયદસુરીસ્તન્યગરલમ્

પ્રકૃત્યા શુભ્રાંગોડપ્યભવદલિલઃ શ્યામલતનુઃ ॥

માયાં તુ પ્રકૃતિં જગાદ નિયમઃ શ્રીશંકરં માયિનમ્

તેન દ્વૈતમતિઃ કદાચિદુદિતા માડ્ઝાનિનાં ભૂદિતિ ।

માયાં સ્વાં પ્રકૃતિં પુમાંસમપિ ચ સ્વાત્માનમેકીકૃતમ્

શ્રુત્વૈકેન ચ વર્ષ્મણા પ્રભવતિ હ્યદ્વૈતમથ્યં કિમુ ॥

શાસ્ત્રીજીને લોકમાન્ય ટિળક પાસેથી વેદના સંશોધનની પ્રેરણા મળી. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ‘ઋગ્વેદાદિ મરાઠી ભાષાંતર’ એ નામનું એમણે વેદવિષયક એક સ્વતંત્ર માસિક શરૂ કર્યું. એમાં ઋગ્વેદના ભાષાંતરની સાથે એમણે જે ટિપ્પણીઓ લખી છે તે પરથી તેઓનો એ વિષયનો કેટલો જાણે અભ્યાસ હતો તે જણાઈ આવે છે. એમના વેદ વિશેના મરાઠી લેખોનો સંગ્રહ એમના પ્રખ્યાત શિષ્ય આળશાસ્ત્રી હરદાસે ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

પહેલા નાગપુરથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘નીરજોલ્લાસ’ નામના માસિકમાં કૃષ્ણશાસ્ત્રીના એક પૂર્વજ અનંત ભટ્ટ માટે એક આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. અનંત ભટ્ટને પ્રત્યક્ષ ભગવાન વેદવ્યાસે દર્શન દીધાં હતાં અને એવું વરદાન આપ્યું હતું કે તારા કુળમાં બધા વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે. ત્યાર બાદ આ વંશના જ એક વિદ્વાન આત્મારામ ભટ્ટ કાશીમાં જ્યારે કથા કરતા હતા ત્યારે તે સાંભળવા ચિરંજીવી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પોતે આવતા. પુરાણ કહેતા કહેતા એક દિવસે પાંડવપુત્રોને સૂતેલા મારી નાખવા બદલ એમણે અશ્વત્થામાની આકરી ટીકા કરી; તેથી શ્રોતૃસમુદાયમાં ખેડેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના વેશમાં આવેલા અશ્વત્થામાએ ગુસ્સે થઈને આત્મારામ ધુલેને એવો શાપ આપ્યો કે તારા વંશમાં ફક્ત સાત પેઢી સુધી જ વિદ્વાતા જળવાઈ રહેશે. આ દંતકથાની સત્યતા માટે કાંઈ પણ કહેવું અઘરું છે પણ એક રીતે એ શાપવાણી સાચી પડી છે. આત્મારામ શાસ્ત્રી ધુલેથી કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ધુલે જમી પેઢીના વિદ્વાન વારસ હતા અને કૃષ્ણ શાસ્ત્રીને અપત્ય ત હોવાથી ધુલે વંશનું પાંડિત્ય અસ્ત પામ્યું છે.

નાગપુરની પરંપરામાં બીજી વિશેષ નોંધપાત્ર વ્યક્તિ તરીકે ગંગાધર શાસ્ત્રી મંગરજીકરને ગણાવી શકાય. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૯૦ની આસપાસ થયો. રઘુજી ભોસલેના દરબારમાં એમના પિતા પુરાણિક હતા. એમણે ‘ભામાવિલાસઃ’, ‘ગુસ્તત્ત્વવિચારઃ’, ‘રામપ્રમોદઃ’, ‘અપરાધમાર્જનમ્’, ‘રાધાવિનોદઃ’, ‘ગણેશલીલા’, ‘વિલાસગુચ્છઃ’, ‘રતિકુતૂહલમ્’, ‘પ્રસન્નમાધવમ્’, ‘ચિત્રમંજૂષા’, ‘ગંગાષ્ટપદી’ અને ‘સંગીતરાધવમ્’ નામના કાવ્ય ગ્રંથો લખ્યા. એમાંથી ‘સંગીતરાધવમ્’ ‘ગીતગોવિદ’ની પરંપરાનું કાવ્ય છે. ‘જૈમિની-અશ્વમેધ’ નામનું એક મરાઠી કાવ્ય પણ એમણે લખ્યું છે. શંકરાચાર્યની ‘માનંદલહરી’ પર એમણે ગદ્ય અને પદ્યમાં ટીકા લખી છે. ગંગાધર શાસ્ત્રીનું બધું સાહિત્ય નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલયના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં વ્યવસ્થિત રીતે મૂકેલું છે.

ધુલે અને મંગરજીકર સિવાય પણ નાગપુરમાં બીજા કેટલાંક વિદ્વાન કુળો હતાં. એમાં વખરે કુળના પં. ગમ્મનન શાસ્ત્રી, ધાટે કુળના ભટ્ટજી શાસ્ત્રી અને આળશાસ્ત્રી, રોડે કુળના પ્રભાકર શાસ્ત્રી, જપે કુળના

શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી (જે શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી હરદાસ તરીકે ઓળખતા હતા), તેલંગ કુળના કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ઇત્યાદિ ખ્યાતનામ સંસ્કૃત પંડિતો થઈ ગયા. એમણે સંસ્કૃતમાં ખાસ એવું લેખન કર્યું નથી, પણ એમને કારણે નાગપુરની સંસ્કૃત વિદ્યાની પરંપરા જળવાઈ રહી છે.

—શ્રી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી—

આધુનિક સમયના યોગી અને સંત પુરુષોમાં શ્રી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી એક મહત્વની વ્યક્તિ ગણાય છે. એમના શિષ્યો અને પ્રાશિષ્યો મહારાષ્ટ્રમાં અને અન્ય સ્થળોએ ઠેર ઠેર વિખરાયેલા છે. એમના પિતા ગણેશ ભટ્ટજી જે એ અને માતા રમાબાઈ સાવંતવાડી સંસ્થાનના માણગાંવમાં રહેતા હતાં. શક ૧૭૭૬ શ્રાવણ વદ પાંચમના દિવસે આ ધર્મપરાયણ માતૃપિતાને ત્યાં વાસુદેવનો જન્મ થયો. એમનું સંસ્કૃત શિક્ષણ એમના દાદા હરિ ભટ્ટ પાસે થેર જ થયું. ઉપનયન બાદ કુળપરંપરાનુસાર વેદાધ્યાન અને બીજી ઉપાસનાનો સંસ્કાર એમના પર થયો. હરિ ભટ્ટના મૃત્યુ પછીનું વેદાધ્યયન તેઓએ વેદમૂર્તિ તાત્યા ભટ્ટજી ઉકીડવે અને ભાસ્કર ભટ્ટજી આળેકર પાસે કર્યું. નાનપણથી જ એમનું જીવન ખૂબ વ્રતસ્થ હતું. જુદા જુદા પ્રકારના પુરસ્કારોને કારણે એમણે મંત્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. અને તેથી સમાજમાં એમના માટે ખૂબ કુતૂહલ જાગૃત થયું હતું. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે એમનાં લગ્ન થયાં. એમની પત્નીનું નામ અન્નપૂર્ણા હતું. વિવાહ બાદ બે વર્ષે પિતાના મૃત્યુને કારણે કુટુંબનો બધો ભાર આ વૈરાગ્યશીલ વાસુદેવ પર આવી પડ્યો. છતાં પણ એમની સાધના તો ચાલુ જ હતી. શકે ૧૮૧૩ના વૈશાખમાં એમનાં પત્નીનું અવસાન થયું. પત્નીના મૃત્યુના ચૌદમા દિવસે જ એમણે સંન્યાસ લીધો. એ જ રાત્રે શ્રી ગોવિન્દ શાસ્ત્રીએ એમને પ્રણવનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર બાદ તેઓ ફરતા ફરતા ઉજ્જયિની આવ્યા. ત્યાં નારાયણ સ્વામી પાસેથી તેઓએ દંડ ગ્રંથો કર્યાં. દંડગ્રંથો સમયે નારાયણ સ્વામીએ એમના શિષ્યનું વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી એવું નામ રાખ્યું. ત્યાર બાદ ઈ. સ. ૧૮૯૧ દરમ્યાન એમણે ધાર્મિક પદયાત્રા શરૂ કરી. આ પદયાત્રા લગભગ ઈ. સ. ૧૯૧૪ સુધી અખંડ ચાલુ હતી. સિંધ, પંજાબ, કાશ્મીર અને બંગાળ એ ચાર પ્રાંત સિવાય બધાં સ્થળો એમણે પોતાના વસવાટથી પાવેન કર્યાં છે. હજારો દુઃખી લોકોને એમણે દુઃખમુક્ત કર્યાં, સાધકોને પરમાર્થનો માર્ગ બતાવ્યો. એ સમયમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ ચાર દિવસ કરતાં વધુ સમય તેઓ એક સ્થળે રોકાતા નહોં. ચાર્તુમાસમાં તેઓ એક જ સ્થળે સ્થિર રહેતા. પ્રવાસમાં તેઓ ભોજન પહેલાં ૪૦ થી ૫૦ માર્છલિનો પ્રવાસ કરતા. પૂનાના શ્રી દ ધૂં કવીશ્વરે એમનું સવિસ્તર જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. એમણે એમના જીવનની નાનીમોટી ઘટનાઓ પણ એમાં નોંધી છે. એમનું સમગ્ર જીવન યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ચતુર્માસોથી પરિપૂર્ણ છે. જાસાસુએ એ ચરિત્ર મૂળમાં જ જોવું. આ સંત પુરુષે એમના તાપસી અને પ્રવાસી જીવન દરમ્યાન સંસ્કૃત ભાષાની મોટી સેવા કરી છે. મહારાજના શિષ્ય શ્રી વામનરાવ ગુળવણી મહારાજ (પૂતા)એ ‘શ્રી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી ગ્રંથમાળા’ તરફથી એમના બધા ગ્રંથો એકઠેર ૧૨ ખંડમાં પ્રકાશિત કર્યા છે. એમાંથી કેટલાક ગ્રંથોનો ટૂંકો પરિચય નીચે આપ્યો છે.

શિક્ષાત્રયમ્—આ ગ્રંથમાં કુમારશિક્ષા, યુવાશિક્ષા અને વૃદ્ધશિક્ષા એવા ત્રણ ભાગ છે અને એમણે પોતાના શ્લોકો પર પોતે જ વિદ્રતાપૂર્ણ ટીકા પણ લખી છે. શ્રી રાજેશ્વર શાસ્ત્રી દ્રાવડે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી છે. અર્વાચીન સમયના એક શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથને ગણવાની શકાય.

ગુરુચરિત્રમ્—(દ્વિસાહસ્રી—એક જાતનો આર્યા જેવો છંદ) શ્રી સરસ્વતી ગંગાધરે મરાઠી ભાષામાં લખેલા ઓવીબદ્ ‘ગુરુચરિત્ર’ નામના મંત્રસિદ્ધ ગ્રંથનું આ સંસ્કૃત રૂપાંતર છે. આ ગુરુસ્તુતિમાં

માનસપૂજા, અપરાધક્ષમાપનસ્તોત્ર અને અષ્ટોત્તરશતનામાવલીનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથમાં એકંદરે ૨૩ અધ્યાય છે અને છેલ્લે યોગરહસ્ય અને બોધરહસ્ય એવાં બે પ્રકરણો છે. મરાઠી ગુરુચરિત્રનો સંપૂર્ણ કથા-ભાગનો આમાં સમાવેશ છે અને એ ઉપરાંત દત્તપ્રભુએ યદુ, પ્રહ્લાદ અને કાર્તીવીર્યને આપેલો ઉપદેશ ચોથા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યો છે. શરૂના ૧૩ અધ્યાયોમાં જ્ઞાનયોગ, ૧૪ થી ૧૮ અધ્યાયમાં કર્મયોગ અને છેલ્લે પાંચ અધ્યાયમાં ભક્તિયોગનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ ગ્રંથ એમણે શકે ૧૮૦૬માં જ્યારે તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા ત્યારે માણુગાંવ મુકામે લખ્યો હતો. શકે ૧૮૨૧માં એટલે તે પછી ૧૫ વર્ષે એમણે એના પર સંસ્કૃત ટીકા પ્રભાસણુપાટણુ અને દ્વારકામાં લખી. આ બે હજાર શ્લોકોવાળા ગુરુચરિત્રનો ગદ્યાત્મક સંસ્કૃત સારાંશ પણ એમણે લખ્યો છે અને એ ‘ચૂળિકા’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ગ્રંથ માટે કેટલીક અદ્ભુત કથાઓ શ્રી વામન દત્તાત્રેય ગુળવણીએ એમના નિવેદનમાં આપી છે. કાશીના વિખ્યાત પંડિત હરિરામ શાસ્ત્રી શુકલે (વાચસ્પતિ મિશ્રની સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી પર ઉત્તમ ટીકા સુષમાના લેખક) આ ગુરુચરિત્રની સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના લખી છે.

શ્રીગુરુસંહિતા—આ ગ્રંથ મરાઠી ગુરુચરિત્રનો સંસ્કૃત અનુવાદ છે. આ અનુવાદ પાછળનો હેતુ એમણે પોતે જ નીચેના શબ્દોમાં આપ્યો છે.

ચરિતં યન્મહારાષ્ટ્રભાષયા રચિતં હિતમ્ ।

સરસ્વત્યાશ્રયવિપ્રેણ વચ્ચિ તદ્દેવભાષયા ॥

મહારાષ્ટ્રીય—ભાષા તુ ન સર્વવિષયોચિતા ।

અતઃ સુગમયા દેવવાણ્યેદં તન્યતે મિતમ્ ॥

ગંગાકિનારે ચાતુર્માસ નિમિત્તે જ્યારે એમનું રોકાણ હતું ત્યારે શકે ૧૮૨૪માં એકાવન અધ્યાયનો આ મહાન ગ્રંથ લખ્યો. સામાન્ય વાચકો પણ સમજી શકે એવી સરળ અને સુખોદ્ધ લાખામાં આ ગ્રંથ લખાયો છે. આ ગ્રંથના સારાંશ રૂપે એક ગદ્યચૂળિકા પણ એમણે કાવેરી નદીના કિનારે તાંબોરના સંધ્યા-મઠમાં શકે ૧૮૨૯માં લખી છે. એક હજાર પૃષ્ઠોવાળા આ ગ્રંથમાં એનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ ઉપરાંત ‘શ્રીગુરુચરિત્રત્રિશતીકાવ્યમ્,’ ‘શ્રીદત્તચમ્પૂ,’ ‘શ્રીદત્તપુરાણમ્’ (સંસ્કૃત ટીકા સાથે) ગ્રંથ અને ‘વેદનિવેદનિસ્તોત્રમ્,’ ‘શ્રીકૃષ્ણલહરી’ જેવા કેટલાક સ્તાવો પણ ટીકા સાથે લખ્યા છે.^{૧૬} શ્રીગુરુસંહિતા નામના ગ્રંથ ઉપર ધારવાડની શંકરાચાર્ય પાઠશાળાના આચાર્ય શ્રી ભાલચંદ્ર શાસ્ત્રી જીપિનખેટગિરીએ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પણ લખી છે.

શકે ૧૮૩૫ના ચાતુર્માસમાં નર્મદાતીરે ગરુડેશ્વરમાં એમનું વાસ્તવ્ય હતું ત્યાં જ શકે ૧૮૩૬ના અષાઢ શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે તેઓ સમાધિસ્થ થયા. એમના અનુયાયીઓએ ગરુડેશ્વરમાં એમનું સુંદર સમાધિ-મંદિર બંધાવ્યું છે.

શ્રીબેલ્લમકોણ્ડ રામરાય

પ્રાચીન સમયમાં શ્રીશંકરાચાર્ય, મધુસૂદન સરસ્વતી, જ્ઞાનેશ્વર વગેરે સત્પુરુષોએ અદ્વૈતાધિકારમાં જ અલૌકિક ગ્રંથલેખનનું કાર્ય કર્યું છે એ હકીકત પર આજકાલના, પોતાને નવમતવાદી કહેવડાવનારા

૧૬ શ્રી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતીના બધા મુદ્રિત ગ્રંથો શ્રી દત્તાત્રેય ગુળવણી ૨૦, નારાયણ પેઠ પુના-૨માં મળે છે.

આધુનિક વિદ્વાનો ધણુખરું વિશ્વાસ રાખતા નથી. એમની અશ્રદ્ધાનું ખંડન કરવા માટે શ્રી બેલ્લમકોંડ રામરાયને આધુનિક સમયના ઉદાહરણરૂપ ગણાવી શકાય. શકે ૧૭૯૭ (ઈ. સ. ૧૮૭૫)માં માગશીર્ષ માસમાં આંધ્ર પ્રાંતના નરસારાવુપેટ પાસેના પમિકુપાડુ નામના અગ્રહારમાં રામરાયનો જન્મ થયો. એમની માતાનું નામ હતુમામ્બા અને પિતાનું નામ મોહનરાય હતું. પાંચ વર્ષની ઉંમરે રામરાયે વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત કરી. લગભગ એ જ સમયે એમના પિતાનું અવસાન થયું. તેથી તેઓ એમના કાકાને ત્યાં રહેવા ગયા. અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે કાકાએ એમનું નામ ગર્તપુરીની એક શાળામાં દાખલ કર્યું. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેઓ ત્રીજા ધોરણમાં લખતા હતા ત્યારે કોઈક અસાધ્ય રોગને કારણે એમને શિક્ષણ છોડવું પડ્યું. ત્યાર બાદ પણ એમની શારીરિક અસ્વસ્થતાને કારણે તેઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે અન્ય સ્થળે જઈ શક્યા નહીં. ઘેર રહીને જ એમણે સંસ્કૃતનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. પંદર વર્ષની ઉંમરે સીતારામ નામના પંડિત પાસે રઘુવંશથી સંસ્કૃતના અધ્યયનની શરૂઆત કરી. રામરાય બાળપણથી જ હયગ્રીવના ઉપાસક હતા. એ સમય દરમિયાન એમને સ્વપ્નમાં કાંઈક સાક્ષાત્કાર થયો અને દમ્ભાલપાણ્ડુ નામના ગુરુ પાસે જવાનો આદેશ મળ્યો. સ્વપ્નની સત્યતા પારખવા માટે રામરાય તે ગામમાં ગયા. ત્યાં તેઓ રત્નગુરુના પરિચયમાં આવ્યા. ગુરુએ શીખવેલી પદ્ધતિ અનુસાર એમણે ઉપાસનાની શરૂઆત કરી. એ ઉપાસનાના પ્રભાવને કારણે રામરાયમાં વિલક્ષણ કાવ્યશક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. સોળ વર્ષની કાચી ઉંમરે જ એમણે રુક્મિણીપરિણયચમ્પૂ: (ટીકા સાથે) અને કૃષ્ણલીલાતરંગિણી જેવા શ્રેષ્ઠ કાવ્યો લખ્યાં. કાવ્યના પ્રભાવને લીધે એક નાનકડા ગામડામાં રહેનારા આ બાળકાવિની કીર્તિ સમગ્ર આંધ્ર પ્રદેશમાં ફેલાઈ. રામરાયની એ અલૌકિક શુદ્ધિને કારણે ‘બુદ્ધિમતે કન્યાં પ્રયચ્છેત્’ એ શાસ્ત્રવચનનાનુસાર વેલૂરના સિંગરાડ વંશના વેંકટરમણ નામના એક ધનિકે આદિલક્ષ્મી નામની પોતાની કન્યા સાથે એમનો વિવાહ કર્યો. રામરાયનો ગૃહસ્થાશ્રમ એ જાણે કે એક તપશ્ચર્યા જ હતી. દરરોજ એક હજાર ગાયત્રી-જપ અને અન્ય ઉપાસના બાદ સાંજ સુધી એમનું અધ્યાપન કાર્ય ચાલતું. સાયંસંધ્યા બાદ ફરીથી ગ્રંથસંશોધન, ગ્રંથલેખન, તત્ત્વચિંતનના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનોપાસના શરૂ થતી. અધ્યાપન જેટલું જ અધ્યયનનું કામ અવરિત ચાલુ રહેતું. રામશાસ્ત્રી નામના ગુરુ પાસે ત્રણ મહિનામાં સંપૂર્ણ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને ત્રણ મહિનામાં જ સુબ્રહ્મણ્ય સુધીન્દ્ર શાસ્ત્રી પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એમણે પૂર્ણ કર્યો. સિદ્ધાન્તકૌમુદીની ‘શરદરાત્રિ:’ નામની ટીકા આ અધ્યયન દરમિયાન જ એમણે લખી. એ જોઈને એમના ગુરુને પણ ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. ‘તારી આ ટીકા એ જ મારી ગુરુ દક્ષિણા છે.’—એવા ભાવપૂર્ણ શબ્દોમાં એમણે એ ટીકા માટેનો પોતાનો આદર વ્યક્ત કર્યો છે. ત્યારબાદ સુબ્રહ્મણ્ય ગુરુએ પણ દક્ષિણા તરીકે નવકાલિદાસ નામના કવિએ લખેલા ચમ્પૂભાગવત ઉપર ટીકા લખવાનો આદેશ આપ્યો. રામરાયે પોતાના ગુરુની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને એમની ઇચ્છા પૂરી કરી.

રામરાયે ૩૮ વર્ષની ટૂંકી જીવનયાત્રામાં ૧૪૩ સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા. એમાંથી ૨૫ ગ્રંથોનાં નામ નીચે આપ્યાં છે:

- (૧) શ્રીભગવદ્ગીતાભાષ્યાર્થપ્રકાશિકા ।
- (૨) રુક્મિણીપરિણયચમ્પૂ: (ટીકા સહિત) ।
- (૩) કૃષ્ણલીલાતરંગિણી કાવ્ય (ટીકા સહિત) ।
- (૪) સમુદ્રમંથનચમ્પૂ: ।
- (૫) કન્દર્પદર્પવિલાસ-માળા: ।
- (૬) શારીરકચતુસ્ત્રીવિચાર: ।
- (૭) શઙ્કરાશઙ્કર માધ્યવિમર્શ: ।
- (૮) વેદાન્ત-કૌસ્તુભમ્ ।
- (૯) અદ્વૈતવિજય: ।
- (૧૦) મુરારિનાટકવ્યાખ્યા ।
- (૧૧) વિવર્ણાદિવિષ્ણુસહસ્ર-

નામાવલી । (૧૨) હકારાદિહયગ્રીવંસહસ્રનામાવલી । (૧૩) હયગ્રીવાષ્ટોત્તરમ્ । (૧૪) હયવદન-
શતકમ્ । (૧૫) દશાવતારાષ્ટોત્તરાણિ । (૧૬) ધર્મપ્રશંસા । (૧૭) ધનવર્ણનમ્ । (૧૮) કામ-
મીમાંસા । (૧૯) ત્રિમતસમ્મતમ્ । (૨૦) વિદ્યાર્થીવિદ્યોત્તનમ્ । (૨૧) રામાયણાન્તરાર્થઃ ।
(૨૨) ભારતાન્તરાર્થઃ । (૨૩) મોક્ષપ્રાસાદઃ । (૨૪) બ્રાહ્મણશબ્દવિચારઃ । (૨૫) અદ્વૈતવિજયઃ ।

આપણા આ મર્યાદિત ગ્રંથમાં ખેલ્લમકોડ રામરાયના સંપૂર્ણ ગ્રંથોની યાદી આપવી પણ અશક્ય છે. એમનાં ગ્રંથોનું જો ટૂંકમાં વર્ણન કરવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પછી જે જે વિદ્વાનોએ શાંકરસિદ્ધાંતના ખંડન માટે જે જે યુક્તિવાદ કર્યો છે તે બધાનું ખંડન ખેલ્લમકોડ રામરાયે શંકરાચાર્યની પ્રસન્નગંભીર શૈલીમાં કર્યું છે. શાંકરસિદ્ધાંતની પુનઃસ્થાપનાનું આવું મહાન કાર્ય રામરાય સિવાય બીજા કોઈએ કર્યું નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

એક વખત કોઈકે રામરાયને કહ્યું કે, ‘તમારી આ ગ્રંથસંપત્તિ મુદ્રિત ન થાય તો એનો સમાજને પરિચય થશે નહીં. તો એના મુદ્રણની તમે કાંઈક વ્યવસ્થા કરો.’ ત્યારે રામરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું કે, ‘કાલિદાસ વગેરે પ્રાચીન કવિઓએ એમના ગ્રંથો મુદ્રિત થાય એ આશાથી થોડા જ લખ્યા હતા ?

“મન્યા જીવયુતાઃ પ્રકાશપદવીં ગચ્છેયુરાર્યાદૃતાઃ ।

નિર્જીવા યદિ તે પ્રકાશરહિતા નચ્ચેયુરેષા સ્થિતિઃ ॥”

હું જીવનપર્યંત વેદાન્ત વિશે ગ્રંથો લખ્યા કરીશ. મારા પછી કોઈક ધાર્મિક ધનવાન એ પ્રકાશિત કરશે.

આ રીતે બ્રહ્માચર્યનમાં સેમય પસાર કરતા હતા ત્યારે એમને મધુમેહ થયો અને એ વ્યાધિમાં જ ૩૮ વર્ષની નાની ઉંમરે જ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. ગુંદૂર જિલ્લાના નરસારાવુપેટ ગામના શ્રી કવિતા વેંકટ-સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીએ શ્રી આંજનેય વગેરે ધાર્મિક ધનિકોની સહાયથી રામરાયના ગ્રંથોના પ્રકાશનનું કાર્ય હાથ ધર્યું છે. દુર્ગાનિગ્રહમ્ કાવ્યના લેખક પુલ્ક ઉમામહેશ્વર શાસ્ત્રીએ સો શ્લોકોમાં એમનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. એના આધારે જ અમે અહીં આ પરિચય આપ્યો છે. ૧૭

x

x

x

પ્રજ્ઞાચક્ષુ ગુલાબરાય મહારાજ

ભારતમાં આજસુધી અનેક સાધુસંતો થઈ ગયા, અને એમના અદ્વિત જીવનચરિત્રને કારણે તેઓ ખ્યાતિ પામ્યા; પણ એમના જીવનના આ અદ્વિત ભાગ પર આજનો તથાકથિત સુશિક્ષિત સમાજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવને કારણે વિશ્વાસ રાખતો નથી. શ્રી ગુલાબરાય મહારાજનું ચરિત્ર પણ જૂના સાધુઓનાં ચરિત્રની જેમ જ અદ્વિત છે, અને એમના ચમત્કારોથી પરિચિત વ્યક્તિઓ આજે પણ હયાત છે. તેથી એ બાબતમાં શંકાને કોઈ અવકાશ નથી. જન્મોદ્ધાર હોવા છતાં પણ ફક્ત ચોત્રીસ વર્ષની ટૂંકા જિંદગીમાં એમણે જે અલૌકિક સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે તે પણ એક આશ્ચર્યકારક બીજા છે.

૧૭. ખેલ્લમકોડ રામરાયના પ્રકાશિત ગ્રંથો મેળવવાનું સ્થળ-શ્રી કવિતા વેંકટ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી, શ્રીરામ કવિતા ગ્રંથમાલા સંપાદક નરસારાવુપેટ, જી. ગુંદૂર, આંધ્રપ્રદેશ

વિદ્વંસમાં અમરાવતી જિવ્હવાના માધાન ગામમાં ગોદુળ મોહોડ નામનો એક શિવભક્ત ખેડૂત રહેતો હતો. એની પત્નીનું નામ અલોકાબાઈ હતું. આ દમ્પતિને ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૯૨માં આ સંતપુરુષનો જન્મ થયો. નાનપણમાં જ કોઈક ખીમારીને કારણે એ બાળક અંધ બન્યું. પણ ત્યારથી જ કેટલાક ચમત્કારો શરૂ થયા એવું એમના ચરિત્રકાર કહે છે. ગામના મંદિરમાં જે કીર્તન-પ્રવચન ચાલતાં. તેમાંથી રામાયણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોનું જ્ઞાન આ અંધ બાળકને મળી રહેતું. પુરાણશ્રવણ એ જ એનું અધ્યયન હતું. પંદર વર્ષની ઉંમરથી જ એમના મુખમાંથી સંત તુકારામ જેવી અભંગવાણી ઉદ્ભવી. અમૃતાનુભવ જેવા ગહન ગ્રંથો પર પ્રવચન કરવાની ક્ષમતા આ ઉંમરમાં તેઓ મેળવી શક્યા. દસમા વર્ષે જ સીતારામજી બોયરને ત્યાં તેઓ કોઈક કારણસર ગયા હતા ત્યારે એમણે એમને કહ્યું કે ‘આ લીધું નાળિયેર જાલ કાઢ્યા વગર જો એક મુક્કામાં ફેાડી આપે તો હું તારો વિવાહ મારી પૌત્રી સાથે કરી આપું.’ આ શરત એમણે પૂરી કરી અને એમનો વિવાહ થયો.

અભિજાત શ્રદ્ધાળુ અંતઃકરણને કારણે એમનો બધો સમય ધર્મશિરોપાસનામાં પસાર થતો હતો. એમની પાસે જે સુશિક્ષિત માણસ આવે તેમની સાથે સંવાદ દ્વારા તેઓ જ્ઞાન મેળવી લેતા હતા. ખૂબ ટૂંક સમયમાં જ એમનામાં એક જાતની સર્વજ્ઞતા આવી ગઈ હતી. એમનું સર્વસ્પર્શી જ્ઞાન જોઈને લોકો એમને પૂછતા કે ‘મહારાજ આ સર્વજ્ઞતા આપે ક્યાંથી મેળવી ?’ ત્યારે તેઓ જવાબ આપતા કે ‘આ તો તાતક્રમા છે !’ અને આ તાત એટલે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ. યુલાબરાવ મહારાજે દરેક ગ્રંથના પ્રારંભમાં—

उमा माता पिता शम्भुगुरुर्ज्ञानेश्वरो महान् ।

पतिः कृष्णो राधिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥

આ શ્લોક દ્વારા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. પોતાનો નિર્દેશ તેઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરકવ્યકા’ તરીકે કરાવે છે. જુવાનીમાં માધાન છોડી તેઓ અમરાવતી રહેવા આવ્યા. એ સમયે લ. ર. પાંગાકર, કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી, આદિત્યરામ ભટ્ટાચાર્ય, દાદાસાહેબ ખાપડે, પ્રિયનાથ મુખોપાધ્યાય, બાલસરસ્વતી રાનડે, ભવાનીશંકર નિયોગી, લોકનાયક બાપુજી અણે જેવા પ્રખ્યાત પંડિતોએ મહારાજની સાથે ચર્ચા કરીને એમની આદિત્ય બુદ્ધિનો અનુભવ લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં (શકે ૧૮૩૭ ભાદ્રપદ શુ. બારસ)ના દિવસે ૩૪ વર્ષની ઉંમરે એમણે દેહત્યાગ કર્યો. આટલી ટૂંકી જિંદગીમાં એમણે સંસ્કૃત, મરાઠી અને હિંદીમાં જે વિપુલ અને વિવિધ સાહિત્યસંપદા નિર્માણ કરી તે આજના યુગમાં એક આશ્ચર્યકારક ખીના છે. મહારાજના ઉત્તરાધિકારી વેદાન્તકેસરી શ્રી બાબાજી મહારાજ પંડિત અને એમના મદદનીશ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર ઉદ્ભવ માંદેરેએ મધુરાદૈત મંડળ (અમરાવતી) સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

સંસ્કૃત પર એમણે આટલું અદિત્ય પ્રભુત્વ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું એ એક રહસ્ય છે. એમનું સાહિત્ય વાંચતી વખતે શંકરાચાર્યની પ્રસન્નગંભીર શૈલી વારંવાર યાદ આવે છે. ‘નારદીયમ્ભક્તિસૂત્ર ભાષ્યમ્’, ‘બાલવાસિષ્ઠમ્’, ‘શાન્તસમન્વયઃ’, ‘ઉચ્છિષ્ટપુષ્ટિલેશઃ’, ‘શ્રીધરોચ્છિષ્ટપુષ્ટિઃ’, ‘તત્ત્વબોધઃ’, ‘આગમદીપિકા’, ‘ષડ્દર્શનલેશસંગ્રહઃ’, ‘યુક્તિતત્ત્વાનુશાસનમ્’, ‘ઋગ્વેદટિપ્પણી’, ‘સચ્ચિન્નિર્ણયઃ’, ‘મક્તિતત્ત્વવિવેક’, ‘અન્તર્વિજ્ઞાનસંહિતા’, ‘દુર્ગાતત્ત્વમ્ (સૂત્રબદ્ધ)’, ‘ઈશ્વરદર્શનમ્ (સૂત્રબદ્ધ)’, ‘પ્રિય પ્રેમોન્માદઃ’, ‘સ્વમતનિર્ણયઃ’, ‘શિશુબોધવ્યાકરણમ્ (સૂત્રમય)’, ‘કાવ્યસૂત્રસંહિતા’, ‘ભિષગિન્દ્રશ્ચીપ્રભા’, ‘માનસાયુર્વેદઃ’, ‘પુરાણમીમાંસા’ (સૂત્રબદ્ધ) આટલા ગદ્ય, પદ્ય, સૂત્રબદ્ધ અને કારિકાબદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથો મહારાજે લખ્યાં છે. એ બધા ‘સૂક્તિરત્નાવલી’ નામના ખંડમાં પ્રકાશિત થયા છે. આ જાતના

એકંદર અઢાર અંથોમાં મહારાજનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે. એમાંથી ‘સમ્પ્રદાયસુરતરૂ’, ‘અલૌકિકવ્યાખ્યાનમાલા’, ‘હરિપાઠરહસ્ય’, ‘ભાગવતરહસ્ય’, ‘સમયોપદેશ’, જેવા મરાઠી અંથો આધ્યાત્મિક વિષયના અભ્યાસને ઘણા માર્ગદર્શક થાય એવા છે.

પોતાના આ વાક્યમલકારમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાન્તો એમણે ‘સ્વમતનિર્ણયઃ’ નામના પુસ્તકમાં શ્લોકબદ્ધ કર્યા છે એમાંથી કેટલાક નીચે આપ્યા છે :

શાઙ્કરજ્ઞાનસંયુક્ત ભગવદ્ભક્ત્યલંકૃતમ્ ।
 યદ્ વાક્યં તત્ પ્રમાણં સ્યાદિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 ધર્મો જ્ઞાનં હરેર્ભક્તિઃ પાલનીયં ત્રયં સદા ।
 નીતિઃ કાલાનુરોધેનાસ્તિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 સત્ત્વવૃદ્ધિર્ભવેદ્યેનાન્યગુણદ્વયઘાતિની ।
 સ હિ ધર્મો ન ચાન્યઃ સ્યાદિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 સ્વધર્મે પરધર્મે વા યત્સત્ત્વફલસાધકમ્ ।
 તત્તદસ્તુ પરં ધર્મ્યમિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 પશૌ દણ્ડઃ શિશૌ મૌનં શઠે શાઠ્યં મુનૌ રતિઃ ।
 સમ્યેષુ સમ્યતા નીતિરિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 શ્રોતવ્યં શ્રુતિશાસ્ત્રાભ્યાં મન્તવ્યં ચોપપત્તિભિઃ ।
 ધ્યાનાદનુભવાજ્ઞાનમિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 ધાર્મિકાસ્ત્રપિ નારીષુ જનની-કન્યકાદિષુ ।
 વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્ય ઇતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥
 વિષ્ણુ સવ્યે દ્વિદિ ધ્યાયેદ્ વામે દ્વિદિ મહેશ્વરમ્ ।
 સહસ્રારે ગુરુ ધ્યાયેદિતિ સ્વમતનિર્ણયઃ ॥

પંડિત હર્ષીકેશ ભટ્ટાચાર્ય

કલકત્તા પાસે ભટ્ટાપલ્લી નામના ગામમાં એક વિદ્વાન કુળમાં હર્ષીકેશ ભટ્ટાચાર્યનો જન્મ થયો હતો. એ જ ગામની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં એમણે પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. ત્યારબાદ નવી આંગ્લવિદ્યાનું અધ્યયન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. પણ એ સમયમાં મ્લેચ્છ ભાષાનું અધ્યયન પાપ ગણાતું. પોતાની ઇચ્છા આ ગામમાં પૂરી થશે નહીં એવું લાગતાં તેઓ પંજાબ ગયા. લાહોરના સંસ્કૃત વિશ્વાવધાલયમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી એમ બન્ને ભાષાનો અભ્યાસ એમણે શરૂ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૩માં શાસ્ત્રી-પરીક્ષામાં એમણે પહેલો ક્રમાંક મેળવ્યો અને એમનું નામ વિશેષ જાણીતું થયું. ત્યાર બાદ લાહોરની સરકારી આરિએન્ટલ કોલેજમાં એમણે સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક તરીકે દસ વર્ષ કામ કર્યું.

પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તે સમયે ડૉ. જી. ડબ્લ્યુ. લિટનર રજિસ્ટ્રાર તરીકે હતા. લિટનર મહોદય ગ્રીક, લેટિન, ફ્રેન્ચ એવી પાશ્ચાત્ય અને ફારસી, ઉર્દૂ, હિન્દી વગેરે પૌર્વાત્ય ભાષાઓ સારી રીતે જાણતા. એમણે સંસ્કૃતનો પણ ખૂબ ઉત્સાહથી અભ્યાસ કર્યો હતો. પંજાબ વિશ્વાવધાલયની સ્થાપના પણ એમની

પ્રેરણાથી જ થઈ હતી. હૃષીકેશ ભટ્ટાચાર્યનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું પ્રભુત્વ ધ્યાનમાં લઈને એમણે વિદ્યોદય નામનું સંસ્કૃત માસિક શરૂ કરવા તેઓને પ્રોત્સાહિત કર્યા. હિટનર સાહેબની પ્રેરણાથી જ તેઓએ એ માસિકના તંત્રીસ્થાનની ધુરા સંભાળી, અને ૪૪ વર્ષ સુધી પોતાના પાંડિત્યપૂર્ણ અને હૃદય લેખોથી એ માસિક લોકપ્રિય બનાવ્યું. ભટ્ટાચાર્યના ભાષાપ્રભુત્વ માટે જયપુરના મ. મ. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી લખે છે કે

“સંસ્કૃતભારત્યાઃ યૌવનં પ્રહ્યાપયત્યપિ પુરાતને સમયે યત્સત્યં વિરલા એવ આસન્ ઈદશાઃ પ્રબન્ધારઃ । દૂરે તુ અથ ઈદશાનાં કથા ।

મુદ્રયતિ વદનવિવરં મૃતભાષાવાદિનાં મુહેરાણામ્ ।

સ્મરયતિ ચ મટ્ત્વાણ મટ્ટાચાર્યસ્ય સા વાણી ॥

યથા ચાસ્ય ભાષાસૌષ્ઠ્યં તથા વિષયપ્રતિપાદનસરણિરપિ કમપિ પ્રગ્ભતાતિશયમાવહતિ । ક્વચિદિદાનીંતમ્—ધર્મ—દુર્દશાવર્ણને કરુણભોતોનિર્ઘ્નરઃ, ક્વચિદ્ વિદ્વદ્ભ્યઃ કર્તવ્યોપદેશે પ્રશાન્તમહાસાગર-ગાંભીર્યં, ક્વચિત્ કૌતુકેનૈવ દર્શનદૃષ્ટાર્થવિવેચનેડ્મુતચમત્કારઃ, ક્વચિત્ સ્વાર્થસક્તમાનવજાતિ-નિર્વૃણતાદર્શને વીમત્સકલ્લોહા, ક્વચિત્ તિરસ્કાં વનસ્પતિપ્રમૃત્તિનાં ચ સમાવર્ણનમુંલેન ઇદાનીંતનસમા-મિનયપરિહાસઃ, ક્વચિત્ સિંહાચપ્રસ્તુતપ્રશંસયા દૃપ્તજનરૌદ્રહ્યાતિઃ, ક્વચિત્ તિર્યક્ષુ—તત્કલ્પેષુ ચ સમુચિતમયાનકનિવેશનમ્ । ”

આ રીતે ભટ્ટાચાર્યે જિંદગીભર વિદ્યોદયનું તંત્રીસ્થાન સંભાળ્યું. માતાપિતાની વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે એમણે કલકત્તામાં નિવાસ કર્યો. એ સમયે એમણે કલકત્તાના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયના સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોની એક લાંબી યાદી સંપાદિત કરી.

ચૌદમી સદીના પદ્મનાથ નામના ગૌઠિલ પંડિતે લખેલા વ્યાકરણ પર ભટ્ટાચાર્યે ટિપ્પણી સાથે ભાષ્ય લખ્યું અને એ વ્યાકરણને વિશેષ પ્રતિષ્ઠા અપાવી. આ સુપદ્મ વ્યાકરણમાં પદ્મનાથે શાસ્ત્રીય અને લૌકિક વ્યાકરણ પદ્ધતિનો સમન્વય સાધ્યો છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં આ મહાન પંડિત દિવંગત થયા. ‘વિદ્યોદય’ના સંપાદનકાર્ય ઉપરાંત એમણે બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેની યાદી નીચે આપી છે :

(૧) સુપદ્મવ્યાકરણવ્યાખ્યાનમ્, (૨) કવિતાવલી, (૩) રાજપુત્રાગમનમ્, (૪) પ્રાકૃતવ્યાકરણમ્ (અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે) (૫) સંસ્કૃતશ્રુતબોધઃ, (૬) પ્રબોધચન્દ્રોદયનાટકવ્યાખ્યા । એમના આ બધાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ છે. ‘વિદ્યોદય’માંના એમના નિબંધોનો એક સંગ્રહ એમના એક શિષ્યે પ્રકાશિત કર્યો છે. એ ઉપરાંત એમનાં ચાર હિંદી પુસ્તકો લાહોરના મિહિરચંદ્રે પ્રકાશિત કર્યો છે અને દસ બંગાળી પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

વિદ્યાવાચસ્પતિ શ્રી. આર્યાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર

મહારાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત વૃત્તપત્રોનો આરંભ શ્રી આર્યાશાસ્ત્રીના કર્તૃત્વને આભારી છે. કોલ્હાપુર જિલ્લાના રાશિવડે ગામના રહીશ સદાશિવશાસ્ત્રી યુગવણીના આર્યાશાસ્ત્રી પુત્ર હતા. શકે ૧૭૯૭માં એમનો જન્મ થયો. પિતાના નિધનને કારણે નાનપણમાં જ પોતાના વતનમાંથી તેઓને કોલ્હાપુર આવવું પડ્યું. કોલ્હાપુર સંસ્થાનના અષ્ટપ્રધાનમંડળના શ્રી કાન્તાચાર્ય પ્રધાન પાસે તેઓએ સંસ્કૃતનું અધ્યયન કર્યું. અ. ૪૭

અધ્યયન બાદ કોલ્હાપુરમાં જ તેઓ રહ્યા. શકે ૧૮૧૫માં બંગાળમાં શ્રી જયચંદ્ર શર્મા સિદ્ધાન્તભૂષણ નામના પંડિતે ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’ નામની માસિક પત્રિકા શરૂ કરી. એના સંપાદક સાથે આપ્પાશાસ્ત્રીનો ગાઢ પરિચય હતો. એ જ સમય દરમિયાન વર્ગીય સંસ્કૃત પંડિત સંમેલન તરફથી એમને આમંત્રણ મળ્યું. ત્યાં પંડિત પરિષદમાં શાસ્ત્રીજીનું પાંડિત્ય જોઈને વિદ્વાનોએ એમને ‘વિદ્યાવાચસ્પતિ’ની પદવી આપી. ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’ના સંપાદક એમના ભાષાપ્રભુત્વથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા અને એમને એ માસિક પત્રિકાનું તંત્રીસ્થાન સોંપ્યું. આ રીતે શકે ૧૮૨૦થી એટલે તેવીસ વર્ષની ઉંમરથી આપ્પાશાસ્ત્રી ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’ના સંપાદક બન્યા. એ પત્રિકાનું કાર્યાલય થોડો સમય કોલ્હાપુરમાં એક મંત્રીમહોદયની હવેલીમાં હતું. એક વખત એ પત્રિકામાં શાહુ મહારાજા વિરુદ્ધ કેટલુંક લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું તેથી રાજાજીના સાર કાર્યાલય કોલ્હાપુરમાંથી બદલવું પડ્યું. ત્યારબાદ વાઈથી એ પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ. તે પછી શાસ્ત્રીજીએ ‘સુનૂતવાદિની’ નામની એક સાપ્તાહિક પત્રિકા શરૂ કરી. મોટા આકારનાં (કેસરી નામના મરાઠી વૃત્તપત્રના આકારનાં) ૪ પાનાં દર અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ કરવાં એ કાંઈ સહેલું કામ ન હતું, પણ આપ્પાશાસ્ત્રીએ એ કરી બતાવ્યું. ‘સુનૂતવાદિની’માં ધાણુંખરું સામાજિક અને રાજકીય પ્રકારનું લેખન પ્રસિદ્ધ થતું હતું. બે સામયિકોનું તંત્રીસ્થાન સાચવીને બીજાં પણ ધણાં સાહિત્યિક, સાર્વજનિક કામેમાં આપ્પાશાસ્ત્રી હમેશાં મગ્ન રહેતા. પુરાણગ્રંથોનો અનુવાદ, કાવ્યનાટકો પર ટીકાલેખન હમેશાં ચાલુ જ રહેતું. એમનાં સામાયિકોમાં સંશોધનાત્મક, સામાજિક વિવાદોનું ખંડનમંડનાત્મક અને આધુનિક વિજ્ઞાન પર લેખો તથા લોકમાન્ય ટિળક જેવા શ્રેષ્ઠ લેખકોનાં લેખોના અનુવાદ એમણે હંમેશાં આપ્યા છે. વારાસણેય ભારત-ધર્મ’ડોળે એમને ‘વિદ્યાલંકાર’ તથા ‘મહોપદેશક’ની પદવીઓ અર્પણ કરી છે. શ્રી અંગિકાદત્ત વ્યાસનો ‘શિવરાજવિજયમ્’એ શ્રેષ્ઠ ગદ્યગ્રંથ આપ્પાશાસ્ત્રીના ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’માં પહેલા પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ રીતે સંસ્કૃત ભાષાની સતત ઉપાસનામાં જીવન વ્યતીત કરનારા આપ્પાશાસ્ત્રીનું કૌટુંબિક જીવન ખાસ સુખી ન હતું. વારંવાર થતા સ્ત્રીનિધનને કારણે ફક્ત આડત્રીસ વર્ષની ટૂંકી જિંદગીમાં ચાર વખત એમને લગ્ન કરવાં પડ્યાં. શકે ૧૮૩૫માં એમનું મૃત્યુ થયું. ‘કેરલીયસંસ્કૃતચિન્તામણિઃ’ નામના સામયિકના તંત્રી શ્રી પુનનંદશેરિનખી નીલકંઠી કહે છે કે

‘પ્રિયપાઠકમહાભાગાઃ ! ન બહુવિધગ્રંથપ્રણેતારઃ કાલિદાસાદિ-કવિવરાઃ ન વા મયંકરાઃ કર્ક-શતરવિવાદપરાયણાઃ સંસ્કૃતપરાયણાઃ સંસ્કૃતપણ્ડિતાઃ, નાપિ ગદ્યવિલેખનચણો બાળમદ્ઃ સંસ્કૃતભાષા-પ્રણયિનામ્ અસ્માકમ્ ઉપકુર્વન્તિ, યથાડયમેકઃ શ્રીમાન્ ઉપકરોતિ વિદ્યાવાચસ્પતિઃ આપ્પાશાસ્ત્રી । નવ નવસંસ્કૃતપ્રબન્ધલેખનવિનિયુજ્યમાનસ્વીયસમયઃ સ્વતન્ત્રઃ સંસ્કૃતગદ્યલેખને વૈયાકરણમણિઃ, આલંકારિકાલંકારભૂતો નૈય્યાયિકમૂર્ધન્યો ધર્મશાસ્ત્રરાદ્ધાન્તાન્તરાર્થવેદી રસિકમણિઃ સંસ્કૃતચન્દ્રિકા સહકારિસમ્પાદકઃ ।”

x

x

x

મહામહોપાધ્યાય શ્રી નારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તે

ઈ. સ. ૧૮૯૨માં કાશીમાં એમનો જન્મ થયો. એમના પિતાનું નામ ભૈરવપંત હતું. કાશીમાં મ. મ. બાળાસાહેબ કાળે અને ગંગાધર શાસ્ત્રીની પાસે એમણે સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં એમણે ‘દક્ષાધ્વરધ્વંસમ્’ નામનું એક ખંડ કાવ્ય લખ્યું, અને તે ‘સાહિત્યસરોવર’ નામના હિન્દી માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું. (૧) વિદ્યચરિતપંચકમ્. (ચમ્પૂ કાવ્ય), (૨) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની

‘લક્ષ્મી’ ટીકા, (૩) સ્વપ્નવાસવદત્તાની ‘શ્રો’ ટીકા, (૪) દરિદ્રાણાં હૃદયમ્ અને (૫) દિવ્યદષ્ટિઃ એ બે સંસ્કૃત નવલિકા આ એમની ગ્રંથસમ્પત્તિ છે. ગવન્મેટ સંસ્કૃત સિરીઝની ગ્રંથમાળામાં લગભગ ૨૦ ગ્રંથો શ્રીનારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તેએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. કાશીના ‘સરસ્વતીભવન’ ગ્રંથાલયમાં જ્યારે તેઓ જોડાયા ત્યારે ત્યાં ફક્ત ૧૩૦૦૦ ગ્રંથો હતા. પણ એમણે કાશીમાં ઘણા પંડિતોનો સંપર્ક સાધ્યો, ઝવાલિયર, જયપુર, વડોદરા, રીવા જેવા અનેક સંસ્થાનોમાં ફરીને જુદા જુદા વિષયોનાં ઘણાં પુસ્તકો મેળવ્યાં અને સરસ્વતીભવન ગ્રંથાલયનો સંગ્રહ ૬૦૦૦૦ ગ્રંથોથી પણ વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યો.

નારાયણશાસ્ત્રીના શિષ્યોમાં ડૉ. ડબ્લ્યુ. નોર્મન ખાઉન, ડૉ. ફ્રેંકલીન એન્ડરટન, ડૉ. પોલમેન જેવા અમેરિકન પંડિતો અને કેટલાક જર્મન અને બ્રિટિશ વિદ્વાનો પણ હતા. કાશીના રાજકીય સંસ્કૃત મહા-વિદ્યાલય સાથે તેઓ ધનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલા હતા.

x

x

x

પંડિત તેજેલાનુ

ઈ. સ. ૧૮૮૦માં રાવળપિંડીમાં એમનો જન્મ થયો. એમના પિતાનું નામ પં. વિષ્ણુદત્ત હતું. (૧) વિપ્રપંચદશી, (૨) ચંદ્રચરિતમ્ (કાવ્ય), (૩) સ્તુતિ-મુક્તાવલી, (૪) નીતિશતકમ્, (૫) શૃંગાર શતકમ્, (૬) વૈરાગ્યશતકમ્-એટલાં પુસ્તકો એમણે લખ્યાં છે. નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય પર શતકો લખવાને કારણે એમને ‘અભિનવ ભટ્ટ’ હરિ:’ એવી પદવી પ્રાપ્ત થઈ. એમણે પંજાબમાં સંસ્કૃત પ્રચારનું મોટું કાર્ય હાથ ધર્યું હતું. તેથી ત્યાં એમને ખૂબ નામના મળી છે.

x

x

x

શ્રી વી. રામાનુજાચાર્ય

મદ્રાસ રાજ્યના છત્ર નામના ગામમાં એમનો જન્મ થયો હતો. ‘સર્વશાસ્ત્રપારંગત’ ‘સંસ્કૃત મહાકવીશ્વર’, ‘સરસકવિરાજ’, ‘કવિરત્નમ્’, ‘સાહિત્યભાસ્કર’ વગેરે ઘણી પદવીઓ એમને મળી હતી. ૩૫૬નાં લક્ષણ પ્રમાણે એમણે દસ પ્રકારનાં ૩૫૬ લખ્યાં હતાં-એ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) કલ્પિકાકોલાહલમ્ (નાટક)	(૬) દક્ષમલ્લરક્ષણમ્ (હિમ)
(૨) આત્માવલીપરિણયઃ (પ્રકરણ)	(૭) નહુષામિલાષઃ (ઈહામૃગ)
(૩) શ્રીનિવાસવિલાસઃ (માળ)	(૮) અન્યાયરાજ્યપ્રધ્વંસનમ્ (અંક)
(૪) મહાદેશિકચરિતમ્ (વ્યાયોગ)	(૯) મુનિત્રયવિજયઃ (વીથિ)
(૫) લક્ષ્મીકલ્યાણમ્ (સમવકાર)	(૧૦) વાણીપાણિગ્રહણમ્ (લાક્ષણિક નાટક)

આ ઉપરાંત રુક્માંગદચરિતમ્ નામનું નાટક અને અભિનવલક્ષ્મીસહસ્રનામ નામનું સ્તોત્ર પણ તેમણે લખ્યું છે. એમનું આ અપ્રકાશિત નાટ્યસાહિત્ય અયોધ્યાના “સંસ્કૃતમ્” સાપ્તાહિકના ૬૬ સંપાદક પં. કાલિપ્રસાદ ત્રિપાઠીની પાસે અમે જોયું છે.

અર્વાચીન શાસ્ત્રીય લેખક

આ પ્રબંધમાં ખાસ કરીને લલિત સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાનો પ્રયત્ન અમે કર્યો છે. આ લલિત લેખકોમાંથી ઘણાએ, પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિવિધ શાસ્ત્રો પર ટીકાત્મક અથવા પ્રકરણાત્મક ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. એમનો આજો નિર્દેશ આ પ્રબંધમાં અનેક સ્થળે મળી આવે છે. પણ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય કરાવતી વખતે જેમણે લલિત લેખન કર્યું નથી પણ ફક્ત શાસ્ત્રીય વિષયો પર જ લેખન કર્યું છે; એવા લેખકોમાંથી ઘણા લેખકો એટલી મોટી યોગ્યતા ધરાવે છે કે એમનો નામનિર્દેશ કર્યા સિવાય આ પ્રબંધ પૂરો કરીએ તો એ અપરાધ ગણાય, એમનું અપમાન લેખાય. એવા અગ્રગણ્ય અને સર્વમાન્ય લેખકોમાંથી કેટલાક વિદ્વાનોનો અને એમની સાહિત્ય-સંપદાનો પરિચય ટૂંકમાં આગળ આપીએ છીએ.

વેયાકરણ લેખક

ભટ્ટોજ દીક્ષિત—(૧૭મી સદીનો પૂર્વાધ) તેઓ મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ હતા. નૃસિંહપુત્ર શેષકૃષ્ણ (પ્રક્રિયાકૌમુદીની વ્યાખ્યાના લેખક) અપ્પયદીક્ષિતની પાસે એમણે વ્યાકરણશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. સિદ્ધાન્તકૌમુદી જેવા આદ્યતીય ગ્રંથને કારણે ભટ્ટોજ દીક્ષિત વ્યાકરણ-પરંપરાના એક યુગપ્રવર્તક લેખક ગણાય છે.

કૌમુદી યદિ કઠ્ઠસ્થા વૃથા માખ્યપરિશ્રમઃ ।

કૌમુદી યદ્યકઠ્ઠસ્થા વૃથા માખ્યપરિશ્રમઃ ॥

આ સુભાષિતમાં ‘કૌમુદી’નું અસાધરણ મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. આ ગ્રંથ એમણે રામચંદ્ર શેષની ‘પ્રક્રિયાકૌમુદી’નું અનુકરણ કરીને લખ્યો છે. ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ ઉપરાંત ‘લિંગાનુશાસનવૃત્તિઃ’, ‘વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકારિકા’ અને ‘શબ્દકૌસ્તુભઃ’ એ ત્રણ ગ્રંથો ભટ્ટોજએ લખ્યા છે. ‘પાણિનીસૂત્ર’ પરના પાતંજલ મહાભાષ્યને નજર સમક્ષ રાખીને ‘શબ્દકૌસ્તુભ’ ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં મહાભાષ્ય બાદ લખાયેલ અન્ય વિવરણોનો પણ જરૂર પડે ત્યાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ નથી. ‘શબ્દકૌસ્તુભ’ પર સાત ટીકાઓ લખવામાં આવી, એ પરથી એ વૃત્તિગ્રંથની યોગ્યતા ધ્યાનમાં આવશે.

(૧) નાગેશ-વિષમપદી, (૨) વૈદ્યનાથ પાયગુપ્તે (નાગેશના શિષ્ય)-પ્રમા, (૩) વિદ્યાનાથ શુકલ-ઉદ્યોત, (૪) રાધવેન્દ્રાચાર્ય-પ્રમા, (૫) કૃષ્ણમિત્ર-ભાવપ્રદીપ, (૬) ભાસ્કર દીક્ષિત-શબ્દકૌસ્તુભદૂષણમ્, (૭) જગન્નાથ-શબ્દકૌસ્તુભલ્ખણનમ્ ।

ભટ્ટોજએ પોતાની સિદ્ધાન્તકૌમુદી પર પ્રૌઢમનોરમા નામની મામિક અને સવિસ્તર ટીકા લખી. આ ટીકામાં એમણે પ્રક્રિયાકૌમુદીના કર્તા રામચંદ્ર શેષ અને પ્રક્રિયાકૌમુદીની વ્યાખ્યા લખનારા શેષકૃષ્ણના

સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કર્યું છે. આ બંને લેખકો જગન્નાથ પંડિતના ગુરુ હતા. તેથી ગુરુમતના ખંડનનો બદલો લેવા માટે જગન્નાથ પંડિતે પ્રોઢમનોરમાકુચમદિની નામની ટીકા લખી છે. (પ્રોઢમનોરમાનો સવિસ્તર મરાઠી અનુવાદ નાગપુરના વિખ્યાત વૈયાકરણી રાવબહાદુર નારાયણ દાહ્યાવા વાડેગાંવકરે કર્યો છે.) સિદ્ધાન્તકૌમુદીની બાલમનોરમા નામની ટીકા, તાંજોરના પ્રખ્યાત વૈયાકરણી વાસુદેવ દીક્ષિતે સત્તરમી સદીના અંતમાં લખી. ભટ્ટોજ દીક્ષિતે વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં જાણે નવા યુગનું નિર્માણ કર્યું. કૌમુદીનું છાત્રોપયોગી સંસ્કરણ કરવાનું શ્રોય એમના શિષ્યો વરદરાજ અને રામશર્માને ફાળે જાય છે. વરદરાજે લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી અને રામશર્માએ મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદીની રચના કરી. વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદીથી જ અધ્યયનની શરૂઆત કરે છે. ભટ્ટોજના ભત્રીજા એટલે કે રંગોજી ભટ્ટના પુત્ર કોડંભદે એમની વૈયાકરણ-સિદ્ધાન્તકારિકા પર વૈયાકરણભૂષણસાર: અને વૈયાકરણભૂષણમ્ નામના ટીકાગ્રંથ લખ્યા છે. વૈયાકરણ-ભૂષણમ્ની કિલષ્ટતા દૂર કરવા માટે પૂનાના શંકરશાસ્ત્રી મારુલકરે એના પર ‘શાંકરી’ (અપ્રકાશિત) નામની માર્મિક ટીકા લખી છે. ગુરુમતનું ખંડન કરવાને કારણે ભટ્ટોજ તરફથી જે ગુરુદ્રોહ થયો તેને કારણે મૃત્યુ બાદ તેઓ બ્રહ્મસંબંધ થયા અને એ અવસ્થામાં જ્ઞાનેન્દ્રસરસ્વતી નામના સંન્યાસીને વ્યાકરણ શીખવીને એની પાસેથી ‘તત્ત્વબોધિની’ નામની ટીકા લખાવી લીધી એવી દંતકથા પ્રચલિત છે.

નાગેશભટ્ટ: (ઈ. સ. ૧૭૧૮) ભટ્ટોજની પરંપરાના આ મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન નાગોજી ભટ્ટ નામથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. એમના પિતાનું નામ શિવભટ્ટ અને માતાનું નામ સીતાદેવી હતું. ભટ્ટોજ દીક્ષિતના પુત્ર હરિપત નાગોજીના વ્યાકરણગુરુ હતા. અને અન્નભટ્ટના મહાભાષ્યપ્રદીપોદ્યોતન પર ‘દ્વાયા’^૧ નામની ટીકાના લેખક પંડિત વૈદ્યનાથ પાયગુડે એમના શિષ્ય હતા.

નાગેશ ભટ્ટે પોતાના ગ્રંથમાં પોતાના આશ્રયદાતાનો શૃંગવેરપૂરાધીશરામતો લઘ્વજીવિક: નામનિર્દેશ કર્યો છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરનો લઘુશબ્દેન્દુશેખર: બૃહત્શબ્દેન્દુશેખર: (સિદ્ધાન્તકૌમુદી પરની ટીકા), પરિભાષેન્દુશેખર: (આનો પણ મરાઠીમાં સવિસ્તાર અનુવાદ વાડેગાંવકરે કર્યો છે.), લઘુમઞ્જૂષા, સ્ફોટવાદ, મહાભાષ્યપ્રદીપોદ્યોત: (કૈયટના મહાભાષ્યપ્રદીપ:ની ૭૫ ટીકા) અને મહાભાષ્ય-પ્રત્યાખ્યાનસંગ્રહ: આ સઘળા ગ્રંથ નાગેશ ભટ્ટના જાણીતા ગ્રંથો જાણે કે સંસ્કૃત શાસ્ત્રીય વાસ્તવ્યના તેજસ્વી અલંકારો છે. વ્યાકરણ ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ અને ષડ્દર્શન એ વિષયો પર પણ નાગેશ ભટ્ટે વ્યાખ્યાગ્રંથો લખ્યા છે. જગન્નાથના રસગઙ્ગાધરનું ખંડન કરીને મમ્મટ-મતની પ્રતિષ્ઠાપના કરવાનું શ્રોય નાગેશ ભટ્ટને ફાળે જાય છે. નાગેશ ભટ્ટના શિષ્યોમાંથી જ્ઞાનેન્દ્ર અથવા જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતીએ તત્ત્વબોધિની અને વાસુદેવ દીક્ષિતે બાલ-મનોરમા નામની ટીકા સિદ્ધાન્તકૌમુદી પર લખી છે.

ભટ્ટોજ દીક્ષિતના પૌત્ર હરિ દીક્ષિતે દાદાની પ્રોઢમનોરમા પર લઘુશબ્દરત્ન: અને બૃહત્શબ્દરત્ન: નામની બે ટીકાઓ લખી છે. નાગેશના લઘુશબ્દેન્દુશેખર: અને પરિભાષેન્દુશેખર: એ બે ગ્રંથો એટલા વિદ્વાનમાન્ય થયા કે સિદ્ધાન્તકૌમુદી અને મનોરમાશબ્દરત્નનું કારકાન્ત સુધી અધ્યયન થયા બાદ બંને શેખર ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની પ્રથા પડી. ત્યાર બાદ નાગેશની મંજૂષા અને મહાભાષ્યના નવાહ્નિકી અને અંગાધિકાર:નું અધ્યયન થાય એટલે વ્યાકરણનું અધ્યયન પૂરું થયું એમ માનનવામાં આવતું.

૧ નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં પ્રુદિત.

૨ પાણિનિ સૂત્રોના લોકસિદ્ધ અને જ્ઞાપકસિદ્ધ એમ ૧૩૦ ન્યાયનું વિવેચન નાગેશ ભટ્ટે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. તે પૈકી ૪૦ ન્યાય (પરિભાષા) વાર્તિકકારોના આપેલા છે.

નાગેશના મંથોની ટીકા અને ટીકાકારોની યાદી નીચે આપી છે.^૩

લેખક

વેદનાથ પાયગુટે

ભૈરવમિત્ર

ઉદયશંકર પાઠક

હરિનાથ

મન્તુદેવ

ભીમભટ્ટ

શંકરભટ્ટ

લક્ષ્મીનૃસિંહ

સદાશિવભટ્ટ ધુલે (નાગપુર)

શ્રીધર

રાધવેન્દ્રાચાર્ય ગળેન્દ્રગડકર

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ભટ્ટ

ધન્વિરાપતિ

શિવનારાયણશાસ્ત્રી

ગુરુમસાદશાસ્ત્રી

ટીકામંથ

—લઘુશબ્દેન્દુશેખર: પર ચિદસ્થિમાલા અને પરિ-
માષેન્દુશેખર: પર ‘ગદા.’ આ ઉપરાંત પાતશ્ચલ-
માખ્યઉદ્યોત: પર ‘છાયા’

—શ. શે. પર ‘ચન્દ્રકલા; પ. શે. પર ‘ભૈરવી’

—લઘુ શ. શે. પર ‘જ્યોત્સ્ના’; પ. શે. પર ‘પાઠકી’

—પ. શે. પર ‘અકાણ્ડતાણ્ડવમ્’

—‘દોષોદ્ધરણ:’ (પ. શે.)

—‘ભૈમી’ (પ. શે.)

—‘શાંકરી’ (પ. શે.)

—‘ત્રિશિલા’ (પ. શે.)

—‘સદાશિવમટ્ટી’ (લ. શ. શે.)

—‘શ્રીધરી’

—‘વિષમા’

—‘વિષ્ણુમટ્ટી’ (પ. શે.)

—‘પરીક્ષા’ (લ. શ. શે.)

—‘વિજયા’

—‘વરવર્ણિની’

અન્નભટ્ટ: આ આન્નપંડિત અદ્વૈતવાદી વિદ્વાન રાધવ સોમયાજીના વંશજ હતા. એમના પિતાનું નામ તિરુમલાચાર્ય હતું. એમનું બધું અધ્યયન કાશીમાં થયું હતું. મહામાખ્યપ્રદીપોદ્યોતનમ્, રાણ-કોજીવની ટીકા, બ્રહ્મસૂત્રવ્યાખ્યા, અષ્ટાધ્યાયી-મિતાક્ષરાવૃત્તિ: અને તર્કસંગ્રહ: એ અન્નભટ્ટના શાસ્ત્રીય મંથો પ્રસિદ્ધ છે.

સાહિત્યશાસ્ત્ર

સાહિત્યશાસ્ત્રમાં જેની મીમાંસા કરવામાં આવી છે તે કાવ્યનો પ્રથમ આવિષ્કાર વેદમાં—

અમ્રાતેવ પુંસં એતિ પ્રતીચી ગર્તા રુગિવ સનયે ઘનાનામ્ ।

જાયેવ પત્ય ઉરાતી સુવાસા ઉષા હસ્ટેવ નિરિણીતી અપ્સ: ॥ (ઋ. ૧-૧૨૪-૭)

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।

તયોરન્ય: પિપ્પલં સ્વાદ્વત્તિ અનન્નન્યો અમિચાકરીતિ ॥ (ઋ. ૭-૩૩-૮)

૩ વ્યાકરણ મહામાખ્ય ભાગ ૭, પ્રસ્તાવના ખંડ પૃ. ૪૦૪

ચત્વારિ શૃંગાસયો અસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો અસ્ય ।

ત્રિધા બદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ મહાદેવો મર્ત્યાનાવિવેશ ॥ (ઋ. ૪-૫૮-૩)

જેવી ધણી ઋચાઓમાં થયેલો જોવા મળે છે. વેદોત્તરકાલીન સાહિત્યશાસ્ત્રોએ જે પારિભાષિક સંજ્ઞાઓના આધારે કાવ્યની ચર્ચા કરી છે એ સંજ્ઞાઓનો સૌથી પહેલો ઉપયોગ અગ્નિપુરાણમાં જોવા મળે છે (ઈ. સ. ૬ઠી સદી) અગ્નિપુરાણની સાહિત્યચર્ચા બાદ દંડી, ભામહી (ઈ. સ. ૮મી સદી) અગ્નિપુરાણકાર કરતાં વધુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સાહિત્યની ચર્ચા કરી છે. તેથી તેઓએ જ સાહિત્યશાસ્ત્રનો આરંભ કર્યો એવું માનવામાં આવે છે. આમ છતાં સાહિત્યશાસ્ત્રમાં આવતી ધણી પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનું વિવરણ દંડી, ભામહીના પહેલાં અગ્નિપુરાણના કર્તાએ જ કર્યું હોવાથી અગ્નિપુરાણને જ સાહિત્યશાસ્ત્રના ઉગમસ્થાન તરીકે ગણવું જોઈએ. અગ્નિપુરાણના ૩૩૬, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૩, ૩૪૪મા અધ્યાયમાં શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર, કાવ્યલક્ષણ,^૪ વિભાવ-અનુભાવ, રીતિ^૫ ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. અગ્નિપુરાણથી ઉદ્ભવેલું સાહિત્યશાસ્ત્ર આગળ જતાં નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતમુનિ,^૬ કાવ્યાદર્શકાર દંડી (૭મી સદી), કાવ્યાલંકારના કર્તા ભામહી (૬ઠી સદી), રુદ્રટ (૮મી સદી), કાવ્યલંકારસારસંગ્રહના કર્તા ઉદ્ભટ (૮મી સદી), કાવ્યાલંકારમૂત્રના કર્તા વામન (૮મી સદી), ધ્વન્યાલોકના કર્તા આનંદવર્ધન (૯મી સદી), લોચન (ધ્વન્યાલોકની ટીકા)ના કર્તા અભિનવ ગુપ્ત (૧૧મી સદી), કાવ્યકૌતુકના કર્તા ભટ્ટતૌત (૯મી સદી), કાવ્યમીમાંસાના કર્તા રાજશેખર, અભિષાવૃત્તિમાતૃકાના લેખક મુકુલ ભટ્ટ (૯મી સદી), હૃદયદર્પણના કર્તા ભટ્ટ નાયક (૯મી સદી), વક્તોક્તિજીવિતના લેખક કુન્તક (૧૦-૧૧મી સદી), દશરૂપકના લેખક ધનંજય (૧૦મી સદી), અવલોક (દશરૂપકની ટીકા)ના લેખક ધનિક (૧૦મી સદી), વ્યક્તિવિવેકના લેખક રાઘવનક મહિમઘટ્ટ (૧૧મી સદી), કવિકણ્ઠાભ્રમ, સરસ્વતીકણ્ઠાભ્રમ અને શૃંગાર પ્રકાશ ના લેખક ભોજદેવ, ઔચિત્યવિચારચર્ચાના લેખક ક્ષેમેન્દ્ર, કાવ્યપ્રકાશના કર્તા મમ્મટાચાર્ય (૧૧મી સદી), કાવ્યાનુશાસનકાર હેમચંદ્ર (૧૨મી સદી), ચન્દ્રાલોકના કર્તા જયદેવ (૧૩મી સદી), વિદગ્ધમુલ-મળનના કર્તા ધર્મદાસ ઔદસપ્રદાથી (૧૩મી સદી) ભાવપ્રકાશના લેખક શારદાતનય (૧૩મી સદી), નાટ્યપરિભાષા અને રસાંગવસુધાકરના કર્તા આન્દ્રભૂપતિ શિંગબૂપાલ (૧૪મી સદી), સાહિત્યદર્પણના કર્તા વિશ્વનાથ (૧૪મી સદી), રસમંજરી અને રસતરંગિણીના લેખક ભાનુભટ્ટ (૧૪ અને ૧૫મી સદી), સાહિત્યચિન્તામણિ અને સંગીતચિન્તામણિના કર્તા વેમબૂપાલ.^૭ રીતવૃત્તિલક્ષણ અને શૃંગારરસમળનના લેખક વિદુલેશ્વર^૮ (૧૬મી સદી), કાવ્યઢાકિનીના કર્તા ગંગાનંદ (૧૬મી સદી), કુવલયાનન્દના કર્તા અપ્પથ્ય-દીક્ષિત અને રસગંગાધરના કર્તા જગન્નાથ પંડિત આ બધા વિદ્વાનો અને એમના વિખ્યાત ગ્રંથો પર માર્મિક ટીકા લખનારા સેંકડો ટીકાકારોએ દરેક રીતે આ ક્ષેત્રને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. દા. ત. ભરતનાટ્ય-

૪ કાવ્યં સ્ફુરદલક્ષ્મીરં ગુણવદ્ ગોષ્ઠવર્જિતમ્ ।

૫ વાગ્વિષ્ણુ-સમ્પ્રતિજ્ઞાને રીતિઃ સાપિ ચતુર્વિધા ।
પાન્ચાલી ગૌહરેશી ચ વૈદર્ભી લાટજા તથા ॥

૬ અગ્નિપુરાણાદિન્યઃ ઉદ્ધૃત્ય કાવ્યરસાસ્વાદકારણં અલંકારશાસ્ત્રં ભરતમુનિઃ કારિકાભિઃ સંક્ષિપ્ત્ય પ્રણિનાય ।
કાવ્યપ્રકાશ ટીકાકાર મહેશ્વર

૭ વામનભટ્ટે આ વેમબૂપાલત્વં ચરિત્ર “નીરનારાયણચરિત” એ નામથી લખ્યું છે તેનો ઉલ્લેખ પ્રકરણ ૨૧ ગદ્ય સાહિત્યમાં આવી ગયો છે.

૮ મસિદ્ધ ભાષ્યકાર વલ્લભાચાર્યના પુત્ર હતા.

શાસ્ત્રમાં અલંકારોની સંખ્યા ફક્ત ચાર જ હતી. અનિવૃણમાં ૧૬ થઈ. ત્યાર બાદ લામહના સમયે તે સંખ્યા ૩૮ સુધી પહોંચી. એનો અર્થ એ થયો કે ભરતથી લામહ સુધીના સમયમાં થઈ ગયેલા સાહિત્ય-શાસ્ત્રોએ (જેમના નામ મળે છે પણ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નથી) એ સંખ્યામાં ક્રમશઃ ઉમેરો કર્યો. વામનના કાવ્યલંકારસૂત્રમાં (૮મી સદી) બાવન અલંકારોનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછીના કાલખંડમાં ૩૬૮, ભોજ, મમ્મટ રુચકે (૧૨મી સદી) એ સંખ્યા ધીમે ધીમે ૧૦૩ સુધી વધારી. એ સંખ્યા આગળ જતાં ૧૯૧ સુધી પહોંચી છે.^૯

આ જ રીતે સાહિત્યશાસ્ત્રનો વિકાસ અને તેને અનુષંગિક જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા કરવાનું કાર્ય અર્વાચીન કાલખંડમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે અપર્ય દીક્ષિત અને જગન્નાથ પંડિત બાદ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કોઈ ખાસ નોંધપાત્ર લેખકો થયા નથી. આ માન્યતા પણ શાસ્ત્ર-વિષયક બીજી માન્યતાઓની જેમ જ ભૂલભરેલી છે. સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશેના લેખકોની નીચેની યાદી જોતાં આ હકીકતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. આ પહેલાંના પ્રકરણોમાં જુદા જુદા વિષયો પર લેખન કરનારા લેખકોના સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશેના ઘણા ગ્રંથોનો નિર્દેશ આપી ગયો છે.^{૧૦}

કૃષ્ણસુધી: આ લેખક પંડિતરાજ જગન્નાથના વંશજ હતા. એ કાંચી પાસે ઉત્તરમેરુમાં રહેતા હતા. કાવ્યકલાનિધિ:^{૧૧} નામના પોતાના ગ્રંથમાં ઉદાહરણરૂપે આપેલા શ્લોકોમાં એમણે પોતાના આશ્રયદાતા રાજા રામવર્મા (કોલ્લમ)નાં ગુણગાન કર્યાં છે.

શાતલૂરી કૃષ્ણસૂરી: એમણે પોતાના બલદ્ધારમીમાંસા નામના ગ્રંથમાં રસગંગાધરમાં વ્યક્ત થયેલા મતોનો પરામર્શ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સાહિત્યકલ્પલતિકા નામનો બીજો પણ એક ગ્રંથ એમણે લખ્યો છે.

સામરાજ દીક્ષિત: (૧૭મી સદી) નરહરિ બિન્દુપુરદરના તેઓ પુત્ર હતા. શૃંગારામૃતલહરી એ એમના સાહિત્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથ, ઉપરાંત 'શ્રીદામચરિતમ્' (નાટક), ત્રિપુરાસુન્દરીમાનસપૂજા, અક્ષરગુપ્ત અને આર્યોત્તિશતી નામના ગ્રંથ એમણે લખ્યા છે. એમના પુત્ર કામરાજે કાવ્યેન્દુપ્રકાશઃ, પૌત્ર વ્રજરાજે રસમંજરી પર ટીકા અને પ્રપૌત્ર જીવરાજે રસતરંગિણી પર 'સેતુ' નામની ટીકા લખી છે. આ રીતે એમણે સમૃદ્ધ સાહિત્યશાસ્ત્ર નિમિત્તી કરી છે, અને શતક, ચમ્પૂ વગેરે પ્રકારનું ઘણું સાહિત્ય રચ્યું છે.

ચતુર્ભુજ: શાઈસ્તખાન ઉર્ફે આષકખાન નામના રસિક આશ્રયદાતાને પ્રસન્ન કરવા માટે એમણે રસકલ્પદ્રુમઃ નામનો ૬૫ પ્રસ્તાવાત્મક સાહિત્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં ઉદાહરણરૂપે આપેલા શ્લોકોની સંખ્યા ૧૦૦૦ છે અને શાઈસ્તખાને રચેલા ૫-૬ ઉત્તમ શ્લોકો પણ છે.

બલદેવ વિદ્યાભૂષણ: (૧૮મી સદી) ભરતસૂત્ર પર ટીકા રૂપે સાહિત્યકૌમુદી^{૧૨} નામનો ગ્રંથ એમણે લખ્યો. મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશની કારિકાઓનો સંગ્રહ મૂળમાં ભરતે પોતે જ કાવ્યલક્ષણમ્

૯ સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ—ડૉ. કૃષ્ણલાલ પોદાર ભાગ-૨ પૃ ૧૨૪ થી ૧૨૯

૧૦ પહેલાના પ્રકરણોમાં વિવિધ વિષયો ઉપર જે લેખકોએ લેખન કર્યું છે તે લેખકોનાં સાહિત્ય શાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથોના નામ નિર્દેશ કરેલા છે

૧૧ આ પછી આવતાં લેખકોની માહિતી એમ. કૃષ્ણમાચાર્યચરના ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૭૮૩ થી ૮૦૩ ઉપરથી લીધી છે.

૧૨ વ્યાખ્યાતમિદં સમ્પૂર્ણમિદં કાવ્યલક્ષણમ્। મમ્મટાશુક્તિમાશ્રિત્ય મિતાં સાહિત્યકૌમુદીમ્।

वृत्तं भरतवृत्ताणां श्रीविद्याभूषणोऽभ्यधात्॥

નામના ગ્રંથમાં કર્યો હોતો. એ કાવ્યલક્ષણમ્ ગ્રંથ પર મમ્મટ વગેરે ઘણા પ્રાચીન ટીકાકારોએ લખેલી ટીકાને ધ્યાનમાં લઈને હું આ સાહિત્યકૌમુદી લખું છું-એવો નિર્દેશ વિદ્યાભૂષણે કર્યો છે અને કાવ્યપ્રકાશના દસમા ઉલ્લાસના અંતમાં સંપૂર્ણમિદં કાવ્યલક્ષણમ્ એવો જ નિર્દેશ મળતો હોવાથી મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશનો કારિકાકાર નહીં હોય એ પક્ષ જ વધુ સ્પષ્ટ બને છે અને કાવ્યપ્રકાશ એ કાવ્યલક્ષણમ્ નામની ભરતકૃત કારિકાની વૃત્તિ હોવી જોઈ એ એવું અનુમાન કરી શકાય. વિદ્યાભૂષણે પણ રસગંગાધરના કર્તાની જેમ જ સ્વરચિત શ્લોકોનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે અને કૃષ્ણસ્તુતિ એ બધાં ઉદાહરણોનો વિષય છે. વિદ્યાભૂષણ એ કૃષ્ણાવતાર ગૌરાંગ મહાપ્રભુના ભક્ત હતા.

વિશ્વેશ્વર પાંડે: (૧૮મી સદી) તેઓ આલ્મોડામાં રહેતા હતા. ૩૪ વર્ષની ટૂંકી જિંદગીમાં એમણે અસામાન્ય લેખનકાર્ય કર્યું. ૧૦ વર્ષની નાની ઉંમરે જ એમણે લેખનનો પ્રારંભ કર્યો. શ્વિમળીપરિણયમ્ અને શૃંગ્ગારમઞ્જરી (પ્રાકૃત) આ બે ગ્રંથો સિવાય બધા ગ્રંથો એમણે સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશે જ લખ્યા છે. એનાં નામ છે—અલક્ષારકૌસ્તુભઃ, અલક્ષારકર્ણાભરણમ્, કાવ્યલીલા, કાવ્યરત્નમ્,^{૧૩} અલક્ષારકુલપ્રવીણઃ, અલક્ષારમુક્તાવલી અને રસચન્દ્રિકા^{૧૪} ઇત્યાદિ ગ્રંથો ઉપરાંત એમણે ભાનુદત્તની રસમઞ્જરીની ટીકા પણ લખી છે.

વાસુદેવ પાત્ર: ઓરિસ્સાના ખિમ્ડીના રાજ ગજપતિ નારાયણદેવના એ ચિકિત્સક હતા. એમણે પોતાના ‘કલ્પિત્તામણિઃ’ નામના ૨૪ કિરણના ગ્રંથમાં કવિસંકેત અને સમસ્યાપૂર્તિની બાબતમાં મુખ્યત્વે ચર્ચા કરી છે અને છેલ્લાં ૩ કિરણોમાં સંગીત ચર્ચા કરેલી છે.

અચ્યુતરાય મોડક: (૧૮-૧૯મી સદી) સાહિત્યસારઃ^{૧૫} નામનો ૧૨ પ્રકરણનો ગ્રંથ એમણે લખ્યો છે અને દરેક પ્રકરણને દેરાવતરત્ન, ધન્વન્તરિરત્ન એવાં સહેતુક નામ આપ્યાં છે. જગન્નાથ પંડિતકૃત ‘ભામિનીવિલાસઃ’ અને વિદ્યારણ્ય ભારતીતીર્થકૃત ‘પન્ચદશી’ નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથ પર એમણે ટીકા લખી છે. ‘ભાગીરથીચમ્પૂઃ’ નામના એમના ગ્રંથનો નિર્દેશ આ પહેલાં આવી ગયો છે.

રાજશેખર: (૧૯મી સદી) આન્ધ્ર પ્રદેશના ગોદાવરી જિલ્લાના સોમનાથપુરીમાં તેઓ રહેતા હતા. એમણે ‘સાહિત્યકલ્પદ્રુમઃ’ (૮૧ સ્તબક) અને ‘અલક્ષાર-મકરન્દઃ’ ઉપરાંત ‘શિવશતકમ્’ અને ‘શ્રીશચમ્પૂઃ’ અર્થાત્ ‘ભાગવતચમ્પૂઃ’ એ ગ્રંથો લખ્યાં છે.

મુકુન્દભી નરસિંહાચાર્ય: વિજયનગરના વિજયરામ ગણપતિ અને આનંદ ગણપતિના આશ્રયે રહીને એમણે સંસ્કૃતની સાહિત્યસેવા કરી. એમના વિક્ટોરિયાપ્રશસ્તિઃ કાવ્યનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયો છે. એ ઉપરાંત દૈવોપાલમ્ભઃ, નરસિંહાદ્રહાસઃ, જયસિંહાવલમ્બીયમ્, યુદ્ધપ્રોત્સાહનમ્ કાવ્યો અને પચાસ નાના-મોટા સ્તોત્ર કાવ્યો જેટલી સાહિત્યરચના એમણે કરી છે.^{૧૬} સાહિત્યશાસ્ત્રીય વિષયો પર કાવ્યો-પોદ્ધાતઃ, કાવ્યપ્રયોગવિધિઃ, કાવ્યસૂત્રવૃત્તિઃ અને અલક્ષારમાલા આ એમણે લખેલા ઉલ્લેખનીય ગ્રંથો છે.

૧૩ આ ચાર ગ્રંથો મુંબઈથી મુદ્રિત

૧૪ આ ત્રણ ગ્રંથો વારાણસીથી મુદ્રિત

૧૫ સરસામોદ એ ટીકા સાથે મુંબઈથી પ્રકાશિત

૧૬ ક. ૬૧૯

અ. ૪૮

અલંકારશાસ્ત્ર અથવા સાહિત્યશાસ્ત્ર એ લગભગ બધા જ લલિત લેખકોનો મનગમતો અને અભ્યાસનો વિષય હોવાથી એ શાસ્ત્રને લગતું લેખન સતત લખાય છે એમાં વામનાચાર્ય ઝળકીકરકૃત બાલબોધિની (કાવ્યપ્રકાશની ટીકા) મુઝફ્ફરપુરના બ્રહ્મનાથ શર્માની લીધિતિ (ધ્વન્યાલોકની ટીકા) જેવા શ્રેષ્ઠ ટીકાગ્રંથો રચાયા છે. એ ઉપરાંત ચંદ્રકાન્ત તર્કાલંકાર (૧૯મી સદી) કૃત ‘અલંકારસૂત્રાણિ’,^{૧૭} અમૃતાનંદ યોગીકૃત ‘અલંકારસંગ્રહઃ’,^{૧૮} નૃસિંહપુત્ર રામકૃત ‘અલંકારમુક્તાવલી’,^{૧૯} દેવેશ્વરકૃત ‘કવિ-કલ્પલતા’,^{૨૦} કાન્તિચંદ્ર મુખોપાધ્યાયકૃત ‘કવિકૌતૂહલમ્’,^{૨૧} સમસંદર્ભકૃત ‘કાવ્યરસાયનમ્’,^{૨૨} નાગેશભટ્ટકૃત વ્યઞ્જનાનિર્ણયઃ,^{૨૩} દાજી શિવાજી પ્રધાનકૃત ‘રસમાધવઃ’, ચાલુ ભાષ્યકારશાસ્ત્રીકૃત ‘મેકાઘીશાશ્વત્યકલ્પતરુઃ’,^{૨૪} જેવા સંસ્કૃતસાહિત્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોની ઉજ્જવલ પરંપરાને અનુરૂપ ઘણા ગ્રંથો લખનાર લેખકો થઈ ગયા છે. ૧૩મી સદીમાં વિદ્યાનાથ નામના લેખકે ‘પ્રતાપરુદ્રયશોભૂષણમ્’ ગ્રંથ લખીને યશોભૂષણાત્મક ગ્રંથોની એક નવી પરંપરા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિર્માણ કરી. વિદ્યાનાથે પ્રતાપ-રુદ્રદેવ-પોતાના આશ્રયદાતાને અનુલક્ષીને સાહિત્યશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોનાં ઉદાહરણ માટે કાવ્યરચના કરી. સાહિત્યશાસ્ત્ર પર ગ્રંથ લખનાર ‘અલંકારસાર’ના કર્તા સુધીન્દ્ર યોગી, શાહાજીરાજીયમના કર્તા કાશી લક્ષ્મણ, કૃષ્ણરાજયશોર્કિડિમના કર્તા અનન્તાચાર્ય, નજ્જરાજયશોભૂષણના કર્તા નૃસિંહ કવિ, રામવર્મયશો-ભૂષણના કર્તા સદાશિવ મખી, કાવ્યકલાનિષિના કર્તા કૃષ્ણસુધી, રામચન્દ્રયશોભૂષણના કર્તા કચ્છપેશ્વર દીક્ષિત અને લોકમાન્યાલંકારના કર્તા કરમરકર શાસ્ત્રી ઇત્યાદિ લેખકોએ વિદ્યાનાથે પ્રવર્તિત કરેલી પરંપરા અખંડિત રાખી છે.

જ્યોતિ:શાસ્ત્ર

ભારતીય જ્યોતિ:શાસ્ત્રના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં જ્યપુરના નૃપતિ સવાઈ જયસિંહની નોંધ લીધા સિવાય આગળ જઈ જ શકાય નહીં. જયસિંહનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૮૬માં થયો અને ૧૩ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓ ગાદીએ આવ્યા (ઈ. સ. ૧૮૯૯) જ્યોતિ:શાસ્ત્ર વિશેના ભારતીય અને વિદેશી ગ્રંથોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને એ વિશેના ગ્રંથો નિર્માણ કરવા માટે એમણે ઘણા વિદ્વાનોને પ્રોત્સાહન આપ્યું. જ્યપુર, દિલ્હી, ઉજ્જૈન, વારાણસી અને મથુરા-એ મહત્ત્વનાં શહેરોમાં જયસિંહે તૈયાર કરાવેલી વેધ-શાળાઓ એની સાક્ષી પૂરે છે.

૧૮મી સદીમાં વૈષ્ણવકરણના કર્તા શંકર, ગ્રહગણિતચિન્તામણિના કર્તા મણિરામ, બ્રહ્મસિદ્ધાન્તના કર્તા ભુલા, યન્ત્રરાજઘટના અને જ્યોતિષસિદ્ધાન્તસારના લેખક મથુરાનાથ, સૂર્યસિદ્ધાન્તસારિણી અને ગોલાનન્દના લેખક ચિન્તામણિ દીક્ષિત (સાતારા નિવાસી), સ્ફેટકૃતિઃ, પચ્ચાઙ્ગાર્કઃ અને પદ્ધતિચન્દ્રિકાએ ત્રણ ગ્રંથોના લેખક રાઘવપંડિત ખાંડેકર (ખાનદેશવાસી) અને તિથિપારિજાતના કર્તા શિવ-જેવા મહાન ગ્રંથકારોએ જ્યોતિ:શાસ્ત્ર સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

૧૭ કલકત્તાથી મુદ્રિત

૧૮ અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત કલકત્તાથી મુદ્રિત

૧૯ વિજાગાપટ્ટમથી મુદ્રિત

૨૦ કલકત્તાથી મુદ્રિત

૨૧ કલકત્તાથી મુદ્રિત

૨૨ કલકત્તાથી મુદ્રિત

૨૩ મુંબઈથી મુદ્રિત

૨૪ આ લેખકનું ‘કંકણવન્દરામાયણ’એ એક મધ્યમી અદ્ભુત ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કિલ્લકાવ્ય પ્રકરણમાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત પૂનામાં ૧૮મી સદીમાં દિનકર નામના એક જ્યોતિઃશાસ્ત્રના મહાન લેખક થઈ ગયા. એઓ એક શ્રેષ્ઠ ગણિતજ્ઞ હતા. એમના પિતાનું નામ અનન્ત હતું. ગ્રહવિજ્ઞાનસારિણી, માસપ્રવેશસારિણી, લગ્નસારિણી, ક્રાંતિસારિણી, દશકર્મસારિણી, ચન્દ્રોદયાંકજાલમ્, ગ્રહાંકજાલમ્ પાતસારિણીટીકા અને યંત્રચિન્તામણીટીકા વગેરે વિવિધ અને વિપુલ ગ્રંથો એમણે લખ્યા છે. (ગણકતરજ્ઞિણી પૃ. ૧૧૬).

યજ્ઞેશ્વર સદાશિવ રોડે ઉર્ફે આખા રોડેએ જ્યોતિઃશાસ્ત્રસમાજમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. શકે ૧૭૬૪ દરમ્યાન એમણે યન્ત્રરાજવાસના-ટીકા, ગોલાનન્દ-અનુક્રમણિકા, મણિકાન્ત-ટીકા વગેરે ગ્રંથો લખ્યા.

મહારાષ્ટ્રીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રજ્ઞોમાં આપૂદેવશાસ્ત્રીનું કાર્ય ધણું મોટું છે. એમનો જન્મ શકે ૧૭૪૩માં થયો. એઓ મૂળ અહમદનગરના રહેવાસી હતા પણ વિદ્યાભ્યાસ માટે કાશીમાં વધુ સમય રહ્યા. ભારતીય અને યુરોપીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને જુદી જુદી ભાષાઓમાં ગ્રંથલેખન કરનારા આપૂદેવશાસ્ત્રી જેવા ખીજ કોઈ જ્યોતિષી અર્વાચીન સમયમાં થયા નથી. રેખાગણિત (પ્રથમ-અધ્યાય), ત્રિકોણમિતિ, સાયનવાદ, પ્રાચીન-જ્યોતિષચાર્યાશ્રવર્ણનમ્, અષ્ટાદશવિચિત્રપ્રશ્નસંગ્રહ, તત્ત્વવિવેકપરીક્ષા, માનમંદિરસ્થયંત્રવર્ણનમ્ અને અંકગણિતમ્ આ બધા આપૂદેવશાસ્ત્રીના સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રકાશિત થયા છે અને ખીજ ગ્રંથો પ્રકાશનની રાહ જુએ છે. લીલાવતીનું એક સંસ્કરણ પણ એમણે પ્રકાશિત કર્યું હતું. આપૂદેવશાસ્ત્રીના હિન્દી ભાષામાં અંકગણિત, બીજગણિત, ફલિતવિચાર અને સાયનવાદાનુવાદ એ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. સિદ્ધાન્તશિરોમણ ના ગોલાધ્યાયનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર વિલ્કીન્સન મહોદયની મદદથી પ્રકાશિત થયું છે. સૂર્યસિદ્ધાન્ત ગ્રંથનું પણ એમણે અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું છે. નીલાંબર શર્મા નામન મેથિક્સી પંડિતે યુરોપીય પદ્ધતિ અનુસાર 'ગોલપ્રકાશ' નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો. એ પ્રકાશિત કરવાનું કામ આપૂદેવશાસ્ત્રીએ કર્યું. આપૂદેવશાસ્ત્રીને એમની વિદ્વતા માટે સરકાર તરફથી સી. આઈ. ઈ. અને મહામહોપાધ્યાય ઉપાધિઓ મળી હતી. શક ૧૮૮૨માં તેમનું અવસાન થયું.

વ્યાંકટેશ આપૂજી કેતકરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૪માં થયો. એમણે જ્યોતિર્ગણિતમ્ એ સંસ્કૃત ગ્રંથ શકે ૧૮૧૨માં લખ્યો. આ ઉપરાંત એમણે સૌરાય્યગ્રહપક્ષીય-તિથિગણિતમ્, કેતકીવાસનાભાષ્યમ્, કેતકીગ્રહગણિતમ્, વૈજયન્તી, ભૂમણ્ડલીયસૂર્યગ્રહગણિત એ ગ્રંથો લખ્યા છે. મરાઠીમાં ગોલદ્વયપ્રશ્ન, ભૂમણ્ડલીયગણિત જેવા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે.

ભારતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રજ્ઞોની જ્ઞાનસાધના પહેલાંની જન્મ આજે પણ અવ્યાહત ચાલુ છે. શ્રી શંકર આળકૃષ્ણ દીક્ષિતે 'ભારતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો ટોટક ઇતિહાસ' નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિશેના નાના-મોટા અનેક ગ્રંથોની માહિતી વ્યવસ્થિત રીતે સંકલિત કરી છે. દીક્ષિતના આ ગ્રંથનું હિંદી ભાષાન્તર શ્રી શિવનાથ પંત આરખંડી કાશીનિવાસી મહારાષ્ટ્રીય પંડિતે કર્યું. આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને ઉત્તર પ્રદેશની સરકારે એ પ્રકાશિત કર્યો છે. આ ઉપરાંત મ. મ. પં. સુધાકર દ્વિવેદી અને ડૉ. ગોરખપ્રસાદ એ બંને વિદ્વાનોએ પણ એમને અનુસરીને હિન્દીમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને એમાં ઘણા જ્યોતિઃશાસ્ત્રીય ગ્રંથોની માહિતી મળે છે.

સંગીતશાસ્ત્ર

સામવેદ અને ત્યારબાદ મરતનાટચશાસ્ત્ર જેવા અતિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રનું મૂળ જોવા મળે છે. ત્યાર પછીના સમયમાં નારદશિક્ષા, સંગીતમકરન્દ, પાર્શ્વદેવકૃત સંગીતસમયસાર: (૧૨મી

સદી), શાસ્ત્રીદેવકૃત સંગીતરત્નાકર: (૧૨મી સદી) જેવા ખૂબ મહત્વના ગ્રંથો સંગીતશાસ્ત્રની પરંપરામાં નિર્માણ થયા. ૧૭મી સદીમાં પંડિત સોમનાથે રાગવિબોધ: દામોદર પંડિતનું સંગીતદર્પણ: અને અહોબિલ પંડિતે સંગીતપરિજાત: જેવા ક્રોષ ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા. દામોદર પંડિતનો સંગીતદર્પણ: એ ગ્રંથ ખૂબ લોકપ્રિય થયો. ૧૮મી સદીમાં એનું ફારસી ભાષામાં અને ત્યાર બાદ હિંદી, બંગાળી અને ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં એના અનુવાદ થયા.

અહોબિલ પંડિતે ઈ.સ. ૧૭૫૦ થી ૧૭૭૭ દરમિયાન સંગીતપરિજાત: ગ્રંથ લખ્યો. ઈ.સ. ૧૭૭૪માં દીનાનાથ નામના લેખકે ફારસી ભાષામાં એનું ભાષાંતર કર્યું. ૧૭મી સદીની શરૂઆતમાં રાજ રામજીસને માટે રામામાલ્યે 'સ્વરમેલકલાનિધિ:' નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

રાજ રાધાકાન્તદેવે શબ્દકલ્પદ્રુમ: અને પં. કૃષ્ણાનન્દ વ્યાસે 'રાગકલ્પદ્રુમ: ૨૫ એ સંગીતશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં લખ્યા. પંડિત કૃષ્ણાનન્દને મેવાડના મહારાજાએ 'રાગસાગર:' ની પદવી આપી હતી. આ ગ્રંથની સમકક્ષ 'ગીતસૂત્રસાર:' નામનો ક્રોષ ગ્રંથ કૃષ્ણ બેનર્જીએ ૧૮૫૦ લખ્યો.

સંગીતશાસ્ત્રની પરંપરાના મહાન પંડિત અને એક કૃતિશીલ વ્યક્તિ તરીકે શ્રી વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડેનું નામ સંગીતના ક્ષેત્રે અજરામર થયું છે. આજીવન એમણે સંગીતશાસ્ત્રની સેવા કરી. એમનો જન્મ ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૮૬૦માં મુંબઈમાં થયો. સંસ્કૃત, મરાઠી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓ પર તેઓ અસામાન્ય પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. એ ભાષાઓમાં એમણે સંગીત વિશેના ગ્રંથો લખ્યા અને 'લક્ષ્યસંગીતમ્' એ એમનો સંસ્કૃત ગ્રંથ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એમણે વિષ્ણુ શર્મા એવું ઉપનામ ધારણ કરીને સંગીતના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડે એવા 'અભિનવરાગમજ્જરી' અને 'અભિનવ-તાલમજ્જરી' એ ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. આ વિષ્ણુશર્મા કોણ વ્યક્તિ છે તે ઘણા સમય સુધી લોકો જાણતા ન હતા. સંગીતશાસ્ત્રીમાં પં. ભાતખંડે માટે સર્વોચ્ચ માન હતું. ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૯૩૬માં તેઓનું અવસાન થયું.

આયુર્વેદ

શાસનકર્તાઓની સંપૂર્ણ મદદને કારણે પાશ્ચાત્ય આરોગ્યચિકિત્સાશાસ્ત્રનો પ્રચાર ખૂબ મોટા પાયે પર થયો. હજારો વર્ષથી માનવજાતિને જીવદાન આપનારી ભારતીય આયુર્વિજ્ઞાનની પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ લોપ થશે કે કેમ એવો ભય જીભો થયો. આ આસન્નમરણ્ય ભારતીય વિજ્ઞાનને ટેવી રીતે પુનરુજ્જીવિત કરવું એ ચિંતા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આયુર્વેદના અભિમાની લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. આવી પરિસ્થિતિમાં આયુર્વેદ જાણનારા જે સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં નવા ગ્રંથનિર્માણ કરીને આયુર્વેદની શ્રેષ્ઠતા અને ઉપયુક્તતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો એમાં કવિરાજ ગણનાથસેનનું નામ અવિસ્મરણીય છે. એમણે પ્રત્યક્ષશારીરમ્^{૨૬} (શરીરવ્યવસ્થાવિષયક) (anatomy) અને સિદ્ધાન્તનિદાનમ્^{૨૭} (રોગનિદાન-વિષયક) (Pathology) આ બે મહત્વના ગ્રંથો લખ્યા છે.

૨૫ કલકત્તાથી પ્રકાશિત

૨૬ ઈ.સ. ૧૯૧૯માં કલકત્તાથી પ્રકાશિત

૨૭ ઈ.સ. ૧૯૨૨માં મુદ્રિત

આ ગ્રંથના મૂળ શ્લોકો હિલેંકરે ઈ. સ. ૧૯૩૦ પહેલાં લખ્યા હતા. આ ગ્રંથ માટે ૧૯૩૦ના નિ. ભા. વૈદ્ય-સંમેલનના મહેસૂર અધિવેશનમાં એમને સુવર્ણપદક અને પ્રશંસાપત્ર મળ્યાં હતાં. ત્યારબાદ એમણે ઉત્તરાર્ધ અને સંપૂર્ણ ગ્રંથની 'સમીક્ષા' વ્યાખ્યા લખી. આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ બતાવતા નાગપુરના વિખ્યાત નેત્રચિકિત્સા વિશારદ ડૉ. ક. બિ. ભિવાપુરકર અને અમરાવતીના ડૉ. રાવસાહેબ શ્રી વિ. ભાગવત લખે છે—

—वातादि तीन दोष, रसरक्तादि सात धातु और मलमूत्रादि मल इनकी आज तक हम (डॉक्टर लोग) जो रूढ़ और स्थूल कल्पना कर लेते थे वह कितनी अयथार्थ थी और उनका वास्तविक स्वरूप क्या है आदि बातों का प्रस्तुत ग्रंथ द्वारा जितना सम्यक् परिचय हो सकता है उतना आयुर्वेदीय प्रणाली के याथार्थ्य का परिचायक अन्य ग्रंथ हमारे निदर्शन में अभी तक नहीं आया है। (पृ. ३)

तत्त्वज्ञान અને ન્યાયશાસ્ત્ર

લક્ષિત વાઙ્મયનો વિચાર કરતી વખતે સૂર્યપૂરમ્ના અણ્ણથ્યાચાર્યકૃત 'તત્ત્વગુણાદર્શચમ્પૂઃ', ગોકુલ-
નાથ મૈથિલત્વ (૧૮મી સદી) 'અમૃતોદયમ્' નાટક, નરસિંહકવિકૃત 'અનમિત્તિપરિણયમ્' નાટક. અને

૨૮ ઈ. સ. ૧૯૫૮માં મુદ્રિત

૩૦ ઈ. સ. ૧૯૫૪માં મુંબઈથી મુદ્રિત

૨૬ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં કલકત્તાથી મુદ્રિત

૩૧ સરસ્વતી મુદ્રણાલય, અમરાવતીથી મુદ્રિત

ધટ્ટશૈષ્યાઈકૃત 'સપિણ્ડીકરણનિરાસમ્', જેવાં શાસ્ત્ર દર્શનાત્મક લલિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. પણ આવી જનના લલિત સાહિત્યને તત્ત્વજ્ઞાન વિશેના મૌલિક સાહિત્ય તરીકે ગણાવી ન શકાય. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં અર્વાચીન કાલખંડમાં દક્ષિણ ભારતનાં શૈવ-વૈષ્ણવ-વાદે મોટો ભાગ લખ્યો છે. કર્નાટકના હુલ્લેકરીના યસવ નાયકે (૧૮મી સદી) 'શિવતત્ત્વરત્નાકર' ^{૩૨} નામનો ગ્રંથ લખ્યો. મહેસૂરના ખીજા કૃષ્ણરાજના સર્વાધિકારી નંજરાજે (સંગીતગંગાધરમ્ એ મુદ્રિત ગેયકાવ્યના લેખક) શૈવતત્ત્વજ્ઞાનને લગતા એકંદરે અદાર ગ્રંથો લખ્યા. ^{૩૩} મન્નારચુડીનિવાસી ત્યાગરાજમખીએ (૧૭૦૦ શાસ્ત્રીગણ) શિવાદ્વૈતના સમર્થન માટે 'ન્યાયેન્દુશેખરઃ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. એનું ખંડન કરવા માટે રામનંદ સંસ્થાનના સેતુપતિના આશ્રિત વેંકટેશ 'ત્રિશક્ત્યલોકી' એટલે કે વિષ્ણુતત્ત્વનિર્ણયઃ એ વૈષ્ણવમતાનુસારી સંતીક ગ્રંથ લખ્યો. એના પર એદ્યાતુમંગલમ્ના રહેવાસી અપ્પથ દીક્ષિતે (૧૮મી સદી) 'વિમત્તમંજનમ્' નામનો ખંડનાત્મક ગ્રંથ લખીને ત્યાગરાજમખીના 'શિવાદ્વૈવ' મતનું સમર્થન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે રામશાસ્ત્રીના 'નવકોટી' નામના શૈવસિદ્ધાન્તી ગ્રંથનું ખંડન કરવા માટે અણ્ણગરાયાર્થ શેષે દશકોટી નામનો ગ્રંથ લખ્યો. રામાનુજ અને દ્વૈતમતનું ખંડન કરીને અદ્વૈતમતની સ્થાપના માટે મહાદેવ નામના લેખકે પ્રપચ્છામૃતસારઃ ^{૩૪} નામનો ગ્રંથ લખ્યો. કંદાડ અપ્પકોંડાયાર્થે અદ્વૈતવિરોધી અને વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી એવા સાક ગ્રંથો લખ્યા, એવા ઉલ્લેખ ડૉ. રાધવને એમના એક લેખમાં કર્યો છે. ^{૩૫} ચમ્પકથ્થર નામના લેખકે શંકર અને માધ્વ-મતવિરોધી બાદાયમાલા નામની એક ગ્રંથમાળા લખી છે. વેદાંત દેશિકના શતદૂષણીનું ખંડન કરવા માટે આન્દાન શ્રીનિવાસે સહસ્રકિરણી નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

શ્રીરંગપદ્મના કૌશિક રામાનુજયાર્થે 'મયર્થશિલાવિલાસઃ' નામના ગ્રંથમાં વૈષ્ણવમતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વેદગર્ભ પદ્મનાભાયાર્થે (૧૮મી સદી) 'માધ્વસિદ્ધાન્તસારઃ' એ સ્વમતપ્રતિપાદક ગ્રંથ લખ્યો. એ રીતે 'પરવાદવિવર્જિત' ગ્રંથ લખનાર લેખકોની સંખ્યા પણ સારી એવી છે. ૧૦૮ ઉપનિષદો અને ગીતા પર ટીકા ^{૩૬} લખનાર કાંછવરમ્ના ઉપનિષદ-બ્રાહ્મણ નામના સંન્યાસી, ^{૩૭} સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તનો સમન્વય સિદ્ધ કરવા માટે અનુભવામૃતમ્ (રાનેથરના ગ્રંથની યાદ અપાવનાર) નામના ગ્રંથના લેખક આપ્પયાયાર્થ (મૃત્યુ ૧૯૦૧), માધ્વમાનુપ્રભા, શ્રુતિમતોદ્યોતઃ અને અદ્વૈતસિદ્ધાન્તવૈજયન્તીના લેખક ગ્વંથક-શાસ્ત્રી, સ્વરાજ્યસિદ્ધિઃ, ^{૩૮} વેદાન્તસિદ્ધાન્તસૂક્તિમઝ્જરી ^{૩૯} અને સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકોદયના લેખક ગંગાધરેન્દ્ર સરસ્વતી, 'શાંકરપદમૂલ્લખમ્' અને 'પદમૂલ્લખમ્' (ગીતા ટીકા)ના લેખક રઘુનાથશાસ્ત્રી પર્વતે ^{૪૦} (ભોરના રહેવાસી), 'ચિત્તપ્રદીપઃ'ના લેખક વાસુદેવ (કાશ્મીરી પંડિત), વિદ્વન્મોદતરઙ્ગિણી ^{૪૧} એ

૩૨ પાલધાટથી મુદ્રિત

૩૩ મદ્રાસ યુનિ. જર્નલ પૃ. ૧૮૩ આ પ્રકરણમાં ઉક્લિષ્ટિત તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્ર વિષયક અનેક ગ્રંથોનો નિર્દેશ મદ્રાસ યુનિ. જર્નલ (૧૯૫૭)માં ડૉ. રાધવનના લેખનમાંથી કર્યો છે.

૩૪ અડ્યારમાં મુદ્રિત

૩૭ વાણી વિલાસ પ્રેસમાં મુદ્રિત

૩૫ મદ્રાસ યુનિ. જર્નલ પૃ. ૧૮૦

૩૮ મદ્રાસ થી મુદ્રિત

૩૬ મુદ્રિત

૩૯ કલકત્તા સંસ્કૃત સિરીઝમાં મુદ્રિત ૧૯૩૫

૪૦ ડૉ. રાધવને માધ્યવિદ્યાપરિષદ અન્નમલ્લે અધિવેશનમાં "ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ" સંબંધી લેખ વાંચેલો. તેમાં સંગીત વિષયક કાથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૪૧ શ્રી પી. કે. ગોડે એ ભારતીય ઇતિહાસ સંશોધન મંડલ પત્રિકા ૧૮-૨માં તેમના લેખ Poets of the Peshva period મા મહારાષ્ટ્રના સંસ્કૃત લેખકોનો પરિચય આપ્યો છે

સંવાદનિષ્ઠ ગ્રંથ લખનારા ચિરંજીવી ભટ્ટાચાર્ય (૧૮મી સદી), ચૈતન્યમતાનુસાર બ્રહ્મસૂત્ર પર 'ગોવિન્દ-
માખ્ય' ૪૨ લખનારા બલદેવ વિદ્યાભૂષણ ૪૩ અને સ્વામી ભગવદાચાર્યના (ગાંધીચરિત્ર વિશેના ભારત-
પારિજાતમ્ કાવ્યના લેખક) બ્રહ્મસૂત્રવૈદિકમાખ્યમ્ અને સામસંસ્કારમાખ્યમ્નો નિર્દેશ પૂર્વાર્ધમાં આવી ગયો
છે. નડિયાના રામાનંદ (૧૮મી સદી) અદ્વૈત ધર્મશાસ્ત્ર, શાકતમત, સંગીત, વાસ્તુ વગેરે વિષયો પર
પુષ્કળ લેખન કર્યું છે એવો નિર્દેશ હરપ્રસાદશાસ્ત્રીની હસ્તલિખિતોની સૂચીમાં છે.

આ ઉપરાંત દિનેશચંદ્ર સેને *Vaishnava Literature in Mediaeval Bengal*. નામના ગ્રંથમાં
જેમનો નિર્દેશ કર્યો છે એવા ભક્તિરત્નાકર: અને નરોત્તમવિલાસ:ના લેખક નરહરિ ચક્રવર્તી, વિશ્વનાથ
ચક્રવર્તી (૧૮મી સદી) 'સારાચંબોધિની' નામની ભાગવત ટીકાના લેખક, તત્ત્વસાર:ના લેખક ભટ્ટપક્ષી
રાખાલદાસ, ન્યાયરત્ન રાધામોહન શર્મા (૧૯મી સદી) પંચાનન તર્કરત્ન વગેરે બંગાળના ભક્તિમાર્ગી
લેખકોનો ૪૪ એમાં સમાવેશ થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન વિશેના નિબંધગ્રંથોમાં અનેક દૃષ્ટિએ પ્રશંસનીય ગ્રંથ તરીકે શ્રીપાદશાસ્ત્રી હસુરકરના
મોક્ષમંદિરસ્ય દ્વાદશદર્શનસોપાનાવલિ: ૪૫ ને ગણવી શકાય. સર્વદર્શનસંગ્રહ પછી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો
સમગ્ર રીતે પરિચય કરાવનાર આ ગ્રંથના જેવો બીજો સારો ગ્રંથ નથી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.
ચાર્વાક, વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગાચાર, માધ્યમિક, આચાર્ય એ બૌદ્ધદર્શનો અને જૈન, આ નાસ્તિક
દર્શનો અને ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા આ આસ્તિક દર્શનો, એમનો
જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાં ૨૬૭ પાનામાં પરિચય આપ્યો છે. અને એમાં ઉત્તરમીમાંસાના મધ્વ, રામાનુજ,
વલ્લભ અને શંકર એ ચાર મહાન આચાર્યોનાં દર્શનોનું સ્વતંત્ર વિવેચન છે. ઉપસંહારમાં (પાન ૨૬૮
થી ૨૮૭) એ બધાં દર્શનોનો સમન્વય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથની પ્રતિપાદન
પદ્ધતિ અને લેખન શૈલી તદ્દન નવા સ્વરૂપની હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન જેવો ગહન વિષય હોવા છતાં પણ ગ્રંથ
ખૂબ સુખોદ અને સરળ બન્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક ગ્રંથલેખનની સંસ્કૃતપંડિતોની પરંપરા આ રીતે આજ
સુધી જળવાઈ રહી છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર અને ખંડનમંડન-પરંપરા

ન્યાયશાસ્ત્ર વિશેના સાહિત્યમાં ખંડનમંડનની પરંપરા 'ગૌતમ ન્યાયસૂત્ર' ગ્રંથથી શરૂ થયેલી જેવા
મણે છે. આ પ્રમાણુભૂત આદ્ય ગ્રંથમાં જ બૌદ્ધ સાહિત્યનું ખંડન કરનારાં કેટલાંક સૂત્રો મળી આવે છે. ૪૬

૪૨ કલકત્તા થી મુદ્રિત

૪૩ અલ્હાબાદ થી બાષાંતર સહિત મુદ્રિત

૪૪ શ્રી ચક્રવર્તીકૃત Bengal's contribution of sanskrit literature એ ગ્રંથમાં બંગાળી સંસ્કૃત લેખકોનો
પરિચય આપ્યો છે

૪૫ ઇ. સ. ૧૯૩૮માં ઈદાર સહકારી મુદ્રણાલય થી મુદ્રિત મૂલ્ય ૩-૦૦ રૂ.

૪૬ સર્વે પૂર્વે ગૌતમકે અધ્યાત્મપ્રધાન ન્યાયપંક્તી રચના हुई। उसके बाद अपवादने आन्वीक्षिकी न्यायविद्याको पृथक्
करनेके लिये उसके प्रमेय प्रधान स्वरूपके स्थल पर प्रमाण प्रधान स्वरूप देकर अक्षपादने उसका नवीन संस्करण रिया।
और बुद्ध युगमें उनमें कुछ प्रक्षेप और परिवर्धन होकर ही न्याय शास्त्रको वर्तमान स्वराज्य प्राप्त हो सका है।
आचार्य विश्वेश्वर शिरोमणि-तर्क रहस्य दीपिका पृष्ठ २९

આ ન્યાયસૂત્રો પર વાત્સ્યાયન ૪૭ નામના પ્રખ્યાત આચાર્યે લાઘ્યગ્રંથ લખ્યો. એમાં વ્યક્ત થયેલા મતોનું ખંડન બૌદ્ધ દાર્શનિક દિગ્નાગે (૬ઠી સદી) પ્રમાણસમુચ્ચયઃ એ ગ્રંથમાં ખાસ કરીને કર્યું છે. આ ઉપરાંત વસ્તુબદ્ધ અને નાગાર્જુન એ બૌદ્ધ નૈયાયિકોએ પણ વાત્સ્યાયનના મતોનું ખંડન કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. ત્યારબાદ ૭-૮મી સદીમાં ઉદ્યોતકરાચાર્યે ' ન્યાયવાર્તિકમ્ ' નામનો પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો, અને એ પાછળનો એમનો મુખ્ય હેતુ આ બૌદ્ધ વિદ્વાનોનું ખંડન કરવાનો જ હતો. આ ખંડન-મંડનનો મુખ્ય વિવાદારૂપક વિષય ' આત્મતત્ત્વ ' જ હતો. બૌદ્ધ વિદ્વાન આત્મતત્ત્વનું ખંડન કરતા હતા; ત્યારે વાત્સ્યાયનાદિ નૈયાયિક એનું પ્રાંતિપાદન કરતા હતા. ઉદ્યોતકરના વિરુદ્ધમાં પછીના બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ જે યુક્તિવાદ આગળ ધર્યો તેનો પરામર્શ ' મામતીપ્રસ્થાન કાર વાયરૂપતિ મિશ્રો (૯મી સદી) ન્યાયવાર્તિક-તાત્પર્ય-ટીકા ' નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે. આ ગ્રંથ પર બૌદ્ધ પંડિતોએ કરેલી પ્રતિકૂળ ટીકાનું ખંડન ૧૦-૧૧મી સદીમાં ઉદયનાચાર્યે ' ન્યાયવાર્તિક-તાત્પર્ય-ટીકા-પરિશુદ્ધિઃ ' નામના ગ્રંથમાં કર્યું. બૌદ્ધ દાર્શનિક કલ્યાણુરક્ષિતે (૯મી સદી) ' રૂપવરમજ્જકારિકા ' નામના ગ્રંથમાં ઈશ્વરાસ્તિત્વવિરોધી તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિ-પાદન કર્યું. એના એ નાસ્તિક યુક્તિવાદનું ખંડન કરવા માટે ઉદયનાચાર્યે ' કુસુમાઞ્જલિઃ ' નામનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ લખ્યો. આ જ કલ્યાણુરક્ષિતે અન્યાપોહવિચારકારિકા અને શ્રુતિપરીક્ષા નામના બીજા બે ગ્રંથો પણ લખ્યા. ધર્મેત્તરાચાર્યે (૯મી સદી) અપોહનામપ્રકરણમ્ અને લ્લણમજ્જસિદ્ધિઃ આ બે બૌદ્ધ ગ્રંથો લખ્યા. આ ચારે ગ્રંથોનું ખંડન કરવા માટે ઉદયનાચાર્યે આત્મતત્ત્વવિવેકઃ ગ્રંથ લખ્યો. એ ગ્રંથ બૌદ્ધવિવેકારઃ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ નામ ઉપરથી જ ગ્રંથનું સાચું સ્વરૂપ શું છે તે જાણી શકાય છે. ઉદયનાચાર્યે બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું એટલી હદે ખંડન કર્યું કે આ ગ્રંથ બાદ બૌદ્ધ પંડિતોએ શાસ્ત્રાર્થ માટે ફરીથી માથું જીંચકયું નહીં. તાત્પર્ય એ જ છે કે આ ન્યાયશાસ્ત્ર વિશેના સાહિત્યમાં ખંડન-મંડનાત્મક લેખનની પરંપરા ખૂબ જૂની છે. અર્વાચીન કાલખંડમાં પણ નૈયાયિકોએ એ પરંપરા જાળવી રાખી છે. તે હવે આપણે જોઈએ.

રામશાસ્ત્રીના ' શતકોટી ' ગ્રંથનું ખંડન કરવા માટે અનન્તાદ્વારે એક ખંડનાત્મક ગ્રંથ લખ્યો. અનન્તાદ્વારના ગ્રંથનું ખંડન કરીને રામશાસ્ત્રીનું મંડન કરવા માટે તાતાચાર્યે શતકોટીમણ્ડનમ્ ગ્રંથ લખ્યો. ત્યારબાદ તિરુપ્પુત્તુલી કૃષ્ણતાતાચાર્યે લ્લણ્ડનમ્ અને લ્લણ્ડનમણ્ડનમ્ ગ્રંથ દ્વારા શતકોટીનું ફરીથી ખંડન કર્યું.

શતકોટીલ્લંકનકાર અનન્તાદ્વારના ન્યાયભાસ્કરઃ ગ્રંથના ખંડનાર્થ પૃ. ૩૮૨ પર નિર્દેશિત રાજૂ શાસ્ત્રીગણે એમનો ' ન્યાયેન્દુશેખરઃ ' નામનો શિવાદૈતનિષ્ઠ ગ્રંથ લખ્યો હતો.

શ્રી સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણે History of Indian Logic નામના પોતાના ગ્રંથમાં હરિરામ તર્ક-સિદ્ધાન્ત, કૃષ્ણાનંદ વાયરૂપતિ, જગન્નાથ તર્કપ્રયાનન, રાધામોહન ગોસ્વામી, કૃષ્ણકાંત (ચિન્તામણિ-ઉપમાનલ્લંક-વ્યાખ્યાકાર), હરિરામ, ગંગારામ જડી (જગદીશના તર્કામૃત પર ટીકા લખનાર), કૃષ્ણભટ્ટ આર્ડે (ગાદાધરી), રામનારાયણ, રામનાથ વગેરે ૧૭-૧૮માં સૌકાના નૈયાયિકો અને શંકર, શિવનાથ,

૪૭ વાત્સ્યાયનો મહાનાગઃ કૌટિલ્યચળકાત્મજઃ ।

દ્રમિણઃ પક્ષિણ સ્વામી વિષ્ણુગુપ્તોક્તલ્લ સઃ ॥

હેમચંદ્રાચાર્યના અમિયાન ચિન્તામણિ ગ્રંથમાં આવેલા આ ઉલ્લેખને આધારે કેટલાક વાત્સ્યાયન અને ચાણક્યને એક જ માને છે.

કૃષ્ણનાથ, શ્રીરામ, માધવ, હરમોહન, પ્રસન્ન તર્કરત્ન વગેરે ૧૯મી સદીના બ્રાહ્મણના નૈયાયિક લેખકોનો પરિચય આપ્યો છે.

ગ્રામીન લેખકોની ટીકા-ઉપટીકાત્મક પદ્ધતિ પ્રમાણેનું લેખન પણ અર્વાચીન સમયમાં મોટા પ્રમાણમાં થયું છે. અક્ષપાદ ગોતમ (અથવા ગોતમ)ના ન્યાયસૂત્રના મૂળ ગ્રંથ પર પણ અર્વાચીન સમયમાં, ૧૭મી સદીમાં કેટલાક નોંધપાત્ર ટીકાગ્રંથ લખાયા છે; તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

લેખક

ટીકાગ્રંથ

રામભદ્ર

—ન્યાયરહસ્યમ્ ।

વિશ્વનાથ

—ન્યાયસૂત્રવૃત્તિઃ ।

ગોવિંદખન્ના

—ન્યાયસંક્ષેપઃ ।

જયરામ

—ન્યાયસિદ્ધાન્તમાલા ।

૧૩મી સદીમાં ન્યાયશાસ્ત્રમાં ગંગેશાપાધ્યાયના તત્ત્વચિન્તામણિઃ નામના ગ્રંથથી નવ્ય ન્યાયની પરંપરા શરૂ થઈ. (આ જ સદીમાં વ્યાકરણ અને વેદાન્તમાં પણ નવા સંપ્રદાયોનો આરંભ થયો. ગ્રામીન પદ્ધતિમાં ગ્રંથનું સ્વરૂપ લક્ષણાનુસારી હતું. નવ્ય પદ્ધતિમાં તે લક્ષણાનુસારી બન્યું.) નવ્ય ન્યાયની પરંપરામાં અર્વાચીન સમયમાં ઘણા લેખકો થઈ ગયા. આચાર્ય વિશ્વેશ્વર સિદ્ધાન્તશિરોમણિએ પોતાની ‘તર્કરહસ્ય દીપિકા’ વ્યાખ્યાની પ્રસ્તાવનામાં નવ્ય નૈયાયિકોની સંપૂર્ણ સૂચી આપી છે.^{૪૮} નવ્ય ન્યાયલેખકોની ગૈથિલ પરંપરા ૧૩મી સદીમાં શરૂ થઈ અને ૧૬મી સદીમાં ખંડિત થઈ. ૧૬મી સદીથી વાસુદેવ સાર્વભૌમે નવ્ય ન્યાયની નવદ્વીપ શાખા શરૂ કરી. સ્વાભાવિક રીતે આ સૂચીમાં નવદ્વીપ શાખાના લેખકોનો નિર્દેશ પણ આવે છે. સૂચી નીચે મુજબ છે.^{૪૯}

૧ રઘુનાથ શિરોમણિ—વાસુદેવ સાર્વભૌમના શિષ્ય (૧૬-૧૭ મી સદી)

—તત્ત્વચિન્તામણિદીધિતિઃ । બૌદ્ધધિક્કારઃ । શિરોમણિઃ । પદાર્થતત્ત્વનિરૂપણમ્ । કિરણાવલી-પ્રકાશદીધિતિઃ । ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશદીધિતિઃ । અવચ્છેદકત્વનિરુક્તિઃ । લખ્ડનલખ્ડલાઘ-દીધિતિઃ । આસ્થ્યાતવાદઃ । નગ્નવાદઃ । (કુલ ૯ ગ્રંથો)

૨ હરિદાસ ન્યાયાલંકાર-લઢાચાર્ય—વાસુદેવ સાર્વભૌમના શિષ્ય (૧૬-૧૭ મી સદી)

—ન્યાયકુસુમાજ્જલિકારિકાવ્યાખ્યા । તત્ત્વચિન્તામણિપ્રકાશઃ । માધ્યાલોકટિપ્પણી ।

૩ બનકીનાથ શર્મા (૧૬-૧૭ મી સદી)—ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી ।

૪ કણાદ તર્કવાગ્ધીશ (૧૭ મી સદી)—મણિવ્યાખ્યા । ભાષારત્નમ્ । અપશબ્દલખ્ડનમ્ ।

૪૮ પૃષ્ઠ ૪૮ થી ૫૫

૪૯ નવ્યન્યાયના લેખકોની ગૈથિલ પરંપરા ૧૩મી સદીમાં શરૂ થઈ અને ૧૬મી સદીમાં ખંડિત થઈ ૧૬મી સદી પછી વાસુદેવ સાર્વભૌમે નવ્યન્યાયની નવદ્વીપ શાખા શરૂ કરી પ્રસ્તુત સૂચી નવદ્વીપ શાખાના લેખકોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

અ ૪૯

- ૫ રામકૃષ્ણ ભટ્ટાચાર્ય ચક્રવર્તી (રઘુનાથશિરોમણિના પુત્ર) (૧૭મી સદી)—ગુરુ-શિરોમણી-પ્રકાશ: । ન્યાયદીપિકા ।
- ૬ મથુરાનાથ તર્કવાગીશ (રઘુનાથના પુત્ર) (૧૭ મી સદી) એમણે કુલ ૧૦ ગ્રંથ લખ્યા. એમાંથી 'આયુર્વેદમાવના' ગ્રંથ સિવાય અન્ય ગ્રંથો ન્યાયશાસ્ત્રને લગતા છે એ—તત્ત્વચિન્તામણિરહસ્યમ્ । (તત્ત્વચિન્તામણિ)—આલોકરહસ્યમ્ ।^{૫૦} દીધિતિરહસ્યમ્ ।^{૫૧} સિદ્ધાન્ત-રહસ્યમ્ । કિરણાવલીપ્રકાશરહસ્યમ્ ।^{૫૨} ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશરહસ્યમ્ ।^{૫૩} ન્યાય-લીલાવતીરહસ્યમ્ । વૌદ્ધધિક્કારરહસ્યમ્ । અને આદિક્રિયાવિવેક: । .
- ૭ કૃષ્ણદાસ સાવંભૌમ ભટ્ટાચાર્ય (૧૭મી સદી) તત્ત્વચિન્તામણિદીધિતિપ્રસારિણી । અનુમાનાલોકપ્રસારિણી ।
- ૮ ગુણાનંદ વિદ્યાવાગીશ (૧૭મી સદી)—અનુમાનદીધિતિવિવેક: । આત્મતત્ત્વવિવેકદીધિતિ-ટીકા । ગુણવિવૃત્તિવિવેક: । ન્યાયકુસુમાઞ્જલિવિવેક: । ન્યાયલીલાવતી-પ્રકાશ-દીધિતિ-વિવેક: । અને શબ્દલોકવિવેક: । (કુલ ૬ ગ્રંથ)
- ૯ રામભદ્ર સાવંભૌમ (૧૭મી સદી)—દીધિતિટીકા । ન્યાયરહસ્યમ્ । ગુણરહસ્યમ્ । ન્યાયકુસુમાઞ્જલિકારિકાવ્યાખ્યા । પદાર્થવિવેકપ્રકાશ: । ષટ્ચક્રકર્મદીપિકા । (કુલ ૬ ગ્રંથ)
- ૧૦ જગદીશ તર્કાલંકાર (૧૭મી સદી)—તત્ત્વચિન્તામણિદીધિતિ-પ્રકાશિકા (જાગદીશી) । તત્ત્વચિન્તામણિમયૂલ: । ન્યાયાદર્શ: (ન્યાયસારાવલી) । શબ્દશક્તિપ્રકાશિકા । તર્કામૃતમ્ । પદાર્થતત્ત્વનિર્ણય: । ન્યાયલીલાવતીદીધિતિવ્યાખ્યા । (કુલ ૭ ગ્રંથ)
- ૧૧ રુદ્ર ન્યાયવાચસ્પતિ (૧૭મી સદી)—ત. ચિ. દીધિતિપરીક્ષા । કિરણાવલીપ્રકાશવિવૃત્તિ-પરીક્ષા । પદાર્થલખ્ડનવ્યાખ્યા ।^{૫૪}
- ૧૨ ભવાનંદ સિદ્ધાન્તવાગીશ (૧૭ મી સદી)—ત. ચિ. દી. પ્રકાશિકા । પ્રત્યગાલોકસાર-મઞ્જરી । તત્ત્વચિન્તામણિ-ટીકા ।^{૫૫}
- ૧૩ હરિરામ તર્કવાગીશ (૧૭મી સદી)—ત. ચિ. ટીકાવિચાર: । આચાર્યમતરહસ્યવિચાર: । રત્નકોષવિચાર: । સ્વપ્રકાશરહસ્યવિચાર: । (કુલ ૪ ગ્રંથ)
- ૧૪ રામભદ્ર સિદ્ધાન્તવાગીશ (૧૭મી સદી)—સુબોધિની (શબ્દશક્તિપ્રકાશટીકા) ।
- ૧૫ ગોવિન્દ ન્યાયવાગીશ (૧૭મી સદી)—ન્યાયસંક્ષેપ: । પદાર્થલખ્ડનવ્યાખ્યા । સમા-સવાદ: ।

- ૫૦ પદ્મધર મિશ્ર જયદેવ (૧૩મી સદી) તેમના તત્ત્વચિન્તામણિ આલોક ગ્રંથની ટીકા.
- ૫૧ પિતા રઘુનાથ શિરોમણિના ગ્રંથની ટીકા
- ૫૨ વર્ધમાનોપાધ્યાયના (૧૩મી સદી) કિરણાવલી-પ્રકાશની ટીકા
- ૫૩ વર્ધમાનોપાધ્યાયના ન્યાયલીલાવતીની ટીકા
- ૫૪ માનવિલાસ (રાજસ્તુતિ વિષયક) અને અમરદૂતમ્ આ બે કાવ્યો લખ્યા હતા.
- ૫૫ કારક વિવેચનમ્ એ વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથ

- ૧૬ રઘુદેવ ન્યાયાલંકાર (૧૭મી સદી) — ત. ચિ. ગૂઢાર્થદીપિકા । નવીનનિર્માણમ્, દીધિતિ ટીકા । ન્યાયકુસુમ કારિકા—વ્યાખ્યાદ્રવ્યસાર-સંગ્રહઃ । પદાર્થલ્પનવ્યાખ્યા ।
- ૧૭ ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય (૧૭મી સદી) — ત. ચિ. દીધિતિપ્રકાશિકા । ત. ચિ. વ્યાખ્યા । ત. ચિ. આલોકટીકા । મુક્તાવલીટીકા । રત્નકોષવાદરહસ્યમ્ । અનુમાનચિન્તામણિ-દીધિતિ ટીકા । આખ્યાતવાદઃ । કારકવાદઃ । નજ્વાદઃ । પ્રામાણ્યવાદદીધિતિ ટીકા । શબ્દપ્રામાણ્ય-વાદરહસ્યમ્ । બુદ્ધિવાદઃ । યુક્તિવાદઃ । વિધિવાદઃ । વિષયતાવાદઃ । વ્યુત્પત્તિવાદઃ । શક્તિવાદઃ । સ્મૃતિસંસ્કારવાદઃ । (કુલ ૧૮ અંથ)
- ૧૮ વિશ્વનાથ સિદ્ધાન્તપંચાનન (૧૭મી સદી) — અલ્પકારપરિષ્કારઃ । નજ્વાદટીકા । ન્યાયસૂત્રવૃત્તિઃ । પદાર્થતત્ત્વાલોકઃ । ન્યાયતત્ત્વોધિની । ભાષાપરિચ્છેદઃ । આ ઉપરાંત સુવર્થતત્ત્વાલોકઃ અને પિડ્ગલપ્રકાશઃ આ અન્ય શાસ્ત્રીય અંથ.
- ૧૯ નસિહપંચાનન (૧૭મી સદી) — ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરીભૂષા ।
- ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ ન્યાયાલંકાર (૧૭મી સદી) — ભાવદીપિકા (ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી-ટીકા)
- ૨૧ રાજચૂડામણિ મખી (૧૭મી સદી) — તત્ત્વચિન્તામણિદર્પણઃ ।
- ૨૨ ધર્મરાજધ્વરીણ (૧૭મી સદી) — ત. ચિ. પ્રકાશટીકા ।
- ૨૩ ગોપીનાથ મૌની (૧૭મી સદી) — શબ્દાલોકરહસ્યમ્ । ઉજ્જ્વલા (તર્કભાષાટીકા) । પદાર્થવિવેકટીકા ।
- ૨૪ રામદેવ ચિરંજીવ (૧૭-૧૮મી સદી) — વિદ્વદામોદતરંગિણી । કાવ્યવિલાસઃ । વૃત્ત-રત્નાવલી અને માધવચમ્પૂઃ ।
- ૨૫ રામચુદ્ર તર્કવાગીશ (૧૭-૧૮ મી સદી) — ત. ચિ. દીધિતિટીકા । વ્યાપ્તિવાદવ્યાખ્યા । દિનકરીય-પ્રકાશતરંગિણીતત્ત્વસંગ્રહદીપિકાટિપ્પણી । સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીટીકા । કારકનિર્ણય-ટીકા ।
- ૨૬ જયરામ તર્કાલંકાર (૧૭-૧૮મી સદી) — શક્તિવાદટીકા ।
- ૨૭ જયરામ ન્યાયપંચાનન (૧૭-૧૮મી સદી) — ત. ચિ. દી. ગૂઢાર્થવિદ્યોતનમ્ ત. ચિ. આલોકવિવેકઃ । ન્યાયસિદ્ધાન્તમાલા । ગુણદીધિતિવિવૃત્તિઃ । ન્યાયકુસુમાજ્ઞલિકારિકાવ્યાખ્યા । પદાર્થમણિમાલા^{૫૬} (કુલ આઠ અંથ)
- ૨૮ ગોરીકાન્ત સાર્વભૌમ (૧૮મી સદી) — ભાવાર્થદીપિકા (તર્કભાષાટીકા) । સદ્યુક્તિ-મુક્તાવલિઃ । આનન્દલહરીવટી । વિદગ્ધમુખમણ્ડનવીટિકા । (કુલ આર અંથ)
- ૨૯ રુદ્રરામ (૧૮મી સદી) — વાદપરિચ્છેદઃ । વ્યાખ્યાવ્યૂહઃ । ચિત્તરૂપમ્ । અધિકરણ-ચન્દ્રિકા । વૈશેષિકશાસ્ત્રીયપદાર્થનિરૂપણમ્ ।

૫૬ વૃન્દાવનવિનોદ એ કાવ્ય અને કાવ્યપ્રકાશતિલક સાહિત્યઅંથે આજ લેખકે લખ્યા હતા.

- ૩૦ કૃષ્ણકાન્ત વિદ્યાવાગીશ (૧૮મી સદી)—ન્યાયરતનાવલી । ઉપમાનચિન્તામણીટીકા । શબ્દશક્તિપ્રકાશિકા । અન્ય ગ્રંથો ગોપાલલીલામૃતમ । ચૈતન્યચન્દ્રામૃતમ । કામિનીકામ-કૌતુકમ્ ।
- ૩૧ કૃષ્ણભટ્ટ આર્ટ (૧૮મી સદી)—ગાદાધરીકર્ણિકા ।
- ૩૨ મહાદેવ ઉત્તમકર (૧૮મી સદી)—વ્યાપ્તિરહસ્યટીકા ।
- ૩૩ રઘુનાથશાસ્ત્રી (૧૯મી સદી) ગદાધરીપદ્મવાદટીકા ।

અન્નભટ્ટનો તર્કસંગ્રહ અને કેશવ મિશ્રની તર્કભાષા (૧૩મી સદી) આ બે ગ્રંથ ન્યાય વિશેના ગ્રંથોમાં ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા છે. એમાના તર્કસંગ્રહ પર મહાદેવ પુણ્ડામકર, રુદ્રરામ અને નીલકંઠ-આ બધા લેખકોએ સ્વતંત્ર રીતે ટીકા લખી છે, એનો નિર્દેશ સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણે એમના ન્યાયશાસ્ત્રનાં ઇતિહાસમાં કર્યો છે.

‘તર્કભાષા’ ગ્રંથ પર લખાયેલી ૧૪ ટીકાઓમાંની નાગેશ ભટ્ટની યુક્તિમુક્તાવલી, અને વિશ્વકર્માની ન્યાયપ્રવીપ: જેની ટીકાઓને અર્વાચીન સમયની નોંધપાત્ર ટીકા તરીકે ગણાવી શકાય.

શ્રવણ બેળગોળાના જૈન પંડિત અભિનવ ચારુકીર્તિ પંડિતાચાર્યે ‘પ્રમેયરત્નાલકાર’ અને ખીજ ન્યાય વિશેના ગ્રંથો લખ્યા છે.

ધર્મશાસ્ત્ર

૧૭મી સદીથી ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથોનો જુદા જુદા કારણસર વિશેષ પ્રભાવ દેખાય છે.

શાસનકર્તાઓની ધર્મશાસ્ત્ર વિશેની સવિશેષ આસ્થા એમાંનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે. સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી પર બાલમનોરમા નામની ઘોષ ટીકા લખનાર વાસુદેવ દીક્ષિતે ‘અધ્વરમીમાસાકુતૂહલવૃત્તિ:’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, અને તે સિવાય યજ્ઞેશ્વર દીક્ષિતના સહકાર્યથી ‘બૌદ્ધાયનશ્રૌતસૂત્રવ્યાખ્યા’ નામનો ધર્મ-શાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તંજાવરના સર્કેજી બોસલેની કારકિર્દીમાં (ઈ. સ. ૧૮૦૦-૩૨) સામ્રાજ્યલક્ષ્મી-વીઠિકા^{૫૭} એ મંત્ર સંગ્રહાત્મક ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. શ્રીધરવ્યંકટેશ અધ્યાવળના શિષ્ય વાણી અણ્ણ્યા નામના પ્રખ્યાત તેલુગુ કવિએ ‘વ્યાસતાત્પર્યનિર્ણય:’ અને ‘યજ્ઞશાસ્ત્રાર્થનિર્ણય:’ એ ગ્રંથો લખ્યા. શ્રી પી. કે. જોડેએ Studies in Indian Literary History એ ગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રના ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના ઘણા લેખકોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એમાં ‘ધર્મતત્ત્વપ્રકાશ:’ ના લેખક શિવદીક્ષિત (મહાભારતની નીલકળી ટીકાકારના વંશજ-૧૮મી સદી), પ્રતિષ્ઠેન્દુ:ના લેખક ત્ર્યંબક ભટ્ટ, પંચવટી-નિવાસી અચ્યુતરાવ મોડક (એમણે કુલ ૩૦ ગ્રંથ લખ્યા છે), ‘મટ્ટચિન્તામણિ’ના લેખક વાંછેશ્વર, ‘ધર્મનોંકા’ના લેખક અદ્વૈતેન્દ્રયાત (અહમદનગર પાસે રહેતા હતા) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જયપુરના રામસિંગના આદેશાનુસાર ‘ધર્મસંગ્રહ:’ ગ્રંથ લખનાર હરિશ્ચંદ્રનો (૧૯મી સદી) નિર્દેશ પણ શ્રી જોડેએ કર્યો છે. રાજસ્થાનમાં ધર્મશાસ્ત્ર પર લખનાર લેખકોમાં ‘જયસહિકલ્પદ્રુમ:’ના કર્તા રતનાકર પંડિત (૧૮મી સદી), ‘આચારામૃતચન્દ્રિકા’ના લેખક સદાશિવ દશપુત્ર, ‘નિર્ણયકોસ્તુભ:’ અને ‘પ્રતાપાર્ક:’

^{૫૭} સરસ્વતી મહાલ લાઈબ્રેરી તરફથી મુદ્રિત

ના લેખક વિશ્વેશ્વર (રત્નાકર પંડિતના વંશજ) અને 'વૈદિકવૈષ્ણવસદાચારઃ'ના લેખક હરિકૃષ્ણ (મગ્ધનાથ નામના પંડિતે પાછળથી આ ગ્રંથ સુધાર્યો) વગેરે લેખકો નોંધપાત્ર છે.

કાશ્મીરમાં ૧૯મી સદીમાં શિવશંકર પંડિતે 'રણવીરરત્નાકરઃ' નામનો ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ લખ્યો. કાશ્મીરની સંસ્કૃત લેખકોની પરંપરામાં પ્રશ્નાર્થરત્નાવલી એ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ લાલા પંડિતે લખ્યો છે, 'વિષ્ણુરમન્ત્રમ્' એ આયુર્વેદ વિશેના ગ્રંથના લેખક ગણેશ પંડિત (જમ્મુનિવાસી), 'સ્કન્વાસ્તિપ્રશ્નાઃ' (તત્ત્વજ્ઞાન વિશે) અને 'રણવીરજ્ઞાનકોષઃ' ના લેખક વિશ્વેશ્વર પંડિતના નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ ગ્રંથો ભલે કાશ્મીરના હિન્દુ રાજાઓના શાસનકાળ દરમિયાન લખાયા હોય તો પણ એકંદર સામાજિક પરિસ્થિતિ સંસ્કૃત ગ્રંથલેખન માટે પ્રતિકૂળ હોવાથી વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

અંગ્રેજ પ્રશાસકોની પ્રેરણાથી નિર્માણ થયેલા ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના અર્વાચીન ગ્રંથોમાં વિવાદાર્ણવસેતુઃ વિશેષ નોંધપાત્ર ગ્રંથ તરીકે ગણવી શકાય. આ ગ્રંથ નિર્માણ કરવા માટે વોરેન હેસ્ટિંગ્સે પંડિતોની એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિમાં બાણેશ્વર નામના એક મોટા ધર્મશાસ્ત્રી હતા. બંગાળના તે સમયના ધણા રાજાઓની આ બાણેશ્વર પર મોટી કૃપાદૃષ્ટિ હતી. (એમાં મુશ્કિલાબાદના અલિવર્દીખાન પણ એક હતા.) બાણેશ્વર મૂળ હુગળી જ્વલાના ગુપ્તપદ્મીના રહીશ હતા, પણ જુદા જુદા રાજામહારાજાઓના સંપર્કમાં આવવાથી જુદા જુદા સ્થળે રહ્યા હતા. બરદાનના રાજા ચિત્રસેનની પ્રેરણાથી ચિત્રામિષેકઃ, ચિત્રચમ્પૂઃ અને રહસ્યામૃતમ્ એવા ત્રણ ગ્રંથો એમણે લખ્યા. વારાણસી પવિત્રનગરીના સ્તવનાર્થ વારાણસી-શતકમ્ નામનું કાવ્ય પણ એમણે લખ્યું છે.

વોરેન હેસ્ટિંગ્સની સમિતિના બીજા ઉલ્લેખનીય ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે કૃપારામ તર્કવાગીશને ગણવી શકાય. આ મૈથિલ પંડિતે નવ્ય-ધર્મશાસ્ત્રપ્રવીણિકા નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. મૈથિલ ધર્મશાસ્ત્રીઓમાં ચિત્રદાસ, ચિત્રપતિદાસ, અપૂરુષ ઝા, રૂપનાથ (રામવિજય કાવ્યના લેખક)-આ નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

સર વિલ્યમ જોન્સની પ્રેરણાથી સર્વોચ્ચ શર્મા ત્રિવેદીએ વિવાદસારાણ્વઃ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. એ જ પ્રકારનો બીજો ગ્રંથ વિવાદમહાણ્વઃ નામનો જગન્નાથ તર્ક પંથાનને લખ્યો છે. ઓરિસ્સાના રાજા વીરસિંહદેવ (ઈ. સ. ૧૬૦૫-૧૬૨૭)ની પ્રેરણાથી મિત્રમિશ્ર નામના ગૌડ પંડિતે 'વીરમિત્રોદયઃ' નામનો ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ લખ્યો છે. મિત્રમિશ્રના આનન્દકન્દચમ્પૂઃનો નિર્દેશ પહેલાં આવી ગયો છે.

મ. મ. પાં. વા. કાણેના History of Dharmashastra નામના ગ્રંથ (ખ. ૧, પૃ. ૪૬૩) માં ધર્મસિન્ધુઃ^{૫૮} ગ્રંથના લેખક કૃષ્ણનાથનો નિર્દેશ આવે છે. આ ઉપરાંત ધર્મતત્ત્વપ્રકાશકાર શિવ દીક્ષિત, પ્રતિષ્ઠેન્દુ-કાર ત્ર્યમ્બક ભટ્ટ અને અચ્યુતરાવ મોડકનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયો છે. ધુળિયાના ગ્રંથાત વિદ્વાન મ. મ. શ્રીધર શાસ્ત્રી પાઠકના ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનાં વ્યાખ્યાનો પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકાશિત થયાં છે અને નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલયની મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રની 'શાસ્ત્રો' પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં એ પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે.

વારાણસીના સંત્રામસિંહના આશ્રિત અન્નભટ્ટ મીમાંસકે ‘સદાચારરહસ્યમ્’ ગ્રંથ લખ્યો. વારાણસી-નિવાસી મહારાષ્ટ્રીય લેખક નાગોજી ભટ્ટે ઘણા વિષયો પર મૌલિક લેખન કર્યું છે એમાં ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ છે. રામેશ્વર (૧૮મી સદી) નામના વારાણસીના મીમાંસકે વિધિવિવેકઃ ગ્રંથ લખ્યો.

બંગાળના રઘુદેવ નૈયાયિકે ‘દિનસંગ્રહઃ’-દિવસનું શુભાશુભસ્વરૂપ બતાવનાર ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ લખ્યો.

ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના લેખકોમાં વિશેષ ઉલ્લેખનીય વ્યક્તિ તરીકે કામાક્ષી (૧૮મી સદી) આંધ્રપ્રદેશીય લેખિકાને ગણવી શકાય. એણે ‘સ્મૃતિરત્નપ્રકાશિકા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. લલિત લેખનક્ષેત્રની ઘણી લેખિકાઓનો પરિચય ક્ષમાદેવી રાવના જીવનચરિત્ર સાથે આપવામાં આવેલ છે. ધર્મશાસ્ત્ર જેવા વિષય પર અથવા એકંદરે શાસ્ત્રીય વિષય પર લેખન કરનારી સ્ત્રીઓ નહીંવત જ છે. આ ગ્રંથ ઉપરાંત નીલકળ્ઠીય-વિષયમાલા અને અદ્વૈતદીપિકા એમ બે શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કામાક્ષીએ લખ્યા છે અને એ બધા કુલ-કોણમમાં મુદ્રિત પણ થયા છે. કામાક્ષીએ આ લેખનકાર્ય વૈધવ્યાવસ્થામાં કર્યું હતું. ૫૯

શિવરાજાભિષેકપ્રયોગઃ

અર્વાચીન કાલખંડમાં ગાગાભટ્ટ કાશીકરે લખેલો ધર્મશાસ્ત્ર વિશેનો શિવરાજાભિષેકપ્રયોગઃ એક મહત્વનો ગ્રંથ છે. ધર્મશાસ્ત્રાન્તર્ગત સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં રાજ્યભિષેક વિશે ઓછામાં ઓછા ૧૦-૧૫ પ્રમુખ ગ્રંથો જોવા મળે છે. એમાંથી કેટલાક ગ્રંથો એક રાજા બાદ બીજો રાજા ગાદીએ બેસે ત્યારે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા છે. પુણ્યશ્લોક શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકનું અનેક દૃષ્ટિએ અસાધારણ મહત્વ છે તેથી તે સમયના મહાન મીમાંસક અને ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ (બખરકારોએ જેમને કલિયુગના બ્રહ્મદેવ તરીકે વર્ણવ્યા છે.) ગાગાભટ્ટ કાશીકરે તે રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ માટે રાજ્યાભિષેક પ્રયોગનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ તૈયાર કર્યો.

રાજ્યાભિષેકસ્ય મહાપ્રયોગઃ વિશ્વેશ્વરો દૈનિકરિસ્તનોતિ । (વિશ્વેશ્વર એ ગાગાભટ્ટનું નામ હતું) આ પ્રારંભના શ્લોકાર્ધમાં અને इति श्रीमान्मीमांसकभट्टनारायणसुत-श्रीमद् रामकृष्णतनुज-भट्टदिनकरसूनु-गागाभट्टनामक-विश्वेश्वरकृतो राजाभिषेकप्रयोगઃ આ છેલ્લા વાક્યમાં ગાગાભટ્ટે પોતાના ગ્રંથકર્તાત્વનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. આ ગ્રંથ પૂનાના ઇતિહાસસંશોધક શ્રી વા. સી. બેન્દ્રેએ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક ૧૯૫૭માં પહેલાં સંપાદિત કર્યો^{૬૦} અને ૪૨ પાનાની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખી. આ કાર્ય દ્વારા શિવચરિત્રની એક ખૂબ મહત્વપૂર્ણ ઘટના માટેનો લોકોનો જામ દૂર કરવાનું સાધન ઉપલબ્ધ કર્યું. શિવાજી મહારાજના મુખ્ય પુરોહિતના માર્ગદર્શન માટે દિનક્રમાનુસાર ૭ દિવસ સુધી જુદી જુદી વિધિઓ જે રીતે કરવાની હતી તે સંપૂર્ણ વિધિ આ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથમાં લખી છે. ગાગાભટ્ટના ગુરુબન્ધુ શ્રીમદ્ અનન્તદેવ ભટ્ટે (પૈઠણના નિવાસી) રાજધર્મકૌસ્તુભઃ નામનો આ વિષય પર એક ગ્રંથ લખ્યો છે, તે વધુ વિસ્તૃત માહિતી આપે છે અને એમાં પૌરાણિક મંત્રોનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ છે. ગાગાભટ્ટે પૌરાણિક મંત્રોને પોતાના ગ્રંથમાં સ્થાન

૫૯ ધર્મશાસ્ત્રના ક્ષેત્રથી આધુનિક સમય સુધીમાં નિર્માણ થયેલ સમસ્યાઓને અનુલક્ષીને તેમણે લખેલા ‘અબ્ધિનૌયાનમીમાંસા’ ‘નાલકિર્ણાનિપ્રકાશઃ’ ઇત્યાદિ નિબંધ ગ્રંથોનો પરિચય પૂર્વાધમાં આવી ગયો છે.

૬૦ પ્રાપ્તિ સ્થાન પી. પી. એચ. બુકસ્ટોલ મુંબઈ મૂલ્ય રૂ. ૩-૦૦ રૂ.

આપ્યું નથી. શિવરાજાભિષેકપ્રયોગઃ ગ્રંથ સંપૂર્ણપણે વૈદિક મંત્રમય છે. આ ગ્રંથનું મૂળ હસ્તલિખિત બ્રહ્મણે રાજ્યના રાજ્યહસ્તલિખિતસંગ્રહમાં હતું.

શિવરાજાભિષેકની ઘટના રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વની હોવાને કારણે અને ગ્રંથમાં એનું અધિકૃત સ્વરૂપ મળી આવતું હોવાથી એનું સંક્ષિપ્ત નિવેદન અહીં આપીએ તો તે અસ્થાને ન લેખાય.

રાજ્યાભિષેકવિધિના આરંભ પહેલાં મહારાજનો પ્રત્યર્થ થયો. ત્યારબાદ ‘બ્રહ્મહત્યાદિસકલપાપક્ષય-દ્વારા શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ’, “ અગ્નિદેવત્યં હિરણ્યં, પિતૃદેવત્યં રજતં સ્વશરીરસમધિકતયા તોલિતં કુર્વન્ ઋત્વિ-રમ્યોઽહં સમ્પ્રદદે, ” એ રીતે મહારાજનો તુલાવિધિ કર્યો. આ વિધિની રચના ગાંગાભદ્રે સ્વતંત્ર રીતે કરી. ત્યાર બાદ મહારાજનો પૂર્વ પરણિત પત્નીઓ સાથે વૈદિક પદ્ધતિથી સમંત્રક વિવાહ થયો. (રાજ્યાભિષેકના મહાન્ સમારંભની નાન્દી અથવા પ્રસ્તાવના તરીકે આ વિધિ થયા.) ત્યારબાદ જ્યેષ્ઠ શુ. ૬ શનિવાર શકે ૧૫૯૬ (૩૦ મે ૧૬૭૪)ના શુભ દિવસે,

“ મમ પ્રજાપાલનાધિકારસિદ્ધિદ્વારા પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં સામ્રાજ્યાદિફલપ્રાપ્ત્યર્થં ગણેશપૂજનં તદ્દગ્ત્વે બ્રાહ્મણેઃ પુણ્યાહવાચનં પૂજનં નાન્દીશ્રાદ્ધં પુરોહિતવરણાદિ ચ કરિષ્યે ”

એવા સંકલ્પ કરીને મહારાજ અભિષેક માટે સિદ્ધ થયા.

બીજે દિવસે ઐન્દ્રશાન્તિ, ઐશાનયાગ;

ત્રીજા દિવસે ગ્રહયજ્ઞ નક્ષત્રહોમ;

ચોથે દિવસે મંગલવાર અને નવમી હોવાથી ત્રિપિદ્ધ દિવસ તરીકે સમારંભ બંધ રહ્યો.

પાંચમા દિવસે ઉત્તરપૂજન બાદ આચાર્યોને પ્રતિમાદાન કરવામાં આવ્યું

છઠ્ઠે દિવસે કાળુ વસ્ત્ર પહેરીને પકવ-અપકવ માંસ, મત્સ્ય અને સુરાથી યુક્ત નિઃશ્વરયાગ; અને

સાતમા દિવસે ઐન્દ્રશાન્તિસમાપ્તિ, સહસ્ત્રબ્રાહ્મણુ ભોજન બાદ મંડપપૂજન વિવિધ કુંભસ્થાપના, મહાવેદી પર અગ્નિ અને ગ્રહની પ્રતિષ્ઠાપના, હોમ, (આ હોમપ્રસંગે બધા વેદોની બધી શાખાઓના બ્રાહ્મણોએ વેદમંત્રનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો. દ્વારપાળોએ દ્વારજીપ કર્યો.) પૂર્ણાહુતિ બાદ મહારાજ અભિષેકશાલામાં ગયા. ત્યાં સુગંધી તેલ, ચૂર્ણ, વિવિધ મૃત્તિકા, પંચામૃત વગેરેથી યુક્ત અને મંત્રોચ્ચાર સહિત સ્નાન એમણે કર્યું. ત્યાર બાદ શુભ વસ્ત્ર અને ચંદન ધારણ કરીને વેદમંત્રોના પવિત્ર મંગલ ઘોષમાં મંડપપ્રવેશ કરીને વેદી પર પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પાદપીઠ પર બેસી બૂંટણુ ટેકવીને મહારાજએ વિધિપૂર્વક આરોહણુ કર્યું. ત્યાર બાદ અભિષેક અને અગ્નિપ્રાર્થના બાદ અભિષેકશાલાના સુવર્ણ સિંહાસન પર આરોહણુ કર્યા બાદ પ્રતિ ‘દ્વન્દ્વ’ રૂપ ધારણ કરેલા શિવપ્રભુને બ્રાહ્મણુઅમાત્યોએ હાથ પકડીને,

“ મહતે ક્ષત્રાય, મહતે બ્રાહ્મણાય, મહતે જાનરાજ્યાય, એવં વો ભરતો રાજા સોમોઽસ્માકં બ્રાહ્મણાન્ રાજા ” એવા ઉદ્દેશ્ય સાથે જુદા જુદા પવિત્ર ઉદ્દેશોથી અભિષેક કરાવવાં માટે અભિષેકશાલામાં લઈ ગયા અને ત્યાં મંત્ર, મંગલ વાદ્ય વગેરેના સૂર સાથે અભિષેકવિધિ પૂરી થઈ.

શિવરાજ્યાભિષેકઃ ગ્રંથના અંતરંગનો આછો પરિચય થાય એ હેતુથી ૭ દિવસ સુધી શાસ્ત્રશુદ્ધ રીતે કરવામાં આવેલા આ મંગલ સમારંભની ફક્ત મુખ્ય મુખ્ય વિધિઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત પણ

ઘણી નાની-મોટી વિધિઓ પ્રસંગાનુસાર કરવામાં આવી. એની સંપૂર્ણ માહિતી આ મૂળ ગ્રંથમાં જ જોઈ લેવી.

ગાગાભટ્ટ કાશીકરના શિવાકોદયઃ, દિનકરોદ્યોતઃ, નિરુદ્ધપ્રતિબંધપ્રયોગઃ, પિન્ડપિતૃપ્રયોગઃ, કાયસ્થઘર્મ-પ્રદીપઃ, સુજ્ઞાનદુર્ગોદયઃ આ ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના અને મીમાંસાકુસુમાઞ્જલિઃ, ભાટ્ટચિન્તામણિઃ વગેરે મીમાંસા-શાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથોનો નિર્દેશ આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં, “શિવાજી મહારાજની સંસ્કૃતિનિષ્ઠા” એ પ્રકરણમાં આવી ગયો છે.

મહારાષ્ટ્રમાં વસતી રહેતી જાતિના ધર્માધિકારના સંબંધમાં અધિકૃત-નિર્ણય આપવાનું કામ શિવાજી મહારાજે ગાગાભટ્ટને સોંપ્યું હતું (ગાગાભટ્ટ અને શિવાજી મહારાજનો છેલ્લો દસ વર્ષથી દૈનિક પરિચય હતો.) તે અનુસાર ઈ. સ. ૧૬૬૪માં એમણે રચેલી જાતિનિર્ણયઃ નામનો ધર્મશાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખ્યો. એમાં શિવાજી મહારાજની સ્તુતિ આવાં સુભાષિતો દ્વારા કરી છે.

યસ્મિન્નસાધારણધૈર્યશૌર્ય-ગામ્ભીર્ય-સૌન્દર્ય-ગુણૈકધુર્યે ।

ગિરીન્દ્ર-મીમાનુજ-સિન્ધુરાજ-સ્મરાશ્ચ સાધારણતાં મજન્તે ॥

દાનાય દ્રવિણાર્જનં જનપરિત્રાણાય વીરવ્રતં

સત્યાય પ્રિયભાષણં હરિપદધ્યાનાય ચેતઃસ્થિતિઃ ।

યત્સહ્યેન ચ ચક્રવર્તિપદવીં યાતા નૃપા ભૂરિશો

દિલ્લીન્દ્રઃ ક્ષયમાપ યસ્ય કલહાલ્લંકેશતુલ્યોપમઃ ॥

વિશ્રાણનેષુ વ્યસનં યદીયં વિદ્યાપ્રસન્નગેષુ વિનોદસૌહ્યમ્ ।

યસ્યાવદાતં ચ યશોવિતાનં દિડ્મણ્ડલીમણ્ડપમાતનોતિ ॥

કેટલાક મહત્વના ગ્રંથો

પાછળનાં પ્રકરણોમાં સેંકડો ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ જુદા જુદા વિષયોના સંદર્ભમાં અમે કર્યો છે. એમાંના બધા જ ગ્રંથો સરખું જ મહત્વ ધરાવે છે એવું નથી. ‘ચંદનં ન વને વને’ એ ન્યાયથી વિશેષ મહત્વના ગ્રંથો ગમે ત્યારે ગમે તે સ્થળે નિર્માણ થાય છે એવું નથી. વ્યાસ-કાલિદાસ જેવા યુગ-પ્રવર્તક લેખકો જ આદર્શ ગ્રંથનિર્માણ કરી શકે છે. એમનો આદર્શ રાખીને ખીબ સાહિત્યકારો જુદી જુદી જાતની સાહિત્યરચના કરતા હોય છે. પહેલાના પ્રકરણમાં આવી ગયેલા ગ્રંથોમાં ઘણા ગ્રંથો એવા છે કે જેમને માટે એક એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખી શકાય. તેવી જ રીતે દરેક લેખકના જીવનચરિત્રને લગતી ઘણી રચના અને બોધક માહિતી પણ આપી શકાય એમ છે. કેટલાક લેખકોનું સાહિત્યિક કાર્ય એટલું ભવ્ય અને વિવિધ પ્રકારનું છે કે તેને માટે એક સ્વતંત્ર પ્રબંધ પણ લખી શકાય. એ દિશામાં કંઈક માર્ગદર્શન મળે એ હેતુથી સ્વેચ્છાનુસાર અમે ફક્ત ત્રણ ગ્રંથોનો વિસ્તૃત પરિચય આ પ્રકરણમાં આપીએ છીએ. એ પરથી સ્થાલીપુલાકન્યાયથી આ વિષયની ગંભીરતા અને વ્યાપકતા ધ્યાનમાં આવશે. અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોના અભ્યાસકોષે પોતપોતાને ગમતા ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોની બંને તેટલી વધુ માહિતી સ્કુટ લેખો દ્વારા સામાન્ય વાચક સુધી પહોંચાડવી આવશ્યક છે.

શિવભારતમ્

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહારાજના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા ગ્રંથોમાં જયરામકૃત ‘પર્ણાલપર્વત-પ્રહ્ણાસ્યાનમ્’, રઘુનાથ પંડિતકૃત રાજ્યવ્યવહારકોશ, છત્રપતિ સંભાળકૃત ‘વૃષભૂષણમ્’ જેવા કેટલાક ગ્રંથો ખૂબ મહત્વના છે. પણ એ બધામાં કવીન્દ્ર પરમાનંદનું શિવભારતમ્ કાંઈક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. એનું કારણ શિવાજી મહારાજના વિભૂતિમત્વ વિશેની ભારતીયોના મનમાં વસતી આત્યંતિક શ્રદ્ધા છે. શિવાજી મહારાજનું ચરિત્ર રામચંદ્રના ચરિત્રની જેમ પાપનાશક છે એવી શ્રદ્ધા એમના સમયે જ સમાજમાં નિર્માણ થયેલી જેવા મળે છે. શિવાભારતકાર કવીન્દ્ર પરમાનંદ શિવચરિત્ર માટે લખે છે—

કલિકલ્મષહારીણી હારીણિ જનચેતસામ્ ।

યશાસિ શિવરાજસ્ય શ્રોતવ્યાનિ મનીષિભિઃ ॥

આ રીતે શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રના જિજ્ઞાસુ માટે તત્કાલીન અન્ય લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ છે. એમાં વિદેશીઓએ કરેલા ઉલ્લેખો ખરાબ હેતુથી લખાયેલા હોવાથી ખાસ વિશ્વાસપાત્ર નથી. શિવભારતના લેખક કવીન્દ્ર પરમાનંદ તત્કાલીન વિદ્વત્સમાજમાં ખૂબ સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે લેખાતા હતા અને એથી વિશેષ તો એ છે કે તેઓ શિવાજી મહારાજના એક મૌઢ સહાયક હતા. આ પાર્શ્વભૂમિ પર એમના ગ્રંથનું મહત્વ અન્ય ગ્રંથોની તુલનામાં અસાધારણ છે, ઐતિહાસિક પત્રોમાં શિવકાલીન સન્માન્ય પંડિતોની જે નામાવલી જેવા મળે છે એમાં કવીન્દ્ર પરમાનંદનો ઉલ્લેખ છે. તે નામાવલી આ પ્રમાણે છે .

અ પ૦

ગાગામટ્ટત્ત્વનૂચાનો નિગમાગમવિત્તમઃ ।
 સમાયાં સુશુમે રાજઃ સુધર્માયાં યથા ગુરુઃ ॥
 દીક્ષિતઃ શિતિકળ્ઠશ્ચ રઘુનાથો બુધાધિપઃ ।
 કવીન્દ્ર પરમાનન્દો મહાદેવશ્ચ પળ્ડિતઃ ॥
 પ્રભાકર ઉપાધ્યાયસ્તથા શ્રીરઙ્ગશાસ્ત્રિણઃ ।
 તૃસિંહશાસ્ત્રિણશ્ચાથ મટ્ટવિશ્વમ્બરોઽપિ ચ ॥
 અયાચિત્તમહાદેવઃ પળ્ડિતાશ્ચ્યો વિનાયકઃ ।
 સોમનાથો જગન્નાથો મટ્ટવિષ્ણુસ્તથૈવ ચ ॥
 ભૂગોપાલામિધોઽનંતોપાધ્યાયઃ પળ્ડિતાગ્રણીઃ ।
 શેષોપાશ્ચ્યમહાદેવઃ કાશીસ્થાઃ પળ્ડિતા અમી ॥

પરમાનન્દ કવિ એક વખતે તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કાશી ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના વિદ્વાન પંડિતો શિવાજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર સાંભળવાની ઉત્સુકતાથી તેમની (પરમાનન્દ)ની પાસે બેગા થયા. અને કહ્યું કે—

“યઃ શાસ્ત્રિ વસુધામેતાં રાજા રાજગિરીશ્વરઃ ।
 તુલજાયાઃ પ્રસાદેન લબ્ધરાજ્યો મહાતપાઃ ॥
 વિષ્ણોરંશો વિશેષેણ લોકપાલાંશસમ્ભવઃ ।
 મનસ્વી સુપ્રસન્નાત્મા પ્રતાપી વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥
 મીમાદપિ મહામીમઃ સીમા સર્વ—ધનુર્ભૂતામ્ ।
 ધીમાનુદારચરિતઃ શ્રીમાનદ્ભુતવિક્રમઃ ॥
 કૃતી કૃતજ્ઞઃ સુકૃતી કૃતાત્મા કૃતલક્ષણઃ ।
 વક્તા વાક્યસ્ય સત્યસ્ય શ્રોતા ચાતિવિલક્ષણઃ ॥
 દેવદ્વિજગવાં ગોપ્તા દુર્દાન્તયવનાન્તકઃ ।
 પ્રપન્નાનાં પરિત્રાતા પ્રજાનાં પ્રિયકારકઃ ॥
 તસ્યાસ્ય ચરિતં બ્રહ્મન્નનેકાધ્યાયગર્ભિતમ્ ।
 ભગવત્યાઃ પ્રસાદેન ભવતા યત્ પ્રકાશિતમ્ ॥
 ઉદારશબ્દસન્દર્ભ મૂરિભાવાર્થમદ્ભુતમ્ ।
 માધુર્યાદિ—ગુણોપેતમલંકારૈરલંકૃતમ્ ॥
 નિચિતં ધર્મશાસ્ત્રાર્યૈરર્થશાસ્ત્રસમન્વિતમ્ ।
 વિશ્રુતં સર્વલોકેષુ પુરાણમિવ નૂતનમ્ ॥
 સમસ્તદોષરહિતં સહિતં લક્ષણૈર્નિજૈઃ ।
 તદશેષમશેષજ્ઞ શંસ નઃ સંશિતવ્રત ॥

કાશીના વિદ્વાનોની આ પ્રાર્થના માથે ચઢાવીને કવીન્દ્ર પરમાનન્દે 'દુર્દાન્તચવનાન્તક' શિવાજી રામના 'કલિકલ્મષહારિ' ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું. શિવભારતની રચના પાછળનો હેતુ જણાવતાં તેઓ લખે છે કે—

યોડયં વિજયતે વીરઃ પર્વતાનામધીશ્વરઃ ।
 દાક્ષિણાત્યો મહારાજઃ શાહરાજાત્મજઃ શિવઃ ॥
 સાક્ષાન્નારાયણસ્યાશઃ ત્રિદશદ્વેષિદારણઃ ।
 સ એકદાત્મનિષ્ઠં માં પ્રસાદેદમભાષત ॥
 યાનિ યાનિ ચરિત્રાણિ વિહિતાનિ મયા મુવિ ।
 વિધીયન્તે ચ સુમતે તાનિ સર્વાણિ વર્ણય ॥

શિવાજી મહારાજનો આ આદેશ શિરોધાર્ય માનીને કવીન્દ્ર પરમાનન્દે શિવભારત લખવા ઉચ્ચુકત થયા અને એમણે ૩૨ અધ્યાયનો આ ગ્રંથ લખ્યો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠિત સમકાલીનોના ગ્રંથ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે તેથી શિવાજી મહારાજના જીવનપ્રસંગોની આખતમાં 'શિવભારત' ને એક અધિકૃત પ્રમાણ તરીકે ગણવો જોઈએ.

આવું અનન્ય મહત્ત્વ ધરાવતો આ ગ્રંથ ૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલાં સંપૂર્ણપણે અજ્ઞાત હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં શિવચરિત્ર વિશેનો આટલો મહત્ત્વનો ગ્રંથ અસ્તિત્વમાં છે એ હકીકત તે સમયના ઇતિહાસપંડિતો જાણતા પણ ન હતા. પૂનાના ભારત ઇતિહાસ સંશોધન મંડળના કાર્યવાહ શ્રી સદાશિવ મહાદેવ દિવેકરે ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક આ ગ્રંથ શોધી કાઢ્યો. આ ગ્રંથ મેળવતાં એમને કેટલી મુશ્કેલી નડી એ માટેનું એમનું આત્મનિવેદન ઘણું ઉદ્દ્યોધક છે. શિવાજી નિરક્ષર, ચોર લૂંટારુ હતો એવું બાળકોને નિશાળમાં શીખવવામાં આવતું. અંગ્રેજ અને મુસલમાન લેખકોએ શિવચરિત્ર માટે આવું જ નિંદાપૂર્ણ લખાણ લખ્યું છે. એ વાંચીને શિવાજી જેવા પુણ્યપુરુષનું ચરિત્ર, પ્રાચીન ગ્રંથ અને પત્રસંગ્રહનો અભ્યાસ કરીને બરાબર જાણી લેવું એવી ધૃત્તિ એમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. ઘણા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથો વાંચતાં વાંચતાં તાંજોરના સરસ્વતી મહાલ લાયબ્રેરીમાં જૂના ગ્રંથો ફેંદાણવાની એમણે શરૂઆત કરી. ક્યુટિકમાં શિવાજી મહારાજએ ઘણાં આક્રમણો કર્યા હતાં. સમર્થ રામદાસે પણ ક્યુટિકમાં ઘણા મઠોની સ્થાપના કરી હતી. તેથી ક્યુટિકના ગ્રંથાલયમાં શિવચરિત્ર વિશેના પ્રાચીન અધિકૃત ગ્રંથ હોવા જ જોઈએ એવી શ્રદ્ધાથી એમણે સંશોધન શરૂ કર્યું. છેવટે તાંજોરના ગ્રંથાલયમાં જૂર્નલ પર તામિળ ભાષામાં લખેલો 'શિવભારત' નામનો એક તામિળ ગ્રંથ જોયો. આ તામિળ ગ્રંથનો એક અનુવાદક પાસેથી અનુવાદ કરાવીને એમણે વાચન શરૂ કર્યું. આ વાચનમાંથી તેમણે એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે આ ગ્રંથ મૂળમાં ચોક્કસ સંસ્કૃતમાં હોવો જોઈએ અને એનો લેખક કવિ પરમાનન્દ નામનો એક મહારાષ્ટ્રીય પંડિત હતો. આ સંસ્કૃત મૂળ ગ્રંથ ક્યાંથી મેળવવો એનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. જર્મનીની ઓરીએન્ટલ સોસાયટી (લીપ્ઝિગ) સાથે એમણે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. એ સંસ્થામાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનો મોટો સંગ્રહ છે અને એની એક લાંબી સૂચી પણ એમણે પ્રકાશિત કરી છે. પૂનાના આનન્દાશ્રમમાં શ્રી દિવેકરને આ ગ્રંથસૂચી જોવા મળી. એમાં કવીન્દ્ર પરમાનન્દકૃત 'શિવભારત'નો ઉલ્લેખ એમને જોવા મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૯માં ખર્નેલ નામના અંગ્રેજ સૂચીકારે તૈયાર કરેલી ગ્રંથસૂચીમાં શિવભારતનો ઉલ્લેખ અને ક્રમાંક મળી આવ્યા. આટલી માહિતીના આધારે આ સંસ્કૃત ગ્રંથ તાંજોરના ગ્રંથાલયમાં જ છે એ નક્કી

થયું. ત્યારબાદ ૯ મહિના પછી મૂળ ગ્રંથની હસ્તલિખિત નવી આવૃત્તિ શ્રી દિવેકરને વાંચવા મળી. એ ઉપરથી તામિળ ભાષાનું શિવભારત એ આ મૂળ ગ્રંથનું ભાષાન્તર હતું એ સિદ્ધ થયું. શ્રી દિવેકરે લખેલો આ શિવભારતનો જૂતાંત ખરેખર ઉદ્દ્યોધક છે. આવી જાતના હજારો શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત ગ્રંથો આપણા દેશમાં અથવા પરદેશમાં હજી પણ ઉપેક્ષિત અવસ્થામાં પડ્યા છે.

શિવભારતમ્ એ નામ પરથી આ ગ્રંથ મહાભારતની સમકક્ષ છે એવું કવીન્દ્ર પરમાનંદે સૂચિત કર્યું છે. મહાભારતમાં જે પ્રમાણે ભીમ, અર્જુન વગેરે પરાક્રમી પુરુષોની વીરગાથા વર્ણવી છે તેવી જ રીતે આ શિવભારતમ્માં પણ પ્રચંડ પરાક્રમી શિવાજી મહારાજની વીરગાથા વર્ણવી છે, એવું શિવભારતમ્ એ નામ પરથી કવીન્દ્રે ધ્વનિત કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ ગ્રંથ પુરાણગ્રંથ જેવો છે એવું સૂચિત કરવા માટે દરેક અધ્યાયના અંતમાં ‘હિતિ અનુપુરાણે સૂર્યવંશે કવીન્દ્રપરમાનન્દપ્રકાશિતાયાં જાતસાહસ્રયાં’ એવું વાક્ય કવીન્દ્રે લખ્યું છે. પહેલા અધ્યાયમાં જ પુરાણમિથ નૂતનં એવો પોતાના ગ્રંથનો એમણે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે; પણ પુરાણની સંખ્યા ૧૮ એ નક્કી હોવાથી આ નવું ૧૯ મું પુરાણ નથી એમ સૂચિત કરવા માટે કવીન્દ્રે પોતાના ગ્રંથને અનુપુરાણ એવું નામ આપ્યું છે. ગ્રંથવર્ણન કરતાં—

‘માધુર્યાદિગુણોપેતમલંકારૈરલંકૃતમ્’ એ વાક્ય દ્વારા પોતાના ગ્રંથની કાવ્યત્મકતા પણ એમણે સ્પષ્ટ કરી છે. શિવાજી મહારાજના સહજ મનોરસ એવા જીવનચરિત્રની સુંદરતા વધારવા માટે, વધુ મનોરસ બનાવવા માટે કવીન્દ્રે આ ચરિત્રગ્રંથ રઘુવંશની જેમ કાવ્યમય બનાવ્યો છે. આ કાવ્યાત્મક ચરિત્રગ્રંથમાં અનુષ્ટુપ, પ્રહરિણી, માલિની, શાર્દૂલવિકીરિત, શિખરિણી, વસંતતિલકા, પુષ્પતામ્રા, હરિણી, સ્વધરા, રથોદ્ધતા, ઉપજાતિ, હૃદયેન્દ્રવજ્ર, વિયોગિની વગેરે જુદા જુદા વૃત્તોનો કવિએ વૈચિત્ર્ય માટે ઉપયોગ કર્યો છે. મહાકાવ્યનો ‘સર્ગાન્તે નિમ્નવૃત્તં સ્યાત્’ એ સંકેત બધા સર્ગોમાં ચોક્કસાઈપૂર્વક પાળવામાં આવ્યો છે. યમક, અનુપ્રાસ જેવા શબ્દાલંકારોનો પણ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

ઉદા. : “પ્રતાપતાપિતારાતિધરાધિપતિમખ્ડલઃ ।” (૧-૪૭)

“વિકારાલં મહાકાલં કરવાલં કરે વહન ।” (૨૨-૨૯)

“ક્રૂરઃ કરિકરાકારકરઃ પ્રતિભયઙ્કરઃ ।” (૨૨-૧૪)

“ચણ્ડેન મુજદણ્ડેન દણ્ડિતારાતિમખ્ડલઃ ।” (૨૯-૬૦)

“સુલ્લં સુપ્તો નિજગૃહે તતો નિજગૃહેરિભિઃ ।” (૧૬-૭)

આવાં ઉદાહરણો પરથી કવીન્દ્રનું શબ્દાલંકારનૈપુણ્ય સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે. શિવાજી જેવા વીર-પુરુષનું ચરિત્ર એ આ કાવ્યનો વિષય હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ આ કાવ્ય વીરરસપ્રધાન બન્યું છે. વીરરસના ઉદ્દીપન માટે ઓન્નેયુણી આવશ્યકતા છે એ દૃષ્ટિએ આ કાવ્યના ઓન્નેયુણી

પાશૈઃ પ્રાસૈશ્ચન્દ્રહાસૈઃ પટ્ટિશૈશ્વપરશ્વધૈઃ ।

મુદ્ગરૈઃ પરિઘૈસ્તદ્વત્ત્રિશૂલૈસ્તોમરૈરપિ ॥

ગદામિઃ શક્તિમિશ્ચાપૈર્નિષ્ઠગૈરિષુપૃતૈઃ ।

ચ્છેતકૈરચાપિ ચક્રૈશ્ચ છુરિકામિઃ કટારકૈઃ ॥

આવાં ઉદાહરણો ૨૨ મા અધ્યાયના ૧૦-૧૫ શ્લોકોમાં જોવા મળે છે.

અર્થાલંકારનાં ઉદાહરણો :—

ઉપમા—નિર્મદા ઇવ માતઙ્ગાઃ નિર્વિષા ઇવ પન્નગાઃ ।

નિરુણ્ણીષા ઇવ નરાઃ નિઃશૃઙ્ગા ઇવ ભૂધરાઃ ॥

ઉત્પ્રેક્ષા—તંદા હેતિદ્વયં તદ્વૈપરિભ્રાયતાઽમુના ।

પરિતો વિતતાકારઃ પ્રાકારઃ કિમકારિ ન ॥

દૃષ્ટાન્ત—નાવજ્ઞેયાઃ खलु જ્ઞેન વરાકા અપિ વિદ્વિષઃ ।

પ્રશામ્યતે પતઙ્ગેન પ્રજ્વલ્નપિ દીપકઃ ॥

અર્થાન્તરન્યાસ—નૂનં પિપીલિકોઽપ્યેકઃ પ્રવિશ્યઃ કરિણઃ કરમ્ ।

ભવત્યન્તકરસ્તસ્માદલ્પં મન્યેત નો પરમ્ ॥

તદનુ શિવનૃપસ્તં પ્રાપ્તભઙ્ગં પુરસ્તાત્

પ્રસભમપસરન્તં રુસ્તુમં ત્રસ્તમુઞ્ચૈઃ ।

નિકટગમપિ નૈવ ન્યગ્રહીન્ નિગ્રહાર્હમ

ન હિ વિદધતિ ભીરૌ શૂરતાં સૂર્યવંશ્યાઃ ॥

આવાં અલંકારની સાથે સાથે

સહાયપરિહીનેન નરેણેહ ન કેનચિત્ ।

પરિભાવયિતું શક્યા પરીપાનામનીકિની ॥

અર્થઃ સમર્થસામર્થ્યાત્ વ્રજેત્ સામર્થ્યમાત્મનઃ ।

અસમર્થાશ્રિતસ્ત્વર્થો નાર્થોઽનર્થો હિ કેવલમ્ ॥

ન હિ સાહસમાત્રેણ સિદ્ધિમાયાન્ન્યુપક્રમાઃ ।

અલં ફલાય મહતે સનયાઃ કિલ વિક્રમાઃ ॥

આવાં ઉત્તમ સુભાષિતો પણ આ મહાકાવ્યમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે.

શ્રી સદાશિવ મહાદેવ દિવેકરે શકે ૧૮૪૯માં પહેલી વાર આ કાવ્ય પ્રકાશિત કર્યું. પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર શ્રી દત્તાત્રય વિષ્ણુ આપ્ટેએ એની ૨૦૦ પાનાની વિદ્વતાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખી. પૂનાના સંસ્કૃત પંડિત શ્રી રાજરામ મનોહર દેસાઈએ સંપૂર્ણ મહાકાવ્યનું મરાઠી ભાષાન્તર કર્યું. શિવમારત માં પણ રઘુવંશ, કિરાતાજીનીય જેવાં ૪ જુદી જુદી જાતનાં સુંદર વર્ણનો જોવા મળે છે. પોતાના મહાકાવ્યના વર્ણુનીય વિષયનું સ્વરૂપ કવીન્દ્રે નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કર્યું છે.

યત્રાસ્તે મહિમા શમ્ભોર્મહાદેવસ્ય વર્ણિતઃ ।

દુર્વૃત્તાસુરમર્દિન્યાસ્તુલજાયાસ્તથૈવ ચ ॥

ધર્મસ્યાર્થસ્ય ચ કામસ્ય મોક્ષસ્ય ચ યથાયથમ્ ।

તીર્થાનામપિ માહાત્મ્યં યત્ર સમ્યક્નિરૂપિતમ્ ॥

યત્ર યુદ્ધાન્યનેકાનિ શિવસ્ય યવનૈઃ સહ ।
 તેષામેવ વિનાશાર્થમવતીર્ણસ્ય ભૂતલે ॥
 દેવાનાં બ્રાહ્મણાનાં ચ ગર્વાં ચ મહિમાધિકમ્ ।
 પવિત્રાણિ વિચિત્રાણિ ચરિત્રાણિ ચ ભૂભુજામ્ ॥
 ગજાનાં તુરગાણાં ચ દુર્ગાણાં લક્ષણાનિ ચ ।
 નિરૂપિતાન્યશેષેણ રાજનીતિશ્ચ શાશ્વતી ॥

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પરમાનન્દ કવિએ શિવજન્મનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ખરેખર રસિકોને આકર્ષિત કરે છે. તે જ પ્રમાણે—

અધ્યાધ્યાસનમદ્રીણાં દ્વીપાનાં દ્વિપિનાં તથા ।
 સ્વર્ણસિંહાસને સ્થૈર્યં સિતચ્છત્રતલેऽપિ ચ ॥
 કેતનોન્નમનં ચોષ્ઠૈઃ ચારુચામરવીજનમ્ ।
 શ્રુતિદુર્દુભિશન્દાનાં કૃતિઃ સંગરકર્મણામ્ ॥
 ધારણં કાણ્ડકોદણ્ડશક્તિનિર્લિંશવર્મણામ્ ।
 પ્રસાધનં પર્વતાનાં સાધનં વિજયશ્રિયામ્ ॥
 મહાદાનેષ્વભિરતિઃ ધર્મસ્ય સ્થાપને મતિઃ ।
 સમભૂવન્નમૂન્યસ્યાં દોહદાનિ દિને દિને ॥

છત્તાદિ શ્લોકોમાં જીજ્ઞાસાના દોહદોનું વર્ણન ખૂબ સૂચક અને માર્મિક છે. એ જ રીતે—

અપારલાવણ્યમયં સ્વર્ણવર્ણમનામયમ્ ।
 કમનીયતમગ્રીવમુન્નતસ્કન્ધમણ્ડલમ્ ॥
 અલિકાન્તલમિકાન્તકુન્તલાગ્રવિરાજિતમ્ ।
 સરોજસુન્દરદશં નવકિંશુકનાસિકમ્ ॥
 સહજસ્મેરવદનં ઘનગમ્भीરનિસ્ખનમ્ ।
 મહોરસ્કં મહાબાહું સુષુવે સાદ્ભુતં સુતમ્ ॥

વજ્રે શ્લોકોમાં નવજાત બાળશિવાજીનું વર્ણન એટલું સચોટ છે કે આપણી આંખ સમક્ષ એનું ચિત્ર જોઈ થાય છે. આ જ અધ્યાયમાં બીજા એક સ્થળે કવિએ બાળશિવાજીનું રૂપવર્ણન અને જાતકવર્ણન કર્યું છે તે એટલું ચિત્રમય છે કે કોઈપણ રસિકને તે વારંવાર વાંચવાનું મન થાય. સાતમા અધ્યાયમાં શિવાજીનું જે વર્ણન આવે છે તે અહીં આપવું આવશ્યક છે એમ હું માનું છું :—

યઃ શ્રાન્ત ઇવ નિદ્રાતિ મધ્યે દુગ્ધમહોદધેઃ ।
 જનનીસ્તન્યપાનાય વ્યતાનીદ્ રુદિતાનિ સઃ ॥

જાનુભ્યાં રિઙ્ગતસ્તસ્ય પદામ્બુજતલલ્પિષા ।
 પદ્મરાગશ્રિયં પ્રાપુઃ પ્રાઙ્ગણસ્થાઃ સિતોપલાઃ ॥
 સ લીલાતરલસ્તત્ર રિઙ્ગન્ મણિમયેડ્ગણે ।
 બતાત્મપ્રતિબિમ્બેન પ્રાસ્પર્ધત પદે પદે ॥
 અપિબન્ યત્પ્રસાદેન સુધાં સર્વે સુધાન્ધસઃ ।
 અહો સોડપિ મુદં પ્રાપદાસ્વાષ મૃદુલાં મૃદમ્ ॥
 છલ્યન્ યો બલિં લોકાન્ ત્રીન્ લલ્લઙ્ધે ત્રિવિક્રમૈઃ ।
 બતોલ્લલ્લઙ્ધે યત્નેન સ દેવો ગેહદેહલીમ્ ॥
 સપ્તાનામપિ લોકાનાં યોડવલ્લમ્બઃ સ્વયં પ્રભુઃ ।
 ઉદતિષ્ઠદહો ધૃત્વા સોડપિ ધાત્રીકરાડ્ગુલિમ્ ॥
 અપાઠયદ્ વિધાતારં નિગમાન્ યઃ સલક્ષણાન્ ।
 સોડપિ ધાત્રીમુખાત્ તત્તત્ નામધેયમપીપઠત્ ॥
 અનાદૃત્ય પિતુસ્તાસ્તાન્ દ્વિપાન્ દૃપ્તાસ્તથા હયાન્ ।
 પ્રભુર્મન્તુમમન્તું ચ બહ્મંસ્ત સ મૃષ્મયાન્ ॥
 દૃષ્ટો હરતિ યસ્તૂર્ણં જન્મિનાં જનનશ્રમમ્ ।
 અશ્રામયદહો દારુશ્રમરં સ કદાચન ॥
 મુઙ્ક્ષ્વેડત્યુક્તોડપિ નામુઙ્ક્ત પિબેત્યુક્તોડપિ નાપિબત્ ।
 અનુનીય સ ધાત્રીમિઃ શેષ્વેત્યુક્તોડપિ નાસ્વપત્ ॥

વાતસલ્યરસથી સભર એવું આ શિવાજીના બાળસ્વરૂપનું વર્ણન ખરેખર સ્વભાવોક્તિ અસંકારના
 એક ઉત્તમ ઉદાહરણ તરીકે ગણાવી શકાય. સોળમા અધ્યાયમાં શિવરાજ અને સુવર્ણશર્મા (સોનોપંત) વચ્ચેનો રાજનીતિ વિશેનો સંવાદ ખૂબ ઉદ્બોધક છે. ૧૭ થી ૨૨, એમ ૬ અધ્યાયમાં અફઝલખાનવધનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. એમાં ૨૦મા અધ્યાયમાં આવતું તુળબલવાનીનું વર્ણન આપણાં મનઃચક્ષુ સામે તુળબલવાનીની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ ઊભી કરે છે. આપણે એ દેવીનું વર્ણન જોઈએ--

કલ્પવલ્લીમિવ નવાં પુરસ્તાદય તાં સ્થિતામ્ ।
 સરલાભરણાં શોણચરણાં ચમ્પકપ્રભામ્ ॥
 વિલસન્નીલવસનાં નીલધમ્મિલ્લ-શાલિનીમ્ ।
 અતીવ-સુકુમારાડ્ગીં કુમારીવેશધારિणीમ્ ॥
 પૂર્ણેન્દુવન્ધવદનામિન્દીવરવિલોચનામ્ ।
 મન્દસ્થિતામભિનવ-પ્રવાહ-તુલિતાધરામ્ ॥
 ભ્રાજિષ્ણુમાલતિલ્લકાં રત્નરક્ષિતકાર્ણિકામ્ ।
 મનોજ્ઞનાસિકાન્યસ્તચિત્રરત્નમયૂરિકામ્ ॥

મૃદુબાહુલતાં પદ્મહસ્તાં સુલલિતાઙ્ગુલિમ્ ।
 રત્નરશ્મિકુલાકીર્ણકંકણાં શુભલક્ષણામ્ ॥
 કણ્ઠસંસક્તગુચ્છાર્ધ-ગુચ્છરત્નલલન્તિકામ્ ।
 સુવર્ણસુમનઃશિલ્પ-નીલકશ્ચુલિકાવૃતામ્ ॥
 આનામિવિલસદ્ધારાં રત્નકાશ્ચીકૃતશ્રિયામ્ ।
 વરદાં વિશ્વજનનીમવનીપતિરૈક્ષત ॥

અફળુલખાનના વધ માટે નીકળેલા શિવાજીનું ૨૧મા અધ્યાયમાં આવતું વર્ણન વાંચી જુઓ—

ઉષ્ણીષેણૈવ શુચિના વ્યમાદુત્તસધારિણા ।
 કાશ્મીરજ-પૃષદ્વર્ષ-રક્ષિતેનાઙ્ગિકેન ચ ॥
 શિવવર્મા મૃશબલઃ સંવૃતઃ શિવવર્મણા ।
 તસ્ય વજ્રશરીરસ્ય કિં કાર્યં તેન વર્મણા ॥
 કૃપાણપાણિનૈકેન વિભ્રાણોડન્યેન પટ્ટિશમ્ ।
 સ નન્દકગદાહસ્તઃ સાક્ષાદ્ હરિરુદૈક્ષ્યત ॥

આ વર્ણન વાંચતાં શિવાજી મહારાજની તે સમયની પ્રતિમા જાણે પ્રત્યક્ષરૂપે મનઃચક્ષુ સામે ઊભી રહે છે. સંપૂર્ણ શિવભારતમાં આવી જાતનાં ઘણાં હૃદયંગમ વર્ણનો દરેક અધ્યાયમાં મળી આવી છે. છતાં પણ શિવભારતમનું ખરું મહત્ત્વ તો કાવ્યહૃદયા નથી, ઐતિહાસિકદૃષ્ટિ છે. શિવચરિત્રના એક અત્યંત વિશ્વાસાર્થ પુરાવા તરીકે જ આ ગ્રંથ તરફ જોવું જોઈએ !

ધર્માદર્શઃ^૧

સનાતનધર્મેજીજ્ઞવી સલાના પ્રતિષ્ઠાપક અને સંચાલક શ્રીસંતોજી મહારાજ કુકુરમુંડેકરે ધર્માદર્શઃ નામનો મહાન ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો. આ ગ્રંથમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા વિષયોના ગૂઢાર્થનું વિવેચન કરવાનો ખૂબ સુવિધાપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ માટે એના લેખક પં. દેવકૃષ્ણ શર્મા પ્રશંસાને પાત્ર છે. જે જે વિષયોમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, તે તે પ્રસંગે તર્ક અને આપ્તવાક્યના આધારે એમણે ખૂબ ચિકિત્સક-વૃત્તિથી પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ ઉપરથી પં. દેવકૃષ્ણ શર્માના પાંડિત્યનો સાચો ખ્યાલ આવે છે. ધર્મનો અભ્યાસ કરનારા દરેક જિજ્ઞાસુ માટે આ ગ્રંથ ખૂબ ઉપયોગી છે; બદ્ધે અનિવાર્ય છે. સંસ્કૃત વાક્યમયમાં આજે એવો એક ગ્રંથ નથી કે જેમાં નવા અને જૂના, બંને વિચારપ્રવાહોનો પરામર્શ એક જ સ્થળે જોવાનો મળે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં પ્રથમ સંતોજી મહારાજએ એક ધર્મવિચારાત્મક ગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યો. સેંકડો પંડિતોના અભિપ્રાય એના પર મંગાવ્યા અને એની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરી. પહેલી આવૃત્તિ માટે જે અભિપ્રાયો આવ્યા તેના ઉપયોગ કરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથના લેખક પં. દેવકૃષ્ણ શર્મા એક માન્યવર વિદ્વાન છે અને એમનું અધ્યયન કૃત પ્રાચીન ધાર્મિક ગ્રંથો પૂરતું મર્યાદિત નથી, બદ્ધે અધ્યાવાત છે, આજના નવા સામ્યવાદી મત સુધીની બધી

૧ ધર્માદર્શઃ—પ્રાપ્તિસ્થાન-શ્રી સંતોજી મહારાજ, દ્વારા, ઓઝારદાસ કિશોરદાસ ચૌધરી, તળોદા, પશ્ચિમ ખાનદેશ.

મતપ્રણાલીઓથી તેઓ સુપરિચિત છે. આ ગ્રંથમાં એમણે આવા વિવિધ મતોનો પરિચય આપીને એ મતોનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યના ભાષ્યમાં જે રીતે પૂર્વ પક્ષ તરીકે પ્રતિવાદીનો મત પહેલો રજૂ કરીને એનું ખંડન કરવાની દૃષ્ટિએ સિદ્ધાન્તપક્ષ સ્થાપવામાં આવે છે એ જ રીતે એના ખંડન બાદ પોતાના સિદ્ધાન્તભૂત મતો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથની ભાષા સુષોધ છે. આ ગ્રંથમાં પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે બીજા અનેક ગ્રંથોમાંથી અનેક અવતરણો આપ્યાં છે. અવતરણોની ભાષા કડિન હોય તો તે માટે પં. દેવકૃષ્ણ શર્માને દોષ ન આપી શકાય.

પ્રમાણપ્રતિબિંબ

આ ગ્રંથમાં પ્રમાણપ્રતિબિંબ, નીતિપ્રતિબિંબ, ચાતુર્વર્ણ્યપ્રતિબિંબ અને વિવાહપ્રતિબિંબ એવા ચાર મુખ્ય ભાગ છે. એમાં પહેલાં ભાગમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ-એમ ચાર પ્રમાણો માનવાં કે એ કરતાં ઓછા અથવા વધારે માનવાં એનો ઊદાપોહ કર્યો છે. ધર્મના વિષયમાં ખાસ કરીને શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રામાણ્યને એમણે વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે. વેદનું પ્રામાણ્ય સ્થાપિત કરતી વખતે વેદોનું અપૌરુષેયત્વ સિદ્ધ કરવું કમપ્રાપ્ત જ છે. એમાં અલૌકિકાર્થ પ્રતિપાદન માટે શબ્દપ્રામાણ્ય માન્ય રાખવું જ પડે છે એવો પંડિતજીનો નિષ્કર્ષ છે. આવી જાતના અનેક વાદોનું ખંડનમંડન રજૂ કરીને છેવટે પ્રમાણ્યચતુષ્ટય સિદ્ધ કર્યું છે. પ્રમાણોના બલાબલનો વિચાર કરીને એમાં આચાર, સ્મૃતિ, શ્રુતિ-એમ એક એકથી ચડિયાતો ક્રમ બતાવ્યો છે. પણ છેલ્લે એક પણ સિદ્ધાન્ત નિરપવાદ હોતો નથી. દરેક સિદ્ધાન્ત માટે અપવાદ હોય જ છે. સાધારણ રીતે સબળ પ્રમાણ દ્વારા નિર્બળ પ્રમાણ બાધિત થાય છે, એ સાચું છે છતાં પણ દા. ત. સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં સુરાગ્રહણ શ્રુતિએ કહ્યું છે, પરંતુ કલિયુગમાં સુરાપાન વર્જ્ય છે તેથી ‘કલિવર્જ્ય’ વચનને કારણે શ્રુતિનો આદેશ બંધનકર્તા નથી. આવી રીતે પ્રસંગાનુસાર કેટલાક આવા ગૂંચવાડાભર્યા વિષયોનો વિસ્તૃત ઊદાપોહ કર્યો છે. ‘કલિવર્જ્ય’ એ પ્રકરણ શું છે અને કેમ માનવું પડે છે, તેની ઊંડી ચર્ચા કરીને સ્થૂલ ધર્મ અને સૂક્ષ્મ ધર્મ-એમ ધર્મના બે ભેદ માનીને સામાન્ય માણસનો છુદ્ધિભેદ ન થાય એટલા માટે કેટલાંક વિહિત કમેનો પણ ‘કલિવર્જ્ય’માં સમાવેશ કર્યો છે.

નીતિપ્રતિબિંબ

‘નીતિપ્રતિબિંબ’ એ ભાગ સૌથી મોટો છે કારણ કે એમાં ધર્માધર્મ, નીતિ-અનીતિ, કાર્યાકાર્ય વગેરે મહત્ત્વના વિષયોનો ઊદાપોહ કર્યો છે. એ વિભાગને ‘નીતિપ્રતિબિંબ’ એવું નામ આપ્યું હોય તો પણ અર્થશાસ્ત્ર, વાર્તાપદ્ધતિ, નાણાનો (ચલણનો) ઉપયોગ અને પરિણામ, અર્થશાસ્ત્રમૂલક સમાજરચના, વિવિધ શાસનપદ્ધતિ, યંત્રવૃદ્ધિનાં દુષ્પરિણામ, ક્રાંતિકારકો (વીરો)ના વિચાર, અરાજકતાનાં દુષ્પરિણામ, માલિકી-હક્કની કલ્પનાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ, સામાજિક માલિકી, રાષ્ટ્રીય માલિકી, કાર્લ માર્ક્સની વિચાર-સરણી, ધનોત્પાદક ધંધાઓ, નાગીઝમ, ફેસિઝમ, નેશનલ સોશ્યાલિઝમ, ગ્રેડ સોશ્યાલિઝમ, તંત્રશાસનવાદ વગેરે બધી નવી-જૂની કલ્પનાઓનો ઊદાપોહ એમાં આવે છે. આ બધા વાદોનો નિષ્કર્ષ કાઢીને ધર્મના બંધનની સમાજને કેટલી આવશ્યકતા છે તે બતાવી આપ્યું છે.

‘નીતિપ્રતિબિંબ’ પછી ‘ચાતુર્વર્ણ્યપ્રતિબિંબ’ અને ‘વિવાહપ્રતિબિંબ’ એમ બે પ્રકરણો આવે છે. ચાતુર્વર્ણ્યમાં વિશ્વકુટુંબવાદ, જાતિવાદ-પરના આક્ષેપો અને એનું નિરાકરણ, જાતિપરિવર્તન, અર્થશાસ્ત્ર-દૃષ્ટિએ જાતિભેદના સુપરિણામ, દૈવવાદવિચાર, પૌરુષવાદ વગેરે વિષયોની ચર્ચા છે. વિવાહપ્રતિબિંબ માં

વિવાહનું પ્રયોજન, વિવાહની જરૂરિયાત, સુપ્રજ્ઞજનન, પ્રીતિવિવાહ, ધર્મમૂલકવિવાહ, વિવાહ વયો-મર્યાદા, ગોત્રપ્રવરવિચાર, પુનર્વિવાહની ઇજ્ઞાનિષ્ઠતા વગેરે જુદા જુદા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

આ રીતે આ ગ્રંથ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામ એમ ત્રિવર્ગમૂલક સમાજશાસ્ત્રની મૂળભૂત સંકલ્પનાઓનો એક સંદર્ભગ્રંથ છે એમ કહીએ તો ચાલશે. આ ગ્રંથને અમે સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ખાસ ગણાવીએ છીએ; કારણ, એમાં નવી અને જૂની એમ બંધી જ સામાજિક કલ્પનાઓનું વિવેચન કોઈ ને કોઈ સંદર્ભમાં આવી ગયું છે અને તે તે કલ્પનાઓના જે આધારભૂત વચનો છે તે પણ ટાંક્યાં છે. સિદ્ધાન્ત-પક્ષના દલીલકરણ માટે જે રીતે શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણ વગેરેમાંથી આધારભૂત વચનો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે તે જ રીતે પૂર્વપક્ષને આધારભૂત વચનો પણ ટાંક્યાં છે; એમાં પક્ષપાત કર્યો નથી. એટલું જ નહીં, પણ ઘણીવાર તો પ્રતિપક્ષનો મત વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યો છે અને પોતાનો સિદ્ધાન્ત-મત સારાંશરૂપે જ આપ્યો છે. છેવટે ગ્રંથકારે પોતે રચેલી 'નીતિસુષા' નામક પદ્યાવલી વિસ્તારપૂર્વક આપી છે.

'નીતિસુષા' માં ૨૪૫ શ્લોકો છે અને આ પુસ્તકમાં એનો વિસ્તાર ૧૭ પાનનો છે. આ બધા શ્લોકો મનનપૂર્વક વાંચવા જેવા છે. એમાં મુખ્ય વાત એ છે કે આ 'નીતિસુષા'માં ચાતુર્વર્ણ્યની ઉપયુક્તતા ગુણકર્માનુસાર વર્ણવી છે. આ વિચારો એમની આ પ્રસ્તુત ગ્રંથપ્રણાલીના વિરોધમાં છે એવું લાગતાં ગ્રંથકારે 'નીતિસુષા'ના અંતમાં એક એવી નોંધ આપી છે જેમાં ચાતુર્વર્ણ્ય ગુણકર્માનુસારી છે એમ જણાવ્યું છે છતાં પણ જન્મસિદ્ધ ચાતુર્વર્ણ્યનું એ ખંડન છે એમ માનવું નહીં. સમાજનાં જુદાં જુદાં કાર્યો સારી રીતે પાર પાડવા માટે ક્રોધ ગુણોની જ અપેક્ષા હોય છે, ક્રોધ ગુણોની જ જરૂર છે. જન્મસિદ્ધ જાતિનું ત્યાં મહત્ત્વ હોતું નથી. જન્મસિદ્ધ જાતિના અભિમાનને જે વધુ પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો જ્ઞાતિવાદનું વિષ સમાજના આખા માળખાને નુકસાન કરે છે. એટલા માટે સમાજકાર્યમાં જ્ઞાતિને માન ન આપતાં ગુણકર્મને જ માન આપવું એવું 'નીતિસુષા'માં પ્રતિપાદિત કર્યું છે. પરંતુ આનો અર્થ એ જ ઘટાડવો જોઈ એ કે દરેક ક્રોધ કાર્યકર્તાના ગુણો અપનાવવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવો. આ ગુણોત્કર્ષ જાત્યુત્કર્ષ દ્વારા સાધવો. એ જાત્યુત્કર્ષ ઇશ્વરની આરાધનાથી કેવી રીતે સાધી શકાય છે તે જ્ઞાતુર્વર્ણ્ય પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે.

પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં ગ્રંથકાર લખે છે કે પહેલાં જ્યારે 'સનાતનઘર્મપ્રદીપઃ' ગ્રંથ લખવાનું નક્કી થયું તે સમયે મ. મ. શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠકે એવો મત આપ્યો કે આ ગ્રંથ સર્વસંગ્રાહક થાય અને એમાં પરિપૂર્ણ રીતે દેશકાલપરિસ્થિતિનો વિચાર થાય તો સારું. આ દૃષ્ટિકોણ સાથે સહમત ન થવાથી સંતોજ મહારાજે પં. દેવકૃષ્ણ શર્માને આમંત્રણ આપ્યું. પંડિત દેવકૃષ્ણશર્માએ એવો મત આપ્યો કે સનાતન-ધર્મના સ્વરૂપનો વિચાર જે આ ગ્રંથમાં કરવો હોય તો કાશીના પંડિતોની મદદ એ માટે જરૂર લેવી. આ યોજનાનુસાર પં. લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિડને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું અને એમની સલાહ મુજબ પં. દેવકૃષ્ણ શર્માને કામ સોંપવામાં આવ્યું. આ પાર્શ્વભૂમિ ધ્યાનમાં લેતા. આ ગ્રંથમાં ફક્ત પરંપરાગત રૂઢિ અનુસાર સનાતન ધર્મના સ્વરૂપ વિવેચનના હેતુથી પ્રેરાઈ ને જ પં. દેવકૃષ્ણ શર્મા આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. આવી રીતે હેતુ નિશ્ચિત થયા બાદ એમણે કાર્લ માર્ક્સથી માંડીને આજ સુધીના સુધારક-લેખકોના લેખોનો અભ્યાસ કર્યો. આવી રીતે સુધારકોના મતોનું ખંડન કરવાની પૂરતી તૈયારી કરીને, પૂરતો અભ્યાસ કર્યા બાદ જ પં. દેવકૃષ્ણ શર્માએ આ ગ્રંથ લખ્યો. ગ્રંથકારે પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે આધાર-ભૂત ગ્રંથોમાંથી ઘણાં અવતરણો ટાંક્યા છે. ખાસ કરીને મનુસ્મૃતિ અને મહાભારત એ બે ગ્રંથોને એમણે

વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે. યન્મનુરજીવત્ તદ્ભોજનમ્ એ વચન તેઓ ખરેખર શિરોધાર્ય માને છે, મહાભારતનાં ધર્મમૂલક નીતિવચનો પણ અંધકાર માને છે, પણ મહાભારતનો ઉપદેશ ખાસ કરીને રાજને અને ક્ષત્રિયવર્ણને ઉદ્દેશીને કર્યો છે. તેથી સંભોગવશાત્ એને ગૌણ ગણ્યો છે. દ્રોણાચાર્યના વધ માટે ધર્મરાજે ‘નરો વા કુઞ્જરો વા’ એમ અસત્ય લાપણ્ય કર્યું, તો પણ સત્પક્ષનો નાશ ટાળવા માટે એ અસત્ય લાપણ્યને પણ ધર્મ જ ગણ્યું નેઈ એ. ‘યસ્મિન્ યથા વર્તંતે યો મનુષ્યઃ’—એ વચન એમણે આધાર તરીકે આપ્યું છે. દંડનીતિ સિવાય સમાજ સુવ્યવસ્થિત રહેશે નહીં, માટે એમણે શાસનસંસ્થાની જરૂરિયાત માન્ય રાખી છે. જરૂરી કાયદાઓ ઘડવાનો અધિકાર રાજને છે અને એ અધિકાર ભોગવવાનો એનો હક છે એમ કહ્યું છે. આ અંધમાં જે રીતે સનાતની મતાનુયાયી પક્ષને આધારભૂત ઘણાં વચનો મળી આવે છે તે જ રીતે અંગ્રેજી અંધકારોનાં અવતરણો પણ મોટા પ્રમાણમાં છે. ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કેટલાક ન્યાયમૂર્તિની કેટલીક રજૂઆતો પણ કોઈક સ્થળે ટાંકી છે. પંડિતજીની ભાષા શૈલી-પ્રવાહી છે અને વાદવિવાદકૌશલ્ય પણ અસાધારણ છે, તેથી આ અંધ ખૂબ ચિત્તનીય બન્યો છે. પરંતુ આટલા મોટા અંધમાંથી આપણા સમાજની આજની અવનતિ માટે કોઈપણ ઉપાય-યોજના સૂચવી નથી-એવો પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય કે. જ. સ. કરંદીકરે આ અંધ માટે, ૯-૧૧-૬૦ ના ‘કેસરી’ના અંકમાં આપ્યો છે.

x

x

x

સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શ:

આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઘણુખરુ’ બધાં શાસ્ત્રોનો અને દર્શનોનો અભ્યાસ એમના ઇતિહાસના સંદર્ભથી થાય છે. આ રીતે એ શાસ્ત્રોનો ઇતિહાસ તપાસી જોનાં એમનો વિકાસ અને વિલોપ કેવી રીતે થયો એનો ખ્યાલ આવે છે. ઇતિહાસક્રમનું એ શાસ્ત્રના જુદા જુદા તત્ત્વોએનું જ્ઞાન ન હોય તો એ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન એક રીતે અપૂર્ણ અથવા સંદેષ રહે છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ ઇતિહાસનું આ મહત્વ સમજીને જ ઇતિહાસને મોહાવરણનો નાશ કરનાર પ્રદીપની ઉપમા આપી છે. આધુનિક શાસ્ત્રોનો ઐતિહાસિક ક્રમાનુસાર અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્કૃત વાઙ્મયનું અધ્યયન ખૂબ જરૂરી છે; કારણ, એ બધાં શાસ્ત્રો મૂળમાં તો સંસ્કૃતમાં જ છે. આધુનિક આરોગ્યશાસ્ત્રનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવો હોય તો સંસ્કૃતમાં લખાયેલા આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવું જ ઘટે. એ ન કરો તો આધુનિક આરોગ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન અપૂર્ણ રહે. જે સ્થિતિ આરોગ્યશાસ્ત્રની તે જ શિલ્પશાસ્ત્ર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે બધાં શાસ્ત્રોની બાબતમાં બને છે. તે તે શાસ્ત્રના મૌલિક સંસ્કૃત અંથો જ ‘બનેકસંશયોચ્છેદિ’ અને ‘પરોક્ષાર્થ’ ના ‘દર્શક’ છે.

આ એક કટુ સત્ય છે કે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃત-સાહિત્યનો જો ઐતિહાસિક ક્રમથી અભ્યાસ કરવો હોય તો યુરોપીય ભાષાના અંથોની મદદ લેવી પડે છે. સંપૂર્ણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિમર્શ લેનાર અંથો દેશી ભાષામાં ખૂબ જ થોડા છે અને પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃત ભાષામાં તો આવી જતના અંથોનાં નામ પણ લોકો જાણતા નથી. આ વિષય પર જે બે-ચાર અંથો આજ સુધી સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થયા એમાં વૃન્દાવન શુરુકલ વિશ્વવિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ કુલપતિ આચાર્ય દિનેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રીએ લખેલો સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શ નામનો અંધ અગ્રગણ્ય છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું એની પ્રસ્તાવના લખી છે અને કે. શ્રી મણિલાલ ટી. શાહના સુપુત્ર શ્રી સતતકુમારે છપાઈ માટેનો બધો ખર્ચ આપ્યો છે. અંથના પ્રારંભમાં ખુર્ન સંસ્કૃત

૨ સંસ્કૃતસાહિત્યવિમર્શ:-પ્રાપ્તિસ્થાન-મુન્શીરામ મનોહરલાલ એન્ડ કંપની, નઈ સડક, દિલ્હી. મૂલ્ય ૧૬-૦૦ રૂ.

મહાવિદ્યાલયના પ્રધાન આચાર્ય શ્રી કુબેરદત્ત શાસ્ત્રીએ અંથકર્તાનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે, અને ત્યાર બાદ પં. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી, શ્રી મહાદેવ પાંડેય, શ્રી નારાયણશાસ્ત્રી ખીસ્તે, શ્રી વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ, ડૉ. સુબ્રહ્મણ્ય અચ્યર વગેરે વિદ્વાનોએ લખેલા આ અંથના પ્રશંસા લેખો આપ્યા છે. પ્રાસ્તાવિક લેખમાં સંસ્કૃતનું વિશ્વભાષાત્વ અને વ્યાવહારિકત્વ ધણું પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ કર્યું છે. આ અંથલેખનનું પ્રયોજન ખતાવતા તેઓ લખે છે કે,

“કૈસ્ત ૧૯૪૭ તમેડ્બ્દે યદાહં વૃન્દાવનગુરુકુલવિશ્વવિદ્યાલયસ્ય કુલપતિપદાધિષ્ઠિતઃ આસમ્ ઉચ્ચશ્રેણીસ્થૈઃ અન્તેવાસિભિઃ પૃષ્ઠમ્ યત્ સંસ્કૃતસાહિત્યસ્ય ઇતિવૃત્તમ્ નૈવાસ્તિ કિમ્ ? ન લલ્લિદાનીં યાવન્મે દૃષ્ટિપથં ગતમ્ ઇતિ ઉત્તરમ્ દદાનસ્ય મે હૃદિ કોપ્યુદગાન્ મહિયાન્ વ્યાકોપઃ । ચિરકાલાધ્યયનાધ્યાપનપ્રસંગે મૅક્સમુલ્લર-વિલ્સન-વિંટરનીઝ-કીથ-મેકડોનેલ પ્રમૃતીનાં પાશ્ચાત્યવિદુષામ્ આઙ્ગલભાષાલંકૃતાનાં સંસ્કૃતસાહિત્યેતિવૃત્તપ્રંથાનાં પરિશીલનમ્ સંસ્કૃતભાષાયાં ચ તાદૃશપ્રંથાનાં સર્વથાડભાવઃ હૃદયેશયશઙ્કુરિવ સુમૃશં વ્યાકુલમકાર્ષીત મદીયં મનઃપટલમ્ ।”

આ રીતે સંસ્કૃત ભાષાના ઇતિહાસની ક્ષતિ દૂર કરવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો અને ઘણા અંથોનો સાંગોપાગ અભ્યાસ કરીને પાંચ વર્ષમાં આ અંથ લખીને તૈયાર કર્યો. પચાસ વર્ષની ઉંમર વટાવ્યા બાદ આટલો મોટો સંકલ્પ પૂરો કરનાર લેખકનો ઉત્સાહ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. આ અંથના બે ભાગ છે અને પૂર્વાર્ધનાં ૩૩૫ પાનામાં વેદપ્રકરણમ્, વૈદિકપ્રકરણમ્, ષડ્દર્શનપ્રકરણમ્, સામ્પ્રદાયિકદર્શનમ્, નાસ્તિકદર્શનમ્, અને પુરાણાગમદર્શનમ્ એમ છ પરિચ્છેદ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં લૌકિક સાહિત્ય સંબંધી છ પરિચ્છેદ છે. ૭મા પરિચ્છેદમાં વાદ્મીકિ તથા વ્યાસના સાહિત્યનો પરામર્શ, ૮મા પરિચ્છેદમાં ભાસ, કાલિદાસ, અશ્વધોષ વગેરેના સાહિત્યનો વિમર્શ, ૯મા પરિચ્છેદમાં ભર્તૃહેંઠ, ભારવિ, ભદ્રિ, માધ વગેરે ૪૦ કરતાં વધુ મહાકવિઓના સાહિત્યનો વિમર્શ, ૧૦મા પરિચ્છેદમાં દંડી, બાણ, સુબંધુ વગેરે ગદ્ય-લેખકોનો વિમર્શ, ૧૧મા પરિચ્છેદમાં નાટ્યવાદ્યમયનો પરિચય અને છેલ્લા ૧૨મા પરિચ્છેદમાં અમ્બુ-સાહિત્ય, કથાસાહિત્ય, અલંકારશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને સ્તોત્ર-સાહિત્ય વગેરે જુદા જુદા પ્રકારનાં સાહિત્યોનો પ્રકરણશઃ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. વિષયોનાં વૈવિધ્ય અને વિપુલતાને કારણે આ અંથનું કદ મોટું થયું છે. લગભગ બધા જ પરિચ્છેદોમાં સંદર્ભાનુસાર મૂળ અંથનાં અવતરણો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ટાંક્યાં છે તેથી આ અંથની ઉપયુક્તતા પણ ખૂબ વધી છે.

ઉપસંહાર

પ્રાદેશિક અને સંસ્કૃત સાહિત્ય

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસગ્રંથોમાં ૧૭ મી સદી પછીના સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કોઈ લેખકે કર્યો જ નથી. તેથી ૧૭ થી ૨૦ મી સદીના સમય દરમિયાન સંસ્કૃત સાહિત્યનિર્મિતિ થઈ જ નથી; અને થઈ હોય તો એ તદ્દન નહીંવત્ જ છે—એવી માન્યતા સુશિક્ષિત સમાજમાં પણ રૂઢ થાય તો એમાં કાંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. આ માન્યતા દૂર કરવી અને સંસ્કૃત ભાષા જીવંત છે એ સાબિત કરવું એમ બેવડી આકાંક્ષા મનમાં રાખીને જ અમે આ પ્રબંધ લખ્યો છે. ૧૭ મી સદી પછી પણ સંસ્કૃત સાહિત્યની સ્ત્રોત-સ્વિની પોતાની પ્રાચીન વિશેષતાઓ સાચવીને અને નવા વૈચિત્ર્યને અપનાવીને પોતાની નૈસર્ગિક ગાંતથી જ રીતે અખંડપણે ચૈતન્યમય રહી છે તેનો ખ્યાલ અત્યાર સુધીનાં પ્રકરણોમાંથી વાચકોને આવ્યો હશે.

મુસલમાનોના શાસનકાળ દરમિયાન યાવની ભાષાને અને ૧૭ મી સદીમાં શિવાજી મહારાજના ઉદય પાદ મહારાષ્ટ્રમાં અને સ્વતંત્ર થયેલાં અન્ય દેશી રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક ભાષાને રાજભાષાનો મોભો મળ્યો હતો. તેમ છતાં સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા જરાપણ ઓછી થઈ ન હતી. અંગ્રેજ શિક્ષણના પ્રારંભ પહેલાં (ઈ. સ. ૧૮૫૭ પહેલાં) અને ત્યારપાદ પણ થોડા સમય સુધી આ દેશમાં શિક્ષણ એટલે સંસ્કૃત ભાષા અને વિદ્યાનો જ અભ્યાસ એવો અર્થ કરવામાં આવતો હતો. આજે પણ જૂની પેઢીના દરેક સુશિક્ષિત માણસને થોડા ઘણા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત તો આવડતું જ હોય એવું નેવા મળે છે.

પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉદય

તથાપિ આ અર્વાચીન સમયમાં ભારતમાં બધે જ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઝડપથી વિકાસ થતો હતો. ભારતમાં તામિળ સિવાય બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉદયકાળ સામાન્ય રીતે ૧૦ થી ૧૫ મી સદીનો ગણવામાં આવે છે. તેલુગુના પ્રથમ કવિ નળયનો સમય ૧૧ મી સદીનો છે. કાનડીનો ઉપલબ્ધ આદ્ય ગ્રંથ ‘કવિરાજમાર્ગ’ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા નૃપતુંગે લખ્યો. એનો સમય ઈ. સ. ૮૧૪ થી ૮૭૭ નો એટલે ૬ મી સદીનો ગણાય છે. મલ્યાળી ભાષાનો આદ્ય ગ્રંથ ‘રામચરિતમ્’ એ ૧૩મી સદીનો ગણાય છે. ગુજરાતીનો આદ્ય ગ્રંથ શાલિભદ્ર ભારતેશ્વર વિરચિત ‘બાહુબલિરાસ’ છે અને એનો સમય ઈ. સ. ૧૧૮૫ છે. મરાઠીનો સર્વમાન્ય આદ્ય ગ્રંથ ‘જાનેશ્વરી’ પણ ૧૨ મી સદીનો જ છે. બંગાળીના પ્રારંભકાળનાં ચર્યાંગીતો ૧૦ થી ૧૨ સદીમાં જ લખાયાં. આસામી ભાષાનું ‘પ્રહ્લાદ ગીત’ અને ‘હરગોરી સંવાદ’ એ બે ક્રોધ ગ્રંથોના લેખક હેમ સરસ્વતી ૧૩ મી સદીમાં થઈ ગયા. ઉડિયા ભાષાના ક્રોધ આદ્ય લેખક સારળાદાસ ૧૪ મી સદીમાં થઈ ગયા. ૧૧ મી સદીને પંજાબી અને હિન્દી સાહિત્યનો પ્રારંભકાળ ગણવામાં આવે છે.

પ્રાદેશિક સાહિત્યના પ્રારંભના વિષયો

આ રીતે પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો જેને અર્વાચીન સમય ગણવામાં આવે છે તેને જ ખીજી ભાષાઓના મધ્યકાળ તરીકે ગણાવી શકાય. એ સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યની પાર્શ્વભૂમિમાં જે રીતે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત જેવા પ્રભાવી ઉપજીવ્ય ગ્રંથો છે અને કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ખાણ, માધ, હર્ષ, ભારવિ જેવા પ્રતિભાસમ્પન્ન યુગપ્રવર્તક સાહિત્યકારોએ નિર્માણ કરેલા વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ સાહિત્ય-સંપ્રદાયો છે તે જ પાર્શ્વભૂમિ આ પ્રાદેશિક સાહિત્યની પાછળ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય સિવાય ખીજી કોઈપણ પ્રભાવી સાહિત્યપરંપરા પ્રારંભના પ્રાદેશિક સાહિત્યની પાછળ નથી.

ધણાપરા પ્રાદેશિક વાઙ્મયની શરૂઆત નાથસાહિત્યની પ્રવૃત્તિથી થઈ એવું ડૉ. નગેન્દ્ર માને છે.^૧ પંજબી સાહિત્યના ઇતિહાસકારો તો ગોરખનાથ અને ચર્પટનાથને જ આદ્ય લેખકો માને છે. શરૂઆતના સમયમાં લગભગ બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રાજસ્તુતિપરક અથવા વીરસ્તુતિપરક સાહિત્ય નિર્માણ થયું હોય એવું લાગે છે. તે આ પ્રમાણે છે—

તામિળ-વોરુ જાન્નપ્પદઈ (સેનાપતિની વાર્તાઓ) કરંઈકલના ચોલ વંશના રાજાઓનું ગુણવર્ણન એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે. ‘વેરુમનાન્નપ્પદઈ’ ગ્રંથમાં કાંચીના રાજપુત્રનું ગુણવર્ણન છે. ‘વન્નિટુપ્પાત્ત’ નામના ગ્રંથમાં ચેર રાજવંશના મહાન પુરુષોની જુદા જુદા કવિઓએ કરેલી સ્તુતિ સંકલિત કરી છે. ‘સિલ્લપ્પદિકારમ્’ એ પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યનો વિષય પણ એ જ જાતનો છે અને ચેરવંશના એક સમ્રાટપુત્રે એની રચના કરી છે. (પાછળથી એ રાજપુત્ર તપસ્વી બન્યો.)

તેલગુના શ્રીનાથ વિરચિત ‘પલિનાટિવીરચરિત્રમ્’ નામના કાવ્યનો વિષય વીરસ્તુતિપરક છે અને પલનાડુ (ચંદુર)ના ચોદ્દાઓની સાહસકથા એમાં વર્ણવી છે.

મદ્યાળીભાષાના ‘વક્ત્રય પાદુકલ’ એ આદિકાવ્યમાં ધણું વીરોનાં ચરિત્રો ઓળસ્વી ભાષામાં ગવાયાં છે.

મરાઠી સાહિત્યમાં પણ શરૂઆતમાં વીરપુરુષોનાં શૌર્યગીતો ગવાયાં છે.

ગુજરાતીમાં શ્રીધરકૃત ‘રણમલ્લ છંદ’ અને પદ્મનાભકૃત ‘કાન્હડે પ્રબંધ’ જેવાં વીરચરિત્રો વિશેના કોષ મહાકાવ્યો પ્રારંભકાળમાં લખાયાં છે.

પંજબીમાં પણ વીરસંપૂર્ણ સ્તુતિકાવ્યો મરાઠીનાં શૌર્યગીતો સાથે ધણું મળતાં આવે છે.

હિંદીના આરંભકાળને તો ઇતિહાસકારોએ વીરગાથાકાળ એવું નામ જ આપ્યું છે. ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ અને ‘માલ્હાલખંડ’ જેવા આરંભના અને ત્યારપછીનાં કાવ્યો વીરસ્તુતિ પરક જ છે.

સંત સાહિત્ય

પ્રાદેશિક સાહિત્યના આરંભકાળમાં વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ પ્રમુખ પરંપરા સંતકાવ્યની છે. તામિળમાં ‘અકારહ સિદ્ધ’^૨ તેલગુમાં ‘વેમન વીરબ્રહ્મમ્’; કાનડીમાં ‘સર્વજ્ઞ’; મરાઠીમાં ‘જ્ઞાનેશ્વર’;

૧ સં. નગેન્દ્ર; ભારતીય વાજ્ઞમય, પૃષ્ઠ ૪

૨ નગેન્દ્ર ડૉ. ભારતીય વાજ્ઞમય, પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૬.

‘નામદેવ’ વગેરે વારકરી અને અન્ય સંતો; ગુજરાતીમાં ‘અખો’, ‘સહજનંદ’, ‘પ્રીતમદાસ’ વગેરે ખીજા વલ્લભ સંપ્રદાય વિરોધી વૈષ્ણવ સંત; બંગાળીમાં બાહ્ય ગીતોની રચના કરનારા સંતકવિ; પંજાબીમાં ‘ગુરુ નાનક’ અને એમના સંપ્રદાયના ખીજા સંતપુરુષો; હિંદીમાં ‘કબીર’, ‘દાદુદયાલ’, ‘સુન્દરદાસ’, ‘તુલસીદાસ’, ‘સૂરદાસ’ વગેરે અસંખ્ય સંતોએ પોતાનાં ભક્તિ સભર કાવ્યોથી ભારતની બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વાહ્યપ્રવાહ પરિપુષ્ટ કર્યો છે.

વૈષ્ણવ સાહિત્ય

સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા ‘રામાયણ’ અને ‘ભાગવત’ એ ઉપજીવ્ય ગ્રંથોના પ્રભાવને કારણે લગભગ બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વૈષ્ણવ સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં રચાયું. સંત-કાવ્યો અને આ કાવ્યોની ભાવનામાં ખાસ ફેર નથી.

પ્રાચીન સમયમાં તામિળ ભાષામાં બાર આલવાર કવિઓએ ‘નાલાયિરમ્બન્ધમ્’ નામનો ખૂબ મોટો કાવ્યસંગ્રહ નિર્માણ કર્યો. આ પ્રબન્ધમાં કુલ ચાર હજાર છંદ છે. એમાં ‘તિરુમગે આલવાર’, ‘નરમાળવાર’ અને ‘આંડાળ’ એ કવયિત્રીઓનાં કાવ્યો વધુ પ્રમાણમાં છે. વચ્ચેના સમયમાં ‘પિલ્લૈ તેરુમાળ, અય્યંગાર’ એ પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ કવિ થઈ ગયા. એમણે ‘અષ્ટપ્રમુખન્ધનમ્’ નામનું પ્રખ્યાત વૈષ્ણવી કાવ્ય નિર્માણ કર્યું.

તેલગુમાં ‘રંગનાથરામાયણ’ (૧૩મી સદી) ‘માસ્કરરામાયણ’, કુમ્ભરિમોલ્લકૃત ‘રામાયણ’, બમ્મેર પોતન-કૃત ‘ભાગવતમ્’ તિમ્મન-કૃત ‘પારિજાતાપહરણમ્’, મદ્દુપલણી કવયિત્રીનું ‘રાધિકા-સાન્ધનમ્’ જેવા રામાયણ-ભાગવત પર આધારિત ઉત્કૃષ્ટ અને લોકપ્રિય વૈષ્ણવ કાવ્યગ્રંથો નિર્માણ થયા. ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત એ છે કે ભારતના ખીજા કોઈપણ પ્રદેશ કરતાં આન્ધ્રમાં ભગવાન રામચંદ્ર વિશેની રચનાઓ મોટા પ્રમાણમાં થઈ છે.

કાનડી ભાષામાં રામ અને કૃષ્ણના જીવન પર તેલગુની જેમ જ મોટાં મોટાં કાવ્યો સ્વતંત્ર રીતે નિર્માણ થયાં પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી કાવ્યોમાં એ મહત્વનાં ગણાતાં નથી; છતાં પણ સામ્પ્રદાયિકોમાં માન્ય થયેલા સ્કૃત વૈષ્ણવ કાવ્યો કાનડીમાં સારા પ્રમાણમાં છે. કાનડીમાં રામાયણ અને ભાગવતનાં ખૂબ ઉચ્ચ શ્રેણીનાં ભાષાન્તરો થયાં છે.

મલ્યાળી ભાષામાં, ‘કૃષ્ણગાયા’ (૧૫મી સદી), ‘માસભાગવતમ્’, ‘હરિનામકીર્તનમ્’, ‘કૃષ્ણ-નાટ્યમ્’ (અદ્વૈત કથા), ‘રામાયણચમ્પૂ’, ‘કૃષ્ણશ રામાયણમ્’, એજુતચ્ચનકૃત ‘અધ્યાત્મરામાયણ’ રામનાટ્યમ્ (અદ્વૈતકથા); એ વૈષ્ણવ કાવ્યો સર્વમાન્ય છે.

મરાઠીમાં એકનાથ મહારાજનું ‘ભાગવત’ અને માધાર્ગ રામાયણ એ બે મોટા ગ્રંથ છે. એ ઉપરાંત સ્વામી રામદાસ સમર્થના ‘રામાયણ’ અને ‘કૃષ્ણદયાર્ણવ’ની ‘હરિવરદા’ નામની ભાગવતની વ્યાખ્યા વગેરે ગ્રંથો વૈષ્ણવી સાહિત્યમાં ઉલ્લેખનીય છે. નામદેવ, તુકારામ વગેરે સંતોના બધાના મોંએ ચઢેલા કૃષ્ણ-ભક્તિના અભંગો વૈષ્ણવ કાવ્યમાં સમાવી શકાય, પણ એ ખૂબ છૂટાછવાયા છે.

ગુજરાતીમાં નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, પ્રેમાનંદ વગેરેનાં કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યો અખેડ છે. તેલગુમાં જેવી રીતે રામભક્તિ પર કાવ્યો વિપુલ પ્રમાણમાં છે, તેવી રીતે ગુજરાતીમાં કૃષ્ણ-ભક્તિનાં કાવ્યોની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે.

બંગાળીમાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને ચંડીદાસે શરૂ કરેલો વૈષ્ણવ કાવ્યસંપ્રદાય મુરારિગુપ્ત, નરહરિ સરકાર, વાસુદેવ ઘોષ, રામાનન્દ બસુ, જ્ઞાનદાસ, ગોવિંદદાસ, લોચનદાસ, બલરામદાસ, રાયશેખર જેવા ધણી મહાન કવિઓએ સમૃદ્ધ કર્યો છે. આ કવિઓએ ગીતિકાવ્ય અને ચરિતકાવ્ય આ બંને સ્વરૂપનાં કાવ્યો એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં લખ્યા કે એનો પ્રભાવ આસામી અને ઉડીયા સાહિત્ય પર પણ પડ્યો. રામભક્તિ પર વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં કૃતિવાસ ઓઝાનું રામાયણ ઉત્તરના તુલસી-રામાયણ જેટલું જ પવિત્ર ગણાય છે.

આસામી ભાષામાં માધવ કન્દલીકૃત ‘રામાયણ’ અને ‘દેવજીત’—આ બે કૃષ્ણભક્તિનિષ્ઠ કાવ્ય, શંકરદેવની ‘કીર્તનપદાવલી’ અને એમના શિષ્ય માધવદેવનું ‘સહસ્રકીર્તનઘોષા’ સમ્માનિત છે. ‘સહસ્રકીર્તનઘોષા’ને ‘બઢગીત’ એ લોકપ્રિય નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

ઉડીયા ભાષામાં વૈષ્ણવ સાહિત્ય પર ચૈતન્ય સમ્પ્રદાયનો ખૂબ મોટો પ્રભાવ છે. દીનકૃષ્ણદાસ, અભિમન્યુ, સામન્તસિંહર, કવિસૂર્ય, બલદેવ, ભક્તચરણ, ગોપાલકૃષ્ણ વગેરે કવિઓએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જીવનના અનેક પ્રસંગો પર કેટકૃષ્ટ કાવ્યો લખ્યાં છે. બલરામદાસનું રામાયણ ઉડીયા ભાષામાં એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાય છે.

આ વૈષ્ણવ સાહિત્યની છાપ ઉર્દૂ સાહિત્ય પર પણ પડી છે. કેટલાક હિન્દુ કવિઓએ અને નજર અકબરાબાદી જેવા મુસલમાન કવિઓએ કૃષ્ણભક્તિ પર કાવ્યો ઉર્દૂમાં લખ્યાં; પણ ઉર્દૂ સાહિત્યમાં તે બેસૂરાં લાગે છે એવું તો માને છે. ડૉ. નગેન્દ્ર એમની ‘ભારતીય વાઙ્મય’ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, ‘યહ કવિતા ઉર્દૂ કી આત્મા સે મેલ નહીં લાતી’^૩

હિંદી ભાષામાં તો વૈષ્ણવ સાહિત્ય સૌથી વધુ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના કેન્દ્રસ્થાનો અયોધ્યા અને મથુરા હિંદીભાષી પ્રદેશનાં હૃદયસ્થાનો છે એ એનું મુખ્ય કારણ છે. વલ્લભ, નિંબાક, માધવ, હિતહરિવંશના રાધાવલ્લભ અને ગૌડીય જેવા બધા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સાધુઓએ હિન્દીમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે. એમના સાહિત્યની હિન્દી સાહિત્ય પર લાંબા સમય સુધી ખૂબ જીંદી અસર પડી છે.

રામાયણ-ભારતનો પ્રભાવ

તાત્પર્ય એક જ છે કે દરેક પ્રાદેશિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મધ્યયુગીન ગણાતા સંપૂર્ણ સાહિત્ય પર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સાહિત્યકારોના હૃદયમાં રહેલી રામકૃષ્ણની ભક્તિ અથવા વાક્યમયી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્કૃતના રામાયણ અને ભાગવત જેવા મહાન ગ્રંથોની જીંદી છાપ પડેલી છે. માત્ર વાક્યમયી રામાયણના પ્રભાવથી ફક્ત તામીળમાં રામાયણ, તેલગુમાં રંગનાથરામાયણ અને ભાસ્કરરામાયણ, કાનડીમાં વમ્પરામાયણ, મલ્યાળી ભાષામાં એન્નયુત્તમ્યનનું અધ્યાત્મરામાયણ, મરાઠીમાં એકનાથકૃત ભાવાર્થરામાયણ અને મોરોપંતનું અષ્ટોત્તરશતરામાયણ,^૩ બંગાળીમાં કૃતિવાસનું રામાયણ, આસામીમાં માધવ કન્દલીનું રામાયણ, ઉડીયા ભાષામાં સારળાદાસનું વિલંકા રામાયણ, બલરામદાસનું રામાયણ અને હિન્દીમાં તુલસીદાસનું તુલસીરામાયણ અથવા રામચરિતમાનસ જેવા શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં લખાયા. આજે પણ જો તે પ્રદેશના લોકો પર રામાયણ જેટલો બીજા કોઈ ગ્રંથનો પ્રભાવ નથી.

૩ રામચરિત્ર વિશેના અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓમાં મોરોપંતનું સ્થાન શ્રેષ્ઠ છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિના રામાયણની જેમ જ ભગવાન વ્યાસના મહાભારતના પ્રભાવથી પણ જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં શ્રાષ્ઠ ગ્રંથો લખાયા. તેલગુમાં નન્નય, તિલ્લન અને એરેન, કાનડીમાં પમ્પ અને કુમારવ્યાસ, મલ્યાળીમાં એન્નયુત્તયન (એમનું મહાભારત એમના રામાયણ કરતાં પણ વધુ લોકપ્રિય થયું છે એવું કહેવાય છે), મગાઠીમાં શ્રીધર (' પાંચવપ્રતાપ ' ના કર્તા), મુકતેશ્વર અને મોરોપંત, બંગાળીમાં કાશીરામદાસ, આસામીમાં રામસરસ્વતી (એમણે મહાભારત પર આધારિત ઘણું વધ-કાવ્યો લખ્યાં છે), ઉડીયા ભાષામાં સારણદાસ (એમના મહાભારતને કારણે તેઓને ઉત્કલ-વ્યાસ એવી પદવી મળી.), પંજાબીમાં કૃષ્ણલાલ અને હિન્દીમાં ગોકુળનાથ, સંબલસિહ ચૌહાન અને મૈથિલીશરણ ગુપ્ત જેવા કોષ્ઠ અને માન્યવર સાહિત્યકારોએ લખેલા જુદા જુદા સ્વરૂપનાં મહાભારતો તે તે ભાષાનાં આભૂષણો ગણાય છે.

પ્રાદેશિક ભાષાના સાહિત્યમાં રામ-કૃષ્ણની લક્ષિતને કારણે જે પ્રમાણમાં વૈષ્ણવ સાહિત્ય નિર્માણ થયું તેમ શિવલક્ષિતનિષ્ઠ શૈવ સાહિત્ય એટલા પ્રમાણમાં નિર્માણ થયેલું જણાતું નથી. પરંતુ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના આરંભમાં પ્રાચીન પરમ્પરાનુસાર અને પ્રાદેશિક સાહિત્યને અનુરૂપ એવું વૈષ્ણવ સાહિત્ય જેવી રીતે પોતાની આગવી વિશેષતાનુસાર વિપુલ પ્રમાણમાં નિર્માણ થયું, તેવી જ રીતે શૈવ સાહિત્ય પણ નિર્માણ થયેલું જેવા મળે છે. સમકાલીન પ્રાદેશિક સાહિત્યની આ ભીણપ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથી, એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એ જ પ્રમાણે મહાભારતના આખ્યાન, ઉપાખ્યાન પર આધારિત ઘણું કાવ્યો અને નાટકો જેટલાં પ્રમાણમાં આ સમય દરમ્યાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવે છે તેટલાં પ્રમાણમાં પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં મળતાં નથી. સમકાલીન રાજપુરુષોનાં કાવ્યાત્મક ચરિત્રો લખવાની બાબતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યકારો ખાસ સળગ નથી પણ પ્રાદેશિક સાહિત્યકારો પણ વિશેષ સળગ હોય તેમ લાગતું નથી.

તાત્પર્ય, અર્વાચીન કાલખંડના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો જે વિષય આરંભમાં પસંદ કરતા તે જ વિષયો પર પ્રાદેશિક સાહિત્યકારો પણ લખતા હતા. વિષયની દૃષ્ટિએ બંને સાહિત્યકારો એક જ ભૂમિકા ઉપર હતા. સાહિત્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ ચમ્પૂ, વિવિધ જાતનાં રૂપકો, શતક વગેરે જુદા જુદા પ્રકારો અજમાવેલા છે, જ્યારે પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં આવું વૈવિધ્ય નથી એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

ભારતીય સાહિત્યમાં નવયુગ

ઈ. સ. ૧૮૫૭માં બ્રિટિશ સત્તાવિરોધી પહેલો બળવો થયો. ત્યારબાદ આ દેશમાં સાંસ્કૃતિક આક્રમણ દ્વારા પોતાનું રાજકીય વર્ચસ્વ દઢ કરવાનો પ્રયત્ન એમણે મોટા પાયે પર શરૂ કર્યો. એનું પરિણામ ભારતીય જીવનના બધાં અંગોપાંગની સાથે સાહિત્ય પર પણ થયું. પરંતુ એની સાથે જ આ નવાગત પરકીય શાસન સામે સ્વાતંત્ર્યની મહેજીતો પહેલો ઉગ્ર આવિષ્કાર પણ સાહિત્યમાં જ નિર્માણ થયેલો જેવા મળે છે. છેલ્લાં સો વર્ષમાં સમગ્ર ભારતમાં જે નવા સ્વરૂપનું સાહિત્ય નિર્માણ થયું, તેના સામાન્ય રીતે ચાર ભાગ પાડી શકાય : (૧) નવજગૃતિ, (૨) રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક ભાવનાનો ઉદ્વેગ, (૩) પાશ્ચાત્ય સૌન્દર્યદૃષ્ટિ, (૪) સામાન્ય વિચારસરણીનો પ્રભાવ. આવી રીતે સાહિત્યમાં ચાર વિભાગ પડવાનાં દેશભરમાં જે કારણો બન્યાં તે પણ સમાન છે.

રાજ્યસત્તા મળતાં વેંત જ અંગ્રેજોએ ખ્રિસ્તીધર્મપ્રચારકો દ્વારા આખા દેશમાં મોટી મોટી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપી અને એ દ્વારા પોતાની ભાષા અને એમાં સમાયેલું યાન-વિજ્ઞાન વગેરેનો મોટો પ્રમાણમાં પ્રચાર શરૂ કર્યો. શાસનકર્તાના પ્રયત્નોને કારણે જે વૈચારિક સંઘર્ષ જન્મ્યો એમાંથી ઉપર બતાવેલા ચાર અ પર

પ્રકારનું સાહિત્ય નિર્માણ થયું એમ કહી શકાય. સાહિત્યના આ ચાર પ્રકાર ૧૮૫૭ પહેલાંના સાહિત્યમાં આખા દેશમાં કયાંય જોવા મળતા નથી. (આ નવા પ્રકારો પણ હાલના સ્વાતંત્ર્ય પછીના સમયમાં જૂના ગણવા લાગ્યા છે અને આના કરતાં પણ જુદા સ્વરૂપનું સાહિત્ય આ નવાગત સ્વાતંત્ર્યને કારણે જન્મેલી પરિસ્થિતિને લીધે નિર્માણ થશે એવું સાહિત્યસમીક્ષકો માનવા લાગ્યા છે.)

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના નવજન્યુત્પન્ન સાહિત્યની નિર્મિતિ કરનારા ઘણા પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોનાં નામ આમ તો જાણીતાં જ છે; એમાંથી કેટલાંક શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોનાં નામ નીચે આપ્યાં છે.

તામિળ—રામલિંગ સ્વામીગળ, સુબ્રહ્મણ્યભારતી, ચિદમ્બર પિલ્લે, વી બી એસ. અચ્ચર, ભારતીદાસનું ઇત્યાદિ.

તેલુગુ—ગુર્જડ આપ્પારાવ, રાયપ્રોલુ સુબ્બારાવ, શ્રીરંગમ્ શ્રીનિવાસરાવ, દાશરથિ ઇત્યાદિ.

કાનડી—શ્રીકૃષ્ણ, ગોવિંદ પૌ, બેન્દ્રે, શંકર ભટ્ટ, પુદુપ્પા ગોકાક, કૃષ્ણરાવ, કરન્ત, નિરંજન.

મલયાળી—કેરળ વર્મા, વેનમણિ, રાજરાજવર્મા, વલ્લતોલ, શંકર કુરુપ, કૃષ્ણપિલ્લે, એ. બાળ-કૃષ્ણ પિલ્લે, એમ. પી. પાલ, એન. વી. કૃષ્ણવારિયર, આકિતમ્, વયલાર રામવર્મા, ઓલપ્પમત્ત, ઓ. એન. વી કુરુપ્પ, પી. ભાસ્કરન, અનુજન, ઇત્યાદિ.

મરાઠી—બાળશાસ્ત્રી જાંભેકર, કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળીચુકર, લોકમાન્ય ટિળક, શિવરામ પરાંજપે, હરિભાઈ આપટે, મહાજની, કુટે, કીતિકર, કેશવસુત, ગોવિંદાગ્રજ (ગડકરી), કવિ ગોવિંદ, સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર, બી., બાલકવિ, મહેંકર ઇત્યાદિ.

ગુજરાતી—નર્મદ, ન્હાનાલાલ, પ્રા. ઠાકોર, કાકા કાલેલકર, આનંદશંકર ધ્રુવ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, કન્હૈયાલાલ મુન્શી, રાજેન્દ્ર શાહ, ઇત્યાદિ.

બંગાલી—રામમોહન રાય, ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, ઇશ્વરગુપ્ત, મધુસૂદન દત્ત, બંકિમચંદ્ર ચર્યચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, સુભાષ મુખોપાધ્યાય માણિક બન્દોપાધ્યાય, વિષ્ણુ ડે, ઇત્યાદિ.

આસામી—આનંદરામ કુકન, કમલકાન્ત ભટ્ટાચાર્ય, હેમચંદ્ર બુરુઆ, ચંદ્રકુમાર અગ્રવાલ, લક્ષ્મીનાથ બેજબુરુઆ, હેમચંદ્ર ગોસ્વામી, ઇત્યાદિ.

હડીયા—ફકીર મોહન સેનાપતિ, રાધાનાથ મધુસૂદન, ગોપબન્ધુદાસ, વૈકુંઠ પટ્ટનાયક, કાલિન્દી-ચરણ પાણિગ્રહી, શચી રાઉતરાય, વિનોદ નાયક, ઇત્યાદિ.

હિન્દી—ભારતેન્દુ, રાજ શિવપ્રસાદ (સિતારે હિન્દ), મૈથિલીશરણ ગુપ્ત, માખનલાલ ચતુર્વેદી, સિયારામશરણ ગુપ્તે, દિનકર, પ્રસાદ, નિરાલા, સુમિત્રાનન્દન પંત, મહાદેવી વર્મા ઇત્યાદિ.

આધુનિક પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોની આ નામાવલી ખૂબ સંક્ષેપમાં આપી છે એમાં તે તે પ્રદેશમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયેલા નામો જ ફક્ત ગણાવ્યાં છે. આ પ્રખ્યાત સાહિત્યકારોએ અને એમનું અનુકરણ

૪ આધુનિક પ્રાદેશિક સાહિત્યની નામાવલિ અત્યંત સંક્ષેપમાં આપી છે જેમાં તે તે પ્રદેશના સર્વોચ્ચ લેખકોને સમાવેશ થાય છે.

કરનારા બીજા સેંકડો સાહિત્યકારોએ આધુનિક પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં સદીઓથી ચાલતા આવેલા પરંપરાગત સાહિત્યિક પ્રવાહો કરતાં તદ્દન નવા જ પ્રવાહો નિર્માણ કર્યા છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્રાંતિ

૧૮૫૭ પછીના સમયમાં ભારતના પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં જે પરિવર્તન થયું એનું પ્રતિબિંબ આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. એ સમયના ઘણા સંસ્કૃત લેખકોએ અન્ય પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોની જેમ જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેથી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સરખામણીમાં પોતાની પ્રિય સંસ્કૃત ભાષામાં એમને જે જીણું જણાઈ તે દૂર કરવાનો એમણે પ્રયાસ શરૂ કર્યો. અન્યભાષાના ગ્રંથોના સંસ્કૃતમાં થયેલા અનુવાદને તે સમયના એક વૈશિષ્ટ્ય તરીકે ગણાવી શકાય. સેંકડો વર્ષોથી ફક્ત ભારતની જ નહીં પણ સમગ્ર દુનિયાના અન્યભાષીય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદથી પોતાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું. ૧૯મી સદીના આરંભ સુધી આ પ્રક્રિયા એક તરફ ચાલુ હતી. ત્યાં સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને એમની પ્રાદેશિક ભાષાના અમૂલ્ય ગ્રંથોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાની સહેજ પણ જરૂર લાગી નહીં એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. જ્ઞાનેશ્વરી, દાસબોધ, ગુરુચરિત્ર જેવા મરાઠીના કોષ્ઠ ગ્રંથોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા એક પણ વારકરી, રામદાસી અથવા દત્તસંપ્રદાયી સંસ્કૃતજ્ઞના મનમાં ૧૯મી સદી પહેલાં થઈ નહીં. ભાષાંતરિત સાહિત્ય વિશેના આ ગ્રંથના પ્રકરણમાં (૨૨માં) જે જુદા જુદા અનુવાદિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ અમે કર્યો છે એમાંથી કેટલાક ગ્રંથ તો સદીઓ પહેલાં લખાયેલા છે. સમકાલીન સંસ્કૃત પંડિતોએ એ વાંચ્યા જ ન હોય એવું કેવી રીતે કહી શકાય? પણ એ ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં ભાષાન્તર કરવા જેટલા મહત્વના છે એમ તેઓને કદાચ લાગ્યું ન હોય. સંસ્કૃત ગ્રંથોનો પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુવાદ કરવાનું કાર્ય પહેલાંની જેમ જ આજે પણ ચાલુ છે. આધુનિક સંસ્કૃત પંડિતોએ માત્ર એમના પૂર્વજોએ નહીં કરેલું કામ આ સમયમાં શરૂ કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવું ખેડાણ કર્યું છે, એને એક પ્રકારની ક્રાંતિ જ કહી શકાય.

પ્રાદેશિક સાહિત્યનો પ્રભાવ

૧૯મી સદીથી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં પણ નિર્માણ થયું છે એનું બીજું કારણ એ છે કે ૧૯મી સદી સુધીના સમયમાં ૧૦થી ૧૫મા સૌકામાં શરૂ થયેલું પ્રાદેશિક ભાષાનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં સમૃદ્ધ થયું. બહુજન સમાજ પર એ સાહિત્યની ઊંડી અસર પડી. જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, મોરોપંત, તુલસીદાસ, સુરદાસ, કબીર, તિરુવદ્વાર, નમ્માળવાર, રંગનાથ, ભાસ્કર, એજુતચ્ચન, નરસિંહ મહેતા, વિષ્ણુદાસ, ચૈતન્યપ્રભુ, ચંડીદાસ, માધવ કંદલી, શંકરદેવ, દીન કૃષ્ણદાસ, બલદેવ, સારંગદાસ જેવા સર્વમાન્ય પ્રાદેશિક કવિઓનાં કાવ્યો મહાપંડિતોથી ખેતમજૂરો સુધી સમાજના દરેક સ્તરે, સામાન્ય રસિકોમાં પણ ખૂબ લોકપ્રિય થયાં. એમનાં સંસ્કારો અને પ્રભાવને કારણે બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં સાહિત્ય નિર્માણ થતું હતું. શિક્ષણ સંસ્કાર માટે ખાસ કરીને સંસ્કૃતનો જ અભ્યાસ થતો હોય તો પણ સંસ્કૃતજ્ઞો આ લોકપ્રિય પ્રાદેશિક સાહિત્યનો આસ્વાદ તો લેતા જ હતા. આખા દેશમાં વિખરાયેલા સંસ્કૃતજ્ઞોની સંખ્યા સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ગણાવવા જેટલી મોટી હોય તો પણ બધો લૌકિક વ્યવહાર તો તે સ્થળની પ્રાદેશિક ભાષામાં જ થતો હતો. તેથી સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યકારોનો મનઃપેઠ તો પ્રાદેશિક ભાષાના સાહિત્યકારો જેવો જ ધડાતો હતો. એ ઉપરાંત પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોની નવી નવી રચનાઓને કારણે નવા નવા રસિકોના મન પર થતી અસર પણ સંસ્કૃત

સાહિત્યકારોના મન પર થતી હતી. તે કારણે પ્રાચીન સાહિત્યકારોના વાઙ્મયીન સંપ્રદાય ગમે એટલા પ્રિય હોય તો પણ થોડા નવા પ્રકારોનો અખતરો કરવાનો મોહ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને થાય એ ખૂબ સ્વાભાવિક હતું. સાથે સાથે આ નવા પ્રકારનું લેખન આપણી સનાતન દેવવાણીમાં પણ, પ્રાદેશિક ભાષા જેટલું જ પ્રભાવી રીતે કરી શકાય છે એ સિદ્ધ કરી બતાવવાની ઈર્ષા પણ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને માટે આ નવા પ્રકારો અપનાવવા પાછળ કારણરૂપ બની હોય એ શક્ય છે. આધુનિક સંસ્કૃતના ગેય કાવ્ય હાસ્યરસાત્મક કાવ્ય અને રાજૂવાદી કાવ્ય^૫ એ એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ભટ્ટ મથુરાદાસ શાસ્ત્રીએ આ માટેનું આદ્વાન સ્વીકારીને જ ગેય કાવ્યરચના કરી છે એ પહેલાં આવી ગયું છે.

આધુનિક પદ્ધતિનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં નિર્માણ થવા લાગ્યું એનું ખીજું કારણ એ પણ છે કે પ્રાચીન લેખકોની પ્રૌઢ-પ્રગલ્ભ લેખનશૈલીનું અનુકરણ કરવાની ઘણાખરા અર્વાચીન લેખકોની અસમર્થતા ! પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ કરો તો પણ પ્રાચીન લેખકોની શૈલી અથવા ક્ષમતા અપનાવવી સહેલી નથી. એમાં પણ પ્રાદેશિક અથવા અંગ્રેજી વાઙ્મયનો જ સંપર્ક વધુ હોવાથી આધુનિકોની શૈલીનો સંસ્કાર સંસ્કૃત લેખકો પર વધુ પ્રમાણમાં થતો હતો તેથી પોતાના વિચાર અથવા ભાવનાની અભિવ્યક્તિ કરતી વખતે તે તે વિચાર અથવા ભાવના દઢ સંસ્કાર પામેલી આધુનિક શૈલીમાં જ પ્રગટ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાંથી જ લેખનશૈલીની દૃષ્ટિએ આધુનિક સ્વરૂપનું સંસ્કૃત સાહિત્ય નિર્માણ થયું હોય એવું અમને લાગે છે. બાણભટ્ટના જેવું સમાસસભર છતાં પણ હેઠ ગદ્ય લખવાની અસમર્થતામાંથી આજનું સુબોધ ગદ્ય જન્મ્યું છે એમ કહીએ તો સુબોધ લેખન કરનારા કોઈને પણ અન્યાય થશે એવું અમને લાગતું નથી. લેખનશૈલી એ એક વ્યાસંગનો, અભ્યાસનો પરિપાક છે. જેમણે બાણભટ્ટપદ્ધતિનો ઓજસ્વી ગદ્ય-લેખનનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેમને વૃત્તપત્રકારોના જેવું સરળ સુબોધ લખતા ક્ષાશી નહીં અને લખવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ એમને જરા તકલીફ પડશે એ સ્પષ્ટ જ છે. હંમેશાં અંગ્રેજીમાં બધું લેખન કરનારાને પોતાના અસ સર્ગાવહાલાંને માતૃભાષામાં સાદો પત્ર લખવાનું પણ ક્ષાવતું નથી એ ઘણાએ અનુભવ્યું હશે.

શરૂઆતનાં પ્રાદેશિક અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવી રીતે વિષયની સમાનતા જેવા મળે છે તેવી જ રીતે સાહિત્યપ્રકારની સમાનતા પણ જેવા મળે છે. મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મુક્તક, કથા, આખ્યાયિકા, ચમ્પૂ અને નાટક એ લલિત વાઙ્મયપ્રકારો અતિ પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં નિર્માણ થયા અને તે એવા જ સ્વરૂપમાં આજ સુધી બધા ભારતીય સાહિત્યમાં થોડા-ઘણા ફેરફાર સાથે સચવાઈ રહ્યા છે. ત્યારબાદ ૧૮મી સદીમાં જે નવા વાઙ્મય-પ્રકાર ઝડપથી વિકસિત થયા તે પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોની જેમ જ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ ભલે આત્મસાત્ કર્યા હોય તો પણ મહાકાવ્યાદિ-પોતાના પરંપરાગત પ્રકારો પણ ઉપેક્ષ્યા તો નથી જ. એટલું જ નહીં, પણ સંસ્કૃત માટે અભિરુચિ ધરાવનારાઓને તે સાહિત્ય પ્રકારો એટલા બધા પ્રિય છે કે આ જાતનું લેખન એમનાથી ન થાય તો તેઓને સંતોષ થતો નથી. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પ્રભાવથી સંબોધગીતો (odes), શોકગીતો (એલીજ), ચતુર્દશપદી સુનીતો (સોનેટ), મુક્તચંદ, ગદ્યગીત વગેરે જેવા સાહિત્યપ્રકારોનો પ્રચાર બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં થયો છે. તથાકથિત મુક્તચંદનો પ્રભાવ તો આજે એટલો છે કે સુસ્થિર જોષબદ્ધ રચના કરવાની ક્ષમતા બધા પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોમાંથી નષ્ટ થઈ હોય એવું લાગે છે. વૃત્તપત્રમાં લેખન કરનારા સંસ્કૃત લેખકોએ આ નવા પ્રકારોનો અવલંબ થોડા પ્રમાણમાં કર્યો છે. પણ આ બધા પ્રકારો સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જરા વિસંગત લાગે છે. કૃષ્ણભક્તિ પર ઉર્દૂ કાવ્યો

૫ પૂર્વાર્ધ પ્રકરણ ૨૦, ૨૬ અને ૨૭ જુઓ.

માટે ડૉ. નગેન્દ્રના જે ઉદ્દેશો ઉપર ટાંક્યા છે તેની યાદ આવે છે. સંસ્કૃતમાં ધૂસતા આ મુક્તચંદ્ર વિશે અમારો પણ એમના જેવો જ મત છે. જે નવા વાઙ્મયપ્રકારો માટે અને છે તે જ નવા વિષયોની બાબતમાં પણ અને છે. આધુનિક પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં સામ્યવાદી વિચારસરણીનો સૂર પ્રગતિવાદના બહાના હેઠળ મોટા પ્રમાણમાં નિર્માણ થતો હતો ત્યારે સામ્યવાદ માટે મમત્વ ધરાવનારા કેટલાક લોકો એવા સાહિત્યની ખૂબ પ્રશંસા કરતા હતા. વસ્તુનિષ્ઠ રીતે જો એનું રસગ્રહણ કરવામાં આવે તો એમાં થોડા પ્રમાણમાં મૌલિક સૌંદર્ય પણ મળી આવશે છતાં પણ એમના આધુનિક રુક્ષ વિષયો એકંદર ભારતીય સાહિત્યના રસનિષ્ઠ આત્મા સાથે સુસંવાદી લાગતા નથી. પાશ્ચાત્ય વેશમાં વરરાજ (ભલે દેખાવડા હોય તો પણ) સારા લાગતા નથી અને જો સારા દેખાય તો પણ એના તરફ જોઈને સારું લાગતું નથી. નાવીન્યની આંધળી દોટમાં અમારા સાહિત્યકારો પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવી ખેસશે કે કેમ એવી ચિંતા આજકાલ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. નાવીન્ય હોવું જોઈએ પણ સ્વત્વનો ધાત ધાય, એટલા પ્રમાણમાં નહિ! મહેમાન આવે એમની મહેમાનગીરી ભલે થાય, પણ એથી ધરનાને જ બહાર જવું પડે એવું ન બનવું જોઈએ.

નવી શબ્દનિર્મિત

અત્યાર સુધી ધણાખરા પ્રાદેશિક સાહિત્યકારો સંસ્કૃત જ હતા. તેથી એમને જરૂરી શબ્દો તે સંસ્કૃતમાંથી શોધી લેતા હતા. પરંતુ આજના સાહિત્યકારોમાં ધણા ઓછા લોકો સંસ્કૃત બોલતા હોય છે. એમના અધ્યયનનું અને વિચારનું માધ્યમ ધણાખરું અંગ્રેજી જ હોય છે. એમને પહેલાં તો અંગ્રેજી શબ્દો જ સૂઝે છે તે અંગ્રેજી શબ્દોના પર્યાય શબ્દો તેઓ સ્વચ્છંદ રીતે સંસ્કૃતના આધારે નિર્માણ કરે છે. જુદી જુદી ભાષાના સાહિત્યકારોએ એક જ અંગ્રેજી શબ્દ માટે પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષામાં યોગ્ય એવા સંસ્કૃત-મૂલક પર્યાય શબ્દો રૂઢ કર્યા છે. નવા સંસ્કૃત સાહિત્યકારો એ જ શબ્દોનો ઉપયોગ આધુનિક વિષયોના લેખન માટે સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે છૂટયા કરે છે. એવા શબ્દો ભલે સંસ્કૃત-મૂલક હોય છતાં પણ તેઓ એક જાતની ચોક્કસ પ્રાદેશિક છાપ ધરાવે છે. હિન્દી પ્રદેશના નવા સંસ્કૃત લેખકો જે અર્થમાં ‘ઉપન્યાસ’ શબ્દ વાપરે તે જ અર્થમાં મહારાષ્ટ્રના સંસ્કૃત લેખક ‘કાદમ્બરી’ શબ્દ વાપરશે. મહારાષ્ટ્રનાં લેખક ‘લઘુકથા’ કહેશે તો ઉત્કલના લેખક એને જ ‘મુદ્રકથા’ કહેશે. આધુનિક સંસ્કૃતલેખનમાં આવા પ્રસંગ ઘણી વાર ઉદ્ભવે છે. વિશેષ નામોનું સંસ્કૃતીકરણ એ તો સંસ્કૃત લેખકોનો બાળુ કે એક છંદ થયો છે? તેથી સંસ્કૃતની પ્રકૃતિ સાથે વિસંવાદી નામો ભલે વપરાતાં ન હોય તો પણ ઘણી વાર અર્થનો અનર્થ થાય છે. ‘ન્યોર્જ’ શબ્દનું ‘જારજ’ એ સંસ્કૃત રૂપાંતર કયા અંગ્રેજી માણસને ગમશે? આપણાં દેશી નામોના અંગ્રેજીએ કરેલાં આવાં વિકૃત રૂપાંતરો આપણને પણ ગમતાં નથી. વિશેષ નામોના સંસ્કૃતીકરણની જેમ જ એક જ મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ માટે જુદા જુદા સંસ્કૃત પર્યાય એ પણ એક રમૂજ સમસ્યા જ બની રહી છે, તથાપિ સંસ્કૃત ભાષાને એનાથી કાંઈ હાની પહોંચશે નહિ. સંસ્કૃતમાં જે પ્રમાણે એક શબ્દના અનેક અર્થો વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે તે જ પ્રમાણે એક જ અર્થના અનેક શબ્દો મળી રહે છે. એમાં આ નવા શબ્દો ઉમેરાય છે. હિંદીમાં ‘ઉપન્યાસ’ને બદલે ‘કાદમ્બરી’ શબ્દ વાપરીએ અથવા મરાઠીમાં ‘લઘુકથા’ને બદલે ‘મુદ્રકથા’ શબ્દ વાપરીએ તો એ એક રીતે ભૂલ જ ગણાશે. ‘માલંચ’ એ બંગાળી શબ્દ ‘પુષ્પગુચ્છ’ એ અર્થમાં મરાઠીમાં રૂઢ થઈને એનું મરાઠીકરણ થતાં ખૂબ સમય વીતી બય. પણ સંસ્કૃતમાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. કારણ, જો એ શબ્દની

વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત વ્યાકરણને બંધબેસતી હોય તો એ શબ્દ પછી ભલે આંધ્રમાંથી આવતો હોય કે બંગાળીમાંથી આવતો હોય. ૭

પ્રાદેશિક સાહિત્યના વાદ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય

પ્રાદેશિક સાહિત્યની સરખામણીમાં આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિચાર કરીએ ત્યારે પ્રાદેશિક ભાષાના સાહિત્યકારોમાં આજકાલ ખૂબ ચર્ચાતા જુદા જુદા સાહિત્યિક 'વાદો' વાદ આવે એ ખૂબ સ્વભાવિક છે. આજના પ્રાદેશિક સાહિત્યકારો અંગ્રેજી સાહિત્યથી વિશેષ પરિચિત હોવાથી સમકાલીન અંગ્રેજી સાહિત્યકારોએ પોતાના સાહિત્યમાં સંકેતવાદ (સિમ્બોલિઝમ) સૌન્દર્યવાદ, ભાવપ્રતિભાવાદ (ઇમેજિઝમ) અતિયથાર્થવાદ (સરરિયાલિઝમ) ઇત્યાદિ જે નવા વાદો પોતાની કૃતિઓ દ્વારા નિર્માણ કર્યા છે. એ માપદંડથી જ તેઓ આપણા સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરતા હોય છે. આ જ રીતે જુદા જુદા સાહિત્યિકવાદો પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં પ્રચલિત થયા છે. એનું મુખ્ય, અને કદાચ એકમાત્ર કારણ એ જ છે કે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ભારતીય માનસ પરનો વધુ પડતો પ્રભાવ. ભારતીય સાહિત્યમાં બહુ સમગ્ર જીવન-પદ્ધતિમાં એકાએક જોર પકડતી આ બધી 'આધુનિકતા' પાશ્ચાત્યોના નિર્ણુદ્ધ અનુકરણમાંથી જ જન્મી છે એમાં જરાય મતભેદ નથી. પીટર્સ, ઇલિયટ, ઓવેન, હોપકિન્સ, ઓડેન, ડેલિવિસ, સ્ટીક્ન, સ્પેન્ડર, આંદ્રે, બ્રેટન વગેરે નવા પાશ્ચાત્ય કવિઓમાંથી એકાદનો પ્રભાવ જેના પર પડ્યો નથી એવો એકાદ આધુનિક કવિ હોય એ લગભગ અશક્ય જ છે. એટલું જ નહિ, પણ એમના સાહિત્યથી પ્રભાવિત ન થતાં ફક્ત સ્વભાષીય સાહિત્યના વ્યાસંગ, અભ્યાસમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જે લેખક સાહિત્યનિર્મિતિ માટે પ્રવૃત્ત થાય એને માટે 'આધુનિક' એ વિશેષણ પણ કોઈ વાપરતા નથી. એ તો જૂનો, એકદમ જૂનો જ ગણાય ! આધુનિક તો એ જ કે જે કોઈક પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકારનું અનુકરણ કરે ! પછી ભલે એનો સૂર સ્વભાષીય અથવા સ્વરાષ્ટ્રિય સાહિત્ય સાથે તદ્દન વિસંવાદી હોય !

ભારતના બધા પ્રાદેશિક સાહિત્યના નવા નવા 'વાદ' ના મૂળમાં ફક્ત પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ છે એ હકીકત સ્પષ્ટ છે, અને તેથી જુદા જુદા પ્રાદેશિક સાહિત્યનો એકબીજા સાથે વિશેષ સંબંધ ન હોવા છતાં પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના આ બધા 'વાદ' બધા પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં સરખા જ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આ આધુનિક વાદ કેવી રીતે પ્રવિશ્ત થયા અને વિકસ્યા એનો ખ્યાલ કોઈપણ એક પ્રાદેશિક ભાષાના સાહિત્યનો ટૂંક પરિચય કરીએ તો આવશે દા. ત. નવભારતની રાષ્ટ્રભાષા અથવા રાજ્યભાષા તરીકે જેને વિશેષ સ્થાન મળ્યું છે એવા હિન્દી સાહિત્યના 'વાદ' નો વિચાર કરીએ.

આધુનિક હિન્દી કવિતાનો પ્રારંભ ભારતેન્દુના ઉદયથી ગણવામાં આવે છે. ભારતેન્દુ બાપુ હરિશ્ચંદ્રના પહેલાંની હિન્દી કવિતા રીતકાલીન પરંપરાની એટલે કે સંસ્કૃતનિષ્ઠ કાવ્યને અનુસરનારી હતી. એ કાવ્યની મૂળભૂત ભાવના ખાસ કરીને શૃંગારિક હતી. સ્ત્રીપુરુષોની શૃંગારચેષ્ટા, એમના યૌવનવિલાસ નાયક-નાયિકાનો સંયોગવિયોગ ઇત્યાદિ એ સમયના કાવ્યના વિષયો હતા. એમનો આ શૃંગાર અશ્લીલ ગણાવી શકાય એ જાતનો હતો. રાધાકૃષ્ણની શૃંગારચેષ્ટાના વર્ણનના નામે નરી અશ્લીલતા સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા

૭ નાગપુરના શ્રી સ. ના. કુલકર્ણીએ લખેલા બ્યવહારકોશના બીજા ભાગમાં ચા, ગળણી, છુદ્દિ, બોંબ, તોપ જેવા શબ્દોનું સંસ્કૃત રૂપ આપ્યું છે તેનો બ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચવ્યું છે. સંસ્કૃત બ્યવહાર કોશ, પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૪ જુઓ.

પામી હતી. હિન્દી સાહિત્યના આ જાતના રીતિકાલીન કાવ્યમાં ૧૭મી સદીના ભૂષણ કવિએ કાંઈક નવો પ્રવાહ શરૂ કર્યો. આ નાવીન્ય એમનું પોતાનું હતું, નહીં કે કોઈના અનુકરણમાંથી જન્મેલું. પરંપરાગત કાવ્યની મર્યાદામાં રહીને ભૂષણ કવિએ હિન્દી કવિતામાં કાંઈક મૌલિકતા ઉત્પન્ન કરી. છત્રપતિ શિવાજી જેવા સમકાલીન નરકોષ્ઠનાં શૌર્ય, ધૈર્ય અને ઔદાર્યને પોતાના કાવ્યોના વિષય બનાવીને ભૂષણ કવિએ એક રીતે હિન્દી સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીયતાને જન્મ આપ્યો. ‘શિવરાજમૂષણ’ એ અલંકાર-શાસ્ત્રીય કાવ્યમાં પણ ભૂષણે વિષયની નવીનતા આણી. પણ ભૂષણની આ નવીનતામાંથી સંપ્રદાય નિર્માણ થયો નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછીની ગુલામીથી રાષ્ટ્રજીવનમાં જે અવનતિ નિર્માણ થઈ તેની વેદનાથી ભારતેન્દુના કાવ્યમાં સૌ પ્રથમ ‘યથાર્થવાદ’ નિર્માણ થયો. આ યથાર્થવાદી કાવ્યમાં નવાગત અંગ્રેજી રાજ્યના કેટલાક ગુણ જોઈને સંતોષ અને કેટલાક દોષ જોઈને અસંતોષ ઉત્પન્ન થયેલો દેખાય છે. એની સાથે શીશિક્ષણ, બાલવિવાહ-તિરસ્કાર, વિધવાવિવાહ પુરસ્કાર, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ જેવા આધુનિક વિષયો ભારતેન્દુ, પ્રેમધન જેવા યથાર્થવાદી હિન્દી કવિઓના કાવ્યમાં વ્યક્ત થયા છે. મરાઠીમાં કેશવસુત, ગુજરાતીમાં નર્મદાશંકર, બંગાળીમાં મધ્વચંદ્ર, રંગલાલ બેનર્જી, મધુસૂદન દત્ત જેવા નામાંકિત કવિઓનાં નામ ગણાવી શકાય.

ભારતેન્દુના યથાર્થવાદ પછી મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીના ‘આદર્શવાદ’ નો હિન્દી સાહિત્યમાં ઉદય થયો. ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૨૦ સુધી સમગ્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ આખી દુનિયામાં જે વિલક્ષણ ઘટનાઓ ચાલુ હતી, એના પ્રભાવને કારણે હિન્દી સાહિત્યમાં ‘આદર્શવાદ’ યુગ શરૂ થયો, એમ હિન્દી સાહિત્યકારો માને છે. સમાજના ઉદ્ધાર માટે કાવ્ય દ્વારા નીતિ, સદાચાર, બંધુત્વભાવના વગેરેની તરફેણ આદર્શવાદી સાહિત્યકારોએ કરી. આ આદર્શવાદી કવિઓનું ગૌરવ કરવા માટે એમને ‘માનવતાવાદી’ (Humanitarian, Idealist) એવું વિશેષનામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આદર્શવાદને કારણે હિન્દી સાહિત્યમાં શ્રીધર પાઠકનો સ્વચ્છન્દતાવાદ (Romanticism) જન્મ્યો એવું માનવામાં આવે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં વર્ડઝવર્થ અને ક્રાલરિજ એ રોમેન્ટિસિઝમના પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. યુરોપમાં ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ, રૂસો, કેન્ટ, હેગેલના નવા સિદ્ધાન્ત અને પુનર્જાગરણ તથા સુધારણાનાં આંદોલન ઇત્યાદિ કારણ-સર રોમેન્ટિસિઝમ ઉર્ફે સ્વચ્છન્દતાવાદ નિર્માણ થયો, તેવી જ રીતે ભારતમાં પણ રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કારણે સ્વચ્છન્દતાવાદ ઉત્પન્ન થયો એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન પ્રા. વિનયમોહન શર્માએ કર્યો છે. આ સ્વચ્છન્દતાવાદી કાવ્યમાં નિસર્ગનું આધ્યાત્મિક અથવા દૈવી ચિત્રણ-આલેખન અને સમાજજીવનમાં તથાકથિત માનવતાવાદનું સમર્થન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ત્યારબાદ હિન્દી સાહિત્યમાં જાયાવાદ પ્રવેશ પામ્યો. આ જાયાવાદ એ શ્રીધર પાઠકના સ્વચ્છન્દતાવાદનું વિકસિત અથવા પરિવર્તિત રૂપ છે. જાયાવાદી કાવ્યનાં આત્માલિપ્યજન (Subjectivity), નવીન હૃદ અને ખાસ કરીને મુક્ત હૃદ, નિસર્ગનું માનવીકરણ, પ્રતીકાત્મકતા અથવા લાક્ષણિકતા, વ્યંજનગર્ભ-શબ્દ-પ્રયોગ અને માનવતાવાદનો ઉદ્ઘોષ, ખાસ લક્ષણો છે. વર્ડઝવર્થ, શેલે, કીટ્સ, કોલરિજ વગેરે અંગ્રેજી રોમેન્ટિક કવિઓની અને ભારતના કોષ્ઠ કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યની આજના યુવાન સાહિત્યકારો પર જે ઊંડી છાપ પડી છે તે આ નવોદિત જાયાવાદના મૂળમાં છે એમ માનવામાં આવે છે. આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લે પોતાના હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હિન્દી જાયાવાદની જે પાર્શ્વભૂમિ વર્ણવી

છે તે નેહ છે. “ઈસાઈ સંતો કે છાયાભાસ (Phantasmata) તથા યોરોપીય નાટ્યક્ષેત્ર મેં પ્રવર્તિત આધ્યાત્મિક પ્રતીકવાદ (Symbolism) કે અનુકરણ પર રચી જાને કે કારણ બંગાલ મેં એસી કવિતાઈ ‘છાયાવાદ’ કહી જાને લગી” (પૃ. ૧૫૧). અર્થાત્ અંગ્રેજ દ્વારા બંગાળીમાં અને બંગાળીમાંથી હિન્દીમાં આ છાયાવાદ ઉત્પન્ન થયો. પંત, નિરાલા, મહાદેવી વર્મા જેવા શ્રેષ્ઠ કવિ છાયાવાદી કવિ તરીકે ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા. રહસ્યવાદ, પ્રતીકવાદ, દાતાવાદ વગેરે છાયાવાદની શાખા-પ્રશાખા તરીકે ઓળખાય છે. છાયાવાદ અને રહસ્યવાદ બંને એક છે કે ભિન્ન, એ પણ વિદ્વાનો માટે એક ચર્ચાની વિષય છે. ઉમ્મરખયામની રુબાર્થએ ‘હાલાવાદ’ નામનો વધુ એક વાદ સર્જ્યો છે. પ્રખ્યાત કવિ બચ્ચનને હાલાવાદના પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે.

આ પછીના તબક્કામાં માર્કસવાદના પ્રભાવથી જન્મેલો તથાકથિત ‘પ્રગતિવાદ’ આજ સુધીના વાદોએ આવરી લીધેલા બધા વિષયો ત્યાજ્ય ગણીને મૂડીવાદ વિરુદ્ધ આક્રોશ, સામાજિક વિષમતાનો તિરસ્કાર, વર્તમાન રાજનીતિ, વિશ્વક્રાંતિ, સામ્રાજ્યશાહીનો ધિક્કાર, ગ્રામીણ જીવનનું વર્ણન, હથોડો, દાતરડું, લાલ વાવટો, મિલમજૂરો અને એમનાં સુખદુઃખો, મિલનું ભૂંગળું જેવા વિષયોમાં આ પ્રગતિવાદ સમાયો. ખરી રીતે નેહ છે તો આ પ્રગતિવાદ એ યથાર્થવાદની એક બખરુ આશૃતિ જ છે. જે દલિત, પીડિત, શોષિત સમાજ માટે પોતાને પ્રગતિવાદી કહેવડાવનારા આ કવિઓ નવી કાવ્યરચના કરતા હતા, આજે પણ કરે છે, પરંતુ ભાવુકના હૃદયની પકડ લેવા માટે માત્ર એ કાવ્ય આજ સુધી સદંતર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. વિષયોની નીરસતા એ જ પ્રગતિવાદની મુખ્ય વિશેષતા. કોમળ ભાવના અને ઉદાત્ત, ઉત્સુક કલ્પનાઓનું પ્રગતિવાદની દૃષ્ટિએ બિલકુલ મહત્વ નથી.

છાયાવાદની આત્યંતિક ભાવુકતા અને તથાકથિત પ્રગતિવાદની શુષ્ક બૌદ્ધિકતા-આ બંનેની પ્રતિક્રિયામાંથી નવો પ્રયોગવાદ હિન્દીમાં અવતર્યો છે. નવી શૈલી, નવાં પ્રતીકો, નવી કલ્પના, નવા છંદ વગેરેના આવિષ્કાર માટે પોતાને પ્રયોગવાદી તરીકે ઓળખાવનારા કવિઓ સતત પ્રયાસ કરતા હોય છે.

ખરી રીતે એમના પહેલાંના વાદોના પ્રવર્તક અને એમના બધા અનુયાયીઓ પ્રયોગવાદી જ હતા. એમની પરિસ્થિતિમાં એમને જે યોગ્ય લાગ્યું તે એમણે કયું, કારણકે એમને કાવ્યની નીરસતા દૂર કરવી હતી. રશિયાના સામ્યવાદના પ્રચારક બનેલા આ તથાકથિત પ્રગતિવાદીઓએ કાવ્યક્ષેત્રમાં જે નીરસતા ઘુસાડી હતી તે હટાવવાની દૃષ્ટિએ આ નવો પ્રયોગવાદ એ તત્કાલીન જરૂરિયાત હતી.

બધા પ્રાદેશિક આધુનિક સાહિત્યમાં પુષ્કળ વેગથી ઉદયાસ્ત પામેલા આ વિવિધ વાદોનો ખ્યાલ આવે એ દૃષ્ટિએ એક સર્વસામાન્ય દાખલારૂપે હિન્દી સાહિત્યના આ વાદોનો અમે ટૂંકમાં વિચાર કર્યો છે. આ જ વાદો થોડાઘણા સમયભેદ અને સંજ્ઞાભેદ સાથે ભારતનાં બધાં પ્રાદેશિક સાહિત્યોમાં નેવા મળશે. બધી ભાષાના આ આધુનિક વાદોનો વિચાર કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. સ્થાલીપુલાક ન્યાયથી નવા સાહિત્યના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આ હિન્દી સાહિત્યના વાદોની ચર્ચાથી આવશે.

આ બધા વાદ અંગ્રેજ સાહિત્યના સંપર્કને કારણે જ જન્મ્યા છે એ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ નથી. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં પણ આ નવા વાદ ફ્રાન્સમાંથી આવ્યા છે. છેલ્લાં દસપંદર વર્ષથી અંગ્રેજ સાહિત્યમાં બાહ્યાંગવાદ (Formalism) ને વધુ મહત્વ મળ્યું છે. બાહ્યાંગવાદી કવિઓ શૈલી, છંદ, ભાષા વગેરે બાહ્યાંગોને વધુ મહત્વ આપે છે.

ઇંગ્લેન્ડના આજના સાહિત્યસમીક્ષક આ વાદોની અદ્યપણવિતા પ્યાનમાં લઇને એને ખાસ મહત્વ આપતા નથી. કાવ્યનો ભલે ગમે તે વાદમાં અંતર્ભાવ થતો હોય પણ જો એ પરતત્વને સ્પર્શનારું હોય અને સહૃદયોને એમાંથી શાશ્વત સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય તો એ ચોક્કસ ચિરસ્થાયી થશે. પછી જો કાવ્ય ભલે સ્તુતિ પર હોય, ભક્તિપર હોય, રીતિનિષ્ઠ હોય કે યથાર્થવાદી, આદર્શવાદી, છાયાવાદી, રહસ્યવાદી, હાલાવાદી કે રુક્ષ પ્રગતિવાદી હોય !

અર્વાચીન સાહિત્યનો કાલખંડ

અર્વાચીન પ્રાદેશિક સાહિત્યની જેમ જ સંસ્કૃત સાહિત્યના પણ આંગ્લશિક્ષણપૂર્વક અને આંગ્લ-શિક્ષણોત્તર એવા બે કાલખંડ દેખાય છે. છેલ્લા ત્રણચાર સૌકાની ભારતની કોઈપણ ભાષાના સાહિત્યનું પર્ચલોચન કરો તો આ બે ખંડ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. હિન્દી સાહિત્યનો નવો કાલખંડ ભારતેન્દુથી, મરાઠીનો કેશવસુતથી, ગુજરાતીનો ઠાકોરથી અને કાનડીનો શ્રીકંઠ્યાથી શરૂ થયો એમ ગણાય છે. ફક્ત બંગાળી સમાજનો પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ સાથે, ધનિષ્ઠ સંબંધ ૧૭૫૭થી, (પ્લાસીના યુદ્ધથી—એટલે કે બીજા લોકો કરતાં સો વર્ષ પહેલાં) થયો. એને કારણે તે સમયથી જ ચૈતન્યમહાપ્રભુથી ઉદય પામેલી ભક્તિ-પ્રધાન ‘મંગલ કાવ્ય’ની પરંપરા બંગાળમાં ઓસરવા લાગી. ભારતચંદ્ર, ઈશ્વરચંદ્ર ગુપ્ત, મધુસૂદન દત્ત, બિહારીલાલ વગેરે ૧૮મી સદીના કવિઓએ જૂના બંગાળી કાવ્યને રુખસદ આપી. દેશપ્રેમ, સંસ્કૃતિ-પ્રેમ જેવી નવી ભાવનાઓનું ઉદ્દીપન એમની કાવતામાં જોવા મળે છે. સાથેસાથે પાશ્ચિમાત્ય કાવ્યોના વિષય, એના ભાવ, વિચાર, એમની શૈલી વગેરેનું વિશેષ આકર્ષણ પણ બંગાળના આ નવોદિત અથવા નવયુગ-પ્રવર્તક કવિઓના લેખનમાં દેખાય છે. પાશ્ચિમાત્ય સાહિત્યની આટલી છાપ પડી હોવા છતાં બંગાળી સાહિત્યકારોનું પરંપરાગત વૈષ્ણવસાહિત્ય માટેનું આકર્ષણ ઓછું થયું ન હતું. ઘણાખરા નવા કવિઓએ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં પ્રાચીન વૈષ્ણવી પદ્ધતિની કાવ્યરચના તો કરી જ છે. આ નવા વૈષ્ણવી કાવ્યની શૈલી માત્ર સમાસપ્રચુરતા, અલંકારબહુલતા, નીતિજડતા વગેરે જૂના કવિઓના દોષોમાંથી મુક્ત બની હતી.

અર્વાચીન કાવ્યના અન્યત્ર બે અને બંગાળમાં ત્રણ કાલખંડ ગણાય છે. એમાંથી પહેલો ભારત-ચંદ્રથી બિહારીલાલ સુધી. બિહારીલાલ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વાફમયી ગુરુ. બિહારીલાલના કાવ્યની પોતાના કાવ્ય પર પડેલી છાપ ખુદ રવીન્દ્રનાથે જ માન્ય કરી છે. પણ રવીન્દ્રનાથ બંગાળી સાહિત્યના બધી દૃષ્ટિએ યુગપ્રવર્તક કાવિ છે. એમના કાવ્યમાં રામાનુજપ્રવર્તિત જૂના વૈષ્ણવ વેદાન્તની, કબીર, તુલસીદાસ વગેરે અન્ય પ્રાન્તીય સંતોના કવિત્વની અને આધુનિક કવિના કાવ્યના રહસ્યવાદ, સ્વચ્છન્દતાવાદ, માનવતાવાદ અને રાષ્ટ્રવાદ વગેરે વાદોની પરિપક્વતા દેખાઈ આવે છે. ગદ્યાનુપ્રાસાત્મક નવો મુક્ત જંદ, સંગીતની સુરીલતા ઇત્યાદિ નાવીન્ય એમણે એમની રચનામાં નિર્માણ કર્યું. પ્રકૃતિ, પ્રીતિ અને આધ્યાત્મિકતા એ ત્રણ દિશાઓથી એમનું સાહિત્ય પ્રવાહિત થયું હતું. એમનું વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે એ બધાંમાંથી ઉદાત્ત ભારતીય ભાવના, ભારતીય વિચાર અને સૂર સુરુપણ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. ફક્ત બંગાળી સાહિત્ય જ નહીં પણ અન્ય ભાષાના સાહિત્ય પર પણ રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વની છાપ પડી છે. બંગાળના સંસ્કૃત લેખકોએ તો આજ સુધીમાં રવીન્દ્રનાથના સમગ્ર સાહિત્યનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર કર્યું છે. આ ભાષાન્તરકારોમાં ધીરેન્દ્રનાથ મુખર્જી (કાવ્યવ્યાકરણતીર્થ), ઉડાલી સુબ્રહ્મણ્યશાસ્ત્રી, ક્ષિતીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, ફટિકલાલ દાસ, દુર્ગાદાસ ગોસ્વામી વગેરે લેખકો મુખ્ય છે એમનું આ બધું ભાષાન્તરિત સાહિત્ય મંજૂષા વગેરે સંસ્કૃત સામયિકોમાં છપાયું છે પણ હજી તે સુઅથિત નથી,

સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની ધ્યેયનિષ્ઠા

અત્યાર સુધી આ પ્રબન્ધ માટે આપણે સ્વીકારેલા અર્વાચીન કાલખંડના જુદા જુદા પ્રાદેશિક સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન સહેજ વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે એનું કારણ એ જ છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય કયા વાતાવરણમાં નિર્માણ થતું હતું એ બતાવવું. આ સમયના સંસ્કૃત લેખકો દેશીવિદેશી સાહિત્યમાં યથેચ્છ અવગાહન કરતા હતા. સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે પણ એમના અંતઃકરણમાં નિઃસીમ પ્રેમ હતો. તેથી આ બધું નાવીન્ય પોતાની પ્રિય સંસ્કૃત ભાષામાં પણ આવે એવી તીવ્ર ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને બને એટલી આધુનિકતા, સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથે સુસંવાદી નવીનતા લાવવા માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ હતા. પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોના જૂના છંદ, જૂની શૈલી, જૂના વાક્યપ્રચાર, જૂના ઉપમાન, જૂના કવિસંકેત, જૂના વિષયો-આ બધાનો ત્યાગ કરવા માટે બધે કે કટિબદ્ધ થયા હતા. એમણે પોતાની પ્રાદેશિક ભાષાનું જૂનું સ્વરૂપ પણ તદ્દન બદલી નાખ્યું.

બધા સમકાલીન સાહિત્યકારો જ્યારે આટલી હદે નાવીન્યની પાછળ પડ્યા હતા ત્યારે ‘જૂનવાણી’, ‘કિલ્લ’ બંદે લૌકિક વ્યવહારના અભાવને કારણે ‘મૃત’ તરીકે ગણાવેલી સંસ્કૃત ભાષાને આત્માવિષ્કાર માટે બાણીબૂઝીને માધ્યમ તરીકે સ્વીકારી એમાં અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ ખરેખર ખૂબ મોટી ધ્યેયનિષ્ઠા બતાવી છે એવું અમારું સ્પષ્ટ મતવ્ય છે. એમણે જે કાંઈ સંસ્કૃતમાં લખ્યું તે જ એમની પ્રાદેશિક ભાષામાં લખ્યું હોત તો એમને પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં મોટી માન્યતા મળી હોત. સંપૂર્ણ અંગ્રેજ શાસન દરમ્યાન અંગ્રેજ ભાષામાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનું લેખન કરીને આખા ભારતમાં બંદે આખી દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ક્ષમતા હોવા છતાં પણ ફક્ત માતૃભાષાની સેવા કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાને કારણે, અંગ્રેજ ન બળ્યુનારા આપણા બાંધવો આપણા વિચારો સમજી શકે એ ધ્યેયનિષ્ઠાથી પ્રેરાઈને ઘણા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોએ પોતાનું વાક્યમયકાર્ય ફક્ત માતૃભાષા દ્વારા જ કર્યું છે. એમાં એમણે જે ધ્યેયનિષ્ઠા વ્યક્ત કરી છે એ જ ધ્યેયનિષ્ઠા સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં સંસ્કૃતમાં લેખન કરનારા લેખકોમાં અમને દેખાય છે. રાનેશ્વર, તુલસીદાસ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વગેરે સંતકવિ મોટા સંસ્કૃત પંડિત હતા. સંસ્કૃતમાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જાની છંદોબદ્ધ રચના પણ તેઓ કરી શકતા હતા એ ‘અમૃતાનુભવ’ના આરંભના મંગલાચરણ પરથી દેખાઈ આવે છે.

યદક્ષરમનાહ્યેયમાનન્દમયકેવલમ્ ।

શ્રીમન્નિવૃત્તિનાથેતિ ક્ષ્યાતં દૈવતમાશ્રયે ॥ ૧ ॥

ગુરુરિત્યાહ્યયા લોકે વિદ્યા સાક્ષાદ્ધિ શાંકરી ।

જયત્યાજ્ઞા નમસ્તસ્યૈ દયાર્દ્રાયૈ નિરન્તરમ્ ॥ ૨ ॥

સાર્થં કેન ચ કસ્યાર્થં શિવયોઃ સમરૂપિણોઃ ।

જ્ઞાતું ન શક્યતે લગ્નમિતિ દ્વૈતચ્છલાન્મુદ્ધુઃ ॥ ૩ ॥

અદ્વૈતમાત્મનસ્તત્ત્વં દર્શયન્તૌ મિથસ્તરામ્ ।

તૌ વન્દે જગતામાદૌ તયોસ્તત્ત્વામિપત્તયે ॥ ૪ ॥

મૂલાયાપ્રાયમધ્યાય મૂલમધ્યાગ્રમૂર્તયે ।

ક્ષીણાગ્રમૂલમધ્યાય નમઃ પૂર્ણાય શમ્ભવે ॥ ૫ ॥

तुलसी रामायणना प्रत्येक सोपानना आरंभमां पण्य संस्कृत श्लोको भणी आवे छे.

यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवासुरा
 यत्सपवादमृषेव भाति सकलं रज्जौ यथाऽहेर्ध्रुमः ।
 यत्पादप्लव एक एव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षावतां
 वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥ १-६ ॥
 प्रसन्नता या न गताभिषेकस्तथा न मम्ले वनवासदुःखतः ।
 मुखाम्बुजश्री रघुनन्दनस्य सा सदाऽस्तु मे मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥ २-२ ॥
 मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्ददं
 वैराग्याम्बुजभास्करं ह्यवघनध्वान्तापहं तापहम् ।
 मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ श्वासं भवं शंकरं
 वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूप्रियम् ॥ ३-१ ॥
 ब्रह्माम्भोविसमुद्भवं कलमलप्रध्वंसनं चाव्ययं
 श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुसुन्दरवरं संशोभितं सर्वदा ।
 संसाराभयमेषजं सुखकरं, श्रीजानकीजीवनं
 धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम् ॥ ४-२ ॥
 नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
 सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
 भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरा मे
 कामादि-दोषरहितं कुरु मानसं च ॥ ५-२ ॥
 श्री गौतन्यदेवना भुपकभगमांथा सङ्ग रीते सरी पडेला आ श्लोको जुआः
 चेतोदर्पणमार्जनं भवमहादावाग्नि-निर्वापणं
 श्रेयः कैरवचन्द्रिकावितरणं विद्यावधूजीवनम् ।
 आनन्दाम्बुधिवर्धनं प्रतिपदं पूर्णामृतास्वादनं
 सर्वात्मस्नपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥ (श्रीपद्यावली २२)
 नाम्नामकारि बहुधा, निजसर्वशक्तिः
 तत्रार्पिता नियमितः स्मरणे न कालः ।
 एतादृशी तव कृपा भगवन् ! ममापि
 दुर्दैवमीदृशमिहाजनि नानुरागः ॥ (श्रीपद्यावली ३१)
 न धनं न जनं न यौवनं कवितां वा जगदीश कामये ।
 मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भवताद् भक्तिरहैतुकी त्वयि ॥ (श्री पद्यावली ९४)

યુગાયિતં નિમેષેણ ચક્ષુષા પ્રાવૃષાયિતમ્ ।

શૂન્યાયિતં જગત્ સર્વં ગોવિન્દવિરહેણ મે ॥ (શ્રી પદ્યાવલી ૩૨૪)

દધિમથનનિનાદૈસ્ત્યક્તનિદ્રઃ પ્રમાતે

નિમૃતપદમગારં બલ્લવીનાં પ્રવિદ્યઃ ।

મુલકમલસમીરૈરાશુ નિર્વાપ્ય દીપમ્

કવલિતનવનીતઃ પાતુ માં બાલકૃષ્ણઃ ॥ (શ્રીપદ્યાવલી ૧૪૨)

આવા ભક્તિસભર *લોકોમાંથી આ સંતકવિઓનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું પ્રભુત્વ સારી રીતે વ્યક્ત થયું છે. તે છતાં પ્રાદેશિક ભાષાના ઉદયકાળમાં સંસ્કૃતમાં લખવું ખૂબ સુલભ હોવા છતાં આ મહાપુરુષોએ બુદ્ધિ-પુરઃસર પ્રાદેશિક ભાષામાં લેખન કરવા પાછળ જે પ્રશંસનીય ધ્યેયનિષ્ઠા યતાવી એનું મહત્ત્વ આજે પ્રાદેશિક ભાષાભિમાનીઓ ખૂબ ભક્તિથી અને ગૌરવપૂર્વક બર્ણવે છે. એવી જ ધ્યેયનિષ્ઠા આ અર્વાચીન સમયના સંસ્કૃત ભાષાના ઉપાસકોએ યતાવી છે એવો અમારો સ્પષ્ટ મત છે.

સંસ્કૃત ભાષા એ દેવભાષા છે, રાષ્ટ્રભાષા છે, બધી ભારતીય ભાષાઓની જન્મદાત્રી, ભારતીય સંસ્કૃતિનો કોષ, દુનિયાની સર્વશ્રેષ્ઠ ભાષા વગેરે ઉત્તમોત્તમ વિશેષણો વાપરીને એનાં પુષ્કળ ગુણગાન કરવાં એ એક વાત છે અને પ્રાદેશિક ભાષાની સેવા કરવાથી મળતો ધનલાભ હુકમગીને સંસ્કૃત ભાષાની સેવા કરવાની એકમાત્ર દૃષ્ટિ રાખીને એ જ ભાષામાં શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિનું સર્જન કરવું એ જુદી વાત છે. પહેલાંમાં ગુણગ્રાહકતા છે જ્યારે બીજામાં જવલંત ધ્યેયનિષ્ઠા અને નિષ્કામ ભક્તિ છે ।

રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા અને સંસ્કૃત

પાશ્ચિમાત્ય સાહિત્યના પ્રભાવને કારણે અથવા સમકાલીન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક સંન્નિગોના પ્રભાવને કારણે અથવા નવયુગના ઉપક્રાંતિની નવીનતા કાવ્યક્ષેત્રમાં લાવવા માટે ખૂબ ઉત્સુક એવા બીજા સાહિત્યકારોને જોઈને, એ સમયના (ઈ. સ. ૧૮૫૭ ની ક્રાંતિ પછીના) સંસ્કૃત લેખકો પણ એવી જ નવીનતા સંસ્કૃત ભાષામાં લાવવા માટે પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા છે. એમાં પણ નવા સંસ્કૃત સાહિત્યનું મહત્ત્વ કાંઈક આગવું છે. પ્રારંભથી સંસ્કૃત ભાષાનું જે સર્વવ્યાપી સ્વરૂપ હતું તેવું જ આજે પણ છે. બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો શ્રેષ્ઠ અંશ અપનાવીને હિન્દીનો વિકાસ થાય અને નવભારતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે કાર્ય કરે એવી મોટા મોટા નેતાઓની હિન્દી ભાષા પાસે અપેક્ષા છે. એ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર પોતા-પોતાની રીતે આર્થિક સહાય પણ આપે છે. કેટલાક સમય પાદ નેતાઓની હિન્દી ભાષા માટેની આ અપેક્ષા કદાચ ક્ષણરૂપ નીવડશે. પણ એ કાર્ય સંસ્કૃત સાહિત્યકારો દ્વારા, કોઈપણ જાતની સરકારી સહાય વિના, કોઈપણ એળણ વિના, પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિરૂળ હોવા છતાં આજ સુધી ફક્ત સ્વયં પ્રેરણાથી થતું આવ્યું છે. ભિન્ન ભાષીય શબ્દોનો એકત્ર સમન્વય કરવાનું કાર્ય સંસ્કૃત લેખકો દ્વારા કેવી રીતે થાય છે અને સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા એ કેવી રીતે શક્ય છે એનો થોડો ખ્યાલ અમે આ જ પ્રકરણમાં પહેલાં આપ્યો છે. એની સાથે સાથે બધી ભાષાના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો સંસ્કાર આત્મસાત કરીને એમને એકરૂપતા આપવાનું અતિ આવશ્યક રાષ્ટ્રીય કાર્ય આજના સંસ્કૃત લેખકો દ્વારા અબળણતાં સંસ્કૃત ભાષાના સર્વવ્યાપી ગુણધર્મને કારણે આપોઆપ જ થાય છે. પાશ્ચિમાત્ય સાહિત્યના સંપર્કને કારણે અથવા સંસ્કારને કારણે સમગ્ર પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં પરિવર્તન થયું છે. આ પરિવર્તનમાં એક જાતની એકરૂપતા અથવા તુલ્યરૂપતા

હોય તો પણ એમાં પ્રાદેશિકતાની પરંપરાગત વિશેષતા અને વિવિધતા તો છે જ. એ વિવિધતામાં ફરીથી એકાત્મકતા નિર્માણ થયાનું ફક્ત અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ નેવા મળે છે. એનું કારણ એનો લેખક-વર્ગ હિન્દી, અંગ્રાણી, મરાઠી લેખકોના જેવા પ્રાદેશિક નથી. તુલનામાં એ અદ્ય હોય તો પણ તે અખિલ ભારતીય છે તેથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનું પર્યાલોચન કરતી વખતે એક પ્રદેશ પૂરતી દષ્ટિ મર્યાદિત રાખી શકાય નહિ. સંસ્કૃત સાહિત્યનું પર્યાલોચન એટલે એક જ ભાષામાં નિર્માણ થયેલા સમગ્ર ભારતીય-સાહિત્યનું જ પર્યાલોચન !

પ્રાચીન સાહિત્યનું સમર્થન

આધુનિક સાહિત્યમાં વિશેષ ચર્ચાતા આ જુદા જુદા વાદોના દષ્ટિકોણથી સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ જોતાં સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને એમાં કેટલીક ખામીઓ છે એવી ભાવના થઈ. એ ખામીઓ દૂર કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યને તથાકથિત પ્રગતિશીલ નવસાહિત્યમાં સ્થાન અપાવવા માટે ઘણા લેખકોએ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. પ્રાચીન સાહિત્યમાં જ પરિપૂર્ણતા જોનારા કેટલાક સાહિત્યકારો એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા કે આધુનિક પાશ્ચિમાત્ય સાહિત્યમાં જેને પ્રગતિશીલતા અથવા આધુનિકતા કહે છે તે અમારા પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યમાં પણ હતી. હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાયે ‘સંસ્કૃત-કાવ્યેષુ પ્રગતિશીલિત્વમ્’ એ વિષય પર એક લેખ લખીને એ પક્ષનું સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે.^૬ પ્રા. ઉપાધ્યાય એ લેખમાં લખે છે કે,

કેચન આધુનિકા આલોચનવિદો વદન્તિ યન્ન વિષયતે સંસ્કૃતનિબંધેષુ કાવ્યેષુ પ્રગતિશીલિત્વં નામ । પ્રગતિશીલિત્વસ્ય સ્વરૂપનિર્ણયાવસરે તે इत्थं મીમાંસન્તે યત્ સમાજસ્ય-નિમ્નશ્રેણીગતાનાં દારિદ્ર્યપટ્ક-મગ્નાનાં જનાનાં યત્સ્વલ્નમીલયતિ સામાજિકદૃષ્ટયા સર્વતો ગર્હણીયં જીવિતં તસ્ય યથાર્થતદ્વિચિત્રણં કાવ્યેષુ, સંવાદાદિતત્ત્વયોજનયા યન્નિરૂપણં નાટકેષુ તદેવ કાવ્યસ્થપ્રગતિશીલિત્વસ્ય જીવાતુ । સામ્પ્રતં રૂસદેશસ્યસાહિત્યસ્ય વૈશિષ્ટ્યમિદમેવ સર્વતો જાગર્તિ યન્નિમ્નતરાણાં પરિશ્રમોપજીવિનાં જનાનાં યથાર્થવાદમ્ અનુસૃત્ય જીવનચિત્રણં નામ । इमे આલોચકમ્મન્યા અનમિજ્ઞાઃ સંસ્કૃતકાવ્યકલાપાનાં કેવલં દોષૈકપક્ષપાતિનઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધયો હન્ત યત્ સ્વલ્લગિરન્તિ તત્ તુ નિતાન્તં ભ્રાન્તિપૂર્ણત્વાત્ સુતરાં નાસ્યનવદ્યમિતિ વિદાંકુર્વન્તુ વિવેચનચળાઃ । ”

“પ્રાચીનભારતેઽસ્મિન્ ધનાઢ્યાનાં માન્યાનાં મહીભુજામ્ અન્યેષાં વા લક્ષ્મીપુત્રાણાં સદનં વૈદુષી-મણિડતાનાં પण्डितानां પ્રતિભાજુષાં કવીનાં વા કૃતે સત્યમેવાવર્તત આકર્ષણકેન્દ્રમિતિ કે સ્વલુ ન જાનન્તિ । રાજામાશ્રયસ્તેષાં વિધાય ભોજનાદિવ્યવસ્થાં ચિન્તાયા દ્વાસકોઽભવદિતિ તુ અકિશ્ચિત્કરી ધારણા સામ્પ્રતિકાનામ્ આલોચકાનામ્ । કવીનાં પ્રતિભાપ્રસારણાય પण्डितानां પાण्डित्योद्बोधनाय च समृद्धानाम् આશ્રયસ્ય ઉપયોગ આસીત્ પ્રાચીન યુગે । દૈહિક-ચિન્તાયાઃ શતગુણી વિષયતે માનસિકચિન્તાયા નિવૃત્તિઃ इति हेतोः विद्वांसो भूपालानाम् આશ્રયકલ્પતરૂણામ્ આશ્રયણં સર્વથા ચક્રુઃ । न तेन कापि हानिरभूत् । कवीनां स्वाश्रयप्रदातॄणां नृपाणां कीर्तिकीर्तनं नाम न स्वलु

^૬ મધુરવાણી, એ, ઈ. સ. ૧૯૫૭

તેષામ્ આવશ્યકં કાર્યમ્ અભવત્ । અવાન્તરકાલીનાઃ કેચન કવયઃ સ્તુવન્તુ કૃપાપ્રદર્શનકારિણઃ
કાંચન મહીપાલાન્, પરન્તુ પ્રાચીનાનાં નેયમ્ આસીત્ પદ્ધતિઃ અવધા, નાયમ્ આસીત્ ક્ષુદ્રજનક્ષુણ્ણો
માર્ગઃ । સ્વાચ્છન્દ્યપ્રિયા હિ નિરઙ્કુશાઃ કવયઃ સકલહિતાય કુર્વન્તઃ કવિકર્મ નો કદાપિ સમાજસ્થ-
પુરુષાન્ હીનાન્ વા અહીનાન્ વા, ઉચ્ચાન્ વા નીચાન્ વા વિસસ્મરુઃ । તેષાં ભારતી સર્વેષાં વર્ગાણાં
કલ્યાણાય પ્રવર્તમાનૈવ સ્વીયાં કૃતાર્થતાં મેજે । ઉદાહરણપ્રદર્શનમુખેન પ્રદર્શ્યતે દેવવાણીરચનાચણાનાં
પઠિતાનામ્ એતદ્વિષયિકા કાચન કાવ્યચાતુરી ।”

આ પ્રકારે સાહિત્યના પ્રગતિવાદ વિશે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરીને એના પુરાવા તરીકે—

પ્રહરકમપનીય સ્વં નિદિદ્રાસતોચ્ચૈઃ પ્રતિપદમુપહૂતઃ કેનચિજ્જાગૃહીતિ ।
મુહુરવિશદવર્ણા નિદ્રયા શૂન્યશૂન્યાં દદદપિ ગિરમન્તર્બુદ્ધ્યતે નો મનુષ્યઃ ॥
(શિશુપાલવધે ૧૧/૪)

સ વ્રીહિણાં યાવદુપાસિતું ગતાઃ શુકાન્ મૃગૈસ્તાવદુપદ્રુતશ્ચિયામ્ ।
કૈદારિકાણામમિતઃ સમાકુલાઃ સહાસમાલોકયતિ સ્મ ગોપિકાઃ ॥
(શિશુપાલવધે ૧૨/૪૨)

ગતાન્ પશૂનાં સહ જન્મબન્ધુતાં ગૃહાશ્રયં પ્રેમ વનેષુ બિભ્રતઃ ।
દદર્શ ગોપાનુપધેનુ પાણ્ડવઃ કૃતાનુકારાનિવ ગોમિરાજૈવે ॥
(કિરાતાર્જુનીયે ૪/૧૩)

સા સંન્યસ્તાભરણમબલા પેશલં ધારયન્તી
શય્યોત્સન્નૌ નિહિતમસકૃદ્ દુઃખદુઃખેન ગાત્રમ્ ।
ત્વામપ્યસ્તં નવજલમયં મોચયિષ્યત્યવશ્યં
પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાર્દ્રાન્તરાત્મા ॥
(ઉત્તરમેધે ૩૦)

આવાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોનાં ઉદાહરણો ૨૦૦ કર્યા છે. મહાકવિ માધવી પ્રગતિશીલતાનું સમર્થન કરતાં
તેઓ લખે છે કે—

“રાજપ્રસાદદત્તદૃષ્ટિરપિ માધો દરિદ્રાણાં ઉત્તરેષુ સ્વાં દૃષ્ટિં નિશ્ચિપત્યેવ ।.....કવેઃ સહાનુભૂતિઃ
ન કેવલં માનવેષુ એવ સીમબદ્ધા વર્તેતે, પ્રત્યુત્ત સ્વલ્લ કવિઃ તિરસ્કાં પશૂનાં ચ વ્યવહારસ્ય અવલોકને
નિતાન્તપટુઃ દક્ષશ્ચ વર્તેતે ।.....સ્વમહાકાવ્યસ્ય દ્વાદશે સર્ગે જનપદનિવાસિનામ્ અનેકાન્ પ્રામીણા-
ચારાન્ સરલયા દશા નિરીક્ષ્ય કોમલયા સંસ્કૃતગિરા સાધુ વર્ણિતવાન્ । લજ્જાવનતમુખ્યો નાર્યો પ્રામીણાઃ
શ્રીકૃષ્ણં વાટિકોપરોધસમર્થાનાં વૃત્તીનાં વિવરમધ્યે નૈવ સાક્ષાત્કુર્વન્તિ । ગોળીભારાવનતપૃષ્ઠાઃ ક્રમેલકા
ક્ષતસ્તતો ધાવન્તો ભારમ્ અસહમાના રાજમાર્ગેષુ વિસ્તૃતેષુ અપિ જનસમૂહં સંમર્થ મીષયન્તિ બાલાન્
તન્માતૃશ્ચ । પ્રામાણાં સીમાન્તરેષુ પાનગોષ્ઠીમધ્યગતા ગાયકા મધુપાનમ્ આસ્વાદન્તઃ કમપિ આનન્દમ્

આવહન્તીતિ વર્ણયન્ કવિરયં સામાન્યજનતાયા દુઃખસુખયોઃ નિરપેક્ષભાવમ્ આધત્તે । તસ્માત્ પૂર્વોક્તા અભિયુક્તાનાં ગિરો નિતાન્તમ્ ઉપેક્ષ્યા એવ । ”

સંસ્કૃત સાહિત્યની નવીનતા

જ્યારે પ્રા. બલદેવ ઉપાધ્યાય જેવા વિદ્વાનો, પ્રાચીન સાહિત્ય પરના આક્ષેપોનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે જ સમયે સંસ્કૃતજ્ઞોનો એક વર્ગ આધુનિક, પાશ્ચિમાત્ય અને પ્રાદેશિક સાહિત્યના પ્રભાવને લીધે સંસ્કૃતમાં સામાયિક અને ભાષાન્તરિત સાહિત્યની સાથે લઘુકથા, સ્કુટકાવ્ય, ગેયકાવ્ય, નવલિકા અથવા ઉપન્યાસ, સમાલોચનાત્મક, ચર્ચાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક નિબંધ, બૃહત્ પ્રબંધ વાઙ્મયસમીક્ષા, ઇતિહાસ વગેરે જેવા નવા પ્રકારના સાહિત્યનું સર્જન કરવામાં મગ્ન હતા. પં. હૃષીકેશ હન્ટાચાર્ય, આપ્પા-શાસ્ત્રી રાશિવડેકર, આર. કૃષ્ણમ્માચાર્યર અને આર. વી. કૃષ્ણમ્માચાર્યર (શ્રીરંગમ્ ની ‘સહૃદયા’ પત્રિકાના સંપાદક) જેવા લેખકોનાં સામાયિકોના આરંભના લેખોમાં એ માટેની જે ઉત્કટતા અને આકાંક્ષા જેવા મળે છે તે આગળ જતાં ધીમે ધીમે ઓછી થઈ છે. સંસ્કૃત જ્ઞપત્રોના ઘણા લેખો પરથી સંસ્કૃત લેખકો નિરાશ થયેલા જણાઈ આવે છે. શાસકીય અને આર્થિક સહાયના અભાવને કારણે પોતાનું સંસ્કૃત લેખન છાપી પશુ શકાતું નથી, એ હકીકત ધ્યાનમાં લઈને સંસ્કૃત માધ્યમનો ત્યાગ કરીને મોટા મોટા સંસ્કૃતજ્ઞો પ્રાદેશિક અથવા અંગ્રેજી ભાષામાં લેખનકાર્ય કરવા લાગ્યા. શરૂઆતના સમયમાં આવી નિરાશા દેખાતી ન હતી તે સમયે ખાસ કરીને પોતપોતાની માતૃભાષાના અને અંગ્રેજી ભાષાના કોષ્ઠ ગ્રંથોનું સુબોધ સરળ સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ પોતાનું ગૈતન્ય અંગ્રેજી શાસનના શરૂઆતના સમયમાં મોટા પ્રમાણમાં વ્યક્ત કર્યું છે, એ એક નોંધપાત્ર હકીકત છે. આ પ્રબંધમાં ‘ભાષાન્તરિત સંસ્કૃત સાહિત્ય’નું પ્રકરણ જોતાં અમારું આ વિધાન કેટલું યથાર્થ છે એનો ખ્યાલ આવશે. જે જે લેખકોને જે જે અન્ય ભાષીય ગ્રંથ સંસ્કૃત અનુવાદ માટે યોગ્ય લાગ્યા તેનો સંસ્કૃત અનુવાદ એમણે સ્વયં પ્રેરણાથી કર્યો. એ માટે એમને કોઈએ મદદ અથવા ઉત્તેજન આપ્યું નથી. આજે પ્રાદેશિક ભાષાના ઉત્તમ અનુવાદોને અનુદાન આપીને પ્રાદેશિક સરકાર તરફથી અથવા કેન્દ્ર સરકાર તરફથી જે મોટું ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે એ કરતાં થોડું ઓછું ઉત્તેજન જો સંસ્કૃત ભાષાન્તરોને મળવાની શક્યતા ઉત્પન્ન થાય તો સંસ્કૃત લેખકો ઓછસ સારું કામ કરી જતાવશે. પણ કમનસીમે બધી રાજ્ય સરકારો આ બાબતમાં ખૂબ સંકુચિત અને કૃપણ બની છે.

આ પ્રબંધમાં ‘પરકીય રાજસ્તુતિ’ નામનું પ્રકરણ અમે આપ્યું છે અને એમાં મુસલમાન અને અંગ્રેજી શાસકોના ગુણગાન કરનારાં જે વિવિધ કાવ્યો અર્વાચીન સમયમાં નિર્માણ થયાં, એમનો કોઈ વાર ટૂંકમાં અથવા કવાંક વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે. આ બધું સાહિત્ય શાસનકર્તાઓએ કેટલાક લેખકોને માનધન આપીને નિર્માણ કરાવ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. લેખકોને ખરીદીને જોઈએ તે જાતનું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી લેવાનું કામ દુનિયાના બધા જ શાસકોએ વખનોવખત કર્યું છે અને એ આજે પણ ચાલુ છે. કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં તો લેખકો પૂરેપૂરા રાજ્યકર્તાઓના સ્તુતિપાઠકો અથવા સમર્થકો બન્યા છે. એમને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અથવા વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય બિલકુલ નથી. રાજ્યકર્તાઓએ આપેલાં પ્રલોભનોને લીધે અથવા કોઈક વાર દબાણને કારણે સાહિત્યસર્જન કરનારાઓનું નૈતિક દષ્ટિએ મહત્ત્વ કેટલું એ તદ્દન અલગ પ્રશ્ન છે છતાં પણ આ જાતના સંસ્કૃત સાહિત્યનો તટસ્થ રીતે વિચાર કરીએ તો એટલું ઓછસ રીતે કહેવું પડે કે આવી જાતનાં કાવ્ય-નાટકોએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક જાતની વિષયોની નવીનતા નિર્માણ કરી છે.

મુસલમાન અને અંગ્રેજોની કારકિર્દીના ઇતિહાસનાં સાધનો ભાવિ લેખકો માટે આ કાવ્યોએ પૂરાં પાડ્યાં છે. મૌર્ય, ચાલુક્ય, પરમાર, વાકાટક, કલચુરી, ભોસલે વગેરે પ્રાચીન રાજવંશના ક્રોધ રાજ્યો સંબંધી કેટલાંક સ્કુટ કાવ્યોનું આજે જે ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ આ અર્વાચીન સમયના પરકીય રાજ-સ્તુતિ પરનાં કાવ્યોને ભાવિ સમયમાં મળવાની શક્યતા છે એમ કહીએ તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી.

આધુનિક સમયમાં ઐતિહાસિક વિષયો પર મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, નાટક, ઐતિહાસિક વીરોનાં ગદ્યચરિત્ર વગેરે પ્રકારનું લેખન કરવાને વિશેષ તક મળી હોય એમ લાગે છે.

ઈતિહાસદીપિકા-(મુદ્રિત) પાંચ પ્રકરણવાળા આ ગ્રંથમાં ટીપૂ સુલતાન અને મરાઠાઓ વચ્ચેની લડાઈનો જ્ઞતાન્ત લેખકે વર્ણવ્યો છે. કલકત્તાની 'સંસ્કૃતસાહિત્ય પત્રિકા'માં ઈ. સ. ૧૯૪૮ થી ૪૯ ના સમય દરમિયાન 'ભારતેતિહાસઃ' નામની લેખમાળામાં સુખોદ ગદ્યશૈલીમાં ભારતના સંપૂર્ણ ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ જ વિષયના અનુસંધાનમાં મ. મ. ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ 'ભારતભૂવર્ણનમ્', રામાવતાર શર્માએ 'ભારતીયમ્ ઇતિવૃત્તમ્', જયપુરના લક્ષ્મણશાસ્ત્રીએ 'ભારતસંગ્રહઃ' વગેરે ગ્રંથો સરળ સંસ્કૃતમાં લખ્યા. કવિ કૃષ્ણ કૌરે ૧૬ સર્ગનું શ્રેષ્ઠકાવ્ય^{૧૦} લખ્યું. એમાં શીખોનો ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે. શ્રીપાદશાસ્ત્રી હસૂરકરે 'ભારતરત્નમાલા'માં જે અનેક ભારતીય વીરોનાં ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યાં એનો સવિસ્તર પરિચય પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં અમે આપ્યો છે. શ્રીરંગમના 'સદ્વચ્ચ' નામના માસિકમાં 'ગદ્ગનીમુહમ્મદચરિતમ્' એ પદ્ય કાવ્ય અને ચંદ્રગુપ્ત અશોક ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક વીરોનાં ચરિત્ર પ્રકાશિત થયાં છે. 'ગલ્પકુસુમાઞ્જલિઃ' એ નિઃપદ્યગ્રંથમાં ઐતિહાસિક વિષયને લગતા જુદા જુદા લેખોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. જુદાં જુદાં સંસ્કૃત સામયિકોમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં ઐતિહાસિક વિષયો પર આધુનિક પદ્ધતિ-અનુસાર વિવેચન અથવા નિવેદનાત્મક સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ બધાનું વ્યવસ્થિત રીતે સંકલન કરવાનું કામ કોઈકે કરવું આવશ્યક છે.

ઐતિહાસિક વિષય પરનાં આ સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્ય ઉપરાંત ઐતિહાસિક વિષયમાં અગ્નિકાદત વ્યાસનું 'શિવરાજવિજયઃ' એ બાણુની શૈલીમાં લખાયેલો ગદ્યકાવ્ય ગ્રંથ, સખારામશાસ્ત્રી ભાગવતનું 'મહાલ્યાચરિતમ્' એ પદ્યાત્મક મહાકાવ્ય, ઓરિસ્સા પ્રાંતના જયપુરનિવાસી શ્રી રામનાથ નંદનું 'જયપુરરાજવંશાવલી' ^{૧૧} એ કાવ્ય અને મદ્રાસના પરવસ્તુ લક્ષ્મીનરસિંહસ્વામીનું 'ચાલુક્યચરિતમ્' ^{૧૨} કાવ્યમાં ચાલુક્યવંશના પુરુષો સંબંધી શિલાલેખ, તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતો જ્ઞતાન્ત 'ભારતરત્નાનિ' એ શીર્ષક હેઠળ કાવ્યાત્મક શૈલીમાં વર્ણવ્યો છે.

કાશીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન અને ક્રોધ પ્રવચનકાર વેદાન્તવાચસ્પતિ કે. ભાઉશાસ્ત્રી વડેએ લખેલો 'કાશીતિહાસઃ' ^{૧૩} એ ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લખાયેલો ઇતિહાસ વિષેના ગ્રંથોમાં કાંઈક વિશેષતા ધરાવે છે. આ ગ્રંથમાં વેદકાળથી માંડીને હાલના આઝાદીના આંદોલન સુધીનો સમગ્ર ઇતિહાસ સાધાર

૧૦ ઈ. સ. ૧૯૩૫માં લાહોરથી પ્રકાશિત

૧૧ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત

૧૨ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં મદ્રાસથી મુદ્રિત

૧૩ પ્રાપ્તિસ્થાન-પં. રામચંદ્રશાસ્ત્રી વડે, ૨૧/૧૬ અક્ષપાટ, વારાણસી, મુદ્દ્ય ૧૧૩ શ.

વર્ણવ્યો છે. વિશેષ એ કે આ ઇતિહાસ ફક્ત કાશીક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત નથી પણ સંપૂર્ણ ઉત્તર ભારતનો ઇતિહાસ એમાં આવરી લેવાયો છે. કારણ કાશીના રાજકીય ઇતિહાસના અનુસંધાનમાં લેખકને ઉત્તરના પ્રાચીન રાજવંશોનો પણ વિચાર કરવો પડ્યો છે. અંથના અંતમાં ત્રણ પરિશિષ્ટો પણ જોડવામાં આવ્યાં છે. એના પહેલા પરિશિષ્ટમાં પ્રાચીન ભારતની વિદ્યાપીઠોની માહિતી આપીને વૈદિક, બૌદ્ધ, મુસલમાન અને અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન કાશીનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં વર્ણવ્યું છે. બીજા પરિશિષ્ટમાં કાશીના રાજકીય, ધાર્મિક વાઙ્મય અને શૈક્ષણિક ઇતિહાસની સ્થૂળ સ્વરૂપમાં માહિતી આપી છે. ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં કાશીના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી નદીઓ, દેશ, નગરો અને ગામોની માહિતી આપી છે. એકંદર બધું વિવેચન તાબ્રપટ, શિલાલેખ જેવા ઐતિહાસિક સાધનોના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. કાશી અતિ પ્રાચીન સમયથી ભારતની સ્વયંસિદ્ધ સાંસ્કૃતિક રાજધાની છે. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન સમયથી જ રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે સ્થિત્યંતરો થતાં આવ્યાં છે એ બધાનું પ્રતિબિંબ કાશીના ઇતિહાસમાં જેવું દેખાય છે તેવું ભારતના બીજા કોઈપણ નગરના ઇતિહાસમાં જેવા મળશે નહીં. કાશીના આ અનન્ય સાધારણ મહત્ત્વને કારણે લાહિશાસ્ત્રી વઝેના આ અંથને વિશેષ મહત્ત્વનું સ્થાન છે

ઐતિહાસિક નવલિકા

અર્વાચીન સમયમાં ઐતિહાસિક વિષયો પર નવી શૈલીમાં નવલિકા લખવાનું મોજું બધી જ પ્રાદેશિક ભાષામાં પ્રસારિત થયું છે. સંસ્કૃત લેખકો માટે આ ગદ્ય વાઙ્મય પ્રકાર કાંઈ ખાસ નવો નથી. પ્રાચીન સાહિત્યની આખ્યાયિકાને^{૧૪} નવયુગમાં નવો ઓપ અપાયેલો દેખાય છે સાથે સાથે પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષામાં ઐતિહાસિક સમયના કલ્પિત પ્રસંગો પર પ્રખ્યાત લેખકોએ લખેલી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓના એમણે સંસ્કૃતમાં અનુવાદ પણ કર્યા છે. કેટલાક પ્રતિભાસંપન્ન લેખકોએ ઐતિહાસિક પ્રસંગો પર સ્વતંત્ર નવલિકા, કથા, નાટકો વગેરે લખીને સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા કરી છે. એમાં દેવેન્દ્રનાથ યદોપાધ્યાયનું ‘વંગવીરપ્રતાપાદિત્ય’, ઇન્દ્રનાથ બંદોપાધ્યાયનું ‘ગૌરચન્દ્ર’, આર. રામમૂર્તીનું ‘વીરલગ્નમ્ પારિતોષિકમ્’ (ચોલ વંશના ઇતિહાસ પર આધારિત) ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક નવલિકાઓની નોંધ લેવી જરૂરી છે. આ બતની ઘણી ઐતિહાસિક નવલિકાઓ જુદા જુદા સંસ્કૃત સામયિકોમાંથી ક્રમશઃ અથવા કોઈક સ્વતંત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. બંધ પડેલા સંસ્કૃત સામયિકોમાંથી ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થયેલી આજ સુધીની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનું વ્યવસ્થિત સંકલન કરીને અંથરૂપમાં ફરીથી છાપવી એ એક કપરું કામ છે. ઐતિહાસિક નવલિકાની જેમ જ ઐતિહાસિક વિષયો પર અનેક લઘુકથા પણ સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમનું પણ કયાંય સંકલન થયું નથી. સંસ્કૃતનો વધુ પરિચય, વધુ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓને માટે સર્ણ, સુબોધ, રોચક સાહિત્યનો આજે જે અભાવ વર્તાય છે તે આવી કથાઓનાં વ્યવસ્થિત સંકલનો પ્રકાશિત કરવાથી દૂર થશે. ડૉ. રાધવને એમના આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશેના નિબંધમાં^{૧૫} વીરમતી, અત્યાચારિણ: પરિણામ:, (મુસલમાની અત્યાચારો પર આધારિત) અજંતા, હીર, દ્વિરશ્વમેઘયાત્રી જેવી કેટલીક છુટીછવાઈ કથાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. સંસ્કૃત સામયિકોના જુદા જુદા વિષયોની જે લાંબી સૂચી અમે આ અંથમાં ૨૫માં પ્રકરણ આપી છે એમાં ઐતિહાસિક વિષયોને લગતી ઘણી કથાઓ જેવા મળશે.

૧૪ ‘આખ્યાયિકોપલબ્ધાર્થ’ હૃત્યમર:.

૧૫ Contemporary Indian Literature, Sahitya Academy, New Delhi, 1957, P. 215.

ઐતિહાસિક નાટકો

ભારતના અન્ય ભાષીય સાહિત્યકારો કરતાં સંસ્કૃતજ્ઞોને નાટક વાઙ્મય પ્રકાર સૌથી વધુ પરિચિત છે. છેલ્લી સાડા ત્રણ સદીના જે સંસ્કૃત સાહિત્યનું પર્વાધોયન આ પ્રબંધમાં અમે કર્યું છે, એમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રારંભપૂર્વેના, પહેલા ખંડમાં બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓના સાહિત્યના વિષય અને ધણાખરા પ્રકાર સંસ્કૃતનિષ્ઠ જ હતા. એને અપવાદ એટલે કે તામિળ ભાષાનું સંગમસાહિત્ય, તેલુગુમાં દ્વયત્વર્થી કાવ્ય અને ઉદાહરણ સાહિત્ય; મલ્યાળીમાં કીલીપ્પાકુ (કીરગીત અને મણિપ્રવાલમ); મરાઠીમાં પોવાડા, લાવણી, અભંગ, ઓવી; બંગાળીમાં મંગલગાન; આસામીમાં ગડગીત અને છુરંગ સાહિત્ય; હિંદીમાં રીતિકાવ્ય અથવા હાયાવાદ જેવા પ્રાદેશિક પ્રકાર છે. પણ આ પ્રકાર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ન હોય તો પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય એમાં હતું. કારણ, એનું પોષણ સંસ્કૃત સાહિત્ય દ્વારા જ થયું હતું. બધા પ્રાદેશિક સાહિત્યકારો દ્વારા સૌથી વધુ ઉપેક્ષિત સર્વોત્તમ વાઙ્મય પ્રકાર એટલે નાટક ! ૧૭ મી સદીથી કોઈપણ પ્રાદેશિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમાં ૧૮ મી સદી સુધી નાટકો મળતાં જ નથી ! સંસ્કૃતમાં માત્ર ભાસ, કાલિદાસથી પ્રવર્તિત થયેલી નાટ્યસાહિત્યની પરંપરા ક્યાંય થંભી નથી. સાથે સાથે નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ રૂપક વાઙ્મયના જેટલા મુખ્ય અને ગૌણ પ્રકારો ગણાવ્યા છે તે બધા પ્રકારો સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ હમેશાં પ્રયોજ્યા છે ! પાશ્ચાત્ય સાહિત્યે જ પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોને નાટ્યક્ષેત્રમાં નાટ્યનિર્મિતિ માટે પ્રવૃત્ત કર્યા છે, તેથી શ્રેષ્ઠ અંગ્રેજી નાટકોના અનુવાદ પ્રાદેશિક ભાષામાં પ્રથમ થયેલાં જેવા મળે છે. આધુનિક કાલખંડમાં પ્રાદેશિક ભાષાના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોનાં સંસ્કૃત અનુવાદથી જેવી રીતે સંસ્કૃતમાં લેખકોએ નવીનતા નિર્માણ કરી, તેવું જ પ્રાદેશિક ભાષામાં નાટ્યસાહિત્યના સંબંધમાં બન્યું છે ! 'સ્થિત્યંતરની આ પ્રક્રિયા કોઈપણ ભાષાના સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે સરખી જ હોય છે.

પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં નાટ્યવાઙ્મયનો આરંભ

મરાઠી નાટ્ય વાઙ્મયનો આરંભ ઈ. સ. ૧૮૪૩માં શ્રી વિષ્ણુ અમૃત ભાવેના 'સીતાસ્વયંવર' નાટકથી થયો. એ પહેલાં 'લક્ષ્મીનારાયણકલ્યાણ' એ લક્ષ્મી-સ્વયંવર વિશેનું એકમાત્ર મરાઠી નાટક હતું. આ નાટક કે. રાજવાડેએ છાપ્યું છે અને એ ઈ. સ. ૧૬૮૨ દરમિયાન વ્યંકોળના પુત્ર શાહુ રાજાએ રચ્યું હોય એવું તેઓ માને છે. શ્રી ભાવેએ જે પહેલું મરાઠી નાટક લખ્યું તે વિશે એવું કહેવાય છે કે સાંગલીના સંસ્થાનિક શ્રીમંત આપ્પાસાહેબ પટવર્ધને એક કણ્ઠાટકી નાટક જોયું અને મરાઠીમાં એવો વાઙ્મય પ્રકાર નથી એવું એમને મનમાં થયું. તેથી એમના આશ્રિત શ્રી વિષ્ણુ અમૃત ભાવેની યોગ્યતા જોઈને મરાઠીમાં નાટક લખવાની એમણે સૂચના આપી. તદનુસાર શ્રી ભાવેએ પહેલાં 'સીતાસ્વયંવર' અને ત્યારબાદ ૧૦-૧૨ નાટકો લખીને તે લખ્યાં. મરાઠી નાટ્યસંજ્ઞિની જન્મકથા આવી છે.

હિન્દી સાહિત્યની નાટ્યસંજ્ઞિનો આરંભ, યુગપ્રવર્તક સાહિત્યકાર શ્રી ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રના પિતા શ્રી ગિરિધર શાસ્ત્રીના 'નહુષ' નાટકથી થયો. એ પહેલાં ૧૬ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હૃદયરામજીએ કરેલો સંસ્કૃતના 'હનુમન્નાટકમ્'નો અનુવાદ સુકવિ નેવાજકૃત 'શકુંતલા' અને વ્રજવાસીદાસ કૃત (૧૮મી સદી) 'પ્રબોધચંદ્રોદય' (સંસ્કૃતના કૃષ્ણમિશ્રકૃત) નાટકનો અનુવાદ ! ફક્ત આટલી જ નાટ્યસંપત્તિ હિન્દી સાહિત્યમાં હતી ! ગિરિધરદાસજીએ પૌરાણિક કથાવસ્તુ પર જ આધારિત પણ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન કરીને 'નહુષ' એ સ્વતંત્ર નાટક લખ્યું. એથી એમને હિન્દીના આઠ નાટકકાર તરીકે માનવામાં આવે છે. રાજા લક્ષ્મણસિંહે એમનું અનુકરણ કરીને અને થોડા સ્વતંત્ર સર્જન દ્વારા કાલિદાસના

શાકુન્તલનું ભાષાન્તર કર્યું. ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રથી હિન્દી સાહિત્યમાં સાચા અર્થમાં નવા યુગનો આરંભ થયો. ભારતેન્દુએ સંસ્કૃતનાં અનેક શ્રોષ્ટ નાટકોનું ભાષાન્તર કર્યું અને ધણીને ભાષાન્તર માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા. ત્યારબાદ ટૂંકમાં જ જવાલાપ્રસાદે ‘વેણીસંહાર’ અને ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’; બાલમુકુન્દે ‘રત્નાવલી’; પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ને ‘ઉત્તરરામચરિત’ અને ‘માલતીમાધવ’ જેવાં ધણાં શ્રોષ્ટ સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ હિન્દી સાહિત્યને આપ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. ૧૮૪૩ દરમ્યાન શ્રી વિષ્ણુપંત ભાવેની પ્રેરણાથી પરશુરામ તાત્યા ગોડબોલે, કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળુણકર, કૃષ્ણશાસ્ત્રી રાજવાડે, ગણેશશાસ્ત્રી લેલે જેવા વિદ્વાન માણસો મરાઠી સાહિત્યમાં નાટ્યક્ષેત્રને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પ્રયત્નશીલ હતા. નવી અંગ્રેજી સરકાર, દક્ષિણ પ્રાંત ઇમિટી અને મુંબઈ નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સહાય અને ઉત્તેજન એમને મળ્યાં. આ વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓએ ‘પ્રબોધચન્દ્રોદયમ્’ (૧૮૫૧); ‘વેણીસંહાર’ (૧૮૫૬); ‘ઉત્તરરામચરિત’ (૧૮૫૬); ‘પ્રસન્નરાધવ’ (૧૮૫૬); ‘વિક્રમોર્વશીય’ (૧૮૬૧); ‘શાકુન્તલ’ (૧૮૬૧); ‘માલતીમાધવ’ (૧૮૬૧); ‘જાનકીપરિણય’ (૧૮૬૫); ‘નાગાનન્દ’ (૧૮૬૫); ‘મુદ્રારાક્ષસ’ (૧૮૬૭); ‘કર્પૂરમંજરી (પ્રાકૃતસટ્ટક)’ (૧૮૭૭); ‘મુચ્છકટિક’ (૧૮૮૧); ‘રત્નાવલી’ (૧૮૮૨) ઇત્યાદિ શ્રોષ્ટ કલાકૃતિઓ મરાઠીમાં અનુવાદિત કરી. આ વિદ્વાનોમાંથી કેટલાકે તો પોતે નાટકમાં ભાગ ભજવીને નવશિક્ષિત સમાજનું ધ્યાન નાટ્યક્ષેત્ર તરફ આકર્ષિત કર્યું. નિબંધમાલાકાર વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળુણકરે વેણીસંહાર નાટકમાં ધર્મરાજની ભૂમિકા ભજવી હતી અને સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કાશકર્તા વામન શિવરામ આપટેએ ઉત્તરરામચરિતના પ્રયોગમાં સીતાની ભૂમિકા ભજવી હતી.^{૧૯}

અર્થાત્ આ રીતે હિન્દી, મરાઠી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં નાટ્યવાદ્યમય જ્યારે જેમ તેમ શરૂ થયું હતું, ત્યાર સુધી સંસ્કૃત નાટકની પરંપરા આતિ પ્રાચીન સમયથી ચાલુ જ હતી, એ હકીકત આ પ્રબંધના ‘નાટ્યવાદ્યમય’ વિશેના પ્રકરણમાં આપેલા ટૂંક પરિચય પરથી ધ્યાનમાં આવશે. પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોએ આધુનિક યુગમાં નાટકનો પ્રારંભ ભલે સંસ્કૃત નાટકના ભાષાન્તરથી કર્યો હોય પણ ટૂંક સમયમાં જ એમનું ધ્યાન પાશ્ચાત્ય નાટ્ય વાદ્યમય અને એના જુદા જુદા પ્રકારો તરફ આકર્ષિત થયું અને એ પાર્શ્વભૂમિ પર જ એમણે પ્રાદેશિક ભાષામાં નાટકના જુદા જુદા પ્રકારો વિકસાવ્યા. ખરી રીતે જોતાં ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર ખૂબ વિકસેલું શાસ્ત્ર છે અને એમાંના ધણા પ્રકારો પાશ્ચાત્યોએ અનુસરણ કરવા જેવા છે. પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં કેટલાક નવા પ્રકાર પાશ્ચાત્યોના અનુકરણને કારણે આવ્યા, તે મૂળમાં ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે. પણ ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રનો વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ કરવાનો ખાસ પ્રયાસ કોઈએ (પ્રાદેશિક નાટ્યકારોએ) કર્યો નહીં અને એને કારણે પાશ્ચાત્યોના અનુસરણથી ઉદ્ભવેલા જે પ્રકારોને આપણે અભિનવ નાટ્યપ્રકાર તરીકે ગણાવીએ છીએ તે મૂળમાં આપણા રાષ્ટ્રીય નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ છે એ હકીકત તેઓ જાણતા નથી. જે વાત નાટ્ય પ્રકારની છે તે જ વાત કાવ્ય બાળનમાં પણ બની છે. દા. ત. અન્ય યમકહીન કવિતા કરવામાં આપણે કાંઈક નવું કરીએ છીએ એવું આધુનિક પ્રાદેશિક કવિઓ માને છે. પણ સંસ્કૃતમાં અન્યયમકવિહીન કાવ્ય જ ધણુંખરું જોવા મળે છે! મુક્ત છંદ વગેરે ગદ્ય પ્રકાર પાશ્ચાત્યોના અનુકરણમાંથી પ્રાદેશિક સાહિત્યકારોએ લીધા, પણ વિશ્વનાથ વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્ય-શાસ્ત્રવિદોએ ગદ્યના જે વૃત્તક, ઉત્કલિકાપ્રાય,

મુક્તક, વત્તગન્ધિ, ચૂર્ણિકા, ક્યામલાદંડક, કોમલાદંડક, તૂળક, મુજંગ, લઙ્ગ જેવા જુદા જુદા પ્રકારો ખૂબ પહેલાં જ ગણાવ્યા છે તે તરફ તેઓ બેધ્યાન છે ! એનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે પાશ્ચાત્યોનું અનુસરણ કરવાની દોટમાં ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ પ્રાદેશિક સાહિત્યકારો એ બિલકુલ દુર્લક્ષ સેવ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્ક દ્વારા મળેલી પ્રેરણાને કારણે અને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં નાટકોના અનુવાદને કારણે જે નાટ્ય વાઙ્મય પ્રાદેશિક ભાષામાં નિર્માણ થતું હતું તેનાથી સંસ્કૃત સાહિત્યકારો પરિચિત હતા જ. પોતાપોતાની પ્રાદેશિક ભાષામાં ભાષાન્તરિત નાટકો દ્વારા વાઙ્મય નિર્માણ કરનારા લેખકોમાં ઘણાખરા કોષ્ટ દરબજાના સંસ્કૃત પંડિતો જ હતા. એમાંના કેટલાક તો સવ્યસામી લેખક હતા. એમણે પોતાની પ્રાદેશિક ભાષામાં અને સંસ્કૃતમાં પણ સરખા પ્રમાણમાં જ લેખનકાર્ય કર્યું છે.

પ્રાદેશિક નાટ્ય સાહિત્યમાં સંસ્કૃત નાટકના અનુવાદ બાદ ઐતિહાસિક નાટકોનું જે મોજું આવ્યું એનું પ્રતિબિંબ આધુનિક સાહિત્યમાં પણ દેખાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યને માટે નાટક એ સાહિત્ય-પ્રકાર ભલે નવો ન હતો પરંતુ પરિસ્થિતિનુસાર ઐતિહાસિક કથાવસ્તુ એ પ્રકાર નવો હતો. સાથે સાથે નાટકના સંગીતને મળેલી દિશા નવીન હતી અને એટલું નાવીન્ય એમણે સંસ્કૃત નાટકમાં ઉત્પન્ન કર્યું. મ. મ. માથુરીપ્રસાદ દીક્ષિતે ‘વીરપ્રતાપનાટકમ્’^{૧૭} સમાજમાં દેશભક્તિ ઉદ્દીપિત કરવા માટે લખ્યું. વડોદરાના સંસ્કૃત કોલેજના પ્રાધ્યાપક પં. મૂળશંકર માણેકલાલ યાસ્કે લખેલા પ્રતાપવિજયમ્, સંયોગિતા-સ્વયંવરમ્ અને છત્રપતિસામ્રાજ્યમ્ આ ત્રણ ઐતિહાસિક નાટકો અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે પ્રકાશિત થયા છે. શ્રી મૂળશંકર યાસ્કે એક ઉત્તમ સંગીતકાર હોવાથી એમણે પોતાનાં નાટકોમાં સંસ્કૃત ગીતોનો અતિભાવ કર્યો છે. આ પ્રબંધમાં પ્રકરણ ૨૨ માં એમનો થોડો પરિચય આપ્યો છે.

જગન્નાથપુરીના સંસ્કૃત વિદ્યાલયના અધ્યાપક પંડિત સુદર્શનપતિએ ઉત્કલની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સંબંધી ‘પાટુકાવિજયમ્’, ‘સિંહલવિજયમ્’ અને સત્યચરિતમ્ નાટકો આધુનિક નાટ્ય તંત્રનો ઉપયોગ કરીને લખ્યાં છે અને એના પ્રયોગ પણ એમના વિદ્યાલયમાં કર્યા છે. (આ ત્રણે નાટકો પ્રકાશિત થયાં છે.) રજપૂતોનાં ઇતિહાસ પર પંચાનન તર્ક લઢાચાર્યે ‘અમરમંગલમ્’ નામનું નાટક લખ્યું છે.^{૧૮}

ચરિત્રવાઙ્મય

પાશ્ચાત્ય અને પ્રાદેશિક સાહિત્યના દૃઢ સંપર્કને કારણે આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક વિષયો પર ચરિત્ર, નવલિકા, કથા, નાટકો વગેરે લખીને વિષયની દૃષ્ટિએ જે નાવીન્ય નિર્માણ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ ઉપરના વિવેચન પરથી આવશે. આ ઉપરથી સ્વભાવિક રીતે ખીન્ને એક નવો વાઙ્મય વિભાગ યાદ આવે છે અને તે છે શ્રોષ્ટ પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો ! આ પ્રબંધની શરૂઆતના પ્રકરણમાં રામ, કૃષ્ણ, શિવ, વિષ્ણુ છત્યાદિ દેવતાઓનાં ચરિત્રો પર આધારિત જુદાં જુદાં કાવ્યોનો પરિચય આપ્યો છે, એ પરથી આ આધુનિકતાનું મોજું આવતાં પહેલાં સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ ચરિત્રલેખન માટે અખંડપણે એક જ જાતના વિષય અને ખીજાંઢાળ સાહિત્યપ્રકાર અપનાવ્યા હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેવા ચરિત્રલેખકોએ સરળ, સુબોધ ભાષામાં અલંકારયુક્ત લાંબાંલાંબા વર્ણનો ટાળીને ચરિત્રનાયકની જીવન-

૧૭ ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં લાહોરમાં મુદ્રિત

૧૮ ઈ. સ. ૧૯૩૯ માં વારાણસીમાં મુદ્રિત

ઘટનાઓ અને સ્થળકાળ વિશે સભાનતા રાખીને આકર્ષક ચરિત્રો લખ્યા. પદ્યબન્ધ ચમ્પૂ અને ‘ઝોજ: સમાસભૂયિષ્ઠ:’ યુક્ત આણુમદી ગદ્યને બદલે સરળ, સુબોધ ગદ્ય લખાયું અને પૌરાણિક દેવદેવતાઓને બદલે સાધુસંત, શાસ્ત્રીપંડિત, રાષ્ટ્રનેતાઓ ચરિત્રગ્રંથોના લક્ષ્ય બન્યા. સાધુસંતોનાં અને શ્રોષ્ટ પુરુષોનાં લખાયેલાં ઘણાં ચરિત્રો આપણને આજે જોવા મળે છે. દા. ત. મહેસુરની અલમેલગ્મ નામની વિદુષીએ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં લખેલું **બુદ્ધચરિત્રામૃતમ્**, કાલિદાસ બસુએ લખેલું **ચૈતન્યચરિતમ્** (૧૯૨૮-૨૯ની સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકામાં તે પ્રકાશિત થયું હતું.); ક્ષમાદેવી રાવના જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ અને મીરા વગેરે સંતોનાં ચરિત્રો; મદ્રાસના રાજવલ્લભ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૬૧માં લખેલું શ્રીગેરીના નરસિંહ ભારતીનું મહાકાવ્યાત્મક ચરિત્ર: શ્રી અખિલાનંદ શર્માએ ઈ. સ. ૧૯૧૦માં અને મેઘાવત શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં લખેલું ‘**દયાનન્દદિગ્વિજય:**’ એ નામનાં સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીનાં બે મહાકાવ્યાત્મક ચરિત્રો છે. પ્રયાગના ગંગાપ્રસાદ ઉપાધ્યાયે (ઈ. સ. ૧૯૫૨) લખેલું દયાનન્દ-ચરિત્ર ‘**માયોદયકાવ્યમ્**’; પી. પંચપાગેશ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં લખેલું ‘**રામકૃષ્ણ પરમહંસચરિતમ્**’ અને બેંગલોરના કે. નાગરાજને ૧૯૪૭માં લખેલું ‘**વિવેકાનન્દચરિતમ્**’; કુંભકોણુમના શ્રી સુંદરેશ શર્માએ ૧૯૩૭માં લખેલું ત્યાગરાજ નામના વિખ્યાત આધુનિક દક્ષિણાત્ય ગાયક અને સંતનું ચરિત્ર. આવા ઘણા આધુનિક ચરિત્રગ્રંથોના ઉલ્લેખ અને કયાંક સંવસ્તર પરિચય આ પ્રબંધમાં એક ખાસ પ્રકરણમાં આપ્યો છે. એમાંના કેટલાક લેખકોએ ચરિત્રના વિષય તરીકે અર્વાચીન સંતોની પસંદગી કરી. એ વિષય પર સંસ્કૃતમાં પહેલા કંઈ લખાયું નથી. ન્યારે લેખનનો પ્રકાર મહાકાવ્યના જેવો જૂનો જ રાખ્યો છે. જૂની ઢબે નવા વિષયો અને નવી ઢબે જૂના વિષયોના દાખલાઓ બધા જ સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. લોકમાન્યે લખેલો ગીતારહસ્ય એ યુગપ્રવર્તક મરાઠી નિબંધ ગ્રંથ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આના કરતાં જિલદે જૂની પદ્ધતિથી નવા વિષયનું મરાઠીમાં પ્રખ્યાત ઉદાહરણ તરીકે સંત દાસગણુ મહારાજે લખેલા ‘**મક્તિલીલામૃત**’ (ઈ. સ. ૧૯૦૬); ‘**સંતકથામૃત**’ (૧૯૦૮); ‘**મક્તિસારામૃત**’ (૧૯૨૫), ‘**ગુરુચરિતામૃત**’ (૧૯૩૪), ‘**શ્રીગજાનન-વિજય**’, ‘**શ્રીકેશવરાવચરિત્ર**’ વગેરે ચરિત્રગ્રંથોનો નિર્દેશ કરી શકાય. આ ચરિત્રગ્રંથોના બધાજ સંત આધુનિક છે. પણ એમનાં ચરિત્રો શ્રીધર, મુક્તેશ્વર, મહીપતિ જેવા જૂના સંતોની ઢબે જ લખાયાં છે.

સાધુસંતોની જેમ જ વિદ્વાન શાસ્ત્રી પંડિતો માટે પણ વિદ્વાનોના અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધા જગૃત હોવાથી એમનાં જીવનચરિત્રો પણ આધુનિક સમયમાં લખાયાં. આ વિષય પણ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં આધુનિક સમયમાં જ પ્રિય થયો. અને એ કારણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાની છાપ આવવા લાગી. શ્રી ચંદ્રભૂષણ શર્માએ લખેલું વારાણસીના સંસ્કૃત વિદ્યાલયના વિદ્વાન આચાર્ય પં. બેચનરામનું ‘**જીવિત-વૃત્તાન્ત:**’ એ ચરિત્ર; વારાણસીના શ્રીનારાયણશાસ્ત્રી ખિસ્તેકૃત (ઈ. સ. ૧૯૨૮) ‘**વિદ્વચ્ચરિતપદ્ધકમ્**’, ચમ્પૂકાવ્ય;^{૧૯} મ. મ. યજ્ઞસ્વામીકૃત ‘**ત્યાગરાજવિજયમ્**’^{૨૦} એમનાં દાદાનું ચરિત્ર; ક્ષમાદેવી રાવે પોતાના વિદ્વાન પિતાનું ‘**શંકરજીવનાશ્ચ્યાનમ્**’^{૨૧} (શંકર પાંડુરંગ પંડિત) નામનું પદ્યાત્મક ચરિત્ર; બિકાનેરના વિદ્યાધરશાસ્ત્રીએ લખેલું ‘**હરનામામૃતકાવ્યમ્**’ એ પોતાના પિતામહનું કાવ્ય; મુંબઈના વિખ્યાત ડૉ. વ્યં. મં. કેકાણીએ લખેલું પોતાના પૂર્વજનું ‘**શિવકૈવલ્યમ્**’ નામનું પદ્યાત્મક ચરિત્ર અને મુંબઈમાં

૧૯ આમાં ગંગાધર શાસ્ત્રી, માનવલ્લી, કૈલાસચંદ્ર, દામોદરશાસ્ત્રી, શિવકુમારશાસ્ત્રી અને તાત્યાશાસ્ત્રી આ પાંચ પ્રખ્યાત મહામહોપાધ્યાયોનું ચરિત્ર છે.

૨૦ ઈ. સ. ૧૯૦૪માં તંબવરથી પ્રકાશિત

૨૧ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં મુંબઈથી પ્રકાશિત

પોસ્ટખાતામાં કામ કરનારા શ્રી. વિ. ભિ. વેલણકરે મ. મ. પાં. વ. કાણેનું ‘જીવનસાગર:’ નામનું જુદા જુદા નવા જાંદોમાં લખેલું ચરિત્ર; આવા વિદ્યચરિત્રાત્મક ગ્રંથો સંસ્કૃત સાહિત્યને વિષયની દૃષ્ટિએ મળેલી એક નવી દિશાના ઘોતક છે. જુદા જુદા સંસ્કૃત સામાયિકોમાંથી ઘણા વિદ્વાનોનાં અને રાજકીય નેતાઓના જીવનને લગતા સેંકડો નાના-મોટા ચરિત્રાત્મક લેખ આજ સુધી પ્રકાશિત થયા છે. એમનું પ્રદેશાનુસાર અથવા ખીજી કોઈ રીતે વ્યવસ્થિત સંકલન કરીને ખંડશઃ પ્રકાશિત કરવું આજે આવશ્યક બન્યું છે. વિખ્યાત વેદભાષ્યકાર બ્રહ્મશ્રી કપાલીશાસ્ત્રીનું ‘વાસિષ્ઠવૈભવમ્’^{૨૨} એ પોતાના ગુરુનું (કાવ્યકંઠ ગણપતિ શાસ્ત્રીનું) આધુનિક ચરિત્રગ્રંથના તંત્રાનુસાર લખાયેલું ગદ્યાત્મક ચરિત્ર વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

આધુનિક સમયમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે થયેલાં જુદાં જુદાં આંદોલનોનો પ્રભાવ દરેક પ્રાદેશિક સાહિત્ય પર પડ્યો છે. એને માટે સંસ્કૃત સાહિત્ય અપવાદરૂપ નથી એ આપણે ‘રાષ્ટ્રવાદ’ નાં પ્રકરણમાં જોઈએ. એ આંદોલનોની ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય પર સીધી અસર થઈ અને આધુનિક દેશભક્તોનાં તેજસ્વી જીવન વિશે જૂની નવી પદ્ધતિઅનુસાર ચરિત્રગ્રંથ નિર્માણ થવા લાગ્યા. સ્વામી ભગવદાચાર્યકૃત ‘ભારત-પારિજાત:’, ‘પારિજાતાપહાર:’ અને ‘પારિજાતસૌરભ:’ એ મહાત્મા ગાંધીના ઉદ્ધાત જીવન પર આધારિત કાવ્યોનો ઉલ્લેખ પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. એ ઉપરાંત ટિળક શતાબ્દી મહોત્સવ નિમિત્તે ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત થયેલા એમનાં જે જીવનચરિત્રો-મુંબઈના કૃ. વા. ચિતળેકૃત ‘લોકમાન્ય-ટિલક-ચરિત્રમ્’^{૨૩} અને સોલાપુરના વાસુદેવશાસ્ત્રી બાગેવાડીકરકૃત ‘શ્રીતિલકચરિત્રમ્’^{૨૪} નો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.^{૨૫} કલકત્તાના સંસ્કૃત સામાયિક ‘પદ્મવાણી’ માં શ્રી કાલીપાદે આશુતોષ મુખર્જીનું ‘માશુતોષાવદાનમ્’ નામનું ચરિત્ર પ્રકાશિત કર્યું છે.

શ્રી બાગેવાડીકરની સંસ્કૃત ગદ્યશૈલી ખૂબ સુખોષ અને પરિષ્કૃત છે. એમણે ટિળકચરિત્ર ઉપરાંત ‘ગાંધીચરિત્રમ્’ ૧૯૫૮માં પ્રકાશિત કર્યું. કોલ્હાપુરના લાટકર શાસ્ત્રીએ ‘રાષ્ટ્રપતિચરિત્રમ્’ નામથી રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું ચરિત્ર હમણાં જ પ્રકાશિત કર્યું છે. કલ્યાણના શ્રી વી. કે. છત્રે સંસ્કૃત સામાયિકોમાં ઘણા દેશભક્તોના ચરિત્રો લખ્યા છે. એમણે ૧૬ સર્ગોમાં સુભાષચંદ્ર બોઝનું ચરિત્ર લખ્યું છે જે પ્રકાશિત થવાની રાહ જોઈ રહ્યું છે.

સામાજિક વિષય

આધુનિક સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક વિષય પર લેખન કરવાની પ્રવૃત્તિ ધ્યાનમાં લઈને સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ નવા વિષયો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાવવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેનો ખ્યાલ ઉપરના વિવેચન પરથી આવશે. આધુનિક સાહિત્યની ખીજી એક વિશેષતા એટલે એમાં ચર્ચાતા સામાજિક વિષય. પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં સામાજિક વિષયોમાં કથા, નવલિકા, નાટક વગેરે લખવાની પ્રવૃત્તિ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કને કારણે અને સમાજનું વાસ્તવદર્શન કરાવીને એમાં યોગ્ય પરિવર્તન લાવવાની ઈચ્છાને કારણે ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ લાગે છે. દા. ત. મરાઠી નવલિકાનો વિકાસ જોઈએ. આ વિકાસક્રમનું વિવેચન કરતાં ‘મરાઠી સાહિત્ય સમાલોચન’ ના કર્તા શ્રી વી. સી. સરવટે લખે છે કે મરાઠી નવલિકાનો વિકાસ પહેલાં

૨૨ ઈ. સ. ૧૯૪૪માં નંદિની મુદ્રણાલય, સિર્સી, ઉત્તર ક્ષણીટકથી પ્રકાશિત

૨૩ પ્રાપ્તિસ્થાન-કૃ. વા. ચિતળે, ૧, ડોંગર બાગ, ભવાની શંકર રસ્તા, દાદર, મુંબઈ-૨૮

૨૪ પ્રાપ્તિસ્થાન-વાસુદેવ શાસ્ત્રી બાગેવાડીકર, ૭૯૬ દ. કસબા, સોલાપુર

૨૫ લોકમાન્યક બાપુજી અણેએ લોકમાન્ય તિલકનું પદ્યબદ્ધ સંવિસ્તર ચરિત્ર લખ્યું છે.

ભાષાન્તરિત, પછી કાદ્મનિક, ત્યારબાદ ઐતિહાસિક અને છેલ્લે સામાજિક એ ક્રમમાં થયો. મરાઠીમાં ૧૮૮૫ના સમયમાં હરિભાઉ આપટેએ સામાજિક નવલિકાઓ લખી ત્યારથી સામાજિક વિષયો પર લેખન કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. હિન્દી સાહિત્યમાં પણ આણુ પ્રેમચંદ્રજીનો ઉદય થતાં સુધી મરાઠી નવલિકાની ઢબે જ હિન્દી નવલિકાનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. પ્રેમચંદ્રજીથી હિન્દી સાહિત્યમાં સામાજિક નવલિકાને સફળતા મળી છે.

આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નવલિકા વાઙ્મય પ્રકાર ઉપર ખતાવેલા ક્રમાનુસાર જ વિકસિત થયો છે. એમાંથી ભાષાન્તરિત, કાદ્મનિક અને ઐતિહાસિક નવલિકાઓનો પરિચય ખીજે આપ્યો છે. સંસ્કૃત લેખકોએ નવલિકા માટે સામાજિક વિષય તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી. એમણે નવલિકા માટે ભલે એ વિષય ન લીધો હોય પણ એમણે સામાજિક વિષયની સર્વથા ઉપેક્ષા નથી જ કરી.

લઘુકથા એ વાઙ્મય પ્રકાર સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે નવો ન હોય તો પણ આજે જે રીતે લઘુકથા લખાય છે તે પદ્ધતિ સંપૂર્ણ રીતે પાશ્ચાત્ય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ એ પૂરેપૂરી આત્મસાત્ કરી છે અને આજ સુધી સંસ્કૃતમાં હજારો પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, કાદ્મનિક અને વિશેષ એટલે સામાજિક વિષય પર લઘુ-કથાઓ લખાઈ છે.

સંસ્કૃત કથારૂપર્ધા

આધુનિક સંસ્કૃત કથા-વાઙ્મયની દૃષ્ટિએ આ મહત્વનો ઉપક્રમ કે. દેવદાસ ગાંધીએ (મહાત્માજીના સુપુત્ર) વ્યક્તિશઃ અમારી પાસે કરાવી લીધો. યુનેસ્કો તરફથી દુનિયાની જુદી જુદી ભાષાઓમાં તે તે ભાષાના સામયિકો દ્વારા એક કથારૂપર્ધા આયોજિત કરવામાં આવે છે. ‘ સંસ્કૃતમન્વિતવ્યમ્ ’ તરફથી અખિલ ભારતીય કથારૂપર્ધા આયોજિત કરવાનું સૂચન દેવદાસ ગાંધીએ અમને કર્યું અને એ રૂપર્ધાના પારિતોષિક માટે ૧૨૦૦ રૂપિયાનું ભંડોળ એમણે પોતે આપ્યું. આ રૂપર્ધા જાહેર કરતી વખતે અમને પોતાને એની સફળતા વિશે ખૂબ શંકા હતી; પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે દોઢસો કરતાં વધુ સંસ્કૃત કથાઓ ભારતના બધા ભાગોમાંથી આવી. એમાં કેટલીક લેખિકાઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. ભારતના વરિષ્ઠ ન્યાયાલયના માજી સર ન્યાયાધીશ શ્રી પતંજલિ શાસ્ત્રી અને ગુરુવર્ય મહામહોપાધ્યાય ડૉ. વા. વી. મિરાશી આ રૂપર્ધાના પરીક્ષક હતા. કથારૂપર્ધાના આયોજક તરીકે અમારે પણ પરીક્ષક તરીકે કામ કરવું પડ્યું. આ રૂપર્ધામાં દેહરાદૂનના ઉત્તરખંડ વિદ્યાપીઠના સંચાલક શ્રી પુરુષોત્તમશાસ્ત્રી ડો.ભાલની ‘ આચાર્ય-સ્ય વ્યત્તિક્રમઃ ’ નામની અઘયાવત્ કથાતંત્રાનુસાર લખેલી કથાને પાંચસો રૂપિયાનું પહેલું ઇનામ મળ્યું અને એનો અંગ્રેજી અનુવાદ ખીજી કથારૂપર્ધા માટે મોકલવામાં આવ્યો. મહારાષ્ટ્રનાં લાડીલા કથા-લેખક સંસ્કૃતિકોષકાર પં. મહાદેવશાસ્ત્રી જોષી (પૂણે)ની ‘ વર્જન્યકુલ્લમ્ ’ કથાને ખીજું ૪૦૦ રૂપિયાનું ઇનામ મળ્યું અને છેલ્લું ઇનામ ત્રણ લેખકોમાં વહેંચવામાં આવ્યું. એમાં વૈદનાથ શર્મા (બ્રહ્મપુર-ઓરિસ્સા)ની ‘ માગ્યચક્રમ્ ’ શ્રી પિયુષભિષ્ણ અચ્યંગાર (મદ્રાસના પત્રકાર) ની ‘ કિમહં પતિતા ’ અને નાગપુરના શ્રી. શા. ગો. ગદૈની ‘ કૃષ્ણસ્ય દિત્તા સમ્મતા ’નો સમાવેશ થાય છે. આ બધી કથાઓ સંસ્કૃત મન્વિતવ્યમ્ તરફથી ૧૯૫૪માં પ્રકાશિત થઈ છે.

કથાલેખનના તંત્રમાં જે કાંઈ ક્રાંતિ થઈ છે તેનું પ્રતિબિંબ આ રૂપર્ધા માટે આવેલી બધી કથાઓમાં જોવા મળે છે. સામ્યવાદી વિચારધારાની છાપ પણ કેટલીક કથાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૩માં ક્ષમાદેવી રાવકૃત 'કથાપદ્યકમ્' એ પદ્યાત્મક કથાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો. ઈ. સ. ૧૯૫૪માં 'ગ્રામજ્યોતિ:' એમનો બીજો પદ્યાત્મક કથાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો. એમાં રેવા, કદુવિપાક: અને વીરમા એ ત્રણ સત્યાગ્રહ આંદોલનના સમયની સત્યકથા છે. ક્ષમાદેવીનો સૌથી વધુ વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ કથાસંગ્રહ તરીકે કથામુક્તાવલીને ગણાવી શકાય. વિષય, આશય, પદ્ધતિ વગેરે બધી દૃષ્ટિએ જોતાં કથામુક્તાવલીની કથા બિલકુલ યોગ્ય છે. પ્રાદેશિક ભાષાના કોઈપણ કોષ્ટ કથાલેખકની કથા સાથે ક્ષમાદેવીની કથા સરખાવી શકાય એટલી ગુણવત્તા ધરાવે છે. ક્ષમાદેવીનો પરિચય આપતી વખતે એમની કેટલીક કથાઓનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે. સંસ્કૃત સામયિકોમાં આરંભથી જ સામાજિક વિષયો પર નવા પ્રકારની કથાપદ્ધતિ પ્રમાણે લખાયેલી કથા પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. 'સહૃદયા' પત્રિકામાં કે. શ્રીનિવાસને ગંગાકિનારે રહેનાર એક ગરીબ કંદોઈ વિશે 'સાધુમણિ:' નામની હૃદયસ્પર્શી કથા લખી હતી. સંસ્કૃત-સાહિત્યપરિષદ્પત્રિકામાં છપાયેલી કેટલીક સામાજિક કથાની માહિતી ડૉ. રાધવને Contemporary Indian Literature નામના સાહિત્ય અકાદમીના ગ્રંથના લેખમાં પૃ. ૨૧૩ પર આપી છે. એમાં ભવભૂતિ વિદ્યારત્નની 'લીલા' (ઈ. સ. ૧૯૨૩-૨૪), તરણિકાન્ત ચક્રવર્તીની 'ગુણાન્જલિ:' (ઈ. સ. ૧૯૨૪-૨૫), આર. કે. શંકરનારાયણ શાસ્ત્રીની '૯ન્દ્રજાલિક:' (મે ૧૯૩૨), 'રસમયી' (ઈ. સ. ૧૯૩૩-૩૪), 'ભામિન્યા: મદનતાપ:' (૪૬ પતિની જીવાન પત્ની એ કથાવસ્તુપર) આ ત્રણ કથા, વી. વી. વરદરાજની 'કસ્યાપરાજ:' (દારિદ્ર્યમૂલક ગુનેગારીનો વિષય અપનાવીને) છતાંદિ સામાજિક કથાઓનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

'સહૃદયા' પત્રિકામાં ઈ. ૧૯૦૯ થી ૧૯૪૮ સુધીના સમયમાં 'પશ્યતોહર:', 'દુ:ખિની બાલા', 'અમરસાહસમ્', 'અર્બાચીન સમ્યતા', 'નીરસ પ્રણય:', 'સરલા', 'સાક્ષી', 'આદર્શદમ્પતી', 'અયમેવ પ્રેમપરિપાક:', 'કરુણા', 'વરેન્સુબટુકસંવાદ:', 'ન્યાયાધિકારી', 'વન્યોડયં પરીક્ષાયાગ:', જેવા સામાજિક વિષયો પર ઘણી કથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ. સામાજિક વિષયો પર પ્રાદેશિક ભાષામાં લખાયેલી કથા કરતાં આ કથાઓ કોઈપણ રીતે ઊતરતી નથી. આ ઉપરાંત સિંધ હૈદરાબાદની 'કૌમુદી' પત્રિકામાં (૧૯૪૪-૪૫માં) રામ દિવેદીની વિશાલા અને પ્રમોદગૃહમ્' કથા, વિશ્વેશ્વર દયાળની 'ચૌતકમ્' (વરવિક્રયના કથાવસ્તુ પર આધારિત), કલકત્તાની 'મઝૂબા' પત્રિકામાં (ઓક્ટો. ૧૯૫૩) ક્ષિતીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની 'માર્જારચરિતમ્' (કાળાબળર વિશે) જેવી સામાજિક કથાઓનો નિર્દેશ ડૉ. રાધવને કર્યો છે.

જે જે સામયિકોમાં આ સામાજિક કથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ તે તે સામયિકો દ્વારા એનો સંકલનાત્મક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થાય, એ ખૂબ મુશ્કેલીની વસ્તુ છે. એ દ્વારા સરળ, સુબોધ અને પ્રસન્ન ગદ્યલેખન નવા સંસ્કૃતવાચકોને મળી શકે અને તેઓ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી શકે. પણ સંસ્કૃત સામયિકો માટે આર્થિક સહાયતા અભાવે એ સદંતર અશક્ય છે. એ માટે અનુદાન આપવું સરકાર માટે અશક્ય નથી. પણ ...?

સામાજિક નાટક

બધી ભારતીય ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષા સાથે નાટક એ વાસ્તવ પ્રકારનો ખૂબ જૂનો સંબંધ છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કને કારણે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં જ્યારે નાટ્ય સાહિત્ય શરૂ થયું ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક કથાવસ્તુ પર આધારિત અને ભાષાંતરિત નાટ્યનિર્મિતને કારણે નાટ્યક્ષેત્રનું એક નવું પાસું વિકાસ પામ્યું.

એકાંકી નાટક અને પ્રહસનનો સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર કરેલો છે જ. ખૂબ પ્રાચીન સમયથી સંસ્કૃતમાં એકાંકી નાટક અને પ્રહસનો લખાયાં, છતાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યને કારણે એને વધુ ગતિ મળી. શિક્ષણ સંસ્થાનાં સ્નેહસમ્મેલન માટે ઉત્સાહી અધ્યાપકોએ ઘણાં એકાંકી નાટકો અને પ્રહસનો સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે. આધુનિક રસિકોને રોચક લાગે એવાં અથવા પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રચલિત થયેલા જુદા જુદા સામાજિક વિષયો ઉપર આધારિત લઘુકથાની જેમ જ આ લઘુનાટકો પણ સંસ્કૃત લેખકોએ ધ્યાનમાં લીધા છે. સામાજિક કથાવસ્તુને લગતા આવાં લઘુનાટકો સામયિકોમાં અલગ અથવા ક્રમશઃ ખેચાર અંકોમાં પ્રકાશિત કરવાં વધુ સરળ છે તેથી આ પ્રકાર વિશેષ પ્રચલિત થયો હોય એમ અમે માનીએ છીએ. શ્રી પી. વી. વરદરાજ શર્માકૃત ‘કસ્યાહમ્’ એ એકપાત્રી સ્વગતભાષણનું નાટક પ્રકાશિત થયું છે.^{૨૬} એમાં એક આધુનિક નવવધુનું હૃદયગત વ્યક્ત કર્યું છે. એ. આર. હેબ્રેએ ‘મનોહરમ્ દિનમ્’^{૨૭} લઘુનાટકમાં રંગ મેળવવા મથતા આધુનિક વિદ્યાર્થીની કારવાઈ બતાવી છે. સીતાદેવી નામની લેખિકાએ ‘અરણ્ય-રોદનમ્’^{૨૮} નામના એકાંકીમાં સ્ત્રીઓની દરરોજની ધરમાંની ભાંજગડોનું ચિત્રણ કર્યું છે. ડૉ. તિરુવેંકટાચાર્યે ‘અમર્ષમહિમા’^{૨૯} નામના નાટકમાં ગુસ્સે થયેલા અધિકારી પોતાની પત્ની અને કારકુન પર ખોટો ખિન્નય છે. ત્યારપછી પત્ની પોતાનો ગુસ્સો કામવાળી પર અને કારકુન પોતાનો ગુસ્સો પોતાની પત્ની પર કાઢે છે એમ બતાવ્યું છે. સુરેન્દ્રમોહનની ‘વળિકમુતા’^{૩૦} નાટિકામાં એક પૈસાદાર વિધવા સ્ત્રી પર હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓ પ્રેમ કરતા બતાવ્યા છે અને છેલ્લે હિંદુ ધર્મગુરુ એમાં સફળ થાય છે. ‘કટુવિપાકઃ’^{૩૧} નાટિકામાં ક્ષમાદેવી રાવે સત્યાગ્રહના આંદોલનના સમયમાં આંદોલનકાર જીવાનોના ધરનું વાતાવરણ ચિત્રિત કર્યું છે. ‘મહાસ્મશાનમ્’^{૩૨} નાટિકામાં દેશના ભાગલા પડ્યા તે સમયની કલકત્તાની કારમી પરિસ્થિતિ અને મૃત્યુની ભીષણતા બતાવી છે. ઇલાચુર સુંદરરાજ કવિએ ૧૯મી સદીના અંતમાં લખેલા ‘સ્તુષાવિજયમ્’^{૩૩} નામના પ્રહસનમાં આધુનિક કૌટુંબિક જીવનનું વિનોદી પ્રતિબિંબ એવા મળે છે. મદ્રાસના કે. એલ. વી. શાસ્ત્રીએ ‘લીલાવિલાસ’^{૩૪} ‘ચામુંડા’^{૩૫} અને ‘નિપુણિકા’ એ ત્રણ નાટકોમાં આધુનિક સમાજની સમસ્યાઓનું ચિત્રણ કર્યું છે. એમાંથી ‘લીલાવિલાસ’ નાટકમાં વિવાહની ઘટના ખૂબ રમૂજ બતાવી છે. ‘ચામુંડા’ નાટિકામાં પુરાણમતવાદીઓએ શરૂઆતમાં નવા સુધારાઓનો વિરોધ કર્યો પણ પાછળથી અંગીકાર કર્યો એમ બતાવ્યું છે. વાય. મહાલિંગશાસ્ત્રીએ ‘કૌંઢિન્ય-પ્રહસનમ્’^{૩૬} માં પારકાના ભોગે મોજમજ કરનારા કંજૂસ માણસની ઠેકડી ઉડાવી છે. આ જ લેખકે ‘પલ્લીશાલા-પ્રહસનમ્’^{૩૭} માં વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરનારા શિક્ષકને બરાબર ધમકાવનારી એક ચતુર સ્ત્રી બતાવી છે. સુરેન્દ્રમોહનની ‘કાચ્ચનમાલા’^{૩૮} નામની નાટિકામાં ઘરેણા માટે લોભી સ્ત્રીનું સ્વભાવદર્શન કર્યું છે. સુરેન્દ્ર શર્માએ ‘શૃંગ્ગારશોભરમાળ’માં આધુનિક દબે રહેનારી નવી નવી ફેશનમાં મશગૂલ સ્ત્રીઓ, તેમની કલબો, નવી વેશભૂષા, સિનેમા, નવી રમતો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને ભાષુના જૂના

- ૨૬ સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકા, ૧૯૩૯
 ૨૭ સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકા, માર્ચ ૧૯૪૧
 ૨૮ ‘મનોરમા’ બહેરામપૂરથી પ્રકાશિત પત્રિકા
 ૨૯ ‘અમૃતવાણી’, બેંગ્લોર, ઈ. સ. ૧૯૫૨
 ૩૦ ‘મંજુષા’ ઈ. સ. ૧૯૫૫
 ૩૧ ‘મંજુષા’ ડીસેમ્બર, ૧૯૫૫
 ૩૨ ‘કૌમુદી’ સિંધ હેદાબાદ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪
 ૩૩ ૫૫

- ૩૩ મદ્રાસથી મુદ્રિત
 ૩૪ પાલઘાટથી મુદ્રિત ૧૯૩૫
 ૩૫ મદ્રાસથી મુદ્રિત
 ૩૬ મદ્રાસથી મુદ્રિત, ઈ. સ. ૧૯૩૦
 ૩૭ મહારાજ સંસ્કૃત મૅલેજ, મહેસૂરથી મુદ્રિત ૧૯૪૨
 ૩૮ ‘મંજુષા’, નવેમ્બર, ૧૯૫૫

પ્રકારમાં ખૂબ નાવીન્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. શ્રી. કે. આર નાયરે 'અલબ્ધકર્મીયમ્' ૩૯ આ બેકારી વિશેના નાટકમાં બેકારીથી હતાશ થયેલો સંસ્કૃત પંડિત સૌન્યમાં જોડાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલામાં એને ૧૫ રૂપિયા પગારની નોકરી મળે છે અને એનો એ સ્વીકાર કરે છે તે બતાવ્યું છે. આ નાટકમાં પાત્રોનાં નામ કવિ (નાયક), ભાવના (નાયકની પત્ની), ગૌર્વાણી (નાયકની માતા) જેવાં લાક્ષણિક સ્વરૂપનાં છે.

જ્યારથી આકાશવાણી પર સંસ્કૃત લઘુનાટકોને સ્થાન મળ્યું ત્યારથી અન્ય ભાષાઓની જેમ જ સંસ્કૃતમાં પણ નાટ્યકૃતિઓનું નિર્માણ વધુ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું એમાંનાં ઘણાંખરાં નાટકો સ્નેહ-સંમેલનમાં તેમ જ સંસ્કૃત પરિષદોમાં લજવાયાં છે. નાટ્ય વાઙ્મયની જૂની પરંપરા એની બધી વિશેષતાઓ સાથે આજ સુધી સાચવી*૦ છે અને આ નવી પરિસ્થિતિમાં પણ સંસ્કૃત લેખકો પાછા પડ્યા નથી એ હકીકત ઉપરનાં ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજકીય વિષય

રાજકીય ઘટનાઓ એ સામાજિક જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં, જેના પ્રભાવને કારણે નવા પ્રકાર અને વિચાર પ્રવાહિત થયા એ અંગ્રેજીના ઇમ્પ્રાટન માટે દેશમાં બધે મોટાંમોટાં આંદોલનો થતાં હતાં અને એનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં પડતું હતું. એકંદરે આ રાજકીય આંદોલનોની જનમાનસ પર એટલી જીડી અસર થતી હતી કે તે સમયે સર્વસામાન્ય માણસ રાજકારણ માટે વધુ ને વધુ જાગૃત અને દૃઢ પરિચયમાં રહેવા લાગ્યો. પ્રતિભાવાન લેખકોને આ આંદોલનમાંથી અને આંદોલનોના નેતાઓનાં જીવનમાંથી સાહિત્યસર્જન માટે નવા નવા વિષયો મળવા લાગ્યા. પુરાણ ઇતિહાસમાંથી વિષય લઈને કલ્પનાવિલાસથી લખેલા લેખો કરતાં આ લેખો વધુ સજીવ હોય છે. જુદાં જુદાં જૂનાં-નવાં સંસ્કૃત સામયિકોમાં ઘણા રાજકીય વિષયો પર નિબંધ, કાવ્ય, ગીતો, કથા, નાટિકા પહેલા લખાયાં છે અને આજે પણ લખાય છે. લોકમાન્ય ટિળકનો કારાવાસ,*૧ નામદાર ગોપલેનું મૃત્યુ,*૨ કોંગ્રેસના મહાન અધ્યક્ષ,*૩ મહાત્મા ગાંધીનો નવો સત્યાગ્રહ, ઘણા ક્રોધ નેતાઓનાં સ્તુતિગાન, ગોપ હમ્પન્ના*૪ (મદ્રાસ પ્રાંતનો એક રેલ્વે નોકર), ગાયધની (નાશિકના નાગરિક), ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુકર્જી જેવાએ કરેલા બલિદાન, આચાર્ય વિનોબાજીનું બૂદાન,*૫ સભાસંમેલનોમાં ગાઈ શકાય એવાં નવી ઢબનાં રાષ્ટ્રગીતો, રાષ્ટ્રધ્વજ, સ્વાતંત્ર્યદિન જેવા રાજકારણ સાથે સંબંધ ધરાવતા જુદા જુદા ઉદાત્ત વિષયો પર ઘણા ધ્યેયવાદી લેખકોએ સંસ્કૃત સામયિકોમાં છૂટુંછવાયું લેખનકાર્ય કર્યું છે. ક્ષમાદેવીની 'સત્યાગ્રહગીતા', 'ઉત્તરસત્યાગ્રહગીતા', સી. પાંડુરંગ શાસ્ત્રીકૃત 'સત્યાગ્રહકથા', ડી. એસ શર્માકૃત 'ગાંધીસૂત્રાણિ',*૬ ડૉ. જાધ્વાકૃત 'સ્વર્ણચિન્દુ', ડૉ. સી. કુંહનરાવકૃત 'ભારતરાષ્ટ્રસંઘટનમ્'*૭ જેવાં ઘણાં સ્વતંત્ર

૩૯ ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ત્રિવેંદ્રમથી મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજ તરફથી પ્રકાશિત

૪૦ નાટ્યવાક્યમય વિષયક પ્રકરણ જુઓ.

૪૧ સંસ્કૃત ચૈત્રિકા, વર્ષ. ૫.

૪૨ સહદયા વર્ષ ૯, અંક ૧૦

૪૩ લક્ષ્મીનારાયણ શાનભાગકૃત રાષ્ટ્રવૃત્તિ ગૌરવ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૩૮માં મુંબઈથી મુદ્રિત

૪૪ અમૃતવાણી, ઈ. સ. ૧૯૪૭.

૪૫ ભારતી, ઈ. સ. ૧૯૫૩

૪૬ મહાત્મા નવા વૈદિક ઋષિ છે એમ સૂચવવા આ પુસ્તકમાં વૈદિક છન્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૪૭ આચાર લાઈબ્રેરી તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત

પુસ્તકો પણ રાજકીય વિષયો પર પ્રકાશિત થયાં છે. શેખ અબ્દુલ્લાની કુટિલ કારવાઈ વિશેનું નિર્પાળે ભીમભટ્ટનું 'કાશ્મીરસન્ધાનસમુદયમઃ' ૪૮ એ નાટક ઘણી દષ્ટિએ પ્રશંસાપાત્ર છે. આ નાટકનો પ્રયોગ દક્ષિણ ક્ષણિકની એક રાજકીય પરિષદમાં થયો હતો. મહાત્મા ગાંધીના નિધન વિશેનાં ઘણાં શોક-કાવ્યો સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. સંસ્કૃત ભાષાની દ્યનીય અવસ્થા વિશેનાં સ્ફુટ કાવ્યો સૌથી વધુ સંખ્યામાં આરંભથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પારતંત્ર્ય પૂર્વેનો વૈભવ, એનું સર્વાંગી મહત્ત્વ, આજની એની ઉપેક્ષામૂલક દુર્દશા વગેરે બાળતોનું શ્રેણ સંસ્કૃતચોને કેટલું ખૂંચે છે એનો ખ્યાલ એ પરથી આવશે. દિલ્હીના પ્રભુદત્ત શાસ્ત્રીએ આ વિષય પર 'સંસ્કૃતવાગવિજયઃ' ૪૯ નામનું પાંચ અંકોનું નાટક લખ્યું છે. પ્રાકૃતને બદલે આ નાટકમાં હિન્દીનો ઉપયોગ કર્યો છે એ એની બીજી વિશેષતા છે.

નિબંધ વાઙ્મય

પાશ્ચાત્ય અને પ્રાદેશિક સાહિત્યના સંપર્કથી પ્રભાવિત થઈને નવા વાઙ્મય પ્રકાર અને નવા વિષય સંસ્કૃતમાં લખવાની મહત્ત્વકાંક્ષા ધરાવનારા ઘણા લેખકોએ નિબંધ એ ગદ્ય વાઙ્મય પ્રકાર સંસ્કૃતમાં વધુ વિકસાવ્યો; ખાસ કરીને સામયિકો દ્વારા આ લેખન-પ્રકારનો વધુ પ્રચાર થયેલો દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્ક પહેલાં અથવા તે સામાયિકો ખાસ પ્રચારમાં આવતાં પહેલાં પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં આ પ્રકાર અસ્તિત્વમાં ન હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ માટે હિન્દીમાં લખાવેલાં પુસ્તકોમાંથી ગદ્યાનિબંધ એ વાઙ્મય-પ્રકાર પ્રચલિત થયો. પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીજીના પ્રયત્નને કારણે એને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું. એમણે પોતાની 'સરસ્વતી' પત્રિકામાં પોતે ઉત્તમ નિબંધો લખીને ઘણા નવા લેખકોને પ્રોત્સાહિત કર્યા. એમના પ્રભાવને કારણે જ લવિષ્યમાં રામચંદ્ર શુક્લ જેવા આદર્શ નિબંધલેખકો હિન્દી સાહિત્યને મળ્યા.

મરાઠીમાં પણ દાદોબા પાંડુરંગના 'યસોદા-પાંડુરંગી' (૧૮૬૫) નામના મોરોપતંત્રી 'કેકાવલી' ના ટીકાગ્રંથથી નિબંધવાઙ્મયનો આરંભ માનવામાં આવે છે. ત્યારબાદ 'કેકાવલિ' કાર પરશુરામ તાત્યા "નાવલ વ નાટક યાવિષ્યી નિબંધ" ના કર્તા મરાઠે એ બે નિબંધકાર થયા. પણ ખરા નિબંધકાર તરીકે માલાકાર વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂચકર જ ઓળખાય છે. એમના પ્રગલ્ભ નિબંધ પહેલાં મરાઠીમાં પણ 'વિદ્યોપક્રમનો ગ્રંથ' (ઈ. ૧૮૭૬), 'લઘુનિબંધમાલા' (ઈ. ૧૮૭૬) અને ગદ્યરત્નમાલા (ઈ. ૧૮૪૫) જેવા શાળાપયોગી નિબંધસંગ્રહોથી નિબંધના અભિનવ પ્રકારની શરૂઆત થયેલી દેખાય છે.

સંસ્કૃત-સાહિત્યશાસ્ત્રનો વિકાસ અને વિસ્તાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયો હતો એ કહેવાની જરૂર નથી. તે પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યવિમર્શકારોના સમીક્ષાત્મક નવા નિબંધોનો પરિચય થયા બાદ એ પ્રકાર સંસ્કૃતમાં લાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો. સાહિત્ય સમીક્ષાત્મક લેખ સંસ્કૃત સામયિકોમાં, ખાસ કરીને પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. આજે પણ સંસ્કૃત સામયિકોમાં જૂનાં કાવ્યોના સમીક્ષણાત્મક અને રસગ્રહણાત્મક ઘણા લેખો આવતા હોય છે, એટલું જ નહીં પણ સંસ્કૃત લેખકોનો એ એક પ્રિય વિષય છે. આવી જાતના નિબંધો પુસ્તકના રૂપમાં પણ પ્રગટ થયા છે. એમાં 'સહુદય' માસિક પત્રિકાના સંપાદક (અદ્ય સમય) શ્રી આર. કૃષ્ણમ્માચાર્યના 'રઘુવંશસારઃ' ૫૦ અને 'મેઘસંદેશવિમર્શઃ', ૫૧ તિરુચિરાપલ્લીના શ્રી એ. વી.

૧૮ પ્રાપ્તિસ્થાન-નિર્પાળે ભીમભટ્ટ. પો. કન્યાના જી. દક્ષિણ ક્ષણિક

૧૯ ઈ. સ. ૧૯૪૨માં દિલ્હીથી પ્રકાશિત

૧૦ શ્રીરંગમમાં 'કાવ્યગુણાદર્શ' પુસ્તકમાલા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત

૧૧ ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રકાશિત

ગોપાલાચાર્યનો 'સંદેશદ્વયસારાસ્વાદિની' એ મેષસંદેશ અને હંસસંદેશની તુલના કરનારા નિબંધ જેવા નિબંધ ગ્રંથો પણ ઉલ્લેખનીય છે. 'સંસ્કૃતપ્રબન્ધમઞ્જરી', 'લઘુનિબંધમણિમાલા', 'ગલ્પકુસુમાઞ્જલિઃ' (ઐતિહાસિક નિબંધ સંગ્રહ) જેવા છાત્રોપયોગી નિબંધ-સંગ્રહોનો ઉલ્લેખ પૂર્વાધમાં જ આવી ગયો છે.

પ્રવાસવર્ણન એ વિષય એકંદરે ભારતીય સાહિત્યને માટે નવો જ છે. નિબંધનો વાઙ્મય પ્રકાર પ્રવાસવર્ણન માટે ઉપકારક હોવાથી ઘણા નિબંધ લેખકોએ પ્રવાસ વર્ણનના નિબંધ સામયિકોમાં લખ્યા. સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ માં નાગપુરના પ્રો. ગોપાલ ગુપ્તેએ એમના નાગપુરથી અજંતાના સાયકલપ્રવાસ વિશે નિબંધ લખ્યો. તે ખૂબ રોચક છે. પ્રવાસવર્ણનના અન્ય ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પૂર્વાધમાં આવ્યો છે. એમાં એક ચરપૂત્રંથ પણ છે. (વી. એમ. રામસ્વામી શાસ્ત્રીકૃત ત્રિબિલ્વદલચમ્પૂ) આ વાઙ્મય પ્રકાર જૂનો પણ વિષય નવો છે. આવા પ્રકારનું લેખન અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પુષ્કળ નિર્માણ થયું છે. પણ છેલ્લાં ત્રીસ-ચાળીસ વર્ષથી જૂના વાઙ્મય-પ્રકારોનો ઉપયોગ અન્ય પ્રાદેશિક સાહિત્યની માફક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ઝડપથી ઓછો થાય છે. કોલ્હાપુરના રાજરામ મહાવિદ્યાલયના સંસ્કૃત પ્રાધ્યાપક શ્રી ગણેશ શ્રીપાદ હુપરીકરે લખેલો 'સંસ્કૃતાનુશીલનવિવેકઃ'^{૫૨} નામનો નિબંધ ગ્રંથ પણ અભ્યાસનીય છે.

આધુનિક વિષય અને આધુનિક પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ આઠ પ્રકરણના આ નિબંધમાં આધુનિક વિદ્યાલયમાં સંસ્કૃતના અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવવાની દૃષ્ટિએ મૌલિક માર્ગદર્શન શ્રી હુપરીકરે કર્યું છે. આ નિબંધ એમણે એ જ વિષયને લગતા 'The Problem of Sanskrit Teaching' નામના (સંસ્કૃત નિબંધ કરતાં પાંચ ગણા મોટા) અંગ્રેજી નિબંધ સાથે પ્રકાશિત કર્યો હોવાથી એ સંસ્કૃત નિબંધ જરા ઝાંખો પડી ગયો છે. તો પણ શિક્ષણશાસ્ત્ર વિશેના શ્રેષ્ઠ નિબંધ તરીકે એનો નિર્દેશ કરવો ખૂબ આવશ્યક છે.

ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયનો ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશેનો "ભારતસ્ય સાંસ્કૃતિકો નિધિઃ" નામનો આ પ્રકારનો એક માત્ર નિબંધગ્રંથ હોવાથી ખાસ નોંધપાત્ર બન્યો છે.

વિજ્ઞાન વિષયક નિબંધ

નવી પદ્ધતિથી નિબંધલેખન કરનારા સંસ્કૃત લેખકોના મનમાં નવશિક્ષણને કારણે જેનો પ્રથમ જ પરિચય થયો છે એવા નવા વિષય માટે આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું. તેથી વિજ્ઞાન અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કેટલાક શ્રેષ્ઠ નિબંધ ગ્રંથો લખાયા. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ રીતે અજાણ એવા સંસ્કૃત પંડિતોને આ નવા વિષયો સાથે પરિચય કરાવવાનો હેતુ પણ આ નિબંધલેખન પાછળ હતો એ યાદ રાખવું જોઈએ. આયુર્વેદનો પ્રત્યક્ષ જીવનમરણ સાથે સંબંધ હોવાને કારણે આયુર્વેદ વિશેના ઘણા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો સારી રીતે સચવાયા છે અને કવચિત્ એનો અભ્યાસ પણ થયો છે. પણ બીજા છૂટાછવાયા ઘણા વૈજ્ઞાનિક વિષયોનો ઉદય અને વિકાસ ભારતમાં જ થયો હોવા છતાં એ સંબંધી વ્યવસ્થિત અભ્યાસ બંધ થયો હતો. ભારતમાં આટલું અદ્ભુત શિલ્પ અને સ્થાપત્ય ખૂબ પ્રાચીન સમયમાં જ વિકાસ પામ્યું હતું. પણ એને લગતા સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં નામ પણ મોટા મોટા સંસ્કૃત પંડિતો બળુતા નથી. હાથમાં ઓળખેલા લઈને શિલ્પ-સ્થાપત્ય કર્મ કરનારા કડિયાઓને એ ગ્રંથોની જરૂર કદી પડતી નથી. તેથી શિલ્પ-સ્થાપત્ય કાર્ય પરંપરાગત પદ્ધતિથી અવ્યાહત નિર્માણ થતું જ રહ્યું. પણ એ વિશેના વાઙ્મયનો લોપ થયો !

^{૫૨} માહિત્યસ્થાન ભારત બુક સ્ટોલ, કોલ્હાપુર, મૂલ્ય ૧૨૫ શ.

પ્રાચીન ભારતીયોની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ

સંસ્કૃત લેખકોએ વિજ્ઞાનના વિષયની ઘણી ઉપેક્ષા કરી છે એટલે એનો થોડો પૂર્વ ઇતિહાસ આપવો આવશ્યક છે. વિજ્ઞાનવિષયક લેખનની અને સંશોધનની ઉપેક્ષા કેમ કરવામાં આવી એ એક સ્વતંત્ર અને જરા ચર્ચાસ્પદ વિષય છે છતાં પણ પ્રાચીન સમયમાં ભારતીયોએ વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં ખૂબ આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ કરી હતી એ હકીકત સર્વમાન્ય થઈ છે. આયુર્વેદ વિશેનો હુદ્દપૂર્વકાલીન (આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયના મત પ્રમાણે) ચરક ગ્રંથ જેમણે વાંચ્યો છે તેઓ જાણે છે કે ચરકના પહેલાં જ ભારતમાં આયુર્વેદશાસ્ત્ર ખૂબ પરિપક્વ અવસ્થામાં હતું. પોતે ચરક પણ જેને પ્રમાણભૂત માનતા હતા એવા કેટલાક મોટા મોટા ગ્રંથો તે સમયે નિર્માણ થયા હતા. ભારતીય આયુર્વેદના અભ્યાસ માટે અને તક્ષશિલા નગર જેવા સ્થળે આયુર્વેદના અધિવેશન માટે દૂર દેશોથી વૈદ્યો આવતા હતા. પ્રાચીન સમયમાં શલ્યશાસ્ત્રમાં પણ ખૂબ પ્રગતિ થઈ હતી. શરીરરચનાશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને શવપરીક્ષા આવશ્યક હતી. હરસ, પથરી ઇત્યાદિની શસ્ત્રક્રિયા કરનારા, સુલભ પ્રસૂતિ અશક્ય હોય તો શસ્ત્રક્રિયાથી પ્રસૂતિ કરાવનારા ઘણા શલ્યવિશારદો ભારતમાં અનેક સ્થળે હતા. આજકાલ અમેરિકામાં જેની ખૂબ ઓલખાલા છે તે પ્લાસ્ટિક સર્જરી મૂળમાં ભારતીયોએ જ શોધી છે એવું કલકત્તાના વિખ્યાત ડોક્ટર એમ. મુખર્જી (M. S. F. R. C. S.) માને છે. કલકત્તાની 'અમૃતબજાર પત્રિકા' એ 'અંગ્રેજી સામયિકમાં' (ઈ. સ. ૧૯૫૩ના દુર્ગાપૂજા વિશેષાંક) તેઓએ સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે કે ઈ. સનનાં ૩-૪ હજાર વર્ષ પૂર્વે જ આર્યો શલ્યચિકિત્સાનું આ વિશિષ્ટ શાસ્ત્ર સારી રીતે જાણતા હતા. હિંદુ શલ્યચિકિત્સકો ગાલની અને કપાળની ચામડીથી નાકનો ભાગ તૈયાર કરતા. ઋગ્વેદમાં અને અથર્વવેદમાં નોંધાયેલી કપાળની ત્વચાથી નાક બનાવવાની પદ્ધતિ ભારતીય પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે. હાઇનોપ્લાસ્ટી નાક ઘડવાની પદ્ધતિ-(Rhino Plasty) સર્વમાન્ય થઈ છે. ઇતિહાસ તરફ જોતાં આ પદ્ધતિનો પ્રથમ અરબસ્તાનમાં અને પછી ઇજિપ્તમાં પ્રચાર થયો. યુરોપે તે જ જ્ઞાન ઇજિપ્તમાંથી મેળવ્યું. પછી થોડો સમય યુરોપમાં આ પદ્ધતિનો લોપ થયો. પણ ૧૮મી સદીના અંત સુધી ભારતમાં આ ક્રિયાનો પ્રયોગ ચાલુ હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૪માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શલ્યચિકિત્સકોએ પૂના પાસે રહેનારા એક મહારાષ્ટ્રીય શલ્યચિકિત્સક પાસેથી આ 'હાયનોપ્લાસ્ટી'નું જ્ઞાન મેળવ્યું એમ ઇતિહાસ કહે છે.

હાઇનોપ્લાસ્ટીની પદ્ધતિ આધુનિક યુરોપે ભારત પાસેથી જ મેળવી એ ડૉ. મુખર્જીના મત સાથે મેકડોનલ પણ સહમત થાય છે.

શલ્યતંત્ર માટે ૧૨૭ જુદાં જુદાં સાધનોનો ઉપયોગ થતો હતો. એમાંથી કેટલાંક શસ્ત્રો તો વાળને જીભો કાપી શકે એટલાં તીક્ષ્ણ હતાં. ગ્રીક વૈદ્ય જે રોગ મટાડી ન શકે તે સુધારવા માટે એલેકઝાંડરે ભારતીય વૈદ્યો નીમ્યા હતા. હારુ-અલ-રશીદે (ઈ. સ. ૭૮૬ થી ૮૦૬) યગદાદનાં રુઝુલાયમાં હિન્દુવૈદ્યની મુખ્ય અધિકારપદે નિમણૂક કરી હતી. યુરોપનાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રવર્તક હિપ્પોક્રિટસે પણ હિન્દુઓના પુસ્તક પરથી ઔષધીપ્રયોગોનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આયુર્વિજ્ઞાન વિશેની આટલી માહિતી પરથી પ્રાચીન સમયમાં ભારતે આ શાસ્ત્રમાં કેટલી અન્નેડ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતી છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પાશ્ચાત્યોને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી ઘણી ક્રાંતિકારી શોધો કેટલીક સદીઓ પહેલાં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞોએ એમના ગ્રંથમાં લખી છે. પૃથ્વી પોતાની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વ દિશા તરફ ફરે છે અને એને કારણે દિવસ અને રાત્રી થાય છે એ રહસ્ય યુરોપિયનો સમક્ષ મૂકનારા કોપર્નિકસના એક હજાર વર્ષ પહેલાં આર્યભટ્ટે કહ્યું હતું.

“અનુલોમગતિર્નોસ્થઃ પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત્ ।

અચલાનિ માનિ તદ્વત્ સમપરિચમગાનિ લંકાયામ્ ॥”

(પૂર્વ તરફ જનારી હોડીમાં એડેલા લોકોને નદીકાંઠાના અચલ પદાર્થ (વૃક્ષો વગેરે) ઊધી ખાજીએ જતાં દેખાય છે તેવી જ રીતે લંકામાં (વિષુવવૃત્તના પ્રદેશમાં) સ્થિર નક્ષત્રો પશ્ચિમ તરફ જતાં દેખાય છે) આર્યભટ્ટના આ શ્લોકમાં પૃથ્વીની ગતિનું રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે અને તે જ રહસ્ય હજાર વર્ષ બાદ કોપર્નિકસે યુરોપને કહ્યું !

यदि समा मुकुरोदरसंज्ञिभा भगवती धरणी तरणिः क्षितेः ।

उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन् किमु नरैरमरैरिव नेक्षते ॥

(પૃથ્વી જો અરીસાની જેમ સપાટ હોત તો ખૂબ દૂર અને ઉપર ફરનાર સૂર્ય જેવી રીતે દેવાને હંમેશા ફરતો દેખાય છે તેવો માનવાને પણ હંમેશા ફરતો દેખાવો જોઈએ.)

આવા શ્લોકો પરથી ભાસ્કરાચાર્યે પૃથ્વી ગોળ છે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય જ્યોતિષશાસ્ત્રીએ પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭૯૧૮ માઈલ કહ્યો છે. પણ બ્રહ્મગુપ્ત અને ભાસ્કરાચાર્યે તે અનુક્રમે ૧૫૮૧ અને ૧૫૮૧૬૬૬ યોજન છે એ ખૂબ પહેલાં જ કહેલું. (૧ યોજન એટલે કેટલા માઈલ એ માટે મતભેદ છે, પણ ૧ યોજનની બરાબર ૫ માઈલ એ મત પ્રમાણે ગણીએ તો ૭૯૦૫ માઈલ પૃથ્વીનો વ્યાસ સિદ્ધ થાય છે.) પૃથ્વીની આસપાસ ૫૦ માઈલ વાતાવરણ છે એમ અર્વાચીન તજ્જ્ઞો માને છે. ભાસ્કરાચાર્યે ‘ ભૂમે બહિર્દ્વાવિશયોજમાનિ ’ વાતાવરણ છે એ અનુમાનથી બતાવ્યું હતું.

ગુરુવાકર્ષણની શોધનું ક્રોય ન્યૂટનને આભારી છે એમ સર્વસામાન્ય લોકો માને છે અને તે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને આભારી છે. પણ ન્યૂટનના પહેલાં ભાસ્કરાચાર્યે એમના ‘ સિદ્ધાન્તશિરોમણિ ’ નામના ગ્રંથમાં ગુરુવાકર્ષણ વિશે સ્પષ્ટ કલ્પના આપી છે. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत्

स्वस्थं गुरुं स्वामिमुखं स्वशक्त्या ।

आकृष्यते तत् पततीव भाति

समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे ॥

આકર્ષણશક્તિસમગ્ન પૃથ્વી જ્યારે આકાશમાંથી વજનદાર વસ્તુને પોતાની શક્તિને કારણે પોતાની તરફ આકર્ષે છે ત્યારે તે વસ્તુ પડતી હોય એવું લાગે છે. (પરંતુ ખરી રીતે એ પડતી નથી, પણ પૃથ્વીની આકર્ષણ શક્તિને કારણે પૃથ્વી તરફ ખેંચાય છે.) આ શ્લોકમાં ચોથી લીટીમાં ‘ સમે સમન્તાત્ ક્વ પતત્વિયં ક્ષે ’—બધી તરફથી સમાન આકર્ષણે ખેંચાતી પૃથ્વી આકાશમાં કેવી રીતે પડે ?—આ લીટીમાં ફક્ત પૃથ્વી જ નહીં પણ બધા ગ્રહોમાં ગુરુવાકર્ષણશક્તિ છે એ સિદ્ધાન્ત ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યો છે.

મહેસૂરના ‘ રેશનેલિસ્ટ ’ એ અંગ્રેજી સાપ્તાહિકના સંપાદક શ્રી જી. આર. જોષીયરે ૨૮ જૂન ૧૯૫૨ના દિવસે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંશોધન વિદ્યાપીઠ (International Akademi of Sanskrit Research) નામની સંસ્થા સ્થાપિત કરી. શ્રી જોષીયર આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ ધરાવનાર વિદ્વાન છે.

ખ્રિષ્ટનની 'રોયલ સોસાયટી ઓફ લિટરેચર' અને ફ્રાન્સની 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ હિસ્ટોરિક'—સંસ્થાના એ સદસ્ય છે. એમણે મહેસૂરના ઇતિહાસ વિશે અંગ્રેજી અથવા લખ્યો છે અને યજુર્વેદના બે ખંડનું એમણે સંપાદન કર્યું છે. જોષીયર કુટુંબ ઈ. ૧૮૮૦થી સંસ્કૃત પ્રકાશન અને સંપાદન માટે મહેસૂરમાં પ્રસિદ્ધ છે આ સંસ્થાએ અપ્રસિદ્ધ અને દુર્લભ હસ્તલિખિતોનું પ્રકાશન કરવાનું નક્કી કર્યું છે. આ સંસ્થા તરફથી 'નારદશિલ્પશાસ્ત્રમ્' અને ભારદ્વાજકૃત 'યજ્ઞસર્વસ્વમ્'—એ બે શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યંત્રવિદ્યા વિશેના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થવાના છે એવું સામયિકોમાં આવ્યું હતું. 'નારદશિલ્પશાસ્ત્રમ્' માં શિલ્પ વિશેના ૮૩ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. એમાં ગામના દસ, નગરના ચૌદ, દુર્ગના પાંચ અને ગૃહના અનેક પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. એ ઉપરાંત પ્રાસાદ, સ્તંભ, દેવાલય, પ્રાકાર, ગોપુર, ગર્ભાગાર, મંડપ, પ્વજસ્તંભ, ગવાક્ષ વગેરેનું શિલ્પની દૃષ્ટિએ વર્ણન અને રચનાક્રમ આપ્યો છે.

ભારદ્વાજકૃત 'યજ્ઞસર્વસ્વમ્' ગ્રંથનાં ૪૦ પ્રકરણો છે. એમાં એક પ્રકરણ વિમાનવિદ્યાનું છે. એનાં ૫૦૦ સૂત્રો છે અને એના ઉપર બોધાનંદ યતીશ્વરની વિસ્તૃત ટીકા છે. એમાંનાં વર્ણનો જોઈએ તો અનેક જાતની યન્ત્રસામગ્રીથી સુસજ્જ એવાં વિમાન એમાં જોવા મળે છે. આક્રમણ માટે જો શત્રુનાં વિમાનો આસપાસ આવે તો એમના પર એક નલિકામાંથી અગ્નિવર્ષા કરીને એને બાળવા અથવા અતિશય વેગથી એમના ઘેરાવમાંથી નાસી છૂટવાની યુક્તિઓ એમાં આપેલી છે. વિમાનની રચનાનાં ૩૧ અંગો એમાં વર્ણવ્યાં છે. વિમાનનું શક્તિકેન્દ્ર એના મધ્ય ભાગમાં હોય છે અને જુદા જુદા વિભાગોને ચાલના આપનાર 'કિલી' એટલે ચાવીઓ એમાં વર્ણવી છે. બીજાનાં વિમાનોમાંનું સંભાષણ સાંભળવાનું યંત્ર, બીજાના વિમાનનું 'રૂપાકર્ષણ'—એટલે હાયાચિત્ર લેવાનું યંત્ર ઇલાદિનો એમાં નિર્દેશ છે.

આ 'યજ્ઞસર્વસ્વ' ગ્રંથનાં ફક્ત ચાર સૂત્રો અને એના પરની શ્રી બોધાનંદ યતીશ્વરની ટીકાની એક પ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં ઈ. ૧૯૧૮માં બેંગ્લોરના કે. બ્રહ્મર્ષિ સુબ્બારાય શાસ્ત્રી તરફથી આવી હતી. વડોદરા આવેલાં આ (ત્રોટક) ચાર સૂત્રો ટીકા અને ભાષાન્તરસહિત પચાસ પાનાંની એક પુસ્તિકા પ્રિયરત્ન આર્ષ નામના આર્યસમાજી વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રકાશિત કરી. જો એ ૫૦૦ સૂત્રોનું પુસ્તક ટીકા અને ભાષાન્તર સાથે સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય તો એની પૃષ્ઠસંખ્યા હજાર સુધી સહેજે જશે.^{૫૩}

ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રનું સંશોધન કરવાનું મહાન કાર્ય કે. રા. બ. વઝેએ આજીવન કર્યું છે. ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રમાં સમાવિષ્ટ થતા વિષયો તરફ જો આપણે નજર નાખીએ અને એના પ્રાચીન ગ્રંથો વિશે માહિતી મેળવીએ તો પ્રાચીન શાસ્ત્રોએ વિકસાવેલા એકંદરે સમગ્ર વિજ્ઞાનગ્રંથોની કેટલી સદીઓથી કેવી ધોર ઉપેક્ષા થઈ છે એનો ખ્યાલ આવશે.

શિલ્પશાસ્ત્રમાં ધાતુખંડ, સાધનખંડ અને વાસ્તુખંડ—એમ ત્રણ ખંડ છે અને કુલ નવ ઉપશાસ્ત્ર છે. એમાં બત્રીસ વિદ્યા અને ચોસઠ કલાનો અંતર્ભાવ થાય છે. 'શિલ્પ' શબ્દની વ્યાખ્યા બૃહુ ઋષિએ આ પ્રમાણે કરી છે —:

નાનાવિધાનાં વસ્તુનાં યંત્રાણાં કલ્પસંપદામ્ ।

ધાતુનાં સાધનાનાં ચ વાસ્તુનાં શિલ્પસંજ્ઞિતમ્ ॥

૫૩ નારદશિલ્પ અને યજ્ઞસર્વસ્વ એ બે હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંબંધી માહિતી શ્રી ગ. વિ. કેતકરના લેખ (સાપ્તહિક રાષ્ટ્રશક્તિ નાગપુર, ઓક્ટોબર ૧૯૫૨) માંથી લીધી છે.

(જુદી જુદી જાતની વસ્તુ, યંત્ર, યુક્તિ, ધાતુ, સાધન ઘર, નગર વગેરેને શિલ્પ એ સંજ્ઞા આપી છે.)

આ વ્યાખ્યા મુજબ શિલ્પશાસ્ત્રની ઉપર બતાવેલી વ્યાપ્તિ યોગ્ય છે. શિલ્પશાસ્ત્રની વિસ્તૃત માહિતી અહીં આપવી શક્ય નથી !

કે. રા. બ. વહેંચે ૧૯૨૮માં શિલ્પશાસ્ત્ર, વિશેના પ્રાચીન ગ્રંથોની એક સૂચી તૈયાર કરી હતી. એ સૂચી હજી અપ્રકાશિત જ છે. અને પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રની ગ્રંથોની દૃષ્ટિએ કેટલી મોટી વ્યાપ્તિ છે એ સમજવા માટે એ મહત્વની છે. તેથી એ વિષયના જિજ્ઞાસુઓએ એનું પ્રકાશન અને એના આધારે સંશોધન કરવું જોઈએ. કે. રા. બ. વહેંચે ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક સંકલિત કરેલી આ શિલ્પશાસ્ત્રની સૂચીના ગ્રંથોનો જો સારાંશ પ્રગટ થાય તો પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રાચીન ભારતમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ હતી એનો ખ્યાલ આવશે.

મધ્યકાલમાં લાંબા સમય સુધી સંસ્કૃતશાસ્ત્ર, પંડિતોએ પોતાનો વ્યાસંગ ફક્ત કાવ્ય, વેદ, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાણ અને વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રો પૂરતો જ મર્યાદિત કર્યો હતો. આધુનિક પરિભાષામાં જે વિજ્ઞાન કહેવાય છે એવા પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન જ નહીં, પણ અધ્યયન પણ લગભગ બંધ જ હતું, તો નવા ગ્રંથનું નિર્માણ તો ક્યાંથી થાય ! પરંપરાગત વિજ્ઞાન આજ સુધી ચાલુ હતું; પણ એ વિશેનું વાસ્તવ્ય લગભગ લુપ્ત થયું હતું. પાશ્ચાત્યોના નવા વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી સર્વસામાન્ય જનતા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ હતી. એમની વિદ્યાનું ગુણવર્ણન અને સાથેસાથે પરંપરાગત સંસ્કૃતવિદ્યાનું દોષદર્શન એઓ કરાવવા લાગ્યા. એને કારણે સમાજની અસ્મિતા લુપ્ત થાય એવી ભયંકર પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ. આવા સંજોગોમાં પાશ્ચાત્યોની આ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોનું રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રોનું, એમના શાસ્ત્રોના ઘણા સિદ્ધાન્તોનું મૂળ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ વગેરે પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાંથી શોધી કાઢીને એ હકીકત સમાજ સમક્ષ લાવવામાં ઘણા સંસ્કૃત પંડિતો વ્યથિત થયેલા દેખાય છે. ડૉ. શ્રી. વ્યં. કેતકરે એમના જ્ઞાનકોશમાં પાશ્ચાત્યોની એલોપથીનું મૂળ આયુર્વેદમાં જ છે એ વ્યવસ્થિત રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. સમીક્ષાયક્ષવર્તી પં. મધુસૂદન ઝોઝાએ પોતાનું સમગ્ર જીવન વેદોની વૈજ્ઞાનિકતા સિદ્ધ કરનારા મહાન ગ્રંથોના નિર્માણ માટે સમર્પિત કર્યું. આવી જાતના અભ્યાસને માટે ખરી પ્રેરણા મહર્ષિ દયાનંદે આપી. એમના આર્યસમાજના ઘણા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો આ દિશામાં અખંડ પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે અને આજે પણ એમનો એ જ અભ્યાસ ચાલુ છે. 'Hindu Chemistry' ગ્રંથ દ્વારા આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયે ભારતીય રસાયનશાસ્ત્રની સર્વાંગીણ પ્રગતિનો પુરાવો ઉપલબ્ધ કર્યો છે.

રાવ બહાદુર વહેંચે શિલ્પશાસ્ત્ર વિશેનું સંશોધન કરીને એ વિષય પર સંસ્કૃતમાં કેટલી વિપુલ ગ્રંથ-સંપત્તિ છે એનો આજો ખ્યાલ સૌ પ્રથમ આપ્યો.

આવી જાતના પ્રયત્નો સતત ચાલુ હતા છતાં પોતાની અપૂર્ણતા માટે બધા ભારતીયોના મનમાં હમેશાં દુઃખ રહેતું. આજનું વિકસિત વિજ્ઞાન પોતાની ભાષામાં શીખવવા માટે આપણી પાસે પારિભાષિક શબ્દ-સંપત્તિ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ નથી એ જાણીને નવા પારિભાષિક શબ્દકોશ તૈયાર થવા લાગ્યા.

નાગપુરના શિલ્પ-શાસ્ત્રના વ્યાસંગી શ્રી. ગો. ગો. જ્ઞેશીના સંગ્રહની સૂચિ શ્રી વહેંચે તૈયાર કરી છે તેમાં અન્ય માહિતી આપી છે

૯.૭.૩૬ નાગપુરના શિલ્પ-શાસ્ત્રના વ્યાસંગી શ્રી. ગો. ગો. જ્ઞેશીના સંગ્રહની સૂચિ શ્રી વહેંચે તૈયાર કરી છે તેમાં અન્ય માહિતી આપી છે

વૈજ્ઞાનિક વિષયો પર પોતાની ભાષામાં લેખન થવું જોઈએ એવી ભાવના ૧૯મી સદીમાં સૌ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી દેખાય છે. જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિક વિષયો પર મરાઠીમાં ઈ. સ. ૧૯૧૭ સુધીમાં ૫૪૨ પુસ્તકો લખાયાં હતાં એવું મહારાષ્ટ્ર સરકારની ગૈરમાસિક યાદી પરથી દેખાય છે. ત્યારબાદ ૧૯૨૪ થી ૧૯૩૪ના દશ વર્ષના ગાળામાં સ્થાપત્યવિદ્યા, આરોગ્યશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર-એ વિષયો પર કુલ ૧૨ પુસ્તકો (યન્ત્રવિદ્યા પર એકે પણ નહીં) લખાયાનો નિર્દેશ આ યાદીમાં છે. ઈ. સ. ૧૮૪૦ દરમ્યાન મરાઠીમાં નવા વૈજ્ઞાનિક વિષયો પર અનુવાદિત પુસ્તકો લખાયાં. શરૂમાં કર્નલ જર્વિસ, મિ. ખેલ જેવા અંગ્રેજોએ શાસ્ત્રીપંડિતોની સહાયથી એ પુસ્તકો લખ્યાં. એમાંનું જ્ઞાન અંગ્રેજોનું હતું અને માત્ર ભાષા શાસ્ત્રીપંડિતોની હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૩માં 'ક્ષેત્રતત્ત્વદીપિકા' નામનું પહેલું આધુનિક ભૂમિતિશાસ્ત્ર વિશેનું પુસ્તક ઈલાતુરના રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ લખ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં યોગધ્યાન મિશનનું એ જ નામનું ખીજુ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું. નવા અભ્યાસક્રમમાં ગણિત આવશ્યક વિષય હતો તેથી એ જ શાસ્ત્રીય વિષય પર મરાઠીમાં પુસ્તકો શરૂઆતમાં નિર્માણ થયાં. ઈ. સ. ૧૮૪૮માં કર્નલ જર્વિસનું ખીજગણિત એ મરાઠીમાં શાસ્ત્રીય વિષય પર લખાયેલું પહેલું પુસ્તક ગણાય છે. એ પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૩૫માં મિ. ખેલે (નારાયણશાસ્ત્રી જોષીની મદદથી) 'શિલ્પવિદ્યા' નામનું યંત્રશાસ્ત્ર વિશેના છૂટાછવાયા નિબંધોનું એક પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું હતું.

સંસ્કૃત ચંદ્રિકામાં 'વિજ્ઞાનકુસુમાર્નિ'એ શીર્ષક હેઠળ આપ્તાશાસ્ત્રી રાશિવેડકરે કેટલાક જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી વૈજ્ઞાનિક માહિતી આપવાની શરૂઆત કરી. 'સહૃદયા' પત્રિકામાં 'પાશ્વાત્યશાસ્ત્રસાર:' એ શીર્ષકથી આધુનિક શાસ્ત્રીય વિષયો પર અનેક વિદ્વાનોના લેખ આવતા હતા. 'સનાતનભૌતિકવિજ્ઞાનમ્' ૫૫ પુસ્તકમાં મહેસૂરના સી. સી. વેંકટરમણાચાર્યે કરેલું પ્રાચીન વિજ્ઞાન વિશેનાં પુસ્તકોનું સમાલોચન છે. આયુર્વેદ વિશેના કેટલાક ગ્રંથોનો નિર્દેશ પહેલાં આવી ગયો છે. વૈજ્ઞાનિક વિષયો પર કેટલીક વાર પ્રસિદ્ધ થતી કથા અને કવિતા સંસ્કૃત સામયિકોમાં વાંચવા મળે છે. ડૉ. રાધવને સાહિત્ય એકેડમીના 'Contemporary Indian Literature' ગ્રંથના સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશેના લેખમાં^{૫૬} સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકાના 'માનવપ્રજાપતીયમ્' ૫૭ ૧૬૦ શ્લોકોનું રવીન્દ્રકુમાર શર્માનું કાવ્ય અને અયોધ્યાના 'સંસ્કૃતમ્' સાપ્તાહિકના વંશજોપાલશાસ્ત્રીની 'ચેતના ક્વાસ્તે' ૫૮ અને 'શુકલોકયાત્રા' ૫૯ એ બે કથાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

'માનવપ્રજાપતીયમ્' ખંડકાવ્યમાં એક છુદ્ધિમાન યુવક વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે જર્મની જાય છે. વિદ્યાભ્યાસ પતાવીને પાછા ફર્યા બાદ વિજ્ઞાનના નવા જ્ઞાનના આધારે પોતાની ઇચ્છા મુજબ એક સજીવ સ્ત્રીદેહ નિર્માણ કરવાનો પ્રયોગ કરે છે. એ પ્રયોગમાં તે શરૂઆતમાં સફળ થાય છે, પણ પાછળથી એને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એ રીતે વિજ્ઞાનનું વૈયથ્ય આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. ચેતના ક્વાસ્તે નામની કથામાં કવિએ જીવનું અધિષ્ઠાન શોધવાની બાબતમાં વિજ્ઞાનની અસમર્થતા બતાવી છે. વૈજ્ઞાનિક વિષય પર સંસ્કૃતમાં નવું લેખન થશે ત્યારે થશે, પણ હમણાં જૂનું વૈજ્ઞાનિક વાઙ્મય પ્રકાશિત કરવાની ખૂબ જરૂર છે.

૫૫ ઈ. સ. ૧૯૩૯માં મહેસૂરથી પ્રકાશિત

૫૬ પ્રકરણ ૨૧ જુઓ

૫૭ ઈ. સ. ૧૯૪૭ ફેબ્રુઆરીનો અંક

૫૮ સંસ્કૃતમ્ ૨૦-૩-૫૬

૫૯ ૧૭-૪-૫૬

અ ૫૬

સામયિકોનું સાહિત્ય

આ નિબંધના પૂર્વાર્ધમાં સામયિક સાહિત્ય વિશે એક પ્રદીર્ઘ પ્રકરણ લખ્યું છે અને એમાં સંસ્કૃત સામયિકો સંબંધી શક્ય એટલી વધુ માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મરાઠીમાં પહેલું સામયિક ‘દર્પણ’ અને સારળાદ નેટિવ ઓપિનિયન અને ઇન્દુપ્રકાશનું સ્વરૂપ મરાઠી અને અંગ્રેજી એવું મિશ્ર હતું. નવા નવા અંગ્રેજી ભણેલા મરાઠી માણસો કોઈપણ વાત મરાઠીમાંથી સમજવા માટે તૈયાર ન હતા. રાજ્યકર્તાઓને કાંઈપણ સમજાવવું હોય તો તે અંગ્રેજીમાં કહેવું વધુ સહેલું હતું. મરાઠી સામયિકોને જાહેરખબરોની આવક ન હોવાથી તેઓ અલ્પજીવી નીવડતા હતા. મરાઠી જેવી ઉદ્યોગમુખ્ય ભાષાના સામયિકોની શરૂઆતમાં જે આવી સ્થિતિ હોય તો સંસ્કૃત જેવી હાસાલિમુખ્ય ભાષાનાં સામયિકોનું તો શું કહેવાય? સંસ્કૃત ભાષા માટે સમાજની આજની ઉદાસીનતા જોઈએ તો શરૂઆતના સમયમાં એની અવસ્થા આજના કરતાં સારી હતી એમ જ કહેવું જોઈએ. એ સમયે સંસ્કૃત વાચકોની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં હતી અને એઓ સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. અન્ય ભાષાના સામયિકો વગેરેની સંખ્યા નજીવી હોવાથી સ્પર્ધાનો કાંઈ ખાસ પ્રશ્ન ન હતો. નવી માહિતી માટે તે સમયમાં કાંઈ ખાસ ઇતેજરી પણ ન હતી. સુંદર લેખ, કથા, કવિતા, ક્રમશઃ પ્રકાશિત થનારી નવલિકા, વૈજ્ઞાનિક માહિતી, સામાજિક અને રાજકીય વિષયો સંબંધી તજજ્ઞોના મંતવ્ય માટે તે સમયનો વાચકવર્ગ વિશેષ ઉત્સુક હતો. વાચકોની આવી ઇતેજરી સંતોષવાની મહત્ત્વની કામગીરી સંસ્કૃત સામયિકોએ હંમેશાં બજાવી છે. અને એમાંથી જ ‘આધુનિક’ તરીકે લેખાતા વાઙ્મયપ્રકાર અને વિચાર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવિષ્ટ થયા છે. નવા યુગના રાષ્ટ્રીય વિચારોને સામયિક સાહિત્યે જન્મ આપ્યો છે. અને એના દ્વારા જ નિબંધ નામક નવો લેખનપ્રકાર પ્રચલિત થયો. જૂની, આલંકારિક, શબ્દોના આડંબરવાળી પણ અલ્પાર્થક અને મંદાશયયુક્ત લલિત લેખનશૈલીને નવો વળાંક આપવાનું કામ સામયિક સાહિત્યે જ કર્યું છે. તાત્પર્ય એ જ છે કે સામયિકોએ સંસ્કૃતની આ સમૃદ્ધિ નવી ગદ્ય-લેખનશૈલીને જન્મ આપ્યો, એનું પોષણ કર્યું અને વાચકોની અભિરુચિ પ્રમાણે લેખનશૈલીને નવો મોડ આપ્યો. ધણી નવા લેખકો નિર્માણ કરવાનું કાર્ય સામયિકોએ જ કર્યું છે. સંસ્કૃતની જેમ જ બધા પ્રાદેશિક સાહિત્ય ઉપર સામયિક સાહિત્યે ખૂબ મોટો સંસ્કાર કર્યો છે. જે અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કને કારણે સંપૂર્ણ ભારતીય સાહિત્ય પર સમગ્ર રીતે પરિણામ થયેલો દેખાય છે તે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ સામયિકસાહિત્યે મોટું પરિવર્તન કર્યું છે. ૧૯મી સદીના અંગ્રેજી વાઙ્મયના ઇતિહાસ વિશે સેંટ્સબરી લખે છે કે—

“ In the quality of miscellaneous writing, as well as in the facilities given to such writing by its (i. e. 19th century's) special growth, some would say of its special fungus of the periodicals, it (i. e. the 19th century) rises to the first class.” “ The change of the style in prose is undoubtedly as much the leading feature of the 19th century, as is in poetry the change in thought and outlook.” “ It (i. e. the century) may be said to have been connected with the growth of the essay and the popularity of the periodicals ” (PP 483)

સેંટ્સબરીએ ૧૯મી સદીના અંગ્રેજી સાહિત્ય માટે જે કહ્યું છે તેવી જ રીતે સંસ્કૃતનાં સામયિકો અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનું અસાધારણ લક્ષણ છે એવું કહેવાનું મન થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની બધી

આધુનિકતા સામયિકોમાંથી જ આવી છે. એમાંના થોડા ભાગના લેખનને ગ્રંથના રૂપમાં નવો સંસ્કાર મળ્યો. મોટા ભાગનું આધુનિક સ્વરૂપનું સંસ્કૃત લેખન હજી પણ સામયિકોમાં જ પડ્યું છે. ઉદ્યાસ્ત પામેલાં ધણાં સારાં સામયિકો આજે શોધ્યાં જડતાં નથી. આપાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર જેવા યુગપ્રવર્તક લેખકના લેખોનો સંગ્રહ હજી પણ પ્રકાશિત થઈ શક્યો નથી. સંસ્કૃત હસ્તલિખિતોનું મુદ્રણ જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખૂબ જરૂરી કામ છે, તેટલું જ આ સામયિકોમાં વેરવિખેર પડેલા આ સાહિત્યને વિષયાનુસાર ગ્રંથરૂપમાં એકત્રિત કરવું આવશ્યક છે. તેવી જ રીતે ખીજી ભાષાઓની જેમ રાજકારણ, શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાનસાહિત્ય, હુન્નરઉદ્યોગ, સંગીત વગેરે જુદા જુદા વિષયોનાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સામયિકો આજે નિર્માણ થયાં છે, એવાં જ સામયિકો ભલે ઓછાં પાનાનાં હોય તો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિર્માણ થાય એવા સંજોગો સ્વતંત્ર ભારતના શાસને નિર્માણ કરવા રહ્યા. સંસ્કૃતજ્ઞોએ આજ સુધી બધી રીતે ત્યાગતપસ્યા કરીને સર્વાનુમતે મહત્ત્વની સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રભાષાની સેવા કરી છે, અને એના પોષણ માટે એમણે ખરેખર પોતાનું લોહી રેડ્યું છે. ધણાં કારણોને લીધે પરિસ્થિતિ વધુ કપરી બની છે છતાં સંસ્કૃતની સેવા એ જ રાષ્ટ્રસેવા-ધર્મસેવા-સંસ્કૃતિસેવા તરીકે ગણીને ઘણી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ આજની પરિસ્થિતિમાં પણ જુદી જુદી ભતનું કાર્ય કરી રહી છે તેથી હતાશ થવાની જરૂર નથી. દરેક સંસ્કૃતજ્ઞ અને સંસ્કૃતાભિમાની વ્યક્તિ આજે એ હકીકત ખૂબ સારી રીતે જાણે છે કે પૌરસ્ત્યો અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનાં જે સ્તુતિસ્તોત્રો ગાયાં છે તે જ સ્તુતિસ્તોત્રો આપણે વારંવાર ગાવાથી આજના ગતિમાન યુગમાં સંસ્કૃત ચાલશે નહીં. વર્તમાન સમયની એક વ્યવહારક્ષમ ભાષા બનાવવા માટે એને નવું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ, એનું નવું ઘડતર થવું જોઈએ. પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને પ્રકારનું સાહિત્ય એમાં નિર્માણ થવું જોઈએ. સભાસંમેલનમાં અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકે તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. સંસ્કૃત સંબંધી જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપન કરીને જનજાગૃતિ માટે એમાં સમ્મેલનો થવાં જોઈએ. સંસ્કૃત શીખવવાની નવી સુગમ પદ્ધતિ પ્રચલિત કરવી જોઈએ અને એ પદ્ધતિને મદદરૂપ થાય એવાં બાલોપયોગી અને શાલોપયોગી પુસ્તકો તૈયાર થવાં જોઈએ. શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદ કરીને નવાં પુસ્તકો તૈયાર થવાં જોઈએ અથવા કાલિદાસ વગેરે જેવા મહાન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોના અથવા શંકરાચાર્ય જેવા અલૌકિક દાર્શનિકોના ગ્રંથો પર વ્યાખ્યાનો આયોજિત કરીને સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ સંસ્કૃત જ્ઞાનના અભાવે અર્ધશિક્ષિત રહેલી આ વર્તમાન પેઢીને સમજાવવું જોઈએ. સંપૂર્ણ ભારતને સમાન અને નવા યુગને આવશ્યક એવા નવા શબ્દોનું સર્જન કરવાની શક્તિ ફક્ત સંસ્કૃત ભાષા જ ધરાવે છે. તેમાં નવા સુંદર શબ્દો નિર્માણ કરીને એનો ઉપાયોગ પ્રાદેશિક ભાષાની શુદ્ધિ માટે અને એમાં એકરૂપતા સાધવા માટે થવો જોઈએ. જૂના શ્રેષ્ઠ નાટકકારોએ લખેલાં શાકુન્તલ, મૃચ્છકટિક, વેણીસંહાર વગેરે જગન્માન્ય નાટકોનો પ્રયોગ આજે પણ નાટ્યશાસ્ત્રાનુસાર રંગમંચ પર થવો જોઈએ. જૂના હસ્તલિખિતોનું સંરક્ષણ, સંશોધન અને પ્રકાશન કરીને એ ગૂઢ વિદ્યાધન બધામાં વહેંચાવું જોઈએ, પ્રકાશિત થવું જોઈએ. સંસ્કૃતના ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરનારા વિદ્વાનો આજે એનાં આવાં જુદાં જુદાં પાસાઓ માટે સભાન બન્યા છે.

આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારી ઘણી સારી સંસ્થાઓ આજે ખૂબ ઝડપથી પોતાનું કાર્ય વધુ વિસ્તૃત કરી રહી છે. આ ભતનું કાર્ય કરનારી ભારતની કેટલીક પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓનો પરિચય અહીં આપીએ તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

ભારતીય વિદ્યાલયન

આ સંસ્થા તરફથી સંસ્કૃતના અધ્યાપન માટે ઈ. સ. ૧૯૩૯માં મુંબાદેવી સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૯૪૬થી આ મહાવિદ્યાલયનું કાર્ય વિશેષ ગતિથી શરૂ થયું. ચૌદ શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રી, આચાર્ય જેવી ઉચ્ચ પરીક્ષાઓના અધ્યયનની વ્યવસ્થા આ મહાવિદ્યાલય તરફથી કરવામાં આવી છે. આવી ઉચ્ચ કક્ષાની પરીક્ષાઓને કેટલાંક વિશ્વવિદ્યાલયોની માન્યતા મળી છે. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં સરેરાશ અઢીસો ‘આચાર્ય’ અને તેટલા જ ‘શાસ્ત્રી’ આ વિદ્યાલયમાંથી ઉતીર્ણ થયા છે. ઈ. સ. ૧૯૩૯માં ‘મુંબાલાલ ગોયંકા સંશોધન મંદિર’ ભારતીય વિદ્યાલયન તરફથી શરૂ થયું. મહારાષ્ટ્રની એક ખ્યાતનામ સંસ્થા તરીકે મુ. ગો. સંશોધન મંદિર ઓળખાય છે. આજ સુધીમાં ૨૪ ગ્રંથોનું સંશોધન અને પ્રકાશન આ સંસ્થાએ કર્યું છે. ‘ભારતીયવિદ્યા’ નામની વિદ્વન્માન્ય સંશોધન પત્રિકા ભા. વિ. તરફથી નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. એમાં સંસ્કૃત વિશેના લેખો ક્રમશઃ પ્રકાશિત થાય છે. ઋગ્વેદના ૭મા મંડળનું સમાલોચન અને સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા સાથે અંગ્રેજી ભાષાન્તર, પૃથ્વીચંદ્રકૃત ‘ન્યાયપ્રકાશઃ’ એ ન્યાયશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથ વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ભારતીય વિદ્યાલયનની ‘ગીતામંદિર’ સંસ્થા તરફથી પરીક્ષાઓ અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા ગીતાનો પ્રસાર કરવાનું કાર્ય હંમેશાં ચાલુ હોય છે. સંસ્કૃતવિશ્વપરિષદનું અને તેની પ્રાથમિક પરીક્ષાનું સંચાલન ભા. વિ. તરફથી જ થાય છે. પરિષદની પરીક્ષાનાં સેંકડો કેન્દ્રો આખા દેશમાં સ્થાપવામાં આવ્યા છે. પરીક્ષોપયોગી સહેલાં પુસ્તકો લવન તરફથી પ્રકાશિત થયાં છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સંસ્કૃતનિષ્ઠાનું ભારતીય વિદ્યાલયન એક ઉત્તમ પ્રતીક છે. રાજકારણનો વ્યાપ સાચવીને ગ્રેમણે આ જે સાંસ્કૃતિક કાર્ય કર્યું છે એવું ભારતના ખીજા કોઈ પણ રાજકીય નેતાએ કર્યું નથી.

સ્વાધ્યાય મંડલ (કિલ્લા પારડી)

વેદવેદાંગનું મૌલિક સંશોધન કરીને સંસ્કૃત સંબંધી સમીક્ષાત્મક લેખન કરનારા અદિતીય લેખક તરીકે પં. મધુસૂદનજી ઓઝાનો પરિચય અમે આ ગ્રંથમાં આપ્યો છે. સ્વાધ્યાય મંડલના સંસ્થાપક અને સંચાલક વેદમૂર્તિ પંડિત શ્રી દા. સાતવળેકરનું વેદ વિશેનું કાર્ય પણ ખૂબ મહાન છે. એમનો સ્વતંત્ર પરિચય અમે આ ગ્રંથમાં આપ્યો નથી; એનું કારણ એ છે કે એમનું લેખન ભલે સંસ્કૃતનિષ્ઠ હોય પણ એ સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલું નથી. (સંસ્કૃતનિષ્ઠ અન્ય ભાષીય વાઙ્મય અને એના લેખક એક સ્વતંત્ર પ્રબંધનો વિષય છે.) કોષ્ટ દરબજના ચિત્રકાર, હિન્દી લેખન માટે મહાત્મા ગાંધી પારિતોષક મેળવનારા, તેજસ્વી વક્તા, એક આદર્શ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યકર્તા, ‘પુરુષાર્થબોધિની’ એ નામની ગીતા પરની અભિનવ ટીકાના લેખક, ચારે વેદની ‘દેવતસંહિતા’ ગ્રંથિત કરનારા ‘આધુનિક વેદવ્યાસ’ ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ પં. સાતવળેકરનું વ્યક્તિગત જીવન એ જ એક મહાન સંસ્થા છે. સ્વાધ્યાય મંડલ સંસ્કૃત ભાષાના અને વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે સતત ક્રિયાશીલ છે. જેણે સમાજના અત્યંત નીચલા વર્ગ સુધી કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર્યું છે એવી આ સંસ્થા જેવી સંસ્કૃત પ્રચારનું કાર્ય કરનારી ખીજા કોઈ સંસ્થા ભારતમાં નથી. સ્વાધ્યાય મંડલ તરફથી ‘પુરુષાર્થ’ (મરાઠી) ‘વૈદિક વર્ગ’ (હિન્દી) અને ‘વેદ સંદેશ’ (ગુજરાતી) એમ ત્રણ માસિક પત્રિકાઓ ચાલે છે. આ ઉપરાંત વેદપરિચય, વેદપ્રવેશ, વેદપ્રાસ, વેદવિશારદ, વેદપારંગત વગેરે વેદ વિશે સ્વતંત્ર પરીક્ષાઓ સ્વાધ્યાય મંડલ તરફથી લેવાય છે. ચારે વેદનું સટીક અને અનુવાદ સહિત મુદ્રણ કરીને ખૂબ ઓછી કિંમતમાં એનો સાર્વજનિક પ્રચાર કરવાનું અજૂતપૂર્વ કાર્ય આ મંડલ કરે છે. ‘સંસ્કૃત સ્વયંશિક્ષક’ નામનાં છાત્રોપયોગી ૨૪ ક્રમિક પુસ્તકો પંડિતજીએ પોતે

લખ્યાં છે. આજ સુધી આ પુસ્તકમાળાની ૨૫ આવૃત્તિઓ નીકળી છે. એ પરથી એની ઉપયુક્તતા ધ્યાનમાં આવશે. એ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરીને એકદરે ૧૨૦૦ કેન્દ્રોમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોય છે. સ્વાધ્યાય મંડલની પરીક્ષા આપનાર લગભગ ૪૦ હજાર કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓએ આ પુસ્તકમાળાનો ઉપયોગ કર્યો છે. શાળાપંચોગી અને બાળાપંચોગી સંસ્કૃત પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કાર્ય છેલ્લાં ૫૦-૬૦ વર્ષમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થયું છે. આ જ પ્રયત્નોમાંથી સંસ્કૃતમાં બાળવાક્ય નિર્માણ થયું છે. આ બાળવાક્ય સરળ અને સુખોદી ભાષામાં વ્યાકરણના નિયમો, રામાયણ, ભારત વગેરે ગ્રંથોમાંની સહેલી વાર્તાઓ, સુખોદી સુભાષિતો ક્યારેક સંવાદ વગેરેથી સભર છે. સચિત્ર બાલવાક્ય સંસ્કૃતમાં નહીંવત છે.

ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂના

આ સંસ્થાએ મહાભારતનું પાઠભેદ સાથે પ્રકાશન કર્યું છે. એ કારણે આ સંસ્થા સમગ્ર ભારતમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી આર. ડી. કરમરકરે સંપાદન કરેલા ‘વાશ્વમેષિક’ અને વલ્લભદેવની ‘સુભાષિતાવલિ’ એ બે ગ્રંથો તેમ જ આ સંસ્થાના પ્રમુખ કાર્યકર્તા ડૉ. રા. ના. દાંડેકરે સંપાદન કરેલા ‘શત્યપર્વ’-એ ત્રણ ગ્રંથો આ સંસ્થાએ હમણાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પૂનાની ડેક્કન કોલેજ તરફથી સંશોધન કાર્ય ઉપરાંત ‘કોશ’ બનાવવનું મહાન કાર્ય ચાલુ છે. એ માટે સંસ્કૃતના જુદા જુદા વિષયો પરના સરાસરી ૫૦૦ મહત્વના ગ્રંથોની શબ્દની દૃષ્ટિએ ચકાસણી આ કોશ વિભાગે કરી છે. ચાન્દ્રવ્યાકરણ અને વાક્યપદોયમ આ બે વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથો ડેક્કન કોલેજ તરફથી મુદ્રિત થયા છે.

વિશ્વેશ્વરનાથ વૈદિક સંશોધન સંસ્થા

આ સંસ્થાએ અત્યાર સુધીમાં ‘વૈદિકપદકોશ’ અને અથર્વવેદના પ્રથમ ભાગનું સાયણ ભાષ્ય પ્રકાશિત કર્યું છે. ઋગ્વેદની માધવ સ્કંદવર્મ, ઉદ્દગીથ અને મુદ્દગલની ટીકા, ‘અથર્વવેદના બીજા ભાગનું સાયણ ભાષ્ય’, ‘નિઘણ્ટુનિર્વચન’, કલ્હણની ‘રાજતરંગિણી’ (જોનરાજ, શ્રીવર અને શુકની ટીકા સાથે) વગેરે ગ્રંથો ટૂંક સમયમાં જ આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થશે.

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર (વડોદરા)

મહત્વનાં અપ્રકાશિત હસ્તલિખિતોનું સંશોધન અને પ્રકાશન કરવું એ આ સંસ્થાનું મુખ્ય કાર્ય છે. આ પ્રકાશન જુદી જુદી ગ્રંથમાળામાં થતું હોય છે. આજ સુધી આ ‘માળાઓ’માં ૧૩૫ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયા છે. ઈ. સ. ૧૯૬૦-૬૧ દરમિયાન ‘વાલ્મીકિ રામાયણ-પાદાનુક્રમ, ભાગ-૧’-(સંપાદક પ્રા. જી. એચ. ભટ્ટ), સોમશ્વરકૃત ‘હલ્લાષ્ટક’-(સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી અને શ્રી ભોળીલાલ સાંડેસરા), ‘સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર’-(સં. પ્રા. યુ. પી. શાહ), ‘સંસ્કૃતવ્યાકરણકોશ’ (સં. પ્રા. કે. વી. અબ્યંકર) એ મહત્વના ગ્રંથો આ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત થયા છે. આ ઉપરાંત ‘વંશેષિકસૂત્રમ્’ (ચન્દ્રાનંદ વૃત્તિ સહિત) ‘ઘૃતસ્વામિભાષ્યમ્’ (દ્વિતીય ભાગ), ‘વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમ્’ (દ્વિતીય ભાગ), ‘માનસોલ્લાસઃ’ (તૃતીય ભાગ)-આ ગ્રંથોનું મુદ્રણ આ સંસ્થા તરફથી થયું છે. ‘વાલ્મીકિરામાયણ’નું જુદા જુદા પાઠભેદ સાથે પ્રકાશન કરવાનું મહત્વનું કામ કર્યું છે અને હવે વિષ્ણુપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કામ ચાલુ છે.

આવી રીતે સંસ્કૃત ભાષા અને વિદ્યાના સંરક્ષણ માટે વિવિધ દિશામાં કાર્ય કરનારી ઘણી નાની-મોટી સંસ્થાઓ છે એમાંથી થોડાંક નામ નીચે આપ્યાં છે :

ગુર્જરાજ્ય સંસ્કૃત સમ્મેલનમ્, મોલાભાઈ જેસીંગભાઈ વિદ્યાસંસ્થા (અહમદાબાદ); અ. મા. સંસ્કૃત પરિષદ (લખનઝ); સંસ્કૃત વિદ્વત્સભા (વડોદરા); મિથિલા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (દરમંગા), શ્રી દ્વારિકા શારદાપીઠ (દ્વારકા); ઇન્ડો એશિયાટિક સોસાયટી (કલકત્તા); રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન સંસ્થા (જોધપુર); સિન્દિયા પ્રાચ્યવિદ્યાલય (ઉજ્જયિની); શ્રીરામકૃષ્ણમિશન શારદાપીઠ (બેલુર); સંસ્કૃત વિદ્યાસમિતિ (મ્હૈસૂર); ભારતીય વિદ્યા સંસ્થા (દિલ્લી); વડ્ડગીયબ્રાહ્મણસમાધિદ્યાલય (કલકત્તા); અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સમ્મેલન (દિલ્લી), ગુરુકુલ કાંગડી વિશ્વવિદ્યાલય (હરિદ્વાર); બ્રાહ્મણ સભા (મુંબઈ), કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી સંશોધન સંસ્થા (મદ્રાસ); ગુરુકુલ વિશ્વવિદ્યાલય (વૃન્દાવન); સંસ્કૃત શિક્ષણ સમિતિ (મદ્રાસ); સંસ્કૃત ભાષા પ્રચારિણી સભા (નાગપુર); મોસલા વેદશાસ્ત્ર મહાવિદ્યાલય (નાગપુર) ઇત્યાદિ.

આવી સેંકડો નાની મોટી સંસ્થાઓ છે, જે વર્ષોથી કાર્ય કરે છે. સાહિત્ય અકાદમી અને આકાશવાણી એ બે માધ્યમો દ્વારા કેન્દ્રીયશાસન, અને કાલિદાસોત્સવ, સંસ્કૃત નાટ્યસમ્મેલન જેવા નૈમિત્તિક ઉત્સવો દ્વારા પ્રાદેશિક શાસન અત્યંત અદ્ય પ્રમાણમાં સંસ્કૃત ભાષાને ઉત્તેજન આપવા માટે થોડી ઘણી સહાય આપે છે.

ઉપર જે થોડી સંસ્થાઓનો નિર્દેશ કર્યો એ જાતની સંસ્થાઓ કરતાં જુદી પદ્ધતિથી અને વિશિષ્ટ ધ્યેયથી પ્રેરાઈને નિઘાપૂર્વક કામ કરનારી સંસ્કૃત શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે વારાણસીની વલ્લભરાજ શાલિગ્રામ સાંગવેદ વિદ્યાલયને ગણાવી શકાય. વારાણસી નગરી ખૂબ પ્રાચીન સમયથી સંસ્કૃત વિદ્યાની રાજધાની તરીકે ગણાય છે. સેંકડો વર્ષોથી પ્રાચીન પરંપરાનુસાર શિક્ષણ મેળવીને પ્રગટ પંડિતો આ નગરીમાં નિર્માણ થયા. એમાંના ઘણા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને કારણે ભારતદેશની કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર વેદોના સાંગ અધ્યયન કરવાના હેતુથી ઈ. સ. ૧૮૯૯માં ધર્મપ્રાણ પં. લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિડની પ્રેરણાથી અને એમના જ માર્ગદર્શન હેઠળ વારાણસીમાં ગંગાકિનારે રામઘાટ પર આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. એમના પછી સર્વત્ર-ત્રસ્વત્ર, શાસ્ત્રીરત્નાકર પંડિત રાજરાજેશ્વરશાસ્ત્રી દ્રવિડના સંચાલન હેઠળ ઈ. સ. ૧૯૨૮માં વિશુદ્ધ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિશ્વવિદ્યાલયનું, અધ્યાપન કરાવનારા યુરુકુળનું અથવા ગૃહપાઠશાલાની પદ્ધતિ એ ત્રણેયનું પુનરુજ્જીવન કરીને એનાદ્વારા ભારતીય વિદ્યા અને કલાનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું એ આ વિશ્વવિદ્યાલયનું ધ્યેય છે. આ વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ અધરી એવી ‘શાલાકાપરીક્ષા’ લેવામાં આવે છે. એમાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીને પચાસ રૂપિયાનું ‘વિક્રમ વર્ષાસન’ આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી ફક્ત ૨૫-૩૦ વિદ્યાર્થીઓને આ વર્ષાસનનું બહુમાન મળ્યું છે. આ વિદ્યાલયમાં ઉત્તીર્ણ થયેલ દરેક વિદ્યાર્થીએ આજ સુધીમાં પોતપોતાની શાખામાં સારી કીર્તિ મેળવી છે. વારાણસીના રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનું કાર્ય પણ (સ્થાપના ઈ. ૧૯૮૧) આવું જ મહત્વનું, પણ જરા જુદી જાતનું છે. આ વિદ્યાલયનું થોડા સમય પહેલાં જ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયમાં રૂપાંતર થયું છે.

હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય અને મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયે છેલ્લી સદી દરમ્યાન આજ સુધી સંસ્કૃતના ક્ષેત્રમાં જે વિપુલ કાર્ય કર્યું છે એનો સારાંશ ડૉ. રાધવને મદ્રાસ વિ. વિ. શતાબ્દી અંધના એમના લેખમાં સારી રીતે રજૂ કર્યો છે. આ સંસ્થા સાથે સંબંધિત અને અસંબંધિત એવા સેંકડો વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત સેવાને જ પોતાનું જીવનકાર્ય ગણ્યું હતું. એમાંથી કેટલાકે સંસ્કૃતમાં અંથલેખન કર્યું અને કેટલાકે ન કર્યું, પણ તેઓએ અધ્યાપન કાર્ય દ્વારા ઉચ્ચ શ્રેણીના વિદ્વાનો તૈયાર કર્યા. સંસ્કૃત ભાષા અને વિદ્યા માટે સમાજમાં આસ્થા અને પ્રેમ નિર્માણ કર્યાં.

જેમનું વ્યક્તિત્વ એ જ સંસ્કૃત પાંડિત્યનું પ્રતીક હતું એવા સંસ્કૃત પાંડિત્યના પ્રત્યક્ષ માનવીમૂર્તિ જેવા વે. ભિક્ષુ દીક્ષિત લેલે, પં. વિનાયક ભટ્ટ ડેંગરે (કાશી), નવ્યન્યાયાચાર્ય પં. રાજરામ શાસ્ત્રી, પં. ખાલ સરસ્વતી પં. લક્ષમણશાસ્ત્રી દ્રાવિડના ગુરુ મ. મ. કેલાસચંદ્ર શિરોમણિ, વેદાન્તાચાર્ય મ. મ. કેશવશાસ્ત્રી મરાઠે, પં. રામસુબ્રહ્મણ્યશાસ્ત્રી, કર્મકાંડવિશેષજ્ઞ પં. જગન્નાથ પાઠક સપ્તર્ષિ, પં. સીતારામશાસ્ત્રી નૈયાયિક, જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞ પં. વિનાયકશાસ્ત્રી વેતાળ, આત્મપુરાણના ટીકાકાર પં. કાકારામશાસ્ત્રી, ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ મ. મ. પં. ભાગવતાચાર્ય, સામવેદપારંગત પં. સૂર્યનાથજી ત્રિપાઠી, ગણેશરામજી અને શ્રી હરિસ્વામી, મ. મ. રાખાલદાસ, ન્યાયરત્ન પં. રામનાથજી જ્યોતિષી, મ. મ. પં. શિવકુમારશાસ્ત્રી, પરિભાષેન્દુશેખરની ‘સૂતિ’ ટીકાના લેખક મ. મ. પં. તાત્યાશાસ્ત્રી, મ. મ. ગંગાધરશાસ્ત્રી માનવલ્લી (સી. આર્ષ. ઈ.), મ. મ. વૈયાકરણ દામોદરશાસ્ત્રી ભારદ્વાજ, ગણિતજ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞ મ. મ. પં. બાપૂદેવ શાસ્ત્રી (સી. આર્ષ. ઈ.), અદ્ભુત ગણિતશાસ્ત્રજ્ઞ મ. મ. પં. સુધાકરજી દ્વિવેદી, રામાનુજ વેદાન્તી મ. મ. સ્વામી રામમિશ્ર શાસ્ત્રી, મન્ત્રશાસ્ત્રજ્ઞ ભારતાચાર્ય પં. રમાનાથ વ્યાસ, સર્વતન્ત્રસ્વતંત્ર મ. મ. રામસુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી, પં. નિત્યાનંદજી મીમાંસક, ભાગવતમર્મજ્ઞ પં. પુરુષોત્તમશાસ્ત્રી ભટ્ટજી, મીમાંસામર્મજ્ઞ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી, શતાવધાની ભારતમાર્તંડ પં. ગદુલાલ શાસ્ત્રી, વ્યાકરણ અને ન્યાયશાસ્ત્રના અનેક અંધના ટીકાકાર મ. મ. પં. જયદેવ મિશ્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર માર્તંડ પં. ચંદ્રદેવજી પંખા, પં. જનાર્દન મિશ્ર, પં. કેશવભટ્ટ કાળે, પં. ગૌરીનાથ દીક્ષિત, મ. મ. પં. વામાચરણ ભટ્ટાચાર્ય, મ. મ. પ્રભુદત્તશાસ્ત્રી, મ. મ. નિત્યાનંદ પર્વતીય, પં. વિદ્યાનાથ વ્યાસ, સર્વતન્ત્રસ્વતંત્ર પં. બચ્ચા ઝા, અથર્વવેદજ્ઞ જયદેવાશ્રમ સ્વામી, મ. મ. કામાખ્યાનાથ તર્કવાગ્ગીશ, પં. વેંકટસુબ્બાશાસ્ત્રી અને એમના મહાન શિષ્ય અનન્તકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, પં. બાળભટ્ટ ગોડબોલે, સર્વતંત્રસ્વતંત્ર પંચાનન તર્કરત્ન, પં. ચંડીપ્રસાદજી, મ. મ. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર, મહાવૈયાકરણ પં. દેવનારાયણ ત્રિપાઠી, વૈદ્યરત્ન ત્ર્યંબકશાસ્ત્રી, પં. સીતારામશાસ્ત્રી કેળકર આ સંક્ષિપ્ત નામાવલી ફક્ત વારાણસીના માન્યવર વિદ્વાનોની છે. એમની શ્રેણીના શ્રી નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે, પં. લક્ષમણશાસ્ત્રી મુરગુડકર, મ. મ. શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠક, પં. રામપ્રતાપ શાસ્ત્રી, ભટ્ટજીશાસ્ત્રી ધાટે, ચરિત્રકોશકાર સિદ્ધેશ્વરશાસ્ત્રી ચિત્રાવ, કુણ્ડાકંપ્રભા, કુણ્ડાકં પ્રભા, દત્તકનિર્ણયામૃતમ્ ધલ્લાદિ મીમાંસ-ધર્મશાસ્ત્ર વિષયક અંથ લખનાર મ. શ્રીધરશાસ્ત્રી વારે અને અમારા પૂજ્ય ગુરુ શ્રી હનુમન્તશાસ્ત્રી કેવલે જેવા અસંખ્ય વિદ્વાનોએ કઠોર નિષ્ઠાથી આજ સુધી સંસ્કૃત ભાષા અને વિદ્યાનું શક્ય એટલું રક્ષણ અને સંવર્ધન કર્યું છે.

આ વિદ્વાનોની નિષ્ઠા કેટલી પ્રખર અને અવિચલ હતી એનો ખ્યાલ આપવા માટે ફક્ત એક જ દાખલો પૂરતો છે. કાશીમાં વેદવેદાંગના અધ્યયનનો ક્રમશઃ હ્રાસ થતો જોઈ વ્યથિત થયેલા કેટલાક વિદ્વાનો પં. લક્ષમણશાસ્ત્રી દ્રાવિડની પાસે ગયા અને કહ્યું કે, “ यदि पेट भरने मात्र को चावल और नमक भी मिल

સકે તો હમ લોગ સાનન્દ વેદામ્યાસ કર સકે ઓર અપને બાલકોકો ભી પ્રવૃત્ત કરે ”૨૦ આ નિષ્ઠાવંત વિદ્વાનોના આ ઉદ્દગારથી દ્રવિત થયેલા દ્રવિડશાસ્ત્રીએ નિર્ધન અવસ્થામાં સાંગવેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. સંસ્કૃત ભાષા અને વિદ્યાના રક્ષણ માટે અનેક ખાનગી સંસ્થાઓએ અને વિદ્વાનોએ ખૂબ મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે અને આજે પણ કરે છે.

સૌથી મહત્વની સંસ્થા એટલે શાસન સંસ્થા. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પાદ એના તરફથી સંસ્કૃતના ઉદ્ધાર માટે જે કાર્ય થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.

સરકાર અને સંસ્કૃત

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદની સંસ્કૃતનિષ્ઠાને કારણે શાસનસંસ્થા તરફથી સંસ્કૃત માટે પ્રોત્સાહક કાર્ય શરૂ થયું. કેન્દ્રીય અને પ્રાદેશિક શાસન સંસ્થા હવે સંસ્કૃત પ્રત્યે સંપૂર્ણ ઉદાસીન નથી એ એમના છેલ્લા ૧૦-૧૨ વર્ષનાં નાનાંમોટાં કામ પરથી જણાઈ આવશે.

કેન્દ્ર સરકારે ડૉ. સુનીતિકુમાર એટલુંની અધ્યક્ષતા હેઠળ એક સંસ્કૃત આયોગની રચના કરી. એ આયોગનાં સદસ્યોએ આખા દેશમાં ફરીને સંસ્કૃતની સઘઃસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું અને છેલ્લે સરકારે સંસ્કૃતના ઉદ્ધાર માટે વરિષ્ઠ ન્યાયાલયના માજી ન્યાયાધીશ શ્રી પતંજલિશાસ્ત્રીના કુશળ માર્ગદર્શન હેઠળ નવ સભાસદોની એક કેન્દ્રીય સમિતિની સ્થાપના કરી. આ સમિતિના માર્ગદર્શન મુજબ કાર્યવાહી કરાવવા માટે કેન્દ્રીય શિક્ષણ ખાતામાં એક વિશેષ અધિકારી સરકાર તરફથી નિમાયા. આ સમિતિએ કેન્દ્ર સરકાર તરફથી સંસ્કૃત વૃત્તપત્રો, શિક્ષણસંસ્થા વગેરેને આર્થિક સહાય આપવાની શરૂઆત કરી. અખિલ ભારતીય સ્તરે સંસ્કૃતનો પાશ્ચક્રમ, સંસ્કૃતરોની નામસૂચી, સમગ્ર દેશની કક્ષાએ સંસ્કૃત વક્તૃત્વ સ્પર્ધા અને દક્ષિણમાં તિરુપતિમાં સંસ્કૃતાનુસંધાન માટે પ્રશિક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપના વગેરે કામ આ સમિતિની પ્રેરણાથી જ થયાં છે. કેન્દ્ર સરકારના અનુદાનની રકમ ધીમે ધીમે વધારવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રપતિ તરફથી દર વર્ષે કેટલાક સંસ્કૃતજ્ઞોને પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ જેવી માનદ પદવીઓ અને કેટલાક વિદ્વાનોને આમરણ ૧૫૦૦ રૂપિયાનું માનધન આપવામાં આવે છે.

ઉત્તરપ્રદેશમાં ડૉ. સંપૂર્ણાનંદની કારકિર્દી દરમ્યાન વારાણસીમાં સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. બિહારમાં સ્વર્ગીય શ્રીકૃષ્ણસિંહ અને દરભંગાનરેશ શ્રી કામેશ્વરસિંહના પ્રયત્નથી દરભંગામાં કામેશ્વરસિંહ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. મધ્ય પ્રદેશના મુખ્યમંત્રી ડૉ. કેલાસનાથ કાઠજી તો સંસ્કૃત જ ભારતની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈ એ એમ માનતા હતા. એમણે પોતાના રાજ્યમાં માધ્યમિક શિક્ષણક્રમમાં સંસ્કૃતને આવશ્યક વિષય તરીકે બનાવ્યો. બંગાળમાં પણ વાઙ્મયીન શિક્ષણ દેનારા બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે સંસ્કૃત વિષય આવશ્યક કરવામાં આવ્યો છે. મદ્રાસ અને કેરળમાં પણ રાજ્ય સરકારો તરફથી કોઈ નવી યોજનાઓ હાથ ધરાઈ નથી પણ જૂની યોજનાઓ પહેલાંની જેમ જ ચાલુ છે. આસામમાં વિમલપ્રસાદ ચાલિહાની પ્રેરણાથી નવાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અને આજ સુધી સંસ્કૃત પાઠશાળાને આપવામાં આવતા અનુદાનમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

આસામમાં આસામ રાજ્ય સંસ્કૃત મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અને એના કાર્યવાહ તરીકે શ્રી સિવનાથ શાસ્ત્રી નિભાયા છે. ઓરિસ્સામાં સેંકડો સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ હજી પણ ચાલુ છે. એમાં સુધારા કરવા માટે ઓરિસ્સા સરકાર તરફથી જગન્નાથપુરીમાં એક સ્વતંત્ર કાર્યાલય સ્થાપિત થયું છે. હમણાં શ્રી બ્રહ્મદત્ત ત્યાંના અધિકારપદે નિભાયા છે. આંધ્રમાં પણ શ્રી કે. લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીની આવી જ ભતના અધિકારપદે નિભાવ્યું થઈ છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે છેલ્લા ત્રણચાર વર્ષથી સંસ્કૃત નાટ્યરૂપધર્મને વેગ આપ્યો છે. તેથી સંસ્કૃતપ્રેમી યુવાવર્ગમાં થોડો ઉત્સાહ નિર્માણ થયો છે. મૈસૂર અને ગુજરાતમાં પણ સરકાર તરફથી સંસ્કૃત સમિતિની સ્થાપના થઈ છે. કાશ્મીર સરકાર તરફથી પહેલેથી ચાલતું સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રકાશનનું કામ આજની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં પણ ચાલુ છે. ઉત્તર પ્રદેશ અને રાજસ્થાન સરકાર તરફથી દર વર્ષે કેટલાક શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત ગ્રંથોને મોટા પ્રમાણમાં પારિતોષિક આપવામાં આવે છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનોના કર્તૃત્વને કારણે લોકોમાં સંસ્કૃત માટે વધુ આસ્થા ઉત્પન્ન થાય અને કાંઈક સર્જનાત્મક ઉપક્રમ શરૂ થાય તો કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો તરફથી આને જે સહાય અપાય છે અને પ્રોત્સાહન મળે છે તે વધુ પ્રમાણમાં મળી શકે એવી આશા રાખી શકાય.

૧૯મી સદીમાં યુરોપના ધણા વિદ્યાર્થીઓને અનુવાદિત ગ્રંથો દ્વારા સંસ્કૃત વિદ્વાનો આછો પરિચય થયો ત્યારે તરત જ જુદા જુદા હેતુથી પ્રેરાઈને ધણા વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમાં મેક્સમુલર, કોલબ્રુક, બોયલિંગ, કિલહોર્ન, બેલ્ટાઈન, વેબર, પિટરસન, મેકડોનલ, વિટરનિટ્ઝ જેવી વ્યક્તિઓનાં નામ સંસ્કૃતના વિદ્યાક્ષેત્રમાં અજરામર થયાં છે. કેટલાકની કામગીરીનો સહયોગ તો એટલો મહત્વનો છે કે એમના ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યા સિવાય એ વિશિષ્ટશાસ્ત્રનું અધ્યયન પૂરું થયું છે એમ કહી જ ન શકાય. ફક્ત વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ડૉ. ગોલ્ડસ્ટ્રૂકર^{૧૧}, ડૉ. ફીલહોર્ન^{૧૨}, ડૉ. વેબર^{૧૩}, ડૉ. આટો-બોયલિંગ^{૧૪}, ડૉ. બેરેન્ડ કેડગોન^{૧૫}, ડૉ. પો.લથામ^{૧૬}, ડૉ. એચ. એ. જુઈસ્કુલ^{૧૭}, ડૉ. ફેન્કલિન એન્ડર્સન^{૧૮}, ડૉ. રેનુ^{૧૯}, ડૉ. બર્નેલ^{૨૦}, ડૉ. બ્લીટને, ડૉ. વોકરનાગલ, ડૉ. બોપ ડૉ. પિશલ છત્યાદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનું પ્રદાન ખૂબ મહત્વનું છે. એમના કર્તૃત્વમાંથી પ્રેરણા મેળવીને ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. બેલવલકર, (Systems of Sanskrit Grammar ના લેખક), ડૉ. અગ્રવાલ (India as known to Panini ના લેખક), ડૉ. ક્ષિતીશયંદ્ર ચક્રવર્તી, ડૉ. પ્રભાતયંદ્ર ચક્રવર્તી, ડૉ. ટી. આર. ચિંતામણિ, શ્રી જયદેવ શુક્લ છત્યાદિ ભારતીય વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ વિશે ગ્રંથલેખન કર્યું છે. ખીજાં પણ ધણાં શાસ્ત્રોમાં ધણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ મૌલિક પ્રદાન કર્યું છે. જે સમયે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું ભારતીય સંસ્કૃતિ પર આક્રમણ ચાલુ હતું તે જ સમયે સંસ્કૃત ગ્રંથોએ પાશ્ચાત્ય પંડિતોને મંત્રમુગ્ધ કર્યા હતા.

- ૧૧ Panini and his place in Sanskrit Literature
- ૧૨ પરિભાષેન્દુ શેખરનો અંગ્રેજી અનુવાદ અને પાણિનિ-શાસ્ત્રાચન વિશેનો નિબંધ
- ૧૩ Indische Studien એ સામયિકમાં વ્યાકરણ વિષયક લેખ
- ૧૪ Panini's Gramtaic
- ૧૫ Studies on Panini's Grammar
- ૧૬ Panini and the Veda
- ૧૭ The Tripadi
- ૧૮ Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary
- ૧૯ Sharandeva's Durghatavritti
- ૨૦ Aindra School and Sanskrit Grammar

તાત્પર્ય પ્રાચીન પરંપરા અખંડ રાખવી અને સમયના પ્રભાવને કારણે ભારતીય સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થતા નવા વાસ્તવ્ય પ્રકાર અને વિચાર પ્રવાહની આધુનિકતા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાવવી એમ જેવડું કાર્ય સંસ્કૃતસાહિત્યકારોએ ખૂબ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં સફળ રીતે પાર પાડ્યું છે, એ હકીકત આ ગ્રંથના અવલોકનથી ધ્યાનમાં આવશે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રગતિ કરવી એમાં ખરો પુરુષાર્થ સમાયેલો છે. છેલ્લી સદી દરમ્યાન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ એ સચોટ રીતે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે, એમના સમકાલીન શ્રોષ્ટ્ર પ્રાદેશિક સાહિત્યસેવકોની ટૂંકનામાં તેઓ કદી પાછા પડ્યા નથી. ઉલટું, કયાંક તેઓ એમનાથી આગળ નીકળી ગયા છે. એમના આજના સંન્નેગો પહેલાના કરતાં વધુ કપરા બન્યા છે. એમની કસોટીનો ખરો સમય હમણાં ચાલી રહ્યો છે. આજના સંસ્કૃત વિદ્વાનો એમના પૂર્વજોનો ઉજ્જવળ આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને પુરુષાર્થની પરંપરા અખંડ રાખશે. આજસુધી નિર્માણ થયેલા વિવિધ અને વિપુલ સંસ્કૃત સાહિત્યે એને મૃતબાણા તરીકે ગણાવનારની અસત્યતા પુરવાર કરી છે. હવે પછી એવો અમંગળ શબ્દપ્રયોગ વાપરનારને સુઝ લોકો મૂર્ખ, અચ ગણાવશે એવા સંન્નેગો ભાવિ સંસ્કૃતરો હંમેશાં નિર્માણ કરતા રહે એવી દૃઢ આશા વ્યક્ત કરીને અમે આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

સંદર્ભ ગ્રંથોની સૂચી

(જે ગ્રંથોમાંથી સંસ્કૃત અવતરણો લેવામાં આવ્યા છે ફક્ત તે જ ગ્રંથોનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે.)

અગ્નિજા ૨૦૮	કાદમ્બિની (પ્રસ્તાવના) ૩૪૧
અગ્નિપુરાણ ૩૭૫	કાવ્યકુસુમગુચ્છઃ ૧૩૧-૩૨
અધરશતકમ્ ૬૮	કાવ્યપ્રકાશઃ ૪, ૧૪, ૭૮
અનન્તચરિતમ્ ૧૩૪	કાવ્યાદર્શઃ ૧૫, ૧૭૬
અમદ્ભરસવાહિની ૧૪૦-૪૧	કાવ્યાલંકાર ૧૧૫
અમિધાનચિન્તામણિઃ ૩૮૪	કિક્કિણીમાલા ૫૩, ૧૩૬, ૨૦૨
અમૃતાનુભવ ૪૧૮-૧૯	કિરાતાર્જુનીયમ્ ૪૨૨
અર્થશતકમ્ ૬૭	કુટ્ટિનીમત ૨૭૬
અલંકારમઞ્જૂષા ૮૧	કેસરી (સમાચાર પત્ર) ૨૦૬
અહલયાચરિતમહાકાવ્યમ્ ૬	ક્રાન્તિયુદ્ધમ ૨૨૬
આધુનિક કવિતાકી પ્રવૃત્તિયૌ ૨૮૬	કૃષ્ણયજુર્વેદ ૧૬૩
આદ્યનિકસ્તવઃ ૧૩૬, ૩૫૬	કૃષ્ણલીલા ૮૭
ઉત્તરરામચરિતમ્ ૨૭૩	કૌંફિશતકમ્ ૨૮૧
ઉમાદર્શઃ ૮, ૨૨૧	ગાથાકાદમ્બરી ૧૭૬
એતરેય બ્રાહ્મણ ૧૭૮	ગાંધીસૂક્તિમુક્તાવલી ૭, ૧૪૦, ૨૨૦
કઙ્કળબન્ધરામાયણમ્ ૫૭-૫૮	ગીર્વાણજ્ઞાનેશ્વરી ૨૦૧, ૨૦૫-૭
કમલા (નાટક) ૧૧	ગુરુસંહિતા ૩૬૪
કમલાવિજયમ્ (નાટક) ૧૭૪-૫, ૨૧૬	ચહાગીતા ૨૮૦
કરણકૌસ્તુભમ્ ૮૪	ચિત્રાવ અમિનન્દન ગ્રંથ ૨૩૧
કલિવૃત્તાદર્શપુરાણમ્ ૨૮૦	છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ૧૭૮
કલિવિડમ્બનમ્ ૨૮૦	જયસિંહરાજં પ્રતિ શ્રીમચ્છત્રપતેઃ
કવિતાસદ્ગ્રહઃ ૧૧૧, ૧૩૩	શિવપ્રભોઃ પત્રમ્ ૨૦૬-૧૩
કવીન્દ્રચન્દ્રોદયઃ ૬૫	જવાહરતરંગિણી ૨૬૭
કાલિદાસ ૧૧૩	જાનકીપરિણયમ્ ૭૧
કાલિદાસપ્રતિમા ૧૩૬	તર્કરહસ્યદીપિકા ૩૮૩
કાલિદાસરહસ્યમ્ ૧૦૩, ૧૦૪	તત્ત્વાનુસંધાનમ્ ૩૫૨
કાદમ્બરીસારઃ ૮	તુલસીરામાયણ ૪૧૬

दयानन्ददिविजयः १३५, ३१७
 (अभिलानन् १ शर्मा)
 दयानन्ददिविजयः ४५, ३०१
 (आचार्यभेदावत)
 दिव्यज्योतिः (अर्वाचीनसंस्कृतकविपरिचयाङ्कः
 १६५७) ४८
 दुःखोत्तरं सुखम् ६
 द्राविडार्यासप्ततिः १३६, १४१
 दुर्गानुग्रहम् ६, ३०५-१०
 देवनन्दाम्युदयम् ५६
 देशोपदेश २७६
 धम्मपदस्य संस्कृतानुवादः १०
 धर्मः १६२-६३
 धर्मपुस्तकस्य शेषांशः २१६
 धर्मशतकम् ६७
 धर्मादर्शः ४००
 ध्वन्यालोकः २७१
 धारायशोधाराः ६०, १३३, ३१४-१७
 नर्ममाला २७६
 नवगीतकुसुमाञ्जलिः ११३
 नारायणीयम् ३४०
 पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् १०
 पाण्डवचरितम् ६०
 पाश्चात्याशिक्षादूषणानि २८१
 प्रतापसिंहचरितम् ४२
 प्रबन्धमञ्जरी १८८-८९
 रंगीयदूतकाव्येतिहासः ११७
 रुधभूषणम् ७६
 भगवतीस्तवराजः २८३
 भगवद्गीता २३०
 भट्टीकान्यम् ५६

भागवत २३०
 भामिनीविलासः १०५, १२२
 भारतपारिजातम् ५, २२६
 भारतस्य संविधानम् १६४-६८
 भारतीयवृत्तम् २२५
 भारतीय न्येतिपने। त्रोटक धतिहास ३७६
 भारतीयवाङ्मय ४०६
 भारतीस्तवः १४६, ३५६
 भैरवस्तवः १०७
 मंदोर्मिमाला १४१-४४, २६८
 मधुरवाणी ४२१
 मराठीसाहित्य समालोचन ४१०
 महाभारतसारः ७
 मन्दस्मितम् २८६
 मन्दारवती १८०
 मातृभूखहरी ३२२-२६
 माहिषशतकम् २७७
 मुद्ररदूतम् २७८
 मुक्ताजालम् ६६
 मेघदूतम् ११६
 मोक्षमन्दिरस्य द्वादशदर्शनसोपानावलिः ३८३
 यतीन्द्रजीवनचरितम् १३६
 यदुष्टसौहार्दम् २२७
 यादवराघवीयम् ५५
 राघवयादवपाण्डवीयम् ५६
 रघुवंशम् १६, ११५
 रतिविजयम् १६०
 रसकल्पद्रुमः ४६
 रसगङ्गाधरः ५६, १०६, ३३०
 राज्यन्यवहारकोशः ८३-८५

रामजोशीकृत छावणी १६६
 राष्ट्रध्वजः २६५
 राष्ट्रवाणी २६६
 राष्ट्रशक्ति (भरद्वाज साप्ताहिक) ४३६
 लोकमान्यालङ्कारः ८, ९
 लक्ष्मीसहस्रम् १०६
 वाङ्मयी कृष्णमूर्ति ११२
 वासिष्ठवैभवम् ३५१
 विनोदलहरी ६१-६३
 विश्वगुणादर्शचम्पूः ६२-६५, १०६
 वृत्तरत्नाकरः १७६
 वेमभूपाळचरितम् १२
 व्यवहारकोशः २३६
 व्याजोक्तिरत्नावलिः १३२
 शान्तिनाथचरितम् ५६
 शाहुचरितम् १३५
 शारीरं तत्त्वदर्शनम् ३८१
 शिवकैवल्यचरितम् ४-५
 शिवभारतम् १०, ३६३
 शिवराजविजयः १८६-८७
 शिवराजामिषेकप्रयोगः ८४ ३६०,
 शिवराज्योदयम् ३१६
 शिवार्कोदयः ८४, ८५
 शिशुपालवधम् ४२२
 श्येनबीजातिनिर्णयः ३६२
 शीखगुरुचरितामृतम् ६, ३१३-१४
 श्रीगुरुसंहिता ३६४
 श्रीपद्मावली ४१६-२०
 श्रीमच्छङ्कराचार्यस्तोत्रम् १११
 श्रीमद्भागवतम् २३०
 श्रीमत्तुः सूक्तिसुधा १५०

श्रीविष्णुमहायज्ञ (रत्नपुर) स्मारकग्रन्थ ३०६
 शेक्सपीयर नाटककथावली ६
 सप्तसंधानमहाकाव्यम् ५६
 समत्वगीतम् १३७-३८, ३०३-५
 सम्मार्जनीशतकम् २७६
 सरस्वतीकण्ठाभरणम् ६२
 सरस्वतीपत्रिका ४७
 साहित्यकौमुदी ३७७
 साहित्यदर्पणः १४, २७१
 साहित्यविनोदराजः २८२, २८३
 साहित्यवैभवम् ६३
 सुबोधसंस्कृतलोकमान्यटिळकचरितम् १६०-६१
 सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ४८, ४९, २७६
 सुलोकलाघवम् १२५-३०, २७७-८
 सूक्तिरत्नावलि १३६
 सूक्तिसुन्दरम् ४६
 सन्देशः ११६
 संयोगिताखयंवरम् १३५-३६, १७२
 संस्कृतचन्द्रिका ३३१
 संस्कृतनिबन्धप्रदीपः १०
 संस्कृतभविष्यम् १०७, २५०-६०, २६६-६६
 संस्कृतरत्नाकरः २६५
 संस्कृत साहित्यपत्रिका (कलकत्ता) ४१
 संस्कृतसाहित्यविमर्शः १, ४०४
 सिद्धान्तशिरोमणिः ४३८
 स्वमतनिर्णयः ३६८
 स्वरूपभारती ४१५
 स्वातन्त्र्यवीरशतकम् १०४
 हरहरीयम् १०७, ३६२
 हास्यार्णवप्रहसनम् २८५
 हिन्दीसाहित्यका इतिहास ४१६

Nagpur Times (Journal) ૨૯૮
 Journal of Oriental Research ૩૩૯
 Madras Uni. Journal ૩૮૨
 Vaishnava literature in Medieval
 Bengal ૩૮૩
 History of Indian logic ૩૮૪
 Studies in Indian literature ૩૮૮
 Sunday Times ૩૫૬
 History of Dharmashastra. ૩૮૯
 Bengal's Contribution to Sanskrit
 literature ૩૮૩
 Modern Sanskrit writings ૩, ૪૯
 History of Classical Sanskrit literature ૩
 Modern Sanskrit literature ૩
 Sanskrit literature (1700-1900) ૩
 The Sun ૩૪૨
 The West minister gazette ૩૪૦

લેખકોની સૂચી

અખો ૪૦૭
 અગરવાલ હંસરાજ ૧, ૧૦, ૧૮૨, ૨૯૮
 અગ્રવાલ ડૉ. ૪૪૯
 અખિલાનંદ શર્મા ૩૩, ૧૧૧, ૧૩૫, ૧૪૮,
 ૨૯૩, ૩૦૧
 અતિરાજયજ્ઞવા ૧૪૭
 અદ્વૈતરામાભિષુ ૨૫
 અદ્વૈતાચાર્ય ૩૨
 અદ્વૈતેન્દ્રયતી ૩૮૮
 અનંતદેવ ૨૬
 અનંત ત્રિપાઠી-૨૪૫
 અનંતદેવ ભટ્ટ ૫૬, ૬૨, ૩૯૦
 અનંતનારાયણ ૮૧, ૧૬૭, ૩૩૯
 અનંત નારાયણશાસ્ત્રી ૨૬૯
 અનંતરામ ૧૬૬

અનંતાચાર્ય (પ્રપન્નામૃતમ્) ૩૭
 અનંતાચાર્ય (યાદવ-રાઘવપાણ્ડવીયનાં
 લેખક), ૫૬
 અનંતાચાર્ય કોડંબકમ્ ૧૮૧
 અનંતાચાર્ય (સંપાદક-મન્જુમાણી) ૨૪૪, ૨૪૭
 અનંતાચાર્ય (સંસારચક્રમ્)-૧૮૫, ૨૦૪
 અનંતાચાર્ય (કૃષ્ણરાજયશોદિન્દિમનાં લેખક)
 ૩૭૮
 અનંતાલવાર ૨૭૯, ૩૮૪
 અનન્યદાસસ્વામી ૨૬
 અનંતશર્મા ૧૦૦
 અનંતસૂર્ય ૭૨
 અન્નભટ્ટ ૩૭૩-૭૪
 અન્નભટ્ટમીમાંસક ૩૯૦
 અનુવાદિત સંસ્કૃત ગ્રંથો અતે અનુવાદકોની સૂચી
 ૧૮૫-૬
 અન્નૈયાચાર્ય ૩૭
 અન્નગરાચાર્ય ૧૧૯, ૨૦૩, ૨૪૫
 અન્નગરાચાર્ય શેષ ૩૮૨
 અણ્ણચાર્ય ૬૫, ૩૮૧
 અણ્ણ બાપુજી ૯૨, ૧૦૩, ૨૯૪, ૨૯૭
 અપ્પલાચાર્ય ૭૬
 અપ્પચાર્ય ૩૮૨
 અભિનવ કાલિદાસ (કાશ્યપ, નૃસિંહ, ગોપાલ-
 શાસ્ત્રી કૃષ્ણમૂર્તિ), ૧૨, ૧૬૦
 અભિનવચારુકીર્તિ ૧૬૭, ૩૮૮
 અભિનવ જયદેવ (દુર્લિરાજ) ૧૨, ૮૦
 અભિનવ કાલિદાસ ૧૫૮
 અભિનવ પંડિતરાજ (ઉમામહેશ્વર શાસ્ત્રી)
 ૧૨, ૩૯
 અભિનવ ભર્તૃહરી (તેન્નેભાનુ), ૧૨, ૯૯, ૩૭૧
 અભિનવ ભવભૂત (શ્રીનિવાસ દીક્ષિત) ૧૨,
 ૩૫, ૩૩૮
 અભિનવ ભોજ (શહેજી) ૧૨

અભિનવ ભોજરાજ ૧૨
 અભિનવરામાનુજ્ઞયાર્થ (માયાવાદિમત'ગજકપ્પહી-
 રવાચાર્ય) ૧૨
 અભિમન્યુ ૪૦૮
 અભયંકર કા. વા. ૧૩૧
 અભયંકર કે. પી. ૪૪૯
 અમૃતાનંદ યોગી ૩૭૮
 અમ્બાલાલ પુરાણી-૧૫૦
 અમ્બિકાદત્ત વ્યાસ ૧૦૧, ૪૨૪
 અચ્યર, આપાસ્વામી ૧૩
 અચ્યર અચ્ચાસ્વામી ૫૧
 અચ્યર વ્હી. બી. એસ ૨૧૯, ૪૧૦
 અચ્યંગાર ગોપાલ ૨૨૬
 અચ્યંગાર, રંગાસ્વામી ૨૩૬
 અચ્યંગાર પિચ્ચુમણિ ૪૩૨
 અચ્યંગાર રાજગોપાલ ૨૭૮
 અચ્યંગાર પિલ્લે તેરુમાલ ૪૦૯
 અચ્યર બાલસુબ્રહ્મણ્યમ્ ૩૦૧
 અચ્ચા દીક્ષિત (નીલકંઠ દીક્ષિત) ૨૬, ૧૫૨
 અહર્તદાસ ૭૫
 અલસિંગ ૭૫
 અલમેલમ્મા ૩૫૮, ૪૨૯
 અશ્વિની મહારાજ ૧૫૩
 અસંગ ૧૪૮
 અહમદ મ. ૯, ૧૮૫, ૨૦૮
 અહોબિલ ૩૮૦
 અહોબિલ નરસિંહ ૧૨, ૧૮૦
 અક્ષયકુમાર શાસ્ત્રી ૮૮
 અહોબિલસૂરિ ૭૫
 આકિતમ્ ૪૧૦
 આગમાનન્દ ૧૮૧
 આંડાળ ૪૦૭
 આત્માનન્દ ૧૯૨
 આત્રેય શ્રીનિવાસ ૯૮
 આત્રેય કવિ ૨૮૧

આનન્દગિરી ૩૫
 આનન્દતનય ૧૩૦
 આનન્દતાણ્ડવ દીક્ષિત ૧૦૮
 આનન્દનારાયણ (પદ્મરત્નકવિ) ૧૯
 આનન્દભટ્ટ ૭૭
 આનન્દરામ કુકન ૪૧૦
 આનન્દશંકર ૪૧૦
 આન્ધ્રપાણિનિ (શેષાયલશાસ્ત્રી) ૧૨, ૮૦
 આન્દ્રે બેટન ૪૧૪
 આપટે એમ. એસ. ૮
 આપટે દ. વિ ૩૮૭
 આપટે વા. શિ. ૨૩૭
 આપટે વા. ગો ૨૩૮
 આપટે હરિલાલ ૪૧૦, ૪૩૦
 આપ્પારાવ કે. વ્હી. એનૂ ૯૩
 આપ્પા વાજપેયી ૨૦૪
 ઓડેન ૪૧૫
 ઓપર્ટ ગુસ્તાવ ૨૩૪
 ઓફ્ટ ૨૩૫
 આર્યભટ્ટ ૪૩૯
 ઈન્દ્ર પ્રો. ૧૦, ૧૫૦, ૨૦૦, ૨૦૨
 ઈન્દ્રાપતિ ૩૭૪
 ઈલાતુર સુન્દરરાજ ૪૩૨
 ઈલાતુર રામાસ્વામી ૪૪૨
 ઈલિયટ ૪૧૦, ૪૧૪
 ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર ૪૧૦
 ઈશ્વરચન્દ્ર, વર્મા ૪૧૫
 ઈશ્વરચન્દ્ર ગુપ્ત ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૧૭
 ઈશ્વરચન્દ્ર શર્મા ૫૧
 ઈશ્વરસુમતિ ૨૭
 ઉત્કલ વ્યાસ ૪૧૦
 ઉત્તમકર મહાદેવ ૩૮૮
 ઉદ્દગીય ૪૪૭
 ઉદ્દેડકવિ ૧૧૯
 ઉડાલી સુબ્રહ્મણ્યશાસ્ત્રી ૪૧૦

ઉદયનાચાર્ય ૪૩
 ઉદયરાજ ૪૭
 ઉદયવીર શાસ્ત્રી ૩૩૨
 ઉપાધ્યે દુર્ગારામ ૨૫૭
 ઉપાધ્યાય ૧
 ઉપાધ્યાય ગંગામસાદ ૪૨૯
 ઉપાધ્યાય એમ. વ્હી. ૧૮૪
 ઉપાધ્યાય જીવરામ ૨૪૪
 ઉપાધ્યાય વ્હી વ્હી. ૨૪૦
 ઉપાધ્યાય બલદેવ ૨૬૭, ૪૨૧-૨૨
 ઉપાધ્યાય રામજી ૪૩૬
 ઉપાધ્યાય શ્રીકૃષ્ણ ૯૫
 ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ ૩૮૨
 ઉમાપતિ ધર ૨૭
 ઉમામહેશ્વરશાસ્ત્રી (જમિનજયવિહારજ) ૧૨, ૩૮
 ઉમાશંકર ૪૧૦
 ઉર્વીદત્ત શાસ્ત્રી ૧૩, ૫૧
 એકનાથ ૪૦૮
 એકનાથ મહારાજ ૪૦૭
 એગર્લીંગ જ્યુલીસ ૨૩૩
 એજુતગ્યન ૪૦૭, ૪૦૮
 એરલપટ્ટી ૧૫૩
 એક જ. વિ. ૨૩૮
 એક મ. પાં. ૧૪૧, ૨૦૫, ૨૦૭
 એઆ મધુસૂદન ૩૪૧
 એઆ ગૌરીશંકર હીરાચંદ ૨૩૬
 એડેન ૪૧૪
 એફેટ ૨૩૩
 એલપપત્ર ૪૧૦
 એલ્ડેનબર્ગ ૧, ૨૩૩
 એવેન ૪૧૪
 ઔદુબરકર (ઔદુબરીય) ૨૬૬
 કક્કોણ ૧૫૩
 કત્રે ડો. સુ. મં. ૨૪૨
 કથાનાથ ૨૯

કણાદ તર્કવાગીશ ૩૮૫
 કપાલી શાસ્ત્રી ૧૦૨, ૧૦૭, ૧૪૮, ૧૮૨, ૨૦૨,
 ૨૨૦, ૨૯૩, ૩૪૯, ૩૫૪
 કબીર ૧૨૭-૨૮, ૪૦૭, ૪૧૭
 કમલકુમાર જૈન ૧૧૧
 કમલા ૩૩૯
 કમલાકર ૨૭
 કમલકાન્ત ભટ્ટાચાર્ય ૪૧૦
 કર્નલ જર્વિસ ૫૪૨
 કરમરકર ૮, ૪૪૬
 કરમરકર ગ. રા. ૮, ૬૧, ૨૬૬-૬૭
 કરમળકર ૩૭૮
 કરંત ૪૧૦
 કર્ણપૂર ૧૪૭, ૧૬૪
 કર્ણવીર નાગેશ્વરરાવ ૨૭૦
 કલ્હણ ૧૭, ૭૭
 કલાનાથશાસ્ત્રી ૨૭૨
 કલિયુગકાલિદાસ ૧૨
 કલ્યાણ કવિ ૧૬૭
 કલ્યાણરામ શાસ્ત્રી પી. કે. ૨૧૭
 કલ્હણ ૪૪૩
 કવિ કંકણ ૧૦૦
 કવિ તાર્કિક ૪૦, ૧૫૨, ૧૬૨
 કવિ કૃષ્ણરૂપ ૨૨
 કવિ કુંજર ૧૦૨
 કવિ કેસરી ૨૬
 કવિરાજ ૫૫
 કવિ વલ્લભ ૩૫, ૩૬
 કવિ શેખર ૨૬
 કવિ સૂર્ય ૪૦૮
 કવીન્દ્ર પરમાનન્દ (૨૦મી સદી) ૨૯
 કવીન્દ્ર પરમાન્દ (શિષ્યમારતમ્) ૧૦, ૧૯, ૩૯,
 ૮૫, ૮૬
 કવીન્દ્રાચાર્ય ૯૫
 કવીન્દ્રાચાર્ય સરસ્વતી ૧૧૯

કસ્તૂરી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ૧૦૨, ૧૦૭
 કાક રામચંદ્ર ૨૩૪
 કાંકર નારાયણ શાસ્ત્રી ૨૨૮
 કાદમ્બરી તિરૂમલાચાર્ય ૧૮૫-૬
 કાટજૂ કૈલાસનાથ ૪૪૮
 કાણે પાં વા. ૯૬, ૯૮, ૩૦૦
 કામરાજ કવિ ૨૦, ૧૬૪
 કામેશ્વરસિંહ ૪૪૯
 કામાક્ષી ૩૫૮, ૩૯૦
 કાલિકાપ્રસાદશાસ્ત્રી ૨૪૫
 કાલિદાસ વિદ્યાવિનોદ ૪૧
 કાલિદાસસ્તોત્રલેખક કવિઓની નામાવલી ૧૧૦
 કાલિહરદાસ બસુ ૪૨૯
 કાલિદીયરણુ પાણિગ્રહી ૪૧૦
 કાલીપાદ ૪૩૦
 કાલીપદ તર્કચાર્ય ૨૪૫
 કાલેલકર કાકા ૪૧૦
 કાશીકર, ચિ. ગ. ૧૮૫, ૩૮૧
 કાશીચંદ્ર ૧૮૪
 કાશીનાથ ૨૦, ૧૭૯
 કાશીનાથ કવિ ૨૬
 કાશીનાથ કુટે ૨૩૩
 કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ ડૉ ૨૩૫
 કાશી લક્ષ્મણ ૭૮
 કાશી રામદાસ ૪૦૯
 કાશીનાં પંડિતોની નામાવલી ૩૯૩-૪
 કાશીનાં આધુનિક પંડિતોની નામાવલી ૪૪૭
 કાશ્યપ ('અમિનવ કાલિદાસ') ૧૨, ૧૦૦
 કીથ ૧, ૨૩૩
 કીટ્સ ૪૧૪
 કીર્તને રા. ન. ૨૫૨
 કીર્તીકર ૪૧૦
 કીલહોર્ન ૨૩૩
 કુકુરમુંડેકર ૪૦૦
 કુકે સુબ્રહ્મણ્યશર્મા ૭૫
 અ ૫૮

કુંજ કુથાન્ તામ્બીરન ૨૨
 કુટે કાશીનાથ ૨૩૩, ૪૧૦
 કુબેરદત્ત શાસ્ત્રી ૪૦૪
 કુમાર તાતાચાર્ય ૧૫૨
 કુન્દન રાજ ૨૩૪, ૨૩૫, ૩૦૦
 કુર્તકોટી શંકરાચાર્ય ૩૦૩
 કુમ્ભરીમોદલ ૪૦૭
 કુળકર્ણી સ. ના ૨૩૮
 કુળકર્ણી દિ. મ. ૯૦, ૧૩૩
 કુલચંદ્ર શર્મા ૫૧
 કુમાર વ્યાસ ૪૧૦
 કુકુલુપડા શંકોપ ૨૫૨
 કુરુપ શંકર ૪૧૦
 કૃપારામ તર્કવાગીશ ૩૮૯
 કૃતિવાસા ૪૦૮
 કૃષ્ણ- (સત્યબોધવિજયઃ) ૧૪૬
 કૃષ્ણ જ્યોતિષી ૮૪
 કૃષ્ણકવિ ૧૭, ૩૬, ૬૦, ૩૩૬, ૩૪૦
 કૃષ્ણકવિ પારિથિયુર ૧૦૧
 કૃષ્ણપિલ્લે ૪૧૦
 કૃષ્ણ બેનર્જી ૩૮૦
 કૃષ્ણકૌર ૪૨૪
 કૃષ્ણકાંત વિદ્યાવાગીશ ૩૮૪, ૩૮૭
 કૃષ્ણ ચરિત્ર વિષયક ગ્રંથ અને લેખકો ૨૪-૨૫
 કૃષ્ણ ચરિત્ર વિષયક ચમ્પૂ-ગ્રંથ અને લેખકો
 ૬૮-૬૯
 કૃષ્ણદત્ત ૧૫૩
 કૃષ્ણતાતાચાર્ય ૩૮૪
 કૃષ્ણદાસ ૧૪૭
 કૃષ્ણદાસ, સાર્વભૌમ ૩૮૬
 કૃષ્ણનાથ ૩૮૫, ૩૮૯
 કૃષ્ણનાયર બી. પી. ૨૦૮
 કૃષ્ણરામ ૩૦, ૪૩, ૧૦૦
 કૃષ્ણરાવ ૪૧૦
 કૃષ્ણલદ્દ ઓડે ૩૮૪, ૩૮૭

કૃષ્ણલાલ ૪૦૯
 કૃષ્ણમાયાર્થ વાલસૂર ૧૭૯
 કૃષ્ણવારિઅર ૪૧૦
 કૃષ્ણમાયાર્થ ('સહદવા' નો સંપાદક) ૧૮૦,
 ૨૦૯, ૨૪૪, ૨૪૭
 કૃષ્ણમાયાર્થ આર. વ્હી. ૫૨, ૧૧૭, ૧૭૯,
 ૧૮૦, ૨૧૮, ૪૨૩
 કૃષ્ણમાયાર્થ વ્હી. ૨૩૪
 કૃષ્ણમૂર્તિ (અભિનવ કાલિદાસ ૧૨, ૧૧૬
 કૃષ્ણમૂર્તિ ૫૭, ૧૧૬
 કૃષ્ણમૂર્તિ શાસ્ત્રી, કે. વ્હી. ૨૭૮, ૨૮૦
 કૃષ્ણમેનન વારવૂર ૧૭૬
 કૃષ્ણમેનન વરકર ૨૨૧
 કૃષ્ણમિશ્ર ૧૬૪
 કૃષ્ણમિત્ર ૩૭૨
 કૃષ્ણરામ ૨૨
 કૃષ્ણરામ શર્મા ૨૭૮
 કૃષ્ણલાલ, ' નાદાન ' ૨૬૮
 કૃષ્ણલીલાશુક ૬૦
 કૃષ્ણશાસ્ત્રી ૧૧૯
 કૃષ્ણસોમયાજી ૧૮૬, ૨૨૧
 કૃષ્ણસુધી ૩૭૬, ૩૭૮
 કૃષ્ણસ્વામી ૮, ૨૨૧, ૩૪૯
 કૃષ્ણાધ્વરી ૩૩૯
 કૃષ્ણાનંદ ૩૭૯
 કૃષ્ણાનંદ વાયસ્પતિ, ૧૬૫, ૩૮૪
 કૃષ્ણાનંદ વ્યાસ ૩૮૦
 કેન્ટ ૪૧૪
 કેતકર વ્યં બા. ૩૭૯
 કેતકર શ્રી. વ્યં. ૪૪૦
 કેપલર ૨૩૭
 કેરળ કાલિદાસ (કેરળવર્મ મહારાજ) ૧૨, ૧૦૧
 કેરળવર્મ વલીયકવૈલ ૫૧
 કેરળવર્મા ૧૫૫, ૪૧૦
 કેળકર ગોપાળ જીવાજી ૨૩૮

કેવલાનંદ સરસ્વતી ૨૪૧
 કેવલે હનુમન્ત શાસ્ત્રી ૪૪૯
 કેશવ ૯૪
 કેશવ દીપક ૨૪૬
 કેશવ દેવસ ૨૩૭
 કેશવ પંડિત ૪૧, ૭૯
 કેશવ કવિ (સત્યધ્યાનવિજયમ્) ૩૭
 કેશવસુત ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૧૭
 કેશવભટ્ટ ૭૦
 કેશવાર્ક ૨૭
 કેકિણી વ્યં. મ. ૫, ૩૭
 કંજુ કુદરુ તામ્બુરન ૧૬૦
 કોક્કનાથ ૧૫૩
 કોચા નરસિંહાચાર્ય ૫૧
 કોચુન તામ્બુરાન ૭૧, ૧૬૦
 કોડંબટ ૩૭૩
 કોરડા રામચન્દ્ર ૩૪
 કોલબુક, હેન્રી ટોમ્સ ૨૩૨
 કોપરનિકસ ૪૩૮
 કોશમ્થેની યાદી ૨૪૦, ૨૪૧
 કોલરીજ ૪૧૫
 કૌશિક રામાનુજચાર્ય ૩૮૨
 કૌશિક વ્યંકટેશ ૩૭
 કંકણુ કવિ ૧૦૦
 કંદાડ અપ્પકોંડાચાર્ય ૩૮૨
 ક્ષમાદેવી રાવ ૩૭, ૧૬૦, ૨૯૪, ૩૫૬, ૩૯૦
 ક્ષમા કલ્યાણ ૪૦
 ક્ષિતીશચન્દ્ર ચક્રવર્તિ ૪૪૯
 ક્ષિતીશચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ૪૧૭
 ક્ષીરસ્વામી ભટ્ટ ૨૩૬
 ખાંડેર રાધવપંડિત ૩૭૮
 ખાસનિસ અ. વિ. ૨૦૫
 ખિસ્તે નારાયણશાસ્ત્રી ૩૭, ૯૪, ૧૮૧, ૩૭૦
 ખિસ્તે બટુકનાથ ૨૪૭
 ખિસ્તે મુકુંદશાસ્ત્રી ૨૮૧

ખોત, સ્કં. શં. ૧૬૦, ૧૬૨, ૨૮૫
 ગજેન્દ્રગડકર, રાઘવેન્દ્રાચાર્ય ૩૭૬
 ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય ૩૮૭
 ગણુનાથ સેન ૩૮૦
 ગણુપતિમુનિ વસિષ્ઠ ૧૦૭, ૧૨૧, ૩૪૬-૯
 ગણુપતિશાસ્ત્રી મ. મ. ટી. ૪૪, ૬૧, ૧૦૦,
 ૪૨૪
 ગણુપતિશાસ્ત્રી પી. ૧૮૪
 ગણુપતિશાસ્ત્રી વ્હી. ૧૦૨
 ગણેશ પંડિત ૩૮૯
 ગણેશરામ શર્મા ૪૪, ૧૧૧
 ગણેશદત્તશાસ્ત્રી ૨૩૭
 ગરુડવાહન પંડિત ૩૭
 ગદ્દે શા. ગો. ૨૫૦-૫૧, ૪૩૧
 ગલગલી કેશવશર્મા ૨૫૩
 ગલગલી પંડરીનાથાચાર્ય ૨૪૬
 ગલગલી રામાચાર્ય ૨૪૫
 ગાગાભટ્ટ (વિશ્વેશ્વર ભટ્ટ) ૮૪, ૮૫, ૩૯૦-૯૧
 ગાનુ સ. પ. ૨૫૩
 ગાડગીળ વ. અ. ૨૪૬
 ગાંધી એલ. બી. ૨૩૫
 ગાંધી દેવદાસ ૪૩૧
 ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી ૨૦૮, ૩૬૯
 ગિરિધર શાસ્ત્રી ૪૨૬
 ગિરિધરદાસ ૨૦
 ગિરિસુંદરદાસ ૨૭
 ગીતાચાર્ય ૪૩
 ગીર્વાણેન્દ્ર ૧૦૦, ૧૫૮
 ગ્રણ્યવર્ધન ૧૧૯
 ગ્રણ્યુનન્દ વિદ્યાવાગીશ ૩૮૬
 ગ્રુમણિક ૯૯
 ગોપબન્ધુદાસ ૪૧૦
 ગુપ્ત, રાધારમણ ૨૫૩
 ગોપાલકૃષ્ણ ૪૦૮
 ગોપાલાચાર્ય એ. પ૩

ગુરુદયાસશર્મા ૨૮૩
 ગુરુમુખસિંહ મુસાફર ૪૧૦
 ગુરુપ્રસન્ન ભટ્ટાચાર્ય ૧૫૬
 ગુર્ભંડ આપ્પારાવ ૪૧૦
 ગુરુપ્રસાદશાસ્ત્રી ૩૭૪
 ગુલાબરાવ મહારાજ ૩૬૬
 ગુહ ત્રેલોક્યમોહન ૫૦
 ગ્રેન્જ હામ્પ્ટન ૨૩૭
 ગોકુલનાથ ૪૦૯
 ગોકુલનાથ મૈથિલ ૩૮૧
 ગોડબોલે નારા આપ્પાજી ૨૩૮
 ગોડબોલે પરશુરામતાત્યા ૪૨૭
 ગોડે પી. કે. ૩૮૮
 ગોદવર્મા ૧૫૮
 ગોપબન્ધુ દાસ ૪૧૦
 ગોપાલકૃષ્ણ ૪૦૮
 ગોપાલગુપ્ત ૪૩૬
 ગોપાલદાસ ૩૬, ૧૪૭
 ગોપાલશાસ્ત્રી-(મમિનવ કાલિદાસ) ૧૨, ૨૪
 ગોપાલશાસ્ત્રી (સીતારામામ્બુવય) ૨૦
 ગોપાલાચાર્ય એ. પ૩
 ગોપાલાચાર્ય એ. વ્હી. ૪૩૬
 ગોપીનાથ ૨૬
 ગોપીનાથ મોની ૩૮૭
 ગોરખનાથ ૪૬૦
 ગોરે એન. એ. ૯૮
 ગોવર્ધન ૧૦૦
 ગોદસ્ટકર ૪૪૯
 ગોવિન્દ ('કૃષ્ણચન્દ્રોદય'નાં લેખક) ૨૬
 ગોવિન્દ પૈ ૪૧૦
 ગોવિન્દ ન્યાયવાગીશ ૩૮૬
 ગોવિન્દકવિ ૪૧૦
 ગોવિન્દ ખન્ના ૩૮૫
 ગોવિન્દદાસ ૧૪૭, ૧૬૭, ૪૦૮
 ગોવિન્દનાથ ૨૭, ૩૫

ગાવિન્દભટ્ટ ૪૩
 ગાવિન્દાગ્રજ ૪૧૦
 ગૌતમ ગણેશપ્રસાદ ૨૬૭
 ગૌરીનાથ શાસ્ત્રી ૧૮૪
 ગૌરીકાન્ત સાર્વભૌમ ૩૮૭
 ગૌરીશંકર ૨૩૬
 ગંગાદાસ વૈશ્ય ૨૩, ૬૧
 ગંગાદેવી ૭૮
 ગંગાધર કવિ ૨૦
 ગંગાધર ૭૮, ૮૦
 ગંગાધર શાસ્ત્રી ૧૧૧
 ગંગાધર શાસ્ત્રી માનવલ્લી ૧૮૩
 ગંગાધરેન્દ્ર સરસ્વતી ૩૮૨
 ગંગારામ જડી ૩૮૪
 ગંગારાવ ૩૮
 ધનશ્યામ (મન્ત્રી-તુકોળ ભોંસલે) ૨૮, ૫૭, ૧૬૨, ૩૩૯
 ધનશ્યામ આર્યક ૧૦૦, ૧૬૫
 ધનશ્યામ કવિ ૩૩૯
 ધનશ્યામસિંહ ગુપ્ત ૨૫૨
 ધટ્ટશેષાચાર્ય ૧૬૫, ૩૮૨
 ધાટે ભટ્ટશાસ્ત્રી ૪૪૭
 ધુલે અનન્ત ભટ્ટ ૩૬૦
 ધુલે કૃષ્ણશાસ્ત્રી ૧૦૭, ૩૬૦
 ધુલે સદાશિવભટ્ટ ૨૬૮, ૩૭૬
 ધુલે રામરામભટ્ટ ૩૬૦
 ચક્રકવિ ૨૪, ૭૦
 ચક્રવર્તિ કેશવચંદ્ર ૨૬૫
 ચક્રવર્તિ ચિન્તાહરણ ૨૩૨
 ચક્રવર્તિ રાજગોપાલ ૮૯, ૯૪, ૧૧૮, ૧૮૩
 ચૈટંજી સુનીતિકુમાર ૩૦૧, ૪૪૮
 ચટ્ટોપાધ્યાય ક્ષિતીશચંદ્ર ૨૦૫, ૨૪૬
 ચટ્ટોપાધ્યાય દેવેન્દ્રનાથ ૪૨૫
 ચણ્ડશિખામણિ ૧૬૮
 ચણ્ડસૂર્યકવિ ૨૦

ચણ્ડીદાસ ૪૦૮
 ચતુર્ભુજ ૪૬, ૩૭૬
 ચતુર્વેદ શિવદત્તશર્મા ૩૦૮
 ચતુર્વેદી ગિરિધરશર્મા ૩૪૧
 ચતુર્વેદી દ્વારિકાપ્રસાદ ૨૩૭
 ચતુર્વેદી સરસ્વતીપ્રસાદ ૨૫૩
 ચન્દ્રકાન્ત તર્કાલંકાર ૨૭, ૩૭૮
 ચન્દ્રકુમાર અગ્રવાલ ૪૧૦
 ચન્દ્રભૂષણ શર્મા ૪૨૯
 ચન્દ્રશેખર ૩૪૦
 ચન્દ્રશેખર (ગૌડમિત્ર) ૪૨
 ચન્દ્રશેખર શર્મા ૨૬૫
 ચન્દ્રશેખર શાસ્ત્રી ૨૪૫
 ચન્દ્રશેખર સરસ્વતી ૧૬૭, ૧૬૮
 ચન્દ્રસેન ગુપ્ત ૨૩૨
 ચર્પટનાથ ૪૦૬
 ચમ્પકેશ્વર ૩૮૨
 ચરિત્રસુંદર ૧૧૬
 ચમ્પૂ-વિવિધ ૭૧-૭૩
 ચમ્પૂ-શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર વિષયક ૬૮, ૬૯
 શૈવચમ્પૂ-૭૦, ૭૧
 ચમ્પૂ-રાજચરિત્રવિશેના ગ્રન્થ અને લેખકોની
 યાદી ૭૩-૭૬
 ચમ્પૂ-વૈષ્ણવ ચમ્પૂ-૭૦
 ચમ્પૂ-રામાયણ વિષયક-ગ્રન્થ અને લેખકોની
 યાદી-૬૬, ૬૭
 ચારણ ભાષ્યકારશાસ્ત્રી ૫૮, ૩૭૮
 ચારુદેવ શાસ્ત્રી ૧૮૨
 ચિદ્રીચુર વરદાચાર્ય, ૨૯૨
 ચિતળે કૃ. વા. ૧૯૦, ૨૯૪
 ચિન્તામણિ આર. ટી. ૪૪૯
 ચિત્સુખાચાર્ય ૩૫
 ચિદમ્બર પિલ્લે ૪૧૦
 ચિદમ્બર (રાઘવચાવવાળડવીચમ્પૂ) ૭૦
 ચિદમ્બર કવિ ૫૫, ૫૬

ચિદમ્બર (રાઘવચાલકપાણ્ડવીયજમ્પૂ) ૭૨
 ચિદમ્બર કવિ ૫૫, ૫૬
 ચિપળૂણકર, કૃષ્ણશાસ્ત્રી ૪૧૦
 ચિપળૂણકર વિ. કૃ. ૩૩
 ચિત્રદાસ ૩૮૯
 ચિત્રપતિદાસ ૩૮૯
 ચિત્રભાનુ ૨૮, ૩૦
 ચિત્રાવ સિદ્ધેશ્વરશાસ્ત્રી ૪૪૭
 ચિત્રાદેવ બૂપાલ ૧૭૬
 ચિન્નખોરમ બૂપાલ ૧૬૭
 ચિન્નાનરસિંહ ૧૬૫
 ચિન્મયાનન્દ ૨૪૬
 ચિરંજીવી ભટ્ટાચાર્ય ૩૮૩
 ચૈતન્યચન્દ્ર ૨૨
 ચૈતન્યપ્રભુ ૪૦૮, ૪૧૮
 ચોક્કનાથ ૮૦
 ચૌધરી જતીન્દ્રવિમલ ૧૧૭
 ચૌમાલ મલ્લનાથ ૨૬૭
 ચૌહાન સંબલસિંહ ૪૧૦
 જગજીરામ ૪૭, ૨૮૪
 જગે વિ. કે. ૨૯૪
 જાધ્વા ડૉ. ૮૯
 જગદીશ તર્કાલંકાર ૩૮૬
 જગદીશચન્દ્રશર્મા ૨૬૮
 જગત્પાન્થુ ૧૮૬
 જગદ્ગુરુ ૮૯
 જગન્નાથ (અતન્દ્રચન્દ્રિકા) ૧૫૨
 જગન્નાથ (કૌમુદીટીકા) ૩૭૨
 જગન્નાથ (તારાચન્દ્રોદય) ૪૦
 જગન્નાથ (શરમ્બિલાસ) ૧૭, ૪૨
 જગન્નાથ (રતિમન્મથ) ૧૫૨
 જગન્નાથ (સૌમાન્યમહોદય) ૧૬૪
 જગન્નાથ (કથામઝ્જરી) ૧૪૯, ૨૨૧
 જગન્નાથ કવિ ૧૭, ૮૧, ૮૮, ૧૫૮
 જગન્નાથ તર્કપંચાનન ૩૮૪, ૩૮૯

જગન્નાથ પંડિતરાજ ૧, ૭૯, ૫૯, ૧૦૦,
 ૧૦૫, ૧૨૨, ૩૩૨-૩
 જગન્નાથ સ્વામી ૧૮૫, ૨૦૫
 જગન્મોહન ૪૪
 જનાર્દન ૯૮, ૧૨૯
 જટાદેવ ૧૬૪
 જનમેજય ૨૬૫
 જયકાન્ત ૨૬, ૨૯
 જયસિંહ સૂરી ૭૭
 જયદેવ મિશ્ર ૪૪૯
 જયદેવ શુક્લ ૪૪૮
 જયનારાયણ ૧૬૮
 જયન્તભટ્ટ ૧૬૬
 જયરામ ૩૮૫
 જયરામ તર્કાલંકાર ૩૮૭
 જયરામ ન્યાયપંચાનન ૩૮૭
 જયરામ પિણ્ડયે ૧૦, ૪૦, ૭૯, ૩૯૩
 જયરામ શાસ્ત્રી ૮૯
 જયાનક ૭૭
 જવા દીવાર ના. બૂ. ૨૬૩
 જેકોબી એસ. ૨૩૬
 જમ્બેકર બાળશાસ્ત્રી ૪૧૦
 જનકીનાથ શર્મા ૩૮૫
 જીતેન્દ્રિયાચાર્ય ૪૧
 જીનવિજયમુનિ ૨૩૬
 જીતેન્દ્રસરસ્વતી ૩૭૩
 જીવગોસ્વામી ૨૩, ૧૪૭
 જીવદેવ ૧૬૬
 જીવરાજ ૧૬૪
 જીવન્યાયતીર્થ ૯૬, ૧૬૨
 જોમ્સ અલીજ ૨૩૩
 જૈનવિમલકુમાર ૧૦૨
 જોનરાજ ૪૪૩
 જોન્સ વિલિયમ ૨૩૨
 જોશી કે. રા. ૨૫૨

જોશી ગો. ગો. ૧૩૧, ૩૦૩
 જોશી તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી ૨૪૨
 જોશી નારાયણશાસ્ત્રી ૪૪૧
 જોશી મહાદેવશાસ્ત્રી ૪૩૧
 જોશી વ્યંકટેશશાસ્ત્રી ૨૪૩
 જોશી વ્હી. પી. ૯૬
 જોશીયર ૪૩૮
 જોશી રસિકબિહારી ૨૬૮
 જોસિલ ખેંડાલ ૨૩૩
 જ્ઞાનદાસ ૪૦૮
 જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતી ૩૭૩
 જ્ઞાનેશ્વર ૧૨૮, ૪૧૮
 જ્ઞાનસુંદરી ૩૫૮
 જ્ઞવાલાપ્રસાદ ૪૨૬
 જ્ઞવાલાપતિ લિંગશાસ્ત્રી ૨૬૭
 ઝળકીકર ભીમાચાર્ય ૨૪૧
 ઝળકીકર વામનાચાર્ય ૩૭૮
 ઝા અપૂરુષ ૩૮૯
 ઝા તારિણીશ ૨૩૭
 ઝા પરમેશ્વર ૧૧૭
 ઝા મધુસૂદન ૨૬૪
 ઝા શિવચરણ ૨૬૮
 ઝારખંડી ૩૭૯
 ઝાલા ૨૯૪
 ઝાલા ગોરીપ્રસાદ ૮૯, ૨૯૪
 ટંડન યશપાલ ૨૪૧
 ટાગોર સુરેન્દ્રમોહન ૫૧
 ટિલ્કુ વિનાયકશાસ્ત્રી ૨૬૬
 ટિળક લોકમાન્ય ૪૧૦, ૪૨૦
 ઠક્કુર શ્રીપતિ ૫૧
 ઠાકુર કાલિકિકર ૨૦
 ઠાકુર દેવેન્દ્રનાથ ૪૧૦
 ઠાકોર બ. ક ૪૧૦, ૪૧૭
 ડખીર શં. ગો. ૨૫૬
 ડાઉ મા. ના. ૯૧

ડાંગે સ. અ. ૨૦૮
 ડે ૧
 ડે વિષ્ણુ ૪૧૦
 ડેગ્ગેકર પાંડુરંગશાસ્ત્રી ૨૦૭
 ડેલિવિસ ૪૧૪
 ડોલાલ પુરુષોત્તમશાસ્ત્રી ૪૩૧
 દુર્ઢિરાજ (અમિનવ જયદેવ) ૧૨, ૮૦
 દુર્ઢિરાજ વ્યાસચંજવા ૪૨, ૧૬૮, ૧૭૯
 દોક ભા. કે. ૨૩૮
 તપતીતીરવાસી ૨૦૭
 તપેશ્વરસિંહ (તપસ્વી) ૮૮
 તપોવનસ્વામી ૩૪
 તરણીકાન્ત ચક્રવર્તિ ૪૩૧
 તળેકર અનન્તશાસ્ત્રી ૨૩૮
 તાડપત્રીકર ૨૧૯, ૨૯૪
 તાતાચાર્ય લક્ષ્મીકુમાર ૩૫
 તાતાચાર્ય ૧૫૨, ૨૦૩, ૨૪૬, ૩૮૪
 તાતાચાર્ય એમ. કે. ૧૫૨, ૨૯૨
 તાત્પાશાસ્ત્રી મ. મ. ૨૯૨
 તાંબે ચંદ્રશેખર ૨૦૧, ૨૦૫
 તારાચંદ્ર ૧૦૦
 તામ્હેન કે. ગો. ૮૯, ૯૯, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૩૩
 તિલ્કન ૪૦૮
 તિગ્મકવિ ૨૦૩
 તિગ્મન ૪૦૭
 તિગ્મચંજવા ૨૭
 તિરુમલ કાણ્યાચાર્ય ૨૪
 તિરુમલ નાયક ૨૨
 તિરુમલાચાર્ય ૧૮૬
 તિરુવેંકટ, તાતાદેશિક ૧૦૧
 તિરુવેંકટાચાર્ય ૧૬૧
 તિરુવેંકટાચાર્ય કે. ૨૦૪
 તિરુવલ્લાર ૪૦૭
 તિવારી રાધાકૃષ્ણ ૧૦૨, ૧૦૮
 તુકારામ ૧૨૯, ૪૦૭

તુલસીદાસ ૧૨૮, ૪૦૭, ૪૧૭
 ત્યાગરાજશાસ્ત્રી (રાજૂ શાસ્ત્રીગણ) ૩૮૨
 ત્રિપાઠી અનંત ૨૪૫
 ત્રિપાઠી કાલીપ્રસાદ ૨૪૫
 ત્રિપાઠી જયશંકર ૨૬૭
 ત્રિપાઠી રૂદ્રદેવ ૩૭૦
 ત્રિપાઠી શિવદત્ત ૯૩
 ત્રિપુરાન્તક કવિ ૪૩
 ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ ૬૨
 ત્રિવિક્રમ શાસ્ત્રી ૪૩, ૧૪૬
 ત્રિવેણી ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૮, ૩૫૭
 ત્રિવેદી, દીનાનાથ (મધુપ) ૨૬૮
 ત્રિવેદી લક્ષ્મીનારાયણ ૫૩
 ત્રિવેદી સર્વેશ્વરશર્મા ૩૮૯
 તેજોભાનુ ૩૭૦ (અમિનવ મતૃંહરિ) ૧૨, ૯૯
 ત્યમ્બક ૨૯
 ત્યમ્બકભટ્ટ ૩૮૮, ૩૮૯
 ત્યમ્બકશાસ્ત્રી ૩૮૨
 ત્ર્યેલોક્યમોહન ગુહ ૫૦
 થાપી ખી. કે. ૧૬૧
 થોમસ ૨૩૩
 દત્તાત્રેય ૭૧
 દયાનન્દ સરસ્વતી ૧૧૧, ૧૪૮, ૧૮૨
 દશપુત્ર સદાશિવ ૩૮૮
 દર્શન વિજયગણી ૧૦૦
 દશરથલાલ શર્મા ૨૪૭
 દશરથ શાસ્ત્રી ૨૬૭
 દલાલ સી. ડી. ૨૩૫
 દવે જ. હ. ૧૦૭
 દાદોળા પાંડુરંગ ૪૩૬
 દાદુ દયાળ ૪૦૭
 દામોદર પંડિત ૩૮૦
 દાંડેકર રા. ના. ૪૪૫
 દાસગણુ મહારાજ ૪૨૯
 દાશરથી ૪૧૦

દાસગુપ્ત ૧
 દિનકર ૩૭૯, ૪૧૦
 દિનેશચંદ્ર સેન ૩૮૩
 દિવાકર કવિ ૬૦
 દિવાકર દત્ત શર્મા ૨૪૬
 દિવેકર સ. મ. ૩૯૭
 દીક્ષિત અપ્પય્ય (વિમલમંજનમ) ૩૮૨
 દીક્ષિત અપ્પય્ય ૧૮, ૧૯, ૯૯, ૧૦૭, ૧૫૧, ૩૩૫, ૩૭૬
 દીક્ષિત આનન્દતાલક ૧૦૯
 દીક્ષિત ધર્મશ્વર ૨૬
 દીક્ષિત કચ્છપેશ્વર ૩૭૮
 દીક્ષિત કામરાજ ૧૬૪
 દીક્ષિત કૃષ્ણ ૫૭
 દીક્ષિત ગોવિન્દ ૪૦, ૩૩૭
 દીક્ષિત ચિન્તામણિ ૩૭૮
 દીક્ષિત જીવરાજ ૧૬૪
 દીક્ષિત દેવર ૧૮
 દીક્ષિત નીલકંઠ (અચ્ચા દીક્ષિત) ૨૬, ૯૯, ૨૮૦
 દીક્ષિત પેરીયઅપ્પા ૮૦
 દીક્ષિત ભટ્ટોજી ૩૪૦, ૩૭૨
 દીક્ષિત ભાસ્કર ૩૭૨
 દીક્ષિત ભૂમિનાથમલ્લ ૭૪
 દીક્ષિત ભૂમિનાથ (નલ્લા દીક્ષિત) ૮૧, ૧૬૪
 દીક્ષિત મથુરાપ્રસાદ ૧૬૧
 દીક્ષિત માથુરીપ્રસાદ ૪૨૮
 દીક્ષિત મુગુસ્વામી ૩૭
 દીક્ષિત યજ્ઞનારાયણ ૩૩૭
 દીક્ષિત યજ્ઞેશ્વર ૩૮૮
 દીક્ષિત રામનારાયણ ૨૬૮
 દીક્ષિત રામભદ્ર ૩૬, ૧૫૨, ૧૫૩ ૩૪૭
 દીક્ષિત વ્રજરાજ ૧૬૪
 દીક્ષિત વાસુદેવ ૩૭૩, ૩૮૮
 દીક્ષિત વિષ્ણુશર્મા ૨૬૫

દોક્ષિત શંકર ૮૪, ૧૫૩, ૩૭૯
 દોક્ષિત શિવ ૩૮૮, ૩૮૯
 દોક્ષિત શ્રીનિવાસ ૧૮, ૨૦, ૩૪
 દોક્ષિત શ્રીનિવાસ (રત્નખેટ) ૨૬, ૩૩૮
 દોક્ષિત શ્રીશૈલ (કાદમ્બરી તિરુમલાચાર્ય,
 શ્રીભાષ્ય તિરુમલાચાર્ય) ૧૦૨, ૧૧૦, ૧૮૦, ૨૧૭
 દોક્ષિત સમરપુંગવ ૬૫
 દોક્ષિત સામરાજ ૧૦૦, ૧૬૨, ૧૬૪, ૩૭૬
 દોક્ષિત સદાશિવ ૧૬૮
 દોક્ષિત સોમશેખર ૧૦૯
 દોક્ષિતાર ડી. આર. ૨૪૨
 દીનકૃષ્ણદાસ ૪૦૮
 દુઃખભંજન ૨૭
 દુર્ગાદાસ ગોસ્વામી ૪૧૭
 દુર્ગાપ્રસાદ ૬૦
 દુર્વાસ કવિ ૧૦૦
 દૂતકાવ્યનાં લેખકોની નામાવલી ૧૧૭ ૧૧૮, ૧૨૦
 દેવ કૃષ્ણ શર્મા ૪૦૦
 દેવકીનન્દન શર્મા ૨૬૮
 દેવદાસ ૭૫
 દેવનારાયણ પાંડે ૨૪૬
 દેવરાજ ૩૮, ૧૫૪
 દેવશંકર ૬૦
 દેવશંકર પુરોહિત ૬૦, ૭૯
 દેવાનન્દ ૨૪
 દેવેશ્વર ૩૭૮
 દેશપાંડે ગ. ત્ર્યં. ૨૬૪
 દેશપાંડે દ. ના. ૨૬૪
 દેશપાંડે હ. વા. ૨૩૭
 દેવીપ્રસાદ પંડિત ૨૩૬
 દેવેશ્વર ૩૭૮
 દેશમુખ, ચિ. દા. ૭, ૯૬, ૧૧૧, ૧૩૧, ૨૨૦,
 ૨૯૪
 દેસાઈ રા. મ. ૩૯૭
 દ્વારકાપ્રસાદ શર્મા ૨૩૭

દ્વિજેન્દ્રનાથ ગુહચૌધરી ૧૮૩
 દ્વિજેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી ૧, ૧૮૨, ૪૦૩
 દ્વિજેન્દ્રલાલ પુરકાયસ્થ ૯૩, ૧૨૦
 દ્વિવેદી મહાવીરપ્રસાદ ૨૮૩
 દ્વિવેદી લક્ષ્મીનારાયણ ૮૯
 દ્વિવેદી વાસુદેવ ૯૩, ૨૪૬
 ધનંજય ૫૫
 ધર્મદેવ વિદ્યાવાચસ્પતિ ધરણીધર ૧૦૧
 ધીરેન્દ્રનાથ મુખર્જી ૪૧૭
 ધર્મરાજ ૭૫
 ધર્મરાજધ્વરીણ ૩૮૭
 ધર્મેન્દ્ર બ્રહ્મચારી ૨૩૬
 દ્રુવ એ. બી. ૯૪, ૪૧૦
 નગેન્દ્ર ૪૦૬
 નગ્નજરાજ ૩૮૨
 નગ્નજરાજશેખર ૧૬૭
 નજર અકબરાબાદી ૪૦૮
 નટશશાસ્ત્રી કે. જી. ૧૮૩
 નન્દકુમાર શર્મા ૨૨
 નન્દન ૧૨૨
 નન્નય ૪૦૯
 નમ્માળવાર ૨૦૨, ૪૦૭
 નરસાપ્પા મન્ત્રી ૧૨, ૨૯
 નરસી મહેતા ૪૦૭
 નર્મદ ૪૧૦
 નર્મદાશંકર ૪૧૫
 નરસિંહ (અનુમતિપરિણયનાટકમ્) ૧૬૫, ૩૮૧
 નરસિંહ અચ્યંગાર (કલ્પી) ૧૬૮, ૨૦૩
 નરસિંહ કવિ ૮૧, ૧૬૫
 નરસિંહ ચારણ ૫૧
 નરસિંહાચાર્ય ૩૦, ૧૧૮, ૧૧૯
 નરસિંહદત્ત શર્મા ૫૨
 નરહરિ ૫૭, ૯૮
 નરહરિ કવિ ૧૦૦
 નરહરિ ચક્રવર્તી ૩૮૩

નરહરિ સરકાર ૪૦૮
 નવચંદ્રસરિ ૭૭
 નવનીત કવિ ૭૫
 નવરંગ ૧૪૮
 નવીન પતંગલિ (પેરુસૂરી) ૧૨
 નાગરાજ ૨૯૫
 નાગરાજન ૪૪૯
 નાગેશ ૩૭૨
 નાગેશ ભટ્ટ ૩૪૧, ૩૭૩, ૩૭૮, ૩૮૮
 નાનક ૪૦૭
 નામદેવ ૧૨૮, ૪૦૭
 નાયર કે. આરૂ. ૧૬૨, ૨૮૬
 નાયર વ્હી. એન. ૧૮૫, ૨૯૪, ૩૮૧
 નાયર સી. નારાયણ ૨૦૩
 નારાયણ ૧૪૬
 નારાયણ (વિક્રમસેનચમ્પૂ) ૭૫
 નારાયણ એ. વ્હી. ૨૧૯
 નારાયણ એસ. ૫૨
 નારાયણ કવિ ૩૬, ૮૧
 નારાયણ તીર્થ ૧૬૯
 નારાયણ ભટ્ટપાદ (ભટ્ટાત્રિ) ૬૬, ૩૩૯
 નારાયણ પંડિત ૧૦૦
 નારાયણ રાવ ૧૬૦
 નારાયણ શર્મા ૧૦૦
 નારાયણ શાસ્ત્રી (બાલસરસ્વતી) ૧૫૬, ૧૬૬, ૩૪૧

નાન્હાલાલ ૪૧૦
 નિર્ગુડકર દ. વા. ૪૫
 નિલ્સાનંદ ૨૪૧
 નિરંજન ૪૧૦
 નિરાલા ૪૧૦, ૪૧૬
 નીતિવિશેના કાવ્યોની નામાવલી ૧૦૦
 નીપાળે ભીમભટ્ટ ૪૩૪
 નીલકંઠ ૬૫, ૯૮, ૧૦૦, ૩૮૮
 નીલકંઠ ચતુર્ધર ૮૬
 અ ૫૯

નીલામ્બર શર્મા ૩૭૯
 નૂતન કાલિદાસ ('વિક્રમરાયણ') ૧૨
 નૃસિંહ ૧૦૬, ૧૧૮
 નૃસિંહ કવિ ૧૨, ૩૭૮
 નૃસિંહ પંચાનન ૩૮૭
 નૃસિંહસૂરિ ૩૭
 નેવાજ ૪૨૬
 નેસફિલ્ડ જે. સી. ૨૩૬
 પતંગલિશાસ્ત્રી ૪૪૮
 પદ્મચુપ્ત ૭૭
 પદ્મનાભ કવિ ૧૭, ૧૫૯
 પદ્મનાભ ભટ્ટ ૨૫
 પદ્મનાભ શાસ્ત્રી ૫૧
 પદ્મનાભાચાર્ય ૧૫૭
 પદ્મસિંહ શર્મા ૨૪૪
 પરકાલ સ્વામી ૬૧, ૧૪૭
 પર્વતે રઘુનાથશાસ્ત્રી ૩૮૨
 પરબ કાશીનાથ પાંડુરંગ ૩૮૬
 પરમાનન્દ કવિ ૯૮, ૧૦૦
 પરમાનન્દ કવીન્દ્ર ૧૮, ૭૮, ૯૮, ૩૯૩
 પરમેશ્વરનાન્દ શાસ્ત્રી ૨૪૮
 પરવસ્તુ લક્ષ્મીનરસિંહસ્વામી ૪૨૪
 પરવસ્તુ રંગાચાર્ય ૫૧
 પરશુરામતાત્યા ('કેકાદર્શ') ૪૩૫
 પરાકુશ રામોતુજ ૧૪૬
 પરાંજપે શિવરામ ૪૧૦
 પળસુલે ગં. બા. ૨૦૭, ૨૪૬
 પંચરત્ન કવિ ૮૧
 પંચપાગેશ શાસ્ત્રી ૩૫, ૧૫૫, ૧૫૬
 પંચાનનભટ્ટાચાર્ય ૧૬૧
 પંચાનન તંકરત્ન ૩૮૩
 પંડિત ગરુડવાહન ૩૭
 પંડિત પ્ર. દા. ૭, ૨૨૧
 પંત વિઠ્ઠલ ૭૦
 પાનબોટે ટી. વી. ૧૨૧

પાઠક રામનાથ ૨૯૯
 પાઠક શ્રીધરશાસ્ત્રી ૨૪૦, ૩૮૯, ૪૦૨, ૪૧૫
 પાઠક શ્રીવલ્લભ ૩૬
 પાંડે ૧
 પાંડે જયરાજ ૯૭
 પાંડે જયરામ ૧૦૨
 પાંડેય મહાદેવ ૨૯૨
 પાંડેય લોચનપ્રસાદ ૩૧૧
 પાંડે શિવરામ ૫૧, ૫૨
 પાંડે હીરાલાલ ૨૬૭-૬૮
 પાયચુડે વૈદ્યનાથ ૩૭૨, ૩૭૩
 પાર્થસારથી પંચાનન ૧૫૮
 પાલ એમ પી. ૪૧૦
 પોલ થીમ ૪૪૯
 પિટરસન ૨૩૩, ૨૩૪
 પિટ્સ ૪૧૪
 પિલ્લે એ. બાળકૃષ્ણ ૪૧૦
 પિલ્લે ગોપાલ ૨૦૪
 પિશલ ૪૪૯
 પીતામ્બર દત્ત ૨૩૬
 પુણ્યતામકર મહાદેવ ૩૮૮
 પુણ્યકોટી ૨૪
 પુણ્યવિજય ૪૪૫
 પુટ્ટપા ગોકાક ૪૧૦
 પુત્રસેરી નીલકંઠ શર્મા ૨૮૫, ૩૭૦
 પુરુષોત્તમ ૪૧, ૭૯
 પુરુષોત્તમ મિશ્ર ૨૩
 પુરોહિત લક્ષ્મીનારાયણ ૨૬૮
 પૂર્ણાનંદ સ્વામી ૧૮૪
 પૂરનસિંહ ૪૧૦
 પેરુસૂરિ (નવીનપત્રજાલિ) ૧૨, ૧૧૯
 પેરુસૂરિ વેંકટપુત્ર ૧૫૮
 પેશવે વિ. કૃ ૨૬૨
 પ્રકાશકર વિ. બા. ૨૬૨
 પ્રતાપમલ્લ નેપાળેશ્વર ૧૬૭

પ્રધાન દાજી શિવાજી ૩૭૮
 પ્રબોધચન્દ્ર ૨૩૬
 પ્રભાકર ૧૬૭
 પ્રભુદત્તશાસ્ત્રી ૨૯૨
 પ્રફુલ્લચન્દ્ર શેય ૪૩૭, ૪૩૯
 પ્રભાતચન્દ્ર ચક્રવર્તી ૪૪૯
 પ્રમથનાથ તર્કભૂષણ ૧૦૦, ૧૧૮
 પ્રસન્ન તર્કરત્ન ૩૮૫
 પ્રસાદ ૪૧૦
 પ્રિયદાસ ૧૬૭
 પ્રિયંવદા ૩૫૭
 પ્રીતમદાસ ૪૦૭
 પ્રીતમસિંહ સફીર ૪૧૦
 પ્રેમચંદ ૪૧૫
 પ્રેમધન ૪૧૫
 પ્રેમાનંદ ૪૦૭
 પૌરાણિક ચમ્પૂ ગ્રન્થો અને લેખકોની નામાવલી
 ૭૨
 ફકીરમોહન સેનાપતિ ૪૧૦
 ફાટકલાલ દાસ ૪૧૭
 ફડકે અનંતશાસ્ત્રી ૨૬૩
 ફેક્લીન એજરટન ૪૪૯
 ફેરે ય ગ. ૨૩૧
 ફેક ફર્ટર ૨૩૩
 ફેરિક લેવીજ ૨૩૬
 ફાસબોલ ૨૩૬
 બકુલભૂષણ ૧૮૧
 બકુલાભરણ શકગોપાલ ૩૭
 બચ્ચન ૪૧૬
 બટુકનાથ શર્મા ૧૦૧, ૧૧૯, ૧૫૯, ૧૬૨,
 ૨૭૮, ૨૮૬
 બદરીનાથ શર્મા ૩૭૮
 બદરીરામ શાસ્ત્રી ૭૨
 બન્દોપાધ્યાય, ઈન્દ્રનાથ ૪૨૫
 બન્દોપાધ્યાય માણિક ૪૧૦

બમ્બેર પોતન ૪૦૭
 બર્નેલ એન. સી. ૨૩૩, ૩૬૫
 બરુઆ આનન્દરામ ૨૩૭
 બલદેવ સિંહ ૫૦, ૪૦૮
 બલદેવ વિદ્યાભૂષણ ૩૭૬, ૩૮૩
 બલદેવ ઉપાધ્યાય ૧૨૧, ૪૨૧
 બલરામ દાસ ૪૦૮
 બસવનાયક ૩૮૨
 બાગચી ૨૩૬
 બાગેવાડીકર ૨૨૯, ૨૯૨
 બાણેશ્વર ૩૮૯
 બાણેશ્વર ભટ્ટાચાર્ય ૭૪
 બાપુદેવ શાસ્ત્રી ૩૭૯
 બાણુ સીતારામશાસ્ત્રી ૧૪૭
 બાયબલનાં સંસ્કૃત અનુવાદો ૨૧૪-૧૫
 બારસિંગે વા. શિ. ૨૫૬
 બારસિંગે શિ. કૃ. ૨૬૧
 બાલકવિ ૧૬૬, ૪૧૦
 બાલ ચૂડામણિ ૩૩
 બાલમુકુન્દ ૪૨૭
 બાલયજ્ઞેશ્વર ૩૩૮
 બિહારીલાલ ૪૧૭
 બિલ્હણ-૭૭, ૧૧૫
 બી. ૪૧૦
 બુદ્ધસ્કુલ ૪૪૯
 બુલ્હર ૨૩૨, ૨૩૩
 બૅનજી એ. ૨૩૫
 બૅરેન્ડ કોંગેન ૪૪૯
 બૅલન્ટાઇન ૪૪૯
 બેચનરામ ૪૨૯
 બેનફે ૨૩૭
 બેન્ડ્રે વા. સિ. ૩૯૦, ૪૧૦
 બેલ ૪૪૯
 બેલવલકર એસ. કે. ૪૪૯

બેલ્લમકોડ રામરાય ૩૮, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૬૯,
 ૩૪૧, ૩૬૪
 બોથલિંગ ૪૪૯
 બોપ ૪૪૯
 બોપદેવ ૨૮
 બંકિમચંદ્ર ૪૧૦
 બ્રહ્મદત્ત ૨૨
 બ્રહ્મતન્ત્ર પરકાલસ્વામી ૬૧
 ભગવંત ૧૫૨
 ભગવદ્દત્તશાસ્ત્રી ૨૦૪
 ભગવદ્ ગીતાદાસ ૧૮૪
 ભગવાનદાસ ૧૮૪
 ભગવદ્વાચાર્ય ૫, ૬, ૩૩, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૮૩
 ભટ્ટ ઋષીશ્વર ૨૩૮
 ભટ્ટ જી. એચ. ૪૪૭
 ભટ્ટ મથુરાનાથ શાસ્ત્રી ૪૧૨
 ભટ્ટનાથ સ્વામી ૫૨
 ભટ્ટનારાયણ (કુચેલવૃત્ત) ૨૬
 ભટ્ટપલ્લી રાખાલદાસ ૩૮૩
 ભટ્ટવિષ્ણુશાસ્ત્રી ૩૭૪
 ભટ્ટસ્વામી ૫૨
 ભટ્ટાચાર્ય ગુરુપ્રસન્ન ૧૫૬
 ભટ્ટાચાર્ય જગદીશ્વર ૨૮૫
 ભટ્ટાચાર્ય રઘુનન્દન ૨૪૧
 ભટ્ટાચાર્ય વિદ્યાલંકાર ૧૭
 ભટ્ટાચાર્ય વિદ્યુશેખર ૨૭, ૧૦૦, ૧૦૧, ૨૦૨,
 ૨૪૫
 ભટ્ટાચાર્ય વિષ્ણુપદ ૨૪૧
 ભટ્ટાચાર્ય હરિચરણ ૧૮૫. ૨૦૪
 ભટ્ટાચાર્ય હૃષીકેશ ૧૮૨, ૧૮૮, ૨૪૬, ૨૪૭
 ભટ્ટાચાર્ય શ્રીરામશંકર ૨૬૫
 ભટ્ટાત્ર ૬૬
 ભટ્ટિ ૫૯
 ભવભૂતિ વિદ્યારત્ન ૪૩૨
 ભવાનન્દ સિદ્ધાન્તવાગીશ ૩૮૬

ભાઈ વીરસિંહ ૪૧૦
 ભાગવતરત્ન કવિ ૪૩
 ભાગવત સખારામ શાસ્ત્રી ૯
 ભાટવડેકર ડે. એમ્. ૧૨૪
 ભાંડારકર રા. ગો. ૨૩૩, ૨૩૫
 ભાતખંડે ૩૮૦
 ભાનુદાસ ૧૬૭
 ભાનુજી ભટ્ટ ૨૩૬
 ભાનુશંકર શાસ્ત્રી ૨૮૬
 ભારતચન્દ્ર ૪૧૭
 'ભારતી' લેખક સૂચી ૨૬૬-૬૭
 ભારતીદાસન ૪૧૦
 ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર ૪૧૦, ૪૧૪-૧૭
 ભારદ્વાજ ૪૩૮
 ભાલજી નાકર ૪૦૭
 ભાસ્કરાચાર્ય ૪૩૭
 ભાવદત્ત ૪૩
 ભાવે વિ. અ. ૪૨૭
 ભાસ્કર ૪૧૦
 ભાસ્કર કવિ ૮૧
 ભાસ્કરન પી. ૪૧૦
 ભિડે ન. ના. ૧૮૧, ૨૫૭
 ભિડે વિ. વા. ૨૩૭
 ભીમભટ્ટ ૩૭૪
 ભુજબલિશાસ્ત્રી ૨૩૬
 ભુજંગાચાર્ય ૨૮૨
 ભુલા ૩૭૮
 ભૂદેવ શુક્લ ૧૫૨, ૧૬૪
 ભૂમિનાથ (નલ્લાદીક્ષિત) ૧૬૪
 ભૂપજી ૪૧૪
 બૈથાભટ્ટ-૮૯
 ભેરવમિત્ર ૩૭૪
 ભોગીલાલ સાહેસરા ૪૪૫
 ભોજરાજ-૧૨, ૬૨
 ભોલાનાથ ૧૧૮

ભોસલે સરફાજી ૧૯
 ભૌમિક ૬૦
 મંગરૂળકર ગંગાધરશાસ્ત્રી ૩૬૧
 મંગલદેવ શાસ્ત્રી ૧૮૨
 મંગળવેદેકર ૩૦૦
 મંડીકલ રામશાસ્ત્રી ૧૧૪
 મણિરામ ૧૭૯, ૩૭૮
 મન્નુદેવ ૩૭૪
 મથુરાદાસ ૧૫૯
 મથુરાનાથ શાસ્ત્રી (મંજુનાથ) ૯૩, ૯૪, ૧૭૩,
 ૨૪૫, ૨૪૬, ૪૧૪
 મથુરાનાથ જયોતિષી ૩૭૮
 મથુરાનાથ તર્કવાગીશ ૩૮૬
 મથુરાનાથ ભટ્ટ ૨૦૨, ૨૮૨
 મથુરાપ્રસાદ દીક્ષિત ૧૬૧
 મદન ૨૬, ૨૭
 મદનકવિ ૮૧, ૮૭
 મધુકર શાસ્ત્રી ૨૬૬
 'મધુરવાણી' (કવિયત્રી) ૧૯, ૨૦૩
 'મધુરવાણી' માસિક પત્રિકાનાં લેખકોની યાદી
 ૨૬૪-૬૫
 મધુસૂદન ૧૦૦, ૧૫૨, ૧૬૨
 મધુસૂદન ઓઝા ૩૪૦-૪૬
 મધુસૂદન તર્કલોકાર ૨૧૮
 મધુસૂદન દત્ત ૪૧૦, ૪૧૭
 મધુસૂદન વિદ્યાવાયસપતિ ૨૬૨
 મનમોહન રાય ૪૧૦
 મહેકર ૪૧૦
 મરાઠે ૪૩૬
 મરાઠે નારાયણશાસ્ત્રી ૪૪૯
 મહાજની ૪૧૦
 મહાદેવી વર્મા ૪૧૦
 મલયકવિ ૨૮
 મલ્લભટ્ટ હરિવલ્લભ ૧૭, ૪૩
 મલ્લા સોમયાજી ૧૬૬

મલ્લાદિ સૂર્યનારાયણશાસ્ત્રી ૨૫૧

મલ્લારી આરાધ્ય ૧૬૪

મહાદેવ ૩૮૨

મહાલિંગશાસ્ત્રી ૨, ૫૨, ૫૪, ૧૧૧, ૧૧૮,

૧૩૨, ૧૪૧, ૧૬૨, ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૦૩,

૨૧૭, ૨૨૮, ૨૮૫, ૨૮૬

મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી ૨૮૫, ૪૧૫

મહિપતિ ૩૩, ૪૨૯

મહેશ ઠક્કર ૪૪

‘મજ્જૂષા’ ના લેખકોની યાદી ૨૭૦

માખનલાલ ચતુર્વેદી ૪૧૦

માધવકંઠલી ૪૦૮

માધવકૃષ્ણ શર્મા ૨૩૪

માધવ સ્કંદવર્મ ૪૪૫

માધવચંદ્રોપા ૨૩૮

માધવદેવ ૪૦૮

માઠલકર શંકરશાસ્ત્રી ૩૭૩

મુકતેશ્વર ૧૨૯, ૪૦૯

મુખર્જી એમ. ૪૧૦

મુખર્જી બૂદેવ ૧૮૫

મુખોપાધ્યાય, સુભાષ ૪૧૦

મુખોપાધ્યાય વ્રજલાલ ૨૧૫

મુન્શી કન્હયાલાલ ૪૧૦

મુશરી ગુપ્ત ૪૦૮

મુરુગુડકર ૪૪૮

મૅફડોનેલ ૧, ૪૩૭, ૪૪૯

મૅક્સમુલ્લર ૧ ૨૩૨, ૪૪૯

મુદ્દગલ ૪૪૫

મેઘવિજયગણી ૫૭

માંગીલાલ મિત્ર ૨૮૧, ૨૮૨

માધવ ૧૨ ૧૨૩

માધવકૃષ્ણ શર્મા ૨૩૫

માધવ ચન્દ્રોપા ૨૩૭

માધવાચાર્ય ૩૫

માધવામાલ ૨૮

માનદેવ ૨૩

માનવલ્લી ગંગાધરશાસ્ત્રી ૧૮૨

માનવેદ (એરલપટ્ટી) ૧૫૩

માનસિંહ ૨૮

માયાવાદિ મતગજ કંઠીરવાચાર્ય ૨૮

મારુલકર, શંકરશાસ્ત્રી ૩૮૫

મિત્રમિત્ર ૩૮૯

મિરજકર ૨૯૯

મિરાશી વા. વિ. ૧૦૩

મુખર્જી બૂદેવ ૧૮૦

મુખોપાધ્યાય વ્રજલાલ ૨૧૭

મુખોપાધ્યાય કાંતિચંદ્ર ૩૭૮

મુંજે બા. શિ. ૧૮૫, ૩૮૧

મુકુંબી નરસિંહાચાર્ય ૧૬૫, ૩૭૭

મુનિમહારાજ ૧૧૯

મુનિનથમલ્લ ૨૬૨

મુનિશુદ્ધમલ્લ ૨૬૨

મુલમુલે ૨૬૧

મુસલગાંવકર, ગજનનશાસ્ત્રી ૨૬૨

મુસલગાંવકર વિ. ભા. ૨૬૩

મૃત્યુંજય ૩૩૯

મુદ્દુપલાણી ૪૦૮

મેઘ વિજયગણી ૫૬, ૫૭

મેઘાવ્રતશાસ્ત્રી ૩૦, ૪૫, ૧૧૧, ૧૪૮, ૩૦૧

મેહતા ગિરિનશંકર ૨૩૬

મેરુતુગ સૂરી ૭૭, ૧૧૬

મૈત્રેય રામાનુજ ૭૫

મૈથિલીશરણ ગુપ્ત ૪૦૯, ૪૧૦

મોડક અચ્યુત નારાયણ ૭૨, ૧૬૯, ૩૭૭,

૩૮૮, ૩૮૯.

મોડક જો. કુ. ૨૨૧

મોતીરામ ૨૮

મોહનાનંદ ૨૮

મોહનશર્મા ૧૦૦

મોહનસ્વામી ૨૬

મોનિયર વિલિયમ્સ ૨૩૬

મોરોપંત ૪૦૮, ૪૦૯

મહસકર ૩૮૧

યદુનન્દન દાસ ૨૭

યદુનાથ ૬૦

યજ્ઞનારાયણ ૪૦, ૩૩૮

યજ્ઞસ્વામી ૪૧૬

યાસિક મૂળશંકર ૧૬૦, ૧૭૨

યાદવેશ્વર તર્કરત્ન ૫૧

યુધિષ્ઠિર મીમાંસક ૨૭૧

યુવરાજ કવિ ૧૩

યુવરાજ ગોદવર્મા ૩૪૦

યુવરાજ રામવર્મા ૧૭-ચી (અશ્વિની મહારાજ)

૧૫૮, ૧૬૦, ૩૩૬-૭

યુવરાજ વર્મા (કોચુનીતામ્બુરાન) ૩૬૭

ચેડવાથ કોડમાનીય ૨૬

ચોગધ્યાન મિશ્ર ૪૪૧

ચોગાનન્દ ૭૬

ચોગીન્દ્રનાથ ૬૦

રઘુદેવન્યાયાલંકાર ૩૮૬ ૩૯૦

રઘુદેવ નૈયાયિક

રઘુનાથ (વાલિરાજવૃત્તસંગ્રહ) ૩૫

રઘુનાથ ૧૪૭

રઘુનાથ (હિન્દિરામ્યુદયમ્) ૨૯

રઘુનાથ ડિડિમ-૭૮

રઘુનાથ નાયક ૧૯, ૨૩, ૨૯, ૩૫, ૪૦, ૩૩૬

૩૯

રઘુનાથ શાસ્ત્રી ૩૮૮

રઘુનાથ શિરોમણી ૩૮૫

રઘુનાથ પંડિત (હણુમન્તે) ૮૩, ૩૯૩

રઘુનંદનદાસ ૪૪

રઘુવીર (ડૉ.) ૨૩૬, ૨૪૦

રઘુતમતીર્થ ૨૬

રત્નખેટ (શ્રીનિવાસ દીક્ષિત-અમિનવ મવમૂલિ)

૧૨, ૧૯, ૩૦, ૩૪, ૩૫, ૫૬, ૧૫૧

રત્નપાણિ ૪૩

રત્નાકર પંડિત ૩૮૮

રત્નારાધ્ય ૮૯

રમણપતિ ૧૦૦

રમણ મહર્ષિ-૩૫૫

રમાનાથ ૨૬

રવિદાસ ૧૬૬

રવિપંડિત ૩૫૮

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૪૧૦ ૪૧૬-૧૭

રવીન્દ્રકુમાર શર્મા ૪૪૧

રાઈસ ડેવીડ્સ ૨૩૩

રાઘવ ૭૬

રાઘવન ડૉ. વ્હી. ૩, ૩૭, ૪૯, ૨૩૫, ૨૪૬,

૨૯૪

રાઘવાચાર્ય ૨૯, ૬૫, ૧૧૯

રાઘવેન્દ્રાચાર્ય ૩૭૨

રાજગોપાલ અચ્યંગાર ૧૧૯

રાજગોપાલ ચક્રવર્તી ૮૯, ૧૧૮, ૧૮૧, ૧૮૩

રાજગોપાલ એમ. આર. ૨૦૮

રાજચૂડામણી ૧૯, ૨૩, ૪૦, ૧૫૨, ૧૫૮,

૩૩૮, ૩૮૭

રાજનશાસ્ત્રી ૨૬૮

રાજરાજ વર્મા ૧૮૩, ૨૧૮, ૪૧૦

રાજવર્મા ૨૪

રાજવર્મા હ. આર. ૫૦

રાજવલ્લભશાસ્ત્રી ૪૨૯

રાજવાડે કૃષ્ણશાસ્ત્રી ૪૨૭

રાજશેખર ૭૭, ૩૭૭

રાજઓએ કરેલી સાહિત્યસેનાની યાદી ૩૩૬-૭

રાજ કુન્દન ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૯૮,

રાજનક ગોપાલ ૨૭

રાજરામવર્મા ૧૭

રાજ લક્ષ્મણસિંહ ૪૨૬

રાજ શિવપ્રસાદ ૪૧૦

રાજ સાસ્ત્રિગણ ૩૮૪

રાજેન્દ્રપ્રસાદ (રાજૂપતિ) ૪૪૭
 રાજેન્દ્રલાલ મિશ્ર ૨૩૩
 રાજેન્દ્ર શાહ ૪૧૦
 રાજેન્દ્ર શાસ્ત્રી દ્રવિડ ૨૪૭, ૪૪૭
 રાજે શ્યા. વિ. ૨૮૨
 રાજેપાધ્યે જો. રા. ૯
 રાધાકાન્ત દેવ ૩૮૦
 રાધાકૃષ્ણ ૨૩૬
 રાધાનાથ મધુસૂદન ૪૧૦
 રાધામોહન જોસ્વામી ૩૮૪
 રાધામોહન શર્મા ૩૮૩
 રામ ૨૫, ૩૭૮
 રામકૃષ્ણ ૨૭૦
 રામકવિ ૧૫૪, ૧૬૭
 રામકૃષ્ણ ૧૨૦
 રામકૃષ્ણ ભટ્ટ એમ. ૨૪૬, ૨૯૫, ૩૦૦
 રામકૃષ્ણ ભટ્ટાચાર્ય ચક્રવર્તી ૩૮૬
 રામગોપાલ ૧૧૮
 રામચંદ્ર પ્રા. ૧૫૭
 રામચંદ્ર (પોલસ્યરાષ્ટ્રીય) ૨૫
 રામચંદ્ર (રાધાવિનોદ) ૨૬
 રામચંદ્ર (કૃષ્ણવિજય) ૨૭
 રામચંદ્ર (ગોપાલલીલા) ૨૭
 રામચંદ્ર (ગોવિન્દવિજય) ૨૭
 રામચંદ્ર (પ્રહુમ્નચરિત) ૧૪૮
 રામચન્દ્ર કાક ૨૩૪
 રામચન્દ્રાચાર્ય ૨૧૮
 રામચન્દ્રાચાર્ય વી. વ્હી. ૫૨
 રામચન્દ્ર તર્કવાગીશ ૧૯
 રામચન્દ્ર દીક્ષિત ૭૪
 રામચંદ્ર શુક્લ ૪૧૫
 રામચંદ્ર શેખર ૧૫૩
 રામચંદ્ર શેષ—૩૭૨
 રામચંદ્ર વિશેના ગ્રંથ અને લેખકોની નામાવલિ
 ૨૦, ૨૧, ૨૨
 રામજસન ૩૮૦

રામજ્ઞેશી ૫૭, ૧૬૯, ૧૭૨
 રામદાસ ૧૨૬-૨૭
 રામદેવ ૧૬૫
 રામદેવ (ચિરંજીવ) ૬૧, ૩૮૭
 રામદેવ ન્યાયાલંકાર ૧૭
 રામન નમ્બુદ્રી ૨૦૪
 રામ દ્વિવેદી ૪૩૧
 રામનાથ શાસ્ત્રી ૧૫૫, ૧૬૨, ૩૮૪, ૪૨૪
 રામનારાયણ ૩૮૪
 રામપાણિવાદ ૨૦, ૨૩, ૧૫૩, ૧૬૦
 રામપ્રતાપ શાસ્ત્રી ૪૧૧
 રામખિહારીલાલ ૧
 રામભદ્ર ૭૨, ૧૫૪, ૧૫૮, ૩૮૫
 રામભદ્ર સાર્વભૌમ ૩૮૬
 રામભદ્ર સિદ્ધાન્તવાગીશ ૩૮૬
 રામભદ્રાગ્યા ૪૦, ૩૩૬
 રામમોહન રાય ૪૧૦
 રામરૂદ્ર તર્કવાગીશ ૩૮૭
 રામલિંગ સ્વામિગળ ૪૧૦
 રામવર્મા કુલશેખર ૧૦૧
 રામવર્મા ૨૦, ૨૩, ૧૫૪, ૧૫૯, ૨૧૯, ૪૧૦
 રામવારિયર ૧૦૦
 રામશર્મા ૩૭૩
 રામશરણુ ભારતી ૨૪૫
 રામશાસ્ત્રી ૨૩૬, ૩૮૨, ૩૮૪
 રામશાસ્ત્રી વેદમૂર્તિ—૧૭
 રામશાસ્ત્રી એસ. કે. ૨૮૫
 રામસરસ્વતી ૪૦૯
 રામસ્વરૂપ ૧૮૩
 રામસ્વરૂપ શાસ્ત્રી ૨૩૭
 રામસ્વામી ૫૦, ૧૫૯
 રામસ્વામી શાસ્ત્રી ૮૯, ૧૬૦, ૨૩૫
 રામસ્વામી શાસ્ત્રી એ ૩૩૬
 રામસ્વામી શાસ્ત્રી એસ ૨૮૦
 રામસ્વામી શાસ્ત્રી વ્હી. એમ. ૩૩૫
 રામાચાર્ય ૨૩

રામાનન્દ ૩૮૩
 રામાનન્દ તીર્થ ૨૩૦
 રામાનન્દ બસુ ૪૦૮
 રામાનુજ ૧૪૬, ૧૬૬
 રામાનુજ કવિ ૧૫૨
 રામાનુજદાસ ૩૫, ૩૭, ૪૧૭
 રામાનુજાયર્ષ વ્હી. ૧૪૬, ૩૭૧
 રામાનુજાયર્ષ કૌશિક ૪૭
 રામાયણ વિશેના ચમ્પૂ-ગ્રન્થ અને લેખક ૬૬-૬૮
 રામાવતાર શર્મા ૧૦૧, ૧૧૯, ૨૨૫, ૨૭૮, ૪૨૪
 રામેશ્વર ૩૯૦
 રામેશ્વર પ્રસાદ શાસ્ત્રી ૨૬૨
 રાયપ્રોલુ સુબ્બારાવ ૪૧૦
 રાયશેખર ૪૦૮
 રાવળે શ્યા. ગો. ૨૬૭-૬૮
 રાશિવડેકર અપ્પાશાસ્ત્રી ૧૮૫, ૨૦૪, ૨૦૯, ૨૪૪, ૨૪૭, ૩૩૪, ૩૬૯, ૪૨૩
 રુદ્રકવિ ૫૪
 રુદ્રદાસ ૧૧૯
 રુદ્રદેવ ૧૬૪
 રુદ્રન્યાયવાચસ્પતિ ૩૮૬
 રુદ્રભટ્ટ ૨૯
 રુદ્રરામ ૩૮૭, ૩૮૮
 રુપગોસ્વામી ૧૪૬
 રુપનાથ ૩૮૯
 રૂસો ૪૧૫
 રેતુ ૪૪૯
 રેવાશંકર ૨૬૭
 રોડે ય. સ. ૩૭૯
 રોય એ. એસ. ૨૧૫
 રંગનાથ ૭૬, ૪૧૧
 રંગનાથ કવિ ૩૫, ૩૬
 રંગનાથ તાતાચાર્ય ૧૧૮, ૧૫૮
 રંગલાલ બેનર્જી ૪૧૫

રંગાચાર્ય ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૮૦, ૨૧૯
 રંગીલદાસ ૩૦૩
 લક્ષ્મણ—૩૦, ૮૧
 લક્ષ્મણ (પ્રતિનૈષઘમ્) ૩૦
 લક્ષ્મણ ગોવિંદ—૨૩ (લક્ષ્મણીપરિણય)
 લક્ષ્મણ (રઘુવીરવિલાસ) ૨૬
 લક્ષ્મણશાસ્ત્રી—૧૩, ૬૦, ૧૦૮
 લક્ષ્મણશાસ્ત્રી (સ્વામી), ૪૨૪
 લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રવિડ ૪૧૦
 લક્ષ્મણ સોમયાજી ૨૨
 લક્ષ્મણસૂરી ૨૦, ૨૩, ૨૯, ૫૧, ૧૫૫
 લક્ષ્મણચાર્ય કવિ ૧૦૧
 લક્ષ્મી ૩૫૮
 લક્ષ્મી અમ્મલ ૨૯૨
 લક્ષ્મીકાન્તયા ૯૩, ૧૧૮
 લક્ષ્મીદત્ત ૨૯
 લક્ષ્મીધર ૨૯
 લક્ષ્મીનરસિંહ સ્વામી ૪૨૪
 લક્ષ્મીનાથ બેજાપુરઆ ૪૧૦
 લક્ષ્મીન્દ્રસિંહ ૩૭૪
 લક્ષ્મીપતિ ૪૭
 લાક્ષણિક નાટકો અને લેખક નામ સૂચી ૧૭૬
 લાટકર વા. આ. ૩૮, ૧૩૪, ૧૮૬, ૨૦૭
 ૨૨૮, ૨૯૫
 લાલા પંડિત ૩૮૯
 લેખીઝ રાઈસ ૨૩૪
 લેલે ગણેશ શાસ્ત્રી ૪૩૧
 લોચનદાસ ૪૦૮
 લોલબરાજ ૨૬
 વક્ષઃસ્થલાચાર્ય દીક્ષિત ૩૪૪
 વડે ભાઈશાસ્ત્રી ૪૨૪
 વડે રાવબહાદુર ૪૪૦
 વરકર કૃષ્ણમેનન ૧૬૭, ૨૨૧
 વડંસ્વર્થ ૪૧૫
 વન્દારભટ્ટ ૩૦

વરદકૃષ્ણમાયાય ૯૮, ૧૦૨
 વરદરાજ ૧૬
 વરદરાજ યજ્ઞવા ૨૫
 વરદરાજ શર્મા ૧૬૧
 વરદરાજ (સુન્દરરાજચરિત્રચમ્પૂ) ૧૫૫
 વરદરાજ (લક્ષ્મિદાન્તકૌમુદી) ૩૭૩
 વરદરાજ બ્હી. બ્હી. ૪૩૨
 વરદરાજ શર્મા પી. બ્હી. ૧૬૨
 વરદાયાય ૮૮, ૧૧૮, ૧૫૪, ૧૫૮, ૧૬૬
 વરદાયાય નારાયણસુત ૨૨૦
 વરદાચારિયર બ્હી. ૧
 વરદાચારિયર ચિદ્વીચુર—૨૯૨
 વરદાચારિયર એસ. ટી. જી. ૧૮૩
 વરદાદેશિક ૨૮, ૧૦૦
 વર્ણકર શ્રી. બા. ('સંસ્કૃતમવિતન્યમ્'નાં સંપાદકીય
 લેખોની યાદી) ૨૪૯-૫૪
 વન્હાડપાડે દિ. વિ. ૩૦૧
 વલ્લભતોરલ ૪૧૦
 વલ્લીસહાય ૩૫, ૬૯, ૧૫૫
 વસિષ્ઠ જગન્નાથ શર્મા ૨૬૪
 વાકતોલ નારાયણ મેનન ૧૦૧
 વોકરનાગલ ૪૪૯
 વાજપેયી અપ્પા ૨૦૩
 વાઙ્મેશ્વર ૩૮૮
 વાટવેશાસ્ત્રી ૨૮૦, ૩૮૧
 વાડેગાંવકર ના. દા. ૩૭૩
 વાણી અપ્પાચ્ચા ૩૮૮
 વાલ્મીકી ૧૨૦, ૧૬૬
 વાલ્મીકી ૧૦૮, ૧૪૬
 વાલ્મીકીસૂરી ૪૪, ૧૪૮
 વાલ્મીકી ૨૭
 વામન ૧૨
 વામન પંડિત ૧૩૦
 વારે ય. શ્રી. ૨૫૯
 વારે શ્રીધરશાસ્ત્રી ૪૪૭
 વા ૬૦

વાસુદેવ કવિ (વાસુદેવભિજયમ્) ૬૦, ૧૧૨, ૧૧૮
 વાસુદેવ ('ચકોરસન્દેશ') ૧૧૯
 વાસુદેવ ('વિલ્લપવીપ') ૩૮૨
 વાસુદેવ જોશ ૪૦૮
 વાસુદેવ પાત્ર ૩૭૭
 વાસુદેવ સાર્વભૌમ ૩૮૫
 વાસુદેવાનન્દ સરસ્વતી ૧૦૯, ૧૮૧, ૩૬૩
 વિક્રમ ૧૧૭
 વિક્રમરાધવ ('નૂતન કાલિદાસ') ૧૨
 વિજયરાધવાચાર્ય ૩૫, ૧૦૮, ૧૫૨, ૧૫૫
 વિનયમોહન શર્મા ૪૧૦
 વિનાયકભટ્ટ ૫૦
 વિનોદનાયક ૪૧૦
 વિનોદ રાજીતરાય ૪૧૦
 વિંટરનિદેશ ૧, ૨૩૩
 વિઠ્ઠલ ૨૧૯
 વિઠ્ઠલપંત ('વિઠોબાઅપ્પા દક્ષતરદાર') ૧૨૫,
 ૧૩૦, ૨૭૭
 વિદ્યાધર ૩૦
 વિદ્યાનાથ ૫૨, ૩૭૮
 વિદ્યાભૂષણ સતીશચંદ્ર ૩૮૪
 વિદ્યાધર શાસ્ત્રી ૯૯
 વિનાયક ભટ્ટ ૪૯
 વિમલપ્રસાદ ચલિહા ૪૪૮
 વિશ્વસેન ૨૦
 વિશ્વકર્મા ૩૮૮
 વિશ્વળી શાસ્ત્રી ૨૩૬
 વિશ્વમ્ભરનાથ શર્મા ૨૩૭
 વિશ્વનાથ કવિ ૧૫૯, ૧૬૭, ૧૬૯
 વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી ૩૮૩
 વિશ્વનાથ નારાયણ વેલ્લ ૪૨
 વિશ્વનાથ વાચસ્પતિ ૧૫૪
 વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી ૨૯૯
 વિશ્વનાથ સિદ્ધાન્ત પંચાનન ૩૮૫, ૩૮૭
 વિશ્વનાથસિંહ વાલેલા ૧૬૮, ૩૩૭

વિશ્વેશ્વર ૩૮૯
 વિશ્વેશ્વર નીલકંઠ ૧૦૦
 વિશ્વેશ્વર આચાર્ય ૩૮૨
 વિશ્વેશ્વર કવિ ૮૯, ૯૮, ૧૦૦, ૧૫૪, ૧૫૯,
 ૨૭૯
 વિશ્વેશ્વર ભટ્ટ—૮૪
 વિશ્વેશ્વરનાથ રેવુ—૧૮૪
 વિશ્વેશ્વર પંડિત—૩૮૯
 વિશ્વેશ્વર પાંડે ૩૭૭
 વિશ્વેશ્વર સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ ૩૮૫
 વિશ્વેશ્વરનાનંદ ૨૩૯
 વિષ્ણુનાથ ૧૨૦
 વિષ્ણુદાસ ૪૦૭
 વીરકર કૃ. ભા. ૨૪૨
 વીરરાધવ ૧૪૬, ૧૫૫
 વીરેશ્વર ભટ્ટ ૧૦૦
 વૃન્દાવનદાસ. ૨૪
 વૃન્દાવન શુકલ ૨૭
 વેંકટ (ચકોરસન્દેશ) ૧૧૯
 વેંકટ કવિ ૬૬
 વેંકટકૃષ્ણ ૧૯, ૧૫૫
 વેંકટકૃષ્ણ શાસ્ત્રી એન. એસ. ૧૮૩
 વેંકટદેવ ૧૮
 વેંકટનાથ ૯૯, ૧૪૬, ૧૬૪
 વેંકટનાથાચાર્ય ૫૦
 વેંકટનારાયણ ૩૨, ૮૧
 વેંકટઆપા નાયક ૧૬૮
 વેંકટમખી ૩૩૭
 વેંકટરત્નમ્ પન્તલુ ૧૮૪
 વેંકટરમણ ૧૧૧
 વેંકટરમણ કવિ ૧૦૮, ૧૦૯
 વેંકટરમણ કે. એસ. ૨૧૭
 વેંકટરમણાચાર્ય ૮, ૧૧, ૧૭૪, ૧૮૫, ૨૧૪,
 ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૨૭
 વેંકટરાધવાચાર્ય ૧૫૫

વેંકટરાધવશાસ્ત્રી ૧૮૪
 વેંકટરામ નરસિંહાચાર્ય ૧૬૫
 વેંકટરામશાસ્ત્રી આર. એસ. ૧૮૩
 વેંકટરામશાસ્ત્રી એસ. ૨૦૪
 વેંકટરેડ્ડી ચંડુરી ૯, ૩૮
 વેંકટવરદ ૧૫૩
 વેંકટકૃષ્ણ યજ્ઞવા ૨૭
 વેંકટસુબ્બા ૨૭
 વેંકટસુબ્બાણ્ય ૧૫૪
 વેંકટસુરી ૨૭
 વેંકટાયલઅચ્ચા ૧૫૫
 વેંકટાયલ શાસ્ત્રી ૧૮૩
 વેંકટાચાર્ય ૧૧૮, ૧૫૮, ૧૬૫, ૩૦૧
 વેંકટાચાર્ય ચક્રવર્તિ ૭૬
 વેંકટાધ્વરી ૫૫, ૬૨, ૬૫, ૧૦૬, ૧૭૯
 વેંકટેશ, શ્રીનિવાસસુત ૧૯
 વેંકટેશ (‘મોસલબંજાબલીચમ્પૂ’) ૮૦, ૧૬૯
 વેંકટેશ (‘હંસસંદેશ’) ૧૧૯
 વેંકટેશ (‘વિષ્ણુતત્ત્વનિર્ણય’) ૩૮૨
 વેંકટેશ્વર ૧૫૯, ૨૮૧, ૩૩૮
 વેંકટરંગા ૨૦
 વેણીદત્ત ૨૪
 વેદકવિ ૧૬૪
 વેદગર્ભ પદ્મનાભાચાર્ય ૩૮૨
 વેદાંત દેશિક ૩૮૨
 વેનમણિ ૪૧૦
 વેળર ૧, ૨૩૩
 વેમન વીરબ્રહ્મ ૪૦૭
 વેરિયર પી. એસ. ૩૮૧
 વેલણકર વિ. ભિ. ૯૬, ૨૦૮, ૪૨૯
 વેલણકર હ. દા. ૨૩૩
 વેકુઠ પદ્મનાયક ૪૧૦
 વેકુઠપુરી ૧૬૬
 વેળનાથ શર્મા ૨૬૮
 વેળયન્તી ૩૫૭

વૈદનાથ ૧૬૬
 વંશગોપાલશાસ્ત્રી ૪૪૨
 વંશમણિ ૧૬૭
 વંશેશ્વર ૨૭૭
 વંશીધર શર્મા ૧૩
 વ્યંકટરમણાચાર્ય મેડપલ્લી ૬
 વ્યંકટેશ નૌધુવ ૮૦
 વ્યાકરણ ગ્રંથોની યાદી ૩૭૪
 વ્યાસ અંબિકાદત્ત ૪૧, ૧૮૬, ૨૨૯, ૩૪૭,
 ૩૭૧, ૪૨૪
 વ્યાસ કાલુરામ ૨૬૭
 પ્રજનાથ ૧૨૦
 પ્રજનાથ શાસ્ત્રી ૫૧
 પ્રજમોહન ૨૪૨
 પ્રજરાજ ૧૦૦, ૧૬૪
 પ્રજલાલ ૯૮, ૧૮૪
 પ્રજવાસીદાસ ૪૨૬
 બ્હીટને ૪૪૯
 શંકર ૩૭૮, ૩૮૪
 શંકર કવિ ૨૩
 શંકરન ૨૩૪
 શંકરનારાયણ ૨૫
 શંકર ભટ્ટ ૪૧૦
 શંકરલાલ શાસ્ત્રી ૩૦, ૧૫૭
 શંકરાચાર્ય ('કૃષ્ણવિજય') ૨૪
 શંકરાનન્દ ૩૫
 શમ્ભુ કાલિદાસ ૨૧
 શમ્ભીરાજીતરાય ૪૧૦
 શઠકોપાચાર્ય ૧૫૨
 શઠગોપાચાર્ય ૧૪૬
 શઠગોપરામાનુજ ૧૪૬
 શર્મા એ. એન. ૨૬૬
 શર્મા કૃષ્ણરામ, ૨૭૯
 શર્મા ગુરુદયાલ ૨૭૯
 શર્મા ડી. એસ. ૨૯૪

સર્મા પરમાનન્દ ૨૦
 સર્મા પન્નેસેટિ ૨૪૬
 સર્મા રામનિવાસ ૨૬૮
 સર્મા લાલમણિ ૫૨
 શરચન્દ્ર ૪૧૦
 શહાજી (ચમ્રલોલરવિલાસમ્) ૧૫૩
 શાર્દસ્તેખાન ૪૬, ૩૭૬
 શાતલૂરી કૃષ્ણસૂરી ૩૭૬
 શાનભાગ લક્ષ્મીનારાયણ ૨૯૫
 શારદુદેવ ૧૬૮
 શાલિગ્રામશાસ્ત્રી ૨૮૧
 શાલિભદ્ર ભારતેશ્વર ૪૦૭
 શાસ્ત્રી એલ. બી. ૧૬૨, ૨૮૫
 શાસ્ત્રી કે. એલ. બી. ૧૮૩, ૨૯૪
 શાસ્ત્રી ન. દા. ૨૬૪
 શાસ્ત્રી પી. પી. એસ. ૧૮૩, ૨૩૪
 શાહ યુ. પી. ૪૪૫
 શાહ રાજેન્દ્ર ૪૧૦
 શાહશાજી ૪૨૬
 શિગ્રેથગાર ૨૪
 શિતિકંઠ ૨૦
 શિત્રે શિવરામશાસ્ત્રી ૨૩૭
 શિવ ૧૬૬, ૩૭૮
 શિવકુમાર શાસ્ત્રી ૪૪, ૧૩૯
 શિવચંદ્ર ગુર્જ ૨૩૪
 શિવનાથ ૩૮૪
 શિવનારાયણ શાસ્ત્રી ૩૭૫
 શિવરામ ૨૦
 શિવરામશાસ્ત્રી શતાવધાની ૫૨
 શિવરાય કૃષ્ણ ૮૮
 શિવશંકર પંડિત ૩૮૯
 શીલર-૧૧૬
 શુક ૪૪૫
 શુકલ કુબેરનાથ ૨૪૭
 શુકલ રમાકાન્ત ૨૬૫

શુકલ વિદ્યાનાથ ૩૭૨
 શુકલ હરિરામશાસ્ત્રી ૩૬૪
 શુકલેશ્વર ૧૬૬
 શુંગારનિઠ કાવ્યો અને કવિ ૮૭, ૮૮
 શેડે ગણેશ શાસ્ત્રી ૨૬૬
 શેડે દ. વા ૨૬૪
 શેલે ૪૧૪
 શેવડે વ. ત્ર્યં. ૬૧
 શેવાળકર ૩૬
 શેષ કવિ ૨૦, ૭૩
 શેષગિરિશાસ્ત્રી ૨૩૪
 શેષદીક્ષિત ૨૪
 શેષાયલ કવિ (આચાર્યપાણિ) ૧૨, ૫૭, ૮૦
 શેષાચાર્ય ૩૨, ૩૬
 શૈવકાવ્યો ગ્રંથ અને લેખક ૨૬
 શૈવ ચમ્પૂ-ગ્રંથ અને લેખક ૭૧
 શંકર કુરૂપ ૪૧૦
 શંકરદેવ ૪૦૮
 શંકર નારાયણ ૪૩૧
 શંકરનંદ એ. ૨૩૪
 શંકરભટ્ટ ૪૧૦
 શંભુનાથ શાસ્ત્રી ૩૬૪
 શ્યામકુમાર આચાર્ય ૧૮૩
 શ્યામનન્દન શાસ્ત્રી ૨૬૭
 શ્યામશાસ્ત્રી આર. ૧૮૩, ૧૮૫, ૨૧૮
 શ્યામ સુંદરદાસ ૨૩૬
 શ્રદ્ધ ૧
 શ્રીકૃષ્ણ કવિ ૧૨
 શ્રીકૃષ્ણ્યા ૪૧૦, ૪૧૭
 શ્રીકૃષ્ણચરિત્રોની અને તેના લેખકોની નામાવલિ
 ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬
 શ્રીકૃષ્ણ ન્યાયાલંકાર ૩૮૭
 શ્રીકૃષ્ણરામ શર્મા ૨૮૦
 શ્રીકૃષ્ણસિંહ ૪૪૮
 શ્રીગોદેકર જી. કે. ૨૩૫

શ્રીગોપાલ ૧૧૧
 શ્રીદાસ ૧૪૭
 શ્રીધર ૨૦૯
 શ્રીધર પ્રસાદ પન્ત ૨૬૮
 શ્રીધર ભટ્ટાચાર્ય ૫૧
 શ્રીધર વિદ્યાલંકાર ૨૯, ૫૧
 શ્રીધર વેંકટેશ ૪૨, ૮૦, ૯૯, ૧૦૦, ૧૬૮,
 ૩૮૮
 શ્રીધર સ્વામી ૪૦૯
 શ્રીનિવાસ ૩૬
 શ્રીનિવાસ આનંદાન ૩૮૨
 શ્રીનિવાસ (સુદામાચરિત) ૨૭
 શ્રીનિવાસ વિદ્યાલંકાર-(દેહલીમહોત્સવકાવ્યમ્)
 ૧૭
 શ્રીનિવાસ (કૃષ્ણરાજપ્રભવોદયમ્) ૪૩
 શ્રીનિવાસ (શ્રીનિવાસ-ચમ્પૂ) ૭૫
 શ્રીનિવાસ (શાહરાજાષ્ટપદી) ૮૧
 શ્રીનિવાસ (વરાહચમ્પૂ) ૭૦
 શ્રીનિવાસ (આનન્દરજ્જ્વલમ્) ૭૩ ૪
 શ્રીનિવાસ (અલંકારસંગ્રહ) ૧૪૭
 શ્રીનિવાસ અનન્તભટ્ટ ૨૫૩
 શ્રીનિવાસ કવિ (ભૂવરાહવિજય) ૨૮
 શ્રીનિવાસ કવિ (સત્યનિધિવિલાસમ્) ૩૬
 શ્રીનિવાસન ૪૩૨
 શ્રીનિવાસ ભટ્ટ ૮૯
 શ્રીનિવાસ રથ ૨૨
 શ્રીનિવાસ રાધવન ૧૮૩
 શ્રીનિવાસ રામાનુજ ૭૫
 શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી (સારદાશાલક) ૧૦૧
 શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી (બ્રહ્મવિદ્યા-સંપાદક) ૩૪૯
 શ્રીનિવાસાચાર્ય ૧૧૯, ૨૦૩
 શ્રીનિવાસાચાર્ય (કૃષ્ણામૃદય) ૨૪
 શ્રીનિવાસાચાર્ય (આજ્ઞામંત્રી-યુદ્ધવિચરણમ્) ૫૨
 શ્રીનિવાસાચાર્ય (ઉત્તમજાર્જવ્યાયસીરત્ન-
 માલિકા) ૫૨

શ્રીનિવાસાચાર્ય (મયૂરસન્દેશ) ૧૧૯
 શ્રીનિવાસાચાર્ય (શૃંગારતરંગિणीभाण) ૧૫૮
 શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી વેદમૂર્તિ ૫૧
 શ્રુતિકાન્ત ૧૮૨
 શ્રીપતિ ગોવિન્દ ૨૨
 શ્રીરામ ૩૮૫
 શ્રીરામચંદ્ર ૧૫૯
 શ્રીરામશાસ્ત્રી ૩૭
 શ્રીરામનાથ નન્દ ૪૨૪
 શ્રીરામનિવાસશાસ્ત્રી ૧૫૫, ૧૫૬
 શ્રીરંગમ્ શ્રીનિવાસરાવ ૪૧૦
 શ્રીવર ૧૮૬
 શ્રીશેલ ૧૫૪
 શ્રીશેલ તાતાચાર્ય ૧૮૫, ૨૦૫, ૨૭૮
 સકલકૃતિ ૩૬, ૩૮, ૧૪૮
 સખારામ શાસ્ત્રી ૮૯, ૪૨૪
 સચ્ચિદાનન્દ ૨૧
 સચ્ચિદાનન્દ સરસ્વતી, (વાયુ સુબ્યારાવ) ૧૮૪
 સત્યનારાયણ કવિરત્ન ૪૨૬
 સત્યવ્રત શર્મા ૧૦૭
 સત્યવ્રત શાસ્ત્રી ૧૫૦
 સદાશ ૮૧
 સદાશિવ (કવિકુન્જર) ૧૦૧
 સદાનન્દ ૨૩ ૩૫
 સદાશિવ મખી ૬૦, ૩૭૮
 સદાશિવ દીક્ષિત ૧૬૭, ૧૬૮
 સનાતન ૧૪૭
 સન્ધ્યાકરનન્દી ૫૫, ૭૭
 સન્નિધાનમ્ સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી ૨૭૦
 'સંસ્કૃતમવિતવ્યમ્'નાં સંપાદકીય લેખોની યાદી
 ૨૪૯-૫૩
 'સંસ્કૃતમવિતવ્યમ્'નાં નિબંધ લેખકોની નામાવલી
 ૨૫૩-૫૯
 'સંસ્કૃતમવિતવ્યમ્'નાં ચરિત્રાત્મક લેખકોની
 સૂચી ૨૫૯-૬૧

સંસ્કૃતમવિતવ્યમ્' લઘુકાવ્યોની યાદી ૨૬૧-૬૪
 સંસ્કૃત શબ્દકોશોની નામાવલી ૨૩૬-૭
 'સંસ્કૃતરત્નાકર'નાં પ્રમુખ ગદ્ય લેખકોની સૂચી
 ૨૪૮, ૨૬૫-૬૬
 સંકર્ષણ ૧૪૬
 સંપતકુમાર આચાર્ય ૨૮૧
 સમસંદર્ભ ૩૭
 સમ્પૂર્ણાનન્દ ૧૮૪
 સંઘલસિહ ૪૦૯
 સમ્ભાણ ૭૯, ૮૬, ૩૯૩
 સર અતરસિહ ૪૧૦
 સરનાર્ધક શંકર રાવણ ૭
 સરવટે વી. સી. ૪૩૦
 સરસ્વતી ૧૧૮
 સહજનનન્દ-૪૦૭
 સહઅણુદે ૧૧૯, ૧૬૦, ૨૭૮
 સાકુરીકર ડી. ડી. ૨૦૭
 સાળડે ગ. રા. ૨૬૪
 સાતવળેકર શ્રી. દા. ૧૦૩
 સામંતસિંહર ૪૦૮
 સાયણાચાર્ય ('સુમાધિતસુમાનિધિ') ૧૨૪
 સારળાદાસ ૩૦૫, ૪૦૯
 'સરસ્વતીસુવમા'નાં પ્રમુખ લેખકોની યાદી
 ૨૪૭-૪૮
 સાવરકર સ્વાતન્ત્ર્યવીર ૪૧૦
 સ્વામી દીક્ષિત ૧૫૫
 'સાહિત્યભોગ' (નૈપુવ વ્યંકટેશ) ૮૦
 સિદ્ધાન્તવાગીશ હરિદાસ ૧૬૧, ૧૮૧
 સીયારામચરણ ગુપ્ત ૪૧૦
 સિસ્ટર ખાલખાલ ૩૫૮
 સીતાદેવી ૧૬૧
 સીતારામ શાસ્ત્રી ૩૬, ૧૪૭
 સીતારામાચાર્ય ૨૬૮
 સ્ટીન કોનો ૨૩૪
 સુકુમાર ૨૧

સુજન કવિ ૧૬૧
 સુદર્શનપતિ ૧૬૧
 સુદર્શન શર્મા ૧૬૨, ૨૮૯
 સુધીન્દ્રતીર્થ ૬૦
 સુધીન્દ્રયતિ ૩૩૬
 સુધીન્દ્રયોગી ૩૭૮
 સુન્દરદાસ ૪૦૭
 સુન્દરમ્ ૪૧૦
 સુન્દરેશ શર્મા ૪૨૯, ૪૩૨
 સુન્દર દેવ ૪૬, ૧૨૪, ૧૬૬
 સુન્દરવલ્લી ૩૫૮
 સુન્દરવીરરાધવ ૧૫૪
 સુન્દરસેન ૨૭
 સુન્દરરાજનયાર્ય ૧૫૫
 સુન્દરાચાર્ય ૧૦૧, ૧૬૮
 સુન્દરી ૩૩૯
 સુન્દરેશ્વર ૧૦૭
 સુનીતિકુમાર ચૅટર્જી ૪૪૮
 સુખાલયન્દ્રાચાર્ય ૨૩
 સુખાપારામ શાસ્ત્રી ૨૬૯
 સુખાપારાવ વાય. ૧૮૪
 સુખહાણ્યસૂરી ૯૯, ૧૬૮
 સુખહાણ્યભારતી ૪૧૦
 સુભદ્રાદેવી ૨૫૨
 સુભાષિત સંગ્રહોની નામાવલી ૧૨૩-૨૪
 સુમતીન્દ્ર ૮૧
 સુમીત્રાનન્દન પન્ત ૪૧૦
 સુરીન્દ્રતીર્થ ૮૧
 સુરેન્દ્રમોહન ૧૬૨, ૨૮૫
 સુરેન્દ્રમોહન પશ્ચતીર્થ ૧૬૧
 સૂરદાસ ૪૦૭
 સૂર્યનારાયણ ૨૯, ૬૬
 સૂર્યનારાયણાધ્વરી ૨૦
 સેતુભાધવ ૩૬
 સેન ગણનાથ—૧૮૫

સોમદેવ ૬૨
 સોમેશ્વર ૭૭
 સોઠિભદ્રાદિ સ્વામી ૧૬૦
 સોમનાથ ૧૦૦, ૧૪૬, ૩૮૦
 સોમલવાર સ. ગો. ૨૫૨
 સોમશેખર ૭૦
 સોવની વ્યં. વા. ૪૧
 સેન્ટ્રાળરી ૪૪૨
 સ્પેન્ડર ૪૧૪
 સ્ટીફન ૪૧૪
 સ્ટીન કોનો ૨૩૩
 હરકારે શુરેરાવ ૨૬૮
 હરદત્ત ૫૭
 હરદત્ત શર્મા ૯૫
 હરદાસ બાળશાસ્ત્રી ૨૫૨
 હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૨૩૨, ૨૩૩
 હરભદ્ર શાસ્ત્રી ૨૩૪
 હરમોહન ૩૮૫
 હંસયોગી ૧૨૦
 હંસરાજ ૨૪૨
 હરિકવિ ૭૯
 હરિકૃષ્ણ ૩૮૯
 હરિદાસ ન્યાયાલંકાર ૩૮૫
 હરિદાસ સિદ્ધાન્ત વાગીશ ૧૮૧
 હરિદીક્ષિત ૩૭૩
 હરિનાથ ૨૦, ૩૭૪
 હરિરામ ૩૮૪
 હરિરામ તર્કવાગીશ ૩૮૬
 હરિરામ તર્કસિદ્ધાન્ત ૩૮૪
 હરિશ્ચન્દ્ર ૩૮૮
 હરિશંકર ૧૬૭
 હરિહર ૧૬૬
 હલ્લજ ૨૩૪
 હસૂરકર શ્રીપાદશાસ્ત્રી ૬, ૩૩, ૩૬, ૪૧, ૪૨, ૩૮૩, ૪૨૪

હોપકીન્સ ૪૧૪
 હાન્સ અલરશીદ ૪૩૮
 હાલાસ્યનાથ શાસ્ત્રી ૩૪૯
 હિતહરિવંશ ગોસ્વામી ૪૦૮
 હિલ્ડેકર પુ. સ. ૩૮૧
 હીરાલાલ શાસ્ત્રી ૨૩૪
 હીરાસિંહ દદ ૪૧૦
 હુપરીકર ગ. શ્રી ૪૩૭
 હૃદયરામ ૪૨૬
 હૃષીકેશ ભટ્ટાચાર્ય ૨૪૩, ૩૬૮, ૪૨૩

હૃષીકેશ શાસ્ત્રી ૨૩૪
 હેગેલ ૪૧૫
 હેન્રી વી. ૧
 હેબરે એ. આર્. ૧૬૧
 હેમચંદ્ર ગોસ્વામી ૪૧૦
 હેમચંદ્ર બાકા ૪૧૦
 હેમચંદ્રરાય ૪૩
 હેમ સરસ્વતી ૪૦૭
 હેમચંદ્રાચાર્ય ૨૯, ૫૬
 હોસૂર હનુમન્તાચાર્ય ૨૫૩

શુદ્ધિપત્રક

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૧૭	સમુદ્ધોષઃ	સમુદ્ધોષઃ
૧૭	૧૮	પ્રસ્તુત	પ્રસ્તુત
૩૨	૧૫	પ્રદર્શિત	પ્રદર્શિત
૪૩	૫	આળીસમે।	ઓગણીસમે।
૫૪	૮	સહયાથી	સહાયથી
૫૫	૫	રાષ્ટ્રવપાણ્ડવીયમ્	રાષ્ટ્રવપાણ્ડવીયમ્
૫૭	૨૫	કૃષ્ણભૂત	કૃષ્ણભૂતિ
૬૦	૬	પાણ્ડવચરિતમ્	પાણ્ડવચરિતમ્
૮૧	૨૭	સાહિત્યમઞ્જુષા	સાહિત્યમઞ્જુષા
૮૩	૨૭	નૃપમ્યાહારાર્થમ્	નૃપમ્યાહારાર્થમ્
૯૫	૮	કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમ્	કવીન્દ્રચન્દ્રોદયઃ
૯૯	૧૨	સૂર્યપ્રાર્થના	સૂર્યપ્રાર્થના
૧૩૫	૧૩	માન્નિકો	માન્નિકો
૧૮૩	૯	ગૃહયોધરી	ગૃહયોધરી
૧૮૯	૧૧	લોકોત્તર	લોકોત્તર
૨૨૭	૧૯	પાદટીપ	પાદટીપમાં
૨૪૫	૯	વારણસી	વારણસી
૨૭૦	૨૬	સામાયિક	સામાયિક
૨૯૩	૧	મારતી	મારતી-
૩૦૩	૧૨	રાષ્ટ્રીય-	રાષ્ટ્રીય-
૩૩૯	૫	કૃષ્ણાધ્વરી	કૃષ્ણાધ્વરી
૩૪૦	૧૧	દિવિહ	તદિહ
૩૫૫	૨૪	દયાનંક	દયાનંક
૩૬૭	૧૯	પાંગારકર	પાંગારકર
૩૭૭	૩	એવો	એવો
૩૭૮	૭	ચાલુ	ચારલુ
૪૧૦	૨૭	ગુપ્તે	ગુપ્ત
૪૧૪	૨૩	પ્રાચીન	પ્રાચીન
૪૧૭	૨૨	વાસ્મયી	વાસ્મયીન

